

SAMSUN’DA TÜRK DEVRİ MİMARİSİ

Samsun'da Türk Devri Mimarisi

Dr. Mehmet Sami BAYRAKTAR

Samsun
2016

"Türkiye'nin Gözbebeği"

Canik Belediyesi Kültür Yayınları
Yayın No: 55-16-01

Takım Numarası

-

ISBN
978-605-65683-3-6

Samsun 2016

Mizanpaj ve Kapak Tasarımı
Burhan ÖZAKÇA
0507 669 1981

Baskı Tarihi
Mayıs 2015

Baskı Yeri
Uğur Ofset Pazar Mahallesi Mukayyitzade Sokak No: 48
İlkadım / SAMSUN
0362 431 52 55

Sertifika Numarası
14021

CANİK BELEDİYE BAŞKANLIĞI
Belediye Evleri Mah. Girne Sokak (55080)

CANİK / SAMSUN
Tlf: +90 444 55 90
Faks: +90 362 238 84 30
Web : www.canik.bel.tr
E-posta : canik@canik.bel.tr

ÖNSÖZ

Geçmişimize bakışımızın, kültür değerlerimize yaklaşımımızın bilinen aksaklıkları bir tarafa, her şeyden önce üzerine konuşulan şeyin bilinmesi ve sahiplenilmesi gerekmektedir. Batı medeniyeti bizden birkaç yüzyıl önce tarihi yapılarının envanterini detaylı rölöveleriyle birlikte hazırlamıştır. Yani, “neyimiz var” ve “bunlar nasıl şeylerdir” sorusunu detaylı bir şekilde cevaplamışlardır. Batı, uzun bir zamandan beri bu zemin üzerinde ileriki adımları atarak; sözcüğü mimari ortamı hazırlayan tarihi arka plan, geleneksel sanatın topluma, günümüz şehirciliğine yansımaları, mimarlık kavramları, tarihi mirası koruma ve yaşatma gibi daha nice alan üzerinde, üretip bir anlamda tüm dünyaya değer ve bakış açısı sunmaktadır. Biz henüz elimizdekileri yeterince tanımıyoruz. Anadolu’da gelişen bin yıllık mimarimizi oluşturan yapılarımızdan elimizde kalanlarının henüz sayısını dahi bilemiyoruz. Eserlerin detaylı bir envanterini hazırlamış değiliz. Hal böyle olunca ileriki aşamalar için sağlıklı bir temelden söz edemiyoruz. Bu kitapta öncelikle Samsun’daki eserlerin tam bir envanteri hedeflenmiş ve eserler detaylı bir şekilde tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anadolu’nun çeşitli kesimlerinde bulunan, her biri bölge, hatta şehir ölçeğinde birçok karakteristik özellikler taşıyan yapılarımızın tanıtılıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Samsun’un dahil olduğu Karadeniz Bölgesi, bu açıdan nispeten az tanınan bir bölgemizdir. Samsun bölgesi yapılarının az bir kesimi sınırlı bir şekilde tanınabilmiştir. Anadolu’da bin yılı aşkın bir zamanda irili ufaklı devlet, beylik ve hanedanlar eliyle tesis edilen yapı sanatımızın, temelde bir bütün olarak geliştiği, araştırılan bölgelerde görülmüştür. Karadeniz Bölgesi’nin bir parçası gücümüz ölçüsünde tanıtılıp, söz konusu geleneksel yapı içerisinde değerlendirilecektir.

Giriş bölümünde de değineceğimiz üzere il sınırları dahilindeki konut ve kamu yapıları gibi sivil mimarlık eserlerinin küçük bir kısmı çalışmaya dahil edilmiştir. Belirtilen eserlerin tümünü bir çalışmada toplamak, bir kitabın hacminin çok üzerindedir. Esasen daha sonra yazdığımız bazı bölümler hariç olmak üzere elinizdeki kitap büyük ölçüde 2005 yılında tamamladığımız “Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri” adlı doktora tezimize dayanmaktadır. Dileğimiz yakın bir zamanda eksik kalan başlıkların yeni araştırmalarla detaylı bir şekilde tanıtılmasıdır.

İl sınırları dahilinde birçok tarihi yerleşmenin saptandığı Samsun yöresindeki arkeolojik bulgulara bakılarak bölgenin beş bin yıldır meskun olduğu söylenebilir. Orta Karadeniz bölgesinde çeşitli uygarlık ve irili ufaklı yönetimlerin hakim olduğu Samsun bölgesi, M. Ö. 4000’den itibaren kullanılan ve Karadeniz ile Orta Anadolu’yu bağlayan yolun başlangıç noktası olarak günümüze değin bu konumunu sürdürmüştür. Karadeniz’in kuzeyi ile Mezopotamya arasındaki kuzey-güney istikametinde uzanan ticari yolun önemli bir kenti olan Samsun, konumunun sağladığı güçlü ekonomisiyle birkaç kez yıkılmasına rağmen tekrar aynı yerde kurulabilmiştir. Tarihi İpek Yolunu çizen doğu-batı eksenini üzerinde Karadeniz ile Orta Anadolu’yu bağlayan konumu ile Samsun ayrı bir değere sahiptir. Samsun Anadolu Selçuklularının ilk elde etmeye çalıştıkları Anadolu şehirlerinden birisidir. Selçuklular “Kâfir Samsun”un yanında “Müslüman Samsun”u kurarak, ticari önemine binaen uzun yıllar “Kâfir Samsun”la birlikte yaşayıp şehrin ticari konumundan yararlanmışlardır. İleride değineceğimiz bazı sebeplerle Osmanlı döneminde kimi yıllar hayli küçülmesinin de gösterdiği gibi, değişen siyasi ve ticari şartlar, şehri bir hayli etkilemiştir. Kimi dönemler Sinop, Amasya, Tokat gibi yakın şehirlerin gerisinde kalan Samsun, şimdilerde Orta Karadeniz’in en büyük kentidir.

Samsun tarihi eserleriyle öne çıkan hatta tanınan şehirlerimizden biri değildir. Samsun denilince bir veya birkaç tarihi yapı akla gelmez. Bu, şehir sakinleri için bile çoğu kez birkaç saniye düşünmeyi gerektiriyor. Tarihi yapılarının birçoğunu kaybeden şehrin birikiminin çok güçlü olduğunu söyleyemeyiz. Ancak Türk devrinde hemen her beylik ve hanedan döneminde inşa edilen yapılarıyla Samsun, Anadolu’da gelişen mimarimizi yansıtır. Dahası ülke çapında yeri olan önemli bazı yapılara da sahip olan şehrin mimari fotoğrafı kendine has renkler barındırır. Çantı camiler ve Levanten yapılar bu bağlamda ilk akla gelenlerdir.

Birkaçı hariç tutulursa yapıların banileri, ancak bölge çapında tanınan şahıslardır. Bu konunun istisnası Vezirköprüdür. Vezirköprü’de Osmanlı devrinin meşhur sadrazam ailesi Köprülüler sülalesinin epey bir yapısı bulunmaktadır. Cami, bedesten, arasta medrese, hamam gibi nispeten gösterişli klasik devir yapıları, ilçeye Samsun merkezine de nasip olmayan ayrıcalıklı bir görünüm vermektedir. Samsun ve Ladikte de birkaç ülke çapında meşhur hanedan ve paşa yapıları inşa edildiyse de hemen hemen tamamı günümüze gelememiştir. Aslında Canikli ve Hazinedârzâdelerin etraflıca bir külliye veya büyükçe birkaç eser bırakmaları beklenirdi. Ancak zaman zaman payitaht nezdinde asi, halkın nazarında zalim olarak kaydedilen bu iki ayan ailesi, yüz yıl kadar süren hakimiyetleri döneminde imar işleriyle pek fazla meşgul olmuş görünmüyorlar. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere belki Hazinedârzâdeler için daha fazla geçerli olmak kaydıyla, çeşitli vakfiyelerde geçtiği üzere bu iki aileye ait günümüze ulaşamayan bazı vakıf yapılarından söz etmek mümkündür. Ancak bu eserlerin de ayanların gücüne yakışır düzeyde olduklarını söylemek güçtür. İmparatorluğun özellikle 18 ve 19. yüzyılda yaşadığı sıkıntıları göğüslemesi için bazen gücünü zorlayarak merkeze destek vermek zorunda kalması, Karadeniz’in dalgaları gibi inişli çıkışlı bir siyasi yapı sergileyen şehri, zor durumda bırakmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki büyüme, artan ticari canlılık şehre ne kadar yansımıştır. Konunun uzmanı olmadığımızdan iddialı şeyler söyleme durumunda değiliz. Ancak konuyla ilgili araştırmamız gözümüzde mutlu bir azınlık tablosu çizmektedir. Samsun’un bu yıllarda ürettiği ekonomik değer az bir kısmı kente yansımış görünüyor. Şehrin ticareti bu yıllarda yerli azınlıklar ve Avrupalı sermayedarların elindedir. Samsun’un azınlıklarının, belirtilen dönemde batılı devletlerin Osmanlıya dayattığı politikalar sayesinde bir hayli öne çıktıkları bilinen bir husustur. Samsun’da nüfuslarına nispetle bir hayli nüfuzu olan azınlıklar ilerleyen yıllarda bağımsızlık hayalleri kurmuşlardır. Şehirdeki 19. ve 20. yüzyıla ait birçok dükkân, mağaza, otel, depo, iş yeri, konak, bazı kamu binaları ve çeşitli kurumlar onların eseri olmuş, modernlik heyecanı kent hayatına tiyatro, sinema, matbaa gibi kurumlar ve sosyal aktivitelerin katılması yine bu sınıfın önderliği ile gerçekleşmiştir. Samsun bir ölçüde kendine has “levanten” bir kenttir. Şehrin bu yönü, etraflıca incelenebilecek bir çalışma alanı sunmaktadır.

Çalışmamız monografik bir çalışma olduğundan elden geldiğince, yapıların tarafımızdan doğru çizimleri yapılarak tanıtımları detaylı bir şekilde yapılmıştır. Yapı tarihçeleri üzerinde, mümkün olduğunca belgelere dayalı olarak durulmuştur. Karşılaştırma ve değerlendirme bölümü kapsamlı tutularak, mevcut yayınlar ve tezlerden azami ölçüde istifade edilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili yayınların nispeten az ve görsel malzeme konusunda sınırlı oluşu bu konuda sıkıntı doğurmuştur. Dileğimiz nitelikli her tür çalışmanın, zengin görsel malzeme ve çizim eşliğinde basılarak konuyla ilgili diğer araştırmalara daha sağlıklı ve kapsamlı bir karşılaştırma ve değerlendirme yapılabilecek ortam sağlamasıdır. Giriş bölümünde çalışmamızın tanımı, kapsamı, önemi, yöntem ve konuyla ilgili bilimsel yayınlar hakkında bilgi verdiğimizden, belirtilen hususlarda ilgili başlıklara bakılabilir.

Türk fethini takiben ilk yapılar olarak karşımıza çıkan ahşap camilerin bir kısmının günümüze ulaşmış olmasını, yapı sanatımız açısından bir bahtiyarlık olarak görmekteyiz. Yerel kültürlerle gittikçe artan bir önemle yaklaşıldığı günümüzde, yapı sanatımızın her bölgede, yerel karakteristikleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde tanınması, hayati bir önem taşımaktadır. Anadolu’da gelişen mimarimizle paralellik gösteren Samsun’da, ana şema içerisindeki karakteristik yerel unsurlar, bu bakımdan hayli önemlidir. Çalışmamızda yeri geldikçe bunlara dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Ancak belirtilen hususta bilinenler, Samsun’un da içinde olduğu Orta Karadeniz Bölgesi için oldukça sınırlı ve yetersizdir.

Yurdumuzda uzun yıllar ihmal edilen birçok yapı ile birlikte Samsun’daki epey bir yapının, son yıllarda restore edilmesi sevindirici bir gelişmedir. Dileğimiz üniversitelerdeki restorasyon konulu bölümlerin artması, konunun önemine paralel bir şekilde restorasyon fakülteleri -belki

üniversitesinin- hayata geçirilmesidir.

Tarihi yapılarla temsil edilen mimarlık sanatı, diğer birçok sanat alanına nispetle, şehirlerin kültürünü temsil etme, belgeleme, yaşatma konusunda en göz önünde olan argümanlara sahiptir. Halkla birlikte sürdürdüğü pratiği hayat estetiğiyle birleştiren yapı sanatı, çok içinde oluşumuzdan mıdır bilinmez, modern şehirlerin en çok ihmal ettiği alanlardandır. İçinde yaşanılan, etrafında yüzyılların, tarihin aktığı yapıların kaybı, tüm şehri hüznü boğar. Ayaktayken pek te umursanmayan yapıların ortadan kalkmasıyla kıymete binip üzüntü yaratması, insan tabiatının tuhaf bir yanına ışık tutar.

Hızla değişerek yeni bir çehreye; maalesef soğuk beton yığınlarına bürünen Samsun'da, kalan tarihi yapıları gelecek kuşaklara aktarmak için, öncelikle eserlerin sahiplenilmesi ve bu yönde çok güçlü bir bilincin oluşturulması gerekmektedir. Son yıllarda bu konuda genel bir iyileşme görülmektedir. Eski fotoğraflarda sapaş sağlam olduğu görülen Hamidiye Çeşmesi ve Hazinedârzade Abdullah Paşa Çeşmesi gibi eserlerin hemde Belediye tarafından yol yapımı gibi bir mazeretle yıkıldığı, İbtidai Mektebi kitabesinin yapının bodrumunda hapsedilmekten kurtulup ön cephede yerini alması için 2000'li yılları beklediği, Hamidiye Çeşmesine ait kitabenin, Sultan Abdülhamid Han adının yazılı olduğu satırının bilerek kazındığı hatırlanırsa, bilinç eksikliğinin ne büyük yıkımlara sebep olabileceği rahatlıkla tasavvur edilebilir.

Kitabın konusu gereği detaylı bir şekilde üzerine eğilemediğimiz “koruma ve gelecek kuşaklara aktarma hususunda” yapılabilecekler için çok şey söylenebilir. Öncelikle, Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, Büyük Şehir ve yerel yönetimler, Üniversite gibi çeşitli resmi kurumlar, basın yayın organları ve sivil toplum örgütlerinin katılımıyla, acil bir eylem plânı çıkarılmalıdır. Bilimsel toplantılar ve koruma projeleri üretmeli, kitle haberleşme araçlarının yoğun katılımıyla, bir kamuoyu oluşturulmalıdır. Son yıllarda yurdumuzun çeşitli yerleşim birimlerinde, tarihi çevre ve yapıların korunmasına yönelik başlıklar içeren kentsel dönüşüm projeleri gibi uygulamalar güzel gelişmeler olmakla birlikte titizlikle devam ettirilmesi gereken uygulamalardır.

Sağlıklı bir koruma bilincinin yerleşmesi, çoğu kez uzun bir süre istese de yapıların kalan ömürleri ansızın bitebiliyor. Toprakla kapatıldığı bilinen Baruthane Çeşmesi'nin gün yüzüne çıkarılması, tarihi eserlerin uygun bir köşesine doğru ve özlü bilgiler içeren kaliteli panolarının yerleştirilmesi, eserler hakkında kapsamlı belgesel bir arşiv oluşturulması (rölöve, film, fotoğraf, vb.), bakımsızlıktan yıkılmaya yüz tutan çok sayıdaki konuttan, sanat ve mimarlık değeri yüksek olanlarının bir an önce onarımının yapılması gibi hususları, hemen akla gelen “yapılabilecekler” olarak sıralayabiliriz. Şehir kültürünün dünyaya sunulduğu ilgili kurumların internet sayfalarında tarihi eserlerle ilgili tekrar edilen birçok eksik ve yanlış bilgi de el atılması gereken bir alan olarak görülmelidir. Son yıllarda çeşitli yerel yönetim ve üniversite gibi kurumların düzenlediği sempozyum gibi bilimsel ortamlara sunulan bilgilerin -üzülerek söylemek gerekirse- hemen hemen hiç değerlendirilmediği; sözünü ettiğimiz internet sayfalarındaki, hatta basılı bazı materyallerdeki muhteviyatın değiştirilmediği görülmektedir. Kurumların ait oldukları toplumun kültürel değerlerini doğru bilgilerle temsil gibi bir sorumluluğu üzerlerinde görmeleri gerekiyor.

Yerel kültürlerin tüm dünyada hem hızla yok olduğu, hem de kıymetinin arttığı şu günlerde, il genelinde köy ve kırsal mimarlık ürünlerinin tespiti ve korunmasına ayrıca eğilmek gerekmektedir. Şehir ve ilçelere uzak yüksek köylerde daha yoğun olmak üzere, halen çeşitli şekillerde yaşayan kırsal mimarimizin, detaylı bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Mümkün olduğunca her yapı tipinden seçilecek uygun bazı örneklerin, bilinçli projelerle taşınarak, il ve ilçe merkezlerindeki açık alanlarda, halkla buluşturulması düşünülebilir. Sanat ve mimarlık tarihimizde ülke çapında seçkin ve nadide bir yere sahip olan “çantı camilerin” son on yıl içinde bir kaçının ortadan kalktığı, birçoğunun kullanılmayarak yok oluşa terk edildikleri, ahşap olmalarından yararlanılarak bilinçsizce “sökülerek” yakıldığı hatırlanırsa, bunlar için de acilen bir şey yapma gereği ortadadır. Birçok zanaat gibi, köy ve kırsal mimarimize bağlı, birçoğu unutulmuş veya unutulmaya yüz

tutmuş meslek ve üretim teknikleri konusunda da hiç olmazsa akademik belgeleme çalışmaları yapılmalıdır.

Elinizdeki kitabın basımı, Canik Belediyesi Başkanı Sayın Osman GENÇ Bey başta olmak üzere Canik Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürü Sayın Hamza AYGÜN ve Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Birimi Grafik ve Tasarım Uzmanı Burhan ÖZAKÇA Bey'in çabaları ile gerçekleşmiştir. Yayın aşamasındaki sıcak ilgilerinden dolayı kendilerine burada bir kez daha teşekkürlerimi sunarım.

Kitabın omurgasını oluşturan doktora tezime boyunca yol gösteren, kıymetli hocam, Sayın Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU'ya, kitabeleri okuma gibi bir zahmeti yüklenen Sayın Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN ve Sayın Doç. Dr. Sait UYLAŞ'a, çeşitli vakfiyeleri okuyan Sayın Doç. Dr. Dündar ALİKILIÇ'a, Samsun'daki ahşap camilerle ilgili ilk yayımın sahibi, kitabımı istifademize sunan, konuyla ilgili görüşlerini bizimle paylaşan ve yol gösteren Sayın Prof. Dr. Yılmaz CAN'a, müteşekkirim. Şahsi kütüphanesi istifademize açan Sayın Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ ve Sayın Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI, Sayın Doç. Dr. Eyüp NEFES ve Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanı Sayın Menderes ALAN'a, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü, Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun Etnoğrafya Müzesi, Sam-Sev Derneği, Samsun Mimarlar ve Mühendisler Odası, ilçelerdeki birçok kaymakamlık, belediye ve müftülük teşkilatları yetkilileri ve çalışanlarına, çeşitli vesilelerle yardımlarını gördüğüm, Sayın Prof. Dr. Besim ÖZCAN, Sayın Prof. Dr. O. Kamal TAVUKÇU, Sayın Yrd. Doç Dr. Yavuz ÇELİK, Sayın Doç Dr. Mehmet YAVUZ, Sayın Doç Dr. Fikri SALMAN, Sayın Yrd. Doç Dr. Adem ÇELİK, araştırma sahasında zaman zaman yardımlarını gördüğüm kardeşlerim Sayın Erdal BAYRAKTAR ve Sayın Fatih BAYRAKTAR, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü lisans öğrencilerinden Sayın Ümit ÖLMEZ, Sayın Yalçın BEKTAŞ, Sayın Halis ÜNLÜ, Sayın Gökhan ERDOĞAN, Sayın Mustafa ŞİŞMAN ve Sayın Hanife DOĞRU'ya, kitabın son kısmında yer verdiğimiz bazı yapıların resimlerini çizen Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Resim-İş Eğitimi Bölümü'nün değerli ressam Lisans öğrencilerine, çalışmamın tüm aşamalarında sabırla yanımda olan saygıdeğer eşim Betül ile sevgili kızlarımız Tuba, Zeynep ve Feyza'ya ve tüm hayatımda olduğu gibi eğitim hayatımın sonsuz destekçisi annem ve babama bir kez daha teşekkürlerimi sunarım.

Dr. M. Sami BAYRAKTAR
Mart 2015

İÇİNDEKİLER

TAKDİM

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ

Çalışma Düzeni	2
Kaynak ve Araştırmalar	7
SAMSUN İLİ'NİN COĞRAFI DURUMU VE TARİHÇESİ	9
Coğrafi Durum	15
Tarihçe	15
Camiler	16
Çarşamba Gökçeli (Mezarlık) Camii	32
Çarşamba - Yayıncılar Köyü Şeyh Habil Camii	32
Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii (Ak Mescit)	42
Samsun Kale (Kuyumcular) Camii	47
Çarşamba - Ordu Köyü Camii	49
Samsun Yalı (Hoca Hayreddin) Camii	52
Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa (Kurşunlu) Camii	59
Çarşamba - Kuşhane Köyü Eski Camii	63
Terme - Yeni Camii Köyü Eski (Cuma) Camii	70
Terme - Dağdıralı Köyü Camii	73
Kavak - Bekdemir Köyü Camii	77
Bafra Ulu Camii (Cami-i Kebir)	81
Vezirköprü Toprakkale Camii	90
Vezirköprü Kale (Taşkale / Ayşe Hatun) Camii	101
Terme - Karacalı Köyü Camii	103
Ondokuzmayıs (Engiz / Mezarlık) Camii	111
Vezirköprü Yukarı Nalbantlı Camii	115
Kavak - Tatarmuslu Köyü Yeni (Dere) Camii	119
Asarcık - Akyazı Köyü Gökgöl Camii	122
Asarcık - Kılavuzlu Köyü Camii	124
Asarcık - Alan Köyü Cuma (Eski) Camii	128
Asarcık - Koşaca Köyü Camii	132
Kavak Yeni Camii	134
Bafra Tayyar Paşa Camii	138
Kavak - Değirmencili Köyü Dere Camii	140
Samsun Pazar Camii	146
Samsun Hacı Hatun Camii	148
Terme Pazar (Çarşı / Cuma) Camii	150
Bafra Çarşı (Emirza Bey) Camii	152
Çarşamba - Porsuk Köyü Camii	155
	160

Samsun Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii	168
Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii	171
Havza - Cevizlik Köyü Camii	175
Havza Yörgüç Paşa Camii	180
Samsun Ulu (Büyük) Camii	183
Samsun Kurşunlu Camii	193
Havza - Sivrikese Köyü Camii	197
Salıpazarı Gökçeli (Çatak Ahmed Ağa) Camii	204
Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Cami	207
Alaçam Çarşı Camii	210
Çarşamba Değirmenbaşı Camii	212
Vezirköprü Namazgâh Camii	214
Medrese	
Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü / Taş / Kurşunlu) Medresesi	216
Türbeler	
Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi	222
Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi	224
Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbesi (Kümbet Dede)	230
Lâdik Sunullah Paşa Türbesi	232
Samsun İsa (Ese) Baba Türbesi	235
Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi	237
Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi	238
Terme Pazar Camii Türbesi	244
Samsun Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi	246
Şehirlerarası Han (Kervansaray)	
Kavak - Çakallı Beldesi Çakallı Han (Çakallı Kervansarayı)	247
Şehir İçi Hanları	
Samsun Taş Han	252
Vezirköprü Taş Han	257
Vezirköprü Üzüm Hanı	263
Bedesten	
Vezirköprü Bedesten ve Arastası	265
Arastalar	
Samsun Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası	274
Çarşamba Büyük Arasta	278
İmaret - Zaviye	
Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi	280
Namazgâh	
Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı	286
Hamamlar ve Kaplıcalar	
Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı	289
Samsun Şifa (Vakıf / Yekta) Hamam	291
Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı	293

Lâdik Eski Hamam	294
Havza Kadınlar (Büyük / Aslanağzı / Kız Gözü) Kaplıcası	298
Havza Erkekler Kaplıcası (Küçük Kaplıca)	301
Vezirköprü Şifa Hamamı	305
Vezirköprü Çifte (Orta / Köprülü) Hamam	308
Vezirköprü Kale (Taşkale / Ayşe Hanım) Hamamı	312
Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Hamamı	315
Vezirköprü Yalı Hamamı	317
Bafra Uzun Hamam	318
Köprüler	
Vezirköprü - Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınırında Kurt Köprü	320
Kavak - Çakallı Beldesi Çakallı Köprüsü	322
Kavak - Çakallı Beldesi - Çalbaş ile Çataltepe Köyleri Sınırında Koca Köprü	324
Vezirköprü Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü	326
Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Kalaba Köprüsü	327
Değirmen	
Tekkeköy - Çırakman Köyü Yel Değirmeni	328
Çeşmeler	
Vezirköprü Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa) Çeşmesi	330
Vezirköprü Arasta Çeşmesi	332
Vezirköprü Karlık Mezarlığı Karşısındaki İsimsiz Çeşme	333
Vezirköprü Üzüm Hanı Çeşmesi	334
Bafra Ali Bey (Canikli Ali Paşa) Çeşmesi	335
Bafra Kadı Çeşmesi	339
Bafra Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi	340
Bafra Mescit (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi	342
Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi	344
Samsun Fazıl Kadı Çeşmesi	347
Bafra Hüseyin Bey Çeşmesi	349
Vezirköprü Askerlik Şubesi Çeşmesi	352
Vezirköprü Abdülgani Camii'nin Karşısındaki İsimsiz Çeşme	353
Vezirköprü I. Kasımlı Sokakta İsimsiz Çeşme	354
Vezirköprü Kasımlı Çeşmesi	355
Vezirköprü Kulebaşı Caddesinde 1. İsimsiz Çeşme	356
Vezirköprü Kulebaşı Sokakta 2. İsimsiz Çeşme	357
Vezirköprü Çanaklı Çeşmesi	358
Vezirköprü Eşrefoğlu Sokakta İsimsiz Çeşme	359
Samsun'da Geç Osmanlı Dönemi Kamu Binaları	
Eski Hükümet Konağı (Bölge İdare Mahkemesi)	360
Eski Tekel Sigara Fabrikası	361
Ziraat Bankası (Eski Emniyet Sandığı)	362
Eski Osmanlı (Garanti) Bankası	362
Astsubay Gazinosu	363

İbtidai Mektebi (Eski Fazıl Kadı İlköğretim Okulu)	363
Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Canik Hamîdiye / Gurebâ) Hastahanesi	364
Askerlik Şubesi	365
Gazi Müzesi (Eski Mantika Palas Oteli)	365
Eski Belediye Sarayı	366
Atatürk Anadolu Lisesi (Eski Askerler Ticaret İdâdisi)	367
Eski Avusturya – Macaristan Konsoloslugu (Eski Tekel Baş Müdürlüğü)	368
Eski Fransa Konsoloslugu (Yol – İş Sendikası)	368
Eski Almanya Konsoloslugu	369
Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastahane)	369
Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası)	370
İbrahim Tanrıverdi Sosyal Bilimler Lisesi (Eski Cumhuriyet İlkokulu)	371
Eski Yeni Karakol	372
Samsun’da Kilise	
Mater Dolorosa Katolik Kilisesi	389
Yıkılan veya Yenilenen Yapılardan Günümüze Ulaşan Kitabe ve Mimari Elemanlar	
Vezirköprü Bilinmeyen Bir Yapı Kitabesi	391
Vezirköprü Ayşe Hanım’a Ait Bir Su Yapısıyla İlgili Kitabe	391
Bafra Tabakhane Camii İnşa Kitabesi	391
Lâdik Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi	392
Lâdik İsimsiz Bir Yapı Kitabesi (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi)	392
Çarşamba İhsaniye (Kanarya) Camii İnşa Kitabesi	393
Samsun Hacı İsmail Efendi (Ilıca) Çeşmesi İnşa Kitabesi	393
Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi	394
Tekkeköy Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii Kapı Kanatları	394
Ondokuzmayıs Taş Köprü İnşa Kitabesi	395
Samsun Hançerli Camii Minaresi ve İnşa Kitabesi	395
Bafra Nur-i İbrahim Camii İnşa Kitabesi	397
Samsun Hamidiye Çeşmesi İnşa Kitabesi	397
Havza İsimsiz Çeşme Kitabesi	398
Vezirköprü Saat Kulesi İnşa Kitabesi	398
Havza - Mısmılağaç Köyü Camii İnşa Kitabesi, Minberi Kapı Kanatları ve Tavan Göbeği	399
Kitapta Yer Alan Samsun İl Sınırları Dahilindeki Yapıların Kronolojik Listesi	406
KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME	
İlçe Merkezlerinin Tarihi Dokusu ve Topoğrafik Özellikleri	
Plân ve Mekân Anlayışı	
Camiler	406
Medrese	406
Türebeler	407
Şehirlerarası Han (Kervansaray)	407
Şehir İçi Hanları	407
Bedesten	407

Arastalar	407
İmaret-Zaviye	407
Namazgâh	407
Hamamlar ve Kaplıcalar	407
Köprüler	408
Değirmen	408
Çeşmeler	408
Malzeme ve Teknik	
Yapı Elemanları	
Strüktürel Elemanlar	
Mimari Elemanlar	
Süsleme	
Ahşap	
Taş ve Mermer	
Tuğla	
Kalemişi	
Alçı	
Sıva Üzeri Kabartmalar	
Madenî	
Mimar ve Yapı Sanatkârları	
Samsun'da Geç Osmanlı Dönemi Kamu Binaları	
Samsun'da Konut Mimarisi	
Samsun'da Geç Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Ticari Yapı	
SONUÇ	483
KAYNAKLAR	487
ÇİZİM FOTOĞRAF RESİM VE HARİTA LİSTELERİ	501
SAMSUN BÖLGESİNDE GELENEKSEL ÇANTI YAPILAR (FOTOĞRAFLAR)	512
RESİMLERLE BAZI SAMSUN YAPILARI	518
HARİTALAR	526

KISALTMALAR

A.B.D.	: Ana Bilim Dalı
A.E.E.O.F.	: Abide ve Eski Eser Onarım Fişi
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.mad.	: adı geçen madde
a.g.t.	: adı geçen tez
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
A.Ü.G.S.E.D.	: Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.S.B.E.	: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
A.Ü.S.B.E.D.	: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
B.C.A.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz./bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
cm.	: santimetre
D.B.İ.A.	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
d.n.	: dosya numarası
F.E.F.	: Fen-Edebiyat Fakültesi
Foto.	: Fotoğraf
g.n.	: gömlek numarası
H.	: Hicri
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.İ.F.M.	: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası
m.	: metre
M.Ö.	: Milattan Önce
O.D.T.Ü.M.F.D.,	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dergisi
O.M.Ü.E.F.D.	: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi
O.M.Ü.İ.F.D.	: Ondokuzmayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi
O.M.Ü.S.B.E.,	: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
O.T.A.M.	: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi
r.	: resim
R.	: Rumi
S.	: Sayı
s.	: sayfa
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.K.T.V.K.K.A.	: Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi
sr.	: sıra
T.A.D.	: Türk Arkeoloji Dergisi
T.A.E.D.	: Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.E.D.	: Türk Etnografya Dergisi
T.T.O.K.B.	: Türk Tarih ve Otomobil Kurumu Belleteni
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Ü.	: Üniversitesi
V.D.	: Vakıflar Dergisi
V.E.E.F.	: Vakıf Eski Eser Fişi
V.G.M.A.Y.İ.D.A.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi
V.G.M.V.K.A.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi
vd.	: ve diğerleri
Y.Y.Ü.S.B.E.	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
YY. / yy.	: Yüzyıl/ yüzyıl

YAYIN ADLARI KISALTMALARI

B. SARISAKAL, ... Birinci Kitap	:	Bir Kentin Tarihi Samsun, Birinci Kitap
B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap	:	Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap
E. H. AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinin... I	:	Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I
E. H. AYVERDİ, Osmanlı Mimarisinde ... II	:	Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-51) II
M. CEZAR, Anadolu Kümbetleri -3	:	Anadolu Kümbetleri -3, Beylikler ve Osmanlı Dönemi
M. CEZAR, Tipik Yapılarıyla ...	:	Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi
M. E. YOLALICI, XIX. Yüzyılda ...	:	XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1998.
O. C. TUNCER, Anadolu Kümbetleri -2	:	Anadolu Kümbetleri -2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi
O. C. TUNCER, Anadolu Kümbetleri -1	:	Anadolu Kümbetleri -1, Selçuklu Dönemi
S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, Samsun İli ...	:	Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri
Tarih Boyunca ...	:	Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi
Y. ÖNGE, ... Türk Hamamları	:	Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları
Y. ÖNGE, ... Su Yapıları	:	Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları

GİRİŞ

GİRİŞ

Elinizdeki kitapta ilk akınlardan Cumhuriyetin ilanına kadar geçen Türk döneminde, Samsun il sınırları dahilinde inşa edilen yapılar konu edilmiştir. Ortadan kalkan, orijinalliğini kaybeden veya yenilenecek aslı karakteri çok büyük ölçüde bozulan eserler bu kitapta yer almamıştır. Yukarıda belirtilen zaman aralığındaki yapıların büyük çoğunluğu Osmanlı yapılarıdır. Kitapta Geç Osmanlı döneminde inşa edilen Samsun'daki bir kilise haricindeki Hıristiyan yapıları yer vermedik.¹ Şehrin Türk öncesi ve Türk döneminde inşa edilen Hıristiyanlık yapılarını tanıtan monografik bir yayını henüz yapılmamıştır. Aynı şey Türk – İslam yapıları için de geçerli olmakla birlikte elinizdeki kitap bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

İl merkezi dışında kalan yerlerdeki çeşitli kamu binaları ile konut mimarisi kitapta yer almamıştır. Bunlar başlı başına birer araştırma ve yayın konusu olarak çalışılmayı beklemektedir. İl merkezindeki çeşitli kamu binaları, konutlar ve geç devir bazı ticari yapıları işlediğimiz sayfaların yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Ancak şehrin mimari fotoğrafının belirmesi açısından akademik bir giriş niteliğinde de olsa konuya değinme ihtiyacı hissettik.

İl merkezinde orijinal olarak günümüze ulaşabilen tarihi eserlerin tamamı Türk dönemine aittir. Bunlardan İlhanlı Devleti'ne ait olan Kale Camii dışındakileri, Osmanlı döneminden kalmadır. Hıristiyanlar tarafından yapılarak günümüze ulaşabilen tek kilise, geç Osmanlı döneminde yapılan İtalyan Katolik Kilisesi'dir. Bu türden başka bir eserin kalmadığı il merkezinde, yine Osmanlı döneminde çeşitli Hıristiyan cemaatlere mahsus kilise, şapel, okul gibi eserlerin yanı sıra, çok sayıda büyük ve gösterişli konut bulunmaktaydı. H. 1265 (M. 1849-50) ile H. 1337 (M. 1918-19) tarihleri arasındaki çeşitli arşiv vesikalarından, il dahilinde yeni kilise inşası ile birlikte, epeyce kilise ve mektebin onarıldığı veya yenilendiği anlaşılmaktadır.²

İl sınırları dahilinde araştırmamıza konu olan ve toplam on dört ayrı türün görüldüğü yapılarda, en fazla sayıyı camiler (42) oluşturmaktadır. Bunları ahşap (çantı) (20), kâgir (19) ve hımış (3) olmak üzere üç grupta düşünmek mümkündür. Eskiden Amasya Sancağına bağlı olan Lâdik ve Havza'da çantı camiye rastlayamadık. Kâgir yapı geleneğinin bölgenin coğrafyası ve mimari geleneğinden kaynaklandığı, diğer kesimlerde erken yıllardan itibaren daha çok ormanların değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Hımış duvarlı yapılar Vezirköprü'de (3) görülmektedir.³

Sayı bakımından camileri çeşmeler (19) takip etmektedir. Büyük bir kısmı Vezirköprü'de (12) olmak üzere, Bafra (5) ve Samsun'da (2) bulunan çeşmelerin pekiyi korunamadıkları görülmektedir. Toplamı 12 olan hamam ve kaplıcalar da Vezirköprü'de yoğunlaşmaktadır. Bunu Havza (2 kaplıca), Bafra (2) ve diğerleri (Samsun, Lâdik ve Ondokuzmayıs'ta birer) takip etmektedir.⁴ Hamamlardan sonra en kalabalık grubu türbeler oluşturmaktadır. Dokuzu bulan türbeler Samsun, Bafra, Lâdik ve Terme'de ikişer, Havza'da bir tanedir. Toplam sekiz olan ticari yapıların Vezirköprü (4) ve Samsun'da (2) yoğunlaştığı, Çarşamba ve Kavak'ın birer yapıyla bunlara katıldığı görülmektedir.⁵ Ticari yapılarda yoğunluk, şehir hanları (3) ve arastalardadır (3). Şehirlerarası kervansaray ve klasik anlamda bedestenlerin birer örneği bulunmaktadır. Vezirköprü Bedesten ve Arastası halen şehrin ticari merkezi olarak, tarihteki rolünü şehir ölçeğinde yaşatan seçkin bir konumda bulunmaktadır. Bedesten ve arasta birlikteliği ise yapıyı diğerlerinden ayırarak değerli kılmaktadır. Sayı bakımından ticari

¹ Samsun'un ilçelerde çoğu harap halde bulunan birkaç kilise ve şapel kalıntısı bulunmaktadır. Konuyla ilgili kapsamlı bir yüzey araştırması yapmaya imkân bulamadığımızı, fakat tez çalışmamız sırasında bir kısmına rastladığımız kilise ve şapel kalıntılarının da işaret ettiği üzere, konunun üzerinde çalışılmaya müsait halde olduğunu belirtmek isteriz.

² B.O.A., İ.AZN. d.n. 49, g.n.1320/Z-09; İ.HR., d.n. 194, g.n. 10953; d.n. 247, g.n. 14700; d.n. 126, g.n. 6338; d.n. 274, g.n.16632; d.n. 261, g.n. 15919; HR.MKT., d.n. 32, g.n. 57; d.n. 24, g.n.12; İ.DH., d.n. 1120, g.n. 87547; MV., d.n. 216, g.n. 8; DH. MÜL., d.n. 32/-2, g.n.26; d.n. 23/-2, g.n.10; DH.İD., d.n. 30/-1, g.n. 3; d.n. 114/-1, g.n. 39; d.n. 30/-1, g.n.16; d.n. 30/-1, g.n. 30; İ.MF., d.n. 16, g.n. 1328/N-3; d.n. 17, g.n.1328/Z-3; d.n. 17, g.n.1329/R-3; Y.A.RES., d.n.111, g.n. 70; İ.DFE., d.n. 19, g.n. 1325/M-04. Konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma bulunmaktadır. M. ÜNLÜ, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayri Müslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 149-62.

³ Camilerin sayı itibarıyla dağılımı yoğunluk sırasıyla şöyledir: Samsun (7 kâgir), Çarşamba (5 ahşap, 1 kâgir), Vezirköprü (3 hımış, 2 kâgir), Terme (5 ahşap), Kavak (4 ahşap, 1 kâgir), Havza (4 kâgir), Asarcık (4 ahşap), Bafra (3 kâgir), Ondokuzmayıs (1 ahşap), Alaçam (1 kâgir), Salıpazarı (1 ahşap).

⁴ Bafra, Çarşamba ve Lâdik'te bulunan ve kısmen harabeye dönen birer hamamı incelemek mümkün olmamıştır.

⁵ Ticari açıdan Bafra ve Lâdik'in de ileri düzeyde olduğu bilinir. Ancak Lâdik'teki bedesten yıkılmış, Bafra'daki arasta büyük ölçüde tahrip olmuştur. Günümüze ulaşamayan yapıların da değerlendirmeye katılmasıyla, diğer yapılarda olduğu gibi, ticari yapılarda da durumun mevcut sayının üstünde olduğu unutulmamalıdır. Özellikle Samsun'da 19. yüzyılda birçok han ve ticari yapının inşa edildiği kaynaklarda görülmektedir.

yapıları takip eden köprüler; Vezirköprü (2), Kavak (2) ve Ondokuzmayıs'ta (1) bulunmaktadır. İl dahilinde medrese, imaret, namazgâh ve değirmenin birer örneği kalmıştır.

Samsun ve ilçelerinde günümüze sağlam olarak ulaşabilen bir kale veya askeri yapı bulunmamaktadır. Samsun Kalesi'nin 1869 yılındaki büyük yangına kadar ayakta, bu tarihten sonra şehrin yeniden imarı sırasında yıktırılarak, mevcut kalıntılarının da yok edildiği bilinmektedir. Süleyman Paşa Arastası ("Bedesten") ile Saathane Meydanı arasında deniz kenarında bulunan kale Selçuklular zamanında, şehrin batısındaki Kara Samsun denilen mevkiideki Ceneviz Kalesi'nin karşısına inşa edilmiştir.⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1205, 1310, 1317, 1322 / M. 1790-91, 1892-93, 1899-1900, 1904-05 tarihli bir takım belge özetlerinden⁷ Samsun Kalesi'nin belirtilen tarihlerde içerisinde top bulunduğu, eksik olmakla birlikte personeliyle birlikte aktif bir halde olduğu anlaşılmaktadır. Şehirde Sultan I. Abdülhamid ve II. Mahmud dönemlerinde bir takım tabyalar inşa edilmiştir.⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1243, 1267, 1271, 1280, 1284 / M. 1827-28, 1850-51, 1854-55, 1863-64, 1867-68 tarihli bir kısım belge özetlerinde, Samsun'da Macar Tabyası ve bir takım tabya ve kışlaların inşa ve tamirinin konu edildiği görülmektedir.⁹ Sarısakal'ın kitabında kale ve bazı tabyaların eski fotoğrafları görülmektedir.¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 / M. 1863-64 tarihli bir kısım belge özetlerinden¹¹ Samsun'da bir kışlanın 1864 yılı civarında inşa edildiği, H. 1304 / M. 1866-67 tarihli bir belgeden¹² Bafra'da askeri bir deponun inşasına başlanıldığı, H. 1280 / M. 1863-64 tarihli bir takım belgelerden¹³ bu yıllarda Kavak'ta bir kışla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Samsun Kışlası, yanındaki Hastahane ile birlikte son dönem kışla mimarimizin önemli bir temsilcisi olarak kabul edilebilir.¹⁴

Şehrin sosyal hayatında son derece etkin bir rol oynayan tekke ve zaviyelerden de maalesef sağlam veya mimari açıdan asli olarak görüntüsünü bir ölçüde koruyabilmiş örnekler -acem tekkesi hariç- günümüze ulaşamamıştır. Kimi eski belge ve araştırmalara bakılarak Samsun'da tekke statüsünde bir Mevlevihane bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmeyen yapı, 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılması kanunu sebebiyle terk edilmiş ve nihayet şehirdeki bir çok tekke ve zaviye için de geçerli olduğu üzere 1930-45 yılı arasında yıktırılmıştır.¹⁶ Bugün Acem Tekkesi adıyla bilinen ancak eski evraklarda "Hüseyniye Tekkesi" adıyla kayıtlı olan tekke 1893 yılında Samsun'da ikamet eden İranlılar tarafından açılmış¹⁷, zamanla kamulaştırılarak 2007 yılı civarında restore edilerek -halen İlkadım Belediyesi tarafından bir kafeterya olarak- kullanılmaktadır. Bazı eski belgelerde "tekke, zaviye, dergâh, semahane" şeklinde adları geçen ve

⁶ Kale hakkında detaylı bilgi için bkz. A. BORAN, **Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri**, Ankara, 2001, s. 72-73; A. BRYER - D. WINFIELD, **The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos**, C. I, Washington D. C., 1985. s. 94; P. TUĞLACI, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s. 263; Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyehatnamesi, İkinci Kitap** (Hazırlayanlar, Z. KURŞUN - S. A. KAHRAMAN - Y. DAĞLI), İstanbul, 1999, s. 45; A. TÜFEKÇİOĞLU, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara, 2001, s. 164-67; B. DARKOT, "Samsun" mad., **İ.A.**, C. X, İstanbul, 1980, s. 263; B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap**, Samsun, 2003, s. 324-30; B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, Samsun, 2007, s. 87,89,113,118-33; İ. GÜLSEVİL, "Samsun" **T.T.O.K.B.**, C. 25, S. 304, İstanbul, 1970, s. 14; A. ALTAYLI, **Samsun Tarihi**, Samsun, 1967, s. 16; M. AYDIN, "Samsun" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul, 1997, s. 1605; L. TEKİN, "60 Sene Evvelki Samsun" **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 2, S. 13, 1936, s. 28; S. FAROQHI, **Osmanlıda Kentler ve Kentliler**, (Çeviri, N. KALAYCIOĞLU), İstanbul, 2000, s. 132; M. Y. ERLER, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)" **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 559-62.

⁷ B.O.A., TT.d., d.n. -1/-1, g.n. 384; B.O.A., HAT., d.n. 212, g.n. 11483; B.O.A., Y.PRK.ASK., d.n. 158, g.n. 44; B.O.A., Y.MTV., d.n. 265, g.n. 39; B.O.A., Y.MTV., d.n. 69, g.n. 50; B.O.A., Y.MTV., d.n. 68, g.n. 127; B.O.A., Y.MTV., d.n. 68, g.n. 82; B.O.A., Y.MTV., d.n. 67, g.n. 11.

⁸ Kalyon Burnu, Derbent, Orta, Tophane (Macar) adlarıyla anılan tabyaların her birinin 175 m. uzunlukta, 4,5 m. yükseklikteki tabyaların zamanla kendi hallerine terk edilip enkazlarının 1910 yılında satışa çıkarıldıkları görülmektedir. Birer cephanelikleri, asker ikametine mahsus koğuşları ve top mazzgalları bulunan tabyalar hakkında bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 331-33; L. TEKİN, a.g.m., s. 28; Ö. ORHUN, a.g.e., s. 13.

⁹ B.O.A., HAT., d.n. 598, g.n. 29329/F; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 331, g.n. 28; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 289, g.n. 42; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 290, g.n. 81; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 65, g.n. 64; B.O.A., İ.DH., d.n. 224, g.n. 13384; B.O.A., İ.MVL., d.n. 158, g.n. 4532.

¹⁰ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 327, 30-33.

¹¹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 300, g.n. 59; B.O.A., İ.MVL., d.n. 499, g.n. 22568.

¹² B.O.A., DH.MKT., d.n. 1427, g.n. 114.

¹³ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 269, g.n. 9; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 299, g.n. 33; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 274, g.n. 92.

¹⁴ N. YAZICI, "Osmanlı Dönemi Kışla Mimarisi ve Samsun Kışlası", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 635-42.

¹⁵ Y. ŞAFAK, "XIX-XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 463-71 ; O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun** (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 308-19.

¹⁶ O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", s. 318-22.

¹⁷ O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", s. 319-22 ; O. KÖSE, "19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyniye (Acem) Tekkesi", **1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)"** (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 173-75.

vaktiyle bolca sayıda oldukları görülen¹⁸ tarikat yapılarının bir kısmı yukarıda belirtilen tarihlerde ortadan kaldırılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Samsun ve ilçeleriyle ilgili tespit edebildiğimiz belgelere¹⁹ bakıldığında, Sultan II. Bayezid, "Sultan Selim Han-ı Veli" (Yavuz Sultan Selim ?),²⁰ Sultan II. Mahmud²¹ ve Sultan II. Abdülhamid'e²² ait sultan vakıfları, Bezmialem Valide Sultan²³ Valide Sultan,²⁴ Sultan Ahmed'in annesi Bülbül Hatun'a ait (Lâdik'te)²⁵ padişah hanımları vakıfları, Atik Ali Paşa (Bafra'da),²⁶ Çorlulu Ali Paşa (Samsun'da),²⁷ Hazinedârzâde Süleyman Paşa²⁸ Hazinedârzâde Abdullah Paşa,²⁹ Tayyar Paşa,³⁰ Hızır Paşa,³¹ ve Ali Paşa'ya ait,³² paşa vakıfları görülmektedir.³³ Bunlara bakılarak Samsun ve çevresinin bilinenden daha zengin bir imar faaliyetine sahne olduğunu söyleyebiliriz.³⁴ Yakın zamanlarada tamamlanan bir araştırma, belirtilen konuda oldukça tafsilatlı bilgiler içermektedir.³⁵ Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 2270 ve 2276 numaralı il fihristlerinde Samsun ve ilçelerine ait bir hayli vakıf kaydı görülmekle birlikte bunların büyük çoğunluğu köy camilerinin yeni şahsiyet kayıtları ve bunlara "nukut" (para) vakıflarıdır. Aşağıdaki notta özellikle yapı inşa ettirip, vakfiye düzenleyen şahısların isimleri ve vakfiye tarihleri belirtilmiştir. Maksadımız her iki arşivdeki belgelerden istifade ederek yöredeki vakıflar konusunda bir fikir edinebilmektir. Kitapta günümüze ulaşamayan fakat çeşitli vesika ve materyalde adı geçen veya varlığı anlaşılan yapılara, bu konudaki çalışmamızın henüz son şeklini almaması sebebiyle yer vermedik.

Birçok Osmanlı şehrine nispetle hayli az denilebilecek sayı ve yoğunlukta tarihi yapısı bulunan il merkezindeki yapılar yeni beton yığınları arasında sıkışmış durumdadır. Türk döneminde "Kara Samsun" veya "Kâfir Samsun" da denilen Amisos, şehrin batısında bulunur ve şehrin ilk kurulduğu kesim burasıdır.³⁶ Selçuklu döneminde Kale Mahallesi'nin olduğu kesimde kurulan ve "Müslüman Samsun" olarak bilinen kesim, şimdiki şehrin, etrafında geliştiği kesimdir. Burası Selçuklu ve Osmanlı döneminde büyümeye devam ederken, Kara Samsun rağbet görmemiştir. Kale, Pazar, Hançerli, Sait Bey, Ulugazi, Ondokuzmayıs Mahalleleri ile Selahiye, Unkapanı, Zeytinlik, Kadıköy ve Kökçüoğlu Mahallelerinin denize yakın alt kesimleri, Müslüman Samsun'un

¹⁸ M. OKUDAN, **Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar**, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2013.

¹⁹ Belgelerde, II. Bayezid döneminde, çoğu sultan adına düzenlenmiş birçok vakıf kaydına rastladık (B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.14267. Aynı fonda bulunan ve aynı dosya numarasına sahip diğer belgelerin sadece gömlek numarasını vererek bahsi kısa tutmak istedik; 14394, 15465, 15679, 15860, 15876, 16019, 16194, 16798, 17069, 17758, 17681, 18004, 18099, 19454, 19484, 19929, 20109, 20943, 21022, 21087, 21589, 21642, 21662, 21748, 21833, 21355, 21846, 21856, 22033, 22570, 23885, 23106, 23001, 23122, 23214, 23233, 3318, 23320, 23395, 23411, 23493, 23589, 23604, 26678, 30035).

²⁰ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.21022.

²¹ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.17077; -1/-1, g.n. 14760; d.n. -1/-1, g.n. 17076; d.n. -1/-1, g.n. 17682.

²² B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 26513.

²³ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 17758.

²⁴ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 27610.

²⁵ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.716; -1/-1, g.n. 2036; d.n. -1/-1, g.n.250; B.O.A., EV.HMH.d., d.n. -1/-1, g.n. 17015.

²⁶ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 168, g.n. 92; d.n. 757, g.n. 31;

²⁷ B.O.A., DH.İD., d.n. 30/-1, g.n. 3; B.O.A., İ.MF., d.n. 16, g.n. 1328/N3

²⁸ B.O.A., İ.DH., d.n. 428, g.n. 28309; B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 14579; d.n. -1/-1, g.n. 13275; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62; B.O.A., A.DH.MKT., d.n. 1571, g.n. 121.

²⁹ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 19818.

³⁰ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 12065; -1/-1, g.n. 21576.

³¹ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 26678.

³² B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 21833; -1/-1, g.n. 21662; d.n. -1/-1, g.n. 26678.

³³ Yukarıdaki belgelerden Atik Ali Paşa ve Çorlulu Ali Paşa ve Süleyman Paşa'ya ait olanların tarihleri sırasıyla H. 1269 ve 1271 (1852-53 ve 1854-55), H.1328 (1910) ve H.1275, 1280, 1306 (1858-59, 1863-64, 1888-89) şeklindedir. Diğer belgeler tarihsizdir.

³⁴ Aynı arşivde Canik Sancağı'nda "Emine Hatun, Hıdır İlyas, Hızır Bey Hatun, Gülbahar Hatun, Şeyh Şerafettin, Gazi Hasan Bey, Şeyhülislam Mehmet Efendi, Şeyh Abdurrahman, Seyyid Ahmed-i Kebir, Arnavut Ali Bey, Şeyh Hamza, Merhaba Bey, Yavuz Evliya, Ali Rıza Bey, Gazi Baba, Şeyh Mahmud, Şeyh Ali Baba, Şeyh Mehmed, Hızır Baba, Cafer Bey, Şeyh Hızır Gazi, Hatun-ı Muazzam, Sadi Bey, Said Bey" adına kayıtlı vakıflar görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n.29941. Aynı fonda bulunan ve aynı dosya numarasına sahip diğer belgelerin sadece gömlek numaraları farklı olduğundan, bunların sadece gömlek numaraları veriyoruz.12146, 15860, 15464, 16849, 16547, 17015, 17844, 18150, 18174, 19484, 19824 21566, 21589, 21355, 21662, 21856, 21642, 21833, 22570, 22999, 22782, 22774, 22594, 22033, 23233, 23318, 23214, 23411, 23493, 23106, 23604, 23589, 23001, 25317, 27379, 29798, 30808. Ayrıca bkz. M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 473-99.

³⁵ M. OKUDAN, **Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar**, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2013. Ayrıca bkz. M. OKUDAN, "Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları", **Birey ve Toplum**, C. 3, S. 6 (Güz), 2013, s. 173-91.

³⁶ "M. Ö. 6. yy. başında Sinope'den Amisos'a gelen Miletos'lular, kanımca akropol niteliğindeki Toraman Tepenin denize uzanan düz zirve ve doğu yamaçlarında şehri kurmaya başladılar. ... surlarla çevrimsiz Amisos kentinin kuzey-güney uzunluğunun 1.5 km., doğu-batı genişliğinin ise 400 m. kadar olduğunu söyleyebiliriz. ... Amisos kentinin tepede "Yukarı Şehir", limanda ise "Aşağı Şehir" olmak üzere iki bölümlü olduğunu söylememiz mümkündür. ... Amisos kentini kıran Grekler, diğer kentlerde olduğu gibi cadde ve sokaklar, meydanlar, evler, tapınaklar, dini ve sivil yapılar inşa etmiş, kent meydanlarını heykellerle süslemişlerdi ... "Yukarı Şehir"de Erken Bizans döneminden sonra yerleşme olmamıştır." S. ATASOY, **Amisos, Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent**, Samsun, 1997, s. 46-53. Atasoy, Amisos'a ait kalıntılar hakkında son derece kıymetli bilgi ve belgeler sunmaktadır.

eski yerleşim alanıdır. Kitapta incelediğimiz tüm yapılar bu kesimde yer alır.³⁷ Çekirdeğini kalenin oluşturduğu mahalleler zamanla kıyıda dağlara doğru yayılmış, Selahiye ve Kadıköy Mahalleleri, daha sonraları iskân olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Samsun'un büyüdüğü dönemde Kale ve Pazar Mahallelerinde Türk, Kadıköy ve Ondokuzmayıs Mahallelerinde Rum, Selahiye ve Hançerli Mahallesi'nde Ermenilerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Şehrin kâgir binaları ve yollarının yapımında, bir ölçüde Amisos harabelerinden yararlanılmıştır.

Şehir kültürünün önemli bir göstergesi olarak kabul edilebilecek mezarlıklar hakkında ayrıca bir başlık açmadığımız ve değinmeden de geçmek istemediğimiz için, konuya bu bölümde değinmeyi uygun gördük.³⁹ Samsun mezarlıklarının iyi korunamadığı söylenebilir. Seyyid Kutbeddin Mezarlığı, şehrin halen ayakta kalabilen en eski mezarlığıdır. Kurulduğu dönemde şehrin dışında kalan mezarlık, Kökçüoğlu Mahallesi'nde; İlkadım Belediyesi'nin karşısında, 100. Yıl Bulvarı kenarında bulunmaktadır. İçerisinde Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi'nin bulunduğu kabristan, 1960'lı yıllara kadar kullanılmış, daha sonra, yeni cenaze kabul edilmemiştir. 1971-72 yılında belediye tarafından etrafı duvarlarla çevrilen, çoğu 19. yüzyıldan kalma bir hayli mezarın bulunduğu kabristanın, bir kısmına 100. Yıl Bulvarı ve yeni binalar yapılmıştır.⁴⁰ 2006, 2007 yıllarında da kısmen elden geçirilen tarihi mezarlık, son olarak 2008'in son aylarında başlayıp 2009'da bitirilen -İlkadım Belediyesi tarafından üstlenilen- temizlik, bakım, mezar taşlarının tespiti gibi işler yapılarak elden geçirilmektedir.⁴¹ Her geçen gün biraz daha yok olmaya yüz tutan mezarlıkta gayet kaliteli işçilik ve süslemelere sahip, açık ve kapalı sanduka tipinde mezarlar bulunmaktadır.⁴² Son bakım çalışmaları sırasında Eyüp NEFES tarafından ortaya çıkarılan ve kendi ifadesiyle "Anadolu Selçuklu ve Beylikler devri geleneğini yansıtan, en eskisi H. 800 / M. 1397-1398 yılına ait olan" 30 kadar kapalı sanduka tipindeki mezar taşları, orijinallikleri ve tarihleri belli ve erken yıllara uzanan az sayıdaki eserlerden olmaları bakımından Samsun tarihi ve kültürü için son derece önemli bir yere sahiptir. 19. y.y. başlarında, kentte Eski Hükümet Konağı önünden başlayıp bugünkü Cumhuriyet Meydanı, Atatürk Parkı, Eski Tekel Baş Müdürlüğü, Ziraat Bankası ve Vidinli Oteli'nin bulunduğu alanı kaplayan bir başka mezarlık görülmektedir. 1800'lü yılların başında açılan mezarlık, 1924 yılı civarında kısmen ortadan kalkmış ve yarı harap bir vaziyette iken, mezarların nakliyle kaldırılarak, yerinin büyük bir kısmı park olarak düzenlenmiştir.⁴³ Şehrin doğu yakasında, Mert Irmağı kenarında, bu mıntıkaya yerleşen Çerkez muhacirleri tarafından 1894 yılı civarında kurulan bir mezarlık, Kılıç (Kılınc) Dede Camii'nin etrafında bulunmakta ve aynı adla anılmaktaydı. Kılıç Dede, Kılıç Dede'nin oğlu ve damadına ait olarak kabul edilen üç mezarın dışında kalan mezarlar, 1933 yılı dolaylarında kaldırılarak⁴⁴ bu mezarlık da tarihe gömülmüştür. Şehirdeki eski mezarlara bazı tarihi camilerin avlularında da rastlanmaktaydı. İsa Baba Türbesi, Yalı, Kurşunlu ve Hançerli Camileri gibi bir kısım tarihi yapının etrafında bulunan hazireler, ya tamamen ortadan kalkmış veya büyük ölçüde tahrip olmuştur. Hançerli Camii etrafındaki mezarlar, Necip Bey Caddesi'nin açılması esnasında kaldırılmıştır.⁴⁵ Yukarıda değindiğimiz Müslüman mezarlıklarından başka, şehirde, Hıristiyan azınlıklara ait çeşitli mezarlıklar da bulunmaktaydı. Çiftlik Mahallesi'nde, Rasathane Camii civarında, duvarlarla çevrili, içerisinde bir şapel bulunan bir Rum Mezarlığı, bunun biraz yukarısında; Belediye İlköğretim Okulu ile Gazi Devlet Hastahanesi'nin (Eski Sigorta Hastanesi) arasında kalan sahada Ermeni Mezarlığı, Kökçüoğlu

³⁷ Kara Samsun, Cedit, Baruthane ve Kalkancı Mahallelerinin bulunduğu kesimde kurulan Antik Amisos alanı içindeki yapı ve kalıntılar için Atasoy'un yukarıda belirtilen kitabına bakılabilir.

³⁸ Konuyla ilgili ayrıntı için bkz. B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap**, Samsun, 2003, s. 116-27.

³⁹ Samsun'un islami dönem mezar ve mezar taşları için bkz. E. NEFES, **Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşları**, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002; E. NEFES, "Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Ebeced Hesablı Mezar Taşları", **Ekev Akademi Dergisi**, S. 9, Erzurum, 2005, s. 239-54; E. NEFES, "Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşlarının Tipolojisi İle İlgili Bir Deneme", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 537-56 ; İ. TERZİ, "Samsun'daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları" **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 9, Samsun, 1997, s. 208; O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun** (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 301-07 ; M. ÖZKAN, **Samsun ve Çevresindeki Bazı Mezar Taşları**, Atatürk Üniversitesi, F.E.F. Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1999.

⁴⁰ İ. TERZİ, "Samsun'daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları", s. 208; O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", s. 303-04 ; Anonim, **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, Ankara, 1977, s. 53-54; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 354-61

⁴¹ İlkadım Belediyesi tarafından üstlenilen, Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Eyüp NEFES başkanlığında yürütülen, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü ve Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi denetiminde yapılan temizlik ve bakım merkezli çalışmada; mezarlığı çeviren duvarların ihtiyaç hissedilen kesimleri yenilenerek tamamı elden geçirilmiş, mezarlık içindeki patika yollar taş döşenip doku zedelenmeden hafifçe genişletilerek yenilenmiştir. Heyelan, bitki dokusu ve insan gibi faktörlerle zemini kayan, taşları yerinden uzaklaşan bütünlüğü bozulan mezarlara ait yüzlerce parçanın envanter numarası verilip temizlendikten sonra mezarlık içerisinde bir alanda sergileneceğini öğrenmiş bulunuyoruz.

⁴² E. NEFES, **a.g.t**; E. NEFES, "Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığında Kitabelerinde Şair Adı Bulunan Mezar Taşları", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 24-25, Samsun, 2007, s. 229-46; E. NEFES, "Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Önemli Bazı Mezar Taşı ve Kitabeleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 559-66. E. NEFES, **İlkadım Seyyid Kutbeddin (Kökçüoğlu) Mezarlığı Tarihi Mezar Taşları**, Samsun, 2009.

⁴³ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 354.

⁴⁴ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 358.

⁴⁵ O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", s. 303-05 ; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 358.

Mezarlığı'nın arka tarafında, Ermeni Protestan Mezarlığı bulunmaktaydı.⁴⁶ Kaldırılan Müslüman mezarlıklarında olduğu gibi bunların da yerine çeşitli kamu binaları yapılmıştır.

Samsun'da şehir kültürünün bir parçasını oluşturan mahalle kahvehanelerine de rastlanmaktaydı.⁴⁷ Günümüze gelebilen bir örneği bulunmayan kahvehanelerin, konutları andırdığı, benzer bazı örneklere bakılarak söylenebilir. Kimi eski gravür ve fotoğraflarda kimis denize nazır teras ve geniş saçaklarıyla ilgi uyandıran bu tip yapılardan sahilde bulunan bazılarının, denize çakılan kazıklar üzerine yerleştirildikleri görülmektedir.

⁴⁶ O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", s. 306-07 ; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 361.

⁴⁷ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 126 ; **Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü – 1 (Osmanlı Dönemi)**, s. 162.

ÇALIŞMA DÜZENİ

Çalışmamıza öncelikle eser tespiti ve kaynak eserlerin taranmasıyla başlanılmış, daha sonra Vakıflar Bölge ve Genel Müdürlüğü, Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi ve Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, Büyük Şehir Belediyesi ve Samsun Mimarlar ve Mühendisler Odası arşivlerinden imkânlar ölçüsünde istifade edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde Samsun ve Amasya defterleri taranmış, ilgili vakfiyeler, birçoğu kurumun yaptırdığı tercümeleriyle birlikte temin edilmiştir. Aynı müdürlüğün Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi'nde yapılarla ilgili dosyalar incelenmiş, proje arşivindeki tüm rölövelerin kopyası temin edilmiştir.

Samsun'da, yukarıda belirttiğimiz Kurul ve Müze arşivlerinde de benzer bir çalışma yapılmış, epey tescil fişi ve yapılara ait eski resim ve az sayıda rölöveye ulaşılmıştır. Arazi çalışmasında çoğu yapıya birkaç kez gidilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde rölövelerini bulduğumuz on sekiz kadar yapının dışındaki eserlerden büyük bir kısmının ölçüleri tarafımızdan alınarak çizilmiştir. Birkaç yapının çizimi yayınlardan alınmıştır. Bu şekilde alınan çizimlerde gereken kontrol ve düzeltmelerde özen göstermeye çalışılmıştır. Arazi çalışmasında imkânlar nispetinde yöre halkının yapılarla ilgili bilgilerinden istifade edilmiştir. Yine bu aşamada, bazı kaymakamlık, belediye, müftülük gibi kurumlardan bilgi edinilmiştir.

Belgelerin değerlendirilip çizim ve yazım aşaması süresince konuyla ilgili bilim adamları ve ilgililerle imkânlar nispetinde temas kurulmaya gayret edilmiştir. Bu arada Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün internet sitesi üzerinden (www.devletarsivleri.gov.tr) Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinde Aralık 2004 ve Ocak 2007 tarihleri itibariyle kapsamlı bir tarama yaparak, konuyla ilgili binlerce belge özetine ulaşılmıştır. Her biri birkaç satırı geçmeyen belge özetlerinde, son derece orijinal bilgilere ulaşılmıştır.⁴⁸

Araştırmamız, konuyu yüksek lisans tezi olarak düşündüğümüz 1994 yılı Temmuz ve Ağustos aylarına kadar iner. Ancak sonradan tez konumuzun değişmesi nedeniyle bu yıllarda elde ettiğimiz materyalleri muhafaza edip, konuya uzunca bir süre ara vermek durumunda kaldık. Daha sonra aynı konuyu doktora tezi olarak çalıştığımız ikinci aşamada, 2002'nin Temmuz ve Ağustos, 2003'ün Şubat aylarında, daha önce ulaştığımız eserler de dahil olmak üzere yapılar yerinde incelenmiştir. 2003 – Mart 2015 yılları arasında (tez sonrası dönemde) il merkezindeki yapıların tamamı ile ilçelerdeki çoğu yapıyı takip etme imkânı bulduğumuzdan bu yapılar hakkında belirtilen yıllardaki tespitlerimizi kitaba yansıtık. 1994 yılındaki araştırmamızda ayakta duran Terme - Dibekli Köyü Camii ve Bafra Taçlı Çeşmeyi yıkılmış, bazı yapıları da bir ölçüde tahrip edilmiş bulduk.

Birkaç yapıyı özel mülkiyetin izin vermemesi, kilitli veya içine girilemeyecek kadar metruk olmaları gibi sebeplerle inceleyebilmek mümkün olmadı. Birkaç yapıyı da belirttiğimiz nedenlerle biraz eksik incelemek zorunda kaldık. Metinde yerleri geldikçe bu hususlara değinilecektir.

Karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde, konunun tabiatına mutabık olarak yakın çevre mümkün olduğunca taranmaya gayret edilmiştir. Ancak yakın il ve ilçeler, Samsun için de geçerli olduğu üzere, akademik düzeyde yayın ve belge bakımından epey şanssızdır. Hal böyle olunca karşılaştırma için il yıllıkları, küçük tanıtım kitapları, bitirme tezleri gibi yayınlardan da istifadeye yönelinmiştir.

Yapılarla ilgili en kıymetli bilgileri içeren vakfiyelere, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ulaşılmıştır. Vakfiyelerin ve vakıf kayıtlarının hemen tamamı büyük ölçüde kurum tercümelerine dayalı olarak incelenmiştir. Şüpheli bazı hususlar ve tercümesi veya yeni harflere aktarılmış işlemler yapılmayan vakfiyeler, fotokopileri üzerinden Alikılıç'ın⁴⁹ okumasıyla büyük ölçüde çözümlenerek araştırmamızda kullanılmıştır.

Yapıların tarihlenmesi konusunda güçlük çektiğimizi söylemeliyiz. Büyük bir çoğunluğunun kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan yapıların inşa tarihi ve banisi konusunda öncelikle arşiv belgeleri, kaynaklar, araştırmalar olmak üzere halk arasında dolaşan rivayetleri de dikkate alarak yapıların plân, mimari ve süsleme özelliklerinden yola çıkarak bir tarihlenme yapma yolunu tuttuk. Bu konuda ileride ortaya çıkabilecek belge veya arkeolojik bulguların daha isabetli değerlendirmelere imkân tanıyabileceği açıktır. Titizlik gösterilmesine rağmen, hata ve eksiklikleri peşinen kabul ile okuyucuların ve bilim dünyasının hoşgörüsünü temenni etmekteyiz. Yukarıda değindiğimiz gibi geç tarihli birkaçı haricinde inşa kitabesi bulunmayan ahşap (çantı) camilerin tarihlenmesinde

⁴⁸ Belge özetleriyle sınırlı incelememizde -belgelerin tamamını incelemek bu çalışmanın hacmini aşmakta ve zaten gücümüzün de çok üzerindedir- Samsun Ulu Camii'nin mimarı, kimi yapıların banisi, onarımları ve inşa tarihleri gibi hususlarda, özellikle de günümüze gelemeyen yapıların tespitinde son derece fayda sağlanılmıştır.

⁴⁹ Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Kütüphanecilik Bölümü Öğretim Üyesi.

Kuniholm'un arkeometrik çalışmaları⁵⁰ temel kaynağımız olmuştur. Yapı banileri hakkında, bölgeyle ilgileri, imar ve vakıf faaliyetleri ön plânda tutularak, bilgi verilmeye (katalog bölümünde banilerin ilgili oldukları yapılarda) gayret edilmiştir.

Yapıların tanıtımı için mümkün olduğunca fazla sayıda teknik çizim ve fotoğrafa yer vermeye çalıştık. Ancak kitabın hacmini daha fazla artırmamak için bunlarda yer yer kısıtlama yapmak zorunda kaldık. Kitabın sonlarında kimi yapılara ait resimlere yer verdik.⁵¹ Fotoğraftan ayrı olarak; insan elinden çıkan farklı bir estetik değer ve duygu taşıyan resimlere kitaptapta yer vermeyi uygun gördük.

⁵⁰ P. I., KUNIHOLM, "A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project", **VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1992, s. 121-130; P. I., KUNIHOLM, "Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994", **XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1996, s. 181-187.

⁵¹ Resimleri çizen Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Resim-İş Eğitimi Bölümü'nün değerli sanatkar ressam Lisans öğrencileri, Sibel KARACÜR, Ceren GEBEDEK, Damla HONCA, Rumeysa BEYAZYÜZ, Gözde ÇAYLI, Damla ALBAYRAK, Halil İbrahim MARAZ, Fatih TAŞÇI, Ceren UYANIK, Gonca KAYA, Sabriye VAN, Sezgin YURDUSEVEN, Aslı TÜRKMENLİ, Esra ŞAHİN, Gülten DOĞAN, Fatma Çağla GÖZÜBÜYÜK, Kübra YAVAŞ, Yücel ALTUNDAŞ ve Salih Sedat ÇIBIK'a burada bir kez daha teşekkür ederim. Resimler öğrencilerimiz tarafından dersler bağlamında hazırlanmış olduğundan üzerinde çalışma yapılan birkaç yapıyla sınırlıdır.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Yapıların banisi, inşa tarihi, onarımları ve ortadan kalkan eserlerin tespiti gibi konular başta olmak üzere şehrin tarihi, mimarisi ve vakıfları konusunda bilgi içeren “basılı kaynakları” tarihler, seyahatnameler şeklinde sınıflamak mümkündür.⁵² Aynı başlık altında bulunan “basılı olmayan kaynaklara” (arşiv belgeleri ve vakfiyelere) yukarıda değinilmiştir.

Abdizade Hüseyin Hüsameddin’in “Amasya Tarihi”⁵³ Havza, Lâdik ve Vezirköprü’deki eserlerle ilgili önemli bir kaynak olmuştur. Esterabadi’nin “Bezm-ü Rezm”i, yörenin Osmanlı öncesi Beylikler devrine ışık tutan önemli bir kaynaktır. Aşıkpaşazade,⁵⁴ Kâtip Çelebi,⁵⁵ Mehmed Süreyya,⁵⁶ Mustafa Nuri Paşa,⁵⁷ Hafız Hüseyin Ayvansarayî,⁵⁸ Hoca Saadettin,⁵⁹ Neşri⁶⁰ gibi Osmanlı tarihçilerinin eserlerine, yörenin tarihiyle ilgili araştırmalardaki atıfların yönlendirilmeleri veya yeni basımlarına başvurarak, elden geldiğince yer vermeye çalıştık.

Yerli ve yabancı seyyahlar arasında en geniş malumatı Evliya Çelebi⁶¹ vermektedir. Kâtip Çelebi,⁶² Texier,⁶³ Vadala,⁶⁴ Tournefort, Moltke, Jaubert, Kinneir, Brant, Mordtman, Flottvell, Tschibatcheff gibi batılı araştırmacı ve seyyahların yöre ve yapılarla ilgili ifadelerine mümkün olduğunca yer vermeye çalışılmıştır.⁶⁵ Bu hususta çeşitli araştırmalardan da istifade edilmiştir. Nedim İpek ve Cevdet Yılmaz tarafından yayına hazırlanan “Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü – 1 (Osmanlı Dönemi)”⁶⁶ kitabında Samsun’a (çok az bir kısmı da ilçelere ait) eski resim ve gravürlere yer verilmiştir. Kitap, yapılar, tarihi doku, kentin mimari fotoğrafı bağlamında son derece değerli görsel bilgiler içermektedir.

Çalışmamıza başladığımızda, Samsun’daki tarihi eserlerden az bir kısmının, birer ikişer yayınlanmış olduğunu gördük. Bunların başında on iki çantı caminin tanıtımı ve değerlendirilmesinin yapıldığı Y. Can’ın “Samsun Yöresindeki Ahşap Camiler” adlı kitabı gelmektedir.⁶⁷ Bu kitapta Çarşamba – Gökçeli Camii, Şeyh Habil (Yaycılar) Köyü Camii, Kavak - Bekdemir, Tatarmuslu, Değirmencili, Terme - Karacalı, Dağdıralı, Aşağı Söğütlü, Asarcık - Koşaca Köylerindeki camiler, Ondokuzmayıs Mezarlık (Engiz) ve Salıpazarı – Gökçeli Camii, rölöveleriyle birlikte tanıtılmış ve Doğu Karadeniz Bölgesi ahşap camileriyle karşılaştırılmıştır. Belirtilen yayın konu ile ilgili ilk ve kapsamlı akademik eser olmasının yanı sıra çalışmamızın ilgili bölümü için yol gösterici bir rol oynamıştır. Y. Can “Samsun Havza Sivrikese Camii” adlı makalelerinde,⁶⁸ adı geçen camileri planlarıyla birlikte tanıtarak değerlendirmiştir. Aynı araştırmacının “Samsun’da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri”,⁶⁹ yukarıda sözü edilen kitap bağlamında bir başka yayındır.

⁵² Şehrin tarihine ışık tutacak kaynakları hakkında bkz. N. İPEK, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Samsun Tarihinin Kaynakları”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 3-26.

⁵³ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi** C. 1 (Mukaddime), (Sadeleştirilenler, A. YILMAZ – M. AKKUŞ), Ankara, 1986.

⁵⁴ Aşıkpaşazade, **Osmanoğulları’nın Tarihi** (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003.

⁵⁵ Kâtip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul, 1145.

⁵⁶ Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri**, C. 1-6, İstanbul, 1996.

⁵⁷ Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü’l-Vukuat**, C. I-II (Sadeleştirilen Notlar ve Açıklamaları Ekleyen, N. ÇAĞATAY), Ankara, 1992.

⁵⁸ Hafız Hüseyin Ayvansarayî, **Mecmuâ-i Tevârih** (Hazırlayanlar: F. Ç. DERİN - V. ÇABUK) İstanbul, 1985.

⁵⁹ Hoca Saadettin Efendi, **Tacü’t-Tevârih** (Hazırlayan, İ. PARMAKSIZOĞLU), C. II, Ankara, 1992, s. 96.

⁶⁰ Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihanümâ** (Yayınlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. II, Ankara, 1957.

⁶¹ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İkinci Kitap** (Hazırlayanlar, Z. KURŞUN – S. A. KAHRAMAN – Y. DAĞLI), İstanbul, 1999.

⁶² Kâtip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul, 1145.

⁶³ C. TEXIER, **Küçük Asya, Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi** (Çeviren, A. SUAT), C. III, Ankara, 2002.

⁶⁴ R. VADALA, **Şark Memleket ve Siteleri, Samsun Mazisi Hali İstikbali** (Çeviren, Kâni SARIGÖLLÜ), Gaziantep, 1944.

⁶⁵ Tournefort, Moltke, Jaubert, Kinneir, Brant, Mordtman, Flottvell ve Tschibatcheff’in yöreyle ilgili izlenimleri konusunda, metinde yerli geldiğince görüleceği gibi çeşitli araştırmalardan yararlanılmış, eserlerin bizzat kendileri görülmemiştir.

⁶⁶ **Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü – 1 (Osmanlı Dönemi)** (Yayına Hazırlayanlar N. İPEK – C. YILMAZ), Samsun, 2009.

⁶⁷ Y. CAN, **Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler**, Samsun, 1988. Can’ın kendisinden temin ettiğimiz kitap kendi ifadesiyle, doçentlik başvurusuna sunulmak üzere sınırlı sayıda basılmış idi. Bunun aynısı olan yeni bir baskısını, 2005 yılı başında çalışmamız yazım aşamasının sonlarına doğru temin ettik. İkinci kitap (Y. CAN, **Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler**, İstanbul, 2004.) birincinin aynısı olduğundan, dipnotlarda evvelki kitaba atıflarda bulunduk.

⁶⁸ Y. CAN, “Samsun Havza Sivrikese Camii”, **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 22, Samsun, 2006, s. 49-58 ; “Çarşamba’da Muhteşem Bir Selçuklu Eseri Gökçeli Camii”, **Çarşamba Araştırmaları** (Editör, C. YILMAZ), (Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil ve Çarşamba Sempozyumu, 16-17 Nisan 2010), Samsun, 2014, s. 311-22.

⁶⁹ Y. CAN, “Samsun’da B. H. YİĞİT ulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 509-527.

Kuniholm'un, arkeometrik içerikli, iki ayrı makalesinde,⁷⁰ Çarşamba - Gökçeli, Şeyh Habil Köyü ve Bekdemir Köyü Camilerini, dendrokronoloji yöntemiyle tarihlenmesi, yöredeki ahşap camilerin tarihini tahminlerden eskiye indiren, gayet önemli bir katkı sağlanmıştır. Dönmez'in "Wooden Mosques of the Samsun Region Turkey from the Past to the Present in the Light of Surveys Carried Out in the Years 2001-2003" adlı kitabında⁷¹ belirtilen tarihler arasındaki yüzey araştırmaları esnasında incelenen 2'si Anadolu Selçuklu, 1'i Taceddinoğulları, 14'ü Osmanlı, 9'u Cumhuriyet devrine ait çantı cami tanıtılmış ve değerlendirilmiştir. Nemlioğlu'nun⁷² ve Şahin'in⁷³ makaleleri, adlarında geçen yapıları tanıtan monografik incelemelerdir. Danışman,⁷⁴ Gökçeli Camii ile yörenin prehistorik mimarlığı arasındaki ilinti üzerinde yoğunlaşırken, diğer ikisinde, yapıların Türk Sanatındaki yerlerine dair tespitlere yer verilmiştir. Nefes'in "Samsun Yöresindeki Son Dönem Ahşap Camiler" adlı kitabında⁷⁵ biri geç dönem Osmanlı, diğer biri geç Osmanlı veya Cumhuriyetin ilk yılları, diğer 24'ü ise Cumhuriyet devrine (193-75 arası) tarihlendirilen toplam 26 ahşap cami tanıtılarak değerlendirilmiştir. Bu eserde yer alan yapıların ileride değineceğimiz ikinci grup çantı camilerin devamı olduğu görülmektedir ki geleneğin devamını ortaya koyması bakımından son derece önemli bir araştırmadır. Yine Nefes'in "Çarşamba'da Yıkılmak Üzere Olan Ahşap Camilerden Biri Paşayazı Köyü Camii"⁷⁶, "Samsun'da Ahşap Bir Osmanlı Eseri Ayvaccık / Tiryakioğlu Camii"⁷⁷, "Samsun/Çarşamba'da Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş İki Ahşap Camii Ustacalı Köyü Camii ve Kocakavak Köyü Camii"⁷⁸ adlı makaleleri belirtilen yapıları tanıtarak çantı yapı geleneği içerisinde değerlendiren araştırmalardır. Yılmaz'ın "Vezirköprü'de Az Bilinen İki Eser Çorakdere ve Karanar Camileri" adlı makalesi⁷⁹ ilgili yapıları tanıtmaktadır. Şahin'in "Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler" adlı bir başka makalesi⁸⁰ belirtilen yapıyı tanıtmaktadır. A. Şevki Duymaz'ın "XIX. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Mimari Örnek", adlı makalesi⁸¹ il merkezindeki birçok yapıdan bahsetmektedir.

M. Sözen ve grubunun yazdığı "Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan" adlı eserde⁸² Vezirköprü - Kale Camii ve Hamamı, Vezirköprü Bedesteni ve Arastası, Fazıl Ahmet Paşa Medresesi ve Köprülü Konağı, plân çizimleriyle birlikte (hamam hariç) kısaca tanıtılmıştır. Köprülü Konağı hakkında ilk yayın Ülgen'e aittir. "Köprülü Konağı" başlıklı makaledeki⁸³ rölevelerin, Arseven'in "Türk Sanatı"nda⁸⁴ da yer aldığı görülmektedir. Aslanapa'nın "Osmanlı Devri Mimarisi"nde,⁸⁵ Vezirköprü'deki - Kale Camii, Fazıl Ahmed Paşa Medresesi ve Bedesten'den, Fazıl Ahmed Paşa'nın yaptırdığı bir külliye olarak bahsedilmiştir.

Ayverdi külliyyatının ikinci cildinde⁸⁶ Havza - Yörgüç Paşa Camii (Mustafa Bey Camii şeklinde geçiyor), Mustafa Bey İmaret ve Kaplıcası, son ikisi plânlarıyla birlikte yer alır. Ayverdi üç yapıyı da Mustafa Bey'e bağlamaktadır. Şimşirgil'in "Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri" makalesinde,⁸⁷ paşanın Havza, Kavak ve Vezirköprü'deki üç camisine, belgelere dayalı olarak yer verilmiştir. Ayverdi külliyyatının İ. Aydın Yüksel tarafından yazılan 5. cildinde Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa İmaret Camii ve Hamamı

⁷⁰ P. I., KUNIHOLM, "A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project", VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1992, s. 121-130; P. I., KUNIHOLM, "Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994", XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1996, s. 181-187.

⁷¹ E. N. DÖNMEZ, **Wooden Mosques of the Samsun Region Turkey from the Past to the Present in the Light of Surveys Carried Out in the Years 2001-2003**, Bar International Series 1820, Oxford, 2008, s. 23.

⁷² C. NEMLIOĞLU, "Gökçeli (Gökçeli), Camii", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri, C. II, Konya, 2001, s. 117-136.

⁷³ M. K. ŞAHİN, "Samsun- Çarşamba/ Yayıcalar- Şeyh Habil Köyü Camii", A.Ü.S.B.E.D., C. 4, S. 2, Erzurum, 2004, s. 15-36.

⁷⁴ H. H. G. DANIŞMAN, "Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği, Bafra İkiztepe Arkeolojik Verilerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 1, Ankara, 1986, s. 135-144.

⁷⁵ E. NEFES, **Samsun Yöresindeki Son Dönem Ahşap Camiler**, Samsun, 2009.

⁷⁶ E. NEFES, "Çarşamba'da Yıkılmak Üzere Olan Ahşap Camilerden Biri Paşayazı Köyü Camii", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)**, C. 3, S. 14, Sonbahar 2010, s.385-397.

⁷⁷ E. NEFES, "Samsun'da Ahşap Bir Osmanlı Eseri Ayvaccık / Tiryakioğlu Camii", **Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 28, Samsun, 2010, s.151-174.

⁷⁸ E. NEFES, Eyüp, "Samsun/Çarşamba'da Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş İki Ahşap Camii Ustacalı Köyü Camii ve Kocakavak Köyü Camii", **Vakıflar Dergisi**, S. 38, Ankara, 2012, s. 155-162.

⁷⁹ C. YILMAZ, "Vezirköprü'de Az Bilinen İki Eser Çorakdere ve Karanar Camileri", **Vezirköprü Araştırmaları** (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 429-436.

⁸⁰ M. K. ŞAHİN, "Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 427-48.

⁸¹ A. Şevki DUYMAY, "XIX. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Sair Birkaç Mimari Örnek", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 449-62.

⁸² M. SÖZEN vd., **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975.

⁸³ A. S. ÜLGEN, "Köprülü Konağı", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s. 565-580.

⁸⁴ C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1970.

⁸⁵ O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986.

⁸⁶ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-51) II**, İstanbul, 1989.

⁸⁷ A. ŞİMŞİRGİL, "Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri", **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, 1995, s. 459- 471.

tanıtılmış, vakfiyede geçen ve günümüze gelemeyen yapılara ve vakfiyeye değinilmiş, bani hakkında bilgiler ile caminin bir planı ve yapının o yıllarda bulunduğu harap halini belgeleyen bazı resimlere yer verilmiştir.⁸⁸

Yurdakul'un "Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları ile Vâkıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları" adlı makalesinde,⁸⁹ Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa İmaret Camii ve Hamamı'na, vakfiye ile ilgili değerlendirme bağlamı ve birer plân çizimi eşliğinde yer verilmiştir. Terzi'nin "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi", "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri" (Hançerli ve Yalı Camilerini içeriyor) adlı makalelerinde⁹⁰ belirtilen yapıların monografik tanıtlarını yapmıştır. Boran'ın "Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri" kitabında,⁹¹ Samsun Kalesi ve Kale Camii tanıtılmıştır (kale kitabesi ve caminin plânıyla birlikte). Tüfekçiöğlü ve Boran'ın ortak makalesi "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi"⁹² aynı konuda bir başka yayındır. Tüfekçiöğlü'nun "Erken Dönem Osmanlı mimarisinde Yazı" adlı kitabında,⁹³ Havza-Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi ve İç Kale Kitabesi, Çakmak'ın "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300 – 1500)" kitabında,⁹⁴ Havza-Mustafa Bey İmaret – Zaviyesi'nin taçkapısı tanıtılarak, devri içerisinde karşılaştırmalı bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Özergin, "Türkiye Kitabeleri" adlı makalesinde⁹⁵ Samsun - Kale Camii'nin kitabesini yayımlanmıştır. Özergin'in "Anadolu Selçuklu Kervansarayları" makalesi⁹⁶ ve Erdmann'ın "Das Anatolische Kervansaray Des 13. Jahrhunderst" (iki cilt) adlı kitabında,⁹⁷ Çakallı Han (ikincisinde bir plânla birlikte) tanıtılmıştır. Ünan'ın "Samsun İli, Kavak İlçesi, Çakallı Han Restorasyon Öncesi Kazı ve Sondaj Çalışması", ve "Geçmişten Günümüze Çakallı Han" adlı makaleleri⁹⁸, Çakallı Han'ın özellikle son restorasyonlar sonucu durumunu ortaya koymak bakımından önemlidir. Özdeş'in "Türk Çarşıları",⁹⁹ ve Cezar'ın "Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi" kitabında,¹⁰⁰ Vezirköprü Bedesten ve Arastası plânıyla birlikte kısaca tanıtılmıştır. İlter, "Tarihi Türk Hanları" kitabında¹⁰¹ Çakallı Han, Samsun-Taş Han ve Vezirköprü Bedesten ve Arastası'na kısaca değinmiştir.

Tunçel'in "Lâdik'te İki türbe" makalesi,¹⁰² Lâdik-Sunullah Paşa ve Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi'ni rölevelleriyle birlikte tanıtılmıştır. "Durağan ve Bafra'da İki Türbe" adlı makalesinde¹⁰³ Oral, Bafra-Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi'ni, şimdi büyük ölçüde tahrip olan inşa ve mezar taşı kitabelerinin okunuşları ve türbenin plânıyla birlikte yayımlanmıştır. Danişman, "Emirza Bey Türbesi, Bafra" başlıklı makalesinde¹⁰⁴ yapıyı kısaca tanıtarak, yapının plân ve kesitini yayımlamıştır. Acun'un "Anadolu Saat Kuleleri" kitabı¹⁰⁵ ve "Az Tanınan Anadolu Saat Kuleleri", "Az Bilinen Saat Kulelerimiz" ve "Samsun İli Saat Kuleleri" adlı makalelerinde,¹⁰⁶ Vezirköprü ve Lâdik Saat Kuleleri tanıtılmıştır. Tarafımızdan yazılan "Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri" adlı doktora tezi¹⁰⁷ ile "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi"¹⁰⁸, "Samsun - Çarşamba'da Taceddinoğulları ve Osmanlı Dönemine Ait İki Ahşap Cami"¹⁰⁹, "Samsun'da Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup

⁸⁸ İ. A. YÜKSEL, **Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)**, C. 5, İstanbul, 1983, s. 407-10.

⁸⁹ M. E. YURDAKUL, "Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları İle Vakıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara, 1983, s. 1619-1626.

⁹⁰ İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 2, Samsun, 1987, s. 259-265; İ. TERZİ, "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 5, Samsun, 1990, s. 259-268.

⁹¹ A. BORAN, **Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri**, Ankara, 2001.

⁹² A. TÜFEKÇİÖĞLÜ- A. BORAN, "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi", **V.D.**, S. 28, Ankara, 2004, s. 285-290.

⁹³ A. TÜFEKÇİÖĞLÜ, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara, 2001.

⁹⁴ Ş. ÇAKMAK, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300 – 1500)**, Ankara, 2001.

⁹⁵ M. K. ÖZERGİN, "Türkiye Kitabeleri", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IV, İstanbul, 1971, s. 6172.

⁹⁶ M. K. ÖZERGİN, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", **Tarih Dergisi**, C. XV, S. 20, İstanbul, 1965, s. 141-170.

⁹⁷ K. ERDMANN, **Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts**, C. I-II, Berlin, 1961.

⁹⁸ S. ÜNAN, "Samsun İli, Kavak İlçesi, Çakallı Han Restorasyon Öncesi Kazı ve Sondaj Çalışması", **18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu**, Ankara, 2010, s. 13-20; S. ÜNAN, "Geçmişten Günümüze Çakallı Han", **Kubaba Arkeoloji - Sanat Tarihi - Tarih Dergisi**, S. 22, İzmir, 2013, s. 51-79.

⁹⁹ G. ÖZDEŞ, **Türk Çarşıları**, Ankara, 1998.

¹⁰⁰ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul, 1985.

¹⁰¹ İ. İLTER, **Tarihi Türk Hanları**, Ankara, 1969.

¹⁰² M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara, 1995, s. 347-364.

¹⁰³ M. Z. ORAL, "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", **T.T.K. Belleten**, C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 385-410.

¹⁰⁴ H. G. DANIŞMAN, "Emirza Bey Türbesi", **Anadolu Araştırmaları**, S. X, İstanbul, 1986, s. 543-46.

¹⁰⁵ H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara, 1994.

¹⁰⁶ H. ACUN, "Az Bilinen Saat Kulelerimiz", **İlgi**, S. 68, İstanbul, 1992, s. 28-31; H. ACUN, "Az Tanınan Anadolu Saat Kuleleri", **Kültür ve Sanat**, S. 9, Ankara, 1991, s. 66-69; H. ACUN, "Samsun İli Saat Kuleleri", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 445-54.

¹⁰⁷ M. S. BAYRAKTAR, **Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri**, Atatürk Üniversitesi, S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2005.

¹⁰⁸ M. S. BAYRAKTAR, "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 399-425.

¹⁰⁹ M. S. BAYRAKTAR, "Samsun - Çarşamba'da Taceddinoğulları ve Osmanlı Dönemine Ait İki Ahşap Cami", **IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, (Editörler, H. GÜNDOĞDU vd.), Erzurum, 2006, s. 67-84.

Ticari Yapı¹¹⁰, “Samsun ve Bafra Ulu Camileri”¹¹¹, “Samsun’da Anadolu Selçuklu ve İlhanlı Döneminden Kalan Tarihi Yapılar”¹¹², “Bafra ve Çarşamba’da Beylikler Döneminden Kalan Tarihi Yapılar”¹¹³, “Samsun Çakallı Hanı”¹¹⁴, “Vezirköprü’de Tarihi Yapı Mirasımız”¹¹⁵, “Çarşamba’da Tarihi Yapı Mirasımız”¹¹⁶, “Samsun’da Cumhuriyetten Önce İnşa Edilen Ahşap (Çantı) Camiler”¹¹⁷, “Vezirköprü ve Lâdik’te Osmanlı Dönemi Hamamları”¹¹⁸, “Vezirköprü’de Osmanlı Dönemine Ait Ticari Yapılar”¹¹⁹, “Stad Değil Hamidiye Çesmesi”¹²⁰, “Samsun’un Unutulan Bir Eseri Sultan Abdülaziz Namazgâhı”¹²¹, “Samsun’da Osmanlıdan Kalma Bir Mektep Bir Çeşme ve Talihsiz Bir Kitabe”¹²², “Samsun ‘Bedesteni’ Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası”¹²³ başlıklı yayınlar, bu çalışmada ortaya konulan çerçevede yayınlardır. Nefes’in “Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşları” adlı doktora tezi,¹²⁴ “İlkadım Seyyid Kutbiddin (Kökçüoğlu) Mezarlığı Tarihi Mezar Taşları” adlı kitabı¹²⁵, “Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı’ndaki Ebced Hesaplı Mezar Taşları”,¹²⁶ “Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığında Kitabelerinde Şair Adı Bulunan Mezar Taşları”¹²⁷ ve “Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı’ndaki Önemli Bazı Mezar Taşı ve Kitabeleri”¹²⁸ başlıklı makaleleri, Gün’ün “Mezartaşı Kitabelerindeki İmzaların Referansı Sorunu: Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki İki Mezartaşı Örneği”¹²⁹, “Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – I (Celi Ta’lik Kitabeli Olanlar)”¹³⁰ ve “Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – II (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar)”¹³¹ adlı makaleleri, Terzi’nin “Samsun’daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığı’ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları” adlı makalesi,¹³² Gün ve Can tarafından yayımlanan “Vezirköprü’nün Tarihi Mezar Taşları” adlı makale¹³³, Özkan’ın “Samsun ve Çevresindeki Bazı Mezar Taşları” adlı bitirme tezi¹³⁴ il sınırları dahilindeki çeşitli mezarlar ve mezar taşlarının sanat ve belgesel değerlerini ortaya koyma yanı sıra bağlantılı oldukları yapıların tanıtımı ve ilin tarihine katkılar sağlamıştır.

- ¹¹⁰ M. S. BAYRAKTAR, “Samsun’da Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Ticari Yapı”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 515-540.
- ¹¹¹ M. S. BAYRAKTAR, “Samsun ve Bafra Ulu Camileri”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 463-508.
- ¹¹² M. S. BAYRAKTAR, “Samsun’da Anadolu Selçuklu ve İlhanlı Döneminden Kalan Tarihi Yapılar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)**, (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı), C. 2, S. 7, Bahar 2009, s. 85-118.)
- ¹¹³ M. S. BAYRAKTAR, “Bafra ve Çarşamba’da Beylikler Döneminden Kalan Tarihi Yapılar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)**, (Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı), C. 6, S. 25 (Özel Sayı), 2013, s. 111-139.
- ¹¹⁴ M. S. BAYRAKTAR, “Samsun Çakallı Hanı”, **Abdüsselam Uluçam Armağanı**, Van, 2008, s. 45-54.
- ¹¹⁵ M. S. BAYRAKTAR, “Vezirköprü’de Tarihi Yapı Mirasımız”, **Vezirköprü Araştırmaları** (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 293-428. Belirtilen yayında bu kitapta bulunmayan bazı yapılar ve konu başlığına yer verilmiştir.
- ¹¹⁶ M. S. BAYRAKTAR, “Çarşamba’da Tarihi Yapı Mirasımız”, **Çarşamba Araştırmaları** (Editör, C. YILMAZ), (Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil ve Çarşamba Sempozyumu, 16-17 Nisan 2010), Samsun, 2014, s. 271-310. Belirtilen yayında bu kitapta bulunmayan bir iki yapı ve konu başlığına yer verilmiştir.
- ¹¹⁷ M. S. BAYRAKTAR, “Samsun’da Cumhuriyetten Önce İnşa Edilen Ahşap (Çantı) Camiler”, **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 557-603. Belirtilen yayında bu kitapta bulunmayan bir iki yapı ve konu başlığına yer verilmiştir.
- ¹¹⁸ M. S. BAYRAKTAR, “Vezirköprü ve Lâdik’te Osmanlı Dönemi Hamamları”, **XV. Uluslararası Katılımlı Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, C.1, (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 19-21 Ekim 2011), 2012, s. 155-167.
- ¹¹⁹ M. S. BAYRAKTAR, “Vezirköprü’de Osmanlı Dönemine Ait Ticari Yapılar”, **1. Uluslararası Canik Sempozyumu “Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)”** (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 343-367.
- ¹²⁰ M. S. BAYRAKTAR, “Stad Değil Hamidiye Çesmesi”, **Kent Kültürü**, S. 1, Samsun, 2006, s. 16-18.
- ¹²¹ M. S. BAYRAKTAR, “Samsun’un Unutulan Bir Eseri Sultan Abdülaziz Namazgâhı”, **Kent Kültürü**, S. 3, Samsun, 2007, s. 7-8.
- ¹²² M. S. BAYRAKTAR, “Samsun’da Osmanlıdan Kalma Bir Mektep Bir Çeşme ve Talihsiz Bir Kitabe”, **Kent Kültürü**, S. 5, Samsun, 2007, s. 18-19.
- ¹²³ M. S. BAYRAKTAR, “Samsun ‘Bedesteni’ Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası”, **Kent Kültürü**, S. 6, Samsun, 2007, s. 42-43.
- ¹²⁴ E. NEFES, **Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşları**, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002.
- ¹²⁵ E. NEFES, **İlkadım Seyyid Kutbiddin (Kökçüoğlu) Mezarlığı Tarihi Mezar Taşları**, Samsun, 2009.
- ¹²⁶ E. NEFES, “Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı’ndaki Ebced Hesaplı Mezar Taşları”, **Ekev Akademi Dergisi**, S. 9, Erzurum, 2005, s. 239-54.
- ¹²⁷ E. NEFES, “Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığında Kitabelerinde Şair Adı Bulunan Mezar Taşları”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 24-25, Samsun, 2007, s. 229-46.
- ¹²⁸ E.NEFES, “Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı’ndaki Önemli Bazı Mezar Taşı ve Kitabeleri”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 559-66)
- ¹²⁹ R. GÜN, “Mezartaşı Kitabelerindeki İmzaların Referansı Sorunu: Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki İki Mezartaşı Örneği”, **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 1, Samsun, 2003, s. 151-56.
- ¹³⁰ R. GÜN, “Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – I (Celi Ta’lik Kitabeli Olanlar)”, **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 22, Samsun, 2006, s. 103-142.
- ¹³¹ R. GÜN, “Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – I (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar)”, **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 26-27, Samsun, 2008, s. 117-173.
- ¹³² İ. TERZİ, “Samsun’daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığı’ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları” **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 9, Samsun, 1997, s. 205-216.
- ¹³³ R. GÜN – Y. CAN, “Vezirköprü’nün Tarihi Mezar Taşları”, **Vezirköprü Araştırmaları** (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 437-53.
- ¹³⁴ M. ÖZKAN, Samsun ve Çevresindeki Bazı Mezar Taşları, Atatürk Üniversitesi, F.E.F. Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1999.

Cembeloğlu Kardeşler,¹³⁵ Altaylı,¹³⁶ Dilcimen,¹³⁷ Torun,¹³⁸ Sarısakal,¹³⁹ Kayıkçı,¹⁴⁰ Gökoğlu,¹⁴¹ Sarcan,¹⁴² Dak,¹⁴³ Yiğit,¹⁴⁴ Yücel,¹⁴⁵ Uykucu,¹⁴⁶ Yazıcı,¹⁴⁷ Gökçen - Yalçın,¹⁴⁸ Umur,¹⁴⁹ Tekin,¹⁵⁰ Kopuz,¹⁵¹ Karabulut,¹⁵² A. O. Baş ve diğerlerinin¹⁵³ hazırladığı kitap ve makaleleriyle, Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi,¹⁵⁴ Samsun Turizm Envanteri 2002,¹⁵⁵ Samsun İl Yıllığı 1967,¹⁵⁶ Samsun İl Yıllığı 1973,¹⁵⁷ Samsun 2000¹⁵⁸ gibi yazar isimsiz kitaplarda, Samsun ve yöresinin tarihiyle birlikte, tarihi yapılarla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Çoğu birbirinin tekrarı şeklinde ve belge veya kaynak gösterilmeksizin verilen bilgilerin, çeşitli kitap ve ansiklopedi maddelerinde hatalı şekilleriyle tekrar edildikleri görülmüştür. Bu yayınlarda çoğu kez yapıların üzerindeki kitabe okunuşlarının da eksik veya hatalı olduğu, ya da kitabelerden hiç söz edilmediği dikkat çekmektedir.

Ana temaları Samsun'un tarihi olmakla birlikte Yolalıcı, Öz, Köse, Tellioglu, Okudan, Karagöz, Dıgıroğlu, Köksal ve Şafak'a ait çeşitli araştırmalarda kimi tarihi yapılardan bahsedilmiştir.¹⁵⁹ Öz'ün kaydettiği vakfiye ve tahrir defterlerine dayalı orijinal bilgiler, birkaç yapının tarihlemesinde yol gösterici bir rol oynamıştır. Tarihçe'de de görüleceği üzere, dönemin bazı tarihi kaynakları da tarihleme konusunda katkı sağlamıştır. Beşirli'nin "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", adlı makalesinde¹⁶⁰ iki ayrı şer'iyye siciline dayalı olarak "vakıf müfredat defterleri çerçevesinde Samsun kasabasında mevcut bazı vakıf ve muhasebeleri" incelenmiştir. Bu bağlamda bazı yapılar hakkında sözü edilen türde ilginç bilgilere ulaşılmış, daha da önemlisi ortadan kalkan, ismi ve yeri bilinmeyen birçok yapı tespit edilmiştir. Dıgıroğlu, Köse ve Tellioglu'nun yukarıda belirtilen yayınlarından tarihi yapıların özellikle tarihçeleri hususunda son derece önemli bilgiler edindik.¹⁶¹

¹³⁵ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri**, Ankara, 1972; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, Ankara, 1981.

¹³⁶ A. ALTAYLI, **Samsun Tarihi**, Samsun, 1967.

¹³⁷ K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, Samsun, 1940; K. DİLCİMEN, **Samsun Tarihinde Önemli Olaylar**, Samsun, 1947; K. DİLCİMEN, "Samsun'da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C.5, S. 55, 1941, s. 11-15; K. DİLCİMEN, "Canik Beyleri Tacettin ve Oğulları", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 4, S. 42, 1939, s. 13-16.

¹³⁸ M. TORUN, **Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 1954.

¹³⁹ B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun**, Birinci Kitap, Samsun, 2002; B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap**, Samsun, 2003.

¹⁴⁰ A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, Samsun, 1998; A. KAYIKÇI, **Mahalleden Bölgeye Samsun**, Samsun, 2000.

¹⁴¹ A. GÖKOĞLU, **Paphlagonia: Paflagonya Kastamonu Sinop Çankırı Safranbolu Bolu Gerede Mudurnu İskilip Bafra Alaçam ve Cıvırı Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi**, Kastamonu, 1952.

¹⁴² A. SARCAN, **Samsun Tarihi**, Ankara, 1966.

¹⁴³ M. DAK, **Samsun ve İlçeleri** (basım yeri ve yılı belirlenemedi).

¹⁴⁴ H. YİĞİT, **Samsun**, Bafra, 2002; H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, Samsun, 1981.

¹⁴⁵ Y. YÜCEL, **Bütün Yönleriyle Lâdik**, Samsun, 1987.

¹⁴⁶ K. E. UYKUCU, **Bölgemiz Karadeniz İl ve İlçeleri, Orta Karadeniz Bölümü Amasya Çorum Tokat Ordu Samsun**, İstanbul, 1978.

¹⁴⁷ N. YAZICI, **Terme Tarihi**, Samsun, 1982.

¹⁴⁸ R. GÖKÇEN - O. YALÇIN, **Samsun ve Karadeniz Bölgesi**, İstanbul, 1986.

¹⁴⁹ H. UMUR, **Samsun'da On Beş Sene**, Samsun, 1946.

¹⁵⁰ L. TEKİN, "60 Sene Evvelki Samsun" **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 2, S. 13, 1936, s. 25-29.

¹⁵¹ K. KOPUZ, **Geçmişten Günümüze Bafra 2002**, Samsun, 2002.

¹⁵² A. KARABULUT, **Memleketim Çarşamba**, Samsun, 2004.

¹⁵³ A. O. BAŞ vd., **Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun**, Samsun, 1997.

¹⁵⁴ **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, Ankara, 1977.

¹⁵⁵ **Samsun Turizm Envanteri 2002** (basım yeri ve yılı belirtilmemiş). İl Kültür Müdürlüğü tarafından "Samsun Turizm Envanteri 2003, ... 2004" gibi adlarla basılan kitaplar 2002 yılına ait envanterler aynısıdır.

¹⁵⁶ Samsun İl Yıllığı 1967 (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).

¹⁵⁷ Samsun İl Yıllığı 1973, İstanbul, 1973.

¹⁵⁸ Anonim, **Samsun 2000**, Ankara, 1999.

¹⁵⁹ M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, 1998; M. ÖZ, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara, 1999; F. DIĞIROĞLU, "Samsun'da Sanayi Ticari ve Hizmet Sektörleri (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 207-228; F. DIĞIROĞLU, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 231-256; R. KARAGÖZ, **Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Hazine Darzade Süleyman Paşa**, Samsun, 2009; O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun** (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 259-297; O. KÖSE, "Samsun'da Mezarlıklar Tekkeler ve Türbeler (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun** (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 308-19; A. KÖKSAL, "Samsun Ulu Cami ve İnşa Süreci", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 693-702; Y. ŞAFAK, "XIX-XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 463-71; İ. TELLİOĞLU, **İlk Çağdan Osmanlılara Samsun**, Samsun, 2012; M. OKUDAN, **Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar**, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2013.

¹⁶⁰ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 473-99.

¹⁶¹ Belirtilen yazarların yayınlarında, kimi yapıların mimari açıdan tanıtımı yapılmış, belirtilen hususlarda tarafımızdan yayınlanan çeşitli yayınlardaki bilgileri değerlendirdikleri görülmektedir.

SAMSUN İLİ'NİN
COĞRAFİ DURUMU
VE
TARİHÇESİ

SAMSUN İLİ'NİN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ

COĞRAFİ DURUM

Türkiye'nin Karadeniz kıyısındaki en büyük şehri olan Samsun, Orta Karadeniz Bölgesinde¹⁶² doğuda Ordu, batıda Sinop, güneyde Tokat ve Amasya, güneybatıda Çorum ile komşudur (Harita 1). 2013 yılı genel nüfus sayımına göre nüfusu 1 261 810 olan il, 2010 yılı itibarıyla üçü merkez ilçe olmak üzere, on yedi ilçeye ayrılmıştır¹⁶³ (Foto.1-6).

Şehirde kilometrekareye düşen kişi sayısı 1937'de 28 civarında iken 2010'de 135'e yükselmiştir. İl genelinde en yüksek yıllık nüfus artış hızı binde 35.1 ile 1955-60 arasında, en düşük nüfus artış hızı, binde 4.3 ile 1990-2000 arasında görülmüştür. 1937'de % 21.3 olan şehirde yaşayan nüfus payı, 1950 yılına kadar önemli bir değişim göstermemiş, bu yıldan sonra sürekli bir artış göstererek 2000'de % 52.5'e ulaşmıştır.¹⁶⁴

Yüzey şekilleri itibarıyla il, güneydeki dağlık kesim, bu dağlık kesimle kıyı şeridi arasında kalan kuzey yamaçlarıyla etek kısımları arasındaki yaylalar ve Kızılırmak ile Yeşilirmak akarsularının delta alanlarında oluşmuş ovalar olmak üzere üç kısma ayrılır.¹⁶⁵ Samsun'un % 44.9'unu dağlar¹⁶⁶, % 37.2'sini platolar, % 17.9'unu da ovalar meydana getirmektedir.¹⁶⁷ Bitki örtüsü bakımından zengin sayılabilecek bölgede Alaçam, Asarcık, Ayvacık, Terme, Çarşamba, Kavak, Bafra ve Vezirköprü, orman bakımından göz kamaştırmaktadır.¹⁶⁸

Ülke çapında öneme sahip Bafra ve Çarşamba ovaları, şehrin takriben % 20'sini oluşturmaktadır.¹⁶⁹ İl sınırları dahilinde Bafra, Çarşamba, Lâdik Gölleri, Simenit (Terme) Gölü (tabii göller), Hasan Uğurlu, Altınkaya, Derbent, Suat Uğurlu ve Çakmak Baraj Gölleri, en büyükleri sırayla Kızılırmak, Yeşilirmak, Mert Irmağı, Kürtün ve Terme Çayları, Karaboğaz Deresi olmak üzere, bol miktarda göl ve akarsu yer almaktadır. Kuzey Anadolu sıradağları yükseltisinin Samsun'da düşmesi ve iç kesimlerdeki dağ sınırlarının basık olması, Karadeniz kıyısı ile iç kesimler arasındaki ulaşımı kolaylaştırarak şehri, Karadeniz kıyısındaki diğer kentlere nispetle avantajlı bir konumda tutmaktadır.

Genel itibarıyla ılıman bir iklimin hüküm sürdüğü ilin sahil kesimlerinde, Karadeniz ikliminin özellikleri görülmektedir.¹⁷⁰ Vezirköprü, Havza, Lâdik, Asarcık, Kavak, Salıpazarı ve Ayvacık gibi iç kesimlerde, Canik sıradağlarının etkisiyle daha sert bir iklim hüküm sürer.¹⁷¹

¹⁶² Yüzölçümü 9.579 km² olan Samsun, kuzeyde 41° 44', güneyde 40° 50' kuzey enlemleriyle, doğuda 37° 08' batıda 34° 25' doğu boylamları arasında yer almaktadır (B. DARKOT, "Samsun" mad., İ.A., C. X, İstanbul, 1980, s. 172; H. YİĞİT, **Samsun**, Bafra, 2002; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 37; Anonim, **Samsun Turizm Envanteri 2002** (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 13.

¹⁶³ M. ÖZ, "Samsun" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 36, İstanbul, 2009, s. 87 ; Türkiye İstatistik Kurumu, Yıllara Göre İl Nüfusları, 2007-2013, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>. Merkez dışındaki ilçelerin ilçe oluş tarihleri şöyledir: Alaçam (1944), Asarcık (1987), Ayvacık (1990), Bafra (1925), Çarşamba (1925), Havza (1926), Kavak (1934), Lâdik (1925), Ondokuzmayıs (1988), Salıpazarı (1988), Tekkeköy (1987), Terme (1925), Vezirköprü (1925), Yakakent (1991) (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 29).

¹⁶⁴ **2000 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara, 2002, s. 25; C. YILMAZ, "Samsun İl Nüfusunun Sosyo- Ekonomik Yapısı Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılım Özellikleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 286-287; M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 87.

¹⁶⁵ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 37.

¹⁶⁶ Samsun'da Kuzey Anadolu sıradağları yükseltisinin düşmesi ve iç kesimlerdeki dağ sınırlarının basık olması, Karadeniz kıyısı ile iç kesimler arasındaki ulaşımı kolaylaştırarak (A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 37; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 13; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 20) şehri Karadeniz kıyısındaki diğer kentlere nispetle avantajlı bir konumda tutmaktadır.

¹⁶⁷ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 37. İl sınırları dahilinde Bafra, Çarşamba, Lâdik Gölleri, Simenit (Terme) Gölü (tabii göller), Hasan Uğurlu, Altınkaya, Derbent, Suat Uğurlu ve Çakmak Baraj Gölleri, en büyükleri sırayla Kızılırmak, Yeşilirmak, Mert Irmağı, Kürtün ve Terme Çayları Karaboğaz Deresi olmak üzere bol miktarda göl ve akarsu yer almaktadır (A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 37-38). Ülke Çapında öneme sahip Bafra ve Çarşamba ovaları şehrin takriben % 20'sini oluşturmaktadır.

¹⁶⁸ Samsun ormanlarında gürgen, meşe, kestane, ıhlamur, ardıc, kızılbaş, köknar, kayın, sarıçam, karaçam, ova ve akarsu çevrelerinde ise akasya, söğüt ve kavak ağaçları görülmektedir (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 2; **İlimiz Samsun**, İstanbul, 1988, s. 104; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 40).

¹⁶⁹ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 37-38.

¹⁷⁰ A. UZUN, "Samsun İlinin Başlıca Coğrafya Özellikleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 322. Merkez ilçe, Terme, Çarşamba, Tekkeköy, Bafra, Ondokuzmayıs, Alaçam ve Yakakent'te yazlar sıcak, kışlar ılık ve yağışlı geçer (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 26).

¹⁷¹ H. YİĞİT, **Samsun**, s. 26. Doğu Karadeniz Bölgesine nispetle daha az yağışın görüldüğü il, bu bölgeden biraz daha sıcaktır (A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 39).

TARİHÇE

Samsun adının Yunanca “Amisos” kelimesinden geldiği¹⁷² ve bu adın, Anadolu’ya gelen Yunanlı denizciler tarafından verildiği ileri sürülmüş ise de, kelimenin bundan önceki bir döneme ait ve Anadolu kökenli olması daha muhtemel görülmektedir.¹⁷³ Bugünkü şekliyle Samsun adının 12. ve 13. yüzyıllardaki Türk hakimiyeti dönemine dayandığı, batı kaynaklarında ise “Sampson” şeklinde geçmeye başladığı, her iki söylenişin de şehrin önceki adı “Amisos” tan kaynaklandığı genelde kabul edilmektedir.¹⁷⁴

Samsun yöresinde yapılan araştırmalarda en erken insan izlerine Tekkeköy’de rastlanmıştır.¹⁷⁵ Ancak bu yöredeki açık hava yerleşmelerine en erken Geç Kalkolitik Çağda (M.Ö 4000 – 3200) rastlandığı, Geç Kalkolitikten Demir Çağına (M.Ö. 1200 700) kadar uzanan zaman dilimi içinde yörede tespit edilen yerleşme sayısının yetmiş dört olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁶ Bunlardan Geç Kalkolitik – İlk Tunç Çağına (M.Ö 3200 2100) tarihlenen yerleşmeler Bafra, Kavak, Havza dolaylarında Orta Tunç Çağına (M.Ö. 2100 1600) tarihlenen yerleşmeler ise Bafra’nın batı ve güneyinde yoğunluk kazandığı, Son Tunç Çağında (M.Ö 1600 1200) ise yabancı Kaşkalar’ın varlığı nedeniyle hiçbir yerleşme olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarının saptandığı Tekkeköy, Dünder Tepe (Öksürük Tepe),¹⁷⁸ Kaledoruğu Höyüğü¹⁷⁹ ve İkiz Tepe’de¹⁸⁰ yapılan bilimsel kazılarda tüm yerleşmelerin köy karakterinde olduğu ve küçük topluluklar tarafından kurulduğu, yörede yaşayan halkın ahşap evlerde oturduğu avcılık balıkçılık ve hayvancılık yaparak geçindiği ve kumaş ve dericilik bildiği önceleri saf bakır daha sonra arsenli bakırdan silah, takı ve alet yaptığı ifade edilmektedir.¹⁸¹ Orta Anadolu ile Mezopotamya arasında Asurlu tüccarlar tarafından kurulan ticaretin Amisos yöresine kadar devam etmesini kuvvetli bir ihtimal olarak gören S. Atasoy,¹⁸² İkiztepe’den başlayan bir ticaret yolunun Dünder Tepe, Horoz Tepe, Maşat Höyük, Kayseri, Pınarbaşı, Gürün, Darende, Arslan Tepe, ve Kargamış üzerinden Mezopotamya’ya uzandığının söylenebileceğini belirtmektedir.¹⁸³

Samsun bölgesinin prehistorik dönemde önemli bir yerleşim bölgesi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁴ Samsun’da bilinen ilk kavmin Anadolu’ya dışarıdan gelen ve Mert Irmağı ağzında küçük bir kent kuran Gaşkalar

¹⁷² “Amisos adının Grekçe olmaması da, burada Grekler’den önce bir yerleşme olabileceği savını güçlendirmektedir.” S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 34-35.

¹⁷³ B. DARKOT, “Samsun” mad., **İ.A.**, C. X, İstanbul, 1980, s. 173; A. ALTAYLI, **Samsun Tarihi**, Samsun, 1967, s. 5-6; S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 34; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 17; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 8-9; B. SARISAKAL, **Bir Kentin Tarihi Samsun**, Birinci Kitap, Samsun, 2002, s. 12-14; B. UMAR, **Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos)**, İstanbul 2000, s. 15, 80, 82. Etimolojik bir değerlendirme için yukarıdaki yayınlara bakılabilir.

¹⁷⁴ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 173; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 9. Darkot şehrin “Amisos”tan önce “Enete” şeklinde adlandırılmış olabileceğine işaret etmektedir. Eski dönemlerde şehrin “Aminosos, Amisos, Amisos, Enete, Sampson, Simisso, Sinusso, Peiraeus, Pire, Pompeiopolis” şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 34-35; P. TUĞLACI, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s. 262; A. SARCAN, **Samsun Tarihi**, Ankara, 1966, s. 81-82; R. GÖKÇEN – O. YALÇIN, **Samsun ve Karadeniz Bölgesi**, İstanbul, 1986, s. 38; P. M. BİJISKYAN, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası**, İstanbul, 1968, s. 32. Farklı bir değerlendirme için bkz. İ. TELLİOĞLU, **İlk Çağdan Osmanlılara Samsun**, s. 11-14.

¹⁷⁵ Samsun’un 17 km güney doğusundaki Tekkeköy’de “kaya sığınaklarında mezolitik devire ait taş aletler ve hayvan kemikleri bulunmuştur.” S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 16; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 17.

¹⁷⁶ S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁷⁷ S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁷⁸ “Dünder Tepe (Öksürük Tepe) Samsun Kılıçtepe Mahallesi’nde Mert Irmağı kıyısında yer alır. Buluntular Kalkolitik Tunç ve Hitit Çağlarına tarihlenir. Kazıda ortaya çıkarılan çitten yapılmış ve üstü kalın çamurla sıvanmış bir evin malzeme ve teknik özellikleri bugün Karadeniz bölgesindeki inşaatların geleneğidir.” S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁷⁹ Kaledoruğu Höyüğü Samsun’un 46 km güneyinde yer alır.

¹⁸⁰ “İkiztepe Bafra’nın 7 km kuzeybatısında Kızılırmak deltası yakınında yer alır. Dört tepe üzerindeki yerleşmelerde Kalkolitik Tunç Hitit Demir ve Helenistik Çağlara ait katlar saptanmıştır.” S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁸¹ S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 18-19.

¹⁸² “İkiztepe’de bulunmuş boğumlu tunç mızrak uçlarının benzerleri Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya Ur’da ortaya çıkar.” S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 16

¹⁸³ S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 17. Aynı araştırmacıya göre, İlk Tunç 2. çağında, Amisos yöresinin Balkanlar ile ilişkisi kesilip Orta Anadolu kültürü ile bağlantısının devam etmiştir. Atasoy, Demir Çağında yörede yaşayan halk hakkında bilinenlerin yetersiz olduğu belirtmektedir. S. ATASOY, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁸⁴ Samsun’daki prehistorik dönem yerleşmeleriyle ilgili bir hayli yayın bulunmaktadır. Bunlardan bazıları için bkz. U. B. ALKİM - H. ALKİM - Ö. BİLGİ, **İkiztepe I** (Birinci ve İkinci Dönem Kazıları 1974-75), Ankara, 1988; U. B. ALKİM - H. ALKİM - Ö. BİLGİ, **İkiztepe II** (Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları 1976-80), Ankara, 2003; Ö. BİLGİ, “Bafra İkiztepe kazılarının ışığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 1-2; Ö. BİLGİ, “Orta Karadeniz Bölgesi Prehistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi” **T.T.K. Belleten**, C. LXV, S. 242, Ankara, 2001, s. 1-36; H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği, Bafra İkiztepe Arkeolojik Verilerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii’nin İncelenmesi”, **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara, 1986, s. 135-144; İ. K. KÖKTEN, “Tekkeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”, **Ülkü Halkevi Mecmuası**, S. 17/98, 1941, s. 121-24; Z. KIZILTAN, “Samsun Bölgesi Yüzyet Araştırmaları 1971-1977”, **T. T. K. Belleten**, C. LVI, S. 215, 1992, s. 213-42; E. MEMİŞ, “M. Ö. 2. Binyılda Hitit – Gaşka

olduğu ileri sürülmektedir.¹⁸⁵ Gaşkarların Hitit egemenliğine girmesinden sonra Hitit şehri olan¹⁸⁶ Amisos, M. Ö. 1182'de Frig hakimiyetine girer.¹⁸⁷ Bundan sonra M.Ö. 8. yy. sonunda Kimmerler¹⁸⁸ İskitler¹⁸⁹ ve Lidyalıların egemenliğinde bulunan¹⁹⁰ şehrin el değiştirmesi sırasında defalarca tahrip olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Grek mitolojisi ve antik yazarların notlarından Greklerin Karadeniz kıyıları hakkında M.Ö. 8. yy. sonunda bilgi sahibi oldukları bilinmektedir.¹⁹² Greklerin bölgeye geldikleri yıllarda Kızılırmak ile Terme arasında "Kappadokialı", Kızılırmak'ın batısındaki bölgede "Paphlagonlar ve Mossynoikoslar" adını verdikleri topluluklarla karşılaşmıştır.¹⁹³ Bazı eski Grek kaynaklarına göre, Çarşamba ve Terme ovalarında Amazon adı verilen savaşçı kadınlardan oluşan bir kavimden bahsedildiği belirtilmektedir.¹⁹⁴ M.Ö. 6. yy. başında Ege'nin denizci kavmi Miletli'lerin, Samsun'a yerleştikleri; eski yerleşim yerine "Amisos" adı vererek şehri yeniden imar ettikleri görülmektedir.¹⁹⁵ M.Ö. 6. yy. ortasında Kappadokialı lider Phakaia, M.Ö. 437'de Atina'dan Sinop'a gelen Athenokles liderliğindeki bir grubun hakim olduğu şehirde, M.Ö. 4. yy. başında Pers egemenliği başlamıştır.¹⁹⁶ Büyük İskender'in M.Ö. 334'te Persleri yenmesiyle Amisos, Makedonya İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir.¹⁹⁷ Büyük İskender'in ölümüyle şehrin miras kavgasına düşen komutanların elinde sık sık el değiştirdiği görülmektedir.¹⁹⁸ Daha sonra Pers asilzadelerinden Mitridat'ın, M.Ö. 255 yıllarında Amasya ve Sinop'la birlikte şehri ele geçirerek, bölgede "Pont Krallığı"¹⁹⁹ adıyla bir devlet kurduğu, Roma İmparatorluğu'yla sık sık savaşmak zorunda kalan krallığın, M.Ö. 64'de şehri Roma hakimiyetine geçmekten kurtaramadığı bildirilmektedir.²⁰⁰ İmparator Pompeius'a nispetle bu dönemde şehre Pompeiopolis adının verildiği fakat tercih

- Münasebetleri", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 103-10; M. ÖZSAİT, "Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 124-130; M. ÖZSAİT, "1986-1993 Yılları Arasında Samsun Lâdik Çevresi Yüzeysel Araştırmaları", **XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara, 1999, s. 35-40; R. SYME, "Eski Zamanlarda Karadeniz", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 6, S. 63, 1943, s. 5-8; S. ATASOY, a.g.e.; Ö. BİLGİ – S. ATASOY – Ş. DÖNMEZ – L. SUMMERER, "Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi İle İlgili Yüzeysel Araştırması -2000", **19. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.1, Ankara, 2001, s. 279-96; Ş. DÖNMEZ, "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzeysel Araştırması", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi** (Editör O. Belli), Ankara, 2000, s. 330-34; Ş. DÖNMEZ, "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzeysel Araştırması, 1997", **16. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 1999, s. 513-36; Ş. DÖNMEZ, "Sinop-Samsun-Amasya İlleri 1998 Yüzeysel Araştırması", **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 2000, s. 229-44; H. ÖZBAL – A. ANDRIAENS – B. EARL – B. GEDİK, "Samsun-Amasya-Tokat İlleri Yüzeysel Araştırması", **15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 2000, s. 47-54; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları", **XX. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 1999, s. 485-505; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazısı 2002 Dönemi Sonuçları", **25. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2004, s. 155-62; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları", **XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2001, s. 315-26; Ö. BİLGİ, "İkiztepe Kazılarının 2000 Dönemi Sonuçları", **XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2002, s. 245-54; M. ÖZSAİT, "2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzeysel Araştırmaları", **XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 2003, s. 127-140; Ö. BİLGİ – S. ATASOY – Ş. DÖNMEZ – E. U. ULUGERELİ, "Samsun İli 2002 Dönem Yüzeysel Araştırması", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2004, s. 87-96; M. ÖZSAİT, "2002 Yılı Samsun – Amasya Yüzeysel Araştırmalarının İlk Sonuçları", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 2004, s. 273-84; B. UMAR, a.g.e., s. 83-85, 193-98; D. YİĞİTPAŞA, "Samsun İlinde Yeni Keşfedilen İki Höyük", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 83-98; M. A. YILMAZ, "Demir Çağında Samsun Kazılar ve Yüzeysel Araştırmaları Işığında Genel Bir Bakış", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 99-115; E. YILMAZ, "Salıpazarı Yeşilköy Kaya Mezarları ve Garpu Kale Üzerine Bir Değerlendirme", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 117-36.
- ¹⁸⁵ İ. TELLİOĞLU, **İlk Çağdan Osmanlılara Samsun**, s. 43-47; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 17. Şehrin kuruluşu konusunda birbiriyle çelişen ve tartışmaya açık antik kaynaklara dayalı bilgileri aktardıktan sonra Atasoy, ilki M. Ö. 6. yy. başında Miletos'lu bir grup tarafından olmak üzere dört aşamalı kuruluş önerisi sunmaktadır. Atasoy önerisini destekleyen arkeolojik verileri de serdetmektedir. S. ATASOY, a.g.e., s. 34-45.
- ¹⁸⁶ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 18.
- ¹⁸⁷ M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 9.
- ¹⁸⁸ Kimmerler'in bölgedeki hakimiyetleri konusunda bkz. M. T. TARHAN, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler, Kimmerler ve İskitler", **Türkler**, C. 1, Ankara, 2002, s. 604-07.
- ¹⁸⁹ İ. TELLİOĞLU, **İlk Çağdan Osmanlılara Samsun**, s. 47-58.
- ¹⁹⁰ B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 16; A. ALTAYLI, a.g.e., s. 6-7; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 9.
- ¹⁹¹ M. KARAKURUM, "Beşeri Coğrafya Bakımından Samsun", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 7, S. 66, 1944, s. 23; C. TEXIER, **Küçük Asya, Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi** (Çeviren, A. SUAT), C. III, Ankara, 2002, s. 207; Şemseddin Sami, "Samsun" mad., **Kamûs'ul- A'lâm**, C. IV, İstanbul, 1306, s. 2932.
- ¹⁹² Starabon, **Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika: XII-XIII-XIV** (Çeviren, A. PEKMAN), İstanbul, 1993, s. 15; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 16; M. E. YOYALICI, a.g.e., s. 10; A. ALTAYLI, a.g.e., s. 8.
- ¹⁹³ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 18.
- ¹⁹⁴ A. TEMUR, "Antik Çağdan Günümüze Amazonlar", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 69-81; M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 83.
- ¹⁹⁵ M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 83.
- ¹⁹⁶ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 18. Pers İmparatoru Darius şehrin yerini beğenmeyerek 3 km. batısındaki Toraman Tepe'de şehri yeniden kurmuştur. Böylece, Türk hakimiyetinden sonra halkın "Kara Samsun" dediği ikinci Amisos şehri kurulmuştur. M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 10; **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, Ankara, 1977, s. 13.
- ¹⁹⁷ M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 10; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 18-19; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 16; M. AYDIN, "Samsun" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, 1997, s. 1605.
- ¹⁹⁸ M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 10; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 18-19.
- ¹⁹⁹ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 173; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 10.
- ²⁰⁰ Pontus Devleti ve Samsun'daki hakimiyeti için bkz. F. ACUN, "**Tarih Boyunca "Pontus"**", **Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 1999, s. 19-33; Ş. GÜNALTAY, **Yakın Şark IV, II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksiad Krallıkları**, Ankara, 1987, s. 258, 291, 434, 446, 464, 534; Arriani Periplus Ponti Euxini, **Arriani'un Karadeniz Seyahati** (Hellence aslından çeviren ve yorumlayan, M. ARSLAN), İstanbul, 2005, s. 119-20.

edilmeyip Amisos adının kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁰¹ Roma hakimiyeti altında Amisos'un ticari bakımdan önemli bir merkeze dönüştüğü,²⁰² takibeden yıllarda şehirde Hıristiyanlığın yayıldığı,²⁰³ Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) hakimiyetinde kalan şehrin adının "Aminosos"a dönüşerek, bir piskoposluk merkezi haline getirildiği bilinmektedir.²⁰⁴

İlk İslam akınlılarının Bizans topraklarında görülmesini takiben, 863 yılında Malatya Emiri Ömer b. Abdullah'ın eline geçen şehrin kısa süre sonra tekrar Bizans hakimiyetine geçtiği görülmektedir.²⁰⁵ Türklerin hakimiyetine kadar şehir Bizans yönetiminde kaldı.

Türklerin gelişiyle²⁰⁶ birlikte Samsun bölgesi Bizanslılar, Danişmentliler, Anadolu Selçukluları ve daha sonra İlhanlılar, Trabzon Rum Devleti ve bölgedeki Türk Beyliklerinin iktidar mücadelelerine sahne olmuştur.²⁰⁷ 1071 yılında kazanılan Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'nun fethi sürecinde 1150 veya 1155'te Danişmentliler şehri kuşatmışlarsa da kesin olarak alamamıştır.²⁰⁸ Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın saltanatının (1155–1192) son yıllarında Amisos'un doğusuna "Müslüman Samsun" adıyla yeni bir şehir kurulmuş²⁰⁹ ve bölge kesin olarak Selçuklu hakimiyetine girmiştir.²¹⁰ Bu tarihten sonra şehir, Arap kaynaklarında "Samsun", Batı kaynaklarında "Sampson" şeklinde adlandırılmıştır.²¹¹ Sultan II. Kılıç Arslan'ın saltanatının (1155–1192) son yıllarında topraklarını iki oğlu arasında böldüğü, her birinin kendi topraklarında bağımsız hareket ettikleri, Samsun'u II. Rükneddin Süleyman Şah'ın aldığı görülmektedir.²¹² Kardeş kavgalarının yaşandığı bu sıralar şehir ve çevresindeki dağlık bölgelerin bir ara Komnenosların kontrolüne girdiği II. Rükneddin Süleyman Şah'ın 1194'de Samsun'a kadar Doğu Karadeniz topraklarını tekrar ele geçirdiği, İmparator III. Aleksios'un 1200'de şehri zaptetme girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığı bildirilmektedir.²¹³ Selçuklu devrinde 1228 yılına kadar Sinop'tan Ünye'ye kadar uzanan sahil boyunca hakimiyet kurulduğu, özellikle 13. Yüzyılda Çepnilerin Trabzon'dan Sinop'a kadar uzanan bölgede yerleştikleri ve Samsun'un bu dönemde Kırım ile ticarete önemli bir konumda bulunduğu anlaşılmaktadır.²¹⁴ Anadolu Selçukluları ve İlhanlı döneminde Anadolu, uluslararası önemli bir ticari merkeze dönüşmüş, Karadeniz kıyısında bulunan Samsun, bu ticari ağın önemli bir kenti olmuştur.²¹⁵ Samsun bir Türk beldesi olduktan sonra, Hıristiyan Amisos, önce

²⁰¹ M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 83.

²⁰² B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 173; S. ATASOY, a.g.e., s. 78-79, 107; A. ALTAYLI, a.g.e., s. 10; A. TEMUR, "A Group Coins from Samsun", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, C. 5, S. 20, Kış 2012, s. 261-73.

²⁰³ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 173.

²⁰⁴ M. E. YOLALICI, *XIX. Yüzyılda ...*, s. 11.

²⁰⁵ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 173.

²⁰⁶ Anadolu'ya ilk gelen Türk boylarının Samsun bölgesine yerleşmeleri konusunda bkz. T. GÜNDÜZ, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler*, C. 2, Ankara, 2002, s. 274; N. DEMİR, "Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler", *Türkler*, C. 2, Ankara, 2002, s. 710-11; M. KAFALI, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*, C. 6, Ankara, 2002, s. 183-84; M. ALKAN, "Türkiye'nin Temelleri" ya da Göç", *Orta Karadeniz Kültürü* (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 420-22.

²⁰⁷ M. ÖZ, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999, s. 18; B. YEDİYILDIZ, *Ordu Tarihinden İzler*, İstanbul, 2000, s. 36-42; A. SEVİM – Y. YÜCEL, *Türkiye Tarihi, Fethiş Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara, 1989, s. 140, 145-46, 160-62.

²⁰⁸ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 173; İ. ERDEM, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, C. 6, Ankara, 2002, s. 1158'e doğru Danişmentlilerin hükümdarı Yağlıbasan, Yeşilirmak ve Kızılırmak ağuzları arasındaki sahayı fethettiyse de, İmparator Manuel'in Selçuklu Hükümdarı II. Kılıç Arslan'a müraacaatı üzerine, buraları Bizanslılara iade etmek zorunda kaldığı bildirilmektedir. B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 173. Ayrıca bkz. Anonim, *Danişmendname* (Hazırlayan, N. DEMİR), Nispet, 1999, s. 53, 54, 78, 106, 137, 182, 184, 194, 215, 226-227, 234-235, 243-244-46; E. AYAN, "Danişmendname'de Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap* (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 609-22; M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 83.

²⁰⁹ Hıristiyan Amisos bugünkü Kalyon Burnu (Batı Park) gerisindeki sırta kurulmuş idi (B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 174; C. TEXIER, a.g.e., C. III, s. 207). Danişmentliler Amisos'u alamayınca bunun 3 km. kadar doğusunda deniz kıyısından başlayıp arkada yamaçlara kadar uzanan, merkezini bugünkü Büyük Camii civarı (Kale Mahallesi) oluşturan kesimde, iç kalesi bulunan Samsun'u kurmuştur (A. ALTAYLI, a.g.e., s. 11; B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 174. Kaynaklardan her iki şehrin kendine ait surları bulunduğu, aralarındaki mesafenin "ancak bir sapan atımı" veya "bir yarım ok menzili" olduğu anlaşılmaktadır (İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, 1998, s. 298; P. TUĞLACI, *Osmanlı Şehirleri*, s. 263; J. FREELY, *Türkiye Uygurhklar Rehberi 2*, İstanbul, 2004, s. 102).

²¹⁰ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 174; M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 83-84.

²¹¹ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 174; M. E. YOLALICI, *XIX. Yüzyılda ...*, s. 11. Türk Tarihlerinde Amisos'a "Kafir Samsun" "Gavur Samsun" veya "Kara Samsun" denildiği bilinmektedir (M. E. YOLALICI, *XIX. Yüzyılda ...*, s. 11). Kara Samsun adı şehirde halen aynı bölge için söylenmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde şehrin "dârüssagr" unvanıyla anıldığı görülmektedir (M. İPŞİRLİ, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve yol Sistemi" başlığı, *T.D.V.İ.A.*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 123).

²¹² M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 84; O. TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 279; O. TURAN, "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", *Türkler*, C. 6, Ankara, 2002, s. 574; A. SEVİM – Y. YÜCEL, a.g.e., s. 140; A. SEVİM, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara, 1993, s. 155-56.

²¹³ M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 84.

²¹⁴ M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 84.

²¹⁵ O. TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 279-80; M. GABASHVILI, "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", *Türkler*, C. 8, Ankara, 2002, s. 387-91; G. CANTAY, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", *Türkler*, C. 6, Ankara, 2002, s. 80; A. YUVALI, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I)*, Samsun 1990, s. 233-40; Y. HALAÇOĞLU, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve Yol Sistemi" başlığı, *T.D.V.İ.A.*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 127-128; T. BAYKARA, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Ankara, 1997, s. 34, 52; H. UZUNEMİNOĞLU, "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği", *O.M.Ü.E.F.D.*, S. 8, Samsun, 1993, s. 276; İ. AYTAÇ, "Selçuklu Kervansarayları", *Türkler*, C. 7, Ankara, 2002, s. 858; M. S. POLAT, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret" *Türkler*, C. 7, Ankara, 2002, s. 381; S. GÜÇLÜAY, "Anadolu Selçuklu Devletinin Ticaret Politikası", *Türkler*, C. 7, Ankara, 2002, s. 370, 373; A. BREYER-D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos*,

Bizans²¹⁶ 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren de Ceneviz müstahkem beldesi (kale) olarak, onun yanında, 230 yıldan fazla yaşamıştır.²¹⁷

Samsun, Köseadağ Savaşından (1243) sonra sırasıyla İlhanlılar²¹⁸, Pervaneoğulları (1297) ve Candaroğulları'nın (1322) eline geçmiştir.²¹⁹ Selçukluların zayıflamasıyla birlikte Canik denilen bölgede, Osmanlı hakimiyetinin tesis edileceği döneme kadar farklı beyliklerin hakimiyeti görülmektedir. Çeşitli araştırmacıların "Canik Beyleri" şeklinde adlandırdığı²²⁰ bu beylikler; Samsun (Müslüman Samsun) Lâdik ve Kavak civarında hüküm süren Kubadoğulları, Bafra civarında hakim olan Bafra Beyleri, Terme (Canit-i Göl) ve Çarşamba civarında Taceddinoğulları (beyliğin asıl merkezi Niksar'dır) ve Vezirköprü, Havza civarında hüküm süren Taşanoğulları'dır.²²¹ Yukarıdaki mahalli beyliklerle birlikte 14. yüzyılda Orta-Kuzey Anadolu'nun siyasi hayatında rol oynayan güçler; Kastamonu'yu merkez edinen Candaroğulları ile 1340'da İlhanlılardan bağımsızlığını ilan eden Eretna Bey'in kurduğu Eretna Beyliği olmuştur.²²² 14. yüzyılın son çeyreğinde Candaroğulları ve Kadı Burhaneddin'in yanı sıra artık Osmanlıların da bölgeyi hakimiyet altına almaya çalışan bir güç olarak belirdiği görülmektedir.²²³ Canik bölgesinin doğu kesimlerinde Taceddinoğulları ve Hacı Emiroğullarının hakimiyet mücadelelerinde Trabzon'daki Rum hükümdarlarının da önemli bir tesire sahip oldukları bilinir.²²⁴ Samsun tarihinin çalkantılı, bir o kadar da ilgi çekici bir dönemini oluşturan ve kabaca 14. yy. içerisinde gelişen mahalli beylikler hakkında bilinenler sınırlı ve biraz da karmaşıktır.

Samsun, Kavak ve Lâdik yöresine hakim olan Kubadoğullarının Sultan II. İzzettin Keykavus'un (1246–1262 aralıklarla) soyundan geldiği, beyliğin 1318 civarında bir İlhanlı valisi olarak görevde bulunan İzzettin

C. I, Washington D.C. 1985, s. 94; M. GÜL- M. BALCIOĞLU, "Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 5, Samsun, 1999, s. 63; C. CAHEN, **Osmanlılardan Önce Anadolu** (Çeviri, E. ÜYEPAZARCI), İstanbul, 2000, s. 301; İ. ŞAHİN - F. EMECEN, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Sosyoekonomik Hayat ve Şehirleşme" başlığı, **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 124-26; Y. HALAÇOĞLU, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve Yol Sistemi" başlığı, s. 127; C. BEKTAŞ, **Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri**, İstanbul, 1999, s. 43. Sasun'da İlhanlılar döneminde bir darphane bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 84; T. BAYKARA, "Samsun Örneğinde XIV. Yüzyıl Başlarında Karadeniz Ticaretinin Gelişmesi", **1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)"** (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 51-53; E. KILIÇ, "Bir Ortaçağ Yerleşiminin İktisadi Yapısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler: XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Samsun", **1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)"** (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 19-44.

²¹⁶ Bizans'ın Latinler tarafından 1204'de alınmasından sonra Bizans topraklarında biri İznik'te, diğeri Trabzon'da kurulan Rum devletlerinden, İznik'tekine bağlı kalan şehir, Trabzon Rum İmparatoru Alexios Komnenos tarafından kuşatıldığı, ancak Selçuklulardan yardım alan Amisoslular'ın galip gelerek kuşatmayı dağıttıkları bilinmektedir. A. SEVİM – Y. YÜCEL, **a.g.e.**, s. 145-46; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 11; B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 173.

²¹⁷ B. DARKOT, "Samsun" mad., s.174; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 11. Darkot, iki düşman şehrin yan yana yaşamasını karşılıklı ticari ilişkiye bağlamaktadır. Geniş bilgi için bkz. B. DARKOT, "Samsun" mad., s.174; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 11. Cenevizliler Müslüman Samsun'un 1420'de Osmanlıya katılması üzerine şehri yakarak terk etmişlerdir (Aşıkpaşazâde, **Osmanoğullarının Tarihi** (Hazırlayanlar, K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003, s. 156; Ş. TURAN, **Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın Sona ErişineKadar**, Ankara 2000, s. 63-64).

²¹⁸ Katalog bölümünde yer vereceğimiz 1323 tarihli Samsun Kale Mescidi kitabesi şehirdeki İlhanlı hakimiyetini belgeleyen önemli bir vesikadır. Bir ara İlhanlıların Anadolu Umumi Valiliğine vekalet eden Emir Eretna'nın Canik bölgesini İlhanlılar adına hakimiyeti altında bulundurduğu görülmektedir (A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 17; İ. H. UZUNÇARŞILI, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", **T.T.K. Belleten**, C. XXXII, S. 126, Ankara, 1968, s. 161-189; K. GÖDE, **Eretnalılar (1327-1381)**, Ankara, 1994, s. 68-69.

²¹⁹ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s.21.

²²⁰ K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, Samsun, 1940, s. 24; İ. H. DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 1, İstanbul, 1947, s. 115-16; M. TORUN, **Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 1954, s. 51; H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, Samsun, 1981, s. 14; İ. TELLİOĞLU, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon, 2004, s.145-171.

²²¹ Aynı yıllarda Ordu Ünye, Fatsa ve Giresun bölgelerinde hakim olan Hacı Emiroğulları'nın bir ara Terme civarına hakim oldukları belirtilmektedir (A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 49). Taceddinoğullarıyla komşu ve mücadele halinde olan beyliğin yukarıda sözü edilen yerler dışında Samsun bölgesinde bir hakimiyeti tarihi kaynak ve araştırmalarda görülmemekle birlikte Altaylı'nın işaret ettiği gibi Terme civarını kısa bir süre için elinde tuttuğu düşünülebilir. Beylik hakkında bkz. K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 25-29; M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 24-25; B. YEDİYILDIZ, **Ordu Tarihi**nden İzler, s. 36-46; M. BİLGİN, "Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri", **Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, 1997, s. 88-94; M. KESKİN, "Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti", **Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, 1997, s. 56-57; K. İNAN, "Giresun ve Havalisinde Türkmenler (XIII. ve XV. Yüzyıllar)", **Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, 1997, s. 59-74.

²²² "Eretna Beyliği'nin yerini, 1381 dolaylarında Amasya Valisi Şadgeldi Paşa'yı öldürerek Sivas merkez olmak üzere, gelecekte Osmanlıların Rum eyaletini oluşturacak bölgenin büyük bir kısmını denetimi altına alan Kadı Burhaneddin'in hükümeti aldı. Kadı Burhaneddin'den önce, Eretna'nın iktidarsız halefleri döneminde Amasya Valisi Şadgeldi adeta bağımsız bir hükümdar gibi davranıyordu. Onun otoritesi bu iktidar mücadelelerinde tali bir role sahip olan Canik'in küçük beyliklerince de kabul edilmişti." M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 19. Candaroğulları, Eretnalılar ve Kadı Burhaneddin'in yöredeki mücadeleleri için bkz. Y. YÜCEL, "Candaroğulları" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1993, s. 146-149; K. GÖDE, **Eretnalılar (1327-1381)**, s. 72-79; K. GÖDE, "Eretnağulları" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 11, İstanbul, 1995, s. 295-96; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1988, s. 130-144, 162-68; İ. H. UZUNÇARŞILI, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", **T.T.K. Belleten**, C. XXXII, S. 126, Ankara, 1968, s. 161-189; E. MERÇİL, "Anadolu Beylikleri" mad., "Tarih" bölümü, **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 139; A. ÖZAYDIN, "Kadı Burhâneddin" mad., "Kadı Burhâneddin Devleti" bölümü, **T.D.V.İ.A.**, C. 24, İstanbul, 2001, s. 76-77.

²²³ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 19.

²²⁴ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 19. M. ÖZ, "Akdag'ın Eteklerinde Seyyidler ve Osmanlılar XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Lâdik Kazâsi", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 30-31. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. A. ZACHARIADOU, "Trebizond and The Turks (1352- 1402)", **Romania and Turks**, London, 1985, s. 333-358.

Keykavus'un torunu Taceddin Altunbaş Gazi Çelebi tarafından kurulduğu, Altunbaş'ın ölümünü (1340–1350 arası) takiben oğlu Keykubad'ın Samsun Kavak ve Lâdik'te otoritesini tesis ettiği bilinmektedir.²²⁵ Daha sonra Kubadoğullarından Cüneyd Bey'in, Osmanlıların şehri ilk ele geçirdiği²²⁶ yıllarda Samsun'a hakim olduğu ve Osmanlıların gelişinden önce şehri²²⁷ terk ettiği bildirilmektedir.²²⁸ 1402'de Ankara Savaşı yenilgisinden sonra, daha önce Osmanlıların hakimiyetine girmiş bulunan pek çok Anadolu beylikleri gibi, Kubadoğulları Beyliği'nin de yeniden canlandığı ve Cüneyd Bey'in Samsun'a döndüğü bilinmektedir.²²⁹ Fetret Devri'nde (1402–13) Canik'teki diğer beyler Amasya'yı merkez edininip, sonunda Osmanlı ülkesini yeniden birleştiren Çelebi Mehmed'i tanırken, Cüneyd Bey'in²³⁰ bağımsız hareket ettiği ve bölgedeki hakimiyet mücadeleleri sırasında, muhtemelen 1417-18'de Niksar, Çarşamba ve Terme'yi elinde bulunduran Taceddinoğulları tarafından öldürüldüğü bildirilmektedir.²³¹ Cüneyd Bey'in ardından şehrin Candaroğullarının eline geçtiği ve İsfendiyar Bey'in, oğlu Hızır Bey'i Samsun Valiliğine getirdiği bilinmektedir.²³² Bundan kısa bir süre sonra, o zaman Amasya sancakbeyi olan Şehzade Murad'ın (Sultan II. Murad) lalası Biçeroğlu Hamza Bey Samsun'u Hızır Bey'den savaşmadan almıştır.²³³ 1417 veya 1418 yıllarındaki bu fetihle Osmanlıların Samsun'un Kavak ve Havza gibi güney kısımlarını ele geçirdikleri, Samsun'un ise iki yıl sonra 1420'de ele geçirildiği anlaşılmaktadır.²³⁴ Osmanlıların Samsun'u fethiyle Kâfir Samsun'u elinde tutan Cenevizlilerin şehri yakarak gemileriyle kaçımlardır.²³⁵

Bafra'nın 12. yüzyılda Danişmendli akınlarına karşı direndiği ve 1214'te Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus tarafından alınana kadar Bizans'ın elinde kaldığı, Selçuklu hakimiyetinin sonlarına doğru 13. yy. sonlarında Sinop'ta kurulan Pervanoğulları'nın denetiminde olduğu sanılmaktadır.²³⁶ 14. yüzyılda Bafra'nın "Bavra (Bafra) Beyleri idaresinde olduğu bilinmektedir.²³⁷ Bafra beylerinin 1393 civarında Amasya ve Havza beyleriyle birlikte, Kadı Burhaneddin'e karşı Kastamonu Emiri Süleyman Paşa ile ittifak yaptıkları,²³⁸ 1396'da Yıldırım Bayezid'in orta-kuzey Anadolu üzerine yürüdüğü seferde 2000 kişilik kuvvetiyle Bafra Valisi dâhil,

²²⁵ K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, S. 45-47; M. ÖZ, a.g.e., s. 21; İ. TELLİOĞLU, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 162-64. Dilcimen "Kubad Oğlu" ismini ilk alan şahsın Lâdik Emiri Ali Bey olduğunu, Amasya Valisi Hacı Şadgeldi ve halefi Emir Ahmed'e tabi olan Ali Bey'in Taceddin Bey üzerine gönderildiğini ve neticede Samsun'u eline geçirdiğini bildirmekte birlikte, bazı kaynaklarda bu tarihte Samsun'da Cüneyd Bey'in hakim olduğunun bildirildiğini ve her iki bilgiyi bağdaştırmanın güçlüğünden söz etmektedir (K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, Samsun, 1940, s. 45-48).

²²⁶ "Osmanlılar Samsun'u ilk kez, *Akkoyunlular'ın 1398'de Kadı Burhaneddin'i öldürmelerinden sonra I. Bayezid'in (1389-1402) bölgeye düzenlediği sefer sırasında ele geçirmişti. O zaman Samsun'un emiri Kubadoğlu Cüneyd idi. Cüneyd, Yıldırım Bayezid'le hiç karşılaşmadan kaçmıştı.*" M. ÖZ, a.g.e., s. 21. Ayrıca bkz. Y. YÜCEL, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1991, s. 178.

²²⁷ Kastedilen Müslüman Samsun'dur. O sıralarda "dost" olan Cenevizlilerin elinde bulunan "Kafir Samsun'a (Simissa) dokunulmadığı, Samsun ve havalisinin idaresi, bir sancak olarak Bulgar kralı Şişman'ın Müslüman olan oğlu Aleksandr'a verilmiştir (M. ÖZ, a.g.e., s. 21; DUKAS, *Bizans Tarihi* (Tercüme, V. L. MİRMİROĞLU), İstanbul, 1956, s. 68; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 298.

²²⁸ M. ÖZ, a.g.e., s. 21; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 298.

²²⁹ İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 298; İ. TELLİOĞLU, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 164.

²³⁰ Hüseyin Hüsameddin'e göre Kubadoğlu Ali Bey'in oğlu "Cüneyd Bey" kendisinden önce Samsun emiri olan Taşanoğlu Ahmet Bey'i ani bir baskınla öldürüp Samsun'u zaptetmiş, akabinde padişahın affını isteyip, neticede affedilerek Samsun emirliğine tayin edilmiştir. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. III, İstanbul, 1331, s. 192.

²³¹ M. ÖZ, a.g.e., s. 2; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 355-58; K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s.51; Y. YÜCEL, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 93; Hoca Saadetin Efendi, *Tacüt-Tevârih* (Hazırlayan, İ. PARMAKSIZOĞLU), C. II, Ankara, 1992, s. 96.

²³² İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 358; M. ÖZ, a.g.e., s. 20-22; K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s. 51. Dilcimen Taceddinoğlu Alparslan'ın oğlu Hasan Bey'in, Cüneyd Bey'i öldürmesinden hemen sonra İsfendiyar Bey'in Samsun'u zaptetmesine bakarak her iki beyin müttefik olduklarına hükmetmektedir (K. DİLCİMEN, *Canik Beyleri*, s. 51).

²³³ M. ÖZ, a.g.e., s. 22; A. SEVİM – Y. YÜCEL, a.g.e., s. 258; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 358.

²³⁴ Samsun'un fethinden önceki gelişmelerin ve hadiselerin tarihlerinin kesin bir şekilde bilinmediğine işaret eden Öz, Osmanlı kronikleri ve bazı tarihi takvimlerdeki bilgilerden böyle bir sonuç çıkarmaktadır.

²³⁵ Daha önce değindiğimiz gibi yangın haftalarca sürmüş ve şehrin üzerine kaplayan dumanlar ve tahribat sebebiyle bu kesime o yıllarda "Kara Samsun" denilmiştir. B. SARISAKAL, ... *Birinci Kitap*, s. 23; M. E. YOLALICI, *XIX. Yüzyılda ...*, s. 12; Öz, "her ne kadar kaynaklarda Cenevizlilerin tamamen şehri terk ettiklerini belirtiyorsa da, İtalyan kaynakları 1424'te şehirde bir Ceneviz kolonisinin varlığından bahsederler." diyerek 1485 tarihli tahrir defterlerine dayanarak Samsun'da "Frenkazarı Cemaati" adı altında beş kişilik bir grubun varlığına işaret etmekte, bunları Ceneviz kolonisinin kalıntıları olarak yorumlamaktadır (M. ÖZ, a.g.e., s. 22, Ayrıca bkz. S. FAROQHI, *Osmanlılarda Kentler ve Kentliler* (Çeviri, N. KALAYCIOĞLU), İstanbul, 2000, s. 131-32).

²³⁶ M. ÖZ, a.g.e., s. 19. Ayrıca bkz. A. BRYER - D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, C. I, s. 8. Öz, Pervanenin torunu Mes'ud'un bazı yolsuzlukları yüzünden İlhanlı Hükümeti'nin Muciriddin Erdişah'ı Samsun'a gönderdiğini ve O'nun da Mes'ud'u Samsun ve Bafra'dan Sinop'a çekilmeye zorladığına dikkat çekmektedir. M. ÖZ, a.g.e., s. 19; Arica bkz. O. TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 626-30.

²³⁷ Tarihlerin kimliklerini pek açık olarak belirtmediği beylerin "1335'de İlhanlı otoritesinin yıkılışının yarattığı iktidar boşluğunda, daha büyük çaptaki beyliklerin arasında vuku bulan mahalli anlaşmazlıklarda ve iktidar mücadelelerinde, mütevazi biçimde de olsa, yerlerini aldıkları" belirtilmektedir (M. ÖZ, a.g.e., s. 21.) Bafra beylerinin kimlikleri konusunda Bafra Emiri Emirza Bey ve ailesinden bazı fertlerin gömülü olduğu, Bafra-Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi'ndeki inşa ve mezar kitabeleri en sağlam belge durumundadır. İlk olarak Oral tarafından yayınlanan kitabeler ve konu hakkında bkz. M. Z. ORAL, "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", *T.T.K. Belleten*, C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 390-405 ve katalog bölümünde ilgili bölüm. Oral, Bafra Beylerinin Pervane'nin soyundan geldikleri görüşündedir. Ayrıca bkz. H. GÜNEŞ, *Altın Yaprak Memleketi Bafra*, Bafra (basım yılı belirtilmemiş), s. 9-10.

²³⁸ M. ÖZ, a.g.e., s. 20.

bölgedeki küçük beylerin çoğunluğunun Bayezid'in tarafına geçtiği bilinir.²³⁹ 1402'deki Ankara Savaşı'ndan önce kısa bir süre Osmanlıların elinde kalan Bafra'nın, 1402'den sonra tekrar Bafra beylerinin eline geçip geçmediği belirsizdir.²⁴⁰ Bafra'nın 1417'den önce veya 1411'den bir süre önce Candaroğullarının eline geçtiği, Candaroğlu İsfendiyar Bey'in Bafra ve Samsun'u oğlu Hızır Bey'e verdiği bilinmektedir.²⁴¹ Yukarıda değindiğimiz üzere Hızır Bey 1419-20 yıllarında Samsun'u savaşmadan Osmanlılara teslim etmiştir. Öz, tarihlerdeki ifadelerle bakarak bu sırada Bafra'nın da Osmanlıların eline geçmiş olduğu kanaatini taşımaktadır.²⁴²

Taceddin Altınbaş Gazi Çelebi'nin ölümüyle oğlu Keykavus'un Samsun, Kavak ve Lâdik'te Kubadoğulları beyliğini kurduklarından yukarıda söz etmiştik. Keykavus'un lalası Emir oğlu Taşan Bey, bu sıralarda Merzifon, Havza ve Vezirköprü'de (Gedegra) kendi beyliğini kurmuştu.²⁴³ Taşanoğulları'nın, fetret devrinde Vezirköprü, Havza ve Zeytun'da, Çelebi Sultan Mehmed'e itaatle hüküm sürdüğü bilinmektedir.²⁴⁴ Yörgüç Paşa'nın Samsun ve havalisini kesin olarak Osmanlı hakimiyetine soktuğu yıllarda Vezirköprü'de (Havza'da dâhil olmalı) hüküm süren Taşanoğlu Haydar Bey'in, mukavemet göstermeden kenti teslim ettiği kaydedilmektedir.²⁴⁵ Vezirköprü'ye bağlı Gölköy Kasabası'nda bulunan dört kadar kitabeli mezar taşının Taşanoğullarına ait olduğu kabul edilmektedir.²⁴⁶

Çarşamba ve Terme bölgesinde ("Canit-i Göl") ise Taceddinoğulları adıyla anılan bir başka beylik görülmektedir.²⁴⁷ Taceddin Bey'in (ö. 1387) babası Doğan Bey (ö. 1348-49) tarafından başkent Niksar olmak üzere, sözünü ettiğimiz bölgeyi de kapsayacak şekilde kurulan²⁴⁸ beyliğin, Eretna Bey ve akabinde Kadı Burhaneddin'e muhalif davrandığı bilinir. Beyliğin ismini aldığı Taceddin Çelebi'nin, Kadı Burhaneddine karşı Trabzon Rum Devleti²⁴⁹ ve Amasya Emiri Şadgeldi Paşa'nın oğlu Ahmed ile ittifak kurduğu, daha sonra Kadı Burhaneddin'in otoritesini tanımak zorunda kaldığı, doğu komşusu Hacı Emiroğulları'yla mücadele içerisinde olup, nihayet buraya yaptığı bir baskında öldüğü, takib eden yıllarda beyliğin önce Candaroğulları'na sonra Kadı Burhaneddin'e yaklaştığı ve nihayet Osmanlı hakimiyetini tanıdığı bilinmektedir.²⁵⁰ Oldukça "kaygan bir

²³⁹ M. ÖZ, a.g.e., s. 20; Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi, **Bezm-u Rezm** (Çeviren, M. ÖZTÜRK), Ankara 1990, s. 366, 69 ve 87.

²⁴⁰ M. ÖZ, a.g.e., s. 20.

²⁴¹ Candaroğullarının Samsun'u ele geçirmelerine daha önce değinmiştik. Uzunçarşılı, Bafra'da 1411 yılında Hızır Bey adında bir "Miracnâme" tercüme edilmiş olduğunu belirterek, Bafra'nın kaynaklarda geçen 1417'den önce İsfendiyar Bey'in eline geçmiş olabileceğine işaret etmektedir. İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 358. Neşri'ye göre Samsun ve Bafra 1417-18'de İsfendiyar Bey'in hakimiyetine girmiştir (Mehmed Neşri, **Kitâb-ı Cihannümâ**, C. II, (Yayımlayan, M. A. KÖYMEN - F. R. UNAT), Ankara, 1957, s. 5, 38-39). Bafra'nın Mardar Köyü'nde Hızır Bey adını taşıyan bir hamam ve türbe bulunmaktadır. Yapıları katalogda, türbe ve hamamlar bahsinde ele aldık.

²⁴² M. ÖZ, a.g.e., s. 20. Bafra'nın bilinen ilk tahririnin 1455'te yapıldığını, 1420-30 arasında yapılan bir önceki tahrirde Bafra'nın yazılıp yazılmadığı konusunda bir kayda rastlanmadığını belirten ÖZ, Bafra'nın 1420 civarında Osmanlı topraklarına katılmış olduğu şeklindeki iddiiyi ciddiyele karşılamaktadır. M. ÖZ, a.g.e., s. 20.

²⁴³ K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 55-57; M. ÖZ, a.g.e., s. 21; İ. TELLİOĞLU, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, s. 167. Dilcimen Zeytun'da (Köprü ile Osmancık arasında bir yer) İdris Bey Havza'da Zekeriya Bey ve Vezirköprü'de Taşan Bey'in hakimiyetinin görüldüğünü, bu üç kardeşin, en büyükleri olan Taşan Bey'i kendilerine reis edinmiş olabileceğine işaret etmektedir (K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 55).

²⁴⁴ Çelebi sultan Mehmed'e itaat etmeyerek bağımsız davranan Kubadoğlu Ali Bey'in Taşanoğlu Ahmed Bey tarafından öldürüldükten sonra, Samsun'un idaresinin Taşanoğlu Ahmed Bey'e verildiği, kısa bir süre sonra Ali Bey'in oğlu Cüneyd Bey'in, Taşanoğlu Ahmed'i öldürüp (H. 817, M. 1414-15) kısa bir süre sonra, padişahın affıyla tekrar Samsun'u aldığına daha önce değinmiştik.

²⁴⁵ Aşıkpaşazade, **Osmanoğulları'nın Tarihi**, (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003, s.185-86; K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 58.

²⁴⁶ A. ALTAYLI, a.g.e., s. 20. K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s.56; M. ÖZKAN, **Samsun ve Çevresindeki Bazı Mezar Taşları**, Atatürk Üniversitesi, F.E.F. Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1999, s. 43-46. Dilcimen'in ifadelerinden, şimdiki halde yerleri değişmiş, kısmen kırılmış ve tahrip olmuş durumdaki mezar taşlarının vaktiyle sekizgen plânlı bir türbe kalıntısı içerisinde bulunduğu anlaşılır.

²⁴⁷ Yeşilirmak deltasında bulunan Limnia'nın Trabzon Rum Devleti'nin denetiminde olabileceği düşünülebilir. M. ÖZ, a.g.e., s. 22; A. BREYER-D. WINFIELD, a.g.e., s. 98; A. BREYER, "Greeks and Türkmens: The pantic Exception", **Dumbarton Oaks Papers**, **tıpkı basım: The Empire of Trebizond and the Pontos, Veriorum Reprints**, London, 1980, s. 128. Taceddinoğullarının komşuları Hacı Emiroğulları gibi Çepni Türkmenerlerinden oldukları görülmektedir. M. H. BOSTAN, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmener", **Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmener Sempozyumu Bildirileri**, Tarsus, 2000, s. 54-55; M. H. BOSTAN, "Anadolu'da Çepni İskânı", **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s.300-3003; A. ÇELİK, "Çepnilerin Anadolunun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi", **Türkler**, C. 6, Ankara, 2002, s.315-17 ; S. KOFOĞLU, "Taceddinoğulları A Post-Seljukian Era Border Country in Northeast Anatolia", **Kardeniz İncelemeleri Dergisi**, C. 6, S. 11, 2011 (Güz), s. 9-30.

²⁴⁸ M. OĞUZ, "Taceddinoğulları", **A.Ü.D.T.C.F.D.**, S. IV, Ankara, 1948, s. 469-487; K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 30-44; M. Ç. VARLIK, "Taceddinoğulları Beyliği", **Doğuşun Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 10, İstanbul, 1989, s. 87-90; A. SEVİM - Y. YÜCEL, a.g.e., s. 362-63; M. BİLGİN, "Giresun Bölgesinde Türkmener Beylikleri ve İskân Hareketleri", s.83-86.

²⁴⁹ Taceddin Çelebi Trabzon Rum Devletiyle birlikte ortak düşman olarak gördükleri Kadı Burhaneddin karşısında III. Aleksisos'un (1349-1390) kızı ile evlilik yoluyla bir ittifak kurduğu bilinmektedir (M.ÖZ, a.g.e., s. 23).

²⁵⁰ Kadı Burhaneddin'in Amasya emiri Ahmed'i yenmesi üzerine Taceddin Bey'in Kadı'nın otoritesini tanımak zorunda kaldığı, daha sonra komşusu Ünye Fatsa ve Giresun civarında hakimiyet kuran Hacı Emiroğullarına düzenlediği bir baskında hayatını kaybettiği (1387), bundan sonra oğulları Mahmud Çelebi ve Alparlan'ın Burhaneddin'in metbuluğunu tanıdığı, kısa bir süre sonra Mahmud Çelebi'nin Kadı Burhaneddin'e karşı Candaroğlu Süleyman Paşa'nın etrafında kurulan ittifaka katıldığı, fakat yaklaşan Osmanlı tahlikesinin Mahmut Çelebi'yi Kadı Burhaneddin'e yaklaştırdığı bilinmektedir. Kadı Burhaneddin'in söz vermesine rağmen Yıldırım Bayezid'e karşı Candaroğlu Süleyman Paşa'ya destek vermediği, paşanın Osmanlılarca öldürülmesiyle (1392) Canikteki küçük beylikler, Amasya emiri ve Sinop'ta bağımsız olarak hareket eden Süleyman Paşa'nın kardeşi İsfendiyar Bey'in, Osmanlı hakimiyetini tanımak zorunda kaldıkları bildirilmektedir (M. ÖZ, a.g.e., s. 23; Y. YÜCEL, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, s. 81-82; E. A. ZACHARIADOU,

zeminde” bulunan Taceddinoğullarının, duruma göre taraf değiştirdikleri görülmektedir. Dilcimen’e göre Taceddinoğlu Alparslan’ın merkezi, Çarşamba’nın Ordu Köyü’dür.²⁵¹ Fetret devrinde bölgedeki küçük beylikler arasındaki mücadelenin yeniden alevlendiği kaydedilmiştir.²⁵² Taceddinoğulları Beyliği Osmanlıların Amasya Valisi Yörgüç Paşa’nın Canik harekâtı neticesinde son bulmuş, toprakları 1427’de²⁵³ Osmanlıların eline geçmiştir.²⁵⁴ Taceddinoğullarının bertaraf edilmesiyle Canik bölgesinin tamamı Osmanlı hakimiyetine girmiş olmaktadır.

Sultan II. Murad devrinden itibaren kalıcı olarak Osmanlı toprağı olan Samsun ve çevresi “Canik²⁵⁵ Sancağı” adı altında, Sivas (Rum) Eyaletine tabi bir sancak olarak Osmanlı idarî teşkilatında yerini almıştır. 1847’de Trabzon Vilayetine bağlanıncaya kadar Canik, Rum Eyaletine (daha sonra adı Sivas olarak değiştirilmiştir) bağlı kalmıştır²⁵⁶ (Harita. 2).

Selçuklular zamanında önemli bir liman şehri olan Samsun’un Osmanlı döneminde günden güne gerilediği bilinmektedir. 15 ve 16. yüzyıllarda Karadeniz’in Osmanlı imparatorluğunun bir iç denizi haline gelmesi ve yabancı gemilerin bu denize girmesinin yasaklanması, Samsun’un da içinde bulunduğu kıyı şehirlerinin zamanla ticaret ve nüfus bakımından gerilemesine sebep olmuştur.²⁵⁷ Kentin 15-18. yüzyıllarda kentleşme düzeyinin düşük olduğu,²⁵⁸ 19. yüzyılın ortalarına kadar önemsiz bir iskele olarak, daha önce de zaman zaman görüldüğü gibi Sinop’un gölgesinde kaldığı ifade edilmektedir.²⁵⁹ Altaylı’nın Hammer’den naklen

a.g.m., s. 333-58; İ. TELLİOĞLU, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, s. 154-62); Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, **Bezm u Rezm** (Çeviren, M. ÖZTÜRK), Ankara, 1990, s. 366-67.

²⁵¹ K. DİLCİMEN, **Samsun Tarihinde Önemli Olaylar**, Samsun, 1947, s. 36. Katalogta “Çarşamba Ordu Köyü Camii” başlığı altında incelediğimiz yapının Alparslan Bey’in oğlu Hüsameddin Hasan Bey’e ait olduğu belirtilmektedir. Geniş bilgi için belirtilen bölüme bakılabilir.

²⁵² Taceddinoğullarının bu yıllarda Samsun’a hakim olan Kubadoğlu Cüneyd Bey’i öldürdüklerini ve neticede Samsun’un Candaroğullarının eline geçtiğine daha önce değinmiştik.

²⁵³ 843 (1439-40) tarihli takvime göre Yörgüç Paşa’nın Canik seferi 830’da (1426-27) (M.ÖZ, a.g.e., s. 24), Neşri’ye göre 831’de (1427-28) gerçekleşmiştir (Mehmet Neşri, a.g.e., C.II, s. 601-03).

²⁵⁴ Osmanlı kroniklerinde Taceddinoğullarının son emiri Hasan Bey’in topraklarını savaşmadan Yörgüç Paşa’ya teslim ettiği anlatılır. Şöyle ki: Yörgüç Paşa bir gün Hasan Bey’i bir düğüne davet eder. Bunun bir tuzak olduğunu sezen Hasan Bey, padişahın kendisine timar vermesi karşılığında topraklarını vermeyi teklif ederek Yörgüç Paşa’nın üzerine gelmesinden önce teslim olur. Teslim olmasına rağmen bir süre hapis yattıktan sonra, kaçıp tekrar padişaha müracaatla Rumeli’de bir timar edinir. Detaylı bilgi için bkz. Aşıkpaşazade, **Osmanoğulları’nın Tarihi**, s. 186-87; Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihannümâ** (Yayınlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. II, Ankara, 1957, s. 601-03; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 405-06; F. SÜMER, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul, 1992, s. 44.

²⁵⁵ Öz’ün Canik (“önceleri Canit”) adının menşei konusunda çeşitli spekülasyon ve görüşleri değerlendirdiği bölümden, kelimenin Osmanlı öncesine dayandığı ve dağlık bölge anlamına geldiği görülmektedir (M. ÖZ, a.g.e., s. 26-27). Demir, sözcüğün Peçeneklere dayandırılabilirliği görüşündedir (N. DEMİR, “Karadeniz’in Kuzeyinde Peçenekler”, **Türkler**, C. 2, Ankara, 2002, s. 710). Canik, çeşitli dönemlerde coğrafi ve idari açıdan birbirinden farklı (bazen daha geniş bazen daha dar) bir sahaya içine almaktadır. Konu ile ilgili hayli çeşitli belge ve tarihi kanaklara dayalı epey yorum bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. İ. ERDOĞDU, “Orta Karadeniz Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyası”, **Orta Karadeniz Kültürü** (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 27-29; M. ÖZDEMİR, “Orta Karadeniz Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Başka Bir Bakış”, **Orta Karadeniz Kültürü** (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 44-45; F. SÜMER, “XX. Yüzyılın Başlarında Canik (Samsun) Sancağında İsimleri Değiştirilmek İstenen Kaza Köy Mahalleleri Ve Yeni İsimleri”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 673-74; Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihannümâ**, C. II, s. 539, 601; K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 5-8; Kâtip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul, 1145, s. 623-25; F. SÜMER, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul, 1992, s.27-30; O. KILIÇ, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi Ve Yöneticileri”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 31; N. DEMİR, “Hacıemiroğulları Beyliği ve Karadeniz Bölgesindeki İskan Hareketleri”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 70-71 ; C. YILMAZ, “Canik”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik** (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 3-6 ; İ. TELLİOĞLU, “Osmanlı Hakimiyetine Kadar Canik”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik** (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 25-28 ; O. KÖSE, “Canik’in Osmanlılara Geçişi ve Canikte İktisadî Hayat”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik** (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 83.

²⁵⁶ M. ÖZ, a.g.e., s. 25-26; A. SARCAN, **Samsun Tarihi**, Ankara 1966, s. 77; N. İPEK, “Canik Sancağı’nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S.10, Samsun, 1997, s. 147; M.T. GÖKBİLGİN, “XV. Ve XV. Asırlarda Eyalet-i Rum”, **V.D.**, S.6, Ankara, 1965, s. 51-61; T. BAYKARA, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdarî Teşkilatı**, Ankara, 1988, s. 100, 117, 129, 134, 138, 249; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 14-16. Canik Sancağı bugünkü Samsun ve Ordu’nun bazı kazalarını kapsamaktaydı (Samsun’un Havza, Vezirköprü ve Lâdik ilçeleri hariç, Samsun’un bugünkü ilçeleriyle, Ordu’nun Ünye, Fatsa ve Korgan ilçeleri). Şimdi Samsun’a bağlı yukarıdaki üç kaza, o zaman Amasya Sancağı’na bağlı idi (M. ÖZ, a.g.e., s.25,38,39). Öz bununla birlikte 1520’li yıllarda kısa bir süre için Vezirköprü’nün (“Gedegra ve Kocakayası”) Canik’e dahil edildiğini bildirmektedir (M. ÖZ, a.g.e., s.25). XIX. Yüzyılda Canik Sancağı’nın merkezi önceleri Sinop, daha sonra Samsun olmuş, Meşrutiyet devrinde müstakil mutasarrıflık, Cumhuriyet devrinde vilayet olmuştur (B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 178; O. KILIÇ, a.g.m., s. 32-50; M. ÇADIRCI, “19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 16, 21). Cumhuriyetten önce Amasya’ya bağlı olan Lâdik ve Vezirköprü, Havza Cumhuriyetle birlikte Samsun’a bağlanmıştır (B. DARKOT, “Lâdik” mad., İ.A., C.VII, İstanbul, 1970, s. 2; B. DARKOT, “Vezirköprü” mad., İ.A., C.XIII, İstanbul, 1988, s. 315; H. YİĞİT, Samsun, s. 29; S. CEBİROĞLU vd., **Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza**, Ankara, 1998, s. 7).

²⁵⁷ H. UZUNEMİNOĞLU, a.g.m., s. 276. Bu durum 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. İleride de değineceğimiz üzere 19. yüzyılın ikin yarısından itibaren Avrupa bandrallı gemilerin Karadeniz limanlarından yük almaya başlaması ve tütün ekiminin yaygınlaşmasıyla şehrin büyümeye başladığı bilinmektedir. Ayrıca bkz. E. KILIÇ, a.g.m., s. 19-44.

²⁵⁸ M. ÖZ, “XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 21.

²⁵⁹ A. ALTAYLI, a.g.e., s. 22; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 12; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 23; B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 175. Şehrin fethini takiben yapılan tahrirler esas olarak, şehrin XV-XVI yüzyıllardaki sosyal tarihi hakkında kapsamlı bir değerlendirme için Öz’ün eserine bakılabilir. M. ÖZ, a.g.e. Ayrıca bkz. M. ÖZ, “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus

Samsun dolaylarındaki bataklıklarda yetiştirilen kendir ve kenevirden yapılan halatlar ve cephelerde çarpışan askerlere zaman zaman ulaştırdığı un ve peksimet gibi yardımcı olmasaydı, Samsun kenti büsbütün unutulmuş olacaktı, şeklindeki ifadelerine²⁶⁰ bakılarak, şehrin Osmanlı döneminde bir nevi unutulmuş olduğu izlenimi doğmaktadır.²⁶¹ M. Öz'e göre şehrin Osmanlı tarihinde üstlendiği önemli rollerden biri, Tersâne-i Âmirenin bazı ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Öz, Tersâne-i Âmirenin kereste ve kendir ihtiyacının büyük bir kısmının Samsun bölgesinden karşılandığını ve şehirde bir tersâne olduğunu belirtmektedir.²⁶²

Şehir ve çevresi 16. yüzyıldan başlayarak, Celâli liderlerinin ayaklanmaları ve eşkıyalık faaliyetleriyle bir hayli sıkıntılı dönemler geçirmiştir.²⁶³ Samsun'un sıkıntılı bir başka dönemi 1642-43'lerde Rus Kazaklarının²⁶⁴ ve Abazaların²⁶⁵ saldırıları olmuştur. Kazak saldırıları sonucu şehrin iki kez yandığı ve bir hayli küçüldüğü görülmektedir.²⁶⁶ Bu yıllarda Samsun küçük bir köy düzeyine inmiştir.²⁶⁷

1756-1807 yılları arasında Canikli Ali Paşa ailesinin,²⁶⁸ ardından bir elli yıl kadar (1807-46 arasında) bir başka ayan ailesi olan Hazinedârzâdeler²⁶⁹ yönetiminde kalan²⁷⁰ şehir, bundan sonra da merkezden

(1455-1643)", O.M.Ü.E.F.D., S. 6, Samsun, 1991, s. 173-205; S. FAROQHI, *Osmanlılarda Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 2000, s. 131-32); M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 84.

²⁶⁰ A. ALTAYLI, a.g.e., s. 22. Osmanlı döneminde şehrin Sinop ve Trabzon'un yanında ikinci derecede bir liman olarak rol oynadığı bilinmektedir (Samsun, Hayat Tarih Mecmuası, C. 2, S. 10, 1967, s. 132-37; A. SARCAN, a.g.e., s. 77).

²⁶¹ Faroqhi şehir için karamsar bir tablo çizer. "Samsun'un Anadolu'nun en önemli limanlarından biri haline getirecek olan ve 19. yüzyılda gerçekleşen büyümeye henüz çok zaman vardır. Samsun'un süreklilik gösteren ekonomik faaliyetini, Osmanlı tersanesine sunulan hizmetler oluşturmakta esir ticareti ve İstanbul'a tahıl gönderilmesi, limana zaman zaman bir canlılık getirmektedir. Samsun'un İran ticaretine katılma şansının pek olmadığı, Kefe ile yapılan ticarete ise genellikle Sinop yolunun tercih edildiği söylenebilir. Bütün bu unsurlar Samsun'un uzun mesafe ticaretine katılma olanaklarını sınırlamıştır. ... Muhtemelen Kazak ve Abaza saldırıları nedeniyle, 1642-43'lerde Samsun'un eski halinden eser kalmamıştı. Yerleşimi sıradan bir köyden ayıran tek şey, kaledeki görevlilerin varlığıydı. 17. yüzyılda ise Samsun, kent konumunun gereklerinden olan medresesini de kaybetmişti. 1642-43'lere gelindiğinde 15. yüzyıl mahallelerinin çoğunun ortadan silinmiş olması, yerleşimdeki süreksizliğe işaret etmektedir" (S. FAROQHI, a.g.e., s. 132-33).

²⁶² Öz, Tersâne-i Âmirenin kereste ve kendir ihtiyacının büyük bir kısmının Samsun bölgesinden karşılandığını ve şehirde bir tersâne olduğunu belirtmektedir. "Sinop'tan sonra en fazla gemi inşa edilen ve özellikle kendir teli dokunan bir tersâne vardı." Bkz. M. ÖZ, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", s. 17-18. Ayrıca bkz. O. KILIÇ, a.g.m., s. 35, 39. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan H. 1103-1284 (M. 1691-1867) tarihleri arasında ait birçok belge özetinden Canik sancağından, Tersane-i Amire için kendir ve kereste temin edildiği görülmektedir. B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 51, g.n. 100; d.n. 269, g.n. 5; d.n. 276, g.n. 3; d.n. 281, g.n. 4; d.n. 297, g.n. 65; d.n. 372, g.n. 94; d.n. 391, g.n. 99; d.n. 392, g.n. 67; d.n. 394, g.n. 65; B.O.A., A.MKT.MZD., d.n. 71, g.n. 10; B.O.A., A.MD., d.n. 41, g.n. 58; B.O.A., İ.MVL., d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 226, g.n. 7727; d.n. 495, g.n. 22401; d.n. 510, g.n. 23040; B.O.A., AE. SMST.II., d.n. 7, g.n. 636; d.n. 9, g.n. 956; B.O.A., HAT., d.n. 195, g.n. 9715; d.n. 576, g.n. 28187; d.n. 577, g.n. 28246; B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 282, g.n. 35; d.n. 300, g.n. 13; d.n. 100, g.n. 96; B.O.A., İ.MVL., d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 164, g.n. 4852; B.O.A., HAT., d.n. 571, g.n. 27938; d.n. 569, g.n. 27906; d.n. 205, g.n. 10767; d.n. 206, g.n. 10863. Şehirde kereste, kendir, keten, katran, zift temini ile gemi inşasıyla ilgili yetişmiş iş gücü konusunda ayrıca bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 45-46; M. A. ÜNAL, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap* (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 231-50; O. KÖSE, "18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap* (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 274-79; O. KÖSE, "19. Asra Girenken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap* (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 84-86; İ. GÜLER, "XVIII. Yüzyılda Sinop - Samsun İlişkilerine Ait Bazı Gözlemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap* (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 262-67; Ş. ÖZDEMİR, "Takalar ve Tayfalar", *Orta Karadeniz Kültürü* (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 502-08; H. 1107 tarihli bir başka belgede (B.O.A., AE. SMST.II., d.n. 7, g.n. 646) Azak Kalesinin tamiri için Canik sancağından elli neccar istendiği görülmektedir ki, bundan neccarlığın yörenin köklü mesleklerinden olduğu sonucu çıkarılabilir.

²⁶³ E. ERDOĞAN, "XVI. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap* (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 55-63. Esasen XVI. ve XVII. yüzyıllarda hemen tüm Anadolu'da aralıklarla görülen ve genel olarak Celâli isyanları adı verilen ayaklanmaların Samsun'a münhasır yapıldığı bilinmektedir (M. AKDAĞ, *Celâli İsyânları 1550-1603*, Ankara 1963; M. İLGÜREL, "Celâli İsyânları", *T.D.V.İ.A.*, C. 7, İstanbul 1993, s. 152-57; W. J. GRISWOLD, *Anadoluda Büyük İsyân 1591-1611* (Çeviri, Ü. TANSEL), İstanbul, 2000). Celâli ayaklanmalarından bir hayli zarar gören Vazirköprü'de halkın eşkıyadan korunmak için şehir etrafını "toprak kale" adı verilen bir surla çevirdiği bilinmektedir (Z. CEVHER, 1986 Vezirköprü Albümü, Vezirköprü, 1986, s. 19; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 125). İkinci yayında "Taş kale" şeklinde geçen iç kalenin de eşkıyadan korunmak için bu yıllarda yapıldığı bildirilmektedir. Günümüze gelemeyen iç kalenin bundan eskiye dayandığı bilinmektedir. M. AKDAĞ, a.g.e.; M. İLGÜREL, "Celâli İsyânları", s. 152-57.

²⁶⁴ O. KÖSE, "18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", s. 274; Y. YÜCEL, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, 1475-1600, Ankara, 2000, s. 90; S. FAROQHI, a.g.e., s. 125, 132.

²⁶⁵ S. FAROQHI, a.g.e., s. 125, 132.

²⁶⁶ M. ÖZ, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", s. 14.

²⁶⁷ S. FAROQHI, *Osmanlılarda Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 2000, s. 132; Anonim, "Samsun" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul, 1982-83, s. 6560.

²⁶⁸ Samsun dahil kuzey ve doğu Anadolu'da yaklaşık elli yıl hakimiyet kuran Canikli Ali Paşa'nın kurucusu olduğu ayan ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. R. KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, Ankara, 2003; Ö. MERT, "Canikli Ali Paşa Ailesi", *T.D.V.İ.A.*, C. 7, İstanbul, 151-154; O. KILIÇ, a.g.m., s. 42-45; M. GOLOĞLU, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar* (Yayına Hazırlayan, V. USTA), Trabzon, 2000, s. 85; Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi* (Yayına Hazırlayan, İ. HACIFETTAHOĞLU), Trabzon, 2001, s.94,151-53,158-60,175-81. Ailenin Samsun ve Bafra'da çeşitli eserler yaptıkları bilinmektedir. Katalogta bunlara yer verdik.

²⁶⁹ Elli yıl kadar yönetimde kalan Hazinedârzâdeler hakkında bkz. R. KARAGÖZ, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Hazinedarzade Süleyman Paşa*, Samsun, 2009; M. TORUN, a.g.e., s. 57; Şakir Şevket, a.g.e., s. 192-98; *Tarih Boyunca ...*, s. 33-35; R. VADALA, *Şark Memleket ve Siteleri, Samsun Mazisi Hali İstikbali* (Çeviren, Kâni SARIGÖLLÜ), Gaziantep, 1944, s. 29-31; S. ÇEBİ, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, İstanbul, 2000, 66-68; O. KILIÇ, a.g.m., s. 45-47. Hazinedârzâdelerin kurucusu sayılan Süleyman Paşa ve oğlu Abdullah Paşa'nın Samsun'da yaptıkları çeşitli yapılarla şehrin imarına katkı sağladıkları bilinmektedir.

atanan mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir.²⁷¹ Canikli Ali Paşa ve oğullarının sadece Samsun'da değil Trabzon ve Amasya gibi komşu bölgelerde de yöneticilik yaptığı, 1808'de bu sülaleden Tayyar Mahmud Paşa'nın idam edilmesiyle, Canikli ailesinin nüfuzunun sona erdiği bilinmektedir.²⁷² Bundan sonra Canikli Ali Paşa'nın hazinedârı Süleyman Paşa ve ailesinin (Hazinedârzâdeler) bazı kesitlerle birlikte yöreyi yönetmeye başladığı, 1818'de Süleyman Paşa ölünce yerine kardeşi Abdullah Paşa'nın "Canik Muhassılı" ardından "Trabzon Valisi" olduğu, 1846'da Abdullah Paşa'nın azliyle Hazinedârzâdeler döneminin kapanıp "mutasarrıf paşalar döneminin" başladığı anlaşılmaktadır.²⁷³ 18. yüzyılın 2. yarısındaki Osmanlı – Rus savaşlarında, Samsun'un asker, silah, erzak temini şeklinde çeşitli katkıları görülmüştür. Kırım'ın Rusların eline geçmesiyle birlikte, 1771 yılından sonra gittikçe yoğunlaşan göçmen akınları ve çeşitli asayiş bozuklukları kente büyük bir yük bindirmiştir.²⁷⁴

Kırım'ın elden çıktığı 1774 yılından sonra ticari yönden önemi iyice gerileyen²⁷⁵ şehrin, 19. yüzyıl ortalarından itibaren tütün ekiminin yaygınlaşması, Karadeniz'de buharlı gemi işletmesinin başlaması ve Kafkasya, Trabzon ve Ege'den, pek çok insanın göç ederek şehre yerleşmesi üzerine tekrar gelişmeye başladığı bilinmektedir.²⁷⁶ Bu yıllarda kentin ve sancağın ticari ve ekonomik potansiyeli gelişmiş, şehir birçok Avrupalı ve yerli (çoğu Rum azınlık) yatırımcıyı kendisine çekmiş, nüfusu da bir hayli artmıştır.²⁷⁷ Dönemin en önemli ticaret yollarından biri Samsun'dan başlayarak Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a uzanıyordu. Samsun bu yolun Karadeniz ağzındaki limanı idi.²⁷⁸

²⁷⁰ O. KILIÇ, a.g.m., s. 31. Yolalıcı, Samsun'un uzun yıllar gelişmesindeki en önemli etkenler olarak, çeşitli idari bozukluklar ve ayanların kötü yönetimini göstermektedir. M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 13. Ayrıca bkz. O. KILIÇ, a.g.m., s. 31-50.

²⁷¹ M. TORUN, a.g.e., s. 19; O. KILIÇ, a.g.m., s. 47-49; R. KARAGÖZ, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 67-79; **Tarih Boyunca ...**, s. 35.

²⁷² M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 85.

²⁷³ M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 85. Ayrıca bkz. R. KARAGÖZ, **Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Hazinedarzaade Süleyman Paşa**.

²⁷⁴ N. İPEK, **Mübadele ve Samsun**, Ankara, 2000; N. İPEK, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006, s. 41,44-47,56-57,62-63,135-37,173-74,286-87; İ. SERBESTOĞLU, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 83-95; O. KÖSE, "18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", s. 273-81; B. SARISAKAL, **Belge ve Tanıklarla Samsun'da Mübadele**, Samsun, 2007; M. ALKAN, " "Türkiye'nin Temelleri" ya da Göç", s. 423-26; E. PERŞEMBE, "Toplumsal Değişme Ve Göç (Orta Karadeniz'in Temelleri)", **Orta Karadeniz Kültürü** (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 441.

²⁷⁵ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 13; S. AKTÜRE, "XVII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehirlerinde Şehircilik Yapının Değişme Süreci", **O.D.T.Ü.M.F.D.**, S. 1, Ankara, 1975, s. 124; F. SAKAL, "Orta Karadeniz Ekonomisi: Konjonktürel Bir Talih Oyunu", **Orta Karadeniz Kültürü** (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 398.

²⁷⁶ M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 13; B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175; M. Y. ERLER, a.g.m., s. 541-69; M. ÇADIRCI, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", s. 21-22; F. ACUN, "Orta Karadeniz Bölgesi Osmanlı Dönemi Tarihi Araştırmaları", **Orta Karadeniz Kültürü** (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 100-102; C. YILMAZ, "Samsun İlinde Nüfus Hareketleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 301-06; M. KÖSEÖĞLU, "Trabzon Vilayeti Salnamelerine Göre Canik Sancağında Tütün Tarımı ve Ticareti (1870-1904)", **1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)"** (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 141-161.

²⁷⁷ B. DURAN, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi" **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I)**, Samsun, 1990, s. 58-67; M. TAŞTEMİR, "Karadeniz Bölgesinde Kendir, Ketan Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)", **Türk Kültür İncelemeleri Dergisi**, S. 8, İstanbul, 2003, s. 1-24; **Tarih Boyunca ...**, s. 94-97; M. Y. ERLER, a.g.m., s. 541-69; E. KURAN, "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 7, Samsun, 1992, s. 121-25; A. SARCAN, a.g.e., s. 109, 113; M. E. YOLALICI, "XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Zirai Üretim", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 6, Samsun, 1991, s. 325-29; K. BERZEG, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ekonomik Gelişme ve Samsun Örneği", **Toplumsal Tarih**, C. 2, S. 12, Ankara, 1994, s. 38-39; B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 22; **İlimiz Samsun**, s. 24; **Tarih Boyunca ...**, s. 35-40; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s.13; B. KODAMAN, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü" **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)**, Samsun, 1990, s. 95. "Karadeniz'in buharlı gemi münakalesine açılması ve yüksek vasıflı tütün ekiminin, *Bafra çevresinden başlayarak, Samsun yöresine yayılması, Samsun için yeni bir gelişmeye sebep oldu. Şehrin Türk nüfusu arttığı gibi, Trabzon ve Ege kıyılarında, iç Anadolu'dan Türkçe konuşan Rumlar ve Ermeniler, Avrupalı tâcirler Samsun'a yerleşmeye başladılar. Limana çok sayıda gemi uğrayarak, Samsun'da başta tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli ham madde ihracına imkân sağladı. Samsun aynı zamanda Diyarbakır, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyor, hatta İstanbul'a giden Bağdat yolcuları da Samsun'a geliyordu. Samsun'un nüfusu daha sonraki yıllarda artmağa devam etti.*" (B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175). 1836'ya doğru J. Brunt'a göre şehrin nüfusunun 10 bin civarında, aynı yüzyılın sonlarında Şemseddin Sami'ye göre 11 bin, aynı tarihlerde Cuiet'e göre 5 bin Müslüman, 6 bin Rum, 3 bin Ermeni, 2 bin muhtelif olmak üzere 16 bin, XX. Yüzyılın başlarında ise 10 bini Türk, 8 bini Rum, 2 bini Ermeni olmak üzere 20-25 bin arasında idi (B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 176; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 30; Şemseddin Sami, "Samsun" mad., s. 2932). Şehrin nüfusu için bkz. N. İPEK, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", s. 147-48; M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 84-87.

²⁷⁸ H. UZUNEMİNOĞLU, a.g.m., s. 276; N. İPEK, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", s. 147-48,150-51; İ. GÜLER, a.g.m., s. 255-56; K. T. ÇAĞLAYAN, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 283-98; B. KOCALOĞLU, "Mütareke Yıllarında Samsun'un Ekonomik Durumu", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 299-325; **Tarih Boyunca ...**, s. 35. Esasen çok eskiden beri Samsun'un konumu gereği önemli ticari yolların üzerinde bulunan bir liman kenti olduğu, ticari yoğunluğun siyasi duruma göre değiştiği görülmektedir. S. ATASOY, a.g.e., s. 17; Ş. ÖZDEMİR, "Takalar ve Tayfalar", a.g.m., s. 495-508; G. DOĞAN, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Orta Karadeniz Bölgesinde Yollar Ve Yolcular", **Orta Karadeniz Kültürü** (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 470-72; İlhan EKİNCİ, "19. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 113-39; M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 85.

1860 ve 70'li yıllarda şehrin imarı konusunda çok yönlü bir çalışma görülmektedir.²⁷⁹ H. 1286 / M. 1869'da büyük bir yangınla şehrin hemen tamamı yanmış, belediye tarafından Fransa'dan getirilen bir mimar tarafından şehir yeniden plânlanmıştır.²⁸⁰ Planda inşa edilecek yol, meydan, "bahçe" (park), ve bina gibi unsurlar için çeşitli ölçü ve düzenler tespit edilmiş, bina cepheleri sokağa göre, cadde ve sokaklar ise denize göre konumlandırılmış, yağmur suyunun binaları basmadan denize ulaşması için bina zeminlerinde kotları tanzim edilmiş, çeşitli yerler ağaçlandırılmış, kentin ticari gelişimi, ulaşım ve havasını olumsuz yönde etkilediği düşünülen kale surlarının yıkılıp hendeklerin ıslah edilmesi öngörülmüştür.²⁸¹ Kentin fiziki yapısı üzerindeki izleri bugünde fark edilen bu düzenlemelerle, Samsun, "merkezi Avrupa'da alt yapı ve düzenli şehirleşme ile gelişmekte olan kentlerin yakaladığı önceden planlama şansını, 1869-1873 yıllarında Anadolu'da yakalayan ilk şehir olarak tarihteki yerini almıştır".²⁸² Yapılan ekonomik yatırımlar ve düzenli şehir planlaması yangının olumsuz tesirini gidermiştir. Halkın büyük yangın adıyla andığı 1869 yangının zarar verdiği cami ve hamamların "yontma taştan olmak üzere yeniden inşa edildiği" bilinmektedir.²⁸³ 1880, 1908 ve 1922 yılları civarında şehrin etrafındaki bataklıklardan ve bunların yol açtığı sıtmadan kurtulmak için uzun yıllar sürecek çalışmaların başlatıldığı, şehrin yamaçlarında yeni mahallelerin kurulduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁴

Samsun'u 1645 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi, şehrin kalesinin Rum kayseri "Herakliustan" kalma olduğunu, şehrin Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubat tarafından fethedildiğini, sonra Yıldırım Bayezid Han idaresine girdiğini, geldiği tarihte şehrin voyvodalık olduğunu, halkının gemici ve kendirci olduğunu, Eğri fatihi Mehmed (III) zamanında tamir ettirilen kalesinin yetmiş kuleli, mükemmel ve ma'mur olduğunu bildirmektedir. Evlerin kiremitli, bağlı - bahçeli olduğunu medrese, imaret, darülhadis ve limanının bulunmadığını, yedi sıbyan mektebi bulunduğunu ifade eden Çelebi'nin şehrin cami, mescid, han, hamam ve dükkânlarına değinmekle birlikte sayılarını boş bıraktığı görülmektedir.²⁸⁵ Samsun bahsinden önce Bafra'ya²⁸⁶ kısaca değinen Çelebi, Lâdik²⁸⁷ ve Vezirköprü'den²⁸⁸ epey genişçe söz etmektedir. Evliya Çelebi'nin dışında kalan seyyahların

²⁷⁹ Erler'in arşiv belgelerine dayalı araştırmasına göre şehirde 1865-75 arasında bir kısmı gerçekleşen bir kısmı ileriki yıllara sarkan veya bitirilemeyen çeşitli imar faaliyetleri sergilenmiştir. Hükümet konağı, belediye binası, iskele, liman, bahçe (park), hastahane, Mert Irmağı üzerine kagir bir köprü, şehir içinde yol, Rüşdiye Mektebi, tütün çarşısı, tabya, askeri misafirhane, pazar yeri, muhtelif sayıda mağaza, dükkân, tütün ambarı inşası, telgraf hattının çeşitli yönlere uzatılması, Samsun - Amasya yolunun yapılması bunlar arasında görülmektedir. M. Y. ERLER, a.g.m., s. 541-569.

²⁸⁰ L. TEKİN, a.g.m., s. 29; B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 176; **Tarih Boyunca** ..., s. 35; A. ALTAYLI, a.g.e., s. 23-24; M. Y. ERLER, a.g.m., s. 541-69; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 24; B. SARISA-KAL, ... **İkinci Kitap**, Samsun, 2003, s. 121-22; B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 86-100, 109-38; A. SARCAN, a.g.e., s. 78; P. TUĞLACI, a.g.e., s. 264; M. TORUN, a.g.e., s. 26; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 30. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bazı belgelerden şehirde H. 1275 (1858-59), 1287 (1870-71), 1305 (1887-88), 1336 (1917-18), 1337 (M. 1918-19) yılları civarında yangınlar meydana geldiği anlaşılmaktadır (B.O.A., İ. DH., d.n. 424, g.n. 2808; B.O.A., DH. MKT., d.n. 1539, g.n. 11; B.O.A., MV., d.n. 212, g.n. 103; d.n. 250, g.n. 120). Bunlardan 1287 tarihli belge büyük yangına işaret etmektedir. H. 1271 (1854-55) tarihli bir başka belgeden Bafra'da belirtilen tarihte bir yangın görülmektedir (B.O.A., M.V. d.n.168, g.n. 92). Samsun'daki yangınlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 306-12. B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 86-98; M. Y. ERLER, a.g.m., s. 552-69.

²⁸¹ Sokak genişlikleri, parsellerin cadde ve sokaklardan çekilme payları, meydan genişlikleri, pazar yerlerine ayrılan alanların hacimleri, ağaçlandırılacak yerler gibi hususlarda planın belirttiği olumlu ve yerindeki ölçülerin tam olarak uygulanmamıştır, çoğu kez çöçüleri küçültme gibi basiretsiz yaklaşımlar sergilenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. M. Y. ERLER, a.g.m., s. 542-69.

²⁸² M. Y. ERLER, a.g.m., s. 569; M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 85.

²⁸³ N. İPEK, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", **İlkağdan Cumhuriyete Canik** (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 196-99; M. Y. ERLER, a.g.m., s. 565-66.

²⁸⁴ Aynı yıllarda şehrin etrafındaki "bataklık ve sıtmadan" kurtulmak için uzun yıllar sürecek çalışmaların başlatıldığı, şehrin yamaçlarında yeni mahallelerin kurulduğu anlaşılmaktadır (B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 176; B.O.A., DH. UMVM., d.n. 73, g.n. 20'de kayıtlı H. 1334 (M.1915-16) tarihli bir belgede "Samsun'daki sazlığin kurutma çalışmalarına belediyece başlanıp işin üçte birinin bitirildiği, Terme ve Çarşamba'daki bataklıkların kurutulmasına ait keşifname" hazırladığı görülmektedir. Samsun bataklıklarının kurutulmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 132-33; B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 179-83.

²⁸⁵ "...gemi palamarları için kendir ipleri ve gemi gomanaları ve katran ve ziftleri meşhûr-ı âfakdır. Cemi'i dünyaya kendir ipleri bu diyârdan müstevli olur." Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 45-46. Yeşilirmaktan ("Çarşamba Suyu") bahsetmekle yetinen Çelebi'nin Çarşamba ve Terme'ye uğramadığı anlaşılmaktadır.

²⁸⁶ "Canik Sancağı hâkinde subaşılıktır. Ve yüz elli akçe ma'mur kurâlî kazâdır. ... Bafra kurbunda bu nehir ("Kızılmak") üzere çam direkleri ile üstâd-ı kâmil bir cisr-i azîm icâd etmiştir. ... Bu Bafra'da iki cami' ve iki hammâm ve esvâk-ı muhtasarı var ve cümle haneleri ahşab tahta ile mebnî hâne-i zibâlardır." Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 45.

²⁸⁷ Çelebi, Lâdik'in Selçuklular tarafından fethi, Lâdik isminin kaynağı ve kalesi hakkında bilgi verdikten sonra Sultan II. Bayezid'in şehzadeliğinde her sene Lâdik'e geldiğinden, Sultan Ahmed Han'ın annesi Bülbül Hatun'un şehirdeki bir vakfından, kale ve mahallelerden söz etmektedir. Çelebi, "Sultan Ahmed Hân Cami'i", "Dâvûd Paşa Cami'i", "Tekye Cami'i", "Şehre Küstü Cami'i" ve "Güller Cami'i" şeklinde adını verdiği beş cami haricinde mescidler bulunduğunu (toplam "kırk yedi mihrap"), üç caminin eski sultanlara ait olduğunu, camilerin altısında cuma namazı kıldığını bildirmektedir. Çelebi'nin ifadelerinden şehirde yedi tekke, iki hamam, yedi han, bir "kârvânsaray-ı sebil-i âm", bir "menzilgâh", dört yüz dükkân, bir bedesten, kırk bir "vezîr (u) vuzerâ ve mîr-i mîrân ve sâir a'yan sarayları" (sarayların her birinde birer hamam bulunuyormuş), ayrıca kırk beş ev hamamı, iki imaret ve on sekiz sıbyan mektebi bulunduğu, her camide günlük ders yapılmakla birlikte ayrıca bir medresenin bulunmadığı anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 202-203). Çelebi şehrin mesire ve kutsal addedilen ziyaret yerlerinden, şehre bir buçuk saat mesafedeki Hallez Köyündeki kaplıcadan ve şehirdeki Seyyid Ahmed-i Kebir Tekkesi'nden de söz etmektedir. Çelebinin Lâdik bahsi sonunda "Lâdik Havzası" şeklinde uzunca bahsettiği İlicanın tasviri Havza'daki kaplıcalara uymaktadır. Çelebinin Havzaya dair bir kaydı görülmemektedir. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 204. Ayrıca bkz. Y. YÜCEL, **Bütün Yönleriyle Lâdik**, Samsun, 1987, s. 26-30; M. K. KAYA, "Aşık Mehmet ve Evliya Çelebi'nin Gözünden Canik Bölgesi", Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 - 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 63-66; M.

Samsun'dan kısaca bahsettiği görülmektedir. 1701 yılında şehirden geçen J. Tournefort, "...eski bir Yunan kolonisi olan Amisos'un yıkıntıları üzerine kurulmuş bir köyü geride bıraktık demekle yetindiği"²⁸⁹, 1806'da Joubert'in Tayyar Paşa isyanını bastırmak için İstanbul'dan gönderilen donanmanın şehri topa tutup, yaktığını kaydettiği anlaşılmaktadır.²⁹⁰ 1813-14 yıllarında Anadolu'yu gezen İngiliz seyyah J. Mc. Donald Kinneir, koy kenarında ağaçlar arasında kurulmuş güzel bir Samsun'dan bahisle, şehrin Türkler tarafından inşa edilmiş olması lazım gelen bir sur ile çevrili olduğunu, beş hamamı ve büyük bir hanı bulunduğunu, nüfusun 2000 olduğunu bildirdiği görülmektedir.²⁹¹ J. Brunt, 1836'ya doğru şehrin nüfusunu on bin olarak tahmin etmekte, A. D. Mordtman'ın ise şehrin havasının kötü olduğunu, şehirde yalnız Türklerin oturduğunu, Rum ve Ermenilerin şehre yarım saat mesafedeki Kadıköy'de oturduklarını belirttiği, 1893 yılında şehirden geçen V. Flottvell'in ise nüfusun Türk, Frenk ve Rumlardan oluştuğunu, Rumların tepede (Kadıköy), Frenklerin şehirde, Türklerin ise ikisi arasında oturduğunu belirttiği görülmektedir.²⁹² Samsun'u 19. yüzyılda ziyaret eden ve kaleyi Ceneviz kalesi olarak gösteren Moltke, "zeytin ormanı" olarak tarif ettiği şehirden bir "kasaba" olarak söz etmektedir.²⁹³ Kenti 1847'de ziyaret eden Osmanlı seyyahı Ferruhan Bey'e göre; kasabada 500 Türk, 240 Rum, 60 Ermeni ve birkaç Avrupalı hanesi vardı ve toplam nüfus 6000 kadardı. Şehirde her etnik grubun ayrı mahallelerde oturduğu, deniz kıyısındaki Türk Mahallesi'nde bedesten, han, hamam, yedi cami, dört türbe bulunmaktaydı.²⁹⁴ 19. yüzyılın önemli ilmi simalarından Şemseddin Sami'nin meşhur eseri Kâmusü'l-Alâm'da Samsun ve ilçelerinden genişçe söz ettiği görülmektedir. Buna göre Samsun'un o yıllarda nüfusunun yarısı müslüman ve Türk diğer yarısının büyük bir kısmının Rum, az bir kısmı Ermeni'dir.²⁹⁵

I. Dünya Savaşı yıllarında oldukça sıkıntılı günler yaşayan şehrin 1915, 1916 ve 1922'de Ruslar ve Yunanlılar tarafından topa tutulduğu bilinmektedir.²⁹⁶ Bu yıllarda şehirde, Pontuscu faaliyetler görülmekteydi.²⁹⁷

KUZUBAŞ, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Ladik", **Samsun Araştırmaları Mimari ve Kültürel Miras Efsane Dil Sanat Edebiyat ve Siyaset, 3. Kitap** (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 243-52.

²⁸⁸ Sultan Mesud döneminde fethedilen ve sonra Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlılara katılan kasabının Selçuk devrinde Gedegara adıyla anıldığı (B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315) sonraları Evliya Çelebi'nin de bahsettiği bir köprü sebebiyle, şehre "Köprü" denildiği, her iki köyün, yan yana olup zamanla birleştiği anlaşılmaktadır (Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, C. 1, Ankara, 1986, s. 305-06.) Evliya Çelebi'nin şehirlerden "Kocakayası" ve "Köprü" şeklinde bahsetmektedir. 1647 yılında şehri ziyaret eden Çelebi, Köprü'deki kalenin harap hale geldiğini, "celâfi şerrinden" taş kaleye bitişik bir toprak kale inşa edildiğini, Kocakayasında kalede bir cami, su sarnıçları, ambarlar, birkaç dükkân bulunduğunu, hamam, han, bedesten ve imaret gibi yapıların bulunmadığını belirtmektedir. Yüz kırk bir köye sahip Köprü'de taş bir kale, çam direklerinden yapılmış sağlam bir köprü, kurşunlu camiler, han, hamam, imaret, arasta bulunduğunu, çarşı ve pazarıyla mamur bir halde olduğundan bahsetmektedir. Çelebi, Köprülü Mehmed Paşa'nın başta olmak üzere, şehirde yetmiş hamamlı saray, kırk mihrap (cami ve mescid), yedi tekke, on bir han, iki imaret, beş medrese, sekiz sibyan mektebi, bin dükkân, bir de bezzâzistân", bulunduğunu bildirir (Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s.208-10).

²⁸⁹ Joseph de TOURNEFORT, **Tournefort Seyahatnamesi**, İkinci Kitap, (Editör, S. YERASIMOS - Çeviren, T. TUNÇDOĞAN), İstanbul, 2005, s. 116.

²⁹⁰ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175.

²⁹¹ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 33-34.

²⁹² B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 175-176.

²⁹³ H. . MOLTKE, **Türkiye Mektupları** (H. ÖRS), İstanbul, 1969, s. 142. Samsun'dan söz eden Batılı seyyah ve araştırmacılar için bkz. A. IŞIK, "Karadeniz Bölgesine Gelen Seyyah ve Araştırmacılar", **Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı**, Sakarya, 2000, s. 362-77.

²⁹⁴ M. ÖZ, "Samsun" mad., s. 85. Öz'e göre türbelerin adları; "Seyyid Kutbüddin, İsâ Baba, Seydi Bey ve Hüseyin Gazi" şeklindedir.

²⁹⁵ Y. BAYRAM, "Kâmusü'l-Alâm'a Göre Ondokuzuncu Yüzyılın Sonuna Canik Sancağı ve Kazaları", **Samsun Araştırmaları Mimari ve Kültürel Miras Efsane Dil Sanat Edebiyat ve Siyaset, 3. Kitap** (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 255-67.

²⁹⁶ B. DARKOT, "Samsun" mad., s. 176, O. KÖSE, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 11, Samsun, 1999, s. 139-56; O. KÖSE, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 95-112; B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 24-26 ; R. DOĞANAY, "Milli Mücadelede Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı" **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun, 1993, s. 45-59; R. DOĞANAY, "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 163-74; E. ŞAHİN, "İngiliz The Times Gazete'sine Göre Samsun (1908-1925)", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 222-23; N. YAZICI, Canik Sancağında Pontuscu Faaliyetler (198-1922)", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Erzurum, 1985, s. 129-132. H. 1337'de (1918-19) "Bombardıman sonucu hasar gören Canik Hükümet Konağı'nın tamiratının" plânlandığı görülmektedir (B.O.A., DH. MB.HPS., d.n.20, g.n. 79).

²⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. N. YAZICI, a.g.t.; H. YİĞİT, Samsun, **Bafra**, 2002, s. 14-16; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, Samsun, 1998, s. 37-43; A. SEMERCİ, "Mustafa Kemal Paşa Samsun'a Çıkmadan Önce Samsun ve Çevresinde Durum", **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun, 1993, s. 257-73; E. AÇIKSES, "Amerikalı Misyonerlerin Samsun Ve Çevresindeki Faaliyetleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 175-197; A. KAYIKÇI, **Mahalleden Bölgeye Samsun**, Samsun, 2000, s. 175-79; O. KÖSE, "Canik'te Asayiş (1911-1914)", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 159-160,170; Ö. DUMAN, "Mondros Mütarekesi'nin Samsun'da Uygulanması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar 1819-1919)", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 143-58; H. SELVİ, "Milli Mücadele Başlarında Anadolu'da Asayiş Sorunu ve Samsun", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele** (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 109-114; K. ÇİÇEK, "Amerikan İstihbarat Raporları Işığında Orta Karadeniz'de Rum Çete Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele** (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 123-128; H. AKTAŞ, "İngiliz ve Amerikan Belgelerinde Samsun'un Bombalanması Olayı ve Pontus Meselesi", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele** (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 149-156; H. CİCİOĞLU, "Samsun Bafra (Nebiyân Bölgesinde) Rumların Pontus Faaliyetleri (1918-1922)", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele** (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 157-163; M. OKUR, "İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre 1919'da Samsun'da Genel Durum", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele** (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 129-141; İ. E. ATNUR, "Bir Amerikan Raporunda Samsun ve

Mondros anlaşması ile Osmanlı devletinin içine düştüğü durumdan faydalanmak isteyen Rumlar, itilaf devletlerinin de desteğini alarak Ermeniler gibi Anadolu topraklarında hak iddiasında bulunmuşlar, patrikhane ve metropollerin kontrolünde, kentte çeşitli siyasi teşekküller ve okullar kurarak, silahlı baskın, kundaklama, Müslüman halka baskı uygulama, katliam ve cinayet işleme suretiyle terör estirmişlerdir.²⁹⁸ 1892-1922 arasında şehir ve çevresinde, Ermeni komiteleri, gayrimüslim din adamları ve kilisenin faaliyet ve propagandalarının tesiri ve batılı devletlerin desteğiyle, ülke genelinde olduğu gibi, “Ermeni olayları” meydana gelmiş ve tehcir uygulanmıştır.²⁹⁹

19 Mayıs 1919’da M. Kemal Atatürk’ün Samsun’a çıkışı, Birinci Dünya Savaşından parçalanmış halde çıkan Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasını sağlayan milli mücadelenin başlangıcı olarak kabul edilir.³⁰⁰ Cumhuriyetin ilanından birkaç gün önce 1923 Ekim’inde müstakil mutasarrıflıktan vilayete yükselen³⁰¹ şehir, Lozan Barış Antlaşmasından sonra, Batı Trakya’da bulunan Türklerle, Anadolu’daki Rumlarının mübadelesine sahne olmuştur. Bu yıllarda şehre ve ilçelere çok sayıda mübadil Türk göçmeni yerleştirilince 1927’de mübadeleden önce 13 bin olan şehir nüfusu, 30 binin üzerine çıkmış, 1950 yılı sayımında ise 40 bin kişiyi aşmıştı.³⁰² Cumhuriyet devrinde çevre il ve ilçelerden çeşitli dönemler göç alan kentin nüfusu artmaya devam etmiştir.³⁰³ 1939, 1942, 1943 yılı (Erzincan) depremlerinde Samsun ve ilçelerinin hasar gördüğü, birçok tarihi eserin az çok yıkılıp zarar gördüğü bilinmektedir.³⁰⁴

Çevresi”, **İlk Adımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele** (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 115-128; B. KOCAOĞLU, **Milli Mücadele Yıllarında Samsun (15. Fırkanın Samsun’daki Faaliyetleri (1919-1921))**, Samsun, 2008, s. 86-139.

²⁹⁸ Z. GÜNER, “Milli Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontus Faaliyetleri”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 135-148; B. KOCAOĞLU, **a.g.e.**, s. 86-139.

²⁹⁹ P. İŞKENDER, “Berlin Antlaşması’ndan Sonra Samsun Ve Çevresinde Ermeni Olayları”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 99-114; H. BABACAN, “Birinci Dünya Harbinde Samsun Ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 115-133.

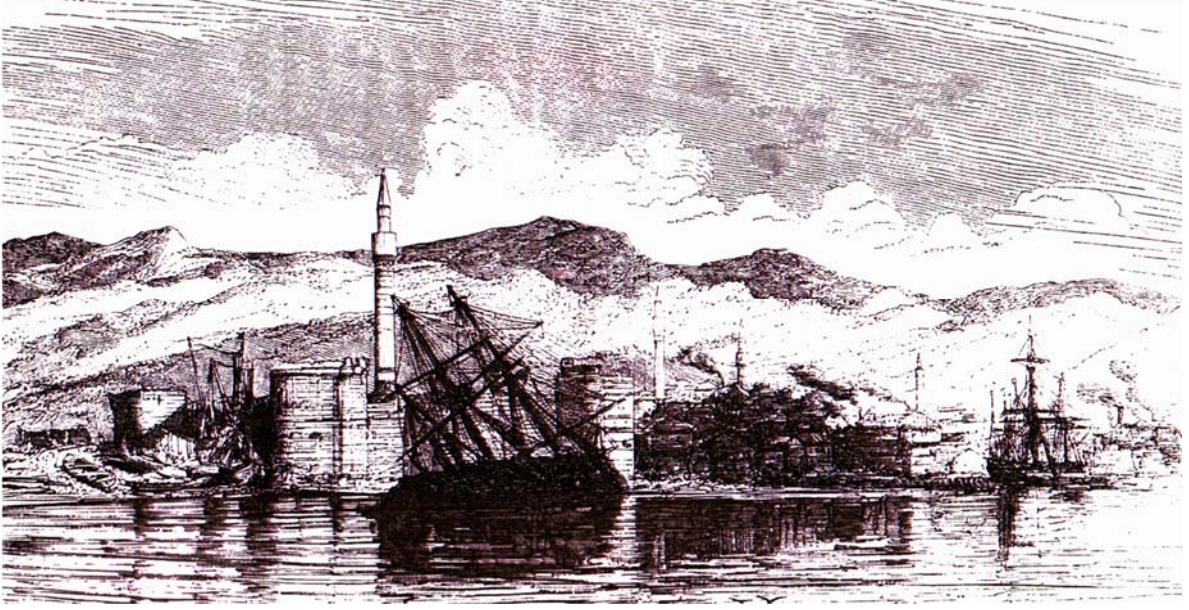
³⁰⁰ B. DARKOT, “Samsun” mad., s. 176. Atatürk’ün bundan sonra 25 Mayıs–12 Haziran 1919’da on sekiz günlük Havza çalışmaları milli mücadele sürecinin bir başka Samsun ayağı olmuştur (K. T. ÇAĞLAYAN, “Mustafa Kemal Paşa’nın Havza Günleri”, **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirileri**, Samsun, 2000, s. 41-52. Milli mücadele yıllarında Samsun’un tarihi konumu hakkında belirtilen sempozyum kitabına bakılabilir.

³⁰¹ R. KARAGÖZ, a.g.m., s. 79. Başka bir yayında bu tarih 1924 şeklinde kayıtlıdır. Bkz. **Tarih Boyunca ...**, s. 47. Şehrin H. 1328 (M. 1910) yılında böyle bir talebi olduğu görülmektedir (B.O.A., DH. MÜİ., d.n.30/-2, g.n. 26).

³⁰² **Tarih Boyunca ...**, s.47. Mübadele konusunda geniş bilgi için bkz. N. İPEK, **Mübadele ve Samsun**, Ankara, 2000; B. SARISAKAL, **Belge ve Tanıklarla Samsun’da Mübadele**, Samsun, 2007. Canik Sancağının nüfusu konusunda bkz. N. İPEK, “Canik Sancağı’nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme”, s. 145-60; M. ÇADIRCI, “19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, s. 21.

³⁰³ M. ALKAN, ““Türkiye’nin Temelleri” ya da Göç”, s. 428-30, 35.

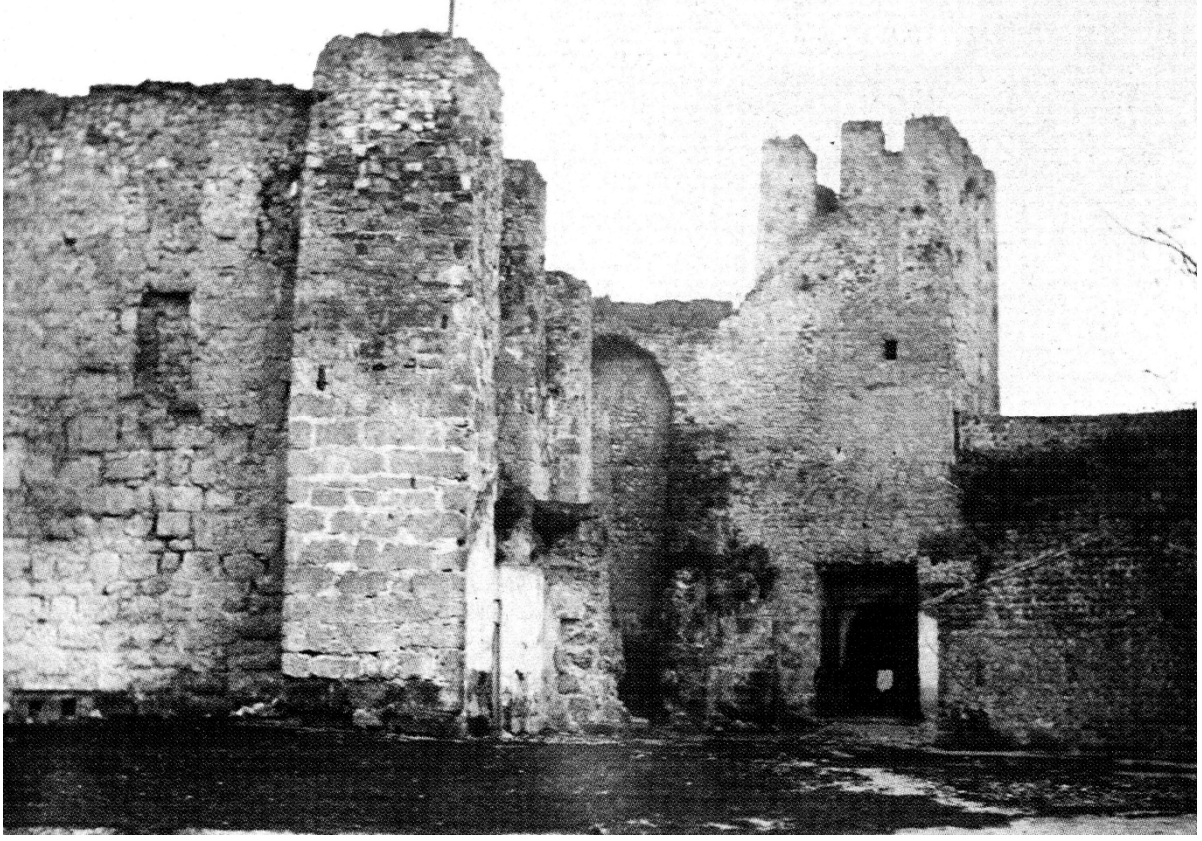
³⁰⁴ M. TORUN, **a.g.e.**, s. 45; A. YÜKSEL, **Doğu Karadeniz Araştırmaları**, İstanbul, 2005, s. 98-99; A. A. CİHANGİROĞLU, “Cumhuriyet Döneminde Karadeniz’de Yaşanan Tabii Afetler (1923-1950)”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 989-92; H. İ. ZEYBEK, “Samsun İlinde Etkili Olan Başlıca Doğal Afetler”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 350-51.

1. Samsun Gravürü (Gravürlerle Türkiye C. 2.'den).

2.1851 yılında Samsun (N. İPEK – C. YILMAZ'DAN).

3. 19. yüzyıl sonlarında Samsun Kalesi (N. İPEK – C. YILMAZ'DAN).

4. XX. Yüzyıl başlarında Saathane Meydanı ve Ulu Camii (anonim).

5. Vezirköprü, genel görünüş.

6. Havza, genel görünüş.

KATALOG

CAMİLER

ÇARŞAMBA GÖKÇELİ (MEZARLIK) CAMİİ

Cami ilçe merkezinin 3 km. kadar doğusundaki Hasbahçe Mahallesi'nde Gökçeli Mezarlığı içinde bulunmaktadır (Foto.7). Çeşitli yayın ve belgelerde "Gökçeli", "Göğçeli", "Göçeli", "Kökçeli", "Mezarlık Camii" şeklinde anılan yapı, bugün halk arasında "Gökçeli" ve "Mezarlık Camii" adlarıyla bilinmektedir.³⁰⁵ İnşa kitabesi bulunmayan caminin kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Yapının kuzeyinde kapı yanında çerçeveslenerek duvara asılan bir raporda caminin çatısı aktarılırken kirişlerden birisinde Arap harfleriyle 592 tarihinin yazılı olduğu belirtilerek, bu tarihin caminin inşa tarihi olabileceğine işaret edilmektedir. M. 1195-96 tarihine denk gelen bu tarih, daha sonra bazı yayınlarda inşa tarihi olarak kabul edilmiştir.³⁰⁶ Ancak H. G. Danişman, bir takım tarihi gerekçeler ileri sürerek bu görüşe katılmamakta, yapının 15. yüzyıl başlarında yapılmış olabileceğini kabul etmektedir.³⁰⁷ Dendrokronoloji³⁰⁸ alanındaki araştırmalarıyla tanınan Amerikalı bilim adamı P. I. Kuniholm, yapıdan aldığı ahşap numuneler üzerindeki testleri sonucunda caminin 1206'da inşa edildiğini, önündeki revakın 1335 yılında eklendiğini veya onarıldığını belirtmektedir.³⁰⁹ Kuniholm'un tespitinden sonra, birçok yayında bu tarihler kabul görmüştür.³¹⁰ Bu görüşe biz de katılmaktayız. Aynı araştırmacı yanılma payı birkaç yıl kadar olduğu bilinen bu teknikle birçok yapı veya arkeolojik buluntuyu tarihlemiştir. Bu durumda sözü edilen kirişte görüldüğü ileri sürülen tarihle ilgili ifade de doğru olmalıdır. Yapı 2007-08 yılında kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir.³¹¹

Caminin bulunduğu mezarlık geniş bir düzlüktedir. Yapı ölçüleri itibarıyla bir ahşap yapı için hatırı sayılır bir büyüklüktedir. Alaturka kiremitlerle³¹² kapalı çatı geniş mekânı kapatabilmek için yüksek tutulmuştur. Revaklardan 0.80 m. kadar taşan saçaklarıyla çatı, yapıya basık bir görünüm vermektedir (Foto.7-9).

Cami, ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Dikine dikdörtgen şekilde 12.60 x 13.70 m. ölçülerindeki harimin önünde, kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.1). Harimde kible duvarına paralel, üçerden iki sıra halinde altı direk, son cemaat yerinde ise iki sıra halinde üç direk yer almaktadır. Harim ve son

³⁰⁵ Bunlardan ilk dördü "göçeli" kelimesinin zamanla aldığı şekilleri yansıtmaktadır. Yörede mezarlıklara dünyadan ahirete göç edenlerin yurdu olarak "göçehli" denildiği şeklinde rivayetler halen söylenmektedir. Mezarlıkta bulunmasından hareketle yapıya "göçehli" denildiği, zamanla bu ismin yukarıda belirttiğimiz şekillerde söylenerek çeşitlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **İlimiz Samsun**, s. 52; Y. CAN, **Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler**, Samsun, 1988, s. 6; C. NEMLİOĞLU, "Göçeli (Gökçeli) Camii", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, C. II, Konya, 2001, s. 118-119.

³⁰⁶ **İlimiz Samsun**, s. 52; İ. ÇAKAN, **Karadeniz Bölgesi**, Ankara 1994, s. 464; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 76.

³⁰⁷ "Bölgedeki sürekli Türk hakimiyetinin XIV. Yüzyılın sonuna kadar gerçekleşmediği göz önüne alırsa, ayrıca yörenin mutlak hakimiyetinin ilk kez İsfendiyaroğulları ile sağlanarak cami ve köprü gibi bayındırlık yapılarının ortaya konulabileceği ortamın ancak bu tarihten sonra mümkün olduğu düşünülürse, Gökçeli Camii'nin günümüze kadar gelen şekli ile XV. yüzyıl başlarına tarihlendirilmesi gerektiği akla yakın gelir." H. H. G. DANIŞMAN, "Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Geleneği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi", **IX. Türk Tarih Kurumu Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1986, s. 140.

³⁰⁸ Dendrokronolojiyi kesik ağaç parçalarındaki halkaların belli bir teknikle sayılarak o ağacın yaşının saptanması amacıyla kullanılan bir yaş tayini (tarihleme) yöntemi olarak tanımlayabiliriz. "Çeşitli devirlere ait ağaçlardan alınan kesitlerde görülen yaş halkalarının çakıştırılması ile gittikçe eskiye doğru giden bir halkalar çizelgesi yapılması ilkelere dayanır. Örneğin, 1960 yılında kesilen bir ağaçta 200 yaş halkası bulunduğumuza varsayalım. Bu bize, ağacın 1760 yılında büyümeğe başladığını gösterir. Halkaların kalınlık ve incelikleri ise, bu 200 yıllık süre meydana gelen iklim değişikliklerini belirtir. Bu ağacın kesitindeki halkaları bir şerit halinde kağıda aktarıldıktan sonra, oldukça eski bir yapıdan, örneğin, bir camideki hatılardan bir örnek aldığımızı düşünelim. 100 halkalık bu örneğin yaş halkalarını da bir şeride işleyelim, iki şeridi alta koyup, her ikisine tümüyle aynı olan, yani çakışan bir kısım bulana kadar karşılaşturalım. Eğer bir çakışma noktası varsa ve bu cami hatılının dış halkaları ile 1960 yılında kesilmiş ağacın içi halkaları arasında 50 halkalık, yani 50 yıllık bir kesimde ise, cami hatılını kullanan ağacın 1810 yılında kesilmiş olduğu ortaya çıkar. 100 halkalık olduğu için bu ağacın 1710 yılında büyümeğe başladığında bulunmuş olur. Her bölge için bu yaş halkaları şeritleri hazırlanır ve hep daha eskiye giden, çakışan örnekler toplanabilirse, Dendrokronoloji, Radyokarbon metodundan daha kesin bir kronoloji verebilir." (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Dendrokronoloji>) Cornell Üniversitesi'nin Ege Dendrokronolojisi laboratuvarında Türkiye'nin tarih öncesinin Neolitik dönemine kadar birçok dönemi temsil eden örnekler bulunmaktadır. Laboratuvarın Ekim 1999'a kadar geliştirmiş bulunduğu kronoloji, 6500 yıldan fazlasını içermektedir. (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Dendrokronoloji>)

³⁰⁹ P. I. KUNIHOLM, "A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project", **VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1992, s. 127.

³¹⁰ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 84; Y. CAN, **a.g.e.**, s. 171; Y. CAN, "Samsun'da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri", s. 515; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 171; C. NEMLİOĞLU, **a.g.m.**, s. 118; Anonim, "Samsun Çarşamba'da 800 Yıllık Ahşap Camiler", **Ahşap**, S. 8, s. 26; Anonim, "Göçeli Camii'nin Yaşı Bilimsel Olarak Saptandı", **Ahşap**, S. 8, s. 27-28.

³¹¹ Restorasyonda yapıyı inceleme fırsatımız olmadığından buradaki metin çizim ve fotoğraflar, restorasyondan önceki durumla ilgilidir. İnternet üzerinden görebildiğimiz kadarıyla çatı bütünüyle aktarılmış orijinal ifadeye uygun esaslı bir tamirat yapılmıştır. Bu yapının ilk büyük çaplı elden geçirilme faaliyetidir.

³¹² Çatının orijinalde Karadeniz yöresinde birçok bölgede görülen "hartama" adı verilen ince tahta parçalarıyla kaplı olabileceği ileri sürülmektedir. H. H. G. DANIŞMAN, "Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Geleneği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi", s. 137. Üzerine ağırlık olarak konulan taşlarla çatıya sabitlenen "tahta kiremit / hartama"ların Karadeniz'de yakın zamanlara kadar kullanıldığı bilinmektedir.

cemaat yerini “U” şeklinde bir revak sarmaktadır. Revaklarla birlikte ölçüleri 17.50 x 21.60 m.yi bulan yapı tek katlı olup, üç omuz kırma çatıyla örtülmüştür. Çatının içi tavan döşemesi olmaksızın bakkal tavan şeklinde yükseltilmiştir (Çiz.2-3). Kuzey cephede mihrap eksenini üzerinde yer alan artarda iki kapıyla son cemaat yeri ve harime ulaşılmaktadır.

Toprak zemine oturan büyük moloz taşlar üzerine yerleştirilen kalın kütükler üzerine, kirişleme usulüyle kurulan yapı, yerden 0.60 – 0.70 m. kadar yükseltilmiştir. Duvarlar, köşelerde kurtboğazı³¹³ geçmelerle birbirine geçirilmiş, duvar boyunca tek parça olarak uzatılan, kalınlıkları 0.15 – 0.19 m. arasında değişen ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Boyları kuzey ve güneyde 13 m. doğu ve batıda 14 m. civarında olan perdelerin genişlikleri 0.35 – 0.66 m. arasında değişmektedir.³¹⁴ Perdeler baltalarla yontulmuş kalas şeklinde olup büyük çoğunluğu meşe ağacıdır.³¹⁵ Yörede pelit olarak anılan meşe ağacının yaşken kolay işlenebildiği, kuruyunca zamanla sertleşip renginin su ve havayla temas etmesiyle karardığı bilinmektedir. Sert ağaçlar sınıfında yer alan, suya dayanıklı olduğu bilinen meşe³¹⁶ bol yağış alan Samsun bölgesindeki diğer camilerde de kullanılmıştır. Harim duvarlarının özellikle batısında perdelerin yapı içine doğru hafif bir bombe yaparak, esnedikleri dikkat çekmektedir.

C. Nemlioğlu, yapıda kullanılan meşe perdelerin devşirme olduğunu, son cemaat yeri doğu duvarında kafesli bölümün altına yerleştirilmiş kalas üzerinde “kırlangıç (diş geçme)” şekli olduğunu, “bu, kalasın geçme usulüyle başka bir yerde kullanıldığını ya da kullanılmak üzere hazırlandığını” belirtmektedir.³¹⁷

Genişliği kenarlarda 1.80 m., ortada 2.80 m.yi bulan revakın kuzeyi saçak çizgisini belirleyen dışbükey bir yay şeklinde dizilen sekiz direk taşınmaktadır (Foto.10). Doğu ve batı revaklar 2.40 m. genişlikte olup onar direk taşınmaktadır. Direkler ortalama 0.20 m. kalınlıkta olup, yamuk kare kesitli gövdelerinin üstünde basit profilli başlıklar bulunmaktadır. Yakın zamanlarda orijinal direkler arasında yer yer yeni direkler eklendiği görülmektedir.³¹⁸ Revakın batı ve kuzey yönlerinde parmaklık görülmez³¹⁹ (Çiz.4-6). Doğuda son cemaat yerinden kible duvarına kadar yaklaşık 1.50 m.ye kadar dikine çakılmış tahtalarla donatılmış bir korkuluk yer alır (Foto.11). Bunun üstü çatıya kadar, ortada boşluklar bırakılarak yapılmış bir parmaklıktır. Aynı cephede son cemaat yeri hizasında ise 1.50 m. yüksekliğe kadar, basit bir parmaklık bulunmaktadır. Doğu revakın son cemaat yeri hizasında bir kapı bulunmaktadır. Yakın zamanlarda yapıldığı anlaşılan tek kanatlı kapı ile girilen revakın bu kesim çocuklar için Kur’an kursu ve kadınlara ayrılmış bir mekân olarak değerlendirilmiştir.³²⁰ Batı revakın son cemaat yeri hizasında, kuzeyde giriş kapısının sağ ve solunda, batıda harim duvarı hizasında olmak üzere revaklarda yer yer basit oturma sekileri bulunmaktadır. Yakın zamanlardan kalma kalaslardan oluşan sekilerin benzerlerinin vaktiyle orijinal yapıda da kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

Harim duvarlarında kuzeyde pencereye yer verilmezken, doğu ve batıda birer tanesi küçük ikişer alt, güneyde altı üstlü üçer olmak üzere, on pencere yer alır. Kible yöndeki pencereler, yaklaşık 0.40 x 0.40 m. ölçülerinde, küçük açıklıklar olup bazılarında demir şebekeler görülmektedir. Doğudaki pencerelerden kible tarafındaki yaklaşık 0.60 x 0.70 m. kuzeydeki ise 0.90 x 1.20 m. ölçülerindedir. Batı pencerelerden kible tarafındaki 0.60 x 0.45 m., kuzeydeki 0.70 x 0.80 m. ölçülerindedir. Batıda kibleye yakın pencere haricindekiler kare ya da dikine dikdörtgen, bu pencere ise yatık dikdörtgen şeklindedir. Pencerelere sonradan açıklığa göre küçük kalmış kasalar yerleştirilmiştir. Yapının iki katlı asimetrik pencere düzeni, cephelerde fark edilmesi güç, silik bir görünüm vermektedir.

³¹³ Karadeniz Bölgesinde yaygın bir geçme türü olan kurtboğazı geçme, Samsun bölgesinde “çatma başı” şeklinde tabir olunmaktadır. Literatürde yer bulan “kurtboğazı geçme” terimini kullanmayı uygun bulduk. Bkz. D. HASOL, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, İstanbul 1990, s. 102, Y. CAN, **a.g.e.**, s. 6.

³¹⁴ Danişman, duvarları oluşturan perdelerin “köşelerde yarım geçme detayı, üst üste iki dilli-damaklı bindirme detayı” ile bağlandıklarını belirtmektedir. Araştırmamızda sözü edilen “yarım geçme” -biz bunu kurtboğazı geçme şeklinde kullanmayı tercih ettik- detayını köşelerde gözlemledik. Ancak perdelerin üst üste bindirilirken “dilli-damaklı bindirme” şeklinde ifade edilen bir geçme tespit etmek mümkün olmadı. Zira perdelerin arasında bunu tespit edecek bir açıklık tabiatıyla olmadığı gibi çok az bir açıklığın bulunduğu birkaç yerde de herhangi bir geçme izi görmedik. Danişman’ın “dilli-damaklı bindirme” tabiri ile ne tür bir geçmeyi kastettiği açıklıkla anlaşılacakla birlikte bunun “zıvana kınışlı geçme” (Bkz. D. HASOL, **a.g.e.**, s. 200) olabileceğini düşünmekteyiz. Duvar köşelerinde perde başlarına baktığımızda perdelerin üst üste düz yanaştığını zıvana kınışlı geçmenin olmadığını gözlemledik.

³¹⁵ P. I. KUNIHOLM, “A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iran Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project”, s. 127; C. NEMLIOĞLU, **a.g.m.**, s. 119. Nemlioğlu doğu ve batıdaki yedişer perde ile harimin kuzey duvarlarında alttan üçüncü perdenin meşe ağacından olduğunu belirtmekte diğer perdelerin hangi cins ağaç oldukları hususuna değinmemektedir.

³¹⁶ “Meşe: gürgengillerden kerestesi dayanıklı bir orman ağacı ki üç yüz kadar türü arasında kış yaş yapraklarını dökmeyen türleri vardır (Quercus). Sert olduğundan, iyi cila tutan iç odunu iç ve dış yapıda kullanılabilir. Özgül ağırlığı 670 -800 kg/m³ arasındadır. Meşe su altında hava almadan çok uzun süre dayandığından eskiden ızgaralar halinde yapı temellerinde kullanılmıştır. Meşenin bazı türleri akmeşe, karameşe, tüylümeşe, mantar meşesi, kızılmeşe gibi adlar alırlar. Anadolu’nun kimi yerlerinde meşeye pelit de denilmektedir.” D. HASOL, **a.g.e.**, s. 358.

³¹⁷ C. NEMLIOĞLU, **a.g.m.**, s. 119.

³¹⁸ Batı revak ortalarında çatının ortasıyla duvar arasına uzatılan bir direk, yine bu yüzde saçak ile kible yöndeki ikinci ve üçüncü direğin zemin hizası arasına uzatılan iki direk, kuzeyde doğudan birinci ile ikinci direk arasındaki direk muhdestir.

³¹⁹ Danişman’ın cephe görünüşünde kuzeyde günümüzde mevcut olmayan basit bir parmaklık görülmektedir. Metinde parmaklık hakkında bir açıklama yapılmamıştır.

³²⁰ C. NEMLIOĞLU, **a.g.m.**, s. 121.

Yapının önündeki son cemaat yerine, cephenin ortasına yerleştirilmiş bir kapıyla ulaşılmaktadır. Kapı kanatları ve çevreliği yeni görünümüdür. Son cemaat yerinin kuzey, doğu ve batı duvarlarında geniş açıklıklar bırakılarak bu kesimler pencere gibi düşünülmüştür. Bu açıklıklarda, baklava dilimi oluşturacak şekilde, çitalama usulüyle yapılmış tahta kafesler bulunur. Son cemaat yerinin güneybatı köşesi, yakın zamanlarda tahta duvarla bölünerek, imam odası olarak düzenlenmiştir.³²¹

Son cemaat yerinde, doğu-batı doğrultusunda uzatılan çatı kirişlerini taşıyan üç yamuk yuvarlak direk yer alır. Bunlardan kuzeydeki kapı eksenini üzerinde, gerideki ikisi de eksenin sağ ve solunda yer almaktadır. Güneydeki direğin üst kesimi yarım yuvarlak bombelerle kareye dönüştürülerek inceltilmiş olup, yüzeylerde birer ok ile sonlanan, üst üste iki daire oyulmuştur (Foto.12). Direklerin dört yöne bakan basit profilli başlıkları, kirişlere kalın dövme demir çivilerle çakılmıştır. Bu, camideki diğer direk başlıkları için de geçerli olup, bunların haricinde, harimde merteklere yapılan eklemelerde de dövme çiviler kullanılmıştır.

Harime kuzey duvarı ortasında açılan bir kapıyla girilmektedir³²² (Foto.13). Kapı kanatları ve çevreliği yeni olup eşik yüksekçe tutulmuştur. Harimde eşit aralıklarla yerleştirilmiş altı direk yer alır. Doğu-batı doğrultusunda, üçerden iki sıra halinde yerleştirilen direklerden yanlardaki dördü, doğu-batı doğrultusunda uzanan tavan kirişlerini, ortadaki ikisi ise bunlarla birlikte ayrıca kapı-mihrap eksenini üzerinde bulunan son cemaat yerine de uzanan ana kirişi taşımaktadır. Kirişlerin üzerinde bakkal tavan şeklinde yapılan kırma çatının detaylarını görmek mümkündür (Foto.14-15). Tavan kirişleri üzerinde alttaki direklerin hizasındaki dikmeler, aşıkları, onlar da mertekleri taşıyarak tavan iskeleti oluşturulmuştur. Orta eksenindeki iki direğin orta hizasında, tavan kirişi üzerine bir dikme konulmuştur (Foto.15). Bu dikme diğerlerinden farklı olarak hem yastık hem de başlıklıdır. Diğer direklerde sadece başlık bulunmaktadır. Batıdaki direklerin göğüslemeleri yakın zamanda konulmuştur.³²³ Dikme başlıkları ve ortadakinin yastığı, basit profillerle hareketlendirilmiştir.

Harim direklerinin çapları 0.22–0.30 m. arasında değişmektedir. Orta sıradakiler diğerlerine göre daha kalındır. Altıksız direklerin gövdeleri köşelerden pahlanarak önce yuvarlağa sonra üst hizada küçülerek kareye dönüştürülmüştür (Foto.14). İçe çekilen hizada direkleri yarım yuvarlak bombeli bir şekil verilmiştir. Mihrabın önüne denk gelen direğin başlıkları üzerindeki kirişlere yudurularak dört kollu, diğerleri ise iki kolludur. Başlıklar bir birinin aynı şekillerde profillerle hareketlendirilmiştir. Harimin ortasındaki direkler üzerine uzatılan tavan kirişinin üzerinde üst üste mahya aşığına kadar uzatılmış “perde-dikmeler”³²⁴ bulunmaktadır (Foto.15). Bunlar kuzey ve güneyde harim duvarlarına kurboğazı geçmelerle bağlanıp dışarıya 0.20 m. kadar taşırılmıştır. Harimde yatık “V” şeklinde dizilen perde başları yuvarlak profillerle hareketlendirilmiştir. Kuzey ve güneydeki uçlarına baktığımızda zıvana kınışlı geçme veya benzeri bir geçme izi görülmez. Ancak birbirlerine kavila/aşşap çivilerle³²⁵ geçirilmiş olabileceklerini düşünmek mümkündür. Uygulama yöredeki diğer bazı yapılarda aynı şekilde görülmektedir.

Kible duvarı ortasında yer alan, yapıya nispetle oldukça yeni duran ahşap mihrabın, ilk inşaya ait olmayıp yenilediği anlaşılmaktadır (Foto.16). Dışta kible cephesinden bakıldığında mihrabın bulunduğu kesimde duvarın, önce mihrap ölçülerinde kesilmiş sonra da kapatılmış olduğu görülür. Y. Can, Çarşamba/Yaycılar Köyü- Şeyh Habil Camii’nde olduğu gibi mihrabın orijinalde duvardan dışarıya taşan bir niş şeklinde düzenlendiği kanaatini taşımaktadır. Ancak bu kısmın ilk inşadan sonra kesilmiş olabileceği ve bir zaman sonra tekrar kapatılmış olabileceği ihtimali üzerinde de durulmalıdır. Zira oldukça basit ve fonksiyonel bir donanımla ele alınan camide mihrap için böyle zahmetli bir işe girişilmesi, üstelik duvarın sağlamlığını da tehdit edebilecek şekilde açılması kanaatimizce ilk inşaya ait olmamalıdır. Muhtemelen yapıyı güzelleştirme kaygısıyla sonraki yıllarda böyle bir uygulama düşünülmüş, ancak ondan da zamanla vazgeçilmiş olmalıdır.

Mihrabın sağındaki minber de ahşap olup yapıyla yaşıt gibi gözükmemekle birlikte hatırı sayılır bir eskiliktir (Foto.16-17). Klasik bölümleri içeren minberin doğu yüzünde mürekkepli kalemle yazılmış küçük yazılar yer alır. Bunlardan birinde “1331” (M. 1913) yazılıdır.³²⁶ Doğu ve batı yüzleri birbirinden farklı minberde, yer yer yeni çiviler görülmektedir. Minberin doğu yüzünde süpürgelikte ajurlu/kafesli oyma bir

³²¹ Danişman, imam odasını son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde göstermiştir. Ayrıca bu bölümün minare yeri olabileceğine de işaret etmektedir. H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii’nin İncelenmesi”, s. 137. Nemlioğlu ise yöre sakinlerinin ifadelerinden hareketle bu kısımda ahşap bir minarenin bulunduğunu ve sonradan yıkıldığını ifade etmektedir. Bkz. C. NEMLİOĞLU, a.g.m., s. 120.

³²² Danişman, plânında harimin doğu ve batı duvarlarından girişe yakın pencereleri çift kanatlı kapılar olarak göstermiş ve metinde de bu doğrultuda bir tanımlama yapmıştır. Y. Can’ın da işaret ettiği gibi bu kesimler yapı döşemesinden 0.60–0.70 m. yukarılarında başlayan pencerelerdir. Şeyh Habil Camii’nde doğu duvarda muhdes bir kapı bulunmaktadır. Can, Danişman’ın Şeyh Habil Camii’nden hareketle böyle bir kanaate sahip olabileceğine işaret etmektedir. H. H. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii’nin İncelenmesi”, s. 137; Y. CAN, a.g.e., s. 10-11.

³²³ Yenilenmiş de olabilir.

³²⁴ H. H. G. DANIŞMAN, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekçiliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Yerlerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii’nin İncelenmesi”, s. 137.

³²⁵ Araştırmamıza konu olan birkaç yapıda bunlara rastladık (Çarşamba Ordu Köyü Camii).

³²⁶ Bu tarih, minberin Cumhuriyetten önceye gittiğine bir işarettir.

kompozisyon yer alır (Foto.22). Kompozisyonda aşağı-yukarı selviyi hatırlatır bir boşluk ve içleri oyularak boşaltılmış yıldızlar yer alır. Yarı boya kadar kalın çıtaların çakıldığı aynalık, dört parça ağaçtan olup sadedir. Korkuluk küçük karelerden oluşan kafes şeklindedir. Köşkün iki yanında süpürgelikteki kompozisyon tekrarlanır. Köşk altı iki pano halinde dört tahtayla kapalıdır. Köşkün yukarısı, yanlara basık yuvarlak kemer şeklinde kesilmiş tahtalarla açılır. Bunun üzerinde ince tahtalarla çakılan basit konik bir külah görülür. Minber kapısı, iki yandan kapı dikmesi arasına alınmış basit bir açıklık şeklindedir. Daha sade olan batı yüzde, süpürgeliğin çerçevesi boştur. Aynalıkta doğu yüzdeki kafes şeklinde çakılan çıtalar görülmez. Alt ve üstte bir dizi küçük üçgen oymalarla çerçevelenmiş korkuluk da doğudakinden farklıdır. Burada kafes oyma, altı kollu yıldızlardan dağılan geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.17). Köşke doğru konulan ikinci parçadaki kafes oyma, yarım bırakılmıştır. Minberde parçaları birleştirmek için yer yer kalın başlı çiviler kullanılmıştır.

Mihrabın solunda bulunan vaaz kürsüsü iki yanındaki dikmeyle sınırlandırılmış basit bir öğedir. Çapraz bir göğüsleme ile duvara tutturulan kürsü ile mihrap arasında duvar boyunca ahşap bir seki uzanır (Foto.16). Harimin kuzey duvarı boyunca 0.80 m. kadar yükseklikte, bugün müezzin mahfili olarak kullanılan yeni bir seki yer almaktadır.

Harimde aşık, mertek ve direklerde aşı, kalınca ve genişçe tutulan çatı tahtalarında kök boylarıyla³²⁷ yapılmış kalemî nakışlar görülür (Foto.18-19). Nakışlar ahşap yüzeye astarsız olarak fırçayla sürülerek uygulanmıştır. Nispeten düzensizce dizilen yer yer çürümelerin görüldüğü çatı tahtaları arasında, kimi yerlerde aralıklar bulunmaktadır. Kible taraftakiler kuzeyde bulunanlara oranla daha düzgün dizilmişlerdir.³²⁸ Su ve nem sebebiyle bazı yerlerde boyların silindiği veya bulanıklaşıp renklerin ve çizgilerin belirsizleştiği görülmektedir. Bu kesimlerde kompozisyon tam olarak seçilememektedir.

Nakışların büyük çoğunluğu stilize edilmiş bitki kompozisyonlarıdır. Bunun haricinde geometrik geçme kompozisyonları basit yarım daire, zikzak, baklava dilimleri ve yazılar³²⁹ görülmektedir.³³⁰ Bitkisel kompozisyonlarda kıvrık dallar, bunlara bağlanan palmet, rumi ve yaprak motifleri görülmektedir (Foto.18-19). Hemen her parçada yeni bir kompozisyona geçilerek büyük bir çeşitlilik sergilenmiştir. Çeşitli örneklerde palmetler, ortabağla bağlanmış ikili ve dörtlü veya kıvrık dala tek tek işlenmiş halde ya da altı üstlü birbirlerine bakar şekilde görülebilir. Aynı çeşitlilik rumilerde de söz konusudur. Motiflerin üzerinde ve aralarında sık sık üç benek/çintemaniyle karşılaşmak mümkündür. Kimi motifler daha geniş yüzeyleri kaplamaktadır. Bunlar arasında altı yapraklı hatayîler, sırt sırta vermiş palmetler ve karşılıklı uzatılarak yuvarlak bir form oluşturan palmetler görülmektedir. Kimi motiflerin cinsi tam olarak belli değildir. Bunlar üç, beş yapraklı hatayî görünüşlü örneklerdir.

Çatıda sadece iki yerde tespit ettiğimiz geçme kompozisyonlarından birisi altı diğeri sekiz kollu çiçekten dağılmaktadır. Merkezde yer alan stilize çiçekler, yıldızı andırır bir tarzda çizildiğinden bunlara yıldız gözüyle bakmak mümkündür. Geçmelerden birinde ortadaki çiçeğin kollarında iki kol halinde sarmallar görülür. Diğeri ise biraz daha karmaşıktır. Bunda çiçeğin kolları iki kat halinde düğümlenip, iki kol halinde ayrıldıktan sonra, uçları sağlı sollu ikiye rumiyle son bulmaktadır. Diğer geçme, harimdeki direklerden birinin başlığı üzerinde olup, diğerlerine nispetle gayet sadedir. Renkler oldukça canlı ve uyumludur. Büyük çoğunlukla siyah, nadiren kırmızı konturlar içerisinde alınan motiflerde hakim renk kırmızıdır. Bundan başka sarı, açık yeşil, kahverengi, beyaz, mavi ve gri görülür. Kimi yerlerde kontur görülmez. Bu durum, önce motifin çizildiğine konturun da sonradan çekildiğini gösterir.³³¹

Dikme, aşık ve merteklerdeki nakışlar kırmızı aşı boylarla yapılmış olup, önce saydıklarımıza nispetle çok daha yalın tutulmuştur. Kontursuz olarak baklava dilimleri, yuvarlak benekler, yarım daire ve zikzakların görüldüğü nakışlar, basit geometrik kompozisyonlardan oluşmaktadır (Foto.18-19). Mahya aşığı ve bazı merteklerde, rumilerle bezeli kıvrık dal kompozisyonu, bulutu andıran hatayîler ve sağlı sollu palmet dizileri görülür. Bunlar çatı tahtalarındaki gibi içleri bölünmüş, çeşitli şekiller ve renklerde detaylı bir şekilde işlenmiş olmayıp, düz bir çizgi şeklindedir.

Direklerin başlıklarındaki stilize bitkisel nakışlarda çatıdakilere yakın bir detaycılık gözlenir. Bunlarda palmet, rumi ve hatayî grubu örnekleri görülmektedir. Aralarda da yer yer zikzak ve düz çizgilerle ayrılan kompozisyon, başlıklardaki profilli yüzeylere uydurulmuştur. Zemine bakan motiflerde sarı ve kırmızı ağırlıkta

³²⁷ Y. CAN, a.g.e., s. 14

³²⁸ Nemlioğlu, çatıdaki boyalı nakışlı tahta sayısının caminin deposunda bulunan üç tahta ile birlikte 304 olduğunu belirtmektedir. C. NEMLIOĞLU, a.g.m., s. 123.

³²⁹ Nemlioğlu, orta ekseninde bulunan dikmeyle, çatı tahtalarındaki 11 parça üzerinde yazılar bulunduğunu belirtmektedir. C. NEMLIOĞLU, a.g.m., s. 122.

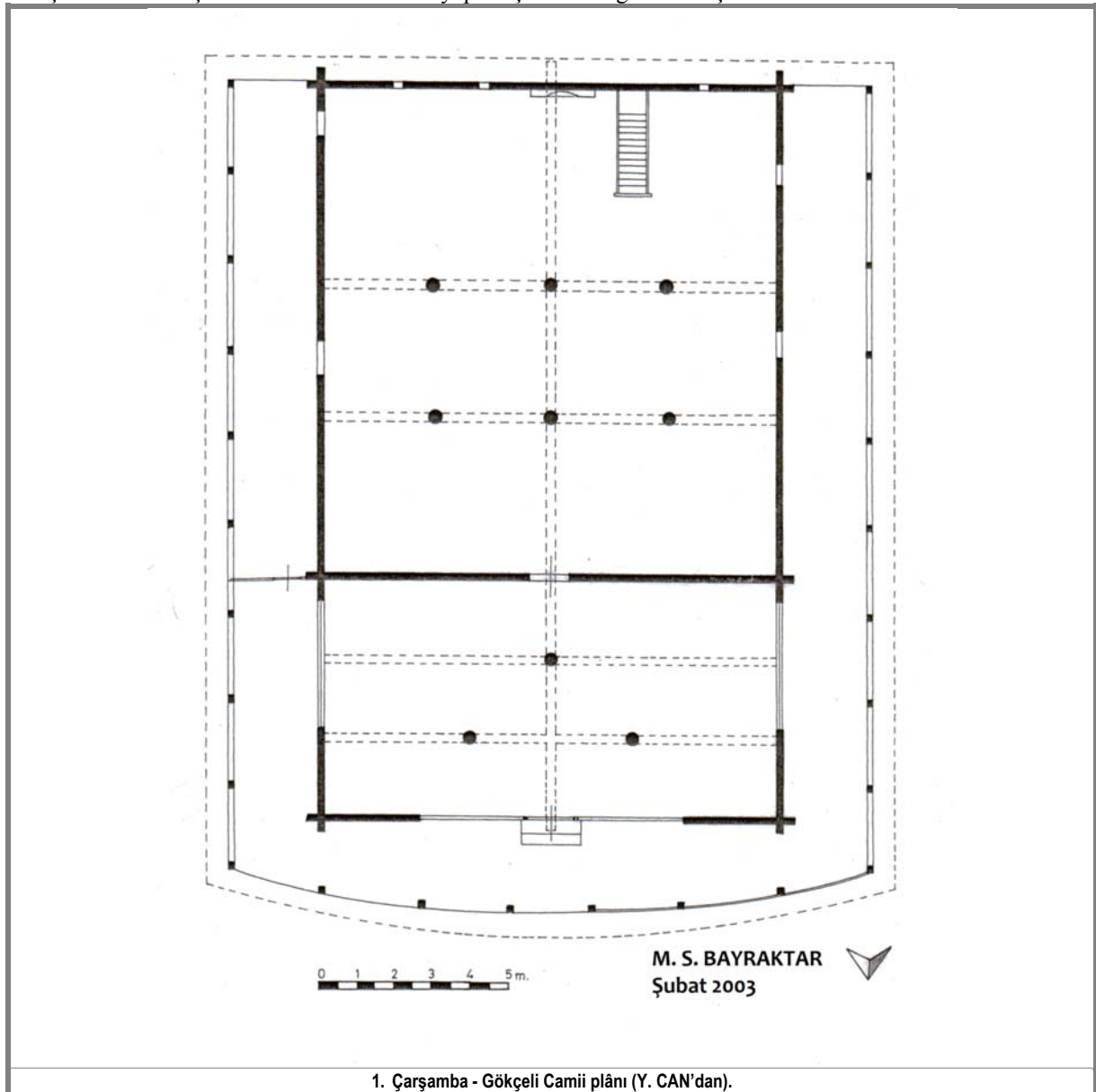
³³⁰ Nemlioğlu, çatı tahtaları arasında "kulakları birbirine değecek şekilde altı üstlü iki sıra olarak çizilmiş arslan başları" ile sadece baş olarak çizilmiş hayvan figürü bulunduğunu belirtmektedir. C. NEMLIOĞLU, a.g.m., s. 123. Metnin içerisinde verilen numarayla gönderme yaptığı çizimler ve resimlerde böyle bir figür tespit etmek mümkün olmadığı gibi, yerindeki incelememizde de bir hayvan figürüne rastlayamadık.

³³¹ C. NEMLIOĞLU, a.g.m., s. 123.

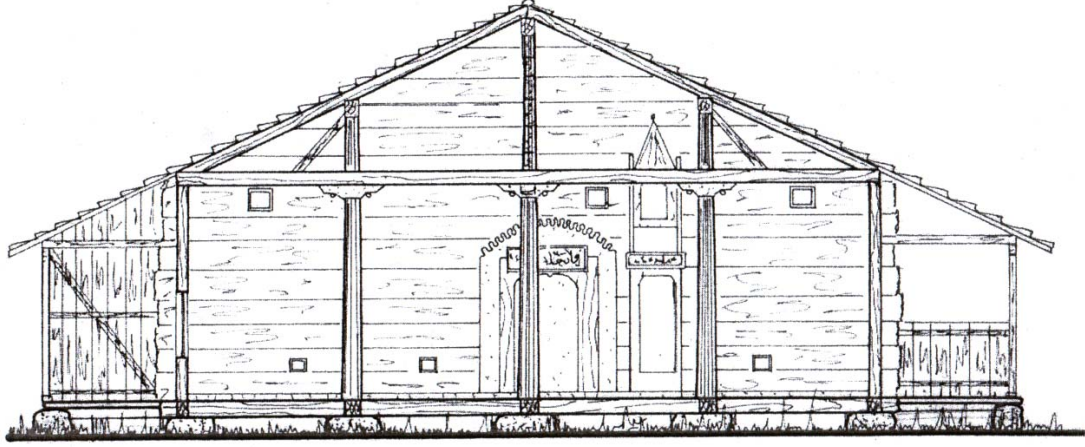
olmakla beraber beyaz da görülmektedir.

Çatı tahtaları üzerinde geçme motiflerinden birisinin yanında nakışların üzerine kırmızı aşı boyalarıyla Arapça harflerle yazılmış bir yazı bulunur. Silik durumdaki yazı açıkça belli olmamakla birlikte “*El Usta (Dali?)*” şeklinde bir yazı seçilmektedir. Bunun nakkaşa işaret edip etmediği belli değildir. Ancak nakkaş veya ekibinin taşra üslubunu aşık başkent/saray üslubundan haberdar, usta bir nakkaş olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar astar kullanılmayışı, tahta dizilerinin düzgün olmayışı gibi aksaklıklar bulunsa da, kompozisyonlardaki zengin çeşitlenme, klasik formlara gayet yakın duran motifler, uyumlu ve canlı renk düzeni bu kanıtı kuvvetlendirmektedir. Aşık mertek ve dikmeler üzerinde bulunan kompozisyonlar, çatı tahtalarına nispetle gayet basit ve kaba durmaktadır. Bunlar usta nakkaşlardan ziyade çırağların işi olarak görülebilirler. Nakışlarda benzer kompozisyon ve motiflerde çizgilerin tıpa tıpa aynı olmamasına bakılarak serbest çalışıldığı anlaşılmaktadır.³³²

Halen alaturka kiremitlerle kaplı çatının orijinalde hartama ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Geçen yüzyıllar boyunca çatı tahtaları, belki bir kısım aşık ve mertekle birlikte değiştirilmiş olmalıdır. Çatı tahtalarında bulunan nakışların üslubu, yapının inşa edildiği tarihten sonralara Osmanlı devrine işaret etmektedir. Klâsik motif ve kompozisyon düzeninin görülebildiği nakışların, erken Osmanlı döneminden başlayıp klasik devir sonuna kadarki bir dönemde, 15. yy.–17. yy. sonu arasında yapılmış olabileceği düşünülebilir. Bu durumda nakışlı tahtaların inşadan sonraki bir devirde yapılmış olabileceği sonucu çıkmaktadır.

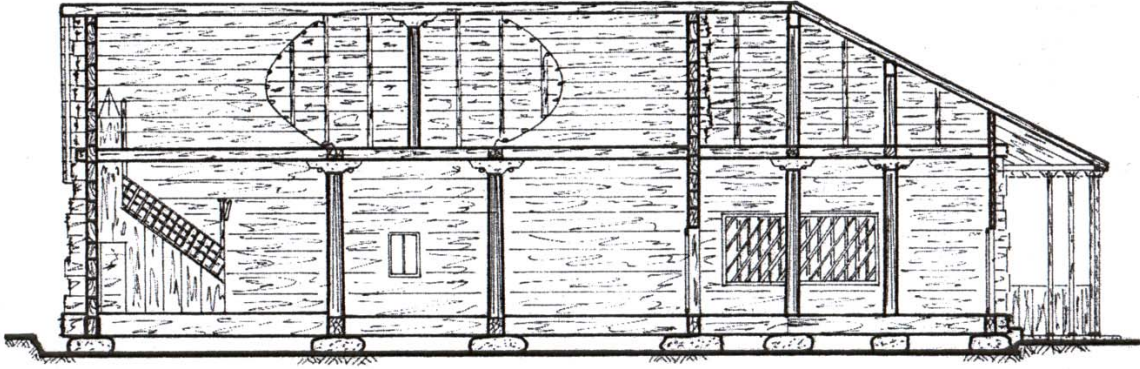

³³² Nemlioğlu, “boyalı nakışlarda kullanılan örgelerin pek çoğunun biçim ve düzenlemeleri usta nakkaşların eserleri oldukları birkaçının ise çırağların (şarkird) elinden çıktıkları bellidir” ifadeleriyle sanırız sözünü ettiğimiz kesimlerdeki nakışlara işaret etmektedir. Bkz. C. NEMLİOĞLU, a.g.m., s. 123.

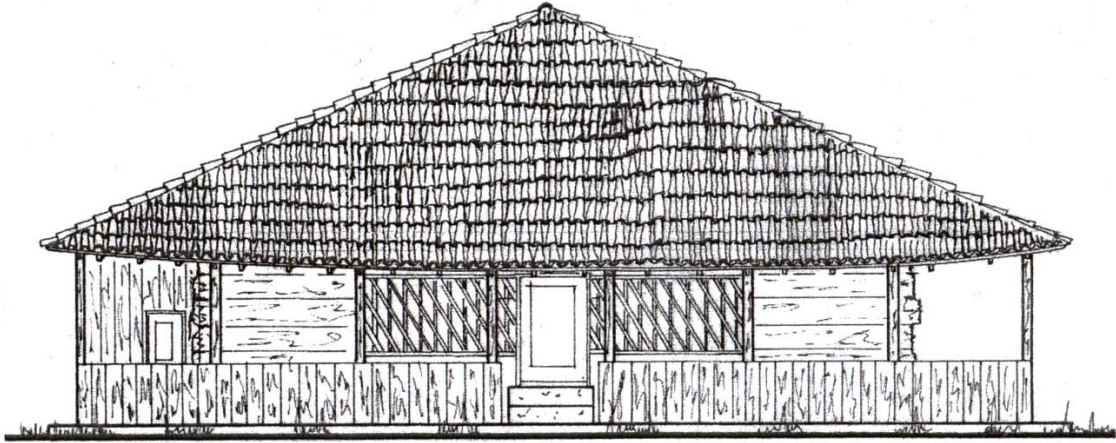
0 4m.

2. Çarşamba - Gökçeli Camii doğu-batı Kesiti (Y. CAN'dan).

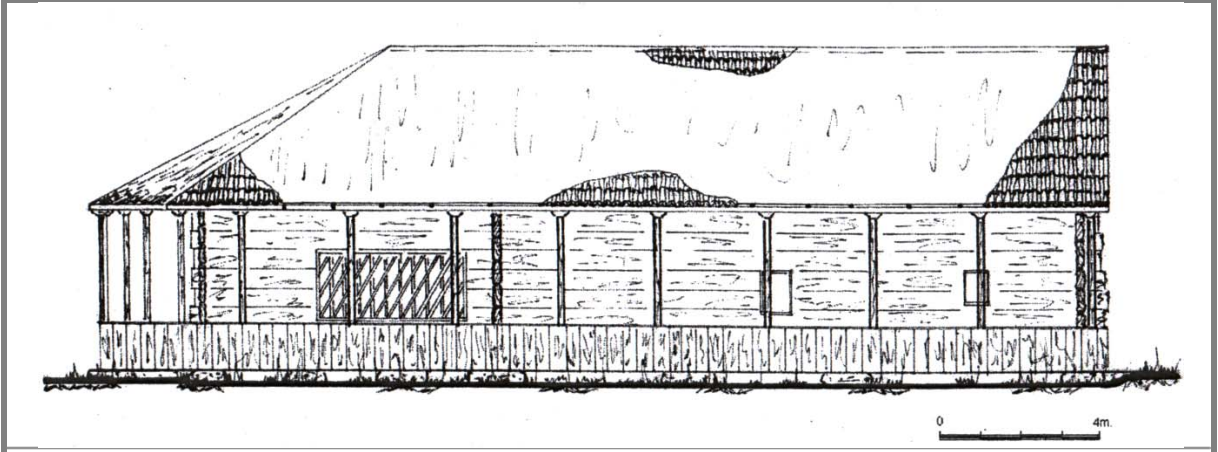
0 4m.

3. Çarşamba - Gökçeli Camii kuzey-güney Kesiti (Y. CAN'dan).

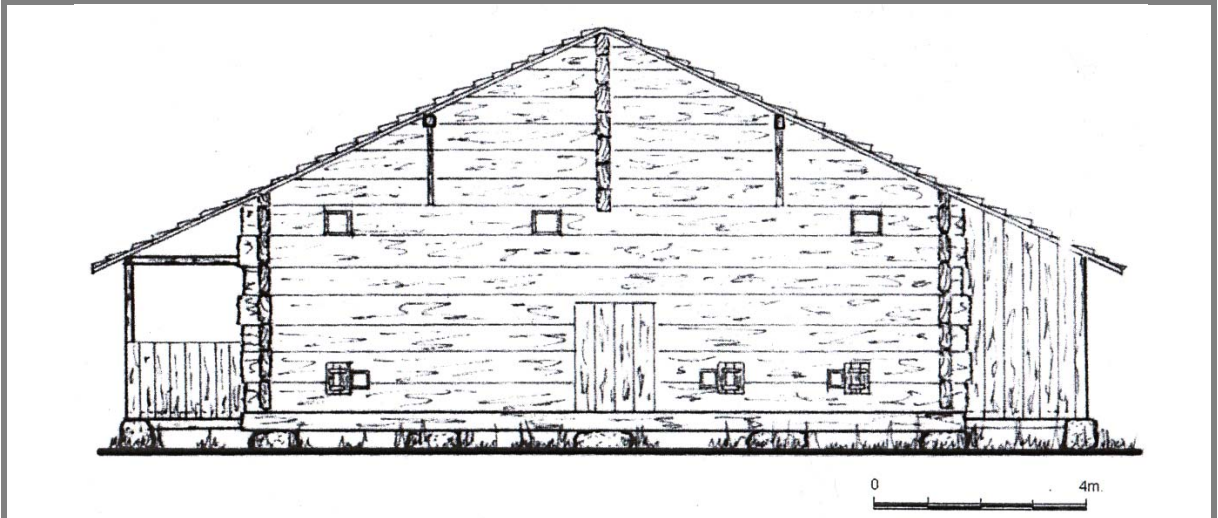

0 4m.

4. Çarşamba - Gökçeli Camii kuzey cephe görünümü (Y. CAN'dan).

5. Çarşamba - Gökçeli Camii batı cephe görünümü (Y. CAN'dan).

6. Çarşamba - Gökçeli Camii güney cephe görünümü (Y. CAN'dan).

7. Çarşamba - Gökçeli Camii, kuzey cephe.

8. Çarşamba - Gökçeli Camii, güney ve doğu cephe.

9. Çarşamba - Gökçeli Camii, batı cephe.

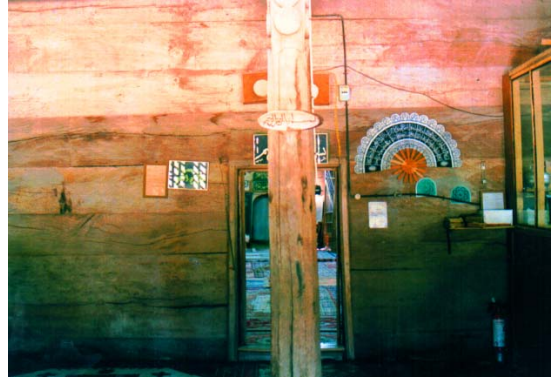
10. Çarşamba - Gökçeli Camii, kuzey revak (2008 restorasyonu öncesi).

11. Çarşamba - Gökçeli Camii, doğu revak.

12. Çarşamba - Gökçeli Camii, son cemaat yeri direk ve kirişler.

13. Çarşamba - Gökçeli Camii, harime açılan kapı.

14. Çarşamba - Gökçeli Camii, harim.

15. Çarşamba - Gökçeli Camii, harim çatısı.

16. Çarşamba - Gökçeli Camii, mihrap ve minber.

17. Çarşamba - Gökçeli Camii, minberin batı yüzü.

18. Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalemişi nakışlar (2008 restorasyonu öncesi).

19. Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalemişi nakışlar detay (2008 restorasyonu öncesi).

ÇARŞAMBA -YAYCILAR KÖYÜ ŞEYH HABIL CAMİİ

Cami, Çarşamba'nın 7 km. kadar doğusuna düşen Yaycılar Köyü'nde bulunmaktadır. Esasen cami hemen doğusunda bulunan, Şeyh Habil Köyü'ne ait iken, yakın zamanlardaki sınır düzenlemesiyle Yaycılar Köyü sınırları içerisinde kalmıştır. Caminin inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız caminin harim kapısı üzerinde ve kapı çevresinde duvar üzerine kazıma yoluyla yazılmış bir takım tarihler görülmektedir. H. 1004 (M.1595 – 96), H. 1176 (M.1762 – 63), H. 1192 (M.1778 – 79), H.1215 (1800 – 01), H. 1228 (M.1813), H. 1268 (M.1851 – 52), H. 1281 (M.1864 – 65), H.1335 (M.1916 – 17) tarihlerine ait herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bunların yapının onarımlarıyla ilgili olabileceğini düşünmekteyiz.³³³ Kuniholm'a göre yapı, M. 1211 yılında yaptırılmıştır.³³⁴ Cami, Kuniholm'un M. 1206'ya tarihdlediği Gökçeli Camii ile plân, malzeme, teknik ve mimari ifadesiyle yakın benzerlik içerisindedir. Bu durumda Şeyh Habil Camii, Gökçeli'den beş yıl sonra, ondan biraz daha küçük olarak yapılmıştır. Her iki camiyi aynı şahıs veya şahısların yapmış olabilecekleri de akla gelmektedir. Şahıslar farklıysa bile Şeyh Habil Camii'nin mimarının Gökçeli Camii'ni görmüş olabileceği varsayımını kuvvetli bulmaktayız.³³⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde "Şeyh Hâbil-i Velî" şeklinde tarihsiz bir vakıf kaydı bulunmaktadır.³³⁶

Yapı köy merkezi dışında, kible cephesinde akan küçük bir çayın yakınında, ağaçlıklı eski bir mezarlık içerisinde düz bir alanda yer alır (Foto.20-22). Toprak zemindeki moloz taşlara oturan, doğu-batı doğrultusunda uzatılmış kalın kütükler üzerinde, kirişleme usulüyle kurulan yapı, yerden 0.80 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.23).

Ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilen cami, revaklar dahil olmak üzere, üç omuz kırma çatıyla örtülmüştür. Harimi içten kapatan düz tavan muhdestir. 9.20 x 11.15 m. dikine dikdörtgen şeklindeki harimin önündeki revakın, sonradan kapatılarak son cemaat yeri olarak düzenlenmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Böylece doğu ve batıdaki mevcut revaklarla birlikte yapının harimini "U" şeklinde saran revak düzeni ortaya çıkmaktadır (Çiz.7). Revakla birlikte yapının boyutları; 13.85 x 16.40 m.yi bulmaktadır. Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin, minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen kalınlıkları 0.16–0.20 m. arasında değişen kalın ahşap perdelerden oluşmaktadır. Duvar boyunca tek parça uzanan perdelerin genişlikleri 0.65 cm.ye kadar ulaşmaktadır. Duvarlarda iki yerde ahşap perdelerin arasında kalın kavilalar görülmektedir.³³⁷

Cami, boyutları itibariyle araştırmamız dahilindeki eserler içinde Çarşamba Gökçeli ve Ordu Köyü Camii'nden sonra üçüncü sıradadır. Sadece harimi düşündüğümüzde ise Gökçeli Camii'nden sonra ikinci sırada gelmektedir. Perde kalınlığı bakımından ise birinci sıradadır. Oldukça büyük sayılabilecek ölçülerdeki caminin kuzeyinde bulunan son cemaat yerinin etrafının 50–60 sene kadar önce kapatıldığını öğrendik.³³⁸ Harim duvarlarında olduğu gibi köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulan 4 cm. kalınlığındaki perdeler arasında, kuzeyde iki pencere, batıda bir kapıya yer verilmiştir. Son cemaat yeri ortasında bulunan üç ahşap direk, pencerelerin yanı başındaki iki direk ve düz tavan, yapının asli unsurlarıyla uyuşmayan yeni unsurlardır (Foto.24).

Yapının revak düzeninin ilk inşada ne şekilde olduğu konusu düşündürücüdür. Bugün doğu revak yapı boyunca uzanırken, batı revak harim duvarının kuzeyinde kesilmektedir. Harimle birlikte son cemaat yerini de, tek parça halinde örten kırma çatı bugünkü revakla uyumlu olarak, batıda revakın bittiği yerde kesilmektedir. Benzer camilere bakılarak yapının "U" şeklinde bir revakla sarıldığını, belki Ordu Köyü Camii'nde olduğu gibi daha geniş tutulan kuzey kesiminin iki sıralı direklerle taşındığını söylemek mümkündür. Ancak burada mevcut çatının kuzeybatı köşesinin bu düzene uymadığı görülür. Bu durumda çatının değiştirilen revaka uygun olarak

³³³ Onarımlara ait olabilecek tarihler bir hatıra nişanesi bile olabilir. Dolayısıyla hiçbir özen ve kitabe düzeni bulunmayan bu tarihleri inşa tarihini belirlemede ölçüt olarak kabulden çekinmekteyiz. Konu ile ilgili olarak Can'ın da görüşü bu doğrultudadır. Bkz. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 25.

³³⁴ P. I. KUNIHOLM, "Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994", **XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1996, s. 183. Kuniholm'un tarihlmesi diğer araştırmacılar tarafından kabul görmüştür. M. K. ŞAHİN, "Samsun- Çarşamba/ Yaycılar- Şeyh Habil Köyü Camii", **A.Ü.S.B.E.D.**, C. 4, S. 2, Erzurum, 2004, s. 20.

³³⁵ Y. Can'ın da görüşü bu doğrultudadır. Can, yapıyı Kuniholm'un araştırmasına değinmeden Gökçeli Camii'nden sonraki bir tarih ile Bekdemir Camii arasına; özellikle Gökçeli Camii'ne yakın bir tarihe vermektedir. Bkz. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 24-25.

³³⁶ V.G.M.V.K.A., 2270 numaralı il fihristi, s. 13.

³³⁷ Duvarları sağlamlaştırmaya yönelik kalınlığı 7–8 cm. bulunan kavilaların yakın bir benzeri Çarşamba / Ordu Köyü Camii'nde de görülmektedir. Şeyh Habil Köyü'nde gördüğümüz yağlıca bir şahıs, yörede bunlara "tarak" adı verildiğini belirtmiştir.

³³⁸ Bunu köyde gördüğümüz bazı şahıslardan öğrendik.

yeniden düzenlenmiş olabileceği akla gelmektedir.

Mevcut halde revaklar kuzeyde 4.80 m., doğuda 2.35 m., batıda 1.90 m. genişliktedir. Doğuda kare kesitli on iki,³³⁹ batıda ise dokuz direk bulunmaktadır. Direkler altlık ve başlıksız, basit unsurlardır. Doğuda çatının küçük bir ilaveyle uzatılıp, revakı taşıyan direklerin arasına bir, çatı uzantısının altına da iki direk ilavesiyle bir giriş oluşturulmuştur. Üçer basamakla ve basit sundurma çatıyla belirlenen giriş, harimin doğu duvarında aynı eksen üzerinde sonradan açılan kapıya ulaşmaktadır.

Duvarlara oranla yüksek tutulan alaturka kiremitlerle kaplı çatı revaklardan 0.80 m. kadar dışa taşan saçaklarıyla yapıya, ağır ve basık bir görünüm vermektedir (Foto.20-22). Özellikle batıya oranla daha geniş tutulan doğu revakta bu durum daha belirgindir. Doğü revakta, direkler arasında basit bir korkuluk yer alır (Foto.22). Batı kesimde yaklaşık 1.20 m. kadar yükselen korkuluk, yan yana dikine çubuklardan oluşmaktadır. Korkuluğun kapı sundurmasının sağında kalan kesimi, dikine çakılan tahtalarla kapatılmıştır. Korkuluğun üstünde görülen basit raflardan oluşan papuçluk yenidir. Doğü revakta duvar boyunca gayet basit sekiler görülmektedir.³⁴⁰ Batı revakın sökülün döşemesi altında, yapıyı taşıyan kalın ahşap kütükler açıkta kalmıştır.

Doğuda duvarın alt hizasında kible tarafında basit dörtgen iki açıklık bulunur. Kuzey ve batıda pencereye yer verilmezken, kible yönde alta üç büyük, üç küçük, üstte iki küçük olmak üzere, sekiz açıklık görülmektedir (Foto.21). Küçükler, perdelerin kesilmesi suretiyle açılmış 0.25–0.30 cm. civarında açıklıktan ibarettir. Bunların alttakiler dıştan basit demir kafeslerle muhafaza altına alınmıştır. Üsttekilerde demir yerine ahşap çubuklar görülür. Kible cephesinin batı kenarındaki ise demir şebekelidir. Cephenin batı kenarındaki pencere, sonradan büyütülmüş olup kanatları bulunmaz. Küçük pencerelerin yapının aydınlatılması ile birlikte rutubetin giderilip yapının havalandırılmasına yönelik olabilecekleri düşünülebilir.

Camiye harimin kuzey duvarı ortasında açılan, gayet alçak tutulmuş (1.10 m.) dörtgen şeklindeki bir açıklıktan girilmektedir (Foto.24). Açıklıkta bulunan çift kanat, orijinal olup, yanlardan basit pervazlar, üstte ise yatay bir panoyla çevrilidir. Kanatların alt ve üstlerinde 7–8 cm. uzunluğundaki diş şeklindeki çıkıntılar, hizalarında bulunan yuvarlarla birlikte, açılıp kapanmayı sağlayan menteşe görevi üstlenmiştir. Kapı eşiği yüksekçe tutulmuştur.

Harime açılan pencere ve küçük açıklıklar yapının loş atmosferini ışıklandırmada yetersiz kalmıştır. Mihrap ve minberi de içine alarak kible duvarının orta kesimi ve direklerin mahfil hizasına kadar olan kesimleri, koyu mavi yağlı boyayla çirkinleştirilerek harimin havası ağırlaştırılmıştır (Foto.25-26). Doğü duvarda yer alan kapı sonradan açılmış olup kanatları da yenidir.

Harimde üç sıra halinde, eşit aralıklarda yerleştirilmiş, dokuz ahşap direk karşılaşılr. Direklerin gayri muntazam yuvarlak gövdeleri, yukarıya doğru inceler. Kalınlıkları farklı olan direklerden ortadakiler, çatının ağırlığını karşılamadaki payları düşünülerek, diğerlerinden daha kalın tutulmuştur. Çapları 0.20 ile 0.30 m. arasında değişen direklerin en kalını, tam ortada bulunanıdır. Bu direğin altında, orta sıradaki diğer iki direkte de olduğu gibi, taş bir kaide, bunun üzerinde kısa ahşap bir altlık görülür. Doğü ve batı sıradaki direklerin basit profilli başlıkları bulunur. Orta sıradakiler hem başlık, hem de gövdenin üst seviyelerinde yer alan aç boyalarıyla daha özenli işlenmiştir (Foto.26). Bu sıradaki direklerin gövdeleri başlığa yakın kesimde içe çekilerek incelmektedir. Çekilmenin olduğu kesimde, kuzey yüzde yukarıya bakan bir mızrak ucu motifi, güneyde basit yarım yuvarlak bombeler görülür. Orta sıradaki direklerin başlıklarında, vişne çürüğü zemin üzerinde, asimetrik düzende beyaz rozet ve çiçekler yer alır. Aşu boyası olması muhtemel boyamaların benzeri, ortadaki direğin gövdesinde de göze çarpar.³⁴¹ Sonradan yapılan tavan döşemesi, direk başlıklarını kısmen kapatmıştır (Foto.26). Tavan döşemesinde mahfil üzerine denk gelen kesimde, tavan arasına çıkışı sağlayan bir açıklıktan, caminin çatısı görülebilmektedir.³⁴² Orta ekseninde kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve duvarlarından 0.20–0.30 m. dışa taşırılan, üst üste dizilen perdelerin, harim içine olan uzantıları dikkat çeker. Çarşamba - Gökçeli ve Kuşhane Köyü Camileri'ndeki düzenlemenin yakın bir benzeri olan düzenleme, çatıyı beden duvarlarıyla irtibatlandırarak sağlamlaştırmaktadır. Bunlar, duvar perdelerine geçirilerek, yapının ana eksenindeki tavan girişleriyle de bağlanarak, çatıyı beden duvarları üzerinde sabit kılmaktadır.

Kapıyla aynı ekseninde bulunan mihrap, duvardan dışarıya yarım yuvarlak taşıntılı basit bir elemandır (Foto.25). Dikine çakılmış tahtalarla teşkil edilen niş, basitçe tahtalarla çevrelenmiştir. Nişin üzerinde yuvarlak bir kavsara ve boş kitabelikleri hatırlatan yatay tahtalar yer alır. Yer yer çürüyen, bezemeden yoksun mihrabın, ilk inşadan sonraya (muhtemelen Cumhuriyetten sonraya) ait olabileceğini düşünmekteyiz. Mihrabın sağında yer alan minber ve kible duvarının doğu köşesindeki vaaz kürsüsü yenidir. Harimin kuzeyini kaplayan kadınlar

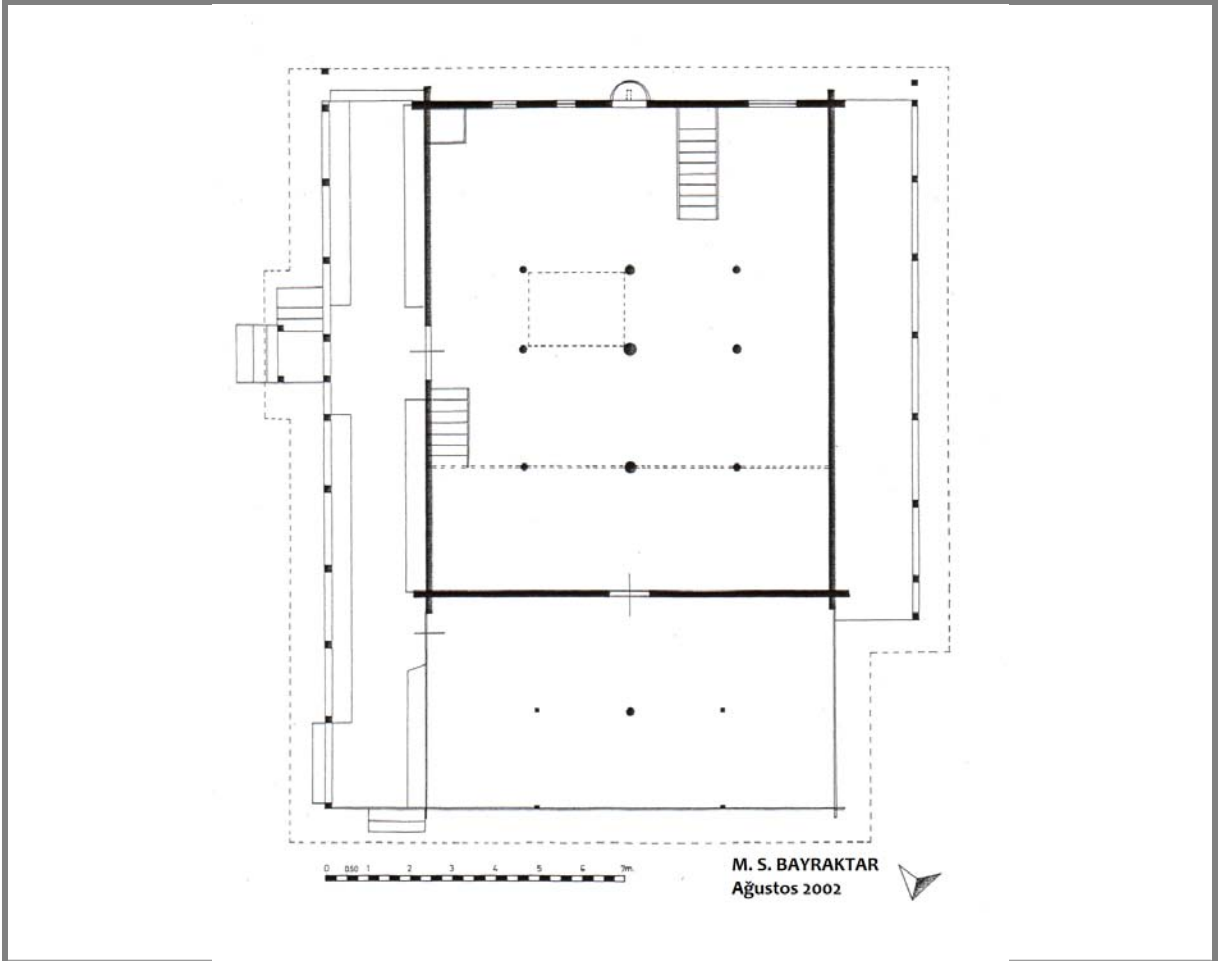
³³⁹ Doğudaki direklerden biri muhdestir.

³⁴⁰ Yakınlarda yenilendikleri anlaşılan sekilerin yerinde vaktiyle orijinallerinin olabileceğini düşünmekteyiz. Revakın güneyinde ve batı kenarının kuzey ucunda, korkuluk üzerinde, ibriklerin dizildiği basit düzenlemeyi, revakta abdest almaya yönelik eksiden beri süregelen bir uygulama olarak düşünmek mümkündür.

³⁴¹ Harimin güneydoğu kesiminde muhdes tavan çökertmesinde görülen boyamalar yenidir.

³⁴² Burada girişler üzerine atılan dikme, aşık ve mertekler görülebilmektedir.

mahfili ortada, harim çatısını taşıyan kuzey sıradaki üç direk, kenarlarda duvarlara oturmaktadır (Foto.26). Doğudaki muhdes kapının hemen yanındaki yedi basamaklı, korkuluklu basit bir ahşap merdivenle çıkılan mahfili, kuzeyde basit bir parmaklık sınırlar. Korkuluğun altında kibleye bakan yüzde yer alan boyalar yenidir (Foto.26).

7. Çarşamba / Yayılar Köyü - Şeyh Habil Camii plâni.

20. Çarşamba / Yayılar Köyü - Şeyh Habil Camii, güney ve batı cepheler.

21. Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, kible cephesi.

22. Çarşamba / Yaycılar Köyü - Şeyh Habil Camii, doğu ve kuzey cephe.

23. Çarşamba / Yayılar Köyü - Şeyh Habil Camii, girişleme detayı.

24. Çarşamba / Yayılar Köyü - Şeyh Habil Camii, son cemaat yeri doğu kenar.

25. Çarşamba / Yayılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, kible tarafı.

26. Çarşamba / Yayılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, kible tarafı.

HAVZA - DEREKÖY VELİYYÜDDİN BİN BEREKET ŞAH CAMİİ (AK MESCİD)

Cami Havza'nın 19 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan Dereköy'de, köy merkezinde bulunmaktadır (Foto.27). Halk arasında daha çok "Ak Mescid" adıyla bilinen cami, doğusunda Veliyyüddin Bin Bereket Şah adıyla anılan türbeye bitişik inşa edilmiştir. Her iki yapının da kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yapılarla ilgili herhangi bir belge ve kayıt bulunmamaktadır. Hüseyin Hüsameddin'e göre, cami ve türbe, Selçuklu Emirlerinden Emir el-Hac Veliyyüddin Bin Bereket Şah tarafından 647/ 1249-50'de yaptırılmıştır.³⁴³ Cami ve türbenin tarihini aydınlatacak başka bir belgeye ulaşamadık. Mevcut yapının plânı, duvar kalınlığı, işçiliği ve mimari elemanları bu tarihe uygun düştüğünden³⁴⁴ Hüseyin Hüsameddin'in verdiği tarihin ciddiyetle karşılanması gerektiğini düşünmekteyiz. Yöresel yayınların çoğunda yapıdan bahsedilmezken bazılarında yukarıdaki kayıt doğrultusunda hareket edildiği görülmektedir.³⁴⁵ Köy halkı 1940'lı yıllarda caminin önüne çatıyla örtülü kâgir bir cami yaptıklarını ifade etmektedir. Bugün bu yapı yıkılmış olup, yerine yeni betonarme bir cami inşa edilmiştir.(Foto.27). Tarihi cami şimdilerde bir tür depo işlevi yüklenmiş durumdadır.

Cami türbeyle bitişik olarak, düz bir alanda bulunur. Kuzey bitişindeki yeni ve büyük caminin gölgesinde kalan yapının giriş cephesi, bu yeni caminin içerisinde kalmıştır. Yapı Türk üçgenleriyle geçilen, dıştan kırma çatı içerisine alınan, tek kubbeye örtülü, kare şeklinde bir mekândan oluşmaktadır. Minare ve son cemaat yeri bulunmayan caminin, çatısının sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁴⁶

7.65 x 7.50 m. ölçülerinde, 1.05 m. kalınlığındaki duvarlarla çevrilen yapının güneyinde iki pencere açılmıştır (Foto.27). Doğuda türbeye bitişen ortak duvar ile kuzey ve batıda pencere görülmez. Kible duvarındaki, dikdörtgen açıklıklı mazgal pencerelerin açıldığı duvarlar, iç ve dışta sıvalı olup iki sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır (Foto.27). Kuzeybatı köşede dökülen sıvaların altında, moloz taş örgü görülmektedir. Çatı oluklu kiremitle kaplıdır. Orijinal yapının kuzey duvarı bir önceki camiyle irtibat kurmak amacıyla geniş bir kemer şeklinde açılmıştır. Bu duvarda bulunan kapı ve cephenin önündeki muhtemel son cemaat yerinden bir iz kalmamıştır.

Yapının içi son derece yalındır (Foto.28). Harimin güneybatı köşesinde, üçgen şeklinde küçük bir konsoldan ibaret kandillik yer alır. Pencerelerin bitimiyle birlikte Türk üçgeni geçişler başlar. Duvar ortalarında, üçgenler arasında dikdörtgen çökertmelere yer verilerek kubbeye geçilmiştir (Foto.28).

Kible duvarı ortasındaki mihrap nişi, altı köşeli olup, üç sıra mukarnas kavsaralıdır (Foto.28). Mukarnas yuvaları biraz geniş ve kabacadır. Mihrabı üç yandan kuşatan bordürler, gayet yalın tutulmuştur. Kible duvarı boyunca, mihrap önünde kesintiye uğrayan, basit kâgir bir seki görülür. Oldukça küçük ölçülü yapıda minber,³⁴⁷ vaaz kürsüsü, kadınlar mahfili bulunmamaktadır.

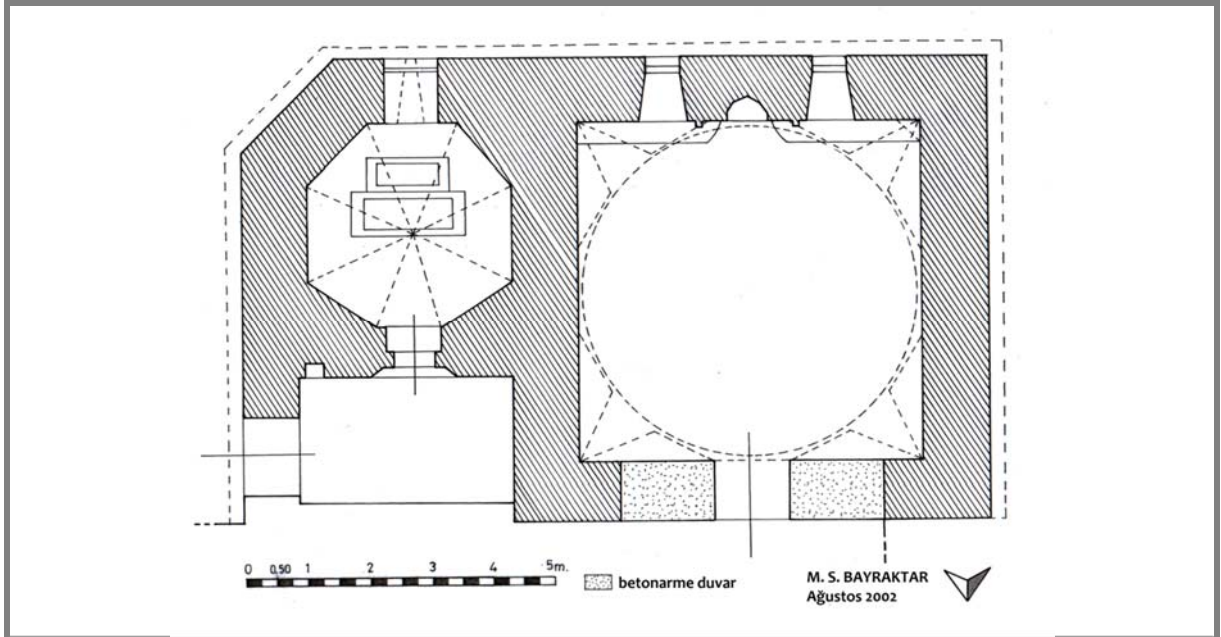
³⁴³ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 302.

³⁴⁴ Belirtilen hususlarda türbe de aynı kanaati vermektedir.

³⁴⁵ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 93; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 122.

³⁴⁶ 1940 yıllarında yapılan caminin çatısının, orijinal cami ve türbeyi de kaplayacak şekilde uzatıldığı anlaşılmaktadır.

³⁴⁷ Bugün caminin önünde bulunan basit çakma ahşap minberin 1940'larda yapılan kâgir camiye ait olduğu anlaşılmaktadır.

8. Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii ve Türbesi plânı.

27. Havza / Dereköy -Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii ve Türbesi güney ve batı cepheler.

28. Havza / Dereköy -Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii, harimi kible cephesi.

SAMSUN KALE (KUYUMCULAR) CAMİİ

Cami İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, "bedestenin" 15 m. kadar kuzeybatısında bulunmaktadır (Foto.29-30). "Kale Camii", "İç Kale Camii" "Kale İçi Camii", "Kuyumcular Camii" ve "Kale Kapısı Mescidi" gibi isimlerle anılan³⁴⁸ cami, günümüzde orijinalliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Cami, batı duvarına gömülü olarak kapı üstünde bulunan (Foto.30-31), 0.58 x 0.43 m. ölçülerindeki taş üzerine, Selçuklu sülüsüyle kabartılarak yazılmış, Arapça kitabesine göre Mahmud oğlu Evhad el-Mevlevi tarafından, Sultan Ebu Said Han'ın zamanında, Timurtaş'ın yardımıyla H. 723 / M. 1323 yılında yaptırılmıştır.³⁴⁹ Kitabenin metni şöyledir:³⁵⁰

"عمر هذا المسجد المبارك في أيام الدولة
السلطان الاعظم ابو سعيد خان خلد الله
سلطانه و في زمان نور تمورتاش عز نصره
اضعف العبيد اوحد بن محمود المولى سنة وثلث و عشرين وسبعمائته"

"*Amere haze'l -mescidü'l -mübarek fi eyyami'd-devleti
Es-Sultani'l-a'zam Ebu Said Hân haleda'llahu
Sultânehû ve fî zemâni Nur Timûrtâş 'azze nasrahû
Ed'afû'l -'abid Evhad bin Mahmûd el-Mevlevî senete selâse ve işrîne ve seb'amie.*"³⁵¹

Kitabede bani olarak adı geçen Mahmud oğlu Evhad el-Mevlevi,³⁵² Samsun'un tanınmış mevlevilerindedir. Ebu Said Han, İlhanlı Devleti hükümdarı Sultânü'l-A'zam Alâeddin Ebu Sa'id Bahadır Han'dır.³⁵³ Noyan Timurtaş, son devir İlhanlı devlet adamlarının en nüfuzlularından olup İlhanlıların Anadolu Valisidir.³⁵⁴

Samsun'da günümüze ulaşabilmiş, tarihi belli en eski belge durumundaki kitabeden anlaşılacağı üzere cami, Anadolu'nun İlhanlı hakimiyetinde olduğu yıllarda yaptırılmıştır.³⁵⁵ 1869'daki büyük yangında ve akabinde Kale Mahallesi'nde "mütareke" yıllarındaki (1918) yangında,³⁵⁶ kale içindeki birçok tarihi eserle birlikte yapının zarar görmüş olabileceği akla gelmektedir. Cami 1968-70 yıllarında halk tarafından esaslı bir şekilde tamir edilmiş³⁵⁷ yanına ve üstüne ilaveler yapılmış, bugünkü şeklini büyük ölçüde bu yıllarda almıştır. 2003 yılında yapının cephesi, betebeyle kaplanmış ve giriş cephesindeki abdest muslukları çevresinde yeni bir düzenleme yapılmıştır.

Düz bir alanda kurulan yapının batısı sokağa açılırken, diğer cepheleri kuyumcu dükkânlarıyla sarılmıştır (Foto.29-30). Kapının bulunduğu doğu cephesinin alt kesimi mermer, üstü betebe kaplandığından cami, modern bir görünüm almıştır (Foto.30). Bugün orijinal olarak kabul edilebilecek bölüm, kapının açıldığı kuzey-güney doğrultusunda dikine uzanan dikdörtgen kesimdir (Çiz.9). Güneyde sivri beşik tonoz, kuzeyde pandantiflerle

³⁴⁸ L. TEKİN, a.g.m., s. 29 ; A. ALTAYLI, a.g.e., s. 16; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri**, Ankara, 1972, s. 58; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 50; İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 2, Samsun, 1987, s. 259; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 26; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 90; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, s. 99; M. K. ÖZERGİN, "Türkiye Kitabeleri", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IV, İstanbul, 1971, s. 61; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 45.

³⁴⁹ Yöreye ilgili yayınların birçoğunda inşa tarihi 1314 şeklinde geçmektedir. A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 50; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 90; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 36. Altaylı, H. 723'ün karşılığını hatalı bir şekilde 1328 olarak göstermektedir. A. ALTAYLI, a.g.e., s. 16.

³⁵⁰ Daha önce yayınlanan kitabenin okunuşları için Bkz. K. DİLCİMEN, "Samsun'da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C.5, S. 55, 1941, s. 11-15; M. K. ÖZERGİN, "Türkiye Kitabeleri", s. 63 (Özergin kitabeyi bir tamir kitabesi olarak değerlendirmiştir); İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", s. 260; A. BORAN, a.g.e., s. 73-74; A. TÜFEKÇİOĞLU- A. BORAN, "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi", **V.D.**, S. 28, Ankara, 2004, s. 287-88.

³⁵¹ Anlamı: "Bu mübarek mescidi en büyük sultan Ebu Said Han'ın devleti günlerinde -Allah onun sultanlığını daim eylesin- ve Noyan Timurtaş zamanında -onun yardımı aziz olsun- kulların en zayıfı Mahmud oğlu Mevlevi Evhad yaptırdı. Yedi yüz yirmi üç yılı." Bkz. A. TÜFEKÇİOĞLU- A. BORAN, a.g.m., s. 287-88.

³⁵² Menakibü'l - Arifinde "Çelebi Evhadeddin Sâmisuni" şeklinde geçen Evhad el-Mevlevi hakkında Bkz. M. K. ÖZERGİN, "Türkiye Kitabeleri", s. 65-66.

³⁵³ İlhanlı Devletinin dokuzuncu ve son büyük hükümdarı olarak kabul edilen Sultan Ebu Sa'id Bahadır Han 1317-1335 yılları arasında saltanat sürmüştür. A. YUVALI, "Ebu Said Bahadır Han" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 10, İstanbul, 1994, s. 218-219. Geniş bilgi için ayrıca bkz. B. SPULER, **İran Moğolları** (Çeviren. C. KÖPRÜLÜ), Ankara, 1957, s. 132-143.

³⁵⁴ Noyan Timurtaş hakkında geniş bilgi için Bkz. B. SPULER, a.g.e., s. 136-141-388; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Anadolu Beylikleri ...**, s. 12,13,60-67,151-156.

³⁵⁵ Ö. Orhun, kitabeye değinerek, yapının İlhanlılardan kalma olduğunu kaydetmektedir. Ö. ORHUN, **Samsun Tarih Coğrafya Ekonomi**, Samsun, 1949, s. 12-13.

³⁵⁶ L. TEKİN, a.g.m., s. 29. Tekin bu yangındaki hasarın büyük yangındakine yakın olduğunu belirtmektedir.

³⁵⁷ **Tarih Boyunca ...**, s. 54 ; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, s. 100.

geçilen kubbeyle örtülü mekânın batısı, sonradan yapılan betonarme kesime geçilecek şekilde, kemerli olarak açık bırakılmıştır. Yapının kuzeydoğu köşesinde yükselen minare, orijinalliğini yitirmiş olup bu günkü görünümünü 1968–70 yılındaki tamirden almış olmalıdır.

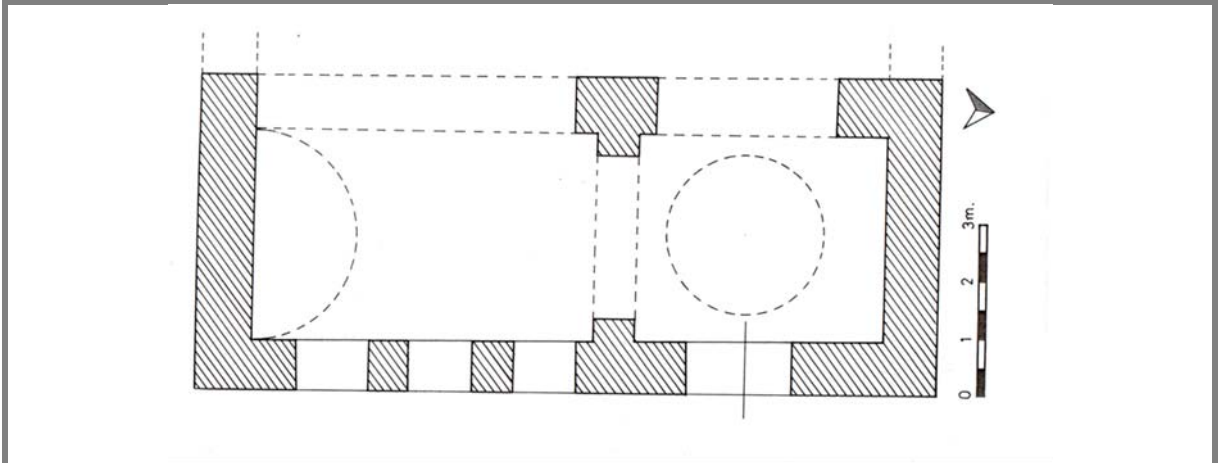
Duvarları içte ve dışta kaplayan sıva inşa malzemesini gizlemekle birlikte eski bir resimde kitabe çevresinde küçük bir alanda pek muntazam olmayan kesme taş örgü görülebilmektedir³⁵⁸.

5.50 x 13.05 m. ölçülerinde, 0.95 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harime, kubbeli kesimdeki kapıyla girilmektedir. Kubbe oldukça küçük olup 4.30 m. çapındadır. Burada pandantifler arasında hafif çıkıntılı kör kemerler görülür. Batı yöndeki bir merdivenle bu kesimdeki yuvarlak kemerin altından geçilip, camiye ek yapılan betonarme ikinci ve üçüncü kata ulaşılmaktadır. Aralarındaki kemerle kuzeydeki kubbeli bölümden ayrılan, kible yöndeki tonozlu alanın batısındaki düz bir geçitle, betonarme yapıya geçilmektedir.

Orijinal alanın batısı “T” şeklindeki kalın bir ayağa oturan, kemerli iki açıklık şeklindedir. Tonozlu kesimde doğuya açılan dikdörtgen açıklıklı üç pencere, kubbeli bölümde yine aynı yöne açılan bir kapı yer alır. Kible duvarında olması muhtemel mihraba ait bir iz bulunmamaktadır. Yamuk dikdörtgen şeklindeki betonarme kesimde yer alan mihrap, minber gibi elemanların tamamı yenidir. Herhangi bir tezyini unsurun bulunmadığı, asli şekli büyük ölçüde bozulan caminin, tonozlarla örtülü çok bölümlü bir mekân düzene sahip olabileceği şeklindeki görüşe³⁵⁹ biz de katılmaktayız.

³⁵⁸ Resim için Bkz. K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, Samsun, s. 64.

³⁵⁹ A. BORAN, **a.g.e.**, s. 72.

9. Samsun - Kale Camii plâni (A. BORAN'dan).

29. Samsun - Kale Camii, kuzey batıdan.

30. Samsun - Kale Camii, kuzey cephe.

31. Samsun - Kale Camii, inşa kitabesi.

ÇARŞAMBA - ORDU KÖYÜ CAMİİ

Cami, Çarşamba - Ayvacık yolunun solunda, Çarşamba'nın 16 km. kadar güneyinde bulunan Ordu Köyü'nde, Kılcanlı Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.32-33). Camiye ait bir inşa kitabesi yoktur. Dönmez kapısı üzerinde H. 1884 /M. 1302 tarihli bir yazıt bulunduğunu bunun bir tamir tarihi olabileceğini belirtmektedir.³⁶⁰ Ordu Köyü'nün de içinde olduğu Çarşamba ve havalisinin – 14. yy.in sonlarında yörede hakim olan Taceddinoğulları'nın elinde bulunduğuna³⁶¹ ve Taceddinoğlu Hasan Bey'in³⁶² Çarşamba'nın (Arım) Ordu Köyü'nü³⁶³ başkent edinip burada bir “buk'a”³⁶⁴ ve mescit yaptırdığı şeklindeki H. 827 / M. 1423–24 tarihli vakfiyeye³⁶⁵ ve buna dayalı çeşitli bilimsel tespitlere³⁶⁶ bakarak, yapının Taceddinoğulları Beyliği'nden kalmış olabileceğini ve 1420'li yıllarda yaptırılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Yapı plân, malzeme, duvar kalınlığı, büyük ölçülü bir yapı olması, gibi detaylar da dahil olmak üzere, mimari duruşu ve ifadesiyle, yörede 13. yüzyıl başlarında yapılan Çarşamba - Gökçeli (1206) ve Yayıclar Köyü - Şeyh Habil Camii (1211) ile yakın bir benzerlik içerisinde.³⁶⁷ İbadete açık olan yapı nispeten iyi durumdadır.

Cami, tarlalarla çevrili düz bir alanda bulunur (Foto.32-33). Yapıya yakın bir mesafede yer alan ve Taceddinoğlu Hasan Bey'e ait olduğu sanılan ahşap türbe yenilenerek aslı görüntüsünü kaybetmiştir.³⁶⁸ Kuzeyinde 40–50 m. kadar ilerisinde küçük bir çay akmaktadır. Bu çaya bakan 8–10 m. yükseklikteki bir teras üzerinde cami yer alır. Yapı toprak zemine oturan kabaca kesilmiş taşlar üzerinde kirişleme usulüyle zeminden 0.80 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.32).

Ahşap malzemeyle yığma tekniğinde inşa edilmiş olan yapının üzeri dıştan, revakı da kaplayacak şekilde, üç omuz kırma çatıyla örtülüdür (Foto.33). Harimi içten kapatan düz tavan muhdestir. 9.10 x 10.70 m. dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, “U” şeklinde bir revak sarmaktadır (Çiz.10). Revakla birlikte tek katlı olarak inşa edilen caminin ölçüleri, 13.95 x 17.65 m.yi bulmaktadır. Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin, minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulmuştur (Foto.34). Boydan boya tek parça uzatılan perdelerin kalınlıkları 9 cm.dir. Duvar ortalarında perdelerin iç ve dışına kalın dikmeler konularak duvarlar sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır (Foto.34). Yer yer kalın, demir dövme çivilerle raptedilen 0.10 x 0.15 m. kalınlıktaki dikmeler, zeminden çatıya kadar uzanmaktadır. Bunlar kuzeyde harim kapısının sağ ve solunda, doğu, batı ve kiblede ise duvar ortalarında uygulanmıştır. Duvarlarda Şeyh Habil Camii'nde de gördüğümüz kavilaların bir benzeriyle karşılaştık. Bunlar nispeten büyük tutulan harim duvarlarını sağlamlaştırmaya yönelik tedbirlerdir.

³⁶⁰ E. N. DÖNMEZ, **Wooden Mosques of the Samsun Region Turkey from the Past to the Present in the Light of Surveys Carried Out in the Years 2001-2003**, Bar International Series 1820, Oxford, 2008, s. 23.

³⁶¹ İ. H. UZUNÇARŞILI, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, s. 153-54; M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 21-22. Ayrıntılı bilgi için tarihçe bölümüne bakılabilir.

³⁶² Tarihlerde hakkında küçük bir malumat görülen Hüsameddin Hasan Bey'in, Taceddin Bey'in oğlu Alparslan Bey'in oğlu olduğu, bazı Osmanlı tarihlerine yanlış olarak Hüseyin şeklinde geçtiği kaydedilmektedir (İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 405). Kaynaklarda Yörgüç Paşa'nın Samsun'u aldıktan sonra, o tarihlerde Çarşamba ve havalisi elinde bulunan Hasan Bey'in topraklarını elinden alışı anlatılır (tarihçe kısmında buna değinmiştik).

³⁶³ M. ÖZ, 1455–1576 yılları arasına ait tahrir defterlerine dayalı incelemesine göre köyün, Çarşamba kazasının muhtemelen merkezi köyü olduğunu, bir cami ve pazara sahip olduğunu, halkın “ehli hiref” olarak yazılan zanaatkârlardan oluştuğunu belirtmektedir.

³⁶⁴ İslam dünyasında türbe, zaviye ve eğitim yapıları için kullanılan sözcüğün Arapça'da “belli bir biçimde benzerlerinden ayrıcalıklı olan yer” anlamı da taşıdığı anlaşılmaktadır (A. I. DOĞAN, **Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları**, İstanbul, 1977, s. 84; R. HARTMANN, “Buk'a” mad., **İ. A.**, C. 2, İstanbul, 1961, s. 780-81) Kelimenin Anadolu'da “büyük yapı” (F. DEVELLİOĞLU, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat** (Yayına Hazırlayan, A. S. GÜNEYÇAL), Ankara, 1999, s. 113) ve zaviye karakterli yapıları karşıladığı da görülmektedir (M. İPŞİRLİ, “Buk'a” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 6, İstanbul, 1992, S. 386-87) Yedi yıldız, 1490'lı yıllara ait tarihi belgelerde geçtiği şekliyle, kelimeyi “buk'a yani misafirler için mübarek bir menzil” şeklinde tanımlamaktadır ki, burada da bu anlamın geçerli olabileceğini düşünmekteyiz. B. YEDİYILDIZ, **Ordu Tarihinden İzler**, İstanbul, 2000, s. 122. Kelimenin çeşitli belgelerde, farklı türdeki yapılar hakkında kullanımı konusunda Doğan'ın kitabına bakılabilir (A. I. DOĞAN, **a.g.e.**, s. 84-87).

³⁶⁵ M. OKUDAN, **a.g.t.**, s. 18-19.

³⁶⁶ B. YEDİYILDIZ, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Ankara, 1985, s. 58; M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 140 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 405 ;A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s.18 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, s. 154. Uzunçarşılı'da köyün ismi geçmemekle birlikte diğer yayınlarda belirtilen vakfiyelere gönderme yaptığına bakarak aynı yapıyı kastettiği düşünülebilir. Uzunçarşılı ve Yedi yıldız'ın V.G.M.A'nde “Mücedded Anadolu 11, s. 215”de kayıtlı gösterdiği bir vakfiyeden hareket ettikleri görülmektedir. V.G.M.A'nde yaptığımız araştırmada bu vakfiyeye rastlayamadık.

³⁶⁷ Camilerin tarihlemesiyle ilgili olarak katalogta ilgili yerlere bakılabilir.

³⁶⁸ İ. TELLİOĞLU, **İlk Çağdan Osmanlılara Samsun**, s. 167-170. Köyde taceddinoğullarına ait olabilecek kale yıkıntıları da bulunmaktadır. Bugün yüzeyde temel seviyesine yakın yıkılmış haldeki birkaç duvar parçasından ibaret görülen kale, bir kazı ile konu etrafıca aydınlatılabilir.

Boyutları itibariyle cami, etkileyici bir görüntü verir. Harimi üç yönden saran, kuzeyde 6.60 m., doğu ve batıda 2.35 m. genişlikteki revak, doğu ve batıda karşılıklı onar, kuzeyde iki sıra halinde (köşeleri saymazsak) on olmak üzere, otuz direk taşınmaktadır (Foto.35-36). Köşelerde ortalara nazaran fazladan birer direk konulmuştur. Alt ve üst kesimleri kare kesitli direklerin başlıklarında, basit profiller görülür.

Harimin alaturka kiremitle kaplı çatısı, revakları da kuşatarak, 1.20 m. kadar taşırılan saçaklarıyla yapıya basık bir görünüm vermektedir (Foto.32). Çatıya nispetle biraz düşük tutulan duvar yüksekliği, bu etkiyi artırmaktadır. Güneyde çatı saçağı ile duvar arasındaki yeni görünümlü ve düzensiz çakılmış eli böğründeler, çatının ağırlığını karşılamak için düşünülmüş unsurlardır. Revaka biri kuzeyde ortada, diğeri doğuda kible ucunda olmak üzere, yeni ve son derece basit iki kapıyla girilmektedir. Revakın doğu ve batısının güneye bakan kısa kenarları, zeminden çatıya kadar, muhdes bir tahta perde (yörenin deyiimiyle “taraba”) ile kapatılmıştır. Revak direkleri arasına boydan boya bir korkuluk çekilmiştir. Yan yana dikine çakılan tahtalardan oluşan 1.25 m. yükseklikteki korkuluk yeni olmakla birlikte, yerinde vaktiyle bir benzerinin olabileceği düşünülebilir. Caminin kuzeyindeki revaka ulaşan betonarme merdivenin orijinalinin ahşap olması beklenir.

Revakın son cemaat yeri olarak değerlendirilen kuzey kısmı, epeyce geniş bir yer kaplamaktadır (Foto.35-36). Buradaki girişlerde yer yer oymalar göze çarpar. Kapı eksenini üzerinde yer alan girişlerden ikisinin zemine bakan yüzünde, ahşap yüzeye oyulmuş basit geometrik motifler yer alır. Bunlardan birisinde düz, yarım yuvarlak ve çentik benzeri basit geometrik oymalar, diğesinde benzer çentikler arasında, çarkıfelek ve radyal sekiz kollu rozetler görülür. Rozetleri üçgenli ince bir bordür çevreler.

Harimin kuzey duvarı ortasında bulunan ahşap kapı, çift kanatlıdır. Kanatların üstü, açıklığı örten, tek parça yuvarlak kemer şekli verilmiş tahtaya uydurulmuştur (Foto.36-37). Sol kanat, üzerine çakılan binisi ve kenarlarını saran ince bordür oymalarıyla dikkat çeker. Ortaları sade bırakılan tek parçalı kanatları, üçgen oymalar şerit halinde uzanan bordürler dolandır. Bininin alt ve üst kesimlerinde, yukarıda belirtilen revak girişlerinde görülen, düz çizgilerle ayrılan karşılıklı yarım yuvarlak oymalar tekrar edilmiştir. Bininin ortasında palmet şeklinde metal bir plaka, alt ve üstte ise fırfırlı çivi pulları görülür (Foto.37).

Harim duvarının dışında üst kesimlerde, mahfili taşıyan ahşap girişlerin dışa taşan başları, cepheye hareket katan unsurlardır. Giriş başlarının yuvarlatılarak yumuşatılmıştır (Foto.36).

Duvarlarında, kiblede iki, diğer yönlerde tek kat düzeninde, doğu ve batıda simetrik düzende ikişerden dört, kuzeyde iki, kiblede dört olmak üzere on pencere açılmıştır. Dikdörtgen şeklindeki pencereler, duvar perdelerinin kesilmesi suretiyle açılmıştır. Kibledeki iki üst pencere, gayet küçük ve basit bir açıklıktan ibarettir (Foto.34). Alt pencereler, dıştan, her biri tek parça, çifte kanatlarla muhafaza altına alınmıştır. Dışa açılan kanatlar, birbirinden farklı dövme demir kuşak ve çengeller kullanılarak, pencere sövelerine tutturulmuştur (Foto.34). Kanatlar, biniler haricinde sadedir. Birbirinin aynısı olan binilerde, harim kapısı binisinde olduğu gibi, palmet benzeri boğumlar, eğri kesilmiş basit çizgiler, fırfırlı çivi pulları görülür. Kanatlardaki demir dövme levhalarda birbirinden farklı palmet, ok ucu, daire içerisinde altı kollu yıldız, sekiz yapraklı çiçekleri andıran rozetler dikkat çeker. Pencerelerde dikkate değer bir başka unsur, ahşap lokmalı şebekelerdir. Dikey, her biri tek parça, lokmalı üç çubuğa karşılık, bunların lokma hizalarında açılan deliklerden geçerek, sövelerdeki yuvalarına giren, yatay beş yuvarlak çubukla teşkil olunan şebekeler, gayet güzel bir görünüm vermektedir (Foto.38). Kuzeybatıda dış kanatları olmayan pencerede şebekelerin olması gereken yerde, yatay demir çubuklar yer alır.

Harime açılan kapının sağ ve solunda, duvarın dış yüzüne bitişen sekilerden batıdaki yerden 0.60 m. kadar yükselmektedir (Foto.36). Bunu bir tür oturma sekisi olarak düşünmek mümkündür. Ancak doğudaki oturma sekisine göre hayli yüksektir. Buranın cenaze namazları için düşünülmüş bir musalla olabileceği akla gelmektedir.

İçten muhdes düz tavanla örtülü, nispeten loş bir atmosferin hakim olduğu harimin kuzeyinde, dört direk üzerinde yükselen kadınlar mahfili yer alır (Foto.39). Harimin ortasında yükselen yuvarlak kesitli dört direk, üzerine atılan girişlerle birlikte, çatıyı taşımaktadır. Kadınlar mahfiline harimin içerisinde, kapının yanındaki basit bir ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Mahfil katında alttaki direklerin hizasında dört direk bulunur (Foto.40). Direklerin alt ve üst kesimleri kare, ortası yuvarlak olup, basit profilli başlıkları bulunur. Giriş eksenlerinde uzatılan başlıkların alttakileri üsttekilere oranla gayet sadedir. Mahfil katı, direklerden doğu ve batı köşeleri üstlerindeki girişler doğrultusunda uzatılan üç kollu başlıklara sahiptir. Bunlardan doğudakinin başlığında, basit çentik benzeri, düz ve üçgen oymalar görülür. Ortadaki diğer iki direğin başlıkları biraz daha süslüdür. Bunlarda sağlı sollu simetrik şekilde, prizmatik ve basit üçgenli oymalar görülür.

Caminin ortasında tavana kadar uzanan, gayri muntazam yuvarlak gövdeli, yukarıya doğru hafifçe incelen dört büyük direk, caminin diğer direk ve duvar perdelerinden farklı cins bir ağaçtandır. Diğerleri koyu kahve, renkliyen, daha açık renkli direklerin çam olabileceğini düşünmekteyiz. Direk başlıklarında yer alan oymalar, caminin diğer tüm ahşap bezemeli yüzeylerde olduğu gibi eğri kesim tarzındadır. Direklerin duvar kenarlarına bakan yüzleri basitçe bezenmişken, harime bakan yüzleri, daha bir özen ve detayla işlenmiştir.

Doğuda kibleye yakın direğin profilli başlığının zemine bakan yüzünde, düz çizgiler, üçgenli dış sıraları ve zarif, dilimli kör bir kemercikler görülür. Başlığın doğu yüzünde basitçe kazınmış ince bir selvi motifine yer verilmiştir. Harime bakan yüzde rozetler ve selviler tekrar edilmiştir. Ancak orta kesimde; diğer yüzde gördüğümüz geometrik kompozisyondan daha detaylı, ikili sarmal şekilde uzanan yuvarlak alanlarda, basit geometrik üçgenler seçilebilmektedir. Direğin başlıkla bulunduğu kesimde, birbirinin simetriği olarak her yüzde, üst üste iki kare içerisinde, merkezinde bir kemerin bulunduğu basit geometrik bir kompozisyon yer alır. Bunun altında köşelerde bir pah, aşağıya doğru incelenerek uzanan, plastik görünümlü burgulu yivler görülür. Direğin üst kesiminde başlıklarda görmediğimiz, kırmızı boyama (muhtemelen aşı boyası) dikkat çeker.

Harimin doğusunda, kapı tarafındaki direğin başlığının zemine bakan yüzünde, profilli yüzeyde, birkaç basit oyma görülür. Direğin doğu yüzünde bir önceki direkte olduğu gibi yarım bırakılmış izlenimi veren basit geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.41). Batı yüzde, tüm yüzeyi dolduran gayet güzel bir kompozisyon görülür. Kenarlarda altı kollu yıldız andıran küçük üçgen dizileri, orta kesimde yine dizi halinde, dört kollu yaprak ve sekiz kollu yıldız-çiçek benzeri bir kompozisyon tekrar edilmiştir. Başlığın altında, aşağıya yönelmiş, zarif kör kemercikler, bunun altında doğu yüzde, baklava dilimleri oluşturan çizgi halinde oyulmuş bitmemiş gibi gözükken bir kompozisyon görülür (Foto.41). Diğer yüzlerde ise başlığın batı yüzünün ortasında görülen kompozisyon tekrarlanmıştır. Köşeleri iki kademeli pahlanmış direkte yer yer ince paralel eğrilerle bezeli kuşaklara yer verilmiştir.

Harimin batısında, kapı tarafındaki direğin başlığının harime bakan yüzünde, karşısındaki direğin harime bakan yüzündekinin neredeyse tam simetriği bir kompozisyonla karşılaşırız. Başlığın batı yüzünde gayet sade, şematik çiçekleri andıran, basit geometrik oymalar görülür. Direğin gövdesinin üst kesimlerinde, her yüzde farklı kompozisyonlar yer alır. Yüzeylerde küçük çok kollu şematik rozetler, zarif kemercikler, hafif büyükçe selvi ağacı motifleri ve köşe pahları dikkat çeker.

Harimin batısında, kible taraftaki direğin, benzer profilli başlığının batı yüzünde yine bitmemiş izlenimi veren basit, kabaca işlenmiş geometrik bir kompozisyon görülür. Başlığın harime bakan yüzü, bir önceki direğin aynı yüzüyle simetrikdir. Başlığın zemine bakan yüzünün her iki ucundaki kompozisyon birbirinin benzeridir. Direğin gövdesinde üst kesimde batı yüzde alttan yukarıya doğru yatay şerit, sekiz kollu bir rozet, büyükçe bir selvi ağacı en üstte, yüzeye çöktürülmüş küçük kör bir kemercik şekli görülür (Foto.42). Bir öncekinde olduğu gibi selvi ağacının dalları gövdesi detaylı işlenmiştir. Bu selvi öncekinden biraz daha büyük ve genişçedir. Direğin diğer yüzleri daha sadedir.

Doğudaki direklerin üst kesimlerindeki oymaların üzerinde yer yer kırmızı renkli hafif soluk boyamalar dikkat çeker (Foto.41). Kompozisyon bütünlüğü açısından oymalarla uyuşmayan boyalar muhtemelen aşı boyasıdır.³⁶⁹

Kible duvarının ortasında bulunan, harime 0.40 m. kadar taşan, üç yanı geniş bir tahta bordürle çevrilen mihrap, sade tutulmuştur (Foto.43). Yarım yuvarlak mihrap nişini dikine tahtalar oluşturur. Dıştan firfırlı bir bordürle sarılan mihrabın kavsarası basit bir üçgen biçimindedir. Kavsara üstü boş bir kitabelik görünümündedir. Mihrabın, ilk inşadan sonraya ait olabileceğini düşünmekteyiz.

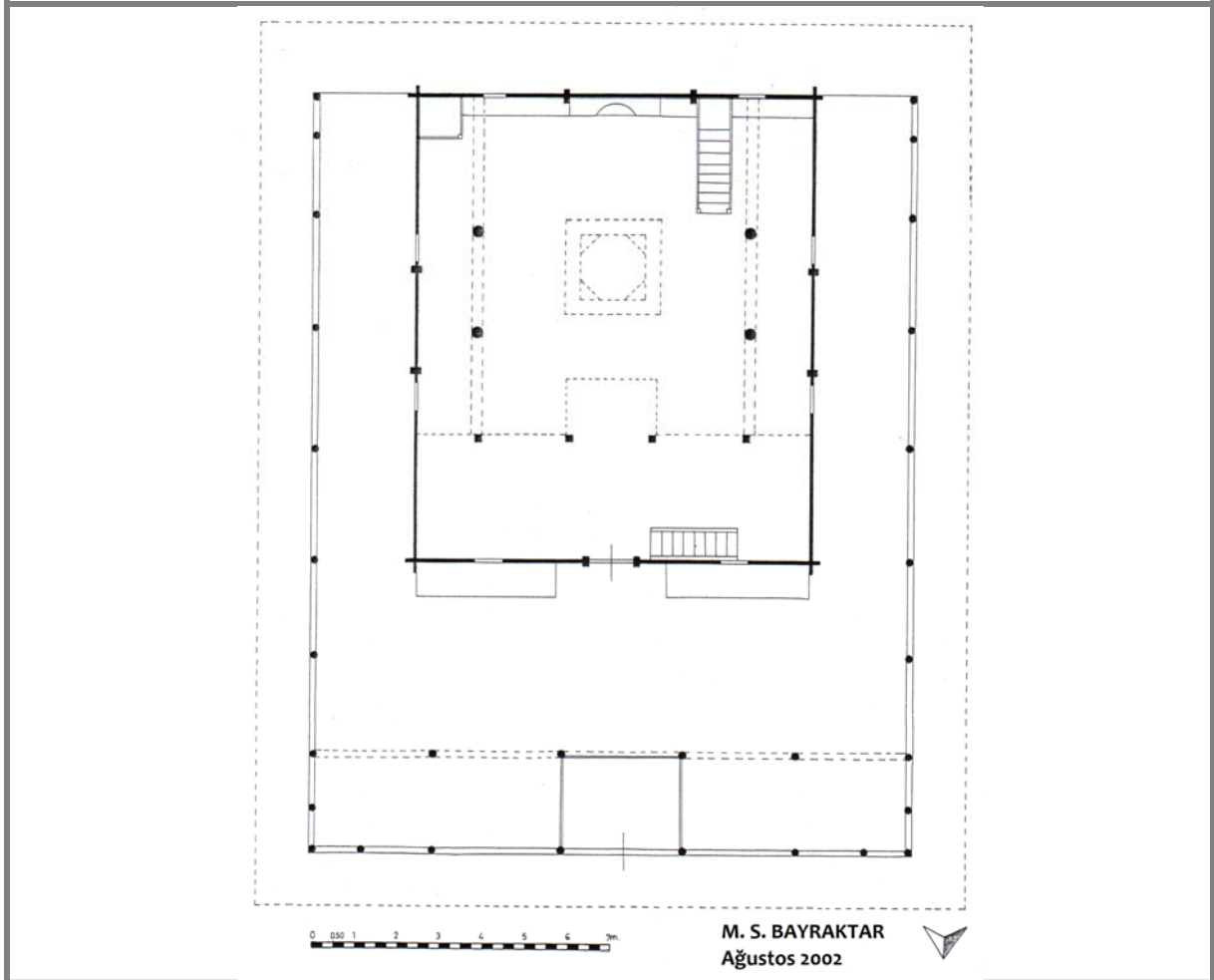
Mihrabın sağında bulunan minber, harimde, ahşap bezemeleriyle dikkat çeken bir başka elemandır (Foto.44). Minberin batı yüzü, gayet basit ve bezemesizdir. Parmaklık şeklindeki korkuluk, bu yüzdeki tek hareketli unsurdur. Doğu yüzde zarif kemer şeklinde boşaltılmış süpürgeliğin üstünde, kare ve dikdörtgenlerden oluşan kasetleme tekniğinde yapılmış geometrik bir kompozisyon yer alır. Bunun bir benzeri, aynalığın üçgen göbeğini dolaşır. Yalın bordürlerle birbirinden ayrılan, bir dörtgen ve iki üçgen panodan oluşan aynalık, iki parça ağaçtan müteşekkildir. Dörtgen panoda, eğri kesim tarzında, küçük üçgen demetleriyle oluşturulmuş yıldız benzeri motifler, oval geometrik çerçeveler içerisinde tekrar edilmiştir. Üçgen panolar, birbirinin neredeyse aynısıdır. Ortaları boş bırakılan üçgen panoların birinin iç kesiminde bulunan kompozisyon, diğerinin dış kesiminde uygulanmıştır. İki sıralı üçgenlerden oluşan kuşak, altıgenler içine alınmış, altı kollu yıldız görünümü vermektedir. Diğer kesimlerde prizmatik üçgenlerden oluşan bir başka geometrik kompozisyon, çok kollu yıldızları hatırlatmaktadır. Minber korkuluğunda ajurlu geçmelerle birbirlerine ve minbere tutturulan geometrik bir başka kompozisyon yer alır. Korkuluğun ortasında uzatılan bir parçanın üzerinde, belli aralıklarla açılan deliklere, aynı şekilde küçük parçaların dikine geçirilmesiyle oluşturulan kompozisyon, gayet güzel bir görüntü vermektedir. Minberin köşk, külah, köşk altı ve kapı kesimi, gayet basit tutulmuştur. Minber kapısı, köşk ve köşk altındaki tek parça tahtaların aynı şekilde yuvarlak dilimli zarif bir kemer şeklinde kesildiği görülmektedir (Foto.44). Köşk altında, çıtaların eşit aralıklarla çaprazlama şekilde çakılmasıyla elde edilen, zarif bir kafese yer verilmiştir. Kapı dikmelerinin üst kesimlerinde basit profillere yer verilmiştir.

Harimde ahşap süslemenin yer verildiği bir başka kesim, ortası kibleye doğru dikdörtgen şeklinde

³⁶⁹ Belli bir program gözetilerek yapılan oymaların üzerinde hem basit hem de uyumsuz gözükken bu boyamadan belki de hoş olmadığı için vazgeçilmiş olabilir. Nitekim bunlar diğer direklerde görülmemektedir.

taşırılan kadınlar mahfilidir (Foto.39). Mahfilde taşıntılı kesimin haricinde, parmaklık görülmez. Köşelerde profilli tepelikli babalar arasına alınan parmaklıkta, minber korkuluğundaki ajurlu kompozisyonun bir benzeri görülür. Çıkmanın oturduğu kiriş üzerinde tek sıra halinde, yan yana on kollu yıldızlar tekrar edilmiştir. Bu kesimde yer alan beyaz ve kırmızı aşı boyalı nakışlar, yukarıda zikrettiğimiz nakışlarla aynı çerçevede değerlendirilebilir.

Yakın zamanlarda elden geçirildiği anlaşılan tavanın ortasında yaklaşık 1.5 x 1.5 m. ölçülerinde, sekizgen bir göbek yer almaktadır. Burgulu bir silmeyle çerçeveselenen göbekte, beş sıra halinde, altı kollu yıldızlar yer alır. Göbeğin ortasındaki bulunması gerekirken yerinden sökülüp minber köşkü altında muhafaza edilen parçada, aynı kompozisyon görülür. Tavan göbeğindeki oymalar da eğri kesim tarzındadır.

10. Çarşamba / Ordu Köyü Camii plânı.

32. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, batı cephe.

33. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, doğu cephe.

34. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kible duvarı.

35. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, son cemaat yeri revaki.

36. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, harimin kuzey duvarı.

37. arşamba / Ordu Köyü Camii, harime açılan kapı.

38. arşamba / Ordu Köyü Camii, pencere muhafazası, ahşap lokmalı Şebeke.

39. arşamba / Ordu Ky Camii, harimi kuzey kesimi.

40. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kible duvar.

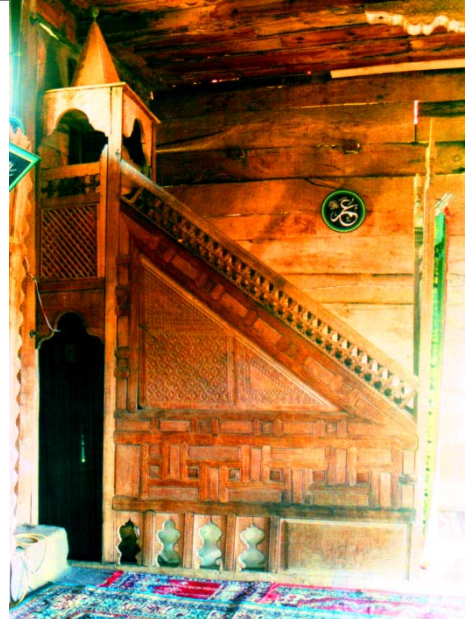
41. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.

42. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.

43. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, mihrabı.

44. Çarşamba / Ordu Köyü Camii, minberi.

SAMSUN YALI (HOCA HAYREDDİN) CAMİİ

Cami, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Hançerli Mahallesi'nde, Buğday Pazarı Sempti'nde, aynı adlı meydanın yanı başında bulunmaktadır (Foto.45). “Yalı”, “Hoca Hayreddin”, “Buğday Pazarı” adlarıyla bilinen cami, kapısı üzerindeki inşa kitabesine göre, Hoca Hayreddin tarafından H. 890 / M. 1485 yılında yaptırılmıştır. Güzel bir istifle, iki satır halinde, süslü harflerle 0.74 x 045 m. ölçüsünde taş üzerine yazılan kitabe, ortada dört yapraklı stilize bir çiçekle, dört kartuş içerisine alınmıştır. Arapça kitabenin metni şöyledir³⁷⁰ (Foto.46).

"رفع القدر مقبول الاكابر/ خير الدين خواجه هو المعز في الدنيا ويكسب الخير من مال
ذكر ناميدر ايا حيات بس مسجد غالي/ ايت تاريخ الحسن الصدور هذا مسجد الغالي"

*"Refi'ü'l-kadr makbulu'l-ekabir / Hayreddin Hoca huve'l-mu'izz fi'd-dünya ve yeksibu'l-hayr min mal
Zikri nam iddür eya hayat bes mescid-i gali / et tarih "el-hüsnu's-südur" haza mescidü'l-gali."*

Kitabedeki “el hüsnu's-südur” ifadeleriyle, ebced usulüyle tarih düşülmüş olup, karşılığı H. 890 / M. 1485'dir.³⁷¹ Çeşitli yayınlarda yapının 1312 yılında Sadık bin Abdullah tarafından yapıldığı tekrar edilmekte,³⁷² bunlardan birinde, buna ilaveten “kubbenin orta yerinde 721 hicri yılında yapıldığı yazılıdır” şeklinde bir ifade geçmektedir.³⁷³ Hicrî 721 miladi olarak 1321 yılına tekabül etmektedir. Cembeloğlu kardeşlerin yayınında muhtemelen bir yazım hatası olarak 1312 şeklinde kaydedilen tarihin, sonraki araştırmalarda yanlış şekliyle tekrar edildiği anlaşılmaktadır. İnşa kitabesinde, yapının inşa tarihi ve banisi açıkça belirtilmiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz araştırmacılar tarafından -Terzi hariç- bir İlhanlı veya Selçuklu eseri olarak gösterilen yapı aslında Osmanlı eseridir. Yapının plân ve mimarisi, kitabede geçen 1485 yılına son derece uygun düşmektedir.

K. Dilcimen kaynak göstermeksizin yapının vakfiyesinde “Hayrettin Camii” şeklinde geçtiğini, banisinin Yörgüç Paşa'nın kardeşi Hızır Bey olabileceğini bildirmektedir.³⁷⁴ Beşirli ve Okudan'ın araştırmalarında³⁷⁵ 1812, 1828, 1830,1831, 1833, 1834, 1838, 1841, 1856, 1858 yıllarında caminin bir takım ihtiyaçlarının görülmesi ve/veya cami görevlilerine verilmesi için, çoğu nakit olmak üzere çeşitli vakıflardan söz edilmektedir. Beşirli'nin araştırmadan 1856 dolayında caminin bitişiğinde, Kadiriye Tarikatına ait bir zaviye bulunduğu anlaşılmaktadır. Yapının bahçesinde Canik mutasarrıfı Hazine-dârzâde Abdullah Paşa tarafından yaptırılan gösterişli bir meydan çeşmesi bulunmaktayken bu çeşme 1934 yılında belediye tarafından sapasağlam olduğu halde yıktırılmıştır.³⁷⁶ Caminin kible tarafında küçük bir haziresi olduğu, 1934'te hazirenin başka bir yere nakledilip yerinin “bahçe” olarak düzenlendiği,³⁷⁷ 1985 yılında belediye tarafından bir çeşme ilave edilerek, hazire yerinin küçük bir parka dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı yılda caminin önüne betonarme bir son cemaat yeri, bunun doğusuna yeni bir şadırvan eklenerek, yapının elden geçirildiği belirtilmektedir.³⁷⁸ Cami 2007 yılı başında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, dış duvar yüzeylerindeki kirli tabakanın temizlenmesi ve eriyen kimi yüzeylerin aslına uygun olarak yenilenmesi suretiyle elden gerilmiştir. İçinde bulunduğu avluyla birlikte bakımlı durumdaki cami ibadete açıktır.

Yapı şehrin tarihi ve ticari bir merkezinde olup, vaktiyle denizin kenarındayken, doğu yönde denizin

³⁷⁰ Yapının ismi kitabede “Gali” (الغالي) şeklinde geçmektedir. Bunun zamanla “Yalı”ya dönüştüğü düşünülebilir. Bir başka ihtimale göre, kitabede yapı “değerinden çok pahalı olan” anlamına gelen bu sözcükle anılmış olabilir. Bkz. F. DEVELLİOĞLU, a.g.e., s. 275) Vakıf kayıtlarında ve çeşitli yayınlarda yapı “Hoca Hayreddin” şeklinde geçmektedir (V.G.M.V.K.A. 2276 numaralı Samsun Fihristi, s. 8, sr. 109. Buğday Pazarı ise yapıya bulunduğu semt sebebiyle verilen bir başka isimdir.

³⁷¹ Kitabeyi yayımlayan Terzi, inşa tarihi olarak aynı tarihi kaydetmiştir. Bkz. İ. TERZİ, “Samsun Yalı Camii ve Kitabesi”, O.M.Ü.E. F. D., S. 5, Samsun, 1990, s. 259, 68.

³⁷² S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 57, S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, Ankara, 1981, s. 32, *Tarih Boyunca ...*, s. 57, Anonim, *İlimiz Samsun*, İstanbul, 1988, s. 50; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 50, H.YİĞİT, Samsun s. 90, M. E. YOLALICI, *XIX. Yüzyılda ...*, s. 26, A. KAYIKÇI, *Samsun'da Kültür-Sanat*, C.1, s. 106, M. DAK, a.g.e., s. 35; P. TUĞLACI, a.g.e., s. 265, İ. ÇAKAN, a.g.e., s. 492, Anonim, *Samsun İl Yıllığı 1973*, s. 120, *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 36; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 45 (son yayında tarih 1894 olarak geçer. Diğerlerindeki tarih, burada miladi olarak algılanmış olmalıdır. Yayınlarında herhangi bir belge veya kaynak gösterilmemiştir.

³⁷³ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 57; S. CEMBELOĞLU -M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 32. Kubbede bugün bu şekilde okunabilecek bir yazı yoktur. İleride değineceğimiz üzere kubbedeki mevcut yazılar yenidir.

³⁷⁴ K. DİLCİMEN, “Canik Beyleri Tacettin ve Oğulları”, *19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi*, C. 4, S. 42, 1939, s. 16.

³⁷⁵ M. BEŞİRLİ, “19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri”, s. 476-78; M. OKUDAN, a.g.t., s. 22-24.

³⁷⁶ O. KÖSE, “Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)”, *Gelenekten Moderniteye Samsun* (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 272.

³⁷⁷ *Tarih Boyunca ...*, s. 154; B. SARISAKAL, ... *İkinci Kitap*, s. 354; H. UMUR, *Samsun'da On Beş Sene*, Samsun, 1946, s. 57.

³⁷⁸ A. KAYIKÇI, *Samsun'da Kültür-Sanat*, C.1, s. 107.

doldurulmasıyla, bugün denizden 350 m. kadar uzakta kalmıştır. İçinde bulunduğu hazire/park, yapıya nefes aldirmiş olup çevreden algılanabilmesini sağlamıştır.

Düz bir alanda kurulan cami, tromplarla geçilen, sekizgen kasnak üzerinde yükselen, tek kubbeyle örtüldür (Foto.45,47), (Çiz.11). Kare şeklindeki harimin önündeki muhdes son cemaat yerinin, orijinalde üç göz kubbeli olabileceği düşünülebilir.³⁷⁹ Yapının kuzeybatısında yer alan minare, dışa taşan, kare bir kaide üzerinde yükselmektedir (Foto.48). Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilmiştir.

Bir sıra kesme, taş üç sıra tuğla olmak üzere, alması düzenli beden duvarlarında, kuzeyde kapının solunda bir alt, doğuda üç alt, iki üst, batı ve güneyde altlı üstlü ikişer olmak üzere, toplam on dört pencere açılmıştır. İki sıra kirpi saçakla son bulan duvarların üzerinde, hafif içe çekilmiş yüksek sekizgen bir kasnak yer alır. Üç sıra kirpi saçakla son bulan kasnağın köşelerindeki trompların, iki sıra kirpi saçakla sınırlandırılarak dışa yansıtıldığı görülmektedir. Beden duvarlarına oranla hayli yüksek tutulan kasnak üzerinde, hafif basık, kurşunla kaplanmış³⁸⁰ bir kubbe yer almaktadır. Kasnakta giriş hariç, her yönde birer pencere açılmıştır. Bunlar; bal peteği şeklinde, ajurlu alçı şebekeli, sivri kemerli, tuğla çevrelikli, yapıya nispetle küçük pencerelerdir. Beden duvarlarındaki üst pencerelerde aynı form ve işçilikle karşılaşılrken, alt pencerelerde küçük farklar belirir. Kuzey, doğu ve güneyde, köşedekilerde kesme taş çevrelilik, dikdörtgen açıklık ve sivri kemerli alınlıklarla karşılaşılmaktadır (Foto.47). Kesme taşla çevrilen alınlıklar; basit, yatay tuğla dizileriyle doldurulmuş, dikdörtgen açıklıklar ise lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Batı ve doğu ile güneydeki diğer (orta) pencereler yalın dikdörtgen açıklıktan ibaret olup alınlıkları yoktur. Üst pencerelere oranla, biraz daha geniş tutulan alt pencerelerin dört yanı, ince profilli silmelerle çevrilerik vurgulanmıştır. Pencerelerin tamamı içe doğru mazgaldır. Beden duvarlarında iki, kasnakta bir olmak üzere, üç kat halinde büyük ölçüde simetrik düzende³⁸¹ açılan pencereler devriyle uyumludur.

Harimden basit bir kapı açıklığıyla ulaşılan minare kaidesinin batı yüzü, hafif eğiktir. Beden duvarlarını aşır, kasnağın yarı boyuna kadar uzanan, iki sıra kirpi saçakla son bulan kaidenin üstünde, sıvayla kaplı, basit bir bilezikle geçilen silindirik gövde yükselmektedir (Foto.48). Kaideden gövdeye geçişte bir biçim uyumsuzluğu görülür. Bileziğin hemen altındaki sıvasız, küçük bir alanda görülen tuğla örgü, kaidenin örgüsüyle farklı ve yeni görünümüdür. Şerefe altı; inşa tarihiyle uygun olmayıp, aralarda zikzak ve diş sıralarının yer aldığı üst üste bindirilmiş silmelerle teşkil edilmiştir. Eski bir resimde orijinalinin kirpi saçak şeklinde olduğu görülmektedir. Korkuluk ve yukarısı yenidir. Minarenin -muhtemelen 1943 depreminde zarar gördükten sonra- şerefe altlığından itibaren yenilediği bilinmektedir.³⁸²

Harime açılan kesme taş çevrelikli, basık kemerli kapı, silmelerle kuşatılmış olup, üstünde sözünü ettiğimiz kitabe yer alır (Foto.49). Kuzey duvarda sağdaki beşgen mihrabiye, dört sıra mukarnas kavsaralıdır. Kavsaranın konturu eğri bir hat çizerken, mukarnas yuvaları ince yırtmaçlarla hareketlendirilmiştir. Kapının sağ ve solunda dikdörtgen şekilde, iki dolap nişi yer alır.

8.50 x 8.50 m, ölçülerindeki 1.10 m. kalınlıktaki duvarlarla sarılan harimin, sıvalı ve boyalı duvarları, birinci kat pencerelerin üstüne kadar lambri kaplanmışır. Duvarlardan birkaç santimetre ileri taşırılan, konsolsu, küçük çıkıntılarla başlayan ayrıtlı tromplar, sivri kemerlerle kuşatılmışır. Kır sivri kemerlerle birbirine bağlanan trompların köşelerindeki boşluklar, pıdantif şeklinde küresel üçgenlerle değerlendirilerek, kasnak, yuvarlağa dönüştürülmüş ve 8.50 m. çapındaki kubbeyle geçirilmiştir.

Beyaz boyalı kubbenin tam ortasında bir, bunun çevresinde dört olmak üzere beş madalyon görülmektedir. Siyah zemin üzerine sarı boya ve yazılarla bezeli madalyonların orijinallikleri şüphelidir.³⁸³ Nakışların renk ve kompozisyonu, orijinallikten bir hayli uzaktır. Harimin kuzeyindeki kadınlar mahfili, yenidir.

Kıble duvarı ortasında yer alan beş köşeli mihrap nişinin³⁸⁴ iki yanında, altlık ve başlıkları kum saati şeklinde sütunceler yer alır (Foto.50). Nişin iki yanında plasterleri andıran, stilize bitkisel bir başlıkla son bulan, yalın bir bordür görülür. Barok karakterli stilize “C” ve “S” kıvrımları ve iri yapraklarla bezeli mihrap tacının

³⁷⁹ Sıvayla kaplı kuzey cephede, herhangi bir ipucu bulunmamaktadır.

³⁸⁰ Örtünün bundan önce oluklu kiremitle kaplı olduğu görülmektedir (Bkz. **Tarih Boyunca** ..., s. 32). Kurşun kaplamanın 1985 yılındaki belediye onarımından önce yapıldığı, 1977 yılındaki bir yayındaki resimden anlaşılmaktadır. Bkz. **Tarih Boyunca** ..., s. 57.

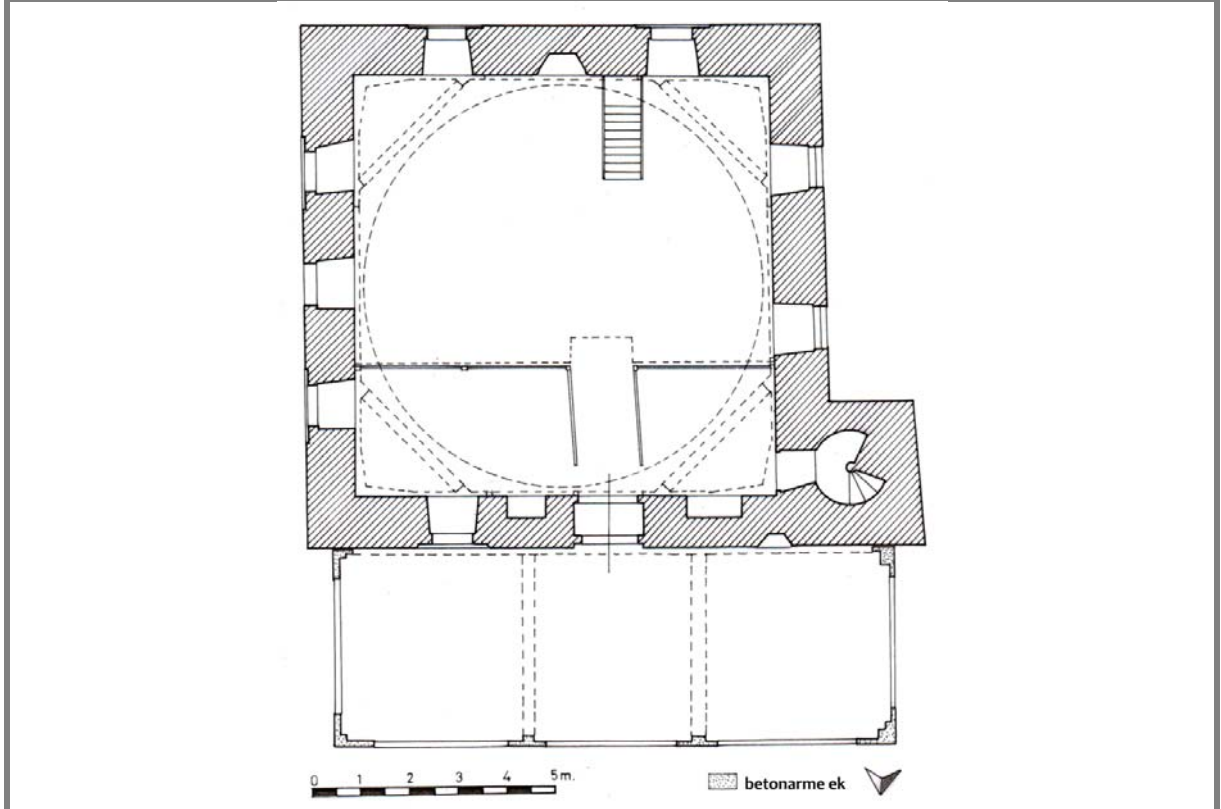
³⁸¹ Doğuda üç alt pencerenin sayısı, batıda ikiye düşmüştür. Bu asimetriye, batıda pencere olması gereken yerde bulunan minare kaidesi sebep olmuştur. Bir başka asimetriklik; giriş cephesinde, kapının solunda pencere yer alırken sağında, bunun yerinde bir mihrabiye bulunmasıdır. Bunun sebebi de kuzeyde cepheyi 2 m. kadar uzatan minare kaidesinin cephe düzeninde hesaba katılması olmuştur. Bu yüzden harim kapısı; kible duvarı ortasındaki mihrap ekseninden biraz batıya kaymış, kapının solundaki pencerenin simetriğindeki kesim, beden duvarı hizasına denk gelmiştir. Adını bilemediğimiz mimar, sorunu, bu kesime bir mihrabiye koyarak, güzel bir şekilde çözmüştür.

³⁸² B. SARISAKAL, ..., **İkinci Kitap**, s. 335.

³⁸³ İ. Terzi 1980’li yıllarda kubbedeki nakışların bir kısmının kazınarak beyaza boyandıklarını, bu tarihten önce kubbenin eteğinde ve çeşitli kesimlerinde sarı mavi kuşaklarla çeşitli nakışlar olduğunu belirtmekte, ancak bunların orijinallikleri konusunda bir görüş bildirmemektedir. İ. TERZİ, “Samsun Yalı Camii ve Kitabesi”, s. 267.

³⁸⁴ Beş sıralı mihrap kavsarasının kaba görüntüsü yenilenmiş olabileceğini göstermektedir. Mihrap ve çevresinde görülen kalın yağlı boya tabakası mihrabın malzemesini gizlemektedir.

ortasında içi boş, oval bir madalyon yer alır. Bordürler ve taç yapının inşa tarihiyle uyuşmamaktadır. Batılılaşma devri içerisinde değerlendirilebilecek bu kesimlerin 18. y.y. sonu ile 19. y.y. sonu arasında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu tarihlerde kavsarının özgünlüğünü kaybederek kabaca onarılmış olabileceği akla gelmektedir. Kible duvarının batı köşesindeki minber ile doğu köşesindeki vaaz kürsüsü ve kasnak pencerelerinin alçı şebekeli vitraylı içlikleri, yenidir.

11. Samsun - Yalı Camii plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

45. Samsun - Yalı Camii, doğu cephe.

46. Samsun - Yalı Camii, inşa kitabesi.

47. Samsun - Yalı Camii, doğu cephe.

48. Samsun - Yalı Camii, kuzey cephe.

49. Samsun - Yalı Camii, harime açılan kapı.

50. Samsun - Yalı Camii, mihrabı.

VEZİRKÖPRÜ TACEDDİN İBRAHİM PAŞA (KURŞUNLU) CAMİİ

Cami ilçe merkezinde Çanaklı Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.51). Çeşitli yayınlarda “Taceddin Paşa” ve “Kurşunlu” adlarıyla anılan³⁸⁵ caminin inşa kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan H. 27 Şaban 900 / M. 23 Mayıs 1495 tarihli üç sayfalık Arapça vakfiyesi³⁸⁶ ve tercümesinden³⁸⁷ anlaşıldığına göre yapı, “Hacı Beyzade Mevlana Safiyyüddin oğlu İbrahim Paşa” tarafından yaptırılmıştır. Cami vakfiyenin düzenlendiği 1495 yılı civarında yaptırılmış olmalıdır. Vakfiyede yapı, “imaret” ifadesiyle kaydedilmiştir. “Gayet muntazam ve muhteşem surette” inşa edilen imaretin, üç bölümden oluştuğu belirtilmektedir. Buna göre, misafirlerin istirahatlarına yönelik her birinin önünde sofa bulunan iki odadan oluşan tabhaneler birinci bölümü, cami ikinci, “mutfak, ekmebane, kiler, ambar ve diğer alet ve edevat, ahır, abdesthane vs. müstemilât” ise üçüncü bölümü oluşturmaktadır.³⁸⁸ Günümüzde; duvarlarla çevrili geniş bir avlu içerisinde, vakfiyede “imaret” olarak nitelenen cami ve tabhane bölümlerini içeren, önünde şadırvanı bulunan, yan mekânlı bir cami mevcuttur. Vakfiyede üçüncü grubu oluşturan bölümlerin yerlerine dair bir işaret yoktur. Bunların bir kısmının bugünkü yapı bünyesinde olabileceği düşünülebilir. Ancak vakfiyede epey tefarruatlı sayılan ve müstakil bir alanda bulunması mümkün olabilecek mutfak, ekmebane, kiler, ambar, ahır, abdesthane gibi bölümlerin vaktiyle caminin çevresinde bugünkü avlu dahilinde inşa edilmiş olabilecekleri düşünülebilir.³⁸⁹ Vakfiyede, vâkîfın tayin ettiği personelin nitelikleri, görev ve ücretleri, imarete vakfedilen mal ve mülkler, (divan, köy, mezra tarla, han, hamam, bedesten, boyahane, dükkân) mütevellî tayini ve vakfın şartına muhalif davranacaklar için müeyyidelerle ilgili düzenlemeler yer almaktadır.³⁹⁰ Bugün caminin 50 m. kadar güneydoğusunda, cami avlusunun batısından geçen sokak kenarındaki bir evin altında bulunan hamam, imaretin vakıfları arasında görülmektedir.³⁹¹ İ. A. Yüksel, Hüseyin Hüsameddin'e dayanarak ve yukarıda belirttiğimiz vakfiyeden hareketle “Taceddin Paşa”nın bu cami ile birlikte bir külliye dahilinde “birer mekteb, imaret, tabhane, zaviye, hamam ve saray (şehzade Sultan Ahmed Sarayı)” yaptırdığını bildirmektedir.³⁹²

Arapça vakfiyenin derkenarında “Tacüddin” ifadesiyle kaydedildiği belirtilen³⁹³ İbrahim Paşa, tarihi kaynaklarda “Taceddin İbrahim Paşa” şeklinde geçmemekle birlikte Kamus'ul A'lâm'da geçen bir İbrahim'in banî ile aynı kişi olabileceği belirtilmektedir.³⁹⁴ Hüseyin Hüsameddin Taceddin Paşa'nın “Alâeddin Şirvan'ın torunlarından” olduğunu 896 / 1491'de “Amasya Valisi Şahzade Ahmed'in divan kâtibi” olduğunu, bundan sonra Köprü Köyü'nde bir cami, bir imaret, bir hamam ve İstavloz Çay'ının kenarında Sultan Ahmed adına bir saray yaptırdığını belirtmektedir.³⁹⁵ “Taceddin İbrahim Paşa'nın” Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Taceddin

³⁸⁵ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 126, H. YİĞİT, Samsun, s. 255.

³⁸⁶ V.G.M.V.K.A., 731 numaralı defter, s.16, sr. 15.

³⁸⁷ V.G.M.V.K.A., 1167 numaralı defter, s. 401, sr. 92.

³⁸⁸ Vakfiye hakkında detaylı bilgi için Bkz. M. E. YURDAKUL, “Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları İle Vakıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1983, s. 1619–26.

³⁸⁹ 1989–1999 yıllarındaki restorasyonda yeniden düzenlenen avluda, bu yapılara ait olabilecek bir kalıntı bugün mevcut değildir. Yurdakul 1983 yılında yayınlanan araştırmasında, caminin batısında bu yapılara ait olabilecek temel izleri bulunduğunu belirtmektedir. M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1620.

³⁹⁰ Vakfiyede tafsilatlı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bkz. M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1619–1625.

³⁹¹ “Tahta Hamamı” adıyla incelediğimiz yapı, söz konusu vakfiyeye göre İbrahim Paşa tarafından yaptırılmış ve hamamı bu camiye (“imarete”) vakfedilmiştir. V.G.M.V.K.A., 731 numaralı defter, s.16, sr. 15. 8. Vakfiyenin vakıflardaki tercümesi için bkz.V.G.M.V.K.A., 1767 numaralı defter, 401. sayfa, 92. sıra.

³⁹² İ. A. YÜKSEL, Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520), C. 5, İstanbul, 1983. s. 407-10. Yüksel, cami ve caminin bir alt sokaktaki bir evin bodrumunda kaldığını belirttiği hamamın haricindeki yapıların günümüze ulaşamadığını belirtmektedir.

³⁹³ M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1626.

³⁹⁴ Bu İbrahim'lerden biri, aynı tarihlerde Amasya ve civarında bulunup saray ile alakası olan “Mevlayı Seyyit” İbrahim'dir. Kamus'ul Alam'a istinaden babası evliyaullahtan bir zat olup İran'dan gelerek Amasya civarında yerleşmiştir. İbrahim ilk önce babasının zaviyesinde terbiye olmuş, sonra ilim tahsili için Bursa'ya gitmiştir. Daha sonra Karaman'lı Vezir Mehmed Paşa'nın oğlu ile Sultan Mehmed Han hazretlerinin sağlığında Sultan Beyazıt'ın oğlu Şahzade Korkut'un talimine memur olmuştur. Merzifon, Karahisar, Amasya gibi bazı şehirlerde müderrislik yapmış ve Amasya Kadılığı'na tayin olmuştur. Nihayet tedris ve kazadan el çekip Sultan Beyazıt'ın bağladığı tekaudiye ile yetinmiş, Yavuz Sultan Selim hazretleri de kendisine İstanbul- Eyüp Sultan'da bir ev bağışlamış ve 90 yaşını geçkin olduğu halde 935 tarihinde vefat etmiştir. M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1626. Sicil-i Osmanî'de “Taczâde” başlığı altında “II. Bayezid devri (1481–1512) ricalinden Tac Bey'in oğulları Cafer Çelebi ve Sa'di Çelebi torunlarıdır. Adları yarım asır kadar sürmüş olan kimselerdir” ifadeleriyle kayıtlı olan kişinin isimler tam oluşmasa da Taceddin İbrahim Paşa olabileceği düşünülebilir. Danişmend'in kitabında geçen “Nişancı Tacizâde Cafer Çelebi” de Taceddin İbrahim Paşa'nın oğlu olabilir. Mehmed Süreyya, “Taczâde” mad., Sicil-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri, C. 5, İstanbul, 1996, s. 1610; İ. H. DANIŞMEND, a.g.e., C. 1, s. 251, 422, 455, 464-65, 472, 485. Ayrıca bkz. A. TUZCU, Vezirköprü Meşhurları, Samsun, 2010, s. 41-42.

³⁹⁵ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 307. Yazar ilerleyen sayfalarda Taceddin Paşa'nın Şeyh Alâeddin-i Şirvani'nin oğlu Lalacık Gazi Bey'in torunu olduğunu, ayrıca Şeyh İbrahim Baba için bir tekke, bundan hariç bir mektep yaptırdığını ifade etmekte,

Paşa'nın bu yapısıyla birlikte Merzifon'daki cami ve imaretine ait "evkafı mahsulat ve ihracat muhasebesi" ile "irad ve masarifat muhasebesi" kayıtları (tarihsiz) bulunmaktadır.³⁹⁶

1943³⁹⁷ depreminde caminin mihrap önü kubbesi, son cemaat yeri ve minaresinin tamamen yıkıldığı, 1955 yılında mahalle sakinleri tarafından bazı tehlikeli kısımları da yıkılarak, orijinal duvarlar üzerinde, moloz taşla, ahşap tavanlı ve kiremit çatılı olarak yenilediği, tabhane odaları (yan mekânlar), minare kaidesi, son cemaat yeri sütunları ve başlıkları ile ahşap kapı kanatlarının bu yıllarda orijinalliklerini muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır.³⁹⁸ 1955 yılındaki onarımın basit oluşu ve yapının orijinaline uygun düşmeyişi sebebiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1989 yılında başlatılan, uzun yıllar durakladıktan sonra nihayet 2000 yılı civarında bir restorasyonla³⁹⁹ cami, orijinale uygun olarak restore edilmeye çalışılmıştır. Yapının avlusunda soncemaat yerini batı yanında 5-6 metre mesafede H. 27 Cemaziyelâhir 1253 / M. 28 Eylül 1837 tarihli baş ucu şahideli bir mezar bulunmaktadır. Mahalle sakinleri, vaktiyle caminin avlusunda caminin kuzey haricindeki yönlerinde epey sayıda eski mezar bulunduğunu fakat zamanla avlu düzenlemeleri ve restorasyonlarda ortadan kaldırdıklarını belirtmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz mezar hazireden kalan tek örnektir. Cami, ibadete açık olup bakımlı durumdadır.

Orta büyüklükte yan mekânlı bir yapı olarak karşımıza çıkan cami, duvarlarla çevrili genişçe bir avlu içerisinde, düz bir alanda kurulmuştur (Foto.51). Yapı dıştan, doğu-batı ekseninde (minare dahil) 25.20 m., kuzey-güney ekseninde 18.60 m.lik bir alana oturmaktadır. Duvar kalınlıkları kuzeyde 1.25 m., tabhane odalarında ise 1.05 m.dir.

Cami, orta eksende kubbelerle örtülü sofa ve mihrap önü, sofanın iki yanında yine kubbelerle örtülü birer tabhane, bunların önünde beş gözlü, kubbelerle örtülü bir son cemaat yeri, minare ve şadırvandan oluşmaktadır (Çiz.12). Minare batıdaki tabhanenin yanına bitişirken, sekizgen şadırvan caminin önünde yer almaktadır.

Son restorasyonda yapının dış cephelerinin hemen tamamı kesme taşla kaplanmıştır. Mihrap önü bölümünün subasman seviyesinde birinci taş sırası hariç olmak üzere, tamamı yenidir (Foto.52). Kubbeler betonarme olup son restorasyondan kalmadır. Subasman seviyesindeki açık renkli taşların ilk yapıdan kaldığı ve restorasyonda tekrar kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Tabhane duvarlarında görülen açık sarı kesme taş örgü, depreme zarar görmeyen orijinal dokudur. Bu kesimlere bakarak, caminin orijinalde düzgün kesme taş işçilikli olduğu anlaşılmaktadır. Son cemaat yeri de son restorasyondan kalmadır (Foto.52). 1994 yılındaki araştırmamızda 1955 yılında yapılan sundurmanın kaldırılmış olduğunu gördük. Yine 1994'te, kuzey cephenin taş ve tuğla karışımı duvar örgüsü, revakın örtüsünü taşıyan tuğla kemer izleri, kuzey duvarda bu kemerleri taşıyan kesme taş konsollar ve orijinal sütun altlıkları, zemine yerleştirilmiş vaziyette görülmekteydi. Şimdiki son cemaat yerinin sütun altlık ve başlıkları kemer ve kubbeleri son restorasyondan kalma olup eski sütun başlıkları, avluda sergilenmektedir. Son cemaat yerinin bu günkü halinin orijinale uygun olduğu düşünülebilir (Çiz.13). Zira 1994'te konsol ve kemer izlerine bakarak, bu kesimde orijinalde de beş gözlü, sütunlara oturan kubbeli bir revak olduğu anlaşılmaktaydı.

Avluda bulunan sütun altlıkları muntazam kesme taş işçilikli olup, ikisi baklava dilimli, diğerleri basitçe profilli olup, badem ve mukarnas oymalarla bezelidir. Son cemaat yeri revakı orta gözünün zemini yanlardan 0.40 m. alçaktır (Foto.52). Cephenin ortasında yer alan taçkapının sağ ve solunda, sofaya açılan birer pencereye yer verilmiştir. Kuzey cephede bunlardan başka, tabhane odaları hizasında birer mihrabiye ve tabhanelere açılan birer pencere daha bulunmaktadır (Foto.52).

Yapı dıştan, son derece yalındır. Giriş olarak düzenlenen kuzeyde, revak, taçkapı, minare, pencere, mihrabiye ve kubbelerin yer aldığı hareketli bir cephe düzeni görülür. Doğu ve batı cepheler, batıdaki minare haricinde birbirinin aynısıdır. Tabhane odalarında kible cephesinde ortada bir alt, iki üst pencere açılmıştır. Alt pencereler, kuzey cephe ve mihrap önü bölümünün alt pencerelerinde olduğu gibi, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmış dikdörtgen açıklık ve kör sivri kemerli alınlıklara sahiptir (Foto.53). Diğer cephelerinde olduğu gibi sivri kemerli üst pencereler, ajurlu alçı şebekelidir. Tabhanelerin yan duvarlarında batıdaki bir, doğudaki iki pencere açılmıştır. Batıda, minare kaidesi, simetriğinde bulunan pencerenin açılmasını engellemiştir. Mihrap önün bölümünde doğu, batı ve güneyde, altlı üstlü ikişer pencere yer alır.

Sofa ve mihrap önün kubbeleri mevcut haliyle hafif oval olup aynı yükseklik ve çaptadır (6.30 m.),

Taceddin Paşa'nın katkısına vurgu yapmaktadır. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin a.g.e., C. I, s. 308, Ayrıca Bkz., B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315; A. SARCAN, a.g.e., s. 116.

³⁹⁶ B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n. 10923; B.O.A., EV.HMH.d., d.n. -1 /-1, g.n. 4381; d.n. -1 /-1, g.n. 3985; d.n. -1 /-1, g.n. 3986; d.n. -1 /-1, g.n. 4645.

³⁹⁷ Tarih Yurdakul'da 1939 olarak geçmektedir. Bkz., M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1620.

³⁹⁸ M. E. YURDAKUL, a.g.m., s. 1620. Ayrıca bkz A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 126; H. YİĞİT, Samsun, s. 251.

³⁹⁹ Bu restorasyonda camiinin avlu duvarı elden geçirilmiş, çevre düzenlemesi yapılmış, üst örtüsü yıkılan şadırvanın oturakları yenilenmiş, mihrap önü ve sofanın 1955 yılından kalma çatıları kaldırılıp, orijinale benzer şekilde, ancak betonarme kubbelerle değiştirilmiş, üst örtünün kurşunları yenilenmiş, minare kaide yukarisından itibaren yeniden yapılmış, son cemaat yeri aslına benzetilerek yeniden yapılmış, tüm cami sıvanarak hasar gören duvarlar elden geçirilmiştir.

(Çiz.14-15). Tabhane odaları daha alçakta olup, kubbe çapları 5 m.ye düşmektedir. Caminin kubbe geçişlerinin tamamı pandantif olup kasnaklar sekizgendir.⁴⁰⁰

Kare kaidenin kuzey yüzündeki basık kemerli bir açıklıkla girilen minarenin, kısmen orijinal olan kaide haricindeki bölümleri, son restorasyonda yapılmıştır (Foto.51-52). Caminin 8 m. kadar kuzeyinde kapı ekseninde bulunan şadırvanın su haznesi orijinaldir (Foto.54). Her biri yek pare kesme taş bloktan imal edilen sekiz köşeli haznenin haricindeki kesimler, son restorasyonda yenilenmiştir. 1994 yılında şadırvanın ahşap direklerle taşınan sekiz omuzlu kırma çatısı yıkılmış idi. Su haznesinin her yüzünde, kaş kemerli kartuşlar, bunların ortasında, iç içe oyulmuş dairelerden oluşan basit bir kompozisyon görülür (Foto.54).

Kuzey cephenin ortasındaki taçkapı, yapının en orijinal ve gösterişli elemanıdır. Düzgün kesme taş işçilikli kapı, yapının inşa tarihiyle uygun düşen bir kuruluşa sahiptir (Foto.55-56). Duvardan 0.30 m. kadar ileri çıkan, basık kemerli kapının açıklığı üstünde boş bir kitabelik yer alır. İki yanda kum saati şeklinde atlık ve başlıklara sahip sütuncelerle sınırlandırılan açıklığı, ortası kırılan yayvan bir kemer kuşatmaktadır (Foto.56). İki yanında mukarnas kavsaralı mihrabiyeleere yer verilen taçkapı, silmelerle kuşatılmıştır (Foto.57). Kapı kuşatma kemerinin zemine bakan yüzünde, palmet dizilerinden oluşan kalemışı nakışlar görülür. Taş üzerine uygulanan stilize nakışların yakın benzerleri, açıklığı üstten dolanan geniş silmelerde de yer almaktayken, son restorasyonda kalan izler, iyice silinmiştir. 1994 yılında tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu kesimde kartuşlar içerisine alınmış iki yazı panosu ile, bunların arasında, yarı natüralist çiçek ve yapraklardan oluşan bitki dekoru bulunmaktaydı. Belirtilen tarihte rozetlerin silindiği, nakış ve yazıların siyah konturları ise büyük ölçüde seçilebilmekteydi. Kartuşlardan soldaki silinmiş, sağda tek satırlık sülüs hatlı Arapça olanı ise okunabilmekteydi.⁴⁰¹ Taçkapı boşluğunu örten düz tonoz, on iki kollu yıldızlardan dağılan geometrik bir kompozisyonla bezelidir (Foto.58). Yüzeyin oyulmasıyla kabartılan yıldızların göbeğinde sarkit ve gülbezeker yer alır. Soldaki sarkit düşmüş, diğerlerinin ucu kırılmıştır. Taçkapının üzerinde yer alan küçük sivri kemerli pencere, son restorasyonda dıştan kapatılarak, yapı içine bakan, küçük bir nişe dönüştürülmüştür. Taçkapının harime bakan yüzü, dilimli kaş kemerli bir kuşatma kemeri içerisine alınmıştır (Foto.59).

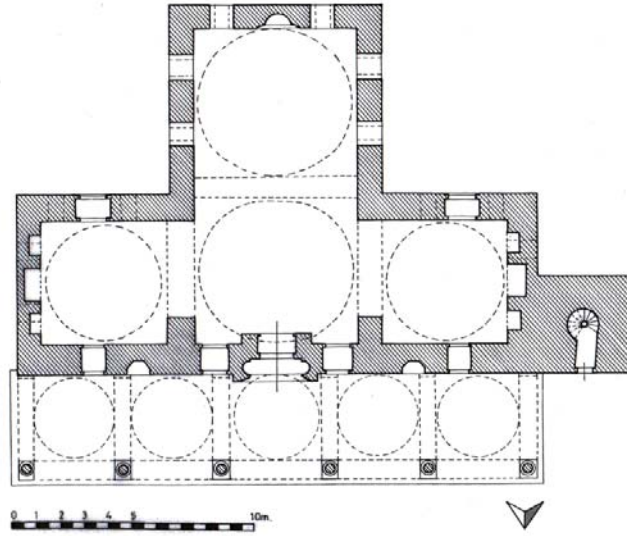
Taçkapının, ortadakiler büyük olmak üzere üçer panoya ayrılan, birbirinin simetriği ahşap çifte kanatları, kısmen künde-kârî tekniğiyle imal edilmiştir (Foto.56,60). Yüzeysel oymalarla bezenen üst panolarda, T şeklinde dönerli geometrik bordürlerle sarılan kitabelikler yer alır. Zeminini stilize kıvrık dal, yaprak ve çiçeklerden oluşan, gayet zarif bitkisel dekorasyonla bezeli celi sülüs kitabelerde sağda "*Lailaheillah*", solda "*Muhammeduresulullah*" olmak üzere Kelime-i Tevhid yazılıdır. Künde-kârî tekniğiyle imal edilen orta panolarda, on kollu yıldızdan dağılan geometrik bir kompozisyon görülür (Foto.60). Geçmeler arasında oluşan yıldız, beşgen ve çeşitli geometrik yüzeylerde, gayet zarif oyulmuş stilize çiçek ve yapraklara yer verilmiştir. Buldukları geometrik alanlara uydurulan kompozisyonlarda, rumi palmet, kıvrık dal ve hatayiler görülmektedir (Foto.61). Altı kollu yıldızdan dağılan geometrik bir kompozisyonun görüldüğü künde-kârî alt panolarda, panonun ortasındaki yıldız, zarif stilize çiçeklerle bezenmiştir. Kanatların ortasındaki profilli bininin üzerinde, alt ve üst kesimlerde birer palmet yer alır. Kanatlarda ve binide zarif kıvrık dallar arasında rumi ve palmetlerle süslü küresel metal plakalar görülür. Kanatları sövelere tutturmak için dövme demir menteşeler kullanılmıştır.

Kapıdan yapının sofa bölümüne ulaşılır. Aynı ölçülerdeki sofa ile mihrap önü bölümünü geniş bir kemer ayırır (Foto.62). Bu kesimlerde orijinal görünümünden hemen hiçbir şey kalmamıştır. Mihrap önü bölümünde yer alan mihrap, minber ve kürsü gibi elemanların tamamı yenidir.

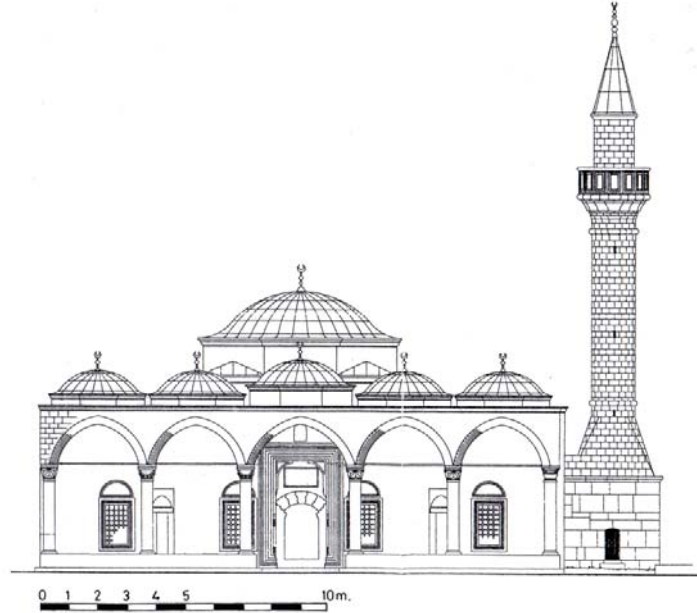
Geniş bir kemerle sofaya açılan, simetrik düzende, birer ocak ve ikişer dolap nişine yer verilen kare şeklindeki tabhaneler, pandantiflerle geçilen tek kubbelerle örtülmüştür (Foto.63). Ocak ve dolap nişleri ve pencere çerçevelikleri son restorasyonda elden geçirilmiş, üst pencere içlikleri vitraylı olarak yenilenmiştir.

⁴⁰⁰ Daha öncede değindiğimiz gibi mihrap önü, sofa ve son cemaat yeri kubbeleri son restorasyonun ürünüdür.

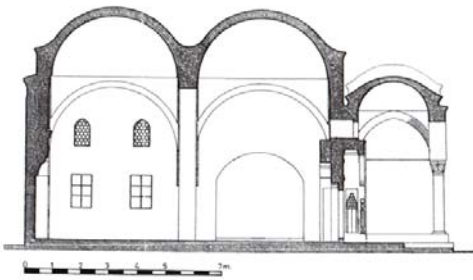
⁴⁰¹ Kitabenin okunuşu: "*babuna meftuhun limen rahale de hale*" anlamı ise "*kapımız gelip girene açıktır*" şeklindedir.

12. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

13. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii kuzey cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

14. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

15. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

51. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, güneybatıdan.

52. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, son cemaat yeri.

53. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, batı tabhane hücresi.

54. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, şadırvan.

55. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı.

56. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanatları.

57. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı mihrabiyesi.

58. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı açıklığı üstü.

59. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapının iç yüzü.

60. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanatları, detay.

61. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanadı detayı.

62. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, mihrap önü bölümü ve doğu sofa.

63. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, doğu tabhane hücresi içten.

ÇARŞAMBA - KUŞHANE KÖYÜ ESKİ CAMİİ

Cami, Samsun - Çarşamba yolundan 2 km. kadar içeride, Çarşamba'nın 6 km. kadar batısındaki Kuşhane Köyü'nde, köy merkezinin dışında, sık ağaçlı eski bir mezarlık içerisinde bulunmaktadır (Foto.64). Yapının inşa kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapıya ait tarihsiz bir şahsiyet kaydı görülmektedir.⁴⁰² Cami, mimari açıdan, yöredeki diğer camilerde olduğu gibi Çarşamba Gökçeli (1206) ve Şeyh Habil Camii'nin (1211) küçük bir benzeridir. Yöredeki benzerleri gibi bunun da 15-18. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Harime açılan kapı çevresindeki 1933 ve 1947 tarihli basit yazılardan⁴⁰³ yapının, bu yıllarda bir ölçüde elden geçirilmiş olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁴

Düz bir alanda toprak zemine konulan kalın kütükler⁴⁰⁵ üzerinde kirişleme usulüyle oturtulan yapı, yerden 0.40-0.50 m. kadar yükseltilmiştir. Kütükler üzerinde, alta doğu - batı onun üstünde kuzey-güney ekseninde uzatılan kirişlerin kalınlıkları, 0.15 - 0.20 m. arasında değişmektedir.

Ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilmiş olan cami, içten muhdes bir düz tavan,⁴⁰⁶ dıştan ise üç omuz kırma çatıyla örtülmüştür. Tek katlı olarak inşa edilen yapının dikine dikdörtgen şeklinde 6.35 x 8.10 m. ölçüsündeki hariminin önünde, basit bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.16). Kuzey ve doğudaki "L" şeklindeki revakla birlikte ölçüleri 8.35 x 13.60 m.yi bulan caminin, kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Harim ve son cemaat yerinin duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulmuş, boydan boya uzatılan tek parça ve 0.10 m. kalınlığındaki ahşap perdelerle yığma olarak inşa edilmiştir. Duvarlara oranla yüksekçe tutulan alaturka kiremitlerle kaplı çatı yapıya, basık bir görünüm vermektedir (Foto.64-65). Duvarlardan kiblede 0.60 m. diğer yönlerde 0.80 m. kadar taşırılan çatı saçağı, bu etkiyi arttırmaktadır.

Yapıya kuzeyindeki iki basamaklı basit merdivenle ulaşılmaktadır. Kuzeyde 1.30 m., doğuda 1.80 m. genişlikteki revakın direkleri arasında, tahtalar çakılmak suretiyle basit bir korkuluk⁴⁰⁷ çekilmiştir. Revakın kuzeybatı köşesi, yerden çatıya kadar uzatılan tahtalarla kapatılmıştır. Kuzeyde altı, doğuda yedi olmak üzere, on üçü bulan altlık ve başlıkları bulunmayan revak direkleri, kare kesitli olup, gayet basit tutulmuşlardır. Direklerin üzerine atılan kirişlerle taşınan revak, harim çatısının altına alınmıştır. Son cemaat yerinde olduğu gibi revakın da üzeri bakkal tavan şeklinde örtülüdür (Foto.66). Caminin batı cephesinde revak bulunmaz. Bu kesimde çatıyı taşıyan kirişle duvar arasında, düzensizce uzatılan eliböğründelerle karşılaşmaktayız (Foto.65). Bunlar, yapıyı yağmurdan korumak için geniş tutulan saçağı taşımaya yöneliktir.

Harimin kuzeyinde yer alan, harime nispetle hatırı sayılır bir ölçüde tutulan son cemaat yerinin duvarları 1.20 m. kadar yükseldikten sonra, orta kesimleri kesilerek, kuzey doğu ve batı yönlerde dışa açılmıştır. Kuzeyde ortadaki iki direk, yapının girişini belirlemiştir. Bunların üzerinde uzatılan kenarları basit profilli perde ile açıklığın köşelerindeki benzer profiller, ön cepheye yalancı kemerli bir görünüm kazandırmıştır. Son cemaat yerinin batısındaki açıklık, yakın zamanlarda çekilen raflı⁴⁰⁸ ahşap perdelerle, doğudaki açıklık benzer şekilde iki ince direk ve yatay bir parça ile kapatılmıştır. Son cemaat yerinin ortasında, harimdeki direğin ekseninden 0.30 m. kadar batıya kaymış durumda, yamuk sekizgen bir direk yer alır. Basit profilli başlığında silik aşı boyaları bulunan direğin üstünde, çatıyı taşıyan dikme, göğüsleme, mertek ve nihayet kiremitler görülebilmektedir.

Harime, duvar perdelerine alelusul çakılan söveler arasındaki dörtgen açıklıklı, tek kanatlı basit bir kapıyla girilir.⁴⁰⁹ Harimin kuzeyinde pencereye yer verilmezken, güneyde doğu kesimde bir, batıda bir alt, bir üst olmak üzere, iki küçük açıklık bulunur. Ahşap perdelerin kesilmesiyle açılan 0.30 m. civarındaki açıklığa dıştan ahşap çubuklar çakılmıştır (Foto.65). Bunların bir benzeri de batı duvarının alt kesiminde görülür. Kible duvarının üst kesiminde, batıdaki küçük pencerede olduğu gibi dövme demir şebekeli bir pencere görülmektedir (Foto.65). Doğuda duvar ortasında bulunan büyük bir pencereyle birlikte harim iki büyük, üç küçük pencereyle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Büyük pencerelerde olması muhtemel orijinal kanatlardan bugün eser yoktur.

⁴⁰² V.G.M.V.K.A., 2276 numaralı il fihristi, s. 29.

⁴⁰³ Bunlara ileride değineceğiz.

⁴⁰⁴ Harime açılan kapı kanadında, iki yerde Latin harfleriyle yazılı "1947" tarihi, kanadın bu tarihte yenilendiğine işaret olmalıdır. Kapı üstünde kirişin altında duvara çakılı küçük bir tahtada Arapça "Cuma? 1933" yazılıdır. Bu caminin 1933'te bir tamir geçirdiğine işaret sayılabilir.

⁴⁰⁵ Belli aralıklarla yerleştirilen yaklaşık 0.30 cm. kalınlıkta ve 1 - 1.50 m. uzunluktaki kütükler kısmen çürümüştür.

⁴⁰⁶ İleride değineceğimiz üzere orijinalde yapıya tavan döşemesi çakılmaksızın bakkal tavan şeklinde yapıldığını düşünmekteyiz.

⁴⁰⁷ Kolayca çürüyebilecek incelikteki tahtalardan yapılan korkuluğun zamanla çürüyüp, yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

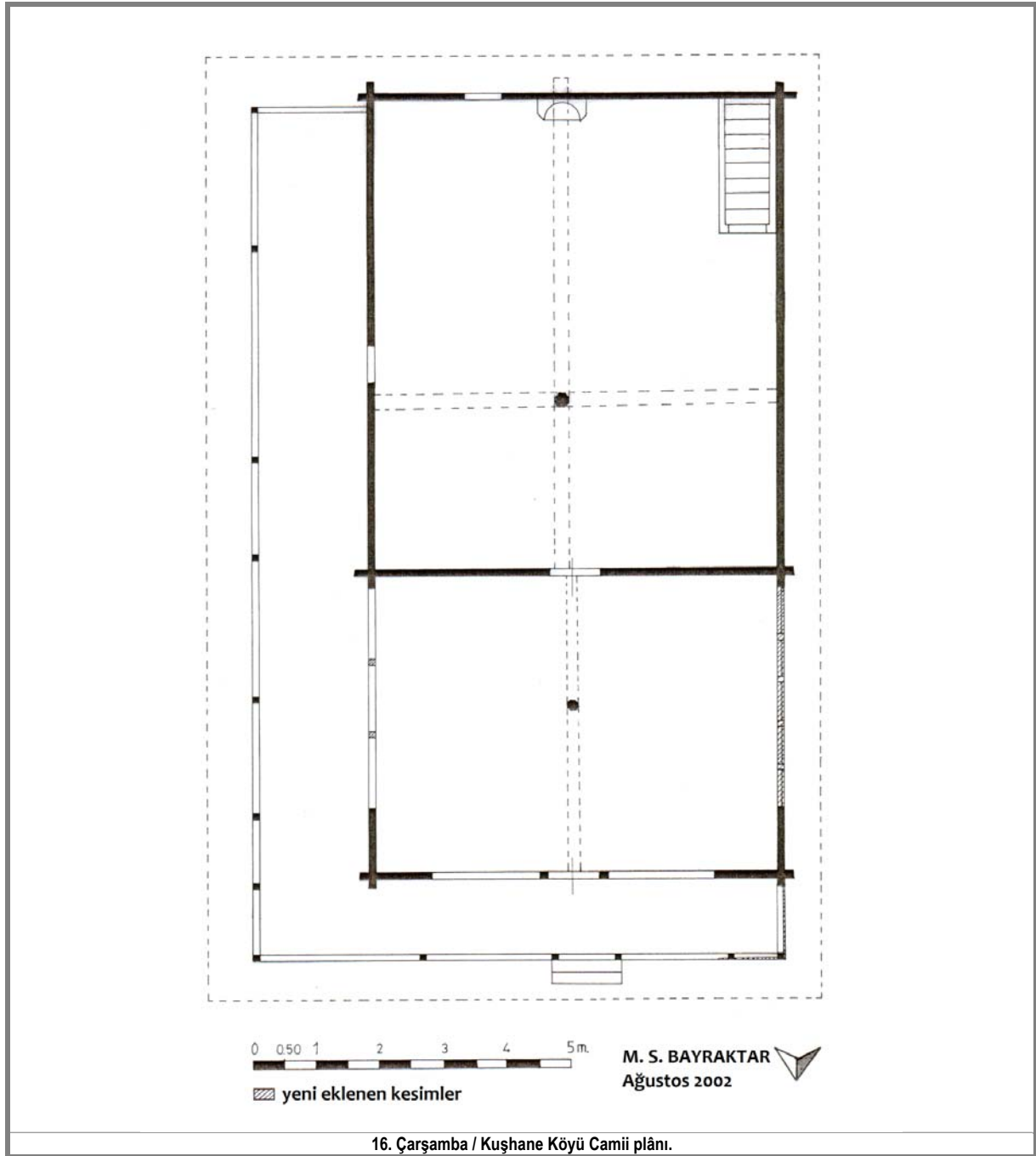
⁴⁰⁸ Rafların papuçluk olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Uygulama çok eskiye gidebilir.

⁴⁰⁹ Kapı kanadı ve üstündeki 1933 ve 1947 tarihli yazılara yukarıda değinmiştik.

Son yıllarda kendi haline bırakılan caminin harimi gayet sade bir görüntü verir. Ortada bulunan gayri muntazam sekiz köşeli direğin üstünde, doğu-batı ve kuzey-güney eksenlerinde uzatılmış iki kiriş yer alır. Direğin kiriş eksenlerinde uzanan dört kollu başlıkları, kenarları şerit halinde üçgenlerle bezeli basit profillerle hareketlendirilmiştir (Foto.67). Başlıklarda son cemaat yerindeki direğin başlıklarında olduğu gibi, silik kırmızı aşı boyaları göze çarpar.

Harimde kapı-mihrap ekseninde uzatılan çatı kirişin üzerindeki ahşap perdeler Çarşamba ve Terme'deki diğer bazı camilerde⁴¹⁰ olduğu gibi çatıyı sağlamlaştırmaya yöneliktir.⁴¹¹ Duvarlardan 0.30 m. kadar dışa taşarak yapı dışından da algılanan (özellikle kible cephesinde) perde başları, camiye karakteristik bir görünüm kazandırmaktadır.

Kible duvarı ortasında bulunan basit, yarım yuvarlak mihrap, doğu köşedeki vaaz kürsüsü ve batı köşedeki minber yeni elemanlardır.

⁴¹⁰ Çarşamba Gökçeli Camii, Yayıncılar Köyü Şeyh Habil Camii, Ordu Köyü Cuma Camii gibi.

⁴¹¹ Uygulananın detayı için, benzerinin görüldüğü Şeyh Habil Camii'ne bakılabilir.

64. Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, kuzey cephe.

65. Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, güney ve batı cephe.

66. Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, çatı detayı.

67. Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, harim direği.

TERME - YENİ CAMİ KÖYÜ ESKİ (CUMA) CAMİİ

Cami, Samsun-Terme yolundan 3 km. kadar içeride, Terme'nin 14 km. kadar batısındaki Yeni Cami Köyü'nde, köy merkezi dışında eski bir mezarlıkta bulunmaktadır (Foto.68). Camiye ait bir inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Caminin muhtelif yerlerinde, aşı boyalı ve ahşap yüzeylere oyularak yazılmış, inşa tarihine dair bir işaret görülmeyen yazılar görülmektedir. Mihrabın sağındaki bordürde, ağaç yüzeye oyularak Arapça "1259" yazılmıştır. Basitçe dörtgen çerçeve içine alınan M. 1843 yılına denk gelen bu tarihin biraz üstünde, ahşap yüzeye mürekkeple gayet küçük olarak yazılmış nesih bir yazı yer alır (Foto.69):

"هذا تعمیر اوسطه اوفلى
احمد بن ابراهيم
سنة ١٢٥٩"

"Hâzâ ta'miru usta Oflu / Ahmed bin İbrahim / Sene 1259"

Burada geçen ifadelerden caminin H. 1259 / M.1843 yılında İbrahim oğlu Ahmed tarafından tamir edildiği anlaşılmaktadır. Harime açılan kuzey duvarın ortasındaki kapı kanadında, basit kazıma ve boyama usulüyle "sene 1318" (M. 1900) yazılıdır. Bu tarih, kapı kanadının yenilediği tarih olabilir. Cami mimari açıdan, Çarşamba Gökçeli (1206) ve Şeyh Habil Camii'nin (1211) küçük bir benzeridir. Terme ve civarının Çarşamba'dan daha sonra iskân edilmiş olabileceğini düşünürsek Terme'deki yapıların bu yıllardan sonra inşa edilmiş olabileceği anlaşılır. Camii'nin yöredeki benzerleri gibi 15-18. yüzyıl arasında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Cami, düz bir alanda, taşlara oturan kalın kütükler üzerinde kirişleme usulüyle kurularak yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.68). Dikine dikdörtgen şeklindeki 8.55 x 10.80 m. boyutlarındaki harimin, kuzeyinde bir son cemaat yeri, doğusunda bir revak yer alır (Çiz.17). Bunlarla birlikte 10.35 x 14.60 m. ye ulaşan tek katlı camiyi üç omuz kırma bir çatı örtmektedir. Çatının altı, bakkal tavan şeklinde açıkken, yakınlarda muhdes bir tavan⁴¹² yapılmıştır. Kuzeydeki kapıyla ulaşılan caminin kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Yapı ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Harim duvarları, köşede kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen 0.15 – 0.16 m. kalınlıktaki ahşap perdelerle yapılmıştır. Perdeler harim ve son cemaat yerinde duvar boyunca uzatılan tek parça karaağaçtır.⁴¹³

Kuzey cephede biri son cemaat yerine, diğeri revaka çıkışı sağlayan iki basit ahşap merdiven yer alır (Foto.68). Son cemaat yerinin doğu ve kuzey duvarlarında birer kapı açıklığı bırakılmıştır. Kapı kanatlarında süs unsuru görülmez. Doğuda kapı açıklığının sağında, kuzeyde ise her iki yanında 0.60 m. kotunda başlayıp kapı açıklığı üst hizasında son bulan ahşap perdeler görülür. Bunlar, ana duvarı oluşturan perdelerin kesilmesiyle oluşan boşlukta bir korkuluk gibidir. Alt ve üstte duvar perdelerine açılan girintilere yerleştirilip çivilerle tutturulan, duvar perdelerinin yarısı kalınlıktaki bu perdelerin, yapıyla uyumlu görünüşüne bakılarak ilk inşadan kalmış olabilecekleri düşünülebilir. Son cemaat yerinin batı yüzünde açıklık bulunmaz (Foto.70).

Son cemaat yerinin ortasında, basit profilli başlıklı, yamuk sekizgen bir direk yer alır. Son cemaat yerinin batı köşesinde yaklaşık 1.40 x 1.40 m. lik küçük bir alanda döşeme bulunmamaktadır (Foto.70). Köy halkından, şimdi beton olan bu kesimin, eskiden toprak döşeli olduğunu ve burada ateş yakılarak ısıldığını öğrendik.⁴¹⁴ 1.80 m. genişliğindeki revakta, kare kesitli, altlık ve başlıkları bulunmayan on direk yer alır. Revakın duvara bitişik batı kenarında basit bir ahşap seki görülür. Revakın muhtemel orijinal korkuluğu yerinde, bugün düzensizce çakılan tahtalardan oluşan yeni bir korkuluk görülmektedir. Yeni kiremitlerle kaplı çatının saçakları 1.00 m. kadar taşırılmıştır. Kuzeyde kapı açıklığının üstünde basit, sac ile kaplı muhdes bir kapı sundurması yer alır (Foto.68).

Duvarlarda, doğuda iki alt, batıda bunların hizasında iki üst pencere açılırken, kuzeyde pencereye yer verilmemiştir. Güney cephede pencere düzeni altlı üstlü, ancak asimetriktir. Bu cephede doğu kesimde iki alt pencere, üstte ise iki küçük açıklık yer alır. Pencereler basit dikdörtgen açıklık şeklinde olup, doğudaki ikisinin lokmalı kafes şeklinde ahşap şebekeleri ve dışa açılan çifte kanatları bulunur (Foto.71). Sade tutulan kanatlar batıdaki pencerelerde de görülür. Kible cephesinin alt iki penceresinin içten sürgülü kapakları yakın zamanlardan

⁴¹² 1994'te bakkal tavan şeklinde açık gördüğümüz çatı altını, 2003'te suntaıyla kaplı bulduk.

⁴¹³ Köyde gördüğümüz yaşlı bir şahıs duvarlarda sadece bir parçanın gürgen diğerlerinin karaağaç olduğunu belirtmiştir. Karaağaç; kerestesi beğenilir, parazitlere ve değişik hava koşullarına dayanıklı, su yapılarında ve iç yapıda kullanılan bir ağaç olarak tanımlanmaktadır. D. HASOL, a.g.e., s. 270.

⁴¹⁴ Özellikle soğuk kış günlerinde halkın sohbet vb. etkinlikler için son cemaat yerinde toplanmayı tercih ettikleri akla gelmektedir.

kalma veya yenilenmiş olabilir. Diğer pencereler gayet basit ve küçük tutulmuştur.

Harime kuzey duvarın ortasındaki basit bir kapıyla girilmektedir. Son cemaat yerine girişi sağlayan kapıyla aynı eksen üzerindeki kapının kanadı, yan yana çakılan üç parçadan oluşmaktadır. Kanadın üzerinde kırmızı aşı boyalı, altı yapraklı rozet ve iki çapraz çizgiyle bölünen dörtgen bir çerçeve ile yukarıda değindiğimiz yazı görülür.

Pencerelerin yetersizliği sebebiyle biraz loş kalan harimde, dokuz ahşap direk yer alır (Foto.72). Belli aralıklarla harime dağılan direklerin daha kalın tutulan orta sıradaki üçünün gövdesi, diğerlerinden farklı olarak, üst kesimleri içe çekilmiş ve basit profillerle hareketlendirilmiştir. Yamuk sekizgen kesitli direklerin profilli başlıklarında yer yer kırmızı aşı boyaları görülür. Basit çizgisel boyalarda yuvarlaklar, eğriler ve noktalamalara yer verilmiştir. Direklerin bazılarında başlık altında gövdenin üst kesimlerinde de benzeri boyamalar görülmektedir. Kök veya aşı boyası olduğunu sandığımız boyamaların hangi tarihte yapıldığı anlaşılamamaktadır. Ancak harime geçit veren kapının üzerindeki H. 1318 (M. 1900) tarihli yazıya bakarak bunların da bu tarihten kalma olabileceklerini düşünmek mümkündür. Harimde batı, kuzey ve kible duvarlarında aynı şekilde kırmızı aşı boyalarla yazılmış irili ufaklı yazılar bulunmaktadır. Batı duvarın ortasında iri bir besmele, kible ve kuzeyde ise belli belirsiz isim ve harfler seçilebilmektedir.

Kible ve kuzeyde, duvarlardan 0.25 cm. kadar dışa taşınan kirişlerin üzerinde çatının üstüne kadar uzanan ahşap perdeler yığılmıştır.⁴¹⁵ Harimin içinden bakılınca kuzey ve güney başları üç büyük yarım daire şeklinde kesilen perdelerin, birbirlerine kavila geçmelerle tutturulmuş olabileceği düşünülebilir.⁴¹⁶

Harimin ortasında kuzey-güney doğrultusunda uzatılan giriş ve direkler, son cemaat yerindeki direk ve girişle aynı hizada tutulmamıştır. Son cemaat yerindeki direk, 0.25 m. kadar batıya kaymıştır. Bunun sebebi, harimin kuzey duvarına her iki girişin geçirilmesi için iki ayrı yere ihtiyaç duyulması olmuştur.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, duvar perdelerinin kesildiği kesimde dışa doğru, basık yarım yuvarlak bir taşıntı yapar. Gayet basit tahtalardan yapılmış mihrap nişinin üzerinde yine aynı şekilde yapılmış bir tahta kavsara vardır (Foto.73). Yer yer yeni tahtaların bulunduğu mihrap nişinin üç yanını, basit bir ahşap çerçeve dolandır. Mihrabın bulunduğu kesimin sağ ve solunda, yapı dışında, duvara çakılmış iki dikme dikkat çekmektedir. Bunların mihrap açıklığı sebebiyle zayıflayan duvarı destekledikleri anlaşılmaktadır.

Mihrabın sağında minber, solunda ise duvar boyunca vaaz kürsüsüne kadar uzatılan 0.25 m. kadar yükseltile basit bir ahşap seki görülür (Foto.72). Sekinin üstünde mihrabın solunda tesbih asılmak için düşünülmüş profilli küçük bir dikme bulunur (Foto.73).

Minber, klasik elemanlara sahip, süslü bir eserdir (Foto.74). Batı yüzü korkuluk haricinde sade tutulan minberin doğu yüzündeki süpürgelik, bir dizi zarif dilimli kaş kemer şeklinde kesilerek boşaltılmıştır (Foto.74). İki köşer kemer şeklinde yüzeye oyulan panolardan, kapıya yakın olanın üstünde mürekkeple, güzel bir nesih hatla bir hadis-i şerif yazılıdır. Aynı şekilde biraz silik vaziyette, aynalıkla süpürgeliği ayıran kayıt üzerinde iki yerde daha hadis yazıları seçilmektedir.⁴¹⁷ Dikine konulmuş beş parçadan oluşan ve ince yivler haricinde bir hareket unsuru görülmeyen aynalığın üstündeki korkulukta, altı kollu yıldızdan dağılan, ajurlu geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.74). Kompozisyon, köşk altında da devam eder. Basit profillerle kemerli bir görünüm verilen köşkün pramidal külahı, muhdes tavan döşemesi içinde kalmıştır. Köşkün doğu yüzünde görülen silik, beyaz, stilize bitki kompozisyonun bakiyesi, minberin vaktiyle kalemişi veya aşı boyalarla süslü olduğuna işaret etmektedir. Köşk altı, açık olup altta, altlı üstlü "V" şeklinde, kalpleri hatırlatan bir bezeme yer alır. Kompozisyon, sekiz parça tahtanın kesilip yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur. Minberin kapısı basit profillerle belirlenmiş olup kanatları yoktur. Açıklığın üzerinde minberin diğer tüm yüzeylerinden daha koyu renkli ve eski olduğu izlenimi veren dörtgen bir parça yer alır. Dikine dörtgen alanlar içerisinde ağacın oyulmasıyla beliren kompozisyon sekiz kollu yıldızlardan oluşmaktadır. Sade bir dörtgen çerçeve içine alınan panonun ortasında, kare bir alanda, koyu zemin üzerinde, beyaz kakmalı, altı kollu yıldız motifi yer almaktadır.

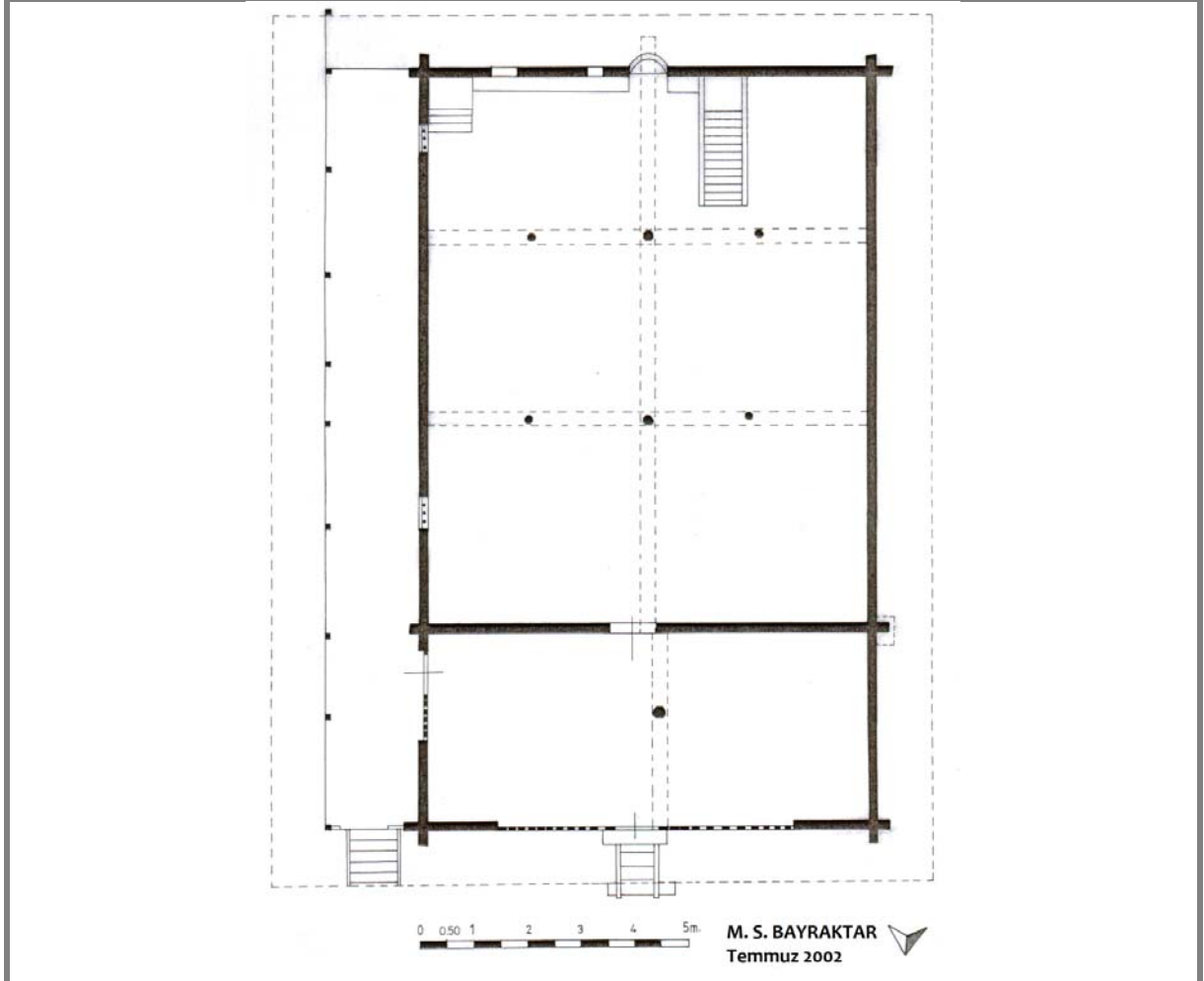
Minberin batı yüzündeki tek bezeli unsur olan korkulukta tek parça halindeki ahşap yüzeye, sekiz kollu yıldızlardan oluşan bir kompozisyon işlenmiştir. Aralarda, kolları kırmızı boyalı dört kollu yıldızlara benzer bir görünüm kazanan kompozisyon, yüzeysel işlenmiştir. Benzer bir boyama, kible duvarında mihrabın solundaki alt pencerenin kapağını tutan pervazda da görülür.

⁴¹⁵ Perdeler üzerinde kırmızı aşı boyalarla aşağıdan yukarıya doğru 1'den 6'ya kadar Osmanlıca rakamlar yazılıdır. Bunların yerine konulmadan önce numaralandırılıp bu sıraya göre yerleştirildikleri akla gelmektedir. Yapının başka bir yerde iken şimdiki yerine taşınmış olabileceği, bu numaraların da vaktiyle bu nakil sırasında konulmuş olma ihtimali akla gelse de muhtemel nakil konusunda herhangi bir rivayet veya haber duymadığımızı söylemek isteriz.

⁴¹⁶ Çatıyı beden duvarına sıkıca tutturmaya yönelik uygulamanın benzerleri başka camilerde de görülmektedir.

⁴¹⁷ Hat eğitimi almış biri tarafından yazılan, tarihsiz yazıların ilk inşadan sonraya ait olabileceğini düşünmekteyiz. Dekoratif anlamda sanatsal bir değer taşımayan yazıları ilmi bir heyecan nişanesi olarak değerlendirebiliriz.

Minberin bazı bölümlerinin geniş başlı dövme çivilerle tutturulduğu görülmektedir. Özellikle kapı üstündeki panonun, belirgin bir şekilde diğer kesimlerden ayrılması; diğer kesimlerin daha yeni bir görünüm vermesi, minberin 1843 yılı onarımından kalmış olabileceğini akla getirmektedir. Kapı üstündeki eski panonun ilk inşada yapılan eski minbere ait olması muhtemeldir. Harimin güneydoğusunda bulunan üç basamakla çıkılan basit vaaz kürsüsü muhtemelen, yakın zamanlardan kalmadır (Foto.72).

17. Terme / Yenicami Köyü - Cuma Camii plânı.

68. Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, kuzeybatıdan.

69. Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, kitabe.

72. Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, harimi kible duvarı.

70. Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, son cemaat yeri.

73. Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, mihrabı.

71. Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, lokmalı ahşap pencere şebekesi.

74. Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, minberi doğu yüzü.

TERME - DAĞDIRALI KÖYÜ CAMİİ

Cami, Terme-Çarşamba yolundan 4 km. içeride, Terme'nin 30 km. kadar batısına düşen Dağdıralı Köyü'nde, köy merkezinden uzakta, bir mezarlıkta bulunmaktadır (Foto.75). İnşa kitabesi bulunmayan caminin, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Kuzey duvarının dış yüzünde, kapı üstünde kazıma yoluyla "1285" (M. 1868) yazılıdır. Y. Can, yapıyı, Terme-Karacalı Köyü Camii'ne benzeterek, 1700 yılına tarihlediği Karacalı Camii'nden sonraya, ona yakın bir tarihe vermektedir. Y. Can'ın görüşüne göre kapı üstündeki bu tarih, inşa için geçtir.⁴¹⁸ Camii yöredeki benzerleri gibi, 15-18. yüzyıllar arasında inşa edildiğini düşündüğümüz diğer camilerle birlikte yaptırılmış olmalıdır.

Caminin doğusunda, birkaç metre mesafede, ahşap yığma bir türbe bulunmaktadır⁴¹⁹ (Foto.76). Bir yıl önce kible duvarına 0.30 m. aralık bırakılarak yapılan, betonarme abdest alma mahalli, caminin görüntüsünü bozmuştur (Foto.76). İbadete açık olan cami nispeten iyi durumdadır.⁴²⁰

Düz bir alanda kalın kütük ve taşlar üzerine kirişleme usulüyle kurularak, yerden 0.60 m. kadar yükselen yapı, ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Dikine dikdörtgen şeklindeki 7.00 x 9.05 m. boyutlarındaki harimi, kuzey ve doğuda "L" şeklinde bir revak sarmaktadır (Foto.75). Revaklarla ölçüleri 9.05 x 12.70 m. ye ulaşan tek katlı camiyi, dört omuz kırma bir çatı kapatmaktadır (Çiz.18). Aslı bakkal tavan şeklindeki harimin tavanı, son yıllardan kalmadır. Caminin kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Caminin duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle birleştirilen ve duvar boyunca tek parça uzatılan, 0.12 m. kalınlığındaki ahşap perdelerle yapılmıştır. Güney, doğu ve batıda duvarlar, içten ve dıştan kalın dövmelerle demir çivilerle perdelerle çakılan dikmelerle desteklenmiştir. Son cemaat yeri revakı, inşadan sonra, üç yönden çatıya kadar uzanan tahtalarla kapatılmıştır (Foto.75). Perde duvarın kuzeyinde iki dikme arasında basitçe bir kapı, batısında bir pencere açılmıştır. Kible ucundaki birkaç basamakla çıkılan doğu revakın, harim duvarının kuzeydoğu köşesine denk gelen kesimine, tahta perde çekilip basit bir kapı açıklığı bırakılmıştır. Perdenin içinde kuzey ve doğu köşelerde basit raflar yapılarak burası bir tür ibrik koyma yeri şeklinde düzenlenmiştir⁴²¹ (Foto.77).

Son cemaat yeri revakında, kuzeydeki kirişler üzerine uzatılan geniş bir perde, doğu ve batıda harim duvarından devam ederek gelen perdelerle geçirilmiştir (Foto.77). Son cemaat yeri revakının ana yapıyla irtibatını kuvvetlendiren uygulama, geniş tutulan revakın çatısını taşımada bir kolaylık olarak düşünülmüş olmalıdır. Kuzeyde 3.55 m. doğuda 1.85 m. genişliğinde tutulan revak, kare şeklinde çoğunda altlık ve başlık bulunmayan on bir direk taşınmaktadır. Kuzeyde ortadaki iki direğin gövdesi, altta ve üstte kare, ortada yamuk sekizgendir. Basit eğrilerle oyulan gövdenin üst kısmındaki oymalar üzerinde, kırmızı aşı boya ile dikkat çeker. Bunun üzerinde basit profilli başlıklar yer alır.

Oluklu kiremitlerle kaplı çatının kuzeyi biraz kaldırılarak, girişe ferah bir hava verilmek istendiği gözlenmektedir. Kuzeyde 1.60 m., kiblede 0.50 m., doğuda 0.80 m. taşırılan çatının, kuzey yöndeki kenarları ovaldır. Revakın bulunmadığı batı cephede saçak, duvarlardan 1.50 m. kadar taşırılarak kuzeydeki gibi belli aralıklarla, çatı kirişinden yapının tabanına kadar uzatılmış eliböğründelerle (çapraz dikmeler) desteklenmiştir. Batı yönde saçığın geniş tutulması, doğu cepheyle arada bir denge unsuru olmuştur. Saçığın geniş tutulmasındaki asıl sebebin cepheyi yağmurla temastan kurtarmak olduğu kanaatindeyiz.

Duvarlarda kuzeyde pencereye yer verilmezken doğu ve batıda birer alt, güneyde altlı üstlü ikişer olmak üzere, asimetrik düzende altı pencere açılmıştır (Foto.75-76). Üst pencereler çok küçük açıklıklardan ibarettir. Giyotin tipi açılıp kapanan dikdörtgen açıklıklı alt pencerelerin, dıştan çift kanatları, içten muhdes sürgülü kapakları bulunmaktadır. Açıklıklar ayrıca yatay demir çubuklu şebekelerle muhafaza edilmiştir.

Camiye, kuzey cephe ortasındaki bir kapıyla girilir. Ortasına yerleştirilen bini ile çift kanatlı gibi görünen kapı, aslında tek kanatlı olup iki parçadan oluşmaktadır (Foto.78). Eğri kesim tarzında oyulmuş basit eğriler ve üçgenlerden oluşan bordürlerle kanat, on iki panoya ayrılmıştır. Kapı açıklığına basık kemerli bir form verilmiş,

⁴¹⁸ Y. CAN, a.g.e., s. 37, 46.

⁴¹⁹ Türbe katalogta "Türbeler" başlığı altında incelenmiştir.

⁴²⁰ Camide sadece Cuma namazları kılınmaktadır.

⁴²¹ Mevcut tahtaları yeni olan uygulamanın, çok eskilere gidebileceği düşünülebilir. İbrik koymak için yapılan sekilerinin, yapının aslından beri süregeldiğini sandığımız Şeyh Habil Camii, yakın bir örnektir. Doğru revaktaki direkler arasında, benzer şekilde yine yeni raflar görülmektedir. Papuçluk olarak kullanılanabilecek rafların, eskilere uzanabileceği akla gelmektedir. Revakta bugün basit bir korkuluk bulunmaktadır.

eşik hafif yüksek tutulmuştur. Basit profilli yalancı bini üzerinde burmalar, üçgenler, bir rozet ve yalın yuvarlak üç metal plaka görülür. Harimde kapı-mihrap eksenini üzerinde iki direk yer alır. Alt ve üstü kare, ortası yamukça sekizgen şeklindeki direklerin, profilli başlıklarıyla, gövdenin üst kesiminde basit eğrilerden oluşan oymalar vardır (Foto.79). Bezeme, her iki direkte de simetrik.

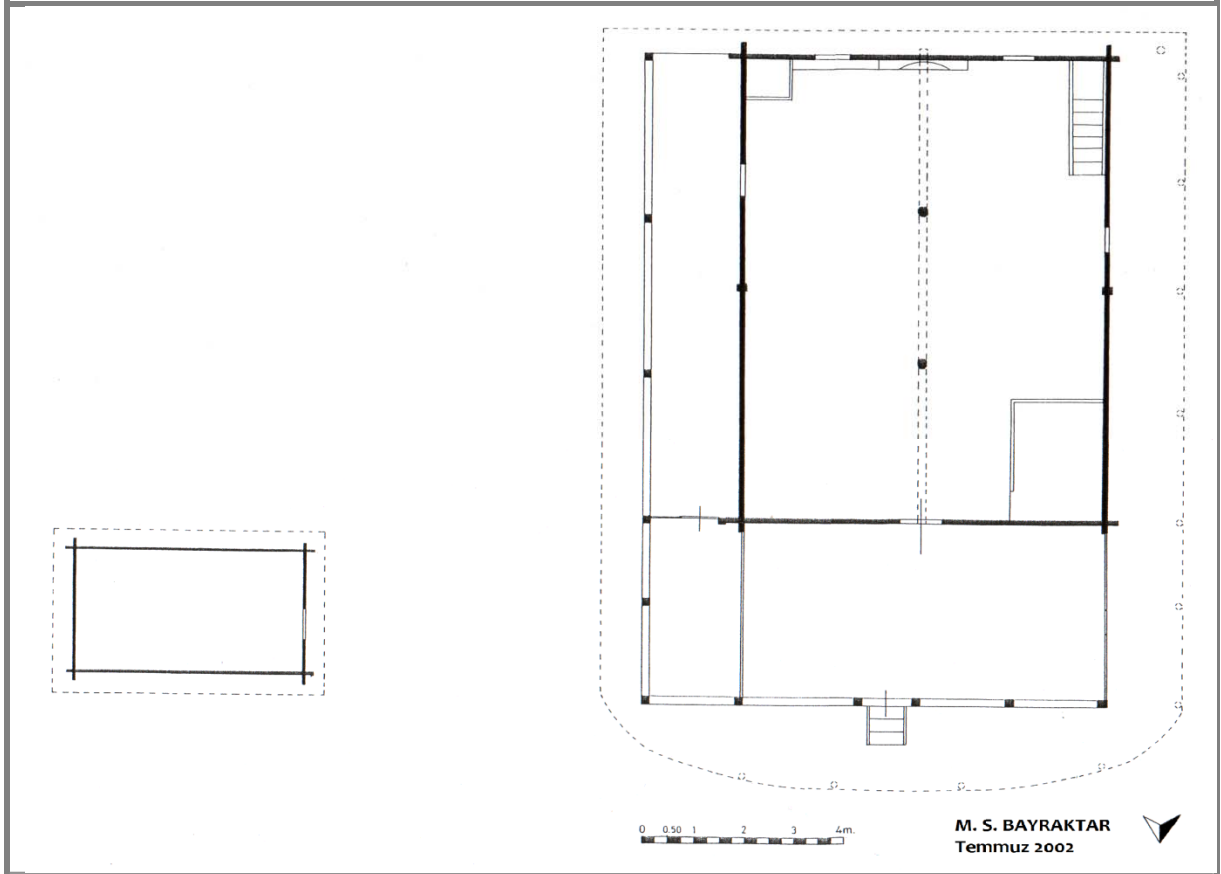
Harim duvarları, sonradan tahtalarla kaplanmıştır⁴²² (Foto.80). Bugün alçak tutulan duvarların üstündeki tavan, yapıyı epey basık göstermektedir. Az sayıda pencere harimi aydınlatmada yetersiz kalmıştır.

Kible duvarı ortasında yer alan basit, yarım yuvarlak nişli ahşap mihrap, harime doğru hafifçe taşar (Foto.81). İki yanında geniş tutulmuş bordürler ve nişin üzerindeki zarif yayvan kemerli formuyla beliren mihrap, yakın zamanların işi olabileceği izlenimini vermektedir.

Harimin güneybatı köşesinde yer alan ahşap minber, orijinal olup bezemelidir (Foto.82). Köşkün yukarısı, muhdes tavanın inşasında kesilmiş olmalıdır. Basit profilli direklerle belirlenen kapı açıklığının üstünde, tek parça, ağaçtan, yatay dikdörtgen bir Kelime-i Tevhid kitabesi yer alır. Yüzeyin oyulmasıyla hafifçe kabartılan sülüs harflerin uçlarında ve zeminde, rumi palmet ve stilize yapraklara yer verilmiştir.⁴²³ Kitabeliğin üstünde yan yana altı altı üstlü dizilmiş daire ve palmetler görülür. Bunların bazılarının ortaları daire şeklinde oyulmuşken diğerleri yarım bırakılmış hissi verir. Batı yüzü duvara bitişen minberin diğer yüzünde süpürgelikte, zarif dilimli kaş kemerlere yer verilmiştir (Foto.82). Bunlardan ikisinin kemer yayları oyularak belirtilmiş, ancak içleri boşaltılmamıştır. Aynalık ve köşk altı, sade tutulmuştur. Alt ve üstünde ince bir şerit halinde, küçük üçgen dizilerinden oluşan basit oymaların görüldüğü korkuluğunun büyük bir kısmı, altı kollu yıldızlardan dağılan geometrik geçmeli ajurlu / kafes oymalıdır (Foto.82). Bunun yukarısındaki kesim, köşk altı da dahil olmak üzere, basit çubuklarla donatılmıştır. Minber bölümlerinin bağlandığı kesimlerde geniş başlıklı dövme çiviler kullanılmıştır. Kible duvarında güneydoğu köşede yer alan basit vaaz kürsüsü, yakın zamanlardan kalma olmalıdır. Kürsü ile mihrap arasında, basit bir ahşap seki yer alır.

⁴²² Bunların işçiliği muhdes tavan döşemesiyle aynıdır.

⁴²³ Taşra üslubunun hakim olduğu kitabede, satır başında fazladan bir elif harfi dikkati çekmektedir.

18. Terme / Dağdıralı Köyü Camii ve Türbesi plâni.

75. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, kuzeydoğudan.

76. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, kible cephesi.

77. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, son cemaat yeri, doğu kesim.

78 Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harime açılan kapı.

81. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, mihrabı.

79. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harimi, ahşap direk.

80. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harimi kible duvarı.

82. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, minberi.

KAVAK - BEKDEMİR KÖYÜ CAMİİ

Cami, Kavak - Asarcık yolundan 1 km. içeride, Kavak'ın 13 km. güneydoğusunda Bekdemir Köyü'nün merkezini oluşturan Aşağı Bekdemir Mahallesi'nde, köy meydanında yer almaktadır (Foto.83-84). Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Köy halkı caminin, vaktiyle köy merkezinden uzakta dere kenarında eski bir mezarlık içerisindeyken, sonradan buraya taşındığını anlatmaktadır. Köyde nakil tarihinde veya az sonra, yapının bir yangın geçirdiği şeklinde de bir rivayet olduğu anlaşılmaktadır.⁴²⁴ İçerde yer alan kalemîşi kitabelerden ikisi ile duvar perdelerinden birisi üzerindeki basit kazıma usullü tarih, inşa ile ilgili görülebilir.

1-Mihrap tacının arkasında duvar üzerinde büyükçe dikdörtgen bir yazı panosu, celf müsenâ karakterde, beyaz zemine siyah harflerle yazılıdır. Yazı karakteri ve istifile taşra üslubunu yansıtan kalemîşi kitabenin metni şöyledir: (Foto.85).

"ما شاء الله نقاش سعيد ١٢٩٤"

"Maşallah nakkâş Sa'id 1294."⁴²⁵

Kitabede geçen 1294/1877 tarihini, nakışların yapıldığı tarih olarak kabul etmek mümkündür. Kitabede geçtiği üzere kalemîşi nakışların ustası Sa'id'dir.

2-Mihrabın sağındaki pencerenin üstünde, taşra üslubuyla celi sülüs hatla yazılı iki satırlık diğer kalemîşi kitabenin metni şöyledir: (Foto.86).

"صاحب الخيرات و الحسنات
الحاجي عبد الرحمن"

"Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât / El Hâcî 'Abdurrahman."

Kitabeye bakarak kalemîşi nakışları yaptıranın Hacı Abdurrahman olduğu düşünülebilir. Ancak Hacı Abdurrahman, muhtemel bir inşa veya tamirle de ilgili bir şahıs da olabilir.

3-Kible duvarında köşede, kuzeye bakan bir perdede ahşap yüzeye basitçe kazınmış olarak Arapça harflerle "1314" yazılıdır. M. 1896-97 yılına denk gelen bu tarihi, inşa veya tamir dışında bir hatıra nişanesi olarak düşünmek mümkündür.⁴²⁶ Kuniholm'un 1994 yılındaki tespitlerine göre caminin asıl katı 1596, mahfil katı ise 1599 yılında inşa edilmiştir.⁴²⁷ Kuniholm'un tespitine biz de katılmaktayız. Cami avlusunun kuzeydoğu köşesinde bulunan basit çeşme, 1994'den sonra yıkılmıştır. İbadete açık olan cami, bakımlıdır.

Caminin ilginç bir yönü, ahşap mihrabın üst kısmının arı kovanı olarak kullanılmasıdır. Kible duvarı perdelerinde arıların giriş çıkış için açılan küçük bir delikten giren arılar, mihrabın kavsara kesimini kovan olarak kullanmaktadır. Mihrabın kitabelik kesimi yatay dikdörtgen bir kapak şeklinde kesilerek biriken balın alınması sağlanmıştır. Köy sakinlerinin ifadelerine göre, 15-20 sene öncesine kadar biriken bal belli zamanlarda alınıp camiye vakıf geliri kullanılmıştır.

Yapı, batıdan doğuya doğru hafifçe alçalan bir alanda, köy meydanının yanı başında, duvarlarla çevrili genişçe bir avlu içerisinde bulunmaktadır (Foto.83-84). Toprak zemin üzerinde kirişleme usulüyle oturtulan yapı, yerden batı yönden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir.⁴²⁸

Cami ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, revaklar dahil olmak üzere içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz.19). 6.90 x 7.40 m. ölçülerindeki harimi dikine dikdörtgen "U" şeklinde bir revak sarmaktadır (Foto.83-84). Revakla birlikte ölçüleri 10.15 x 10.50 m.ye ulaşan caminin kuzeyinde, kadınlar mahfili bulunur (Çiz.20-21). Bugün minaresi bulunmayan caminin kuzeybatı köşesinde, vaktiyle ahşap bir minare olduğu söylenmektedir.⁴²⁹

⁴²⁴ Y. CAN, a.g.e., s. 33; Y. CAN, "Samsun'da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri", s. 517. Açıklayıcı olmamakla birlikte bir başka yayında yangına değinilmektedir. Anonim, **İlçemiz Kavak** (baskı yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 63.

⁴²⁵ Bu ifade aynalı olarak yazılmıştır.

⁴²⁶ Tarihin etrafında görülen harf olabilecek silik soluk şekiller, herhangi bir ipucu vermemektedir.

⁴²⁷ Kuniholm'un araştırma sonuçlarını biri on, diğeri iki sayfalık raporlar halinde cami imamına teslim ettiğini fotokopilerden öğrendik. Konu üzerinde çalışan Y. Can, Kuniholm'un kendisine yolladığı belgeleri kitabının sonuna eklemiştir. Bunlar cami imamından temin ettiklerimizin aynısıdır. Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Kuniholm, caminin çeşitli yerlerindeki 42 parça üzerinde çalışmış ve birbirine yakın farklı iki tarihe ulaşmıştır.

⁴²⁸ Diğer yönlerde eğim az olduğundan bu mesafe 0.15 - 0.20 m. civarındadır. Platformun kenarında yer alan muhdes duvar kirişlemenin detaylarını gizlemektedir. Ancak diğer birçok camide olduğu gibi kirişlerin blok taşlar üzerine uzatılmış olabileceği düşünülebilir.

⁴²⁹ Köy halkının ifadelerinden çam ağacından yapılan eski minarenin 1953'te meşe ağacından yenilendiği, kullanılamaz hale gelince köylü tarafından yıkıldığı anlaşılmaktadır. Bugün minareden eser kalmamıştır.

Harim duvarları köşelerde, kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen 5 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle bağlanmıştır. Perdeler, duvarlara yerleştirilen dikmelere iki kanallı çalma boğaz geçmelerle bağlanmıştır.⁴³⁰ Caminin inşasında kullanılan ağaç, yörede pelit olarak adlandırılan meşe ağacıdır.⁴³¹ Cami duvarlarının son derece düzgün perde yüzeyleri, diğer birçok yapıdan ayrılarak Çarşamba - Porsuk Camii ile benzerlik gösterir.

Cami, iki katlıymış gibi görünen cephe düzeni, geniş tutulan saçakları, orijinal ve süslü pencereleriyle dikkat çeker (Foto.83, Çiz.:22-23). Revak direklerine arasına yakın zamanlarda, 1 m. kadar yükselen betonarme bir duvar çekilmiştir (Foto.84). Bu duvarın kuzeyinde bulunan açıklıkla ulaşılan revakın, son cemaat yeri görevini üstlenen kuzey kesimi, 2.65 m., doğu ve batısı 1.55 m. genişliktedir. Doğu ve batıda eşit aralıklarla karşılıklı yerleştirilen yedişer, kuzeyde köşeleri saymazsak dört olmak üzere, on sekiz direk taşıyan revak, benzer diğer camilerde de olduğu üzere, cemaatin bir nevi sohbet mekânı olarak hizmet vermektedir. Ahşap direkler alt ve üstte kare, ortada yuvarlak kesitli olup altlık ve başlıkları bulunmaz. Yeni kiremitleriyle kaplı çatının, revaklardan 1 m. taşan geniş saçakları, cephedeki güzel görünümü tamamlamaktadır (Foto.84).

Harim duvarlarında kuzeyde iki üst, güneyde altı üstlü eksenleri biraz kaymış vaziyette ikişer, doğu ve batıda karşılıklı ve altı üstlü ikişer olmak üzere, on dört pencere açılmıştır. Dikdörtgen açıklıklı pencerelerin alttakileri, ahşap lokmalı kafeslerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.83). Üst pencerelerdeki ahşap kafesler, ince çıtaların yan yana çaprazlama çakılmasıyla oluşturulmuştur (Foto.83).

Yapıya kuzeyde duvar ortasında açılan çift kanatlı bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.87). Sade tutulan üç panodan oluşan kanatların büyük bir kısmı, sonradan yeşil ve sarıya boyanmıştır. Her biri tek parça ve simetrik işlenen panolardaki kompozisyonlar yüzeyin oyulmasıyla kabartılmıştır. İnce silmeler içersine alınan panolardan üsttekinde, bir koçboynuzu veya ters yüreği çağrıştıran kompozisyonun üstünde, yarım yuvarlak, içi radyal yivli, güneş kursuna benzer bir motif yer alır. İstiridye kabuğunu da hatırlatan kurs ve altındaki kompozisyonu, panonun altında “S” şeklinde kıvrılarak, üstte yarım yuvarlak kemerli formla biten bir çerçeve kuşatır. Üst köşelerde yelpaze biçiminde oymalar görülmektedir. Ortadaki panoda, üstteki yarım kursun benzeri, dairevi bir kurs yer alır (Foto.87). Etrafı fırfırlarla dönülen kursun köşelerinde, yelpaze yivler tekrar edilmiştir. Alt panolarda stilize bitki kompozisyonları görülmektedir. Ortada ince bir silmeyle kuşatılan, aşağıdan yukarıya doğru iki kademede birbirlerine bağlanan, yürekleri hatırlatan bir kompozisyona yer verilmiştir. Bunun etrafında üstte küçük bir hatayı ile simetrik olarak “S” şeklinde kıvrılan stilize kenger yapraklarına benzer motifler yer alır. Üstteki hatayı küçük bir rozeti hatırlatır şekilde basittir. Sağdakinin dilimleri ince ve sayıca çok, göbeği de soldakine nazaran daha küçüktür. Bütünüyle katı bir simetrisinin gözlemlendiği kanatlarda, küçük bir detayla bunun dışına çıkılmıştır. Panoların ahşap yüzeyinde çatlaklar göze çarpmaktadır. Kapı kanatlarında vaktiyle ikişer kapı halkası yer alırken sağ kanatta, alttaki düşmüştür. Basit bir halkadan oluşan üsttekilerin sanat değeri yoktur. Diğerleri radyal çizgili plakası ve geniş halkasıyla zarif bir görünüm vermektedir.

Kapının üstünde duvar boyunca uzanan kirişin altında, yine oyularak işlenmiş stilize bitkisel bir kuşak yer alır. Yan yana dizilen, alt ve üstte bakar şekildeki stilize yaprak demetleri⁴³² birbirlerine, kuşak boyunca uzanan yarım yuvarlak dalgalı bir hatla bağlanmıştır. Kapı hizasında üstte, iki pencere arasında iç içe daireler içerisine alınmış yuvarlak bir pano yer alır. Üçgenlerle çevrilen güneş ışınlarını hatırlatan panonun ortasında, yeşil boyayla yazılmış celi sülüs bir dua kitabesi⁴³³ yer alır. Kitabenin etrafında sarı boyalı, damlaları hatırlatan bir kompozisyon görülür. İstif ve yazı karakteri açısından acemice yazılmış kitabe, taşra imkânları dahilinde değerlendirilebilir.

Sayıları çok olmasına rağmen, revak ve kafeslerle perdelenen ve biraz küçük tutulan pencereler, caminin içerisini hafif loş kalmaktan kurtaramamıştır. Harimde ilk bakışta, oldukça geniş ölçüde yer kaplayan, kalemişi nakışlar dikkat çeker (Foto.88-90). Harimin kuzeyinde, batı duvarına bitişik ahşap merdivenle çıkılan, doğu ve batıda kible duvarına kadar uzanan kollarıyla “U” şeklinde bir kadınlar mahfili yer alır. Ortada kibleye doğru dikdörtgen bir taşıntısı bulunan mahfil, sekiz ahşap direk taşınmaktadır. Bunların üstünde tavana kadar uzanan mahfil direkleri, her iki katta direkler arasına kare kesitli çubuk dizilerinden oluşan bir korkuluk yer alır (Foto.90). Alt ve üstü kare, ortası yuvarlak, altlık ve başlıkları bulunmayan direklerde, kareden yuvarlağa zarif pahlarla geçilmiştir (Foto.90). Mahfil katında kuzeybatı köşede bulunan parmaklıksız bir merdivenle, çatı arasına çıkılmaktadır (Foto.90). Burada çatının detaylarını görmek mümkündür.

Harimde, kible duvarı boyunca uzanan mihrap önünde kesintiye uğrayan 0.30 m. kadar yükselen, basit bir rahle sekisine yer verilmiştir (Foto.88). Harimde dikkat çeken bir başka husus alt pencerelerin alttan tutturulmuş sürgülü kapaklarıdır.

Caminin içinde kible duvarında pencere kapakları ve çevrelerinde, mihrapta, minberin doğu yüzünde,

⁴³⁰ Kat kirişleriyle iki katlıymış gibi görünen duvarlarda ortada yer alan dikmeler altı üstlü aynı hizada değildir.

⁴³¹ Köy sakinleri cami inşasında meşeden başka kokulu kayın ve gürgen ağacının da kullanıldığını belirtmektedir.

⁴³² Demetlerdeki yaprak sayısı belli bir düzen olmaksızın yedi ile on arasında değişmektedir. Bunun da üzeri kapıda olduğu gibi ritmik düzende yeşil ve sarıya boyanmıştır.

⁴³³ Panoda “Bismillahirrahmanirrahim / Ya müfettihal ebvab / İftah lena hayre'l bab” yazılıdır.

direklerin üst kesimlerinde, kadınlar mahfilini sınırlayan korkuluğun harime bakan yüzünde ve üst kat direklerinin sıralandığı tavanda, kalemîşi nakışlar yer almaktadır. Hemen tüm yüzeylerde ahşap zemine sürülen beyaz bir astar üzerinde fırçayla sürülerek uygulanan boyalar, gayet canlı olup muhtemelen kök boyalarıdır.

Kible duvarı ortasında, harime doğru hafifçe taşırılan yarım yuvarlak mihrap nişinde, gayet zarif bitkisel bir kompozisyon yer alır (Foto.88). Ortada yeşil bir çizgiyle ikiye ayrılan kompozisyonun altında, yeşil çizgiye zincirlerle asılan beş kandil motifine yer verilmiştir. Siyah konturlarla belirlenen kırmızı, yeşil ve sarı renklerin kullanıldığı kandillerin alt kesiminde püsküllü sarkıtlar ve ağız kısmında alevler görülür (Foto.91). Kandillerin altında natüralist tarzda ince saplı, yeşil yapraklı, canlı kırmızı, güle benzer bir çiçek tekrar edilmiştir. Mihrap nişinin üst kısmında kandillere benzer, ayaklı ve geniş ağızlı bir vazodan çıkan natüralist bir bitki kompozisyonu yer alır (Foto.92). Ortada sağlı sollu yaprak ve çiçeklerle uzayan küçük bir ağacı andıran motif, yeşil bir bitki demetiyle son bulmaktadır. Bunun yanındaki küçük çiçekler nişin alt kesimdekilerin aynısıdır. Çiçekli vazodan etrafında rozet benzeri stilize çiçekler, üst kesimde ise perdeler ve bunların arasında aşağıya uzatılan yapraklar yer alır. Zarif bir kaş kemer içerisine alınan kavsarada, nişin altında olduğu gibi basit geometrik boyamalar, köşeliklerinde yarı natüralist, silinmiş bir bitki kompozisyonu üstünde ise boş bir kitabelik yer alır (Foto.91). Mihrap nişini üç yandan dolanan ince silmeler içerisine alınmış bordürlerde, üst üste dizilen yedi yapraklı yeşil, kırmızı ve sarı palmetler görülür. Mihrabın tamamında motiflerin siyah konturlar içerisine alındığı ancak çok küçük ve ince yüzeylerde kontur kullanılmadığı dikkat çeker. Mihrap, ajurlu/kafes oyma bir taç ile son bulur. İki parça ağaç levhaya oyularak üçgen şeklinde yükseltelen taç, üst üste dört kat halinde dizilmiş ve sırt sırta vermiş "S"lerden oluşur (Foto.89). Kenarlardaki boşluklar kompozisyona uygun kıvrımlarla tamamlanmıştır. Tacın arkasında duvar üzerinde, daha önce sözünü ettiğimiz kitabe panosu yer alır. Siyah konturlu yeşil çerçeve içerisine alınan panonun, köşe ve ortalarına yarım ve çeyrek hatayîler yerleştirilmiştir.

Mihrabın iki yanındaki dikdörtgen panolardaki kompozisyon, birbirinin simetriğidir. İnce silmelerle çevrelenen panolarda altta, kaidesi, sapı, boynu ve ağızıyla, yeşilli kırmızılı bir ibrik yer alır (Foto.93). Yandan resmedilen ibriğin kamında cepheden görülen bir çiçek, yukarısında sırt sırta veren iki "S" kıvrımı ve bunların arasından çıkan küçük bir ağaca benzeyen natüralist bir bitki kompozisyonu görülür. Sağlı sollu simetrik olarak resmedilen kompozisyonda, yeşil dal ve yapraklar arasında gonca güllere benzeyen kırmızı çiçekler, tok bir görünüm verir. Bunlardan başka altta ibriğin etrafında rozetleri andıran çiçekler görülmektedir.

Kible duvarında pencerelerin etrafını yeşil, kırmızı ve sarılı üçgenlerden oluşan bir kuşak dolanmaktadır. Mihrabın iki yanındaki pencerelerin üstünde, küçük yapraklarla donatılmış ince çelenklerle sarılı panoların köşelerinde basit hatayîlere yer verilen yazı panoları görülür.⁴³⁴ Panodaki boşlukların yaprak demetleriyle doldurulduğu dikkat çeker. Soldaki panonun yanında yuvarlak bir saat resmedilmiştir. Akrebi, yelkovanı, Arapça rakamları ve ortasındaki küçük çiçeklerle işlenen saatin rakamlarındaki yanlışlık dikkat çekmektedir. Simetriğinden daha düzenli sol panoda, köşelerde yarım ve çeyrek hatayîler yer alır. Mihrabın sağında yuvarlak yazı panolarının üstünde, tarihçe bölümünde değindiğimiz kitabe görülmektedir. Yazı ve istifi acemice olan kitabenin köşelerinde, çeyrek hatayîler tekrar edilmiştir.

Mihrabın sağında bulunan minber, klasik bölüm ve elemanlara sahip yapıyla uyumlu bir elemandır. Batı yüzü sade tutulan minberin doğu yüzü kalemîşi nakışlarla bezelidir (Foto.94). Süpürgelikte yan yana bir boş bir boyalı dizilen karelerin üstünde dekoratif bir kemer dizisi görülür.⁴³⁵ Altlık ve başlıklarıyla ince sütunlar üzerinde yükselen yuvarlak kemerlerin içlerinde istiridye kabuğu gibi açılan, stilize yaprak demetleri tekrar edilmiştir (Foto.95). Kemer dizisinin üstünde aynalığın tüm yüzeyine dağılan daha serbest düzenlenmiş bir bitki kompozisyonu yer alır (Foto.95). Kompozisyon üstten ve soldan aynalığı dolanan bir bordürle kuşatılmıştır. Bordürde, sağa ve sola yönelen kenger yapraklarını hatırlatan stilize yapraklar görülür. Aynalığın merkezinde, altlık ve başlıklarıyla antik sütunlara benzer bir kaideye sahip, masa benzeri düzlem üzerinde, dilimlenmiş bir karpuz motifi yer alır (Foto.95). Sağda kesilip alınan bir dilim, solda ise siyah bir bıçak masa üzerinde durmaktadır. Karpuz; yeşil kabuğu, siyah çekirdekleri ve kırmızı içi ile natüralist bir üslupta resmedilmiştir. Bunun sağında yeşil yapraklar ve siyah salkımların görüldüğü büyük bir dal/ağaç görülmektedir. Stilize yaprak ve salkımlar, ağacın cinsini tanımlamamıza engel olmaktadır. Aynalığın zemininde bu dal/ağaç ile sütun arasında kalan boşlukta, dalla bağlantısız olarak iki yaprak resmedilmiştir. Bunun sağında gayet zarif, büyükçe, bir başka bitki tasviri yer alır. Sağa sola kıvrılan yeşil dalların üstünde kırmızı bir tepelik ve motifle uyuşmayan sarı bir yaprak görülmektedir. Aynalığın kuzey ucunu, yeşilli kırmızılı bir demet çiçek ve yapraklarla donatılmış ince dallardan oluşan bir bitki doldurur (Foto.95). Ortadaki karpuzun solundaki yayvan bir vazodan, iri yapraklı dallar çıkar. Ortasından daha küçük benzer bir başka bitkinin çıktığı vazodan alt kesiminde, birbirinin aynısı çiçek buketleri görülür. Vazonun üstündeki iri yaprakların ucunda, lâleye benzer bir motif yer alır. Dikine konulmuş altı parça ağaçtan oluşan aynalığın üst köşesinde, stilize dal ve yapraklar ve büyük stilize bir çiçek görülmektedir.

⁴³⁴ Kalemîşi panolarda sağda "Allah Celle Celâlihü, Muhammed Sallallahü Te'ala ve Ebubekir Sıddık Radiyallahu 'anhu", solda "Ömer Radiyallahu 'anhu, Osman Radiyallahu 'anhu, Ali Radiyallahu Kerremellahu veche" yazılıdır.

⁴³⁵ Canlı yeşil, kırmızı ve sarının kullanıldığı bu kesimdeki motifler ve beyaz astar yer yer silinmiştir.

Kafes oymalı minber korkuluğunda, “S”lerin arasında, stilize kenger yapraklarını hatırlatan bitkisel bir dekor bulunur (Foto.95). Korkuluğun batı kolunun doğuya bakan iç yüzü, basit dalgalı boyamalarla hareketlendirilmiştir. Minber köşkünün doğu ve batı yüzünde, kalemişi nakışlar görülmektedir. Kuzey yüzde yayvan, iri yapraklı, stilize bitkisel bir kompozisyon ve basit dalgalı boyamalar, doğu yüzde, üstte ince yapraklı bir buket, altında yine iri yapraklı stilize bitkisel bir kompozisyonu yer alır. Köşk, etrafı “S” dizilerinden oluşan kafes/ajurlu oymalı bir parmaklıkla çevrilen piramidal bir külahla son bulmaktadır (Foto.94). İki kademeli külahın ajurlu/kafes oyma alemi, stilize bir yaprak demetiyle son bulan, üst üste ve sırt sırta bindirilmiş “S”lerden müteşekkildir.

Minber kapısı direklerinde, basit yüzey boyamaları görülür. Açıklığın üstünde Kelime-i Tevhid yazılı kalemişi bir pano dikkat çeker. İstifli ve yazı karakteriyle taşra işi olarak görülebilecek kitabe, beyaz zemine siyah harflerle yazılıdır. Minber kapısı üzerinde yine ajurlu/kafes oyma bir taç yer alır (Foto.94). Oldukça büyük tutulan tacın ortasında, iki çubuğu kırılmış dairevi bir tür güneş kursu⁴³⁶ görülmektedir. Merkezinde basit rozet benzeri bir çiçek resmedilen kursun etrafında, birbirine geçerek dolanan sarmallar, en üstte, sırt sırta vermiş iki “S” ile ortalarından çıkan stilize bir yaprak demeti yer alır. Tacın üstü beyaz, sarı, yeşil, kırmızı ve kurşuni boyalıdır.

Mahfil korkuluğunun harime bakan yüzü, dama taşı şeklinde yeşil, beyaz, sarı, kırmızı ve mavi karelere ayrılarak boyanmıştır. Mahfili taşıyan kirişin altında, ahşap zeminin oyulmasıyla kabartılan bitkisel bir şerit yer alır. “S” şeklinde uzanan ince bir dala takılmış stilize yaprak demetlerinin görüldüğü kompozisyonda yeşil, kırmızı, sarı ve maviyle boyalı çiçek ve dallar, beyaz bir astar üzerine resmedilmiştir. Yeşillerin biri, çimen yeşiline yakın, diğeri hâki tondadır. Mahfilin orta kesimdeki çıkmanın altında kenarlarda stilize bitki kompozisyonu, ortada ise yarım daire dizisi şeklinde, basit geometrik boyamalara yer verilmiştir. Her iki katta direklerin başlık mertebesindeki üst kesimlerinde, harime bakan yüzlerine, beyaz bir astar çekilmiştir. Üst kat direklerde astarın üzerinde köşelerde üçgen, ortada rozet şeklinde çiçekler yer alır.

Harim tavanının mahfil direklerinin sınırladığı orta kesiminde de kalemişi nakışlara yer verilmiştir (Foto.96-97). İç içe geçen geniş tavan bordürleri, boyalı ince silmelerle ayrılmıştır. En dışta baklava dilimlerinden oluşan geometrik bir kompozisyon görülür. Yeşil, sarı, mavi, beyaz ve kırmızıya boyalı bordürün bitiminde, tavan içe çökertilmiştir. Boyalı silmeler arasında burmalı bir silme dikkat çeker. Bundan sonra iç içe yine kırmızı, mavi, yeşil silmelerle birbirinden ayrılan üç bordür yer alır. Tamamı stilize bitkisel kompozisyonlardan oluşan bordürlerden dıştakinde, “S” şeklinde uzanan kıvrık dallar arasında palmet, yaprak, basit hatayî tarzı çiçekler arasında yer yer yuvarlak madalyonlar yer alır. Bunların içerisinde, yine hatayî tarzında çiçeklere yer verilmiştir (Foto.96). Ortadaki bordürde fiyonklarla bağlanmış stilize kompozisyonda, kıvrık dal ve yapraklar ve hatayîler görülür. Bu bordürde kartuşlar içerisine alınan yarı natüralist ince dal ve yapraklar arasında, küçük çiçekler, içteki bordürde yan yana dizilmiş bir tür stilize palmet dizileri yer alır. Bir tarafı stilize kengeri andıran motifleri ortada, yatay fiyonk benzeri bağlar sarmakta, aradaki boşlukta ise yalnızca palmetler tekrar edilmektedir. Bordürlerin dışında görülen burmalı oyma silme, öncekinin bir benzeridir. Yan yana bu üç bordürde kullanılan kahverengi, camide en çok bu kesimde görünmektedir. Bunun içindeki kesiminde bir başka çökertme yer alır. Kareden sekizgene dönülen bu kesimde, sekizgeni dolanan bir bordür, sonra yine bir çökertme ve nihayet merkezdeki yuvarlak göbek gelir (Foto.97). Bordürün köşelerinde kırmızı hatayîler ve yeşil yapraklar, içinde ise sekizgenin köşelerine denk gelen kesimde, kırmızı ve sarı hatayîler ve sağlı sollu yaprak dizileri görülür. Kenarları fırfırlı biten sekizgenin içinde yine fırfırlı oymalarla başlayan yuvarlak bir göbek yer alır. İç içe üç halka halinde zemine doğru taşırılan göbeğin ortasında, açılmış çam kozalaklarına benzeyen bir sarkıt bulunur (Foto.97). Fırfırların üzerindeki lacivert boya haricinde, kalemişi nakışın bulunmadığı yuvarlak göbek, oymalarla bezelidir. Ortadaki sarkıtın etrafında kapı kanatlarındaki güneş kurslarını hatırlatan, fırfırlı bir silmeyle sınırlandırılan radyal yivler yer alır. Bunun dışındaki genişçe bordürde stilize yaprakları hatırlatan “C” motifleri, bordürün ortasında ise “C”lerin alt ve üstlerinden geçen bir silmeye yer verilmiştir. Tavan göbeğindeki oymalar, fazla derin tutulmamıştır.

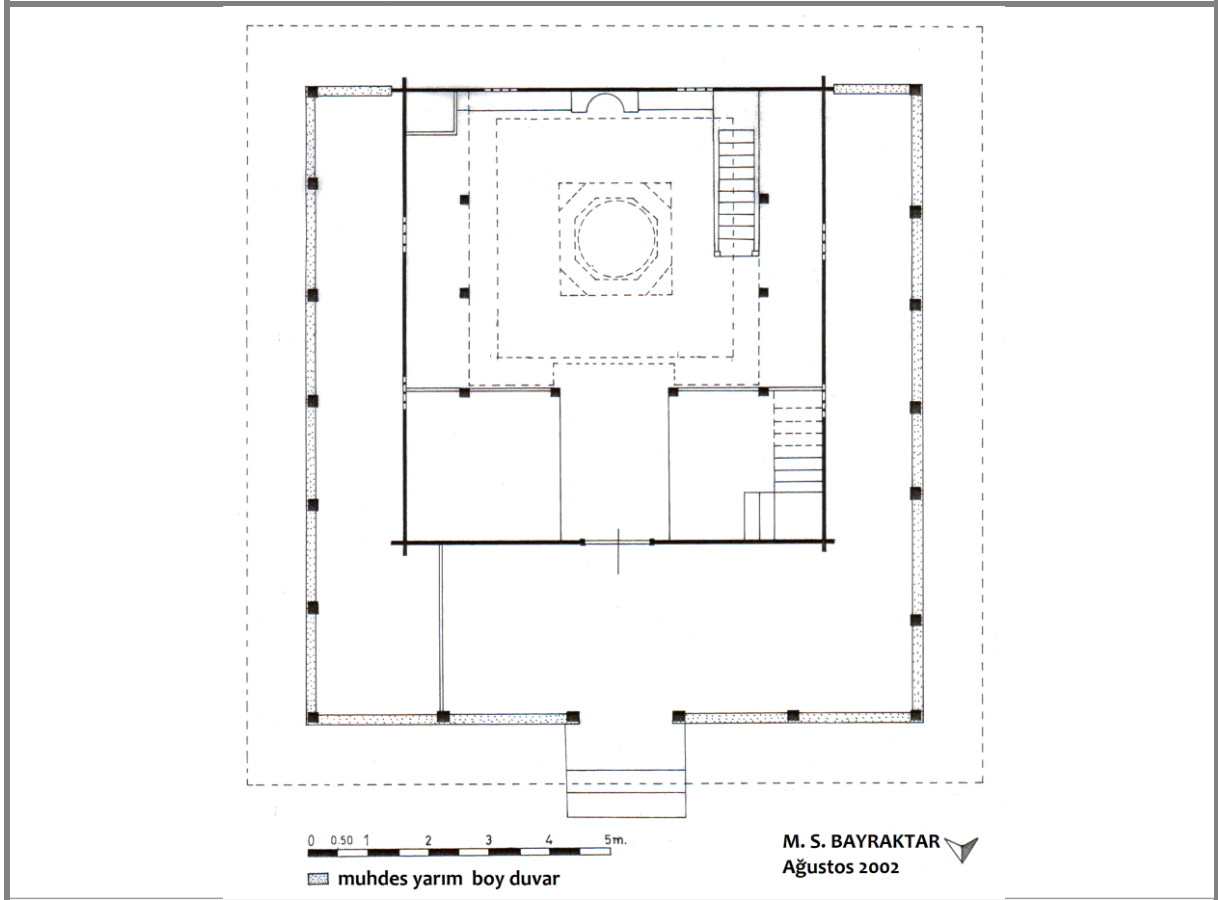
Belli bir programa göre kompoze edilen kalem işlerinde, bir üslup birliği görülür. Bugün yer yer silinen kompozisyonların renkleri, oldukça canlıdır. Ağırlıklı olarak yeşil, sarı ve kırmızının görüldüğü kompozisyonlarda mavi, beyaz ve en az olarak kahverengi görülür. Kalemişi tezyinatta stilize bitki kompozisyonları ağırlıklı yer tutar. Ancak stilizasyonda klâsik bitkisel motiflerin yerine, daha çok hayali formlar görülür. Yarı natüralist bitki kompozisyonları nispeten azdır. Minber aynalıklarında görülen, kesilmiş karpuz motifi natüralist tarzda nadir bir örnektir. Bitkisel kompozisyonlarda görülen ağaç boyutlarındaki dal ve bitki kompozisyonları, ölçüleri itibariyle ilgi çekicidir. Bitkisel kompozisyonlara nazaran az kullanılan geometrik kompozisyonlar çoğunlukla ikinci derecede önem arz eden kesimlerde ve gayet basitçe dalgalı, çizgiler veya damalı basit yüzey boyamaları şeklinde görülmektedir. Yazı kompozisyonları da taşra üslubunda olup, hattın karakteri ve istifinde acemilikler görülür.

⁴³⁶ Merkezinde ışık çubuklarına benzer bir düzenlemenin görüldüğü kurs, bir güneş kursuna benzetilebilir.

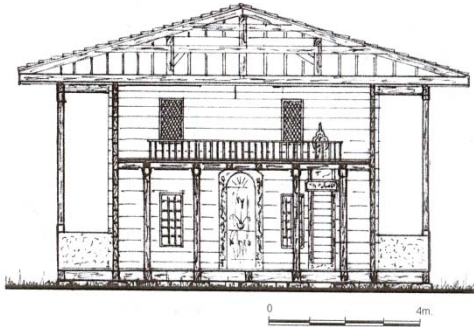
Ahşap oymalarda bitkisel kompozisyonlar, geometrik kompozisyonlara nazaran çok daha fazla bir yer tutar. Ahşap bezemede kafes/ajurlu oyma ayrı bir grup olarak değerlendirilebilir. Pencerelemler lokmal kafesli şebekeleri de ayrı bir güzelliştir.

ÇEŞME

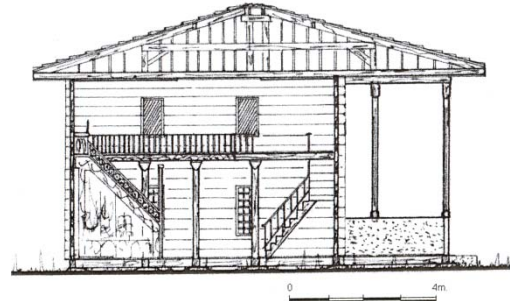
Cami avlusunun kuzey doğusunda, doğuya bakar şekilde basit bir su yalağı ve bu yalağa bakan yarım duvar boyunda bir yüzden oluşan çeşme, 1994 Ağustos'unda yerindeydi. Taştan yapılan ön cephesinde yan yana iki blok taş üzerinde bezemelerin yer aldığı çeşme, bu tarihten sonra yıkılmıştır. Elimizdeki fotoğraflara göre sağdaki panoda H. 1310 (M. 1892-93) tarihi ile basit bir minare tasviri, onun yanında zikzaklı geometrik bir motif, panonun sağ köşesinde ise etrafı papatya gibi fırfırlı bir daire içersinde, meşe ağacı yapraklarına benzer yapraklarla açılan, haçı hatırlatan bir geometrik motif yer almaktaydı. Çeşmenin üzerinde yer alan H. 1310, inşa tarihi olmalıdır. Bunun solunda, sağ köşedeki zikzaklı geometrik motif tekrar edilerek, soldaki panoya geçilmekteydi. Solda, basit halat silme şeklinde bir bordür ile sağ köşede yine zikzaklar, panonun ortasından yuvarlak içinde bir hilâl, hilâlin üstünde sekiz yapraklı rozet benzeri bir çiçeğe yer verilmişti. Bunun sağında, tahrip olmuş yıldız veya güneşe benzetebileceğimiz bir rozet ile solunda, yuvarlak içersinde bir yıldız görülmekteydi.

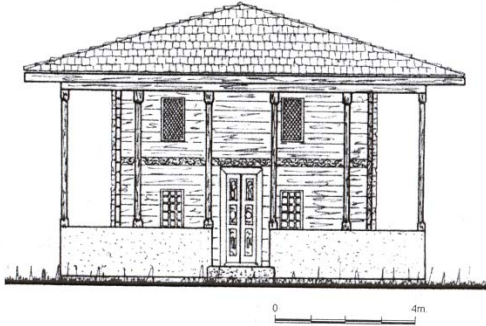
19. Kavak / Bekdemir Köyü Camii plâni.

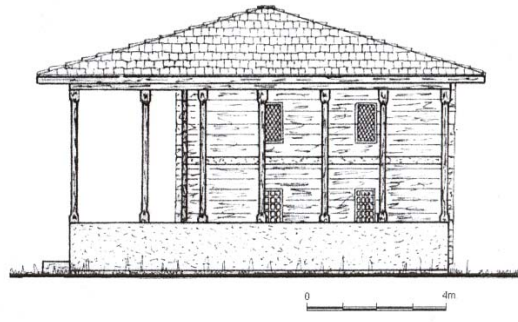
20. Kavak / Bekdemir Köyü Camii doğu-batı kesiti (Y. CAN'dan).

21. Kavak / Bekdemir Köyü Camii kuzey-güney kesiti (Y. CAN'dan).

22. Kavak / Bekdemir Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).

23. Kavak / Bekdemir Köyü Camii batı cephe görünüşü (Y. CAN'dan).

83. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, güneydoğudan.

84. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kuzeybatıdan.

85. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kitabe.

86. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kitabe.

87. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harime açılan kapı.

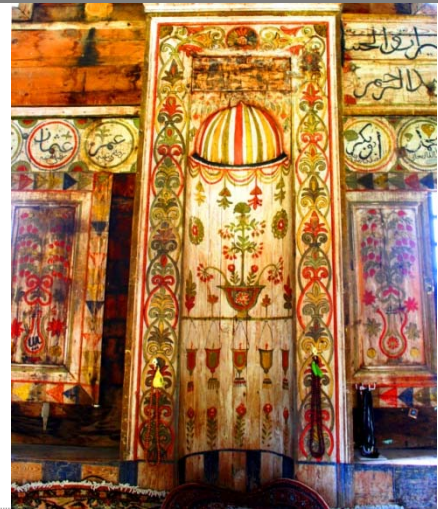
88. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kible kesimi.

89. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kadınlar mahfili doğu kolu.

90. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kadınlar mahfili kuzey kesimi.

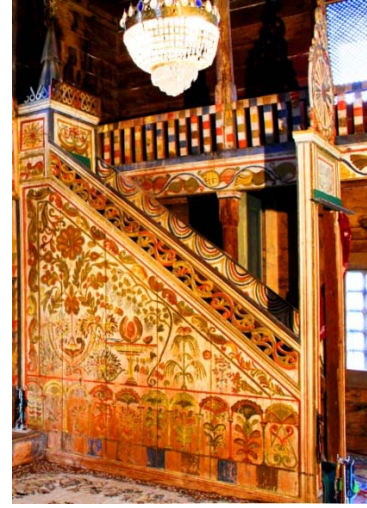
91. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrap.

92. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrap nişi.

93. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrabın sağ yanındaki pano.

94. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minber.

95. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minberi aynalığı doğu yüzü.

96. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harim tavanı bordürleri.

97. Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harim tavanı göbeği.

BAFRA ULU CAMİİ (CAMİ-İ KEBİR)

Cami, ilçe merkezinde, Büyük Camii Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.98-100). Caminin ikisi harime açılan kuzey kapısı üstünde, biri doğu duvarının güney ucunda, diğeri harimde, doğu duvarında olmak üzere, inşaıyla ilgili dört kitabesi bulunmaktadır.

1- Caminin harime açılan kuzey kapısı üstünde duvara yerleştirilen, mermer üzerine, kartuşlar içerisine alınarak üç satır halinde, sülüs harflerle yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.101)

"و ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احد
عائشه خاتون ديلىر جمعه سندن ما عدا
تا قيامت اجامعه اوله فرض ادا تاريخ ١٠٨٦"

"*Ve ennel mesacide lillahi fela ted'u me'allahi eheda*⁴³⁷
A'işe Hatun diler cemi'sünenden ma'ada
Ta kıyamet camide ola farz eda tarih 1086."

2- Bu kitabenin 0.35 m. kadar yukarısında, aynı şekilde duvara gömülü mermer üzerine, tek satır halinde sülüs harflerle yazılı Arapça kitabenin metni şöyledir: (Foto.101)

"لا اله الا الله محمد رسول الله تاريخ سنة و ثمانين و الف"

"*Lailahe illallah Muhammedurresulullah Tarih sitte ve semanin ve elf (1086)*"

3-Doğu duvarın güney ucunda, saçak altında, sıvalı yüzeye kabartılarak yazılmış kitabe bugün beyaz boyalıdır. Yaklaşık olarak 0.65 x 0.25 m. ölçülerindeki tek satır celi nesih Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.102)

"تاريخ سنة ١٠٨٦"

"*Târîh sene 1086.*"

"Cami-i Kebir" adıyla da bilinen mevcut yapının yerinde vaktiyle Emirza Bey tarafından yaptırılmış ahşap bir cami olduğu bilinmektedir.⁴³⁸ Sözü konusu dönem Bafra'nın Candaroğulları'na tabi olarak, Bafra Beyi Emirza Bey tarafından yönetildiği 14. yüzyılın son çeyreği olmalıdır.⁴³⁹ Yukarıdaki üç kitabeden; caminin H. 1086 / M. 1675–76 yılında Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda eski yapının yıkılarak yerine yeni bir cami yapıldığı anlaşılmaktadır. Tarih üç kitabede de geçerken, baninin ismi, sadece bir kitabede kayıtlıdır. "Ayşe Hatun"un, ünlü Sadrazam, Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁰

4-Harimde doğu duvarda, vaaz kürsüsünün hizasında, üst pencereler arasındaki kalemişi panoda, siyah zemine beyaz nesih harflerle kutsal isim ve dua ifadeleri altında "sene 1217" yazılıdır (Foto.103). Buradan caminin içini süsleyen kalemişi yazıların 1802–03 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.

İnşadan sonra, caminin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için Hazinedârzâde Ahmed Paşa tarafından 1846 tarihinde bir vakfiyede düzenlendiği görülmektedir.⁴⁴¹ Eskiden alaturka kiremitle kaplı çatının kaplaması 1994 yılı onarımında kurşunla yenilenmiştir. 2002 yılından başlayıp 5-6 yıl kadar süren devam eden bir tamirde⁴⁴² yapının son cemaat yerindeki muhdes yarım tuğla duvar kaldırılmış, kesme taşla kaplı yenisi yapılmıştır. Hazire duvarı, süslü pencere çevrelikleri de dahil olmak üzere benzer kesme taşla yenilenmiştir. Ancak eski taşın renk ve doku canlılığı yok edildiğinden şimdiki görüntü orijinal etkiyi vermekten uzaktır (Foto.98).

Batı haricinde duvarlarla çevrili geniş bir avlu içerisinde, düz bir alanda kurulan caminin kible yönünde duvarlarla çevrili küçük bir haziyesi –yukarıda değindiğimiz- bulunmaktadır (Foto.98). Kible ve doğu yönde sokaklara bitişen avlu duvarının, güneybatısındaki kapısı orijinal olup kemerlidir (Foto.104). Düzgün kesme taş işçilikli kapı açıklığı, basık yuvarlak kemerli olup, kemer üstten ince silmeler içerisine alınmıştır. Kapı açıklığının üzeri harpuştadır. Avlu duvarlarının kuzey ve doğusundaki kapılar basit açıklıklardan ibarettir.

Dikine dikedörtgen plânlı cami, içten düz tavan, dıştan kırma çatıyla örtülüdür. Caminin kuzeyinde ahşap direklere oturan içten düz tavan, dıştan çatıyla örtülü bir son cemaat yeri, harimin kuzeyinde kadınlar mahfili yer

⁴³⁷ Cin Suresi, 18. Ayet. Anlamı: "*Mescidler şüphesiz Allah'ındır. O halde Allah ile birlikte kimseye yalvarmayın (ve kulluk etmeyin)*" Bkz. **Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali** (Hazırlayanlar: A.ÖZBEK vd.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1993, s. 572.

⁴³⁸ H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, s. 34; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 72; H. GÜNEŞ, **a.g.e.**, s. 11.

⁴³⁹ Konuyla ilgili olarak Samsun tarihiyle ilgili bölüme bakılabilir.

⁴⁴⁰ Ayşe Hatun hakkında katalogta Vezirköprü Kale Camii bahsine bakılabilir.

⁴⁴¹ M. OKUDAN, **a.g.t.**, s. 45-46.

⁴⁴² Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılan restorasyon sırasında sıvanın dökülen küçük bir kesiminin altında orijinal almasıç örgü görülmekteydi.

alır (Çiz.24). Harimin kuzeybatı köşesinde kare kaidesi üzerinde bir minare yükselmektedir (Foto.98-100).

13.30 x 20.70 m. ölçülerinde 1.10 m. kalınlığındaki duvarlarla çevrili harimin güneyinde, altı üstlü ikişer, kuzeyde iki alt, doğu ve batıda altı üstlü üçer ve birer üst olmak üzere, simetrik düzende yirmi pencere açılmıştır. Alt pencereler üsttekilere oranla daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Lokmalı demir şebekelerle muhafaza edilen dikdörtgen, kesme taş çevrelikli alt pencerelerin, içleri boşaltılmış sivri kemerli tuğla çevrelikli alınlıkları bulunur (Foto.100). Kuzeydekiler, alınlıksız dikdörtgen açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Üst pencere açıklıkları da benzer şekilde tuğla dizili sivri kemerli olup, bunlarda alt pencerelerde görülen lento görülmez (Foto.99).

Duvarlar 0.50 m.ye kadar subasman seviyesinde taş, bunun yukarısında, bir sıra taş, üç sıra tuğla almaşağıyla inşa edilmiştir. Kapı ve pencere çevrelıklarında kesme taş, diğer kesimlerde moloz taş görülür⁴⁴³ (Foto.99-100) Üst pencere kemerlerinde, dikine tuğla dizileri ve duvar yüzeylerinde taş-tuğla almaşağına has ritmik düzen, cephelere hareketli bir görünüm kazandırmıştır. Duvarlar 0.25 m. kadar taşırılan iki sıra kirpi saçaklı kornişle son bulur (Foto.102).

Cami, ölçü itibarıyla büyük bir eserdir. Kuzeyde duvar ortasında açılan asıl kapının haricinde, batı duvarın kuzeyinde minare kaidesinin yanında ikinci bir kapı açılmıştır. Düzgün kesme taş çevrelikli kapı açıklığı, basık yuvarlak kemerli olup son dereceyalındır.

Caminin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri, 15.50 x 7.00 m. ölçülerinde geniş bir mekândır (Foto.99). Profilli başlıklı, sekiz ahşap direk üzerinde yükselen, geniş saçaklı çatıyla örtülen son cemaat yeri, içten düz tavanla örtülmüştür. Kızıl pelit⁴⁴⁴ olduğunu öğrendiğimiz kare kesitli direklerin arasına, sonradan yapılan yarım boy duvarın yerinde orijinalde ahşap bir korkuluk olması beklenir. Kuzeyde orta göz sonradan kapı olarak düzenlenmiş olup, bu kesimin döşemesi yanlardan 0.40 m. aşağıda tutulmuştur. Son cemaat yerinin tavanı geometrik kompozisyonlu çıtalarla süslenmiştir (Foto.105). Direk hizasından 2.25 m. kadar taşırılan saçaklar, yapıya güzel bir görünüm vermektedir. Bu kesimdeki zikzaklı kahverengi, mavi ve pembe boyalar yenidir. Tavan direklerinin hizasındaki iç kesiminin boyları yenilenmiş olup, orijinal tonları tamamen kaybolmuştur.⁴⁴⁵ Ancak çıtalama usulü yapılan geometrik kompozisyon orijinalliğini korumaktadır. Tavan üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Orta bölümde, altıgenlerden dağılan altı kollu yıldız ve üçgenlerden oluşan bir kompozisyon, kenarlardaki geniş alanlarda, küçük karelerden oluşan bir başka geometrik kompozisyon görülür. Doğudakinin ortasında, dikdörtgen çerçeve içerisinde on kollu yıldızdan dağılan bir kompozisyon yer alır.⁴⁴⁶ Batıdaki göbekte öncekinde olduğu gibi, sonsuzluk prensibiyle işlenmiş altı kollu yıldızlardan oluşan bir kompozisyona yer verilmiştir. Altıgenlerin ortasında beş yapraklı hatayî tarzı çiçekler görülmekteyken bunlar, son onarımda kapatılmıştır.

Caminin son cemaat yerine bakan kuzey duvarda son onarımda badana ile kapatılan kalemışı nakışlar bulunmaktaydı.⁴⁴⁷ Kapı ve pencere çevrelıklarındaki nakışlarda, geç devir batılılaşma modasına uygun stilize bitkisel dekorlar, cami ve çeşitli yapı tasvirleri ve yazılar yer almaktaydı (Foto.106). Kapı üstündeki kitabeleri içine alan üçgenimsi panonun içinde vişne çürüğü, sarı, mavi ve yeşilin kullanıldığı stilize bitkisel bir dekora yer verilmiş idi. Panonun üstünde ikişer şerefeli iki minareli, kubbesi görülen bir cami tasviri, kapının sağ ve solunda benzer şekilde, barok tarzı kıvrımlar, yaprak ve çiçeklerden oluşan iki pano ile bunların üzerinde, iki ayrı yapı tasviri görülmekteydi. Kapının sağındaki küçük tepelikler ardında ağaçlarla çevrili bir bahçe içerisinde, ön cepheden resmedilmiş dört minareli bir cami tasviri bulunmaktaydı. Yüksekçe bir kasnak üzerinde, kiremitlerle kaplı tek kubbeyle örtülü caminin önünde, ince sütunlara oturan beş gözlü kubbelerle örtülü bir revak, dört köşede ikişer şerefeli dört minare⁴⁴⁸ resmedilmişti. Camide kiremit kırmızısı konturlar içerisinde açık mavi, örtülerde siyah konturlar içerisinde koyu yeşil, tepe ve ağaçların yapraklarında koyu yeşil, ağaç gövdelerinde koyu kiremit kırmızısı renkler kullanılmıştı. Minare gövdelerinin açıklı koyulu renklerle gölgelendirildiği dikkat çekmektedir. Kapının solundaki panoda benzer şekilde yeşil tepelikler arasında, ağaçlı bir alanda, ortada büyük bir cami, etrafında küçük köşk benzeri yapılar resmedilmiş idi. Duvarları gayet yüksek tutulan, dört minareli ve üç büyük kubbeli olarak cepheden resmedilen caminin önünde, yedi gözlü, sütunlara oturan yuvarlak kemerli, kubbelerle örtülü bir revak yer almakta, caminin etrafında kiremit kaplı sivrice çatılarıyla köşk benzeri yapılar görülmekteydi. Bir kısmı iki katlı olan yapıların kapı ve pencere detayları da ihmal edilmemiş idi. Bu panoda da açık mavi zemin üzerinde, kiremit yeşil ve kırmızısının hakim olduğu, az miktarda siyahın ve sarının görüldüğü

⁴⁴³ Taş sıralarında, taşlar arasında dikine birer tuğla konulmuş, moloz taşların çevresinde, yüzey harçla kapatılmıştır.

⁴⁴⁴ Orhan Atmaca, yapının içindeki direklerin de "kızıl pelit" olduğunu belirtmektedir. Yörede meşe ağacı pelit adıyla anılmaktadır.

⁴⁴⁵ 1994 yılındaki araştırmamızda, altıgenleri kapatan siyahın dökülen kesimlerinin altında canlı bir kırmızının izi seçilebilmekteydi. Buradan yüzeyin sonradan tekrar boyandığı aklı gelmektedir.

⁴⁴⁶ Şimdi beyaz, kırmızı, mavi ve kahverengi olarak yenilenen renkler, daha önce mavi, siyah ve sarı idi.

⁴⁴⁷ Nakışları 1994 yılındaki araştırmamızda belgelemiştik. Bu tarihte yenilenmek üzere yer yer raspa edilen yüzeylerdeki nakışlar, restorasyonda orijinale uyum olarak yenilenmişken, 2002 yılında kapatılmıştır.

⁴⁴⁸ Minareler kaidelerindeki kapı açıklıkları, üçgenli papuçluk, silindirik gövde ve alemle son bulan külahlarıyla, detaylı bir şekilde işlenmiş idi.

bir renk düzeni kullanılmıştı.

Cami tasvirlerinin benzerleri, geç devirde Anadolu'nun pek çok yöresinde görülen hayali tasvirlerdir. Panoların çevreliğinin bulunmayışı, kenarlardaki bazı ağaç vb. detayların yarım kalışı, orijinalde genişleyerek devam ettiklerine işaret sayılabilir. Özellikle ikinci sırada değinilen pano, başkentteki saray çevresini; belki Topkapı Sarayı çevresinde, köşklele donatılmış hayali bir saray bahçesini yansıtır olabilir. Aynı duvarın pencere üstlerinde, sivri kemerli alınlık içerisinde geç devir modasına uygun, stilize bitki ve yazılar⁴⁴⁹ yer almaktaydı. Cami tasvirli panolarda yeşil ve kırmızının hakimiyetine karşılık, pencere çevresinde, kırmızıyla birlikte sarının ve farklı bir açık yeşilin öne çıktığı görülmektedir. Boyalar tabii canlılıkta olup, muhtemelen kök veya toprak boyalardır. Yapının inşa edildiği tarihe göre geç bir devre işaret eden nakışların caminin içerisindekilerle birlikte- harimin batı duvarındaki 1899 tarihli kitabenin işaret ettiği üzere- 1899 yılında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.⁴⁵⁰

Harimin kuzeybatı köşesinde, cepheden batıya doğru taşan, kare kaide üzerinde yükselen minareye, kaidenin kuzey yüzünde açılan, kesme taş çevrelikli, basık kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.100). Minare kaidesinin takriben ilk iki metresi, düzgün kesme taş kaplamalıdır. Bunun yukarısı, duvarlarda olduğu gibi, bir sıra taş, üç sıra tuğladır. Taş bir kornişle son bulan kaidenin üzerinde, köşelerden daralarak devam eden bir papuçluk yer alır. Kornişe kadar uzayan papuçluktan sonra, malzeme tuğlaya dönüşür. Alt ve üstte birer taş bilelikle sınırlanan gövdede açılan mazgal pencereler, minare yolunu aydınlatmaktadır. Sepet örgülü gövdenin üzerinde beş sıra testere dişi şerefe altlığı yer almaktadır. Korkuluk kesme taş bloklarla teşkil edilmiştir. Taş blokların dış yüzünde ortada selvi, iki yanında birer daire kabartılmıştır. Silindirik peteğin kibleye bakan yüzünde yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı bırakılmıştır. Sıvayla kaplı konik bir külâh ve alemle son bulan minare, takriben 25 m. yükseklikte olup yapıyla uyumlu bir elemandır.

Kible duvarının dış yüzünde, kornişin altında doğu üst pencerenin sağında, bir dizi halinde zikzaklar ile sapları kalın ve uzunca tutulmuş palmet dizilerine yer verilmiştir. İki pencere arasında orta kesimde, iki minareli tek kubbeli bir yapı tasviri yer alır (Foto.107). Cepheden tasvir edilen yapının önünde yuvarlak kemerli bir kapı seçilmektedir. Kaideli ve birer şerefeyle resmedilen minarelerin ve kubbenin alemleri görülmektedir. Bunun hemen solunda basit, üçgenli bir zikzak dizisi görülür. Aynı duvarın batı üst penceresinin sağında, önceki saydıklarımızın aynısı, yan yana dört palmetle, bunun yanında, iki kat halinde yan yana dizilmiş küçük palmet dizileri vardır. Pencerenin üstünde ve solunda benzer şekilde dikdörtgen alanlarda, kırmızı zemin üzerine beyaz stilize bitkisel motifler yer alır. En solda yine üçgen dizili basit bir geometrik kompozisyon görülmektedir. Yukarıdaki bezemeler, sıva yüzeyinin yüzeysel olarak kazınıp, motiflerin beyaza boyanması suretiyle oluşturulmuştur. Dikdörtgen alanlarda yer alan bitkisel kompozisyonlarda ise zemin kiremit kırmızısına boyanmış, motifler yine beyazla yüzeysel olarak işlenmiştir. Boyalar, toprak boyası olabilir.

Batı duvarın kible köşesine 0.25 m. kadar mesafede, pencere alınlıklarının hizasında, boya kullanılmadan, yaş sıva üzerine, yüzeysel bir rozet işlenmiştir. Aynı duvarın ortasında sıva üzerine aynı teknikle işlenmiş küçük, çan şeklinde kaidesi üzerinde şişkince yuvarlak bir karın, ince ve kısa bir boyun, ince bir sap ve lüle şeklinde ağzın seçilebildiği gayet zarif bir ibrik motifine yer verilmiştir (Foto.108). Gayet küçük tutulan motifler, güçlkle fark edilmektedir.⁴⁵¹

Harime, biri batıda minare yakınında, diğeri kuzey duvarının ortasında bulunan, iki kapıyla ulaşılmaktadır. Bugün kullanılmayan batı kapıya yukarıda değinmiştik. Kuzey kapı, diğeri olduğu gibi kesme taş çevrelikli ve basık kemer açıklıklıdır. Kilit taşında yüzeyden kabartılan iki selvi ağacı, bunların ortasında küçük bir daire, hemen üstünde altı kollu bir rozet yer alır. Bu, batı duvarın kible tarafında sıva üzerine işlenen rozetin yakın bir benzeridir. Kapının dörder panoya ayrılmış çifte ahşap kanatları sade, fakat orijinaldir. Panolar kare ve dikdörtgenlerden ibarettir. Basit profillerle hareketlendirilen bir biniyle ayrılan kanatların orta hizasında, metal plakalı basit halkalar, pano ortalarında yuvarlak metal plakalar yer alır.

Camiye girilince derinlemesine mekân kendini hissettirir (Foto.109-110). Kapıdan girilip sağ ve sola dönülünce, harimin kuzeyini kaplayan müezzin mahfili sekisi görülür. Sağ ve soldaki ahşap merdivenlerle harimin yarısına yakın bir alanı kaplayan kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Kenarlarda duvar, ortada dört direk üzerinde yükselen mahfilin doğu ve batı kolları kibleye doğru uzatılmıştır (Foto.110). Mahfili taşıyan direklerin üstündeki profilli başlıklar, direklerin üstüne bursa kemerli bir görünüm vermiştir. Direklerin taşıdığı kirişlerin üzerinde, basit profilli konsollar göze çarpar. Basit bir korkulukla sınırlanan mahfil katında, alttaki direkler aynen tekrar edilmiştir. 1994 yılında mahfilde bulunan ince çitaların çaprazlama çakılmasıyla yapılan kafesler, sonradan kaldırılmıştır. Kapı-mihrap ekseninde yer alan korkuluk ta yenilenmiştir. Kaldırılan korkuluk

⁴⁴⁹ Bunlardan soldaki pencerenin alınlık kemerinin sol yarısında "Muhammeduresulullah" yazılıdır.

⁴⁵⁰ Caminin kuzey haricindeki dış duvarları sıvasızdır. Son cemaat yerine bakan kuzey duvar, 1899 yılında kalemişi nakışlarla süslemek maksadıyla sıvanmış olmalıdır.

⁴⁵¹ Birincisi avuç içi, diğeri bir karış kadar yer işgal etmektedir.

küçük baklava dilimli ajurlarıyla diğerlerinden farklıydı. Mahfil tavanında,⁴⁵² harim tavanında olduğu gibi, çıtalama usullü, geometrik kompozisyonlar görülür.

Kible duvarı ortasındaki mihrap, geniş ve yüksek tutulmuş olup alçı kaplamalıdır. Üç yüzlü mihrap nişinin üzeri, beş sıralı mukarnas kavsaralıdır. Kavsarayı çeviren bordürler ve köşe sütunceleri son onarımdaki yenilenmenin ürünüdür. Mihrabın orijinalliğini ne derece koruduğu belli değildir⁴⁵³ (Foto.109).

Kible duvarının batı ucunda bulunan minber, ahşaptan çakma tekniğiyle inşa edilmiştir (Foto.111). Minber kapısı çifte kanatlı olup, üstte kemer formu verilen her biri tek parça kanatların üzerinde, yüzeyin oyularak kabartılmasıyla beliren birer şemse-saalbek yer alır (Foto.112). Kanatların hemen tamamını kaplayan şemse ve saalbek için, simetrik düzende işlenen girift stilize bitkisel kompozisyonla doldurulmuştur. Saalbeklerin uçları palmet şeklinde uzatılmış, içleri rumilerle doldurulmuştur. Kenarlardan başlayarak iki yanına rumiler takılmış stilize kıvrık dallı bir bordürle kuşatılan kanatların alt kesiminde, örgülü kufi yazı kuşaklarını hatırlatan bir bordür yer alır. Üst kesimde, dikdörtgen şeklinde çökertilen yüzeyde, aynalı sülüs hatla (Selçuklu sülüsüne yakın tarzda) “*Elhamdulillahi ‘ala...*” yazılmıştır.⁴⁵⁴ Kapı açıklığını çevreleyen köşelerde yine aynı tarzda, kıvrık dal, rumi ve palmetlerden oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Minyatür bir minare görünümüyle alemle son bulan kapı dikmeleri yalın tutulmuştur. Kapı tacı, bombeli bir kontur ve bitkisel kıvrımlı tepelikle son bulmaktadır. Tacın ortasında siyah zemine beyaz harflerle yazılmış bir yazı kompozisyonu yer alır. Sülüs hatla sağda Kelime-i Tevhid, ortada tuğra şeklinde istif edilen “Muhammedurresulullah sallallahu aleyh” yazılıdır. Minberin geri kalan kısmı daha sadedir. Süpürgelikte, ortada küçük bir kemer, iki yanında zincir şeklinde örgülü geometrik bir kompozisyon yer alır (Foto.111). Aynalığın büyük kısmı sade parçalardan oluşur. Kapının yanındaki parçada sekizgen geçmelerden oluşan, yüzeyin oyulmasıyla kabartılmış geometrik bir kompozisyon görülür. Bundan başka iki ayrı parçada, aynı kompozisyon ajurlu oyma/kafes oyma teknikle işlenmiştir. Korkulukta da ajurlu oyma/kafes oymalı üç parça yer alır. Bunların biri sekiz, diğeri altı kollu yıldız geçme kompozisyonudur. Kapı yanındaki üçüncüsünde, küçük baklava dilimlerinden dağılan bir başka geometrik kompozisyona yer verilmiştir. Köşk kapalı olup, doğu yüzünde üstte, yüzeyin kesilip boşaltılmasıyla oluşmuş zarif bir kartuş, bunun altında sekiz kollu yıldızlardan dağılan kabartma bir kompozisyon yer alır. Köşk altı sade tutulmuştur. Köşkün üzerinde hafif içe çekilerek yapılan piramidal külah da sadedir. Yağlı boyalı minberdeki oymalar, pek derin değildir.

Kible duvarı boyunca mihrap önünde kesintiye uğrayan parmaklık, son onarımda ortadan kaldırılmıştır. Kible duvarı doğu köşesindeki vaaz kürsüsü yenidir. Caminin orijinal vaaz kürsüsü, doğu duvarda, kibleye yakın iki pencere arasında, duvara gömülü profilli iki taş konsol üzerinde kurulmuştur (Foto.103). Kürsü, ahşap bir korkulukla çevrilidir. Profilli babalar arasına alınan korkuluğun köşelerinde, zarif boğumlu çubuklar, ortada ise ajurlu oyma, sekiz kollu yıldızlardan oluşan geometrik bir kompozisyon yer alır.

Harim duvarları, mahfilin kuzey kesim hariç olmak üzere, alt kat pencerelerden tavana kadar kalemişi nakışlarla bezelidir. Doğu ve batı duvardaki kompozisyonlar, birbirinin simetriğidir. Kible duvarında, mihrabın sağı ile solunda, birbirinin aynı kompozisyonlar görülür. Tüm duvarlar birinci ve ikinci kat pencere hizalarında, iki kat halinde, yan yana dizilen panolara ayrılmıştır.

Batı duvarda alt kat pencere çevreliklerinde yeşil dal ve yapraklar arasında kırmızı çiçeklere yer verilmiştir (Foto.113). Natüralist görünüşlü çiçeklerin bir kısmı tomurcuk halinde, diğerleri açmış olarak resmedilmiştir. Pencere kemerleri etrafında, taş dizisi benzeri boyamalar görülmektedir. Burada da sarı zemin üzerinde yeşil boyalar kullanılmıştır. Pencere kemeri ortasında, hilâli ince bir alem, açıklığın çevreliğinde ise yaprak dizisi yer alır. Bu diğer alt pencere çevreliklerinde de aynıdır. Pencere aralarında kalan kesimlerde, gövdeleri burmalı, başlıkları zarif, iki sütun arasına alınmış panolar yer alır. Sütun başlıkları üzerinde stilize bitkilerden oluşan kemerli formlar görülür. Bunların içinde çelenk şeklinde asılmış ince çiçeklerle bezeli yapraklarla, ortadan sarkıtılarak pano içerisini dolduran bir başka bitki kompozisyonu görülür. Asılı kandilleri hatırlatan kompozisyonda, yeşil ve sarının hakim olduğu, yarı natüralist çiçek ve yaprak motiflerine yer verilmiştir. Panonun üst köşelerinde, alttan fiyonklarla bağlı çiçek öbekleri görülür. Mahfile yakın panoda, ortada bir ağaç motifli yer alır. Panonun diğer kesimleri yukarıda anlattığımız panoyla benzerlik gösterir.

⁴⁵² Tavan döşemesi kirişlerin üstüne çakılmıştır.

⁴⁵³ 1994 yılındaki yenilemeden önceki mihrabın bordürleri ve kavsara üstünün orijinal olmayıp yakın zamanlardan kalma olduğu belirtilmektedir. 1994 yılındaki araştırmamız esnasında mihrabın sıvası dökülmüş, nişin alt kesiminin her bir yüzü, yüzeysel üç dilimli kör kemer içerisine alınmıştı. Mukarnas kavsaranın altında geometrik bir kuşak bulunmaktaydı. Merdiven basmağı şeklindeki konturların üzerinde akantus yapraklarının görüldüğü kavsaranın üstünde, ortada tahrir olmuş bir yazı panosu, iki kenarında dairevi izler (muhtemelen seramik tabak izleri) bulunmaktaydı. İnce silmelerle birbirinden ayrılan bordürlerde içten dışa doğru ince bir zincir, sonra geniş stilize bitkisel bir bordür, bunun dışında yine genişçe yıldız geçmeli bir bordür, sonra geometrik geçmeli, daha sonra zincirli dar bir bordür, bunun dışında yazı kuşağı ve nihayet burmalı kalınca bir silme bulunmaktaydı. Çekiç darbeleriyle bir hayli tahrir olarak detayları sıvayla birlikte kazınan mihrabın 1994 yılında ne denli orijinal olduğu belli olmadığından kesin bir şey söylemek doğru olmaz kanaatindeyiz. Mihrap, 1994 yılındaki onarımda yukarıdaki detaylara büyük ölçüde uyularak yenilenmiştir.

⁴⁵⁴ Soldaki pano sağdakinin tersi aynalıdır. Yazının son kısmı zorlukla istif edildiğinden, tam olarak belli olmamaktadır. Ancak son kısımda, alışıldık şekilde “*küllî hâl*” ifadesi olabileceği akla gelmektedir.

Batı duvarda minberin kapattığı panoların görülebilen üst kesimlerinin düzeni de anlattıklarımızla aynıdır. Aynı duvarın üst pencere hizasındaki panolarda da benzer kompozisyonlar görülür (Foto.111). Mahfile yakın kesimde pencereye kadar, mavi çerçeveler içerisinde, dikine üç panodan ortadaki yeşil zeminde, vazo benzeri bir kaptan çıkan, yarı natüralist, yeşilli, sarılı çiçek ve yapraklar, panonun ortasını doldurmakta, en üstte, ayrıca bir zemin üzerinde, küçük ağaçlar görülmektedir (Foto.113). Yanlardaki iki pano birbirinin aynı olup, üst kesimleri orta panodaki gibidir. Diğer kesimlerde, yeşil bir zeminden çıkan ağaç benzeri unsurların üzerinde, dairevi kıvrımlara dizili yaprak ve çiçekler işlenmiştir. Pencere üstleri, içi yalın bırakılan yatık dikdörtgen panolarla değerlendirilirken, iki pencere arasında ortada büyük bir yazı panosu, sağ ve solunda birbirinin simetriği bitki kompozisyonlu panolara yer verilmiştir. Siyah zemin üzerinde, konturlar içerisine alınarak, aynalı celi sülüs beyaz harflerle yazılan panonun üstü hilâle son bulur (Foto.113). Kenarlarına natüralist çiçek demetleri yerleştirilen kompozisyon, dikdörtgen bir çerçeveye alınmıştır. Yarı natüralist kompozisyon, çiçek demetleri, yeşil sap ve yapraklar arasında sarı çiçeklerden oluşur. Gayet güzel istif edilen panoda âyet yazılıdır.⁴⁵⁵

Bitki kompozisyonlu panolar, yazı panosu gibi sarı, kırmızı çerçeve içerisine alınarak, yeşil zemin üzerinde, geniş tabanlı, ayaklı ve yanlarından kulplu yayvan bir vazodan çıkan meyveler ve çiçek demetleriyle süslenmiştir. Son onarım, kabın içindeki meyvelerin detaylarını belirsiz bir hale sokmuştur. Panonun üst kesiminde dalgalı yeşil bir zemin üzerinde, küçük natüralist ağaçlar resmedilmiştir (Foto.113).

Aynı (batı) duvarın kibleye yakın kesiminde pencerenin solundaki köşe kısmında üç pano yer alır (Foto.111). Ortadaki geniş, yanlardaki dar tutulan panoların çerçevelerin üst kesimlerinde öncekilerle aynı; küçük ağaç dizileri görülür. Panoların ortası farklıdır. Ortadaki panoda, vaktiyle harime açılan kapı üzerindeyken günümüze gelemeyen panonun, yakın bir benzeri görülmektedir. İri “C” ve “S” kıvrımlarıyla doldurularak dalgalı, taç benzeri bir form çizen orta kesimin üst köşelerinde, yarı natüralist çiçek demetlerine yer verilmiştir. Bunun sağındaki pano, benzer şekilde yarı natüralist bitki demetleriyle sonlanan, iri barok kıvrımlı bir merkezden oluşmaktadır. Solundaki panoyu minber külâhı yarıya kadar kapatmıştır.⁴⁵⁶ Harimin doğu duvarındaki kompozisyonlar, batıdaki simetriğinde yer alan yazı panosu ile vaaz kürsüsünün altındaki kompozisyon hariç tutulursa, batıdakiyle simetriktir. Panoların zemin, çerçeve ve yazı stili aynıdır. Panonun ortasında celi aynalı sülüs hatla “*Muhammed*” yazılıdır (Foto.103). Bunun üstünde nesih hatla dua ibareleri görülür. Yazının üstünde küçük bir bitkisel kompozisyon işlenmiştir. Altta “*Sene 1217*” yazısı, onun da altında, küçük bir bitki motifi yer almaktadır. Panonun dört köşesinde alışıldık dua ifadeleriyle birlikte “*Ebubekir, Ömer, Osman, Ali*”, sağ kenarda dua ibareleri yazılıdır. Solundaki simetriği bunun aynalı yansımasıdır. Panodaki yazılardan daha önce de değindiğimiz üzere, caminin kalemîşi bezemesinin, inşadan sonra 1802-03’de yapıldığı anlaşılmaktadır.

Vaaz kürsüsünün altındaki panoda, diğerlerinde görülmeyen zarif, stilize kıvrık dallar dikkat çekmektedir. Bunlar bir nebze saz üslubunu hatırlatan klasik bir görünüm vermektedir. Zarif kartuşlar içerisinde, lacivert ve mavinin hakim olduğu merkezin çevresindeki barok kıvrımlar ve yeşil çiçek demetleri, önceki kompozisyonlarla yakın benzerlik gösterir.

Kible duvarında alt kat pencere çevrelikleri, doğu ve batıdakilerle aynıdır. Pencere kenarlarındaki panoların, sütunlu ve kemer formu verilmiş bitkisel kuşaklı çevreliği aynı, pano ortası doğu ve batı duvarlardakilerden farklıdır. Bunlarda mihrabın sağ ve solunda simetrik olmak üzere, profilli sarı şamdanlar üzerinde, kırmızı ateşle yanmakta olan mum tasvirleri yer alır (Foto.114). Panonun ortasında, zincirle sarkıtılan küçük bir kandil dikkat çeker. Duvarın üst kat pencere hizasında, ortadaki geniş olmak üzere, üç pano mihrabın iki yanında tekrar edilmiştir. Orta panoda, merkezde içi benekli oval bir kartuş, çevresinde ise çiçekli yapraklı bitki demetleri resmedilmiştir. Kartuşun alt ve üstü stilize iri yapraklar, sağ ve solu, barok tarzı kıvrımlarla bezenmiştir. Kompozisyonda hakim renk yeşil olmak üzere, sarı ve kırmızılar görülmektedir. Bunun sağındaki panoda, içleri mavi benekli üst üste bindirilmiş palmetler, palmetlerin iki yanında natüralist yeşil yapraklar yer alır. Diğer panoda ise yeşil zemin üzerinde küçük bir çam selvisi ile büyükçe ağaç benzeri bir başka bitki kompozisyonu işlenmiştir. Açıkça tanımlanamayacak ağaç benzeri motifin yanında, salkım benzeri beneklerle doldurulmuş, yeşil yaprak kümelerini hatırlatan, kaba unsurlar işlenmiştir (Foto.114). Mihrabın tam üstündeki yatık dikdörtgen çerçevede, celi sülüs hatla bir âyet kitabesi yer alır.

Kalemîşi nakışlar son onarımda biraz kabaca yenilendiklerinden, kimi detaylar ve derinlik hissi bir hayli kaybolmuştur. Renkler değişmemekle birlikte, tonlamalardaki orijinal titizliğe uyulmadığından, nakışların zarafeti zedelenmiştir. Kompozisyonlarda yeşil ve sarı hakimdir. Bunu mavi, kırmızı, siyah ve lacivert izler. İnce detaylar haricinde, hemen her motif ve yüzeyde kontur çizgileri ihmal edilmemiştir. Kompozisyonların büyük

⁴⁵⁵ Bakara Suresi’nin 115. Ayetinin “*Fe eynema tuvellu fesemme vechullahi*” kısmı yazılıdır. Anlamı: “*Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır*” Bkz. **Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, s. 17.

⁴⁵⁶ Ancak doğu duvardaki simetriğinde, yayvan bir kaptan çıkan, yapraklarla bezeli ince uzun dallara asılı kırmızı narin çiçeklerden oluşan, yarı natüralist bir bitki kompozisyonu görülmektedir.

çoğunluğu, vazo, natürmort ve dekoratif sütunlarla zenginleştirilen, yarı natüralist bitki kompozisyonlarıdır. Bunları barok tarzı “C” ve “S” kıvrımları, kartuşlar ve stilize bitki kompozisyonları takip etmektedir. Yazı kompozisyonları da hatırı sayılır bir yer işgal etmektedir. Özellikle aynalı celi sülüs yazılı büyük kompozisyonlar dikkat çekicidir.

Kalemişi nakışlarda, geç devir batılılaşma modasıyla, Anadolu'nun hemen her yerinde büyük bir zenginlikle karşımıza çıkan yarı natüralist bitkisel kompozisyonlar ağırlıktadır. Devrin modasıyla uyum gösteren nakışlarda, son cemaat yerinde sonradan kapatılan cami tasvirleri ile duvarlarının üst kesimindeki ağaç tasvirleri, geniş yüzeyleri kaplamasa da, geç devirde yaygın olarak karşımıza çıkan, manzara tasvirlerini akla getirmektedir.

Camideki bir başka süsleme alanı ahşap tavadır. Harimi örten tavanda ince çıtalarla meydana getirilen farklı geometrik kompozisyonlar görülmektedir (Foto.109-110). Mahfil katında, ortadaki dört direk sınırlandırılan alanda, boydan boya çaprazlama çakılan ince çıtalarla, altı kollu yıldızlardan dağılan bir kompozisyon görülür. Aralarda küçük baklava dilimi ve üçgenlerin olduğu kompozisyonun üzeri, mavi, sarı ve açık mavi boyalıdır. Mahfilin doğu kolu hizasında yeşil, sarı ve beyaz boyalı karelerden oluşan kompozisyonun ortasında, kare çerçeve içerisinde alınmış ayrı bir göbek oluşturulmuştur. Burada, merkezde yer alan kareden dağılıp, etrafında ritmik düzende dönerek devam eden, kare ve dikdörtgenlerden oluşan bir başka geometrik kompozisyon sergilenir. Mahfilin batı kolu, merkez kare haricinde karşısındakiyle aynıdır. Bunun merkezindeki karenin içi, dört kollu yıldızvari biçimlerle süslenmiştir. Burada da aynı renkler (sarı, yeşil ve beyaz) tekrar edilir.

Harimin diğer (merkez) kesiminde, ortada oldukça büyük kare bir alan oluşturulmuştur. Aynı şekilde çıtalamaya usulüyle baklava dilimi çerçeveler içerisinde, küçük üçgenler, baklava dilimi ve yamuk altıgenler teşkil edilmiştir. Yeşil, sarı ve pembeye yakın açık bir renkle boyalı merkezin etrafını, aynı renklerin kullanıldığı küçük karelerden oluşan, üç sıra halinde bir başka kompozisyon sarar. Tavanın geri kalan kısmında kolları mavi, ortası pembe boyalı altı kollu yıldızlardan dağılan bir başka kompozisyon yer alır. Altı kollu yıldızlar arasında, büyüklü küçüklü üçgenler ve uzatılmış altıgen ve farklı geometrik şekiller oluşturulmuştur. Tavandaki kompozisyonlarda tutarlı bir süsleme programı sergilenmiştir.

HAZİRE

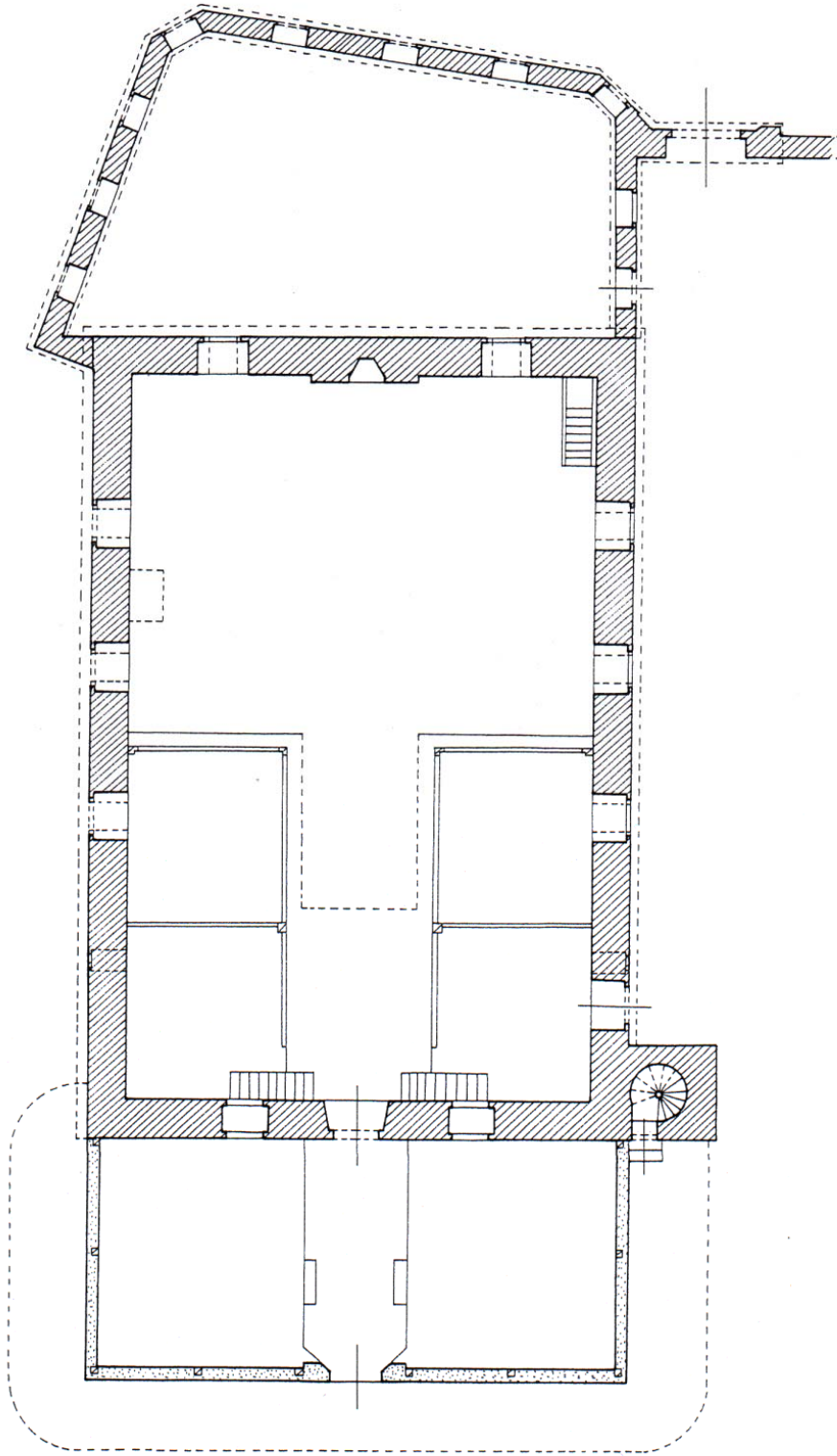
Caminin kible yanında yamuk dörtgen bir alanda bulunan, etrafı duvarla çevrilmiş hazirede on dokuz mezar bulunmaktadır (Foto.115, Çiz.24). Bunların bir kısmının, yörenin meşhur ayan aileleri Canıklılar ve Hazinedârzâdelere ait oldukları görülmektedir.⁴⁵⁷

Hazireye, caminin batıya açılan, basit, sivri kemerli bir kapıyla geçilmektedir (Foto.104). Düzgün sarı kesme taş kaplamalı, harpuştalı duvarın batısında, kapıyla birlikte bir pencere açılmıştır. Pahlanan güneybatı köşede, bir pencere duvarın kible ve doğu yüzünde üçer pencere yer alır.⁴⁵⁸ Dikine dikdörtgen şeklinde, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınan pencere açıklıklarının, batıdaki düz lentolu, diğerleri kemerlidir. Kemerlerden doğu duvarın kuzey tarafındakinde zarif bir kaş kemer, diğerlerinde beş dilimli basık kemer görülmektedir (Foto.116). Batıdaki pencere yalın tutulmuştur. Doğudakilerden kuzey uçtakinin kenarını ince, içi üçgenli bir silme dolandır. Tek parça taştan yontulan kaş kemer şeklindeki atkı taşının köşelerinde, birer gülbezek, üstünde paralel çizgilerle donatılmış yatık “C” benzeri geometrik bir kompozisyon görülür. Diğerlerinde olduğu gibi örgeler, yüzeyden kabartılmıştır. Bu duvardaki diğer iki pencerenin beş dilimli kemer görünümü lentoları sadedir. Pencere açıklıklarının duvarın içine bakan yüzleri, basık kemerle örülüdür.

Hazirede gayet muntazam ve süslü mezarlar bulunmaktadır (Foto.115). Dördü kısmen tahrip olan mezarların taşları ve düzeni bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Üzeri açık şahideli sandukalı mezarların bazıları gayet gösterişlidir. Mermer ve kalker taşı kullanılan mezarlardaki tarihler 1694 – 1841 arasındadır. Çeşitli kavuklu başucu şahideli mezarlarda, geç devir batılılaşma modasına uygun, gayet kaliteli bir taş ve mermer bezeme görülür. Stilize bitki motifleri “C” ve “S” kıvrımları, çelenkler, akant yaprakları, fiyonklar, perdeler, çeşitli kartuşlar, kâseler, sütunceler, vazodan çıkan çiçek buketleri, gül, selvi, üzüm, armut, erik, nar, gibi meyveler, basit geometrik kompozisyonlar gayet muntazam oyularak kabartılmıştır.

⁴⁵⁷ Nefes'e göre, mezar taşlarında geçen tarih ve isimler şu şekildedir: Fatıma (1694), Bozoğlu Hacı Ahmet Ağa (1739), Bozzâde Hacı Muhammed Ağa (1767), Muhammed Kâşif Efendi (1775), Erzurum Seraskeri Hacı Paşa'nın eşi, civarın büyük müftüsünün kızı ve Vezir Battal Seyyid Hacı Hüseyin Paşa'nın annesi Havva Hanım (1776), Vezir Battal es-Seyyid el-Hâc Hüseyin Paşa (1800), Selim Ağa'nın eşi Nezaket Kadın (1812), Hazinedâr Süleyman Paşa'nın yeğeni Seyyid Ali Bey (1812), Canıbli Ali Bey'in yeğeni Şerif Tûti (Dudu) Hatun (1812), Hacı Ahmed Ağa'nın kızı Emine Hatun (1812), Tayyar Paşa'nın annesi Fatıma Selva Hanım (1812), Süleyman Paşa'nın Kuyucular Kethüdası Seyyid Hacı Ali Ağa (1820), Terme Vergi Tahsilcisi Süleyman Ağa'nın eşi Hatice Hanım (1825), Süleyman Paşazade Memiş Paşa'nın kızı Emine Hanım (1829), Solak Kaptan Hacı Ahmet Ağa (1834), Bafra Kaymakamı Ahmed Bey'in annesi Naime Hanım (1841). E. NEFES, **a.g.t.**, s. 16-55.

⁴⁵⁸ Güneydoğuya bakan pahlı diğer köşedeki pencere, sonradan gelişigüzel yığma bir duvarla kapatılmıştır.

0 1 2 3 4 5 6m.

M. S. BAYRAKTAR

■ muhdes yarım boy duvar Temmuz 2002

24. Bafra - Ulu Camii plâni.

98. Bafra - Ulu Camii, kible cephesi.

99. Bafra - Ulu Camii, son cemaat yeri.

100. Bafra - Ulu Camii, batı cephe.

101. Bafra - Ulu Camii, harime açılan kapı üstündeki inşa kitabeleri.

102. Bafra - Ulu Camii, güneydoğu köşedeki kitabe.

103. Bafra - Ulu Camii, harimi doğu duvardaki kalemîşi kitabe.

104. Bafra - Ulu Camii, avlu kapısı ve hazire girişi (2002 restorasyon öncesi).

105. Bafra - Ulu Camii, son cemaat yeri tavanı.

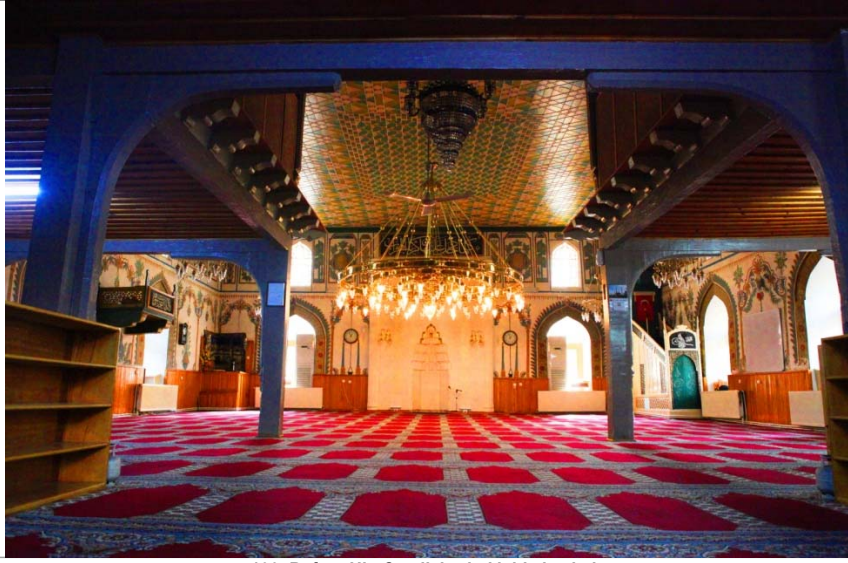
106. Bafra - Ulu Camii, son cemaat yerinde ortadan kalkan kalemîşi nakışlar (kapının solundaki pano)

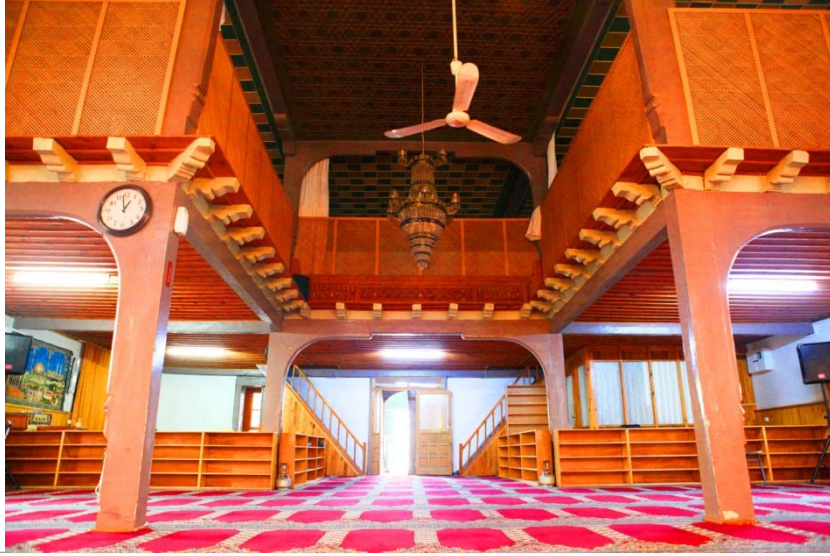
107. Bafra - Ulu Camii, kible duvarı saçak altı, detay (cami tasviri).

108. Bafra - Ulu Camii, batı duvarı sıva üzeri kabartma.

109. Bafra - Ulu Camii, harimi kible kesimi.

110. Bafra - Ulu Camii, harimi kuzey kesim

111. Bafra - Ulu Camii, minberi.

112. Bafra - Ulu Camii, minberi kapı kanatları.

113. Bafra - Ulu Camii, harimi batı duvarı.

114. Bafra - Ulu Camii, harimi kible duvarı mihrabın solu.

115. Bafra - Ulu Camii, haziresi.

116. Bafra - Ulu Camii, haziresinin duvar pencerelerinden detay (2002 restorasyon öncesi).

VEZİRKÖPRÜ TOPRAKKALE CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde, Kale Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.117-118). Cami adını, vaktiyle iç kaleyi çeviren, günümüze ulaşmayan toprak surdan almıştır.⁴⁵⁹ Caminin inşa kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, Ayşe Hanım adına düzenlenen bir vakfiyeye⁴⁶⁰ göre yapı, vakfiye tarihi olan 1696'dan önce, Ayşe Hanım tarafından "müceddeden" (yeniden) inşa edilmiştir. Şimdiki caminin yerindeki ilk caminin yenilenmeye ihtiyaç duyar bir vaziyette, 1695 yılından önce mevcut olduğu anlaşılır. Son derece sade tutulan ve mimari özellikleri bakımından geç devre işaret eden yapının, 1943 depreminde bir ölçüde zarar gördükten sonra elden geçirilmiş olabileceği akla gelmektedir. Kuzey cephede metal bir tabelada "yapılış tarihi 1658" şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Yapının adı, yöresel araştırmalarda geçmez. Yapı 1997 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından elden geçirilerek güzel bir görünüme kavuşturulmuştur.

Düz bir alanda kurulan, kuzey ve doğusunda sokaklarla çevrilen caminin güneyinde, 3 m. arayla bir ev, batısında ise avlusuyla birlikte başka bir ev bulunmaktadır (Foto.118).

Cami dikine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. Kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen harimin önünde bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.25). Yapının girişi kuzeyde, minaresi ise son cemaat yerinin güneybatı köşesindedir.

6.15 x 14.25 m. ölçülerindeki yapı, dikine dikdörtgen bir form göstermektedir. Harim duvarında, kuzeyde iki alt, doğu ve batıda genişlikleri ve yerleri farklı, ikişer üst pencere açılmıştır (Foto.117-118). Son cemaat yerinin kuzeyinde altlı üstlü ikişer pencereye yer verilirken, diğer kesimlerinde pencere açılmamıştır. Ön cephedeki pencereler, alttakiler küçük, üsttekiler büyük olmak üzere yuvarlak kemerlidir. Harim duvarlarının doğu ve batısındaki pencereler, yuvarlak kemerli ve büyükçedir. Doğu duvarın kuzey ucuna yakın bir yerde üst hizada bulunan dikdörtgen bir iz, burada sonradan kapatılan bir pencereye işaret etmektedir. Harimin kuzey duvarındaki pencereler dikdörtgen açıklıklıdır. Pencerelerin boyut ve şekil itibarıyla farklı oluşu, kuzey cephede alışıldığı tersine üst pencerelerin daha büyük tutulması, yapının pencereleriyle oynanmış olabileceğini göstermektedir. Basit bir açıklıktan ibaret pencerelerin kasa ve muhafazaları yenidir. Yeni kiremitlerle kaplı çatının saçakları duvarlardan 1.00 m. kadar taşınmıştır.

Caminin minaresi son cemaat yerinin güneybatı köşesinde olup çıkışı, mahfil katından sağlanmıştır. Çinkoyla kaplı minare; ahşap silindirik gövde ve petek, konik bir külah ve basit bir şerefeden oluşmaktadır.

Kuzey cephenin ortasındaki basık kemerli geniş bir kapıyla girilen enine dikdörtgen şeklindeki son cemaat yeri, yapının dışında olduğu gibi oldukça sadedir (Foto.117). Son cemaat yerinin batı yanında, mahfile çıkış merdiveni, bunun güneyinde ise minare kaidesinin bulunduğu kesime denk gelen bir nevi depo gibi kullanılan kapalı bir bölüm yer alır. Harime dikdörtgen şeklinde basit bir kapıyla girilmektedir. Dikine dikdörtgen şeklinde ve pencerelerin yetersizliği nedeniyle hafif karanlık kalan harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfili, son cemaat yerinin üzerine uzatılarak bir hayli geniş tutulmuş iken son restorasyonda araya bir duvar çekilmiştir. Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinden çıkılan mahfil, basit bir parmaklıkla sınırlandırılmıştır.

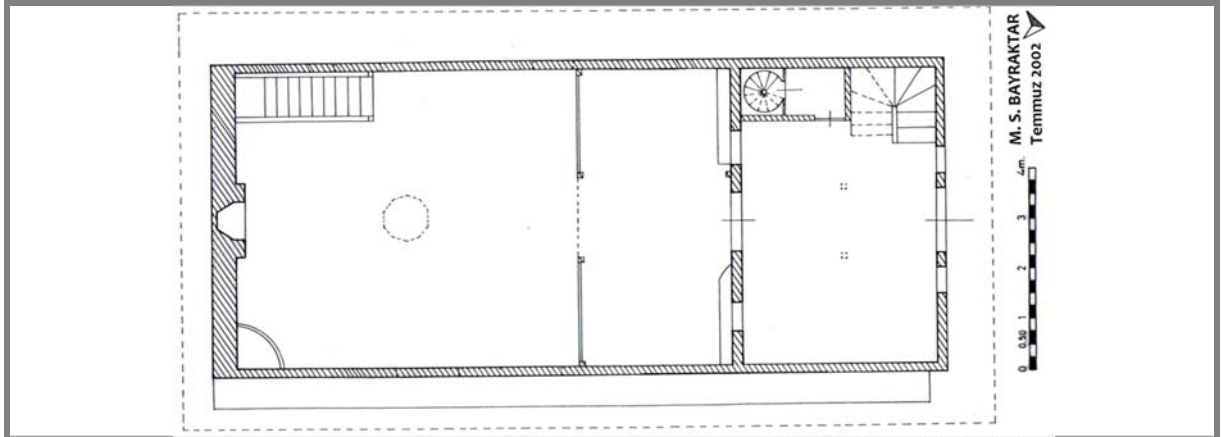
Kible duvarının ortasında yer alan, harime doğru hafifçe girinti yapan beş köşeli mihrap nişi mukarnas kavsaralıdır. Bitkisel kompozisyonlarla bezeli bordürlerle çevrilen, yörede eskiden beri bilinen "tatlı kireç" şeklinde tabir olunan bir cins kireç taşından yapılan mihrap, Cumhuriyet devri eseri olmalıdır (Foto.119). Kible duvarının batı köşesindeki minber ve doğu köşesindeki vaaz kürsüsü de aynı şekilde tatlı kireç olup, mihrap gibi yakın zamanlardan kalmış olmalıdır (Foto.120).

Caminin duvarları, batı dış cephe haricinde iç ve dışta sıvalıdır. 0.16 m. kalınlıktaki (kible duvarı 0.25 m.) duvarlar batı cephede görüldüğü üzere hımıştır. Ahşap iskelet kerpiç doldurularak sıvanmıştır. Doğu duvarı

⁴⁵⁹ İç kale civarında H. 1009 / M. 1600 yılında celâli isyanlarının şiddetlenmesi üzerine, eşkiyadan korunmak için toprak bir kale yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, a.g.e., s.209, Hüseyin Hüsamettin, **Amasya Tarihi**, C. 1, Ankara, 1986; s. 306, B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 3156; Z. CEVHER, a.g.e., s. 19.

⁴⁶⁰ V.G.M.V.K.A'nde 604 numaralı defterin 208. sayfa ve 229. sırasında kayıtlı H. 1107 /M. 1695-96 tarihli dört sayfalık Osmanlıca vakfiye, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi Ayşe Hanım adına kayıtlıdır. Vakfiyenin çeşitli yerlerinde Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın annesi olarak geçen "Yusuf Ağa" kızı Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'deki vakıfları arasında bulunan cami "*Toprak Kalesi içinde müceddeden bina buyurdıkları camii şerif*" şeklinde geçmektedir. Vakfiyeden cami için bir imam ve hatip, bir müezzin, bir kayyum ve ferraş görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

boyunca 0.60 m. genişliğinde, bir o kadar da yükseklikte bir taş subasman görülür. Bu cepheden geçen yol, yapı zemininden biraz yüksektedir.

25. Vezirköprü - Toprakkale Camii plâni.

117. Vezirköprü - Toprakkale Camii, kuzey cephe.

118. Vezirköprü - Toprakkale Camii, kuzey-doğudan.

119. Vezirköprü - Toprakkale Camii, mihrap.

120. Vezirköprü - Toprakkale Camii, minber.

VEZİRKÖPRÜ KALE (TAŞKALE / AYŞE HATUN) CAMİİ

Cami ilçe merkezinde, Taşkale Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.121). İnşa kitabesi bulunmayan yapının batısında, avlu duvarının üzerinde, sonradan konulduğu anlaşılan iki satırlık bir kitabe bulunmaktadır. Ayşe Hanım'ın H. 1077 / M. 1666 –1667 yılında yaptırdığı bir su yapısına işaret eden ve yapıyla ilgili bir bilgi vermeyen kitabe kanımızca cami ile ilgili değildir.⁴⁶¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Ayşe Hanım adına düzenlenen, H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyeye⁴⁶² göre cami, Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi "Yusuf Ağa kızı Ayşe Hanım"⁴⁶³ tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyede cami görevlileri⁴⁶⁴ ücret ve görev taksimatı, camiden başka aşağıda sayacağımız diğer vakif eserleri için vakfedilen taşınmaz mallar, vâkıfın şartları vb. hususlarda geniş bilgiler yer almaktadır. Vakfiyede camiden başka, Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'de Toprakkale'de "müceddeden" inşa ettirdiği camiden (Toprakkale Camii),⁴⁶⁵ Taşkale içinde yaptırdığı bir çamaşırhaneden,⁴⁶⁶ çarşı içinde "müceddeden" inşa ettirdiği "iki kıt'a" hamamdan (Çifte Hamam ve Kale Hamamı olabilir),⁴⁶⁷ Gedegara Kasabası etrafında yaptırdığı bir takım çeşme⁴⁶⁸ ve bunların suyollarından, Ramazan ayında fakara için yemek pişirilip dağıtılmasına mahsus bir imareten⁴⁶⁹ ve bunlara vakfedilen taşınmazlardan⁴⁷⁰ söz edilmektedir. Vakfiyeye göre cami, yakınında bir veya daha fazla çeşme ve çamaşırhaneye birlikte inşa edilmiştir.⁴⁷¹

Hüseyin Hüsameddin Ayşe Hanım'ın, kocası Köprülü Mehmed Paşa'nın başlattığı suyollarını tamamlattığını, bunlara ilaveten bir cami, iki hamam ve büyük bir bedesten yaptırdığını kaydetmektedir.⁴⁷² Evliya Çelebi şehrin camilerini anlattığı satırlarında üç camiden bahsetmektedir. Bunların ilkinin bu cami olabileceği anlaşılmamaktadır.⁴⁷³ Yöreyle ilgili bazı yayınlarda kaynak gösterilmeksizin yapının Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi Ayşe Hatun tarafından 1659'da yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁴⁷⁴ Aslanapa'ya göre cami,

⁴⁶¹ Kitabe ve işaret ettiği yapı için "Vezirköprü Ayşe Hanım'a Ait Bir Su Yapısıyla (Çeşme?) İlgili Kitabe" başlığına bakınız.

⁴⁶² Vakfiye, V.G.M.V.K.A., 604 numaralı defter, 208. sayfada, 229. sırada kayıtlıdır.

⁴⁶³ Köprü voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı olarak, Köprülü Mehmed Paşayla evlenen Ayşe Hanım'ın, H.1085 M. 1674'de vefat ettiği ve Kocasının İstanbul - Çemberlitaş'taki türbesine defnedildiği anlaşılmaktadır (A. V. ÇOBANOĞLU, "Köprülü Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s.90). Ayşe hanım'ın Vezirköprü dışında, Bafra, Çarşamba ve Safranbolu'da çok sayıda cami ve mescit, namazgâh çeşme, han, hamam ve medrese yaptırdığı anlaşılmaktadır K. YAŞAROĞLU, "Mehmed Paşa (Köprülü)" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999, s. 160.

⁴⁶⁴ Yukarıda belirttiğimiz vakfiyede, Taşkale Camii için Kur'an okumakla görevli bir şahıs, müteveli, imam ve hatip, vaiz, iki müezzin, kayyum, ulemeden bir şeyh, Kur'an okuyacak bir başka "alim kişi", ferraş ve katipten oluşan geniş bir personel kadrosu görülmektedir.

⁴⁶⁵ Bu yapıyı, katalogta Toprakkale Camii adıyla inceledik.

⁴⁶⁶ Vakfiyede çamaşırhaneye ilgili olarak, adı dışında kayda değer bir bilgi geçmemektedir. Bunun vaktiyle Anadolu'da yaygın olduğu bilinen, günümüzde halen kimi bölgelerde görülmekle birlikte, yayınlara neredeyse hiç yansımayan ve bazı bölgelerde "yunak" olarak anılan çeşme ve çamaşır yıkamaya mahsus bir mahal olabileceği akla gelmektedir. Yayımlanmış iki örnek için bkz. F. İLTER, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", **Anadolu (Anatolia)**, XIX, 1975-76, Ankara, 1980, s. 43-45.

⁴⁶⁷ Vakfiyede önce iki kıt'a (parça), sonra üç kıt'a şeklinde geçen hamamların isimleri kaydedilmediğinden, vakfiyede geçtikleri "*Pazar içinde müceddeden bina buyurdıkları .. iki kıt'a hamamı ... ol üç hamam ... ol üç kıt'a ve hamam ve bezzazistan illesinden yeymi altı akçaya mütesarrif ola...*" şeklindeki ifadelerle bakarak, bunların bedesten yakınındaki Çifte Hamam ile konumuz olan caminin doğu bitişiğindeki Taşkale Hamamı olabileceği akla gelmektedir. Yine aynı ifadelerden, Çifte Hamam'ın "müceddeden" (yeniden) inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hamamların gelirlerinden bir kısmının cami ve diğer eserlere vakfedildiği görülmektedir. Hamamlardan önce iki kıt'a (parça), sonra üç kıt'a şeklinde bahsedilmesine, Çifte Hamam'ın iki ayrı parça olarak düşünülmesi yol açmış olmalıdır.

⁴⁶⁸ Çeşmelerin sayı ve yerlerini vakfiyeden tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, geçen ifadelerden, şehrin merkezinde ve çevredeki beş ayrı köyde çeşme ve suyolları yaptırıldığı gibi, bunlara personel tayin edildiği anlaşılmaktadır. Çeşmeleri bu gün tespit etmek mümkün değildir. Caminin avlu duvarında bulunan, yukarıda anlattığımız kitabe, bu çeşmelerden birine ait olmalıdır. Bugün, cami yakınlarında olması beklenen çeşmeden, bu kitabe dışında bir eser yoktur. Şehirde bilinen mevcut bazı çeşmelerin, vakfiyede geçen çeşmeler olabileceği akla gelmektedir. Ancak, hâlihazırda şehirdeki çeşmelerin birçoğunun, kitabe ve hatta bir isimden yoksun oluşu, konu hakkında kesin bir tespiti imkânsız kılmaktadır.

⁴⁶⁹ Vakfiyede Ramazan ayında fakaralara yemek dağıtılmasıyla ilgili ifadelerde, açık bir şekilde bir imaret binasından bahsedilmemekte, dolayısıyla bu fonksiyonu yerine getirecek yapının niteliği, açık bir şekilde anlaşılmamaktadır.

⁴⁷⁰ Yukarıda saydığımız eserlere gelir getiren taşınmazlar bir hayli yekün tutmaktadır. "Bezzazistan"da (bugün Fazıl Ahmed Paşa Bedesteni olarak bilinen yapı) ve Han-ı Kübra'da (Bugün Taşhan adıyla bilinen yapı olabilir), bir takım dükkân, bedesten ve Çifte Hamam yakınlarında çok sayıda dükkân, "üç kıt'a" hamamın ve bedesten bunlar arasındadır.

⁴⁷¹ Aynı vakfiyeden, caminin doğu bitişiğindeki Ayşe Hatun (Kale) Hamamı, birkaç yüz metre ilerideki Çifte Hamam ve Fazıl Ahmet Paşa Bedesteni'nin, caminin inşasından önce mevcut oldukları anlaşılmaktadır.

⁴⁷² Yazar yapıların isim ve yerleri konusunda bir açıklama getirmemektedir. Caminin Taşkale Camii, hamamların Taşkale ve Çifte Hamam, bedestenin ise Fazıl Ahmed Paşa Bedesteni olabileceği anlaşılmaktadır. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309.

⁴⁷³ Evliya Çelebi'nin ifadesiyle şehirde on biri minberli ("on bir hutbedir") olmak üzere kırk cami bulunmaktadır. Çelebi cami faslını "*Taş Kal'a da Hacı Yusuf Ağa Camii havz ve âzîrvânlı ve bir minareli rasâs-ı has ile mestur câmi-i ceddîdir. Ve Eski Câmi' dahi kurşunludur. Ve Mahkeme Câmi'-i tahta minarelidir*" ifadeleriyle tamamlamaktadır. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 209. Ancak görüldüğü üzere yapı Ayşe Hatun'un babası Hacı Yusuf'a maledilmektedir. Bunun ayrı bir cami olabileceği de ihtimal dahilindedir.

⁴⁷⁴ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 126; S. CEMBELOĞLU- M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 139 (bu eserde tarih verilmemektedir.); Anonim, "Samsun" mad., **Yurt Ansiklopedisi**, s. 6647; İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 481.

Fazıl Ahmed Paşa Bedesteni ve Medresesiyle birlikte bir külliye dahilinde, Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁴⁷⁵ Darkot'a göre yapı, Vezirköprü Bedesteni ve Arasta'sı ve Çifte Hamam'la birlikte, bir külliye dahilinde Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁴⁷⁶

1943 depreminde caminin minaresinin ve son cemaat yeri kubbelerinin yıkıldığı, 1960'dan sonra aslına uygun olarak yenilendikleri anlaşılmaktadır.⁴⁷⁷ Minarenin orijinale benzetilerek yenilediği düşünülebilir. 2006 yılında vakıflarca elden geçirilen yapı bakımlı bir vaziyette olup ibadete açıktır.

Doğuda Kale Hamamı'yla kısmen bitişen, diğer yönlerden sokaklarla çevrilen ve düz bir alanda bulunan caminin duvarlarla çevrili küçük bir avlusu bulunmaktadır (Foto.122).

Cami tek kubbeli olarak ele alınmıştır. Tromplarla geçilen, sekizgen kasnaklı bir kubbeye örtülü kare şeklindeki harimin kuzeyinde, kadınlar mahfili yer alır (Çiz.26). Yapının önünde, sütun ve sivri kemerlerle taşınan üç gözlü, kubbelerle örtülü bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yerinden ulaşılan minare, caminin kuzeybatı köşesindedir.

Beden duvarlarının ilk 1.2 m.ye kadarı, büyük blok devşirme taşlarla⁴⁷⁸ inşa edilmiştir. Bundan yukarıda alt kat pencere alınlıklarına kadar düzgün kesme taş kaplama, bunun da üstünde, üç sıra tuğla bir sıra kesme taş olmak üzere, almaşık örgü görülür. Almaşık örgü kubbe kasnağında da aynı düzende tekrar edilir (Foto.122-123).

Profilli bir kornişle son bulan beden duvarlarında, kuzeyde iki alt, diğer yönlerde ikişer alt, birer üst olmak üzere, üç kat halinde simetrik düzende, on bir pencere açılmıştır. Dikdörtgen açıklık ve sivri kemer alınlıklı alt pencereler, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Daha küçük tutulan üst pencereler, sivri kemerli ve ajurlu alçı şebekelidir. Kubbenin oturduğu sekizgen kasnağın dört yönünde, üst pencerelerin yakın benzeri, dört küçük pencere açılmıştır. Duvarlardan hafif içe çekilen sekizgen kasnağın köşelerinde, içteki tromplar, hafifçe dıştan belli olmayacak şekilde yükseltilmiştir (Foto.121). İki sıra kirpi saçakla son bulan kasnağın üzerinde, kurşunla kaplı, 10.80 m. çapındaki hafif basık kubbe yükselmektedir. Kubbe dış kitlede yapıya hakimdir.

Harimin kuzeyindeki son cemaat yeri revakı, pandantiflerle geçilen kasnaksız üç kubbeye örtülü olup, sonradan camekânla kapatılmıştır.⁴⁷⁹ Revakın batısı duvarla, doğusu ise yapıya bitişik durumdaki hamamla kapalıdır. Ön cepheye iki sütuna oturan, üç sivri kemerle açılan revakın zemini, iki yanda, 0.40 m. kadar yükseltilmiştir. Profilli kaidelerinin köşeleri prizmatik unsurlarla hareketlendirilen sütunların, gövdelerinin alt ve üstünde madeni bilezikler yer alır. Sütun başlıkları, prizmatik üçgenli olup yapının tarihiyle uyumlu unsurlardır. Caminin diğer yerlerinden farklı olan revakın örgüsünde, taş tuğla almaşığı yerine, beyaz ve kiremit kırmızısından oluşan, iki renkli taş işçiliği görülür. Ortadaki daha geniş tutulan kemerlerin kilit taşlarında, birer gülbezek kabartılmıştır.

Son cemaat yerine açılan, basık kemerli bir kapıyla ulaşılan minare, harimin kuzeybatı köşesinde, duvarla kaynaşmış bir kaide üzerinde yükselmektedir. Eski resimlerde gövde başlangıcından 1 m. kadar yukarısının sağlam olduğu görülen minarenin, bu kesimden yukarısı yenidir. Orijinal kesiminde düzgün kesme taş işçilik dikkat çekmektedir. Beden duvarlarının yarısına kadar yükselen ve bir silmeyle sınırlandırılan kaidenin üzerinde, prizmatik üçgenli bir papuçluk, bilezik ve çokgen gövde yükselmektedir⁴⁸⁰ (Foto.121-122).

Son cemaat yerinin doğu köşesinde, duvar içerisine açılan rampa tonozlu, merdivenli bir geçitle, kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Geçidin mahfile dönen kesimi küçük bir tekne tonozla örtülüdür. Geçidin sonunda dıştan sivri kemer içerisine alınan basık kemerli bir kapı yer alır.

Harime, kuzey duvarı ortasında yer alan, kesme taş işçilikli, basık kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.124). Silmelerle çevrilen kapının üstünde, kartuşlar içerisine alınarak yan yana tekrar edilen kitabede, iki ayrı Kelime-i Tevhid yazılıdır. Kitabede ve kapının diğer kesimlerinde görülen lacivert, sarı, kahverengi ve damarlı mermer görünümlü yağlı boyalar yenidir. Kapı kemerinin kilit taşında, iki kulplu bir vazodan çıkan natüralist çiçeklere yer verilmiştir. Yıldız boyalı vazodan ortasından uzanan sapın ucunda altı kollu bir yıldız, bunun iki yanında ince dallarda yeşil yapraklar ile uçlarında birer lâle görülür. Fırçayla sürülerek işlenen bir başka kelem işi kompozisyon kapı kemeri köşelerindedir. Sağlı sollu simetrik kompozisyonda buket şeklinde, ince işlenmiş dallar, natüralist çiçek ve yapraklar yer alır. Kemerin ortasında, ince bir çelenk içerisinde çok kollu

⁴⁷⁵ O. ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986, s. 357-58.

⁴⁷⁶ B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315.

⁴⁷⁷ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55 09.01/3 numaralı dosyadaki tarihsiz "Vezirköprü'de Taşkale Camisi" başlıklı rapor; N. KAYA, *a.g.t.*, s. 15.

⁴⁷⁸ B. UMAR, *a.g.e.*, s. 193.

⁴⁷⁹ A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁸⁰ Yenilenen gövde, üstten benzer şekilde bir bilezikle son bulmaktadır. Şerefe altı üst üste bindirilmiş profilli olup, korkuluk kesme taş bloklarla örülmüştür. Çerçeve içerisine alınan bir selvi ağacı motifinin kabartıldığı blokların, orijinale bakılarak yenilenmiş olabileceği akla gelmektedir. Kısa petek ile konik külâhın da orijinale benzetilerek yenilenmiş olabileceği düşünülebilir.

bir yıldız kabartılmıştır. Son cemaat yerine bakan pencere alınlıklarında, kapıdaki benzeri kalemî nakışlar görülür. Açık mavi, kahverengi, yeşil ve sarının donuk tonlarda kullanıldığı kompozisyonun ortasında, natüralist pembe bir gül, alınlığı kuşatan bordürlerde, palmet dizileri, stilize kıvrık dal ve yapraklar görülmektedir. Harimde örtü ve geçiş unsurlarında görülen yeni kalem işlerinden farklı duran ve mihraptakilere benzeyen nakışların, orijinal olabileceğini düşünmekteyiz.

Harime açılan kapının çakma tekniğinde yapılan ahşap çifte kanatları, iyi durumda olup simetrik düzende bezenmiştir (Foto.124). Prizmatik üçgenlerle oyulan, çok kollu yıldız benzeri bir kompozisyonla bezenen bordürlerin çevrelediği panolar, kare ve dikdörtgen kasetlerden oluşmaktadır. Ortada basit profillerle hareketlendirilen binilerin görüldüğü kanatlarda, stilize çiçek ve palmet şeklinde, sarı yıldızlı metal plakalara yer verilmiştir.

Caminin iç mekânı alışıldık tek kubbeli cami düzenindedir (Foto.125-126). Pencere sayısının azlığı ve ölçü itibarıyla küçük tutulmaları, harimin biraz loş kalmasına sebep olmuştur. Derin tutulan trompların ağızları, sivri kemerlerle harime açılmaktadır. Kemerler duvar yüzeylerinden 0.15–0.20 m. kadar dışa taşırılan, üst üste birkaç sıra halindeki mukarnaslara oturmaktadır (Foto.125). Aynı mukarnaslar, yedi sıra halinde duvar köşelerinde de tekrar edilmiştir. Tromplarla sekizgene dönüşen üst yapının köşelerindeki küçük pandantiflerle kubbeye geçilir.

Harimin kuzeyini kaplayan basit bir parmaklık sınırlanan kadınlar mahfili, ikisi ortada bağımsız olmak üzere, ahşap direkler üzerinde yükselmektedir (Foto.126). Kuzey duvarda mahfil girişlerinin oturması için taş konsollara yer verilmiştir. Mahfil direkleri arasındaki profilli köşeliklerle, yalancı kemer görüntüsü elde edilmiştir.

Alt pencerelerinin çakma tekniğinde yapılan ve üçer panoya ayrılan ahşap çifte kanatlarının ortasında basit profillerle hareketlendirilmiş birer bini yer alır (Foto.127). Kanatlarda sarı yıldız boyalı, stilize çiçek ve palmetle bezeli, dekoratif madeni plakalar görülmektedir. Alt pencerelerden kuzeydoğudaki, yakın zamanlarda kapatılarak dolap nişi olarak düzenlenmiştir. Üst pencere içliklerinde görülen vitraylar yenidir.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, yöresel tabirle “tatlı kireçten” yapılmıştır. Duvardan hafifçe harime taşan mihrabın beş köşeli nişi üzerindeki beş sıralı mukarnas kavsarasında, kartuşlar içerisine alınmış halde, yan yana iki ayrı Kelime-i Tevhid kitabesi yer alır (Foto.128). Mihrabı üç yandan ince silmelerle çevrilmiş geniş bir bordür dolanmaktadır. Üstte den-danlı bir taç ile sınırlanan “tatlı kireç” mihrapta, ahşap kalıplar kullanılarak yapıldığını sandığımız kabartmalar ve kalemî nakışlar görülür. Kabartmalar, bordür, kitabelik ve taç kısmında görülmektedir. Çok kollu yıldız geçmeli geometrik bir kompozisyonun yer aldığı bordürde, yıldız ve çeşitli geometrik şekiller içerisinde, stilize bitki ve çiçekler yer alır. Bordürü saran ince silmelerden birisi burmalı olup, bordürde olduğu gibi sarı yıldızla boyalıdır. Diğer silmeler yağlı boyalıdır. Mihrabın tacında, ince sarmal yivli fitiller arasında, irice stilize bitki motiflerine yer verilmiştir. Kavsara üstündeki kitabelikte, kartuşlar içerisinde, yıldızlı zemin üzerinde siyah celi sülüs hattın yanı sıra stilize bitki kıvrımları görülür (Foto.128).

Mihrapta yer alan dikkat çekici bir başka bezeme, kalemî nakışlardır. Fırçayla sürülerek uygulanan nakışlar, mihrap nişi, kavsara ve kavsara köşeliklerinde yer almaktadır. Mihrap nişi vişneçürüğü bir perde motifiyle doldurulmuştur. Açıklı koyulu renklerle gölgelemenin yapıldığı perdenin üstünden geçen sarı süslü şerit ve buna asılı püsküller gayet ince işlenmiştir. Perdenin ortasından aşağıya sarkıtılan kandillerde yeşil yapraklı, kırmızı ve beyaz, yarı natüralist çiçekler görülür. Mukarnas yuvalarında sarı yıldız, yeşil ve bordo boyamalar, en alt sırada palmet dizisi yer alır. Kavsara köşelerinde son derece zarif çiçek demetleri ve birer rozet görülmektedir. Hafifçe kabartılan ve yeşil, sarı, kırmızı ve beyaza boyanan rozetlerin ortalarında çok kollu yıldız benzeri bir göbek yer alır. İnce dallardan çıkan küçük yeşil yapraklar arasında, menekşeyi andıran çiçek buketleri ilgi çekicidir. Sarı, pembe, mor ve kırmızıya yakın bir başka pembeyle bezeli, yarı natüralist çiçeklerin yaprakları, detaylı bir şekilde işlenmiştir (Foto.129). Mihrabın orijinalliği konusu düşündürücüdür. İlçede yakın geçmişte “tatlı kireçten” yapıldığı bilinen birkaç mihraba⁴⁸¹ nazaran, çok daha gelişkin ve süslü duran mihrabın, orijinal olabileceğini düşünmekteyiz.

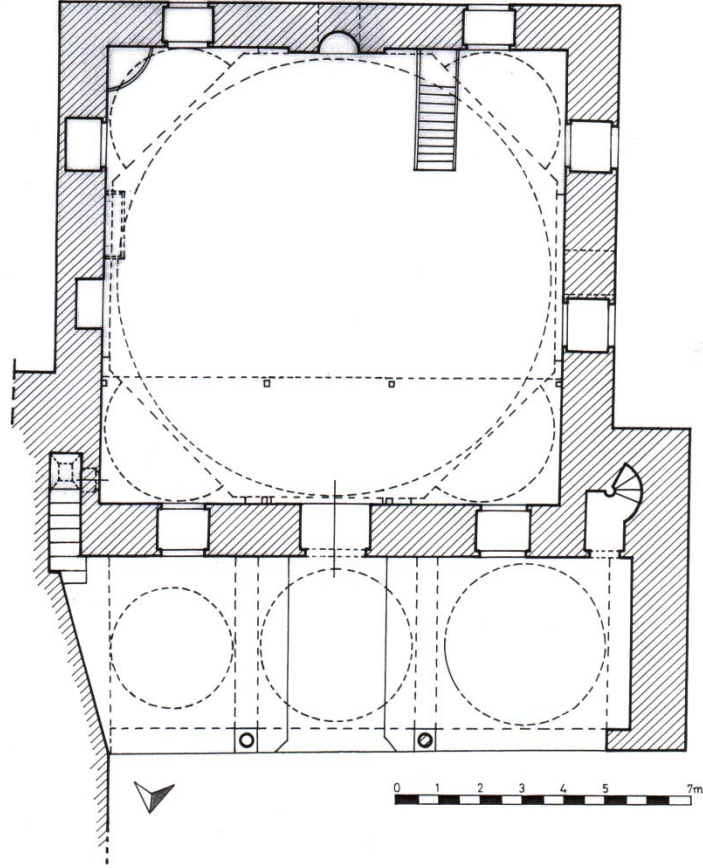
Mihrabın sağında yer alan ahşaptan çakma tekniğinde yapılan ve koyu siyah boyalı minber, gayet zengin bir bezeme ve güzel bir işçiliğe sahiptir (Foto.130-131). Klasik bölüm ve elemanlara sahip, camiyle uyumlu ve tüm kesimleri karşılıklı simetrik işlenen minber, derin olmayan düz satırlı oymalarla bezenmiştir. Süpürgelik, yan yana dizilmiş, üçünün içleri zarif dilimli kemerlerle boşaltılan, dört panodan oluşmaktadır (Foto.130). Bunlardan kapıya yakın panoda, altı kollu yıldızlardan dağılan geometrik bir kompozisyon görülür. Panoları birbirlerinden ayıran bordürlerde görülen kıvrık dal ve rumiler, minberin diğer kesimlerindeki bordürlerde de (kapı dikmeleri hariç) tekrar edilmiştir (Foto.131). Yan aynalık, biri geniş diğeri dar olmak üzere, iki bordürle çevrilmiş büyük bir üçgendir (Foto.131). Aynalığın ortasında stilize çiçekleri hatırlatan, daire içerisine alınmış

⁴⁸¹ Katalogda yer alan Namazgâh, Yukarı Nabantlı ve Toprakkale Camileri ve katalogda yer vermediğimiz 1940'lı yıllarda yenilenen Abdulgani Camii'nde benzer mihraplar görülmektedir.

altı kollu bir motif yer alır. Uçları ve içi stilize bitki kıvrımlarıyla doldurulmuş on iki kollu yıldızdan gelişen göbek, üçgenin kollarına doğru uzatılmıştır. Kompozisyonda rumi, palmet, kıvrık dallar ve benek şeklinde küçük yuvarlaklar görülmektedir. Aynalığı kuşatan dar bordür, süpürgelikte ve aynalığın korkuluk kesimindeki diğer bordürlerle aynıdır. Geniş bordürde, kıvrık dallar arasında stilize yaprak ve iç içe palmetler tekrar edilmiştir. Yanları kapalı olan minber köşkünün, kapıya bakan yüzü açıktır. Köşkün yan yüzeylerinde, alt alta üç ayrı on kollu yıldızdan dağılan, madalyon şeklinde geometrik bir kompozisyon görülmektedir. Madalyonların arasında, kazıma usulüyle işlenmiş, küçük geometrik rozetler ve stilize lâleler dikkat çeker. Uzunca dikdörtgen şeklindeki panonun altı, dilimli kemerli zarif bir açıklıktır.

Palmet dizileriyle bezenen ve iki dikme arasına alınan minber kapısının üstü, boş bir kitabelik ve ajurlu bir taç ile değerlendirilmiştir. Yıldız kompozisyonlu yarım daire şeklindeki tacın iki yanında, profilli birer alem yer alır. Çifte kanatlı kapı açıklığının üstüne kemerli bir görünüm verilmiştir. Köşeler büyükçe stilize bitki motifleriyle değerlendirilmiştir. Kapı kanatlarında, kanatlar kapandığında tamamlanan, karşılıklı, simetrik işlenen, iki büyük madalyon kompoze edilmiştir (Foto.130). Madalyonların ortasında altı kollu küçük bir rozet yer alır. Rozetlerden dağılan stilize bitki kompozisyonu, altı kol halinde madalyonun kenarlarına doğru uzanmakta, aralarda ise kıvrık dal, rumi, palmet ve benek şeklinde küçük daireler yer almaktadır. İnce birer bordürle sarılan madalyonların arasında kalan kesimler, stilize bitki kıvrımlarıyla doldurulmuştur. İki sıra oylumlu bir kaideye oturan, sekiz köşeli piramidal minber külahının üstünde, Kelime-i Tevhid yazılı, yaldızlı metal bir alem yer alır.

Caminin iki vaaz kürsüsü vardır. Mihrap duvarının doğusunda bulunan ahşaptan çakma olarak yapılan çeyrek daire şeklindeki kürsü, yeni bir görünüm vermektedir (Foto.125). Diğeri doğuda, iki alt pencere arasında, duvardan taşınan iki taş konsol üzerinde yükselmektedir (Foto.132). Taş konsol üzerinde, ajurlu yıldız kompozisyonlu ahşap bir korkuluk yer alır. Duvar içerisinde açılmış bir çıkış yolu bulunmadığına bakarak, kürsüye asma ahşap bir merdivenle çıkıldığı düşünülebilir. Caminin kubbe tromplarının içleriyle pencere çevreliklerinde kalemişi nakışlar yer almaktadır. Stilize bitkisel bezemeli nakışların yeni oldukları anlaşılmaktadır.

26. Vezirköprü - Kale Camii plânı (M. SÖZEN'den, işlenerek).

121. Vezirköprü - Kale Camii, batıdan.

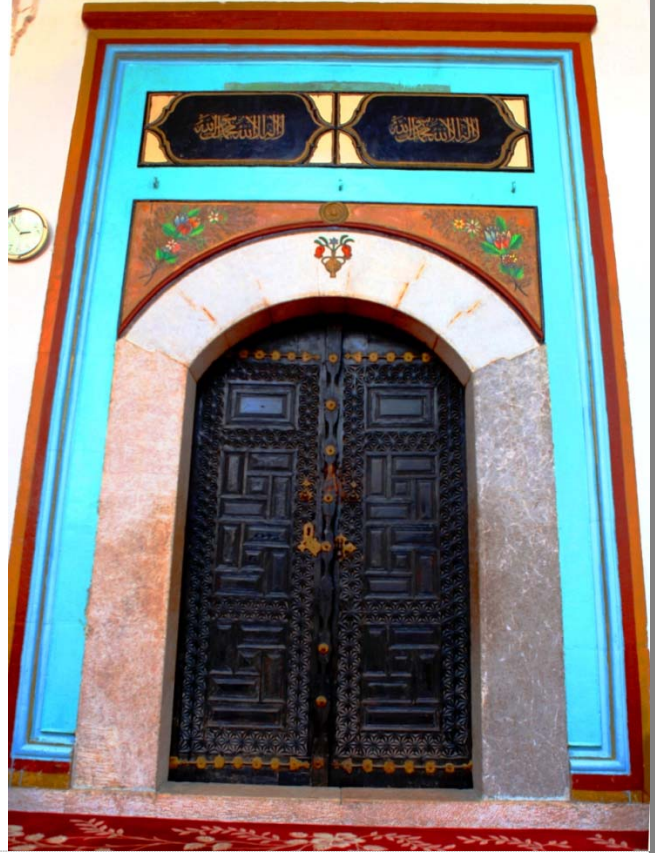
122. Vezirköprü - Kale Camii, batı cephe.

123. Vezirköprü - Kale Camii, son cemaat yeri.

125. Vezirköprü - Kale Camii, harim kible kesimi.

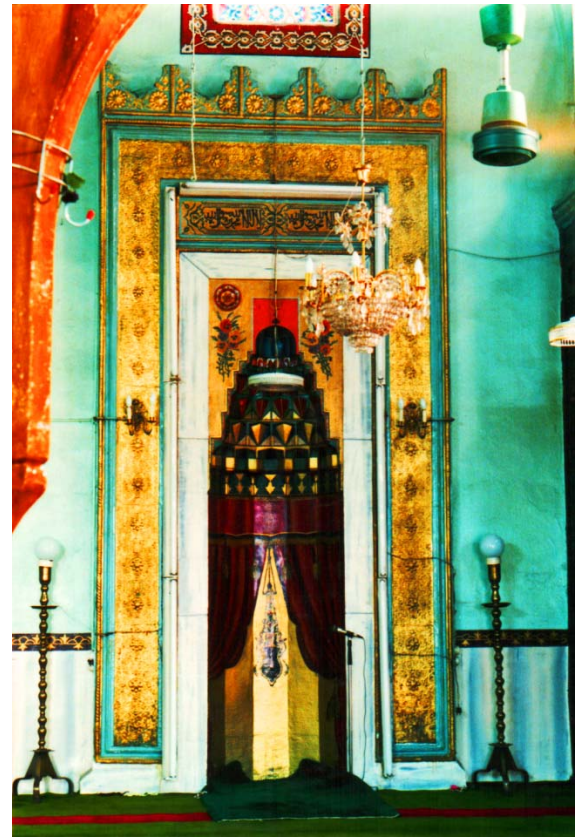
124. Vezirköprü - Kale Camii, harime açılan kapı.

126. Vezirköprü - Kale Camii, harim kuzey kesimi.

127. Vezirköprü - Kale Camii, pencere kanadı.

128. Vezirköprü - Kale Camii, mihrap.

129. Vezirköprü - Kale Camii, mihrap kavsarası üstü.

132. Vezirköprü - Kale Camii, vaaz kürsüsü.

130. Vezirköprü - Kale Camii, minberi doğu yüzü.

131. Vezirköprü - Kale Camii, minber aynalığı.

TERME - KARACALI KÖYÜ CAMİİ

Cami, Terme-Çarşamba yolundan 2 km. içeride Terme'nin 8 km. kadar batısındaki Yukarı Söğütlü/Karacalı Köyü'nde, köy merkezinden uzakta eski bir mezarlık içinde bulunmaktadır (Foto.133-134). Yapının eskiden "Yukarı Söğütlü Camii" şeklinde anıldığı, ancak sonradan etrafındaki sık ağaçlık sebebiyle, gün ortasında bile karanlık bir ortamda kalmasından hareketle "Karacalı" adıyla anıldığı belirtilmektedir.⁴⁸² Köy halkı caminin Terme civarındaki en eski camilerden biri olduğunu ve civar köylerin cuma camisi olarak inşa edildiğini bildirmektedir. Caminin klasik anlamda bir kitabesi yoktur. Doğu duvarda ağaç zemine kazınarak nesih hatla yazılmış Osmanlıca bir yazı yer alır: (Foto.135).

"جاوشلی قریه سی خلقی و اعیان بیان
ایدر فی سنة نصف شعبان ۱۱۱۲"

"Çavuşlu Karyesi halkı ve ayan beyan / Eder fi sene nisfi Şa'bân 1112."

Aynı duvarda yine kazıma yoluyla 1170 (M. 1757), 1182 (M. 1768), son cemaat yerinde bir mertek üzerinde aşı boyasıyla 1215 (M. 1800) tarihleri yazılıdır. Y. Can, bu tarihlerden en eskisini inşa, diğerlerini ise onarım tarihleri olarak değerlendirmektedir.⁴⁸³ Yukarıdaki kitabeden hareketle yapının H. 1112/ M. 1700-01 yılında inşa edilmiş olabileceğini kabul edebiliriz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapıya ait H. 1323 / M. 1905 tarihli bir vakfiye⁴⁸⁴ kaydından, yapının bu tarihte bir ölçüde elden geçirildiği anlaşılmaktadır. Cami bugün yalnızca cenaze namazları için kullanılmaktadır.

Yapı, düz bir alanda taşlara oturan kalın kütükler üzerinde, kirişleme usulüyle kurularak, yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.133). Cami, ahşaptan yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Dikine dikdörtgen şeklinde 5.95 x 10.55 m. boyutlarındaki harimi, "U" şeklinde bir revak sarmaktadır (Çiz.27). Revakın kuzeyi bir hayli geniş tutularak son cemaat yeri olarak düşünülmüştür. Revaklarla birlikte ölçüleri 9.80 x 16.15 m.ye ulaşan tek katlı camî, üç omuz kırma çatıyla örtülüdür. Çatının altı bakkal tavan şeklinde açık tutulmuştur. Yapıda kadınlar mahfili ve minareye yer verilmemiştir.

Duvarlar köşelerde kurt boğazı geçmelerle geçirilen kalınlıkları 0.12-0.15 m. arsında değişen ahşap perdelerle inşa edilmiştir (Foto.136). Duvar boyunca tek parça uzatılan perdeler doğu, batı ve güneyde duvar ortalarında, zeminden çatı hizasına kadar uzanan, duvarlara içten ve dıştan dövme demir çivilerle çakılarak tutturulan dikmelerle desteklenmiştir (Foto.136).

Camiye doğuda revaka çıkan üç basamaklı basit bir merdivenle ulaşılmaktadır. Harim duvarlarının kuzey ucu hizasında, merdivenin bulunduğu kesime bir direk ilave edilerek, burası kapı olarak düzenlenmiştir.⁴⁸⁵ Son cemaat yeri olarak düşünülen kuzey revak 5.30 m. doğu ve batı ise 1.80 m. genişliktedir. Revaklarda doğuda on bir, batıda dokuz olmak üzere, tek sıra, kuzeyde ise iki sıra halinde altı direk yer alır.⁴⁸⁶ Kare gövdeli, basit profilli başlıklı direklerin kuzeydekilerin üst kesimlerine basit geometrik desenler oyulmuştur. Doğudaki korkuluk kare kesitli çubuklarla, kuzey ve batıdaki ise düz tahtalarla donatılmış olarak, yaklaşık 1.10 m, kadar yükselmektedir.⁴⁸⁷ Doğu revakın kuzeybatı kenarı, abdest alma mahalli olarak düzenlenmiştir.⁴⁸⁸ Çatı bu kesimdeki taşıntının üzerine örtecek şekilde uzatılmıştır. Oluklu kiremitlerle kaplı çatı, doğu ve batıda 0.65 m., kuzeyde 0.90 m., güneyde 0.50 m. kadar taşan saçaklarıyla, dış görünümde yapıya hakimdir. Ön cephede saçağın orta kesimi dışa bombelidir. Yapı dışında kible duvarı boyunca, basit ahşap bir oturma sekisi görülür. Son cemaat yeri revakının doğu ve batısında, beden duvarları hizasında uzanan basit parmaklıklara yer verilerek, son cemaat yeri revakıyla doğu ve batı revaklarının arası ayrılmıştır.

Son cemaat yeri ve doğu revakta bazı mertek, aşık ve direk başlıklarında kırmızı aşı boyalar görülmektedir. Başlıktakiler oymalara uydurulmuş geometrik düzende, basit boyamalardır. Merteklerde basit geometrik çizgiler yanı sıra yazılara da yer verilmiştir. Yazılar belirli bir program gözetilmeksizin, gayet kabaca

⁴⁸² Y. CAN, a.g.e., s. 35. Araştırmamız sırasında caminin mezarlıktaki ağaçlar arasında, yaz günü karanlığa gömüldüğüne şahit olmuştuk.

⁴⁸³ Y. CAN, a.g.e., s. 37. Bir başka araştırma H. 1112/1700-01 tarihini inşa tarihi olarak kabul etmektedir. A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 121.

⁴⁸⁴ V.G.M.V.K.A., 602 numaralı defter, s.188, sr. 287.

⁴⁸⁵ Kapının sonradan yapılmış olabileceği akla gelmektedir.

⁴⁸⁶ Doğudaki direklerden kible yönündeki başlıksız olan ikincisi yenidir.

⁴⁸⁷ Son cemaat yerini çeviren tahta korkuluğun aslında batı revaktaki gibi olduğu belirtilmektedir. Y. CAN, a.g.e., s. 36.

⁴⁸⁸ Yakın zamanlarda çekilen su tesisatı, ibrikler ve ibrikleri konulduğu sekisiyle, düzenlemenin eskiden beri süregeldiği düşünülebilir. Bölgede uygulamanın benzerleri bulunmaktadır.

yazılmış dini ibarelerdir.⁴⁸⁹ Son cemaat yeri bu konuda daha yoğundur. Merteklerde dini ibareler arasında daha önce sözünü ettiğimiz 1215 (M. 1800) tarihi yer alır. Bu tarih, kırmızı aşı boyalı nakışların yapıldığı tarih olabilir. Bazı merteklerde yazının bir kısmının duvar içerisinde kaldığına bakarak boyaların merteklerin yerine konulmadan önce hazırlanmış olabileceği düşünülebilir. Bu durumda yapıdaki en eski kitabenin H. 1112 / M. 1700 tarihli olduğunu hesaba katarak, aşı boyaların H. 1215 /M. 1800 yılında, muhtemel bir tamirat sırasında yapılmış olabileceği ve bu tarihte bazı merteklerin de değiştirilmiş olabileceği akla gelmektedir.

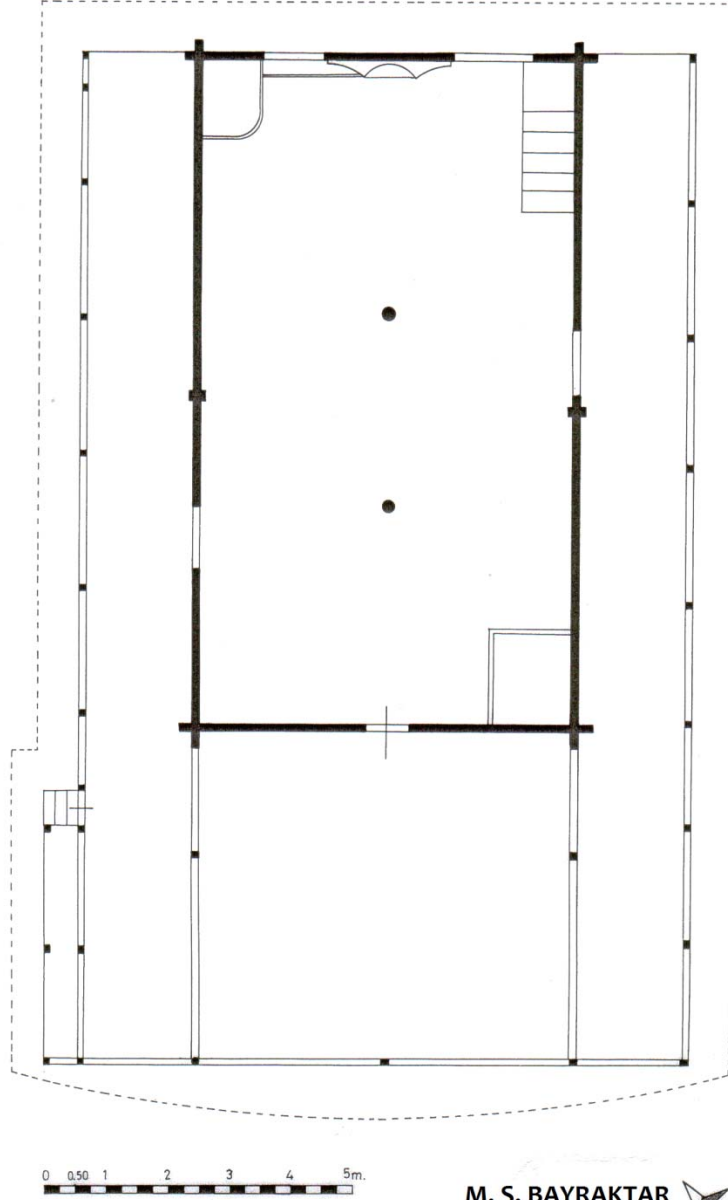
Duvarlarda kuzeyde pencereye yer verilmezken doğu ve batıda birer alt, güneyde ise iki alt olmak üzere asimetrik bir düzende dört pencere açılmıştır. Güney ve doğuda alt ve üst hizalarda ayrıca küçük dörtgen açıklıklara yer verilmiştir. Ayrıca Y. Can'ın da işaret ettiği üzere, kibledeki pencereler alışılmışın dışında gayet geniştir (Foto.134). Bunların sonradan genişletildikleri anlaşılmaktadır. Pencere açıklıklarını kapatan kanatlar ve içteki sürgülü kapaklar yenidir.

Harime, kuzeyde duvar ortasında bulunan basit dörtgen açıklıklı çifte kanatlı bir kapıyla girilmektedir (Foto.137). Tek parça ağaçtan yapılan kanatlar duvarlara, dövme demir çiviler ve demir menteşelerle tutturulmuştur. Sağlı sollu büyük ölçüde simetrik tutulan kanatlar altışar panoya ayrılarak, oymalarla bezenmiştir. Birbirine benzer şekilde basit eğriler, dış sıraları, prizmatik üçgenlerle oluşturulmuş altı kollu yıldızlarla bezeli kanatların ortasında, yalın bir bini yer alır. Yağlı boyalarla çirkinleştirilen kanatların üst kısmında kapı açıklığına kadar bir ek görülür. İki demir levhayla kanatlara tutturulan üst kısım yalın tutulmuştur. Benzer bazı örneklerle bakarak orijinalde burada kemer şekli verilmiş süslü bir parçanın olabileceği akla gelmektedir. Üç yandan basit bir çevrelekle kuşatılan kapının eşiği yüksek tutulmuştur.

Caminin içerisi bir hayli loştur (Foto.138). Ortada mihrap ekseni üzerinde köşeleri gayri muntazam pahlanarak, kareden çokgene dönüşen iki direk yer alır. Üst kesimleri basit eğriler ve fırfırlı oymalarla bezeli direklerin başlıkları, profillidir. Birbirinin simetrisi olan direk başlıklarının alt yüzlerinde, basit eğriler ve baklava dilimi oymalar yer alır. Tavan ve duvarlara giydirilen ahşap kaplama pencerelerin, sürgülü iç kapakları yenidir. Duvarlar ve tavan, kapıda olduğu gibi yağlı boya ile boyandığından yapının orijinal görüntüsü neredeyse tamamen yok edilmiştir (Foto.138).

Kible duvarı ortasında bulunan mihrap, yakın zamanlardan değilse bile, ilk inşadan sonraya ait olmalıdır (Foto.138). Yarım yuvarlak mihrap nişinin üstüne yuvarlak kemer formu verilmiştir. Güneybatı köşedeki minber yenidir. Harimin güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü, gayet basit olup mihrap gibi ilk inşadan sonraya ait olmalıdır. Kürsü ile mihrap arasında, kible duvarı boyunca uzanan 0.30 m. kadar yükselen bir parmaklık görülür. Harimin kuzeybatı köşesindeki basit bir parmaklıklarla çevrili müezzin mahfili, 0.40 m. kadar yükselen basit bir seki şeklinde olup muhtemelen yakın zamanlardan kalmış olmalıdır.

⁴⁸⁹ Doğu revakta, kiblede kuzeye gelirken birinci mertekte "*Lailaheillellah*", ikincisinde "*Lailaheillellah Muhammedu'r Resulullah*" yazılıdır.

M. S. BAYRAKTAR
Temmuz 2002

27. Terme / Karacalı Köyü Camii plânı.

135. Terme / Karacalı Köyü Camii, doğu duvardaki kitabe.

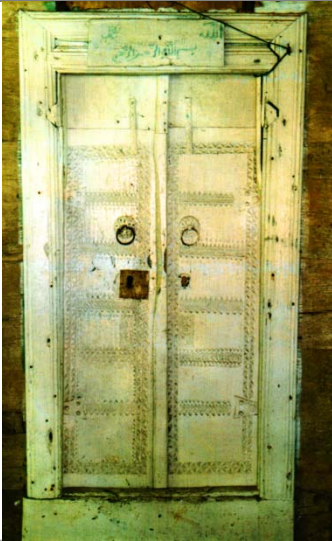
136. Terme / Karacalı Köyü Camii, kuzey ve batı revak.

133. Terme / Karacalı Köyü Camii, kuzeydoğudan

134. Terme / Karacalı Köyü Camii, güney ve dağu cepheler.

137. Terme / Karacalı Köyü Camii,
harime açılan kapı.

138. Terme / Karacalı Köyü Camii, harimi kible kesimi.

ONDOKUZMAYIS FATİH (ENGİZ / MEZARLIK) CAMİİ

Cami Ondokuzmayıs İlçesi'nin 1 km. kadar güneyinde, Yukarı Engiz Mahallesi'nde, Fatih Caddesi üzerinde, eski bir mezarlık içerisinde (Foto.139-140). Cami, Ondokuzmayıs'ın eski ismi Engiz'e nispetle "Engiz Camii" ve mezarlık sebebiyle "Mezarlık Camii" adıyla da anılmaktadır. Yapının inşa kitabesi olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Mahalle sakinlerinin ifadesinden yapının yüz yılı aşkın zamandır mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Y. Can yapıyı 19.y.y.a tarihlemektedir.⁴⁹⁰ Yöreye ilgili çeşitli araştırmalarda herhangi bir açıklama yapılmaksızın, yapı 19.y.y.a verilmektedir.⁴⁹¹ Mimari açıdan yakın benzerlik gösterdiği diğer camiler gibi, bu yapı da, daha eskilere gidebileceğinden, yapıyı 17 ile 19. yüzyıl arasına tarihlemeyi uygun görmekteyiz.

2002 yılı Ağustos'unda kısmen harap vaziyette incelediğimiz yapının 2006 yılında aslına yakın bir şekilde onarıldığını gördük.⁴⁹² Bu onarımda revakın yıkılan kesimleri ayağa kaldırılmış, çatı kaplaması yenilenmiş, kapı ve pencere kanatları, revak parmaklıkları yenilenmiş, harimi saran ahşap perdeler arasındaki kimi boşluklara silikon esaslı kimyevi bir madde çekilmiş, zeminde yer alan bazı kirişlerin altlarına ahşap yastıklar konulmuş, aralara yer yer yeni kirişler ilave edilmiş, döşemenin kimi yerleri yenilenmiş, çatının alt yüzeyi lambri kaplanmış ve nihayet etrafındaki küçük ağaç, dikenler temizlenerek yapının etrafı açılmıştır⁴⁹³ (Foto.139-140).

Düz bir alanda inşa edilen cami, toprak zeminde iri moloz taşlara oturan, üç kademeli kirişler üzerinde, yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir (Foto.139-140). 2002 Ağustos'unda büyük ölçüde sökülen döşeme, caminin kirişlemesini detaylı olarak inceleyebilme fırsatı vermiştir.⁴⁹⁴

Cami, ahşaptan yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Harim 7.70 x 9.25 m. ölçülerinde dikine dikdörtgen şeklinde olup, etrafını üç yönden kuşatan revakla birlikte caminin boyutları, 12.40 x 14.15 m.yi bulmaktadır (Çiz.28). Revaklar dahil olmak üzere camiyi, dört omuz kırma çatı örtmektedir. Yapının içindeki düz tavan yenidir.⁴⁹⁵ Harimin orijinalde, bakkal tavan şeklinde, çatıya kadar açık olduğu anlaşılmaktadır. Minaresi bulunmayan tek katlı yapının kuzeyinde, kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Caminin girişi kuzeydedir.

Harim duvarları, köşelerde kurt boğazı geçmelerle tutturulan duvar boyunca uzatılmış tek parça 0.10 m. kalınlıktaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Kuzey ve güneyde birer, doğu ve batıda dövme demir çivilerle duvara çakılan ikişer dikme duvar boyunca uzatılan perdeleri desteklemektedir (Foto.140). 2002 yılındaki araştırmamızda ahşap perdeler arasında bir iki yerde kavila geçmeler görmüş idik. Perde aralarının zamanla açılmasıyla görülebilen kavilalar camide yaygın olarak kullanılmış olmalıdır.⁴⁹⁶

2002 yılında son cemaat yeri revakının batıdan doğuya doğru ikinci, üçüncü, dördüncü direkleriyle çatının belirttiğimiz direklere denk gelen kesimi yıkılmış halde idi.⁴⁹⁷

2002'de alaturka iken son onarımda yenilenen kiremitlerle kaplı çatının saçakları, kuzey ve güneyde 1.85 m. doğu ve batıda ise 0.90 m. kadar taşırılmıştır. Taşının çok olduğu kible cephesinde, eli böğründeler, çatıya destek vermektedir. Saçak mertekleri altına gelen bir kirişle, duvarların üst kesimleri arasında uzatılan

⁴⁹⁰ Y. Can'ın halkın belirttiğimiz yöndeki beyanları ve ahşap malzemenin mukayesesinden yola çıkarak bu kanaate ulaştığı anlaşılmaktadır. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 55.

⁴⁹¹ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 111; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 214.

⁴⁹² Kitaptaki çizim 2002 yılındaki araştırmamızdaki durumu yansıtmaktadır. Ancak onarım sonrasındaki yeni hali de muhtemel küçük ölçü farkları haricinde, çizimdeki aynıdır.

⁴⁹³ 2006 Mart ayındaki incelememizde kilitli tutulan yapıya girmek mümkün olmadığından yapı içinde yapılan işleri göremedik ilerleyen satırlarda yapının içi ile ilgili verilen malumat Ağustos 2002'deki araştırmaya dayalıdır.

⁴⁹⁴ En alta moloz taşların üzerinde, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 1.30 m. arayla, yatay olarak dizilen 0.20-0.25 m. kalınlıkta on kiriş bulunmaktadır. Bunun üzerinde kuzey-güney istikametinde aynı kalınlıkta, yan yana yaklaşık 2.20 m. aralıklarla, altı kiriş atılmış, bunlarında üzerinde kirişlemenin birinci kademesindeki düzen tekrar edilmiştir. Bunun üzerinde 4 cm. kalınlıkta döşeme çakılıdır. Bu kirişleme şekli yöredeki tüm çantı camiler için büyük ölçüde geçerlidir.

⁴⁹⁵ 2002'de gördüğümüz tavan döşemesi yapıyla uyumlu gözükmemekteydi.

⁴⁹⁶ Duvar içerisinde saklı kalan kavilaları ancak böyle açılmalar sayesinde görebilmekteyiz. Aynı uygulamaya birkaç yapıda daha rastlamıştık.

⁴⁹⁷ 2002'de yıkık haliyle kuzey kesimdeki tahribat, buradaki direk sayı ve düzenini kesin olarak tespiti imkân tanımadığından plânda taralı olarak belirttiğimiz üç direği tahmini çizmiş idik. Can'ın plânının da aynı şekilde olduğunu görmek sevindiricidir. Ancak Y. Can'ın yayınladığı cephe görüntüsünde açıklığın geniş olduğu ve direklerin arasında çaprazlama konulmuş iki direk daha görülmektedir. Can'ın araştırmaları esnasında yerinde oldukları anlaşılan çapraz direklerin, çatı ağırlığını taşımada yardımcı elemanlar olarak düşünüldükleri anlaşılmaktadır.

elibögründelerin vaktiyle kuzeyde de bulunduğunu sanıyoruz.⁴⁹⁸ Nitekim son onarımda bunların yenileri konulmuştur. Çatı camilerin büyük çoğunluğunda az çok görülen, büyük tutulan çatının yapıyı bastırması halî, bu yapı için de geçerlidir.

Son cemaat yeri revakı, gayet geniş tutulmuştur (4.70 m.). Doğu ve batıda 2.25 m. genişlikte tutulan revakları bu yönlerde tam karşılıklı yedişer direk taşımaktadır. Kuzeyde, köşeleri saymazsak, iki sıra halinde altı direk yer alır. Bunlarla birlikte revak; doğu ve batıda bir, kuzeyde iki sıralı olmak üzere yirmi direk taşıyıcı oluyor.⁴⁹⁹ Kare kesitli direklerin başlıkları basit profillidir. 2002'de direkler arasında sadece batı yönde bir korkuluk görülmekteydi. Şimdi kible haricinde tüm cephelerde görülüyor (Foto.139-140).

Duvarlarda, kible yönde bir alt bir üst, doğuda iki alt bir üst, kuzeyde iki alt olmak üzere, asimetrik düzende, iki kat halinde dokuz pencere açılmıştır (Foto.139-140). Doğu ve batıdaki iki alt pencere simetriktir. Pencerelelerin basit dikdörtgen açıklıkları sövelerle kuşatılmıştır. 2002'de birisinde yerinde duran yatay dövmeye demir şebeke, açıklıkların muhafazalı olduğuna kapının sağındaki pencerenin dışa açılan mevcut bir kanadı, pencerelerin dışa açılan çift kanatları olduğuna işaret etmektedir. Revakın giriş önüne denk gelen iki direk arasında kalan döşemesi, yanlara göre alçak tutularak, bu kesim giriş olarak vurgulanmıştır.

Camiye, harimin kuzey duvarı ortasında bulunan kapıyla ulaşılmaktadır (Foto.141). Düz tahtadan ibaret çift kanatlı kapının üzerine yerleştirilen basık yuvarlak kemer şekli verilmiş tahta kapıya bir nebze hareket sağlamıştır. Yüksekçe bir eşikle geçilen kapı açıklığı, yalın sövelerle çevrilmiştir. Kapının bir metre kadar üstünde perdeleri delerek 0.25 m. kadar dışarıya taşırılan giriş başları, içerdeki mahfil girişlerinin uzantılarıdır. Bunlar yan yana belli aralıklarla dizilerek cephenin yalın görüntüsüne hareket katan unsurlar olmuştur. 2002'de etrafındaki kentle irtibatı kesilen caminin yalnızlığı, içeride daha fazla hissedilmekteydi.⁵⁰⁰ Büyük bir kısmı sökülen döşemenin altında, mihrabın tamamı, minberin ise bir kısmını tahrip eden definecilerin, bıraktığı çukurlar görülmekteydi (Foto.142).

Y. Can'ın plânında⁵⁰¹ kible duvarı ortasında görülen, harime doğru hafifçe taşan yarım yuvarlak nişli mihraptan, iz kalmamıştır. 2002'deki haliyle mihrabın sağında yer alan minberin doğu aynalığı, kapı direklerinden biri, köşk üstündeki muhtemel külah ve merdiven basamaklarından birkaçı yerinde değil idi (Foto.142). 2002'de mevcut olan kapı direği ile köşkün önündeki iki direktteki profiller haricinde sade tutulan minber, orijinal olmalıdır. Kible duvarının doğu köşesinde görmeye alıştığımız vaaz kürsüsüne ait bir ize de rastlayamamış idik.

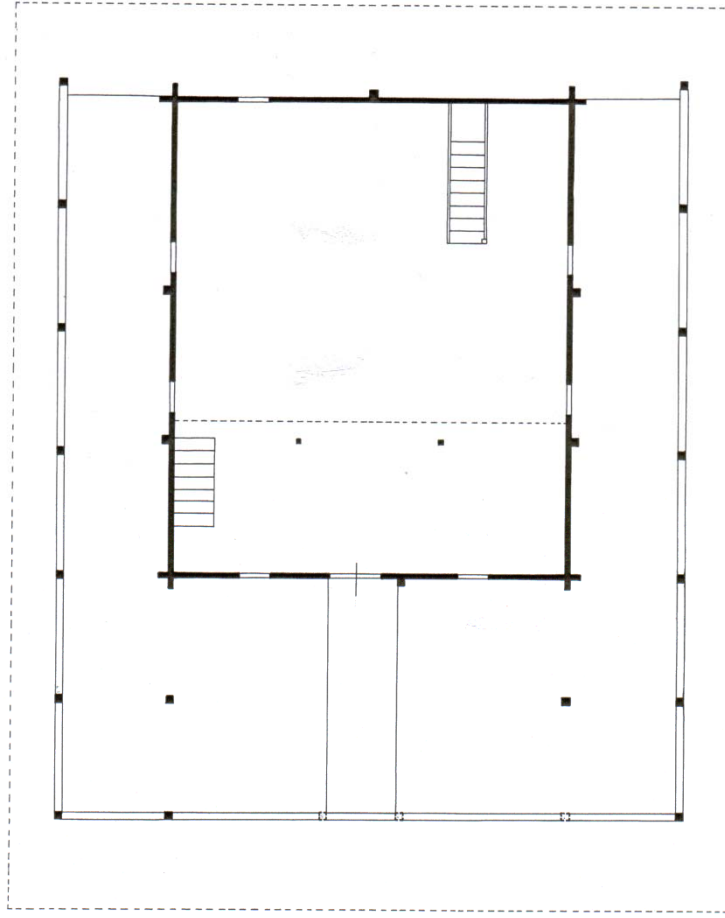
Harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfiline, doğuda duvara bitişik basit merdivenle çıkılır. Mahfili ortada kare kesitli basit profilli başlıkları bulunan iki direk taşımaktadır. Buların üstünde aynı şekildeki iki direk, çatıyı taşıyan girişlere destek vermektedir. Alttaki direklerin üzerinde kuzey-güney istikametinde atılan ve mahfili taşıyan girişlerin başları kuzeyde duvardan, kible yönünde ise mahfil hizasından 0.35 m. kadar taşırılmıştır. Mahfil korkuluğu bu giriş başlarından içeride direklerin üstünde bulunmaktadır. Korkuluk gayet basit, kare kesitli çubuklarla teşkil edilmiştir.

⁴⁹⁸ 2002 yılında bu kesim enkaz halde idi.

⁴⁹⁹ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, 110. sayfada yer alan bir resimde ve Can'ın kitabında çatı sağlam gözükmektedir. Y. CAN, **a.g.e.**, resim 64 (sayfa numarası verilmemiş).

⁵⁰⁰ Bu yıllarda pencerelerin kaybolan muhafazaları yapıya sokak hayvanlarının girmesine yol açmıştı.

⁵⁰¹ Y. CAN, **a.g.e.**, s. 53.

0 0,50 1 2 3 4 5m.

M. S. BAYRAKTAR
Ağustos 2002

28. Ondokuzmayıs - Fatih Camii plâni.

139. Ondokuzmayıs - Fatih Camii, ön cephe.

140. Ondokuzmayıs - Fatih Camii, güney ve doğu cepheler.

141. Ondokuzmayıs - Fatih Camii, giriş cephesi.

142. Ondokuzmayıs - Fatih Camii, minberi (restorasyondan önceki hali).

VEZİRKÖPRÜ YUKARI NALBANTLI CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde Nalbantlı Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.143). Caminin doğu duvarının dış yüzünde, çatıya yakın orta kesimde, yaklaşık 1.15 x 0.30 m. ölçülerinde duvardan hafif dışa taşırılan taş üzerine yazılmış bir kitabe yer alır. Üç satırlık celi nesih hatlı, Osmanlıca kitabenin metni şöyledir:

"صاحب الخيرات
الحاجي حسين
عمل مصطفى ١١٦٢"

"*Sahibü'l-hayrat / El-Hacı Hüseyin / Amele Mustafa / 1162.*"

Kitabeye göre cami, H. 1162 / M. 1748–49 yılında Hacı Hüseyin tarafından amele Mustafa'ya yaptırılmıştır. 1748–49 yılını, yapının inşa yılı olarak kabul edebiliriz. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yapıya ait bir şahsiyet kaydı bulunmaktadır.⁵⁰² Yapı 2007'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından elden geçirilerek güzel bir görünüme kavuşturulmuştur. Bu restorasyonda yapının batı bitişiğindeki ev kaldırılmış, yapıyı saran sıva kuzey hariç olmak üzere kaldırılarak yapının asli hımsız duvar yüzeyi ortaya çıkarılmıştır.

Düz bir alanda kurulan, batısında yeni bir evle bitişen, doğusu sokağa açılan caminin, kuzey ve kible yönünde yakın zamanlarda yapılan duvarlarla çevrili dar bir avlu yer alır (Foto.143).

İçten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülen, dikine dikdörtgen şeklindeki hariminin önünde kapalı, yeni bir son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde ahşap bir minare yer alır. Cami dıştan; 8.50 x 14.50 m. (harim 8.50 x 10.60 m.) boyutlarında olup son derece sadedir (Çiz.29). Kuzey duvarın ortasında yer alan kapıyla son cemaat yerine ulaşılmakta, aynı eksen üzerindeki bir başka kapıyla harime geçilmektedir. Caminin pencereleri son restorasyondan önce iki katlı, asimetric bir düzen göstermekteydi. Yapıda son restorasyon öncesinde kuzeyde bir alt iki üst, doğuda üç alt iki üst, batı ve güneyde birer üst olmak üzere, on pencereyle bulunmaktaydı. Bunlardan dördü son cemaat yerine açılmaktaydı. Harimin kuzeyinde, ayrıca bir pencere daha açılmış idi. Harimin batı duvarındaki izler, bu duvarda (doğudaki iki pencerenin simetrisinde) vaktiyle, iki pencere bulunduğuna işaret etmekteydi.⁵⁰³ Restorasyonda bir değişiklik olarak doğudaki pencereler altlı üstlü ayrı birer pencere iken bunlar birleştirilerek uzun tek parça bir pencereye dönüştürülmüş, batıdaki ev kaldırıldığından burada ev için kapatılan pencereler ortaya çıkarılmış ve doğudaki uzun iki pencere de buraya açılmıştır.

Çinkoyla kaplı ahşap minareye mahfil katındaki bir kapıyla çıkılmaktadır. Çatı hizasında başlayan gövdenin üzerinde, dışa taşkın bir şerefe altı, silindirik basit bir petek ve konik külah yer almaktadır (Foto.144).

Enine dikdörtgen şeklindeki son cemaat yerinin batı kesimi, imam odası olarak düzenlenmiş, doğusuna ise ikinci kata çıkışı sağlayan bir merdiven yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin asli şekli hakkında bir fikir yürütmek gerekirse, yapıyla uyumlu olması bakımından yanları kapalı bir sundurma, akla yakın gelmektedir.

Caminin içi, dışta olduğu gibi son derece sadedir (Foto.145). Harimin kuzeyinde bulunan kadınlar mahfilinin altı, parmaklıkla çevrili basit bir seki şeklindedir. Aynı şekilde parmaklıklarla çevrili mahfilin ortası, yarım yuvarlak şekilde kibleye doğru taşırılmıştır. Harimin kuzeybatı köşesinde, mahfile çıkan bir merdiven ve minare kaidesi yer alır. Batı duvardaki pencerelerin kapatılması ve kibledeki pencerelerin sayıca yetersiz oluşu, harimin biraz loş kalmasına sebep olmuştur. Ortasında, dört yöne uzatılan lâle benzeri oymalarla bezeli, ahşap oymalı, fırfırlı, küçük yuvarlak bir göbeğe yer verilen tavanın, diğer kesimleri sade tutulmuştur.

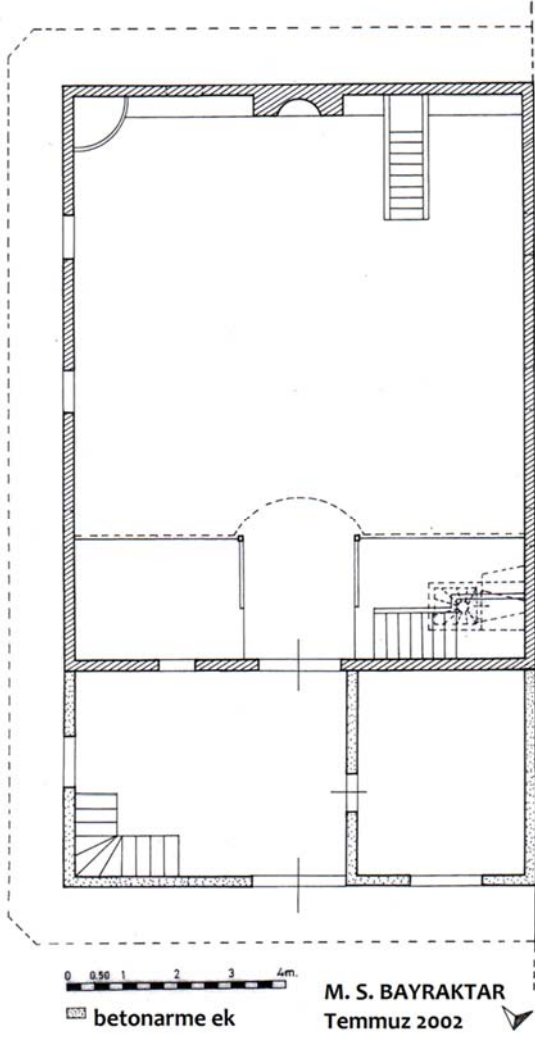
Kible duvarı ortasındaki mihrap, bunun sağındaki minber ve güneydoğu köşede yer alan vaaz kürsüsü, yağlı boyalı olup "tatlı kireçten" yapılmışlardır (Foto.145). Yörede diğer bazı camilerde görülen bu tekniğin, yakın zamanlara kadar uygulandığı, camide saydığımız elemanların da yakın zamanlarda yapılmış oldukları anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴ İçten ve dıştan sıvanan duvarların, 0.20 m. kalınlıkta olduğuna bakılırsa, hımsız olabileceğini söyleyebiliriz.⁵⁰⁵

⁵⁰² V.G.M.V.K.A., 2270 numaralı Samsun Fihristi, s. 57, sr. 54. S.K.T.V.K.K.A.'nde bulunan, yapıya ait bir envanter kaydında, caminin arka bahçesinde (kible tarafta) Nalbantlı Caddesine bakan duvara bitişik, üçgen alınlıklı ve yalağı bulunan bir çeşmeden söz edilmektedir. Tarif edilen yerde, bir çeşme olmadığı gibi mahalle sakinlerinin çeşmeden habersiz olduklarını gördük.

⁵⁰³ O yıllarda bitişikteki ev sebebiyle pencerelerin sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁰⁴ Caminin imamı, bu elemanların 40–50 yıllık olduklarını belirtmiştir. Mahalle sakinlerinden, caminin içinde kible duvarı boyunca uzanan şimdiki sunta sekinin yerinde, eskiden basit bir parmaklık olduğunu öğrendik.

⁵⁰⁵ Toprakale Camii'nde 0.16 m. kalınlıktaki duvarların sıvasız batı dış yüzünde, ahşap ve taş-toprak dolgu görülmekteyken bu yapıda sıva duvar yüzeyinin tamamını kapatmıştır. Hımsız duvar, ilçenin tarihi konutlarında da görülür.

29. Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii plâni.

144. Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, minaresi.

143. Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, kuzey cephe.

145. Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, harimi kible duvarı.

KAVAK - TATARMUSLU KÖYÜ YENİ (DERE) CAMİİ

Cami, Kavak'ın 5 km. kadar doğusundaki Tatarmuslu Köyü sınırlarında Kavak-Asarcık yolunun 2. km.sinde, yoldan yaklaşık 300 m. kadar içeride, köy merkezi dışında eski bir mezarlık içerisinde (Foto.146). Halk arasında "Yeni" ve "Dere Camii" adlarıyla da anılan caminin bulunduğu mezarlık "Yeni Camii Mezarlığı" şeklinde, caminin adıyla anılmaktadır. Köyden görüştüğümüz bazı şahıslar, caminin vaktiyle etrafındaki Tatarmuslu, Kurşunlu, Tabaklı ve Çarıklıbaşı köylerinin cuma camisi olarak yapıldığını ifade etmişlerdir.

İnşa kitabesi bulunmayan caminin kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Y. Can, kible duvarının dış yüzünde kazıma usulü ile yazılmış H. 1211 tarihine (1796) dikkat çekerek bu tarihin inşa tarihi olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir.⁵⁰⁶ Tarihleme konusunda halkın bildiği, yapının yüz yıldan daha eski olduğudur. Elimizde bu tarihten başka, benzer yapılarla mukayese yolu kalmaktadır. Yapının en yakın benzeri Kavak-Değirmencili Köyü Eski Camii'dir. Onun da tarihlenmesinde en eskisi H. 1221 / M. 1806 olan ve benzer şekilde kapıya kazınmış tarihleri dikkate almak gerekirse bu eseri de H. 1211 tarihine dayanarak, 1796 yılı civarına yerleştirebiliriz. Ancak bu tarihin daha sonraki bir onarıma ait olma ihtimali de unutulmamalıdır. 1960'lı yıllarda bir onarım⁵⁰⁷ geçiren yapı, bugün kendi haline terk edilmiştir. Caminin güneybatı köşesine 10 m. kadar mesafede üst örtüsü yıkık, harap halde yaklaşık 8 x 15 m. ölçülerinde kâgir bir yapı bulunmaktadır. Köy halkından bunun kurtuluş savaşından önce yapımı başlamış bir medrese olup, seferberlik yıllarında yarım kaldığını öğrendik.

Cami, kible yönünden geçen küçük bir dere kenarında, düz bir alanda inşa edilmiştir. Moloz taşlara basan kütükler üzerinde kirişleme usulüyle, yerden 0.50 m. kadar yükseltelen caminin revak direklerinin kaide kesimleri 1960'lı yıllarda yapılan duvar içerisinde kalmıştır.

Ahşaptan yığma tekniğinde inşa edilen caminin dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, dört yönden revaklarla sarılıdır (Çiz.30). Revaklarla birlikte boyutları 10.40 x 16.05 m.yi bulan yapının harimi, bugün 6.15 x 11.20 m. ölçülerindedir. Orijinalde şimdiki harimin kuzeyinin bir duvarla ayrılarak, son cemaat yeri olarak düzenlenmişken, daha sonra duvarın kaldırılarak son cemaat yerinin, harime dahil edildiği anlaşılmaktadır. Revaklarla birlikte tek katlı olarak inşa edilen cami, dört omuz kırma çatıyla örtülmüştür. İçteki düz tavan yenidir. Caminin kadınlar mahfili ve minaresi bulunmamaktadır.

Caminin duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine tutturulan, kalınlığı 0.10-0.12 m. arasında değişen ahşap perdelerle yapılmıştır. Perdelerin biçimi, diğer camilerde gördüklerimizden farklıdır. Harime bakan iç yüzeyleri düz, dışarıya bakan yüzeyleri ise tomruklarda olduğu gibi dışa bombelidir. Yapıya karakteristik bir görünüm veren perdeler, kuzey ve güneyde duvar boyunca tek parça, doğu ve batıda ikişer parçalıdır.

Oluklu kiremitlerle kaplı çatı, revaklardan 1. m. kadar taşan geniş saçaklarla yapıyı biraz bastırmıştır. Caminin etrafına çekilen taş duvarların, revakların orijinal zemin hizasından 0.40 m. kadar yükseltilmesi cephede basık bir görünüme sebep olmuştur. Böylece duvarlara nispetle yüksek tutulan çatının yapı kütleindeki etkisi, daha da artmıştır. Çatının kuzey ve güneyi dışa doğru hafif bombeli bir yay çizer. Yapıyı dört yönden saran revakın genişliği kuzeyde 2.55 m. diğer yönlerde 1.95 m.dir. Revakı doğu ve batıda karşılıklı altışar, kuzey ve güneyde yine karşılıklı dörderden, toplam on altı direk taşımaktadır. Direkler kare kesitli olup kimilerinde birbirinin aynı profilli başlıklar görülür. Giriş cephesinde direklerin üzerindeki çatı kirişlerinin üstünde yastık şeklinde, kirişler ilave edilerek, çatının altına kadar devam eden bir tür kalkan duvar oluşturulmuştur. Revakın çatısına içten bakılınca, bazı mertek başlarının profillerle sonlandığı görülmektedir. Kuzey ve güneyde dörder, doğuda on bir, batıda ise yedi mertekte bu profilleri görmek mümkündür.

Duvarlarda; kuzeyde pencereye yer verilmezken, kible ve doğuda iki alt, batıda iki alt, bir üst olmak üzere, dikdörtgen açıklıklı yedi pencere açılmıştır (Foto.147). Bazılarında yatay demir çubuklu şebekelerin görüldüğü pencerelerin kanatları yenidir. Pencerelere ilaveten kible cephesinin çeşitli yerlerinde düzensizce açılmış çok küçük açıklıklarla yapı ışıklandırılmaya çalışılmıştır.

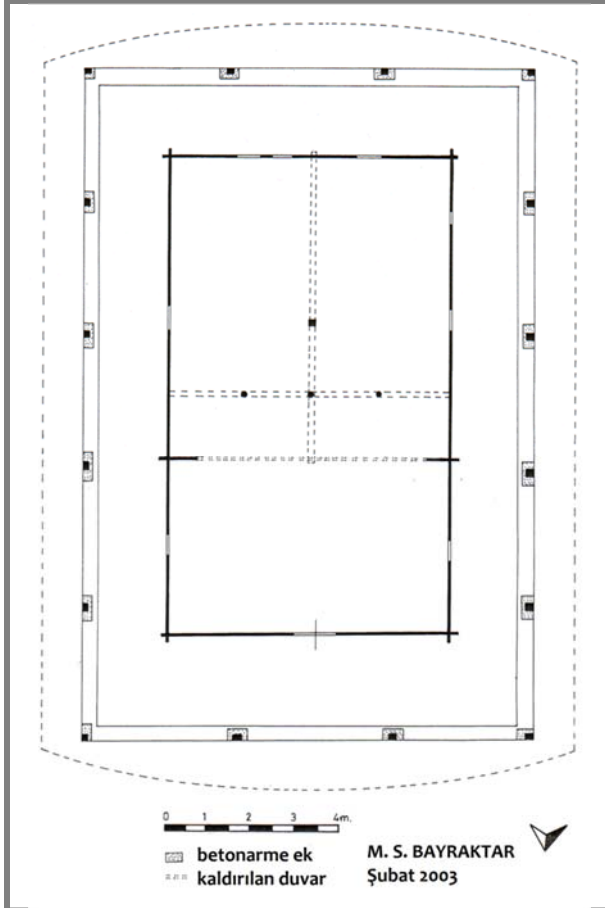
Camiye, kuzeyde duvar ortasında bulunan, basit dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla girilmektedir. Harime kabaca yerleştirilmiş dört direk ile birlikte yer yer çökmeye başlayan tavan ve kapı kanatları yenidir. Harimin orijinalde, bakkal tavan şeklinde çatıya kadar açık olduğu anlaşılmaktadır. Y. Can'ın da işaret ettiği üzere, harimin doğu ve batısında 0.70 m. kadar devam eden perde başları, vaktiyle burada bulunan duvarın

⁵⁰⁶ Y. CAN, a.g.e., s. 40.

⁵⁰⁷ Köy sakinlerinin ifadelerinden, yapının altına zamanla biriken toprağın çıkarıldığı, yapıyı saracak biçimde taş bir duvar çekilerek alttaki boşluğun kapatıldığı, çöken döşeme, çatının ahşap aksamı ve kaplamasının elden geçirildiği anlaşılmaktadır.

bakiyesidir.⁵⁰⁸ İnşadan sonra bilemediğimiz bir tarihte harim ile son cemaat yerini ayıran bu duvar, her iki kenarda 0.70 m. kadarlık kesimi bırakılarak kesilmiş, son cemaat yeri harime katılmıştır. Bu duvara ait perdelerden üst hizada bulunan birisi kesilmeden bırakılmış, duvarları tutan bir gergi işlevi yüklenmiştir. Harime eskiden bu duvarın ortasında olması beklenen kapıyla ulaşıyor olmalıydı.

Caminin içerisinde kayda değer bir eleman ve tezyinat eseri görülmez (Foto.148). Kible duvarının batı köşesindeki minber, yenidir. Doğu köşede olması beklenen vaaz kürsüsü ile duvar ortasında olması gereken mihraptan eser yoktur.

30. Kavak / Tatarmuslu Köyü Camii plânı.

147. Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, doğu duvar.

146. Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, kuzeyden.

148. Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, harimi kible kesimi.

⁵⁰⁸ Y. CAN, a.g.e., s. 39.

ASARCİK - AKYAZI KÖYÜ GÖKGÖL CAMİİ

Cami, Asarcık'ın 5 km. kadar kuzeydoğusunda, Samsun-Asarcık yoluna 1 km. mesafede, Akyazı Köyü'nde bulunmaktadır.⁵⁰⁹ Yapı, köy merkezinin dışında, Boduroğlu Mahallesi'nde, eski bir mezarlık içerisinde yer almaktadır (Foto.149). İnşa kitabesi bulunmayan camiye ait bir vakfiye⁵¹⁰ de bilinmemektedir. Yapının içerisinde, batıdaki ahşap girişin doğu yüzüne kabartılarak yazılmış, bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Sanat değeri taşımayan, çentiklerle belirlenmiş basit dikdörtgen bir çerçeve içine alınan kitabenin metni şöyledir:

"تعمیر حاجی صوفی
حسن اوسطه ۱۲۹۱"

"Ta'mîr Hacı Sofi / Hasan Usta 1291."

Kitabeye göre cami H. 1291 / M. 1874 tarihinde, "Hasan Usta" tarafından onarılmıştır. Bu girişin yanındaki diğer girişin zemine bakan yüzünde oyularak yazılan "1180"/ M. 1766 tarihinin neye tekabül ettiği belli değildir. Bunun inşa tarihi olabileceğini göz önünde bulundurarak, ayrıca yapının bölgedeki diğer camilerle olan benzerliğini de hesaba katarak, yapının 18. yüzyılın 2. yarısında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Günümüzde irtibatlı olduğu bir başka yapı⁵¹¹ bulunmayan caminin doğu revakında, halkın "müderis odası/sofu odası" şeklinde adlandırıldığı, bir hücre bulunmaktadır. Yapının revakı sonradan tuğla bir duvarla kapatılmış, harim duvarları, mihrap ve minberin büyük bir bölümü lambriyle kaplanmıştır.⁵¹² İbadete açık olan cami, nispeten iyi durumdadır.

Kuzeyden güneye hafif meyilli bir alana oturan yapının, kuzey ve doğu tarafında yukarıda belirttiğimiz mezarlık yer alır. Cami, kuzeyden güneye doğru 0.50 – 0.60 m. yükselen bir platform üzerinde, girişleme usulüyle oturtulmuştur (Foto.149). Platformun kenarlarındaki taş duvar sonradan çekilmiştir.⁵¹³ Moloz taşlara oturtulan, harim perdelerinde olduğu gibi kurtboğazı geçmelerle birbirlerine bağlanan ahşap girişler, görebildiğimiz kadarıyla üç kademeli olarak birbirleri üzerine oturtulmuştur.

Cami, ahşaptan, yığma (çanti) tekniğinde yapılmış olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. 6.90 x 9.80 ölçülerindeki dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, sonradan kapatılan "U" şeklinde iki katlı bir revak sarmaktadır (Çiz.31). Revak ile birlikte caminin ölçüleri 12.05 x 13.60 m.yi bulmaktadır. Doğu revakının kible ucunda, iki pencereyle harimle bağlantısı bulunan, dikdörtgen şeklinde "müderis odası" yer alır. Kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen yapının, minaresi yoktur.

Harim ve müderis odasının köşeleri yörede "çatma başı" şeklinde tabir olunan kurtboğazı geçmelerle bağlanmıştır. Kalınlıkları 8 cm. olan perde boyları cephe boyunca yeterli olmadığından, doğu ve batıda duvar ortalarında iki kanallı çalma boğaz geçmeli dikme ve perdeler eklenerek duvarlar tamamlanmıştır. Yapıda kullanılan ahşabın cinsi yörede pelit olarak bilinen meşedir.

Harim duvarlarında kuzeyde pencereye yer verilmezken doğuda üç alt bir üst, kible cephesinde altlı üstlü ikişer olmak üzere, dikdörtgen açıklıklı on iki pencere açılmıştır (Foto.149). Doğu ve batıdaki pencerelerin ölçüleri birbirlerine yakın olmakla birlikte aynı değildir. Bugün kible duvarındaki alt pencereler üsttekilerin yaklaşık iki katı genişliktedir. Mahalle sakinleri, alt pencerelerin yakın zamanlarda genişletildiklerini ifade etmektedir.

Camiye kuzey cephenin ortasında bulunan iki kanatlı bir ahşap kapıyla girilmektedir (Foto.150). Tek parça, ortaları boydan boya çatlayan birbirinin simetriği kanatlar, ince kazıma silmelerle çevrelenen ikişer panodan oluşur. Kompozisyon yüzeyin düz bir şekilde oyulup, motiflerin yüzeyden kabartılmasıyla işlenmiştir. Bu, camideki diğer kapı kanatları için de geçerlidir. Üst panolarda dört köşesi düğümlü, yuvarlak madalyonlar bulunur. İçi boş bırakılan madalyonların köşelerinde, çeyrek daire şeklinde, radyal ışık dizilerini hatırlatan oymalar görülür. Köşeleri üsttekiler gibi olan alt panoların ortasında, içi boş bırakılmış basit geometrik bir motif yer alır (Foto.150).

⁵⁰⁹ Mezarlıkta şahide olarak kullanılmış gayet uzun moloz taşlar dikkat çekicidir.

⁵¹⁰ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan ve 1995 yılında düzenlenen bir tescil fişinde, köyde yapıya ait vakıflar olduğu, ancak kayıtlı bir vakfiyenin bulunmadığı belirtilmektedir.

⁵¹¹ Aynı tescil fişinde yapının güneybatısında bulunduğu belirtilen "bir çeşme ile aşhaneyle" ilgili olabilecek bir ize rastlayamadık.

⁵¹² Köy halkından bu işlerin 10–15 yıl kadar önce yapıldığını öğrendik.

⁵¹³ Duvar, zeminden gelecek nemi izole eden hava sirkülasyonunu engellemektedir. Duvarın üst kesimindeki küçük taş dizileri buranın sonradan doldurulduğunu göstermektedir.

Her iki katta kirişler üzerine çakılan düz tavanla örtülen revakın eni, kuzeyde 3.60 m., doğuda 3.10m., batıda 1.85 m. olmak üzere değişmektedir. Revak kuzeyi, son cemaat yeri görevini de üstlenmiştir. Yöredeki hemen her çantı camide olduğu gibi, ahşap direkler üzerine atılan kirişlerle taşınan, düz tavanla örtülü bir revak düzeni, bu yapı için de geçerlidir. Aralarında basit bir korkuluğun olması beklenen ve muhdes duvar içinde kalan direklerinden köşedekileri görülmektedir. Harimi örten yeni kiremitlerle kapalı kırma çatı, 0.75 m. taşan saçaklarıyla revakları da kuşatmaktadır (Foto.149).

Harimin kuzey duvarı ortasında bulunan çifte kanatlı kapı, revaktakinin yakın bir benzeridir (Foto.151). Tek parça kanatlar, kazıma usullü ince silmelerle çevrili, üçer panoya ayrılmıştır. Üst panolarda, ortada ince radyal çizgili, üç kademeli yuvarlak bir kurs, köşelerde çeyrek daire şeklinde radyal yivler görülmektedir. Bunlar camideki tüm kapı kanatlarının pano köşelerinde tekrarlanmıştır. Her iki kanatta orta panolarda altı kollu birer yıldız, alt panoların sağdakinde gövdesi, boynu, sapı ve ağızıyla tam bir ibrik, solda ise iki ağızlı bir kap resmedilmiştir.

Revakın ikinci katına, kapının yanındaki ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Revakın ikinci katı, müderris odası üstü hariç olmak üzere alt katın simetriğidir. İkinci katta müderris odasının üstü revaka dahil edilmiştir. İkinci katta kuzey duvarda açılan tek kanatlı ahşap bir kapıyla mahfile girilir. Bu kapı önceki kapılarla aynı üslup ve teknik özellikler gösterir. Yatay bir kayıta iki dikdörtgen panoya ayrılan yekpare kanadın üst panosu, harime geçit veren kapının üst panosuyla aynıdır. Alt panoda köşeleri düğümlü içi boş bir kare görülür. İkinci kat revakın güneybatısında, harim duvarına bitişik basit bir ahşap merdivenle tavana ulaşılmaktadır. Burada çatıyı taşıyan kirişlerin üstüne çakılan tavan döşemesi, dikme, aşık ve mertekleri görmek mümkündür.

Harimin ortasındaki alt ve üstü kare, ortası pahlanarak sekizgene dönüştürülen, altlıksız iki direğin başlıkları, sade profillerle bezenmiştir (Foto.152). Birbirinin simetriği direklerde gövdenin sekizgene dönüştüğü kesimlerde, çentik şeklinde üçgenimsi diziler ve eğri kesilmiş yatay profiller görülür. Kuzey ve güneyde duvarlardan 0.20–0.25 m. taşırılan çatıyı taşıyan kirişlerin eksenleri üzerinde, mahfil katında doğuda dört, batıda iki ince direk yer alır. Mahfil katında korkuluğun kuzeyindeki iki ahşap direkte, alt direklerdeki benzeri kompozisyonlar görülür. Harimdeki ahşap bezemeli diğer bir unsur, çatı ve mahfili taşıyan doğu kirişidir. Kirişin kuzey kesiminde zemine bakan yüzünde, üçgenlerle doldurulmuş bir rozet bulunur. Aynı kirişin yine zemine bakan yüzünde kible duvarına yakın bir kesimde, birincinin benzeri bir başka rozet yer alır.

Harimi kaplayan muhdes lambri kaplama, yapının orijinal görünümünü bir hayli bozmuştur (Foto.152). Revakın sonradan kapatılması ve pencerelerin yetersizliği, yapıyı loş bir ortamda bırakmıştır. Harimin kuzeyinde yer alan kadınlar mahfili, ortada iki ahşap direk, kenarlarda duvarlara oturur. Kible yönünde basit bir ahşap parmaklıkla sınırlanan mahfilin ortası, yarım yuvarlak şekilde kibleye doğru çıkıntılı, yanları içbükey yay şeklindedir (Foto.152).

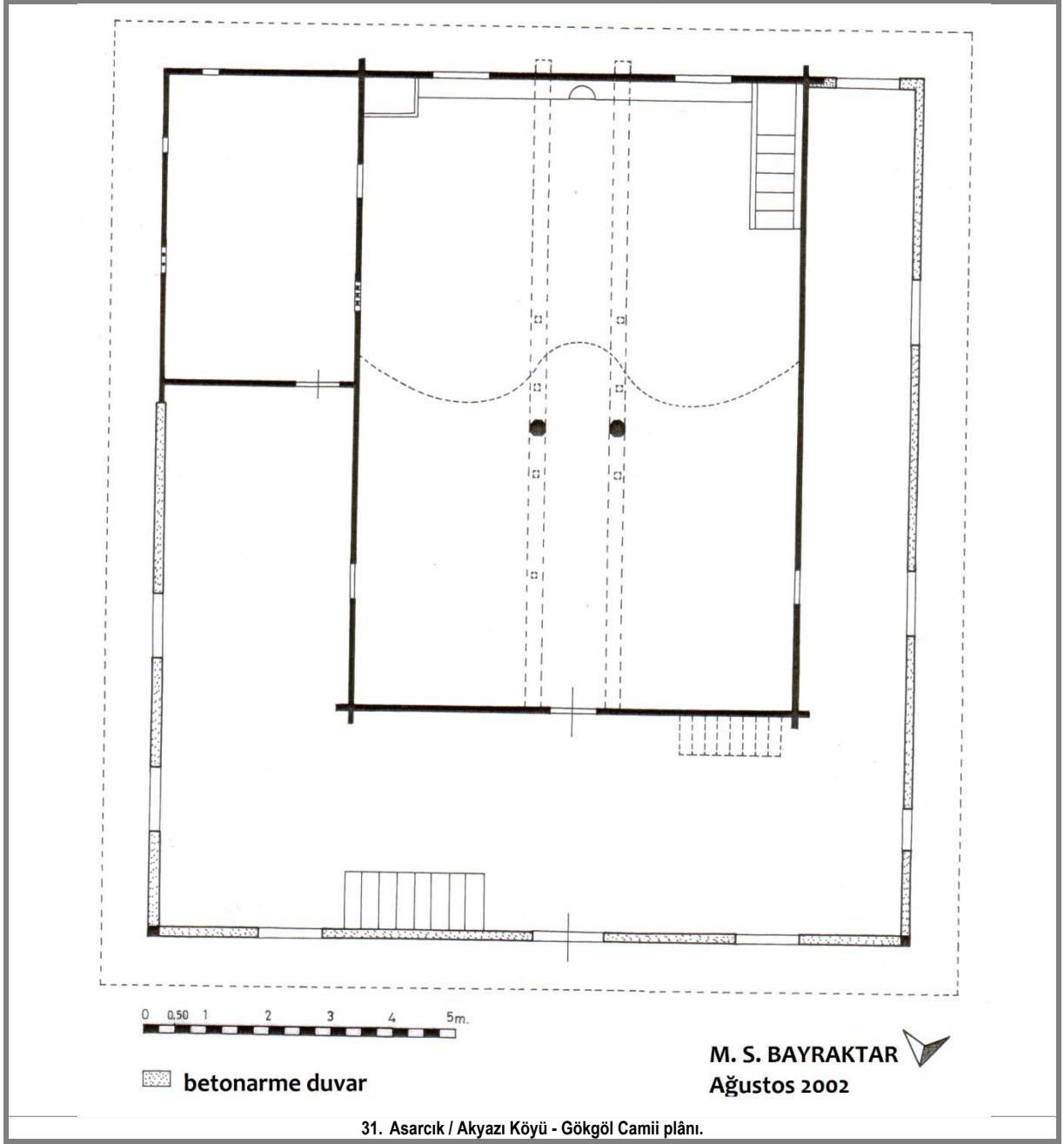
Lambri kaplamayla orijinal görüntüsünü gizlenen, harime doğru hafif çıkıntılı, yarım yuvarlak nişli mihrabın üstü, basit bir yuvarlak kemer şeklindedir. Mihrabın iki yanında, kible duvarı boyunca uzanan, basit bir ahşap seki görülür.

Harimin güneybatı köşesinde duvara bitişen minberin, büyük bir bölümü lambriyle kaplanmıştır. Aynalığının doğu yüzünün alt yarısının, orijinal olması muhtemeldir. Bu kısımda altta bir dizi baklava dilimi, üstte dikdörtgen bir panoya yer verilmiştir.

Harimin güneydoğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsü, yerden 1.20 m. kadar yükselen basit bir elemandır. Kürsünün yanında, harimin doğu duvarında, 0.40 m. kotunda başlayan bir pencere, müderris odasına açılmaktadır. Pencerenin ilk inşadan sonra açıldığı anlaşılmaktadır.

MÜDERRİS ODASI

Harimin güneydoğusunda bitişen revak içerisinde kalan müderris odası, 4.70 x 3.00 m. ölçülerinde bir hücredir. Kuzeyde revaka açılan bir kapısı, batıda harime açılan iki penceresi, kible yönde çok küçük bir havalandırma penceresi, doğuda ise biri çok küçük, diğeri biraz daha büyük olmak üzere, beş penceresi bulunur. Doğusundaki geniş pencere orijinal olup lokmalı şebekelidir. Bir diğer orijinal pencere, bunun karşı duvarında harime bakan küçük penceredir. Bu pencere dörtgen kesitli, üç ahşap çubukla, donatılmış olup, muhdes lambri içerisinde kaldığından harimden görülmez. Basit bir oturma sekisi haricinde bir müştemilatı bulunmayan, düz tavanla örtülü hücrenin, çocuklara Kur'an ve dini ilimlerin öğretildiği bir tür medrese gibi algılanmak mümkündür.

149. Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, güney ve batı cepheler.

150. Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, kuzey revaka açılan kapı.

151. Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, harime açılan kapı.

152. Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, Harim, kuzey kesim.

ASARCİK - KILAVUZLU KÖYÜ CAMİİ

Cami, Asarcık'ın 7 km. kadar doğusunda yer alan Kılavuzlu Köyü'nde bulunmaktadır. Yapı, köy merkezinin dışında Sofular Mahallesi dahilinde birkaç mahallenin kesiştiği bir alanda yer almaktadır (Foto.153-154). Yapıya ait bir inşa kitabesi olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Harime açılan kapı kanatlarının orta panolarında, ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılan yaklaşık 0.15 x 0.10 m. ölçülerinde iki parçalı nesih hatla yazılan bir kitabe yer alır:

"صاحب الخيرات على
صاحب الخيرات (يوسف؟)"

"Sahibü'l-hayrât Ali / Sahibü'l-hayrât (Yusuf ?)"⁵¹⁴

Kitabelerden, caminin Ali ve Yusuf adlı iki şahıs tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabelerde inşa tarihi geçmemektedir. Yapıyı yöredeki benzerlerine bakarak 18 veya 19. yüzyıla tarihleniriz. Sadece Cuma ve bayram namazları kılınan cami, nispeten iyi durumdadır.

Hafif meyilli bir alanda kurulan cami ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, revaklar da dahil olmak üzere, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Foto.153-154). 6.70 x 6.70 m. ölçülerinde tam kare şeklindeki harimi "U" şeklinde iki katlı bir revak sarmaktadır (Çiz.32). Revakla birlikte ölçüleri, 9.40 x 9.50 m.yi bulan, kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin minaresi yoktur. Cami, kuzeyden güneye 1.20 m. kadar yükselen bir platform üzerinde, girişleme usulüyle oturtulmuştur. 0.15 – 0.20 m. kalınlığındaki ahşap girişler, büyük moloz taşlara basmaktadır. Zeminden gelecek rutubeti önlemek için platformun altı açık bırakılmışken sonradan taş bir duvarla kapatılmıştır.⁵¹⁵

Harim duvarları köşelerde, kurtboğazı geçmelerle tutturulmuştur. Perde kalınlıkları 6 cm.dir. Doğu, batı ve güneyde perde boyları yeterli olmadığından, duvar ortalarında iki kanallı çalma boğaz geçmeli dikmeler kullanılarak duvarlar tamamlanmıştır.

Caminin derli toplu bir görüntüsü vardır. Kuzey cephenin ortasındaki bir kapıyla girilen ve yapıyı iki yönden saran revak, iki katlı olup, alt katı düz tavanla örtülüdür (Foto.155). İkinci katı, harimi örten kırma çatı içerisine alınmıştır. Genişliği doğuda 1.40 m., batıda 1.15 m., kuzeyde 2.65 m.yi bulan revakı, doğu ve batıda yedişer, kuzeyde köşeleri saymazsak beş ahşap direk taşımaktadır. Aynı düzen, aralarına atılan girişlerle ikinci katta da tekrar edilmiştir. Bugün direkler arasında, yatay ve dikey kuşaklar üzerine çakılmış tahtalardan oluşan yüksek bir korkuluk bulunur (Foto.153-154). Yapıyı bir hayli kapatan korkuluk her iki katta eğik yatay ve ters "A" harfi şeklindeki görünümüyle ilgi çekmektedir. Bunların yapının aslından olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.⁵¹⁶ Revaklardan 0.90 m. kadar taşırılan yeni kiremitlerle kaplı çatının saçağı yarım yuvarlak ve üçgen profilli damlalıklı kuşatılmış olup zemine bakan yüzüne döşeme çakılmıştır.

Yapının son cemaat yeri olarak değerlendirilen revakının kuzeydoğu kesiminde, korkulukları bulunmayan, üst kata çıkışı sağlayan ahşap bir merdiven yer alır (Foto.155). Batı revakta, harim duvarına dıştan çakılan uzunca bir tahtaya geçirilen çubuklarla teşkil olunan bir elbise askısı ilgi çekicidir.

Kuzey cephenin ortasından biraz batıya kaymış durumdaki çifte kanatlı ahşap kapı, kazıma usullü ince silmelerle çevrili üçer panoya ayrılmıştır (Foto.156). Alt panolar haricinde simetrik olan panolarında, Akyazı Köyü-Gökgöl Camii'nin mahfil kapısı üst panosundakinin benzeri bir kompozisyon görülür. Ortada köşeleri yuvarlak düğümlü bir dikdörtgen, köşelerde çeyrek daire biçiminde radyal yivler yer alır. Üst üste iki kademeli olarak uygulanan motifin küçültülmüşü, ortadaki dörtgenin köşelerinde de uygulanmıştır. Orta panolar, dikine paralel çizgilerle gayet sade tutulmuştur. Alt panolardan sağda çift lüleli altı geniş, ağız kısmı pek detaylı işlenmemiş gibi gözükken, bakracı hatırlatan bir kap işlenmiştir.⁵¹⁷ Soldaki panoda orada gördüğümüz ibriğin yakın bir benzeri görülür. İnce, uzun sayılabilecek bir gövde, sap, boyun, ağız, kapak ve lülesiyle ibrik etraflica

⁵¹⁴ Her iki kitabede de "hayrat" kelimesinde "r" harfinin üzerinde bulunması gereken elif harfi yazılmamıştır. Kitabelerin yüzeyleri muntazam bir şekilde oyulmamış, ayrıca harflerin kimi kesimlerinde küçük kopmalar meydana gelmiştir. Bu yüzden soldaki kitabede isim olması gereken kelime tam olarak okunamamaktadır.

⁵¹⁵ İlçedeki başka camilerde de gördüğümüz bu uygulamaya, kışın yapının altındaki hava sirkülasyonu sebebiyle ısıtmakta güçlük çekilmesi sebep olabilir.

⁵¹⁶ Teknik anlamda bunu anlayabilecek bir ipucu yakalayamadık. Ancak tahtaların rengi, harim tahtalarına göre daha açık ve biraz daha yeni oldukları izlenimi vermektedir. Ancak yakın zamanlarda yapılmadıkları da bellidir. Muhtemelen ilk inşadan sonra böyle bir korkuluk inşa etme gereği duyulmuş olmalı. Yapının yağmurlardan zarar görmemesine yönelik bir uygulama olabilir. Asarcık'ta incelediğimiz Koşaca Köyü Camii'nde de benzeri bir uygulama dikkat çekmektedir.

⁵¹⁷ Bu, Akyazı Köyü'ndeki Gökgöl Camii harim kapısı kanatlarında gördüğümüz kapı tasvirini hatırlatmaktadır.

işlenmiştir.

Harimin kapısı, revaktaki kapıdan çok hafif doğuya kaymış durumdadır. Burada da diğerinin yakın benzeri, her biri tek parça halinde çifte kanatlı bir kapıyla karşılaşılır. Üst kesimlerine kemerli bir form verilen kanatlar orta panolardaki küçük kitabeleri hariç tutarsak, birbirlerinin simetriğidir. Üst panolarda ortada merkezden radyal dağılan ince yivlerle doldurulmuş iki kademeli bir daire yer alır. Bir kurs veya stilize gayet büyük bir gülçeyi hatırlatan motifin benzerleri, panonun köşelerinde küçültülerek tekrar edilmiştir. Aynı kompozisyon alt panolarda, dikine dikdörtgen alanlarda uygulanmıştır. Orta panoların üst köşelerinde yukarıda tanıtılan kitabeler yer alır. Diğer kesimlerde basit, paralel oymalarla sade bir görünüm tercih edilmiştir. Caminin tüm kapı kanatları; tek parça ahşap olup, kapı sövelerine/dikmelere dövme demir çivilerle tutturulmuştur. Hepsinde panolar, ince kazıma silmelerle çevrelenmiş olup, bezemeler yüzeyin düz bir şekilde oyulup motiflerin kabartılması suretiyle işlenmiştir.

Harim duvarlarında kuzeyde pencereye yer verilmezken doğuda ve batıda, kuzey kesimde birer alt, kible yönünde birer üst pencere görülmektedir. Bunlardan doğudaki ikisi ve batıdaki alt pencere, sonradan tahtalar çakılarak kapatılmıştır. Kible duvarında altta dikdörtgen açıklıklı, dıştan çift kanatlı açılır-kapanır kepenklerle muhafaza edilen iki pencere, üstte batı kesimde gayet küçük (0.20 – 0.25 m. eninde 0.35 m. yükseklikte) ve birbirine yakın iki pencere yer alır. Bunlar loş kalan harime kible yönünden biraz daha ışık sağlamak için düşünülmüş olmalıdır. Sonradan açılmış olabilecek bu iki küçük pencere hariç tutulursa, caminin iki katlı, simetrik bir pencere düzenine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

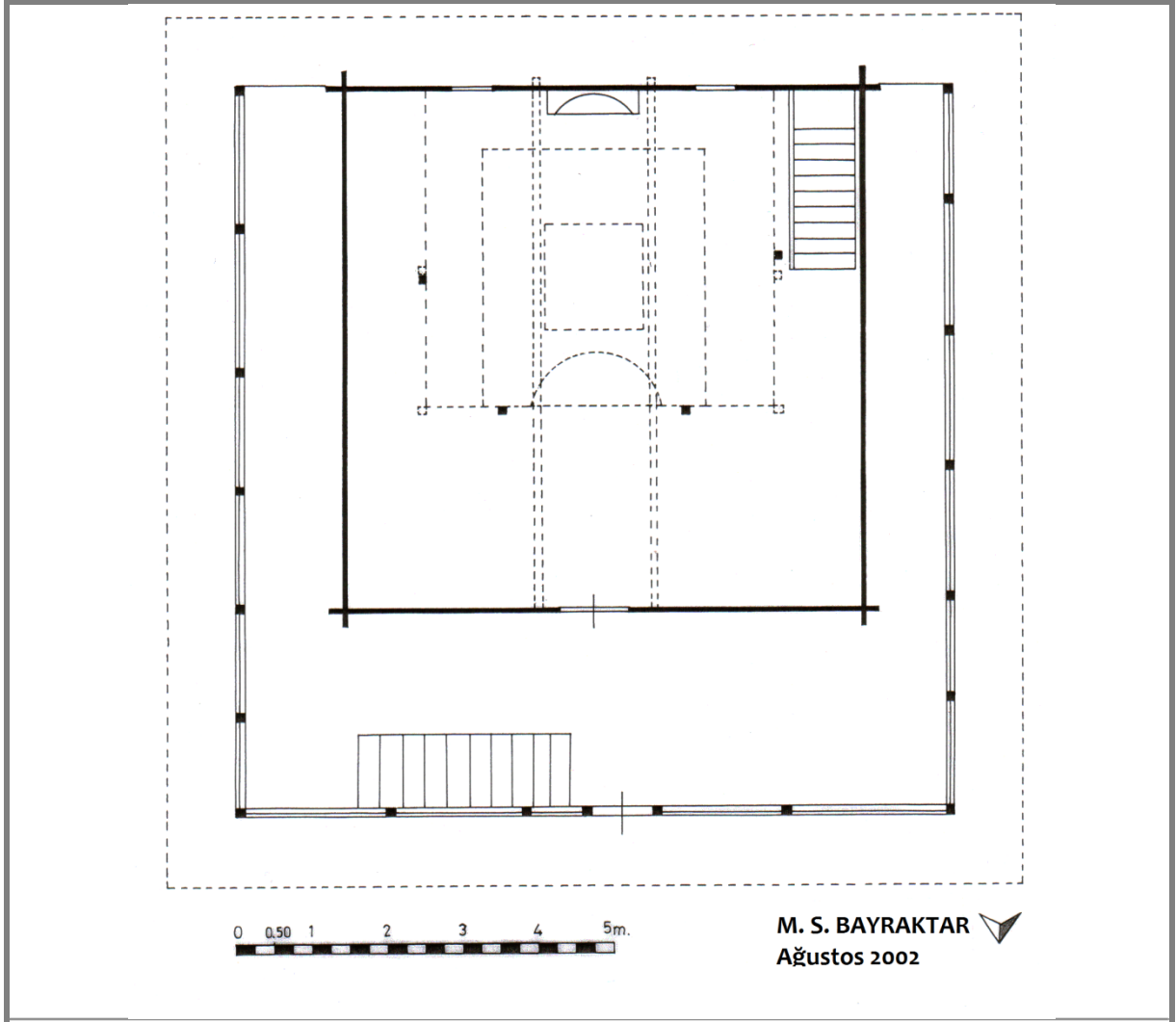
Pencerelerin yetersizliği ve revak korkuluklarının tahta perdelerle donatılması sebebiyle yapının içi, biraz loş kalmıştır. Duvarlar içten, revak sıralarını ayıran kat girişlerine kadar muhdes lambriyle kaplanmıştır (Foto.157). Orijinal yüzeyler bu hizanın üst kesimlerinde görülebilmektedir. Çatının ağırlığını kenarlarda duvarlar, ortada kuzey-güney ekseninde uzatılmış kible duvarından dışarıya doğru 0.20 – 0.25 m. kadar taşınan iki büyük giriş ve doğu-batı doğrultusunda atılan küçük girişler ve ahşap direkler karşılamaktadır. Harimde kuzeydeki kare kesitli ahşap direkler, üzerindeki oymalarla dikkat çekerler. Aynı kompozisyon aşağıdan yukarıya çevrilerek bir diğerinde tekrar edilmiştir (Foto.157). Bunlardan doğudakinde gövdenin alt, orta ve üst kesimlerinde ikişer sıra çentik şeklinde oymalar, eğri kesimli yatay profiller ve dairevi şekiller göze çarpar. Gövdelerinde düşey çatlakların görüldüğü direkler muhtemelen meşe ağacındandır. Sarı ve yeşil yağlı boyaaların görüldüğü tavan döşemesi duvarlara nispetle oldukça yeni gözükmektedir.⁵¹⁸

Kadınlar mahfili kenarlarda duvarlar, ortada dört direğe oturan girişler üzerinde taşınmaktadır (Foto.157). Harimin kuzeyinden başlayarak, ortada kibleye doğru yarım yuvarlak bir çıkıntı yapan mahfil doğu ve batıda, iki kol halinde kible duvarına kadar uzanır. İnce zarif boğumlu parmaklıklarla sınırlanan mahfil katında kuzey hizada dört, kollarda iki olmak üzere, altı direk yer alır. Mahfili sınırlayan parmaklık ve orta kesimdeki taşının sonradan yapılmış olması muhtemeldir.⁵¹⁹ Mahfil katında, harime açılan kapıyla aynı hizadaki bir kapıyla ulaşılan mahfilin harim içerisinden çıkışı yoktur. Bu kapıda görülen çifte kanatların alt ve orta panoları harim kapısındakilerle aynıdır. Üst panolarda diğerleri gibi köşelerde yine alt panodaki kompozisyon tekrarlanırken, ortada ince silmelerle çevrilmiş, içi boş dikine bir eşkenar dörtgene yer verilmiştir.

Kible duvarının ortasında yer alan mihrap ve güneybatı köşedeki minber, gayet basit elemanlardır. Duvardan hafif taşıntılı basit yuvarlak bir niş ve basit bir tacı bulunan mihrap yakın zamanların eseri olmalıdır. Batı yüzü duvara bitişen minberin, açıkta bulunan doğu yüzü, lambri kaplama içinde kalmıştır. Basit bir köşk ve külahı bulunan minber de yakın zamanlarda elden geçirilmiş olmalıdır.

⁵¹⁸ Yakın zamanlarda yenilendiğini sandığımız tavanda görülen iç içe alınmış iki çökertme, çatı dışındaki damlalıktakinin benzeri profillerle hareketlendirilmiştir. Tavan ortasında, iki yanında birer hilâl bulunan bir yıldız motifi görülür.

⁵¹⁹ Bu kesimdeki yüzeylerin yeni görüntüsü bu kanaati uyandırmaktadır.

32. Asarcık / Kılavuzlu Köyü Camii plâni.

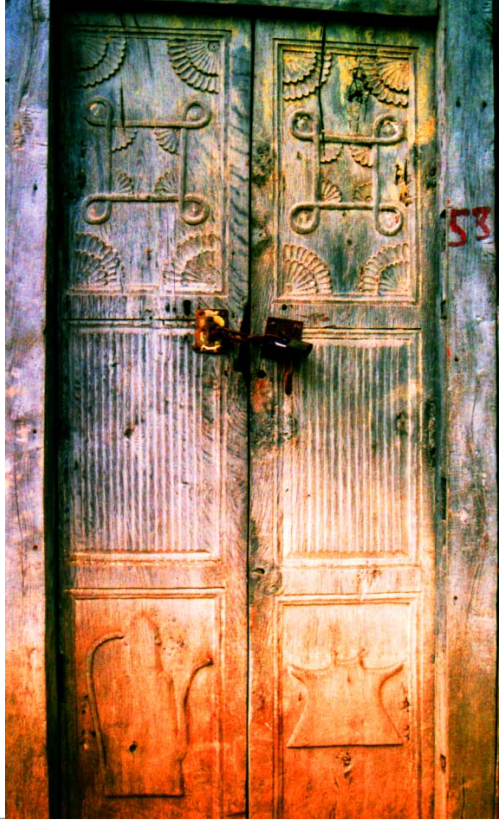
153. Asarcık / Kılavuzlu Köyü Camii, kuzey cephe.

154. Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, batı ve güney cepheler.

155. Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, son cemaat revakı.

156. Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, revaka açılan kapı.

157. Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, harimi kuzey kesim.

ASARCIK - ALAN KÖYÜ CUMA (ESKİ) CAMİİ

Cami, Asarcık'ın 3 km. kadar kuzeyinde, Samsun - Asarcık yoluna 2 km. mesafedeki Alan Köyü'nde bulunmaktadır (Foto.158). İnşa kitabesi bulunmayan yapının, ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız yapıyı yöredeki benzerlerine bakarak 18 veya 19. yüzyıla tarihleyebiliriz. Bugün ibadete kapalı olan cami, bakıma muhtaç durumdadır.

Yapı köy merkezi dışında, doğudan batıya 0.80 m. kadar alçalan hafif meyilli bir arazide bulunmaktadır (Foto.158). Cami, ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, revaklar dahil olmak üzere içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.33). 5.65 x 6.30 m. ölçülerindeki hafif dikine dikdörtgen şeklindeki harimi, "U" şeklinde bir revak sarmaktayken, revak daha sonra duvarla kapatılmıştır. Revaklarla birlikte caminin ölçüleri, 9.25 x 9.60 m.yi bulmaktadır. Harimin kuzeyinde mahfil katına yer verilen caminin, minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulan 6 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Bulunduğu alana kirişleme usulüyle oturtulan caminin altındaki boşluğun kenarları, sonradan taş örülerek kapatılmıştır. Revak direkleri arasına çekilen muhdes duvar, yapının asli görüntüsünü neredeyse yok etmiştir (Foto.158).

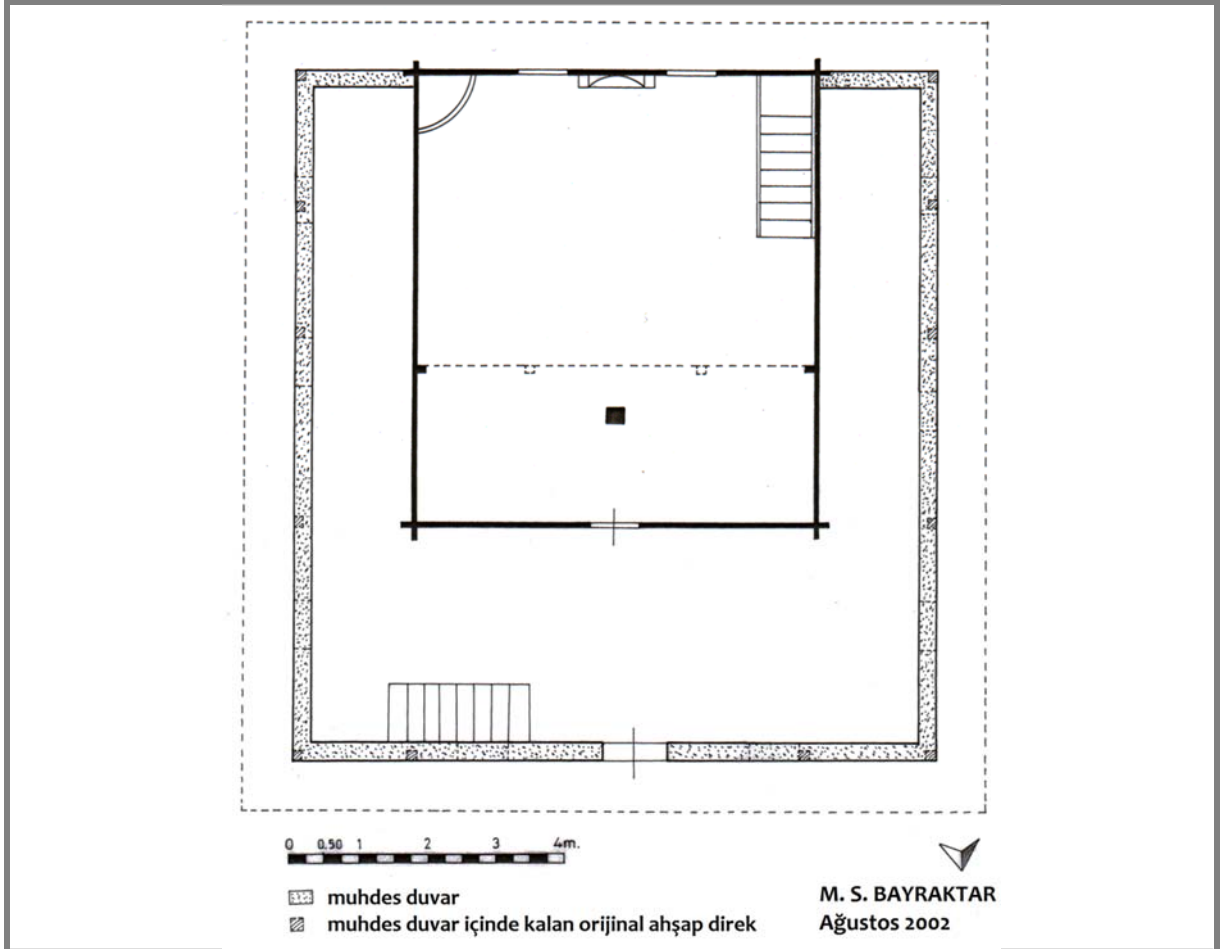
Yer yer pencerelerle boşaltılan tuğla duvarın kısmen dökülen sıvası altında, duvar içinde kalan bazı revak direkleri ve giriş başları seçilebilmektedir. Orijinalde etrafını "U" şeklinde saran revakla birlikte tek katlı olan yapının, revak arasına duvar çekilip, revak ve harimin üzerine ikinci kat ilave edilerek genişletildiği anlaşılmaktadır. Buna göre kuzeyde 3.05 m. doğuda ve batıda 1.95 m. genişlikteki revakın yarıdan yukarısı, düz tavanla kapatılarak cami harimine açılmıştır (Foto.159). Bunun için harim duvarlarının üstü kaldırılmış çatı ve tavan sökülüp, yeniden yapılmıştır. Harimin duvarları bugün, sadece birinci kat hizasına kadar uzanmaktadır. Yapıyı içten kapatan tavan, tornadan çıkmış çubuklarıyla dikkat çeken mahfil parmaklığı, harimde kible duvarına çekilen ahşap kaplama, bu duvar ortasında yer alan mihrap ve güneydoğudaki vaaz kürsüsü ve üst kat direkleri yeni elemanlardır.

Harime; kuzeyde, duvar ortasındaki yüksek eşikli, dikdörtgen açıklıklı basit bir kapıyla ulaşılmaktadır. Kapı kanatları yenidir. Yöre sakinlerinin ifadelerinden orijinal kapı kanatlarının kitabeli ve süslü olduğu anlaşılmaktadır. Bugün yerinde bulunmayan kanatları araştırmamıza rağmen görme imkânı bulamadık.⁵²⁰

Yapıda orijinal dört duvar ve minberden başka bir asli unsur kalmamıştır. Kible duvarında alt katta, mihrabın sağ ve solunda, dikdörtgen açıklıklı iki giyotin pencere yer alır. Doğu ve batıda duvarlarda alt katta gayet basit, kare kesitli, ikişer çubuklu bir pencere açılmıştır.⁵²¹ Yapının orijinal bir başka unsuru olan harimin güneybatısına yerleştirilen minber, basit bir elemandır. Kemerli bir kapısı, ajurlu korkulukları ve yine ajurlu bezeli külâh alemiyle dikkat çeken minberin, geri kalan kısımları gayet sadedir. Korkulukta altı yapraklı ajurlu yedi rozet ile yarım yuvarlak ajurlu geometrik kesim, yan yana dizilmiştir. Külâh aleminde, basit, ince uzun bezemeli, ahşap bir parça yer alır.

⁵²⁰ Muhtarın kapı kanatlarını koruma gerekçesiyle evinde sakladığını öğrendikten sonra kendisiyle telefonla görüştük (Ağustos 2002'de). Ancak kapı kanatlarını değil incelemek, görmemize dahi müsaade etmedi. Halkın kanatların satılmış olabileceğinden duyduğu endişeyi biz de duymaktayız.

⁵²¹ Duvarın ahşap perdelerinin kesilmesiyle açılan bu pencerenin yakın bir benzerine Akyazı Köyü'ndeki Gököl Camii'nde rastlamıştık.

33. Asarcık / Alan Köyü Camii plâni.

158. Asarcık / Alan Köyü Camii, kuzey ve doğu cepheleri.

159. Asarcık / Alan Köyü Camii, harimi, mahfilen.

ASARCİK - KOŞACA KÖYÜ CAMİİ

İlçe'nin güneybatısında Kavak-Asarcık yolu üzerindeki Koşaca Köyü'nde yer alan cami, köy merkezi dışında, eski bir mezarlık içerisinde bulunmaktadır (Foto.160-161). Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesi de bilinmeyen yapının, inşa tarihi ve banisi konusunda herhangi bir belgeye ulaşamadık. Yöre halkının da konu hakkında bildikleri yapının yüz yıldan daha eski olduğu şeklindeki söylentiden öteye geçmez. Yöredeki benzerlerine bakarak yapıyı, 18 veya 19. yüzyıla tarihleyebiliriz. Y. Can halkın ifadelerine dayanarak caminin Kavak'taki Bekdemir Camii'nden sonra, 19. y.y.da inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.⁵²²

Kuzeyden güneye doğru alçalarak, kible istikametinden geçen dereyle birleşen eğimli bir arazi üzerindeki yapı biraz çukurda kalmıştır. Cami, arazinin nispeten düzleştiği kesimde, büyükçe moloz taşlara oturan kirişler üzerinde, yerden 0.50 m. kadar yüksekte kurulmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla iki kademeli kirişlemenin alt sırası kuzey-güney, üstü doğu-batı doğrultusunda atılmıştır. Asarcık'ta incelediğimiz diğer üç caminin aksine caminin altındaki boşluk kapatılmamıştır (Foto.161).

Cami ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Revaklarda dahil olmak üzere içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülü caminin harimi 5.55 x 6.45 m. ölçülerinde olup kareye çok yakın dikine dikdörtgen şeklindedir (Çiz.34). Harimi "U" şeklinde saran iki katlı revaklarla birlikte, caminin ölçüleri 8.90 x 9.80 m.yi bulmaktadır. Kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin minaresi yoktur.

Harim duvarları, köşelerde kurt boğazı geçme, duvar ortalarında çift kanallı çalma boğaz geçmelerle birbirine bağlanmış 6 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Caminin dış görünüşü, Kılavuzlu Köyü Camii'ni hatırlatmaktadır (Çiz.35). Kuzey cephenin ortasında üstü yuvarlak kemerli bir görünüm verilen kapıdan, son cemaat yeri vazifesini de üstlenmiş olan revaka girilir. Kapıdan girilip hemen sola dönülünce ikinci kat revaka çıkışı sağlayan ahşap bir merdivenle karşılaşılır. Her iki katta içten düz tavan, dıştan yapıyı örten kırma çatı altına alınan revak, yapıyı üç yönden kuşatmaktadır.

Kuzeyde 3.15 m. doğu ve batıda 1.60 m. genişlikteki revakı doğu ve batıda karşılıklı altışar, kuzeyde köşeleri saymazsak beş, kare kesitli ahşap direk taşır. Ancak doğuda batıdakinden farklı olarak üst kata çıkan merdiveni sağlamlaştırmak amacıyla, fazladan bir direk konulmuştur. Kılavuzlu Köyü Camii'nde olduğu gibi bu camide de her iki katta, direkler arasına çekilen tahta korkuluk revaka kendine has bir görüntü vermektedir (Foto.160-161). Ancak bunların ilk inşadan olup olmadıkları konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kanaatimiz Kılavuzlu Köyü Camii'nde olduğu gibi sonradan çekilmiş olabileceklere yönündedir.⁵²³ Merdivenin bulunduğu kuzeybatı köşede korkuluk tahtaları ikinci kat revak korkuluklarının hizasına kadar çıkmaktadır. Revak hizasından 0.95 m. kadar dışa taşırılan saçaklar, yapıyı tamamlayan güzel bir unsurdur (Foto.160).

Harim duvarlarında kuzeyde, üst katta iki, diğer cephelerde simetrik düzende, altı üstlü ikişer olmak üzere, on dört pencere açılmıştır. İç ve dıştan düzgün ahşap çerçeve içerisine alınan dikdörtgen pencere açıklıkları, yatay demir çubuklarla donatılmıştır (Foto.161). Pencereler ayrıca içten yanlara doğru çekilen sürgülü kanatlar, dıştan ise tahta kanatlarla muhafaza altına alınmıştır.

Kuzey cephenin ortasındaki harim kapısı, revaktaki kapıyla aynı eksen üzerindedir. Her iki kapının kanatları da yenidir (Foto.161). Harimin kapısı üzerinde bulunan 1950 tarihi, kapı kanatlarının yenilediği tarih olabilir.⁵²⁴ Üst katta mahfile açılan kapı, öncekilerin benzeri olup sanat değeri taşımaz. Harimin kuzey duvarında dış yüzde katları ayıran kirişin üzerinde, altı üstlü bir dizi halinde oyma dikkat çeker. Kirişte yelpaze şeklinde açılan, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan, altı yapraklı stilize bir çiçek tekrar edilmiştir. Bunların altında, kapının sağ ve solunda duvara tutturulmuş ahşaptan basit bir elbise askısı görülmektedir.

Bol sayıdaki pencereyle ferah bir atmosfere sahip harimde, asıl katta yedi, mahfil katında sekiz olmak üzere, on beş direk bulunur. Altlık ve başlıkları bulunmayan direklerin, gövde ortaları yuvarlak, alt ve üst kesimleri kare kesitlidir (Foto.162). Direklerden doğuda bulunan altı tanesi, altı üstlü yerleştirilirken batıda simetri bozulmuştur.

Harimin kuzeyinde başlayıp, doğu ve batıdan kibleye doğru uzatılan "U" şeklindeki kadınlar mahfilinin ortası, kibleye doğru dikdörtgen bir çıkıntı yapar. Basit bir parmaklıkla kuşatılan mahfil taşıyan kirişin; doğu,

⁵²² Y. CAN, a.g.e., s. 58. Can, Bekdemir Caminin tarihini 1596 olarak kabul etmektedir. Y. CAN, a.g.e., s. 33.

⁵²³ Muhdes olsa bile korkulukların orijinallerinin yerine yapılmış olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır

⁵²⁴ Latin harfleriyle "sene 1950" yazısı caminin bu tarihte kapsamlı bir onarım geçirdiğine işaret sayılabilir.

batı ve kible yüzlerinde oymalar göze çarpar. Sonradan sürülen sarı, yeşil ve gümüşü boylarla oymaların asli görüntüsü zedelenmiştir. Yüzeiden kabartılan bir dizi stilize yapraklar arasında, batı ve kible yönde ikişer, doğuda ise dört olmak üzere gülbezeği andıran sekiz rozet görülür.

Yapının içinde asıl dikkati çeken unsur ahşap üzerine uygulanan kalem işi nakışlardır. Zeminden başlayıp tavan da dahil olmak üzere, tüm yüzeyler ve yapı elemanları üzerinde görülen boyalı nakışların bir kısmı yakın zamanların ürünüdür.⁵²⁵ Mihrap nişinde, pencere çevreliklerinde yukarıda değinilen ahşap oymaların üzerinde, kible duvarında ahşap oymalı kirişin alt ve üst kesiminde yer alan, natüralist görünüşlü, yeşil yapraklı sarı çiçekler, çatı çizgisinin altındaki morlu, sarılı sümbülü andıran dal ve yapraklar, kuşak halinde duvarları dolanan şeritte yer alan nakışlar, fırça ile sürülerek yapılmış orijinal nakışlardır⁵²⁶ (Foto.163). Natüralist dal, yaprak ve çiçek demetlerinin hakim olduğu nakışlar, bu yapıya 5–6 km. mesafede bulunan Kavak - Bekdemir Köyü Camii'ndeki kalemişi nakışları akla getirmektedir. Bekdemir Camii'nde hemen her motifin konturları işlenerek, daha ustaca işlenmesine karşılık, bu camide sadece mihrabın iki yanında pencere üstüne denk gelen kesimde iri sarı ve kırmızılı bitki kompozisyonunda konturlara yer verilmiş, başka yerlerdeki motiflerde kontur kullanılmamıştır. Bunlara bakarak bu camide ikinci grupta saydığımız nakışların Bekdemir Camii'nden sonra ondan esinlenerek yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.⁵²⁷

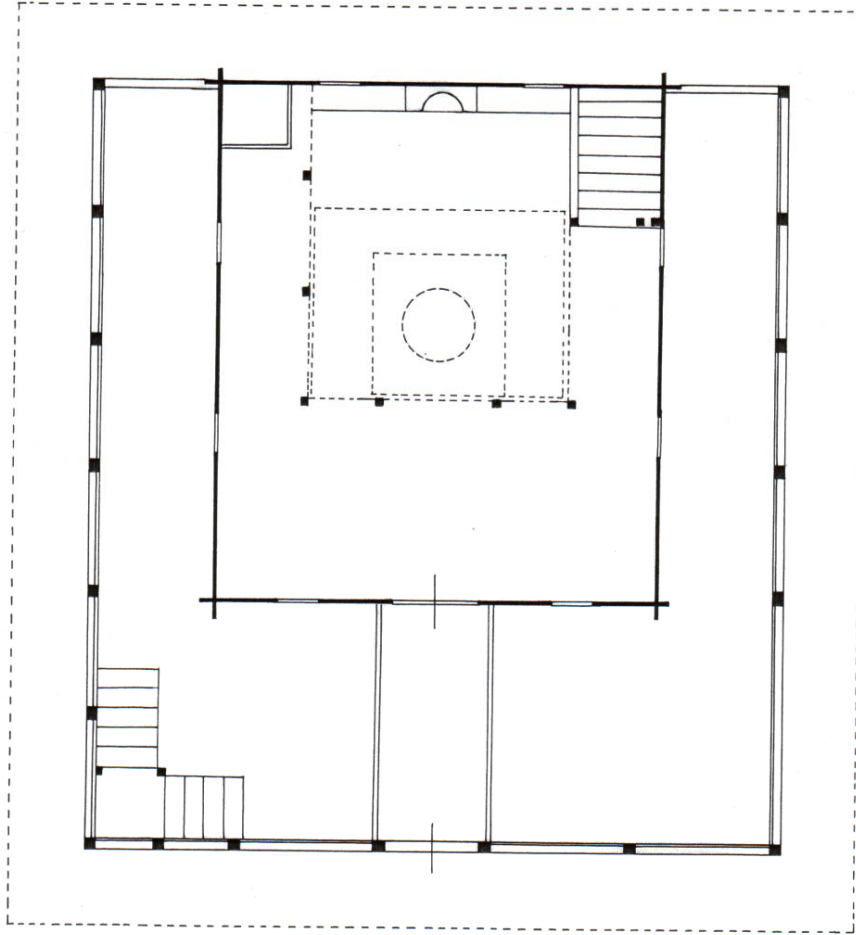
Kible duvarı ortasında bulunan mihrap harime doğru hafif taşırılmıştır (Foto.164). Yarım yuvarlak mihrap nişinin kavsarası yayvan kemerli olup, üstünde boş bir kitabelik, nişin üç yanında sade bir bordür yer alır. Mihrap nişinde yeşil bir perde kompozisyonu dikkati çeker. Yanlardaki bordürlerdeki nakışlar yenidir.

Mihrabın sağ ve solunda yerden 0.30 m. kadar yükselen basit bir seki yer alır. Harimin güneybatı köşesinde duvara bitişik minber yenidir. Kible duvarının doğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ise bezemesiz basit bir elemandır. Ahşap tavanda iç içe iki dörtgen çökertme ve yuvarlak bir göbek görülmektedir. Bugün muhdes nakışlarla bezeli göbeğe yakından bakılınca, mahfil kirişlerindeki rozetlerin benzerleri fark edilir. Bunlar ortadaki dilimli sarkıtın aksine, yüzeye hafifçe kazınarak deseni çıkarılmış ve oyulmadan yarım bırakılmıştır. Seçebildiğimiz kadarıyla ortadaki sarkıtın çevresinde iç içe birkaç daire ve sekiz rozet yer almaktadır.

⁵²⁵ Bunlar muhtemelen karton kalıplar kullanılarak püskürtme boylarla yapılmıştır. Alt ve üst kat duvar ortalarında, tavan göbeğinde, mihrap bordüründe, mihrabın sağ ve solundaki kırmızı güllerle bezeli panolarda bulunan nakışlar bu şekilde yapılmış yeni unsurlardır.

⁵²⁶ Kalemişi nakışlar konusunda farklı bir değerlendirme için bkz. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 58.

⁵²⁷ Benzer bir görüş daha önce ifade edilmiştir. Y. CAN, **a.g.e.**, s. 64. Camideki ahşap oymalar da Bekdemir Camii'ndekilerle benzerdir.

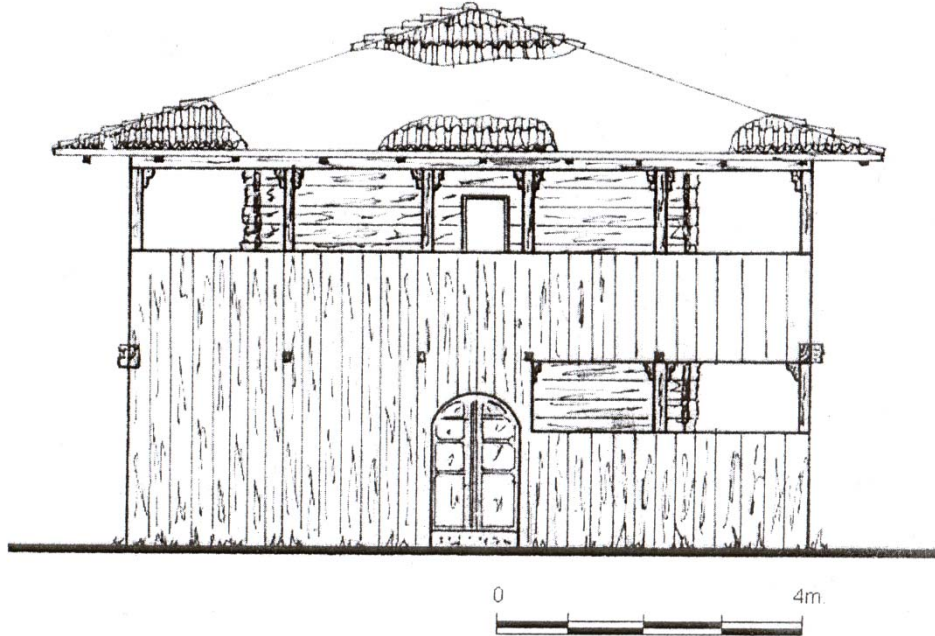

0 0.50 1 2 3 4m.

M. S. BAYRAKTAR
Ağustos 2002

34. Asarcık / Koşaca Köyü Camii plâni.

0 4m.

35. Asarcık / Koşaca Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).

160. Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kuzey cephe.

161. Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kible cephesi.

162. Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harimi kuzey kesim.

163. Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harimi kible kesimi.

164. Asarcık / Koşaca Köyü Camii, mihrap.

KAVAK YENİ CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde, Yeni Camii Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.165). Caminin inşa kitabesi yoktur. Yöreyle ilgili bazı araştırmalardan, caminin yerinde eskiden ahşap bir cami olduğu, bunun 1734'de yıkılıp, yerine şimdiki caminin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵²⁸ Bir başka araştırmada yapının "Yozgatlı Baki Çavuşoğulları" tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır.⁵²⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan "Baki Çavuşzade Mehmed Emin Ağa Camii" ve "Yeni Camii" şeklindeki şahsiyet kayıtları bu yapıya ait olmalıdır.⁵³⁰ Eski caminin yerine yapıldığından yapıya "Yeni Camii" adı verilmiştir. Camiyi tarihlendirme konusunda elimizdeki tek veri yukarıda değindiğimiz araştırmadır. Herhangi bir kaynak ve belge gösterilmeksizin kaydedilen bu tarihe ihtiyatla bakmak gerekmektedir. Ancak yapının mimari özellikleri bu tarihe uymakta, belki biraz daha geç bir tarihten kalmış olabileceği izlenimini vermektedir. Buna göre yapıyı 18. y.y.'nin ikinci yarısına veya 19. yüzyıl başlarına tarihlemek uygun düşer kanaatindeyiz.

Cami kuzeyden güneye doğru alçalan bir alanda, duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde bulunmaktadır (Foto.165). Caminin bulunduğu alanın batı ve güneyi birden alçalmaktadır. Bu kesimlerde altı doldurulan cami, tesviye edilen zemin üzerine inşa edilmiştir.

Cami dikine dikdörtgen plânlı olup içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.36). Kuzeyinde sonradan eklenmiş olabilecek bir kadınlar mahfili bulunan harim ile kuzeybatı köşede, cepheden dışa taşan kaidesi üzerindeki minareden oluşan yapının önündeki son cemaat yeri yenidir. 8.40 x 10.55 m. ölçülerindeki camiyi 0.70 m. kalınlığındaki duvarlar çevirir. Dıştan son derece yalın tutulan duvarlar, üstten iki sıra kirpi saçaklı kornişle son bulur. Kuzey hariç olmak üzere, cephelerin orta kesiminde, korniş altında, içerisi dört kollu bir şekilde bezenen, yuvarlak panolar oluşturulmuştur.

İçten ve dıştan sıvanan duvarların malzemesi görülmemektedir. Minare kaidesi içerisindeki taş-tuğla örgü ile kuzey duvarda içe bakan kesimdeki pencere kemerlerinin tuğla olduğuna bakılırsa, duvarlarda yer yer tuğlalarla birlikte, moloz kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Duvarlarda her cephede ikişer olmak üzere tek kat halinde, simetrik düzende sekiz pencere açılmıştır. Kuzey cephenin batı tarafındaki pencere sonradan kapatılmıştır. Yuvarlak kemerli pencereler demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Kible duvarında, mihrabın hizasında, mihrap ölçülerinde, yuvarlak kemerli bir iz görülmektedir. Bu, mihrabın vaktiyle dışa taşırılmışken, sonradan içe çekilmiş olabileceğine bir işaret sayılabilir.

Caminin kuzeybatısında, cepheden taşan kare kaidesi üzerinde yükselen minarenin girişi, harim içinden, kuzey batıdaki "L" şeklindeki merdivenle sağlanmıştır. Bugün mahfil katı hizasındaki minare kapısı, yuvarlak kemerli olup oldukça sade tutulmuştur. Beden duvarlarının üst hizasına kadar yükselen kaidenin üzerinde, soğanvari bir papuçluk, alt ve üstte birer bilezikle sınırlanan silindirik gövde yer alır (Foto.165). Gövdenin alt ve üst kesimlerinde birer mazgal açıklık görülür. Şerefe altı, sade profilli ve sıvalıdır. Korkuluk, içleri kartuş şeklinde kabartılıp, ince silmeler içerisinde alınan, dikdörtgen kesme taş bloklarla⁵³¹ dönülmüştür. Kısa silindirik peteğin kibleye bakan yüzünde, yuvarlak kemerli bir kapı açılmıştır. Kurşunla kaplı konik bir külah ve alemle son bulan, 14-15 m. yükseklikteki minare, yapıyla uyumlu bir elemandır. Muhdes son cemaat yerinin orijinal durumu hakkında, bir ipucuna ulaşamadık.

Harime açılan kapının düz açıklığının, orijinalde böyle olmayıp, pencerelerde olduğu gibi daha yüksek ve yuvarlak kemerli olabileceği anlaşılmaktadır. Açıklığın üzerinde yuvarlak kemer şeklinde beliren iz, buranın orijinalde boş olup, sonradan doldurulmuş olabileceğine işaret etmektedir. Yapıyla uyuşmayan kadınlar mahfilinin sonradan eklenmiş olabileceği ihtimali düşünülünce, kapı kemeri içinin, mahfilin yapılması sırasında doldurulmuş olabileceği akla gelmektedir. Harime açılan kapının kanatları yenidir. Harime girilince dışta olduğu gibi son derece yalın bir havayla karşılaşılır (Foto.166). Duvarların kısa sayılabilecek boyuna nispetle, hatırı satılır şekilde uzun tutulan pencereler, harimi yeter derecede aydınlatmıştır. Pencere çevrelikleri ve tavan altı hizadaki duvar yüzeyinden hafifçe dışa taşırılan kesimler, yalın duvar yüzeylerine hareket katan unsurlardır. Pencereleri kuşatan kaş kemerli silmelerin tepesinde, birer sekiz kolu yıldız ile ters çevrilmiş kalp benzeri bir motif dikkat çeker.

⁵²⁸ İlçemiz Kavak (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 61, A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 102; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 84. İnşa yılı, son iki araştırmada geçmektedir.

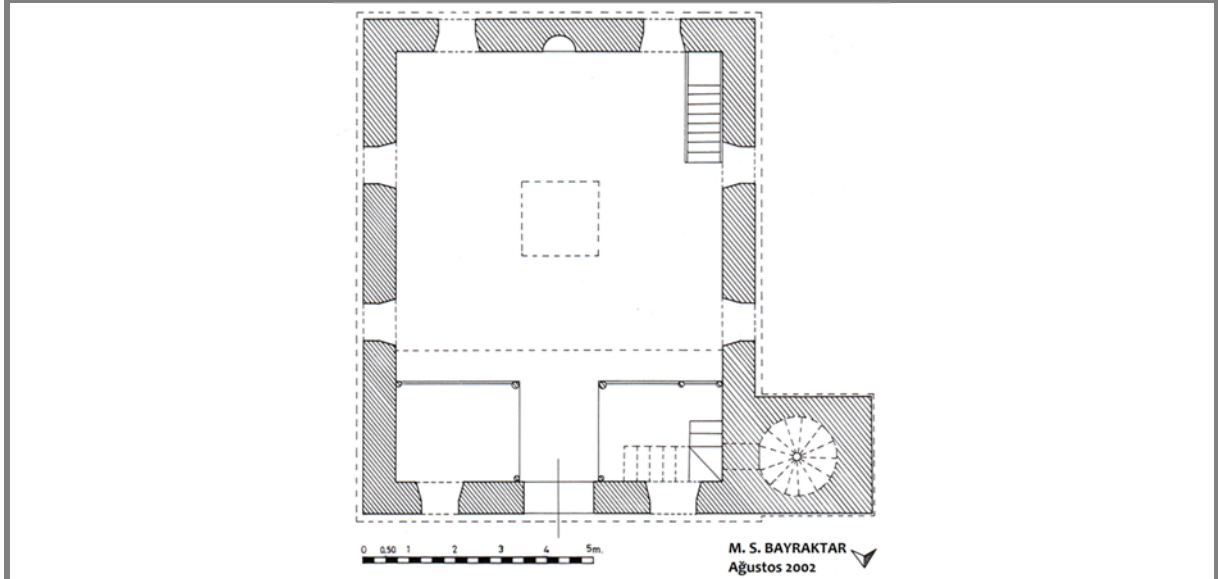
⁵²⁹ İ. ÇAKAN, a.g.e., s. 469.

⁵³⁰ V.G.M.V.K.A., 2276 numaralı il fihristi s. 11, 18.

⁵³¹ Taş bloklar bir sade, bir bezeli yerleştirilmiştir.

Yapının içindeki lambri kaplama, yenidir. Ortası kare şeklinde çökertilen tavan, son derece sade tutulmuştur. Harimin kuzeyinde yer alan kadınlar mahfiline, minare kapısına da ulaşan, kuzeybatı köşedeki merdivenle çıkılmaktadır.⁵³² Mahfil altı, iki yanı parmaklıklarla çevrili seki şeklinde değerlendirilmiştir. Mahfili, yedi ahşap direk taşımaktadır. Alt ve üst kesimleri dörtgen, ortaları gayri muntazam pahlanarak, yuvarlağa yakın sekizgene dönüşen direklerde, başlık görülmez. Direklerin hizasından kibleye doğru taşınan mahfili, boğumlu çubuklarla donatılmış bir parmaklık sınırlamaktadır. Mahfil katında, altta ortada bulunan direklerin üstünde, iki direğe yer verilerek, tavan ağırlığına destek verilmiştir. Kuzeydeki pencereleri yarı hizada kesen mahfilin, ilk inşa ile birlikte plânlanmadığı, sonradan yapılmış olabileceği akla gelmektedir.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, yarım yuvarlak bir nişten ibaret olup, küresel kavsarası yuvarlak kemerle kuşatılmıştır (Foto.166). Mihrabı üç yandan dolanan yüzeysel bordür, tavan hizasında gördüğümüzle aynıdır. Kible duvarının batı köşesindeki minber yenidir. Yapının vaaz kürsüsü yoktur.

36. Kavak - Yeni Camii plâni.

165. Kavak - Yeni Camii, kuzeydoğudan.

166. Kavak - Yeni Camii, harimi kible kesimi.

⁵³² Yanları boydan boya kapatılan merdivenin içi, küçük bir depo gibi değerlendirilmiştir.

BAFRA TAYYAR PAŞA CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde, Cumhuriyet Meydanı'nın yanı başında bulunmaktadır (Foto.167). Caminin harim kapısı üzerinde, taş üzerine siyah zemine beyaz sülüs harflerle yazılı iki satırlık, Arapça bir kitabe bulunur. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.168)

"ان الصلوة كانت على المؤمنين كتاب موقوتا سنة ١٢١٦"

"Innessalate kânet 'alel mü'minine kitaben mevketen sene 1216."

Kitabeden bani ismi geçmemekle birlikte yapının, H. 1216 / M. 1801–02 yılında yaptırıldığı sonucu çıkarılabilir. H. 1216 M. 1801 tarihli ve dönemin Trabzon Valisi Mahmud Tayyar Paşa adına, yapı için düzenlenen vakfiye⁵³³, kitabedeki ifadeleri teyid etmektedir. Çeşitli yayınlarda herhangi bir belge gösterilmeksizin caminin Trabzon Valisi Tayyar Paşa⁵³⁴ tarafından 1869⁵³⁵ yılında yaptırıldığı kaydedilmektedir. Araştırmalarda tekrar edilen 1869 tarihi, Cembeloğlu kardeşlerin, yukarıdaki kitabeyi "H. 1212 / M. 1869" şeklinde kaydetmelerinden kaynaklanmış olmalıdır.⁵³⁶ Bugün yapıya adını veren Tayyar Paşa, Canikli Ali Paşa sülâlesinden Mahmud Tayyar Paşa'dır.⁵³⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan yapıya ait dosyada, caminin depremde hasar gördüğü bildirilmektedir.⁵³⁸ Cami 2007'de vakıflarca elden geçirilmiştir.

Batı ve güneyde sokaklarla çevrili yapının doğusunda Hükümet Konağı, kuzeyinde yakın zamanlarda yüksek bir duvarla çevrilen küçük bir avlu yer almaktadır.

Cami, tam kare şeklinde bir harim, harimin kuzeybatı köşesindeki minarenden oluşmaktadır (Çiz.37). Harimin önünde yer alan, enine dikdörtgen şeklinde betonarme muhdes son cemaat yeri 2007 yılı restorasyonunda kaldırılmış, yerine asli görüntüye uygun ahşap direklerle taşınan sundurma çatı ile örtülü küçük bir son cemaat yeri yapılmıştır. Yapıyı içten örten bağdadi ahşap kubbe, dıştan dört omuz kırma çatı içine alınmıştır.

12.50 x 12.50 m. ölçülerinde, 1.20 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harim duvarları, son onarımda sıvanıp, boyandığından inşa malzemesi görülmemektedir. Ancak 1994 yılında onarımında, dökülen sıvanın altında taş ve tuğla almaşığını tespit edebilmiştik. Buna göre duvarların alt kesiminde tuğla, üstte ise moloz taş örgünün ağırlıkta olduğu, düzensiz bir almaşık örgü söz konusudur.⁵³⁹ Pencere çevrelikleri tuğladır.

İki kat halindeki pencere düzeni, büyük ölçüde simetrik. Duvarlarda kuzey ve güneyde altı üstlü ikişer, doğuda altı üstlü eksenden kaymış vaziyette iki alt, üç üst olmak üzere, toplam on dokuz pencere açılmıştır. Batı

⁵³³ M. OKUDAN, *a.g.t.*, s. 50-51.

⁵³⁴ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, Samsun İli ..., s. 97; H. YİĞİT, *Bafra Tarihi* (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 34-35; *İlimiz Samsun*, s. 51.

⁵³⁵ M. AYDIN, "Samsun" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1997, s. 1605; *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 108; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 70.

⁵³⁶ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 69. Kapı üzerindeki 1216 tarihini, 1212 şeklinde kaydeden Cembeloğulları, bu tarihin miladi karşılığını hatalı bir şekilde, 1869 olarak kaydetmiştir.

⁵³⁷ Canikli Ali Paşazâde Battal Hüseyin Paşa'nın oğlu, hanedanın önde gelen şahsiyetlerinden biri olan paşanın adı tam olarak "Tayyar Mahmut Paşa"dır. M. 1800-01'de vezirlikle Trabzon Valisi, bir yıl sonra Diyarbakır Valisi olup, bundan bir yıl sonra azledilmiştir (Mehmed Süreyya, "Tayyâr Mahmud Paşa" mad., *a.g.e.*, C. 5, s. 1626; R. KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s. 150). Bir yıl sonra Erzurum, 1804-05'de ikinci defa Trabzon Valisi olup, 1805-06'da tekrar azledilen paşa, iki yıl sonra (1807) üçüncü defa Trabzon Valisi ve 1807'de Sadaret Kaymakamı olduktan birkaç ay sonra, 1808'de azl ve idam edilmiştir. (J. H. MORDTMANN, *a.g.m.*, s. 540; K. KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s. 153 ; İ. SERBESTOĞLU, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmut Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805-1808)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C.1, S.1 (Güz), 2006, s. 103-04.) Kaynakların "alim akıllı ve kâmil" olarak nitelendirdiği paşanın (Mehmed Süreyya, "Tayyâr Mahmud Paşa" mad., *a.g.e.*, C. 5, s. 1626) ölümüyle, Canikli Ali Paşa'nın kurmuş olduğu hanedanın yaklaşık elli yılı bulan Kuzey ve Doğu Anadolu hakimiyeti sona ermiştir (R. KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s. 153). Paşanın Çarşamba'da yaptırdığı, günümüze ulaşmayan bir cami ile medrese ve bunlara ait vakıfları bulunduğu belirtilmektedir (R. KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s.153). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz iki ayrı belgede yapıya ait vakıflar ve Canik'te Tayyar Paşa vakıfları görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 21576 ; d.n. -1/-1, g.n. 12065.

⁵³⁸ Tek sayfalık tarihsiz "Bafra'da Tayyar Paşa Camisi" başlıklı rapor niteliğindeki belgede, depremin tarihi belirtilmemekle birlikte, yörede etkili olan 1943 depremi kastedilmiş olmalıdır.

⁵³⁹ 1994 Ağustos'undaki araştırmamızda diğer cephelerin sıvaları yenilenmiş idi. Sadece doğu duvarını çıplak olarak görebiliştik. Bu cephedeki duvar örgü düzeninin diğer cephelerde de geçerli olması beklenir. Ancak yukarıda da değindiğimiz üzere bu pek alışıldık bir düzen değildir. Mesela minare kaidesindeki almaşık, düzen bir sıra taş, üç sıra tuğla şeklindeyken, doğu duvarda, zeminden 2–2.5 m.ye kadar sadece bir sıra moloz taş, üst kesimlerde ise her iki malzemenin (moloz taş ve tuğla) düzensizce kullanıldığı görülmektedir. Bu kesimlerde moloz taş ağırlıktadır. Batı duvarında göze çarpan bir başka detay, duvarın kible ucuna doğru zemin seviyesinin hemen üstünde yer alan, kör sivri kemerdir. Alt pencerelerin yarı seviyesine kadar yükselen tuğla çevrelikli kör kemerin işlevini -belki statik açıdan açıklamak mümkün olabilir- açıklamak zordur. Bugün bu kesim de yeni siva altında kalmıştır.

duvarda, simetriğindeki doğu duvarın kuzey taraftaki üst pencerenin tekrar edilmemesine, doğuda bu kesime denk gelen minare kaidesi sebep olmuştur. Diğer cephelerde altlı üstlü simetrik düzende açılan pencereler, doğuda asimetriktir. Duvar örgüsündeki uyumsuzluğu da hesaba katarsak, batı duvarın vaktiyle bir onarım geçirmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Alt pencereler demir şebekelerle muhafaza altına alınan, basit dikdörtgen açıklıktan ibarettir (Foto.167). Üst pencereler sivri kemerli olup daha küçük ve dar tutulmuştur.

Duvarlardan 0.50 m. kadar taşırılan yeni kiremitlerle kaplı çatı, harimin basık kubbesini içine alarak gizler. 1994 yılı onarımında tamir için sökülen kaplamanın altında, kubbenin bağdadi kabuğu, bunun üstüne gerilen aşık ve mertekler ile çamur-saman benzeri karışım görülebilmekteydi.⁵⁴⁰

Harim duvarlarından dışa taşarak ön cepheyi uzatan kare kaidenin kuzeye bakan yüzünde, kesme taş çevrelikli, yuvarlak kemerli basit bir kapı açılmıştır. Minare kaidesinde, üç sıra tuğla, bir sıra kesme taştan oluşan muntazam bir almaşık örgü dikkat çeker. Beden duvarlarının üstüne kadar uzayan kaide üzerinde, tuğladan prizmatik üçgenli papuçluk yer alır (Foto.169). İlk iki metrelik kesimi sıvalı olan, sepet örgülü tuğla gövdeye ince uzun mazgal pencereler açılmıştır. İnce bir bilezikle son bulan gövdenin üzerinde, dört sıralı testere dizisiyle geçilen şerefe altı yükselir. Şerefe korkuluğu yalın kesme taş bloklarla dönülmüştür. Silindirik petek üzerinde, kurşunla kaplı, ahşap konik külâh ve alem yükselir.⁵⁴¹

Harime kuzey cephenin ortasında yer alan, kesme taş çevrelikli, basık kemerli bir kapıyla girilmektedir (Foto.170). Kilit taşı hafifçe taşırılan kemerin üstündeki kesimlerinde, duvardaki tuğla dizisinden bir parça seçilebilmektedir. Kapının üstünde, sözünü ettiğimiz kitabe yer alır. Kapının sağındaki pencerede, açıklığın hemen üzerinde siva üzerinde, siyah zemine, beyaz celî sülüs hatla “Kelime-i Tevhid” yazılıdır.

Sayıcı fazla, ancak ölçüleri itibariyle küçük kalan pencereler, harimi hafif loş kalmaktan kurtaramamıştır. 12.50 m. çapındaki kubbe, harime hakimdir. Köşelerde, orta kesimleri dışa bombeli üçgen şeklinde pandantif benzeri, bağdadi geçişler üzerinde yükselen kubbenin içi, sıvalı olup kalemşi nakışlarla bezelidir. 1994’de restorasyon ekibinden Hasan usta’nın “keten alçı dolgulu” diye tabir ettiği kubbe sıvası, bağdadi sıvadır.⁵⁴²

Kuzey duvarı boyunca uzayan, kenarlarda duvar, ortada serbest konumdaki sekiz direk üzerinde yükselen kadımlar mahfiline çıkış, kuzeybatı köşede “L” şeklindeki ahşap bir merdivenle sağlanmıştır (Foto.171). Basit bir parmaklıkla sınırlanan mahfil, ilk inşadan sonra yapılmış olabilir.

Kible duvarı ortasında bulunan yarım yuvarlak nişli mihrap, yukarıya doğru daralıp küresel bir kavsarayla son bulmaktadır. Mihrabı da içine alarak kible duvarının tamamını kaplayan lambri kaplama, orijinal görüntüyü bütünüyle perdelemiştir.

Kible duvarının batı köşesindeki çakma ahşap minber, Çarşı Camii’ndekinin yakın bir benzeridir (Foto.172-173). Batı yüzü duvara dayalı minberin, zarif oymalarla bezeli kapı ve köşk haricindeki kesimleri yalındır. Minberin çifte kanatlı kapıları, beşer panoya ayrılarak simetrik düzende, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan barok karakterli, stilize bitki kompozisyonlarıyla süslenmiştir (Foto.173). Kare ve dikdörtgen çerçeveler içerisindeki panolardan, en alttakilerin ortasında, cepheden görülen bir çiçekle başlayan kompozisyon, barok kıvrımlarla yuvarlak bir demet oluşturmaktadır. Bunun üstündeki panoda “C” kıvrımlarıyla teşkil edilen, içi boş bir kartuş çevresinde, stilize yaprak ve kıvrımlar yer alır. Altan yukarıya çıkarken üçüncü ile dördüncü panolar, sırasıyla bir ve ikincinin tekrarıdır. En üstte basık yuvarlak kemer formuyla sonlanan beşinci panonun içi sade bırakılmıştır. Kapı açıklığının üzeri basık yuvarlak form verilerek, köşelerden başlayıp, ortada birleşen, bir başka kıvrık dal ve yaprak kompozisyonuyla bezenmiştir. Hafifçe irice tutulan yaprak ve kıvrık dallar arasında, köşelerde, beş yapraklı çiçekler yer alır. Kapı tacı üçgen şeklinde olup, ortasında içi boş bırakılmış bir kartuşa yer verilmiştir. Kartuşun etrafını saran stilize bitki kompozisyonu, kenarlarda beş yapraklı çiçekleriyle birlikte bir öncekinin benzeridir.

Yarım yuvarlak şekilde köşeye gömülmüş ve birer alemle son bulan kapı dikmeleri, aşağıdan yukarıya sarmal şekilde çıkan barok karakterli kıvrık dal, yaprak ve çiçeklerle bezelidir. Kompozisyonu geniş yapraklı kenger yaprakları belirler. Dikmelerin başlıklarında “C” kıvrımlarıyla birleştirilmiş, benzer bir bitki kompozisyonu görülür. Kapı kanatlarını, yüzeye çakılı basit dövme demirli bir plaka buluşturmakta, bunun da üzerinde küçük sade bir metal halka görülmektedir. Dört sütun üzerinde, yanlara kemerlerle açılan minber köşkünün sütun başlıkları ve kemer yüzeylerindeki bezemeler, kapıdakilerin yakın bir benzeridir. Köşkün

⁵⁴⁰ 1994’te minarenin şerefesinden görebildiğimiz kadarıyla, bağdadi kubbe dıştan, yer yer saman karışımı, çamura benzer bir malzemeyle sıvalı idi. Ancak malzemenin cinsinden emin değiliz.

⁵⁴¹ 1994 yılı onarımında restorasyon ekibinden görüştüğümüz bir şahıs, külâhın ahşap aksamının sökülüp mevcut çinko kaplamasının kurşun olarak yenileneceğini belirtmiş idi. Bugünkü görünüm buna uymaktadır.

⁵⁴² Ahşap yüzeye kolayca yapıştığı için tercih edilen bağdadi sıvanın, üç kat halinde vurulduğu, birinci katın kıtıklı kireç alçı veya kıtıklı kireç-alçı karışımı harçla yapılıp, kurumasını takiben ikinci ve üçüncü kat sıvaların vurulduğu bildirilmektedir. D. HASOL, “Bağdadi Sıva” mad., a.g.e., s. 466. Ayrıca bkz. M. SÖZEN- U. TANYELİ, “kıtık” mad., **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1992, s. 130-31; C. E. ARSEVEN, “sıva” mad., **Sanat Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1983, s. 1997.

üzerinde, yalın bir külah yer alır. Minberin tamamı beyaz yağlı boyalıdır.⁵⁴³ Yağlı boya, çok derin olmasa da iyi bir plastik etki veren kompozisyonun derinliğini hatırı sayılır bir oranda perdelemiştir.

Harimdeki bir başka bezeme unsuru, zeminden başlayıp kubbeyi de kaplayan kalemişi nakışlardır. 1994 restorasyonunda camideki yeni kalemişi nakışların büyük bir kısmı raspa edilmiş, bunların altındaki orijinal, silik soluk nakışlar, kısmen ortaya çıkarılmış idi. Nakışlar orijinal kompozisyon ve renk düzeni tespit edildikten sonra, üzerlerinden yeni boyalarla gidilerek yenilenmiştir. Kible duvarında ikinci kat pencerelerine kadar yükselen, yeni ahşap kaplamanın altındaki kesimlerin, kalemişi bezemeli olup olmadığını bilmiyoruz. Duvarın üst hizasında, dikdörtgen çerçeveler içerisinde, orijinal canlılığını yitirmiş, barok karakterli çerçeveler içerisinde, bitkisel bezemeler görülür. Kırmızı ve yeşilin hakim olduğu kompozisyonda küçük çiçek demetleri ve “C” kıvrımları yer alır. Mihrabın üstünde kartuş içerisinde bir ayet, bunun sağ ve solunda yuvarlak madalyonlar içerisinde “Kelime-i Şehadet” yazılıdır. Diğer yazılarda da geçerli olduğu üzere, bunlar siyah zemine, beyaz celi sülüsle yazılmıştır.

Doğu, batı ve kuzeyde, zeminden 1.5 m. kadar yükselen lambri kaplamanın üzerindeki kesimlerde kalemişi nakışlar görülmektedir (Foto.171-172).⁵⁴⁴ Doğu ve batı duvarlardaki kompozisyonlar birbirinin aynısıdır. Alt kat pencereleri arasında, dikdörtgen çerçeve içerisinde, iki büyük kartuş içerisinde, dışta yarı natüralist kıvrık dal ve yapraklar, içte “C” kıvrımlı stilize bir kompozisyon yer alır. Panonun köşelerinde, demet halinde, yeşil sap ve yapraklar arasında, yarı natüralist kırmızı çiçekler görülür. Alt kat pencere üstü hizasında, üçgen bir pano oluşturularak, panonun içerisinde ve köşelerinde benzer şekilde yarı natüralist tarzda çiçek demetleri tekrar edilmiştir. Bunların arasında, alttaki büyük dikdörtgen panoların benzeri, sarılı kırmızılı kartuşlar içerisinde çiçek demetleri, köşelerde ise buldukları kesime uydurulmuş, ince yapak ve çelenklere yer verilmiştir. Bunun üstünde duvar boyunca, üç yatay kuşak uzanır. İkisinde basit stilize bitki, diğesinde geometrik bir kompozisyon görülür. Bunların üstünde simetrik düzende, oval, baklava dilimi ve dikdörtgen kartuşlar ile kemerli dörtgen panolara yer verilen, aşağıdakilere nispetle daha sade bir kompozisyon yer alır. Bu kesimde de ince çiçek ve yaprak demetleri tekrar edilmiştir.

Kuzeyde, mahfil katı hizasında, ortada üç büyük dörtgen pano içerisinde yuvarlak madalyonlar yer alır (Foto.171). Sağ ve soldaki madalyonların içinde celi sülüs yazılar, ortada çiçekler görülür. Köşeleri fiyonlarla bağlanan panolarda madalyonların dışında küçük zarif çiçek ve yaprak desenleri görülür. Aynı duvarın kubbe geçişleriyle pencere aralarında kalan üçgen kesiminde öncekilerin benzeri sap, yaprak ve çiçekleriyle birlikte bitki demetlerine yer verilmiştir. Kubbe geçişlerinde bağdadi sıva üzerinde, ortada yuvarlak yazı panoları, bunun dışındaki alanlarda ise duvar köşelerindeki üçgen panolardaki gibi, sapsarı bir bağla bağlanmış bitki demetleri görülür. Yapraklarda yeşil, çiçeklerde sarı ve kırmızı kullanılmıştır. Ortadaki panolar her köşede birbirinden farklı yazılar ihtiva eder. Siyah zemine, beyaz aynalı celi sülüsle yazılan panolar, dört halifenin isimleriyle birlikte çeşitli dua ifadelerini içermektedir.⁵⁴⁵

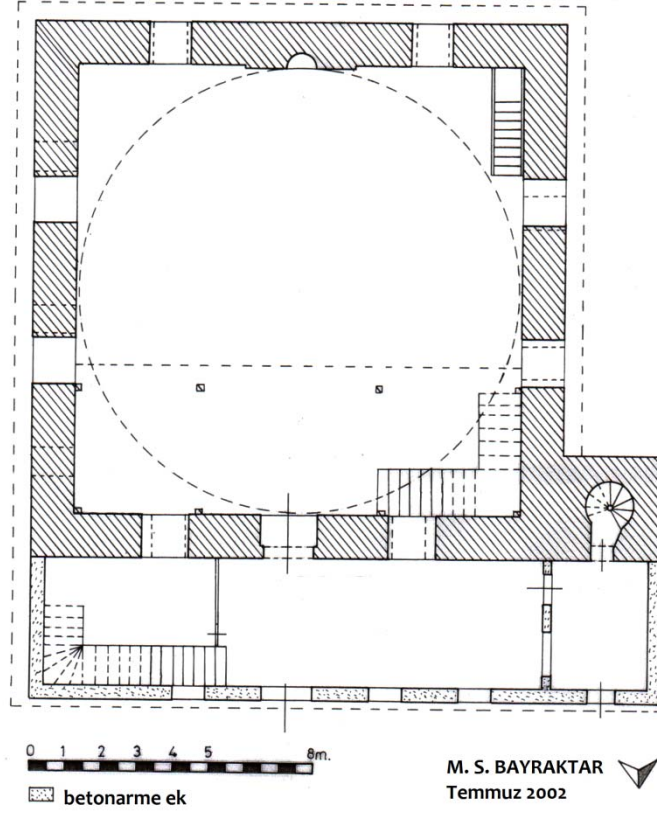
İç içe dairelerle bezenen kubbenin ortasında yeşil yapraklar ve vişneçürüğü çiçekler görülür. Bunu zikzaklı basit geometrik bir bordür sarar. Bunun dışındaki iki bordürden birincisinde “C” kıvrımları, ikincisinde hançer yaprağını hatırlatan stilize bitkisel bir kompozisyon yer almaktadır. Daha sonra, kubbe eteğine doğru dikine uzatılan bordürlerle oluşturulan üçgen alanların içi, simetrik şekilde, barok karakterli bitkiler, “C” ve “S” kıvrımlarıyla bezenmiştir. Orijinalde yeşil, vişneçürüğü ve sarının hakim olduğu kompozisyonun renk ve motif düzeninin restorasyonda değiştirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁴⁶ Üst pencerelerde, yer alan alçı içlikler, son restorasyondan kalmadır.

⁵⁴³ 1994 yılında restorasyon ekibinden gördüğümüz bazı şahıslar, açık yeşil ve sarı yıldızla boyalı olan minberin, kazınıp ahşap yüzeyin ortaya çıkarılıp, ince bir vernikle kaplanacağı söylenmekteydi.

⁵⁴⁴ Kuzeyde mahfil altındaki yüzeyler duvar kâğıdıyla kaplıdır.

⁵⁴⁵ Panolarda güneybatıda “*Ebubekir radiyallahu ‘anh*”, güneydoğuda “*Ömer ‘ül- Faruk radiyallahu ‘anh*”, kuzeybatıda “*‘Aliyy ‘ül- Murteza radiyallahu ‘anh*”, kuzeydoğuda “*Osman radiyallahu ‘anh*” yazılıdır. Kuzey duvarı ortasında yer alan panolara yukarıda değinmiştik. Bunlar da Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (a.s.) ile ilgilidir.

⁵⁴⁶ Caminin kalemişi nakışları, kısmen ortaya çıkartılabilmemiş orijinallerinden hareketle yenilenmeye çalışıldığı halde, bu kesimdeki farklılık restorasyonda pek titiz davranılmadığını göstermektedir. Özellikle küçük kır çiçekleri ve yapraklardan oluşan kompozisyonlarda, konturların ihmal edildiği, açık ve koyulu renk tonlarıyla benzer etkinin sağlanmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir.

37. Bafra - Tayyar Paşa Camii plâni.

167. Bafra - Tayyar Paşa Camii, güneydoğudan.

168. Bafra - Tayyar Paşa Camii, harime açılan kapı üstündeki kitabe.

169. Bafra - Tayyar Paşa Camii, kuzey cephe.

170. Bafra - Tayyar Paşa Camii, harime açılan kapı ve çevresi.

171. Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi kuzey kesim.

172. Bafra - Tayyar Paşa Camii, minberi.

173. Bafra - Tayyar Paşa Camii, minber kapısı.

KAVAK - DEĞİRMENCİLİ KÖYÜ DERE CAMİİ

Cami, Samsun - Kavak yolundan 3 km. içeride Kavak'ın 19 km. kadar kuzeydoğusundaki Değirmencili Köyü'nde bulunmaktadır. Yapı köy merkezinin dışında yerleşim yerlerinden uzak, eski bir mezarlık içerisinde (Foto.174). Cami, güneyinde akan dere sebebiyle "Dere Camii" olarak anılmaktadır. Ancak "Değirmencili" adı da kullanılmaktadır. Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Harime açılan kapının etrafında, basitçe duvara kazınmış olarak H. 1221 / 1806, H. 1258 / 1842, H. 1297 / 1880 ve H. 1343 / M. 1926 tarihleri yazılıdır.⁵⁴⁷ Bunlardan ilkinin inşa, diğerlerini ise onarım tarihleri olarak kabul eden Y. Can'a biz de katılmaktayız.⁵⁴⁸ Eskiden caminin yanında medrese, imaret ve bir çeşme olduğu belirtilmektedir.⁵⁴⁹ Ancak bugün bu yapıların varlığını belgeleyecek herhangi bir iz rastlayamadık. Yapının, civardaki yedi köyün cuma camisi olarak yapıldığı belirtilmektedir.⁵⁵⁰ İbadete açık olan cami, nispeten iyi durumdadır.

Cami, kiblesinden geçen küçük derenin kenarında, düz bir alanda bulunmaktadır. Toprak zemine oturan taş ve kütükler üzerinde kirişlerle 0.50 m. kadar yükseltilen cami, ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Revaklar dahil tek katlı olarak inşa edilen camiyi, dıştan dört omuz kırma çatı, içten muhdes bir tavan örtmektedir. 7.45 x 7.65 m. ölçülerindeki kareye yakın dikine dikdörtgen harimin dört yanı, revaklarla çevrilidir (Çiz.38). Revaklarla birlikte ölçüleri 10.40 x 12.60 m.ye ulaşan caminin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Caminin minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurt boğazı geçmelerle birbirine geçirilen 8 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle bağlanmıştır. Perdeler, duvar boyunca tek parça olarak uzatılmıştır. Duvarlarda birkaç yerde dövme demir çiviler kullanıldığı görülmektedir. Duvarları sağlamlaştırma kaygısının sezildiği uygulama, bu tipteki diğer camilerde nadiren görülmektedir. Harimi geçip revakları da kuşatan alaturka kiremitlerle kaplı çatı, revaklardan 0.90 m. taşan saçaklarıyla yapıyı biraz basık göstermektedir.

Camide kible yönünü de kuşatarak yapının dört yanını dolaşan bir revakla karşılaşmaktayız (Foto.174). Kuzeyde son cemaat yeri işlevini de üstlenen revakın genişliği 3.40, doğu ve batıda 1.40 güneyde ise 1.30 m.dir. Revaklarda doğuda sekiz direğe karşılık batıda dokuz direk, kuzeyde ve güneyde köşeleri saymazsak dörder olmak üzere, toplam yirmi beş direk yer alır. Batıdaki fazla direklerden biri, muhtemel bir onarımda eklenmiş olabilir.⁵⁵¹ Alt ve üstü kare, ortası yuvarlak direklerin başlıkları basit profillidir. Direkler arasına yatay olarak uzatılan korkuluk küpeşterlerinde parmaklık veya benzeri bir şey görülmez. Kiblede direkler arasında korkuluk bulunmamaktadır. Kuzeyde ortadaki iki direk arasına da korkuluk çekilmeyerek, bu kesim revaka giriş olarak belirlenmiştir. Bu iki direğin üzerine uzatılan tek parçalı başlıklarda ve direklerin üst kesimlerinde oymalar görülür. Diğer direklerin başlıkları yalın profilliyken, bunlarda gövdenin üst kesimlerinde yatay çizgisel profillerden sonra, doğudakininde pahlı kesimin dört köşesinde koçboynuzunu hatırlatan küçük profiller, batıdaki ise yalın tutulmuş stilize kenger yaprakları ve basit rozetlere (köşelerde birer tane) yer verilmiştir. Birbirinin aynısı olan başlıklarda, zemine bakan yüzde basit çizgiler ve üçgenler ve bir rozet yer alır. Revak döşemesinin yanları hafifçe yükseltilmiştir.

Duvarlarda kuzeyde pencereye yer verilmezken doğu ve batıda karşılıklı birer, güneyde iki olmak üzere, dört pencere açılmıştır. Tek kat düzeninde ve yatık dikdörtgen şeklindeki pencerelerin söve ve kanatları yenidir. Diğer camilerde pencerelerde dikine olan form, bu camide yatay dikdörtgene dönüşmektedir. Bunun sebebi olarak; ustanın, duvarlarda yer yer çivi kullanmasında olduğu gibi, yapının sağlamlığından kaygı duyması gösterilmektedir.⁵⁵² Bu görüşe biz de katılmaktayız.

Camiye, kuzey duvarı ortasındaki çift kanatlı, ahşap kapıyla girilmektedir (Foto.175). Kapı açıklığı, kenarları profilli, yuvarlak kemer şekli verilmiş tek parçayla kapatılmıştır. Kemer çevreliğinde on dört küçük rozet görülür. Üç yönden ince halat silme şeklinde oyulmuş çıtalarla sınırlanan kapı kanatlarının her biri tek parçadır. Basit kazıma usullü baklava dilimi şeklinde geometrik bir kompozisyonun görüldüğü kanatların binisi, basit yatay çizgi ve profillerle bir nebze hareketlendirilmiştir. Kapının üstüne sağ kolu kırılmış bir hilâlle sonlanan, basit profilli tek parça bir taç yerleştirilmiştir.

Yapının içi pencerelerin yetersizliği sebebiyle epey loş kalmıştır (Foto.176). Harimde asıl katta bulunan

⁵⁴⁷ Tarihlerin dışında hiçbir açıklama görülmemektedir.

⁵⁴⁸ Y. CAN, a.g.e., s. 44.

⁵⁴⁹ Y. CAN, a.g.e., s. 40.

⁵⁵⁰ Y. CAN, a.g.e., s. 40.

⁵⁵¹ Can bu görüştedir. Y. CAN, a.g.e., s. 43.

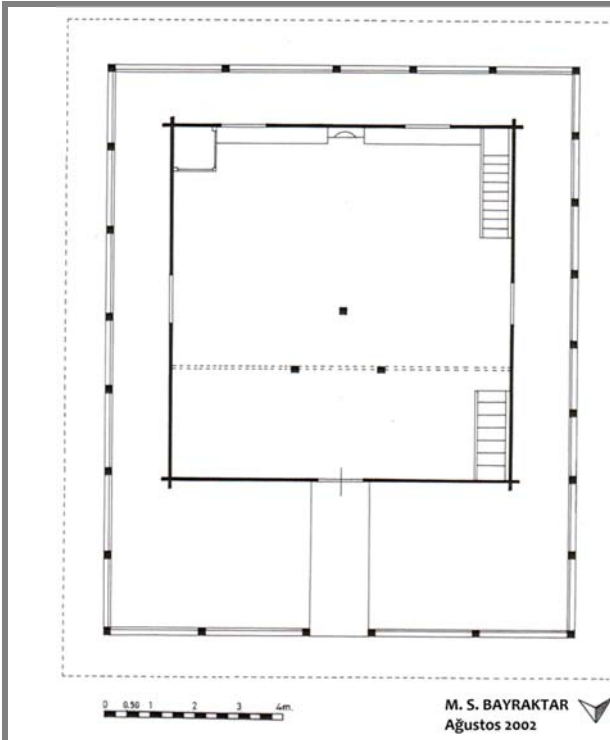
⁵⁵² Y. CAN, a.g.e., s. 42.

üç direktan kuzeydeki, orta ekseninde kuzey-güney doğrultusunda atılan ana kirişi, gerideki ikisi ise mahfil taşımaktadır. Direklerin alt ve üstü kare, ortası ise yuvarlağa yakın, sekiz köşelidir. Çatıyı taşıyan direkte başlığa yer verilmezken, diğerlerinin basit üçgen ve dışlarla süslü profilli başlıkları bulunur.

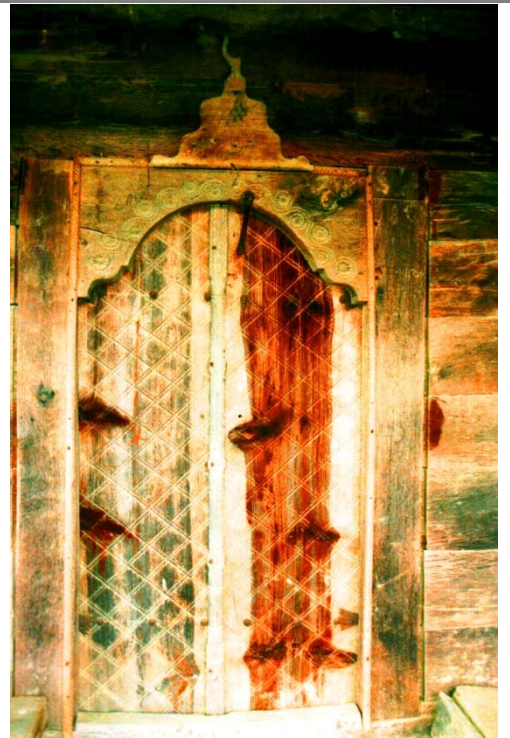
Kible duvarı ortasında yer alan, harime doğru hafifçe taşınan mihrabın yarım yuvarlak niş ve kavsarası yenidir (Foto.176). Nişin iki yanında yüzeysel kazınmış baklava dilimlerinden oluşan basit bir kompozisyon yer alır. Kavsara köşelerinde de tekrar edilen baklavalardan içinde birer rozete işlenmiştir. Mihrabın üzerinde tek parça ahşap bir taç bulunmaktadır. İçi yıldız biçimli prizmatik üçgenlerle dolu, dört yöne kıvrılan "S"lerden oluşan tacın tepeliği basit bir ajurlu oymayla son bulur.

Harimin güneybatı köşesindeki minber yenidir. Kible duvarı boyunca mihrabın önünde kesilen basit ahşap bir seki görülür. Sekinin mihrapla buluştuğu köşelerinde basit profilli birer dikme yer alır. Harimin güneydoğu köşesinde bulunan dörtgen şeklindeki vaaz kürsüsünün köşelerindeki babalar bunların benzerleridir.

Harimin kuzeybatısındaki ahşap bir merdivenle ulaşılan kadınlar mahfilini, basit bir korkuluk sınırlar. Altındaki direklerle aynı hizada yerleştirilen mahfil direklerinin üst kesimleri, yakın zamanlarda yapılan tavan döşemesi içinde kalmıştır.

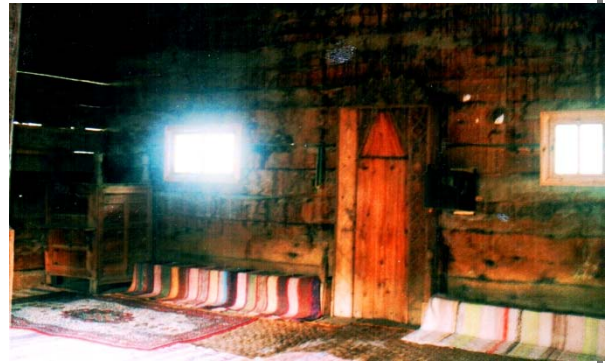
38. Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii plâni.

175. Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, harime açılan kapı.

174. Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, kuzey cephe.

176. Kavak / Değirmencili Köyü - Dere Camii, harimi kible duvarı.

SAMSUN PAZAR CAMİİ

Cami, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Saathane Meydanı'nın güneybatısında, Büyük Camii'nin 150 m. kadar batısında yer almaktadır (Foto.177). Caminin inşa kitabesi yoktur. Kapısı üzerindeki orijinal kitabelik içerisine konulan mermer levhada, Latin harflerle “Pazar Camii Şerifi Miladi 1380” yazılıdır. Yöresel bazı yayınlarda yapının, İlhanlı devri eseri olduğu ve 1819’da tamir edildiği kaydedilmiştir.⁵⁵³ Bir başka görüşe göre yapı, 1819 yılında Hazinedârzâde Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁵⁵⁴ Yukarıdaki araştırmalar herhangi bir belge veya kaynak göstermezken, 15 Cemaziyel-Evvel 1228 / M. 16 Mayıs 1813 tarihli bir vakfiyeye dayanarak, bir başka araştırma, yapının 1809–13 arasında, Hazinedârzâde Süleyman Paşa tarafından inşa ettirilmiş olduğu sonucuna ulaşmaktadır.⁵⁵⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 733 numaralı defterin 43. sırasında kayıtlı bulunan Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın yukarıda işaret edilen vakfiyesinde cami “Samsun kasabasında vaki Bezzaz Camii Şerifi” ifadeleriyle geçmektedir. Yapının Süleyman Paşa tarafından inşa edildiği şeklinde açık bir ifade yer almamaktadır. Süleyman Paşa'nın Samsun'da çeşitli vakıflar başlattığı bir yapı olarak geçen⁵⁵⁶ yapı, Süleyman Paşa tarafından o tarihte yeni baştan yaptırılmış olabilir. Bu günkü yapının giriş cephesinin özellikleri 19. yüzyıla son derece uygun düşmektedir. Yukarıda belirttiğimiz 1813 tarihli vakfiyede anıldığına bakarak yapının 19. yüzyılın başlarında bugünkü şeklini almış olabileceğini düşünmekteyiz. 1833 - 1861 yılları arasında camiye vakfedilen çeşitli vakıflar görülmektedir.⁵⁵⁷

Kuzeyde sokağa açılan yapı, doğu ve kiblede komşu binalarla sarılıdır (Foto.177). Batısında, yakınlarda yapılan bir bölüm ve yine son yıllarda duvarlarla çevrilip şadırvan ilâve edilen küçük bir avlu bulunmaktadır. Yapı, dikine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.39). Camiye giriş kuzeyde, cephe ortasındaki taçkapı ile sağlanmış olup, son cemaat yeri bulunmaz (Foto.178). Kuzeybatı köşede dışa taşan kaidesiyle bir minare, harimin kuzeyinde bir kadınlar mahfili yer alır.

Asıl cami 11.25 x 14.60 m. ölçülerinde olup 1.10 m. kalınlığındaki kâgîr duvarlarla çevrilidir. Duvar malzemesi yer yer tuğla beslemeli moloz taştır. Ancak kapı çevresinde düzgün kesme taş işçilik görülür. Duvarlarda, kuzeyde kapının sağında ve üstünde, bir alt bir üst, doğuda üç alt, güneyde iki alt bir üst olmak üzere, sekiz pencere açılmıştır. Caminin batısı, üç kapıyla sonradan eklenen bölümle irtibatlandırılmış olduğundan, bu duvardaki orijinal düzen bozulmuştur. Doğü duvarda da pencere düzeninin değişikliğe uğradığı görülür. Bugün genişçe tutulan yuvarlak kemerli üç pencerenin yukarısında, bunların yarı genişliğinde kible duvarındakilerin benzeri, sonradan kapatılmış dört pencerenin, tuğladan örülmüş sivri kemerleri seçilebilmektedir. Bunlardan kuzey uçtaki, bitişikteki binayla kesildiğinden yarısı görülebilmektedir. Kible yönde, içe doğru mazgal olarak genişleyen sivri kemer açıklıklı küçük pencereler orijinal olmalıdır. Doğüda çatı seviyesinin 0.50 m. kadar altında, tek sıra halinde kirpi saçak yer alır. Saçağın alışılmışın dışında duvarların üstünde değil de çatı seviyesinden aşağıda kalmasına ve diğer cephelerde bulunmamasına bakılırsa, duvarlar sonradan yükseltilmiş olmalıdır. Çatının kiremit kaplaması yenidir.

Giriş olarak değerlendirilen kuzey cephede yedi basamaklı bir merdiven ve cephenin ortasında plânlanan⁵⁵⁸ bir taçkapı yer alır (Foto.178). Yapının en orijinal kesimi burasıdır. Kapı üst üste iki bölüm halinde tasarlanmıştır. Altta ince silme ve bir sütunçeyle çevrili yayvan, basık kemerli bir açıklık yer alır. Sütuncelerin ve bordürün dışındaki silmenin üzerinde, stilize bitkisel motiflerle bezeli başlıklar bulunmaktadır. Üst bölüm, alttakinin yakın bir benzeridir. Bu kesimin yanları çifte sütuncelerle sınırlanmış olup, üstte beş kat silme dizileriyle son bulmaktadır. Ortada altta bir kitabelik⁵⁵⁹ onun üstünde dikdörtgen açıklıklı bir pencere yer alır.

⁵⁵³ Samsun İl Yılığ 1973, s. 120; B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap, s. 337; P. TUĞLACI, a.g.e., s. 265; İlimiz Samsun, s. 50, A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 50; A. KAYIKÇI, Samsun'da Kültür-Sanat, C. 1, s. 107; H. YİĞİT, Samsun, s. 90; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 36; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 45; M. DAK, a.g.e., s. 36.

⁵⁵⁴ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı, s. 33.

⁵⁵⁵ K. İNCE, a.g.t., s. 129. Vakfiyede adı “Trabzon Valisi ve Canik ve Şarki Karahisar muhassılı Hazinedârzâde Süleyman Paşa” şeklinde geçen Süleyman Paşa'nın 1817’de öldüğü bilinmektedir. Süleyman Paşa hakkında katalogta “Samsun Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastasi” bahsinde geniş bilgi verilecektir.

⁵⁵⁶ V.G.M.V.K.A.nde 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı bulunan vakfiyede caminin imam ve hatibine, müezzin, ikinci müezzin, kürsü şeyhi, devirhan, ferraş, kayımına ücret tahsisi ile caminin kandillerine yağ alınması için ücret tahsis edildiği görülmektedir. Vakfiyede aynı şekilde Samsun civarındaki başka yapılara da benzer tahsisat ayrıldığı görülmektedir.

⁵⁵⁷ M. BEŞİRLİ, “19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri”, s. 483-84. Araştırmada kaydedilen vakıflar, camide hatim ve mevlid okutulması, kandil yakılması ve müezziniyle ilgilidir. Beşirli’ye göre yapının banisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa’dır. Ayrıca bkz. M. OKUDAN, a.g.t., s. 30-32. Okudan, 1833-1909 arasında 9 ayrı vakıftan söz etmektedir.

⁵⁵⁸ Caminin kuzeyinde sonradan eklenen dükkân kuzeyde taçkapının solundan başlayıp biraz doğuya devam ederek yapıyı kapatmış durumdadır.

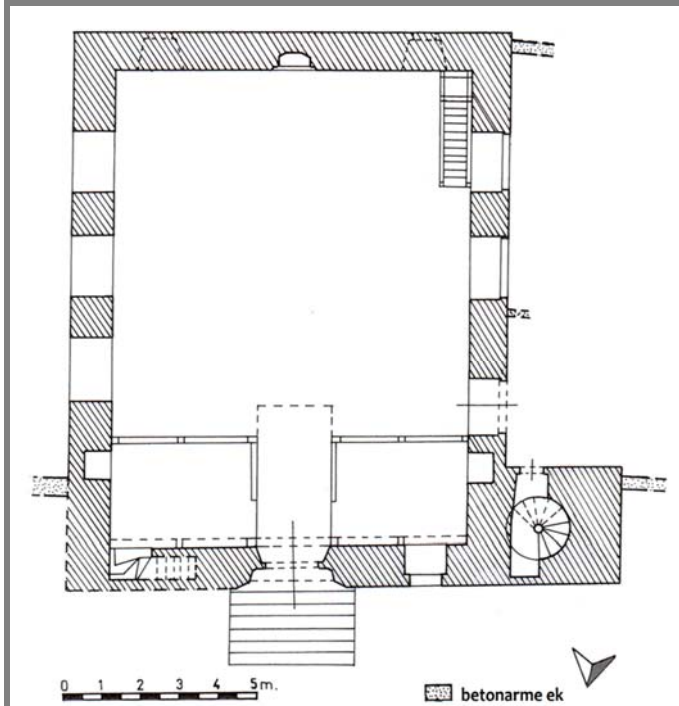
⁵⁵⁹ Kitabelikte bugün daha önce sözünü ettiğimiz yeni kitabe bulunmaktadır.

Sütuncelerin başlıkları karşılıklı simetrik olup, alttakilerde olduğu gibi, motifler, kabartılmıştır. Başlıklar sepet örgü şeklinde dizilmiş baklava dilimli başlayıp, üstte iyon volütlerini hatırlatır şekilde son bulmaktadır.

Kuzeybatıda, cepheden dışa taşırılan kaidesinin güneyindeki kapıyla ulaşılan minare, sıvalıdır. Çatı hizasına kadar yükselen kaidenin üstünde, soğanvari kısa bir papuçluk yer alır. İnce bir bilezikle başlayan silindirik gövdeden yukarısının, 1943 depreminde yıkıldıktan sonra yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.⁵⁶⁰

Açılan bol sayıdaki pencerelerle ferah durumdaki harimde, orijinal görünüm büyük ölçüde kaybolmuştur (Foto.179). Harimi örten tavanın ortası, dört kademe halinde çökertilmiştir. Harimin kuzeyinde yuvarlak kemerlerle taşınan, altı ahşap direk desteklenen, ortası dörtgen şeklinde taşırılan bir kadınlar mahfili yer alır. Harime sepet kulplu kemerlerle açılan mahfile, kuzeydoğu köşede, duvar içerisindeki merdivenle çıkılmaktadır.

Kible duvarı ortasında bulunan mihrap beş köşeli bir niş, sivri kemerli küresel bir kavsara ve bordürlerden oluşur. Mihrabın tamamını kaplayan muhdes mermer kaplama, orijinal görüntüyü yok etmiştir.⁵⁶¹ (Foto.179). Mihrabın sağında, köşede yer alan yeni minberin yerinde, vaktiyle çakma tekniğinde yapılmış basit bir ahşap minber bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶²

39. Samsun - Pazar Camii plâni (K. İNCE'den).

178. Samsun - Pazar Camii, kuzey cephe ve taçkapı.

177. Samsun - Pazar Camii, kuzey doğudan.

179. Samsun - Pazar Camii, harimi kible duvarı.

⁵⁶⁰ Minare Yalı Camii'nin minaresiyle yakın bir benzerlik göstermektedir. Ancak onun da depremden ne kadar hasar gördüğü, ne oranda yenildiği belli değildir. Kanaatimizce her iki minarenin kaideden yukarı kesimleri 1943 depreminde yıkılmış ve sonradan yenilenmiştir.

⁵⁶¹ 1985 yılında hazırlanan bir lisans tezinde mihrap, muhdes mermer kaplama olmaksızın görülmektedir. H. ÇAKAN, **Samsun'da Osmanlı Dönemi Mimari Yapıları**, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, 1985, resim. 16.

⁵⁶² H. ÇAKAN, a.g.t., resim.16.

SAMSUN HACI HATUN CAMİİ

Cami, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde Saathane Meydanı'nın 100 m. kadar güneyinde yer almaktadır (Foto.180). Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesi de bulunmayan caminin kapısı üzerinde bulunan Latin harfli yeni bir yazıtta 1113 tarihi geçmektedir. Miladi 1701-02 yılına denk gelen bu tarih, bir araştırmada⁵⁶³ 1697 olarak yazılmış ve yöreyle ilgili birçok yayında, yapının inşa tarihi olarak kaydedilmiştir.⁵⁶⁴ Hiçbir belgeye dayanmayan ve muhtemelen 1976 yılı civarındaki tamirde konulan bu yazıtta temkinli bakılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 / M. 1863-64 tarihli bir belgeden⁵⁶⁵ yapının "tamir ve inşasının" gerektiği görülmektedir. H. 18 Cemaziye'l-ahir 1276 / M. 1859-60 tarihli bir başka belgede⁵⁶⁶ "*Çarşamba kasabasından Hazinedârzâde müteveffa Osman Paşa'nın halilesi Hace Hatun*" şeklinde geçen şahsın, yapının banisi olması muhtemeldir. Nitekim Beşirli, şeriyye sicillerine dayanan araştırmasında yapının banisinin Hacı Hatun olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁷ Hazinedârzâde Osman Paşa'nın 1841'de vefat ettiğine⁵⁶⁸ bakarak, eşi Hacı Hatun'un camiyi 19. yüzyılın ilk yarısında yaptırmış olabileceği düşünülebilir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede camiye ait vakıflar görülmektedir.⁵⁶⁹ Beşirli ve Okudan'ın araştırmalarında, 1841-1922 yılları arasında caminin ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakfedilen çeşitli vakıflar görülmektedir.⁵⁷⁰

Cami, 1976-77 yılı eklemeleriyle orijinal görünümünden bir hayli uzaklaşarak modern bir görünüm almıştır.⁵⁷¹ Tek kubbeli yapının önünde, vaktiyle bir son cemaat yerinin olduğu, bilinmeyen bir tarihte yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁷² Yakın zamanlarda elden geçirilen cami, aynı fonksiyonunu sürdürmektedir.

Kuzeyde sokağa açılan, diğer yönlerde bitişiğindeki binalarla sarılan cami, hem iç hem de dışta, orijinal görünümünden neredeyse hiçbir şey kalmaksızın günümüze ulaşmıştır (Foto.180). Yapı tek kubbeli olup, ayrıtlı tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı bir kubbeye örtülüdür (Çiz.40). Kare şeklindeki harimin kuzeybatı köşesinde bugün bir minare bulunur.

Bir araştırmada duvarların "kesme taş ve tuğla hatıllı" olduğu belirtilmektedir.⁵⁷³ Hâlihazırda travertinlerle kaplı ön cephenin, 1976 yılı civarındaki bir resminde, ortada dar ve yuvarlak, iki yanda geniş ve sivri kör kemerler görülmektedir.⁵⁷⁴ Orijinalliği şüpheli olmakla birlikte, yapının aslından kalma olabilecek bu cephenin önündeki yıkılan son cemaat yerinin, ortası dar ve üç gözlü tonoz veya kubbeli olabileceği akla gelmektedir. Aynı resimde basık yuvarlak kemerli kapının solunda, dikdörtgen açıklıklı bir pencere görülmektedir. Bugün bu pencere kapatılmış olup, kapı kemeri ve cephedeki kör kemer kısmen değişikliğe uğramıştır.

Yapı dışına yansıyan tromplar ve sekizgen kasnak duvarlardan hafifçe çekilmiştir. 1985'e kadar kiremitle kaplı olduğu anlaşılan⁵⁷⁵ kubbe şimdi kurşunla kaplıdır. Kubbe kasnağı duvarlara oranla biraz yüksek tutulmuştur. Bir hayli küçük tutulan, mahalle mescidi görünümündeki yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minare, kare şeklinde bir kaide üzerinde yükselmektedir (Foto.180). Harim duvarlarından hem içe hem de dışa

⁵⁶³ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 59.

⁵⁶⁴ *İlimiz Samsun*, s. 50; *Tarih Boyunca ...*, s. 59 (bu yayında 1694, "1964" şeklinde yazılmıştır); A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 5; H. YİĞİT, *a.g.e.*, s. 90; *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 36; A. KAYIKÇI, *Samsun'da Kültür-Sanat*, C.1, s. 105; İ. ÇAKAN, *a.g.e.*, s. 193; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 33; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 45'de belge gösterilmeksizin inşa tarihi 1694, bani "Hatice oğlu İbrahim" şeklinde kayıtlıdır. Sarısakal ise H. 1113 tarihinin karşılığını 1694 olarak göstermektedir. B. SARISAKAL, ... *İkinci Kitap*, s. 340.

⁵⁶⁵ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 267, g.n. 13.

⁵⁶⁶ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 384, g.n. 87.

⁵⁶⁷ Beşirli'nin bu kaniya belgelerdeki ifadelerden vardığı düşünülebilirse de, araştırmada belgelerdeki ifadelere yer verilmemiştir. M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", s. 486.

⁵⁶⁸ Mehmed Süreyya, "Osman Paşa (Hazinedarzâde) mad.", *a.g.e.*, C. 4, s. 1306.

⁵⁶⁹ B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n.16984.

⁵⁷⁰ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", s. 486-87; M. OKUDAN, *a.g.t.*, s. 34-35.

⁵⁷¹ Belediyece yürütülen çalışmalarda caminin güney duvarı, ortada bir paye bırakılarak açılmış, bu kesime ardi ardına önce iki kubbeli sonra tek kubbeli, betonarme ekler yapılmış ve kible duvarı dışında yer alan Hatice Hatun'a ait olduğu söylenen kabir bu yeni bölümde kalmıştır. Ek bölüm çinilerle donatılarak cami olarak düzenlenmiştir.

⁵⁷² V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.01.01.10 numaralı dosyada, tarihsiz yeni bir belgeden, yapının zelzeleden (muhtemelen 1943 depremi) etkilenmemişse de çok harap olduğu, minaresinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Minarenin yeniden yapımı ve yapının tamiri için 6.00 Lira harcamaının öngörüldüğüne bakarak tarihin 1940 veya 1950'li yıllar olabileceğini düşünmek mümkündür. Aynı belgeden yapının 1938'de tapuya kaydedilip, tescil edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁷³ A. KAYIKÇI, *Samsun'da Kültür-Sanat*, C.1, s. 105.

⁵⁷⁴ *Tarih Boyunca ...*, s.

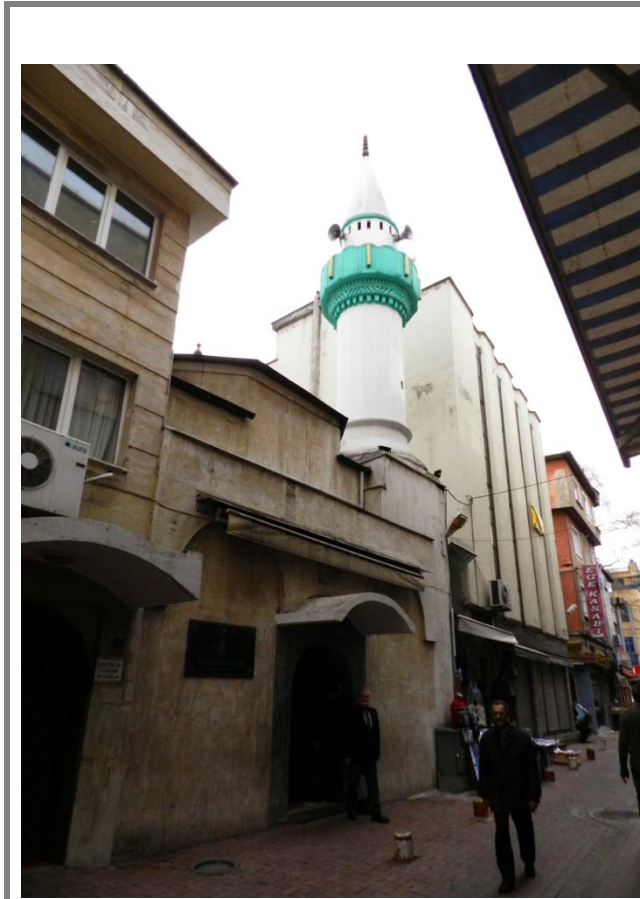
⁵⁷⁵ H. ÇAKAN, *a.g.t.*, s. 21.

taşan kaidenin girişi harim içerisindedir. Minare yolu ve basmaklarında yaptığımız gözlemlerde ilk on beş kadar basmağın orijinal, bunun yukarısındaki otuz civarındaki basmağın yeni olduğunu tespit ettik. Bu durum, minarenin 3-4 m.ye kadar yıkıldığı (muhtemelen 1943 depreminde) bu tarihten sonra yenilediğine işaret sayılabilir. Duvarların üzerinde, kasnağın yukarısına kadar yükselen kaidenin üzerindeki kalın bir silmeyle, kısa tutulan papuçluğa geçilmektedir. Silindirik gövdenin alt kesimindeki kalın silmenin yukarısındaki kesimler betonarme olup yenidir.

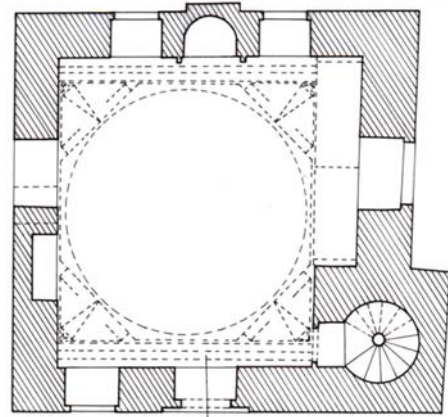
5.25 x 5.25 m. ölçülerinde, batıda 1 m. diğer yönlerde 0.85 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrilen harimde, duvarlarda doğu, batı ve kuzeyde birer, kasnakta ise giriş yönü hariç üç olmak üzere, toplam altı pencere açılmıştır.

Harimin batı kesimi, kuzeyde minare kaidesine oturan bir kemerle genişletilmiştir. Sıvayla kaplanan duvarların üzerinde üç sıralı testere dişi bir kuşak, köşelerde ayrıtlı tromplar, aralarında kör sivri kemerler görülmektedir (Foto.181). Tuğla dizileriyle belirlenen bu kesimlerin orijinalinin de bu şekilde olabileceğini düşünmekteyiz.⁵⁷⁶ Duvarların üstünde kademelerle küçülen kare alan 4.30 m. çapında bir kubbeyle örtülüdür.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1975 yılında onayladığı rölöve çizimlerinde, yapının henüz kaldırılmayan kible duvarında, kapı ekseninde derin yarım yuvarlak nişli bir mihrap ile iki yanında birer pencere görülmektedir. Doğuda derince bir niş ile bu kesimde yapıya yapılan ek bölüme açılan bir kapı yer almaktadır. Aynı çizimlerden mihrabın iki sıra mukarnaslı olduğu anlaşılmaktadır.

180. Samsun - Hacı Hatun Camii, kuzey cephe.

40. Samsun - Hacı Hatun Camii orijinal plânı
(V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

181. Samsun - Hacı Hatun Camii, kubbe geçişleri.

⁵⁷⁶ 1985 yılı civarındaki bir resimde kör kemerler ile trompların ağızlarındaki sivri kemerlerin sıvalı olduğu görülmektedir. Bu durumda, son yıllardaki onarımda sıvaların dökülerek, yer yer dökülen parçalar yenilenmek suretiyle, tuğla dizilerinin açığa çıkarıldıkları akla gelmektedir.

TERME PAZAR (ÇARŞI / CUMA) CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde Cumhuriyet Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.182). “Pazar”, “Çarşı”, “Cuma”, “Terme”, “Tahta” ve “Eski” adlarıyla bilinen⁵⁷⁷ yapı, bugün daha çok “Pazar Camii” şeklinde anılmaktadır. Yapıya ait bir inşa kitabesi olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Caminin doğu bitişiğindeki ahşap türbenin güney cephesinde bulunan tamir kitabesine göre türbe, H. 1256 / M. 1840 yılında “İmamzâde Es-Seyyid Mahmud” tarafından “Amele Usta Muhammed bin Memiş Arhaveli” ye tamir ettirilmiştir.⁵⁷⁸ Caminin yapımıyla ilgili yörede bazı rivayetler nakledilmektedir.⁵⁷⁹ Cami türbeyle aynı tarihte tamir ettirilmiş olabilir. Bundan önce mevcut olabileceği akla gelirse de, caminin mimari özellikleri, kitabede geçen 1840 yılında bu günkü görünümü kazandığına işaret etmektedir. Yapıdan pek söz etmeyen yerel yayınlardan birinde, kaynak gösterilmeksizin “Fatih zamanında” yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁵⁸⁰ 1938 depreminde, caminin taş minaresinin yıkıldığı, kısa bir süre sonra üç metreden yukarısının ahşaptan yenilendiği,⁵⁸¹ bu da çürüyünce bugünkü haliyle 1961’de yeniden betonarme olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸² Epey onarım gören cami, bugünkü görünümünü büyük ölçüde Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 1986-1987’de yaptırdığı onarımda almıştır.⁵⁸³

Cami, Terme Çayı’nın yanı başında, düz bir alanda, avlu içerisinde bulunmaktadır. Kuzeyinden geçen yolun 1 m. kadar altında kalan yapı, bu yönden bakıldığında biraz çukurda kalmaktadır. Batı ve kuzeyde caddelerle sarılan avlunun güney ve doğu kısmı açıktır⁵⁸⁴ (Foto.182).

Yapı ahşaptan, yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki 15.65 x 23.55 m. ölçülerindeki harimi, kuzey-güney ekseninde iki sıra halinde uzanan, altışardan on iki direk, üç sahına ayırmıştır (Çiz.41). Harimi üç yönden “U” şeklinde dolanan galeriyle birlikte yapının ölçüleri, 23.35 x 28.75 m.yi bulmaktadır. Harim ve galeriler içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. Camiye kuzey, doğu ve batıda olmak üzere üç ayrı kapıyla girilmektedir. Harimi saran galerilere açılan kapılarla⁵⁸⁵ aynı eksenindeki diğer üç kapı, harime açılır. Doğu yönde galerinin içerisinden kapıyla ulaşılan türbe yapıya bitişiktir (Foto.182). Harimin kuzeyinde bir kadınlar mahfili, kuzeybatı köşede minare bulunur (Foto.182).

Duvarlarının özgün görünümü yok olmuştur. Diğer çantı camilerin subasman seviyesinde gördüğümüz kirişlemeye yönelik herhangi bir ipucu, bu yapıda görülmez. İçten ve dıştan kaplanan doğrama içerisinde kalan orijinal duvarların inşa tekniği konusunda da bir ipucu yoktur. Kanımızca diğer camilerde olduğu gibi kurtboğazı geçmelerle tutturulan yığma perdeler, duvar ortalarında dikmelere çift kanallı çalma boğaz tekniğinde geçirilen perdelerle uzatılarak tamamlanmış olmalıydı. Bugün duvar köşelerinde kurtboğazı geçmelerin çıkıntıları görülmez. Bunların duvar kaplaması yapılırken az bir pay bırakılarak kesilmiş olabileceği düşünülebilir.⁵⁸⁶ Ancak köşe bağlantılarının armoz direğiyle, yarım çalma boğaz geçmelerle sağlamış olma ihtimali de akla gelmektedir. Dıştan ve içten muhdes tahtalarla kaplanan harim duvarının kalınlığı, 0.17 ile 0.20 m. arasında değişmektedir. Asıl duvar kalınlığının 0.10 m. civarında olabileceği düşünülebilir. Caminin dış duvarları ise muhdes kaplamayla birlikte 0.27 m.dir. Caminin etrafını saran galerinin orijinal durumunu bilemiyoruz. Bugünkü gibi duvarla çevrili kapalı galeri yerine, direkler üzerinde taşınan bir revak şeklinde düzenlenmiş olmalıydı. Caminin simetrik halde geniş ve yüksek tutulan pencereleri ve kapıları yenidir. Tamamı dikdörtgen şeklindeki kapı ve pencere açıklıklarının sonradan genişletildiği bilinmektedir. Camiyi saran galerinin (sonradan kapatılan revak) eni kuzeyde 4.50 m. doğuda 3.80 m., batıda ise 3.10 m.dir. Harimin doğu duvarının kuzey ucunda mahfil katına açılan ahşap bir merdiven bulunur.

⁵⁷⁷ N. YAZICI, *Terme Tarihi*, Samsun, 1982, s. 41.

⁵⁷⁸ Türbeyi katalogta türbeler başlığı altında inceledik.

⁵⁷⁹ Caminin inşa tarihine dair bir bilgi içermeyen rivayet, caminin, yörede seyahat eden muhterem bir zatın bir deniz kazasında ölmesi üzerine, cesedinden çıkan vasiyetnameye binaen yaptırıldığı ve bu şahsın caminin yanına defnedildiği şeklindedir. Bkz. H. ŞENYURT - M. KARAMOLLAOĞLU, “Pazar Camii”, *Terme Dergisi*, S.1, Samsun, 1988, s. 25–26. Bir başka rivayette camiyi, Fatih Sultan Mehmed’in, Trabzon’a giderken yaptırdığı geçmektedir. Bkz. S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, Ankara, 1981, s. 129; *İlimiz Samsun*, s. 52.

⁵⁸⁰ R. GÖKÇEN - O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁸¹ N. YAZICI, *a.g.e.*, s. 43-44; H. ŞENYURT - M. KARAMOLLAOĞLU, *a.g.m.*, s.25

⁵⁸² *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 147. Ahşap minarenin sökülerek bir köy camisine nakledildiği bildirilmektedir (N. YAZICI, *a.g.e.*, s. 44).

⁵⁸³ H. ŞENYURT - M. KARAMOLLAOĞLU, *a.g.m.*, s.26.

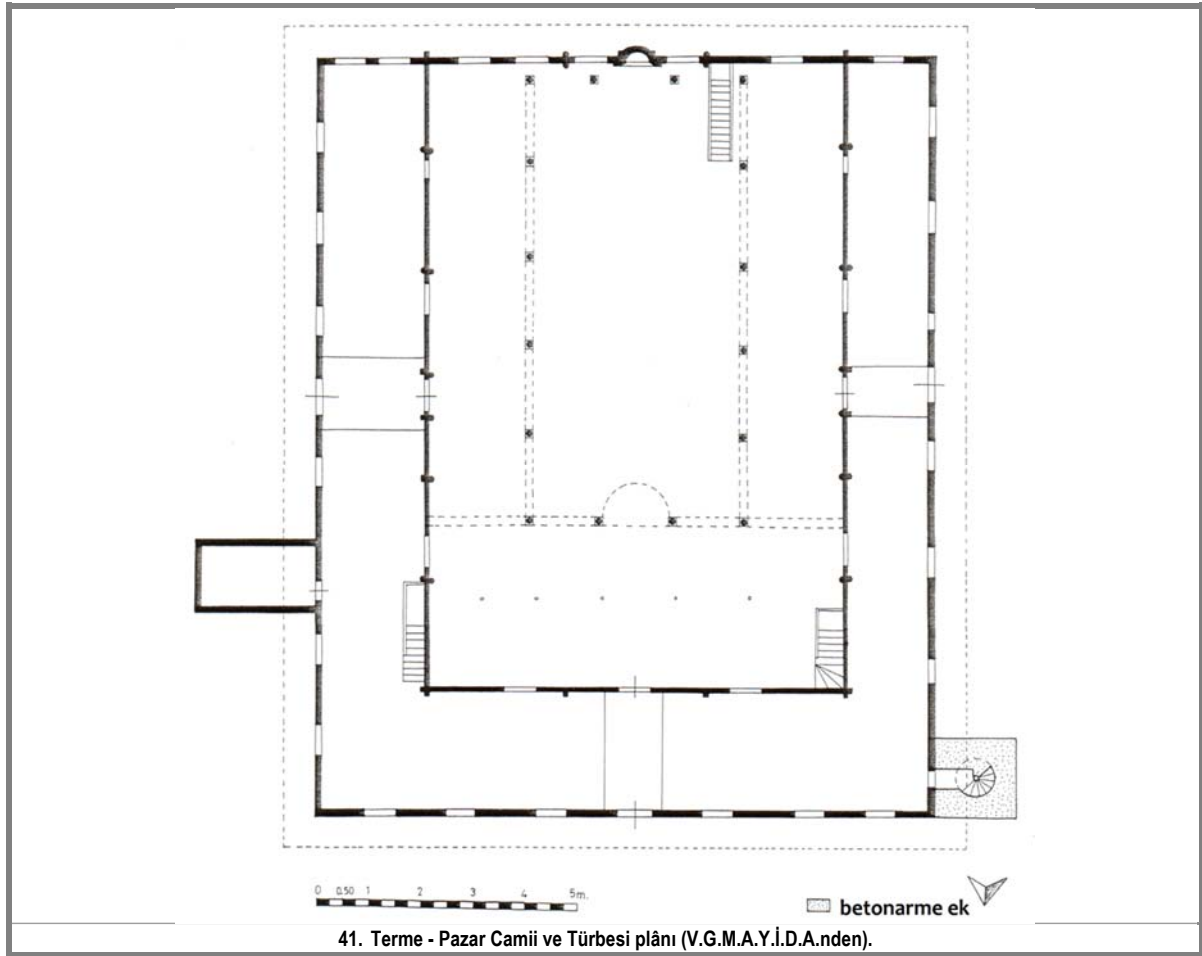
⁵⁸⁴ Bu kesimde eskiden bir mezarlık bulunduğu anlaşılmaktadır (N. YAZICI, *a.g.e.*, s. 42-43).

⁵⁸⁵ Doğu ve batıda yukarıda saydıklarımızın dışında, ikişer kapı daha bulunur. Bunlardan batıdakinin biri minareye, diğeri minarenin yanındaki depo benzeri betonarme bölüme, doğudakilerden biri türbeye, diğeri kuzey uça galeriye açılmaktadır.

⁵⁸⁶ Şayet köşeler kurtboğazı geçmelerle tutturulmuş olsaydı bağlantının zayıflaması veya kopmasına sebep olabilecek böyle bir uygulamadan kaçınılması gerekir. Bu durumda köşelerin kurtboğazı geçmelerle tutturulma ihtimali zayıflamaktadır.

Dikine dikdörtgen şeklindeki harim, mihraba dik uzatılmış iki sıra halinde on iki direkle üç sahına ayrılmıştır (Foto.183). Orta sahnin diğerlerinin yaklaşık iki katı genişliktedir. Aynı eksende uzanan bu direklerden başka, mihrabın sağ ve solunda kible duvarının 0.60 m. kadar açığında, iki direk daha görülür. Duvarların iç ve dışında zeminden tavana kadar uzanan belli aralıklarda yerleştirilmiş dikmelerle desteklenmiştir. Mihrap, minber ve vaaz kürsüsü yenidir.⁵⁸⁷

Harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfili, iki sıra halinde dokuz direkle taşınmaktadır. Bunlardan kuzeyde bulunan dördü daha ince olup, kare kesitli gövdeleri üzerinde basit profilli başlıkları bulunur. Diğer direkler 0.25 m.yi bulan çaplarıyla yuvarlak gövdeli olup, taş kaidelere ve profilli ahşap başlıklara sahiptir (Foto.183). Kaideler yakın zamanlardan kalmadır. Yeni bir parmaklıkla sınırlandırılan kadınlar mahfiline çıkılan ahşap iki merdivenden biri yukarıda sözünü ettiğimiz harimin doğu duvarının dışında, diğeri harimin kuzeybatı köşesindedir. İçten ve dıştan yağlı boya ile boyanan camide süs unsuruna rastlayamadık. Direklerin birbirinin aynı olan profilli başlıkları, harimdeki orijinal ve hareketli tek unsurdur.

⁵⁸⁷ Bunlar 1987 yılındaki vakıfların onarımında camiye uygun olacağı düşünülerek Bolu'da yapılmış ahşap elemanlardır.

182. Terme - Pazar Camii, kuzeydoğudan.

183. Terme - Pazar Camii, harimi kible kesimi.

BAFRA ÇARŞI (EMİRZA BEY) CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde, Cumhuriyet Meydanı'nın 500 m. kadar güneyinde, Hacı Nabi Mahallesi'nde, Tekel Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.184). Eskiden beri ticari bir merkez⁵⁸⁸ konumunda bulunan yerinden hareketle halkın "Çarşı Camii" adıyla bildiği yapı, çeşitli tarihi kayıtlarda "Emirza Bey"⁵⁸⁹, "Mirza Bey"⁵⁹⁰ ve "Muslihiddin"⁵⁹¹ adlarıyla kayıtlıdır. "Emirza"nın zamanla "Mirza" şekline dönüştüğü görülmektedir.

Caminin kible duvarının dışında, doğu üst köşede, sıvalı yüzeye gömülü halde yaklaşık olarak 0.45 x 0.25 m. ölçülerinde, taş üzerine nesih harflerle yazılı iki satırlık Arapça kitabe şöyledir: (Foto.185)

"فی تاریخ ۱۲۷۲"

"Fî't- târih 1272"

Kitabeden caminin H. Muharrem 1272 / M. Eylül 1855 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapının adıyla anıldığı Emirza Bey, Bafra Beylerinden olup kitabede geçen tarihten çok önce; 14. yy'ın 2. yarısında yörede hakimiyet kuran önemli bir şahsiyettir.⁵⁹² Bafra'ya bağlı Türbe Köyü'ndeki türbesinde gömülü olan Emirza Bey'in bugünkü yapının yerinde bulunan önceki yapının banisi olması muhtemeldir. Caminin aydınlanma ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1866 tarihli bir vakıf görülmektedir.⁵⁹³ 1943 depreminde yıkılan minare,⁵⁹⁴ depremin akabinde halk tarafından yenilenmiştir. 1993'de caminin içi tavan da dahil ahşap lambriyle kaplanmıştır. Cami bakımlı olup ibadete açıktır.

Doğu, batı ve güneyde sokaklarla sarılan caminin kuzeyinde, yakın zamanlarda yapıldığını (veya yenilediğini) sandığımız, duvarla çevrili küçük bir avlu yer alır (Foto.184). Avludaki 20-25 yıl öncesinden kalan betonarme şadırvan, yenidir. Cami dikine dikdörtgen şeklinde olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz.42). Harimin kuzeyinde bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Cephenin batı kenarında, harimden dışa taşan kaidesi üzerindeki minare, yenidir. Harimin kuzeyinde, son cemaat yerinin üstünü de içine alacak şekilde bir mahfil katına yer verilmiştir.

12.30 x 18.10 m. ölçülerinde 0.60 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harimin kuzeyinde, üç alt, bir üst, doğu ve batısında, harim hizasında üçer alt, dörder üst, yine bu duvarın son cemaat yeri hizasında birer alt, doğuda iki üst, kible cephesinde altlı üstlü ikişer olmak üzere, toplam yirmi altı pencere açılmıştır. Pencere büyük ölçüde altlı-üstlü simetrik düzende iki kat halinde açılmış olup, üsttekiler alttakilere oranla daha dar tutulmuştur (Foto.184). Lokmalı demir şebekeli alt pencereler, dikdörtgen açıklıktır. Üst pencerelerin açıklıkları; doğuda ortadakilerden biri, batıda kuzey taraftaki ile kuzey cephedeki dikdörtgen, diğerlerinin bir kısmı sivri, bir kısmı yuvarlak olmak üzere kemerlidir. Üst pencerelerin şekil bakımından birbirlerine uymaması, yerleşim düzenindeki aksaklıklar, sonradan elden geçirilmiş olabileceklarini akla getirmektedir.

İçte ve dışta sıvayla kaplı duvarların malzemesi, belli değildir. Moloz taş olabileceklarini düşünmekteyiz. Pencerelele biraz çözülen cephelerde, herhangi bir hareket unsuru görülmez.⁵⁹⁵ Cephenin batı kenarında ana kütlede kare şeklinde taşınan yeni minarenin girişi, mahfil katı hizasında yapı içerisinde yer almaktadır.

Camiye, kuzey ve batıda son cemaat yerine açılan iki kapıyla ulaşılmaktadır. Kuzeydeki basit dörtgen açıklıklı olup herhangi bir sanat değeri taşımaz. Batıda bulunan yuvarlak kemerli kapının, yapının asıl girişi olduğu anlaşılmaktadır. Bugün yerlerinde yenisi bulunan kapı kanatlarının orijinallerinin, bezemeli olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹⁶

Üç yönde pencerelerle aydınlatılan son cemaat yerinin doğusu, sonradan bölünerek imam odası olarak düzenlenmiştir. Batı köşesinde mahfile çıkan bir merdivene yer verilen, enine dikdörtgen şeklindeki son cemaat

⁵⁸⁸ Caminin bulunduğu mahallenin 15. ve 16. yüzyıllarda Bafra'nın ("Pazar-ı Göründür") en büyük mahallesi olduğu belirtilmektedir. M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 20, 59.

⁵⁸⁹ M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 147.

⁵⁹⁰ V.G.M.V.K.A. 2241 numaralı Samsun Fihristi s. 4, sr. 21'de 413 esas, 132 sr. numaralı yeni şahsiyet kaydı; aynı fihrist. s. 7, sr. 59'da esas 488 / sr. 182-111 numaralı yeni şahsiyet kaydı.

⁵⁹¹ V.G.M.V.K.A. 2276 Numaralı Samsun Fihristi s. 3, sr. 23'de esas 7 / sr. 75 numaralı yeni şahsiyet kaydı.

⁵⁹² Caminin ismine tarihi belgelerde Bafra ("Pazar-ı Göründür"), "Mahalle-i Mescid-i Cami-i Emirza Bey" (1485 tarihli tahrir defterine göre (M. ÖZ, **a.g.e.**, s. 159) şeklinde rastlanılmaktadır. Emirza bey hakkında katalogta türbesini tanıttığımız bölüme bakılabilir.

⁵⁹³ M. OKUDAN, **a.g.t.**, s. 47-48.

⁵⁹⁴ V.G.M.A.Y.İ.D.A.'ndeki camiye ait 55/ 03.01/3 numaralı dosyadaki V.E.E.F.

⁵⁹⁵ Kuzey cephe ikinci kat pencere hizasına kadar, yakın yıllarda yeni fayanslarla kaplandığından, yapı bu cephede modern bir görünüm almıştır.

⁵⁹⁶ Çifte kanatlarda "ortasındaki baklava dilimi üzerinde yuvarlak bir bezeme" olduğu anlaşılmaktadır. V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55 / 03.01/03 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F.

yeri, düz tavanla örtülüdür. Tavanı kenarlarda duvarlara gömülü, ortada serbest, kare kesitli iki ahşap direk taşımaktadır.⁵⁹⁷ Son cemaat yerine açılan kuzey kapı ve aynı eksen üzerindeki yuvarlak kemerli bir başka kapıyla harime girilmektedir. Kapının kemer ve sövelerindeki düzgün kesme taş işçiliği⁵⁹⁸ bugün lambri kaplama içinde kalmıştır. Kapı kanatları yenidir. Dikine dikdörtgen şeklindeki harime girilince hafif bir derinlik hissiyle karşılaşılır. Harimdeki unsurların hemen tamamında görülen lambri kaplama, son cemaat yerinde olduğu gibi, orijinal görüntüyü neredeyse tamamen yok etmiştir (Foto.186-187).

Harimin kuzeyindeki kadınlar mahfilinin ortası, kıbleye doğru dikdörtgen şeklinde taşırılmıştır (Foto.187). Yanları iki kol halinde kıbleye doğru uzatılan mahfilin kuzey kesimi, ortada iki ahşap direk, kenarlarda duvarlarla taşınmakta, kolların altında direk bulunmamaktadır.⁵⁹⁹ Mahfil kollarında, üçer direk tavana raptedilerek mahfil korkuluğu ile tavan arasında asılmıştır. Mahfili sınırlayan basit çubuklu parmaklıklar lambriyle kaplıdır. Lambriyle kaplanmadan önce “tavanın ortasındaki göbek kısmının üçgen panolar şeklinde” süslü olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap hafif ileri taşırılmıştır (Foto.188). İki yanda irice stilize bitkisel motiflerle bezeli sütuncelerle sınırlandırılan yarım yuvarlak mihrap nişinin üzerindeki küresel kavsarayı, dalgalı profilli bir sivri kemer kuşatır. Kavsara, üstte yüzeysel istiridye yivlerle başlayıp yatay iki silmeyle devam etmektedir. Kavsarayı çeviren kuşatma kemerinde stilize yaprak ve “S” kıvrımları görülmekte, kemerle kavsara arasındaki yüzeyde ise daha iri, stilize kıvrık dal, yaprak ve çiçekler yer almaktadır. Mihrabı üç yönden saran çevrelikte perde motifleri görülmektedir. Mihraptaki bezemeler, yapının inşa tarihiyle uyumludur. Taş olabileceğini düşündüğümüz malzemeyi yüzeye kat kat sürülen yağlı boya gizlemektedir.

Daha önce mihrabın sağında yer alan⁶⁰¹ minber, bugün kible duvarının batı köşesinde (Foto.189). Ahşaptan çakma tekniğinde yapılan minberin yan aynalıkları çıtalı,⁶⁰² köşk ve köşk altı lambri kaplıdır. Minber kapısı son derece kaliteli, ahşap oymalarla bezelidir. Üçer panoya ayrılan yuvarlak kemer formu verilmiş çifte kanatların bezemesi simetrikdir. İnce silmelerle çevrilen kayıtlar içindeki panoların alttakilerde, ayaklı ve kulplu büyükçe bir vazodan çıkan, stilize bitkisel bir kompozisyon yer alır (Foto.190). Basit yapraklarla bezeli dallar, vazodan çıktıktan sonra panonun ortasında açılıp, yanlara kıvrılarak son bulmaktadır. Dallarda rozet biçiminde stilize çiçekler dikkat çeker. Orta panolarda aynı tarzda, ancak panoyu dolduracak kadar büyük rozetler görülmektedir (Foto.189). Üst panolarda, yarım yuvarlak şekilde bir altlıkla başlayan, kıvrık dallı, stilize bitkisel kompozisyon, alt panolardakinin bir benzeridir (Foto.191). Altlığının üstünde sarmal şekilde uzayan kıvrık dal, her panoda birbirine bakacak şekilde kıvrılarak son bulur. Gayet zarif bir hat çizen dallarda, basit yapraklar ve lülelere yer verilmiştir. Panonun üstü dalgalı bir hat çizerek, açıklığı örten basık yuvarlak kemer formu verilen parçanın yaprak dizisi şeklinde kesilen dalgalı kenarlarına uydurulmuştur. Açıklığın üzerindeki parçada, panolardakinin yakın benzeri, stilize bitkisel bir kompozisyon görülür. Bunun üstünde yuvarlak kemer şekli verilen tacın ortasında, ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılarak Arapça harflerle “Sene 1272”⁶⁰³ (1855) yazılıdır. Yuvarlakça, vazoyu andıran çerçeve içerisine alınan yazının üzerinde, ortası hilâle son bulan, stilize bitkisel bir kompozisyona yer verilmiştir. Kapı kanatlarında gayet zarif, iki metal halka göze çarpar. Halkalar ahşap yüzeye, eğrilerle bezeli, oval metal plakalarla tutturulmuştur. Boğumlu ve basit alemlerle son bulan kapı dikmelerine stilize kıvrık dal, yaprak ve rozetler işlenmiştir. Minber korkuluğu, boğumlu çubuklarla hareketlendirilmiştir. İnce ahşap sütuncelere oturan, basit kemerlerle dışa açılan köşkün, kuzey yüzünde kapıdaki yakın benzeri bir başka, stilize bitki kompozisyonu görülür. Minberdeki bezeme, ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılmıştır. Kabartma, yüzeysel olmayıp hatırı sayılı bir derinlik hissi uyandırmaktadır. Kompozisyonun üslubu devrin modasıyla uyumlu olup, gayet zariftir.

⁵⁹⁷ Direkler harimdeki diğerleri gibi muhdes lambri kaplama içinde kalmıştır.

⁵⁹⁸ Aynı V.E.E.F.

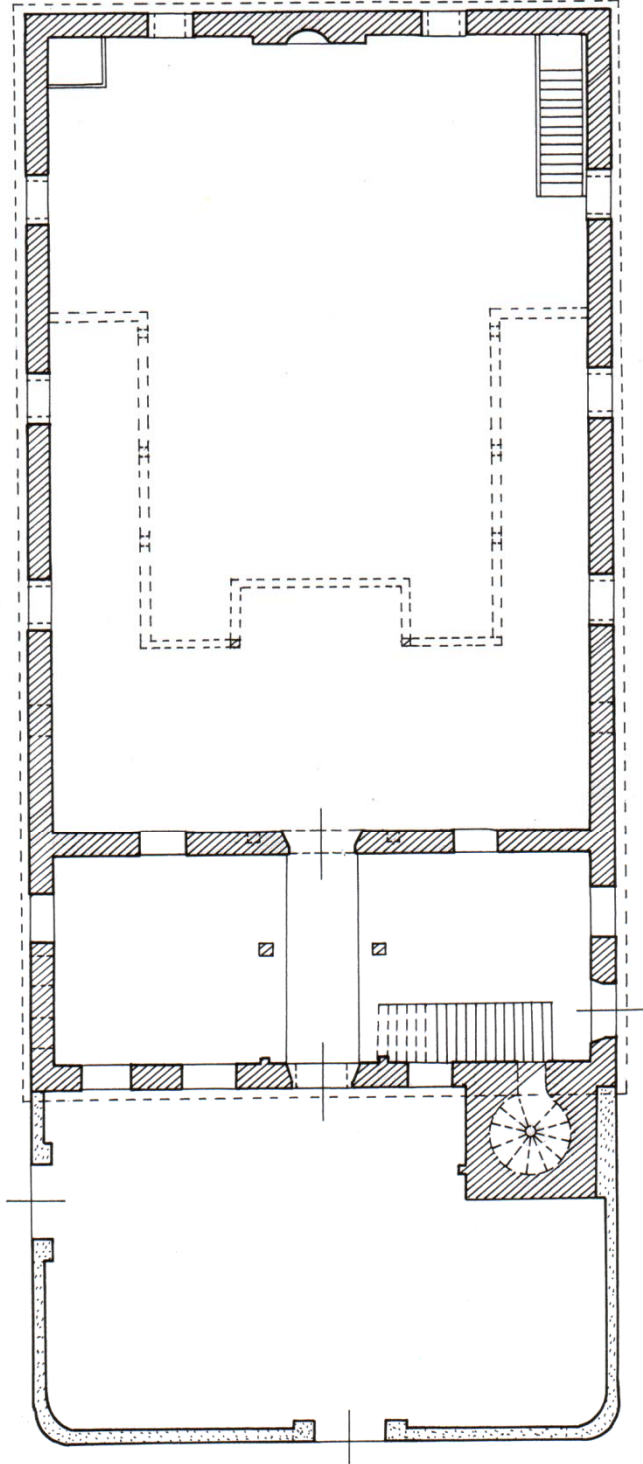
⁵⁹⁹ Mahalle sakinlerinden mahfil kollarının vaktiyle alttan ahşap direklerle desteklendiğini, bunların sonradan kaldırıldığını öğrendik.

⁶⁰⁰ Aynı V.E.E.F.

⁶⁰¹ 1985 yılında hazırlanan bir lisans tezinde yer alan fotoğrafta minber, mihrabın hemen sağ yanında görülmektedir. Bkz. S. GÜRBÜZ, **Bafra'nın Camii ve Türbeleri**, A.Ü.D.T.C.F., Sanat Tarihi A.B.D., Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1985, r. 43,45.

⁶⁰² Bkz. S. GÜRBÜZ, **a.g.t.**, r. 45.

⁶⁰³ “Sene” ifadesinin ortasında Arapça rakamla “5” yazılıdır. Bunun sol başında, açıkça anlaşılmayan, belki bir ay isminin baş harfi olabilecek, belirsiz bir çizgi görülmektedir.

0 1 2 3 4 5 8m.

■ muhdes avlu duvarı

M. S. BAYRAKTAR
Ağustos 2002

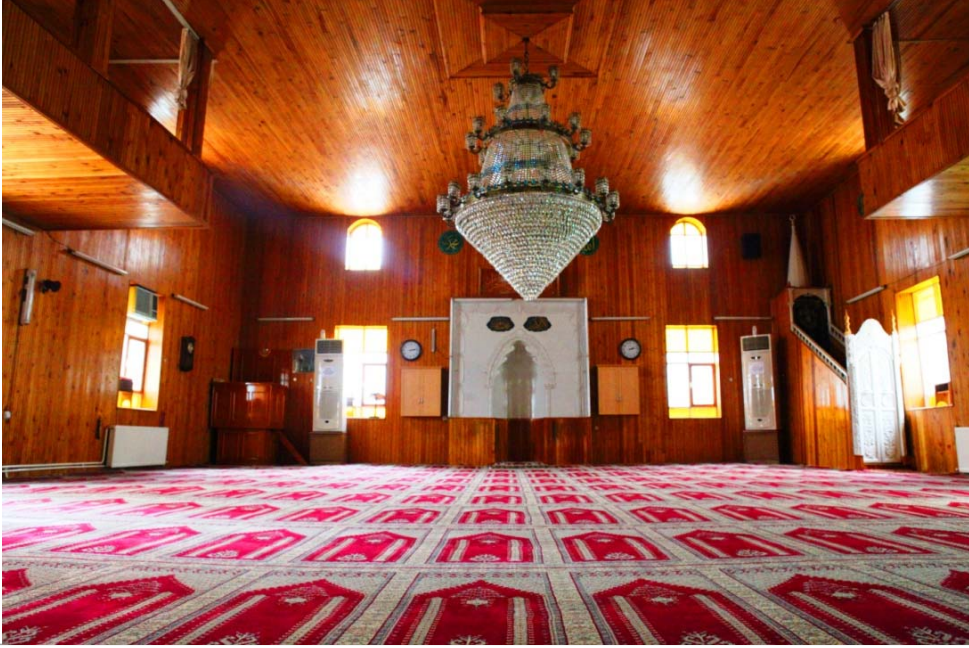
42. Bafra - Çarşı Camii plânı.

184. Bafra - Çarşı Camii, kuzeydoğudan.

185. Bafra - Çarşı Camii, kible duvarı dış yüzündeki inşa kitabesi.

186. Bafra - Çarşı Camii, harimi kible duvarı.

187. Bafra - Çarşı Camii, harimi kuzey kesim.

189. Bafra - Çarşı Camii, minberi.

190. Bafra - Çarşı Camii, minberi kapı kanatları, alt panolar.

188. Bafra - Çarşı Camii, mihrabı.

191. Bafra - Çarşı Camii, minberi kapı kanatları, üst panolar.

ÇARŞAMBA - PORSUK KÖYÜ CAMİİ

Cami, Çarşamba'nın 14 km. kadar güneybatısına düşen Porsuk Köyü'nde bulunmaktadır (Foto.192). Harim kapısı ve minberi üzerindeki çeşitli kitabelerden caminin H. 1276 / M. 1859–60 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

1-Harime açılan ahşap kapı kanatlarından soldakinin üst kesiminde, kartuş içerisinde, dört satır halinde, nesih hatla yazılmış 0.29 x 0.13 m. ölçülerinde Arapça bir kitabe yer alır (Foto.193). Diğer kitabelerde olduğu gibi yazı, yüzeyin oyulmasıyla kabartılmıştır. Kitabenin metni şöyledir:

"بو جامع شريف يابانى

و يابدرانى

مغفرت ايله يا رحمن يا رحيم

عمل اوسطه مصطفى سنة ١٢٧٦

"Bu cami'-i şerifi yapanı / Ve yaptıranı / mağfiret eyle yâ Rahman yâ rahîm / 'Amele usta Mustafa sene 1276"

2-Aynı kapının sağ kanadındaki 0.26 x 0.13 m. ölçülerindeki üç satırlık Osmanlıca kitabenin metni şöyledir:

"لا اله الا الله الملك/ الحق المبين محمد رسول الله/ صادق الوعد الامين"

"Lâilaheillallah melikü'l / hakku'l-mübîn, Muhammedurresulullahi / sâdiku'l-va'di'l-emîn"

3-Minber kapısı üzerinde, yüzeye oyulan 0.63 x 0.16 m. ölçülerinde bir kartuş içerisinde, sağda ve solda yer alan Allah, Muhammed ifadeleri arasındaki üç satırlık Arapça kitabenin metni şöyledir: (Foto.194).

"بسم الله الرحمن الرحيم

الله محمد

لا اله الا الله محمد رسول الله حقا

ما شا الله سبحانه الله سنة ١٢٧٦

"Bismillahirrahmanirrahim / Allah Muhammed / Lâilaheillallah Muhammedurresulullah hak/ Maşallah Sübhanallah sene 1276"

4-Bunun hemen altında dörtgen çerçeve içerisinde 0.67 x 0.09 m. ölçülerindeki tek satırlık Arapça kitabenin metni şöyledir:

"شفيع الخالق فى المحشر محمد صاحب المنبر"

"Şefi'u'l-Hâlıkı fi'l-Maşer Muhammedun sahibu'l-minber"

Yukarıdaki kitabelerden anlaşılacağı üzere cami, minberle birlikte 1859–60 tarihinde "Amele Usta Mustafa" adlı bir şahıs tarafından yapılmıştır. Kitabelerde baninin ismi geçmemektedir.⁶⁰⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapıya ait tarihsiz bir şahsiyet kaydı görülmektedir.⁶⁰⁵

Camiyi yağmurdan korunmak maksadıyla 2003 yılında kible duvarı hariç olmak üzere, duvarlar dıştan kapatan çinko kaldırılmıştır. İki katlı revak, direkler sonradan kapatılmıştır. Yakın zamanlarda yapılan bu işlere ilaveten, caminin ihtiyacı karşılayamaması üzerine batı yanına bitişik olarak 10-15 yıl önce başlatılan betonarme ek bina, yapıyı iyice kapatmıştır. Yapım aşamasında yapı, caminin revak ve çatı detaylarında bir takım tahribata da yol açmıştır. Sözünü ettiğimiz yerler dışında gayet orijinal olan yapı, günümüze kadar iyi korunarak gelmiştir.

Cami, köy merkezi dışında, tarlalarla çevrili bir mezarlık içerisinde bulunmaktadır. Yapı ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiş olup, iki katlı revaklar da dahil olmak üzere, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz. 43). 5.40 x 6.10 m. ölçülerindeki hafif dikine dikdörtgen harimi, "U" şeklinde iki katlı revaklar kuşatmaktadır. Revaklarla birlikte boyutları 8.30 x 9.10 m.ye ulaşan caminin kuzeyinde bir kadınlar mahfili yer alır. Caminin minaresi yoktur.

Düz bir alanda, toprak zemine basan taşlar üzerinde, kırıslara oturan cami, yerden 0.40 m. kadar yükseltilmiştir. Harim duvarları köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen 6 cm. kalınlıktaki ahşap perdelerle bağlanmıştır. Doğu ve batıda her iki katta, güneyde sadece mahfil katı hizasında perde boyaları yeterli olmadığından, bu kesimlerde duvar ortalarında birer dikme konulmuş, perdeler bu dikmelere çift kanallı çalma boğaz tekniğiyle geçirilerek duvarlar tamamlanmıştır.

⁶⁰⁴ Kitabede "bu camii yapanı ve yaptıranı" ifadesi baninin bir kişi olabileceğine işaret etmektedir. Bani muhtemelen isminin geçmesinden kaçınmış olmalıdır.

⁶⁰⁵ V.G.M.V.K.A., 2276 numaralı il fihristi, s. 29.

Duvar yüzeyleri Çarşamba Gökçeli ve benzeri diğer erken tarihli yapılara göre gayet muntazamdır.⁶⁰⁶ Caminin beden duvarlarında çınar⁶⁰⁷ mahfil girişlerinde kestane kullanılmıştır.⁶⁰⁸ Duvarlardan 1.10 m. taşan geniş saçaklarıyla cami gayet güzel bir görünüm vermektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz sac kaplamasının bulunmadığı kible duvarı, yapının asli görüntüsünü en iyi yansıtan kesimdir.⁶⁰⁹

Camiye kuzeyde bulunan basit muhdes bir kapıyla girilmektedir. Revaklara çekilen duvarda, kuzeyde hiç pencere açılmazken doğu ve batıda, her iki katta belli aralıklarla üçer pencere yer verilmiştir. Kuzeyde 2.90 m., doğu ve batıda 1.40 m. genişlikteki revakın kuzey kesimi son cemaat yeri görevini üstlenmiştir. Her iki katta simetrik düzenlenen revaklar, harim duvarıyla revak direklerinin üstündeki girişler arasına uzatılan, tali girişlere çakılan düz tavanlarla örtülmüştür (Foto.195).

Revaklar; doğu ve batıda tam karşılıklı yerleştirilen beşer, kuzeyde köşeleri saymazsak iki olmak üzere, her katta on ikişerden toplam yirmi dört direk taşınmaktadır. 0.15 m. çapında ve başlıksız olarak yapılan direklerin gövdeleri, alt ve üstte kare, ortada yuvarlaktır. Direklerin üzerine uzatılan girişler, köşelerden birbirlerine geçirilmiş olup, giriş başları profillerle hareketlendirilmiştir. Revak direkleri arasında, her iki katta aynı düzende, gayet zarif bir parmaklık göze çarpar. Birbirinin aynısı olan zarif, silindirik çubuklar boğumludur. Saçak merteklerinde görülen iki kademeli ritmik düzen, yapıdaki özenli ahşap strüktüre ait bir başka detaydır.

Caminin beden duvarlarında; asimetrik düzende, iki kat halinde, dikdörtgen açıklıklı pencerelere yer verilmiştir. Kuzey duvarda hiç pencereye yer verilmezken kiblede, altta ve üstte birer pencere açılmıştır. Alttaki pencere doğuya, üstteki ise mihrabın hafif batısına kaymış durumdadır. Alt pencerenin ahşap lokmalı kafesi 2003 yılında yerinden sökülmiş halde yerde durmaktaydı⁶¹⁰ (Foto.196). Üst pencere demir şebekeli olup giyotin kanatlıdır. Minberin pencere yerine denk gelmesi, kible duvarı pencerelerinde asimetrikliğe sebep olmuştur. Batıda duvara bitişen minberin bulunduğu kesimde pencere açılmamıştır. Batı duvarın orta kesimindeki pencere, kibledeki lokmalı kafesli pencerenin bir benzeridir.⁶¹¹ Doğuda altlı üstlü ikişer pencere açılmıştır. Kibledeki üst pencerede olduğu gibi, kasalara geçirilen yatay demir çubuklarla korunan pencerelerin, üstten aşağıya kapanan giyotin kanatları bulunur.

Harime, kuzey duvarı ortasında bulunan dikdörtgen açıklıklı, çift kanatlı bir kapıyla girilmektedir. Her biri tek parçadan oluşan kanatlarda yüzeyin oyulmasıyla kabartılan bitkisel bir kompozisyon yer alır (Foto.197). Eğri kesim tarzında oyulan kanatların üst kesiminde yukarıda sözünü ettiğimiz kitabeler yer alır (Foto.198). Kitabeleri içine alan kartuşlar birbirinden farklıdır. İlk bakışta simetrikmiş gibi görünen kanatlarındaki bitkisel kompozisyon birbirinin çok yakın benzeridir. Stilize edilmiş kompozisyonu ikili sarmal bir bordür sınırlamaktadır. Kanatların sağdakinin üzerine çakılı bini sade tutulmuştur. Sağ panoda aşağıdan yukarı doğru, sağlı sollu simetrik çıkan kıvrık dallar, dairevi bir çerçeve çizerek devam eder. Yapraklarla donatılan kıvrık dallarda stilize hatayî ve lâle motifleri tekrar edilmiştir. İnce yivlerle detaylı bir şekilde işlenen lâleler, gayet zarif bir şekilde aşağıya doğru yönelmiştir (Foto.197-198). Panonun alt kesiminde solda bulunan küçük bir rozet sağda tekrar edilmemiştir. Yine bu kesimde iki stilize yaprak, iç içe küçük dairelerle dalların ucuna bağlanmıştır. Bunlardan soldakinin ayrıca küçük bir rozet bulunur. Bunun gibi bazı ayrıntılar kanattaki sağlı sollu simetrisinin dışına çıkan detaylardır. Soldaki kanatta sağdakinin benzeri şekilde, alttan yukarıya doğru, sağlı sollu simetrik çıkan kıvrık dallar ve dairevi formlar yer alır. En altta sağdaki kanatta olduğu gibi iç içe geçmiş, yarım daire halkalar, bunların kenarında sağlı sollu birbirine bakar şekilde lâleler görülür. Kanattaki diğer lâleler aşağıya bakar şekilde işlenmiştir. Bu kanatta da diğerinde olduğu gibi stilize dalların iç ve dış kesimlerinde yine badem şeklinde stilize yapraklar, lâleler, hatayîler ve rozetler yer alır. Üstten bir alttaki daire içerisinde, ortadaki hatayînin etrafında düğümlenerek altı kol meydana getiren bir kompozisyon, diğerlerine nispeten biraz farklıdır. Bu kanatta da diğerinde olduğu gibi simetri, küçük detaylarda gözetilmemiştir.

Her iki kanatta çok az boş yer bırakılarak işlenen kompozisyon, gayet başarılıdır. Yakından bakılınca zeminin ince noktalarla donatılarak yüzeydeki sertliğinin yumuşatıldığı görülür. Her iki kanatta dikkat çeken bir husus, küçük avuç içi kadar birer parçanın kesilmiş ancak tekrar yerleştirilmiş gibi görünmesidir.⁶¹² Kanatların üzerinde iki kilit yuvası ile bir kapı halkası çevresinde dekoratif ajurlu metal plakalar ve kanatları kapı dikmelerine bağlayan dövme demir menteşeler göze çarpar (Foto.198).

⁶⁰⁶ Diğerlerinde perdeler balta ile yonma şeklinde meydana getirilirken bu ve benzeri diğer geç tarihli yapılarda perde yüzeylerinin rendeyle düzeltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁰⁷ Yörede çınara "kavlağan" denilmektedir.

⁶⁰⁸ Bu bilgileri köy halkından edindik.

⁶⁰⁹ Kible cephesinde çatı altında pencere açıklığının üzerindeki duvar yüzeyinin rengi, daha aşağıdaki kesimlere göre daha açıktır. Daha yeniymiş gibi bir görüntü doğmasının sebebi geniş tutulan saçığın bu kesimin çok daha az yağış almasına yol açmasıdır. Diğer kesimlerde fazla yağışın etkisiyle ahşap yüzeyin rengi koyu kestaneye dönüşmüştür.

⁶¹⁰ Dikine uzatılan üç parçanın üzerinde açılan deliklere, aynı şekildeki küçük yatay parçaların geçirilmesiyle oluşturulan şebekede, geçmelerin aralarında sekizgen kafesler oluşmuştur.

⁶¹¹ Her iki pencerenin kompozisyon ve tekniği aynıdır. Bu pencerenin tek parça çubukları yatay konumda olup sayıca bir tane fazladır.

⁶¹² Bu kesimlere denk gelen budakların bertaraf edilmesi veya oyma sırasında yapılan bir hatanın telafisi için, böyle bir yama kullanma gereği duyulmuş olabilir.

Yapıyı saran revakın sonradan kapatılması, harimi karanlıkta bırakmıştır. Harimde altlı üstlü simetrik düzende yerleştirilmiş iki katlı altışardan on iki ahşap direk, mahfil katı ve çatıyı taşımaktadır. Her iki katta direk gövdelerinin alt ve üst kesimleri kare, ortası yuvarlaktır. Mahfil katı direklerinde oymalar görülmez. Ancak alt kat, orta direklerin alt kesimlerinin harime bakan ikişer yüzü, üst kesimlerinin ise tüm yüzleri oymalarla bezelidir. Direklerin alt kesiminde bir yüzde geometrik geçme kompozisyonu yer alır. Kenarlarda çekiç darbeleriyle yapıldığını sandığımız incecik kare şeklindeki yüzeyler, ilgi çeken bir detaydır (Foto.199). Bunun üstünde ince yivlerle yuvarlatılan gövdeye geçişte bir hatayî görülür. Diğer yüzde kenarlarda yarım hatayîler, ortada ise basit bir geometrik geçme kompozisyonu yer alır. Direklerin kirişle buluşacağı üst kesimlerde yürek motifleri, diğer yüzlerde kıvrık dalların ucunda lâleler, yuvarlak alanlar içerisinde hatayîler ve “S” şeklinde kıvrımlar görülmektedir.

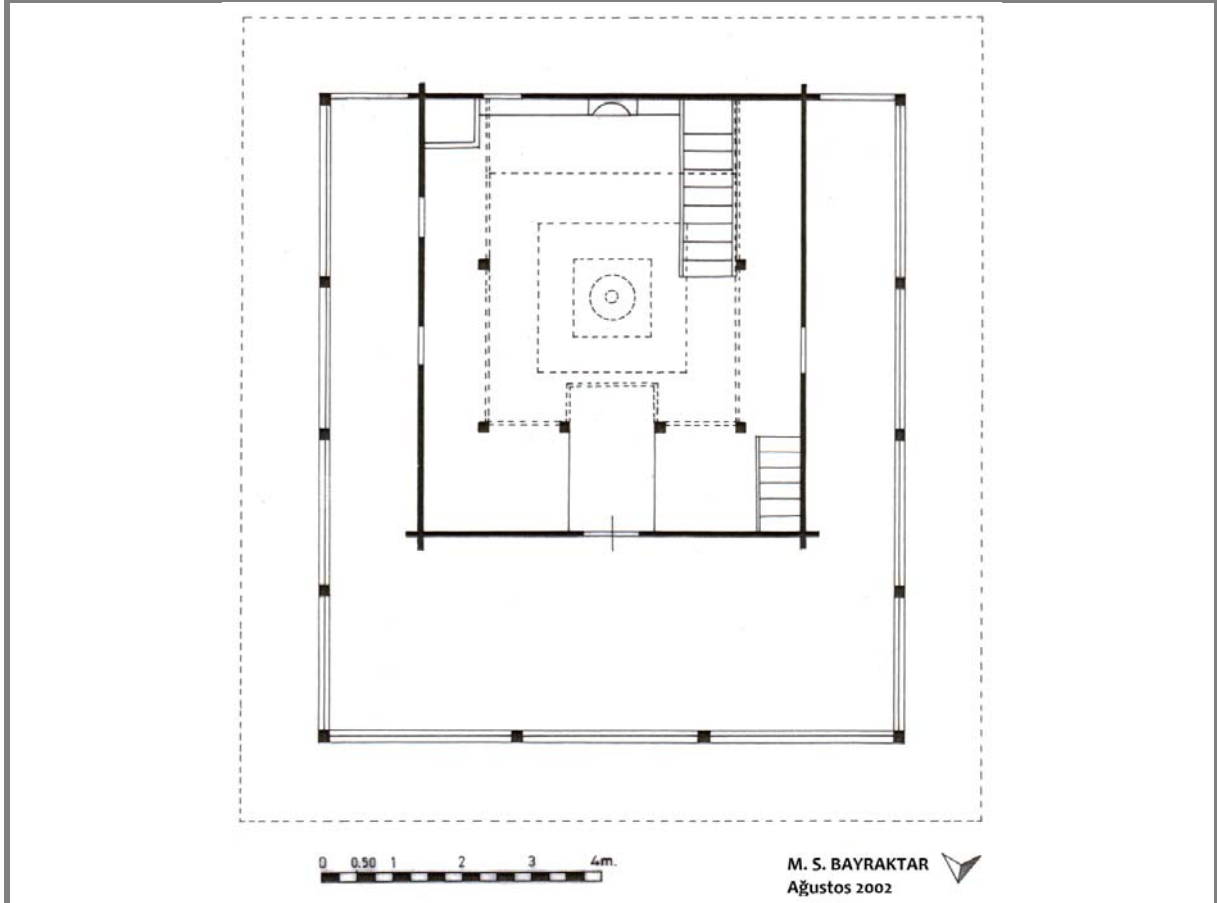
Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, harimin en sade elemandır (Foto.200). Harime doğru hafifçe taşırılan mihrap nişinin kavsara haricindeki kesimleri yenidir. İki yanında basit raflara yer verilen mihrabın üstünde, ağzları dışa kıvrık, hilâli hatırlatan bir motif görülür. Mihrabın sağında, kible duvarının doğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsünü, mahfildekinin benzeri, bir parmaklık sınırlar. Basitçe iki direk üzerinde duvar köşelerine bitiştirilen kürsünün harime bakan iki yüzünde, ağaç yüzeye oyulmuş ikili sarmal bir kuşak yer alır (Foto.201).

Mihrabın sağında yer alan minber, harimdeki en güzel unsurdur (Foto.202). Klasik elemanlara sahip minberin aynalık kısmındaki oymaları göz alıcıdır. Batı yüzü sade bırakılan minberin kapısı üzerinde, daha önce sözünü ettiğimiz kitabeler yer alır. Kanatları yalın bırakılan kapının binisi, basit profillerle bir nebze hareketlendirilmiştir. Tek parça ajurlu oyma kapı tacı, yarım yuvarlak bir güneş kursunu andırır. Bunun da orta kesimi, mihrapta olduğu gibi ağzı dışa dönük hilâle sonlanmaktadır. İnce silmelerle kuşatılan aynalığın doğu yüzü, her biri yaklaşık 0.60 m. enindeki dört parçadan oluşur (Foto.203). Aynalığı yan yana dizili yarım hatayîlerle çevrili geniş bir bordür kuşatır. Bordürü dolanan kıvrımların aralarına serpiştirilen hatayîler yüzeydeki boşluk hissini de gideren zengin bir görüntü sunar (Foto.204). Aynalığın merkezinde, bir bütün halinde tasarlanmış, birbirinden kesin sınırlarla ayırmadan, dört kümede ele alabileceğimiz bitkisel bir kompozisyon görülür. Her biri iç içe yarım daire halkalarla başlatılan kümelerden kuzey uçta bulunanı, stilize edilmiş zarif bir hayat ağacına benzemektedir. İnce bir dal şeklinde yukarıya uzanan eksenin sağ ve solunda simetrik düzende ince dallar, boyunları zarifçe aşağı kıvrılmış lâle motifleri görülür. Yer yer badem şeklinde yapraklar takılan ince dallar arasında yerleştirilen hatayîler, kompozisyonun boşluklarına göre, büyüklü küçüklü işlenmiştir (Foto.204). Aynalığın güneyine doğru gittikçe artan yüksekliğe paralel olarak boyutları büyüyen kümeler, birbirinin yakın benzeridir. Harime açılan kapının kanatlarında olduğu gibi, yukarıya doğru inçelip sonra da genişleyerek yayvan daireler oluşturan kıvrık dalların belirlediği stilize bitkisel kompozisyon, gayet ustaca istiflenmiştir. Sağlı sollu simetrisinin yine yer yer dikkate alınmayıp; yerine göre bir yaprak veya bir hatayî ile bozulduğu kompozisyonun ana unsurları, lâleler ve hatayîlerdir. Kıvrık dallara eklenen badem yapraklarla tamamlanan kompozisyon, harim kapı kanatlarıyla aynı teknik ve üslubu yansıtmaktadır. Mahfil korkuluklarına benzeyen minber korkuluğu, her biri geçirildikleri küpeştede döner vaziyette bulunan, silindirik boğumlu çubuklarla donatılmıştır (Foto.203). Çubuklar köşkte de devam eder. Basit ince direkler üzerinde, zarif kıvrımlarla kemer şeklinde dışa açılan köşkün üstünde, korkuluktakinin benzeri bir parmaklık ve konik sivri bir külah yer alır. Köşk altı, zarif kemer şeklinde kesilerek boşaltılmış, daha altta ise sade bir panoya yer verilmiştir.

Harimin kuzeyinde başlayıp doğu ve batıda kible duvarına kadar uzanan “U” şeklindeki kadınlar mahfilinin ortası, kibleye doğru dikdörtgen şekilde taşıntı yapar. Revakdakilere benzer, gayet zarif tutulmuş silindirik boğumlu çubuklarla donatılan bir parmaklıkla sınırlanan kadınlar mahfiline, harimin kuzeybatı köşesindeki basit ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Batıda duvara bitişen merdivenin diğer yakasını zarif bir parmaklık kuşatır. Mahfil çıkıntısının kibleye bakan alt yüzünde “S” şeklinde yatay olarak uzanan yer yer yapraklarla bezeli stilize bir kıvrık dal işlenmiştir.

Oymalarla bezeli bir başka alan, iç içe kare şeklinde çökertilen tavadır (Foto.205). İçteki çökertmenin dışında ve ortasında, çepeçevre dört yanı dolanır şekilde ajurlu oymalı, bir kuşak yer alır. Yüzeyden 0.25 m. kadar çökertilen kesimin dört yanında, hasır/sepet örgülü bir kuşak tekrar edilmiştir. Bundan sonra geniş tavan yüzeyinde sağa sola ve aşağıya yukarıya bakan sırt sırta vermiş “C”lerden oluşan geometrik bir kompozisyon yer alır. Bunun da içinde ajurlu oymalı tahtalarla dönülen, ortasında irice bir sarkıt bulunan merkez kare kısmı gelir (Foto.206). Sarmal yivlerin ince bir kuşakla daraltılıp sonra çiçekleri hatırlatır şekilde dilim dilim açıldığı plastik göbeğin çevresinde, dilimli yuvarlak bir pano yer alır. Bunun çevresinde içleri eğri oyulmuş, üçgenli geometrik bir kompozisyon görülmektedir. Merkezdeki kareleri dört köşelerinden birbirine bağlayan zarif eğrilerle bezeli ince kuşaklar, dikkat çeken bir başka ayrıntıdır. Tavanın ortasında yer alan çökertmeyle mahfil hizası arasında kalan dıştaki çökertme arasındaki alan yalın bırakılmıştır (Foto.205). Dıştaki çökertmenin sınırlarında, dört yanı dolanan iki kuşak yer alır. Dışta, uçları yarım yuvarlak bir hilâl dizisinden oluşan profilli bir kuşak yer alır. Kuşağın altın kesiminde, yan yana tekrar edilen üçgenler, içteki kuşakta küçük yarım daire dizileri görülür. Harim duvarlarının çatıyla buluştuğu dış kesimde ve bunun karşısında, revak direklerinin taşıdığı çatı kirişi hizasında, yarım yuvarlak ve hilâllî profiller, dıştaki çökertmenin sınırını belirler.

Harimde göze çarpan bir başka bezeme, aşı boyalı nakışlardır. Tavanın etrafında, ortadaki yuvarlak pano ve sarkıt üzerinde, mahfil direklerinde, doğuda güneydeki üst pencerenin sağ ve solunda gayet basit, renkleri solmuş, yeşil, pembe, mavi renklerle düz yüzey boyaması ve basit çiziklemelere yer verilmiştir. Büyük ölçüde silik ve sınırlı yüzeylerde kullanılan boyalı nakışlarda, ahşap bezemenin aksine, harimin geneline dağılan bir program dahilinde hareket edilmediği görülür. Bunlar yapının zengin ahşap oymalarının yanında son derece sınırlı ve bir o kadar da acemice yapılmış boyamalardır.

43. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii plânı.

192. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, güney ve doğu cepheleri.

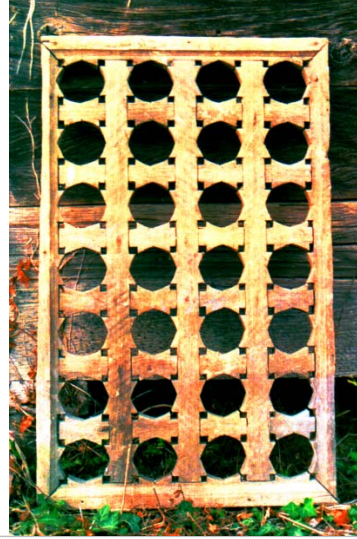
193. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, kapı kitabesi.

194. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minber kitabesi.

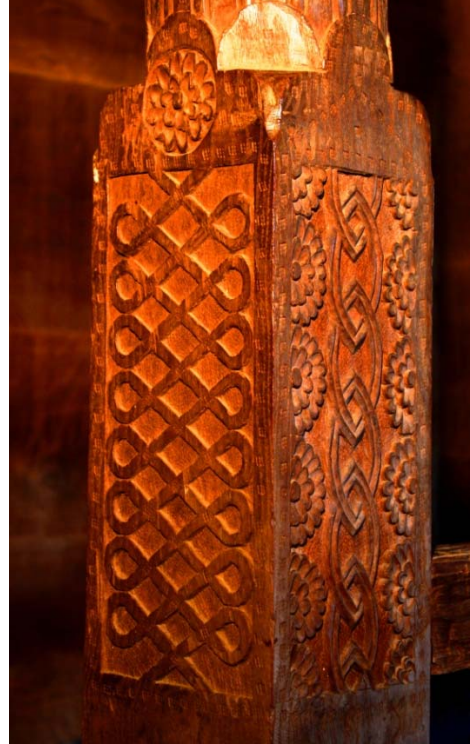
195. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, doğu revak, içten.

196. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, pencere şebekesi (2003 yılı).

197. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harime açılan kapı kanatları.

199. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, hariminde ahşap direk.

198. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harime açılan kapı kanatları.

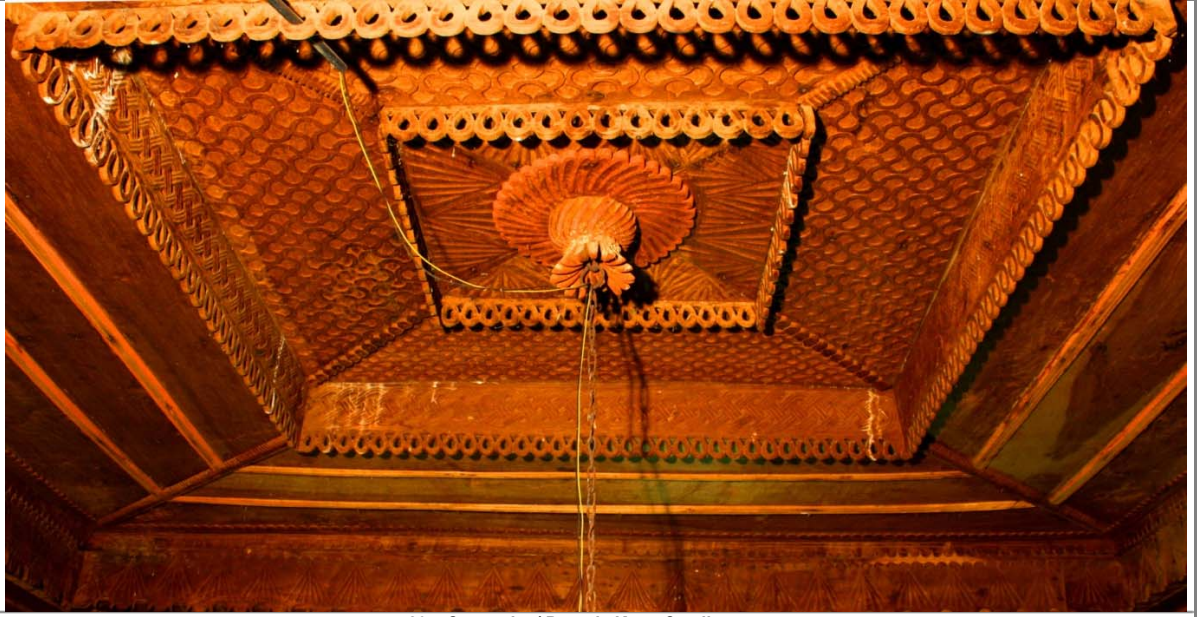
200. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, mihrap.

203. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minberi doğu yüzü.

204. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minber aynalığında detay.

205. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, tavanı.

202. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minberi.

201. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, vaaz kürsüsü.

206. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, tavan göbeği.

SAMSUN - ŞEYH SEYYİD KUTBEDDİN CAMİİ

Cami, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kökçüoğlu Mahallesi'nde, 100. Yıl Bulvarı üstündeki Kökçüoğlu Mezarlığı'nda⁶¹³ Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi'yle yan yana bulunmaktadır (Foto.207). Yapının inşa kitabesi yoktur. Yerel bazı yayınlara göre cami, yanındaki türbeyle⁶¹⁴ birlikte, 1895 yılında Hazinedar Süleyman Paşa'nın torunu Memduh Bey,⁶¹⁵ bir başka araştırmaya göre ise Şeyh Kutbeddin tarafından⁶¹⁶ yapılmıştır. İlk sıradaki görüşü kaydeden araştırmalarda herhangi bir belge gösterilmezken, ikincisinde, caminin kible bitişiğindeki türbede gömülü olan Şeyh Seyyid Kutbeddin'in⁶¹⁷ mezarındaki H. 15 Safer 722 (M. Şubat 1322) tarihten hareketle yapının, bu tarihte, Şeyh Kutbeddin tarafından yaptırıldığı sonucunu çıkarılmaktadır. Şeyh Seyyid Kutbeddin'ine atfedilen mezardaki yeni ahşap sandukalarda böyle bir kayıt yoktur. Sözü edilen mezar taşının kaybolmuş olabileceği düşünülebilirse de mezar taşının varlığı konusunda somut bir şey ortaya koymayan bu kayda ihtiyatla bakmaktayız.

Yapının içinde bulunduğu mezarlıkta 2006 ve 2007 yılında kapsamlı bir yüzey araştırması yapan ve konu ile ilgili bir kitap yayımlayan⁶¹⁸ E. Nefes, mezarlıkta ve türbede Seyyid Kutbeddin'e ait bir mezar taşına rastlamadığını belirtmektedir.

Mimari özellikleri geç devre, özellikle de 19. y.y.a işaret eden cami ve türbe, muhtemel mezar taşındaki tarihten çok sonraları, bir başkası tarafından yaptırılmış olmalıdır. Nitekim H.1280 / M. 1863–64 tarihli bir belgede, caminin bu tarihlerde “tamir ve inşa” edildiği kayıtlıdır.⁶¹⁹ Belgedeki ifadelerle bakarak cami ve türbenin bu tarihte yeni baştan yapıldıkları anlaşılmaktadır. Şer'iyye sicillerine dayanan bir araştırmada 1851 tarihinde “Şeyh Kudbiddin Zaviyesi vakıfları ve zaviyedarı”ndan bahsedilmektedir.⁶²⁰ Bir başka araştırmada⁶²¹ 1485 tarihli tahrir kayıtlarına dayalı olarak, Samsun'da mahalle adı şeklinde “Zaviye-i Seyyid Kutbeddin” ifadesinin geçmesi, yapının ve içinde bulunduğu zaviye kompleksinin belirtilen tarihte mevcut olduğuna işaret sayılmalıdır. Cami ve türbenin bugünkü şeklini kazandığı yukarıda işaret ettiğimiz geç tarihli onarım bir yana, ilk inşanın belirtilen tahrir kaydındaki tarihe nazaran 1485'e kadar geri gideceği görülmektedir. 1850 yılına ait bir vakfiyede⁶²² yapıya bir miktar nakit vakfedilmiştir.

Eski bir fotoğrafta⁶²³ caminin kuzeyinde birkaç metre mesafede görülen tek katlı kırma çatılı yapılarla birlikte görülen Cami ve türbenin, bir tekke kompleksi içinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Cami 1971–72 yıllarında belediye tarafından, türbeyle birlikte onarılmış, içinde bulunduğu mezarlığın çevresi duvarlarla çevrilmiştir.⁶²⁴ Yukarıda değindiğimiz yüzey araştırması bağlamında tarihi mezarlık 2006 ve 2007 ve 2009 yıllarında İlkadım Belediyesi tarafından temizlik, bakım, mezar taşlarının tespiti gibi işlerle elden geçirilmiştir.

Cami batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir alanda, doğuda 1.10 m. kadar yükselen bir platform üzerinde inşa edilmiştir (Foto.207). Kuzey, doğu ve batıda mezarlarla sarılan yapının önünde birkaç metre ilerideki şadırvan yeridir.

Yapı kareye yakın, derinlemesine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtüldür (Çiz.44). Camiyi doğu ve kuzeyde “L” şeklinde ahşap direklere oturan bir revak sarmakta, kible

⁶¹³ Seyyid Kutbeddin Mezarlığı da denilen tarihi kabristan, 1960'lı yıllara kadar kullanılmış, daha sonra yeni cenaze kabul etmemiştir. 1971–72 yılında belediye tarafından etrafı duvarlarla çevrilen mezarlıkta, çoğu 19. yüzyıldan kalma bir hayli mezar bulunmaktadır. Bir kısmına 100. Yıl Bulvarı ve yeni binalar yapılan mezarlık halen Samsun'un en eski ve en büyük tarihi mezarlığıdır. İ. TERZİ, “Samsun'daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları” O.M.Ü.E.F.D., S. 9, Samsun, 1997, s. 208. **Tarih Boyunca ...**, s. 53-54. Şehirdeki bu ve diğer tarihi mezarlıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 354-61.

⁶¹⁴ Caminin kible duvarı bitişiğinde aynı adla anılan ve ileride tanıtacağımız türbenin mimari özellikleri camiyle birlikte inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

⁶¹⁵ M. TORUN, **a.g.e.**, s. 18; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli ...**, s. 58; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 45; M. DAK, **a.g.e.**, s. 36. Memduh Bey'le ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

⁶¹⁶ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 51.

⁶¹⁷ Şeyh Seyyid Kutbeddin hakkında türbesini tanıttığımız bölüme bakılabilir.

⁶¹⁸ E. NEFES, **İlkadım Seyyid Kutbeddin (Kökçüoğlu) Mezarlığı Tarihi Mezar Taşları**, Samsun, 2009.

⁶¹⁹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 81.

⁶²⁰ M. BEŞİRLİ, “19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri”, s. 494.

⁶²¹ M. ÖZ, “Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 246.

⁶²² M. OKUDAN, **a.g.t.**, s. 18-19.

⁶²³ B. SARISAKAL, ... **Birinci Kitap**, s. 388.

⁶²⁴ **Tarih Boyunca ...**, s. 53–54. Cami ve türbe duvarlarını 10 yıl öncesine kadar dıştan kaplayan düz traversten kaplamanın bu onarımdan kalma olduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllarda veya birkaç yıl sonra camekânla kapatılan revakın kuzeyi, iki metre kadar genişletilmiş, ortasına bir kapı açılarak, bu bölümün doğu ucu imam odası, üst katı kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir.

bitişindeki kare plânlı türbenin güneydoğu köşesinde kare kaideli bir minare bulunmaktadır (Foto.207). Camiye giriş kuzeyde, doğu kenardaki bir kapıyla sağlanmıştır.

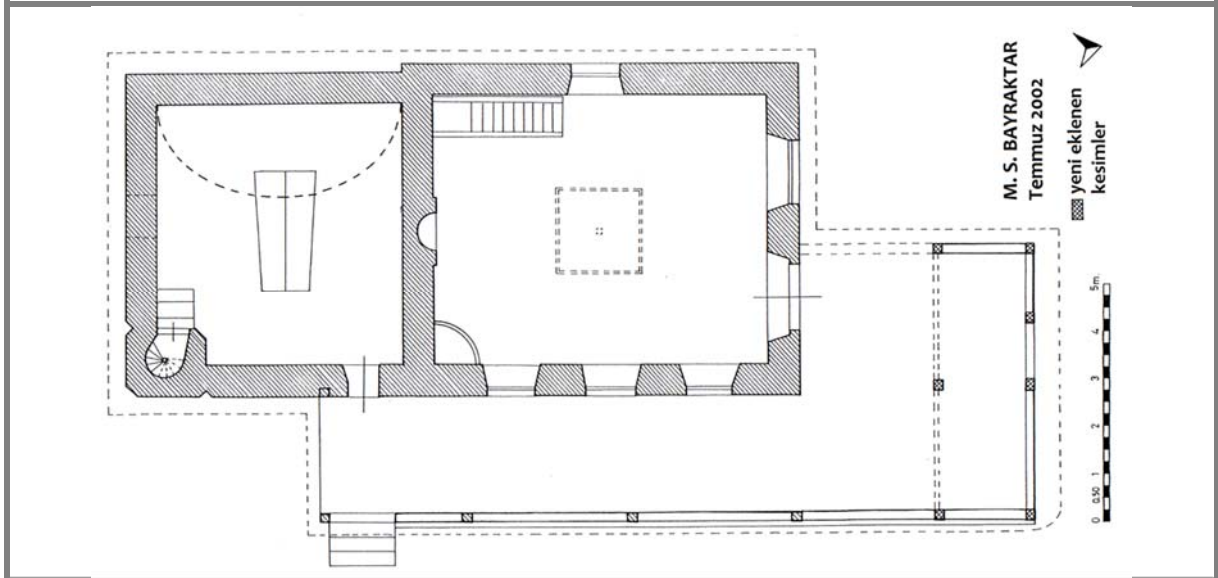
6.90 x 8.25 m. ölçülerinde, 0.65 m. kalınlıktaki duvarlarla kuşatılan yapının duvarlarında, doğuda üç, batıda ve kuzeyde birer olmak üzere, tek kat halinde, asimetric düzende, beş pencere açılmıştır. İçe doğru genişleyen mazgal pencere açıklıkları, basık kemerle kuşatılmıştır. Doğuda diğer cephelere nazaran daha fazla pencere açılmıştır.

Revakın kuzey kolu, doğu kenardan başlayıp kapı hizasında son bulmakta, tüm cepheyi kaplamaktadır. Kuzeyde üç, doğuda beş olmak üzere yedi ahşap direk üzerinde, sivri bağdadi kemerlerle dışa açılan revak, içten düz tavan, dıştan kırma çatı içerisine alınmıştır. Son yıllarda yarım bir duvar çekilip, camekânla kapatılan revakın, 1970'li yıllarda yayınlanan araştırmalarda basit ahşap bir parmaklıkla çevrili olduğu görülmektedir (Foto.208).

Türbenin güneydoğu köşesinde kadesiz olarak zemine oturuşan minarenin, kare gövdesinin köşeleri, pahlanmıştır. Konsolsu profilli taş çıkma üzerindeki şerefe ve yukarısı ahşaptır. Eski bir resimde⁶²⁵ (Foto.208) silindirik bir petek ve soğanvari bir külâh ve alemle son bulduğu görülen minarenin şimdiki korkuluğu, kaş kemerli köşkü ve kurşunla kaplı piramidal külâhı yenidir (Foto.209). Yaklaşık 12 m. yükseklikteki minare, yapıyla uyumlu, zarif bir elemandır.

Kuzey cephede basık kemerli bir kapıyla ulaşılan harim, gayet sade olup özellikle doğu yönündeki pencerelerle, ferah bir havaya kavuşmuştur. Pencerelerin uzun tutulması yapıdaki açıklık hissini artırmıştır. Tavanın ortasında kare şeklinde yalın bir çökertme yer alır. Kible duvarı ortasındaki yarım yuvarlak nişli, küresel kavsaralı mihrabı, duvardan hafif çıkıntılı yalın bir bordür kuşatır (Foto.210). Kible duvarının batısındaki minber ve doğu köşedeki vaaz kürsüsü yenidir.

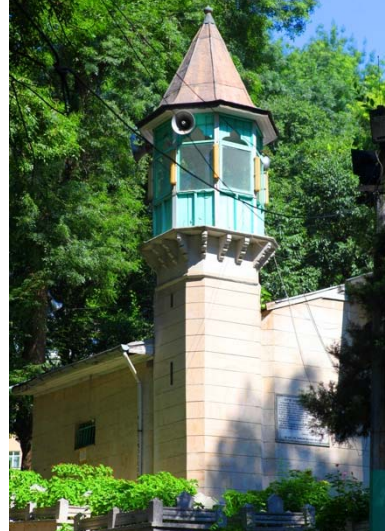
⁶²⁵ B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap, s. 347.

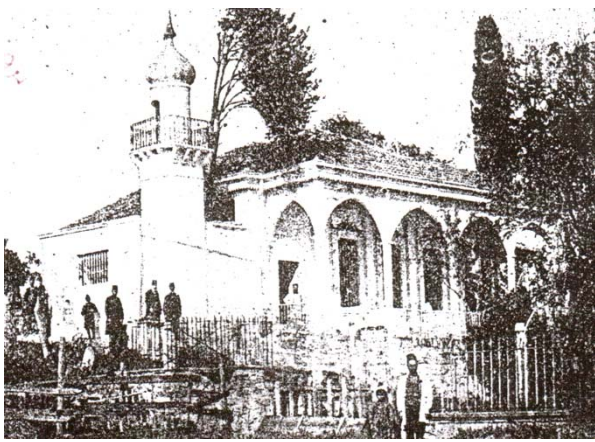
44. Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi plâni.

207. Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi,, kuzeydogudan.

209. Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, minaresi.

208. Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, 1905 yılı görünümü (B. SARISAKAL'dan)

210. Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii, mihrap ve çevresi.

KAVAK - ÇAKALLI BELDESİ KASIMZÂDE SOFU AHMED CAMİİ

Cami, Kavak'ın 20 km. kadar kuzeydoğusunda, Samsun - Ankara yoluna 500 m. mesafede, belde merkezinde yer almaktadır (Foto.211). Eski Samsun - Ankara yolu caminin yanı başından geçmektedir.

Caminin harime açılan kapısı üstünde, yaklaşık 0.70 x 0.23 m ölçülerinde, ahşaba oyularak nesih harflerle Osmanlıca ve Arapça yazılmış bir kitabe yer alır (Foto.212). Beş satırlık kitabenin üzerinde daha küçük bir başka ahşap kitabede, besmele yazılıdır. Hat ve istifi acemice olan kitabelerin metni şöyledir:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله موفق ايلدى بو جامع شريفى احيائه جماعته قلوبك صلات خمسة وجمعه نمازى...
الهى سن كرم بابك كشاد ايت همان اچيله سكا جانم. بو جامع صاحبك يا رب ايكى جهانده شاد ايت
صاحب الخيرات والحسنات دكيزاكره كي قريسنندن قاسم زاده احمدى صوفى افندى. غفر الله لنا ولكم
ولسائر المؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات الاحياء منهم والاموات برحمتك يا ارحم
الراحمين وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين فى سنة ١٢٩٦"

"Bismillahirrahmanirrahim

Elhamdülillah muvaffak eyledi bu cami-i şerifi ihyaya. Cemaatle kılınsin salat-ı hamse Cum'a namazı ...

İlahî sen kerem babın küşâd et. Hemân açıla? sana canım. Bu cami-i sahibin yâ Rab iki cihanda şâd et.

Sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat Denizegre-i karyesinden Kasım-zâde Ahmed-i Süfi Efendi gafferallahü lena veleküim

Velisairii'l - müminin ve'l - müminat ve'l - müslimin ve'l - müslimat el-ahyun minhum ve'l- emvât birahmetike yâ erhemer

Rahimîn ve selamün 'ale'l-mürselin ve'l-hamdü lillahi rabbi'l-'alemin. Fi sene 1296." ⁶²⁶

Kitabede geçen "bu camii şerifi ihyaya" tabiri, caminin inşasını da kastedebilecek geniş bir anlam içermektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 13 Cemaziye'l-Ahir 1299 / Nisan 1882 tarihli vakfiyesindeki ifadeler, ⁶²⁷ caminin Kasımzâde Ahmed Sofu tarafından yenilediğine işaret etmektedir. Kitabede H. 1296 / M. 1879, vakfiyede H 1299 / M. 1882 şeklindeki tarihlere bakarak, caminin yenilenmesinden üç yıl sonra vakfiyesinin hazırlanmış olabileceği düşünülebilir. 1879'daki yenilemenin içeriği belli olmamaktadır. Ancak ileride değineceğimiz üzere caminin batı yönden genişletildiğine işaret eden izler, bu tarihten kalmış olmalıdır. ⁶²⁸ 1879'da yenilenmeden önce caminin yerinde muhtemelen daha küçük ve onarıma muhtaç bir ahşap cami bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yapının inşası hakkında bir ipucu yoktur. Cami, bugün bakımlı bir haldedir.

Yapı kuzeyindeki küçük derenin kenarından başlayarak hafifçe yükselen bir alanda, dereye 50 m. kadar mesafede bulunmaktadır. Derenin karşısında birkaç yüz metre kuzeybatıda Çakallı Hanı, caminin 70–80 m. kadar kuzeyinde de Çakallı Köprüsü, ayrıca 30 metre kadar kuzeyinde kısmen tahrip olmuş ve toprağa gömülü halde bir çeşme bulunmaktadır. Caminin 5-6 m. kadar kuzeybatısında avlu içerisinde zemine gömülü halde devşirme olması muhtemel bir mermer sütun parçasının yakın zamanlara kadar ezan taşı olarak kullanıldığı mahallince bildirilmektedir. 35 cm. kadar bir çapa sahip ezan taşı, yerden 50 cm. kadar yükselmektedir.

Cami, güneyden kuzeye doğru alçalan bir arazide, moloz taşlara oturan kirişler üzerinde kurulmuş olup kible tarafta 0.40 m., kuzeyde 1.50 m kadar yükseltilmiştir (Foto.211). Yapının altındaki boşluk, muhdes duvarlarla kapatılmıştır. Caminin batı ve kuzey kesiminde, küçük bir hazire yer alır. Zamanla teşkil olduğu anlaşılan hazirede, revakın batı yanındaki bir mezarın, baniye ait olduğu söylenmektedir.

Yapı ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Son cemaat yeri revakı da dahil olmak üzere, içten düz tavanla örtülen cami, dıştan dört omuz kırma çatıyla kaplanmıştır (Çiz.45). Orijinalde 6.30 x 7.30 m. ölçülerinde, dikine dikdörtgen şeklindeki harim ile bunun önünde dört direk taşıyan, yanları açık bir son cemaat yerinden oluşan caminin boyutları 6.60 x 10.95 m.dir. Harimin batı duvarı sonradan kaldırılıp yapı, bu yönde genişletilmiştir. Bugün bu ilaveyle birlikte harim enine dikdörtgen şeklinde olup 9.05 m. ölçülerine ulaşmıştır. Caminin kadınlar mahfili ve minaresi yoktur.

Harim duvarları, köşelerde, armoz direğine iki kanallı çalma boğaz geçmelerle bağlanmıştır. Duvar ortalarına yerleştirilen direklere, iki kanal çalma boğaz tekniğinde ilave edilen perdelerle duvarlar tamamlanmıştır. Batıdaki ek de bu usulle yapılmıştır. Bu teknikte yapılan diğer camilerde genelde 5-6 cm.

⁶²⁶ Ahşap yüzeydeki aşınma yazıların okunuşunu hayli güçleştirmektedir. Kitabenin okunuşunda Can'ın yayınından büyük ölçüde istifade edilmiştir. Y. CAN, a.g.e., s. 49.

⁶²⁷ "Medine-i Samsun'a muzafa kavak nahiyesine tabi Çakallı Karyesi ahalisinden ve eshab-ı hayratından Kasımzâde Ahmed Sofu bin Hacı Mehmed'in müceddeden bina ve inşa eylediği camii şerif..." V.G.M.V.K.A. 589 Numaralı Defterin 155. sayfa ve 273. sırasında kayıtlı vakfiye.

⁶²⁸ Can da yapıyı tarihlendirirken kitabenin onarım kitabesi olması ihtimalini benimseyerek buradaki tarihin batıdaki genişlemeye işaret ettiği ihtimali üzerinde durmaktadır. Y. CAN, a.g.e., s. 49.

arasında olan duvar kalınlığı, bu camide 15 cm.yi bulmaktadır. İçten sıvayla kaplı duvarlar Y. Can'ın da işaret ettiği⁶²⁹ gibi "bağdadiye benzer kaplama" ile kaplanmış olmalıdır.⁶³⁰

Camiye, kuzeyde bulunan dört basamaklı betonarme bir merdivenle ulaşılmaktadır.⁶³¹ Merdivenin yanında taşlar üzerinde 0.50 m. kadar yükseltelen, masa şeklinde blok moloz bir taş muhtemelen musalla taşı olarak kullanılıyordu. Yapının önünde orijinal harim boyunca uzanan revak, dört ahşap direk üzerinde yükselmektedir. Yapının diğer kesimlerinde olduğu gibi, tek katlı revakın içi, düz tavanla örtülü olup dıştan, harimi örten kırma çatı içerisine alınmıştır (Foto.213). Profilli başlıklı alt ve üst kesimleri kare, ortaları yuvarlak kesitli direkler arasında basit bir korkuluk yer alır. Son cemaat yerinin zemini, kapının iki yanında 0.30 m. kadar yükseltilmiştir.

Harim duvarlarında kuzeyde pencereye yer verilmezken, doğu ve batıda karşılıklı ikişer, kiblede üç olmak üzere yedi pencere açılmıştır. Kanatları yenilenen pencerelerin dikdörtgen açıklıkları, kasalara geçirilen yatay çubuklu demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Alaturka kiremitlerle kaplı çatı, duvarlardan, iki kademeli merteklerle 1 m. kadar taşırılan geniş saçaklarıyla güzel bir görüntü verir. Harimin kuzey cephesi ortasında yer alan kapı, sade tutulan kanatlarıyla mütevazı yapıyla uyumlu olup, açıklık üstündeki kitabesiyle ilgi çeker (Foto.213).

Yapının içi, son derece yalındır (Foto.214). Batıda kaldırılan duvarın yerinde bugün üç direk bulunmaktadır. Son derece basit tutulan kare kesitli direklerden, ortadakinin başlığı profillidir. Kible duvarı boyunca, zeminden 0.30 m. kadar yükselen basit bir sekiye yer verilmiştir. Vaktiyle kible duvarının ortasındayken bugün doğuya yakın düşen mihrap, harime doğru taşıntı yapan, basit basık yuvarlak bir nişten ibarettir (Foto.214). Mihrap ve kapının sağ ve solundaki sekileri ve direkleri dolanan korkuluklar, yenidir.

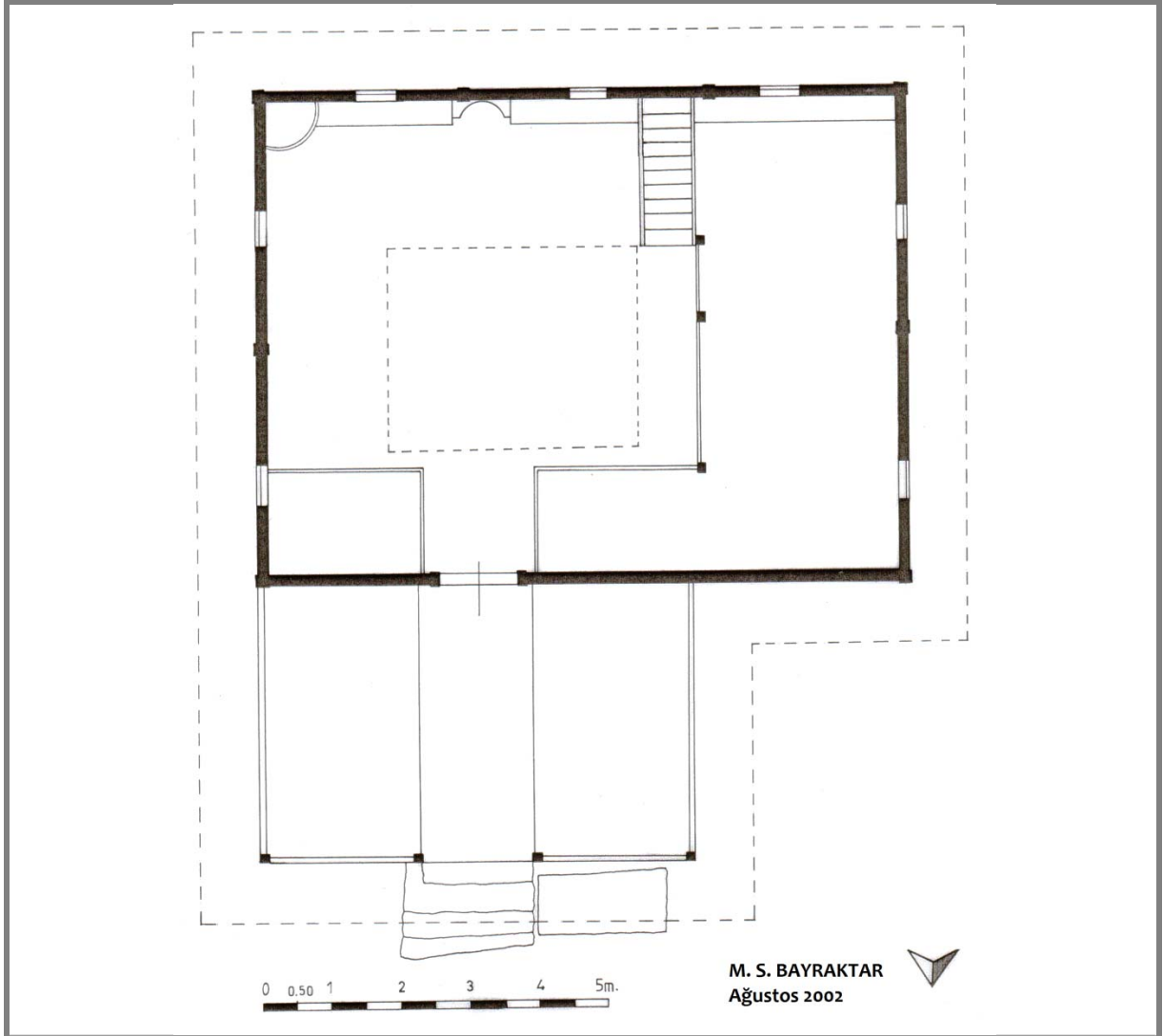
Mihrabın sağında bulunan minber, son derece sade tutulmuştur. Köşk, külah ve kapı kanatları bulunmayan minberin korkuluğunda, kafes oyma basit bir geometrik kompozisyon dikkat çeker. Bunun üstündeki korkuluk yeni olmalıdır. Vaaz kürsüsü, harimin güneydoğu köşesinde olup, düz tahtalarla çakılmak suretiyle yapılmış basit bir elemandır (Foto.214).

Tavanda, asıl harimin üzerinde, basit bir çökertme yer alır. Çökertmenin çevresini basit profilli bir alın tahtası dolandır. 2003 yılı araştırmamızda muhdes sıvalı kible duvarı yüzeylerinde vaktiyle kalemişi nakışların bulunduğunu köy halkından işitmiş idik. Ancak son yıllardaki restorasyonda muhdes olduğu anlaşılan sıva kaplama kaldırılarak ahşap yüzeyler açığa çıkarılmıştır.

⁶²⁹ Y. CAN, a.g.e., s. 47.

⁶³⁰ İlkin, halen mevcut olduğu üzere, ahşap perdelerle teşkil edilen duvarların, sonradan içten bağdadi kaplamayla sarılmış olabileceği anlaşılmaktadır.

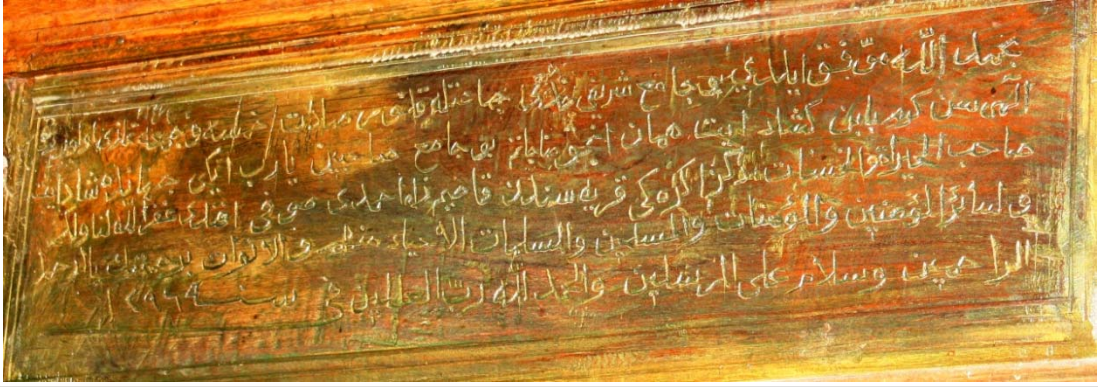
⁶³¹ Merdivenin orijinalde ahşap olabileceği düşünülebilir.

45. Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmet Camii plâni.

211. Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, kuzeydoğudan.

212. Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, harime açılan kapı üstündeki kitabe.

213. Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, kuzey cephe.

214. Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, harimi kible duvarı.

HAVZA - CEVİZLİK KÖYÜ CAMİİ

Cami, Havza'nın 12 km. kadar kuzeydoğusuna düşen Cevizlik Köyü⁶³² merkezinde bulunmaktadır (Foto.215-216). Yapının çeşitli yerlerinde, üç tarih kitabesi bulunmaktadır.

1-Caminin minber kapısı tacında, ahşap zemine, üç satır halinde nesih hatla yazılan Arapça kitabenin metni şöyledir: (Foto.217)

"قد وقف هذه المنبر / الحاجي عمر اغا عمل على سنة ١٢٩٦"

"Kad vekafe hazihi'l-minber / el Haci Ömer / 'amele Ali sene 1296"

2-Harime geçit veren kapının sol kanadında, üst orta başlık üzerinde, beyaz boya ile "sene 1305" (M. 1887-88) yazılıdır (Foto.218).

3-Minare kaidesinin kuzeye bakan yüzünde, kapı üstünde yaklaşık 0.70 x 0.30 m. ölçüsünde beyaz mermer üzerine, kartuşlar içerisine alınarak, dört satır halinde, nesih hatla yazılmış, Osmanlıca bir kitabe bulunmaktadır (Foto.219). Kitabenin metni şöyledir.

"حبذا بو مناره عليا / اسم غفاري ايليور اعلا
ايديلير ابالي خور دار / بذل قدرت ايدوب و آنى انشا
يالكر قويدى طاشى غازى بك / شكرا لله سعيهم ايدا ١٣١٦"

"Habbeza bu minare-i ulya / ismi Gaffari eyliyor a'la
Eylediler ahaliyi hor dâr / bezli kudret idüp anı inşâ
Yalnız kaviydi taş Gazi Bey / Şükran lillah sa'yihim ebada 1316"

Yukarıdaki kitabelerden en eskisi, H. 1296 / M. 1879 tarihli minber kitabesidir. Yapı muhtemelen bu tarihte yapılmış olmalıdır. Kapı kanatlarındaki tarih dokuz, minaredeki ise yirmi yıl sonradır. Kitabelerden hareketle caminin 1879'da yapıldığını, bu tarihte camiye Hacı Ömer Ağa tarafından "Amele Ali"ye yaptırılan ahşap bir minber konulduğunu, harime geçit veren kapı kanatlarının 1887-88'de, minarenin ise Gazi Bey adında bir şahıs tarafından 1893 yılında yaptırıldığını söyleyebiliriz.⁶³³ Köy halkından caminin 1943⁶³⁴ ve 1960⁶³⁵ depremlerinden sonra ve 1992-93⁶³⁶ yıllarında elden geçirildiğini öğrendik.

Yapı duvarlarla çevrili küçük bir avlu içerisinde batıdan doğuya doğru hafifçe meyilli bir alanda inşa edilmiştir. Cami içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülü, boyuna dikdörtgen şeklinde bir harim ile bunun önünde yer alan, yanları kapalı sundurma şeklinde, dört ahşap direk taşıyan bir son cemaat yerine sahiptir (Çiz.46). İçten düz tavanla kapatılan son cemaat yeri, dıştan harimi kapatan kırma çatı altına alınmıştır (Foto.216). Kuzey duvarı ortasında açılan kapıyla ulaşılan harimin kuzeyinde, kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Caminin yenilenen minaresi, kuzeybatı köşededir (Foto.220).

10.80 x 12.10 m. ölçülerindeki camiyi, 0.90 m. kalınlıktaki duvarlar çevrelemektedir. İçten ve dıştan sıvayan duvarların malzemesi görülememekle birlikte, kâğıt olabileceği anlaşılmaktadır. Son cemaat yerini yanlardan kapatan 0.20 m. kalınlığındaki sıvalı duvar, hımsıdır (Foto.216).

Duvarlarda, her cephede ikişer olmak üzere, asimetrik düzende, sekiz alt pencere açılmıştır. Kible yönde bunların üstünde iki, doğuda kuzeye kaymış durumda bir olmak üzere, üç üst pencere ile sayı on bire tamamlanmıştır (Foto.215-216). Kible duvarındaki mazgal üst pencereler, alttakilerin tam üstünde yer alırken, diğerlerine nispeten küçük tutulan doğu duvardaki pencere, simetriyi bozmuştur. Pencerelerin dikdörtgen açıklıkları, demir şebekelerle donatılmıştır. Duvarlardan 1.00 m. kadar taşınan, yeni kiremitlerle kaplı çatı, son yıllarda elden geçirilmiş olmalıdır.

Caminin önündeki son cemaat yeri, yanlarda duvarlar, önde dört ahşap direk taşıyanmaktadır. Altta kare,

⁶³² Yöre sakinlerinden köyün vaktiyle Kafkasya muhacirlerinin iskânıyla kurulduğunu öğrendik.

⁶³³ İlk kitabede adı geçen Hacı Ömer Ağa'nın yapının banisi olabileceği akla gelirse de kitabede bu şekilde bir ifade geçmemektedir.

⁶³⁴ 1943 yılındaki depremde caminin çatısının kaydığı akabinde yıkılmadan yerine çakıldığı, kaide üstünden yukarısı yıkılan minarenin orijinalinden 7-8 m. daha kısa olarak, yeniden inşa edildiği, minarede kullanılan kesme taşların 3-4 yıl öncesine kadar faaliyetine devam eden Havza'nın Karacaören (Taşkaracaören) Köyü'ndeki taş ocağından sağlandığı bildirilmiştir.

⁶³⁵ Eskisi harçsız, kuru duvar olan avlu duvarının, 1960 yılı depreminde yıkıldığını öğrendik.

⁶³⁶ Bu yıllarda yapı içinden olan kadınlar mahfili girişinin, -batı duvarın üst kesimine merdivenle ulaşılan muhdes bir kapı açılarak- dışa alındığı, mahfile orijinalde harimdeki ahşap bir merdivenle ulaşıldığı ifade edilmiştir. Batıda duvara bitişik olarak yükselip mahfile açılan betonarme merdiven, buradaki kapı, merdiven yanındaki ahşap depo benzeri muhdes bölüm caminin orijinal görüntüsünü bir ölçüde bozmuştur.

üstte yuvarlak şekildeki direkler, köşeleri pahlı, üst üste yatık profilli başlıklar ve bağdadi kemerlerle son bulmaktadır (Foto.216). Son cemaat yerinin zemini⁶³⁷ yanlarda 0.50 m. kadar yükseltilmiştir.

Kuzey cephenin ortasında yer alan, düzgün kesme taş işçilikli, basık yuvarlak kemerli kapı, üç yönden silmelerle kuşatılmıştır (Foto.216-218). Açıklı koyulu taşlarla örülen kemerin üzerinde, siyah zemine sarı yıldızla yazılmış, tek satırlık celi sülüs bir dua kitabesi yer alır. Kemerin üstü yeşil zemin üzerinde, siyah konturlu, sarı ve kırmızı boyalı stilize bir bitki kompozisyonuyla bezenmiştir (Foto.218). Yakın zamanlarda üzerlerinden gidilerek boyaları yenilenmiş gibi görünen kalemişi nakışlardaki kompozisyon, orijinal olabilir.

Kapının üçer panolu çifte kanatlarının üstü, açıklık kemerine uydurulmuştur. Ceviz ağacından, her biri tek parça halinde çakılarak birleştirilen panolarda, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan nakışlar görülür (Foto.221). Birbirinin simetriği panolarda stilize edilmiş bitki ve barok tarzı kıvrımlar işlenmiştir. Alt panolarda, ortada tepeden resmedilen rozet şeklinde bir çiçek ve bunu çevreleyen barok tarzı “C” ve çeşitli kıvrımlar görülür. Diğerlerinin üç katı kadar büyük tutulan orta panolarda, iç içe geçirilmiş daireler içerisinde, stilize çiçek ve kıvrımlar tekrar edilmiştir. Üst panolardaki kompozisyon öncekilerin yakın bir benzeridir. Ancak sağ panoda dikine duran kompozisyon, solda, yan yatırılmıştır.⁶³⁸

Cami dıştan olduğu gibi, içten de gayet bakımlıdır. Yakın zamanlarda pencere altlarına kadar lambriyle kaplanan duvarların sıvası yenidir. Lambri kaplama kible duvarı boyunca uzanan seki ve mihrabı da kapatmaktadır (Foto.222). Köy halkı, kible duvarı ortasında yer alan alçı kaplamalı yarım yuvarlak nişli mihrabın, “cumhuriyet devrinden” kalma olduğunu ifade etmektedir. Kible duvarının doğu ucundaki vaaz kürsüsü yenidir.

Harimin kuzeyinde, dört ahşap direk üzerine uzatılan kirişler ve duvarlarla taşınan kadınlar mahfili, basit bir parmaklıkla çevrilidir (Foto.223). Köy halkı, bugün düz bir hat şeklinde uzatılan mahfil parmaklığının, vaktiyle Sivrikese Köyü Camii’nde olduğu gibi, kibleye doğru bombeli bir çıkma teşkil ettiğini belirtmektedir. Mahfilin altı iki yanda, parmaklıklarla çevrili sekiler şeklinde hafifçe yükseltilmiştir. Parmaklık, aralarında üçgen şeklinde boşluklar oluşan tahtalarla teşkil edilmiştir. Sarıya boyalı tahtaların dışa bakan yüzünde, kalemişi nakışlar yer alır. Sarı zemin üzerinde yeşil ve beyaza yakın pembe ve açık mavi tonların görüldüğü motifler birbirinin aynısıdır. Üst kesimde basit bir palmet, altta ise alt kesimleri düğümlemiş yeşil dal ve yapraklar arasında, açık renkli bir çiçek tasvir edilmiştir. Taş kaidelere basan yuvarlak direklerin alt kesiminde, zarif sütun-kemer dizisi içerisinde, hatayî tarzda basit çiçek tasvirleri yer alır. Kapı kemeri köşeliklerindekiyle üslup açısından yakınlık gösteren ve fırçayla sürülerek uygulanan kalemişi nakışların, ilk inşaya ait olup olmadıkları belli değildir.

Harimin güneybatı köşesindeki minber, yapının en güzel unsurudur (Foto.224). Kapı kanatlarında olduğu gibi gayet iyi durumdaki minber, ceviz ağacından çakma usulüyle inşa edilmiştir. Kapı tacındaki kitabeye göre, 1879 yılında yapılan minberin ustası “Amele Ali”dir.⁶³⁹ Minberde kapı kanatlarına yer verilmemiştir.⁶⁴⁰ Oldukça yüksek tutulan, iki parça ağaçtan müteşekkil kapı tacının, kemer formu verilerek çerçeve içerisine alınan alt kısmında, sözünü ettiğimiz kitabe ile “C” ve “S” benzeri kıvrımlar görülür (Foto.217). Ajurlu tacın üst kısmı, hilâlle son bulan, stilize kıvrımlarla bezenmiştir. Süpürgeliğin birbirinin simetriği yan yana dörtgen panolarında kör yuvarlak kemerli dörtgenler içerisinde çeşitli kıvrımlar tekrar edilmiştir. Yan aynalık, merkezden dağılıp tüm yüzeyi bir bütün halinde dolduran “C” ve “S” benzeri kıvrım ve volütlerle bezenmiştir. Ortada, bir daireyle kuşatılan, tepeden işlenmiş bir çiçekten dağılan kıvrımlar, “C” ve “S” benzeri kompozisyonlar çizerek, aynalığın köşelerine doğru yönelmiştir. Bunları aynalığın kenarları boyunca, ikili sarmal şekilde uzatılan “S” benzeri kıvrımlar karşılar. Bir nevi kenar bordürü olarak kompozisyonda yerini alan bu kesim, korkulukta da tekrar edilmiştir. Köşk kısa tutulmuş olup, kemerli formlar meydana getiren ajurlarla bezenmiştir. Minberin harime bakan kuzey ve doğu kenarlarında yine benzeri kıvrımlar görülür. Köşk altı, üst üste binen dikkörtgen panolara bölünmüştür. Panoların köşeleri kıvrımlarla bezenirken, orta kesimleri kesilerek boşaltılmıştır. Konik külah son derece yalın olup, küçük bir küp ve hilâlle son bulmaktadır (Foto.224).

Gayet muntazam, yuvarlak satırlı bir oyma tekniğinin görüldüğü kompozisyonlarda hakim unsur, stilize bitki kompozisyonlarını andıran kıvrımlardır. Yer yer belli belirsiz şekilde karşımıza çıkan stilize bitki motifleri, kompozisyonda çok az bir yer işgal eder.

Caminin iki kademeyle çökertilen tavanı, sırt sırta veren ve tavan döşemesine alttan çakılan “C”lerden oluşan bir kompozisyonla bezelidir (Foto.225). Tavan ortasındaki yuvarlak göbeğin merkezinde, dilimli küresel

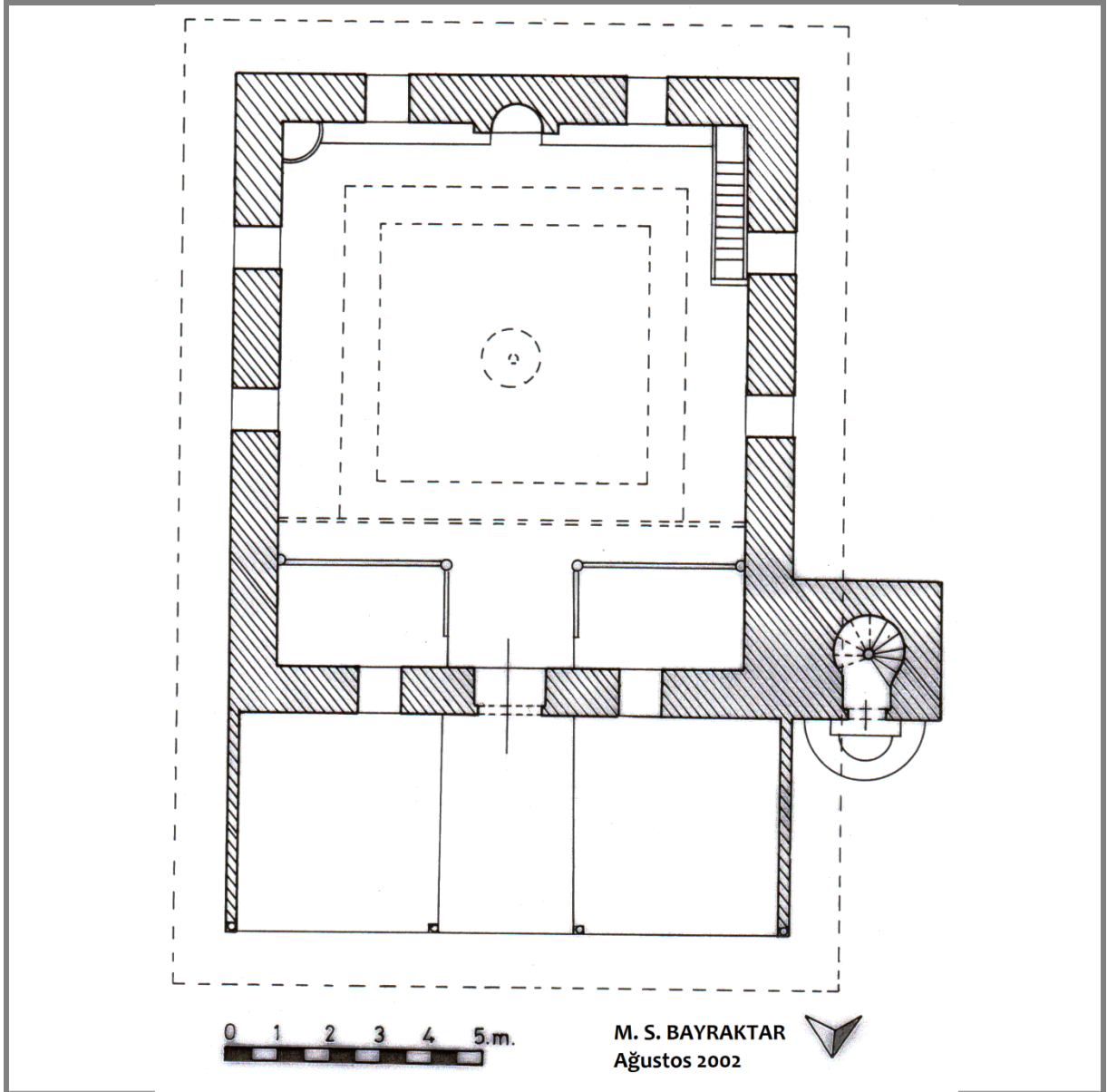
⁶³⁷ Köy halkı bugünkü beton zeminin orijinalinin tahta olduğunu belirtmektedir.

⁶³⁸ Soldaki kanadın üzerinde beyaz boya ile yazılmış olan “sene 1305” şeklindeki kitabeye daha önce değinmiştik.

⁶³⁹ Köyün yaşlılarına göre minberin ustası ileride inceleyeceğimiz Sivrikese Köyü minberinin ustasıyla aynı, Yergani adında Rum asıllı bir ustadır. (S. SAKALLI, *Havza Köylerinde Üç Ahşap Minber*, Gazi Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi A.B.D., Lisans Tezi, Ankara, 1998, s. 9). Tezde de dikkat çekildiği üzere kitabede usta açıkça “amele Ali” ifadeleriyle kaydedilmiştir. Bu durumda Rum asıllı ustanın bir muhtedi olabileceği veya ustanın rivayette geçen Rum olamayacağı düşünülebilir.

⁶⁴⁰ Minberin yakın bir benzeri olan Sivrikese Köyü Camii minberinde de kapı kanadı görülmez.

küçük bir sarkıt yer almakta, bunu daire ve “S” kıvrımlarından oluşan bir kompozisyon çevrelemektedir (Foto.225).

46. Havza / Cevizlik Köyü Camii plâni.

215. Havza / Cevizlik Köyü Camii, kible cephesi.

216. Havza / Cevizlik Köyü Camii, kuzey cephe.

217. Havza / Cevizlik Köyü Camii, minber kapı tacındaki kitabe.

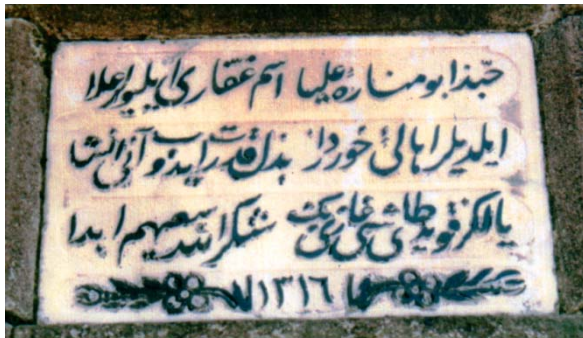
218. Havza / Cevizlik Köyü Camii, harime açılan kapı kanatlarındaki kitabe.

221. Havza / Cevizlik Köyü Camii, harime açılan kapı kanatları.

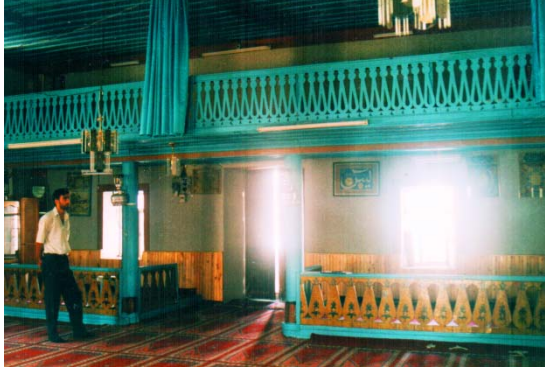
220. Havza / Cevizlik Köyü Camii, minare.

219. Havza / Cevizlik Köyü Camii, minare kaidesindeki kitabe.

222. Havza / Cevizlik Köyü Camii, harim kible duvarı.

223. Havza / Cevizlik Köyü Camii, harim kuzey kesim.

225. Havza / Cevizlik Köyü Camii, tavanı..

224. Havza / Cevizlik Köyü Camii, minberi

HAVZA YÖRGÜÇ PAŞA CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde, İmaret Mahallesi'nde, Mustafa Bey Hamamı'nın doğu yanında bulunmaktadır (Foto.226-27). İnşa kitabesi bulunmayan caminin, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık.⁶⁴¹ A. Şimşirgil'e göre cami, Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa⁶⁴² tarafından Rum beylerbeyliğine gönderildiği H. 826 / M. 1423 yılından sonra yaptırılmıştır. Ayverdi, Havza'da Mustafa Bey vakıflarını sayarken caminin de ona ait olduğunu belirtmektedir.⁶⁴³ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Mustafa Bey'e ait H. 840 M.1436-37 tarihli imarete ait vakfiyede Şimşirgil'in de isabetle kaydettiği gibi – camiden bahsedilmemektedir.⁶⁴⁴ A. Şimşirgil, caminin evkaf ve tahrir defterlerinde Yörgüç Paşa adına kayıtlı olduğunu bildirmektedir.⁶⁴⁵ Bir başka araştırmada Başbakanlık Osmalı Arşivlerinde bulunan H. 1001 / M. 1592-93 tarihli bir belgeye atıfla caminin Yörgüç Paşa'ya ait olduğu belirtilmektedir.⁶⁴⁶ Hüseyin Hüsameddin, yapının H. 925 / M. 1519 yılında Karaman Beylerbeyi Şâdi Paşa tarafından yeniletilirip vakıflarının tanzim edildiğini belirtmektedir.⁶⁴⁷ Ayverdi, "Samsun Evkaf Müdürlüğü'nde" yapıya ait bir kayıta caminin H. 1300 (1882-83) senelerinde yenilendiğini ("tecdid") bildirmektedir.⁶⁴⁸ Mevcut yapının mimari özellikleri de bu tarihlere uymakla birlikte bundan sonra da elden geçirilmiş olmalıdır. Cami 2006 yılında vakıflarca elden geçirilmiştir.⁶⁴⁹

Cami kuzeyden güneye doğru alçalan, oldukça eğimli bir arazide kurulmuştur⁶⁵⁰ (Foto.227). Yapının güney ve doğusunda, yüksek bir duvarla desteklenen teras şeklinde küçük bir avlusu bulunmaktadır. Avluya, duvarın kibleye yakın bir kesiminde açılan bir merdivenle çıkılmaktadır⁶⁵¹ (Foto.227). Caminin birkaç metre güneybatısında Mustafa Paşa Kaplıcası (Küçük Hamam) bulunmaktadır.

Cami, boyuna dikdörtgen plânlı olup, içten aşşap direklerle taşınan düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.47). Harimin kuzeyinde kadınlar mahfiline yer verilen caminin minaresi, kuzeydoğu köşededir. Camiye doğu ve batı duvarlarda, aynı eksen üzerindeki iki kapıyla ulaşılmaktadır.⁶⁵²

Dıştan oldukça sade görünen caminin duvarlarında, doğuda bir alt iki üst, batıda iki üst, güneyde dört alt olmak üzere, asimetrik düzende yer yer iki kat halinde sekiz pencere açılmıştır. Pencereler, altta daha büyük olmak üzere, dikdörtgen açıklıklı olup, üsttekiler çatıyla aynı seviyededir (Foto.226). Bunların sonradan açılmış veya elden geçirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.⁶⁵³

13.70 x 18.40 m. ölçülerindeki harimin duvar kalınlığı doğu, batı ve kuzeyde 1.20 m. kiblede ise 0.30 m.dir. İçten ve dıştan sıvanan duvarların malzemesi anlaşılacakla birlikte üç yönde kâgir, diğerlerine göre

⁶⁴¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde yapıya ait bir şahsiyet kaydına rastlayabildik. V.G.M.V.K.A., 2276 Numaralı İl Fihristi, s. 53, sr. 8, 3/2 esas, 63 sr. no'lu yeni şahsiyet kaydı.

⁶⁴² "II. Murad devrinin beş kudretli devlet adamlarından biri" olarak nitelendirilen (A. ŞİMŞİRGİL, "Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul, 1995, s. 459) Paşa'nın, Sultan II. Murad'ın lalası, sonra fevkalade yetkilerle donatılmış olarak, Rum Beylerbeyliği vazifesinde bulunduğu görülmektedir (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 459. Aşıkpaşazâde, **Osmanoğulları'nın Tarihi** (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul 2003, s.173, 178-89 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Kitabeler**, İstanbul, 1927, s. 26-28). Hoca Saadetin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, C. II, s. 157-64 ; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, Ankara 1998, s. 396, 403, 405, 406; Cemal TOKSOY, "Yörgüç Paşa (Lala)" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul 1999, s. 677. Uzun yıllar bu görevde kalan paşanın, başta Amasya olmak üzere Tokat, Gümüş, Vezirköprü, Havza, İskilip ve Kavak'ta yaptırdığı yapılar ve bunlara ait vakıfları bilinmektedir (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 463-70; E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-51) II**, İstanbul, 1989, s. 495-97, 512,570). 1441'de vefat eden paşanın Amasya'da yaptırdığı caminin yanındaki türbesine defnedilmiştir (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 463).

⁶⁴³ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498'de Havza'daki eserler, bir hamam (Büyük Hamam kastediliyor) hariç olmak üzere, Mustafa Bey'e ait gösterilmektedir. Ayverdi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 747 numaralı Harameyn 14 defterin, 356. sayfasında kayıtlı olarak gösterdiği Mustafa Bey'in vakfiyesine işaret etmekte ve ilçedeki Mustafa Bey İmaret'i'nin vakıflarını sıralamaktadır.

⁶⁴⁴ V.G.M.V.K.A., 747 numaralı defterin 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiye hakkında detaylı bilgi için "Havza Mustafa Bey İmaret'i" bahsine bakılabilir.

⁶⁴⁵ A. ŞİMŞİRGİL, "Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul, 1995, s. 467-68. Aynı araştırmada caminin 1520 yılında vakıfları olduğu görülmektedir.

⁶⁴⁶ F. TORUK, "Bani Yörgüç Paşa ve İmar Faaliyetleri", V.D., S. 29, Ankara, 2005, s. 118.

⁶⁴⁷ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 298.

⁶⁴⁸ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498.

⁶⁴⁹ Kapının sağındaki muhdes bölüm bu onarımda kaldırılmıştır.

⁶⁵⁰ Caminin kuzeyi, çatı seviyesinin üzerine kadar yükselen araziye yaslandığından, kuzey duvar sağdır. Caminin güneyinden geçen caddeye doğru arazi 10 m. kadar alçalır. Batıda arazi duvar boyunca tesviye edilerek, yapının yanı başında küçük, geçit şeklinde düz bir alan açılmıştır. Bunun gerisinde merdivenli dik bir patika görülmektedir.

⁶⁵¹ Eski bir resimde merdivenin caddeye bakan kible yüzünde sivri kemerli bir niş görülmektedir. Bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498.

⁶⁵² Doğru cephede kapının önünde betonarme küçük bir mekân bulunur.

⁶⁵³ 1994 yılındaki araştırmamızda, doğu cephede, kapı ve pencere çevreliklerinde gördüğümüz, muhdes yazı kuşakları ve bitkisel kompozisyonlu kalemişi bezemeler beyaza boyanarak kapatılmıştır.

çok ince olan güneyde ise hımiş olabileceği akla gelmektedir.⁶⁵⁴ Duvarlardan 0.50 m. kadar taşırılan çatının kaplaması yenidir. Doğu ve batı duvarların kible uçları, saçak altı seviyesinde basit profilli bir konsol, saçağa destek vermektedir (Foto.227). Minare, kaidesindeki yeni yazıttan anlaşıldığı üzere 1976 yılından kalmadır. Orijinal minarenin ahşap olduğu ve yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁵⁵

Doğu kapı, caminin asıl girişi olup, kesme taş çevreliki yuvarlak kemerli, basit bir açıklıktan ibarettir. Kapı kanatları, batıdaki kapıda olduğu gibi yenidir. Her iki kapı açıklığı içe doğru mazgal şeklinde hafifçe genişlemektedir.⁶⁵⁶ Pencere sayısının yetersizliğinden harim biraz loş kalmıştır.⁶⁵⁷ Kibleye dikine uzanan dikdörtgen şeklindeki harim, iki sıra halinde sekiz ahşap direk ile üç sahına ayrılmıştır (Foto.228). Orta sahnın diğerlerinden epey geniş tutulmuştur. Kible duvarında direk sıralarıyla aynı ekseninde, duvara gömülü iki direğin yarım yuvarlak gövdeleri seçilmektedir. Duvarlar, tavan, mahfil ve direkler yakın zamanlarda lambriyle kaplandığından harimin orijinal görüntüsü büyük ölçüde kaybolmuştur.⁶⁵⁸

Kible duvarı ortasındaki yağlı boyalı mihrabın üzerinde ise H. 1379 / M. 1959 tarihli bir levha yer almaktadır. Mihrap muhtemelen bu tarihten kalmış olmalıdır. Mihrabın sağında, çakma tekniğinde yapılan ahşap minber, kısmen lambri kaplama içerisinde kalmıştır (Foto.228). Orijinal olup olmadığı konusunda kesin bir şey söyleyemesek de, lambriyle kapatılmasına bakarak, süslemesiz basit bir eleman olabileceğini düşünebiliriz.

Kible duvarının doğu köşesinde bulunan ve lambriyle kaplı vaaz kürsüsü, kare şeklinde küçük bir elemandır. Köşe dikmeleri ve batı yüzündeki kapı kanadı, eskidir. Kanat, kafes oymalı olup, kelebek benzeri bir motif, yüzeyde tekrar edilmiştir. Kible duvarı boyunca 0.35 m. kadar yükselen, basit bir rahle sekisi görülür (Foto.228).

Harimin kuzeyinde geniş bir alan kaplayan kadınlar mahfiline, kuzeybatı köşedeki “L” şeklindeki merdivenle çıkılmaktadır. Ortası yarım yuvarlak şekilde taşırılan mahfil, iki sıra halinde sekiz ahşap direk üzerinde yükselmektedir (Foto.229). Kuzey sıradaki direkler mahfil katında da tekrar edilmiştir. Cami dıştan olduğu kadar içten de sade son derece yalındır.

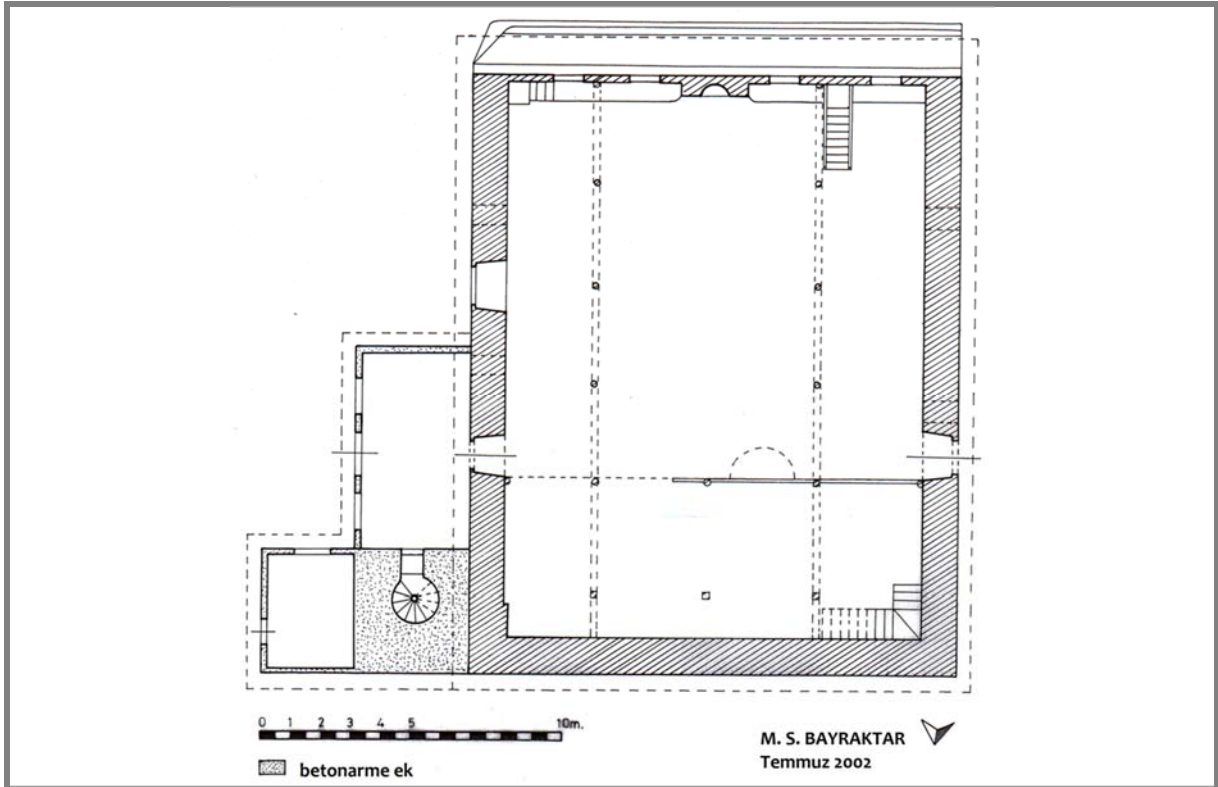
⁶⁵⁴ Havza ve çevre yerleşim birimlerinde ahşap iskeletli araları tuğla, taş ve çamur veya kerpiç doldurulmuş çeşitli hımiş duvar tipleri görülmektedir. Bundan hareketle kible duvarının hımiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim Ayverdi, duvarlarının “ahşap” olduğunu belirtmektedir. Kible duvarı bu tanıma uygun düşerse de 1.20 m.lik diğer duvarların kâgir olması gerekmektedir. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498. Kible duvarının zemin seviyesinde iki kademeli bir duvar görülmektedir. Subasman seviyesindeki bu duvar, yapının kaymasını önlemek için yapılmış olmalıdır.

⁶⁵⁵ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 93.

⁶⁵⁶ Doğudaki alt pencere de içe doğru mazgaldır.

⁶⁵⁷ Pencere açılmayan kuzey ve iki küçük üst pencereyle yetinilen batı kesimlerinin ışığı iyice yetersiz kalmıştır.

⁶⁵⁸ Lambri kaplamanın altında kalan direklerin şekli belli değildir. Basit profilli bir başlıktan sonra, kibleye doğru dikine uzanan bursa kemerlerine basan tavan çevresindeki detaylar, muhdes kaplamanın altında kaldığından görülememektedir.

226.

227.

228.

229.

SAMSUN ULU (BÜYÜK) CAMİ

Cami İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde Saathane Meydanı'nın yanı başında bulunmaktadır⁶⁵⁹ (Foto.230). Halk arasında daha çok "Büyük Camii" adıyla anılan, çeşitli yayın ve belgelerde "Ulu", "Cami-i Kebir", "Valide", "Hamîdiye" adlarıyla geçen⁶⁶⁰ caminin inşa kitabesi yoktur. Şehrin en büyük tarihi camisi konumunda bulunan bugünkü caminin yerinde, hatalı bir şekilde 1300 yıllarında yapılan eski bir cami olduğu belirtilmektedir.⁶⁶¹ Ahşap olduğu söylenen ilk yapının, 1869'daki büyük yangında yandığı bilinir.⁶⁶² Bazı yayınlarda caminin 1884'de Batumlu Hacı Ali tarafından kâgîr olarak yeniden yaptırıldığı belirtilmekte,⁶⁶³ diğer bir kısmında, aynı tarihte, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın katkılarıyla onarıldığı geçmektedir.⁶⁶⁴ Bu durumda 1884 yılı civarında yapının yeniden (bugünkü haliyle) inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Batumlu Hacı Ali ile Pertevniyal Valide Sultan'ın⁶⁶⁵ yeni inşayla ilgilerine ışık tutacak bir belgeye rastlayamadık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 -1300 / M. 1863 – 1883 tarihli on bir ayrı belgeden Samsun'da padişah (Sultan II. Abdülhamid 1876–1909)⁶⁶⁶ adına iki minareli bir cami yapılmasının düşünüldüğü, mevcut yapının yandığı ve yeniden inşasının plânlandığı, inşa için çarşının yeniden düzenleneceği, kalenin güneyindeki bahçe ve bir kısım arsanın satılarak parasının caminin inşasında kullanılacağı, inşa için ayrıca para yardımları yapıldığı, inşanın kalfalığına Aristovel'in tayin edildiği ve inşanın 1884'de tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁶⁷ Caminin inşasını Batumlu Hacı Ali'nin yönettiği, Valide Sultan'ın büyük katkı sağladığı, buna nispetle yapıya Valide Camii denildiği anlaşılmaktadır. 1757 numaralı Samsun Şer'iyye Sicillerine dayalı bir araştırmada yapının banisinin Arif Hızır Bey olduğu kaydedilmiştir.⁶⁶⁸ Bu kayıt eski ahşap camiyle ilgili olmalıdır.

⁶⁵⁹ Vaktiyle sahildeki kale kalıntıları yanı başında bulunan cami, denizin doldurulmasıyla kıyından 400 m. kadar içeride kalmıştır. 2003 yılındaki çevre düzenlemesinde, cami avlusunun doğu sınırında eski duvar kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Bunların kale surlarına ait olabileceği anlaşılmaktadır. 1964 yılında düzenlenen bir belgede caminin "sahildeki eski kale kalıntıları içinde" bulunduğu ifade edilmektedir (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.01.07 numaralı dosyadaki V.E.E.F.). Ayrıca bkz. A. ALTAYLI, a.g.e., s. 16; L. TEKİN, a.g.m., s. 29.

⁶⁶⁰ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 49 ; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 35 ; H. YİĞİT, Samsun, Bafra, 2002, s. 90 ; M. TORUN, a.g.e., s. 26 ; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **Samsun ve Karadeniz Bölgesi**, s. 46 (Bu yayında hatalı bir şekilde yapının 17. yüzyıl başlarında Köprülü Mehmet Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır) ; V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan aynı V.E.E.F.

⁶⁶¹ Torun, 1869 yılı yangınının şehirde yaptığı tahribattan söz ederken, Büyük Camii'nin (ilk olarak) Selçuk Beylerinden Hızır Bey tarafından yaptırıldığını, daha sonra 1300 yılındaki bir tamirin sekiz sene sürdüğünü belirtmektedir (M. TORUN, a.g.e., s. 26). Öyle görünüyor ki 1869 yangınından sonraki inşayı kasteden Torun hicri olduğunu belirmeden H. 1300 / M. 1882-83 yılına işaret etmiş, devamla eski yapının Selçuk beylerinden Hızır Bey'e ait olduğunu kaydetmiştir. Bazı araştırmacılar 1300 tarihini milâdi olarak yorumlayıp, Hızır Bey'in yapıyı 1300'de yaptırdığı sonucunu çıkarmıştır (S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, Ankara, 1981, s. 32; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342). Torun yapının Selçuk Beyi olarak nitelendirdiği Hızır Bey'le olan ilgisi konusunda bir belge göstermemektedir.

⁶⁶² A. ALTAYLI, a.g.e. s. 24; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s.26 ; M. TORUN, a.g.e., s. 26; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 326 ; R. VADALA, a.g.e., s. 31.

⁶⁶³ **İlimiz Samsun**, İstanbul, 1988, s. 50, A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 49; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 342; A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür Sanat** C. 1, Samsun, 1998, s. 104; İ. ÇAKAN, **Karadeniz Bölgesi**, Ankara, 1994, s. 492, **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 35 O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 267. Köse haricindeki araştırmacılar bu konuda bir belge veya kaynak belirtmemektedir. Köse ise görüşünü Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki bir belgeye dayandırmaktadır.

⁶⁶⁴ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 32; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **Samsun İli ...**, s. 57; A. ALTAYLI, a.g.e. s. 24; M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 26 (Son iki yayında tarih 1886 olarak geçmektedir).

⁶⁶⁵ Pertevniyal Valide sultan'ın 1820'den sonra Sultan II. Mahmud'un haremine girdiği, 1830'da tek çocuğu olan Abdülaziz'i (Sultan) doğurduktan sonra, önce ikinci ikbal sonra da beşinci kadın efendi payesini kazandığı, oğlu Abdülaziz 1861'de padişah olunca on beş yıl süreyle Dolmabahçe Sarayı'nın Valide Dairesi'nde, "yarı resmi kimlikle" valide sultanlık yaptığı bilinir (N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., **D.B.İ.A.** C. 6, İstanbul, 1994, s. 245 ; N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Sultan" **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999, s. 436-37; J. DENY, "Valide Sultan" mad., **İ.A. C.XIII**, İstanbul, 1986, s. 185; M. Ç. ULUÇAY, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara 1985, s. 124-126). Valide sultanların İstanbul'a hayırlı eserler kazandırma geleneğine uyan Pertevniyal Valide Sultan'ın İstanbul'daki sonuncu Valide Camii'ni yaptırdığı bilinmektedir (N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., **D.B.İ.A.**, s. 245. Oğlunun tahttan indirilmesi ve ölümünden sonraki yedi yılını ibadet ve hayır işleriyle geçirdiği kaydedilen Valide Sultan'ın İstanbul'daki vakıflarıyla tanındığı görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde vakıflarıyla ilgili birçok belge arasında Samsun'daki camiyle ilgili bir vakfiye görülmemesine bakarak, yöreye ilgili yayınlarda da belirtildiği gibi, Valide Sultan'ın yapının inşasına yardımla yetindiğini söyleyebiliriz. 1883'te vefat eden Pertevniyal Valide Sultan, İstanbul-Aksaray'da yaptırdığı kendi adıyla anılan külliye'deki türbesine defnedilmiştir (M. O. BAYRAK, **İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)**, İstanbul 1979, s. 25; N. SAKAOĞLU, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999, s. 437; Mehmed Süreyya, "Pertevniyal Vâlide Sultan" mad., a.g.e., C. 1, s. 35.

⁶⁶⁶ C. KÜÇÜK, "Abdülhamid II" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 1, İstanbul, 1988, s. 216.

⁶⁶⁷ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 37; d.n. 455, g.n. 9; d.n. 455, g.n. 60; d.n. 285, g.n. 17; d.n. 283, g.n. 59; d.n. 274, g.n. 45; d.n. 273, g.n. 71; d.n. 455, g.n. 55; d.n. 470, g.n. 180 ; B.O.A., Y.PRK.AZJ., d.n. 5, g.n. 34 ; B.O.A., Y.PRK.UM., d.n. 5, g.n.101.

⁶⁶⁸ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", **Geçmişten Geleceğe Samsun, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 478.

Caminin mimarı konusunda Osmanlı Arşivlerindeki bazı belgeleri esas alan Köksal'a göre, ilk olarak Samsun'dan Emin Usta kalfa olarak tayin edilmiş ancak yeterli görülmediğinden yerine "Aristodol Kalfa" görevlendirilmiştir. Aristodol Kalfa ile ilgili bir takım olumsuz söylentiler çıkınca görevden azledilmiş, yerine yine İstanbul'dan Nikola Kalfa getirilerek inşaat tamamlanmıştır.⁶⁶⁹

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan biri H.1123⁶⁷⁰/M.1711-12 diğeri H. 2 Cemaziye'l-Evvel 1323 / M. 5 Temmuz 1905 tarihli asıl⁶⁷¹ ve H.19 Şevval 1324 / M. 6 Aralık 1906 tarihli zeyl olmak üzere, iki ayrı vakfiyeden, yapıya bu tarihlerde, iki ayrı Kur'an kıraati, şamdan ve mum vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki 1884 öncesi, mimarisi hakkında bilgimiz bulunmayan camiye aittir. Caminin 1884 yılındaki inşasıyla ilgili bir vakfiyesine rastlayamadık.⁶⁷² 1830 - 1856 yılları arasında camiye yapılan çeşitli vakıflar görülmektedir.⁶⁷³ Caminin avlusunda, tek katlı bir odadan ibaret ve cephesi mermer bir muvakkithane bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁷⁴

1943 depreminde, cami minarelerinin her ikisi şerefeden itibaren yıkılmıştır.⁶⁷⁵ Yıkılan kısımlar bu tarihten sonra onarılmıştır. 1973 yılında caminin çevre düzenlemesinin yapıldığı⁶⁷⁶ 1996'da ise Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yer yer bozulan kalemışı nakışların aslına uygun olarak yenilendiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁷ 2003'de yapının iç ve dışına dokunulmaksızın avluda çeşitli düzenlemelerin yapılmıştır.⁶⁷⁸ Son olarak 2008 - 2009 yıllarında Vakıflarca yaptırılan onarımda çevre düzenlemesi yapılmış, avluki şadırvan orijinale benzetilerek yeniden yapılmış, caminin dış ve iç cephelerinde kesme taş dokunun yüzeyi silinmiş, eriyen kimi kesimler beslenerek elden geçirilmiştir. Duvar yüzeylerine daha önceki onarımda çekilen vernik benzeri kimyasal madde kaldırılmıştır. Harim duvarlarında kaldırılan sıva altında yeni kalemışı nakışlar ortaya çıkarılmıştır. Kalemışı nakışların büyük bir kısmında kontur kullanılmadan yenilendikleri görülmektedir. Cami Samsun'un en kalabalık ve hareketli camisidir.

Yapı, şehrin en işlek meydanı olan Saathane Meydanı'nın yanı başında, düz bir alanda, avlu içerisinde yer almaktadır (Foto.230-32). Cami, avlu kotundan 1.10 m. kadar yükselen bir platform üzerinde inşa edilmiştir (Foto.233-34). 2003 yılındaki çevre düzenlemesi sırasında caminin, kuzey ve doğusundaki dükkân ve park kaldırılarak yapı, ferah bir atmosfere kavuşturulmuştur. Yapının batı yanı caddeye, kible cephesi ise bir ara sokağa bakar.

Cami, tek kubbeli olarak ele alınmıştır (Çiz.48). Tromplarla geçilen tek kubbeyle örtülü kare şeklindeki harimin kuzeyi, ortada iki büyük ayakla taşınan üç göz kubbeli, üstü mahfil olarak düzenlenen enine dikdörtgen bir mekânla genişletilmiştir. Bunun da önünde beşik tonozla örtülü kuzeye beş, doğu ve batıya birer yuvarlak kemerle açılan, payelerle taşınan bir son cemaat yeri yer alır. Ön cephenin iki köşesinde son cemaat yeri içinde başlayan kaideleri üzerinde iki minare yükselmektedir. Kuzey duvarın ortasında açılan kapıyla harime ulaşılmaktadır.

⁶⁶⁹ A. KÖKSAL, "Samsun Ulu Cami ve İnşa Süreci", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 695 ; O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 267. Belirtilen araştırmalarda "Aristodol" şeklinde kaydedilen isim ile bizim aynı arşivdeki bir belge özetine dayanarak yukarıda sözünü ettiğimiz "Aristovel" ismi aynı şahısa atf olmalıdır. Muhtemelen bir farklı okunuş söz konusudur.

⁶⁷⁰ Arapça vakfiye V.G.M.V.K.A.nde 582 numaralı defterin 150. sayfası, 100. sırasında kayıtlıdır. Ayşe Hatun'un ("*Ayşe binti Nu'man*") caminin mahfilinde Cuma günleri Kur'an-ı Kerim okunmasıyla ilgili bir vakfi bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁷¹ Vakfiye V.G.M.V.K.A.nde Mücedded Anadolu (19) adlı ve 605 numaralı defterin 49. sayfa ve 68. (asıl) ve 69. (zeyl) sırasında kayıtlıdır. Vakfiyeden Trabzon Defteri Hakanî Memuru Mehmet oğlu Hacı Lütfullah Efendi'nin camiye iki adet şamdan ve mum ile Kur'an kıratı vakfi olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede camiye ait vakıflar görülmektedir. B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 31044.

⁶⁷³ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", s. 478-82. Araştırmada kaydedilen vakıfların; caminin imam, müezzin, devirhan, ferah, Cuma selacısı gibi görevlileri ile caminin tamiri, hatim okutulması, yapının aydınlatılması için balmumu yaptırılması ve kandil yakılmasıyla ilgili oldukları görülmektedir. Belirtilen vakıflar için nakit para veya tarla, bağ, bahçe, bostan, zeytin ağaçları, dükkân, dolap gibi gayrimenkul icarları tahsis edilmiştir. Söz konusu vakıfların şimdiki kâğıt yapıdan önceki ahşap yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Vakıflardan birinde geçen "caminin minaresinde kandil yakılması" ile ilgili olanına bakarak eski caminin minaresinin bulunduğu söyleyebiliriz. Ayrıca bkz. M. OKUDAN, **a.g.t.**, s. 18-19. Okudan, 1711-1889 arasındaki muhtelif tarihlere ait 11 ayrı vakıftan söz etmektedir.

⁶⁷⁴ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 134. Sarısakal'ın bir başka araştırmasında yer alan eski bir fotoğrafta yapının önünde avlunun kuzeybatı köşesinde yukarıdaki tasvire uygun küçük bir yapı görülmektedir. Bkz. B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 166.

⁶⁷⁵ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan aynı V.E.E.F. Ayrıca bkz. M.TORUN, **a.g.e.**, s. 45.

⁶⁷⁶ A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, s. 104.

⁶⁷⁷ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.01.07 numaralı dosya.

⁶⁷⁸ Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu denetiminde, Samsun Büyükşehir Belediyesi tarafından yapıldığını öğrendiğimiz çevre düzenlemesinde, cami avlusunun mevcut duvarlarının elden geçirildiği, zemin döşemesinin ve muhdes şadırvanın yenilendiği, avlu duvarının kuzeyindeki muhdes dükkânların kaldırıldığı, bu duvarın avluya bakan iç yüzündeki muhdes abdest almaya mahsus musluk ve oturakların batı duvarının iç yüzüne taşındığı anlaşılmıştır. Çalışmalar sırasında avlunun doğu kenarında avlu zemininden 1 m. kadar aşağıya inilerek, yaklaşık 1.5 m. genişlikte kalınca bir sur duvarı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bu duvar, daha önce değindiğimiz vaktiyle görülebilen kale surlarına ait olmalıdır. Çalışmalar esnasında koruma kuruluna geçici bir süre kaldırılıp tekrar yerine konulacağı söylenen, batı avlu kapısının süslü taş babalarının akibeti belli değildir. Yine aynı çevre düzenlemesinde son cemaat yerinin kuzeyindeki yarım yuvarlak kesitli, altı basamaklı taş merdiven, biraz daha büyütülerek, kare şeklinde, traverten kaplamayla yenilenmiştir. Bunun bir benzeri revakin doğu kenarına da yapılmıştır.

Dıştan 18.30 x 30.20 m. ölçülerindeki camiyi çevreleyen 1.20 m. kalınlıktaki duvarlar, muntazam kesme taş işçiliklidir. Yapıda kullanılan taş, sarı gri arası soluk renkli bir cins kumtaşıdır (Foto.233).

Caminin iki kat halindeki pencereleri, simetrik düzenlidir. Doğu ve batıda karşılıklı üçer, kuzey ve güneyde ikişer açılan alt pencereler (on adet) üst kattakilere farklı olarak, gayet büyük ve uzun tutulmuştur (Foto.231). Duvar yüzeyinden hafif taşırılan profilli çevrelikli, yuvarlak kemerli pencerelerin, kilit taşlarında birer kemer sorgucuna yer verilmiştir. Sorguçlarda Türk Ampiri tarzında stilize bitkisel bir kompozisyon görülür. Yapı içine doğru hafifçe genişleyen alt pencereler, 1.5 m.den başlayıp, duvar yüksekliğinin yarı boyunu geçtikten sonra son bulmaktadır. Açıklıklar demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.234). Kible cephesinde mihrabın arkasına denk düşen kesimde, pencere formu, içi dolu olarak tekrar edilerek cephedeki sağırılık giderilmiştir. İkinci kat hizasında harim duvarlarının ortasında güney, doğu ve batıda sekiz kollu yıldız şeklinde açıklığa sahip, yuvarlak çevrelikli birer pencereye görülür⁶⁷⁹ (Foto.231). Doğu, batı ve kuzeyde kadınlar mahfiline açılan birer pencere görülmektedir. Bunlar alttaki ince uzun pencerelerin, kısa, bodur tekrarı şeklinde olup, onlar gibi hafif mazgaldır.

Beden duvarlarında köşelerde ve duvar ortalarında, zeminden kornişe kadar uzanan duvar ayaklar, pencere çevrelıklarinde olduğu gibi, duvardan 0.10 m. kadar dışa taşırılarak, sade görünümlü cephelere bir nebze hareket kazandırmıştır (Foto.231). Bunların dikey hareketi, duvarları üstten sınırlayan, hafif dışa taşan iki sıralı düz kornişle dengelenerek derli toplu bir cephe görüntüsü vermiştir. Kurşunla kaplı 15.90 m. çapında, sekizgen kasnak üzerinde yükselen hafif basık kubbe yapıya hakim bir görünüm vermektedir (Foto.231,35). Beden duvarlarında olduğu gibi; plasterlerle bölünen kasnak yüzeylerinde, her kenarda ikişerden, on altı yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Kasnağın dört köşesinde sekizgen köşe kulelerine yer verilmiştir. Kasnakta olduğu gibi duvarlardan hafif içe çekilerek başlatılan kuleler, küçük kubbelerle örtülü olarak, kubbe eteği hizasının biraz yukarısında son bulmaktadır. Köşe plasterleri, alt ve üst kesiminde yatay uzanan korniş ve silmeler, kulelerde de tekrar edilerek, yapının bütünüyle bir uyum sağlanmıştır. Köşe kulelerinin içi boştur. Bunlardan kuzeydoğudakinin içerisine girdiğimizde, ana kubbe ile kuzeydoğu köşe arasında uzatılmış, kesme taştan örülmüş vev bir payanda kemeriyle karşılaşmıştır. Kubbe ağırlığını duvar köşelerine iletmek için kullanılan kemer, kulenin içerisinden gizlenerek, kulelerin estetik rolleri zedelenmemiştir. Kulenin kubbesinde ve vev kemerde içten bakılınca, tuğla örgü görülebilmektedir. Beden duvarlarının üzerindeki kornişten itibaren, kule ve kasnağın sözünü ettiğimiz yatay ve dikey çerçevelerinde kesme taş kullanılırken, bunların çerçevelediği orta kesimlerin malzemesi sıvalı olduğundan pek anlaşılabilir değildir. Köşe kulesinin içerisindeki tuğla örgü, üst yapıda, taşın ağırlığından kaçınılarak tuğla kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Avlu kotundan 1.10 m.⁶⁸⁰ yükselen subasman üzerinde yükselen yapının son cemaat yeri revakına, kuzey ve doğuda bulunan altışar basamaklı taş merdivenlerle çıkılmaktadır⁶⁸¹ (Foto.233). Haçvari altı ayakla taşınan revak, yuvarlak kemerlerle dışa açılmaktadır. Ayaklar, subasman üzerinden itibaren profilli kaidelerle başlayıp, üzengi hizasında yatay silmelerden oluşan profilli başlıklarla son bulmaktadır (Foto.234). Kemerlerin kilit taşları, basit profilli olarak hafif dışa taşırılmıştır. Revakın giriş olarak belirlenen orta gözü, diğerlerinden biraz daha dar tutulmuştur. Son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda uzatılan bir beşik tonozla kapatılmıştır. Ayaklarla harimin kuzey duvarındaki kesme taş konsollara oturan takviye kemerleriyle desteklenen tonoz, üst örtünün genelinde olduğu gibi, dıştan kuşunla kaplıdır. Son cemaat yerini kapatan camekân ile içte batı köşedeki ahşap imam odası yeni unsurlardır.

Camiye dıştan bakılınca, mahfilin bulunduğu kuzey kesimin, harimin merkezinden biraz aşağıda tutulduğu görülür. Burası köşe kulelerinin yarı boy hizasında son bulan, kasnaksız üç kubbeye örtülmüştür. Son cemaat yeri bu kesimden biraz aşağıda tutularak, kuzeyden merkeze doğru kademeli olarak yükselip, ortadaki kubbenin hakimiyetini pekiştiren etkili bir silüet çizilmiştir.

Revakın orta gözüyle aynı ekseninde yer alan kapı, geniş ve yüksek tutulmuş olup muntazam kesme taş işçiliğiyle dikkat çekmektedir (Foto.236). Dıştan içe doğru bombeli şekilde daralarak, iç içe iki kemer içerisine alınan kapının, üç yönden ince silmelerle kuşatılan açıklığı, yuvarlak kemerlidir. Duvar kalınlığı boyunca, bombeli bir kesit çizen kapı açıklığının, hafif dışa taşırılan kilit taşı üzerinde, boş bir kitabelik yer alır. Kitabelik, devrin modasıyla uyumlu olarak duvardan hafifçe ileri çıkarılmıştır. Kapının kemer gözü, bu hizaya kadar inen kadınlar mahfiline perdenlenmiştir. Kapının çifte kanatları gayet yalın, altı eşit panoya ayrılmıştır. Açıklığa gerilen meşin sitare yenidir. Son cemaat yerinde dikkat çeken bir başka unsur son restorasyonla birlikte aslına benzetilerek restore edilen kalemişi nakışlardır. Örtüye geçiş ve örtü elemanlarının tüm yüzeylerine dağılan stilize bitkisel nakışlar harimdekilerin benzerleridir.

Son cemaat yerinin iki köşesinde, duvarlardan 0.30 m. kadar yanlara taşırılan kare kaideler üzerinde

⁶⁷⁹ Pencerelerin yapı içine bakan yüzleri yuvarlaktır.

⁶⁸⁰ Son çevre düzenlemesinde avlu 0.15 m. kadar yükseltilmiştir.

⁶⁸¹ Doğudaki açıklığın sonradan kapı olarak değerlendirildiğini düşünmekteyiz. Son çevre düzenlemesinde merdivende yapılan değişikliğe yukarıda değinmiştik.

yükselen minareler, birbirinin simetriğidir. Kaidelerin kuzeye bakan yüzünde açılan yuvarlak kemerli kapılarla ulaşılan minarelerin kaideleri, son cemaat yerini örten beşik tonozu delip, beden duvarları hizasının biraz altında ince silmeli taş bir kornişle son bulmaktadır. Soğanvari pabuçluktan sonra, ince bir bilezikle silindirik gövdeye geçilmektedir. Yer yer dar ve uzun mazgal pencerelerin yer aldığı gövdenin üstünde, üst üste genişleyerek bindirilen profillerden oluşan şerefe altı yer almaktadır. Şerefe altında, alttan yukarıya doğru sırayla, uçları aşağıya doğru uzanan sivri üçgenli bir dizi, ince bir silme, aralarda küçük yuvarlak kemerciklere benzer boşluklar oluşturan bir kuşak ve çapın genişlediği kesimde benzer bir başka kuşak yer alır (Foto.237).

Caminin diğer kesimlerinde olduğu gibi kum taşından inşa edilen ve 1944 depreminde papuçluk üstünden itibaren yıkılan⁶⁸² minarelerin üst kesimleri hakkında eski bir fotoğraf bilgi vermektedir⁶⁸³ Buna göre korkuluk,⁶⁸⁴ şimdikine benzer, çepeçevre çubuk dizisi şeklinde görülmektedir. Silindirik petek, şerefe altındakilere benzer bir profille son bulmakta, külah ise soğanvari şekilde taş olup, üzerinde bir alem görülmektedir. Şimdiki kurşunla kaplı külah, yukarıda belirttiğimiz eski fotoğrafa bakılarak yeniden yapılmış olmalıdır. Ancak soğanvari şeklin zarif kıvrımı, onarıma esas alınan eski fotoğrafın tam da bu kesimin epey siliğe olması nedeniyle bir hayli kaba yapılmıştır. “S” şeklinde kıvrılan külahın, alt yarısından üst kesime geçişte, hem sert bir hat çizilmiş hem de üst kesim birden ve fazlaca inceltmiştir. Hâlihazırda 35 m. kadar yükselen minarelerin orijinaleri daha zarif olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸⁵ Bundan önceki yapının yapıldığı devirden önceki klasik devir özellikleri taşıyan külah, önceki onarımlardan birinde yapılmış olup yine kurşun kaplı fakat sivri konik bir forma sahipti.

Tek kubbe altında toplanan harimde, geniş ve büyükçe tutulan pencereler sayesinde ferah bir hava hakimdir. Kuzeydeki paye ve kemerlerde, mihrap ve tromp kemerlerinde muntazam kesme taş örgü görülebilmektedir (Foto.238). Dış cephelerde olduğu gibi yapı içerisinde de duvarlar, kör yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanan, hafif çıkıntılı plasterlerle hareketlendirilmiştir. Kubbe, kuzeyde mahfil kubbelerinin de oturduğu iki ayak, diğer yönlerde ise duvarlarla taşınmaktadır. Ayakların üzerinde yuvarlak kemerler görülür. Kubbe geçişleri derin tromplardır (Foto.239). Dıştan sekizgen olan kasnak içte yuvarlaktır. Duvar ortalarında ve köşelerde yer alan, duvar içi ve dışına taşıntısı bulunan, üstte kör kemerlerle bağlanan, gömme ayaklar kubbe ağırlığını belli noktalarda karşılayarak, duvarlara binen yükü azaltmıştır.⁶⁸⁶

Harimin kuzeyinde üstü kadınlar mahfili olarak değerlendirilen bölüm, ortadaki kalın ayaklar ve harim duvarı arasına atılan kemerlerle taşınan, pandantiflerle geçilen küçük kubbelerle örtülmüştür. Buraya kapının iki yanında duvar boyunca uzanan, ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır (Foto.238). Ahşap mahfil, kenarlarda duvarlar, ortada iki kâgir paye ve dört ahşap direk taşınmaktadır. Ortası harime doğru dikdörtgen şekilde taşırılan mahfil, kible yönünde, bir parmaklıkla sınırlanmıştır. Mahfil katında, kuzeyde duvara bitişik ahşap bir merdivenle küçük bir pencereye ulaşılmaktadır. Kapı gibi kullanılan pencereyle son cemaat yeri tonozu üstüne (çatıya) çıkılmaktadır.

Kible duvarı ortasında yer alan mihrap, iki plaster arasına alınmıştır (Foto.240). Plasterlerin altı profilli silme, üstü ise yalın bir başlıkla kesildikten sonra devam ederek, ikinci ve daha küçük profilli bir başlıkla son bulmaktadır. Üstte yalın tutulan kör bir kaş kemere yer verilmiştir. Bunun altında şimdi yeni bir levha konulan boş kitabelik ile asıl mihrap nişini çevreleyen, basık yuvarlak kemer görülmektedir. Yalın tutulan mihraptaki tek süsleme öğesi, stilize bir bitki motifine yer verilen kemer sorgucu iken son restorasyondan sonra kavsarasında basit bir perde motifi görülmektedir. Bunun sıva altından çıkarılan orijinal kompozisyon olması beklenirse de bir hahli basit durmaktadır (Foto.240).

Mihrabın sağındaki ahşaptan çakma minber, boyut itibarıyla yapıyla uyumludur (Foto.241). Zarif iki dikme arasına alınan yuvarlak kemerli kapı açıklığı üstünde, alemle son bulan, üçgenimsi bir taç yer alır. Birer alemle son bulan kapı dikmelerinde, küp şeklinde altlık ve kaval yivler görülür. Taştan profilli taban üzerinde yükselen minberde, klasik devirde görmeye alışık olduğumuz kemerli süpürgelik görülmez. Taş taban üzerinde dikine dört panodan oluşan aynalığa geçilmektedir. Küçük panoların ortasında küçük birer rozet yer alırken, büyüklerde, pano ortalarında, birinde yuvarlak bir göbek etrafında dilimli bir madalyon, diğerinde sekiz kollu bir yıldız görülür. Korkulukta bu yıldızın benzeri üç yıldız işlenmiştir. Köşk ve korkuluğun altı geçit şeklinde boşaltılmıştır. Zarif ahşap sütunlar üzerinde, yuvarlak kemerlerle dışa açılan köşkün üstünde, profilli silmelerle başlayan konik sivri bir külah yer alır. Köşk üzerinde iki, külahta bir olmak üzere, bu kısımda üç alem bulunmaktadır. Son restorasyonda minberin yüzeyine çekilen muhdes beyaz yağlı boya ve altın sarısı yıldızlar

⁶⁸² Sarısakal'ın kitabında altında Büyük Camii onarımı şeklinde açıklama görülen eski bir resimde minareler papuçluk hizasında görülmektedir (B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap, s. 343).

⁶⁸³ Fotoğrafi Mimarlar Odası Samsun Şubesi Arşivi'nden indirdik. Oda başkanı Sacit ACAR'a teşekkür ederim.

⁶⁸⁴ Şerefe korkuluğu betonarme olarak yenilenmiştir.

⁶⁸⁵ Kimi kesimlerde görülen, onarımlardan kalma kalın harç sıraları, muntazam taş örgünün güzelliğini zedelemektedir. Yer yer eriyen taş yüzeyin kimi yerleri dökülmüştür.

⁶⁸⁶ Bu, kubbe ağırlığını belli noktalarda toplayarak, duvarlara binen yükün azami ölçüde azaltıldığı istinatlı strüktürlerin bir benzeridir. Ancak istinatlı yapılarda duvarlardan bağımsız olarak yükselen ayaklar burada duvarlara gömülmüştür.

kaldırılarak, çıplak orijinal ahşap yüzey ortaya çıkarılmıştır.

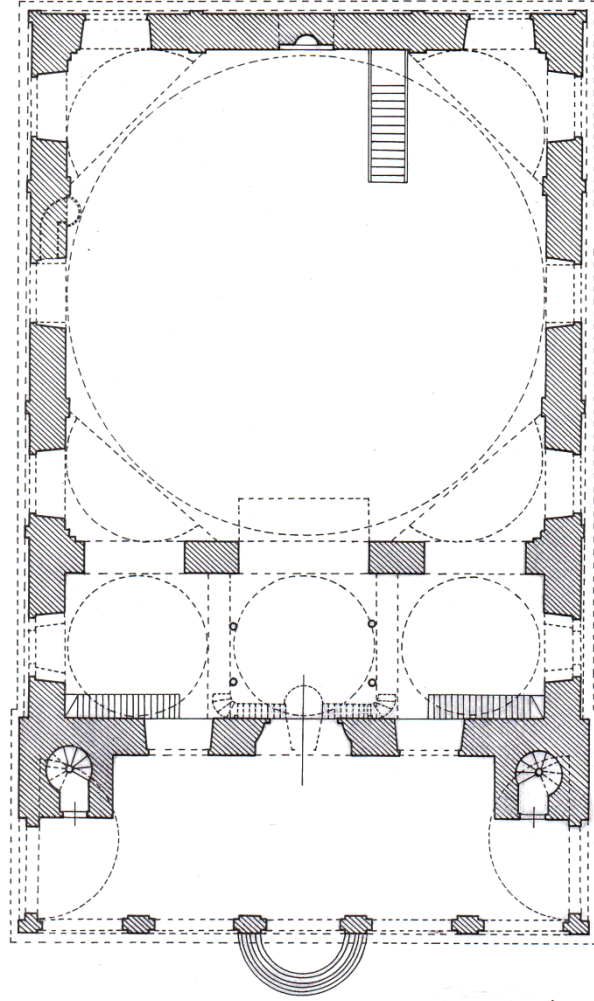
Caminin doğu duvarındaki vaaz kürsüsü, köşk şeklindedir (Foto.242). Yarım yuvarlak ahşap kürsüye, doğu duvarda orta pencerenin güney kesiminde, duvar içersine açılan, rampa beşik tonozla örtülü, küçük bir geçitle ulaşılmaktadır. Tonozun harime bakan kemer yayında, ortada düğümlenmiş tomurcuk ve yapraklarla bezeli stilize bitkisel bir bezeme yer alır. Taşa işlenen kompozisyonun üstü, küçük bir konsol şeklinde taşırılmıştır. Üstte yatay silmelerle sınırlandırılmış kapalı bir korkulukla çevrelenen kürsünün altı, üçgen şeklinde aşağı doğru uzayıp, profilli küp ve silmelerle son bulmaktadır. Kürsü devrin özelliklerini gösteren nispeten sade bir elemandır. Boydan boya uzatılan çizgilerle bölünen yüzeylerde, korkuluk ortasında yuvarlak madalyonlar, kaide ile korkuluk arasında basit profillere yer verilmiştir.

Eski bir resimde, yapının içinde kemerlerde, örtüye geçiş ve örtü elemanlarında barok tarzı kalemişi nakışlarlar görülmektedir (Foto.243). Daha önce, kubbeye geçişler dahil olmak üzere, örtü sistemi içerisinde bulunan nakışlara 2008-09 yılı restorasyonunda bulunanlarla beraber eski resimlerdeki görüntüleri teyid etmektedir. Yeni bulunan nakışlar kubbeye geçişelemanlarının altında kalan tüm harim duvarlarını kaplamaktadır ki buna mahfil katı da dahildir. Pencere ve çeşitli mimari elemanlarla sınırlanan alanlarda, büyük panolar içerisinde stilize rumi, palmet, hatai grubu motifler kompozisyona hakimdir. Nakışlar, üzerlerinden aynı renkle gidilerek yenilenmişlerdir.

Kubbenin tamamına yayılan kompozisyonun merkezinde, stilize bitkisel kompozisyonlarla bezeli, iç içe dört yuvarlak bordür yer alır. Bunun etrafında, açık mavi zeminde, merkezden radyal olarak dağılan, sarı kırmızı ışık demetlerinden oluşan geniş bir bordür görülür (Foto.244). Bunu stilize bitkisel bir kompozisyon çevreler. Mavi zemin üzerinde palmet, rumi ve kıvrık dallar arasında, pembe hatayî tarzı çiçekler ve yeşil yapraklar, bunu saran kuşakta sekiz kollu yıldız ve aralarında gri boyalı dörtgen panolara yer verilmiştir. Minberde gördüklerimize benzeyen yıldızlardan sonra, kubbe eteğine doğru uzanan, içleri bezeli bordürlerle, kubbe yüzeyi sekiz panoya ayrılmıştır. Birbirinin simetriği panoların, alt ve üst kenarlarında palmet, rumi, kıvrık dal ve hilallerden oluşan, stilize bitkisel bir kompozisyon yer alır. Bu kesimlerde açıklı koyulu, mavi ve sarı hakim olup, ayrıca kahverengi görülmektedir. Panoları kuşatan ve ayıran bordürlerde ince uzun geometrik panolar arasında yıldızlar, geçmeler ve benzer stilize bitkisel kompozisyonlar, tekrar edilmiştir (Foto.244). Kubbe eteğine doğru dört bordür daha yer alır. Bunlardan üsttekinde içleri boş bırakılan ince uzun dörtgen panolar arasında, sekiz kollu yıldız ve içi istiridye yivleriyle bezeli palmet ve kıvrık dallardan oluşan stilize bitkisel bir kompozisyon görülür. Bunun altındaki bordür, açık mavi zemin üzerine zarif kartuşlar içerisine alınmış stilize bitkisel kompozisyonlarla doldurulmuştur. Kubbe eteğini dolanan iki ince bordürden dışta kinde, ince gri konturlar arasında stilize bir bitki kompozisyonu, içtekinde ise sarı, kırmızı ve mavi renklerin hakim olduğu bir başka stilize bitkisel kompozisyon yer alır.

Kubbede yer alan kalemişi nakışlar, tam bir simetriyle uygulanmış olup, şablonlama tekniğinin kullanıldığına işaret etmektedir. Bugün mat tonlarda gri, mavi, sarı, kırmızı, yeşil ve beyazın hakim olduğu renklerin orijinalliğini ne derece koruduğu belli değildir. İçleri boş bırakılan açık renkli dörtgen panolar, açıklı koyulu dilimlenmiş sekiz kollu yıldızlar, radyal ışın demetleri, istiridye yivler ve hilaller, duvarlardaki nakışlar gibi devrin modasını yansıtan motiflerdir.

1994 yılındaki araştırmamız sırasında avlunun batısında, avlu duvarındaki kapı açıklığının iki yanında görülen kapı babaları, bugün yerinde yoktur. Son restorasyonda bunların yerine, orijinallerine kabaca benzeyen fakat daha yalın ve daha küçükleri kesme taştan yapılarak konulmuştur. Kesme taş işçilikli ve devrin modasını yansıtan, babaların batı yüzleri bezeli olup, devriyle uyumlu elemanlar olarak dikkat çekmekteydi. Kare şeklindeki kaidelerde, dış sıralarıyla doldurulmuş kare pano içerisinde, ortadaki yuvarlak madalyonu çevreleyen "C"ler, bunun üstünde profilli silmelerden sonra, gövdeleri yivli gömme çifte sütundan oluşan babalar görülmekteydi (Foto.245). Babaların başlıkları yukarıya doğru genişleyen silmelerle teşkilatlandırılmıştı. Üstte uçları volütlü "C" kıvrımları arasında düğümlerle bağlanan ajurlu oyma kuşaklar ve hatayî tarzı bir çiçek, tepede yuvarlak topuzlar kompozisyonu tamamlamaktaydı.

0 1 2 3 4 5 10m.

M. S. BAYRAKTAR
Temmuz 2002

48. Samsun - Ulu Camii plâni.

230. Samsun - Ulu Camii, doğudan.

231. Samsun - Ulu Camii, doğu cephe.

232. Samsun - Ulu Camii, kuzeybatıdan.

233. Samsun - Ulu Camii, kuzey cephe.

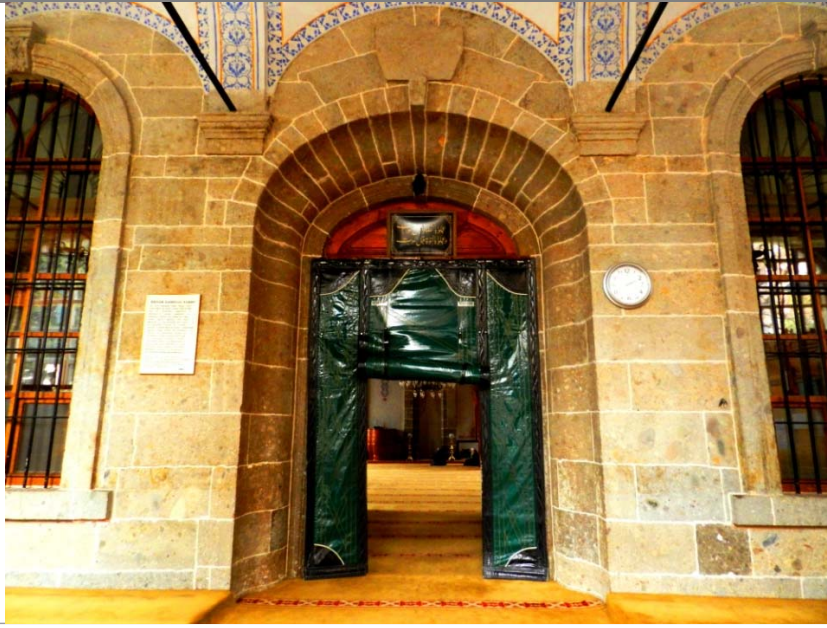
234. Samsun - Ulu Camii, son cemaat yeri revaki.

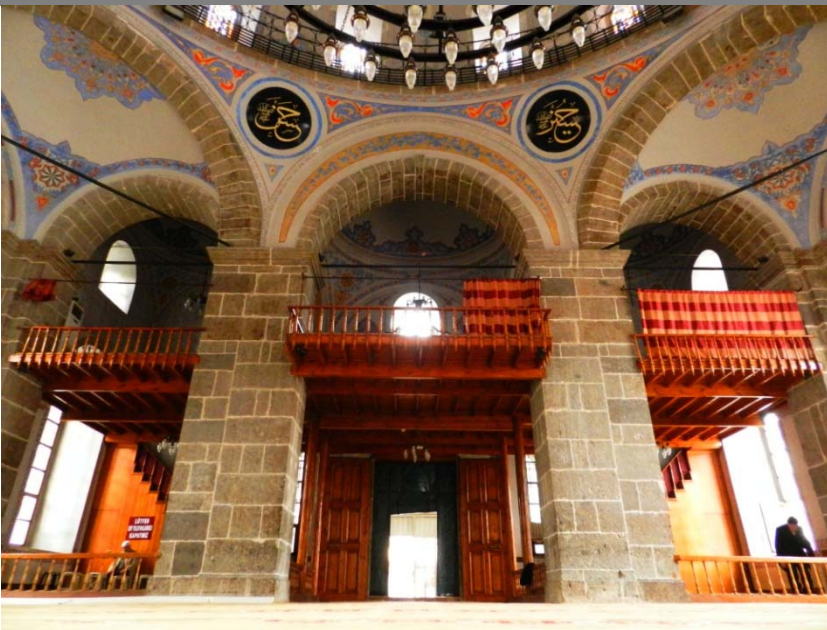
235. Samsun - Ulu Camii, ana kubbe (restorasyon öncesi 2002 yılı).

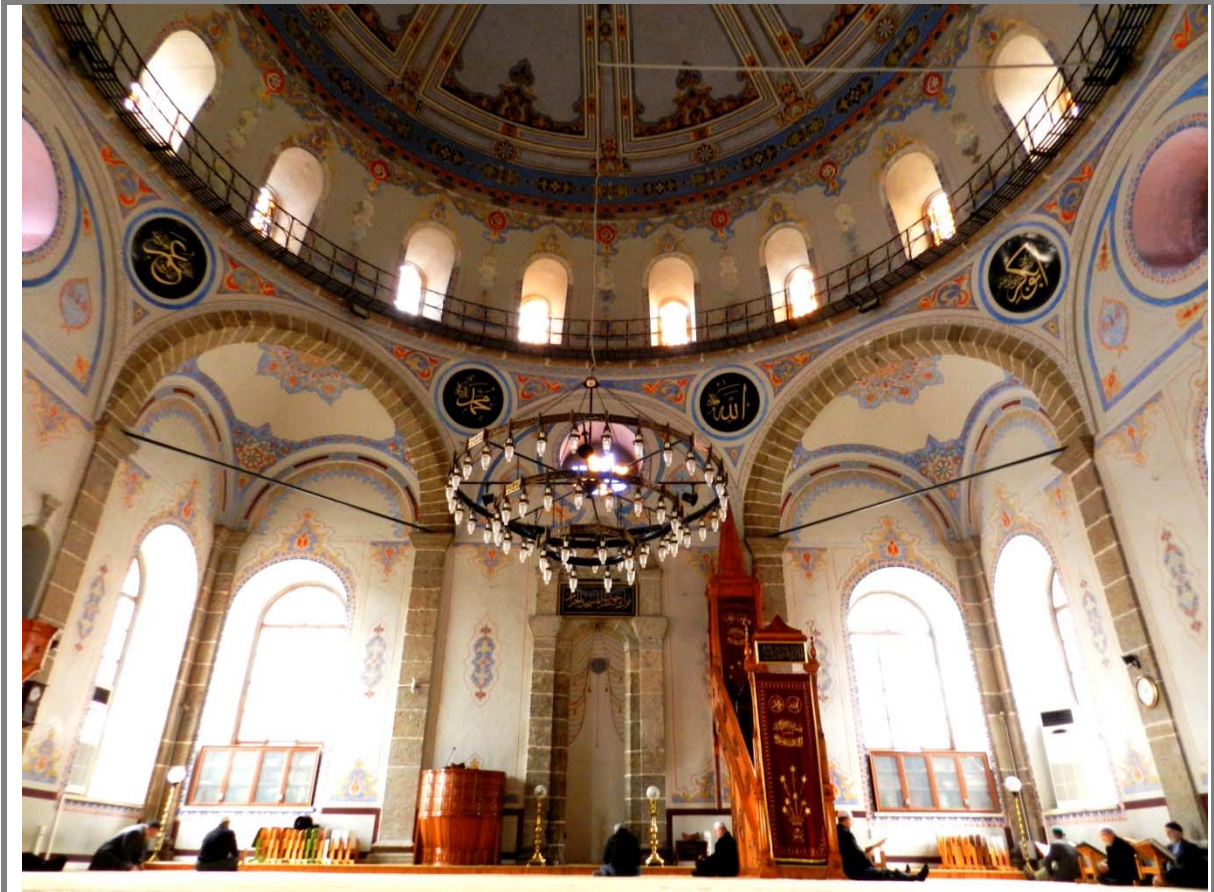
237. Samsun - Ulu Camii, minaresi.

236. Samsun - Ulu Camii, harime açılan kapı.

238. Samsun - Ulu Camii, harimi kuzey kesim.

239. Samsun - Ulu Camii, harimi kible duvarı.

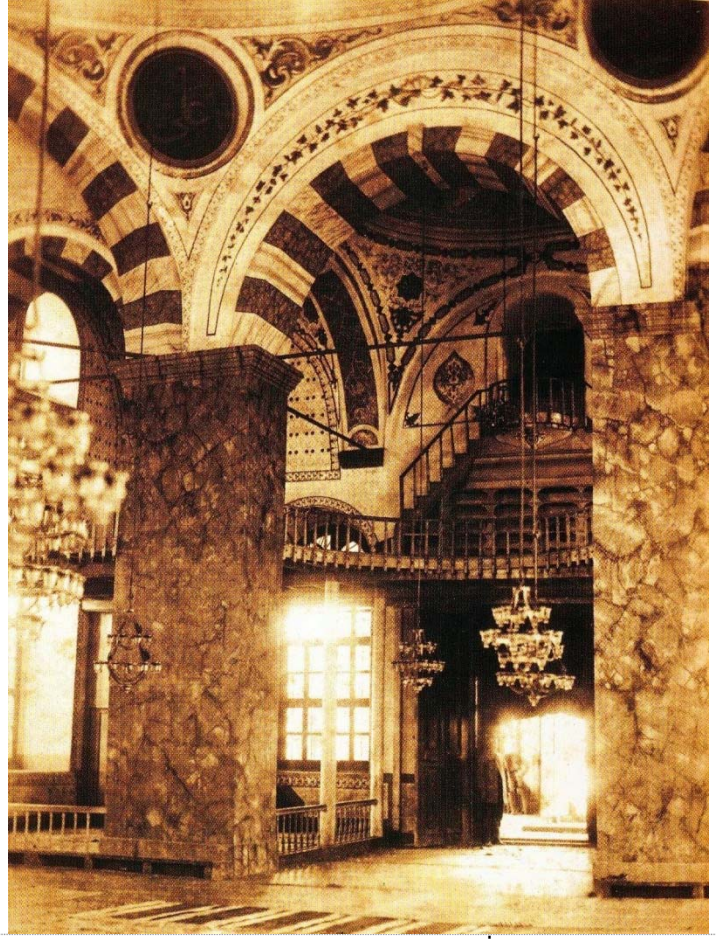
240. Samsun - Ulu Camii, mihrabı.

241. Samsun - Ulu Camii, minberi.

242. Samsun - Ulu Camii, vaaz kürsüsü.

243. Samsun - Ulu Camii, harimi 1910 yılı görünümü (N. İPEK - C. YILMAZ'DAN).

244. Samsun - Ulu Camii, kubbe kalemîşi nakışları.

245. Samsun - Ulu Camii, kaybolan avlu kapısı babalarından biri.

SAMSUN KURŞUNLU CAMİİ

Cami, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, 100. Yıl Bulvarı üzerinde tarihi Kökçüoğlu Mezarlığı'nın karşısında bulunmaktadır (Foto.246). Caminin inşa kitabesi yoktur. "Molla Fahreddin⁶⁸⁷ Camii" de denilen yapı, halk arasında "Kurşunlu Camii" adıyla bilinmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde "Molla Fahreddin Zaviyesi" şeklinde iki ayrı şahsiyet kaydı bulunmaktadır.⁶⁸⁸ Molla Fahreddin Zaviyesi'ne ait bazı vakıf kayıtlarına yer veren bir araştırmaya⁶⁸⁹ bakarak, caminin Molla Fahreddin Zaviyesi'ne dahil bir yapı olduğu söylenebilir. Bir başka araştırmada kaynak gösterilmeksizin yapının 1810'lu yıllarda Molla Fahreddin'in büyük oğlu Şeyh Hacı Hikmet Efendi tarafından yaptırıldığı ve bitişiğinde "Kurşunlu Tekkesi" bulunduğunu belirtilmektedir.⁶⁹⁰ Çeşitli yayınlarda, yapının H. 1340 (M. 1921–22) yılında Molla Fahreddin adında bir hayırsever tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir.⁶⁹¹ Osmanlı arşiv belgelerine dayalı bir araştırmada yapının 1870'li yıllarda ayakta olduğuna işaret edilmektedir.⁶⁹² Aynı araştırmada 1877 tarihli bir belgede caminin tamiratından bahsedildiği bilgisine bakılarak yapının bu yıllarda bugünkü görünümünü alacak şekilde etraflıca bir tamir veya yeniden inşa görmüş olabileceği akla gelmektedir.

Yapı minaresi, kesme taş işçilikli kesimleri ve kubbenin oturduğu strüktür bakımından Büyük Camii ile yakın benzerlik içerisindedir. Altta yuvarlak kemerli, üstte öküzgözü pencerelerden oluşan pencere düzeni, Büyük Camii ile bir hayli yakın durmaktadır. Bu benzerliklerden hareketle yapının 19. y.y. 2. yarısında Büyük Camii'nin inşa tarihi olan 1884 yılları civarında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

1970'li yıllara kadar yapının önünde bulunan üç katlı bina, batı yönde hazireyi çeviren duvar ve buradaki muslukların halk tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁹³ Yine bu yıllarda üst örtünün alaturka kiremitle kaplı olduğu görülmektedir (Foto.247). Yapı bugünkü görünümünü, büyük ölçüde aslına uygun olarak gerçekleştirilen 1992 yılı civarındaki Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yaptırdığı restorasyonda almıştır.⁶⁹⁴ Halen bakımlı durumda bulunan yapı ibadete açıktır.

Batısından geçen yol ile aynı kotta bulunan cami, doğuda birden alçalan araziden bir hayli yüksektedir (Foto.246). Caminin batı yanında yakın zamanlara kadar duvarla çevrili küçük bir hazire yer almaktaydı. Belirttiğimiz yerde bulunan Latin harflerle yazılı yeni mermer levhalar haziredeki eski mezarlara işaret sayılabilir.⁶⁹⁵ Hazire 100. Yıl Bulvarı'nın açıldığı 1970'li yıllarda kaldırılmıştır.⁶⁹⁶

Cami, tek kubbeli olarak ele alınmıştır (Çiz.49). Ayrıtlı tromplarla geçilen tek kubbeyle örtülü kare şeklinde harimin kuzeyinde, ahşap bir mahfil yer alırken, son onarımda kaldırılmıştır. Yapının önünde yamukça, yanları kapalı, betonarme bir son cemaat yeri, harimin kuzeybatısında kare kaidesi üzerinde yükselen bir minare yer alır.

7.50 x 7.50 m. ölçülerinde, 0.90 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili harimde, kuzeyde ve kıblede ikişer alt, birer üst, doğuda üç alt bir üst, batıda iki alt bir üst olmak üzere, büyük ölçüde simetrik düzende, iki kat halinde,

⁶⁸⁷ Molla Fahreddin'in kimliği konusunda belge ve tarihi kaynaklara dayalı bir bilgi edinemedik.

⁶⁸⁸ V.G.M.V.K.A., 2270 Numaralı Samsun Vilayeti Defteri 1. sayfa 2. sıra; V.G.M.V.K.A., 2279 Numaralı Fihrist, 6. sayfa, 72. sıra.

⁶⁸⁹ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", s. 473-99. Araştırmadan, zaviye ile birlikte Hazinedârde Süleyman Paşa tarafından yeniden yapılan ve kendi adıyla anılan bir de mektep bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁰ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 340.

⁶⁹¹ S. CEMBELOĞLU-M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 33; **Tarih Boyunca ...**, s. 61, A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 50; H. YİĞİT, **Samsun**, s. 90; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 36; **Samsun İl Yıllığı 1973**, s. 120. Cembeloğulları Hicri olarak kaydettikleri 1340 yılını hatalı bir şekilde miladi 1931 olarak göstermektedir. Bu yanlış yukarıdaki birçok araştırmada tekrar edilmişken bazı yayınlarda 1340, miladi olarak anlaşılmıştır. 1921–22 tarihi yapı için geç bir tarihtir.

⁶⁹² O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 277-78.

⁶⁹³ **Tarih Boyunca ...**, s. 61.

⁶⁹⁴ 1992 yılı civarında V.G.M. tarafından yaptırılan onarımda yapının önündeki üç katlı yapı kaldırılmış, önüne üstü mahfil olarak düşünülmüş betonarme bir son cemaat yeri yapılmış, cami ile önündeki platformun altı abdest alma mahalli ve tuvalet olarak düzenlenmiş, batıda hazire duvarına bitişik abdest muslukları kaldırılmıştır. Eskiden batı yöndeki bir kapıdan ulaşılan son cemaat yerinin girişi bugün kuzeydedir. Onarımdan önce biraz yamuk dikdörtgen şeklindeki son cemaat yeri, minare kaidesinden biraz batıya taşmış durumdayken, onarımda minare hizasına kadar içe çekilerek, mekân düzgün bir dikdörtgen şekle sokulmuştur. Son cemaat yerinin orijinal örtüsü yok olmuştur. Örtünün orijinal şekli konusunda fikir verebilecek bir iz de kalmamıştır.

⁶⁹⁵ Yeni mermer levhalarda "**Müftüzade Hikmet Efendi 1797-1860**", "**Müftüzade Ahmet Efendi (Hacı Hikmet)**" (dip tarafı toprağa gömüldür), "**Müftüzade Mehmet Şevki Efendi 1335-1919**", "**Müftüzade Ahmet Hulusi Efendi 1936**" şeklinde ifadeler kayıtlıdır. Caminin bulvara bakan yüzündeki duvardaki benzer bir başka yeni mermer levhada kayıtlı "**Camii yapturan Molla Fahrettin vakfiyesi büyük evlatları ruhlarına fatiha**" şeklindeki ifadeler şahısların kimliğine işaret etmektedir. Bunların neye dayanarak kaleme alındıkları ve ne derece gerçeği yansıttıkları belli değildir.

⁶⁹⁶ Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Arşivi'nde bulunan tescil fişi.

on üç pencere açılmıştır.⁶⁹⁷ Yuvarlak kemerli alt pencereler beden duvarlarının yarı boyuna yakın bir hizaya kadar uzatılarak, cephelerdeki açıklık hissi artırılmıştır. Kuzeydeki üst pencere basık kemerli, korniş hizasının hemen altında, duvar ortalarında açılan diğer pencereler, öküzgözü pencerelerdir. Her iki katta, pencere açıklıkları, duvar yüzeyinden birkaç santimetre dışa taşırılmış ve düzgün kesme taş işçilikle vurgulanmıştır. Kible duvarında, mihrap hizasında, alt pencerelerin formu kör bir kemerle tekrar edilerek,⁶⁹⁸ hareketli bir görünüm elde edilmiştir.

Caminin dış cephelerinde; kornişte, kasnağın köşeleri ve kornişinde, pencere çevrelıklarinde, yapı içinde; kapı, minare kaidesi ve pencere çevrelıklarinde, harim duvarlarındaki plasterlerde ve minarede, sarımtırak renkte, düzgün kesme taş görülmektedir. Eski bir resimde, şimdi sıva altında kalan diğer kesimlerde moloz taş görülmektedir⁶⁹⁹ (Foto.247).

Taş bir kornişle sınırlanan duvarların üzerinde, orijinalde iki kademeliyken, son onarımda üstteki kademesi yok edilen sekizgen bir kasnak yer almaktadır (Foto.247). Duvarlardan hafif içe çekilen, penceresiz kasnağın üzerinde basık bir kubbe yer alır. Son onarımda kurşunla kaplanan üst örtünün, önceden oluklu kiremitle kaplı olduğu bilinmektedir. İçteki tromplar, yapı dışına yansıtılmamışlardır. Yapı dıştan, sade ve dengeli bir görünüm verir.

Boyut ve mimari ifade olarak, yapıyla son derece uyumlu olan, yaklaşık 16.50 m. boyundaki minareye, son cemaat yeri içinde, kuzeye bakan bir kapıyla ulaşılmaktadır. Tek bir taş blokla kapatılan düz bir açıklıkla geçilen kapı açıklığı, gayet dar tutulmuştur. Yalın bir taş kornişle sınırlanan kaidenin üstünde, içbükey oval şekilde başlayan ortası profilli silmeli kısa bir papuçluk yer alır (Foto.248). Küçük mazgal pencerelerle aydınlatılan, alt ve üstte ince birer bilezikle sınırlandırılan silindirik gövdenin üzerinde, üst üste bindirilmiş profilli silmelerle genişleyen şerefe altlığı ve taş korkuluk yer alır (Foto.248). Korkuluğun kesme taş bloklarındaki ajurlar son onarımın işidir. Eski bir resimlerde bunların sağır olup, üstte üç kat halinde ince silmelerle sınırlandırıldığı görülmektedir.⁷⁰⁰ Kısa tutulan petekte kibleye bakan yuvarlak kemerli bir kapıya yer verilmiştir. 1943 depreminde yıkılmadan⁷⁰¹ önceki zarif taş külahın, bir silmeyle başlayıp içbükey armudi bir form çizdikten sonra, boğumlu bir tepelik ve alemle son bulduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki külah bunun kötü bir benzeridir.

Harime girişi sağlayan kapı, yuvarlak kemerli bir açıklıktan ibarettir (Foto.249). Kanatları, pencerelerdekiler gibi yenidir. Harime girince, Büyük Cami'de olduğu gibi duvar yüzeylerinden hafifçe taşan, duvara gömülü, sekiz ayakla karşılaşırlar. Köşelerde ve duvar ortalarında yerleştirilen, profilli altlık ve başlıklara sahip göme ayaklar, yuvarlak kör kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır (Foto.249-50). Bunlar, ayrıtlı tromplar ve silindirik kasnak üzerindeki kubbenin ağırlığını sekiz istinatlı anlayışta olduğu gibi, belli noktalarda taşıyarak, duvarlara binen yükü azami ölçüde azaltmıştır. 7.50 m. çapındaki kubbe eteğinde, profilli ince bir silme yer alır.

Harimin kuzeyinde, iki ahşap direk ve duvarlara oturan ahşap kadınlar mahfili, son onarımda kaldırılmıştır. Mahfile harimin kuzeydoğusundaki pencere boşluğunun doğusunda, duvar içerisinde açılan bir merdivenle ulaşılmaktaydı.⁷⁰² Harim duvarlarında açılan geniş ve bol sayıdaki pencerelerle ferahtır.⁷⁰³ Kible duvarı ortasındaki mihrabın çevresi, gömme ayaklara kadar, son onarımda mermer ve fayanslarla kapatılmıştır (Foto.250). Orijinal mihrabın yuvarlak kemerli küresel bir kavsarası olduğu, yarım yuvarlak mihrap nişinin, üstte düz bir silme ve yalın bordürle sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Mihrabın sağında, köşede yer alan minber ve harimin güneydoğu köşesindeki vaaz kürsüsü yenidir (Foto.250). Bundan önceki çakma ahşap minberin, yan aynalıklarının dikdörtgen panolara ayrıldığı, korkulukta sarmal şekilde ajurlu bir kuşak, köşk ve altının kemerli bir şekilde düzenlenip, konik bir külahla son bulduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁴ Köşk üstü ve külah ortasında çepeçevre den-danları andıran ahşap kemerli bir şerit görülmektedir.

⁶⁹⁷ Batıdaki minare kaidesi, doğuya göre pencere sayısının bir eksik tutulmasına neden olmuştur.

⁶⁹⁸ Benzer bir uygulama Samsun Ulu Camii'nde de görülmektedir.

⁶⁹⁹ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 341.

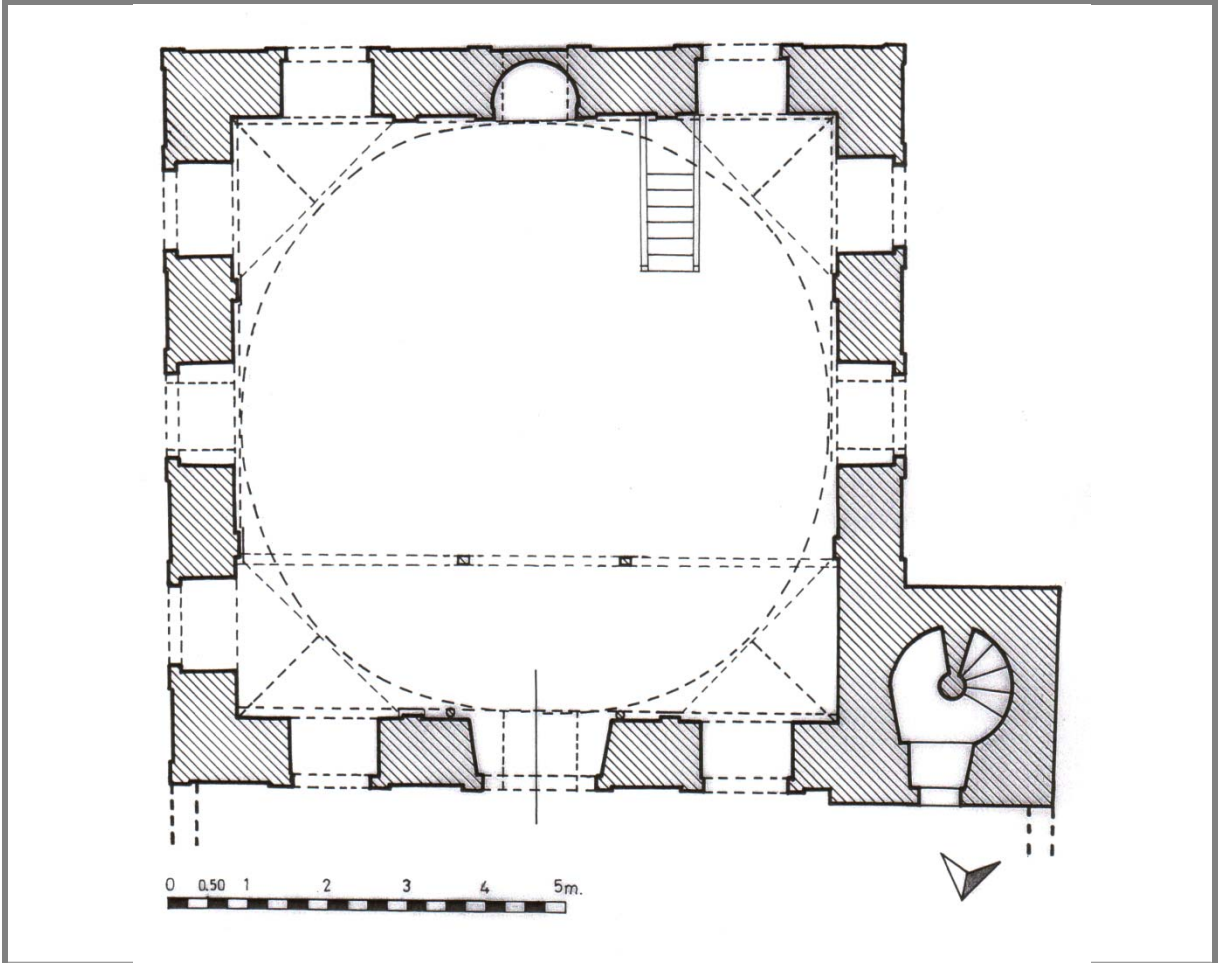
⁷⁰⁰ **Tarih Boyunca** ..., s. 61; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 341.

⁷⁰¹ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 341.

⁷⁰² H. ÇAKAN, **a.g.t.**, s. 30-31.

⁷⁰³ H. ÇAKAN, **a.g.t.**, s. 31 ve 25 numaralı resim.

⁷⁰⁴ Pencere açıklıklarını ve kapı açıklığını dolanan üçlü ince silmeler son onarımdan kalma olup, yapının aslından değildir.

49. Samsun - Kurşunlu Camii plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden, işlenerek).

246. Samsun - Kurşunlu Camii, kuzeybatıdan

247. Samsun - Kurşunlu Camii, 1890'lı yılların sonu (N. İPEK - C. YILMAZ'DAN).

248. Samsun - Kurşunlu Camii, minaresi.

249. Samsun - Kurşunlu Camii, harimi kuzey kesim.

250. Samsun - Kurşunlu Camii, mihrap ve minberi.

HAVZA - SİVRİKESİ KÖYÜ CAMİİ

Cami, Havza'nın 10 km. kadar kuzeyine düşen Sivrikese Köyü'nde bulunmaktadır (Foto.251). Caminin inşa kitabesi yoktur. Köyün yaşlılarının beyanına göre yapı, 1887 yılı civarında, Ali Osman Ağa tarafından Rum ustalar Todor ve Balious'a yaptırılmış ve inşaat iki yıl sürmüştür.⁷⁰⁵ Bir başka araştırmada caminin 1903 yılında Ali Osman Ağa tarafından "Todor Ustaya" yaptırıldığı kayıtlıdır.⁷⁰⁶ İnşa ile ilgili köy sakinlerinin rivayetlerini esas alan Can'ın araştırmasına göre yapı, 1889-1898 arasına, yörede devlet adına öşür toplama yetkisi bulunan ve köyün ileri gelenlerinden olan Ali Osman Ağa tarafından yaptırılmış, inşayı çevredeki bir Rum köyünde ikâmet eden Sarı Baniyod adlı bir Rum usta yürütmüş minberi ise Todor adlı bir başka Rum usta yapmıştır. Farklı isimlere işaret eden rivayetlerin ortak noktası yapının mimar ve minber ustasının yakın çevreden ve Rum olmalarıdır. İnşa için verilen tarihler birbirlerine yakındır. Caminin mimari ve süsleme özellikleri, yukarıdaki tarihlere son derece uygundur.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan 24 Rebi'ül-ahir 1028 /Mart 1619 tarihli bir vakfiyede,⁷⁰⁷ "Sivrikese Köyü Camii şerifine" bir para vakfı kayıtlıdır. Vakfiyede geçen yapının bugünkü caminin inşasıyla ortadan kaldırılan, daha eski bir cami olabileceği gibi, köyün daha eski başka bir camisi de olabilir. Caminin mihrabında ayet kitabesinin altında Arapça rakamlarla "1343" (1924) yazılıdır. Bunun, mihrabın kavsara kemeri üstündeki ayet kitabesinin konulduğu tarihe işaret edebileceğini düşünmekteyiz. Köyde yeni büyük bir cami yapıldığından, yapı son yedi yıldır kullanılmayarak, kilitli tutulmaktadır. Bu haliyle yapının harabeye dönüşmesi kaçınılmaz görünmektedir.

Düz bir alanda duvarlarla çevrili bir avlu⁷⁰⁸ içerisinde bulunan caminin, kuzey ve batı yakınlarında birkaç mezar bulunmaktadır. Cami, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülü, dikine dikdörtgen şeklinde bir harim ile bunun önünde yer alan, ahşap direkler üzerinde taşınan bir son cemaat yerinden oluşmaktadır (Çiz.50). Kuzey cephenin ortasında açılan bir kapıyla ulaşılan harimin kuzeyinde bir kadınlar mahfili yer alır. Caminin kuzeybatı bitişiğindeki minare ile giriş cephesine 7-8 m. mesafedeki şadırvan yerindedir.⁷⁰⁹

9.30 x 10.60 m. ölçüsündeki harimi çeviren 0.85 m. kalınlıktaki moloz taş örgülü duvarlar üç sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır. Duvar köşelerinde, düzgün kesme taş işçilik dikkat çeker (Foto.252). Dış cephelerinde yalın bir görünümün hakim olduğu yapıyı örten oluklu kiremitle kaplı çatı, kuzeydeki son cemaat yeri revakını da kapatmaktadır. Kible duvarında korniş altında duvar yüzeyine gömülü vaziyette, dikdörtgen şeklinde iki kesme taş levha ilgi çekicidir. Bunlardan birisi hilâl, diğeri beş kollu yıldız şeklinde süslenmiştir (Foto.252-53). Birincisi yalın bir çerçeve içindeki ajurlu hilâl ve küçük bir daireden, diğeri aynı şekilde yüzeysel bir dörtgen çerçeve içerisindeki ajurlu beş kollu bir yıldız ve köşelerdeki basit oymalardan oluşmaktadır. Levhalardan özellikle yıldızlı olanı armaları akla getirmektedir.⁷¹⁰

Duvarlarda kuzeyde iki alt, doğu ve batıda karşılıklı ikişer alt bir üst, güneyde ise altlı üstlü ikişer olmak üzere, büyük ölçüde simetrik düzende, iki kat halinde toplam on iki pencere açılmıştır. İçeriye doğru genişleyen mazgal pencerelerin üsttekileri, alttakilere oranla hayli küçüktür. Doğu ve batıdaki üst pencereler, mahfil hizasında açılarak, mahfilin aydınlatılması hedeflenmiştir. Düzgün kesme taş işçilikli dikdörtgen açıklıklı, tuğla dizili kör sivri kemerli alınlıklara sahip alt pencereler, harime yuvarlak kemerlerle açılmaktadır.

3.60 m. derinlikteki son cemaat yeri revakı, dördü cephede, ikisi kuzey duvarın köşelerinde olmak üzere,

⁷⁰⁵ Köy halkından görüştüğümüz sanat tarihi lisans mezunu Sinan Sakallı bitirme tezini Havza'daki Dereköy Mısımlağaç ve bu köyedeki üç mihrap üzerine yaptığını bildirerek, tezinden bir nüshayı istifademize sunmuştur. İnşayla ilgili rivayetleri tezinde toplayan Sakallı ayrıca yapının H. 1305 / M. 1888-89 yılında yaptırıldığını belirtmektedir. Bu tarihi neye dayanarak gösterdiğine işaret etmemekle birlikte, köyedeki rivayetleri esas aldığı anlaşılmaktadır. (S. SAKALLI, a.g.t., s. 24.) Aynı araştırmada çağdaş minber ustası Mahmut CEYLAN'ın ifadesine göre minberlerin ustası Yergani adlı bir Rumdur.

⁷⁰⁶ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 93. Herhangi bir belge gösterilmeyen araştırmada köy halkının rivayetleri esas aldığı alınmış olmalıdır.

⁷⁰⁷ V.G.M.V.K.A'nde 586 numaralı defterin 138. sayfa ve 128. sırasında kayıtlı vakfiye, Mustafa oğlu Seyyid Taceddin adına düzenlenmiştir.

⁷⁰⁸ Avlu içerisinde batı yönde 1320'li tarihlerden kalma birkaç eski mezar dikkat çeker. Can'a göre, mezar taşlarındaki tarihler H. 1318 (1910), H. 1328 (1910), H. 1332 (1914) şeklinde olup 1328 tarihli olanı caminin banisi "Ali Osman Efendi (Ağa)"'ye aittir (Y. CAN, "Samsun Havza Sivrikese Camii", O.M.Ü.İ.F.D., S. 22, Samsun, 2006, s. 53). 2002 yılındaki araştırmamızda mezar taşları üzerindeki tarihlerin kolaylıkla seçilebildiğini, ancak taş yüzeylerini kaplayan yosun benzeri bitki dokusu temizlenmeden yazıların okunmasının mümkün olmadığını gördük.

⁷⁰⁹ Can, köy halkının beyanına göre minarenin 1983, şadırvanın 1955 yılında yapıldığını belirtmektedir. Y. CAN, "Samsun Havza Sivrikese Camii", s. 52.

⁷¹⁰ Simgesel anlamda bir armayı kastetmiyoruz. Benzerlik, şekil itibariyledir. Burada ay-yıldızın İslâmı simgelediği düşünülebilir.

altı ahşap direk üzerindeki bağdadi bursa kemerleriyle⁷¹¹ taşınmaktadır (Foto.254). Yuvarlak kesitli direkler, yukarıya doğru daralan boğumlu profilli taş altlıklar üzerinde yükselmektedir (Foto.254). Direklerin başlıklarına ince yatay profilli, küçük tahta parçalar çakılmıştır. İçten düz tavan, dıştan harimi örten kırma çatıyla örtülü revakın döşemesi, orta kesimde yanlardan 0.40 m. kadar aşağıdadır. Kapının sağ yanında duvara bitişik halde, zemine gömülü, 0.30 m. çapında, bir ağaç direk bakiyesi görülür. Bunun vaktiyle burada bulunan ahşap minarenin direği olduğu öğrenilmiştir.⁷¹² Revakın batı yanındaki minare yenidir.

Kuzey duvarı ortasında yer alan kesme taş işçilikli kapı, dıştan bursa kemeriyle kuşatılan basık kemerli, iki yanında ince sütuncelerin yer aldığı bir açıklığa sahiptir (Foto.255). Kuşatma kemerinin köşelerinde solda, stilize bitki kıvrımları ve ay-yıldız motifi, sağda ise “maşallah” yazısı ve bir yıldız motifi işlenmiştir. Kapıyı üç yandan saran geometrik geçme kompozisyonlarla süslü bordürün üst orta kesiminde, stilize bitkisel bir kompozisyon görülmektedir. Kapının üst kesiminde, kenarları stilize bitki motifleriyle bezeli “kelime-i tevhid” yazılı küçük bir kitabe ile dikdörtgen çerçeve içerisinde, stilize bitkisel bir kompozisyona yer verilmiştir. Kapıdaki bezemeler taş yüzeyin oyulmasıyla kabartılmıştır. Çakma usullü ahşap kapının çifte kanatları, üstü kemer kavsine uydurulmuş, üçer yalın panoya ayrılmıştır.

Kendi haline terk edilen caminin harimi, hafif loştur (Foto.256-57). Sıvalı duvar yüzeylerinde bezeme unsuru görülmez. Tavan, fırfırlı şekilde içleri oyularak kesilmiş tahta yüzeylerle birbirinden ayrılan, iç içe üç kademeyle çökertilmiştir (Foto.258). Tavanın ortasında, dilimli küre şeklinde küçük bir sarkıtla başlayıp, bunu iki sıra halinde saran ajurlu oymalı çevrelekle son bulan bir göbek yer alır (Foto.258). Kompozisyon, küçük yuvarlak ve “U” benzeri kıvrımlardan oluşmaktadır. Harimin kuzeyindeki kadınlar mahfiline, batı köşedeki ahşap merdivenle çıkılmaktadır (Foto.257). Kenarlarda duvarlar, ortalarda kible yönde dört, kuzeyde duvara bitişik iki olmak üzere, altı ahşap direk taşıyan mahfil, kibleye doğru bombeli bir şekilde taşınan parmaklıkla sınırlanmıştır (Foto.257). Genişçe ajurlu tahta parçalarıyla teşkil edilen parmaklığın benzeri, mahfilin altındaki sekilerde de görülür. Basit profilli başlıklı direklerin gövdeleri, altta kare ortada sekizgendir. Mahfil katında direk görülmez. Mahfilin kuzeybatı köşesindeki ahşap merdivenle çatıya çıkılmaktadır.

Kible duvarının ortasında yarım yuvarlak nişli, yuvarlak kemerle kuşatılan küresel kavsaralı mihrap, ilk bakışta harime açılan kapıyı andırır (Foto.259). Kavsa üzerinde beyaz mermer üzerinde bir ayet kitabesi, hemen altında “1343” (1924) yazılıdır. Üç yandan ince silmelerle kuşatılan mihrapta herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Kible duvarında, mihrap önünde kesintiye uğrayan kâgir bir sekiye (rahle sekisi) yer verilmiştir.

Kible duvarının batı köşesindeki minber, son derece kaliteli bir elemandır (Foto.260). Ceviz ağacından çakma usulüyle inşa edilen minber, Cevizlik ve Mısımlağaç Köyü minberlerinin benzeri, ancak onlardan daha gelişkin bir işçiliğin ürünüdür. Tüm yüzeyler yuvarlak satırlı oyma ve ajurlu oymalarla bezelidir. Kapı kanatları bulunmayan minberde kapı açıklığı, dikmeler arasına alınarak, üstte yüksekçe bir taç ile bezenmiştir (Foto.260). Kare şeklinde başlayan babaların yarım yukarı, boğumlu, yuvarlak bir şekil alır. Kare kesimde aşağıdan yukarıya doğru çıkan kıvrık dal dizilerden oluşan stilize bitkisel bir kompozisyon, profilli altlık ve başlıklı üst kesimde, birbirine geçirilmiş halkalar ve yaprak benzeri kıvrımlar görülür. Açıklığın üzerinde, antik devrin “yumurta dizilerini” hatırlatan palmet benzeri bir diziyi son bulan, bir tabla yer almaktadır. Kapı tacı, yarım daire şeklinde bir kursu kuşatan, üçgenimsi bir çerçeve çizer. Dairenin içinde ajurlu oyma, stilize irice yapraklar, dışında ise “S” ve “C” kıvrımları ve iri stilize kenger yaprakları görülür. Tacin iki yanındaki, birer minyatür minare tasviri, ilgi çekicidir⁷¹³ (Foto.260)

İnce bir tespih dizisi ve kapı açıklığı üzerindeki andıran, yumurta dizisine benzer bir bordürle başlayan süpürgelikte, stilize, bitkisel bir kompozisyon, yan yana tekrar edilmiştir (Foto.260). Kompozisyonu oluşturulan parçalar, oyulup hazırlandıktan sonra, minber üzerindeki yerlerine çakılarak yerleştirilmiştir. Stilize edilmiş iri kıvrık dal ve kenger benzeri yapraklardan oluşan bitkisel dekor, yapraklarla yapılmış vazoyu hatırlatan bir formdan çıkmaktadır. Sağa sola kıvrılarak uzanan yapraklarının üst kesimlerinde, bunların benzeri, küçük stilize bitkisel bir dekor görülür. Yan yana dizilen yarım dairelerden oluşan bir bordürle son bulan süpürgeliğin üstünde, ortası daire şeklinde kompozite edilen üçgen aynalık yer almaktadır. Hatayileri andıran, tepeden resmedilen katmerli bir çiçekle başlayıp, ince yivlerle açılarak büyüyen merkez daireyi, stilize yapraklar, tespih dizisi ve yumurta dizisine benzeyen, ince bir bordür kuşatır (Foto.261). Aynalığın ortasındaki pano ilk bakışta, ajurluymuş gibi görünmektedir. Ancak parçalar tek tek oyulup hazırlandıktan sonra minberin üzerine çakılmıştır. Süpürgeliğin altında gördüğümüz bordürün aynısıyla, kuşatılan aynalığın ortasındaki yuvarlak panonun köşelerinde, iri stilize yapraklar kabartılmıştır. Bunlardan üst köşedekinin ucunda bir ay-yıldız dikkat çeker (Foto.262).

⁷¹¹ Bağdadi kemerlerin sıvası yer yer dökülmüştür.

⁷¹² Köy halkından, son cemaat yeri revakının örtüsünü yırtarak dışarı uzanan minarenin, 1987 yılı civarında yıkıldığını öğrendik.

⁷¹³ Bunlar kaidesinde kemerli bir kapı açıklığı, papuçluk, sekizgen gövde, korkulukla çevrili şerefe ve boğumlu petek, külah ve alemle detaylı bir şekilde gösterilmiş minare tasvirleridir.

Aynalığın merkezdeki üçgeni saran geniş bordürlerden ikisinde son derece zarif, ikili sarılmış ince dallar arasında, üzüm salkımları yer alır (Foto.262). Dalların ucunda stilize geniş yapraklar görülür. Ortadaki daha büyük olan üçlü yaprakların damarları ve uç kıvrımları en ince ayrıntılarına kadar, büyük bir titizlikle işlenmiştir. Dikine uzanan diğer bordürde iki yana kıvrılan, stilize iri bitkisel bir kompozisyon yer alır. Bu bordürün alt köşesi, çeyrek daire şeklinde ayrılmıştır. Yelpaze şeklinde başlayan merkezi, yuvarlak ve sarmal şekilde iki dairevi bordür sarmaktadır. Üçgen aynalığın diğer köşelerinde, köşeyi dolduracak şekilde stilize bitki demetlerine yer verilmiştir. Minber korkuluğu, üst üste bordürlerle teşkil edilmiştir (Foto.262). Alttaki bordür ince, uzun çubuk ve yaprak dizisi benzeri parçaların, yan yana belli aralıklarla çakılmasıyla oluşturulmuştur.⁷¹⁴ Üstteki bordürde tespih benzeri, yuvarlak volütlerle son bulan, bir dizi palmet görülür. Bunun üstünde ajurlu oymalı, iri kıvrık dal ve çiçeklerden oluşan, bir başka bordür yer alır. Korkuluk tablası boyunca kıvrılarak uzanan dallar arasında, stilize kenger yaprakları ve on iki yapraklı çiçek motifleri tekrar edilmiştir. Korkuluk ile kapı dikmeleri arasındaki köşede, üçgen boşluğa uydurulan, ajurlu iri yapraklar ve çiçekler yer alır. Bunlar, kapı açıklığını kapatan tablaya kadar yükselmektedir.

İki sıra halinde üst üste dizilmiş, palmet dizileriyle⁷¹⁵ sınırlandırılan minber köşkü biraz kısa tutulmuştur. Kuzeye yuvarlak kemerle açılan köşkün yanları kapalıdır. Köşkün üzerindeki külah, hayli ilginç ve ustalıklıdır. Bir çubuk- bir stilize yaprak şeklinde, her biri tek parça ağaçtan oyulan parçalarla yapılan, soğanvari küre şeklindeki külah, yukarıda bir küp ve fırfırlı bir çember içerisine alınan, ay-yıldızlı bir alemle son bulmaktadır. Köşkün kuzey yüzünde köşelerde yelpaze şeklinde açılan çeyrek daireler, batı yüzde stilize bitkisel kompozisyonlar görülmektedir. Köşk altını ayıran hizada, köşkü üstten sınırlayan palmet dizisi tekrar edilmiştir. Köşk altı, iki dikdörtgen panoya ayrılmıştır. Her iki panoda hasır örgüsü şeklinde muntazam bir oyma görülmektedir (Foto.263). Alttaki panonun ortası kesilerek boşaltılmıştır. İki pano arasına stilize bitki kompozisyonuyla bezeli bir çekmece yerleştirilmiştir (Foto.261). Panoların sağ kenarı boyunca, daha önce sözünü ettiğimiz palmet dizisi görülür. Solda ve panoların arasındaki bordürde, bir başka stilize bitki kompozisyonu yer alır. İki yana kıvrılan kompozisyonda altı yapraklı çiçek ve yaprak dizileri tekrar edilmiştir. Minberin ilgi çekici bir başka parçası, köşkün doğu yüzünde ahşaptan oyulmuş halkalardan oluşan zincirle sarkıtılan, ajurlu stilize bitkisel kompozisyonudur (Foto.263). Köşk altındaki hasır örgülü dikdörtgen panoyu ortalamayan kompozisyonda, içi boş fırfırlı daireyle çevrilmiş bir kartuş etrafında, stilize iki kenger yaprağı yer alır. Alttan yukarıya doğru iki kol halinde uzanarak merkezdeki daireyi kuşattıktan sonra, iki yana ayrılarak, zincire asılan kompozisyonun alt kesiminde, yaprakların ucuna tutturulmuş bir başka zincir sarkıtılmıştır.

Minberin doğu yüzünün bezeli yüzeyi altına, koyu kırmızı bir kadife kumaş çekilmiş, minberin iskeleti bunun altında bırakılarak, ajurlu bezemenin etkili bir şekilde algılanması hedeflenmiştir (Foto.261-62). Minberin kimi kesimlerinde yer yer küçük kırıklar görülse de gayet sağlam durumda olup, tamir görmeden günümüze ulaşmıştır. Yüzeye çekilen ince vernik görünümü güzelleştirmiştir.

Kible duvarının doğu kesiminde yer alan çeyrek daire şeklindeki taş vaaz kürsüsü,⁷¹⁶ yukarıya doğru çan şeklinde genişlemekte olup süslemesizdir (Foto.256).

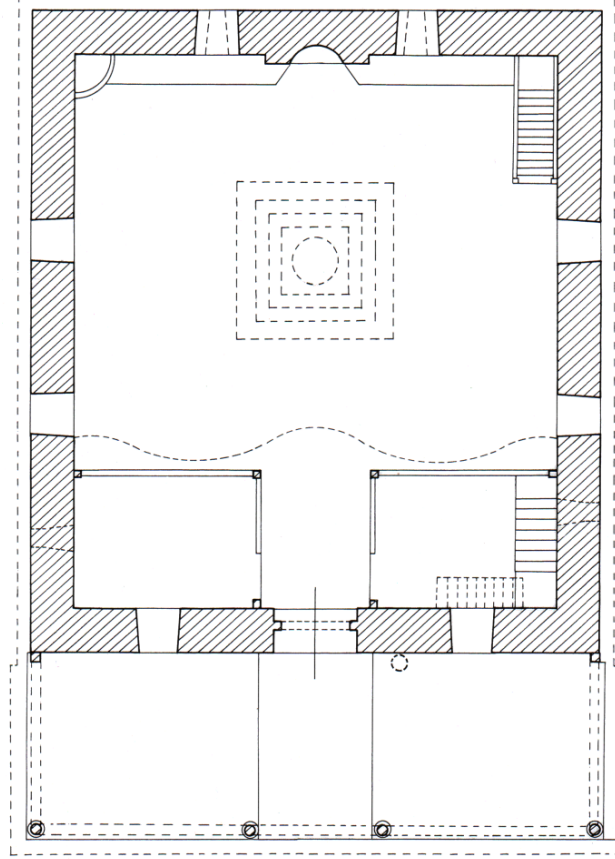
Y. Can, harimde kible ve yan duvarlarda sonradan boya ile kapatılan yüzeylerde “basit kalemişi” nakışların bulunduğunu belirtmektedir.⁷¹⁷ Araştırmamız esnasında boya ile kapatılan yüzeylerde nakışlara dair bir ize rastlayamadık.

⁷¹⁴ Bunun aynısı, aynalığın dikine kanarını köşk altından ayıran kesimde de tekrar edilmiştir.

⁷¹⁵ Bunlar korkuluktakinin aynısıdır.

⁷¹⁶ Yüzü sıvalı kürsüsünün korkuluğu demirdir.

⁷¹⁷ Y. CAN, “Samsun Havza Sivrikise Camii”, s. 52. Can, aynı sayfada eski minareye ait minare aleminin cami içerisinde saklandığını bildirmektedir.

0 0,50 1 2 3 4 5m.

M. S. BAYRAKTAR
Ağustos 2002

50. Havza / Sivrikese Köyü Camii plâni.

251. Havza / Sivrikese Köyü Camii, güneydoğudan.

252. Havza / Sivrikese Köyü Camii, kible duvarından detay.

253. Havza / Sivrikese Köyü Camii, kible duvarından detay.

254. Havza / Sivrikese Köyü Camii, son cemaat yeri revaki.

255. Havza / Sivrikese Köyü Camii, harime açılan kapı.

256. avza / Sivrikese Köyü Camii, harimi, kible duvarı.

257. Havza / Sivrikese Köyü Camii, harimi kuzey kesim.

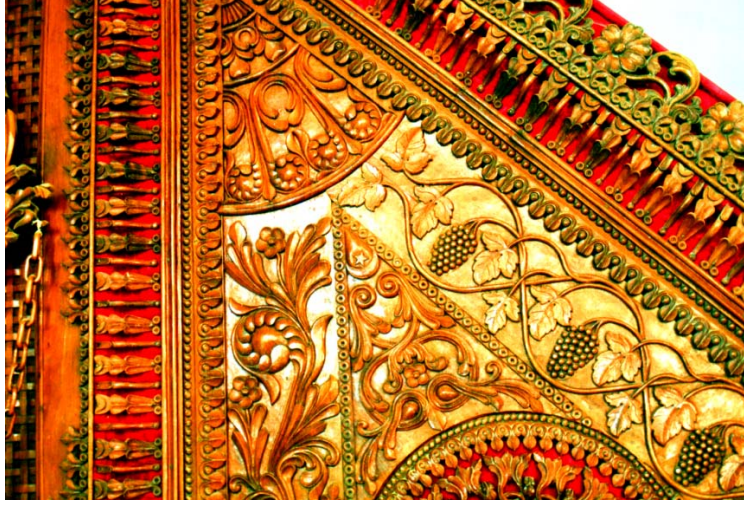
258. Havza / Sivrikese Köyü Camii, tavanı.

259. Havza / Sivrikese Köyü Camii, mihrabı.

260. Havza / Sivrikese Köyü Camii, minberi.

261. Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber aynalığı doğu yüzü.

263. Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber köşk altı.

262. Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber aynalığı doğu yüzü, detay.

SALIPAZARI GÖKÇELİ (ÇATAK AHMET AĞA) CAMİİ

Cami, ilçe merkezinin doğusunda, Gökçeli Mahallesi'nde, Gökçeli Mezarlığı içerisinde bulunmaktadır (Foto.264). Yöre halkının ifadesiyle civardaki birkaç köyün cuma camisi olarak inşa edilen caminin bulunduğu mahalle, eskiden "Çatak Ahmet Ağa" adıyla bilindiğinden, yapı da "Çatak Ahmet Ağa Camii" şeklinde anılmaktaydı. Yapıya ait bir inşa kitabesi olmadığı gibi, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Yöre halkının beyanına göre cami 100–130 yıllık bir geçmişe sahiptir. Y. Can yapıyı 19. y.y.'a tarihlemektedir.⁷¹⁸ Yöreye ilgili bazı yayınlarda "Çatak Ahmet Ağa Köyü Camii" ismiyle geçen yapının, her hangi bir belge gösterilmeksizin 105 yıllık olduğu belirtilmektedir.⁷¹⁹ Yapının mimari ifadesi ve cephe düzeni, daha erkene tarihlediğimiz diğer çantı camilerden ayrılarak, 1859-60'da inşa edilen Çarşamba- Porsuk Köyü Camii'ne benzemektedir. Bunlara bakılarak yapının 19. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Cami, kuzey ve batıda alçalarak devam eden yüksekçe bir düzlükte taşlar üzerinde, kirişleme usulüyle, yerden 0.60 m. kadar yükseltilmiştir. Yapının altındaki boşluk, sonradan taş bir duvarla kapatılmıştır.⁷²⁰

Cami ahşaptan, yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. 7.20 x 8.25 m. ölçülerindeki kareye yakın dörtgen harimin önünde, yakın zamanlarda yapılmış, betonarme bir bölüm bulunmaktadır (Foto.264). 1998 yılında yayımlanan Y. Can'ın araştırmasında, yapının önünde bir son cemaat yeri ve sonradan yapıldığı belirtilen bir sundurma yer almaktadır. 1998'den sonra, harimin kuzey duvarı 1.5 m. kadar geriye çekilip son cemaat yeri ve önündeki sundurmanın kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Harimin orijinalde, mahfilin altında bulunan kuzeydeki iki direk hizasına kadar uzandığı, son cemaat yerinin buradan başlayıp, harimin şimdiki kuzey duvarında son bulduğu anlaşılmaktadır. Cami, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.51). Kuzeyinde kadınlar mahfili bulunan caminin minaresi yoktur.

Harim duvarları köşelerde kurt boğazı geçmelerle tutturulmuş, 5 cm. kalınlığındaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Duvarlar, pencerelerin sağ ve soluna konulan dikmelere, iki kanallı çalma boğaz geçme tekniğinde perde ilavesiyle tamamlanmıştır (Foto.264).

Yapı iki katlı bir cephe düzenine sahiptir. Zeminden çatıya kadar 10 m. kadar yükselen cephelerde subasman, orta ve çatı katı hizalarındaki kirişlerin belirlediği yatay çizgiler, pencere civarlarına konulan dikmelerin belirlediği dikey çizgilerle karşılanarak dengeli bir görünüm meydana getirilmiştir.⁷²¹ Bugün saçla kaplı çatının eskiden alaturka kiremitlerle kaplı olduğu belirtilmektedir.⁷²² Cephelerde, doğu ve batıda altlı üstlü üçer, güneyde ikişer, kuzeyde iki alt, üç üst olmak üzere, yirmi bir pencere açılmıştır. İki kat halinde simetrik düzende açılan pencereler, dikdörtgen açıklıklı olup, giyotin kanatlıdır. Alt kat pencereler yatay çubuklu demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır (Foto.264).

Kuzeyde betonarme ek bina, yapının cephesini bütünüyle yok etmiştir. Bugünkü haliyle, yanlara taşan yeni binanın güneydoğusundaki muhdes bir kapıyla, caminin kuzey duvarındaki kapısına ulaşılmaktadır. Cephe ortasından 1 m. kadar doğuya kaydırılmış kapıyla harime girilmektedir. Harimin kuzey duvarının batı kesiminde görülen merdiven izleri, son cemaat yeri içerisinden mahfil katına çıkışı sağlayan ahşap merdivene aittir. Çifte kanatlı harim kapısı alt ve üstü büyük ortası küçük olmak üzere yalın tutulan üçer dikdörtgen panoya ayrılmıştır.

Çok sayıdaki pencerelerle gayet ferah tutulan harim, yapı dışında olduğu gibi yağlı boyalıdır⁷²³ (Foto.265). Kible duvarı ortasında harime doğru taşıntılı mihrap, basit, yarım yuvarlak bir nişe sahiptir. Çakma tahtalarla yapılan nişin üzerinde, basit oymaların görüldüğü, yatay profilli bir kavsara yer alır (Foto.265). Mihrap nişini, ince bir silme ve sade tutulan geniş bir bordür çevreler.

Mihrabın sağ ve solunda, iki kat halinde dört direk bulunur (Foto.265). Bunlar, kible duvarı boyunca ikinci kat hizasında uzanan, basit bir korkulukla sınırlanan bir dolanma alanını taşır. Kible duvarından 0.40 m. kadar harime sokulan bu kesim, kadınlar mahfilinin kollarıyla birleşmektedir. Alt katta bunun hizasında, minberin batısından başlayıp doğu köşedeki vaaz kürsüsüne kadar uzayan bir rahle sekisi yer alır (Foto.265).

Mihrabın sağındaki minber, klasik elemanlara sahip, yapıyla uyumlu basit bir elemandır (Foto.265). Basit

⁷¹⁸ Y. CAN, a.g.e., s. 60

⁷¹⁹ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 114; H. YİĞİT, Samsun, s. 219.

⁷²⁰ Batı kenardaki küçük bir açıklıktan, yapının oturduğu kirişlemenin detayları görülebilmektedir.

⁷²¹ Cephelere sürülen yeni yağlı boyalarda çizgilenmenin olduğu kesimlerde koyu, diğer yüzeylerde açık renk kullanılması sözünü ettiğimiz görünüşü pekiştirmiştir.

⁷²² Y. CAN, a.g.e., s. 58. Duvarlardan 0.80 m. kadar taşınlan saçakların zemine bakan yüzüne döşeme çakılmıştır.

⁷²³ Dışta olduğu gibi duvar yüzeyleri ve direklerde, açıklı-koyulu farklı renkler kullanılmıştır.

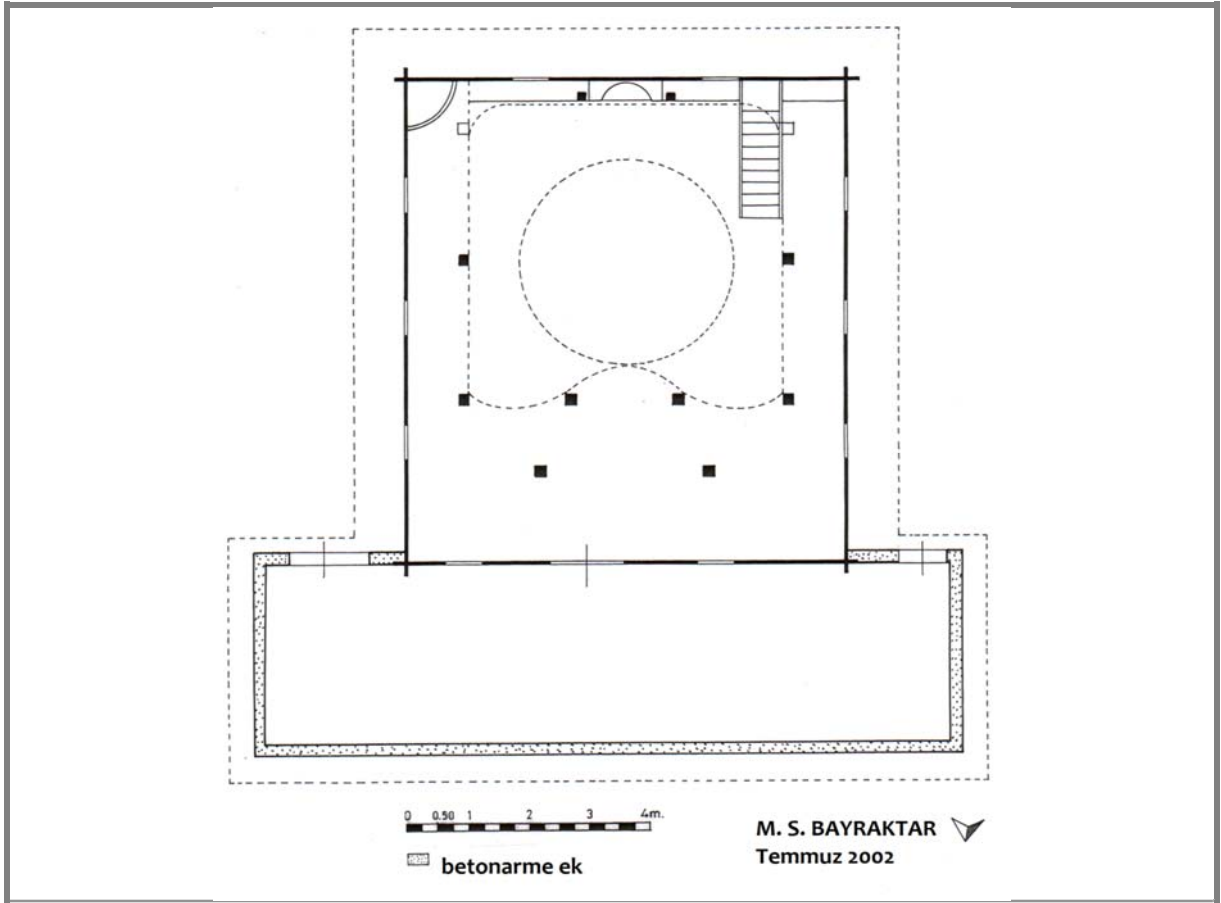
kasetlerin haricinde herhangi bir süs unsuru barındırmaz. Harimin güneybatı köşesinde bulunan vaaz kürsüsü, alttan yukarıya doğru yelpaze şeklinde çakılmış ahşap bir kaide üzerinde, çakma tahtalarla yapılmış basit bir korkulukla son bulur (Foto.266).

Harimin kuzeyinden başlayan, doğu ve batıda kible duvarına uzanan kadınlar mahfili, “U” şeklinde düzenlenmiştir. Yapının kuzeye doğru genişletilmesinden önce mahfilin son cemaat yerinin üstünü kaplayacak şekilde geniş tutulduğu anlaşılmaktadır.⁷²⁴ Kadınlar mahfiline çıkış, orijinalde son cemaat yerinin kuzeybatısındaki “L” şeklindeki bir merdivenle sağlanmaktaydı.⁷²⁵ Mahfili doğu ve batıda karşılıklı dört, kuzeyde ortada iki sıra halinde dört olmak üzere, sekiz direk taşımaktadır. Mahfil katında, alttaki direklerin üstüne- kuzeydeki kapıya yakın olan ikisi hariç olmak üzere – yerleştirilen direkler çatıya destek verir. Bunlardan ayrı, doğu ve batıda kible duvarı yakınına birer direk ilavesiyle, mahfil katı direkleri sekize tamamlanmıştır. Direklerin alt ve üstleri kare, ortaları yuvarlak olup altlık ve başlıkları bulunmaz. Kuzeyde ortası yarım yuvarlak bir taşıntıyla kibleye doğru uzatılan mahfili, boğumlu çubuklarla donatılmış bir parmaklık sınırlamaktadır.

Harimin ortasında, yaklaşık 3.5 m. çapında, ahşap bir kubbeye yer verilmiştir (Foto.267). Ortada kubbe eteğine kadar dikine istikamette çekilen tahtalarla teşkil olunan kubbenin ortasında, ajurlu bir göbek yer alır. Ortası aşağıya sarkıtılan göbekte, iç içe halkalar içerisinde geometrik bir kompozisyon, kubbe eteğinde fırfırlı oyulmuş bir kuşak görülür. Fırfırlı kuşağın bir benzeri, mahfil hizasında, tavanı dolandır. Kuşakta yan yana hilâli hatırlatan kıvrımlar arasında, palmetleri andıran profiller tekrar edilmiştir. Harim duvarlarında, kutsal isimlerin yazılı olduğu, celi sülüs panolar yakın zamanların işidir.

⁷²⁴ Y. CAN, **a.g.e.**, s. 59.

⁷²⁵ Ancak şimdi betonarme binadan çıkılan bir merdivenle, yapı dışından mahfilin kuzey duvarına ulaşılmakta, bu duvarın batı tarafında kapı haline dönüştürülen pencereyle mahfile girilmektedir.

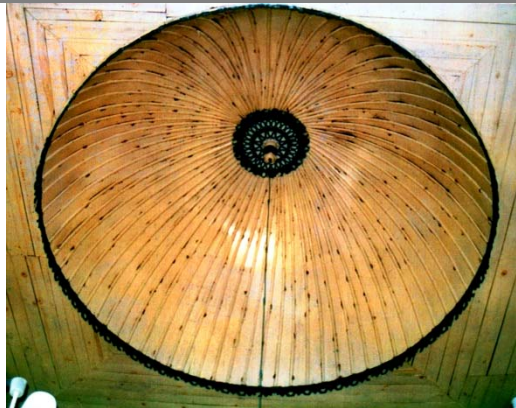
51. Salıpazarı - Gökçeli Camii plânı.

264. Salıpazarı - Gökçeli Camii, güney ve batı cepheler.

265. Salıpazarı - Gökçeli Camii, harimi kible kesimi.

266. Salıpazarı - Gökçeli Camii, vaaz kürsüsü.

267. Salıpazarı - Gökçeli Camii, tavan ortasındaki kubbe.

TERME - AŞAĞI SÖĞÜTLÜ KÖYÜ CAMİİ

Cami, Samsun-Terme yolundan 1 km. kadar içeride, Terme'nin 8 km. kadar batısındaki Aşağı Söğütlü Köyü'nde, mezarlık içerisinde bulunmaktadır (Foto.268). Caminin inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız yapıyı Y. Can 19. y.y.'a tarihlemektedir.⁷²⁶ Yapının mimari ifadesi ve cephe düzeni daha erkene tarihlediğimiz diğer ahşap camilerden ayrılarak, 1859- 60'da inşa edilen Çarşamba- Porsuk Köyü Camii ve Salı pazarı- Gökçeli Camii'ne benzemektedir. Bunlara bakılarak yapının 19. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Caminin 1945'li yıllarda onarıldığı bilinmektedir. Bu onarımda batı cephe ve son cemaat yeri revakı, zeminden çatıyla kadar uzanan tahtalarla kaplanmıştır.⁷²⁷

Düz bir alanda, taşlara oturan kalın kütükler üzerinde, kirişleme usulüyle yerden 0.40 m. kadar yükseltelen cami, ahşaptan, yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Kareye yakın enine dikdörtgen şeklindeki 8.45 x 7.65 m. ölçülerindeki harımın önünde, 2.15 m. derinlikte bir son cemaat revakı bulunur. Revamla birlikte 8.45 x 9.90 m.ye ulaşan caminin harımı, dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.52). Çatının içinde, ortada ahşap bir kubbe yer alır. Son cemaat yeri, ahşap direklere oturan, sundurma çatıyla kapalıdır. Harimde "U" şeklinde bir kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Diğer ahşap camilerde görmediğimiz minareyle, nihayet bu camide karşılaşırız. Minare, caminin kuzeydoğu köşesinde (Foto.268).

Duvarlar köşelerde kurt boğazı geçmelerle birbirine geçirilen 5 cm. kalınlıktaki ahşap perdelerle inşa edilmiştir. Perde boyları kısa kaldığından, duvar ortalarında dikmeler konulup, iki kanallı çalma boğaz geçmelerle duvarlar tamamlanmıştır. Kat kirişleriyle ayrılan iki katlı pencere düzenlemesiyle, cephelere iki katlı bir görünüm verilmiştir (Foto.268). Cephelerde kuzeyde iki üst, doğuda ve güneyde iki alt iki üst, batıda bir alt, bir üst olmak üzere, asimetrik düzende, iki kat halinde on iki pencere açılmıştır. Güneyde batı kesimdeki minber hizasındaki alt pencerenin, minberin kaldırıldığı tarihte açıldığı anlaşılmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı pencerelerde, giyotin kanatlar ve yatay demir çubuklu şebekelere yer verilmiştir. Köy halkından görüştüğümüz bazı şahıslar, Yeni Camii Köyü'nde olduğu gibi, pencerelerin lokmalı ahşap kafesli iken, zamanla tahrip olduklarını belirtmiştir. Yeni kiremitlerle kaplı harim çatısının saçakları, duvarlardan 0.60 m. kadar taşırılmış ve zemine bakan yüzüne döşeme çakılmıştır. Caminin batı duvarı dışta yağmura tedbir olarak yakın zamanlarda, zeminden çatıya kadar uzanan tahtalarla kaplanmıştır.

Camiye kuzeyde cephe ortasında yer alan üç basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Üst basamak betonarme alttaki ikisi kesme taştır. Yapının önünde yer alan son cemaat yeri cephede altı, ortada dört olmak üzere, iki sıra halinde dizilen sekiz ahşap direk taşınmaktadır (Foto.268, Çiz.53). Köy halkından bir şahıs, son cemaat yeri revakının aslında daha dar olduğunu, ortadaki direk sırasında son bulan revakın, Cumhuriyet devrinde bugün cephede yer alan direk sırasına kadar genişletildiğini belirtmiştir. Bu durumda revakın ilk haliyle, son cemaat yerinden ziyade, bir giriş sundurması şeklinde düşünüldüğünü söyleyebiliriz.⁷²⁸

Son cemaat yeri revakı; içten düz tavan, dıştan yeni kiremitleriyle kaplı, 0.40 m. kadar dışa taşırılan bir sundurma çatıyla kapatılmıştır. Kare kesitli çubuklarla donatılan korkulukla çevrilen revakın yanı, harimin batı duvarında olduğu gibi, yakın zamanlarda çekilen tahtalarla kapatılmıştır. Direk gövdelerinin alt ve üst kesimleri dörtgen, ortası sekizgendir. Kapının iki yanındaki direklerden ön cephedeki ikisinde, basit profilli başlıklar, gerideki iki direğin üzerinde ise tek parçalı basit profilli bir yastık yer alır.

Minareye, son cemaat yeri içinden ulaşılmaktadır. Dar bir kapı açıklığıyla girilen, çam ağacından yapılmış minare, yakın zamanlarda dıştan çinkoyla kaplanmıştır. Yukarıya doğru hafifçe daralan silindirik gövdenin üstünde bugün şerefe bulunmamakla birlikte 1996 yılında yayınlanan Y. Can'ın cephe çiziminde bir şerefe görülmektedir. Minare, silindirik petek, konik bir külah ve alemle son bulmaktadır.

Harime kuzey cephenin ortasındaki, dikdörtgen açıklıklı, çifte kanatlı, basit bir kapıyla ulaşılmaktadır. Alt ve üstte büyük, ortada küçük üçer panoya ayrılan kanatlar, son derece yalın tutulmuştur. Kapı açıklığının üzerindeki kirişin alnı ve açıklığı iki yanından sınırlandıran dikmeler, oymalarla bezelidir. Kirişin alnında basitçe halkalar, kapının sağ ve solunda ise yüzeysel, dalgalı geometrik oymalar arasında çekiç darbeleriyle yapılmış olması muhtemel minik dörtlü kareler görülmektedir.

⁷²⁶ Y. CAN, a.g.e., s. 52.

⁷²⁷ Onarımla ilgili bilgileri köy halkından edindik. Köyün sakinleri beş-altı yıl önce caminin çatı kaplamasını yenilediklerini, aynı tarihte caminin yakınına yeni bir cami yapıldığından, yapının kullanılmadığını ifade etmektedir. Cami köyün içerisinde kaldığından diğer birçok camiye nazaran şanslı sayılmalıdır.

⁷²⁸ Genişlemeye işaret edecek bir yapım farkı veya bir iz görülmediği gibi, her iki sıradaki direkler birbirinin yakın benzeridir.

Pencerelerinin yetersizliği sebebiyle, özellikle kuzey ve batı kesim, epey loş kalmıştır (Foto.269). Tavanın ortasında çatı içerisine yerleştirilmiş, küçük bir ahşap kubbe ye alır. Yaklaşık 3.75 m. çapındaki sade tutulan kubbe, merkezden eteğe doğru iki kademe halinde, uzunlamasına çakılan tahtalarla oluşturulmuştur. Tam ortasında yaklaşık 0.35–0.40 m. çapında yuvarlak bir parça bulunur. Kible duvarı boyunca uzanan kat girişinin altında, mihrabın solu ile mahfil korkuluğu arasında, kabartma rozetlerin işlendiği, ikili sarmal şekilde dolanan bir kuşak yer almaktadır.

Kible duvarı ortasında harime doğru hafifçe taşan mihrabın yarım yuvarlak nişi, sade tutulmuştur (Foto.269). Dikine çakılmış tahtalarla teşkil edilen nişin iki yanındaki bordürlerde, simetrik düzende, basit, üçlü sarmallar yer alır. Mihrabın tacı sökülmüştür. Kalan kesimde, sağda, ajurlu oyma bir hilâl dikkat çeker.

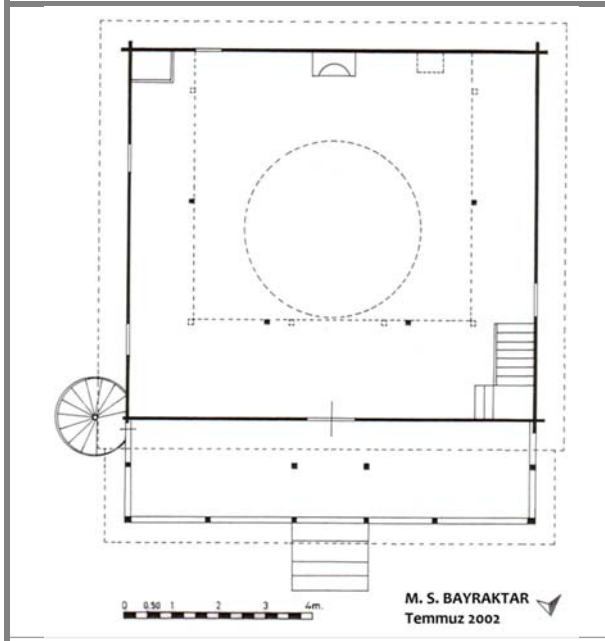
Ahalinin ifadesiyle “yer darlığından” dolayı sökülen ve sadece duvara asılı köşkü yerinde kalan minberin, diğer parçalarının akıbeti bilinmemektedir. Yanları yuvarlak kemer şeklinde kesilerek boşaltılan köşkün üstünde, ucu sivriltilmiş boğumlu ahşap bir alemle son bulan konik bir külah yer alır (Foto.269).

Harimin güneydoğu köşesinde bulunan çakma usulüyle yapılan vaaz kürsüsü, basit dörtgen bir elemandır (Foto.270). Kürsünün, boğumlu çubuklu bir parmaklığın yer aldığı batı yüzü, küçük yuvarlak kemer şeklinde kesilerek boşaltılmıştır.

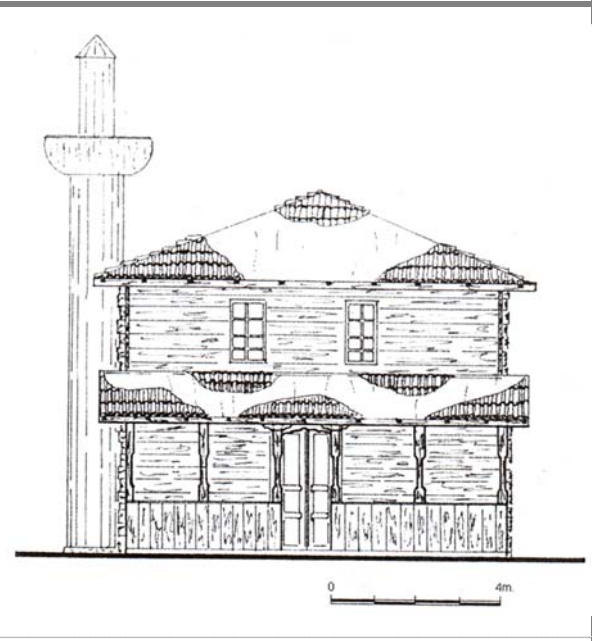
Kadınlar mahfili, harimin kuzeyinden başlayıp iki yanda kible duvarına uzanan, dar kollarıyla birlikte “U” şeklinde düzenlenmiştir. Altta kuzeybatı köşede yer alan “L” şeklindeki basit bir ahşap merdivenle ulaşılan mahfili, kuzeyde iki, doğu ve batıda birer olmak üzere dört ahşap direk taşımaktadır. Alt ve üstü kare, ortası yuvarlak kesitli direklerin başlıkları, basit profillidir (Foto.271). Mahfili taşıyan girişlerin altında, üç yanı dolanan kuşak halinde oymalar görülür. Doğu ve batıdakiler birbirinin aynısıdır. Altta ikili sarmal şekilde kıvrılarak uzanan geometrik kuşakta, altı yapraklı rozetler tekrar edilmiştir. Bunun üstünde bir dış sırası, onun üstünde mihrap bordürlerinde bir benzerini gördüğümüz, üçlü sarmal kuşak yer alır (Foto.271). Kuzeyde altta yan yana dizilmiş, oval halkalar, üstte doğu ve batıda gördüğümüz altlı üstlü iki kuşak tekrar edilmiştir. Mahfili sınırlayan korkuluk silindirik boğumlu çubuklarla donatılmıştır.⁷²⁹ Mahfil ve son cemaat yeri direklerinde karaağaç, korkulukta çam kullanılmıştır. Mahfil katında alttakilerin benzeri basit profilli başlıkları bulunan sekiz direk yer alır. Doğu ve batı kolda ortadakiler alttaki direklerin hizasında, diğerleri farklı yerlerde. Alttakilerden farklı olarak, mahfil direklerinin zemine bakan yüzeylerinde, basit eğrilerden oluşan oymalar görülmektedir.

Altan çakılan tavan döşemesinin tahtaları arasına ince çıtalar çakılarak cami tozdan kurtarılmaya çalışılmıştır. Döşemenin kuzeyinde küçük bir açıklık tavan arasına çıkış olarak bırakılmıştır. Harim duvarlarında süs unsuru görülmez.

⁷²⁹ Çubukların boğum sayıları değişmektedir.

52. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii plânı.

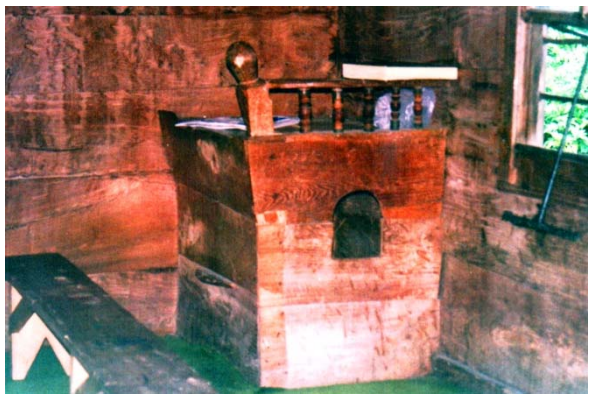
53. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).

268. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kuzeydoğudan.

269. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, harimi, kible duvarı.

270. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, vaz kursüsü.

271. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kadınlar mahfili girişi alını.

ALAÇAM ÇARŞI CAMİİ

Cami, şehir merkezinde Yeni Camii Mahallesi'nde, Bafra Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.272). Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine rastlayamadığımız caminin kapısı üzerinde, Latin harflerle yazılmış mermer levhada "yapılış 1902" yazmaktadır. Minare kaidesindeki bir başka yeni yazıttan, minarenin 1982 yılından kalma olduğu anlaşılmaktadır. Levhalardaki ifadelerin kaynağı belli değildir. Bazı yayınlarda her hangi bir belge göstermeksizin yapının 1878 yılında yaptırıldığını belirtmektedir.⁷³⁰ Yapıya ait 1892 tarihli bir vakıf kaydına⁷³¹ (para vakfi) bakarak caminin belirtilen tarihte ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Yapının mimari özellikleri belirtilen tarihe uygun düştüğünden caminin 1892 dolayında inşa edilmiş olabileceği akla yakın durmaktadır. 2007 yılında restore edilen yapı ibadete açıktır.

Cami, yakın zamanlarda yapılmış yüksek duvarla çevrili küçük bir avlu içerisinde yer almaktadır. Kible cephesi direkt sokağa açılırken, diğer cepheler avluya bakmaktadır. Yapı, yerden 0.90 m. kadar yükselen bir platform/subasman üzerinde inşa edilmiştir.

Cami, dikine dikdörtgen plânlı olup, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.54). Yapının önündeki son cemaat yeri yenidir. Harimin kuzeyinde bir mahfil, kuzeybatı köşesinde dışa taşan kaidesi üzerinde bir minare yükselmektedir.

Dıştan 10.70 x 12.40 m. ölçülerindeki harimi 0.75 m. kalınlığındaki duvarlar sarmaktadır. Moloz taşla inşa edilen duvarlarda kuzeyde iki alt, doğuda ve batıda altta üçer üstte ikişer, güneyde altı üstlü ikişer olmak üzere, iki kat halinde, büyük ölçüde simetrik düzende, on sekiz pencere açılmıştır. Tamamı içe doğru genişleyen mazgal pencerelerin dikdörtgen açıklıklı alttakileri, kesme taş çevrelikli ve demir şebekelidir (Foto.272). Üst pencereler aynı şekilde kesme taş çevrelikli, ancak yuvarlak kemerlidir. Beden duvarları kirpi saçaklarla son bulmaktadır. Çatının kiremit kaplaması yenidir.

Yapının önünde yer alan son cemaat yeri, üç basamaklı merdivenle birlikte yenidir. Son cemaat yerinin orijinal durumu hakkında bir ipucu görülmemektedir. Son cemaat yerinin ortasındaki kapıyla harime girilmekte, kuzeybatı köşedeki merdivenle mahfile çıkılmaktadır. İki katlı pencere düzeniyle aydınlatılan muhdes son cemaat yerinin üstü mahfile dahil edilmiştir. Mahfil katında kuzeyde harimi sınırlayan duvar, yerine iki ahşap direk konularak kaldırılmış, böylece son cemaat yerinin üstü mahfile katılmıştır. Harimin kuzeybatı köşesindeki minare yenidir.

Dıştan olduğu gibi içten de son derece yalın tutulan caminin kuzey duvarı ortasında yer alan kapının kanatları yenidir. Açılan bol sayıdaki pencerelerle harim ferahtır. Kuzeyde girişin sağ ve solunda, boğumlu çubuklarla donatılmış parmaklıkla sarılı sekiler yer alır (Foto.273). Bunun üstünde ortası yarım daire şeklinde harime taşırılmış, aynı şekilde parmaklıklarla sınırlandırılan, kadınlar mahfiline yer verilmiştir. Kenarlarda duvarlara sokulan kirişlere oturan mahfil, kible yönde, dört ahşap direk üzerinde yükselmektedir. Alttaki direklerin gövdeleri, alt ve üstü kare, ortası yuvarlaktır. Bunların aynı mahfil katında da tekrar edilmiştir.

Kible duvar ortasında yer alan yarım yuvarlak nişli mihrabın, küresel kavsarası yuvarlak kemer içerisine alınarak, üç yönden bordürlerle sarılmıştır (Foto.274). Bordürlerden "S" şeklinde kıvrılarak nişi ve kemeri üç yönden kuşatan biri bezeli, diğerleri sadedir. Kemer köşeliklerinde stilize iri kıvrık dal ve yapraklar görülür. Duvar yüzeyinden hafifçe taşırılan mihrabı, profilli silmeler kuşatmaktadır. Silmeler üstte, yan yana dizilmiş üç iri stilize bitki motifiyle son bulmaktadır. Mihraptaki bezemelerin üslubu, geç devir Batılılaşma dönemine uygun düşmektedir. Üzeri boyalı mihrabın malzemesi, belli değildir.⁷³²

Mihrabın sağında, köşedeki yağlı boyalı ahşap minber, çakma tekniğinde yapılmıştır (Foto.275). Yan aynalıklar, korkuluk, köşk altı ve kapı dikmeleri sade, kapı tacı ajurludur. Tacin ortasında, yuvarlak oymalı bir göbeği saran ajurlu bir madalyon yer alır. Bunu, iki yandan iki büyük "S", kenarlarda ise üst üste bindirilmiş "C" kıvrımlı ajurlar sarar. Taç, sarı metal bir hilâle son bulmaktadır. Köşk alışıldık baldaken tipten farklıdır. Ajurlu oymalarla çevrelenen köşk çevreliğinde, kapı tacındakine benzer "C" kıvrımlar ve yuvarlaklar yer almakta, bunun üstünde alemle son bulan, piramidal bir külah görülmektedir.

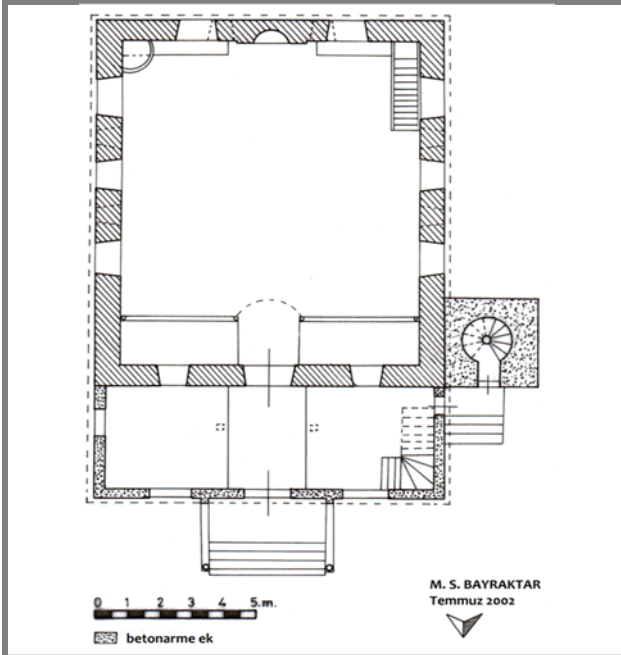
Kible duvarı boyunca mihrabın iki yanında basit bir ahşap seki (rahle sekisi) görülür. Kible duvarının

⁷³⁰ S. CEMBELOĞLU-M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 50; H. YİĞİT, *Samsun*, s. 111; R. GÖKÇEN - O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 66.

⁷³¹ M. OKUDAN, *a.g.t.*, s. 62-63.

⁷³² Mihrap nişi ve yalın bordürlerde siyah ve mermer süsü verilmiş yağlı boya, bezeli kesimlerde sarı yıldız, dış ve üst silmelerde yeşil boya görülür.

doğu ucunda yer alan vaaz kürsüsü, seki üzerinde başlayıp basit bir parmaklıkla çevrilmiştir. Çeyrek daire şeklinde köşeye yerleştirilen kürsü, ilk inşadan kalma olabilir. Harimde kalemîşi veya benzeri bir süs unsuru görülmez.

54. Alaçam - Çarşı Camii plâni.

273. Alaçam - Çarşı Camii, harimi, kuzey kesim.

272. Alaçam - Çarşı Camii, kuzey ve batı cepheler.

274. Alaçam - Çarşı Camii, mihrabı.

275. Alaçam - Çarşı Camii, minberi.

ÇARŞAMBA DEĞİRMENBAŞI CAMİİ

Cami, ilçe merkezinin güneybatısında, Değirmenbaşı Mahallesi'nde, Ayvacık'a giden yol üzerinde bulunmaktadır (Foto.276). Caminin minare kaidesinde bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Taş üzerine iki satır halinde, celi nesih hatla yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.277).

"جامع شريف الحاجي علي بن مصطفى
في ١٢ ايلول سنة ١٣٢٦
في ٢ رمضان شريف"

"Cami-i şerif el-Hacı Ali bin Mustafa/ Fi 12 Eylül sene 1326 / Fi 2 Ramazan-ı Şerif"

Kitabeye göre cami, 1908 yılında, Hacı Ali tarafından yaptırılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Batumlu Hacı Ali Ağa adına düzenlenmiş H. 1329 / M. 1911 tarihli, tek sayfalık bir vakfiyesi bulunmaktadır.⁷³³ Baninin Samsun Ulu Camii'nin inşasında adı geçen şahısla aynı olabileceği akla gelmektedir. Çeşitli yayınlarda caminin 1916'da Batumlu Hacı Ali tarafından yaptırıldığı kaydedilmiştir.⁷³⁴

Düz bir alanda, etrafı duvarlarla çevrili geniş bir avlu içerisinde yer alan caminin kible tarafında, küçük bir mezarlık bulunmaktadır⁷³⁵ (Foto.276). Hazirede bir kaç geç devirden kalma, eski mezar taşları bulunur.

Cami, içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülü, kare şeklinde bir harim ile bunun kuzeydoğu köşesindeki minareden oluşmaktadır (Çiz.55). Caminin içerisinde harimin kuzeyinde, bir kadınlar mahfili yer alır. Girişin bulunduğu kuzey cephenin batı yarısını kaplayan son cemaat yeri, betonarmedir.⁷³⁶

10.00 x 9.50 m. Ölçülerinde ve 0.50 m. kalınlıktaki duvarlarla çevrili yapı, bir mahalle mescidi görünümündedir. Sıvayla kaplı duvarların inşa malzemesi belli değildir. Yapı 0.50 m. kadar yükselen bir subasman üzerinde inşa edilmiştir. Duvarlarda kuzey ve güneyde iki alt, üç üst, doğu ve batıda altı üstlü ikişer olmak üzere, iki kat halinde asimetrik düzende, on sekiz pencere açılmıştır.⁷³⁷ Doğu cephede minare yolunu aydınlatan, küçük bir mazgal pencereye yer verilmiştir. İnce, uzun dikdörtgen açıklıklı, lokmalı demir şebekelerle donatılan alt pencere çevrelikleri, duvar yüzeyinden hafifçe dışa taşırılarak vurgulanmıştır. Bunlar, duvar ortalarında pencere düzenini belirleyen yatay çıkıntılarla birlikte, duvarlara hareket katan unsurlar olmuştur. Kible duvarında mihrabın bulunduğu kesim, yarım yuvarlak şekilde dışa taşırılmıştır. Bir sıra kirpi saçakla son bulan duvarların üzerinde, 0.50 m. kadar taşınan saçaklarıyla, yeni kiremitlerle kaplı kırma çatı yer alır.

Yapının kuzeydoğu köşesinde, harim içine yerleştirilen kaidesi üzerinde yükselen tuğla minare, beden duvarlarını aşır, çatıyı delerek 20–25 m. kadar yükselmektedir (Foto.276). Kaidenin harime bakan köşesi, yuvarlatılarak yumuşatılmıştır. Minareye giriş, harimin içinden, batı köşedeki basık kemerli kapı açıklığıyla sağlanmıştır. Dıştan, çatı hizasındaki papuçluğun üst kesimiyle görülmeye başlayan minarenin silindirik gövdesi, alt ve üstte birer bilezikle sınırlanmıştır. Şerefe altlığında üç sıra testere dişi, korkulukta yalın tutulmuş kesme taş bloklar görülür. Kısa tutulan silindirik peteğin kibleye bakan yüzünde, yuvarlak kemerli bir kapı bulunur. Minare, konik bir külah ve aemle son bulmaktadır. Sıvayla kaplı minarenin kaidesine, içten bakınca, malzemenin tuğla olduğu görülür.

Yapıya, kuzey duvarının orta ekseninden, hafif doğuya kayan, basık yuvarlak kemerli basit bir kapıyla girilmektedir. Üç yönden ince silmeleriyle kuşatılan kapının kayda değer bir yanı yoktur. Bol sayıdaki pencerelerle gayet ferah tutulan harimin ortasında, mahfil ve tavanı taşıyan, kare kesitli dört direk yer alır. Tavanda herhangi bir bezeme unsuru görülmez.

Kible duvarı ortasında bulunan alçı mihrabın, yarım yuvarlak nişi üstünde, yuvarlak kemerle kuşatılmış küresel bir kavsara görülür (Foto.278). Nişi iki yandan kuşatan profilli silme ve bordürlerin altı, profillerle hareketlendirilmiştir. Yukarıya doğru devam eden stilize kıvrık dal kompozisyonunun üstünde, karşılıklı birer ay-yıldız motifi ve profilli basit bir başlık yer alır.

Kible duvarının batı köşesinde bulunan çakma ahşap minber, gayet yalın tutulmuştur (Foto.279).

⁷³³ V.G.M.V.K.A., 601 numaralı defter, 122-130. sayfa.

⁷³⁴ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 85; H. YİĞİT, *Samsun*, s. 17; Anonim, "Samsun" mad., *Yurt Ansiklopedisi*, s. 6647; R. GÖKÇEN - O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 76. M. TORUN, *a.g.e.*, s. 59. Bu araştırmada inşa tarihi 1336 (M. 1917-18) olarak kaydedilmiştir.

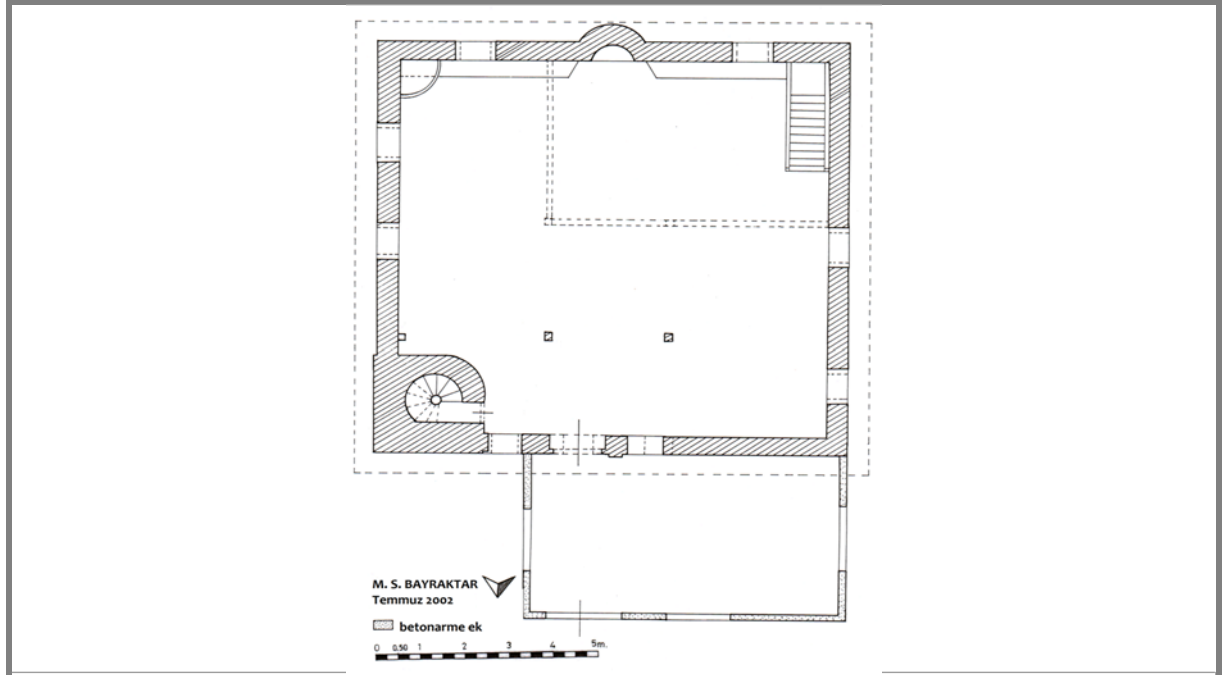
⁷³⁵ Mezarlığın vaktiyle küçük bir hazireden geliştiği anlaşılmaktadır.

⁷³⁶ Son cemaat yerinin orijinal durumu konusunda bir ipucu görmedik.

⁷³⁷ Doğu ve batı pencerelerin karşılıklı açılmamasına, doğudaki minare ve minberin sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Minberin orijinallığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmese de, yapıyla uyumlu basit bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Kıble duvarı boyunca, mihrabın önünde kesintiye uğrayan, basit bir ahşap seki görülür. Güneybatı köşedeki vaaz kürsüsü, yenidir. Mahfil katı hizasında duvarların 0.15 m. kadar içe çekildiği, mahfil döşemesinin buraya oturtulduğu görülmektedir. Minare içerisindeki yolla ulaşılan ve oldukça yalın tutulan mahfilde kayda değer bir unsur görülmemektedir.

55. Çarşamba - Değirmenbaşı Camii plâni.

276. Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, güneydoğudan.

278. Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, minare kaidesindeki kitabe.

277. Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, mihrabı.

279. Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, minberi.

VEZİRKÖPRÜ NAMAZGÂH CAMİİ

Cami, ilçe merkezinde, Namazgâh Mahallesi'nde, Köprülüler Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.280). Yapı, tarihi namazgâha 40–50 m. mesafede bulunduğundan bu adla anılmaktadır. Caminin inşa kitabesi yoktur. Bazı yayınlarda bugünkü caminin yerindeki eski caminin Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı, 1906 depreminde yıkılarak sadece minber ve mihrabı kaldığı, 1915 yılında aynı yerde mahalle sakinleri tarafından şimdiki caminin yaptırıldığı belirtilmektedir.⁷³⁸ Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen H. Zilkade 1061 / M. Ekim 1654 tarihli vakfiyede, paşanın kasabada inşa ettirdiği yapılar ve vakıfları arasında yapıdan söz edilmediği görülmektedir.⁷³⁹ Yapı 2008 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından elden geçirilerek güzel bir görünüme kavuşturulmuştur. Bu onarımda kuzey ve batısında caddelerle çevrilen caminin doğu bitişiğine, sonradan eklenen bölüm kaldırılmıştır. (Foto.281).⁷⁴⁰ Ayrıca yapının kiremit kaplı çatısı aktarılmış, yapının kuzeydoğu bitişiğinde bulunan çeşme de ön cephesi kuzeye bakacak şekilde 90 derece döndürülerek tamir edilmiştir. 2014 yılında yapı Diyanet İşleri Başkanlığı'nca ilçe müftüğüne bağlı "Aile ve Dini Rehberlik Bürosu" olarak yeni bir işleve kavuşturulmuştur.⁷⁴¹ Yapının asli mimari unsurları bu değişiklikten etkilenmemiştir.

Caminin kible yönünde hemen yanbaşında, "Köprülü Mehmet Paşa Camii" adı verilen yeni ve büyük bir cami yapılmıştır. Namazgâh Camii'ne adını veren tarihi Namazgâh, yeni caminin kible duvarına birkaç metre, Namazgâh Camii'ne ise yaklaşık 50 m. mesafededir. Yapının giriş cephesinde, yarım boy biriket duvarla çevrili küçük bir avlu son restorasyonda kaldırılmıştır (Foto.280).

Düz bir alanda inşa edilen caminin, dikine dikdörtgen şeklindeki harimi önünde, kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz.56). Harim ve son cemaat yeri içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülüdür. Harimin kuzeyinde bir mahfil katı, son cemaat yerinin güneybatı köşesinde bir minare yer alır.

Dışardan gayet yalın görünen 9.15 x 13.15 m. ölçülerindeki caminin duvarlarının kalınlığı 0.25 m.dir. İçten ve dıştan sıvalı duvarlar hımsız olmalıdır.⁷⁴² Harim duvarlarında kuzeyde iki alt, doğuda iki alt bir üst, kiblede iki üst olmak üzere, asimetrik düzende, on pencere açılmıştır. Bunlardan başka, son cemaat yerinin kuzeyinde, üstte üç pencere daha bulunmaktadır. Pencereleer son derece basit dikdörtgen açıklıktan ibarettir (Foto.280-81). Duvarlardan 0.90 m. kadar taşırılan yeni kiremitlerle kaplanan çatı yakınlarda bir onarım görmüş olmalıdır.

Son cemaat yerinin batı köşesinde yer alan çinkoyla kaplı ahşap minareye, son cemaat yerinin üstündeki kadınlar mahfilinden geçilerek ulaşılmaktadır. Çatı seviyesinde başlayan silindirik gövde üzerinde, hafifçe taşırılmış bir şerefe, kısa silindirik bir petek ve konik külah yükselmektedir (Foto.280). Kuzey cephenin ortasındaki dikdörtgen açıklıklı basit bir kapıyla ulaşılan son cemaat yerinin batı köşesindeki merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılır. Düz tavanla örtülen son cemaat yerinde, kayda değer bir unsur görülmez.

Son cemaat yerine girilen kapıyla aynı eksende bulunan, bunun benzeri bir başka kapıyla harime ulaşılmaktadır. Yapının dışında olduğu gibi, harim de gayet yalın tutulmuştur (Foto.282). Kible duvarı boyunca önu parmaklık şeklinde düzenlenen, ahşap bir seki görülür.

Kible duvarı ortasında yer alan ve harime doğru hafifçe taşırılan mihrap, basık yarım yuvarlak bir niş ve sivriltilmiş küresel bir kavsaraya sahiptir (Foto.282). Cami cemaatinden mihrabı saran "tatlı kireç" bordürlerin 1943 depreminden sonra yapıldığını öğrendik. Kible duvarının batı köşesindeki ahşap minber ile doğu köşesindeki ahşap vaaz kürsüsü, yeni unsurlardır.

Harimin kuzeyi boyunca uzanan kadınlar mahfili; kenarlarda duvarlar, kible tarafta ise dört ahşap direk üzerinde yükselmektedir. Ortası kibleye doğru dörtgen şeklinde taşırılan, basit bir parmaklıkla çevrilen mahfil, kuzeye doğru, son cemaat yerinin üzerini kaplayacak şekilde uzatılmıştır.

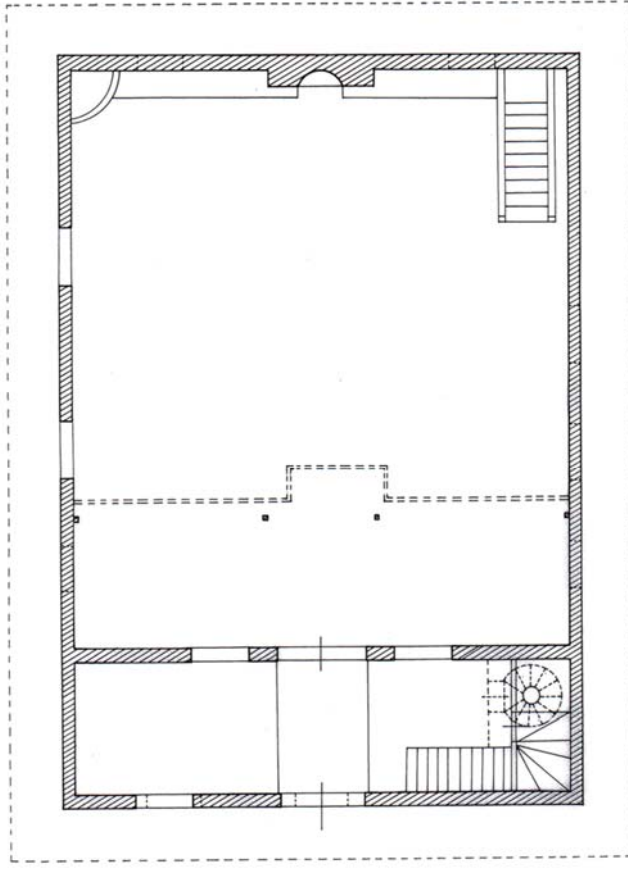
⁷³⁸ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 126; H. YİĞİT, s. 251. Caminin kuzey cephesinde duvar üzerine asılı metal bir levhada 1915 yılı kayıtlıdır.

⁷³⁹ Vakfiye V.G.M.V.K.A.'nda 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır. Aynı konuyla ilgili olarak Namazgâh bahsine bakılabilir.

⁷⁴⁰ Briketten yapılan bu kesimle caminin doğrudan bir bağlantısı yok idi. Çevre sakinlerinden buranın caminin deposu ve çocukların Kur'an okumalarına mahsus bir yer olarak düşünüldüğünü öğrenmiş idik.

⁷⁴¹ Hemen yanbaşındaki yeni ve büyük cami, yapının asli işlevini anlamsız kılmış olduğundan böyle bir değişiklik düşünülmüş olmalıdır.

⁷⁴² Duvar köşelerinde, duvara gömülü halde ahşap dikmeler görülmektedir.

0 0,50 1 2 3 4 5m.

M. S. BAYRAKTAR
Temmuz 2002

56. Vezirköprü - Namazgâh Camii plâni.

280. Vezirköprü - Namazgâh Camii, kuzey cephe.

281. Vezirköprü - Namazgâh Camii, güney ve batı cephe.

282. Vezirköprü - Namazgâh Camii, harimi, kible duvarı.

MEDRESE

VEZİRKÖPRÜ FAZIL AHMET PAŞA (KÖPRÜLÜ / TAŞ / KURŞUNLU) MEDRESESİ

Medrese, ilçe merkezinde, Fazıl Ahmed Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.283). Bulunduğu mahalleye adını veren yapının inşa kitabesi yoktur. Z. Köşklü, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunduğunu belirttiği, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa adına düzenlenen, 25 Safer 1089 (Mart 1678) tarihli vakfiyeye dayanarak yapıyı, vakfiyesinin düzenlendiği 1678-79'den kısa bir süre önceye tarihlemektedir.⁷⁴³ Bir başka araştırmacı Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümünden iki yıl sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Fazıl Ahmed Paşa adına düzenlediği bir vakfiyede, yapının vakıflarının tanzim edildiğini bildirmektedir.⁷⁴⁴ Hüseyin Hüsameddin, medresenin, Fazıl Ahmed Paşa tarafından yapıldığını belirtir.⁷⁴⁵ M. Sözen, kaynak göstermeksizin yapının ilçedeki bedesten ve arastanın Fazıl Ahmed Paşa tarafından yapıldığını kabul etmektedir.⁷⁴⁶ O. Aslanapa'ya göre medrese, Kale Camii ve bedestenle birlikte bir külliye dahilinde yaptırılmıştır.⁷⁴⁷ Yöresel yayınlarda herhangi bir belge gösterilmeksizin yapının Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1661⁷⁴⁸ ve 1668'de⁷⁴⁹ yaptırıldığı kaydedilmiştir. Yukarıdakilerden yapının banisinin Fazıl Ahmed Paşa⁷⁵⁰ olduğu anlaşılma ile birlikte inşa tarihi konusunda kesin bir şey söylenemez. Paşa'nın sadarete bulunduğu 1661- 76 yıllarını inşa tarihi olarak kabul etmek mümkündür.

Medresenin 1943 depremini hafif çatlaklarla atlattığı, orijinalde kurşunla kaplı çatının kurşunlarının sökülerek önce kiremitle, ardından 1974'deki onarımda bakırla kaplandığı bilinmektedir.⁷⁵¹ Yapı 1964 yılından beri, İlçe Halk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.⁷⁵² Yeni fonksiyonunu ifa ederken yapıya zarar verilmediğini görmek sevindiricidir.⁷⁵³

Kuzeyden güneye doğru hafifçe alçalan meyilli bir alanda kurulan yapının kuzey cephesi sokağa, diğer

⁷⁴³ Z. KÖŞKLÜ, **17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi**, C. 1, Atatürk Ü. S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999, s. 93. Aynı arşivde yaptığımız araştırmada bahsi geçen vakfiyeye rastlayamadık.

⁷⁴⁴ K. PEKTAŞ, **XVI. Yüzyıl Sonrası Klasik Tarzda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerindeki Medreseler**, Yüzüncü Yıl Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1993, s. 30.

⁷⁴⁵ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309.

⁷⁴⁶ M. SÖZEN vd., **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975, s. 268, 271.

⁷⁴⁷ O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986, s. 357-58.

⁷⁴⁸ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 127.

⁷⁴⁹ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 139.

⁷⁵⁰ H. 1045 / M. 1635-36'da Vezirköprü'de (Köprü) doğan Fazıl Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük oğludur. Annesi, Köprü Voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı Ayşe Hanım'dır. Yedi yaşında babasıyla birlikte İstanbul'a giderek ünlü ilim adamlarından çeşitli alanlarda ders alan paşa, mülâzımlık ve müderrislikten sonra mülkiyeye geçti. 1659'da vezirlik rütbesiyle Erzurum Valisi, 1660'da Şam Valisi, kısa bir süre sonra Halep Valisi olan paşa, bu göreve henüz başlamadan İstanbul'a çağırılarak İstanbul Kaymakamlığı'na getirildi. Kısa bir süre sonra babasının rahatsızlanmasından dolayı Edirne'ye gidip Sadaret Kaymakamı, babasının vefatıyla da Kasım 1661'de henüz yirmi yedi - yirmi sekiz yaşlarında sadrazam oldu (Şemseddin Sami, Kamûs'ül- A'lâm, C. V, İstanbul, 1314, s. 3908; A. ÖZCAN, "Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 26, İstanbul, 2000, s. 260; T. ÖZCAN, "Fazıl Ahmed Paşa (Köprülüzâde)" **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, 1999, s. 439-40; İ. H. DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 5, İstanbul, 1971, s. 43 ; İ. H. DANIŞMEND, **a.g.e.**, C. 2, s. 429-30). 1676'da vefat eden paşa cenazesini babasının İstanbul - Çemberlitaş'taki türbesine defnedilmiştir. Aralıksız on beş yıldan fazla sadaret makamında kalan ve bu sürenin yaklaşık dokuz yılını cephelerde geçiren paşanın yerli ve yabancı tarihçiler tarafından itidalli, müsamahakâr, azimli, ileri görüşlü, ilim ve sanat hamisi, en yaygın olarak da "fazıl" gibi iyi vasıflarla anılmıştır. Derviş Ali'den meşk eden icazetli bir hattat olduğundan söz edilen (Süleyman Sâadeddin Müstakimzâde, Tuhfe-i Hattatîn (Yayımlayan, İbnülemin Mahmut Kemal, İstanbul, 1928, s. 82) Fazıl Ahmed Paşa'nın babasının vasiyeti üzerine Anadolu'daki vakıfları, Rumeli'de yarım kalmış içtimai ve dini müesseselerle, İstanbul - Çemberlitaş'ta babasının başlattığı külliye tamamlattığı bilinmektedir (H. KOÇ, "Köprülü Kütüphanesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 90-91; A.V. ÇOBANOĞLU, "Köprülü Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 89. Paşa'nın bugün yurtdışında kalan Uyvar, Kamanice, Yanova, Kisoma, Kalkandelen, Şam ve Kandiye'de, yurt içinde İstanbul, İzmir, Karasu, Çorlu, Vezirköprü'de çeşitli eser ve vakıfları görülmektedir (Mehmed Süreyya, "Ahmed Paşa (Fâzıl) mad., **a.g.e.**, C. 1, s. 209; A. ÖZCAN, **a.g.e.**, s. 262; T. ÖZCAN, **a.g.e.**, s. 441; N. ŞİMŞİR, "Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın İzmir'deki Vakıflarına Ait Hicri 1141 Tarihli Bir Muhasebe Bilançosu", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. XII, İzmir, 1997, s. 155 - 181; N. SAKAOĞLU, "Köprülüler" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 93; Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat**, C. I-II (Sadeleştirilen Notlar ve Açıklamaları Ekleyen, N. ÇAĞATAY), Ankara, 1992, s. 310; O. KÖPRÜLÜ, "Kandiye'de Köprülüler'e Ait Kitabeler", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara, 1988, s. 493 - 94 ; V. ÇABUK, **Köprülüler**, İstanbul, 1988, s. 159; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. III/1, Ankara, 1995, s. 401-28; İ. H. DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 3, s. 445; M. T. GÖKBİLGIN, "Köprülüler" mad., **İ.A. C. VI**, İstanbul, 1967, s. 897-905. Hafız Hüseyin Ayvansarayî, **Mecmuâ-i Tevârih** (Hazırlayanlar: F. Ç. DERİN - V. ÇABUK) İstanbul, 1985, s. 185; J. BLAŞKOVIÇ, "Sadrazam Köprülüzâde (Fazıl) Ahmed Paşa'nın Ersekujvar Bölgesindeki Vakıfları 1664-66", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 9, İstanbul, 1978, s.293-342; M. O. BAYRAK, **a.g.e.**, s. 51).

⁷⁵¹ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 127.

⁷⁵² A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 127.

⁷⁵³ Dershane-mescit okuma salonu, talebe hücreleri kitap deposu, kuzey kolun doğu kolundaki hücre müdür odası, batı ucundaki hücre ise eşya deposu olarak kullanılmaktadır.

cepheleri duvarlarla çevrili avluya açılmaktadır (Foto.283-84). Tipik açık avlulu medrese semasında inşa edilen yapı dört yanı revaklarla çevrili dikine dikdörtgen şeklinde, şadırvanlı bir avlu, avlunun kuzey ve güneyinde karşılıklı, altışardan on iki hücre ve doğuda ana bünyeden dışa taşırılan büyükçe bir dersane-mescidden oluşmaktadır (Çiz.57). Dersane, hücreler ve revakların hücrelerin önüne gelen kuzey ve güney kolları kubbe, revakın doğu ve batı kollarının ortalarında tekne tonoz, yanlarda oval kubbeler görülmektedir. M. Sözen'in plânında revakın, dersane- mescit ve giriş önündeki kesimlerde orta gözlerde tekne, iki yandaki birer gözde de aynalı tonoz görülmektedir. Bu değişikliği M. Sözen'den sonraki restorasyona bağlamak mümkündür.

Yapının dış cephesinin tamamında, avluya bakan iç kesimlerde ise, kapı, pencere, dolap ve ocak nişi çevrelüklerinde muntazam kesme taş işçilik görülür (Foto.283-84). Dersane ve hücrelerin içi ve avluya bakan yüzeyler sıvayla kaplıdır. Ocak bacalarında tuğla kullanılmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan 37.60 x 30.10 m. boyutlarındaki⁷⁵⁴ yapının girişi, batıdadır (Foto.284). Batı cephenin ortasında ana kapı, bunun solunda ise küçük bir başka kapı yer alır. Doğu ve güney cephede dikdörtgen açıklıklı pencerelerden başka hareketli bir unsur görülmez. Pencere açılmayan kuzey cephe sağdır. Tüm cephelerde duvarlar, profilli kesme taş bir kornişle son bulur.

Dershanenin cephe düzeninde biraz daha bir fazla özen gözlenmektedir (Foto.285). Dikdörtgen açıklıklı alt pencerelerin üzerinde, sivri kemer içerisine alınmış, içleri sade alınlıklar görülür. Kuzeyde içe bakan iki dolap nişi sebebiyle, bu cephede alt katta pencere açılmamıştır. Dershanenin kuzey, güney ve doğu cephelerinde duvar ortasında, ajurlu alçı şebekeli sivri kemerli, birer ince uzun üst pencere açılmıştır. Bu pencerelerin kemer kilit taşlarında birer rozet kabartılmıştır. Medresenin dış cephelere bakan alt pencerelerinin tamamı, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Yapının cephelerinde geçirdiği depremlere rağmen, ciddi bir bozulma görülmemektedir.

Dershaneyi, tromplarla geçilen, yüksek sekizgen kasnaklı bir kubbe örtmektedir (Foto.285). Diğer birimlerin üzerini örten kubbe ve tonozlar hemen hemen aynı hizadayken, bu onların iki katına yakın bir büyüklükte ve yükseklikte tutularak vurgulanmıştır. İçteki tromp geçişlerin, hafifçe dışa yansıtıldıkları dikkat çeker.

Hücrelerin tamamı, revakın doğu ve batı kollarının orta kesimleri haricinde kalan birimleri pandantiflerle geçilen kasnaksız kubbelerle örtülmüştür. Hücreleri örten kubbelerin arasında, dikdörtgen kesitli, tuğla bacalar yükselir. Dershaneyi örten kubbenin metal alemine karşılık, diğer kubbelerde gayet zarif, "karacaören taşı"ndan kesilmiş taş alemler kullanılmıştır. Soğanvari şekilde başlayıp ince bir bilezik ve sivri bir tepelikle son bulan alemler, ters çevrilmiş cam kandilleri anımsatmaktadır.

Batı cephenin ortasına yerleştirilen kapı, mütevazı ölçülerde basit bir açıklıktır. Üç yandan ince bir silmeye çevrilen kapı açıklığı, basık kemerlidir (Foto.284). Kemerin kilit taşında, küçük bir rozet kabartılmıştır. Bunun solunda yer alan ikinci kapı, aynı işçilik ve formu taşımaktadır. Daha küçük tutularak ana kapının cephedeki rolünü destekleyen küçük kapı bugün, kullanılmamaktadır. İçte revaka açılan girişi sonradan kapatılan kapının, bu kesimde eskiden var olduğu düşünülen⁷⁵⁵ tuvaletlere giriş için yapılmış olması muhtemeldir. Kapının basık kemerinin ortasındaki kilit taşında, küçük bir rozet görülmektedir.

Ana kapıdan girilince; dört yanı revakla çevrili, ortasında ongen bir şadırvan bulunan, üstü açık avluya ulaşılmaktadır (Foto.286). Oturma yerleri, fiske ve üst yapısı bulunmayan şadırvan, düzgün kesilmiş blok taşlarla meydana getirilen bir su haznesinden ibarettir. Avlunun zemini revakta da olduğu gibi kesme taş kaplamalıdır. Yekpare, düzgün, kesme taş sütunlarla taşınan, revakın şadırvanın hizasında bulunan karşılıklı iki sütunu yuvarlak, diğerleri sekizgendir.⁷⁵⁶ Diğerlerinde kare kaidelerin köşeleri pahlanarak gövdeye geçirilmektedir. Tüm sütunlarda aynı tip başlık kullanılmıştır. Köşeleri prizmatik üçgenlerle pahlanan mukarnaslı başlıklar, altlıklara nazaran daha hareketlidir (Foto.287-88). Sütunların arasına ve sütunlarla hücre duvarları arasına atılan sivri kemerler, üzengi hizasında uzatılan dövme demir gergilerle sağlamlaştırılmışlardır. Revakın giriş ile dersane-mescit önündeki orta gözleri daha alçak ve dar kemerlerle vurgulanmıştır. Revakın giriş önündeki kemeri, üstten üç yanı dolanan ince bir silmeye çevrilmiş olup, kemerin kilit taşında bir gülbezek görülür. Bugün revak kubbelerinin sadece birkaçında bulunan stilize bitki kompozisyonlu kalemişi nakışların, vaktiyle diğerlerinde de bulunduğunu düşünebiliriz. Bunların benzerleri dersane-mescit kubbesinde hâlen mevcuttur.

Avlunun kuzey ve güneyindeki hücreler, ölçü ve örtü itibarıyla birbirinin tam simetridir. Ancak kapı, pencere, niş yerleri gibi iç düzende, kuzey ve güneyde kendi içlerinde birbirinin aynısı olmak üzere, farklı bir düzen görülmektedir. Kuzeydeki hücrelerde avluya açılan, birer kapı ve pencereye yer verilmiştir. Doğu uçta,

⁷⁵⁴ 8.00 x 8.70 m. ölçülerindeki dersane dahildir.

⁷⁵⁵ M. Sözen'in plânında, kapının yanında avlunun kuzeybatı köşesini oluşturan kesimde "helâ yıkılmış" şeklinde bir not düşülmüştür. M. SÖZEN vd., a.g.e., s. 272, 604 numaralı şekil.

⁷⁵⁶ Yuvarlak sütunlardan güneydeki çap olarak diğerlerinden biraz daha büyüktür.

bugün müdür odası olarak kullanılan hücrenin yapı dışına açılan penceresi, bu kanatta simetrisinin dışına çıkan tek unsurdur. Kapı ve pencere açıklıkları, medresenin güney kolunda olduğu gibi, dikdörtgen şeklinde olup söve ve lentoları tek parça blok taştan kesilmiştir (Foto.287). Pencere açıklıklarında medresenin, tüm alt kat pencerelerinde olduğu gibi, lokmalı demir şebekeler görülmektedir. Kuzey kolda bulunan hücrelerde, kuzey duvarının ortasında birer ocak, iki yanında ise birer dolap nişine yer verilmiştir (Foto.288). Kare şeklindeki ocak nişleri, basık yuvarlak kemer içerisine alınmış olup, üçgen şeklinde sivri bir tepelikle son bulmaktadır.⁷⁵⁷ Dikdörtgen şeklindeki dolap nişlerinin üstünde, içleri boşaltılmış ve yuvarlak kemerle kuşatılmış alınlıklara yer verilmiştir. Alınlıkların benzerleri, hücre kapıları üzerinde de görülür.

Medresenin güney kolunda yer alan hücrelerde, kuzeyden farklı olarak, dışa açılan ikişer pencereye yer verilmiş, revaka bakan penceresiz yüzde, hücrelerin batı duvarı yakınında birer kapı açılmıştır. Hücrelere girilince, ocak ve dolap nişlerinin yerinin, kuzeye göre değiştirilerek, hücreleri ayıran duvarlara alındığı göze çarpar. Hücrelerin doğu duvarında bulunan ocak ve dolap nişi düzeni, kuzeydekiyle aynıdır. Hücrelerin kapı, pencere, ocak ve dolap nişleri düzenlemelerinde fonksiyonel bir tutum sergilendiği dikkat çekmektedir. Hücrelerin kapı ve pencere kanatları yenidir. Şimdiki kapılarda menteşe kullanılmaksızın kanatlara oturtulan demir parçaların alt ve üstte kesme taşlarda açılan yuvalar içerisinde dönerek çalıştırıldığı görülmektedir. Orijinal kapıların da aynı esas ile çalıştırıldığını düşünmek yerindedir.⁷⁵⁸

Medrese bünyesinden dışa taşırılan dersane - mescidin avluya bakan cephesinde ortada bir kapı, iki yanında birer pencere yer alır. Yüksekçe bir eşikle geçilen ve ana kapının yakın bir benzeri olan kapıda, basık kemerli bir girişi açıklığı, bunun üzerinde, dikdörtgen boş bir kitabelik dikkat çeker (Foto.289). Kapı açıklığının dersane - mescide bakan iç yüzü de aynı şekilde basık kemerle kapatılmış olup, kapının duvar kalınlığından ibaret derinliği, düz bir tonozla örtülmüştür. Dershanenin güney duvarı ortasında bulunan yalın bordürlerle çevrili mihrap, yarım yuvarlak bir niş ve sivri kemerli küresel bir kavsaradan müteşekkildir. Kavsara köşeliklerinde basit iki rozet kabartılmıştır.

Dershanede güney ve doğuda ikişer alt pencere, kuzeyde bunların yerine iki dolap nişi, üstte duvar ortalarında vitrayla bezeli yeni içlikleriyle sivri kemerli birer (kuzey hariç) küçük pencere yer alır.⁷⁵⁹

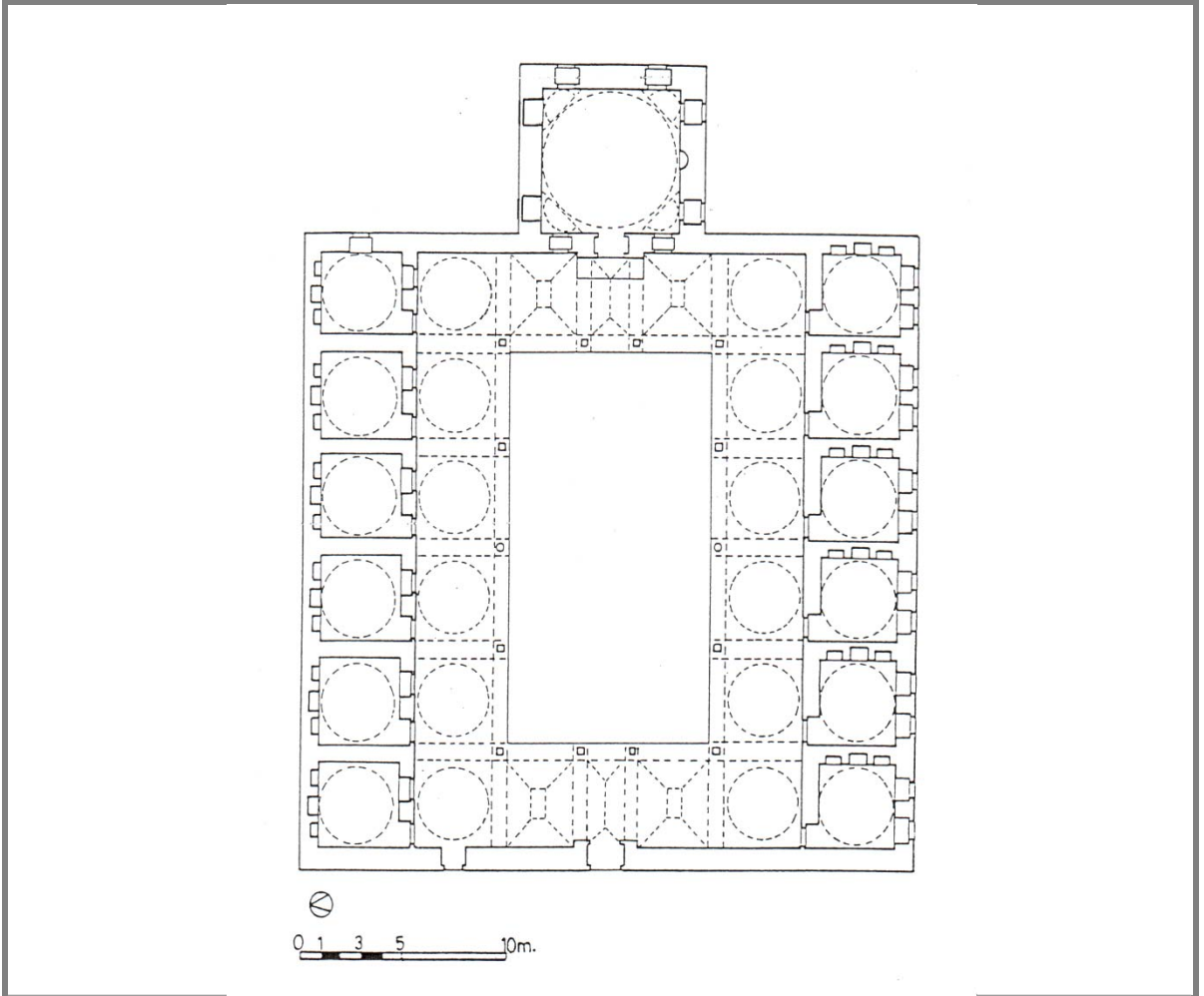
Sivri kemerle kuşatılan trompların aralarında, aynı şekilde, kör sivri kemerler atılmıştır. Kubbede, tromp ve kör kemerlerde, üzerlerinden gidilerek orijinal canlılığını kaybetmiş kalemişi nakışlar görülür (Foto.290). Stilize kıvrık dal, rumi, palmet ve hatayilerin yer verildiği ve mavinin hakim olduğu bitkisel kompozisyonda kırmızı, sarı ve yeşil görülmektedir. Kubbe eteğinde bir dizi iri palmet içerisinde, aynı kompozisyon tekrar edilmiştir. Kubbe içinde alt ve üstte palmetlerle son bulan oval kartuşlar, benzer motiflerle doldurulmuştur. Trompların hizasında, buldukları üçgenimsi alana uydurulmuş halde, ortada içi doldurulmuş iri bir palmetten başlayarak, köşelere doğru yönelen stilize bir bitki kompozisyonu tekrar edilmiştir.

Dershane-mescitte dikkat çeken bir başka orijinal unsur, dolap nişlerinin ahşap çifte kanatlarıdır. Birbirinin simetriği çakma kanatlar, ortası büyük olmak üzere, üçer panoya ayrılmıştır. Alt ve üst panoların sade bırakılmasına karşılık ortadakilerde, stilize çiçek şeklinde dekore edilmiş metal birer plaka dikkat çeker. Bunların benzerleri kanatların arasındaki binide ve kanatların alt ve üstündeki dövme demir menteşelerde görülür.

⁷⁵⁷ Ocak şekli diğer kolda da aynıdır.

⁷⁵⁸ Benzer bir düzenek Çarşamba'da Yayıncılar Köyü'nde Şeyh Habil Camii'nde de (ahşap dışlarla) görülmektedir.

⁷⁵⁹ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan yukarıda sözünü ettiğimiz dosyada üst pencerelerin sonradan açıldığı belirtilmekle birlikte bir izah getirilmemektedir. Bunların sonradan açılmış oldukları hissini veren bir işaret göremedik. Özellikle klasik devir ve sonrası medreselerimizdeki pencere düzeni dikkate alındığında hayli yüksek tutulan duvarlardaki üst pencerelerin, bu yapıda da orijinal olabileceği akla yakın gelmektedir.

57. Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi plânı (M. SÖZEN'den).

283. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, güneyden.

284. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, giriş (batı) cephesi.

285. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, derslane - mescidi.

286. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, avlusu.

289. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dersane - mescit girişi.

288. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, talebe hücrelerinde ocak ve nişler.

287. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, avlu revakı, batı kolu.

290. Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dersane - mescidi kubbe ve geçişleri.

TÜRBELER

HAVZA - DEREKÖY VELİYYÜDDİN BİN BEREKET ŞAH TÜRBESİ

Türbe, Havza'nın 19 km. kadar kuzeydoğusuna düşen Dereköy'de bulunmaktadır (Foto.27,291). Halk arasında "Zeyneddin bin Veli" şeklinde anılan türbe, batısındaki aynı adlı camiyle birlikte ve camiye bitişik inşa edilmiştir. Camiler kısmında da belirttiğimiz gibi, yapılara ait bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Konuyla ilgili bulabildiğimiz tek kaynak, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'dir. Buna göre cami ve türbe, Selçuklu Emirlerinden, Emir el-Hac Veliyyüddin bin Berekât Şah tarafından "H. 647 / M. 1249-50'de yaptırılmış ve vakıfları düzenlenmiştir."⁷⁶⁰ Türbenin banisi olarak gösterilen Selçuklu Emiri Veliyyüddin'in ismine, kaynaklarda rastlayamadık. Cami ve türbenin tarihini aydınlatacak başka bir belgeye de ulaşamamıştır. Mevcut yapının plâni, duvar kalınlığı, işçiliği ve mimari elemanları bu tarihe uygun düştüğünden⁷⁶¹ Hüseyin Hüsameddin'in verdiği tarihin ciddiyetle karşılanması gerektiğini düşünmekteyiz.

Türbe, içten sekizgen, dıştan ise camiyle bitişmesi ve kuzeyinde bir giriş mekânı yer alması itibariyle, güneydoğu köşesi pahlı, dikine dikdörtgen şeklindedir. İçten sekiz köşeli, piramidal külah örtülü yapı, dıştan camiyle birlikte kırma çatıyla örtülüdür (Çiz.8). Sıvalı sekizgen külah, pek muntazam değildir. Çatı, 1940 yılında kuzeye eklenen caminin çatısının devamı olarak yapılmıştır. Kuzey cephedeki kapıyla girilen türbenin, sekizgen kenarları, birbirine yakın ölçülerde, ancak aynı değildir. Kible duvarında alt seviyedeki mazgal pencere, yapının altındaki cenazelik katına işaret etmektedir.

Sekizgen yapının kuzeyinde yeni cami, batısında eski cami bulunmaktadır. Türbenin kuzeyi, doğu yönde yeni bir kapıyla girilen, enine dikdörtgen şeklinde olup, bir tür giriş olarak belirmektedir (Foto.291-92). Ancak bugün etrafını kapatan duvarlarla kendiliğinden oluşan bu kesimde, orijinalde ne tür bir düzen olduğu anlaşılamamaktadır.

Duvarlar iç ve dışta sıvalı olduğundan inşa malzemesi anlaşılamamaktadır. Doğuda, yeni caminin duvarına yakın kuzey köşede açılan yeni bir kapıyla, türbenin kapısının açıldığı kuzey cephesine ulaşılmaktadır (Foto.291). Duvarlar son derece sade olup, iki sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır.

İçten 3.25 x 3.25 m. ölçülerindeki türbenin duvarları, hayli kalın tutulmuştur (1.05 m.). Kible duvarında, gövde katında dikdörtgen açıklıklı bir pencere, bunun altında, zemine yakın bir seviyede, cenazeliğe açılan mazgal bir başka pencere açılmıştır. İkinci pencere cenazeliğe işaret etmektedir. Ayrıca bir girişi bulunmadığından cenazelik ile ilgili herhangi bir detaya ulaşabilmek mümkün değildir.

Yapının zamanla aldığı görünüm, dıştan bakılınca türbe olduğu kanaatini vermekten uzaktır. Kuzey cephenin batı kenarına doğru, alt seviyede bir niş görülür. Giriş cephesinin ortasındaki kapı, basit, dikdörtgen bir açıklıktan ibarettir (Foto.292). Türbeye, tek kanatlı, iki panoya ayrılarak oymalarla bezenmiş ahşap bir kapıyla girilir. Eğilerek girilecek kadar alçak tutulan kapının eşiği, hafif yüksektir. Birbirinin simetriği dikdörtgen panolarda, ortada tüm panoyu kaplayan eşkenar dörtgen çerçeve içerisinde, "S" kıvrımlarıyla birlikte, stilize, bitkisel bir kompozisyon görülür (Foto.293). Barok karakterli iri kıvrımların ortasında, papatya benzeri stilize bir çiçek motifi yer alır. Panonun köşelerinde oluşan üçgen alanlarda, daireden dağılan ışık demetlerini hatırlatan, bir kompozisyon vardır. Ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılan kompozisyonun üslubu, türbenin ilk inşasından çok sonralara; geç devir batılılaşma dönemine işaret etmektedir.

Sadece kible yönündeki pencereden ışık alan yapının içi, bir hayli karanlıktır. Pencerenin yetersizliğiyle birlikte, duvarlar ve külahın kısa tutulması, yapının içinde basık bir etki uyandırmıştır. Türbede sanat değeri taşımayan iki sanduka bulunur (Foto.294). Ortadaki biraz daha büyük, kible taraftaki küçük olan sandukalar,⁷⁶² kabaca yapılmış olup, küçük olanın bir çocuğa ait olması beklenir. Zamanla elden geçirilen, halen beyaz alçıyla kaplı sandukaların, kimlere ait olduğu konusunda elimizde bir belge olmamakla birlikte, bani ve bir yakınına ait olabilecekleri akla gelmektedir. Duvarlarda içte dört köşede, 1.70 m. yükseklikte taş kandillikler göze çarpar.

⁷⁶⁰ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 302.

⁷⁶¹ Belirtilen hususlarda cami de aynı kanaati vermektedir.

⁷⁶² 0.30 m. kadar yükselen kaideleriyle birlikte büyük 0.70 x 1.55 m., küçük 0.55 x 1.05 m. ölçülerindedir.

291. Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, doğu (giriş) cephesi.

292. Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, kapısı.

293. Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, kapı kanadı detayı.

294. Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, sandukalar.

BAFRA - TÜRBE KÖYÜ EMİRZA BEY TÜRRESİ

Türbe, Bafra'nın 5 km. kadar güneyine düşen, Türbe Köyü'nde, köy merkezinden birkaç yüz metre uzakta, tarlalar arasında bulunmaktadır (Foto.295). Yapının giriş kapısı üzerindeki, üç parça mermere yazılmış, inşa kitabesinin sağ alt parçası yerinde değildir. 0.55 x 0.37 m. ölçüsündeki üst parça, iki satır halinde celi sülüs hatla kabartılarak yazılmış, 0.67 x 0.33 m. ölçülerindeki alt parça, yedi satır olup reyhaniye benzer bir hatla yine kabartma olarak yazılmıştır. Kitabenin üzerlerine çekilen kırmızı boya (aşı boyası olmalı) büyük ölçüde silinmiştir. Kaybolan parçayla birlikte kitabe Z. Oral tarafından 1956'da yayınlanmıştır. Arapça ve Farsça yazılan kitabenin metni şöyledir:⁷⁶³ (Foto.296-98)

"إلا اله الا الله محمد رسول الله
في تاريخ المحرم ثلث و ثمانين مايه
ولو نجى من المنون احد نجى النبي الهاشمى احمد حباب هذه العمارة مرحوم مغفور
معصوم سعيد شهيد حافظ كلام الله حاجى لطف الله بن امير محترم مكرم
اميرزا بن حسين بك و خواهران مرحوم مذکور مرحومات مغفورات
سعيدات شهيدات حافظات كلام الله پاشا و خواند
خاتون و سلطان جعلهن الله فى بحبوحة الجنة چون حكم ربانى
تاريخ طاعون در رسيد همه دريك لحظه بجوار حق
پيوستند پدر و مادر خون دل ازديده بارانيدند و چو
ن مدت مدیده ماتم داشتند و راحت دنیا جمله گذاشتند اما خور
انديشند كى دنیا دنى فنا فنا است هر تحتى را بتخته تابوتى بدل
كند هر شخصى عزيز را لباس كل من عليها فان پوشاند هر صاحب
ذوق را شراب كل نفس ذائقة الموت بخشاند بفروزه نقصان
ضیاداند وطریق تسليم نص دید و دانستند كه حكم خدای عز و جل جزع
بسیار كردن و یا صبورى نمودن رجوع نتواند بود هر كه
را لباس حیوة پوشانیدند كاس مامت نوشانیدند"

"Lâilâhe illallah Muhammedurresulûllah

Fî târihi'l-muharremi selâse ve semânine ve seb'a mayeh

Velev necâ mine'lmenûni ahedûn necâ'n-nebiyyû'l-Hâşimiyû Ahmed hibâb (habbâb-ı) (?) hâzihi'l-'imâreti merhûm mağfûr

Ma'sûm sa'îd şehîd hâfız ü kelâmüllah Hacı Lütfullah Hacı Lütfullah bin Emîr muhterem mükerrem

Emîrzâ bin Hüseyin Bey ve havâhirân -ı merhûm mezkûr merhûmât mağfûrât sa'îdât şehîdât hâfızât Kelâmüllah Paşa ve İlalmiş Paşa ve Havând (Hant)

Hâtun ve sultan ce'alehüllahü fî bahbûheti'l-cenneti (?) çün hükm-i Rabbânî

Târih-i Tâ'ûn der resîd hime der Bey (hîmederin) (?) lahza bicivâr-ı Hakk.

Pibustend peder ve mâder hûn del ez dîde bârânîdend ve çün müddet-i medîde mâtem dâşdend ve râhat-ı dünya cümle kezâştend ammâ hûr

Endişend ki dünya denî fenâ est her tahti râb i-tahtihî tâbûtî bedel kend

Her şahsı azîz re'l-bâs küllü men 'aleyhâ fân pûşând her sâhib-i

Zevk râ şarâb küllü nefsin zâikatü'l-mevt bi haşând bifürûze noksân zâdând

Ve tarîk-i teslîm-i nass dîd ve dânstend ki hükm-ü Hüdâ-yı "azze ve celle cez'ün

Bi seyyâri kerdn veya sabûrî nemûden rücû' netvând bûd her ki re'l-bâs-ı hayat pûşânîdend kâs-ı memât-ı nûşânîdend."

Kitabeden türbenin, H. Muharrem 783/M. Mart 1381'de inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁶⁴ Türbeyi kitabesine göre tarihleyen H. G. Danişman, türbenin Candaroğulları veya İsfendiyoğulları'na bağlı bir yerel yönetici tarafından yaptırıldığına işaret ederek, yapının "yöresel beylik mimari tarzını yansıttığını" belirtmektedir.⁷⁶⁵ Tarihçede de değindiğimiz üzere Emirza Bey bu yıllarda Bafra mıntukasına hakim olan yerel bir beydir. Türbenin Emirza Bey'in tarafından 1381'de yaptırıldığını, daha sonra vefat eden yakınlarının da türbeye defnedildiğini kabul etmek mümkündür.

Kaçak define kazılarıyla içerisindeki sandukaların büyük ölçüde talan edilmiş olan bakımsız durumdaki yapı, ağaç ve çalılıkların tahribatına da maruz kalmıştır. Vaktiyle içinde on yedi sanduka, dışında ise üç mezar

⁷⁶³ Kitabenin okunusunda büyük ölçüde Oral'dan istifade ettik. M. Z. ORAL, "Durağan ve Bafra'da iki Türbe" T.T K. Belleten C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 390-92. Bugün mevcut olmayan (...) içerisindeki yerler Oral'dan alınmıştır.

⁷⁶⁴ Tarihlerde ismi müstakilen geçmeyen "Bafra Beyleri" şeklindeki ifadelerle dolaylı olarak değinilmiş olan Emirza Bey'in adına, bu türbe ile tahrir defterlerinde rastlanıldığı görülmektedir (M. ÖZ, a.g.e., s.20). Öz'ün, bölgede önemli bir şahsiyet olarak kabul ettiği Emirza Bey'in ölüm tarihi belirsiz ise de türbedeki kitabelerden kardeşlerinden Ahmed'in 1411, dört kızının da 1380'de öldüğü görülmektedir. Oral, Emirza Bey'in de içinde olduğu Bafra Beylerinin "Pervane" soyundan geldiklerini öne sürmektedir (M. Z. ORAL, a.g.m., s. 409). Dilcimen'in yayınında Emirza Bey adı "Mirza Hasan Bey" şeklinde geçmektedir. Türbedeki kitabeleri yayınlamadan kitabeden ismen bahseden Dilcimen, konu hakkında başka bir belge göstermez.

⁷⁶⁵ H. G. DANIŞMAN, "Emirza Bey Türbesi", Anadolu Araştırmaları, S. X, İstanbul, 1986, s. 544-45.

bulunurken⁷⁶⁶ bugün içindeki sandukaların büyük bir kısmı yerlerinden edilmiş, bazıları kırılmış, ikisi de pencereden dışarı atılmış olarak, duvar dibinde bulunmaktadır. Türbenin dışındaki bahçede bulunduğu belirtilen üç mezardan ise eser kalmamıştır.

Tarlalarla çevrili etrafı açık, düz bir alanda bulunan türbe için üçgenlerle geçilen iç yüzü hafif kavisli bir kubbe,⁷⁶⁷ dıştan sivri konik bir külahla örtülü, kare şeklinde basit bir mekân düzenine sahiptir (Çiz.58). Girişin bulunduğu güney cephede bir kapı, diğer cephelerde birer pencere yer alır (Foto.295).

Büyük ölçüde moloz taş malzemeyle inşa edilen yapının, duvar köşeleriyle kapı ve pencere çevreliklerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Dıştan son derece yalın görünümünün bir hakim olduğu 9.10 x 9.10 m. ölçülerindeki yapının duvarları, 1.02 m. kalınlıktadır. Etrafı ve üzeri ağaçlarla sarılmış vaziyetteki yapının duvarlarının ne şekilde son bulduğu belli değildir. Yer yer duvarların çatlamasına⁷⁶⁸ sebep olan ağaç ve çalılıklar, üst örtünün görülmesine büyük ölçüde engel olmaktadır. Sağlam ve bitkilerin istilasından kurtulabilmiş küçük bir kesimde, alaturka kiremitler görülmektedir. Örtü tamamıyla çalılıklarla kaplandığından dış çizgileri, sınırı ve şekli etraflıca görülemez.⁷⁶⁹ Giriş kapısının yerleştirildiği güney cephedeki tek açıklık kapıdır. Diğer cephelerde, dikdörtgen açıklıklı birer küçük pencereyle, aynı cephe görüntüsü tekrarlanmaktadır.

Türbenin kapı açıklığı, sivri kemer şeklinde kesilen tek parça blok kesme taşla kapatılmıştır. Üstüne inşa kitabesi yerleştirilen kapının çevreliğinde, düzgün kesme taş kullanılmıştır. Bugün yer yer aşınan kapı sövelerinde, stilize bitkisel kompozisyonla bezeli birer bordür görülür (Foto.296). Birbirinin simetrisi bordürlerde stilize palmet ve rumilerle donatılmış kıvrık dallar görülmektedir. Bordürlere birkaç santimetrelik mesafede, dökülen sıva altında duvar yüzeyine gömülü, örgülü geometrik bezemelere sahip kare şeklindeki iki tuğla ilgi çekicidir.⁷⁷⁰ Kapı açıklığını kapatan kesme taş blok üzerinde, bordürlerdekine nispetle, daha yüzeysel kabartılan, yine stilize bitkisel bir başka dekor yer alır. Kemerin tepe noktasında bulunan bir palmet, kompozisyonun eksenini oluşturmaktadır. Bunun sağ ve solunda simetrik olarak, köşelerde birer büyük rozet, arada ise kemer kavsiye uydurulmuş, ucu birer palmetle sonlanan damla şeklinde, içi palmet ve rumilerle bezeli bir kompozisyon görülür. Rozetlerin içinde altı kollu yıldızdan dağılan palmet ve rumiler yer verilmiştir. Kapı üstünde, kitabe çevresinde, duvarın diğer kesimlerinden farklı olarak düzgün kesme taş kaplama dikkat çekmektedir. Kitabenin alt sırasının iki ucunda, küçükçe birer taşın hafifçe ileri taşındığı görülmektedir (Foto.296). Bunların vaktiyle, kapı açıklığı önünde bulunan muhtemel bir kapı sundurmasını taşıdıkları düşünülebilir.

Türbenin içerisine girilince daha önce değindiğimiz tahribat, maalesef ilk dikkat çeken husus olmaktadır (Foto.299-300). İkisi doğu pencereden dışarı çıkarılarak duvara dayanmış halde, kendi haline terk edilen mermer sandukaların çoğu delik deşik edilen toprak zemin üzerinde, geliş güzel durmaktadır. Sandukalardan sadece biri yerindedir. Yapı içerisinde tam bir sükûnet ve yalnızlık hakimdir. Yer yer sıvaları dökülmüş duvarlarda, kapı açıklığının iki yanında sivri kemerli iki niş yer alır. Kapı açıklığı dışta olduğu gibi, içte de dikdörtgendir. Kapı eşiği şimdiki zeminden 0.30 m. kadar yüksektir. Pencere nispeten küçük, duvarlar da alçak tutulmuştur. Yapının içinde batıda sekiz, kuzeyde iki olmak üzere, duvarlarda 1.20 m. kotunda açılan ve duvarın dışına kadar ulaşan delikler ilgi çekicidir (Foto.300). Bunların işlevi, orijinal olup olmadıkları belli değildir. Özellikle rutubetin yoğun olduğu batı ve kuzey cephelerde yer almaları, nem oranı yüksek olan bir bölgede bulunan yapının nemini kurutmak maksadıyla yapılmış olabileceklerine işaret sayılabilir. Deliklerden bazılarının zemini düz, üstü yarım daire şeklinde muntazam bir form göstermesi, tahribat sonucu yapılmış olabilecekleri ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

Yer yer dökülen sıva altında, moloz taş malzemenin seçildiği duvarların üstünde, duvar yüzeyinden hafifçe taşınan üçgenli kubbe geçişleri vardır. Kubbe geçişleri arasında duvar ortasında görülen, yüzeyden hafifçe içe çekilen kör sivri kemerler, son derece yalın tutulan yapıyı bir nebze hareketlendirmiştir. Sıvaların döküldüğü kesimlerde görülen yatay tuğla sıvaları, kubbenin tuğladan yapıldığını göstermektedir.

⁷⁶⁶ M. Z. ORAL, a.g.m. s. 392-95. V.G.M.A.Y.İ.D.A.'inde bulunan 55.03.01/4 numaralı dosyadaki V.E.E.F.'nde türbenin içindeki sanduka sayısı on yedi, dışındaki mezarlar dört olarak geçmektedir. Gökoğlu türbenin içinde on altı, dışında iki mezar, Danişman ise içte onaltı, dışta dört mezar bulunduğunu kaydetmektedir. A. GÖKOĞLU, **Paphlagonia: Paflagonya Kastamonu Sinop Çankırı Safranbolu Bolu Gerede Mudurnu İskilip Bafra Alaçam ve Civarı Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi**, Kastamonu, 1952, s. 316-18; H. G. DANIŞMAN, "Emirza Bey Türbesi", s. 544). Sayılardaki fark, türbenin zamanla talan edildiğine işaret etmektedir.

⁷⁶⁷ Danişman'ın çiziminde kubbenin iç eğimi bugünkünden biraz farklıdır. Görebildiğimiz kadarıyla hatlar bu kadar derin ve keskin değildir. Danişman, kubbenin sonradan yapılan sivri ikinci bir ahşap kabuk ile kaplı olduğunu belirtmektedir. Kanaatimizce orijinal külah olabilecek kaplama tahrip olunca, belirtilen kabukla, türbe korunmaya çalışılmıştır.

⁷⁶⁸ Özellikle doğu cephede, pencere üzerine kadar inen büyük bir çatlak hayli tehlikelidir.

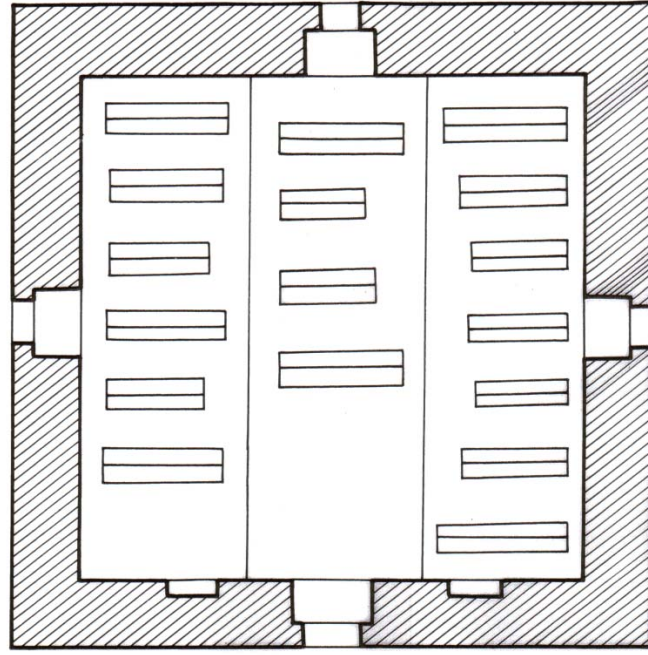
⁷⁶⁹ Eski bir resimde yapıyı henüz tam olarak sarmayan çalılıkların arasından, alaturka kiremit kaplı konik sivri külah benzeri bir form görülmektedir. Bu durumda içteki kubbenin, dıştan konik bir form kazandığı anlaşılmaktadır. Aynı resimden, dış duvarların üst köşelerinin üçgen şeklinde bağlandığı, bu kesimlerin sonradan tuğla örgüyle doldurulduğu sonucu çıkarılabilir. A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 74.

⁷⁷⁰ Görülebildiği kadarıyla tuğla kullanımı bunlarla sınırlıdır.

Türbenin içinde bugün, bir kısmı kırılmış halde on beş kadar mermer ve kalker taşından yapılmış sanduka sayılabilmektedir.⁷⁷¹ Z. Oral'ın sandukalardan tespit ettiği üzere, türbede gömülü şahısların isimleri ve ölüm tarihlerini plân çizimimizdeki sanduka numaralarına göre şöylece sıralayabiliriz: 2- Emirza Bey kızı Hant Hatun (H. Recep 782 / M.1380), 3- Emirza Bey kızı Sultan Hatun (H. Recep 782 / M.1380), 4- Emirza Bey kızı İlalmiş Hatun (H. Şaban 782 / M.1380), 5- Emirza Bey oğlu Hacı Lütfullah (H. Şa'ban 782 / M.1380), 6- Emirza Bey kızı Paşa (H. Şa'ban 782 / M.1380), 7- Mehmet Kızı Giçi Hatun (H. Recep 782 / M.1380), 9- Hüseyin oğlu Ahmed (H. 814 / M. 1411-12), 10- Emirza Bey (Ali Beyoğlu Hüseyin Bey oğlu Emirza Bey), 11- Ali Bey kızı Şeref Hatun (H.799 / M.1396-97), 12- Hüseyin oğlu Resul, 14- Gazi oğlu Seyyid (H. 814 / M.1411-12), 15- Sultan Baht Hatun (H.814 / M.1411-12), 16- Sultan Hant Hatun (H.814 / M.1411-12) Oral, 1 numaralı sandukanın baş ve ayakucu şahidelerinin o tarihte mevcut olmadığını, diğer kesimlerde yazı ve tarih bulunmadığını, 8 nolu sandukada yazı olmadığını, 10 numaralı Emirza Bey'in sandukasında tarih görmediğini, 12 numaralı Hüseyin oğlu Resul'ün sandukasında ölüm tarihinin silindiğini, 13 numaralı sandukada tarih ve isim görülmediğini, 15 numaralı sandukada yazı bulunmadığını belirtmektedir. Sandukalarda ölümle ilgili veciz sözler, dualar, kelime-i tevhid, ayet-i kerimeler (Ayete'l-Kürsî ve ölümle ilgili ayetler) yazıldığı anlaşılmaktadır. Yine Z. Oral'ın tespitine göre avludaki kabirlerde, Mehmed oğlu Gazi (H. 872 / M. 1467-68), Şadi oğlu Hızır (H. 782/M.1380-8), Şadi oğlu Eylük (ölüm tarihi yok) isimleri görülmektedir.

Sandukalarda geçen tarihlerin en erkeni Ali Bey kızı Şeref Hatun'a (Emirza Bey'in kız kardeşi olmalı) ait sandukada geçen 1396-97 tarihidir. En geçi ise 9, 14, 15, 16 numaralı sandukalarda görülen 1411-12'dir. Yukarıdakilere ve türbenin inşa kitabesine (H. Muharrem 783/M. Mart 1381) bakarak türbenin Emirza Bey'in ölümü üzerine 1381'de inşa edildiğini, daha sonra vefat eden yakınlarının da türbeye defnedildiğini söyleyebiliriz. Kaynaklarda Emirza Bey'in ölüm tarihi geçmez. Sandukalarda kıvrık dal, rumi, palmet, rozet ve yazı kompozisyonları kabartılmıştır (Foto.300-02).

⁷⁷¹ Danişman, türbede on altı mezarlar bulunduğunu belirtmektedir. H. G. DANIŞMAN, "Emirza Bey Türbesi", s. 544. Danişman sağ ve sol koldaki sandukaların 0.30 m. yükseklikteki taş döşeli sekiler üzerinde bulunduğunu belirtmektedir. Sekiler bugün tahrip olmuştur.

58. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi plânı (H. G. DANIŞMAN'dan, işlenerek).

295. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, giriş cephesi.

296. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, kapı ve çevresi.

297. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, inşa kitabesi (üst parça).

298. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, inşa kitabesi (alt sol parça).

299. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içi.

300. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, batı duvarı (içten).

301. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içindeki sandukalardan.

302. Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içinde bezemeli bir şahide.

BAFRA - ÇETİNKAYA BELDESİ HIZIR BEY TÜRBESİ (KÜMBET DEDE)

Türbe, Bafra'nın 4 km. kadar batısına düşen Çetinkaya Beldesi'ne⁷⁷² bağlı Kümbet Tepe mevkiinde, Bafra'ya takriben 3 km. mesafede bulunmaktadır (Foto.303). Halk arasında "Kümbet Dede" adıyla da anılan türbeye ait bir inşa kitabesi yoktur. Çeşitli tarihi kaynaklarda 1411 veya 17'den önce Bafra'yı eline geçiren Candaroğlu İsfendiyar Bey'in, şehri, oğlu Hızır Bey'e verdiği bildirilmektedir.⁷⁷³ Türbenin Hızır Bey adıyla anılmasına⁷⁷⁴ bakılarak, Candaroğlu Hızır Bey'e ait olabileceği ve yakınında bulunan hamamla birlikte, Hızır Bey'in Bafra'ya hakim olduğunu bildiğimiz 1411–1420 arasında, kendisi tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir. Tarihi kaynaklarda Hızır Bey hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır.⁷⁷⁵

Türbenin 70–80 m. kadar güneydoğusunda, aynı adla anılan, kitabesiz ve kısmen harap bir hamam bulunmaktadır. Her iki yapının, Hızır Bey'in Bafra'ya hakim olduğunu bildiğimiz 1411–20 arasında, kendisi tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.⁷⁷⁶

Türbenin içinde ve yakınlarında bir mezar veya kitabe bulunmamakla birlikte vaktiyle içinde bir mezar bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷⁷ Yapı bugün, kısmen harap bir vaziyette kendi haline terk edilmiştir. İçindeki mezar, yok olmuş, kapı ve pencere çevrelikleri tahrip edilmiş,⁷⁷⁸ batıda daha fazla olmak üzere, duvar yüzeyleri kısmen tahrip olmuş, kubbe kaplaması dökülerek ortasında da küçük bir delik açılmıştır.

Türbe uzaklardan görülebilecek şekilde, küçük bir tepe üzerinde bulunmaktadır. 7.60 x 7.60 m ölçülerindeki türbe, üçgenlerle geçilen tek kubbeye örtülü, kare şeklinde tek bir mekândan oluşmaktadır (Çiz.59). 0.90 m. kalınlığındaki duvarlarda kuzeyde bir kapı, doğu ve güneyde birer pencere açılmıştır. Yer yer dökülen ve büyük ölçüde aşınan duvar yüzeyleri, yapının orijinal cephe görüntüsünü ilk bakışta algılamamızı güçleştirmektedir. Dikdörtgen şeklindeki kapı ve pencere açıklıklarının etrafı tahrip olmuştur.

Yapının duvar köşelerinde, kapı ve pencere çevrelıklarında yer yer kaba yonu taş, diğer kesimlerde moloz taş, üst örtüde ise tuğla kullanılmıştır (Foto.303). Duvarlarda taşın yanı sıra çok az olmak üzere tuğla da görülmektedir. Tahribat sebebiyle duvarların üst kesiminin nasıl bir kornişle bittiği, kubbe geçişlerin dışarıya nasıl yansıtıldığı gibi hususlarda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak mevcut görünüşe dikkatle bakıldığında, korniş hakkında bir ipucu olmamakla birlikte (kirpi saçak olabilir), köşelerde üçgen şeklinde bir düzenleme fark edilmektedir. Köşelerden kubbeye doğru, yükselen sırtın iki yanı alçaldığı görülmektedir. Kubbe kasnaksız olarak, yelpaze şeklindeki bir geçiş kuşağı vasıtasıyla duvarlara oturtulmuştur. Geçişlerde yer yer düzgün kesme taş işçiliği görülür. Kaplaması tamamen dökülen tuğla kubbenin kimi yerlerindeki izler, kaplamanın oluklu kiremit olduğuna işaret etmektedir. Kubbenin ortasında yaklaşık 0.50 m. çapında bir delik bulunmaktadır.

⁷⁷² Çetinkaya'nın belde olmasından önce adı Mardar Köyü idi. Bkz. K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 63.

⁷⁷³ İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, Ankara, 1998, s. 358; Y. YÜCEL, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, s. 93; M. ÖZ, a.g.e., s. 20; Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihanümâ** (Yayımlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. II, Ankara, 1957, s. 358; Hoca Saadetin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, C. II, s. 96.

⁷⁷⁴ Yapının, 1485, 1520 ve 1576 tarihli tahrir defterlerinde "*Türbe-yi Hızır Bey vakfı İsfendiyar*" şeklinde anıldığı görülmektedir. M. ÖZ, a.g.e., s. 147. Dİlcimen türbeyi bir belge göstermeksizin İsfendiyar oğlu Hızır Bey'e atfetmektedir (K. DİLCİMEN, **Canik Beyleri**, s. 63; K. DİLCİMEN, **Samsun Tarihinde Önemli Olaylar**, s. 35).

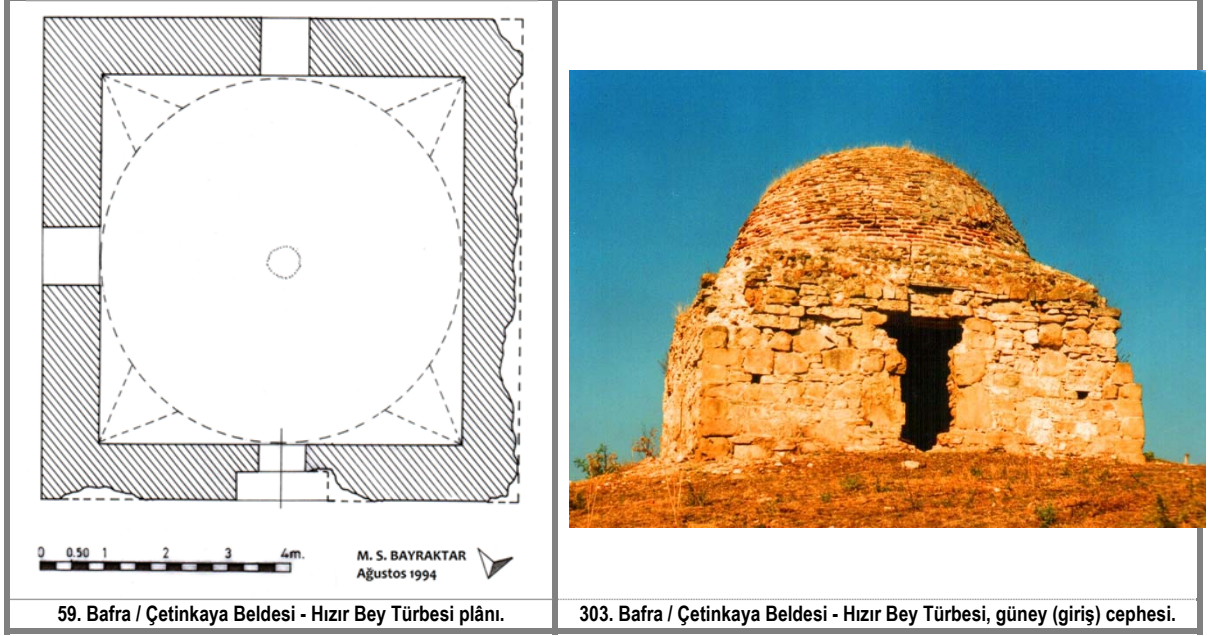
⁷⁷⁵ Uzunçarşılı, Bafra'da H. 814 / M. 1411–12 tarihinde Hızır Bey adına bir miracnâme'nin tercüme edilmiş olduğunu belirtmektedir. İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 358.

⁷⁷⁶ Samsun ve Bafra havalisinin İsfendiyar Bey tarafından alınmasından kısa bir süre sonra, Çelebi Sultan Mehmed'in Kastamonu ve Canik'e bir sefer yaptığı, bu tarihte Samsun'u alamadığı (1418), ancak iki sene sonra oğlu Murad'ı ve yeni atabeyi Rum Beylerbeyi Hamza Bey'i bu işe tayin ettiği, Candaroğlu Hızır Bey'in bu sefer Osmanlı kuvvetlerine mukavemet göstermeden Samsun'u teslim ettiği görülmektedir. Tarihi kaynaklarda Çelebi Sultan Mehmed'in, Hızır Bey'le görüşerek, yanına kalmasını teklif ettiyse de, Hızır Bey'in, babasının yanına döndüğü kaydedilmektedir (Aşıkpaşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, s.424; Hoca Saadetin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, C. II, s. 96; İ. H. DANİŞMEND, a.g.e., C. 1, s. 178; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, s. 358; Y. YÜCEL, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, s. 94; M. ÖZ, a.g.e., s. 20). Buna bakarak Hızır Bey'in Bafra'yı elinde bulundurduğu yıllarda türbe ve hamamı yaptırdığı, Bafra elinden çıkınca babasının yanına döndüğünden, buraya defnedilmediği, türbede vaktiyle olduğu bilinen ancak şimdi ortadan kalkan mezarın başka birisine ait olabileceği düşünülebilir. Altaylı, bir belge göstermeksizin birçok kaynağın aksine Hızır Bey'in babasının yanına dönmeyip (Güneş'te aynı kanaattir. H. GÜNEŞ, a.g.e., s. 3) Bafra'da kaldığını, türbenin Hızır Bey'e ait olduğunun söylenmesine rağmen bunun belli olmadığını belirterek, mezar taşını kırılıp sonradan kaybolduğunu bildirmektedir. A. ALTAYLI, a.g.e., s. 20.

⁷⁷⁷ S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 66; A. GÖKOĞLU, a.g.e., s. 318. Belirtilen yayınlarda mezarın şekli hakkında herhangi bir bilgi verilmektedir. Gökoğlu mezarda isim ve tarih bulunmadığını belirtmektedir.

⁷⁷⁸ Bu zarar define avcıları tarafından verilmiş olabilir.

Türbenin içinde de dışında olduğu gibi hiçbir süs unsuru yoktur. Orijinal döşeme seviyesi kaçak define kazılarıyla tahrip olduğundan, döşemenin cinsi belli değildir. Bugün toprak zeminde sanduka veya benzeri bir kalıntı mevcut değildir.

LÂDİK SUNULLAH PAŞA TÜRBESİ

Türbe, ilçe merkezinde, Bahşi Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.304-05). Yapıya ait bir kitabe olmadığı gibi kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Bir belgede⁷⁷⁹ “Sadullah Paşa Türbesi” şeklinde de kaydedilen yapının adı, diğer bazı belgelerde⁷⁸⁰ ve halk arasında “Sunullah Paşa” şeklinde geçmektedir.⁷⁸¹

Yöreyle ilgili araştırmalarda⁷⁸² inşa tarihiyle ilgili bir ipucu bulunmayan yapıdan, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'yle, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nde bahsedilmektedir. M. Tunçel, yapıyı Canik Beyleri devrine, 14. y.y. sonu veya 15. yy. başlarına tarihlemektedir.⁷⁸³ Çeşitli tarihi kaynaklarda tespit ettiğimiz üç ayrı Sunullah Paşa'nın Lâdikle ilgisine rastlayamadığımızdan bunları yapıyla irtibatlı düşünmek için elimizde yeterli bir dayanak oluşmamaktadır. Yapının isminde geçen “paşa” ifadesi, Osmanlı dönemine işaret sayılabilir. Ayrıca Lâdik'in Osmanlı döneminde saray ve yakın çevresinin sayfiye yeri olduğu ve birçok paşa sarayı barındırdığı hatırlanacak olursa⁷⁸⁴ yapının bu dönemlerden kalmış olabileceği tarihen daha mümkün görünmektedir.⁷⁸⁵ Türbenin plân, mimari, malzeme özellikleri ve cephe düzeni klasik Osmanlı üslubuna yakın durmaktadır. Bunlara bakarak türbenin 15. yüzyılın 2. yarısında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

1991 yılı civarında, üst örtüsü yıkık durumdaki yapının Lâdik depremlerinden birisiyle tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Yayınlarda tarih verilmemekle birlikte yapının Lâdik'e en büyük hasarı veren 1943 depreminde zarar gördüğü düşünülebilir.⁷⁸⁶ Uzun süre ciddi bir restorasyon görmeyen yapının, bu arada yöresel bazı müdahalelerle ayakta tutulmaya çalışıldığı düşünülebilir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 1969 yılına ait rölöve ve restorasyon projesi, yapının bu tarihlerde restorasyona alındığına işaret sayılmakla birlikte, 1991 yılına kadar restorasyonun gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁸⁷ 1994 yılındaki ziyaretimizde, yöre sakinlerinden yapının 1993'te restore edildiğini öğrenmiştik. Yöre sakinlerinden görüşüğümüz yaşlı bir şahıs, türbenin yanında 1966 civarında kaldırılan, küçük bir tarihi mescit olduğunu belirtmiştir.⁷⁸⁸ Yapı halen kilimli tutulmakta olup bakımlıdır.

Türbe, düz bir alanda, batısında komşu bir evin bahçesi, kuzey ve doğusunda sokaklarla çevrili, güneyde ise önü açık bir konumdadır (Foto.304). Türbe iç ve dıştan sekizgen plânlı, kubbeye örtülü bir gövde ile beşik tonozla örtülü, dikdörtgen şeklinde bir cenazelikten oluşur (Çiz.60-62). Girişin bulunduğu kuzeyde, iki sütunla taşınan bir kapı sundurması yer alır (Foto.304). Sekizgen gövdenin her yüzünde birer pencere açılmıştır.

Yapının inşa malzemesi çeşitlilik göstermektedir. Dış cephelerde kahverengi düzgün kesme taş kaplama, pencere söve ve alınlık köşelerinde, taçkapı ve kapı sundurmasını taşıyan sütunlarda beyaz mermer kullanılmıştır (Foto.305). Son restorasyonda yapılan iç sıva altında kalan malzemeyi, bazı eski resimler ve M. Tunçel'in ifadelerinden öğreniyoruz. Buna göre iç yüzeylerde, büyük ölçüde kaba yonu ve moloz taş, kubbeye geçişteki kör kemer ve pencere çevreliklerinde, düzgün kesme taş kullanılmıştır.⁷⁸⁹

⁷⁷⁹ V.G.M.A.Y.İ.D.A, 55.07.01/01 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F.

⁷⁸⁰ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 315; V.G.M.V.K.A., 2270 numaralı Samsun İl Fihristi, s. 62, sr. 37 (Yeni Şahsiyet Kaydı esas no 490, sıra no 491/299).

⁷⁸¹ Tunçel, vakıflara ait bir yayında geçen “Sadullah” şeklindeki isme değinmekte, halkın yapıyı “Sunullah” şeklinde adlandırmasından hareketle bu ismi tercih etmektedir. M. TUNÇEL, “Lâdik'te İki Türbe”, **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara, 1995, s. 354. Biz de bu görüşe katılmaktayız.

⁷⁸² Yöresel yayınların bir kısmında adından söz edilmezken, “Sunullah” adıyla yapıyı anan birisinde yapının, 1200 yıllarında Selçuklu kumandanlarından Lâdikli Sunullah Paşa adına yaptırıldığı (A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s.107), bir diğerinde Selçuklu devri eserlerinden olduğuna dair bir rivayet kaydedilmektedir (İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 471). Konuyla ilgili herhangi bir belge ve açıklamanın yer almadığı bu araştırmalardan başka bir araştırmada, Lâdik'teki tarihi eserleri sıralayan listede yapının adı geçmektedir (H. YİĞİT, **a.g.e.**, s. 206).

⁷⁸³ M. TUNÇEL, “Lâdik'te İki Türbe”, s. 350.

⁷⁸⁴ Konuyla ilgili olarak Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine bakılabilir. Buna daha önce tarihçe bölümünde yer vermiştik.

⁷⁸⁵ Yerel bir yayında kaynak gösterilmeksizin, yapının “1200'lü yıllarda Selçuklu kumandanlarından Lâdikli Sunullah paşa adına yaptırıldığı belirtilmektedir. H. ERGÜL vd., **Cumhuriyetin 80. Yılı Anısına Lâdik**, Samsun, 2003, s. 124.

⁷⁸⁶ Tunçel'in 1991 yılında düzenlenmiş IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi'ne sunduğu resimler ve yapıyı tanıtan cümleleri, yapının o yıllarda henüz restore edilmediğini göstermektedir.

⁷⁸⁷ Lâdik'teki depremler hakkında bkz. M. BLUMENTHAL “Lâdik Deprem Hattı (Samsun İli)”, **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S.1/33, İstanbul, 1945, s. 153-162; M. TUNÇEL, “Lâdik'te İki Türbe”, s. 353; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 95; A. ALTAYLI, **a.g.e.**, s. 41.

⁷⁸⁸ Hüseyin Hüsameddin, Lâdik'teki mahalleleri sayarken, Bahşi Mahallesi'nin yanı sıra, Sunullah Paşa Mahallesi'nin adını kaydederek, Sunullah Paşa'nın burada bir mescit veya cami yaptırdığına işaret eder. Hüseyin Hüsameddin'in sözünü ettiği mescit, yukarıda bahsettiğimiz mescit olabilir. Paşanın, mescidin yanındaki türbesine defnedildiği düşünülebilir. Aynı görüşmede yapının yanında biri sandukalı olmak üzere, altı mezar olduğunu öğrenmiştik.

⁷⁸⁹ M. TUNÇEL, “Lâdik'te İki Türbe”, s. 347, 357-58. Tunçel'in ifadelerinden, son restorasyondan önce de duvarların içten sıvalı olduğu, Tunçel'in araştırması sırasında, bu sıvaya ait halen dökülmemiş kısımlarının bulunduğu anlaşılmaktadır (s. 349).

Sekizgen gövdenin kuzeyinde 3.70 m. x 2.15 m. ölçülerinde küçük bir giriş ünitesi yer alır. Kenarlarda 1.20 m.ye kadar yükselen yarım duvarların ortasındaki dört basamak, türbeye çıkışı sağlamaktadır (Foto.304). Yarım duvarların üzerinde yer alan iki sütun, kapı sundurmasına destek vermektedir. Üstte, dövmeye demir gergilerle birbirine ve türbe duvarına bağlanan beyaz mermer sütunlar, basit profilli altlık, silindirik gövde, köşeleri pahlı profilli başlıklar ve başlık altı hizada bronz birer bilezikle, birbirinin simetriğidir. İlk bakışta cepheye oranla biraz büyükçe duran sütunların üzerinde, bugün basit kiremitle kaplı bir sundurma çatı yer alır (Foto.304). Daha önce kırma çatı olan örtünün, son restorasyonda tek eğimli basit bir sundurma çatıyla yenilediği anlaşılmaktadır. Araştırmamız sırasında kapalı bulunan türbenin içine ve cenazeliğine girmek mümkün olmamıştır. Gerek 1969 tarihli rölöve çizimleri, gerekse M. Tunçel'in ifade ve çizimlerinden yapının, tonozla örtülü bir cenazelik katına sahip olduğu anlaşılmaktadır. M. Tunçel'in tespitlerine göre cenazeliğe, doğu ve batı cephelerin hemen yanı başında yapının içinde, zeminindeki açıklıklarla inilmektedir (Çiz.62). M. Tunçel bunlardan batıdaki, tonozun zamanla delinmesiyle, sonradan açıldığını kaydetmektedir.⁷⁹⁰ Cenazelik bugünkü sokak seviyesinin biraz üstünde son bulur.⁷⁹¹ Türbeye dıştan bakıldığında, gövdeyle cenazeliği ayıran bir unsur görülmediği gibi Tunçel'in rölövelerinde görülen doğu ve batı yüzlerde cenazeliğe açılan küçük mazgallar da mevcut değildir. Bunların son restorasyonda kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Sekizgen gövdede giriş kapısının bulunduğu yüz hariç tutulursa, birbirinin simetriği bir cephe düzeni tekrarlanır (Foto.305). Her yüzde dikdörtgen açıklıklı birer pencereye yer verilmiştir. Duvarlardan hafifçe içe çekilen yüzeylerde açılan pencereler, dikdörtgen bir çerçeveye alınarak vurgulanmıştır. Lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınan açıklıkların etrafında, mermer söveler, üstte ise yekpare taştan kesilmiş sivri kemer görünümlü alınlıklar yer alır. Sivri kemer içerisine alınan alınlıklar, ince profillerle detaylandırılmış olup, köşelikleri mermerdir. Türbenin bu seviyeden yukarısı, büyük ölçüde aslına uygun olarak restore edilmiştir. Hafifçe dışa taşırılan kornişin üstünde, duvarlar içe çekilerek sekizgen kasnağa geçilmiştir. Aynı şekilde yalın bir kornişle son bulan kasnağın üzerinde kesme taş kaplamalı, hafif şişkince bir kubbe yer alır. Basık yarım küre şeklinde başladığı anlaşılan kubbenin, bugünkü hafif şişkin formu, son restorasyondan kalmadır. 1969 yılında hazırlanan rölöve çizimlerinde kısmen çökmüş ve kaplamasının büyük çoğunluğu yıkılmış durumda gösterilen kubbenin kaplaması, mevcut birkaç parçanın işlenerek gösterildiği gibi, oluklu kiremittir.⁷⁹² Son restorasyonda büyük ölçüde yenilenen kubbenin kaplamasında kesme taş kullanılmıştır.

Giriş olarak değerlendirilen kuzey yüzde, köşelerde yüzeyden hafif çıkıntı teşkil eden plasterler yer alır. Profilli konsollarla son bulan plasterler arasına alınan taçkapı, plasterlerden biraz daha yukarıya uzanmaktadır (Foto.306). Hafif çıkıntılı üst kesime, sözünü ettiğimiz sundurma çatı oturur. Kapının üstü, bursa kemeri şeklinde kesilen mermer levhalarla yalancı bir kuşatma kemeri şeklindedir. Üzengi hizasında basit profiller, köşeliklerde ise birer rozet yer alır. Taş yüzeyde kabartılan rozetlerden sağdaki sade⁷⁹³, diğeri stilize eğrilerle bezelidir. Asıl kapı açıklığı, basık kemerli olup çevreligi, son derece yalın tutulmuş düzgün kesilmiş mermerdir. Kapı kanadı yenidir. Son restorasyonda yenilenen sıvayla kaplı duvarın üst seviyesinde, her kenarda birer kör sivri kemere yer alır. Kemerler arasındaki pandantiflerle, sekizgenden yuvarlağa dönüştürülen duvarların üstünde, yalın bir kuşatma sonra kubbe yükselmektedir. Sıva, kör kemerlerden aşağıda kalan kesimlerde görülmekte, bunun yukarısında kesme taş örgü (çoğu son restorasyonun eseri) yer almaktadır. M. Tunçel'in, kapatılmadan önce görme imkânı bulduğu, cenazeliğe inen merdivenler, gövde döşemesinin düzgün taş kaplamaları ve cenazelik katının düzeni hakkındaki tespitlerini aktarmayı uygun gördük.⁷⁹⁴ Yapının içerisinde hiçbir süsleme unsuru, yazıt ve sanduka yoktur. 1969 yılı rölöve çizimlerinde gövde katında, ortada görülen iki kademeli prizmatik sandukadan bugün eser yoktur. Çizimde sandukanın başka bir detayı belli olmadığından orijinalliği de şüphelidir.

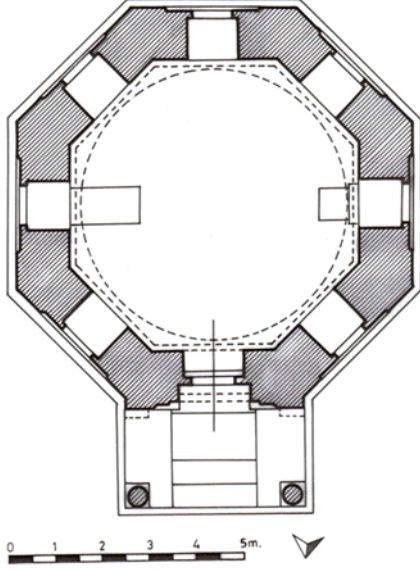
⁷⁹⁰ M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 349.

⁷⁹¹ Türbenin dış yüzeylerinde.

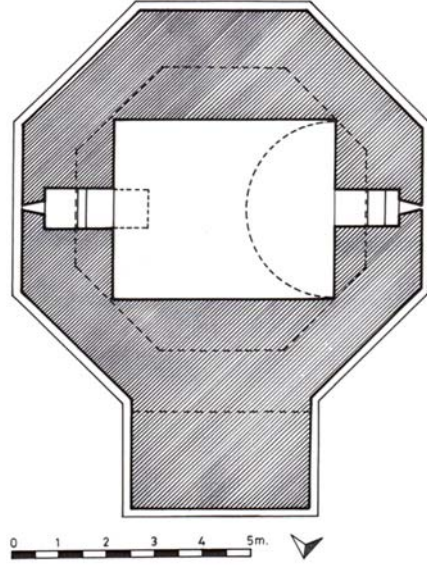
⁷⁹² Araştırmamızda Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki rölöveden söz etmeyen Tunçel, türbenin içten kubbe dıştan ise piramidal külahla kapalı olabileceğini belirtmektedir. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 348.

⁷⁹³ Rozetin bulunduğu yalancı bursa kemerinin sol yarısını teşkil eden parçanın, onarımda düşen aslının yerine konulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 349.

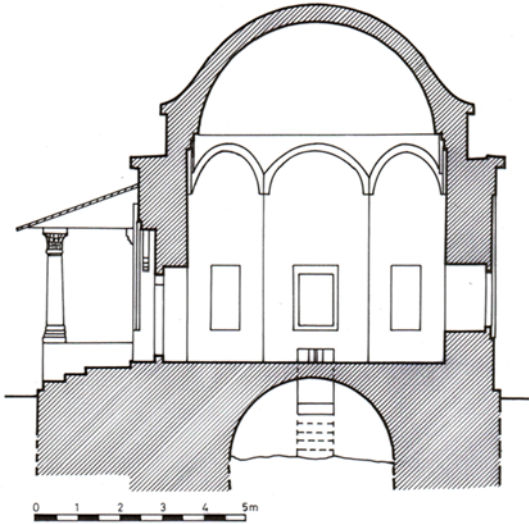
⁷⁹⁴ "Zemin, alt yapısındaki tonoz sırtının tesviyesinden ibaret moloz döşeme gibi görünmesine karşılık, düzgün plakalarla kaplandığı, sadece birkaç parçası yerinde kalmış taşlardan anlaşılıyor. Doğu ve batı cephelerin hemen önünde, zeminin ilk (yazım hatası; "iki" olmalı) açıklığı vardır. Bunlardan batıdaki tonoz sırtının kareye yakın biçimde, sonradan delinmesi sonucu ortaya çıkmış; doğudaki ise, dikdörtgen biçimde düzenlenmiş kenarlarla ve pencere altında bulunan dört köşeli bir nişin derinliğine eklenerek, mumyalık katına giriş niteliğinde yapılmıştır. Aynı maksatla duvara bitiştirilen taş merdiven de, birkaç basamaktan itibaren alt kademelerde dökülmüş, daha düşük kotlarda ise yıkıntı ve toprakla kapanmıştır. Mumyalık içine girildiğinde, dökülen taş, toprak v.b. kaba malzeme ile fazlaca dolduğundan zemin seviyesine erişmek mümkün olamıyor. Mekânın beşik tonoz örtüsü moloz taşlarla örülmüş, doğu ve batıdaki dar cepheli duvarlar birer nişle inceltilmiş, bunların her biri ortasına da, ince, uzun ve adeta düşey bir derz gibi görünen havalandırma menfezi açılmıştır." M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 349.

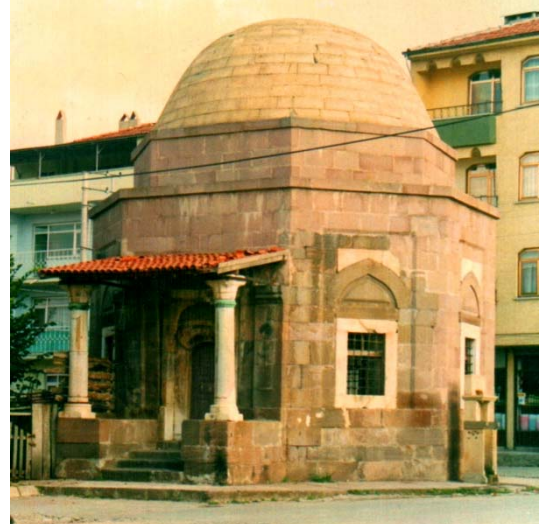
60. Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi plâni (M. TUNÇEL'den).

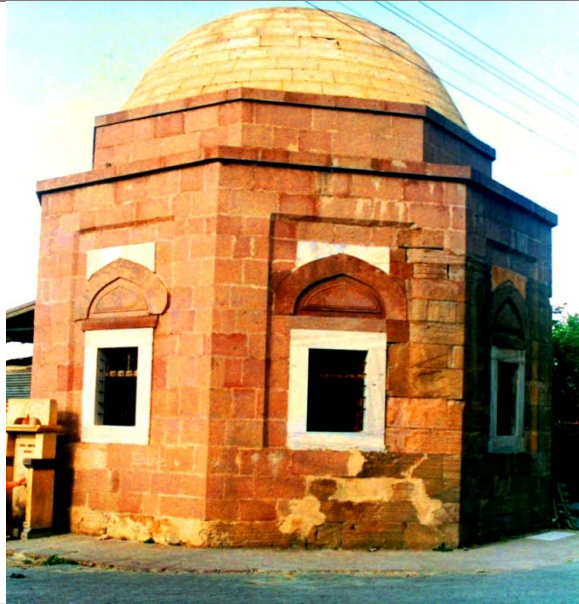
61. Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi cenazelik katı plâni (M. TUNÇEL'den).

62. Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi kesiti (M. TUNÇEL'den, işlenerek).

304. Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi, genel (kuzey batıdan).

305. Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi, güney batıdan.

306. Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi, kapısı.

SAMSUN İSA (ESE) BABA TÜRBESESİ

Türbe, il merkezinde, Cedid Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.307).

Önüne yaptırılan ilavelerle camiye dönüştürülen türbenin bahçesinde İsa Baba'ya atfedilen büyükçe bir mezar, doğusunda büyük bir hazire ile bir takım yeni binalar bulunmaktadır. Türbenin vaktiyle İsa Baba Zaviyesi adıyla anılan bir tarikat yapısı/tekke dahilinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹⁵ M. Beşirli'nin araştırmasında⁷⁹⁶ geçen "İsa Baba Zaviyesi"nin 1841 yılındaki vakif gelirleri hakkındaki bazı kayıtlar yapının tarihine bir nebze ışık tutmaktadır. İnşa kitabesi bulunmayan türbe ve tekkenin beş yüz yıllık olabileceği ve 1895 yılında Hazinedârzâde Memduh Bey tarafından onarıldığı bildirilmektedir.⁷⁹⁷ Türbe bugünkü görünümünü, Samsun Belediyesi tarafından 1975'de yapılan onarımda almıştır. Onarımda basit kare şeklinde tek mekânlı türbenin önüne, betonarme küçük bir cami ve minare ilave edildiği, türbenin içindeki, mezar dışarıya çıkarılıp cami ve türbenin içinin yeni çinilerle, dışının kesme taşla kapandığı ve çevre düzenlemesi yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁹⁸ Türbenin adını aldığı İsa Baba⁷⁹⁹ hakkında, kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

Son tamirle birlikte modern bir görünüm arz eden türbenin prizmatik üçgenli kubbe geçişleri, yapının tarihlenmesinde bir ipucu sayılabilir. Samsun'un Osmanlılar eline geçtiği dönemde şehre yerleşmiş olabilecek İsa Baba adına veya kendisi tarafından yapılan bir tekke kompleksi dahilinde inşa edilmiş olabilecek türbenin, erken Osmanlı döneminde bu tip kubbe geçişlerinin yaygın olduğu 15. yüzyılda yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Cembeloğlu kardeşler "altı köşeli bir mescit" şeklinde tarif ettikleri eserin, "müslüman denizciler" tarafından yaptırıldığını belirtmektedir.⁸⁰⁰ Halen halkın ziyaretine sahne olan ve İsa Baba'ya ait olarak kabul ettiği mezarın başucu şahidesinde, tarih satırının olması gereken alt satırları toprağa gömülü vaziyettedir. Şahidenin bezemesi Osmanlı baroğu dönemine ait olabileceğini göstermektedir.⁸⁰¹

Doğusu denize bakan yüksek bir teras şeklindeki bir arazide inşa edilen türbenin kuzeyinde, 1975 yılında yapılan yeni cami bulunmaktadır (Foto.307). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapıya ait bulunan 1972 tarihli rölöve projesinden türbenin, kuzey cephesi ortasında bir kapı ve kuzeye doğru devam eden ince duvarlar⁸⁰² görülmektedir. Bugün kuzeyine eklenen yeni caminin inşası sırasında bu kapının kaldırılıp türbenin camiye katıldığı görülmektedir.

5.70 x 5.70 m. ölçüsünde, 0.90 m. kalınlıkta duvarlarla çevrili türbe, Türk üçgenleriyle geçilen tek kubbeye örtülüdür (Foto.308, Çiz.63-64). Tek mekânlı basit bir mekân düzenine sahip türbenin kible duvarı ortasında yarım yuvarlak mihrap nişi, doğu ve batı duvarlarında içe doğru hafifçe genişleyen birer pencereye yer verilmiştir. Son onarımda elden geçirilen pencereler, nispeten küçük tutulmuş olup sivri kemerlidir. Sözüünü ettiğimiz rölövede batı duvarına bitişik bir minber görülen yapının, 1970'li yıllardan önce de cami olarak kullanıldığı düşünülebilir. Aynı rölövede yapı içinde, sanduka veya mezarın işlenmediği görülmektedir. Mevcut halde muhdes kaplamalar altında kalan duvarların kâgir olduğu anlaşılmaktadır. Yapının içindeki minber, vaaz kürsüsü, çini kaplama ve kalemişi nakışlar, son restorasyondan kalma yeni unsurlardır.

⁷⁹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki il fihristlerinde İsa Baba Zaviyesi diğesinde ise İsa Baba Tekkesi şeklinde kaydedilen yapının vakif kayıtları olduğu görülmektedir (V.G.M.V.K.A. 2276 nolu il fihristi, s. 8; 2270 nolu il fihristi, s. 1). Aynı arşivde Müceddet Anadolu (26) adlı ve 611 numaralı defterin, 42. sayfa ve 25. sırasında kayıtlı 1328 tarihli bir vakfiyede yapı "İsa Baba Zaviyesi" şeklinde anılmaktadır. Tekkeye ait olabilecek başka binaların varlığı veya tekkenin mimarisi hakkında bir bilgi edinemedik.

⁷⁹⁶ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", s. 493.

⁷⁹⁷ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 51; M. E. YOLALICI, XIX. Yüzyılda ..., s. 26; H. YİĞİT, Samsun, s. 90; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 36; A. KAYIKÇI, Samsun'da Kültür-Sanat, C. 1, s. 106. Yukarıdaki yayınlarda herhangi bir belge veya kaynak gösterilmemektedir.

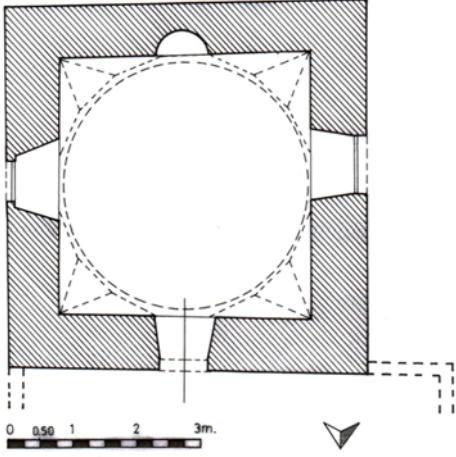
⁷⁹⁸ Aynı onarımda türbenin etrafındaki hazireyi içine alacak şekilde duvarla çevrildiği avluya yeni bir şadırvan, tuvalet ve imam lojmanı yapıldığı görülmektedir. Bkz. Tarih Boyunca..., s. 52-53; Anonim, Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde, Ankara, 1977, s. 569-74.

⁷⁹⁹ Yöresel yayınlarda halk arasındaki rivayetlere dayanılarak, yöresel ağızla "Ese" şeklinde de söylenen İsa Baba'nın yörenin fethi sırasında şehit düşmüş evliya bir zat olarak tanıtıldığı görülmektedir. Tarih Boyunca..., s. 52; Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde, s. 569; A. KAYIKÇI, Samsun'da Kültür-Sanat, C. 1, s. 106; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 51; M. E. YOLALICI, XIX. Yüzyılda ..., s. 26.

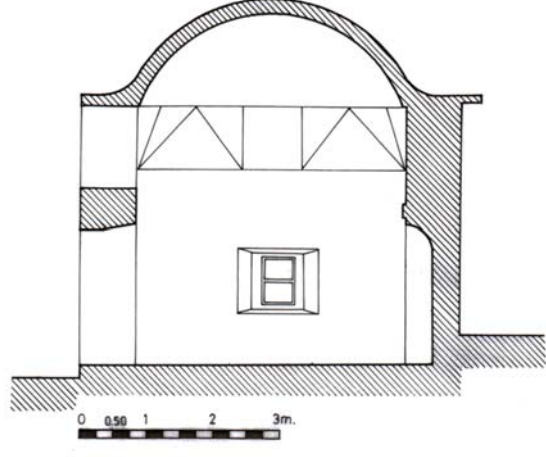
⁸⁰⁰ S. CEMBELOĞLU – M. CEMBELOĞLU, İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı, s. 31.

⁸⁰¹ Doktora tezini Samsun'daki mezar taşları üzerine yapan ve tarihi Samsun Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki mezar taşları ile ilgili bir kitap hazırlamakta olan Eyüp Nefes, söz konusu mezar taşının Ciumhuriyet devrinde yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Tezin künyesi için kaynaklar bahsine bakılabilir.

⁸⁰² Devam eden duvarlar tekkenin mescidine ait olabilir.

63. Samsun - İsa Baba Türbesi plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

64. Samsun - İsa Baba Türbesi kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

307. Samsun - İsa Baba Türbesi, (küçük kubbeli kesim).

308. Samsun - İsa Baba Türbesi, camiye çevrilmiş hali (kible duvarı).

TERME - DAĞDIRALI KÖYÜ CAMİİ TÜRBESİ

Türbe, Terme-Çarşamba yolundan 4 km. içeride, Terme'nin 30 km. kadar batısına düşen Dağdıralı Köyü'nde, köy merkezinden uzaktaki bir mezarlıkta bulunan camiinin doğu bitişiğinde bulunmaktadır (Foto.309). İnşa kitabesi bulunmayan türbenin yanındaki camiyle birlikte 15-18. yüzyıl arasında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.⁸⁰³

Caminin doğusunda birkaç metre mesafede bulunan ahşap yığma türbe; dikdörtgen şekilde tek mekânlı basit bir düzenleme göstermektedir (Foto.309, Çiz.18). Duvar tekniği ve çatı yapısı camiyle aynı olan, ve herhangi bir sanat değeri taşımayan yapı, yakın tarihlerde elden geçmiş olmalıdır.⁸⁰⁴

309. Terme / Dağdıralı Köyü Camii, yanındaki türbe.

⁸⁰³ Caminin tarihlenmesiyle ilgili olarak ilgili bölüme bakılabilir.

⁸⁰⁴ Türbede camiye uzun yıllar hizmet veren bir evliyanın yattığına inanılmaktadır. Bkz. Y. CAN, a.g.e., s. 44.

LÂDİK SEYYİD AHMED-İ KEBİR TÜRBESİ

İlçenin batısına düşen Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.310). Yapıya ait bir inşa kitabesi yoktur. Kapı açıklığı üzerinde bir "tecdid" (yenileme) kitabesi bulunur. 1.63 x 0.67 m. ölçülerindeki mermer üzerine, yan yana ikişerli kartuşlar içerisine alınarak, beş sıralı on dört satır halinde, celi sülüs, hatla kabartılarak yazılan kitabenin zemini siyah, harfler, kartuş ve rozetler sarı yaldızla boyalıdır (Foto.311). Kartuşları ayıran kesimlerde ve kenarlarında gül bezekler, kitabenin alt sırasının iki kenarında ise kartuşlar içerisinde, vazodan çıkan stilize bitkisel bir kompozisyon, karşılıklı simetrik olarak resmedilmiştir. Yazı ve üslup açısından gayet güzel görünümlü kitabenin metni şöyledir:

"اولیاء تاج و تحتك قطبی شاه عبدالحمید / كیم اكا اولمق دیلر اسكندر دارا مرید
هم انك باش چوقاداری سید عبدالله آغا / حضرت نوری افندی زاده اول مرد رشید
غوٹ اعظم شیخ عبدالقدیر ندر نسلی هم / سید احمد حاله اولمشدر نسبه اول حفید
شمدی انك توربه سن همتهل تجدید ایلدی / بیت معمور اولدی دیرسمده صاقن کورمه بعید
حق تعالی حرمتیچون اول ولی اکلین / حضرت شاه جهانك عمرنی قیلسون مزید
حاله محتاج اولدی محضا قال برله ایلمه / بو مجدد تربه نك سریده سن کوفت و شنید
زهنیا عریان ثوب قاله یاز تاریخنی / سید احمد حاله کل نو تربتدیر لیس جدید"

"Evlüyü tac-ü tahtın kutbu Şah Abdülhamid / Kim ana olmak diler Iskender-i dara mürid
Hem anın baş çukadarı Seyyid Abdullah Ağa / Hazret-i Nuri Efendizâde ol merd-i reşid
Gavs-ı a'zam Şeyh Abdülkadirindir nesli hem / Seyyid Ahmed hal'e olmuştur nesebde ol hafid
Şimdi anın türbesin himmetle tecdid eyledi / Beyti ma'mur oldu dirsemde sakın görme ba'id
Hak te'ala hüremetiçün ol veliyy-i ekmelin / Hazret-i şah-ı cihanın 'ömrünü kılsun mezid
Hale muhtaç oldu mahza kal birle eyleme / Bu mücedded türbenin seridesin güftü şenid
Zihni ya 'uryan-ı sevb kalehu yaz tarihini / Seyyid Ahmed hale gel nev türbedir lebsi cedid."

Kitabenin son satırında "uryan-ı sevp" ifadeleriyle, ebced usulünde, 1192 tarihi düşürülmüştür. Kitabeden yapının Sultan I. Abdülhamid döneminde (1774–1789)⁸⁰⁵ Sultan'ın baş çukadarı Nuri Efendi oğlu Seyyid Abdullah Ağa tarafından 1778'de yenilendiği anlaşılmaktadır. Bundan önceki yapının ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Öncekinin nasıl bir yapı olduğu ve ne ölçüde yenilendiği konusunda da bir bilgi bulunmamakla birlikte, ileride değineceğimiz kapı revakı ve tavan içindeki kalemişi nakış ve yazıların bu yenilemenin eseri olabileceği tahmin edilebilir. Kitabede adı "Zihni" şeklinde geçen şahış kitabenin metnini yazan şair olmalıdır.

Yapının çeşitli kaynak ve yayınlarda⁸⁰⁶ "Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi" adıyla bilinmesine karşılık M. Tunçel kitabede, türbede medfun şahsın "Seyyid Ahmed" şeklinde geçtiğine dikkat çekmektedir.⁸⁰⁷ S. Bayram, Rufai tarikatının kurucusu Ahmed er-Rıfai' (ö.1182)⁸⁰⁸ ile irtibatlandırılan Seyyid Ahmed-i Kebir'in; tarikatın kurucusu olarak bilinen Ahmed er-Rıfai'nin torunlarından veya halifelerinden olabileceğini⁸⁰⁹ ifade ederek, tarikatın Anadolu'daki ilk kurucularından olması gerektiği üzerinde durmaktadır.⁸¹⁰ Tarihi şahsiyeti mevcut belge ve yayınlarda tam olarak aydınlanamayan Seyyid Ahmed'in, S. Bayram'ın bulgularına göre 1240–1335

⁸⁰⁵ M. C. BAYSUN, "Abdülhamid I", mad., İ.A., C. I, İstanbul 1979, s.73-76; M. AKTEPE, "Abdülhamid I", mad., T.D.V.İ.A., C. I, İstanbul, 1988, s. 213.

⁸⁰⁶ "Hazret-i Seyyid Ahmed-i Kebir Tekyesi, ma'mur (u) âbadân, nazargâh-ı ehl-i irfân ve mihmangâh-ı ehl-i dilân ve karârgâh-ı dervişân-ı zîşânın yeridir. Âyende vü revendeye ni'met-i mebzûl evkâf-ı azimdir" Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, a.g.e., s. 203; "Lâdik kasabasını halkın ziyaret mahalli haline getiren, Rufaiyye Tekkesi kurucusu es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed-i Kebir-i Rufai'nin türbesi pek meşhurdur. Türbenin vakıfları, imarethanesi ve tekkesi var idi". Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 315-16; S. BAYRAM, "Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri", O.M.Ü.E. F.D., S. 5, Samsun, 1990, s. 11-19; İ. ÇAKAN, a.g.e., s. 471; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 106; Samsun Turizm Envanteri, 2002, s. 132.

⁸⁰⁷ M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 350. Tunçel yapının çeşitli yayı ve halk dilinde yanlış adlandırıldığını kitabede geçen haliyle "Seyyid Ahmed Türbesi" şeklinde düzeltilmesi gerektiği kanaatindedir. Aşağıda değineceğimiz arşiv belgelerinde yapı "Seyyid Ahmed-i Kebir" şeklinde geçmektedir.

⁸⁰⁸ M. TAHRALI, "Ahmed er-Rıfai" mad., T.D.V, İ. A., C. 2, İstanbul, 1989, s. 127-130.

⁸⁰⁹ S. BAYRAM, "Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri", s. 15.

⁸¹⁰ Bayram'a göre, bazı tarihçiler asıl Seyyid Ahmed-i Kebir'den ayırt etmek için Lâdik'te gömülü bulunan Seyyid Ahmed'e "Küçük (küçük) Seyyid Ahmed Rufai" demişlerdir. Çeşitli tarihi kaynaklarda adının geçtiği yerlerden alıntılar yapan Bayram kaynaklarda pek uyumsuz bilgiler aktardıktan (S. BAYRAM, "Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri", s. 15-16) sonra (ki bunların aynı şahıstan bahsedip etmediklerini anlamak hayli güçtür) Küçük Seyyid Ahmed-i Kebir'in Sultan Orhan zamanında yaşamış olabileceğini (bir önceki yayının 17. sayfası) belirtilmektedir. Yazarın dört yıl sonra yayınlanan konuyla irtibatlı bir başka araştırmasına bakarak Küçük Seyyid Ahmed-i Kebir'in 1257 yıllarında delikanlılık çağlarında olabileceği sonucu çıkarılabilir. (S. BAYRAM, "Amasya-Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufai'nin 655 H/1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi Tercümesi ile 996 H/1588M. Tarihli Seyyid Fettah Velî Silsile-Nâmesi" V. D., S. XXIII, Ankara, 1994, s. 33–34).

tarihleri arasında⁸¹¹ yaşamış olduğu varsayılırsa ilk yapının, 14. yy. başlarına kadar gidebileceği düşünülebilir. Nitekim S. Bayram'ın, Amasya Suluova-Yolpınar Köyü'nde bulunan Seyyid Ahmed-i Kebir er-Rıfâî'nin oğlu olarak kaydettiği Necmeddin Yahya er-Rufâî'nin türbesindeki H. 761/M. 1360 tarihli ahşap sandukası, türbemizdeki sandukalarla yakın bir benzerlik göstermektedir.

Gerek Evliya Çelebi, gerekse Hüseyin Hüsameddin'in ifadelerine bakarak yapının bir Rufai Tekkesi dahilinde olduğu, tekkede bundan başka bir takım yapıların daha bulunabileceği, ancak sadece türbenin günümüze ulaştığı sonucu çıkarılabilir.⁸¹² Nitekim türbenin içinde bulunduğu duvarlarla çevrili büyükçe bir hazireyi de içine alan avluda, biri dış kapıda, diğeri türbeye çıkan basamaklı yolun sağ başında olmak üzere, iki çeşme kitabesi bulunmaktadır. Her ikisi de şimdiki yerlerine sonradan konulan kitabelerin 1778 yılındaki tecdid ile ilgili olup, tekke kompleksi dahilinde olabilecekleri görülmektedir.⁸¹³ Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. Zilhicce 1294 / M. 1877 tarihli bir belgede yapının "... Lâdik kazasında medfun es-Seyyid Ahmed el-Ekber Zaviyesi'ne..." şeklinde anıldığı görülmektedir.⁸¹⁴ Aynı arşivde Seyyid Ahmed-i Kebir vakfına ait tarihsiz, üç ayrı belgeye rastladık.⁸¹⁵ 2008'de vakıflarca elden geçirilen türbe bakımlı olup ziyarete açıktır.

Türbe, duvarlarla çevrili büyük bir hazire içinde etrafa hakim yüksekçe bir alanda bulunmaktadır (Foto.310). Yapı, içten bağdadi tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla kapatılmış kare şeklindeki asıl mekân ile bunun önündeki küçük kapı revakından oluşmaktadır (Çiz.65).

Bir sıra düzgün kesme taş, üç sıra tuğla olmak üzere almaşık düzende örülen duvarların doğusunda bir kapı açıklığı, diğer cephelerde blok kesme taşlarla çevrelenmiş dikdörtgen açıklıklı, birer mazgal pencere yer alır. Birbirinin aynısı olan pencerelerin üzerinde, hafifçe içe çekilmiş sivri kemerli alınlıklar görülür. Kilit taşıyla birlikte üzengi hizasında kemse taş, diğer kesimlerinde tuğla kullanılan alınlıkların içi, yatay tuğla dizileriyle yalın bırakılmıştır. Son derece yalın tutulan duvarlardaki hareketli tek unsur almaşık örgü ve pencerelerdir. Duvarların üzerinde 1.00 m. kadar taşırılan saçaklarıyla, yakınlarda elden geçirilen yeni kiremitlerle kaplı kırma çatı yükselmektedir.

Giriş cephesi küçük bir kapı revakıyla hareketlendirilmiştir. Muhdes betonarme kaidelere gömülü iki ahşap direk taşıyan bağdadi kemerler üzerinde, içten düz tavan, dıştan ana çatının uzantısıyla örtülen, geniş saçaklı kapı revakı, 1994 yılından sonra yenilenmiştir (Foto.310). Orijinalde ortası yuvarlak, alt ve üst kesimi köşelerden pahlı kare şeklindeki direkler, revakın diğer kesimlerinde olduğu gibi, lambriyle kaplanmıştır. 1994'da sıvası kısmen dökülmekle birlikte bağdadi kemerler ve tavanın iç yüzünde görülen kalemîşi nakışlar, son onarımda yok edilmiştir (Foto.312). Nakışlarda çeşitli kartuşlar, yıldız ve papatya benzeri beş yapraklı kırmızı çiçeklerle donatılmış, zarif dal ve yapraklar görülmektedir. Tavanın ortasında kırmızı konturlarla çevrili, yeşil bir göbekten dağılan stilize, iri kıvrık dal ve yapraklar, saçak altında, mızrak ucu şeklinde bir kompozisyon görülmektedir. Altın sarısı, kırmızı ve yeşilin görüldüğü geç devir batılılaşma modasını yansıtan kompozisyonların benzerleri, yapıyı içten örten bağdadi tavanda mevcuttur.⁸¹⁶

Doğu cephenin ortasına yerleştirilen kapı, duvardan hafifçe ileri taşırılmıştır. Kapı açıklığını örten basık kemerin kilit taşında yer alan gülbezeğin, buraya sonradan tutturulduğu düşünülebilir.⁸¹⁷ Kapının türbenin içine bakan yüzü, yalın bir sivri kemerle kapatılmıştır. Ahşap kapı kanatları yenidir. Türbenin içine girildiğinde girişe yakın sırada dört, bunların ilerisinde üç olmak üzere yedi sandukayla karşılaşılır (Foto.313). Son derece yalın tutulan duvarların sıvası yenidir. Ahşap dörtgen bir çerçeve içerisine alınarak kalemîşi nakışla bezenen küçük bir kesim, duvarlardaki süslü tek unsurdur. Üçayaklı altın sarısı renkte sehpayı andıran bir mobilya tasviri üzerinde, altı yeşil, üstü beyaz bir kavuk resmedilmiştir. Kavuğun üstünde, yarı natüralist tarzda, karşılıklı simetrik, çiçek ve yapraklarla bezeli bir kıvrık dal görülmektedir. Koyu yeşil bir perde motifleriyle kompozisyon tamamlanmaktadır.

Yapıyı içten örten bağdadi tavan, duvarlardan içe doğru düz ve kavisli kademelerle çökertilmiş ve ortada büyükçe bir tavan aynası bırakılmıştır (Foto.314). Tavanda, simetrik düzende, belli noktalarda toplanan bitki ve yazı dekorasyonu görülür (Foto.315). Duvara bitişen kenar bordüründe, her kenarda artarda beşerli olmak üzere, kaş kemerli kartuşlar içerisinde, yarı natüralist bitki kompozisyonlarına yer verilmiştir. Tüm tavanda olduğu gibi kirlî beyaza yakın bir açık mavi zemin üzerine işlenen nakışların kolaylıkla görülmesi hedeflenmiştir. Küçük bir ağaç görünümündeki bitkinin, açıklı koyulu yeşil dalları ucuna, mavi kırmızı çiçekler ve yeşil yapraklar işlenmiştir. Küçük birer ağacı andıran motifler, ince uzun tutulmuş, diplerinde basit stilize boyamalara yer verilmiştir. Tekrardan kaçınılarak her bir kartuşun içinde farklı çiçekler işlenmiştir. Sarı, kırmızı ve mavinin

⁸¹¹ Tunçel'in yorumu da aynı doğrultudadır. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 350-55.

⁸¹² Tunçel'in yorumu da aynı doğrultudadır. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 350-55.

⁸¹³ Kitabeleri ileride ayrı başlıklarda tanıtacağız.

⁸¹⁴ B.O.A., İ.DH., d.n. 762, g.n. 62135/M.

⁸¹⁵ B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 16547; d.n. -1/-1, g.n. 16849; d.n. -1/-1, g.n. 17015.

⁸¹⁶ Kapı revakındaki kalemîşi nakışlar için M. Tunçel'in ifadelerine bakılabilir. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 351-52.

⁸¹⁷ Kesme taş üzerine alçı karışımı bir tür harçla tutturulduğunu sandığımız rozetin sonradan konulmuş olabileceği şeklindeki yoruma katılmaktayız. M. TUNÇEL, "Lâdik'te İki Türbe", s. 352.

hakim olduğu kompozisyonda, papatya, sümbül ve gül benzeri yarı natüralist bahar çiçekleri görülmektedir. Kırmızı ve siyah konturlarla sınırlandırılan yüzeylerde dıştan içe doğru ikinci sırada, genişçe içbükey bir kavis yer alır. Tavanın dört yanını dolanan bu kesimde, celi sülüs hatla siyah harflerle yazılmış, bir takım dua ve dini ibareler içeren kitabe kuşağı yer almaktadır (Foto.314-15). Yer yer silinmelerin görüldüğü kuşakta harflerin siyah, çoğu hareke ve noktalamalar ile gözlü harflerin göz içlerinin kırmızı boyalı olduğu dikkat çekmektedir.⁸¹⁸

Tavan aynasının çökertildiği alın kısmında, bir siyah bir kırmızı, yan yana dizilerek devam eden, mızrak ucunu hatırlatan, ters çevrilmiş palmet benzeri, stilize bir motif tekrar edilmiştir. Siyahların büyük oranda soluk olduğu motifte kontur görülmez. Bunun hemen altındaki profilli ince silmede, altı yapraklı papatya benzeri, tepeden görülen, kırmızı ve siyahlı olarak nöbetleşe dizilmiş çiçek motifleri yer alır. Örtünün büyük bir kesimini kaplayan tavan aynası, tavanda en geniş ve önem arz eden bölümdür (Foto.316). Dıştan içe doğru hafif dar, sonra epey geniş birer bordür, ortada ise merkez kareyi teşkil eden, dörtgen bir göbek yer alır. Kenar bordürde, küçük, kiraz çiçeğine benzer, beş yapraklı kırmızılı beyazlı çiçekler ile aralarında basit çizgi gibi görülen stilize yeşil yapraklara yer verilmiştir. İçteki geniş bordürde, stilize ve yarı natüralist bitki kompozisyonları kümelenmiştir. Köşelerde tavan ortasına doğru diyagonal uzatılmış, küçük ağaçları andıran bitki kompozisyonu yer alır. Tavanın kenar bordürlerinin yakın bir benzeri olan kompozisyonda, bir köşede sarı, diğerinde beyaz, diğer ikisinde kırmızı renkli, yarı natüralist bitki motiflerine yer verilmiştir. İnce, uzun gövdeli, yeşil dal ve yapraklı bitkilerin çiçeklerinde, farklı renk ve formlar görülmektedir. Aynı bordürün kenar ortalarında merkezdeki kare panoda stilize bitkisel bir dekor işlenmiştir. Yeşil, oval bir göbekten dağılan dairevi merkezin iki kolu boyunca uzanan kıvrık dal ve yapraklarda “C” kıvrımları, stilize yapraklar ve iki palmet motifine yer verilmiştir. Birbirinin simetriğiymiş gibi görünen kompozisyonda, aynı form büyük ölçüde tekrar edilirken, renk düzeninde küçük farklılıklar görülmektedir. Bunlarda da hakim renk, kırmızı ve yeşil olmakla birlikte, az sayıda sarı, beyaz ve kontur çizgisi olarak siyah görülmektedir.

Tavanın merkez karesini oluşturan nakışlar dıştan, iç içe geçmiş yarım daireleri hatırlatan stilize kıvrık dalları andıran, kırmızı beyazlı bir bordürle kuşatılmıştır (Foto.316). Ortada stilize “C” kıvrımlarının sır sırta ve karşılıklı olarak, tüm yüzeyde belirli bir düzene göre dizilmesiyle oluşturulan, gayet güzel bir bitki kompozisyonu görülmektedir. Stilize yapraklarla donatılan, stilize “C”lerin çerçeve teşkil ettiği dekoratif alanların içinde, yarı natüralist çiçek demetlerine yer verilmiştir (Foto.316). Siyah konturla çevrilen açık mavi “C”lere karşılık, çiçeklerde kırmızı, yeşil, beyaz, pembeye yakın bir ton ve sarı tercih edilmiştir. Renklerde yoğunluk, sırasıyla kırmızı ve yeşilde olup diğerleri çok az oranda kullanılmıştır. İnce, yeşil dal ve yapraklardaki yarı natüralist çiçeklerde lâle, gül, papatya, kiraz çiçeği benzeri formlar görülür.

Türbenin içinde iki sıra halindeki yedi sandukanın en büyüğü, plânda 2 numarayla gösterilendir. Sandukalar hafif düzensizlik⁸¹⁹ dışında, iki sıra halde ve eşit aralıklarla yerleştirilmişlerdir. Ahşap sandukaların altında muhtemelen restorasyonlarda konulmuş taş benzeri bloklar görülmektedir. 4 ve 7 numaralı sandukaların yeni puşidelerini kaldırdırca bazı parçalarda ahşap bezeme ve yazılarla karşılaşılır. Sandukaların kimi parçalarının yeni olduğu görülmektedir. Bazı eski parçalarda bezeli ve yazılı kesimlerdeki kararmışlık ve yüzeyin erimesi, yapının bir yangın geçirmiş olabileceğini akla getirmektedir. Sandukalar, yanan parçaların yerine yeni parça ilave edilmek suretiyle elden geçirildikleri izlenimi vermektedir. Bu birleşmede kimi parçaların asıl yerlerinden farklı bir yere veya sandukaya yerleştirilmiş oldukları, parçaların üzerindeki yazı ve kompozisyon uyumsuzluklarından anlaşılmaktadır.

Türbenin güneydoğu köşesine yakın duran 7 numaralı sandukanın üstündeki üçgen çatmalarla, baş kesimdeki dik parça orijinaldir. Prizmatik üçgen şeklindeki çatmalardan güneydeki, yan yana iki parçadır. Ayak kesiminden baş kısmına (yazıların yazılma düzenine göre) doğru bakıldığında, tepe kısımda sanduka boyunca yazı kuşağı, bunun alt kesiminde, geometrik ve bitkisel bir kompozisyon görülmektedir. Yazı ve bitkisel dekorun ince bir çizgiyle ayrıldığı, etek kısmındaki bezemenin kenarda, yarıda kesildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca sanduka ortasında iki parçanın birleşme yerine bakılınca, gerek yazılı gerekse dekoratif parçalardaki uyumsuzluk, iki parçanın birleştirilirken uçlarından birkaç santimetrelik kesimlerinin kesildiğine işaret etmektedir (Foto.317).

Çatmanın ayakucunda kelime-i tevhidin tekrar edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁸²⁰ Celi sülüs yazılar, yüzeyin yuvarlak satırlı oyulmasıyla kabartılmıştır (Foto.317). Çatmanın etek kesiminde, yüzeyin derince oyulmasıyla, kabartılan sekiz kollu yıldızlardan dağılan, yan yana tekrar ederek tüm yüzeyi saran, geometrik bir

⁸¹⁸ Doğuda, duvar ortasında yan yana “Allah, Muhammed”, tavanın dört köşesinde ise dört halifenin ismi “Ebubekir, Ömer, Osman, ‘Ali” yazılıdır. Arada kalan diğer yazıların küçük bir kısmını okumak mümkün olmadı. Batıdan başlayarak, bunları kümelendikleri şekilde sıralayalım: Batı: “Huvel Hallakü'l-Baki-Allah! (Silik, okunamıyor, ancak Ebubekir, Osman gibi halife isimlerine benziyor) / Güney: “Tevekkeltü 'alellahi Te'ala iza tehayyertum fil umuri feste'inu min ehli'l-kuburi, Maşallah “Aynalı vav” / Doğu: “İlahi Haliki ihram bekaî tekabbel teveti ve'fir hatai Levlake levlak ve ma halektül eflak” / Kuzey: idde feraizellahi tekun muti'an ilahi lutfu fazlından kerem babın küşâd ile (eyle?) Bu hayrın sahibin ya rab iki âlemde şâd eyle”

⁸¹⁹ 1 ve 2 numaralı sandukalar arasında bir miktar boşluk bulunmaktadır.

⁸²⁰ Çatmanın ayakucunda, 0.30 m.lik kesimdeki yanık, buradaki yazıyı kesin olarak saptamamıza imkân vermiyorsa da mevcut kesimde “...ilahaillallah” devamında kelime-i tevhidin tamamlandığı, ikinci parçada “Muhammeduresulullah” şeklinde başlayarak, kelime-i tevhidin tekrar edilmiş olduğu görülmektedir. Sanduka ucunda kitabe “Muhamme..” şeklinde son bulmaktadır.

kompozisyon dikkat çeker. Arada beş kollu yıldızlar meydana getirilen kompozisyonda, kabartılan geometrik alanların içi; yüzeysel, düz satırlı oyulmuş, stilize palmet, lotus ve rumilerle bezelidir. Son derece zarif işlenen motiflerin plastik bir ifade verecek şekilde ve simetrik işlendikleri dikkat çekmektedir. İlk bakışta boş bırakılmış izlenimi veren, beş kollu yıldız, üçgen gibi bazı boşlukların, halen yerinde mevcut olan emsallerine bakılınca, orijinalde buralara ayrıca parçalar kakıldığı, ancak sonradan döküldükleri anlaşılmaktadır. Bu durumda, derince oyulan bu kesimlere, oymalarla bezenmiş parçaların yerleştirildiği, künde-kârî benzeri bir teknikle karşılaşmaktayız.

Aynı sandukanın (7 numaralı) kuzeye bakan çatma tahtalarından baş taraftaki, diğerine oranla daha uzun olup, tepe kesiminde, aynı şekilde, Kelime-i Tevhid'in tekrarlandığı görülür (Foto.318). Etek kesiminde, simetriğindeki yakın bir benzeri yer almaktadır. Ancak bu parçanın yüzeyi daha fazla aşınmıştır. Ayak kesimini örten küçük parçada, yazı olmaksızın tepede başka, etek kesiminde başka bir bitkisel dekor görülmektedir. Etek kesiminde, irice bir yarım damla veya şemseyi hatırlatan bir çerçeve içinde, kıvrık dal ve rumiler görülmekte, arada oyulmaksızın boş bırakılan kesimden sonra, tepe kısmında, yüzeyin oyulmasıyla kabartılan, öncekine nispetle küçük boyutlarda işlenen, bir başka stilize kompozisyon yer almaktadır. Sırt sırta vererek ortadan düğümlenmiş iki sıra "C" dizilerinden oluşan, diğer parçalarla uyumlayan bu parçanın, 4 numaralı sandukadaki yazısız parçalarla olan benzerliği, bu parçanın aslında 4 numaralı sandukaya ait olabileceği kanaatini vermektedir.

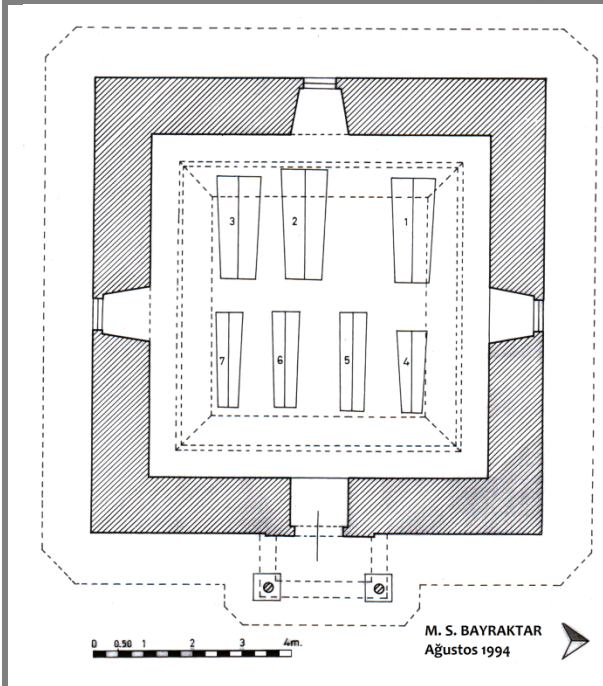
Aynı sandukanın (7 numaralı) baş tarafındaki, dikine konulan parça da bezelidir (Foto.319). Üçgen biçimindeki tepe parçası kayıp olan tahtanın, alt kesimleri de kırıktır. Üst kesimindeki zıvana delikleri üstteki parçanın zıvanalı geçmeyle tutturulduğunu göstermektedir. Genişçe bordürlerle sarılı, kare şeklindeki panonun ortasında, sandukayı örten çatmalarda görülen, sekiz kollu yıldızdan dağılan geometrik kabartma kompozisyonunun, yakın bir benzeri yer alır. Panonun alt kesimleri bir hayli aşınmıştır. Genişçe dış bordürde yüzeyin oyulmasıyla hafifçe ve düz satırlı kabartılan stilize bir bitki kompozisyonu görülmektedir. Kompozisyonda her kenarda simetrik düzende tekrar edilen, stilize kıvrık dallar arasında, rumi ve palmetlere yer verilmiştir. Kompozisyon uzaktan bakılınca oldukça ince ve girift bir görüntü verirse de, çok ince bir işçilik gösterilmediği anlaşılmaktadır.

Sandukalardan bezemeli olan diğeri, türbenin kuzeydoğu köşesine yakın duran 4 numaralı sandukadır. Bunun da 7 numaralı sandukada olduğu gibi, sandukanın üstünü kapatan çatma tahtalarıyla, baş tarafta bulunan dikine parçası bezelidir. Aynı şekilde, piramidal üçgen şeklindeki çatma tahtalarının güneye bakan baş taraftaki parçasında, 7 numaralı sandukanın üstünü örten, üç parçasında gördüğümüzün yakın benzeri, sekiz kollu yıldızdan dağılan geometrik bir kompozisyon ile yazı kuşağı görülür (Foto.320). Diğer üç parça 7 numaralı sandukanın kuzey ayak ucundaki tek parçada görülen şemsel düzenlemenin benzeridir (Foto.321). Bu durumda bunların karşılıklı yer değiştirmeleri gerektiği akla geliyor. Ancak böyle yapılırsa da parçaların birbirine ölçü ve kompozisyon olarak tam uymadığı görülmektedir. Bu durumda, eldeki parçaların sadece bu iki sandukaya ait olmayıp, orijinalde süslü olan diğer sandukalara da ait olabilecekleri anlaşılmaktadır. 4 numaralı sandukanın güneye bakan baş tarafındaki üst parçada tepe kesimde görülen geometrik kompozisyonun ortasındaki siyah is izleri yerindedir. Etek kısmında⁸²¹ ise "*şehide.... el-melâketu ulul 'ilm kâimen bil-kist, lâilâhe illâ, huvel...*" ifadeleri okunmaktadır.⁸²² Bunun yanında ayak kesiminde bulunan parça 7 numaralı sandukanın kuzey yüzünün ayakucundakinin çok yakın bir benzeridir. Aynı sandukanın kuzeye bakan yüzünde, tek parça halinde bir kapak görülmektedir. Tepe kesiminde dört kollu, geometrik bir bordür yer alır. Bu yüzdeki asıl unsur oldukça büyük bir yer kaplayan iri bir şemse-saalbek kompozisyonudur. Uçları iri birer palmetle son bulan saalbekler ve şemsenin içi kıvrık dal, rumi ve palmetlerle doldurulmuştur. Motifler yüzeyin oyulmasıyla hafifçe kabartılmıştır.

Sandukanın baş tarafındaki düşey parça, üstteki üçgen parçanın yakın bir benzeridir (Foto.322). Bunun altındaki büyük yekpare parçanın ortasında, on kollu yıldızdan dağılan geometrik geçmeler, aralarda beş kollu yıldızlar oluşturarak yanlara doğru açılmaktadır. Kenarlarındaki dar bordürle ortadaki yuvarlak pano arası, boş bırakılmıştır. Bordürde 7 numaralı sandukada benzerini gördüğümüz, sırt sırta vermiş "C"lerden oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Bu parçanın da alt kesimi kopmuştur. Günümüzde sadece ikisinde görülen yazı ve dekorasyonun benzerlerinin, vaktiyle diğer sandukalarda da bulunduğu, muhtemel yangınla yok oldukları akla gelmektedir.

⁸²¹ Diğerlerinde yazı, tepe kesiminde iken bu parçada etek kesimindedir. Ayrıca yazının 7 numaralı sandukadan farklı bir şekilde, kısa kenara dönerek devam ettiği dikkat çekmektedir. Bu durumda sandukaların kapak mesabesindeki bu üst parçalarının kenarlarında bulunan kitabe kuşağının, dört yanı dolandığı, tepe kısmında ise sağlı sollu simetrik olmak üzere, söz konusu geometrik kompozisyonun uygulanmış olabileceği akla gelmektedir.

⁸²² "Huvel ..." kesimi sandukanın dar kesiminde yer almaktadır. Ayrıca Kelime-i Tevhid'in tamamının yazılmadan kesildiği görülmektedir.

65. Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi plâni.

310. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, giriş (doğu) cephesi.

311. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, inşa kitabesi.

312. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, kapı sundurması (1994).

313. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, içi.

314. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanı.

315. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanından detay.

316. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanı ortası.

317. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sanduka.

318. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sandukadan detay.

319. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sandukadan detay.

320. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.

321. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.

322. Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.

TERME PAZAR CAMİİ TÜRBESİ

Türbe; ilçe merkezinde, Cumhuriyet Mahallesi'nde, Pazar Camii'nin doğu bitişiğinde bulunmaktadır (Çiz. 41, Foto.323).

Ahşap türbenin güney cephesinin üst kısmında iki sıra halinde istif edilmiş sekiz satırlık bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Ağaç üzerine yazılarak duvara yerleştirilen yaklaşık 3.50 x 0.30 m. ölçülerindeki kitabe, satır aralarında çizgilerle kartuşlara ayrılarak usta ve bani kayıtları düşülmüştür. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.324).

"خوش زیارتگاه محالدر تکه دن اولمایه بعید / هم توجه ایت خدایه اوله سین دائم سعید
صدق ایله دعایی عمریکز اولسون مزی / واصته ایت تکه سین قل نیاز خدایه چوق
نه کوزل ایتمیش مزین تکه نک تعمیریکی / اولیالر حرمتینه برمراد ایت سن انک موجیدیکی
نه قدر ایتنس زیارت چوق ایدر همتنی / واصته ایت تکه سین قل دعا یزدانه چوق
صاحب الخیرات امام ذاده السید محمود غفر له . سنة / عمل اوسته محمد بن مه میش ارحاوه لی ۱۲۵۶"

*"Hoş ziyaretgâh mahaldır, tekkeden olmaya ba'id / Hem teveccüh et Hüda'ya olasin daim sa'id
Sıdk ile eyle duayı ömrünüz olsun mezid / Vasıta et, tekkesin kıl niyaz Hüda'ya çok
Ne güzel etmiş müzeyyin tekkenin ta'mirini / Evliyalar hürmetine ber murad et, sen onun mucidini
Ne kadar etsen ziyaret, çok eder himmetini / Vasıta et, tekkesin kıl du'a Yezdan'a çok
Sahibu'l-hayrat İmamzâde Es-Seyyid Mahmud, gafere leh sene 1256 / 'Amele Usta Muhammed bin Memiş Arhaveli"*

Kitabeden türbenin, H.1256 / M.1840 yılında, "İmamzâde Es-Seyyid Mahmud" tarafından "Amele Usta Muhammed bin Memiş Arhaveli" ye tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.⁸²³ Türbenin bundan önceki hali bilinmemekle birlikte şimdiki yapının 1840'dan kalma olduğu anlaşılmaktadır. Yöreyle ilgili yayınlarda, türbede yatan zâtn, camiye yaptıran/tamir ettiren evliya/denizci bir şahıs olduğu şeklindeki rivayetler kaydedilmiştir.⁸²⁴

4.50 x 2.80 m. boyutlarındaki türbe, köşelerde kurtboğazı geçmelerle tutturulmuş ahşap perdelerle yığma olarak inşa edilmiştir (Foto.323). Kıрма çatıyla örtülü türbe taş bir subasman üzerinde yükselmektedir. İçerisindeki ahşap sanduka, çürüten eskisinin yerine 1987'de yapılan yeni bir sandukadır. Türbede kayda değer mimari bir unsur görülmez.

⁸²³ Kitabenin altında yağlı boyalı Arapça harflerle yazılan "Onarım tarihi 1986" ifadesi, türbenin 1986'da onarıldığına işaret etmektedir.

⁸²⁴ N. YAZICI, **Terme Tarihi**, Samsun, 1982, s. 44-46; H. ŞENYURT - M. KARAMOLLAOĞLU, a.g.m., s. 25-26.

323. Terme - Pazar Camii, Türbesi, doğu ve güney cepheleri.

324. Terme - Pazar Camii, Türbesi, kitabesi.

SAMSUN ŞEYH SEYYİD KUTBEDDİN TÜRBESİ

Türbe İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde Kökçüoğlu Mahallesi'nde, 100 Yıl Bulvarı üstündeki Kökçüoğlu (Seyyid Kutbeddin) Mezarlığı içerisinde, aynı adlı caminin kible bitişiğinde bulunmaktadır⁸²⁵ (Çiz. 44, Foto.207-07).

İnşa kitabesi bulunmayan türbede Şeyh Seyyid Kutbeddin'in medfun olduğu bilinmektedir. Hakkında yeterli bilgi sahibi olamadığımız Seyyid Kutbeddin'in⁸²⁶ türbesinin, ölümünden sonra kendisi adına yanındaki camiyle birlikte 1895 yılında Hazinekar Süleyman Paşa'nın torunu Memduh Bey⁸²⁷ tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁸²⁸ Yanındaki camiyle birlikte 1971-72 yıllarında belediye tarafından, onarılan⁸²⁹ türbe orijinal görünümünü bir ölçüde yitirmiştir. Şeyh Seyyid Kutbeddin'ine atfedilen ahşap sandukalar yenidir. Bazı yerel yayınlarda kaynak gösterilmeksizin Şeyh Seyyid Kutbeddin'in mezarındaki H. 15 Safer 722 (M. Şubat 1322) tarihi bulunduğu belirtilirse de bugünkü mezarda böyle bir kayıt yoktur.

Kareye yakın dikdörtgen şeklindeki türbe içten ahşap beşik tonoz, dıştan tek eğimli çatıyla örtülüdür (Foto.325). Türbenin girişi doğuda olup, cenazelik katı bulunmamaktadır. Türbenin güneydoğu köşesinde, içeriye doğru taşınıtı yapan minare kaidesi yanındaki camiye aittir. Yapının içinde zeminden tavana kadar görülen muhdes çini kaplama ve duvarları kaplayan kontrplaklar yakın zamanlarda kaldırılarak yapıya daha asli bir görüntü verilmiştir.

325. Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi, güneybatıdan.

⁸²⁵ Camiyi daha önce tanıtmıştık.

⁸²⁶ Yöresel yayınlarda meşhur mutasavvıf Abdulkadir Geylani'nin soyundan geldiği, baba adının Muhyiddin olduğu ve büyük bir alim ve mücahit olduğu kaydedilen (S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli* ..., s. 58; M. TORUN, *a.g.e.*, s.18; A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 51, *Tarih Boyunca* s. 53.) Şeyh Seyyid Kutbeddin'in, yörede tanınmış bir şahsiyet olabileceği kabul edilebilir. Ancak meşhur tarihi kaynaklarda adına rastlayamadık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede "Seyyid Kutbeddin" adına vakıflar bulunduğu görülmektedir (B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n.16984). Torun'un ifadelerinden Seyyid Kutbeddin'in 17. yy. ortalarında öldüğü anlaşılmaktadır. Ancak bir belgeye dayanmayan bu görüşe ihtiyatla bakılabilir. Daha geniş bilgi için camiyi tanıttığımız bölüme bakılabilir.

⁸²⁷ M. TORUN, *a.g.e.*, s.18; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli* ..., s. 58. Memduh Bey'le ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

⁸²⁸ Tarihçesi konusuna daha önce camiyi tanıtırken değinmiştik.

⁸²⁹ Onarımla ilgili olarak camiyi tanıttığımız bölüme bakılabilir.

ŞEHİRLERARASI HAN (KERVANSARAY) KAVAK - ÇAKALLI BELDESİ ÇAKALLI HAN (ÇAKALLI KERVANSARAYI)

Yapı Kavak'ın 15 km. kadar kuzeydoğusunda, belde merkezinin batısında, Samsun-Ankara yoluna 200 m. mesafede bulunmaktadır⁸³⁰ (Foto.326-27). Halk arasında "Taş Han" adıyla da anılan ve tarihi Samsun-Amasya kervan yolu üzerinde⁸³¹ bulunan yapının inşa kitabesi yoktur.

Tarihleme konusunda kitabe veya benzeri bir belge bulunmayan yapıyı K. Erdmann⁸³² ve İ. İltter⁸³³ 13. yüzyıla, M. K. Şahin ise plan ve mimari özelliklerine bakarak 1210-65 yıllarına⁸³⁴ tarihlenmektedir. Yapının Anadolu Selçuklu döneminde şehirlerarasındaki kervan yolları üzerinde yapımı ilk olarak Sultan II. Kılıç Arslan⁸³⁵ (1155-1191) veya Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (1164-1211) 1204'de görülen⁸³⁶ ve daha çok 1204-40 arasında yoğunlaşan⁸³⁷ hanlarla birlikte inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.⁸³⁸ Anadolu Selçuklu devrinde benzerleri 1209-10 dolaylarına tarihlenen,⁸³⁹ Amasya- Halifet Gazi Türbesi ve Antalya-Burdur yolu üzerinde Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1238-39'da yaptırılan İncir Han'ında⁸⁴⁰ olduğu gibi, 13. yüzyılın ilk yarısında görülen, taçkapı bordürlerine bakarak yapının, bu yapılara yakın tarihlerde inşa edilmiş olabileceği de düşünülebilir (Foto.328). Taçkapının sağ tarafındaki bordürlerde, gelişigüzel kazıma usullü yazılan dua kelimeleri ve isme benzer Arapça harfli yazılar, sonradan yazılmış olmalıdır. K. Erdmann'ın hanın yakınında ve hana ait olarak bahsettiği⁸⁴¹ çeşmeden bugün bir iz yoktur. K. Erdmann kapalı kısmın ön ve arka duvarlarının Ezinepazarı Han'ıyla birlikte 1650'de yenilendiğini, mermer kapının da o zaman ilave edildiğini düşünmektedir. Erdmann'ın avlunun dış duvarlarını ve kapısını gösteren ve batılı bir araştırmacıdan aldığı anlaşılabilir plândan, avlu kısmının 19. yy.da, kısmen ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

K. Erdmann, 1848'de P. Von Tschihatscheff, 1850'de A. D. Mordtmann, 1870'de H. J. Von Lennep ve 1881'de H. F. Tozer'in yapıyı ziyaret ettiğini belirtmekte ve yapıyla ilgili ifadelerine yer vermektedir. Yapıyı tanımlayan cümleler arasında, H. J. Von Lennep'in hanın avlusunun iki yanında odaları olduğundan söz etmesi önemlidir. K. Erdmann'a göre hanın inşasına, kapalı kısım ile başlanmış ve avlu daha sonra inşa edilmiştir.⁸⁴² E. Diez- O. Aslanapa ve D. Kuban, yapıdan ismen bahsetmektedir.⁸⁴³ Uzun yıllar Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden kiralanıp saman deposu olarak kullanılan han, 2008 yılında Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi tarafından sondaj, kazı ve temizlik çalışmaları⁸⁴⁴ ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan restorasyondan sonra yeni bir işlev -restoran- verilerek bakımla bir hale kavuşmuştur. Depo olarak kullanıldığı yıllarda bir takım tahribat ve eklemeler yapılmış olarak yapı, harap bir vaziyetteydi.⁸⁴⁵ Kurtarma kazısında hanın önündeki açık

⁸³⁰ Samsun istikametinden gelirken belde merkezinden sağa dönerek eski Samsun-Ankara devlet yoluna ulaşılır. 150 m. kadar ilerideki Çakallı Köprüsü'ne girilmeden sağa dönen ara yolda 100 m. kadar ilerleyince han ile karşılaşılır.

⁸³¹ O. C. TUNCER, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara, 2007, s. 100-103.

⁸³² K. ERDMANN, *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts*, C. I, Berlin, 1961, s. 79.

⁸³³ İ. İLTER, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara, 1969, s. 81.

⁸³⁴ M. K. ŞAHİN, "Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap* (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 436.

⁸³⁵ S. KOCA, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", *Türkler*, C. 7, Ankara, 2002, s. 346; M. S. POLAT, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", s. 382; İ. AYTAÇ, "Selçuklu Kervansarayları", s. 858.

⁸³⁶ G. CANTAY, a.g.m., s. 79.

⁸³⁷ G. CANTAY, a.g.m., s. 79.

⁸³⁸ M. S. BAYRAKTAR, "Samsun Çakallı Hanı", *Abdüsselam Uluçam Armağanı* (Editörler, A. BORAN vd.), Van, 2008, s. 45.

⁸³⁹ H. ÖNKAL, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara, 1996, s. 63.

⁸⁴⁰ Ş. AKALIN, "İncir Hanı" mad., *T.D.V.İ.A.*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 279.

⁸⁴¹ K. ERDMAN, a.g.e., C. I, s. 79.

⁸⁴² K. ERDMAN, a.g.e., C. I, s. 78-79.

⁸⁴³ E. DIEZ - O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1955, s. 96; D. KUBAN vd., *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul, 2002, s. 239.

⁸⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. S. ÜNAN, "Samsun İli, Kavak İlçesi, Çakallı Han Restorasyon Öncesi Kazı ve Sondaj Çalışması", *18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2010, s. 13-20.

⁸⁴⁵ 2003 yılındaki araştırmamız esnasında hanın girişindeki yeni tahta kapı, tahrip edilen kapı açıklığının iki yanına dökülen beton kolonlara tutturulmuş idi. Dış duvarlarda ön cephede kimileri sonradan kaba moloz dolgularla tekrar kapatıldığı birkaç delik görülmekteydi. Duvarların iki yanındaki duvar payandalarının uçlarının gayri muntazam şekline bakarak, bunların yüzeylerdeki birçok yerde olduğu gibi söküldükleri anlaşılmaktaydı. Nitekim Erdman'ın çizimlerinde bunlar dikdörtgen şekilde gösterilmiştir. Yapıyı örten beşik tonozların üstünde beton şap, orta sahinin kuzey ucunda üst kesimde büyük bir delik, yapının içinde sahinlerin arasındaki kemerli boşluklarda, yer yer muhdes duvarlar bulunmaktaydı.

kısımın temelleri ortaya çıkarılmıştır. Buna göre kapalı kısmın önünde takriben 23x30 m. ölçülerinde⁸⁴⁶, batı duvarında 5 hücreli bulunan, ön cephesinde duvarlardan ileriye doğru taşınmış bir taç kapı (kalıntı) ile girilen bir açık kısım (avlu) bulunmaktaydı.⁸⁴⁷ Restorasyonda ise yapının iç ve dışındaki muhdes unsurlar kaldırılmış, eriyen kesimler aslına büyük ölçüde uygun olarak yenilenmiştir.

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan yapı, kuzeyden güneye doğru hafifçe alçalan bir alanda kurulmuş olup, 24.80⁸⁴⁸ x 34.20 m. ölçülerindedir (Çiz.66). Güneybatıya açılan ön cephesinin ortasında açılan geniş ve yüksek bir taçkapıyla ulaşılan yapının içi, sivri beşik tonozlarla örtülen üç sahına ayrılmış olup orta sahnın, yanların iki katı genişliğinde ve daha yüksek tutulmuştur. Tonozlar sahnınların arasındaki duvarların sivri kemerlerle boşaltıldığı ve duvarların bir paye kadar daraldığı bir strüktürle taşınmaktadır (Foto.329). Sahnınları ayıran duvarlardaki sivri kemerli açıklıklar sahnınları birbirleriyle irtibatlandırmıştır.

Yapının önünde, açık (avlu) kısmına ait, yukarıda sözünü ettiğimiz temel seviyesinde moloz taş duvar kalıntıları mevcuttur. K. Erdmann'ın verdiği çizimden de anlaşılacağı üzere bu kesim, klasik kervansaray yapılarında kapalı bölümün (ahır) önünde görülen avludur (Çiz.67). Mevcut yapı, ön cephesi ortasında büyük bir taçkapı açıklığı bulunan, üç sahnı kapalı ahır kısmıdır. Yukarıda da değindiğimiz üzere, mevcut kalıntılar ve Erdmann'ın çizim ve resimleri, avlunun mekân düzeni konusunda bilgi vermekten uzaktır. Erdmann'ın ifade ve çizimlerinden avlu kapısının ahır kapısı ekseninden hafif yana kaymış olduğu, kapının ileri taşınmış ve sivri kemerle (Tozers'e dayanarak) kuşatıldığı anlaşılmaktadır.

Ön cephede moloz taş dolgunun, iki ayrı cins kesme taşla kaplandığı görülmektedir. Duvarların alt kısmında, gri tonlu, düzgün yüzeyli bir taş, üst kısmında ise sarımsı ve gözenekli ayrı bir cins taş görülür. Avlu kısmında daha önce sözünü ettiğimiz kuzeybatı köşedeki duvar kalıntısının dış yüzünde de görülen birinci cins taş (gri) diğerlerine göre daha kaba ve iri tutulmuştur. Tahrip olan taçkapının, kısmen mevcut olan bordürlerinde bu taşın kullanıldığı kesimlerdeki geometrik bezeme, ikinci sırada saydığımız sarımsı taşa kesintiye uğrar. Bundan, ikincisinin ilk inşadan sonraya ait olabileceği; diğer cephelerde olduğu gibi büyük ölçüde tahrip olan ön cephenin, sonradan sarımsı kesme taşla anarılmış olabileceği anlaşılır. Dış cephelerin diğer kesimlerinde ve yapı içinde, moloz taş örgü görülmektedir.⁸⁴⁹ Hanın içinde sahnınları ayıran kesimlerde, tonoz takviye kemerlerinde, bunların oturduğu konsollarda ve ortadaki tonozun kaplamasında kesme taş, diğer kesimlerde moloz taş kullanılmıştır.

Büyük ölçüde tahrip olan ve yapı içine, sivri kemerle açılan taçkapının taş oymalarla bezeli bordürleri, kısmen yerindedir. Bordürlerde zeminden itibaren takriben 3.5 m.ye kadar yükselen kesimde, geometrik oymalar dikkat çekmektedir. İçte basit zikzaklar, dıştaki bordürde ise biraz daha plastik etkili olmakla birlikte, yine hafifçe oyulmuş küçük kör kemercikleri hatırlatan bir başka kuşak görülür (Foto.328). İki yanda aynı kotta son bulan bordürlerin yukarıdaki kesimde, daha önce değindiğimiz gibi malzeme değişmektedir. Buradaki ince silmelerle çevrilen yalın bordürler, alttaki bordür konturlarına uydurulmuştur. İçleri sade bulunan bu kesimin görüntüsü, Osmanlı üslubuna uymaktadır. Aşağıdaki orijinal bordürler, tarihleme konusunda, yapı üzerindeki en kayda değer unsurlardır. Kapının iki yanında düzgün kesme taş kaplama ve dolgu, epeyce zarar görmüştür. Erdmann'ın mermerden olduğunu belirttiği basık kemeri Osmanlı onarımından kalmış olabilir. Açıklığın iki yanında, muhtemelen sonradan kabaca yazılmış isim ve belli belirsiz Arapça harfli ibareler görülmektedir.⁸⁵⁰ Diğer cephelerde olduğu gibi üst kesimleri dökülen ön cephe, ortadan yanlara doğru üçgen şeklinde alçalır. Duvarların hangi seviyeye kadar yükseldiği ve ne tür bir kornişle son bulduğuna dair bir ipucu 2003 yılı itibarıyla kalmamış idi. Yapının diğer cephelerinde dıştan, herhangi bir bezeme unsuru, kayda değer bir detay görülmezken son restorasyonda kaba yeni çörtlen yapılmıştır.

Yapının içine girilince gayet karanlık, yüksek ve derin bir mekânla karşılaşılır.⁸⁵¹ 29.20 m. uzunluğundaki sahnınlardan; ortadaki 10 m., iki yanındaki 5 m. genişliktedir. Yanlardakilerden 1.5 kat kadar daha yüksek tutulan orta sahnın, takriben 8.5 m. yüksekliktedir. Duvarların ağır havası sahnınları ayıran kemer dizisiyle bir nebze hafifletilmiştir. Boydan boya uzatılan sivri beşik tonozlarda, periyodik aralıklarla, düzgün kesme taş işçilikli

⁸⁴⁶ Özergin'e göre hanın avlusu 31 x 20 m. ölçüsündedir (M. K. ÖZERGİN, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, C. XV, S. 20, İstanbul, 1965, s. 146).

⁸⁴⁷ S. ÜNAN, "Geçmişten Günümüze Çakallı Han", *Kubaba Arkeoloji - Sanat Tarihi - Tarih Dergisi*, S. 22, İzmir, 2013, s. 51-79.

⁸⁴⁸ Ölçü ön cepheden alınmış olup duvar paydaları hariçtir. Plan son restorasyondan önceye aittir. Restorasyondan sonra hanı ayrıntılı olarak inceleme fırsatı bulamadık.

⁸⁴⁹ Muhtemel tamirde sadece ön cephenin kaplandığı anlaşılmaktadır. Bu kesimdeki taşın benzerleri birkaç yüz metre mesafedeki Çakallı Köprüsü ve 3 km. kadar ilerideki Koca Köprü'de de kullanılmıştır. Her iki köprünün 1300 (1882/83) yılı dolaylarında Samsun-Ankara devlet yolu üzerinde yapıldığı bilinmektedir. Birinci köprünün kitabesinde geçen ifadelerden, bölgenin imarı sırasında bu hanın da kısmen onarılması olabileceği düşünülebilir.

⁸⁵⁰ Son restorasyonda bu ibareler epey tahrip edildiğinden iyice silikleşmiş haldedir.

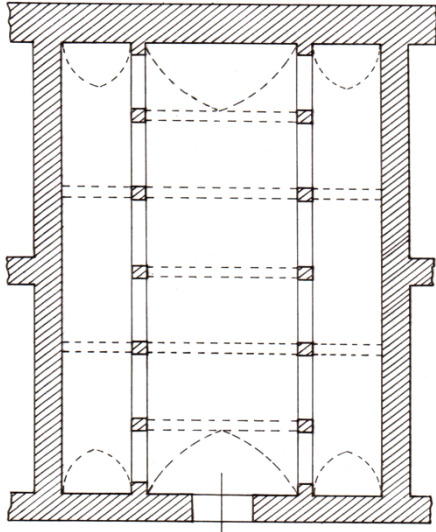
⁸⁵¹ Kapıdan girilince sağda muhdes bir kulübe görülür. Solda ise duvarın birkaç kez delinip açıklığın kapatıldığı, küçük bir açıklığın kapı olarak bırakıldığı dikkat çekmektedir.

takviye kemerleri atılmıştır.⁸⁵² Takviye kemerlerini taşıyan konsolların bir kısmında, mukarnas benzeri basit profiller göze çarpmaktadır. Sahınları birbirine bağlayan kesme taş işçilikli, iç içe ikişerli atılan sivri kemerlerin fazla yüksek tutulmadıkları görülmektedir (Foto.330). İki sıra arasına sıkıştırılan, küçük taş parçaları, içteki kemerlerin ilk inşadan sonra sağlamlaştırma veya tamir sebebiyle atılmış olabileceğini akla getirmektedir. Yapı zemininin, zamanla biraz yükseldiğini düşünmekteyiz.⁸⁵³ K. Erdmann'ın resimlerinden ve ifadelerinden hanın arka duvarında her sahına açılan birer pencereyle aydınlatıldığı anlaşılmaktadır.

2003 yılı incelememizde giriş kapısı yönünden bakılınca sağda ve solda ikinci kemerler tamamen, soldaki üç ve dördüncü kemerler ise kısmen, muhdes duvarlarla kapatılmıştı. Hanın içinde orijinal müştemilata dair seki, ocak, yemlik veya benzeri bir düzenlemeye rastlayamamıştık.

⁸⁵² Orta sahında her payenin, kenar sahınlarda ise sadece iki ve dördüncü payelerin hizasında görülen konsollara oturan düzgün kesme taş işçilikli takviye kemerlerinden, orta sahindakileri kapıya yakın olanı hariç, diğerleri düşmüştür. Yan sahindakilerin büyük çoğunluğu yerindedir.

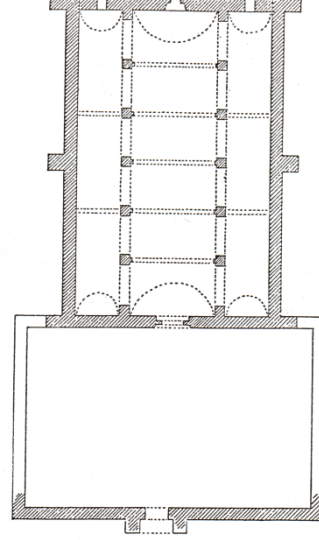
⁸⁵³ Zira develer için de tasarlanan ahırın, daha yüksek olması beklenir. Yukarıda değindiğimiz gibi kemerlerin içine sonradan takviye maksadıyla atılmış olması muhtemel ikinci kuşak, basıklığı artırmıştır.

0 1 2 3 4 5 10 m.

M. S. BAYRAKTAR
Temmuz 2002

66. Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Hanı plâni (mevcut -kapalı- kesim).

0 5 10 20 25 25 m

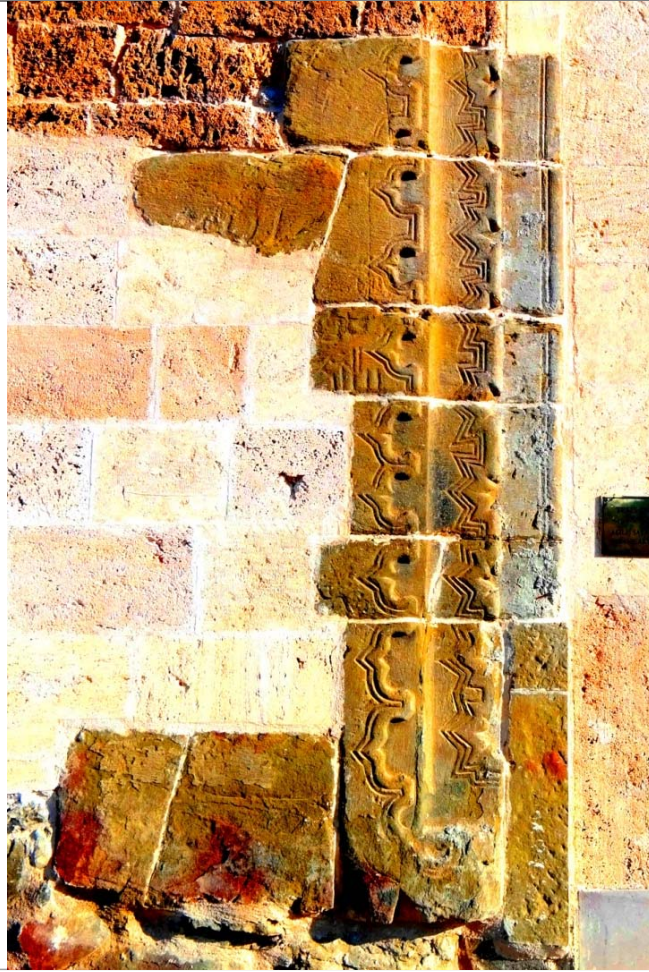
67. Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Hanı plâni (K. ERDMANN'dan).

326. Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, giriş (güney) cephesi.

327. Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim giriş cephesi.

328. Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, taçkapı bordürlerinden.

329. Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim orta ve doğu sahnı (restorasyon öncesi).

330. Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim içi (restorasyon öncesi).

ŞEHİR İÇİ HANLARI

SAMSUN TAŞ HAN

Han, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, Buğday Pazarı Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Foto.331-332). Yapının inşa kitabesi yoktur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1266 / M. 1849-50 ve H. 1275 / M. 1858-59 tarihli iki ayrı belgeden yapının, belirtilen tarihlerde ayakta olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵⁴ H. 1279 / M. 1862 tarihli bir başka belgede⁸⁵⁵ geçen "Samsun'da Ahi Ali bin Ali Paşa Vakfı'na ait hanlardan Taşhan içindeki odalar..." şeklindeki ifadelerden, yapının banisinin Ali Paşa oğlu Ahi Ali olduğu düşünülebilir.⁸⁵⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıf Kayıtları Arşivi'nde bulunan, 733 numaralı defterin 56. sayfa, 26. sırasında kayıtlı, H. Evail-i Muharrem 914 / M. Mayıs 1508 tarihli, Mevlana Mahmud bin Ahmed bin Ali Paşa vakfına ait, Arapça vakfiyenin tercümesinde, "Samsun beldesinin haricinde bina ettiği hani" ifadeleriyle kayıtlı han, bu yapı olmalıdır. Vakfiyeden hanın, karşısında bulunan mescidin, hanı saran dükkân ve mahzenlerin ise Ahi Ali Zaviyesi'nin vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Ahi Ali'nin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde geçen tarihten çok önceleri yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi yukarıdaki belgeler, hanın banisi konusunda farklı isimlere işaret etmektedir. H. 914 / M. 1508 tarihli vakfiyede, Mevlana Mahmud açıkça yapının banisi olarak geçmekte ayrıca "Ahi Ali" ismi de telaffuz edilmektedir. 1862 tarihli diğer belgede, yapının Ahi Ali vakfından gösterilmesi kanımızca hatalı olabilir. Zira vakfiyede han ayrı zikredilerek, sadece hanı çeviren dükkân ve mahzenler Ahi Ali Zaviyesi vakfından gösterilmektedir. Kaldı ki ikinci belge, birincisinden epey sonraya aittir ve yapının ait olduğu vakfın zamanla karıştırılması da mümkündür. Ahi Ali' ve Mevlana Mahmud'un kimliği hakkında, tarayabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Yapının yalın plan ve mimari kuruluşu, son derece yalın tutulan cephe düzeni ve süslemeden yoksun ifadesi, Osmanlı döneminde özellikle bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Yukarıdakilere bakarak, hanın 1508 yılı civarında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.⁸⁵⁷ Ancak yapının son dönemde elden geçirilmiş olabileceği, plan ve mimari detaylardaki küçük çarpıklıklara bakılarak söylenebilir. Batı cephenin mimari ifadesi, son dönemde şekillenmiş olabileceği kanaati vermektedir. Aşağıda belirteceğimiz mimari aksaklıkların sebebi, son devirde yapılan bir müdahale olabilir.

Çeşitli yayınlarda kaynak gösterilmeksizin, yapı Ali Paşa⁸⁵⁸ ve Mahmu Paşa'ya⁸⁵⁹ mâledilmektedir. İ. İltter, herhangi bir açıklama veya kaynak göstermeksizin yapıyı 17. yüzyılın sonuna tarihlemektedir.⁸⁶⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü, Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi'nde bulunan, yapıya ait 55.01-01/4 numaralı dosyadaki vakıf eski eser fişinde, yapı yukarıda belirttiğimiz vakfiyeye dayanılarak "Mahmut Paşa"ya mâledilmektedir.⁸⁶¹ Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'nde bulunan ve kaynak göstermeksizin, yapıyı Ali Paşa vakfına ait gösteren, envanter fişinde, hanın 1975 yılında vakıflar tarafından onarıldığı kaydedilmiştir.

Halen yoğun bir ticarî merkezde bulunan yapı, uzun yıllar üç yönden yeni dükkânlar arasında kalmış iken 2014 yılında başlayan halen devam eden ve Samsun Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılan çevre düzenlemesiyle, belirtilen muhdes dükkânlar ve ekler kaldırılarak yapı etraftan görünür hale getirilmiştir. (Foto.331-32). Yukarıda geçen vakfiyeden hanın eskiden de dükkânlarla sarılmış olduğu anlaşılmaktadır. Caddeye açılan batı cephesi, sıvayla kapatıldığından, yapının aslı görüntüsü bir hayli zedelenmiştir (Foto.333). 27.60 x 29.70 m. ölçülerinde düz bir alana oturan, kareye yakın bir şekildeki yapı, iki katlıdır. Hanın kuzey cephesi 28.20 m., güneyi 19.50 m. olup, bu ikisi arasında uzanan batı cephesi eğiktir (Çiz.68-69). İnşa sırasındaki sokak dokusundan veya yukarıda işaret ettiğimiz bir müdahaleden kaynaklanmış olabilir. Hanın doğu cephesi ortasında yer alan girişi, yapıyı saran dükkânların arasında kaldığında pek bilinmez. Caddeye bakan batı girişi, bugün hanın ana girişi konumundadır (Foto.333).

Han, plân itibarıyla Osmanlı şehir hanları düzenine uymaktadır. Her iki katta, dikdörtgen bir avlu

⁸⁵⁴ B.O.A., A.MKT.UM., d.n. 334, g.n. 54; d.n. 15, g.n. 75.

⁸⁵⁵ B.O.A., İ.MVL., d.n. 468, g.n. 21222.

⁸⁵⁶ Ahi Ali'nin babası olarak geçen Ali Paşa'nın, Canikli Ali Paşa olabileceği akla gelirse de, hakkında detaylı araştırmalar bulunan Ali Paşa'nın, "Ahi Ali Bey" adında bir oğlu olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. R. KARAGÖZ, **Canikli Ali Paşa**, s. 146-153.

⁸⁵⁷ M. S. BAYRAKTAR, "Samsun'un Taş Hanı", **Kent Kültürü**, S. 7, Samsun, 2007, s. 23.

⁸⁵⁸ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 53.

⁸⁵⁹ M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 27.

⁸⁶⁰ İ. İLTER, **Tarihi Türk Hanları**, Ankara, 1969, s. 107.

⁸⁶¹ Belirtilen dosyada yapının batı cephesinin yol geçirilmesi sebebiyle kesildiği, hanın doğu kapısının o tarihlerde (1967) kapalı olduğu, ahır ve avlunun muhdes duvarla bölündüğü bildirilmektedir.

etrafında sıralanan hücrelerden oluşan yapının plâni, özellikle alt katta karmaşıktır (Çiz. 68-72). Bu katta, yapının orta eksenini belirleyen kapılarla, ortadaki revaksız avluya ulaşılır. Avlunun etrafında ahır olarak kullanıldığı anlaşılan hücreler ve dehlizler yer almakta, batıya bakan yüzde, dışa açılan, yan yana dizilmiş beş dükkân görülmektedir. Cephenin güney köşesindeki dükkânın vaktiyle ahır olabileceğini düşünmekteyiz. Bu kesimdeki dükkândan girilince ulaşılan, içe doğru derinleşen ve güney cephe boyunca uzayarak “L” şeklinde, sola dönen, tonozlarla örtülü, dehliz şeklindeki başka bir girişi olmayan kesim, büyüklüğü itibarıyla ahıra uygundur (Çiz.68). Alt katın kuzey kesimi de bir hayli karmaşıktır. Batı uçtaki dükkân, sivri kemerle bölünmüş olup çapraz tonozlarla örtülüdür. Bunun yanındaki dükkân içe doğru bir dehlizle derinleşmekte ve arkasındaki başka bir hücreye ulaşmaktadır. Bu kesimlerin orijinalliğini ne derece muhafaza ettiği belli değildir.⁸⁶² Alt kat örtülerinde çapraz tonozlar kullanılmıştır. Bir kısım yamuk dörtgen hücreler, duvarlarından ileri çıkan duvar ayaklar üzerine atılan sivri kemerlere oturan çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Yapının inşa malzemesi çeşitlilik göstermektedir. Kuzeybatı köşedeki pahlı kesim ile, kuzey cephenin görülebilen yerlerinde ve eski bir resimde⁸⁶³ köşelerde ve pencere çevrelerinde düzgün kesme taş, diğer kesimlerde, seyrek tuğla sıralarının da yer aldığı, moloz taş örgü görülmektedir (Foto.332-37). Batı cephenin her iki katındaki kapı ve pencere çevreliklerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Bu, hanın diğer kapı ve pencere çevrelikleri için de az çok geçerlidir. Alt katta avlu çevresinde payeler ve merdivenler ve zemin döşemesinde düzgün kesme taş, kemerlerde tuğla, kemerlerin aralarında kalan duvar yüzeylerinde bir sıra taş, üç sıra tuğla olmak üzere almalı düzen görülmektedir. Aynı düzen, üst kattaki revakta da tekrar edilmiştir. Örtü elemanlarının içini kaplayan sıva, malzemeyi gizlemektedir. Bacaların dışa yansıyan kesimlerinde tuğla görülmektedir. Dışa doğru meyilli çatıyı kaplayan kurşunlar son tamirden kalmadır. Orijinalinin de aynı şekilde olabileceği akla gelmektedir.

Kuzey cephede ikinci kata kadar uzanan muhdes dükkânlar, cephenin orijinal düzenini bozmuştur (Foto.331). Diğer yönlerde yeni dükkânlarla sarılan hanın, en orijinal cephesi, batı cephesidir (Çiz.72). Ortada bir kapı, iki yanında geniş basık kemerlerle cepheye açılan dükkânların sıralandığı cepheye çekilen muhdes sıva, orijinal görünümü bozmuştur (Foto.331-33). Cepheye açılan düzgün kesme taş işçilikli kemerlerin birinde küçük bir kemer sorgucu dikkat çeker. (Foto.333). Dükkânların önüne çekilen demir doğramanın yerinde bulunan aslının ahşap olduğu, halen mevcut birkaç tanesine bakılarak anlaşılabilir. Bunun da önünde açılır-kapanır demir kepenkler bulunmaktadır.

Cephede katları ayıran bir kat silmesi görülmezken, üstte basit profilli bir silme dikkat çeker. Batı cephenin ikinci katında, hücrelerin dışa açılan dikdörtgen açıklıklı, kesme taş çevrelikli pencereleri, cephenin tekdüze görüntüsünü bir nebze yumuşatmıştır. Kible ucundaki ikisi gayet küçük olan kesme taş çevrelikli pencereler, düşey dikdörtgendir. Kuzeye bakan hücrelerin pencereleri, ölçü ve biçim olarak, batı cephenin kible ucundaki küçük pencerelerle aynıdır (Foto.332).

Batı cephesinin ortasına yerleştirilen ve ikinci kata kadar uzanan basit başlıklı plasterler arasına alınan kapı, son derece yalın tutulmuş, basık kemerli bir açıklıktan ibarettir (Foto.333). Kapının önünde art arda iki çapraz tonozla örtülen uzun hol, avluya ulaşmaktadır (Foto.334). Zemini yedi basamakla alçalan hol, avluya sivri bir kemerlerle açılmaktadır. Zemin katta revakın bulunmadığı avlunun, düzgün kesme taşla kaplı zemini, son restorasyonda elden geçirilmiştir.

Batıdakiyle aynı eksen üzerinde bulunan doğu kapı, aynı şekilde, düzgün kesme taş işçilikli basık kemerli bir açıklıktan ibarettir (Foto.335). Bunun da önünde, çapraz tonozlarla örtülü, iki bölümlü küçük bir giriş holü yer alır. Avlunun kuzey ve güneyinde birer dükkân bulunmaktadır. Dükkânların avluya bakan cepheleri, ortada payeye oturan sivri kemerlerle teşkil edilmiştir (Foto.337).

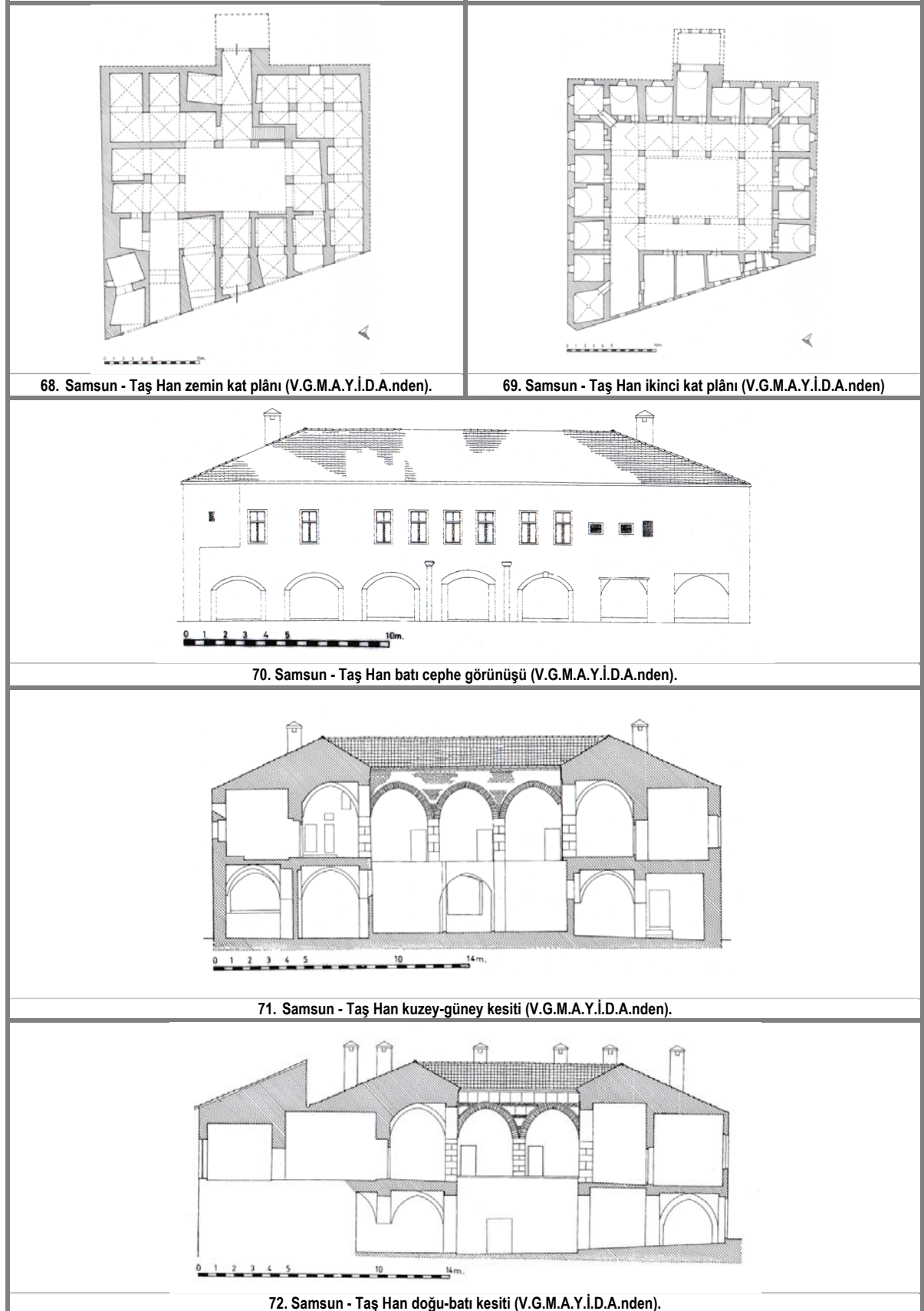
Doğudaki holün avluya bakan ucundaki betonarme yeni merdivenlerle çıkılan ikinci kat, ortada revaklı bir galeri ve gerisindeki hücrelerden oluşmaktadır (Foto.337,Çiz. 69). Revakın oturduğu kesme taş işçilikli payelerin üzerinde, tuğladan sivri kemerler görülür. Kemerlerin arasında daha önce sözünü ettiğimiz almalı sistem, en üstte ise kirpi saçak yer alır. Revaklar, batı hariç olmak üzere çapraz tonozlarla örtülüdür. (Foto.338). Tonozların revaka bakan kesimlerindeki sırt çizgileri (tonoz böleği) belli iken, hücrelere dayanan geri kesimlerinde bu görülmez. Revakın batı kolunun örtüsü, son restorasyonda düz beton tabliye ile yenilenmiştir. Revakı taşıyan ayaklar arasına, 0.70 m. yükseklikte muhdes bir korkuluk çekilmiştir. Bunun hemen altında bir kat silmesi dikkat çeker.

İkinci katta, batıda üçü küçük olmak üzere sekiz, doğuda yedi (köşeler dahil) kuzeyde beş, güneyde dört olmak üzere, toplam yirmi dört hücre yer almaktadır. Dikdörtgen açıklıklı kapılarla revaka açılan hücrelerin, dışa açılan birer penceresi bulunmaktadır. Çoğunda, kapının bulunduğu duvarda birer ocak nişine yer verilen

⁸⁶² Hanın, ağızına kadar ticari mallarla dolu bulunan kimi kesimlerinde, detaylı bir gözlem yapmak mümkün olmamıştır. Kilitli olan bazı bölümler incelenememiştir.

⁸⁶³ **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, s. 58.

hücrelerin büyük bir kısmı, sivri beşik tonozla örtülüdür. Batı sıradakiler ile kuzeydoğu ve güneydoğu köşedekiler çapraz tonoz, kuzeybatı köşedeki ise aynalı tonozla örtülüdür. Araştırmamız sırasında alt katta olduğu gibi, ticari eşyayla dolu ve kilitli olduklarından, birçok hücreye girmemiz mümkün olmadı.

331. Samsun - Taş Han, genel.

332. Samsun - Taş Han, kuzey ve batı cepheler.

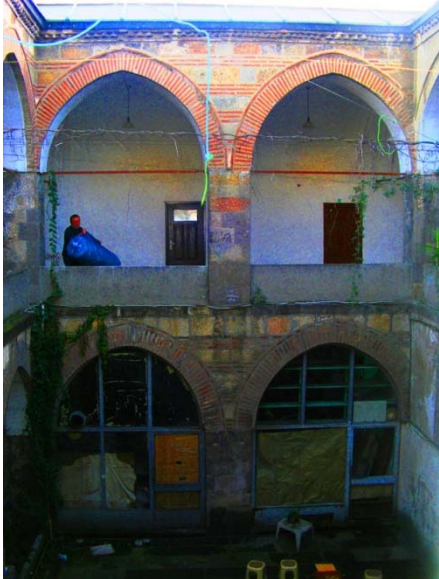
333. Samsun - Taş Han, batı kapısı ve dükkânlar.

334. Samsun - Taş Han, avlusu, birinci kat batı kanat.

336. Samsun - Taş Han, ikinci kat revakı (kuzeydoğu köşe).

337. Samsun - Taş Han, avlunun güney kanadı.

338. Samsun - Taş Han, ikinci kat güney revakı.

335. Samsun - Taş Han, doğu kapı (dıştan).

VEZİRKÖPRÜ TAŞ HAN

Han, ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, Orta Camii'nin 30 m. kadar kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Foto.339). Yapıya ait inşa kitabesi yoktur. İnşası konusunda bir belgeye de rastlayamadık. Yöreye ilgili yayınların pek azında sözü edilen yapının, geç Osmanlı devrine ait olabileceğine işaret edilmekle birlikte, herhangi bir belge gösterilmemektedir.⁸⁶⁴ Yapının malzeme ve teknik özellikleri, birkaç asırdan daha eskiye gidemeyeceğine işaret etmektedir. Vezirköprü'nün Köprülüler zamanından sonra hızla büyümesiyle birlikte artan ticari kapasiteye binaen, yapının 17. yüzyılın sonlarıyla 19. y.y. arasında yaptırılmış olabileceğini kabul edebiliriz.⁸⁶⁵ Hayli bakımsız durumda iken yapı 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından esaslı bir restorasyonla ihya edilmiştir. Restorasyonda hanın güney duvarına bitişen muhdes dükkânlar kaldırılmış, bu yönde sonradan açılan ve kapı olarak kullanılan açıklık kapatılmış, her iki katta yıkılan veya eriyen kâgir duvar ve ahşap giriş direk gibi unsurlar yenilenmiş, avlu ortasındaki yıkılmış ancak izi belli olan sekizgen şadırvanın yeni bir benzeri yapılmış, alt ve üst kat odalara birer ocak ve dolap nişi konulmuştur. Bunlar batıda onarım öncesi yıkık vaziyette bulunan ocaklar ve dolap nişlerine benzetilerek yapılmıştır. Yapının çatı kaplaması yeni kiremitlerle değiştirilmiş, hemen tüm yüzeyler elden geçirilirken hücreleri ayıran duvar dolgularında yeni kör tuğlalar kullanılmıştır.⁸⁶⁶ 1943 depreminde, hanın kuzey duvarının büyük ölçüde yıkıldığı ve bu tarihten sonra ikinci kat hizasının aslı taş iken, hımsla yenildiğini 2002 ve 2003 yılındaki incelememizde tespit edebilmiş idik. Belirtilen yıllarda zemin kattaki hücrelerin birçoğu depo veya ahır, avlu park yeri, üst kattaki birimler, dükkân veya büro olarak kullanılmaktaydı.

Restorasyon sonrasında yapı çeşitli etkinliklerin de düzenlendiği otel olarak hizmet vermektedir. Gerekli hallerde eskiyen ahşap aksam aslına benzetilerek yenilenmiş, dokunulmayan kesimler ise ahşap yüzey temizleyicilerle elden geçirilerek gayet güzel ve orijinale yakın bir görünüm elde edilmiştir.⁸⁶⁷ 2014 yılında han büyük bir yangın geçirmiştir. Ahşap kesimlerinin büyük bir kısmı yanmış ve restorasyon bekler halde kapalı tutulmaktadır.⁸⁶⁸

Yapı, güneyden kuzeye doğru alçalan bir alanda kurulmuştur. Girişin bulunduğu batı cephe Taceddin İbrahim Paşa Camii'ne kadar uzanan bir sokağa açılmakta, güneye bakan cephe ise 100. Yıl Caddesi'ne bakmaktadır (Foto.339). Hanın asıl ve tek girişi, kemerli açıklığına sahip olan batıdaki kapıdır. Güneyde son restorasyondan önce buradaki dükkânların yıkılması suretiyle sonradan açılmış geniş bir açıklık bulunmaktaydı. Girişin bulunduğu batı cephede yer alan kapı hariç tutularsa dış cepheler sağır duvarlarla şekillendirilmiştir.

Han, dıştan 33 x 39 m. ölçüsünde, hafif yamuk bir dikdörtgen şeklinde olup, ortadaki avlunun çevresinde sıralanan iki katlı hücre ve revaklar ile kuzeyde bir develikten oluşmaktadır (Çiz.73a,73b,73c). Küçük bir avludan ibaret develik, geniş ve basit bir açıklık vasıtasıyla hanla irtibatlı iken son restorasyonda yukarıda da değindiğimiz gibi bu kesim bir tür depo ve hizmet alanı olarak konumlandırılarak ana bünyeden kısmen koparılmıştır.

Yapının dış duvarları kâgir, diğer kesimlerindeki duvarları hımsıdır. Hanı çeviren kâgir duvarlarda, yer yer devşirme blok taşların seçildiği moloz taş örgü görülmektedir. Kapı çevreliklerinde kesme taş, kirpi saçakta ve hücrelerdeki ocak çevreliklerinde tuğla kullanılmıştır. Hanın üst örtüsü, her iki katta da düz tavan olup, ikinci katta, tavanın üstünde, kırma çatı görülmektedir. Alaturka kiremitle kaplı iken son restorasyonda yenilenen çatının saçakları, hafifçe taşırılmıştır.

Hanın penceresiz kâgir dış duvarlarının görünümü oldukça sadedir. Batıya açılan kapı düzgün kesme taş çevrelikli, sivri kemerli, diğerlerine nispetle daha dar bir açıklıktan ibarettir (Foto.343). Dövme demir çivilerle yan yana çakılarak yapılan kapı kanatları, epey eskiye delalet etmekte birlikte, ilk yapıdan kalıp kalmadığı belli değildir.⁸⁶⁹ Bugün sokak seviyesinin 0.40 m. kadar yükselmesiyle, biraz basık görünen kapının, kemer kilit taşında, basit bir rozet kabartılmıştır. Kapı çevreliğinin alt kesiminde, iki yanda büyükçe beyaz blok kesme taşlar

⁸⁶⁴ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 128.

⁸⁶⁵ Köprülülere ait olarak elde edebildiğimiz vakfiye ve benzeri türden belgelerde yapının geçmemesi ve halk arasında bu yolda bir rivayet bulunmaması, yapının Köprülülere ait olmadığına bir işaret sayılabilir.

⁸⁶⁶ Onarımda ahşap ve diğer malzemelerden kullanılabilir durumda olanlar tekrar kullanılmış, muhdes bazı duvar ve duvar kaplamaları tavan kaplaması, girişler kaldırılmış gerekli hallerde orijinale uygun bütünlümler yapılmıştır. Yeniden kullanılan ahşap ve metal aksam yapı kimyası standartlarına göre temizlenip boyanmıştır. S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan 55.11/29-I ve 55.11/29-II numaralı dosyalar.

⁸⁶⁷ 2014 yılında han büyük bir yangın geçirmiştir. Ahşap kesimlerinin büyük bir kısmı yanmış halde restorasyon bekler halde kapalı tutulmaktadır. Burada yapının yangın öncesi durumu anlatılmış ve fotoğrafları da yangın öncesine aittir.

⁸⁶⁸ Burada yapının yangın öncesi durumu anlatılmış olup fotoğraflar da yangın öncesine aittir.

⁸⁶⁹ Diğer iki kapının açıklıklarında yeni demir doğramalar görülür.

kullanılmıştır. Açıklığın üstünde, sağlı sollu iki taş konsol ve kapı kemerinin iki yanındaki deliklere yerleştirilen elibögründelerle taşınan basit kapı sundurması, yakınlarda elden geçirilmiş gibi görünmektedir (Foto.343).

Hanın güneye bakan giriş cephesinde, son restorasyondan önce çeşitli müdahalelerle orijinaliği bir hayli bozulmuş vaziyeteydi. Şehrin sosyal ve ticari trafiğinin zamanla bu yönde gelişmesi sebebiyle bu cepheden birkaç dükkânın yıkılarak kapı alanı açılmış idi ancak son restorasyonda bu açıklık kapatılarak hana orijinal görünümü iade edilmiştir.

Kuzey kolu daha genişçe tutulan yamuk dikdörtgen şeklindeki avlunun ortasında son restorasyondan önce sekizgen kesme taş döşeme, vaktiyle burada bir şadırvan bulunduğuna işaret etmekteydi.⁸⁷⁰

Avluyu çeviren birimlerin orijinalde, altı üstlü, büyük ölçüde simetrik tutulmuş olduğu, ancak sonraları çeşitli tarihlerde bölme, genişletme, tamir gibi müdahalelerle asli yapının bir ölçüde değiştirilmiş olduğu görünmektedir.⁸⁷¹ Son restorasyondan önce hanın alt katında girişin bulunduğu güney kesimde, kapının sağında dört, solunda bir olmak üzere, dört bölme (depo), üst katta kapının sağında iki, solunda bir olmak üzere üç dükkân yer almaktaydı (Foto.341). Güneyde caddeye bakan dış yüzde ise tek kat halinde, doğu kolda üç, batıda dört dükkân (Foto.345), doğuda alt katta beş bölme (depo), üstte yedi dükkân, batıda kapıya kadar olan güney kolda, alt katta, üç bölme (depo), üstte üç dükkân, kuzey kolda altta üç bölme (ahır) bulunmaktaydı (Foto.345,46). Bu kesimin ve kuzey holün üst katında, bölme duvarları yıkık olduğundan bu kesimler uzun bir revak-hol görünümünde idi. (Foto.347). Kuzey yönde alt katta, beş bölme (depo ve ahır) bulunmaktaydı. Alt kattaki çeşitli birimlerin büyük çoğunluğu, ahır olarak kullanılmakta idi. Orijinalde yapının alt katının ahır, üst katının ise tüccarların ikametına mahsus odalar olarak kullanılmış olabileceği akla yakın gelmektedir. Ancak alt katta ahırların haricinde, diğer bazı birimlerin dükkân, depo veya tamir atölyesi (nalbant vs.) olabileceği beklenir. Asli halde hanın alt katındaki birimleri dükkân ve servis birimleri (nalbant vb.), üst kattakiler ise tüccarların ikametına mahsus hücreler olduğu anlaşılmaktadır. Bu düzen şehir hanlarının genel şemasına uymaktadır. Son restorasyonda yapıya yeni işlev verilirken bu düzenin bozulmaması esas alınmıştır. Şimdilerde alt kat restoran, idari, hizmet birimleri ve dükkânlar, üst kat ikamete mahsus otel odaları olarak şekillenmiştir.

Ortadaki avluyu her iki katta ahşap direklerle taşınan revaklar ve bunların gerisinde kalan hücreler çevrelemektedir. Son restorasyondan önce hanın oda ve revak düzeni epey bozuk bir haldeydi. Alt katta revakların bir çoğu avluya bakan yüzlerine çekilen muhdes duvarlarla kapatılmış halde idi. Kimi yerlere sonradan ara duvarlar çekilerek hücreler bölünmüştü. Restorasyonda bu muhdes unsurlar kaldırılmıştır. Karşılıklı ve altlı üstlü bakılınca, hücre boyutları ve ocak ve dolap nişi gibi iç müstemilatı bakımından hücrelerde birbirinden farklı bir düzen görülmekle birlikte genel bir simetriden söz edilebilir. Zamanla yapılan müdahaleler muhtemelen daha simetrik olması gereken hücre düzenini olumsuz etkilemiştir.

Alt katta şimdiki halde batı cephede kapının sağ ve solundaki hücreler idari ve hizmet birimleri olarak düzenlenmiştir. Bu cephede güney uçtaki iki hücre dükkân, diğerleri güneye doğru sıralı sayarsak resepsiyon, lobi, muhasebe, müdür odası, tuvaletler ve mutfak olarak şekillenmiştir. Hücrelerin boyutları, aralardaki bölme duvarlarla büyüklü küçüklü olmuştur. Handaki diğer ara duvarlarda olduğu gibi birimleri ayıran ara duvarlar hımış esalıdır. Duvarlara sıva ve kireç badana ile kaplanmıştır. Ahşap karkasın arası tuğla ile doldurulmuştur. Hanın alt kat kuzey cephesi mutfak ve restoran-kafeterya olarak düzenlenmiştir. Bu kesimde develik olduğunu düşündüğümüz ana bünyeden dışa taşan üstü açık alan, bir nevi depo olarak kullanılmaktadır. Alt katta doğu cephede yer alan sekiz birim dükkândır. Cephenin güney ucu sözünü ettiğimiz restoran-kafeterya olarak kullanılan ve yaklaşık beş dükkân boyunca uzatılan dikdörtgen holün köşesini oluşturmaktadır. Kuzey cephedeki köşeleride sayarsak sekiz hücre bulunmaktadır ki bunlar da dükkân olarak düzenlenmiştir. Hanın ikinci katına avlunun kuzeydoğu ve güneybatısına düşen ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır.

Yapının ikinci katını basit korkuluklarla sınırlandırılan ve ahşap direklerle taşınan revaklar kuşatır. Revakların gerisindeki hücreler otel odası olarak düzenlenmiştir. Buna uygun şekilde teşrif edilen hücrelerde birer ocak ve dolap nişine yer verilmiştir. Hücrelerin kimileri iki hücre büyüklüğündedir. Restorasyondan önce özellikle batı ve kuzey cephede, ara duvarlar yıkılarak hücre düzeni bozulmuş bu kesimler uzun bir hole dönüşmüş idi. Bu katta şimdiki halde 22 hücre teşkil edilmiştir. Bunlardan batıda taçkapının üstüne denk gelen holün kuzey bitişiğindeki hücre kat ofisi, diğerleri otel odası olarak donatılmıştır. Her iki kattaki birimlerin tavandöşemeleri aslına uygun bir şekilde ahşap kirişleme üzerine tahta çakılarak yapılmıştır.

Orijinal ocakların yaşmakları, tuğladan sivri kemerlerle kuşatılmış olup, sade bir görünüm verir. Yaşmakların içi küçük dilimli kemerlidir. Bazı ocaklar son restorasyonda orijinale bakılarak yeniden yapılmıştır.

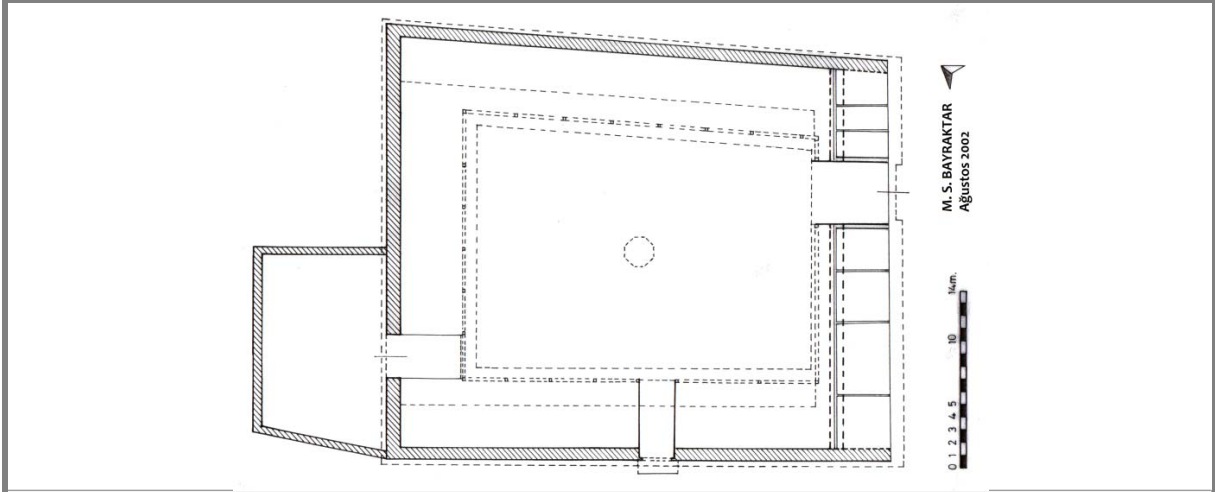
Birimlerin avluya bakan cephelerinde görülen ve çeşitli zamanlarda yenilen kapı ve pencere çevrelikleri

⁸⁷⁰ Hanın son restorasyonla ihya edilmesinden önce park yeri olarak kullanıldığı düşünülürse, şadırvanın yer kazanmak için sökülmiş olabileceği akla gelmektedir.

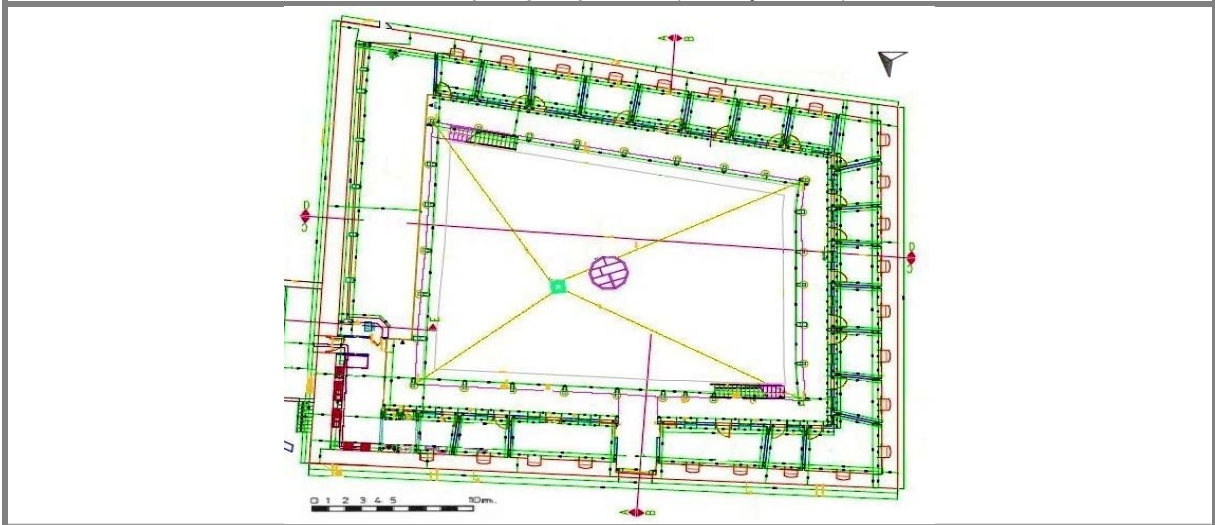
⁸⁷¹ Her iki katta birçok birimin kilitli olması ve sahiplerinin ilçe dışında bulunmaları sebebiyle, birimlerin yarısına yakını içten göremediğimizden, plân krokide bunların hepsini göstermek mümkün olmamıştır.

son redstorasyonda büyük ölçüde aslına benzetilerek ve birbiriyle aynı şekilde yenilenerek eskiye nazaran daha uyumlu bir görünüm elde edilmiştir. Birçoğu yeni olan kapı ve pencere kanatlarının çakma usullü, dövme demir işçilikli bir kısmında, kayda değer bir eskilik görülmekle birlikte, sanatsal bir değer yoktur (Foto.349).

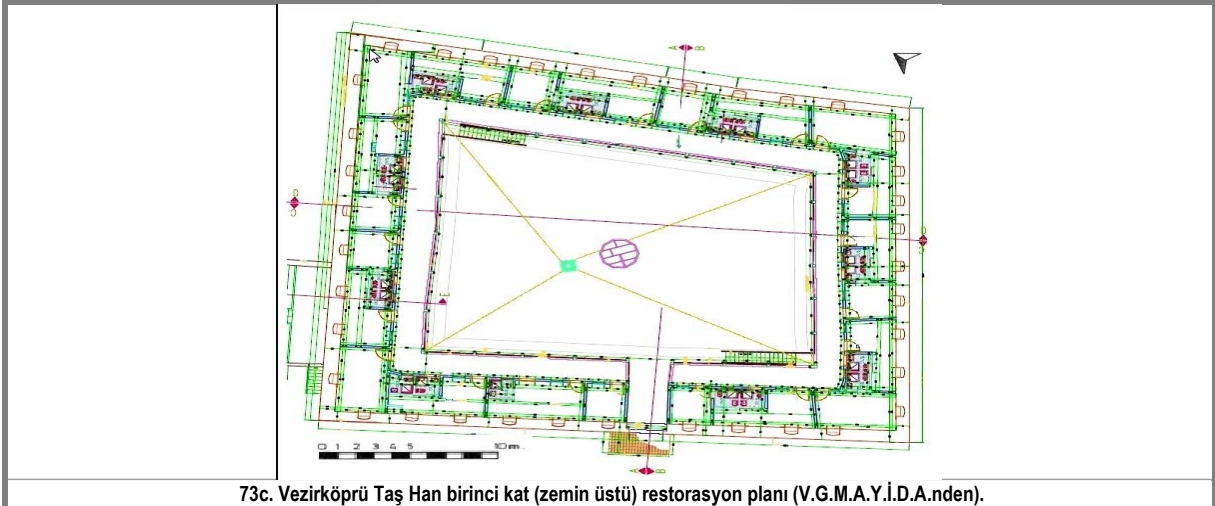
Revakı taşıyan ahşap direklerin hemen tamamı, altlık ve başlıksız olarak, son derece yalın tutulmuştur. Alt katta duvara gömülü bazı direklerde yalın profilli başlıklar, üst kattaki direkler arasında son derece yalın bir ahşap korkuluk görülür. Çatıyı taşıyan kiriş ve tavan detaylarında ve hücrelerde, ahşap iskelette çam ve meşe ağırlıktadır.

73a. Vezirköprü Taş Han plan krokisi (restorasyon öncesi).

73b. Vezirköprü Taş Han zemin kat restorasyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

73c. Vezirköprü Taş Han birinci kat (zemin üstü) restorasyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

339. Vezirköprü - Taş Han, güney cephesi (restorasyondan sonra).

340. Vezirköprü - Taş Han, develik ve kuzey cephesi (restorasyondan önce).

341. Vezirköprü - Taş Han, avlusu kuzeyden bakış (restorasyondan önce).

342. Vezirköprü - Taş Han, avlusu, kuzeybatı köşe (restorasyondan önce).

343. Vezirköprü - Taş Han, taç kapı (restorasyondan sonra).

344. Vezirköprü - Taş Han, güneybatı kesim (restorasyondan sonra).

345. Vezirköprü - Taş Han, kuzeyden (restorasyondan sonra).

346. Vezirköprü - Taş Han, kuzey kesim (restorasyondan önce).

347. Vezirköprü - Taş Han, kuzey kol ikinci kat revakı (restorasyondan önce).

348. Vezirköprü - Taş Han, batı kol, ikinci kat revakı (restorasyondan önce).

349. Vezirköprü - Taş Han, birinci kat batı kolda bir hücre (ahır) (restorasyondan önce).

VEZİRKÖPRÜ ÜZÜM HANI

Yapı ilçe merkezinde, Orta Cami Mahallesi'nde, Orta Camii'nin kible yönünde, sokak aşırı karşısında bulunmaktadır (Foto.350). Yöreye ilgili yayınlarda adından söz edilmeyen yapının inşa kitabesi yoktur. İnşa ile ilgili olabilecek bir belgeye de rastlayamadık. Tarihlemesi konusunda, hanın mimarisi, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Ancak şehrin ticari açıdan canlanmaya başladığı Köprülüler döneminde veya akabinde yapılmış olabileceği düşünülebilir. Taş Han'la mimari açıdan yakınlık gösteren yapının, ona yakın tarihlerde, 17. yy. sonlarıyla 19. yy. arasında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan, yaklaşık; 17 x 50 m. ölçüsündeki, nispeten düzlük bir alanda kurulan yapı, doğu ve batıdan dükkân ve evlerle çevrilidir (Foto.350). Kuzey ve güneyde sokaklarla sarılan yapının girişi, kuzey cephenin ortasından biraz batıya kaymış durumdadır. Bugün şahıs mülkiyetinde bulunan hanın sahibi, hanın ölçüsünü alıp rölövesini çıkarmamıza izin vermediğinden, çalışmamıza yapının basit bir krokisini koymak zorunda kaldık⁸⁷² (Çiz.74a,74b).

Han, uzun, dikdörtgen, revaksız bir avlunun etrafında, tek kat halinde sıralanan hücreler ve güneyde ahırdan oluşmaktadır. Avlunun kuzeydoğu köşesindeki dükkânlarla, gerideki ahırın birleştiği kesimde, 2003 yılı civarına kadar yerinde görülen yarı müstakil tek yüzlü çeşmeden eser kalmamıştır. Ahır günümüzde büyük ölçüde yıkıktır. Ahırın ortada küçük bir avlu ve etrafındaki kapalı birimlerden oluştuğu mahallindeki yaşlı kişilerce belirtilmektedir. Hanın aslını oluşturan kesimde, ortadaki avlunun doğu, batı ve kuzeyinde dükkânlara yer verilmiştir. Kuzey cephede kapı açıklığının sağ ve solunda, sokağa açılan dükkânlar yer almaktadır.⁸⁷³

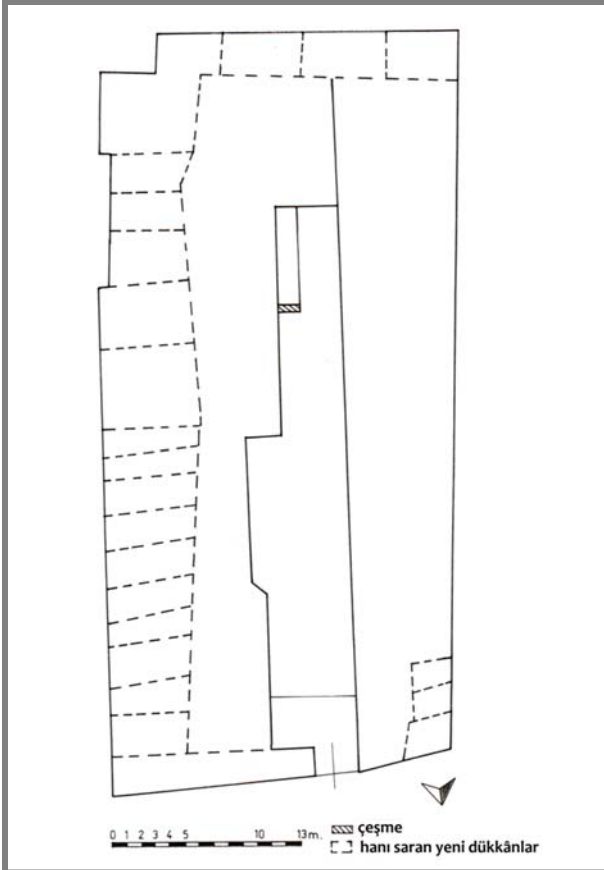
Doğu ve batıda hana bitişik dükkânlar, önlerindeki sokaklara açılmaktadır. Sokağa bakan cepheleri giriş olarak değerlendirilen dükkânların sırtı, hanın avlusuna açılan dükkânlara dayanır. Yer yer yenilenen ve bazılarının üst katına ev çıkılan bu dükkânların, hanla direkt bir ilgisi bulunmamaktadır. Ancak hanın inşasını takiben yapılmış olabilecekleri düşünülebilir.

Han, tek katlı olup, kırma çatıyla örtülüdür. Giriş kapısının solunda sokağa bakan dükkânda olduğu gibi, bazı kesimlerine kat çıkılan veya bazı duvarları yıkılıp, yenilenen yapı, orijinal ifadesini kısmen muhafaza etmektedir. Yapının duvarlarında, ahşap iskeletin arasında moloz taş, tuğla ve kerpicin kullanıldığı hımsı-strüktür görülür (Foto.351-52). Hımsı duvarların üzerindeki samanlı sıva tabakası büyük ölçüde dökülmüştür. Duvarların ana iskeletinde, çatıyı taşıyan kirişlerde ve çatı aksamında, çam ve meşe kullanılmıştır. Hücreler, saçakları duvarlardan hafif dışa taşırılan, alaturka kiremitle kaplı çatıyla örtülüdür. Dükkân aralarındaki duvarlar ve avluya açılan kapı ve pencere çevrelikleri, büyük ölçüde değişmiştir.

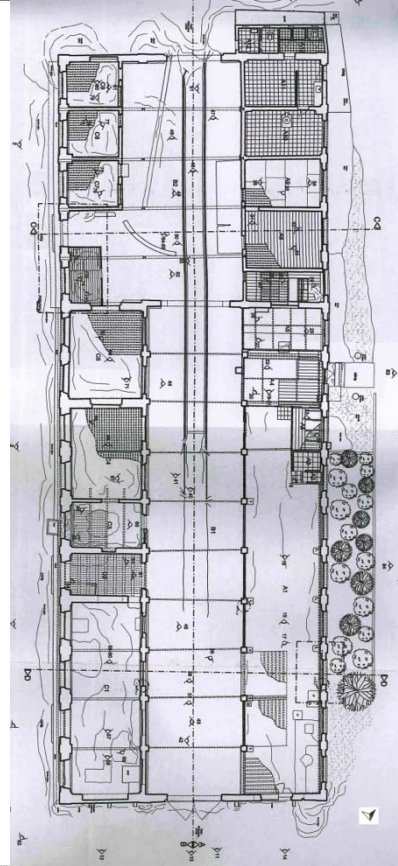
Yaklaşık 3.50 m. genişliğinde ve kırma çatıyla örtülü kapı açıklığını, basit çakma usullü kanatlar örtmektedir (Foto.353). Kapı açıklığının avluya bakan yüzü, ortada ahşap bir direk, kenarlarda dükkânların duvarlarına oturan bir revak şeklinde düzenlenmiştir (Foto.351). Zemini moloz taş döşeli avlunun, diğer kesimlerinde revak görülmez.

⁸⁷² Kroki, yapıyı incelerken adım ve göz kararı ölçümlerimiz ile belediyeden edindiğimiz 1/1000 ölçekli şehir imar plânından çıkarılmıştır.

⁸⁷³ Hanın sahibi tüm ısrarlarımıza rağmen yapının çizimini yapmamıza razı olmamış, ancak fotoğraf çekmemize ve açık bulunan kesimlere göz gezdirmemize izin vermiştir. Avlunun iki yanındaki dükkânlardan hemen tamamı kapalı olduğundan, bu kesimleri kapı pencere camlarından ve camekânlardaki aralıklardan gözlemleyebildik.

74 a). Vezirköprü - Üzüm Hanı plân krokisi.

74 b). Vezirköprü Üzüm Hanı plân krokisi (S.K.V.K.K.A.nden).

350. Vezirköprü - Üzüm Hanı, genel.

351. Vezirköprü - Üzüm Hanı, kuzey kanat.

352. Vezirköprü - Üzüm Hanı, kapı önünden avluya bakış.

353. Vezirköprü - Üzüm Hanı, kapısı.

BEDESTEN

VEZİRKÖPRÜ BEDESTEN VE ARASTASI

Yapı ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, Orta Camii ile Çifte Hamam arasında bulunmaktadır (Foto.354).

Çeşitli yayın, belge ve halk nazarında “Köprülü”, “Fazıl Ahmet Paşa”, şeklinde adlandırılan yapının, inşa kitabesi yoktur. Evliya Çelebi, bedesteni çeviren arastadan bahsetmeksizin, bedestenin Hacı Yusuf Ağa hayratı olduğunu bildirmektedir.⁸⁷⁴ Hüseyin Hüsameddin yapının banisi olarak gösterdiği Köprülü Mehmed Paşa'nın şehirdeki diğer yapılarıyla birlikte H. 1078'de (M.1667) vakfiyesini düzenlediğini bildirmektedir.⁸⁷⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Ayşe Hanım adına düzenlenen, H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyede⁸⁷⁶ adı sık sık geçen bedesten ve arastaya ait dükkânların, vakfiye tarihinden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'deki vakıf eserlerine gelir sağlayan taşınmazlar arasında görülen bedesten ve arastanın inşası ve banisi konusunda vakfiyede bir açıklama görülmektedir.

M. Tunçel, A. S. Ülgen'in bahsettiği vakfiyelere⁸⁷⁷ dayanarak bedesten ve çevresindeki dükkânların inşasının Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatıldığını ölümü üzerine eşi Ayşe Hanım tarafından tamamlanmış olabileceğini belirterek yapıyı, 1657–67 yılları arasında tarihlemektedir.⁸⁷⁸ G. Özdeş ve M. Sözen kaynak göstermeksizin bedestenin, 17. yüzyılda Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığını bildirmektedir.⁸⁷⁹ M. Cezar yapıyı, mimari görünüşüne göre 17. yüzyıl'a tarihlendirmekte, bedestenin banisi hakkında Evliya Çelebi'nin ifadelerine yer vermekte, arastanın ise Çelebi'de geçmediğine bakarak Çelebi'nin şehre geldiği tarihten (1645) sonra, Köprülüzâdelerden Mustafa Paşa, Numan Paşa veya bir başkası tarafından yapılmış olabileceğini belirtmektedir.⁸⁸⁰ Darkot'a göre yapı, Vezirköprü Bedesteni ve Arasta'sı ve Çifte Hamam'la birlikte, bir külliye dahilinde, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁸⁸¹ Yerel yayınlarda kaynak gösterilmeksizin yapının, Ayşe Hanım'ın babası “Yusuf Ağa” tarafından yaptırıldığı tekrar edilmektedir.⁸⁸² Yukarıdakilere nazaran kesin bir şey söylemek mümkün değilse de Ayşe Hanım adına düzenlenen vakfiyede, Ayşe Hanım'ın vakıflarına gelir sağlayan dükkânların anılan bedesten ve arastanın vakfiye tarihinden (1696) önce Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatılmış, ölümüyle yarım kalan inşanın hanımı tarafından tamamlanmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen ve Paşa'nın ilçedeki vakıflarından söz eden H. Evahir-i Şehri Zilkade 1064 / M. Ekim 1654 tarihli Osmanlıca vakfiyede,⁸⁸³ bedesten ve arastadan bahsedilmemesi yapıların Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatılmış olabileceği ihtimalini zayıflatmaktadır.⁸⁸⁴ Bu durumda böylesine büyük bir yapı topluluğunun güçlü bir bani tarafından yapılabileceğini hesaba katarak baninin Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa veya oğlu Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa olması gerektiğini düşünmekteyiz. Yapıları 17. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemeyi uygun görmekteyiz. Yukarıdakilere nazaran yapıyı 17. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemeyi uygun görmekteyiz.

Bedesten Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından; 1950, 1969, 1975, 1998 yıllarında onarılmıştır.⁸⁸⁵ 1990'lı yıllarda tütün deposu olarak kullanılan bedestenin, yine bu yıllarda kuzeydeki hariç olmak üzere, kapılarının

⁸⁷⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **a.g.e.**, s. 210.

⁸⁷⁵ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309. Hüseyin Hüsameddin vakfiyenin nerede olduğuna dair bir açıklamada bulunmamaktadır.

⁸⁷⁶ V.G.M.V.K.A., 604 numaralı defter, 208. sayfada, 229. sırada kayıtlı vakfiye sureti. Vakfiyede bedesten içinde 4 yeni dükkân, 66 adet dolap, bedesten dışında dört tarafa açılan 29 bab dükkân, bedestenin karşısında 58 dükkândan bahsedilmektedir.

⁸⁷⁷ Tunçel'in “H.1102 ve 1107 tarihli iki vakfiye ile mükerrer nüshaları” şeklinde bahsettiği vakfiyelerden 1107 tarihli Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulduğumuz ve yukarıda değindiğimiz vakfiye olmalıdır.

⁸⁷⁸ M. TUNÇEL, **Osmanlı Mimarisinde Bedestenler**, A.Ü.D.T.C.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1980, s. 124.

⁸⁷⁹ G. ÖZDEŞ, **Türk Çarşıları**, Ankara, 1998, s. 136; M. SÖZEN vd., **a.g.e.**, s. 271

⁸⁸⁰ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul, 1985, s. 282. Cezar, Köprülüler hakkında bir kitabı bulunan Ahmed Refik ve Köprülüler'in hayır eserlerini yazan Mustafa Nuri Paşa'nın yapıardan bahsetmediğine dikkat çekmektedir. Cezar'ın dikkat çektiği gibi yukarıdaki kaynakların haricinde köprülüler hakkında bilgi veren diğer tarih ve kaynaklarda yapıdan söz edilmektedir.

⁸⁸¹ B. DARKOT, “Vezirköprü” mad., s. 315.

⁸⁸² A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 129; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 153.

⁸⁸³ Vakfiye V.G.M.V.K.A. nda 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır.

⁸⁸⁴ Köprülü Mehmed Paşa'nın ilçedeki vakıfları konusunda Vezirköprü - Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhi ve Vezirköprü - Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa ?) Çeşmesi bahsine bakınız.

⁸⁸⁵ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde 55.09/9 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F.

önündeki eyvanların kapatılarak dükkân olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır.⁸⁸⁶ 1998 yılı civarındaki restorasyonda, kapı önlerindeki muhdes dükkânların kaldırılarak, kapılar özgün görünümüne kavuşturulmuştur. Sadece bedesten ve bedestenin güneydoğu ve batı kenarları karşısındaki dükkânlar ile bu kesimlerdeki taçkapıları içeren restorasyonda o yıllarda sac⁸⁸⁷ olan çatı kaplamasının kurşuna dönüştürüldüğü, belirttiğimiz kesimlerdeki dükkân saçaklarının orijinale uygun olarak yenilediği, dükkân kepenklerinin orijinalde olduğu gibi ahşap camekân yapıldığı, duvarların elden geçirildiği anlaşılmaktadır.⁸⁸⁸ Bedestenin zeminine ve sekisine beton dökülerek düzlenmiştir.⁸⁸⁹ 2007 yılında yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir şekilde restore edilmiştir. Halen şehrin ticari merkezi konumunda bulunan külliyeinin, son yıllar itibarıyla bedesten haricindeki tüm dükkânları faaliyetlerine devam etmekten özellikle son 5-6 yıldır bazı dükkânların boş olarak beklediği; işletilmediği dikkat çekmektedir. Uzun yıllar yeni bir işlev vermeden boş tutulan bedesten son birkaç yıldır restoran olarak hizmet vermekte şehrin hayatında aktif olarak katılmış bulunmaktadır.⁸⁹⁰

Bedesten ve arasta; yaklaşık 77 x 55 m. ölçüsünde, geniş bir alana yayılan büyük bir ticari site/külliye oluşturmaktadır (Çiz.75a,75b). Külliyeinin kuzeyinde sokak aşırı karşısında Orta Camii, güneybatı bitişiğinde Çifte Hamam, doğusunda Hükümet Konağı, batısında yol aşırı karşısında Üzüm Hanı bulunmaktadır (Harita:5). Yapının bulunduğu alan doğudan batıya doğru, hafifçe alçalmaktadır. Külliyeinin merkezini, dış cepheleri dükkânlarla sarılı, cephe ortalarında birer kapısı bulunan, dört kubbeyle örtülü bedesten oluşturmaktadır, bunun dört yanındaki arasta sokaklarının gerisinde ise arastayı oluşturan dükkânlar sıralanmaktadır (Foto.354). Bedestenin ana girişinin bulunduğu kuzeyde, arasta, yamuk dikdörtgen şeklinde kuzeye doğru "U" şeklinde uzatılmıştır (Foto.355). Arastanın büyük bir kısmını oluşturan bu kesimde, ortada, aralarındaki dar bir sokakla ayrılmış halde, doğu ve batıda on birerden toplam yirmi iki dükkândan oluşan iki dükkân bloğu yer alır. Bunların dışında külliyeinin dış çerçevesini oluşturan duvarın, içe bakan yüzüne dizilmiş olarak, kuzeyde 4, doğuda 20, güneyde 13, batıda 19, olmak üzere toplam 56 dükkân bulunmaktadır. Arastayı oluşturan duvarların dış yüzünde, doğuda 7, batıda 17 olmak üzere, 24 dükkân daha bulunmaktadır. Bedestenin duvarlarına dıştan bitişik halde, her kenarda sekizden toplam 32 dükkân daha bulunur. Böylece ortadaki iki ayrı kümede 22, bedestene dıştan bitişik 32, duvarlar boyunca tüm yönlerde içe bakan 56, duvarlar boyunca tüm yönlerde dışa bakan 24 olmak üzere toplam dükkân sayısı 134'ü bulmaktadır. Arastanın dış duvarına sonradan yapılan bazı dükkân ve bina ilaveleri son restorasyonda kaldırılarak yapı daha aslı ve güzel bir görünüme kavuşturulmuştur.

Arastanın kuzeydoğu kapısının sol iç yanındaki dükkânın, kibleye bakan duvarına bitişik halde bir çeşme bulunmaktadır. Güneybatıda arasta sokağının bedestene bakan yüzünde bulunan çeşme yenidir.⁸⁹¹ Külliyeinin güneydoğu köşesinde, dükkânların arasında kubbeyle örtülü bir mescide yer verilmiştir. Mescidin kible duvarı ortasında mukarnas kavsaralı bir mihraba yer verilmiştir. Külliyeeye biri kuzeyde, ikisi kuzeydoğu ve güneybatı köşelerde, diğeri ise güneyde orta eksenden biraz batıya kaymış durumdaki, anıtsal dört kapıyla ulaşılmaktadır.

Külliyeinin ana yapısı olan bedesten, arastanın diğer birimlerinden hayli yüksek tutulduğundan, etkileyici bir tesir bırakır. Klasik Osmanlı bedesteni şemasında, bir birine eş büyüklükte dört kubbeyle örtülen 31.50 x 31.50 m. ölçülerinde kare şeklinde bir alana oturan yapının dört yönünde, kenar ortalarında sivri kemerli abidevi taçkapılar yer alır (Çiz.77-79).. Tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı kubbeler, kapı eksenleri üzerinde atılan gayet geniş sivri kemerler vasıtasıyla, kenarlarda duvar ve duvar payandaları, ortada ise büyükçe bir ayakla taşınmaktadır. 4.70 x 4.70 m. ölçülerindeki kare ayağın içinde, altlı üstlü kubbelerle örtülü iki küçük hücre yer alır. (Çiz.77-78).

Yapının silueti gayet başarılı, akıcı bir tesir bırakır. Bedesteni saran dükkânlar, beden duvarlarının yarısını aştıktan biraz sonra son bulur (Çiz.79). Dükkânların geniş saçakları epey aşağılara uzanarak tok bir etki bırakmaktadır. Tuğladan geniş bir yuvarlak kemerle kuşatılan dükkânların camekânlarının çoğu yenilenmiştir. Dükkân cephelerini saran kör kemerlerin içinde, üç sıra halinde altışar tane, üçgen kesitli 0.20 m. kadar kenar uzunluğu bulunan küçük dekoratif açıklıklar yer almaktaydı. Son restorasyondan önce kısmen mevcut iken belirtilen restorasyonda tamamı kapatılan açıklıklar, cephelere karakteristik bir görünüm vermekteydi. Dekoratif yönleri bir yana bırakılırsa bunların, genişçe tutulan saçığın gölgelendirdiği dükkânlara ışık sağlamaya yönelik olabilecekleri anlaşılmaktadır. Bugün tüm üst örtüde olduğu gibi son restorasyonda yenilenmiş (bir öncesi çinko, orijinali oluklu kiremit olmalı) kurşunla kaplı saçak, köşelerde ve dükkânları ayıran ara duvar hizalarında, birer elibögründelerle desteklenmiştir. Beşik tonozlarla örtülü dükkânların arasında yer alan, geniş sivri kemerlerle

⁸⁸⁶ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan A 23 numaralı Tescil Fişi.

⁸⁸⁷ Eski resimlerde ve arastanın kuzeyindeki dükkânlarda bugün de görüldüğü üzere, külliyeinin çatı kaplaması alaturka kiremit idi.

⁸⁸⁸ Restorasyon projesinde yer verildiği üzere bedestenin içine duvar boyunca sıralanması düşünülen 16 yeni dükkânın inşasından vazgeçildiği görülmektedir. V.G.M.A.Y.İ.D.A.ndeki 55.09./9 numaralı dosyada bulunan V.E.E.F ve A.E.E.O.F. ve 13.11.1990 tarihli bir rapor.

⁸⁸⁹ Orijinali moloz taş döşeli olan zeminde beton tabla arasında bırakılan küçük kanalları su tahliyesine yöneliktir.

⁸⁹⁰ Arastanın güneybatı kolunda bedestene bakan güney uçtaki dükkân, içine beton eklemeler yapılarak tuvalete dönüştürülmüştür. Genellikle semaver ve soba ve benzeri teneke işleri yapan zanaatkarların bulunduğu dükkânlarda ayrıca, ayakkabıcı, lokanta, terzi, kasap gibi küçük esnaflar bulunmaktadır.

⁸⁹¹ Bunun yerinde vaktiyle eski bir çeşme olabileceği akla gelmektedir.

kuşatılan, eyvan tipi taçkapıların ağırlığı, cephelerde hemen hissedilir.

Bir sıra kirpi saçakla sınırlandırılan bedesten duvarları, takriben 9 m.de son bulur. Bedestenin örtüsü gayet akıcı bir görünüm vermektedir. Kapılarla ortadaki paye arasında uzatılan ve üstte küçük kubbecikle bağlanan geniş kemerlerin üstü, dükkân saçaklarında olduğu gibi, rampa şeklinde alçalmaktadır (Foto.355). Cephe eksenlerini belirleyen kemerler, üst örtüde, akıcı bir görüntü oluşturmaktadır. Yüksek sekizgen kasnaklar üzerinde yükselen hafif basık kubbeler, yapının silüetine hakim unsurlardır. Üstte kubbe yayları, aşağıda tromp ve orta eksendeki eğik çizgilenme, ortada duvarların düşey çizgileri ve bunları dengeleyen kirpi saçaklardaki yatay çizgiler, yapının üst örtüsünde hareketli ve ilgi çekici bir tesir uyandırmaktadır (Foto.354). Duvarların üst hizalarında, kesme taş çevrelikli, lokmalı demir şebekelerle korunan dikdörtgen açıklıklı mazgal pencerelere yer verilmiştir. Kubbeler, boğumlu metal alemlerle son bulmaktadır.

Bedestenin duvarlarında büyük ölçüde moloz taş kullanılmıştır. İçte, kemerlerin başlangıcına kadar yer yer tuğlaların da görüldüğü örgüde, ana malzeme moloz taştır. Ancak kapı çerçevelerinde düzgün kesme taşla birlikte iri devşirme blok taşlar görülür. Ortadaki payede, köşelerde yer yer iri kesme taşlar olmak üzere, büyük ölçüde moloz taş işçilik, duvarların dış yüzünde daha kaliteli ve özenli bir işçilik göze çarpar. Bu kesimlerde bir sıra taş, üç sıra tuğla olmak üzere alması düzen görülmektedir. Aynı düzen kubbe kasnaklarında da görülür. Duvarların üst hizasındaki pencerelerde, yukarıda değindiğimiz gibi düzgün kesme taş işçilik göze çarpar. Örtüye geçiş elemanları, kemerler, üst örtü ve taçkapıların kuşatma kemerleri, dükkânların cepheye açılan kemerleri ve yukarısında tuğla, dükkân saçakları ve camekânlarında ahşap malzeme kullanılmıştır.

Bedestenin dört yöne açılan, düzgün kesme taş çevrelikli, basık kemerli taçkapılarının önünde, sivri kemerli beşik tonozlu eyvanlar görülmektedir (Foto.356). Kapı açıklığının önündeki eyvanların sıvaları yenidir. Kuzeye bakan ana kapının açıklığı üzerinde sivri kemerli kör bir alınlık görülür⁸⁹². Kapının önündeki eyvanın doğuya bakan yüzünde zemine yakın bir yerde, devşirme bir yazıt bulunmaktadır. Doğudaki kapı eyvanının kuzeye bakan yüzünde yerden 1.80 m. kadar yüksekte duvar yüzeyine gömülü bir başka devşirme kitabe yer alır. Diğerinde olduğu gibi taş levhaya, kazıma usullü Latince yazılan yazıt, okumayı hayli güçleştirecek şekilde aşınmıştır. Diğer kapılardaki görünüş, antik kitabeler (kuzey ve doğu kapıda var) ve boş kitabelik (kuzey kapıda var) haricinde bunların aynısıdır. Zeminden 3.50 m.ye kadar yükselen kapı açıklıklarındaki ahşap çifte kanatlar, dıştan dövme demir levhalarla kaplıdır. 7 cm. kalınlıktaki meşe olması muhtemel düşey kalaslar, içten yatay parçalara, dövme demir çiviler çakılarak tutturulmuştur. Kapılar yapı içine, tuğladan örülen sivri kemerlerle açılır.

Bedestenin içinde yalın bir hava hakimdir (Foto.357). Etkileyici büyük bir boşluk hissi uyandıran yapıya girilince ilk bakışta, ortadaki ayak ve çevresindeki seki dikkat çeker (Foto.358). 0.80 m. yükseklikte 1.90 m. genişlikteki kâgir sekiye, kuzeydeki beş basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. İçten haçvari plânlı ayağın kuzeyinde bir kapı açılmıştır. Orijinalde lentoyla kapatılan açıklığın üstünde, sivri kemerli tuğla bir alınlık bulunurken, son onarımda alınlık boşaltılarak kapı, sivri kemerli bir açıklığa dönüştürülmüştür. Yüksekçe bir eşikle girilen kapının kanatları yoktur. Kuleyi andıran ayağın içine girilince, dört yanda sivri kemerlerle genişletilen, pandantiflerle geçilen, kubbeye örtülü küçük, haçvari bir mekânla karşılaşılır. Kubbenin güneydoğu köşesindeki dörtgen açıklıklı, ayağın içinde üstteki küçük sekizgen mekâna ulaşılır ki, bunun da üzeri, bedestenin ortasını taçlandıran küçük basık kubbecikle örtülmüştür. Üst üste iki hat halinde düzenlenen payenin içine yerleştirilen küçük mekânlar, hayli ilginçtir. Payenin dört yanında mazgal, küçük dikdörtgen pencereler alttaki hücreyi aydınlatmada yetersiz kalmakta, üstteki hücrenin ise ışık alacak bir açıklığı bulunmamaktadır. Bu kesimlerin bedestenlerde saklandığı bilinen değerli evrak veya mücevheratın muhafaza edildiği bir tür kasa işlevine hizmet ettikleri düşünmekteyiz.⁸⁹³

Yukarıda sözünü ettiğimiz sekinin işlevinin yolcuların yatmasına ilişkin olabileceği akla gelmektedir. Bu durumda hayvanlar duvar kenarları boyunca bağlanıyor olmalıydı. Bugün duvar kenarlarında hayvanların bağlanması ve yemlenme gibi bir düzenek veya iz bulunmamaktadır. Bazı han yapılarında sözünü ettiğimiz seki ve hayvan bağlama düzenekleri izlerine rastlanmaktadır. Ancak şehir içi bedesten yapıları için bu pek alışıldık bir durum olmasa gerekir.

Arastanın güney kesimi, bedesteni dolanan sokağın iki yanına “U” şeklinde dizilen dükkânlardan oluşur. Bedestenin ana girişi önünde bulunan kuzey kesim, bedestene bakan “U” şeklinde ayrı bir blok oluşturur (Foto.355). Bu kesim ortasındaki ara sokakla birbirinden ayrılan bir birinin aynısı ikiz bloklar gibidir.

Arastanın doğu ve batısında açılan ve bedestenin giriş cephesinin iki yanını tutan taçkapılar, bedestenin merkezi konumuna işaret etmektedir. Ticari sitenin hem kendi içindeki akışını, hem de şehirle irtibatını sağlayan kapılar, yerli yerinde ve yeteri sayıda plânlanmıştır. Bloklar arasındaki arasta sokakları da aynı fonksiyona hizmet eder.

⁸⁹² Bunun içinde vaktiyle bir kitabe olabileceği akla gelmektedir

⁸⁹³ A. ÖDEKAN, “Bedesten” mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1997, s. 209.

Arastanın kuzey ve güneye açılan kapıları, diğerlerine nispetle oldukça yalın tutulmuştur. Eksenden hafif batıya kayan kuzey kapıya dar bir sokakla ulaşılmaktadır. Dışarıya kesme taş çevrelikli, yayvan bir sivri kemerle açılan kapının içe bakan yüzünde, açıklığı kuşatan sivri kemer ve beşik tonozla örtülü küçük bir eyvan yer alır (Foto.359). Açıklık kemerinin kilit taşında, basit bir kandil motifi kabartılmıştır. Açıklık kemeri ve çevresinin düzeni, kapının sonradan açılmış olabileceği izlenimini vermektedir.⁸⁹⁴ Kapıdan girilip sağa dönülünce doğudaki taş kapıya kadar sivri beşik tonozla örtülü sırt sırta vermiş içte 10, dışta 7 dükkân yer almaktadır. Cephe düzenleri birbirinin aynı olan dükkânlardan, kuzeydoğudakilerin üzerinde, bağdadi duvarlı, kırma çatılı muhdes bir yapı yer alır. Dükkânları aşarak öne uzatılan yapının, bu kısımdaki çıkması, taş altlıklara oturan altı ahşap direğe oturtulmuştur. Dükkânların önüne denk gelen direklerin başlıkları, basit profillidir. Birbirinin aynısı olan dükkân cephelerinde, sıva altında izi kalmış, yuvarlak kemerli açıklıklar ve dükkânları ayıran bölme duvarlarının üst hizalarında taş konsollar dikkat çekmektedir. Vaktiyle dükkânların önündeki saçakların oturtulduğu konsolların benzerleri, kuzey koldaki dükkânlarda da mevcuttur.

Yukarıda değindiğimiz üzere, doğu kolda, bedestene yakın dükkânın, güney duvarı bitişiğinde bir çeşme bulunmaktadır.⁸⁹⁵ Arastaya doğudan girişi sağlayan taçkapı, sivri beşik tonozlu bir eyvan şeklinde külliyeeye açılmaktadır (Foto.360). Dışa kesme taş çevrelikli, kilit taşında küçük bir gülçe kabartılan basık sivri kemerle açılan kapının üstü, kalkan şeklinde taş ve tuğla sıralarıyla yükseltilerek, tek sıra kirpi saçaklı kornişle son bulur. Kapı, önündeki küçük eyvanı da içine alan, eğimli çatıyla örtülüdür. Bu kapının güneyinde, arastanın doğu kolunu oluşturan külliye içine bakan, on üç dükkân yer alır. Bedestenin güneyinde “U” şeklinde dizilen dükkânlar ile bedestene bitişen dükkânların cephelerine çekilen ahşap camekân ve saçaklar, son restorasyonda birbirinin aynısı olarak yenilenmiştir. Bu kolun ucunda güneydoğu köşede, küçük bir kubbeye örtülü, kuzeydoğuya açılan bir kapı ve penceresi bulunan bölüm, mescid olarak düzenlenmiştir.

Arastanın güney kolunda bu kesimdeki kapının doğusunda 10, batısında 3 olmak üzere 13 dükkân yer alır. Bunların da cephe düzeni ve örtüsü diğerlerinin aynısıdır. Kesme taş çevrelikli basık kemerli bir açıklıktan ibaret kapı, batısındaki üç dükkânla birlikte Çifte Hamam’ın odun deposuna bitişiktir. Üstü dükkânlarla aynı seviyeye çıkan kalkan duvarla yükseltilen kapının önünde, beşik tonozla örtülü, küçük bir giriş eyvanı oluşturulmuştur. Dıştan, dükkânları örten çatı altına alınan kapı, kuzeydeki gibi cepheden yukarıya taşırılmıştır.

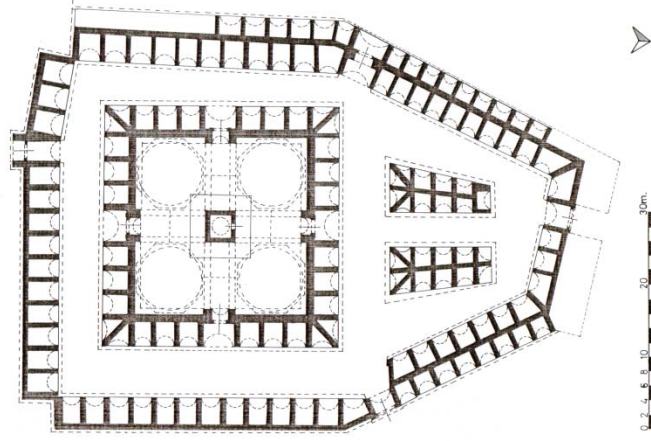
Arastanın batı kolunda; güneyden başlayıp batıdaki taçkapıya kadar sırt sırta vermiş halde içte ve dışta sekizden toplam 16 dükkân bulunmaktadır. İçteki dükkânlar, öncekilerin benzerleridir. Dışa açılan dükkânlar, alçalan arazi zeminine uyarak, içtekilerden biraz daha aşağıda kalmıştır. Bunlar içe bakan dükkânlar gibi son restorasyonda elden geçirilmediklerinden, daha orijinal bir görüntü vermekle birlikte, cephelerine çekilen camekân ve kepenkler muhdestir. Bunların kuzey ucunda, kapının hemen yanındaki dükkânın dövme demir kenet ve gergilerle tutturulan ahşap kepenkleri, orijinal cephe düzenine dair ipuçları vermektedir (Foto.361). Bunlar belki birkaç yüz yıllık, belki de ilk inşadan kalmış olabilirler.

Arastaya batı yönden girişi sağlayan taçkapı, doğudakinin yakın bir benzeridir. Hem iç hem de dışta önünde küçük, sivri beşik tonozla örtülü birer eyvanı bulunan kapının üstü, dükkân seviyesinden yukarıya uzatılmıştır (Foto.362-63). Tek sıra kirpi saçakla son bulan kapı, eğimli çatıyla kapatılmıştır. Düzgün kesme taş çevrelikli basık kemerli açıklıkla geçilen kapının iç yüzünde, eyvanın sivri kemeri içine alınmış bir başka sivri kemere yer alır. Kapının oturduğu alan, batıdan doğuya doğru yükseldiğinden, içe bakan eyvan söz konusu kemerle yükseltilerek basıklığı giderilmiştir (Foto.363). Bu kapının da açıklık kemeri üstündeki tonoz ve kemerlerde tuğla, daha yukarıda ise taş-tuğla alması görülmüştür. Diğerlerinde olduğu gibi, bu kapıda da kalın ahşap kalaslardan çakma usulüyle yapılmış çifte kanatlar dikkat çeker. Dövme demir çivi, gergi ve kenetlerle sağlamlaştırılan kanatlar, kesme taş sövelere demir menteşelerle tutturulmuştur.

Arastanın batı kanadındaki taş kapının kuzey kesiminde ise 11 iç, 9 dış dükkân bulunur. Ortadaki bloklara yönelen dükkânlar, arastanın kuzeyindeki diğer dükkânlarla ortak özellikler göstermektedir (Foto.364-65). Arastanın kuzeyini oluşturan kesimde ortada kalan iki paralel blokta 11’şer dükkân bulunmaktadır (Foto.366). Dört yönden sokaklarla sarılan bloklar, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ortak duvarın, sağ ve solunda sırt sırta vermişlerdir. Bedestene bakan güney köşeleri çapraz ara duvarlarla bölündüğünden, bu kesimdeki dükkânlar, bedestenin dört köşesindeki dükkânlarda olduğu gibi, üçgen şeklindedir. Blokların kuzey uçlarındaki dükkânlar “U” şeklinde dışa açılır. Üçgen şeklindeki dükkânlar, bedestenin köşelerindeki gibi, iki kademeli yarım konik tonozlarla örtülmüştür (Foto.367). Üçgen şeklindeki dükkânlar, bedestenin köşelerindeki gibi, iki kademeli yarım konik tonozlarla örtülmüştür.

⁸⁹⁴ Aynı hususa Tunçel de işaret etmektedir. M. TUNÇEL, a.g.t., s. 129.

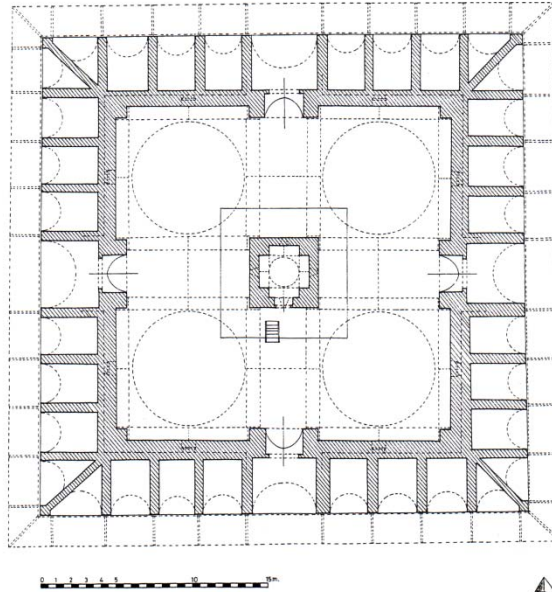
⁸⁹⁵ Buna “çeşmeler” başlığında değineceğiz.

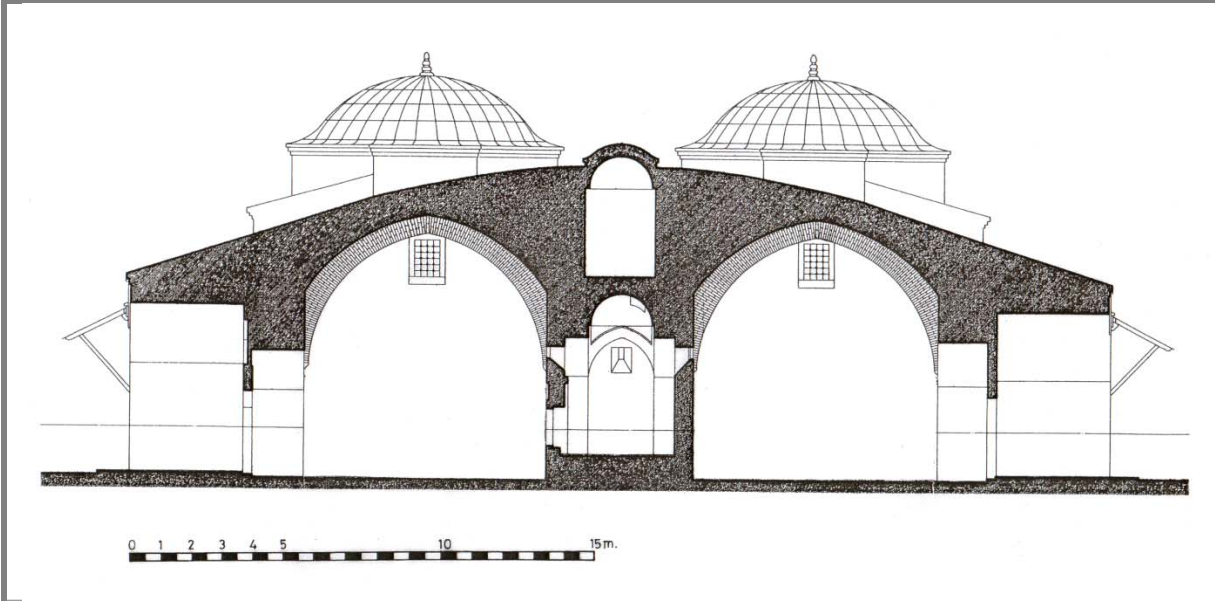
75a. Vezirköprü Bedesten ve Arastası plâni (G. ÖZDEŞ'ten).

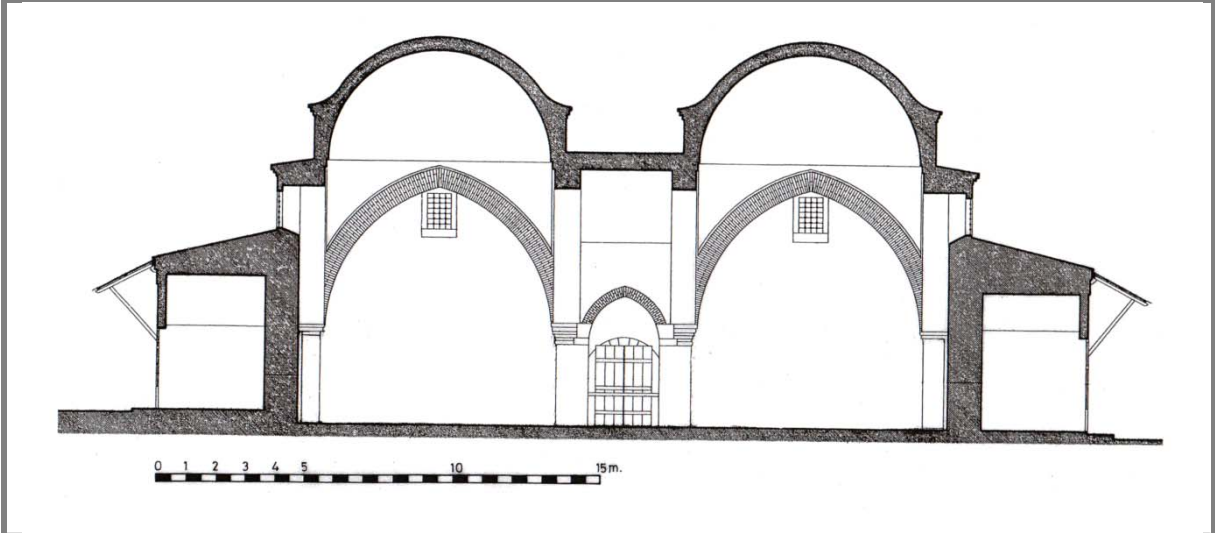
75b. Vezirköprü (Köprülü) Bedesteni restitüsyon plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

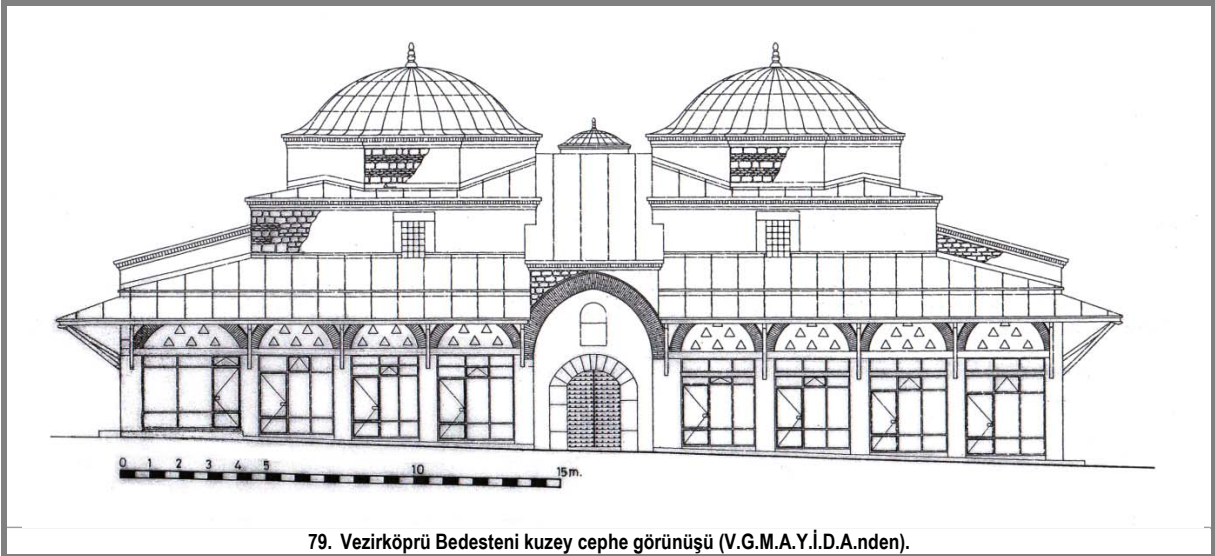
76. Vezirköprü Bedesteni Plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

77. Vezirköprü Bedesteni kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

78. Vezirköprü Bedesteni doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

79. Vezirköprü Bedesteni kuzey cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

354. Vezirköprü Bedesten ve Arastasi.

355. Vezirköprü Bedesten ve Arastasi, arastanın kuzey bloku (Restorasyondan Önce).

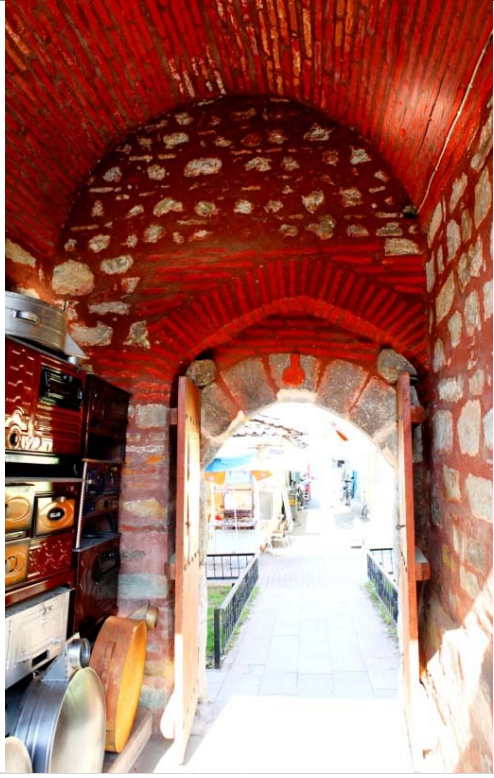
356. Vezirköprü Bedesteni, kuzey taçkapı eyvanı.

357. Vezirköprü Bedesteni, iç mekan batı kesim.

358. Vezirköprü Bedesteni, orta paye.

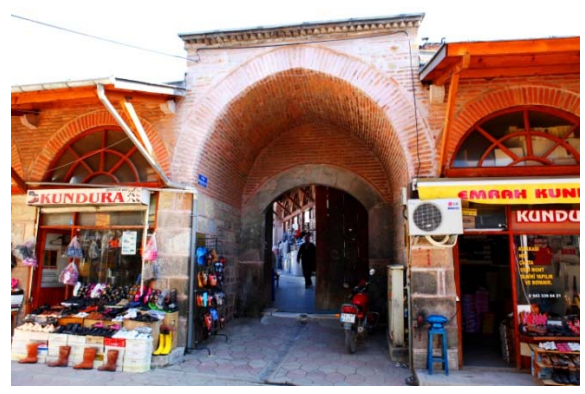
359. Vezirköprü Arastasi, kuzey kapısı (içten)

360. Vezirköprü Arastasi, doğu kapı (dıştan).

361. Vezirköprü Arastasi, kuzeybatı kesim dışı bakan dükkanlar.

362. Vezirköprü Arastasi, batı taçkapı (dıştan).

363. Vezirköprü Arastasi, batı taçkapı (içten).

364. Vezirköprü Arastasi, güney kanat.

365. Vezirköprü Arastasi, güneydoğu kanat.

367. Vezirköprü Arastasi, kuzey blok doğu kanat (restorasyon öncesi).

366. Vezirköprü Arastasi, kuzey blok ortası.

ARASTALAR

SAMSUN HAZİNE DÂRZÂDE SÜLEYMAN PAŞA ARASTASI

Yapı İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, halen şehrin ticari merkezi konumundaki kuyumcular mevkiinde, Ziya Gökalp Caddesi üzerindedir⁸⁹⁶ (Foto.368). Halk dilinde ve çeşitli yayımlarda bedesten olarak adlandırılan yapı, klasik bedesten yapılarına uymaz. Uzunca bir sokağın sağ ve soluna karşılıklı dizilmiş dükkânlar ve aralardaki kapılardan oluşan yapı, mimari tarzıyla arasta tanımına uygun düşmektedir.⁸⁹⁷

Yapının inşa kitabesi yoktur. Günümüze sağlam olarak ulaşan iki kapısı üzerinde bulunan kitabeliklerin içleri boştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 M. 1863 tarihli üç ayrı belgede⁸⁹⁸ yapı Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın vakfı olarak geçmektedir. Arastanın Hazinedârzâde Süleyman Paşa⁸⁹⁹ tarafından, Canik muhassıllığına⁹⁰⁰ getirildiği 1807 ile vefat ettiği 1817 arasında yaptırılmış olabileceğini düşünmekteyiz.⁹⁰¹ Ancak, aşağıda da değineceğimiz üzere, 1785 tarihli bir belgede, yapının adının geçtiği şeklindeki bir kayda bakarak, yapının 1785 yılından önce inşa edilmiş olduğu düşünülebilir. Bu durumda; 1785'ten önce inşa edilen yapının, Hazinedârzâde Süleyman Paşa tarafından, satın alınarak vakfedilmiş olabileceği akla gelmektedir.

⁸⁹⁶ Sarısakalın ifadelerinden "bedestenin" yıkılan iç kalenin doğu kapısının yanında bulunduğu anlaşılmaktadır (B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 326).

⁸⁹⁷ S. EYİCE, "Bedesten" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1992, s. 302-11; N. ÇAM, "Arasta" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 335-36; M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 59-70; M. M. CERASI, **Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, İstanbul, 1999, s. 123.

⁸⁹⁸ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62. Belgeler "bedestenin" paşanın vakfına ait cami ve medreseyle birlikte tamir edilmesi konusundadır. Orijinalliğini kaybeden cami ve medrese halen Süleyman Paşa'nın adıyla anılmaktayken, arasta için paşanın adı unutulmuştur.

⁸⁹⁹ Sultan III. Selim'in son zamanlarında Canik Muhassıllığına getirilen "Hazinedârzâde Süleyman Ağa" Canikli Ali Paşa'nın hazinedarı Berham Bey'in oğludur. Kendisiyle birlikte Samsun ve çevresinde Canikli Ali Paşa sülalesi yerine Haznedarzâdeler sülalesinin 50 yıl sürecek olan hakimiyeti başlamıştır (M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 13; M. TORUN, **a.g.e.**, s. 19; M. BEŞİRLİ, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan- Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyum Bildirileri**, C. 1, Trabzon, 2001, s. 329; R. KARAGÖZ, **Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Hazinedarzade Süleyman Paşa**, s. 28-35; O. KILIÇ, a.g.m., s. 45-47.). Kafkas cephesinde gösterdiği başarılarından dolayı 1812'de paşalığa terfi eden Süleyman Ağa'nın Canik'in yanısıra Trabzon ve Anapa yörelerinin idaresine memur edildiği görülmektedir (M. E. YOLALICI, **XIX. Yüzyılda ...**, s. 13; Mehmed Süreyya, "Süleyman Paşa (Hazinedârzâde)" mad., **a.g.e.**, C. 5, İstanbul 1996, s. 1548-49). Doğu Karadeniz'de devletle araları açılan ve hakimiyet alanlarını genişletmek isteyen ayınlara üzerine gitmek için darsaadetten gerekli izni alan ve devlet hakimiyetini yeniden tesis eden (Şakir Şevket, **a.g.e.**, s. 192-98; M. GÖLOĞLU, **a.g.e.**, s. 101; F. SÜMER, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul, 1992, s. 117-21, 228-29) paşanın 1818'de azledildiği ve aynı sene yeni görevi olan Alâiye Sancağı Mutasarrıflığına gitmeden vefat ettiği bilinmektedir (Mehmed Süreyya, "Süleyman Paşa (Hazinedârzâde)" mad., **a.g.e.**, C. 5, s. 1549; M. BEŞİRLİ, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan- Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa", s. 330). Mehmed Süreyya'nın paşayı "dediğini yaptırır, çalışkan ve zorbaydı" şeklinde vafsettiği görülmektedir. V.G.M.V.K.A.nde, Harameyn (4) adlı ve 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı, "Trabzon Valisi ve Canik ve Şarki Karahisar muhasıllı Hazinedârzâde Süleyman Paşa adına düzenlenen, 15 Cemâziye'l-Evvel 1228 / M. 16 Mayıs 1813 tarihli vakfiyeden, paşanın Samsun'da müceddeden iki cami, bir medrese (Süleyman Paşa Camii ve Medresesi ile bir başka cami (Pazar Camii?)), kale içinde bir mektep, Çarşamba'da Hasbahçe Mahallesi'nde müceddeden bir medrese, yine Çarşambada Çay Mahallesi'nde müceddeden bir başka cami, bunun yanında, içinde kütüphane bulunan bir medrese ("kırkbeş hücreyi müstemil") ve mektep yaptırdığı, bunlara hatırı sayılır miktarda para ve taşınmaz vakfettiği anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz iki ayrı belgeden paşanın Samsun, Çarşamba, Terme, Akçay, Kurşunlu'da vakıfları olduğu görülmektedir. (B.O.A., EV.d., d.n. -1/-1, g.n. 13275; d.n. -1/-1, g.n. 14579). Samsun- Çarşamba'da vefat eden paşanın H. 21 Cemâziyelâhir 1233 / M. 28 Nisan 1817 tarihli mezarı Rıdvan Bey Camii haziresinde bulunmaktadır (R. GÜN, "Samsun - Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları - I (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar)", **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 26-27, Samsun, 2008, s. 130-131). Süleyman Paşa ve ailenin diğer büyüklerinin mülkleri ve vakıf faaliyetleri ile ilgili bkz. A. BAY, "Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S. 5 (Güz), Trabzon, 2008, s. 113-138 ; Y. ÖZGER, "Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S. 2 (Bahar), Trabzon, 2007, s. 93-121.

⁹⁰⁰ Muhassıllık; Tanzimattan önce, devlet adına vergi toplamakla görevli bir memuriyet olarak tanımlanmaktadır (F. DEVELLIOĞLU, "Muhassıl" mad., **a.g.e.**, s. 670; M. Z. PAKALIN, "Muhassıl" mad., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul, 1993, s. 569-570). Ancak burada, anlam ve yapısı itibarıyla daha geniş ve özel bir muhassıllık söz konusudur. "18. Yüzyılda bazı sancaklar hem buranın padişah hassına ait gelirlerini toplayan hem de yönetimi üstlenen muhassıllar tarafından yönetilmeye başlanınca bunlara muhassıllık denilmeye başlamıştır. Başlangıçta muhassıl bir çeşit vergi tahsiri olup, bir eyaletin veya sancağın geliri doğrudan doğruya padişaha ait olan hâsılatını toplayan görevliye denilmekteydi. Ancak yukarıda da izah ettiğimiz gibi idari görevlerle donatıldıktan sonra ilgili sancak muhassıllık olarak anılmaya başlanmıştır." O. KILIÇ, a.g.m., s. 35. Ayrıca bkz. R. KARAGÖZ, a.g.m., s. 67-79; İ. GÜLER, a.g.m., s. 254.

⁹⁰¹ M. S. BAYRAKTAR, "Samsun'da Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Ticari Yapı", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 515-540.

Yöreyle ilgili yayınların pek azında yapıdan söz edilmektedir.⁹⁰² Karagöz yukarıda değindiğimiz vakfiyeye atıfla “bedesteni” Süleyman Paşa’nın vakıfları arasında değerlendirmiştir.⁹⁰³ B. Sarısakal, 1785–1839, 1872, 1874 tarihli bir takım belgelerde yapının adının geçtiğini belirtmektedir.⁹⁰⁴ Sarısakal’a göre, eski Samsun Kalesi surlarının şehir içine bakan doğu yanına⁹⁰⁵ bitişik olarak yapılan, sağlı sollu, üstü tonozlarla kapalı⁹⁰⁶ üst kısımlarında, az sayıda penceresi bulunan, kırk dört dükkândan oluşan “bedesten”, 1864 yılında onarılmış, bazı dükkânlar kapıya çevrilerek yapı ferahlandırılmış, kale içine açılan bir, güneye açılan dört ve her iki baş tarafına açılmış olan iki kapı, demirlerle kapatılmış ve kapı sayısı yediye ulaşmıştır.⁹⁰⁷

H. 1286 / M. 1869–70 tarihinde Süleyman Paşa Medresesi’nde çıkan ve daha çok medresenin kuzeybatısındaki Hançerli Mahallesi civarında etkili olan yangında, halkın bir kısmının değerli eşyalarını “bedestene” naklettiği kaydedilmektedir.⁹⁰⁸ Eskiden sarraflar, antikacılar, bezzazlar gibi büyük çaplı esnafın bulunduğu arastanın önemi, zamanla çarşının genişleyip şehir içine doğru yönelmesiyle azalmıştır. Zengin esnafın yerini, daha küçük çaplı esnaf almıştır. Yapı, halen canlı bir alışveriş merkezi konumundadır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir alana oturan yapı, 92 x 15 m. boyutlarındadır. Arasta, ortada 4.40 m. genişliğinde üzeri açık bir sokak (orijinalde kapalıydı), bunun iki yanında, karşılıklı dizilmiş dükkânlar ve sokağın iki başı ile kuzey ve güneyde dükkânlar arasında bırakılan kapı açıklıklarından oluşmaktadır. Plânda da görüldüğü üzere, yarıya yakını yenilenen veya üzerine yeni bina yapılan dükkânların sadece ikisi bütünüyle orijinaldir (Çiz. 80). Kapıların yer ve sayısının orijinal durumu konusunda, mevcut yapı, kesin bir fikir vermemektedir. Hâlihazırda yapının güney kolunda on dokuz, diğerinde ise yirmi bir dükkân bulunmaktadır.⁹⁰⁹ Plânda 24 ve 38 numarayla gösterdiğimiz dükkânların karşısındaki açıklıkların, vaktiyle burada bulunan dükkânların kaldırılması suretiyle açıldığı düşünülürse, sokağın iki tarafında yirmi birerden, kırk iki dükkân bulunduğu söylenebilir. Arasta sokağının iki başındaki kapılardan batıdaki mevcut iken doğudaki yıkılmıştır.⁹¹⁰ arastanın uzun kollarından güneyde 9 ile 10. dükkânın arasındaki orijinal kapının karşısında, iç kaleye açılan bir başka kapı olduğu düşünülebilir.⁹¹¹ Bu durumda arastanın ikisi sokak başında, diğer ikisi uzun kenarların ortalarına yakın olmak üzere, dört kapısı ve her iki kolda, yirmi birden, kırk iki dükkânı bulunduğunu kabul edebiliriz.⁹¹²

Esnaftan bazı yaşlı şahısların ifadelerinden, eskiden olduğu gibi, bugün de “bedesten sokağı” şeklinde anılan arasta sokağının, vaktiyle kapalı olduğunu öğrendik. Yağışı bol bir iklimi olan Samsun için, bir ölçüde ihtiyaç olan çatının, ahşap olabileceği akla gelmektedir. Belki üstten aydınlatma maksatlı ışıklıkların yer verildiği çatının, şekline dair, mevcut yapıda herhangi bir ipucuna rastlayamadık. Plânda güneyde 1, kuzeyde 22, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 39 numarayla işaretlediğimiz dükkânların orijinal hiçbir yanları kalmamıştır.⁹¹³ Güney kolda 3, 17, 19, 21 kuzeyde ise 29, 31–37, 40–42 numaralı dükkânların içerisine betonarme işler yapılmış, kimisinin üzerine yeni katlar atılarak, orijinallikleri büyük ölçüde zedelenmiştir. Geri kalanları (güneyde 4–16, 20, kuzeyde 25,38) orijinalliklerini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Bunlardan 25 ve 38 numaralı dükkânların beşik tonozlu örtüleri sağlamdır. Orijinalliğini büyük ölçüde koruyan grupta saydığımız diğer

⁹⁰² İnşasıyla ilgili herhangi bir belgenin gösterilmediği yayımlardan birinde, yapının, Osmanlı eseri olduğu (İ. ÇAKAN, a.g.e., Ankara, 1994. s. 493), diğerinde geç Osmanlı dönemine ait olduğu (A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 54) belirtilmektedir. s. 134-135.

⁹⁰³ R. KARAGÖZ, *Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu Hazine Darzade Süleyman Paşa*, s. 135.

⁹⁰⁴ “H. 1220 – 1255 (M. 1785–1839) tarihli, 1755 numaralı Samsun Şer’iyye Sicil Defteri kayıtlarında 15 Safer 1225 tarihli bir hükümde bedesten, “bezzazistan” şeklinde, 1772 numaralı Samsun Şer’iyye Sicil defteri kayıtlarında (H.1289–1291 / M.1872–1874) 5 Eylül 1872 tarihli bir hükümde ise “bedesten” şeklinde geçmektedir.” B. SARISAKAL, ... *Birinci Kitap*, s. 138. Sarısakal’ın açıklamalarına kaynak olarak gösterdiği iki ayrı yüksek lisans tezinde geçen ifadelerden, yapının bu tarihlere ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁰⁵ “Bu bedestenler (dükkânlar kastediliyor) kemer şeklinde (tonoz kastediliyor) kapalı idi.” B. SARISAKAL, ... *Birinci Kitap*, s. 138.

⁹⁰⁶ “Bedesten denilen çarşının bir duvarını da Samsun surları teşkil ediyor idi.” M. E. YOLALICI, *XIX. Yüzyılda ...*, s. 26.

⁹⁰⁷ B. SARISAKAL, ... *Birinci Kitap*, s. 138. Onarımlarla ilgili bir kaynak göstermeyen Sarısakal’ın ifadelerinde geçen yedi kapı, yapının bugünkü görünümüne uymamakla birlikte, bugün dükkânların arasında görülen bir dükkân genişliğindeki, üç ayrı açıklığı, mevcut iki kapı ve deniz tarafında kuzey batıda mevcut olduğu ifade edilen (buna ileride değineceğiz) diğer kapıyı da sayarsak, kapı sayısı altıya ulaşmaktadır. Bu durumda, kuzey kolda deniz tarafındaki dördüncü sıradaki yeni dükkânın, karşısında bulunan boşluk gibi, kapı olarak değerlendirildiği, sonradan dükkâna çevrilmiş olabileceği akla gelmektedir.

⁹⁰⁸ L. TEKİN, “60 Sene Evvelki Samsun”, s. 29.

⁹⁰⁹ Bugün, kimileri birleştirilen veya yıkılarak yerine yeni bina yapılan dükkânların sayısı; yeni yapıların cephe uzunluklarının kaç dükkân boyuna denk geldiklerine bakılarak hesaplanması mümkün olabilmektedir. Bu konuda “bedesten” esnafından Ahmet Bey’in yardımlarını gördük. Ahmet Bey, gerek kendisi, gerekse daha yaşlı “bedesten” esnafından sorarak, yeni dükkânların yerinde eskiden kaç dükkân olduğu şeklinde bilgi edinmemizi sağladı. Buna göre kuzey koldaki yeni büyükçe binanın üç dükkânın yerinde (21, 22, 23), bunun doğusundaki bir orijinal dükkândan (24) sonraki yeni binanın aynı şekilde iki dükkânın yerinde (25, 26) kurulmuş olduğunu öğrendik. Plânda taralı olarak gösterdiğimiz yeni dükkânların içinde kalan eski dükkânları numara vererek gösterdik.

⁹¹⁰ “Bedesten” esnafından yetmişini aşan bir şahıstan, bu kapının 1960 senelerine kadar ayakta olduğunu öğrendik.

⁹¹¹ Bu kesim, kapıyla aynı hıza ve ölçülerdeki bir boşluktan ibarettir.

⁹¹² Kanımızca en uygun düzen budur. Sarısakal 1864 yılındaki onarımda bazı dükkânların kaldırılıp kapı açıklığına dönüştürülerek, kapı sayısının yediye çıkarıldığını ve arastanın kırk dört dükkânı bulunduğunu belirtmektedir. Herhangi bir kaynak vermeyen Sarısakal’ın kuzeyde iç kaleyle bağlantı kuran açıklığı kapı olarak kabul ettiği de görülmektedir ki, dükkân sayısını bu haliyle kırk dörde tamamlamak imkânsız görünmektedir.

⁹¹³ 22, 23, 24 numaralı dükkânların yerine bir, 26, 27 numaralı iki dükkânın yerine bir yeni ve büyük dükkân yapılıırken, diğerleri tek dükkâna karşılık, tek olarak yenilenmiştir.

dükkânların, tonozları, altlarındaki muhdes ahşap veya beton tablalar içerisinde kalmışken, bunlarıki açıktır. Arasta esnafının da işaret ettiği üzere, 25 numaralı dükkân, en orijinal dükkân olup, vaktiyle birbirinin aynısı olan dükkânların orijinal şeklini ortaya koymasından önemlidir. Kuzey-güney doğrultusunda atılan beşik tonozla⁹¹⁴ örtülen 25 numaralı dükkânın, güneye bakan cephesi, yayvan basık bir kemerle dışa açılmaktadır. Kemerin içinde, ahşap kapı ve pencereden oluşan bir camekân, camekânın dışında açılıp kapanır demir kepenkler görülmektedir. Kepenkler, demir menteşeler yardımıyla duvarlara sabitlenmiştir. Bazı eski resimlerde, kimi dükkânların önünde, kepenk şeklinde büyük demir kanatlar görülmektedir.

Dükkânların kapı ve kemer çevreleri ile ön cepheyi sınırlayan kornişte kesme taş kullanılmıştır. Tonozların, arasta sokağına bakan yüzünde, tonozun yuvarlak kemer yayı içinde, dörtgen açıklıklı birer pencere açılmıştır (Foto.369).

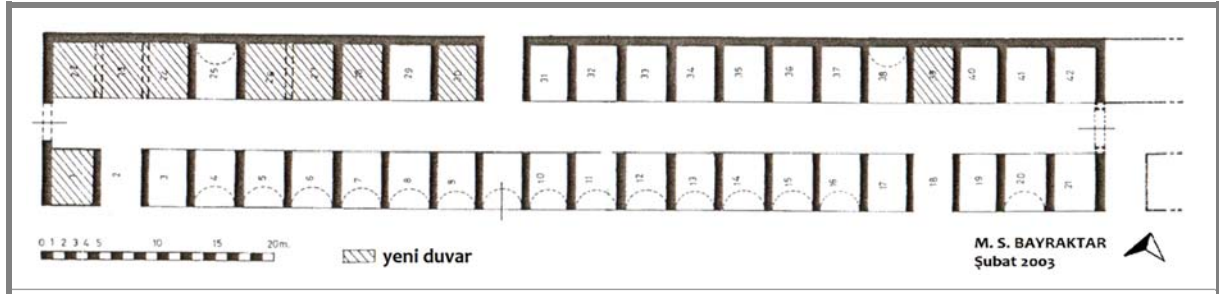
Kuzey koldaki dükkânların arasta sokağına bakan güney cephelerinin, giriş olarak değerlendirilmiş, arka duvarları ise iç kale suruna yaslanmıştır. Güney koldaki dükkânların, her iki cephesi giriş şeklinde düzenlenmiştir.⁹¹⁵ Şimdi modern bir görünüm kazanan girişlerin, vaktiyle, 25 numaralı orijinal dükkândaki gibi oldukları anlaşılmaktadır.

Yer yer dökülmelerin görüldüğü, düzgün kesme taş işçilikli arasta kapıları, birer yuvarlak kemerli açıklıktan ibarettir. Az ilerideki Kale Camii tarafına (batıya) açılan kapı, üzengi hizasında basit profillerle hareketlenen yuvarlak kemerli, basık bir açıklığa sahiptir (Foto.370). Açıklığın üstünde, üzerini yeni bir levhanın kapattığı dikdörtgen şeklinde, boş bir kitabelik yer alır. Kapının arastaya bakan iç yüzü, yuvarlak bir kuşatma kemeriyle son bulmaktadır. Üst tarafının yıkıldığı anlaşılan kapının vaktiyle, güneydeki kapıya benzer bir üçgen alınlıkta son bulduğu düşünülebilir.

Güneye açılan diğer kapının iç ve dış görünüşü, birincinin mevcut kesimleriyle aynıdır. Bunun dışı açılan yüzünde, kalın bir taş kornişle çevrilen, üçgen bir alınlık görülür (Foto.371). Alınlığın tuğla dolgusu batıdaki gibi boştur. Burada da vaktiyle bir kitabe olabileceği akla gelmektedir. Kapının önündeki beşik tonozlu giriş, arasta sokağına basit bir yuvarlak kemerle açılmaktadır.

⁹¹⁴ 25 numaralı dükkânın beşik tonozu alttan tahta kaplıdır.

⁹¹⁵ Benzer bir düzen Çarşamba Büyük Arasta'da da görülmektedir.

80. Samsun – Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası plânı.

368. Samsun - Süleyman Paşa Arastası, doğudan.

369. Samsun - Süleyman Paşa Arastası, güney kanat.

370. Samsun - Süleyman Paşa Arastası, batı kapı (dıştan).

371. Samsun - Süleyman Paşa Arastası, güney kapı (dıştan).

ÇARŞAMBA BÜYÜK ARASTA

Yapı ilçe merkezinde, Yeşil Irmağın doğusunda, Yeni (Keten) Camii'nin sokak aşırı karşısında bulunmaktadır (Foto.372). Bugün bedesten adıyla bilinmesine karşın, yapının mimari düzeni klasik bedestenlere benzemez. Kitabesi bulunmayan yapının mimari tarzı arasta tanımına uygun düşmektedir.⁹¹⁶ Doğu kapısının üstünde Latin harfleriyle yazılan yeni bir mermer kitabede, yapılış tarihi olarak 1826 yılı kayıtlıdır. Yöresel bir yayında bedestenin bu tarihte, Bedükyan adında zengin bir Rum tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir.⁹¹⁷ Rivayeti, çevre sakinlerinden yerinde biz de dinledik. Yapının mimari görünüşü ve basit bezeme unsurları, belirtilen tarihe uygun düşüğünden bu tarihi inşa tarihi olarak kabul edebiliriz.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan; 20.10 x 38.50 m. boyutlarında, dikine dikdörtgen plânlı yapı, iki başında kapı açılan, üstü sivri beşik tonozla örtülü bir hol (arasta sokağı) ile bunun iki yanında sağlı sollu dizilen dükkânlardan oluşmaktadır (Çiz.81). Güney kanatta dükkânlar, arasında orta ekseninde, bir başka hol bulunmaktadır. Bu holün bir ucu yapı dışına, diğeri arasta sokağına açılmaktadır.

Arastanın kuzey kolunda dokuz, güneyde ise sekiz dükkân yer alır. Aslı beşik tonoz olan dükkân örtülerinin çoğu, betonarme kat ilavesi gibi nedenlerle kaldırılmıştır. Güney koldaki dükkânlar, diğerlerinden 2.30 m. kadar daha derin tutulmuştur.⁹¹⁸ Bugün yalnızca iki dükkânın orijinal örtüsü yerindedir. Bazı dükkânların üzerine betonarme veya yığma yeni katlar çıkılarak, orijinallikleri bozulmuştur.

Arasta sokağı, dükkânlardan hayli yüksek tutulan, alaturka kiremitle kaplı bir kırma çatıyla kaplıdır. Arastanın ana girişleri sokak genişliğine yakın ölçülerdedir. Yuvarlak kemerle çevrili kapıların üstünde, yüksekçe bir kalkan duvar oluşmuştur (Foto.372). Duvarların üst kesiminde içe doğru genişleyen, yuvarlak kemerli iki pencere açılmıştır (Foto.373). Bunların arasında, küçük, yuvarlak birer pencereye daha yer verilmiştir. Pencere çevrelikleri, yüzeyden hafifçe taşınırlarak vurgulanmıştır. Doğu ve batı cephelerinde basit profilli bir silmeyle son bulan duvarların sağır görünümüne, yatay ve dikey plasterlerle bir nebze hareket kazandırılmıştır. Kapı kemerlerinin sorguçları, devrin modasına uydurularak, basit bir profille yüzeyden taşınırlmıştır. Benzerleri, güneydeki dükkânların dışa açılan kapılarında da mevcuttur.

Yapının doğu ve batıdaki ana girişleri, küçük detaylar dışında, birbirinin aynısıdır. Batıda kapı kemeri üstünde, ortasında sade tutulmuş yuvarlak bir pano bulunan, dekoratif bir kartuş yer alır (Foto.372). Kartuşun altındaki kat silmesinin sol kenarında, alt yarısı kalmış dekoratif bir konsol görülmektedir. Buna bakarak kapının üstünde vaktiyle, küçük bir sundurma olabileceği düşünülebilir. Doğuda, batı kapı açıklığının üzerindeki kemer sorgucu görülmez. Kemer üzengi hizasının biraz aşağısında, küçük bir püskülle başlayan dekoratif plasterler, profilli başlıklarla son bulmaktadır. Başlıkların arasında uzatılan silmenin, küçük bir üçgen alınlık meydana getirdiği dikkat çekmektedir ki, bu görünüş batıdan farklıdır. Bunun dışındaki kesimler; yatay ve dikey diğer plasterler ve pencereler, batı cepheyle aynıdır.

Güney cephedeki ara kapı, iç içe geçmiş, profilli silmelerle teşkil edilen yuvarlak kemerli bir açıklığa sahiptir. Açıklığın üstünden geçen, öncükilerin benzeri kat silmesinin üstünde, yuvarlak kemerli kör bir alınlık dikkat çeker. Kapının açıldığı beşik tonozlu holün diğer ucu, arasta sokağına açılmaktadır.

Arastanın güney kolundaki dükkânların düzeni, birbirinin aynıdır. Her biri aynı ölçülerde, uzunlamasına dikdörtgen şeklinde ve beşik tonozlarla⁹¹⁹ örtülü dükkânların, arasta sokağı ve yapının dışına açılan kuzey ve güney duvarları, cephe boyunca açılarak kapı şeklinde değerlendirilmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ara kapının açıldığı holün iki yanındaki dükkânların hole bakan cepheleri, ortada bir ayakla taşınan iki yuvarlak kemerli açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Kemerler sonradan kapatılmıştır.

Arasta sokağına bakan cepheleri, genişçe bir kat silmesiyle son bulan dükkânlardan, kuzeydekileri, dıştan yeni bir binayla bitişiktir. Bu kesimin orijinalde de kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dükkânların arasta sokağına bakan cepheleri diğerleriyle aynıdır. Açılır-kapanır demir kepenkler ve camekânlarla muhafaza edildiğini düşündüğümüz dükkân cephelerinde, bugün modern camekân ve kepenkler görülmektedir.⁹²⁰ Arasta

⁹¹⁶ Konuya daha önce Samsun Süleyman Paşa Arastası başlığı altında değinmiştik.

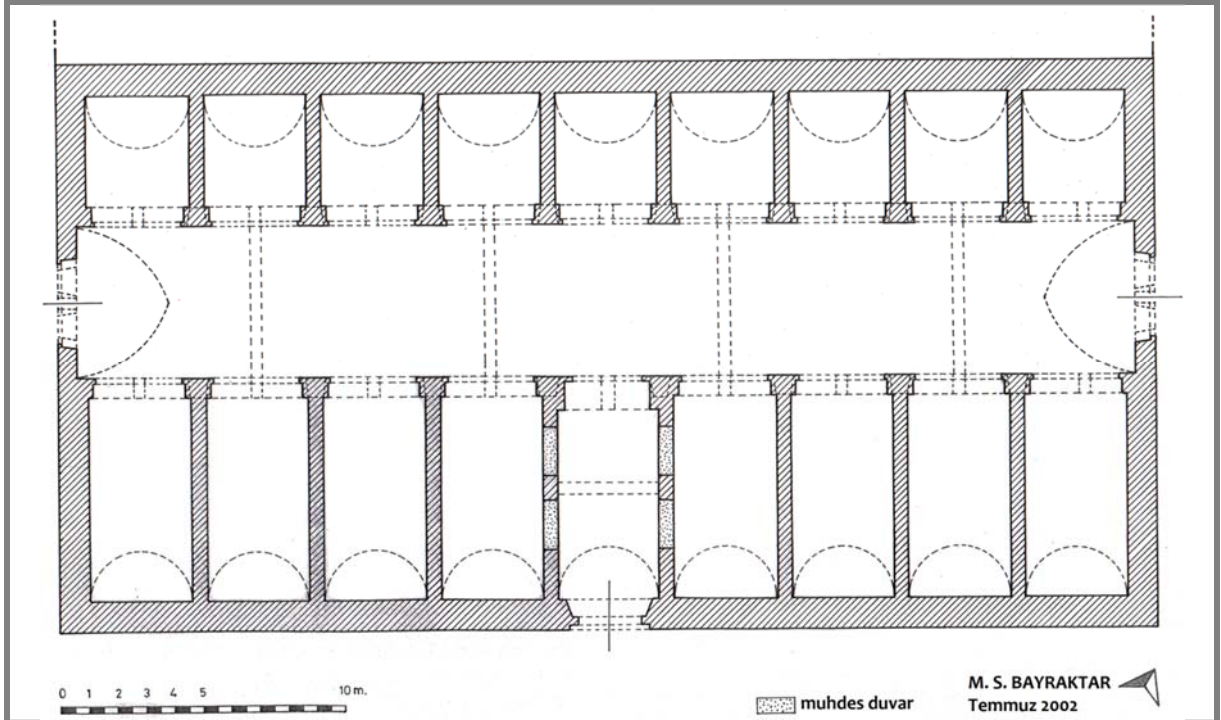
⁹¹⁷ M. TORUN, a.g.e., s. 58.

⁹¹⁸ Güneydeki dükkânlar 7.90 m., kuzeydekiler ise 4.60 m. derinliktedir. Genişlikleri aynıdır (3.60, ölçüler içten içedir).

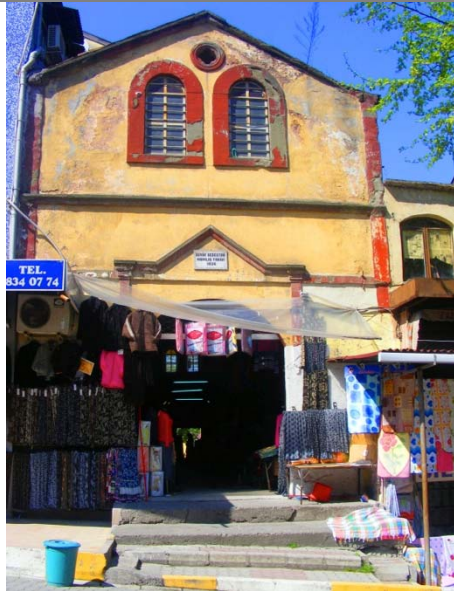
⁹¹⁹ Daha önce değindiğimiz üzere, dükkânlardan hemen tamamının orijinal örtüsü kaldırılarak betonarme ekler yapılmıştır.

⁹²⁰ Cephe genişliğince açılan basık kemerin içinin şekli konusunda mevcut yapıda bir iz olmamakla birlikte, benzer cephe düzeninin görüldüğü ve cephedeki camekân ve kepenklerinden biri günümüze ulaşan Samsun Süleyman Paşa Arastası, bu konuda bir fikir verebilir. Her iki yapıdaki düzen aynı değilse bile, kanaatimizce birbirine yakın olmalıdır.

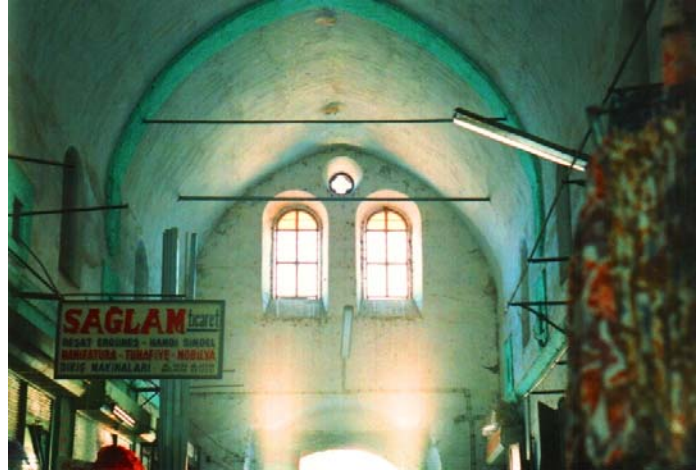
sokağının üzerini örten sivri beşik tonozun iki yanında; dükkânları ayıran duvarların üst hizasında büyük, dükkânların sokağa açılan kemerlerinin orta hizasında küçük olmak üzere, sağlı sollu simetrik düzende pencereler açılmıştır (Foto.373). İçe doğru mazgal şeklinde genişleyen, dikdörtgen açıklıkları yatay demir çubuklarla korunan büyük pencereler, yuvarlak kemerle kuşatılmıştır. Bu pencerelerden bazıları, sonradan kapatılmıştır. Dikdörtgen çevrelikli küçük pencereler de, benzer şekilde demir çubuklarla donatılmıştır. Arasta sokağının aydınlatılmasında bunlardan başka, ana kapıların üstünde yer alan pencereler etkili olmaktadır.

81. Çarşamba - Büyük Arasta plâni.

372. Çarşamba - Büyük Arasta, kuzey cephe.

373. Çarşamba - Büyük Arasta sokağı tonozu.

İMARET – ZAVİYE

HAVZA MUSTAFA BEY İMARET – ZAVİYESİ

İlçe merkezinde, İmaret Mahallesi'nde Yörgüç Paşa Camii, Kadınlar ve Erkekler Kaplıcaları'nın 100 m. kadar kuzeybatısında yer almaktadır (Foto.374). Yapı, tarihi eserlerin yoğun olduğu kesimin üst başında bulunmaktadır.⁹²¹

Yapının doğuya bakan ana kapısında, sağ mihrabiye üzerinde başlayan, açıklık kemeri üzerinde devam edip sol mihrabiye üzerinde son bulan Arapça bir inşa kitabesi bulunur. Mermer üzerine kabartma, celi sülüs harflerle yazılan kitabe, zarif kartuşlar içerisine alınarak, ortada bir cetvelle iki satıra bölünerek yazılmıştır. Harflerin üzerine yeni siyah bir boya çekilen kitabenin metni şöyledir: (Foto.375-77).

- "امر بإنشاء هذه العمارة المباركة المنسوبة الى لفقير والمساكين في ايام دولة السلطان الاعظم والخ.... م الفتح سلطان مراد بن خان المشتير بابن عثمان خلد الله سلطانه واوضح على العالمين
- برهانه الامير الكبير مصطفى بك بن الوزير الخطير جلال الملة والدين يوركوج پاشا الاتا بك احسن الله عاقب سسه سنة ثلث و ثلثين وثمانماية من هجرة خير البرية عليه افضل التحية"

- "Emera bi-inşâi hâzihi'l-'imâreti'l-mübâreketi'l-mensûbeti ile'l-fukarâ (i) ve'l-mesâkîni fî eyyâmi devleti's-sultânî'l-a'zam ve'l-hâ (kâni'l-mu'azzam)m (ebi)'l-feth sultan Murâd bin Muhammed Hân el-müştehar bi-ibni 'Osman halleda'llâhu sultânehu ve evdaha 'ale'l-âlemîne
-Burhânehu el-emîru'l-kebîr Mustafa Bey bin el-vezîru'l-hatîr celâlü'l-milleti ve'd-dîn Yörgüç Pâşâ el-atâbek ahsena'llahü (âkibe (tehumâ ve e)ssesehü (fî) seneti selâsin ve selâsine ve semânemâyeh min hicreti hayri'l-beriyye (aleyhi efdalü't-tahiyeh." ⁹²²

Anlamı: "Kıymetli vezir, dinin ve milletin büyüğü, Atabek Yörgüç Paşa'nın oğlu, büyük emir Mustafa Bey -Allah her ikisinin sonlarını güzel eylesin, Osmanoğlu diye şöret bulmuş Mehmed Han'ın oğlu, büyük sultan ve ulu hakan, fethin babası, Sultan Murad'ın- Allah onun idaresini devamlı kılsın ve onun delillerini âlemlere açıklasın- yönetimi günlerinde, yoksullar ve düşkünler adına bu mübarek imaretin inşa edilmesini emretti. O, imareti, selamların en güzelinin üzerine olduğu, yaratılmışların en hayırlısının hicretinin 833. yılında tesis ettirdi."

Kitabede geçtiği üzere Atabek Yörgüç Paşa'nın oğlu emir Mustafa Bey,⁹²³ imareti H.833 / M.1429–30 yılında yaptırmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğünde Mustafa Bey'e ait H. 840 M.1436–37 tarihli bir vakfiye bulunmaktadır.⁹²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede, Havza'da Mustafa Bey'e ait vakıflar görülmektedir.⁹²⁵

İmaretin asıl girişinin açıldığı sofa ve kible yönündeki mihraplı bölümün üzerini, bugün içten düz, bir beton tabliye, dıştan kırma çatı örtmektedir. Orijinalde kubbelerle örtülü olan bu kesimlerin depremle yıkılıp sonradan bu şekilde yenilendiği bilinmektedir.⁹²⁶ Bir ara Halk Kütüphanesi olarak kullanılan⁹²⁷ ve 1982'den sonra "Havza Kaymakamlığı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Aşevi" olarak hizmet veren⁹²⁸ yapı,

⁹²¹ Yapının bulunduğu alan diğerlerinden yüksektir.

⁹²² Kitabenin okunuşu ve anlamı Tüfekçioğlu'dan alınmıştır. A. TÜFEKÇİOĞLU, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara, 2001, s. 203-04.

⁹²³ II. Murad'ın lalası Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın oğlu olup, kardeşi Hızır Bey'le beraber Varna'da 1444'de şehit düştüğü bildirilen (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 470) Mustafa Bey hakkında bilinenler oldukça sınırlı görünmektedir. Şimşirgil tahrir defterlerinde imaretin zengin vakıfları olduğunu bildirmektedir (A. ŞİMŞİRGİL, a.g.m., s. 470). Öz'ün araştırmasından imarete Vezirköprüden gelir sağlandığı anlaşılmaktadır (M. ÖZ, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne- Divânî Sistemi", V.D., S. 23, Ankara, 1994, s. 236).

⁹²⁴ V.G.M.V.K.A., 747 numaralı defterin 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiyede "...Amasya tevâbiinden Havza Köyünde bir han bina ve inşa etmiştir ki kubbeli, süslü evleri ve bir yüksek sofabı müstemildir. Onun vaşfi cennet sıfatlarını andırır, gönüllerden hüznü giderir. Karşılıklı iki kişilik, surun içinde zarif bir mahzen yapmıştır ve ona imaret ismini vermiştir." ifadeleriyle tanıtılan imaretin bir tür tabhane işlevi yüklendiği "Hazret-i Muhammed ümmetinden olanların oraya gelip uğrayan fukara ve mesakine vakfı habs in'am ve tasadduk eylemiştir." şeklinde devam eden cümleden anlaşılmaktadır. Vakfiyede takip eden cümlelerde gayet zengin tutulduğu görülen otuz iki maddelik vakıflar köy, çiftlik, mezra, arazi, mesken, bağ, bahçe, dükkân ve değirmenler) sıralanmaktadır. Daha sonra imaretteki personel kadrosu, bunların görevleri, mütevellî tayini, personelin ücretleri sıralanmıştır. Buna göre bir şeyh ("ehli ilimden dindar, salih bir kimse şeyh olup gelenleri menzillerine indirir, mertebelerine göre riayet eder"), bir imam, bir müezzin, dört hafız, bir nakib, bir ferraş ("bevâplık ve kandilcilik te yapar"), bir aşçı, bir ekmekçi, bir kabi ("katip ve nazır") ve bir hazin (gıda malzemelerini koruyup muhafaza eden kişi) görevlendirilmiştir.

⁹²⁵ B.O.A., EV.d., d.n.-1/-1, g.n. 24357.

⁹²⁶ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.05.01/8 nolu dosyadaki V.E.E.F.

⁹²⁷ R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 80 ; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 95. Bu yıllarda kuzey batıdaki hücrenin batı duvarına muhdes bir kapı açıldığı, yapının duvarla bitişik olarak tuvalet ve depo yapıldığı kaydedilmektedir. V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.05.01/8 nolu dosyadaki V.E.E.F.

⁹²⁸ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 95.

günümüzde “Osmanlı Sofrası” adıyla v eyeni sosyal bir işlevle hayatına devam eden etmektedir. 1994’den sonra elden geçirilen⁹²⁹ yapı 2008’de vakıflarca aslına uygun olarak restore edilmiştir. Bu restorasyonda yapının yıkılan kubbeleri ve ortadan kalkan kubbeli giriş kesimi yeniden yapılmıştır.⁹³⁰

Yapı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru alçalan bir arazide kurulmuştur (Foto.374). Yapının oturduğu alanın kuzey ve batı kesimleri, tesviye edilerek güney doğudaki seviyeye indirilmiştir. Yapı dış çerçeve itibarıyla kabaca bir “L”ye benzetilebilir. (Çiz.82). “L”nin kible kesiminde yan yana geniş bir kemerle birleştirilmiş orijinali kubbeye⁹³¹ (şimdi çatılı) örtülü, iki kare mekân bulunur (Foto.378-79). Bunlara, kuzeydeki doğu cephesindeki büyük taçkapıyla ulaşılmaktadır (Foto.378). Bu hücre, imaretin bir nevi sofasıdır. Bu bloğun kuzeyinde bunlara dik olarak konumlandırılan doğu-batı doğrultusunda uzanan beşik tonozlarla örtülü, üç hücre yer alır. Diğerlerinden biraz daha küçük ve epey alçak tutulan hücreler, kareye yakın olup dışarı ve sofayla irtibatlandırılmıştır. Doğudaki hücrenin güneyinde bir kapı açılmıştır (Foto.380). Batı taraftaki iki oda, birer kapıyla sofayla bağlantılıdır (Foto.381). Her iki bloğun kapılarının açıldığı alanda vaktiyle, kare şeklinde bir ayağa oturan, doğu ve güneye birer kemerle açılan, bir tür kapı revakı olduğu anlaşılmaktadır. Kemerlerin oturduğu mukarnaslı konsollar yerindedir. İmaretin 18 m. kadar doğusunda, kare şeklinde kubbeye örtülü küçük bir yapı, kimi eski yayınlarda imarete dahil -imaretin mutfağı olabileceği- düşünülmekte idi. Ancak yakın zamanlarda yapılan bir araştırma bu yapının bir türbe olduğunu ortaya koymuştur.⁹³²

Yapının yer yer sıvayla kaplı cephesinde alt ve köşelerinde, düzensiz bir şekilde kesme ve moloz taş, birinci kat pencere üstlerinde ise köşelerde kesme taşla birlikte alt iki sırada moloz taş, diğer kesimlerde tuğla kullanılmıştır. Doğu ve güneyde bulunan kapılarla alt pencere çerçevelliklerindeki kesme taş işçiliği dikkat çekmekte, batı ve kuzeyde sıvayla kaplı yapının malzemesi görülmektedir. Aynı kolun kible ve doğu cephesinde bir yatay, bir dikey olarak yerleştirilmiş, üçer tuğlalı dizi, cephelerde dekoratif bir görünüm oluşturmaktadır.

Güneybatı köşede zemin hizasında kabartma haçla bezeli devşirme bir taş, son onarımda sıva altında kalmıştır. Duvar örgüsünde görülen düzensizliği, sonradan yapılan tamirlere bağlamak mümkündür.⁹³³ Duvar kalınlığı 1 ile 1.15 m. arasında değişmektedir.

Doğuya bakan ana kapının açıldığı hafif loş bir atmosferin hakim olduğu mekân, sofa görevini üstlenmiştir. Batı yönde yuvarlak kemerli bir üst penceresi bulunan sofanın güneyinde sivri bir kemerle ayrılan hücre, kible duvarı ortasındaki mihrabıyla, mescit işlevini de üstlenmiş olmalıdır. Bu kesimde mihrabın sağ ve solu ile doğu ve batıda birer alt pencere açılmıştır. Güneyde mihrabın üstünde, doğu ve batıda, alt pencerelerin hizasında (doğudaki tam hizada değildir) birerden, toplam iki kat halinde altı pencereyle aydınlatılan mekân imaretin en ferah kesimidir. Kesme taş çevrelikli, lokmalı demir şebekelerle muhafaza edilen, dikdörtgen açıklıklı alt pencerelerin doğu ve güneydekilerin çevreliğini ince silmeler kuşatmakta, açıklık üzerinde yuvarlak kemerli içleri süslemesiz bırakılmış alınlıklar yer almaktadır (Foto.378-79). Batıdaki silme ve alınlığa yer verilmemiştir. Tuğla çevrelikli üst pencereler, yuvarlak kemerli basit açıklık şeklindedir. Duvar yüzeyinden hafifçe içe çekilen pencere çevrelıklarinde, açıklığın dört yanını saran, iki sıra testere dişi tuğla dizi dikkat çekmektedir.⁹³⁴

Batı cephenin nispeten kör olmasına karşılık doğu ve güneye özenilmiştir. Doğuda sofaya açılan taçkapı abidevi bir tesir bırakmaktadır (Foto.378,382). Sivri bir kuşatma kemeri⁹³⁵ içerisine alınan kapının kavsarası, dokuz sıra mukarnaslı olup, ortası aşağıya doğru sarkılmıştır. Kavsara konturu dalgalı bir hat çizer. Cepheden 1.70 m. kadar ileri fırlayan basık kemer açıklıklı kapının, sağlı sollu iki mihrabiyesi bulunmaktadır. Yarım yuvarlak mihrabiye nişlerinin üzerinde üç sıra mukarnaslı kavsaralar, bunun da üstünde oluklu silmelerle çevrilmiş, içleri yalın bırakılmış dikdörtgen panolar görülür. Kapının içeriye bakan yüzü, basit bir dikdörtgen açıklıktan ibarettir.

Günümüze ulaşabilmiş mukarnaslı kubbe geçişlerinden sofadakiler beş sıralı olup diğerlerinden daha gösterişlidir (Foto.383). Simetrinin görülmediği geçişlerde bazıları basit profilli, diğerleri düzlem üçgen şeklindedir. Buradan geçişlerin zarar gördüğü sonucu çıkarılabilir.⁹³⁶ Üzerlerine çekilen kahverengi yağlı boya,

⁹²⁹ Bu tamirde yapının dökülen sıvaları yenilenmiş, duvar yüzeylerindeki dökülmeler giderilmiştir.

⁹³⁰ Restorasyon sonrasında yapıyı detaylı inceleme fırsatı bulamadığımızdan, buradaki tanıtımı 2003 yılı tespitlerimize göre yapmaktayız.

⁹³¹ Yapı içindeki mukarnaslı kubbe geçişlerinden de anlaşılacağı üzere orijinal örtü kubbe olmalıdır. Ayverdi güneydeki bölümün (“seki”), bitişiğindeki sofadan biraz daha dar tutulması sebebiyle, kare şekli bozulan mekânı örten kubbenin, elips olması gerektiğini belirtmektedir. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 500.

⁹³² Ali KILICI, “Havza Mustafa Bey İmaretini Önündeki Yapı Hakkında Gözlemler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)**, (Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı), C. 6, S. 25 (Özel Sayı), 2013, s. 31--326.

⁹³³ Ayverdi güneydeki odanın dış duvarının öne eğilmiş olduğunu isabetle kaydetmekte, sulak bir arazide bulunan yapının geçirdiği depremlerle zamanla eğilip büküldüğüne işaret ederek, aslı kesme taş olan duvar kaplamasının sivanarak kurtarılmaya çalışıldığına işaret etmektedir. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 501.

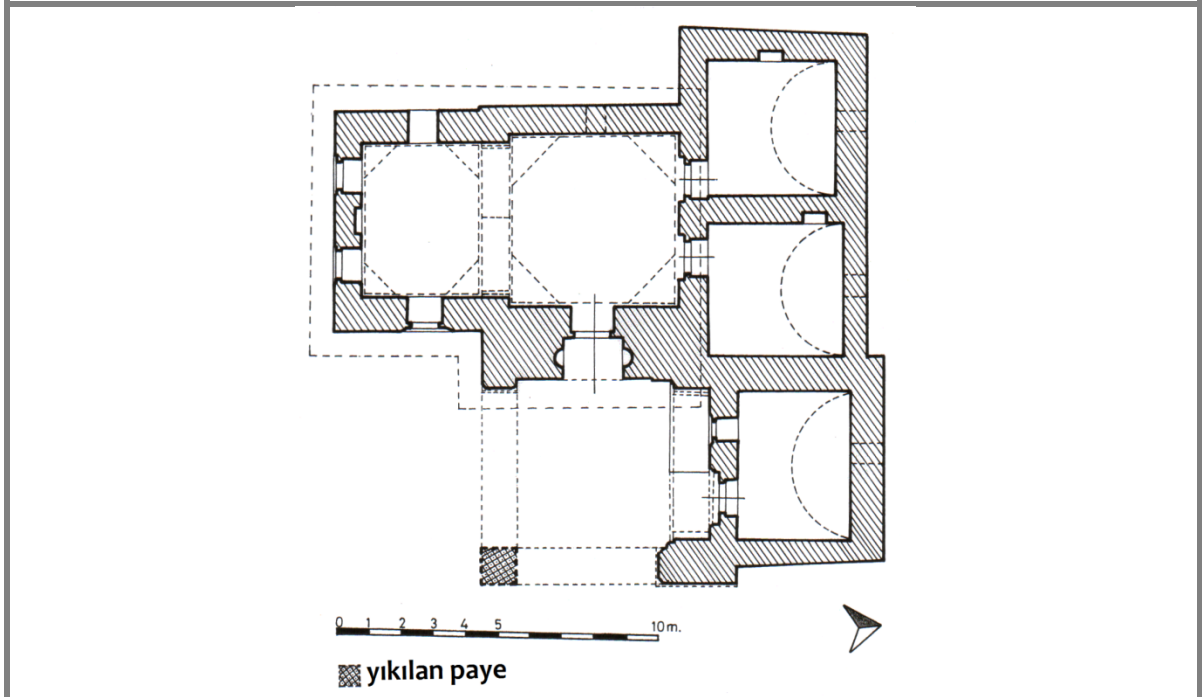
⁹³⁴ Son onarımın eseri boyama, orijinal görünümün algılanmasına engel olmaktadır.

⁹³⁵ Kuşatma kemeri iki renkli görünüm yeni boya ile sağlanmış olup taşların aslı rengi değildir. Aynı şekilde kavsara boşluğu da kahverengi yağlı boyayla boyanmak suretiyle çirkinleştirilmiştir.

⁹³⁶ Ayverdi’ye göre sofa bölümündeki geçişlerden sadece biri sağlam kalmıştır. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 498.

geçişlerin güzelliğini yok etmiştir. Sofanın kuzeyindeki hürelere geçit veren mermer çevrelikli basık kemerli kapıların üstünde, kör bir bursa kemeriyle kuşatılmış içi boş yüksekçe alınlıklar ilgi çeker (Foto.381). Bunlar odaların loş ve sade görüntüsüne nazaran süslü durmaktadır.

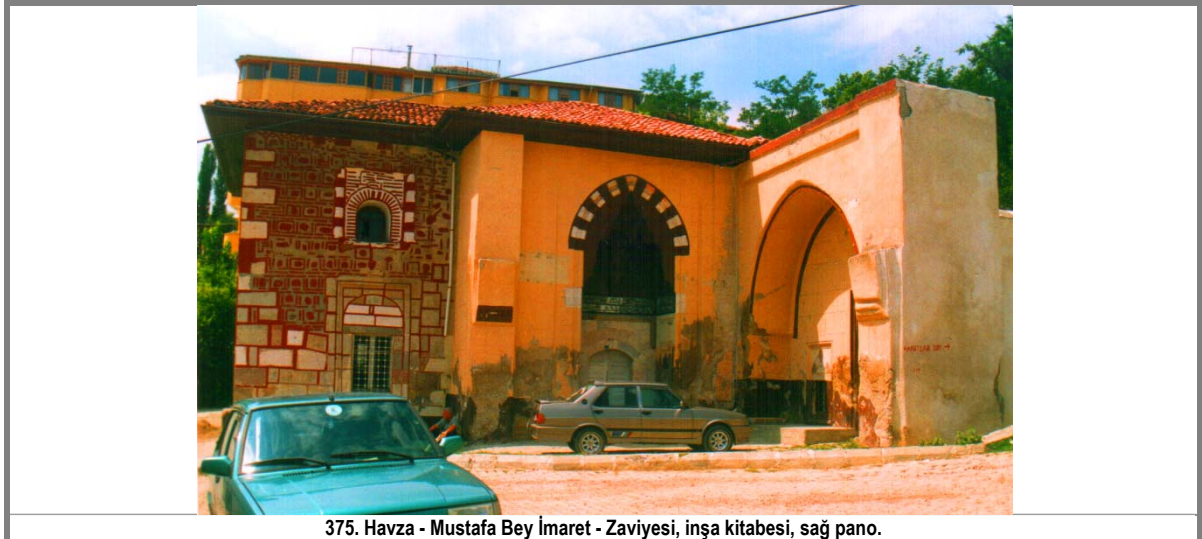
İmaretin kuzey kolunu oluşturan üç hücreye, doğu kenardaki hücrenin önündeki kapıyla ulaşılmaktadır. Derince geniş ve yüksek bir sivri kemer içerisine açılan cephenin sağ kenarında yer alan kapı, diğerine nispetle hayli küçük tutulmuştur. İnce silmeli bir çevrelik içine alınan kapının basık kemerli açıklığı üstünde, ortası sarkıtılmış yedi sıralı mukarnas dizisi yer almaktadır (Foto.380). Yanyana iki mukarnaslı üçgen şeklindeki düzenleme, duvar yüzeyinden içe çekilmek suretiyle meydana getirilmiş olup, alışıldık küresel kavsaralardan farklı bir görünüm vermektedir. Kapının solundaki ince silmelerle çevrili pencere lokmalı demir şebekeli dikdörtgen açıklıklı olup, üç dilimli kör kemerli bir alınlığa sahiptir. Daha önce değindiğimiz üzere sofa ve yapı dışıyla irtibatı kurulan hürelere, içte ve dışta son derece sade bir mimari sergilerler. Hürelere beşik tonozlarının dışa yansıtılış biçimleri ilgi çekicidir. Doğu hücre üçgen şeklinde çift kırma, diğerleri yarım daire şeklinde alışılmadık bir görüntü vermektedir. Kuzey duvarı boyunca yuvarlak kemerli birer üst pencereyle yetersiz bir şekilde aydınlatılan hürelere doğudaki hariç olmak üzere, ikisinde birer niş görülmekte idi. Hürelere birbirine bağlayan muhdes kapıların açılmasıyla niş düzeni bozulmuştur.

82. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

374. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, güneydoğudan.

375. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, sağ pano.

376. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, orta pano.

377. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, sol pano.

378. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, doğu cephe.

379. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, güney cephe.

380. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, küçük kapı.

381. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, tabhane kapıları.

382. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, sofa taçkapısı.

383. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi sofası, kubbe geçişleri.

384. Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, restorasyonu sonrası.

NAMAZGÂH

VEZİRKÖPRÜ KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA NAMAZGÂHI

Yapı, Namazgâh Mahallesi'nde, Namazgâh Camii'nin 40 m. kadar güneyinde bulunmaktadır⁹³⁷(Foto.385). Yapı kentsel sit alanının güney ucunda bulunmaktadır. İlçenin tarihte olduğu gibi bugün de ticari çekirdeğini ve merkezini teşkil eden Vezirköprü Bedesteni ve Arastası'nın etrafında gelişen kentsel ticari sit alanının 250 m. kadar güneye düşen bu kesimin, namazgâhın inşa edildiği yıllarda ilçenin meskûn mahal sınırında olduğunu düşünmekteyiz (Harita.5). Namazgâhın inşa kitabesi yoktur. Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen H. Evahiri Şehri Zilkade⁹³⁸ 1064 / M. Ekim 1654 tarihli iki sayfa Osmanlıca vakfiyede⁹³⁹ geçen "*kasaba-i mezkurede bina ettiğim musallata...*" şeklindeki ifadelerinden Paşa'nın Vezirköprü'de bir namazgâh inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Vakfiyede geçen 1654 yılı Mehmed Paşa'nın⁹⁴⁰ 1651 yılı civarında Köstendil Sancağı Beyliğinden azledilerek 1655'de Trablusşam Valiliğine atanıncaya kadar, Köprü'de ikamet ettiği döneme rastlamaktadır. Paşa'nın bu yıllarda eşinin memleketinde hayır ve imar işleriyle meşgul olduğu görülmektedir.⁹⁴¹ Hüseyin Hüsameddin'e göre namazgâh, Köprülü Mehmet Paşa tarafından sadrazamlığı sırasında yaptırılmıştır.⁹⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1317 / M. 1899–1900 tarihli bir belgede Paşa'nın ilçede yaptırdığı bir namazgâh ve meydan çeşmesinden söz edilmektedir.⁹⁴³ Köprülülerle ilgili araştırmasıyla tanınan V. Çabuk, Paşa'nın, Vezirköprü'de bir namazgâh yaptırdığını bildirilmektedir.⁹⁴⁴

Yakın zamanlara kadar kendi haline terk edilen namazgâh, 2008 yılı civarında çevre düzenlemesi ve küçük çaplı bir restorasyonla ihya edilmiştir. Restorasyondan önce duvarlar, minber ve mihrabın üst kesimlerdeki yıkılan yerler, tuğla ve betonarme ilavelerle tamamlanmış iken bunlar kaldırılarak duvarlar kesme taş harpuşta ile nihayetlendirilmiş aslına yakın bir görüntü sağlanmıştır.

Namazgâh, 6.40 m. uzunluğunda bir kible duvarı, bu duvarın doğu kenarında bir mihrap ve batı kenarında bulunan bir minberden müteşekkildir (Çiz.83). Bulduğu alanın zamanla yükselmesi nedeniyle yapının

⁹³⁷ Namazgâh Camii'ne isim veren namazgâhın vaktiyle şehir merkezinin güney doğu ucunda (veya biraz ilerisinde) kurulduğu düşünülebilir.

⁹³⁸ Zilkade ayının sonu.

⁹³⁹ Vakfiye, V.G.M.V.K.A.nde 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır. Aynı vakfiyeden paşanın bir semahane, bir su yolu yaptırdığı anlaşılmaktadır. Vakfiyede namazgâha biri Taşkale Camii'nin diğeri Orta Camii'nin hatipliğini de üstlenecek iki hatip atandığı görülmektedir.

⁹⁴⁰ Bilindiği üzere Köprülü Mehmed Paşa Osmanlı'nın meşhur sadrazamlarındandır. Aslen Arnavutluk'un Berat Sancağı'na bağlı Rudnik Köyü'nden olan paşanın hanımı Ayşe Hatun, Köprü (Vezirköprü) kasabasından olduğu ve Mehmed Paşa görevden azledildiği dönemleri burada geçirdiği için kendisine "Köprülü" denilmiştir. Osmanlı döneminde Köprülüler olarak bilinen vezirler ailesinin kurucusudur (K. YAŞAROĞLU, "Mehmed Paşa (Köprülü)" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1999, s. 160; A. R. ALTINAY, **Köprülüler**, İstanbul, 2001, s. 14-16). Genç yaşta devşirilerek sarayda Enderun'da yetişip, birkaç küçük çaplı memuriyeten sonra Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığında onun hazinecisi olan Paşa, daha sonra Amasya Sancak Beyliği, çeşitli voyvodalıklarda, ihtisap ağalığında, tophane nazırlığında, sipah ve silâhdar ağalıklarında bulundu. Çorum sancak beyi iken Bağdat seferine katılan (1638) paşa rikâb-ı hümayun kapıcılar kethüdası ve mirâhür, ardından yeniden Amasya Sancak Beyi iken vezirlik verilerek Trabzon Valiliği'ne tayin edildi. 1647'de Şam Mutesellimi, ardından Karaman Beylerbeyi olan paşanın bir süre Vezirköprü'de vakit geçirdiği bilinmektedir. Valide Turhan Sultan'ın kethüdası olan memleketlisi Mimar Kasım Ağa'nın gayretleriyle 1656'da sadrazam oldu (Mehmed Süreyya, "Mehmed Paşa (Köprülü)" mad., **a.g.e.**, C. 4, s. 1061; Şemseddin Sami, **Kamûs'ül-Â'lam**, C. V, İstanbul, 1314, s. 3907). Beş yıl kadar süren sadaretinde "siyasî ve askeri disiplin tesisinde büyük gayret gösterdiği" (M. İLGÜREL, "Köprülü Mehmed Paşa" mad., **T.D.İ.A.**, C. 26, İstanbul, 2000, s. 258) kaydedilen paşanın hayır işlerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Macaristan'da, Erdel'de Arad Kasabası'nda, Şam Eyaleti'nde Cisuşugur'da, Limni Adası, Lefke, Yanova, Rudnik, İstanbul, Bozcaada, Geyve, Kastamonu, Akhisar, Turhal, Osmancık, Vezirköprü, Bolu, Bilecik, Gümüşhacıköy, Taraklı, Safranbolu ve Antalya'da vakıfları bulunan (Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l- Vukuat** (Sadeleştirilen ve Açıklamaları Ekleyen, N. ÇAĞATAY), C. I - II, Ankara, 1992, s. 310; K. YAŞAROĞLU, a.g.m., s. 162; N. SAKAOĞLU, "Köprülüler" mad., s. 93; V. ÇABUK, **Köprülüler**, s. 70) paşanın İstanbul'da yapımını başlattığı külliyesinin bazı bölümlerini oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın tamamlattığı bilinmektedir (H. KOÇ, "Köprülü Kütüphanesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 90. 31). Ekim 1661'de Edirne'de seksen küsur yaşında vefat eden Paşa, İstanbul-Çemberlitaş'taki türbesine defnedilmiştir (Hâfiz Hüseyin Ayvansarayî, **Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Rical**, (hazırlayan, F. DERİN), İstanbul, 1978, s. 12 – 13; A. V. ÇOBANOĞLU, "Köprülü Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 90; İ. H. DANIŞMEND, **a.g.e.**, C. 3, s. 429; M. O. BAYRAK, **İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar**, İstanbul, 1979, s. 50). Paşaya ait bir vakfiye ve kapsamlı bir vakif defterine daha önce çeşmeler bahsinde değinmiştik. Paşanın hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için yukarıdaki eserlere ilaveten ayrıca bkz. M. T. GÖKBİLGİN, a.g.mad., s. 892 -897; İ. H. UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C. III/2, Ankara, 1995, s. 414-18; İ. H. DANIŞMEND, **a.g.e.**, C. 5, s. 42-43.

⁹⁴¹ Paşanın ilçedeki vakıfları konusunda Vezirköprü Namazgâh Çeşmesi bahsine bakılabilir.

⁹⁴² Yöreye ilgili yayınlarda adından söz edilmeyen namazgâh Amasya tarihinde "*Köprülü Mehmed Paşa, sadrazamlığı sırasında, bu köprü şehrin imar ettirmek için çok gayret sarfetmiştir. Bu meydana, şehrin doğu tarafında, büyük bir namazgâh ve fakir fukara için yemekhane yaptırmıştır...*" şeklinde geçmektedir. Bugün tarihi dokunun güneydoğu ucunda (günümüz Vezirköprü'sünün ortasında) bulunan namazgâhın yeri H. Hüsameddin'in tarifine uymaktadır. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C.1, s. 308-309.

⁹⁴³ B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 29. Belgede geçen çeşmenin "Namazgâh Çeşmesi" adıyla bilinen çeşme olabileceğine daha önce değinmiştik. Belgeden namazgâhın bu tarihte kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

⁹⁴⁴ V. ÇABUK, **Köprülüler**, s. 70.

mevcut zemin kotu, 1.7 m. kadar aşağıdadır. Günümüzde yapıya son restorasyonda yapılan basamaklarla inilmektedir. Restorasyondan önce kible duvarı haricinde yapı, üç yönden briketten yapılmış muhdes bir duvarla çevrili idi. Kible duvarıyla aynı uzunluktaki briket duvarın sınırladığı alan, 6.40 x 4.70 m. ölçülerinde yatık bir dikdörtgen şeklindeydi. Restorasyonda hemen hemen aynı ölçülerde bırakılan namazgâh zeminine üç yönden inen basamaklar, görünümü biraz değiştirmiştir. Namazgâhın önünde yer alan ve yakın zamanda yapılan Köprülü Mehmet Paşa Camii arsasının (belki bir kısmı), vaktiyle namazgâh alanına dahil olması beklenir.⁹⁴⁵ Zira Hüseyin Hüsameddin'in "büyük bir namazgâh" şeklindeki ifadelerine şimdiki küçük alan uymamaktadır. Namazgâha 30-40 m. kadar mesafede yer alan ve kitabesinde "Sahibü'l Hayrat Muhammed Ağa Sene 1052" ifadeleri bulunan 1642-43 tarihli bir çeşmenin namazgâhla birlikte Köprülü Mehmed Paşa tarafından yapılmış olabileceği akla gelirse de vakfiyede çeşmenin anılmaması, aradaki tarih farkı, baninin çeşme kitabesinde "ağa" unvanıyla anılması izaha muhtaçtır. Eldeki belge ve işaretler çeşmenin namazgâha aidiyeti konusunda kesin bir kaniya varmak için yeterli gözükmemektedir.

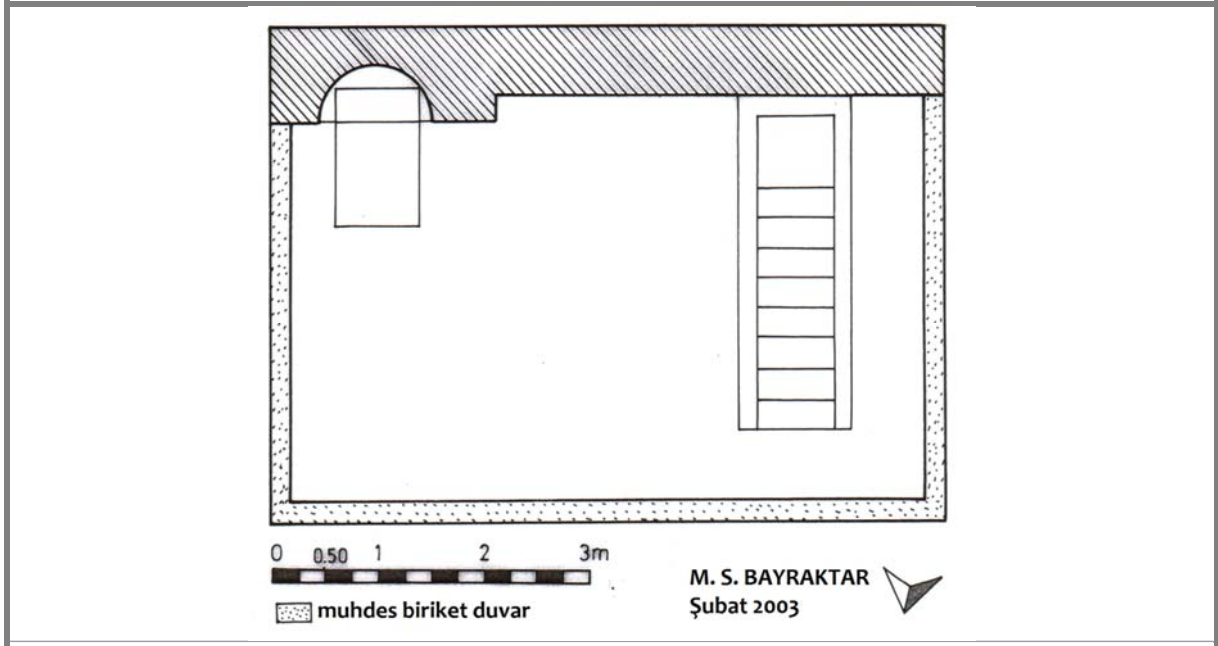
Namazgâhın çeşitli kesimlerinde farklı inşa malzemeleri kullanılmıştır. Kible duvarı ile minberin korkuluk ve basamak haricindeki orijinal kesimlerinde moloz taş görülür. Mihrapta, minberin korkuluk ve basamaklarında kesme taş, minberin bazı kesimlerinde ise devşirme blok taş kullanılmıştır.

Mihrap yarım daire şeklindeki basit bir niş ve sivri kemerle kuşatılan yalın bir kavsaradan oluşur (Foto.386). Kırmızımtırak düzgün kesme taş⁹⁴⁶ işçiliğin görüldüğü mihrabın önünde; 1.37 x 0.74 m. ölçülerinde, 0.10 m. kalınlığında, üzeri kabartılarak bezenmiş, tek parça, blok bir kesme taş bulunmaktadır (Foto.386). Blok taşın bir secde yeri olarak tasarlanmış olabileceği akla gelmektedir. Alt ve üstte yalın birer bordürle sınırlanan taşın ortasında, üç selvi ağacı ve birinin içerisinde hançer tasviri bulunan, iki büyük daire yer almaktadır. Oldukça yalın işlenen motiflerin üzerinde, herhangi bir detay görülmez.

Minberin köşk ve yukarı kesimindeki betonarme kesimler yakın zamanlarda yapılmıştır (Foto.385). Son restorasyonda bu kesimlere dokunulmamıştır. Orijinal kesimlerde; korkuluk ve basamaklarda kesme taş, diğer yerlerde moloz taş kullanılmıştır. Basamaklardaki taşlar kırmızımtırak, korkuluktakiler ise beyazdır. Korkuluklardaki blok beyaz kesme taşlar antik devre ait yapı kalıntılarından devşirme olmalıdır. Korkuluk ve köşkü kuşatan büyük blok taşlar, dövme demir kenetlerle raptedilmiştir. Yan yüzleri sağır moloz taş dolgudan ibaret minberde, süs unsuru görülmez.

⁹⁴⁵ Hüseyin Hüsameddin'in "büyük bir namazgâh" şeklindeki ifadelerine son restorasyonda kaldırılan muhdes briket duvarla çevrili küçük alan uymamaktadır. Bu duvarın cami inşaatı sırasında çekilmiş olabileceği akla gelmektedir. Kitaptaki çizimimiz namazgâhın son restorasyondan önceki briket duvarla çevrili zamana aittir.

⁹⁴⁶ Karacaören taşı olduğu anlaşılan kırmızımtırak taş, ilçe ve yakın bölgede başka yapılarda da görülmektedir. Benzer şekilde selvilerle bezeli aynı renk, bezeme ve işçilikteki taşlar Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi Ayşe Hatun tarafından yaptırılan Vezirköprü'de Kale Camii (1696) ve Bafra Ulu Camii (1675-76) minarelerinin şerefe korkuluklarında da görülmektedir.

83. Vezirköprü - Köprülü Mehmed Paşa Namazgahı plâni.

385. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, doğudan.

386. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, minber ve mihrabı.

HAMAMLAR VE KAPLICALAR⁹⁴⁷

BAFRA - ÇETİNKAYA BELDESİ HIZIR BEY HAMAMI

Hamam, Bafra'nın 14 km. kadar batısına düşen Hasırlı Köyü'ne bağlı Kümbet Tepe mevkiinde, Bafra'ya 2 km. mesafede, aynı adlı türbenin 80 m. kadar güneydoğusunda yer almaktadır (Foto.387). Yapının inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız hamamın, kuzeyindeki Candaroğlu İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey'e ait olduğunu düşündüğümüz türbesiyle birlikte veya yakın tarihlerde yapılmış olabileceği akla gelmektedir. Her iki yapının da Hızır Bey adıyla anılmasına bakılarak, Hızır Bey'in Bafra'ya hakim olduğunu bildiğimiz 1411–1420 arasında, türbe ve hamamı birlikte yaptırmış olabileceği düşünülebilir.⁹⁴⁸ Bazı kesimleri yıkılan hamamın, geri kalanı da yıkılmaya yüz tutmuş durumda, kendi haline terk edilmiştir. Yapının içini ve çevresini saran ağaç ve dikenli çalılar mevcut yapının etraflıca incelenmesini engellemekte, daha da önemlisi, duvarları çatlatmaktadır.

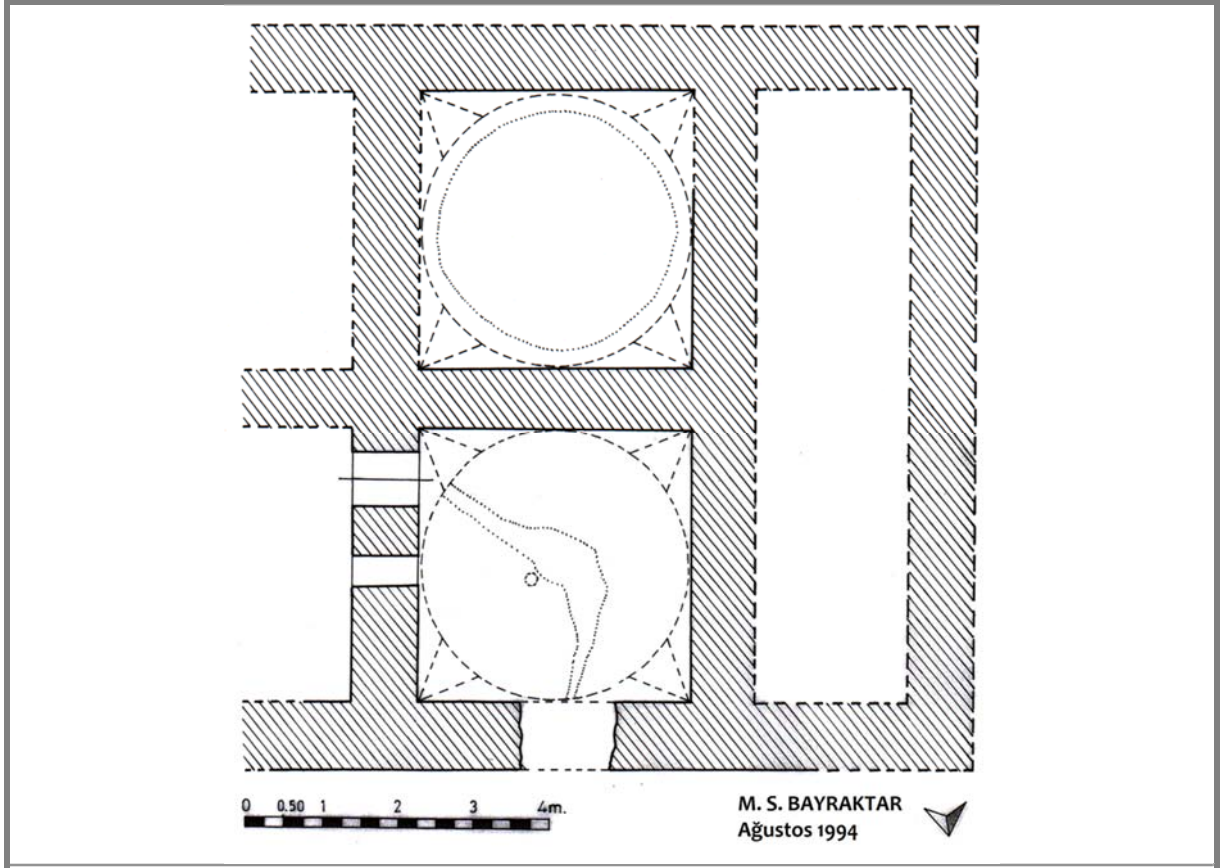
Kuzeyden güneye doğru hafif meyilli bir alanda kurulan hamam, yer yer tuğlanın da görüldüğü moloz taşla inşa edilmiştir. Mevcut haliyle 9.15 x 9.55 m. ölçüsündeki yapının duvarlarının kalınlığı 0.85 m.dir (Çiz.84). Bugün kuzeyde cephe ortasında yer alan basit bir kapıyla (Foto.388) ulaşılan, üçgenlerle geçilen kubbeye örtülü, bir hücreye girilir. Bunun gerisinde aynı ölçülerde (3.55 x 3.55 m.) yine üçgenlerle geçilen, sadece etek kısmı günümüze ulaşabilmiş bir kubbeye örtülü bir başka hücre mevcuttur. Bunların batısında, duvarları zemine kadar yıkılmış, külhan olabilecek, uzunca bir bölüm yer alır. Doğuda ortadaki kubbeli iki hücrenin bitişiğinde, yine zemine kadar yıkılmış duvar kalıntılarıyla, önceki iki hücre duvarlarının dış yüzüne bindirilmiş, bir kemer kalıntısı görülmektedir. Yapının içini saran çalı ve ağaçlar kaldırılıp bir kazı yapılırsa, hamamın diğer kısımlarının izlerini görmek mümkün olacaktır.

Mevcut haliyle batısında külhan olabilecek uzun dikdörtgen bir alan ile bunun doğusunda kubbeli iki küçük hücrenin bulunduğu yapının, mekân düzeni tam olarak anlaşılammamaktadır. Kubbeli kesimler halvet hücreleri olmalıdır. Bunlardan kuzeydekinin kuzey cephesindeki dar kapı açıklığının çevresi tahrip olmuş, aslı kemerli olabilecek açıklık üstü ise kubbe çatlağıyla birlikte yıkılmıştır. Bu hücrenin doğu kenarında bir başka kapı açıklığı ve bir pencere yer almaktadır. Hücreyi örten kaburgalı kubbe doğu ve kuzeyde çatlayıp tehlikeli bir şekilde açılmıştır.⁹⁴⁹ Mevcut haliyle kubbenin ortasında, üçlü altıgen tepe ışıklıkları bulunur. Bunlardan sadece biri sağlamdır. Dıştan kaplaması dökülen kubbenin geçişlerinde, yüzeyleri baklava şeklinde kabartılan prizmatik üçgenler, kubbe eteğinde ise zikzaklar ve üçgen şeklinde dekoratif bir kuşak yer almaktadır. Hücrenin içindeki sıvalar büyük ölçüde dökülmüştür. Diğer hücrenin kubbesi etek kısmındaki az bir kısım hariç olmak üzere tamamen yıkılmıştır. Mevcut yapıda yukarıda anlattıklarımızın dışında dekoratif veya kayda değer başka bir unsur görülmemektedir.

⁹⁴⁷ Vezirköprü ve Ladik'te bulunan hamamlar daha önce tarafımızdan yayınlanmıştır. Bkz. M. S. BAYRAKTAR, "Vezirköprü ve Lâdik'te Osmanlı Dönemi Hamamları", *XV. Uluslararası Katılımlı Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, C.I, (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 19-21 Ekim 2011), 2012, s. 155-167.

⁹⁴⁸ Tarihler ve geniş bilgi için türbeler bahsine bakılabilir.

⁹⁴⁹ Açıklık 0.30–0.40 m.ye kadar varmaktadır.

84. Bafra - Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı plâni.

387. Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı, güneydoğudan.

388. Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı, kuzey cephe.

SAMSUN ŞİFA (VAKIF / YEKTA) HAMAMI

Hamam, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, Eski Belediye Sarayı karşısında, Süleyman Paşa (Medrese) Camii bitişiğinde bulunmaktadır (Foto.389). Yapının inşa kitabesi yoktur. Yöresel yayınlarda adından söz edilmeyen yapının, inşasına ışık tutacak bir belgeye rastlayamadık. Bitişindeki cami ve medresenin banisi olan Hazinedârzâde Süleyman Paşa'ya ait H. 1228 (M. 1813-14) tarihli vakfiyede⁹⁵⁰ adı anılan yapının, bu tarihte mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hamamın kubbe ve tonozlarında açılan ışıklıkların eteklerde görülmeyip sadece tepelerde açılması, az sayıda ve nispeten kaba şekillerde yapılmalıklarına bakarak,⁹⁵¹ yapının 15. yüzyılda; erken Osmanlı döneminde inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. 1975'li yıllarda elden geçirilen⁹⁵² yapının şimdiki soyunmalığı, belirtilen yıllardan kalmadır. Hamam, halen kullanılmaktadır. Uzun yıllar üç yönden yeni dükkânlar kuzeyden Hazinedârzâde Süleyman Paşa (Medrese) Camii arasında kalmış iken 2014 yılında başlayan halen devam eden ve Samsun Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılan çevre düzenlemesiyle, belirtilen muhdes dükkânlar ve ekler kaldırılarak yapı etraftan görünür hale getirilmiştir.

Sonradan ilave edilen soyunmalık hariç tutulursa 14.80 x 18.60 m. ölçüsündeki yapı dıştan, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen şeklindedir (Çiz.85). Kuzeyde Süleyman Paşa (Belediye) Camii, diğer yönlerde yakın zamanlara kadar bitişiğindeki yeni dükkânlarla⁹⁵³ sarılan yapının soyunmalığına iki kapıyla ulaşılmaktadır. Bunlardan ana giriş olarak kullanılanı batı kapı, Necip Bey Caddesi'ne bakmaktadır. Doğudaki, eskiden bitişikteki dükkânlar arasında kalan küçük bir boşluğa açılmaktadır. Gerek bu kapılar, gerekse bunların açıldığı çift katlı ahşap konstrüksiyonlu soyunmalıkta, orijinal bir unsur görülmez.⁹⁵⁴ Yapıyı dıştan saran dükkânlar ve içteki sıva inşa malzemesini gizlemekteydi. 2014 yılındaki çevre düzenlemesi sırasında yapının etrafını saran muhdes dükkânlar kaldırılmış moloz taş malzeme görünmüş dahası yapı etraftan görülebilir hale gelmiştir.

Soyunmalığın güneydoğu köşesindeki basit yuvarlak kemerli bir kapıyla Türk üçgenleriyle geçilen kubbeye örtülü, ılıklığa ulaşılır. Kubbenin ortasında büyükçe beşgen, etrafında dikdörtgen şekilde dört küçük ışıklık açılmıştır. Bu hücrenin güneyindeki basit yuvarlak kemerli başka bir kapıyla, hâlihazırda tıraşlık ve helâ olarak kullanılan beşik tonozla örtülü bir başka hücreye geçilmektedir.

Ilıklığın⁹⁵⁵ batısındaki kemerli bir kapıdan, sıcaklığa girilmektedir. Sıcaklık, göbek taşının bulunduğu, kubbeye örtülü bir merkez, üç yanında beşik tonozlarla örtülü eyvanlar ve köşelerde kubbelerle örtülü üç halvetten oluşmaktadır (Çiz.86-87). Ilıklıktan girilince sıcaklığın kuzey eyvanına ulaşılır. Üç yanında seki ve yeni birer kurna bulunan eyvanın tonozunun ortasında büyükçe dikdörtgen açıklıklı bir ışıklık yer alır. Diğer eyvanların ışıklık düzeni de aynıdır.

Sıcaklığın ortasındaki kare alan, üçgenlerle geçilen, sekizgen kasnaklı bir kubbeye örtülüdür. Kasnağın dört yönünde birer pencere açılmıştır. Kubbenin ortasında büyükçe beşgen, etrafında ise iki sıra halinde dikdörtgen şeklinde, sekizden on altı ışıklık açılmıştır (Foto.390). Hamamın diğer ışıklıklarında olduğu gibi bunlar da dıştan içe doğru genişleyen mazgal şeklinde olup, dıştan düz yüzeyli camlarla kapalıdır. Sıcaklığın ortasında mermer kaplı, altıgen bir göbek taşı yer alır. Hamamın zemini, göbek taşında olduğu gibi mermer kaplıdır.⁹⁵⁶

Batı eyvanın sağ ve solunda bulunan halvetlere, sıcaklığın merkez karesine bakan, köşelere yerleştirilmiş sivri kemerli dar kapılarla geçilmektedir. Hamamın güneydoğu kesimine düşen diğer (üçüncü) halvetin girişi, güney eyvanla ortak duvar ortasında olup, bu açıdan bir fark belirlemektedir. Halvet iki parçalı üçgenler üzerinde

⁹⁵⁰ V.G.M.V.K.A., Haremeyn (4) adlı ve 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı vakfiye.

⁹⁵¹ Işıklıklarla ilgili olarak bkz. Y. ÖNGE, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, s. 65.

⁹⁵² V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde 55.01/9 numaralı dosyadaki 1975 tarihli rölöve ve restorasyon projelerinde, aslı tek katlıyken restorasyonda çift katlı olarak yenilenen soyunmalığın, genişçe bir ışıklığı bulunan kırma çatıyla örtülü olduğu görülmektedir.

⁹⁵³ Yukarıda sözü edilen vakfiyede hamamın civarında beş dükkândan söz edilmektedir. Bunların şimdiki dükkânların yerindeyken zamanla yenilenmiş olabilecekleri akla gelmektedir.

⁹⁵⁴ 1975 yılındaki restorasyonda yenilenen soyunmalıkta görüldüğü belirtilen bazı izlere ve Hazinedârzâde Süleyman Bey vakfiyesine işaretler, burada yapının "Yekta Hamam-ı Kebir" adıyla anıldığına bakılarak yapının orijinalde çifte hamam olabileceğine işaret edilmektedir. (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.01.01/9 numaralı dosyadaki V.E.E.F.). Fişte soyunmalığı izler hakkında herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Araştırmamızda zemin ve duvarları muhdes müstemilatıyla kaplanmış durumdaki soyunmalıkta, bu türden bir iz rastlayamadık.

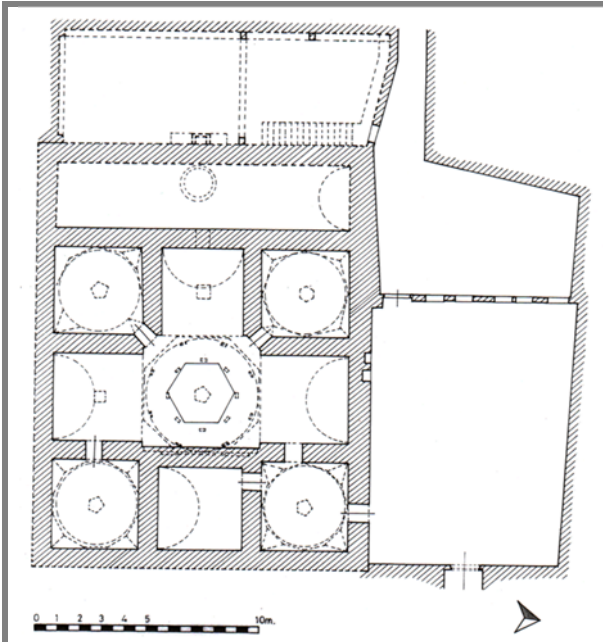
⁹⁵⁵ Bu hücrenin duvarları yakın zamanlarda betebeyle kaplanmıştır.

⁹⁵⁶ Mermer kaplama yakın zamanlarda yenilenmiştir.

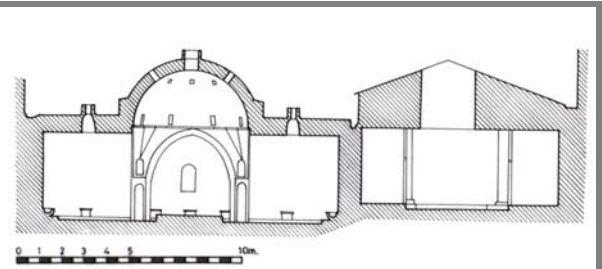
hafifçe yükselen bir kasnak ve kubbeye örtülüdür.⁹⁵⁷ Kubbenin ortasında beşgen, etrafında birinci sırada beş dikdörtgen, ikinci sırada aynı şekilde ancak doğudaki sonradan kapatılan üç ışıklık yer almaktadır.

Diğer iki halvette dört yanda sekiler, duvar ortalarında yeni birer kurna yer alır. Kubbe geçişleri Türk üçgeni olmakla birlikte her iki halvetin köşelerindeki kubbe geçişlerinin iki, üç ve dört parçalı üçgenler şeklinde, birbirlerinden farklı oldukları dikkat çekmektedir. Kubbelerin sadece ortalarında büyükçe birer ışıklık görülür. Bunlar, sağdaki halvet kubbesinde altıgen, soldakinde ise beşgendir.

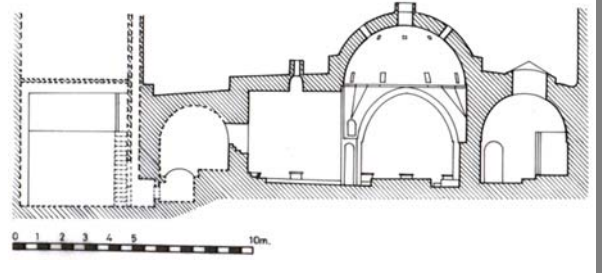
Hamamın batı yüzüne bitişen beşik tonozlu külhan ve önündeki betonarme odunluğun, kayda değer bir yanı yoktur. Hamamın üst örtüsü, bugün onarımlardan kalma beton şap ile sıvanmıştır (Foto.389). Sıcaklığın orta kubbesiyle soğuk halvet haricindeki kubbeler, kasnaksızdır. Diğerlerinin kasnakları yüksek tutulmuştur. Epey bir tamir gören yapının, baca, ışıklık gibi detaylarında da kayda değer orijinal bir unsur göremedik. Tepe ışıklıklarının ortada bulunanlarının küçük bir baca gibi yüksekçe (ışık bacaları şeklinde) tutuldukları görülmektedir. Yapıda herhangi bir süs unsuru görülmez.

85. Samsun - Şifa Hamamı plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

86. Samsun - Şifa Hamamı kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

87. Samsun - Şifa Hamamı doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

389. Samsun - Şifa Hamamı.

390. Samsun - Şifa Hamamı, sıcaklık kubbesi.

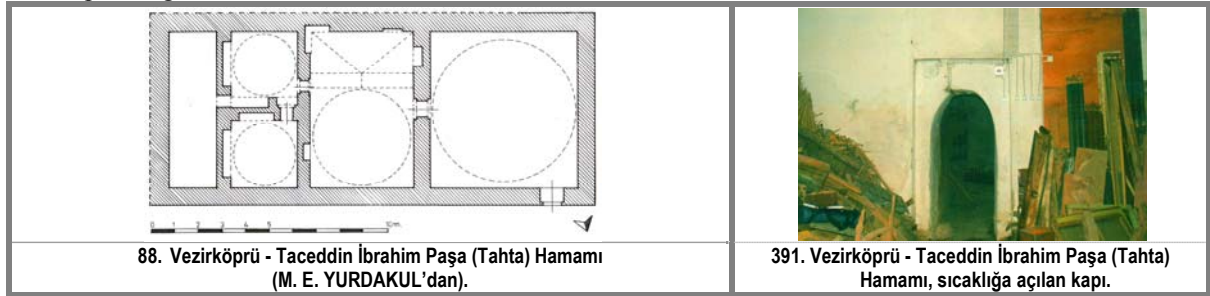
⁹⁵⁷ Diğerlerinden farklı olarak serince tutulan ve bugün “soğuk halvet” denilen, seki ve kurnaların bulunmadığı, zemininden kirli su çıkan halvetin içine, duş usulü yıkanmaya mahsus muhdes mermer perdeler çekilmiştir.

VEZİRKÖPRÜ TACEDDİN İBRAHİM PAŞA (TAHTA) HAMAMI

Hamam, ilçe merkezinde Çanaklı Mahallesi'nde, Taceddin İbrahim Paşa Camii'nin 50 m. kadar kuzeydoğusundaki bir evin bodrum katında bulunmaktadır. Yapıyı bugün, dışarıdan görmek mümkün değildir. Cami bahsinde de değindiğimiz üzere hamam Taceddin İbrahim Paşa adına düzenlenen vakfiyeye⁹⁵⁸ göre, Taceddin İbrahim Paşa⁹⁵⁹ tarafından yaptırılarak camiye vakfedilmiştir. Camide olduğu gibi inşa kitabesi bulunmayan yapının vakfiye tarihi olan 1495 yılından kısa bir süre önce yaptırılmış olabileceğini kabul edilebiliriz. 1983 yılında Yurdakul⁹⁶⁰ tarafından plânıyla birlikte yayınlanmıştır. İ. A. Yüksel, 1495 tarihli vakfiyeye dayanarak hamamın Taceddin Paşa tarafından cami ve diğer yapılarla birlikte bir külliye dahilinde inşa edildiğini bildirmekte, içerisine girilebildiğini fakat ölçü almanın mümkün olmadığını ayrıca belirtmektedir.⁹⁶¹ Bugün özel mülkiyette bulunan yapının üstündeki evin hamamın kubbelerinin kaldırılarak yaklaşık kırk yıl önce inşa edildiğini öğrendik.⁹⁶²

Mevcut bölümleriyle yaklaşık olarak 18.90 x 8.30 m. ölçülerinde; dikine dikdörtgen şeklindeki hamamın, inşa malzemesi, sıva sebebiyle görülemez de benzerleri gibi duvarların moloz taş, yıkılan üst örtünün tuğla olabileceği düşünülebilir. Yapıya üstünde bulunan evin batı cephesindeki merdivenlerden geçip, kuzeye bakan bir kapıyla ulaşılmaktadır (Çiz.88). Kapıdan girildiğinde kareye yakın genişçe bir mekânla karşılaşmaktadır. Batısındaki sivri kemerli kapı açıklığıyla hamamın içine girilen bu kesim soyunmalık bölümüdür. Günümüzde depo olarak kullanılan soyunmalıkta orijinal tek husus yukarıda değindiğimiz kapıdır (Foto.391). E. Yurdakul'un plânında soyunmalık pandantiflerle geçilen kubbeye örtülü gösterilmektedir. Kapıdan girildiğinde sağı yarım çapraz tonoz, ortası kubbeye örtülü bir mekân bulunmaktayken (Yurdakul'un plânına göre) sonradan kubbeli kesime muhdes bir duvar çekilip, sol tarafın bir hücre şeklinde değerlendirildiği görülmektedir. E. Yurdakul'un plânında kuzeyde görülen niş kaldırılarak yerine bir kapı açılmıştır. Orijinalliği bozulmadan önce bu kesimin sağ tarafının helâ- traşlık, geçiş niteliğindeki ortasının ise ılıklik fonksiyonunu karşıladığını düşünmekteyiz. Bu kesimlerde duvarlarda üç niş yer alır. Kuzeye doğru ilerleyerek sivri kemerli bir kapıdan kare şeklinde yine yıkılmadan önce kubbeye örtülü olduğu anlaşılan küçük bir hücreye ulaşılmaktadır. Batı ve kuzeyinde bir nişle teşkilatlandırılan ve halvet olabileceği anlaşılan hücrenin kuzeyindeki bir başka sivri kemerli kapıdan, bunun benzeri bir başka halvete geçilmektedir.⁹⁶³ Halvetlerde dilimli kemerli, genişçe nişler dikkat çeker. Bunların arkasında sağdaki halvetle bir pencere bağlantısı olan külhan yer alır.⁹⁶⁴

İçeride yeni bir sıvayla kaplı hamamda, hiçbir süsleme unsuru yoktur. Büyükçe bir soyunmalık bunun ilerisinde, ılıklik, tuvalet-traşlık, iki halvet ve külhandan oluşan yapının mekân düzeni, tam simetrik olmasa da derli toplu bir görünüm vermektedir.

88. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı
(M. E. YURDAKUL'dan).

391. Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı, sıcaklığa açılan kapı.

⁹⁵⁸ Vakfiye ve caminin tarihçesi için ilgili bölüme bakılabilir.

⁹⁵⁹ Taceddin İbrahim Paşa hakkında cami kısmında bilgi vermiştik.

⁹⁶⁰ M. E. YURDAKUL, "Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları İle Vâkıfın Merzifon'da İnşa Ettirdiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1983, s. 1619-1629, Levha 497-500. Yurdakul, Taceddin İbrahim Paşa adına kayıtlı vakfiyede geçen yapılarla ilgili bölümde imaret-cami ile birlikte hamamdan da söz etmektedir. Hamamın mimari tanımına girmeyen araştırmacı, yapının plânını yayınlamıştır. Hâlihazırda yapıya uygun plânı kontrol ederek kullanmayı uygun gördük. Esasen buna mecbur kaldık. Zira yaşlı ve hasta olan hamam sahibi, yapı üzerinde kısa bir süre çalışabileceğimizi bildirdiğinden, plânı şekil itibarıyla kontrol edip birkaç ölçü olarak çalışmamızı tamamladık. Bu vesileyle hamamın sahibi Kemal KAYALIOĞLU'na bir kez daha teşekkür etmek isterim.

⁹⁶¹ İ. A. YÜKSEL, a.g.e., s. 407-10.

⁹⁶² Kayalıoğlu, hamamı uzun yıllar atıl bir vaziyette tuttuğunu, şimdilerde içindeki hafriyatı boşaltıp, duvarlarını sıvayarak yapıyı hizmete açacağını ifade etmiştir. 2002 yılında hafriyatın hafriyatın tamamlandığını, sıvanın ise kaba sıvası bitmiş olarak devam ettiğini gördük. Kemal Bey hafriyat sırasında yapının içinde birkaç kamyon toprak çıkarıldığını, içerideki rutubetin önlenmesine yönelik olarak, güneyde duvara küçük bir delik açtıklarını ve kayda değer bir mimari elemana tesadüf etmediklerini belirtmiştir.

⁹⁶³ Bu hücrenin gerideki ılıkliğe bakan duvarındaki kapı açıklığı yakınlarda yapılan hücreye geçit vermektedir.

⁹⁶⁴ Külhana giremedik.

LÂDİK ESKİ HAMAM

Hamam, ilçe merkezinde, Yeni Cami Mahallesi'nde, Şair Baki Sokak'ta bulunmaktadır (Foto.392). İnşa kitabesi bulunmayan ve halkın "Eski Hamam" adıyla andığı yapının, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Evliya Çelebi Lâdik'te iki hamamdan söz etmektedir. Bunlardan "Eski Hamam" adıyla zikrettiği hamam, bu yapı olmalıdır.⁹⁶⁵ Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nde geçen iki hamamdan ilki "*Bahşi Mahallesi'nde, Amasya Valisi Şehzade Sultan Ahmed'in annesi Bülbül Hatun tarafından H.915 / M.1509'da bir cami-i şerif ve bir hamam yaptırılarak, vakıfları tanzim edilmiştir*" şeklinde geçmektedir.⁹⁶⁶ Yerel yayınların bir kısmında yapının II. Bayezit'in annesi,⁹⁶⁷ bir kısmında ise eşi Bülbül Hatun⁹⁶⁸ tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.⁹⁶⁹ Yapının mimari özellikleri, belirtilen tarihe uygun düşmektedir. Hüseyin Hüsameddin'in ifadelerine göre yapının II. Bayezit'in eşi Bülbül Hatun⁹⁷⁰ tarafından, halen kendi adıyla anılan camiyle birlikte H. 915/M. 1509'da yaptırıldığını kabul edilebiliriz. 1970'li yıllara kadar kullanıldığı anlaşılan⁹⁷¹ hamam, epey bir hasar⁹⁷² görmekle birlikte orijinaldir. Bugün şahıs⁹⁷³ mülkiyetindeki yapı, aynı şahıslara ait evin hemen yanında bulunmaktadır.

14.40 x 31.50 m. ölçülerinde, dikine dikdörtgen şeklindeki hamam, kuzeyde bir sokak, doğusunda bahçe, batıda boş bir araziyle çevrilidir (Foto.392). Hamam, büyükçe bir kırma çatıyla örtülü soyunmalık, bunun önünde ılıklik ve tıraşlık-tuvalet, ortası büyükçe kubbeyle örtülü üç eyvan ve iki halvetten oluşan sıcaklık, sıcaklığın gerisinde uzanan su deposu ve külhandan oluşmaktadır⁹⁷⁴ (Çiz.89). Sıcaklığı alışıldık üç eyvanlı, köşe halvetli düzendeki yapının, soyunmalık ile sıcaklık arasında kalan ılıklik ve tuvalet kesiminin sağ yanı, hamam genelindeki simetriyi bozmaktadır.

Soyunmalıkta 1.60 m., diğer kesimlerde 0.70-1.20 m. arasında değişen kalınlıktaki duvarların inşa malzemesi, çeşitlilik göstermektedir.⁹⁷⁵ Yapının sağır duvarları hafif basık bir görünüm verir. Etrafındaki arazinin zamanla yükselmesi bu görünümde etkili olmuştur. Korniş hizası büyük ölçüde dökülen duvarların ne şekilde son bulduğu belli değildir.⁹⁷⁶ Yapının üstünü saran çalı çırpı ve küçük birer ağaç halini almış bitki doku, duvarlarda ve örtüde ciddi çatlak ve aşınmalara yol açmıştır.⁹⁷⁷ Kubbe ve tonoz kaplamaların orijinalde alaturka kiremitle kaplı olabilecekleri akla gelmektedir. 1994 yılı araştırmamızda kısmen ayakta duran soyunmalığın kırma çatısının ahşap aksamı ve kiremit kaplaması büyük ölçüde yıkılmıştır. Hamamın diğer

⁹⁶⁵ "Ve iki hammâmdır. Çârşû içre Eski hammâmın âb [u] hevâsı ve binâsı latîf hammâm-ı rûşenâdır." Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 203. Çelebi sözlerinin devamında şimdi üstüne bir apartman dikilen ve araştırmamız sırasında içine girme imkânı bulamadığımız Yeni Hamam'dan söz etmektedir.

⁹⁶⁶ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C.I, s. 315. Aynı sayfada diğer hamam "*Çerkes Karabey-zâde Ömer Bey de, Saray Mahallesi'nde güzel bir hamam inşa ettirmiştir.*" ifadeleriyle geçmektedir. Yapının bulunduğu mahalle halen aynı ismi taşımaktadır. Bugün şahıs mülkiyetinde bulunan bu ikinci hamama yukarıdaki dipnotta değinmiştik.

⁹⁶⁷ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 107; Y. YÜCEL, *Bütün Yönleriyle Lâdik*, Samsun, 1987, s. 38.

⁹⁶⁸ İ. ÇAKAN, a.g.e., s. 472; H. ERGÜL vd., a.g.e., s. 121. Cembeloğlu kardeşlerin "*1478 yılında Amasya valisi Şehzade Sultan Ahmed'in annesi tarafından yaptırılan Cami-i Atik ve Hamam*" ifadeleriyle andıkları yapının bu hamam ve Bülbül Hatun Camii olabileceği akla gelmektedir. Herhangi bir kaynak gösterilmeyen araştırmadaki tarihi ihtiyatla karşılamaktayız. Bkz. S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 117.

⁹⁶⁹ Yukarıda geçen araştırmalarda Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bilgi tekrarlanmaktadır.

⁹⁷⁰ Bülbül Hatun'un Sultan II. Bayezit'in eşlerinden biri olduğu bilinmektedir (N. SAKAOĞLU, "Bayezid II" mad., *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1999, s. 302).

⁹⁷¹ H. ERGÜL vd., a.g.e., s. 121.

⁹⁷² 1994 yılında soyunmalığı saman deposu olarak kullanılan yapı, bugün kendi haline terk edilmiştir. Soyunmalığın kırma çatısı, soyunma odaları ve sekileri bir hayli tahrip olmuştur. Hamamın duvarlarında yer yer sökülme, delikler, üst örtüde yer yer çatlak ve ufak dökülmeler, içte zemin kaplama ve duvarlarda çökmeler meydana gelmiştir. Kurnaların yerlerinden sökülüp talan edildiği duvarların sıvalarının büyük ölçüde döküldüğü, kapı çevreliklerinin hasar gördüğü yapı, iyi bir restorasyonla eski ihtişamına kavuşturulabilir. Yapı Samsun ili dahilindeki en iyi hamamlardan biridir. Özellikle üst örtüsündeki zenginlikle dikkat çeken yapının bölgedeki bu nitelikteki az eserden biri olması hasebiyle tamiri ve ihyası gerekmektedir.

⁹⁷³ Yapı bugün Ahmet KANOĞLU ve Aslan AKYÜREK'in mülkiyetindedir. Araştırmamız sırasında gösterdikleri kolaylıktan dolayı kendilerine bir kez daha teşekkür ederim.

⁹⁷⁴ Külhanın sınırını çizen batı duvarının dış yüzü yer yer dökülmüştür. Bitişinde muhtemelen bir odunluk bulunmaktaydı.

⁹⁷⁵ Soyunmalıkta dış cephede kesme taş kaplama içte ise moloz taş örgü görülmektedir. Soyunmalık duvarlarında yer yer düzensiz ve acemice yapıldığı belli olan moloz taş ve tuğla dolguların, tamir maksadıyla sonradan yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kesimlerde yer yer ve az miktarda tuğla ile beraber moloz taş örgü görülür. Duvar hizasında kapı çevreliklerinde yer yer tuğla görülmekle birlikte, tuğla asıl olarak kemer, kubbe geçişleri ve örtü elemanlarında kullanılmıştır. Külhanın uzun beşik tonozunda tuğla sıraları arasında moloz taş görülmektedir. Kesme taşlarla siyah volkanik, gözenekli sarımtırak gri ve kırmızımtırak Karacaören taşları seçilmektedir. Hamam sahiplerinden, vaktiyle oturma sekilerinde ve duvar örgüsünde kimi yerlerde görülen kırmızımtırak taşın, Vezirköprü'nün Karacaören Köyü'nden getirildiğini öğrendik.

⁹⁷⁶ Bu kesimde beton şap ve yeni kiremitler görülmektedir.

⁹⁷⁷ Yapının içine su sızmasına sebep olan bu durum karşısında eserin bugünkü sahipleri üst örtünün hemen her yerine şap dökerek önlem aldıklarını belirtmektedirler.

kesimlerdeki kubbeler, sekizgen kasnaklıdır. Yapıyı saran bitki örtüsü, üst yapısı büyük ölçüde aşınan hamamın silüetini neredeyse silmiştir.

Yapıya, doğu cephede, soyunmalığa açılan, dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla girilmektedir (Foto.392). Kapının hizasında çatının üçgen şeklinde kaldırılıp biraz dışa taşırılarak, bir çeşit kapı sundurması şeklinde düzenlendiğini 1994 yılında görmüştük.⁹⁷⁸ Kapı açıklığı üstünde, dikdörtgen şeklinde, yüzeyden içe çekilmiş, boş bir kitabelik görülmektedir.⁹⁷⁹

Soyunmalıkta giriş yönü hariç, üç yönde (kuzey ve doğudaki daha geniş olmak üzere) soyunma sekileri görülmektedir (Foto.393). Güneyde duvar ortasında bir niş, kuzeyde ise ortada pencere açıklıkları görülür. Sokak tarafında 2.60 m. kotunda başlayan pencerelerin, sonradan açılmış olması gerekir. Yerden 0.60 m. kadar yüksekte 1 ile 1.60 m. arasında değişen genişlikteki seki bakiyelerinin görüldüğü soyunmalık, neredeyse tamamen tahrip olmuştur. Bugün üst kesimleri tahrip olmuş duvarlarda muhtemel kubbe geçişlerine ait bir iz görülmemekle birlikte 11.00 x 11.00 m. tam kare şeklindeki mekânın, duvar kalınlığının 1.60 m. olmasını hesaba katarak orijinalde kubbeyle örtülü olabileceği, yıkılan kubbenin sonradan çatıyla yenilendiğini düşünmekteyiz. Mevcut çatıyı taşıyan direklerin kısıllığı ve üstlerindeki girişlerin duvarların üst hizasından 1.5 m. kadar aşağılara saplanmış olması bu kanaati desteklemektedir.

Soyunmalığın güneydoğusundaki sivri kemerli, basit bir kapı açıklığıyla, kare şeklinde küçük bir mekân olan aralığa geçilir. Duvarların bitimiyle hafifçe daraltılarak mukarnaslara bindirilen, içleri de mukarnas dizili, ortalarında üçer dairevi ışıklık bulunan, sivri kemerli tromplar üzerindeki kubbeyle örtülü aralık, kubbe geçişlerinin zenginliğiyle dikkat çekmektedir. Kubbeyle trompların oluşturduğu kare alan arasındaki yüzeyler, küçük pandantiflerle değerlendirilmiştir (Foto.394). Kubbede ortada beş yuvarlak, etrafında sekiz altıgen olmak üzere, on üç ışıklık yer alır.

Aralığın sağındaki sivri kemerli kapıyla hamamın orta ekseninde bulunan kare bir mekâna geçilmektedir. Batıda sıcaklığa, kuzeyde tuvalet ve “gelin hamamına” kapılarla bağlantılı bu kesim, bir geçiş olmak yanı sıra, doğu duvarındaki hafif yüksekçe sekisine bakılırsa, ılıklik fonksiyonunu da yüklenmiştir. Doğuda kör bir kemer, kuzey ve güneyde ise üçgenlerle daraltılan mekân, pandantiflerle geçilen bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbede biri ortada büyük ve dairevi, diğerleri bunun çevresinde küçük ve altıgen olmak üzere, dokuz ışıklık açılmıştır.

Ilıklığın kuzeydoğu köşesinde, kör bir sivri kemerle kuşatılan, sivri kemerli kapı açıklığıyla “L” şeklinde düzenlenen ve çevre sakinlerinin “gelin hamamı” olarak adlandırdığı halvete girilmektedir (Çiz.89). Batı kolunda bir seki ve kurnaya yer verilen halvet, ikisi büyük, beş yuvarlak ışıklığı bulunan, “L” şeklinde beşik tonozla örtülüdür. Halvetin girişe yakın kesiminde kemerli küçük bir niş göze çarpar. Halvete açılan kapının sol yanında, sonradan kapatılan bir kapı izi seçilmektedir. Kapının açıldığı küçük mekânın helâ ve tıraşlık olabileceği anlaşılmaktadır.⁹⁸⁰ Şimdi sıcaklığın sağ eyvanında açılan muhdes kapıyla girilen hücre, pandantiflerle geçilen bir kubbeyle örtülüdür. Kubbede, biri ortada, diğerleri bunun etrafına sıralanmış, yedi altıgen ışıklık açılmıştır.

Sıcaklığa, ılıklıktaki sivri kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır. Sıcaklığın düzenlenişinde, tam bir simetri hakimdir. Ortası büyükçe bir kubbeyle örtülü sıcaklığın, üç yanında eyvanlar, köşelerde iki halvete yer verilmiştir. Eyvanlar ve hücreler, kendi aralarında benzer düzenlemeye sahiptir. Ortada altıgen bir göbek taşı bulunmaktadır. Üstü parçalı mermer kaplı ve kısmen tahrip olmuş durumdaki göbek taşının, yeni olduğu söylenmektedir.⁹⁸¹

Sıcaklık, soyunmalık hariç tutulursa diğer kesimlere nazaran daha fazla tahrip olmuştur.⁹⁸² Sıcaklığın ortasını örten 5.30 m. çapındaki kubbe, eyvan ağızlarındaki zarif kaş kemerlere oturtulan pandantifler üzerinde yükselmektedir (Çiz.89). Etek kısmındaki ince bir şeritle başlayan kubbede, gayet zarif ve bol sayıda ışıklığa yer verilmiştir (Foto.395). Kubbenin ortası 1 m. çapında, içi altı altıgen ışıklıkla doldurulan, küçük mazgal bir yarım küre şeklinde yükseltilmiştir. Bunun etrafında sekizden, iki sıra halinde, on altı ışıklık görülmektedir. Bunlar sekiz dilimli papatyaya benzeyen şekilleriyle ilgi çekicidir.

Sağ ve sol eyvanlar birbirinin aynı olup, ortaya kaş kemerlerle açılmakta, diğer yönlerde ise aynı form kör kemer şeklinde tekrar edilerek, pandantiflerle kubbeyle geçilmektedir (Foto.396). Kubbe ortaları, orta kubbede olduğu gibi yükseltilerek, dairevi beşer ışıklıkla doldurulmuştur. Bunun etrafına sekizden iki sıra halinde, on altı, altıgen ışıklık serpiştirilmiştir. Batıya bakan girişin tam karşısındaki eyvan, bu eksenindeki ılıklik hücrelerinde

⁹⁷⁸ Çevre sakinlerinden çatının bu kesiminin 2002 yılında yıkıldığını öğrendik.

⁹⁷⁹ Hamam sahiplerine burada bir kitabe olabileceğini bildirdik. Ancak konuyla ilgili bir bilgileri olmadığını öğrendik.

⁹⁸⁰ Hücrenin ortasındaki sıvalı yarım boy perde duvar yeni olmalıdır.

⁹⁸¹ Bunu hamamın sahiplerinden öğrendik.

⁹⁸² Özellikle eyvanlarda delinen döşeme altında 0.50–0.60 m. yükseklikteki cehennemlik ızgaraları açığa çıkmış, sıvalar büyük ölçüde dökülmüş, sağ eyvanın ana duvarında büyük bir delik, tuvalete bitişik duvara ise sözünü ettiğimiz muhdes kapı açılmıştır. Duvarların kimi yerlerindeki dökülme ve deliklerin yanı sıra, yıkanma sekileri ve kurnaların vaziyet ve sayıları belirlenemez halde tahrip edilmiştir. Yer yer su sızması ve çatlaklara rağmen, örtü nispeten iyi durumdadır.

olduğu gibi, kuzey ve güneyden üçgenlerle daraltılarak, kubbenin oturacağı kare alan oluşturulmuş ve pandantiflerle geçilen bir kubbeye örtülmüştür. Kubbenin ışıklıkları diğer eyvandakiler gibidir.

Köşelerdeki halvetlere, ortaya bakan köşelerindeki, sivri kemerli dar kapılarla ulaşılmaktadır. Açıklıkların üstü dört sıralı, yüzeysel mukarnas dizileriyle dekore edilmiştir. Birbirinin simetriği halvetlerde, dört sıralı mukarnas dizileri üzerinde yükselen kubbelerin ortasında, sekizgen bir göbek oluşturulmuştur. Yükseltilen göbekte beş⁹⁸³ etrafında sekizden iki sıra halinde on altı ışıklık açılmıştır. Etek hizasında yalın bir kuşakla başlayan kubbelerin altındaki duvar yüzeylerinde, uçları aşağıya doğru uzatılmış, yüzeysel ve zarif kör kemerlere yer verilmiştir.

Hamamda çoğu, yerlerinden uzaklaşmış durumda beş mermer kurna bulunmaktadır.⁹⁸⁴ Yekpare mermerden oyulan kurnalarda birbirinden farklı kabartmalar görülmektedir. Köşelerde yoğunlaşan kabartmalarda, uçları mızrak ucu şeklinde uzatılmış boğumlar, rozetler ve zarif mukarnaslar görülmektedir.⁹⁸⁵

Sıcaklığın sağındaki halvetle, yuvarlak kemerli bir pencere⁹⁸⁶ açıklığıyla bağlantılı külhan ve su deposu, beşik tonozla örtülüdür. Yüksekliği 1.80 m.ye kadar ulaşan bir perde duvarla ikiye bölünen bu kesime, pencerenin hemen altındaki beş basamakla inilmektedir.⁹⁸⁷ Külhanın güney duvarında sonradan kapanmış olduğu anlaşılan zeminden yaklaşık 1.80 m. yükseklikte, yuvarlak kemerli bir pencere izi belli olmaktadır.

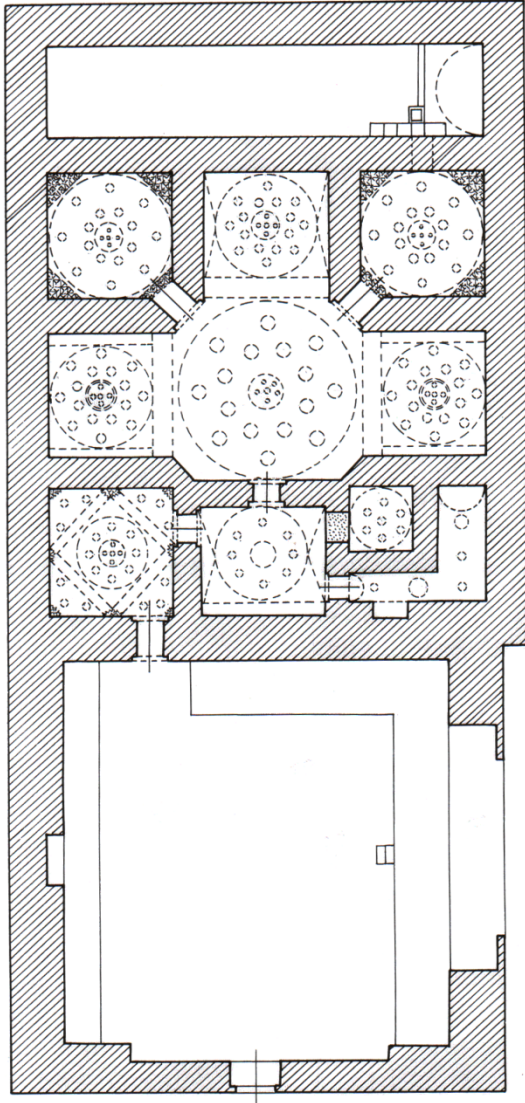
⁹⁸³ Kırılmalar sebebiyle şekilleri tam anlaşılamiyor.

⁹⁸⁴ Bunlardan biri kırık bir parça halinde mukarnaslı olup, hamamın yanındaki evin bahçesinde korunmaktadır.

⁹⁸⁵ Rozetlerin yüzeyi hayli aşınmış olduğundan çerçeve haricinde hiçbir çizgi veya detay belli olmamaktadır.

⁹⁸⁶ Pencere halvet zemininden yaklaşık 1.80 m. yükseklikte bulunmaktadır.

⁹⁸⁷ Perde duvarın merdivenin sahanlığına bitişen üstünde mermer bir su kurnası görülmektedir. Hamamın sahipleri külhandaki bakır kazanı yerinden aldıklarını belirtmektedirler.

0 1 2 3 4 5 10m.

M. S. BAYRAKTAR
Ağustos 2002

sonradan kapatılan kapı

89. Lâdik - Eski Hamam plâni.

392. Ladik - Eski Hamam, soyunmalık giriş cephesi.

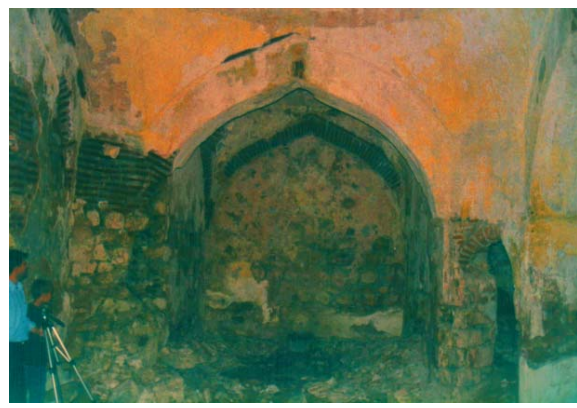
393. Ladik - Eski Hamam, soyunmalığı.

394. Ladik - Eski Hamam, aralık kubbesi.

395. Ladik - Eski Hamam, sıcaklık orta kubbesi.

396. Ladik - Eski Hamam, sıcaklığı, güney eyvan.

HAVZA KADINLAR (BÜYÜK / ASLANAĞZI / KIZ GÖZÜ) KAPLICASI

Kaplıca, ilçe merkezinde, tarihi dokunun yoğun olduğu İmaret Mahallesi'nde, Mustafa Bey (Erkekler/Küçük) Kaplıcası'nın batı bitişiğinde yer almaktadır (Foto.397-98). İnşa kitabesi bulunmayan yapının, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Çeşitli yayınlarda yer alan yapının 1256 yılında eski bir Bizans yapısı yerine, Anadolu Selçuklu devrinde Sultan II. Mesud zamanında yapıldığı şeklindeki kaydın,⁹⁸⁸ Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'ne dayandığı görülmektedir.⁹⁸⁹ Hüseyin Hüsameddin bazı eski kayıtlarda "Sa'di Paşa Hamamı" olarak geçen yapının adının, halk dilinde "Şadi"ye dönüştüğünü, yapının inşa tarzına bakılarak Selçuklu eserlerinden olabileceğini, H. 665 / M. 1266-67 tarihinde mevcut olduğuna bakarak⁹⁹⁰ Sultan Mesud devrinde inşa edilmiş olabileceğini, yapının Sadi Paşa tarafından vakfedildiğinin kaydedildiğini belirtmektedir.⁹⁹¹ Daha sonra bitiştirteki kaplıcayı, Yörgüç Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in yaptırdığını, bunun doğusundaki caminin (Yörgüç Paşa Camii) 1519'da Karaman Beylerbeyi Şadi Paşa tarafından yenilettiğini, buna bakarak kaplıcanın caminin yenilenmesiyle birlikte yaptırıldığını kaydetmektedir.⁹⁹² Hüseyin Hüsameddin önce kaplıcanın 1256 yılında, Anadolu Selçuklu devrinde Sultan II. Mesud zamanında yapıldığını, sonra yapıyı Amasya hükümdarı Şadgeldi Paşa'nın bir başkasından satın aldığını, daha sonra, Karaman Beylerbeyi Şadi Paşa tarafından Yörgüç Paşa Camii'nin yenilenmesi sırasında yapıldığını ifade ederek yapının yeniden yapıldığına işaret etmiş olmalıdır.

Kaynaklarda yapının Sultan II. Mesud zamanında yapıldığına dair bir belge ve Şadgeldi Padişah ve oğlu Said Paşa hakkında bir bilgi edinemedik. Sicil-i Osmanî'de Yavuz Sultan Selim'in beylerbeylerinden gösterilen, H. 923 / M.1517-18'de Anadolu Beylerbeyi olduğundan bahsedilen Şadi Paşa'nın Hüseyin Hüsameddin'in bahsettiği Karaman Beylerbeyi Şadi Paşa olma ihtimali akla gelmektedir.⁹⁹³ E. H. Ayverdi, Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ndeki bir tescil fişine dayanarak yapının, Selçuklu Sultanı II. Mesud'a ait olduğunu belirtmektedir.⁹⁹⁴ Çeşitli yayınlar ve halk arasında "Şadi Paşa, Sadi Paşa, Kız Gözü, Aslanagazi, Kadınlar, Küçük Hamam/Kaplıca" şeklinde anılan yapının, inşa tarihi ve banisi konusunda yukarıdakilere nazaran kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bu durumda yapıyı mimarisine göre tarihlemek durumundayız.

Yapının pek gelişkin olmayan serbest düzenlemeli plâni, belli bir zaman dilimine işaret etmekten uzaktır. Ancak, malzeme, işçilik, cephe düzeni ve mimari elemanların formuna bakılarak Selçuklu devriyle bir ilgisi kalmadığını (şayet varsa), belirtilen hususlarda bitiştirindeki diğer kaplıcadan daha gelişkin olduğunu, bunlara göre yapının klasik devir öncesi veya bu devir içerisinden; 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyıl sonu arasında inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Bugünkü yapının yerinde, belki daha küçük ölçüde, bir eski yapı (Bizans dönemi ve bunu takiben Selçuklu dönemi olabilir) bulunmaktaydı. Ancak bitiştirteki erkekler kaplıcasıyla birlikte mevcut mimari ifadesini Osmanlı döneminde kazandığı anlaşılmaktadır. Hüseyin Hüsameddin'in, Yörgüç Paşa Camii'nin 1519'da Karaman Beylerbeyi Şadi Paşa tarafından yeniden inşası sırasında bu hamamın da yaptırıldığı şeklindeki kaydı, yapının mimari özellikleriyle uyumlu olduğundan 1519 yılı dolaylarını, inşa tarihi olarak kabul edebiliriz.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tarihsiz bir belgede⁹⁹⁵ geçen "*Sadi Paşa Hamamı Evkafı*" şeklindeki ifadeler, yapının bu adla anıldığı ve vakıfları olduğunu göstermektedir. Aynı Arşivde bulunan H.1310 / M. 1892-93 tarihli bir başka belgede⁹⁹⁶ geçen "*Havza kasabasındaki kaplıcanın ıslahı ve tamiri ile beldenin ihyasından dolayı teşekkür*" şeklindeki ifadelerden, yapının bu tarihlerde onarıldığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce kapsamlı olması muhtemel bu tamir, yapının mevcut mimari ifadesinde etkili olmuştur. H. 1317 / M. 1899-1900 tarihli bir diğer belgede "*Havza hamamlarına bir belediye müfettişi tayini*" konulu bir yazışma görülmektedir.⁹⁹⁷

⁹⁸⁸ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 95; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 121; R. GÖKÇEN-O. YALÇIN, a.g.e., s. 80.

⁹⁸⁹ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 297.

⁹⁹⁰ Yazar bu konuda bir kaynak göstermemektedir.

⁹⁹¹ Yazar Sadi Paşa'nın kimliği konusunda açık bir kayıt bulunmadığını, halk dilindeki rivayet ve "*eski defterlere Sa'di Paşa diye kaydedilmiş*" olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu, Sadi Paşa'nın Amasya hükümdarı Şadgeldi Padişah soyundan geldiğini, H. 925 / M. 1519'da vefat ettiğini belirtmektedir. Yazar sonraki cümlelerinde yapının Şadgeldi Padişah'ın yaptırdığı hayır eserlerinden olmayıp satın aldığı bir mülkiyet olduğundan, daha sonra çocukları tarafından vakfedildiğini ifade etmektedir.

⁹⁹² Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 298.

⁹⁹³ Mehmed Süreyya, "Şadi Paşa" mad., a.g.e., C. 5, s. 1559.

⁹⁹⁴ E. H. AYVERDİ, *Osmanlı Mimarisinde ...II*, s. 498.

⁹⁹⁵ B.O.A., EV.d., d.n. -1 /-1, g.n. 24345.

⁹⁹⁶ B.O.A., Y.. PRK.AZJ., d.n. 22, g.n. 108.

⁹⁹⁷ B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 64.

Yapı 1870 ve 1890 yıllarında ilkinde tafsilatlı olmak üzere tamir görmüştür.⁹⁹⁸ 1925 yılı dolaylarında ise bugünkü durumuna oldukça yakın bir halde olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹⁹

Yapı batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir arazide inşa edilmiştir (Foto.397). Girişi güneye bakan kaplıcanın kuzeyinde, dik bir yamaç, doğu bitişiğinde erkekler kaplıcası, güneyinde işlek bir sokak, batısında ise dar bir geçit ile yapının kuzeybatı köşesine birkaç metre mesafede, örtü ve duvarları kısmen yıkılmış, su taksiminin yapıldığı küçük bir mekân yer alır (Foto.397-98). Kaplıcanın güney cephesinde Erkekler Kaplıcası'yla birleşen kesimde, muhdes dükkânlar bulunmaktadır¹⁰⁰⁰ (Foto.399). Dıştan, düzgün olmayan dörtgen bir şemaya sığabilecek yapı, doğu-batı istikametinde 18.70 m., kuzey-güneyde ise 18.50 m. uzunluğundadır (Çiz.90-92). Erkekler kaplıcasında olduğu gibi ileri geri çıkıntılı bölümler, cephe ve kütleyle hareket katmıştır.

İçi sıvayla kaplı yapının cephelerinde, güney ve doğuda düzgün kesme taş, kuzeyde¹⁰⁰¹ moloz taş işçiliği görülür. Sıvayla kaplı batı cephesinin moloz taş olabileceği düşünülebilir. Kesme taş, kirlî sarı ve griye çalan gözenekli bir tür kireç taşıdır. Kapı ve pencere çevresindeki pembeye çalan düzgün kesme taş, Karacaören taşına benzemektedir.¹⁰⁰² Soyunmalık kubbesi kasnağında, bir sıra kesme, taş iki sıra tuğladan oluşan almaşık düzen, diğer kubbe kasnaklarında ise düzgün kesme taş, işçiliği görülmektedir.

Kaplıca, dilimli tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı kubbeye örtülü bir soyunmalık, biri büyük diğeri küçük, yanlara doğru kemerlerle genişletilmiş, kubbelerle örtülü iki halvetten oluşan sıcaklık ve güneydoğu köşede yer alan helâ-tıraşlık bölümünden oluşmaktadır. Plânda simetrisinin göz ardı edildiği serbest bir düzen görülür (Çiz.90).

Her iki kaplıcanın, müşterek bir duvarın iki yanındaki, havuzlu büyük halvet, küçük halvet, tuvalet-tıraşlık kesimleri aynı hizada, soyunmalıkları ise farklı hizada olmak üzere, boyut ve mekân düzeni açısından farklı oldukları görülür (Foto.397).

Duvarlar profilli, taş bir kornişle sınırlandırılmıştır. Soyunmalığın giriş olarak düzenlenen güney cephesinde; ortada kapı, bunun sağ ve solunda dikdörtgen açıklıklı kırmızımtırak kesme taş çevrelikli, lokmalı demir şebekeli birer alt, kapı üstünde ise sivri kemerli bir üst pencere açılmıştır. Alt pencerelerin üstünde, sivri kemerli alınlıklar yer alır. İki renkli kesme taşlarla örtülen, sivri kemerlerin çevrelediği alınlıkların içi, sade tuğla dolguludur.¹⁰⁰³ Üst pencere aynı şekilde kırmızımtırak ve beyaz taşlarla örülen sivri kemer açıklığına sahiptir. Soyunmalığın doğuya bakan yüzünde, bunun benzeri bir başka pencere görülür ki kaplıcanın duvarlarındaki pencereler, bu saydıklarımızdan ibarettir.

Soyunmalığın epey yüksek tutulan duvarları üstten, hafif içe çekilerek kasnağa geçilmiştir. İki kademeli sekizgen kasnak üzerinde, ortasında sekizgen bir aydınlık feneri bulunan, yeni kiremitlerle kaplı bir kubbe yükselmektedir. Son restorasyonda elden geçirildiğini sandığımız, her yüzünde birer dikdörtgen açıklığın bulunduğu fenerin üstünde, piramidal taş bir alem bulunmaktadır.¹⁰⁰⁴ Kubbe kasnağının fazla yüksek tutulmadığı, duvar köşelerinde içteki trompların dışa hafifçe yansıtıldıkları dikkat çeker.

Soyunmalığa nispetle hayli alçak ve küçük tutulan diğer bölümler, büyüklük itibariyle; büyük halvet, küçük halvet ve helâ-tıraşlık şeklinde sıralanabilir. Böylece soyunmalığın hakim olduğu kademeli bir üst yapı ortaya çıkmaktadır. Büyük halvetin üzerindeki yüksekçe sekizgen kasnaklı kubbe, dıştan taş kaplı, sekiz köşeli, basık piramidal çatıyla örtülmüştür. Kasnak, diğer kasnaklarında olduğu gibi profilli taş bir kornişle sınırlandırılmıştır. Küçük halvetin kubbe kuruluşu, büyük halvettekiyle aynıdır. Kaplıcanın diğer bölümleri üst yapıda hissedilmeyecek derecede basık tutulmuştur. Soyunmalığa açılan kapı kırmızımtırak düzgün kesme taş işçilikli olup, iki renkli basık kemerli açıklığın üstünde boş bir kitabelik yer alır (Foto.400). Açıklık kemeri üstünde köşelerde çarkifelek, ortada hatayî tarzında üç rozet kabartılmıştır. Bunların üstündeki kahverengi ve beyaz boyalar yenidir.¹⁰⁰⁵

⁹⁹⁸ “Büyük Hamam 1870’lerin başında ciddi bir onarım geçirdi. Bunda dönemin Sivas valisi Ahmed İzzet Paşa’nın gayretleri büyüktür. Vilayet idare meclisince alınan 21 Ekim 1870 tarihli karar mazba-tasında, ecdâdın kâgir tekniğinde inşa etmiş olduğu hamamın zaman içerisinde eskidiği ve etrafının mezbelelik haline geldiği belirtilmiş, ...” Bkz. K. KUZUCU, “Osmanlı Döneminde Havza Kaplıcaları ve Kasabanın Sosyo-Ekonomik Gelişimindeki Rolü”, **1. Uluslararası Canik Sempozyumu “Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)”** (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 325.

⁹⁹⁹ “Mehmed Fuad 1925 yılında yayımlanan eserinde hamamın mimarı ve diğer özellikleri hakkın-da geniş bilgi vermektedir. Buna göre, eski bir binanın üstünde yükselen bir büyük ve iki küçük kubbeden ibaret olan hamam dış görünüşü itibarıyla zarafetten uzaktır. İç taksimatı, biri altı köşeli büyük diğeri dört köşeli küçük olmak üzere iki havuz, bir banyo ve bir halvetten ibarettir. Toplam altı kurnası vardır.” Bkz. K. KUZUCU, a.g.m., s. 325-26.

¹⁰⁰⁰ Dükkânlar erkekler kaplıcasında olduğu gibi cephenin yarı boyuna kadar yükselmektedir.

¹⁰⁰¹ Bu cephenin ortalarında moloz taş örgü arasında, birbirine yakın aralıklarla düzensiz birkaç sıra tuğla dizisi göze çarpmaktadır.

¹⁰⁰² Vezirköprü’de Fazıl Ahmet Paşa Medresesi’nde kullanılan Karacaören taşı hakkında ilgili bölüme bakılabilir.

¹⁰⁰³ Pencereler yapının kaplıca olması sebebiyle bir hayli yukarıda (zemin katından 2.60 m.) tutulmuştur.

¹⁰⁰⁴ Bu erkekler kaplıcasının soyunmalık kubbesindekiyle aynıdır.

¹⁰⁰⁵ Kapı önünde 1994 yılında gördüğümüz muhdes, sundurmanın 2002 yılında kaldırıldığını gördük.

Kaplıcaya girildiğinde kare şeklinde dilimli tromplarla geçilen büyük bir kubbeyle örtülü soyunmalığa ulaşılır. Dört yanı iki katlı ahşap muhdes soyunma kabinleriyle donatılan soyunmalığın, güney ve doğu cephelerine açılan iki kat düzenindeki dört penceresinden yukarıda söz etmiştik. Dilimli tromplar arasında kör sivri kemerlerle hareketlenen soyunmalığın içindeki siva ile zemindeki mermer döşeme, diğer bölümlerde olduğu gibi yenilenmenin eseridir.

Soyunmalığın ortasında kesme taş bloklarla yapılmış sekizgen bir su haznesi ve hazne ortasındaki silindirik bir kaide üzerinde yükselen, yuvarlak tek parça, taş çanakta oluşmuş şadırvan, yüksekçe sekizgen bir kaideye oturtulmuştur.

Soyunmalığın doğusunda açılan sivri kemerli basit bir kapıyla, dikdörtgen şeklinde, ortası oval bir kubbeyle örtülü olan küçük halvete girilmektedir. Kubbeli merkez karenin doğu ve batısı derin kemerlerle genişletilen halvetin, batı duvarında küçük bir niş, yıkanma sekilerinin üzerinde ise üç yeni kurna görülür. Pandantiflerle geçilen kubbede dördü ortada, diğer sekizi bunun etrafında iki sıra halinde sıralanmış, toplam on iki yuvarlak ışıklık açılmıştır. Ayrıca bir ılıkığa yer verilmeyen hamamda, küçük halvetin bir ölçüde ılıklik fonksiyonunu da üstlendiği -havuzun bulunduğu büyük halvete nazaran, daha düşük sıcaklıkta olmasına bakarak düşünülebilir.

Küçük halvetin güneyinde, tuvalet ve temizlik hücresi olarak kullanılan bir bölüm, kuzeyinde ise büyük halvet yer alır. Buraya sivri kemerli bir kapıyla girilmektedir. Ortasında 5.70 m. çapında 1.70 m. derinliğinde büyük bir havuz bulunan büyük halvet güney hariç olmak üzere, üç sivri kemerle genişletilmiştir.¹⁰⁰⁶ Duvarlarda güneyde iki, batıda kemerle genişletilen alanın batı ve kuzeyinde iki olmak üzere dört niş görülmektedir. Bunlardan bazıları basit yalın sivri kemerli, diğerleri ise sivri kemerin köşelerindeki üçgen alanları çevreleyen ince silmelerle bir nebze hareketli tutulmuştur. Havuzun etrafını çeviren sekilerde; doğuda biri muhdes olmak üzere iki, kuzeyde üç, batıda yeşerleriyle birlikte işlenmiş ağzından su akan aslan figürlü¹⁰⁰⁷ bir kurnaya yer verilmiştir. Bunun sağında baklavali sütun başlığı şeklinde içinde su bulunan bir eleman dikkat çekmektedir.

Tuvalet-traşlık bölümüne, sivri kemerli basit bir kapıyla geçilmektedir. Yan yana üç küçük tuvalet ile bunların açıldığı kare şeklindeki boşluktan oluşan dikdörtgen şeklindeki bölümün örtüsü, dıştan eğimli çatıdır. Çatının kiremit kaplaması, yenidir. Tuvaletlerde ışıklık fonksiyonunu da yüklenen, birer havalandırma bacasına yer verilmiştir. Kaplıcada yukarıda yeri geldikçe değindiğimiz dekoratif öğeler dışında, bir süsleme görülmez.

Kaplıcanın kuzeybatı köşesine birkaç metre mesafede bulunan tek mekânlı silindirik yapı, su dağıtım mekânı (bir tür maskem gibi) olarak görülmektedir.¹⁰⁰⁸ Kuzey ve batısı moloz taş masif bir kütle, güneyi sivri kemerli bir kapı açıklığıyla değerlendirilen yapı, basık kubbeyle örtülü olup harap olmaya yüz tutmuştur. Giriş açıklığının öne doğru uzatıldığı kesimlerinde iri kesme taş, örtüye kadar uzanan diğer kesimlerde moloz taş, örtü ve kemerlerinde tuğla kullanılan yapının giriş kesimi kısmen yıkılmış, kubbesinde bir delik oluşmuş ve kubbe kaplaması aşınmıştır. Mimari açıdan mevcut kaplıcayla çok örtüşmeyen yapının duvarlarına asılan bez parçaları, yadır olarak algılandığını göstermektedir.

¹⁰⁰⁶ Bunlardan doğudaki fazla derin tutulmamıştır.

¹⁰⁰⁷ Kurnadaki figür yapıya “Aslanagzi” adının verilmesine vesile olmuştur.

¹⁰⁰⁸ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan röleve projesi.

HAVZA ERKEKLER KAPLICASI (KÜÇÜK KAPLICA)

Kaplıca, ilçe merkezinde, tarihi yapıların yoğun olduğu mevkide, Mustafa Bey Camii'nin güneybatı yanında, Aslanağzı (Kadınlar) Kaplıcası'nın doğu bitişiğindedir (Foto.397,401). Yapının inşa kitabesi yoktur. Çeşitli yayınlarda ve halk arasında "Mustafa Bey", "Erkekler", "Küçük Hamam" adlarıyla da bilinen yapı, Hüseyin Hüsameddin'e göre Rum Beylerleyi Yörgüç Paşa'nın oğlu Mustafa Bey tarafından, ilçede kendi adıyla anılan imaret ile birlikte yaptırılmıştır.¹⁰⁰⁹ Yazar bu konuda herhangi bir belge göstermemektedir. E. H. Ayverdi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki H. 840 / M. 1436-37 tarihli Mustafa Bey adına düzenlenen H. 21 zilkade 840/M. 15 Eylül 1436 tarihli bir vakfiyeden¹⁰¹⁰ hareketle, yapının Mustafa Bey tarafından yaptırılmış olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹¹ Yapının vakfiyenin düzenlendiği 1436 yılı dolayında inşa edildiğini kabul edebiliriz.

Batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir alanda bulunan yapı, batısında kadınlar kaplıcasıyla bitişiktir (Foto.397,401). Girişin bulunduğu güney cephesi önüne, soyunmalık girişini de kapatan muhdes dükkânlar inşa edilmiştir¹⁰¹² (Foto.401) Kaplıcanın kuzeyinde birden yükselen bir yamaç, doğusunda dar bir patika yol, güneyinde işlek bir sokak bulunmaktadır. Dıştan düzgün bir dörtgen şema göstermeyen yapı, doğu-batı doğrultusunda 14.40 m., kuzey güney yönünde 14.90 m. uzunluktadır. İleri geri çıkıntı teşkil eden bölümler, yapıya hareketli bir görüntü vermektedir (Çiz.90).

Yapının inşasında genelde, moloz taş kullanılmıştır. Doğu cephede (kısmen güneyde de) bir sıra moloz taş, üç sıra tuğla olmak üzere almaşık düzen görülür. Duvar örgüsünde köşelerde yer yer kesme taş göze çarpar.

Kaplıca diğerlerinden büyük ve yüksek tutulan, tromplarla geçilen sekizgen kasnağa oturan kubbeli bir soyunmalık, küçük tuvalet ve tıraşlık ile biri büyük, diğeri küçük iki halvetten ibaret sıcaklıktan oluşmaktadır (Çiz.90-92). Kaplıcanın plânında serbest bir düzen görülür. Halvetler soyunmalıkta gibi tromplarla geçilen, sekizgen kasnaklı kubbeler, diğer kesimler (tuvaletlerin arasındaki bölüm hariç) tonozla örtülüdür. Halvet kubbesi, ılıkliktan biraz daha yüksek, tuvalet ve tıraşlık tonozları ise duvar seviyesinde tutulmuştur. Böylece üst örtüde, soyunmalığın hakim olduğu bir kademelenme sağlanmıştır. Kubbe kasnakları duvarlara nispeten biraz yüksektir. Bu soyunmalık kubbesinde biraz daha belirgindir. Soyunmalık kubbesi kasnağında güney ve doğu yüzde sivri kemerli basit birer pencere açılmıştır. İçteki trompların dışı üçgen şeklinde hafifçe taşırıldığı soyunmalık kubbesinde sekiz köşeli yüksek bir kubbe feneri¹⁰¹³ görülmektedir. Soyunmalık kubbesinin kaplaması, yeni oluklu kiremit, diğerlerinin ise yeni beton şaptır. Bir sıra kirpi saçakla sınırlanan duvarlarda soyunmalığın doğu cephesinin iki ucu pahlanarak yumuşatılmış, doğuya bakan yüzünde, bir üst pencereye yer verilmiştir.

Yapıya soyunmalığın güney duvarı ortasında açılan, iki renkli düzgün kesme taş işçilikli, basık kemerli bir kapıyla girilmektedir. Kapının içeriye bakan yüzü üstten basit bir sivri kemerle kuşatılmıştır. Giriş yönü haricinde, duvarlarda sivri kemerli birer nişin görüldüğü kare şeklindeki soyunmalık, tromplarla geçilen bir kubbeye örtülüdür. Trompları kuşatan sivri kemerlerin benzerleri, tromp aralarında kör kemer şeklinde tekrar edilmiştir (Foto.402). Doğu ve güneye açılan sivri kemerli pencereler son derece yalın tutulmuştur. Soyunmalığın sıvası, iki katlı soyunma kabinleri ve mermer döşemesi yenilenmiştir.¹⁰¹⁴ Batıdaki sivri kemerli bir kapıyla, çok küçük, ortasında basit bir ışıklığı bulunan düz tonozla örtülü, kare bir alana ulaşılır. Bir tür geçit şeklindeki bu alanın batısındaki sivri kemerli bir başka kapıyla, yine düz tonozla örtülü, biraz daha büyükçe bir başka dörtgen alana geçilir. Buranın güneyinde tuvaletler, batısında ise sıcaklık halvetleri bulunur. Belirttiğimiz yönlere sivri kemerli birer kapıyla açılan, öncekinde olduğu gibi bir geçit gibi kullanılan bu hücre, ayrı bir ılıklığı bulunmayan kaplıcanın, ılıklik fonksiyonunu da üstlenmiştir.

Yan yana dizili üç küçük dikdörtgen mekândan oluşan tuvalet-tıraşlığın ortası küçük bir giriş, sağ ve solu bu işlevleri yerine getiren hücrelerdir. Basık yuvarlak kemerli kapılarla ortaya açılan tuvaletler, birer tepe ışıklığı¹⁰¹⁵ açılan, beşik tonozlarla örtülüdür. Tuvaletlerin arasında kalan bölüm, pandantiflerle geçilen, ortası üç

¹⁰⁰⁹ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 298.

¹⁰¹⁰ V.G.M.V.K.A. 747 numaralı defterin, 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiye.

¹⁰¹¹ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde** ...II, s. 498.

¹⁰¹² Kaplıcanın işletmesiyle ilgili yapılan yapılar, kaplıcanın yarı duvar boyuna kadar yükselmektedir.

¹⁰¹³ Bugünkü haliyle yenilenmiş olan fenerin orijinalde de mevcut olabileceğini düşünmekteyiz. Zira diğerlerinde tepe ışıklıklarına yer verilmişken soyunmalıkta tek açıklık bu fenerdir. Kubbede vaktiyle ışıklıklar olup sonradan kapatılmış olabileceği akla gelebilir. Ancak mevcut kubbede böyle bir iz yoktur.

¹⁰¹⁴ Bu diğer bölümler için de geçerlidir.

¹⁰¹⁵ Soyunmalıkta girilen ilk bölümdeki de dahil olmak üzere, ışıklıkların, aydınlatma yanı sıra havalandırma fonksiyonunu da yerine getirmektedir.

yapraklı yonca şeklinde çökertilerek, dairevi üç ışıklık açılan, küçük bir kubbeye örtülüdür. Pandantiflerle kubbe arası kör sivri kemerlerle değerlendirilmiştir.

Sivri kemerli basit bir kapı açıklığıyla ulaşılan sıcaklık iki bölümden oluşmaktadır. Soyunmalık yönündeki aralıklardan geçilerek önce kare şeklinde büyük bir halvete, sonra bunun güneybatı köşesindeki sivri kemerli bir başka kapıyla, yine kare şeklinde küçük bir halvete ulaşılmaktadır. Büyük halvetin ortasında 1.30 m. derinliğinde yaklaşık 5 m. çapında sekizgen bir havuz yer alır. Dört yönde birer niş açılan duvarların üstünde sepet kulplu kemerlerle sarılan bir kubbe yükselmektedir. Trompların arasında kalan yüzeyler aynı şekilde hafifçe içe çekilmiş iç içe sepetkulplu kör kemerlerle değerlendirilmiştir.

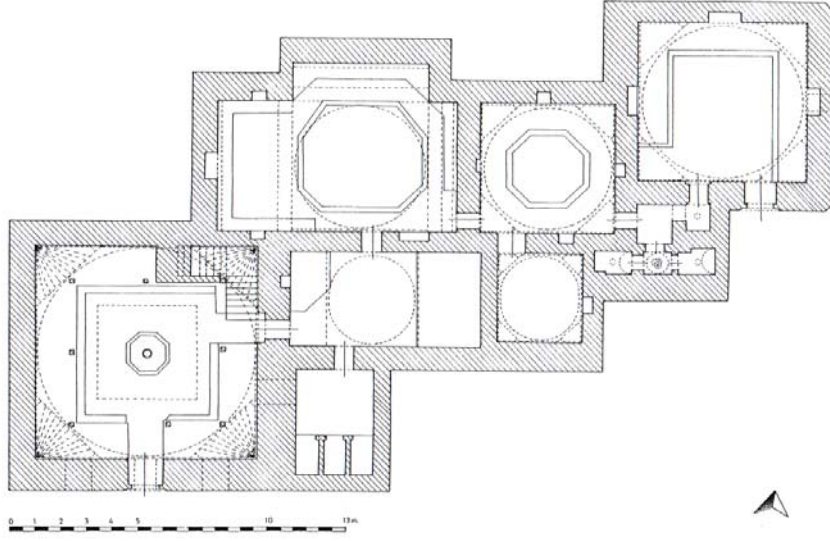
Yarım küreye yakın şişkince kubbenin ortasında, içe doğru mazgal bir ışıklık açılmıştır. Bunun etrafında iki sıra halinde, dairevi yedi ışıklık görülür.¹⁰¹⁶ Büyük halvetin batısındaki sivri kemerli kapı, bitişikte bulunan kadınlar kaplıcasına geçişi sağlamaktadır.¹⁰¹⁷

Havuzu bulunmayan, kubbeye örtülü, küçük halvette; giriş yönü hariç, duvarların üst hizasında, büyük halvetteki sepet kulplu kör kemerlerin benzerleri görülür. Dört sıra mukarnaslı tromplarla geçilen kubbenin ortasında, dairevi ve mazgal bir çökertme içerisinde, üç yuvarlak, bunun etrafında, altı altıgen ışıklık açılmıştır.¹⁰¹⁸ Halvetin seki ve kurnaları (3 adet) yenidir. Kaplıcada yukarıda geçen basit dekoratif unsurlar haricinde bir süs unsuru görülmez.

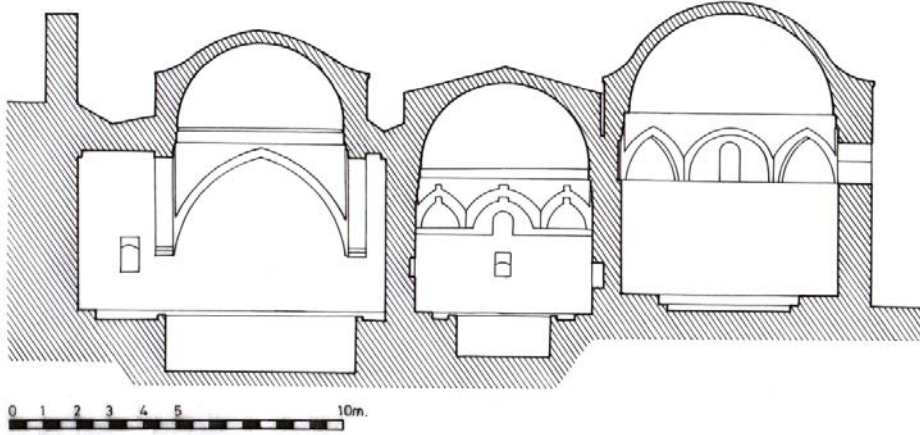
¹⁰¹⁶ İkinci sıradaki sayının dört olup sonradan birisinin kapatılmış olabileceği akla gelirse de mevcut yüzeyde bu kanıyı uyandırabilecek bir iz yoktur.

¹⁰¹⁷ Burada da olduğu üzere hamamın kapılarındaki demir kanatların tamamı yenidir.

¹⁰¹⁸ Bunların ağızları kasnak hizasında dışa açılmaktadır.

90. Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden, işlenerek).

91. Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

92. Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası güney cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

397. Havza - Kadınlar (Aslanağzı) ve Erkekler Kaplıcası.

398. Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, güney cephe (soyunmalık).

399. Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, halvetler (güneyden).

400. Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, soyunmalık kapısı.

401. Havza - Erkekler Kaplıcası, güneyden.

402. Havza - Erkekler Kaplıcası, soyunmalık kubbe geçişleri.

VEZİRKÖPRÜ ŞİFA HAMAMI

Yapı ilçe merkezinde, Köprülü Mehmet Paşa Mahallesi'nde Kale Camii'nin 50–60 m. kadar güneyinde bulunmaktadır (Foto.403). Hamamın inşa kitabesi yoktur. Kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız yapının halka göre Köprülü Mehmet Paşa tarafından, ailesi için özel olarak yaptırılmıştır. Yapının tarihlenmesi konusunda elimizdeki tek ipucu, halkın dilindeki bu rivayettir. Köprülü Mehmet Paşa'nın yapıyı, 1651 yılı civarında Köstendil Sancağı Beyliğinden azledilerek, 1655'de Trablusşam Valiliğine atanıncaya kadar, Köprü'de ikamet ettiği dönemde yaptırmış olabileceği kabul edilebilir. Paşa'nın bu yıllarda, eşinin memleketinde hayır ve imar işleriyle meşgul olduğu görülmektedir.¹⁰¹⁹ Köprülü Mehmed Paşa'nın asıl konağının bu hamamdan 150 m. kadar güneyde olduğu ve 1943 depreminde yıkıldığı,¹⁰²⁰ yıkılmadan önce A. S. Ülgen tarafından rölovesinin çıkarılıp daha sonra yayınlandığı bilinmektedir.¹⁰²¹ Plân ve mekân düzeni itibarıyla bir konak hamamı olabilecek yapının, Köprülü Mehmed Paşa'nın kayınpederi, Vezirköprü voyvodası¹⁰²² Yusuf Ağa'ya ait olabileceği de düşünülebilir. Her iki ihtimali göz önüne alarak yapıyı 17. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmeyi uygun bulmaktayız.

Ait olduğu konağın bilemediğimiz bir tarihte yıkılmasından sonra hamamın önüne kırma çatıyla örtülü bir soyunmalık eklenerek mahalle hamamı olarak işletildiği bilinmektedir. Ancak bunun ne zaman yapıldığını tespit etmek mümkün olmadı. Yakın zamanlara kadar kullanıldığı bilinen ve kısmen yıkılan hamam, harabeye dönüşme yolundadır.¹⁰²³

Yapı, güneyden kuzeye doğru hafifçe alçalan meyilli bir arazide kurulmuştur (Foto.403), (Çiz.93). Dıştan kabaca 15.75 x 16.80 m. ölçülerindeki hamamın batısında, kendi adıyla anılan bir sokak, güneyinde dar bir geçit, kuzey ve doğusunda komşu evlerin avlu duvarıyla bitişen dar bir avlu bulunur.

Hamamın duvarlarında, köşelerde yer yer iri blok taş olmak üzere, moloz taş ve tuğla görülmektedir. Moloz taşa nispetle az ve hayli düzensiz görülen tuğla sıraları, kubbe kasnaklarında bir taş sırasına karşılık üç sıralıdır. Duvarlardaki düzensizliği tamirlere bağlamak mümkündür.¹⁰²⁴ Büyük ölçüde yıkılan muhdes soyunmalığın duvarları, diğer bölümlerden farklı olarak hımsıtır. Diğer birimlerin kemer, örtüye geçiş ve örtü elemanlarını kapatan sıva malzemeyi büyük ölçüde gizlemektedir. Ancak bazı kemer ve kubbelerde görülen tuğlalar, üst yapıda -bir ölçüde- tuğla kullanılmış olduğunu göstermektedir.¹⁰²⁵ Dıştan son derece yalın tutulan yapının batı duvarlarında, kırmızımtırak kesme taştan yapılan, üç çörten dikkat çeker. Üst kesimleri dökülen duvarların¹⁰²⁶ ne şekilde son bulduğu belli değildir.

Hamamın enine dikdörtgen şeklindeki muhdes soyunmalığının örtüsü, büyük ölçüde yıkılmış hücrelerin kapı, pencere ve duvarları yer yer tahrip olmuştur. Oluklu kiremitlerle kaplı kırma çatının yıkıntıları bugün enkaz halde durmaktadır (Foto.404). 2003 yılındaki ziyaretimizde soyunmalık hücrelerin üstünde büyük ölçüde yerinde duran çatının orta kesimi tamamen yıkılmış bir vaziyetteydi.¹⁰²⁷

Soyunmalığın ortasında oval bir şadırvan yer alır (Foto.404). Ortasında küçük bir fıskiyesi bulunan şadırvanın tüm yüzleri sıvalıdır. Soyunmalığın doğu ve batısında ahşap soyunma hücreleri, güneyinde ise bir seki yer alır. Taşla örülen altı küçük niş dizisi şeklinde değerlendirilen sekinin bir benzeri, doğudaki hücre önünde de görülür. Çeşitli tahribat ve tamirlerle orijinal yapısının büyük ölçüde değiştiğini sandığımız bugünkü

¹⁰¹⁹ Paşanın ilçedeki vakıfları konusunda katalogta "Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki İsimsiz Çeşme" ve "Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhi" bahislerine bakılabilir.

¹⁰²⁰ R. BASKIN, *Şu Samsun'un Evleri*, Samsun, 1998, s. 60. B.C.A., sayı no. 2/5225, d.n. 143-161, yer no. 68.71..6'da kayıtlı, konağın rölovesinin hazırlanmasıyla ilgili bir takım hazırlıkları konu alan 1936 tarihli bir belgeden, konağın bu tarihte ayakta olduğu görülmektedir. Fazıl Ahmed Paşa Medresesi'nde gördüğümüz takriben 2 m. çapındaki süslü ahşap tavan göbeğinin, 1943 depreminde yıkılan Köprülü Konağına ait olduğunu bir müddet bedestende saklandıktan sonra buraya getirildiğini öğrendik.

¹⁰²¹ A. S. ÜLGEN, "Köprülü Konağı", s. 565-80. Konakla ilgili olarak ayrıca bkz. M. SÖZEN vd., *a.g.e.*, s. 282-83; C. E. ARSEVEN, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1970, s. 110; F. GÜNİNDİ vd., *Geçmişten Günümüze Vezirköprü* (Editörler: N. İĞCİ, B. KIVRAK), İstanbul, 2008, s.107-108.

¹⁰²² B. DARKOT, "Vezirköprü", mad., s. 315.

¹⁰²³ 2003 yılında çatı ve duvarları kısmen yıkık durumda bulunan soyunmalık kısmının, 2010 yılında ortasındaki oval havuzu yerinde olmak üzere tamamen yıkıldığına şahit olduk.

¹⁰²⁴ Bugün duvarların üst hizalarında tuğlanın diğer yerlere nazaran biraz daha yoğun olduğu görülmektedir. Batı cephenin kible ucunda yıkılan birkaç metrelik kısmın muhdes briket duvarla yenilenmiştir.

¹⁰²⁵ Halvetlerden birinin kubbesinin içten görünümünde sıva altında seçilen sıralar tuğladan çok moloz taş sırasına benzemektedir. Buna bakarak üst örtüde taş ve tuğlanın birlikte kullanılmış olabileceği akla gelmektedir.

¹⁰²⁶ Dökülen kesimlerin bir kısmı da beton şapla yenilenmiştir.

¹⁰²⁷ Yıkılan çatının orta kesiminde yine 2003 yılındaki ziyaretimizde gördüğümüz sekizgen bir kasnak, çatı ortasında genişçe bir çatı penceresi/ışıklığı bırakıldığına işaret sayılabilir.

soyunmalığın orijinalde de hımsı olabileceğini düşünmekteyiz. Soyunmalığa giriş biri kuzeydoğu köşesinde diğeri batı duvarının kuzey ucunda yer alan hücrenin, dışa bakan kapısı olmak üzere iki kapıyla sağlanmışır. Soyunmalığın doğu ve batısına sıralanan üçer soyunma hücresinin, dışarıya bakan birer üst penceresi, içeriye açılan birer alt pencere ve kapısı bulunmaktadır. Mevcut kapı ve pencerelerin ahşap doğramaları, yakın zamanlardan kalmadır. Doğudaki hücrelerin önündeki sekinin, basit bir ahşap korkulukla sınırladığı anlaşılmaktadır.

Hamamın güney batısında küçük bir külhan, bunun önünde bir odunluk, birisi büyük olmak üzere üç halvet, halvetlerin doğusunda iki küçük hücre yer alır. Bunların tıraşlık ve helâ olabileceği anlaşılmaktadır.¹⁰²⁸ Mekân düzeni bakımından biraz karmaşık ve asimetrik olan hamama, soyunmalığın kuzeyindeki yuvarlak kemerli bir kapıyla girilmektedir (Foto.404). Kapıdan girilince tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülü kare şeklinde bir hücreye ulaşılır. Diğerlerine nispetle büyük tutulan hücrenin, soyunmalık vazifesini de gören bir halvet olabileceğini düşünmekteyiz. Ortasında yuvarlak muhdes bir şadırvan bulunan hücrede, biri yeni, diğeri üçü orijinal ve bezeli dört kurna ve yer almaktadır. Kurnaların pahlı kenarlarında, uçları palmet ve mızrak ucu şeklinde son bulan kabartmalar görülür. Kubbede ortadaki biraz daha büyük ve altıgen diğeri küçük ve yuvarlak dokuz tepe ışıklığı açılmışır.¹⁰²⁹ Kubbenin kaplaması, büyük ölçüde sökülmüştür. Diğer kubbelerde beton şap görülmektedir.¹⁰³⁰

Büyük halvetin sağında sivri kemerli dar bir kapıyla geçilen tuvalet, iki ışıklık düz bir tonozla örtülüdür. Büyük halvetin kuzeyindeki sivri kemerli bir kapıyla küçük halvetler ve tıraşlık olabilecek diğeri bölmeğe ulaşılmaktadır (Foto.405). Doğü kenardaki bu kesimde, öncekilerin benzeri, taş bezemeli bir kurna yer alır. Güneyinde küçük bir niş bulunan hücre, iki altıgen ışıklık açılan beşik tonozla örtülüdür. Bunun batısında yer alan iki halvetin düzeni, büyük ölçüde aynıdır. Birincisinin doğu ve kuzey duvarında, derin ve sivri kemerli birer niş, batı duvarında, yandaki halvetle bağlantılı sivri kemerli bir pencereye yer alır. Halvetin güneydoğu köşesinde duvarda, konsol şeklinde basit bir kandillik dikkat çeker. Hamamın diğeri kubbeli hücrelerindeki gibi; köşelerdeki sivri kemerli tromplar, bunların arasındaki kör sivri kemerler görülür. Tromplarla, sekizgene dönüşen duvarların üzerinde, biri ortada, sekizi bunun etrafında, olmak üzere, dokuz ışıklık açılan bir kubbe yükselmektedir. Bunun sağındaki diğeri halvet duvardaki niş ve pencere düzeni haricinde yukarıdaki aynıdır. Sivri kemerli dar bir kapıyla geçilen halvetin batı duvarında çok küçük, kuzeyinde genişçe sivri kemerli bir başka niş, kuzeyinde ise üst hizada, külhana açılan küçük sivri kemerli bir pencere açılmışır. Doğü halvetteki iki kurnadan, orijinal olanının köşelerinde, büyük halvettekilerin benzeri kabartmalar görülür. Batıdaki halvette aynı şekilde üç kurna bulunmaktadır. Kurnalardan birinin iki kenarında birer rozet, diğeriğinde ise ucu palmet şeklinde son bulan kabartmalar dikkat çeker (Foto.406).

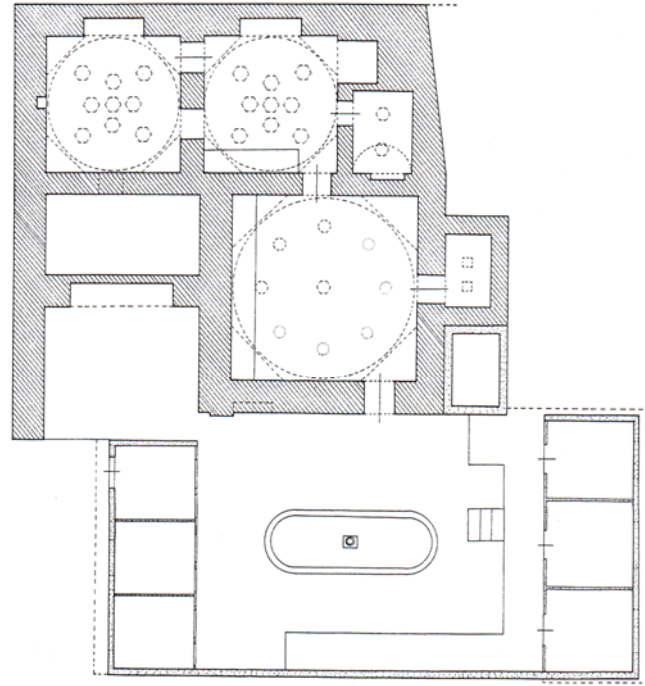
Beşik tonozla örtülü olduğunu sandığımız¹⁰³¹ külhanın, kuzeye bakan dış yüzünde yuvarlak kemerli, derince bir niş yer alır. Kuzeye doğru birkaç metre devam eden ve büyük ölçüde tahrip olan odunluğu, kuzey taraftan 1 m. kadar yükselen bir duvar sınırlamaktadır. Bu kesimin zemini yoldan 1 m. kadar aşağıda kalmıştır.

¹⁰²⁸ Büyük halvetin yanında bulunan ve sonradan örülen muhdes bir duvarlarla teşkil edilen üstü açık kare mekânın su deposu olarak kullanıldığı kanısındayız.

¹⁰²⁹ Bunlardan kenarlardaki beşi sonradan kapatılmışır.

¹⁰³⁰ Kubbelerin orijinal kaplaması kiremit olabilir.

¹⁰³¹ Külhana girmek mümkün olmadı. Ancak dikdörtgen şeklinde oluşuna bakılarak örtüsünün beşik tonoz olabileceğini söyleyebiliriz.

▨ muhdes soyunmalık

0 1 2 3 4 5 6 m

M. S. BAYRAKTAR
Şubat 2003

93. Vezirköprü - Şifa Hamamı plânı.

403. Vezirköprü - Şifa Hamamı, güneyden.

404. Vezirköprü - Şifa Hamamı, yıkılan soyunmalık.

405. Vezirköprü - Şifa Hamamı, ılıklık.

406. Vezirköprü - Şifa Hamamı, kurnalarından.

VEZİRKÖPRÜ ÇİFTE (ORTA / KÖPRÜLÜ) HAMAM

Hamam, ilçe merkezinde, Ganioglu Mahallesi'nde, Hacıköy Caddesi üzerinde, Fazıl Ahmet Paşa Arasta ve Bedesten'i'nin bitişiğindedir (Foto.407). Yapının inşa kitabesi yoktur. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi Ayşe Hanım adına düzenlenen, H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyede¹⁰³² yapının, Ayşe Hatun tarafından "müceddeden" inşa edildiği kayıtlıdır. Hüseyin Hüsameddin'e bakarak yapının Ayşe Hatun tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.¹⁰³³ Evliya Çelebi'nin "... *Toprak Kal'a kapusundan taşra Çifte Hammâm, Ahmed Paşa'nındır ...*"¹⁰³⁴ şeklindeki ifadelerine göre yapı, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (Ayşe Hatun'un oğlu) tarafından yapılmıştır. M. Sözen'e göre hamam, Ayşe Hatun tarafından yaptırılmıştır.¹⁰³⁵ Bir başka araştırmada yapının Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir.¹⁰³⁶ Yerel yayınlarda yapının Ayşe Hatun tarafından 1660 yılında yaptırıldığı tekrar edilegelmiştir.¹⁰³⁷

Yukarıdaki kaynak ve araştırmalar içinde en sağlıklı vakfiye görünmektedir. Vakfiyede geçtiği üzere hamam, Ayşe Hatun tarafından "müceddeden" inşa edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1317 / M. 1899-1900 tarihli bir belgede de yapı, "Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi Ayşe Hanım vakfi" olarak görülmektedir.¹⁰³⁸ Bundan önceki yapının banisi ve tarihi konusunda elimizde bir belge yoktur.¹⁰³⁹ Hamamın plân ve mimarisi "müceddeden" inşa edildiği, 1695-96 yıllarına uygun düşmektedir. Hamamın, 1964-65 ve 1976 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁰ Son olarak 2007 yılında elden geçirilerek bakımlı ve güzel bir görünüme kavuşturulan yapı, çifte hamam olarak fonksiyonunu sürdürmektedir.

Hamam doğudan batıya doğru alçalan bir arazide, aynı doğrultuda uzanan, dıştan 29.30 x 35.80¹⁰⁴¹ m. ölçülerinde bir alana oturmaktadır (Çiz.94). Yan yana eş büyüklük ve aynı plânda inşa edilen çifte hamamın erkekler bölümü, arastaya çıkan bir ara sokağa, kadınlar kısmı ise caddeye açılmaktadır. Araştırmamız sırasında kadınlar kısmına girmek mümkün olmadı. Ancak erkekler hamamını işleten şahıs, bu kısmın her yönüyle erkekler hamamıyla aynı olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴²

Erkekler hamamı, tromplarla geçilen tek kubbeyle örtülü büyük bir soyunmalık, bunun önünde iki kubbeyle örtülü ılıkılık, ılıklığın iki yanında aynalı tonozlarla örtülü tuvalet (solda), bunun da önünde sıcaklık, sıcaklığın bitişiğindeki, su deposu, külhan ve odun deposundan oluşmaktadır. Sıcaklıkta, dört eyvanlı, dört köşe halvetli, klasik bir mekân düzeni görülür. Göbek taşının bulunduğu orta ve köşedeki halvetler kubbe, eyvanlar aynalı tonozlarla örtülüdür. Yapının soyunmalıkları ana çerçeveden biraz içeri çekilmiştir. Duvar köşelerinde güneydoğuda büyük, güneybatıda ise küçük bir pah görülür.

Dışta 1.45 m. iç bölmelerde 0.70-1.25 m. kalınlıktaki duvarlarda çoğu kaba yonu, bir kısmı kesme taş olmak üzere, bir sıra taş, iki ve üç sıra tuğla olmak üzere, almaşık düzen görülmektedir.¹⁰⁴³ Soyunmalık cephesini oluşturan batı duvarda alt kesimlerde, köşelerde iri olmak üzere, sadece taş örgü görülür.¹⁰⁴⁴ Bu kesimde almaşık örgü 1.80 m.nin üstünde görülmeye başlar. Batı cephe, arsanın eğimi sebebiyle diğerlerinden

¹⁰³² V.G.M.V.K.A. 604 numaralı defter, 208. sayfada, 22. numarada kayıtlı vakfiye. Daha önce Vezirköprü Kale Camii bahsinde vakfiyeye genişçe yer vermiştik.

¹⁰³³ "Ayşe Hanım kendisi de bir cami-i şerif iki hamam ve büyük bir bedesten yaptırarak 1078 (1667) tarihinde bunların vakıflarını tanzim etmiştir" Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 309.

¹⁰³⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 210.

¹⁰³⁵ M. SÖZEN vd., a.g.e., s. 273.

¹⁰³⁶ B. DARKOT, "Vezirköprü" mad., s. 315.

¹⁰³⁷ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 128; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 45; İ. ÇAKAN, a.g.e., s. 480; H. YİĞİT, Samsun, s. 251; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 153 (İlk yayında yapının Ayşe Hanım tarafından vakfedildiği geçmekte, diğerlerinde ise Ayşe Hanım yapının banisi olarak gösterilmektedir); Anonim, "Samsun" mad., **Yurt Ansiklopedisi**, s. 6648.

¹⁰³⁸ B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 27.

¹⁰³⁹ Taş Kale (Ayşe Hatun) Hamamı'nda bir ihtimal olarak düşündüğümüz gibi, yapının Ayşe Hatun'a, babasından intikal etmiş olabileceği düşünülebilir.

¹⁰⁴⁰ V.G.M.A.Y.İ.D.A., 55.09.01/4 numaralı dosyadaki, V.E.E.F.

¹⁰⁴¹ Ölçüye odunluğu dahil etmedik. Mevcut haliyle orijinalliğini koruduğunu varsayarsak odunlukla birlikte yapının uzunluğu 43.60 m.yi bulmaktadır.

¹⁰⁴² Samsun K.T.V.K.K.A.nde bulunan tescil fişinde hamamın kadınlar kısmını anlatan satırlar erkekler hamamıyla tamamen aynı görülmektedir.

¹⁰⁴³ V.G.M.A.Y.İ.D.A.ndeki 55.09.01/4 numaralı dosyadaki 1978 tarihli V.E.E.F.nde "dış duvarlarda taş, içte tuğla malzeme kullanılmıştır" şeklindeki ifade bugün içte tamamen sıvalı ve mermer kaplı duvarların tuğlayla örüldüğüne işaret etmektedir.

¹⁰⁴⁴ Bu kesimde iri birkaç devşirme taş görülmektedir. Umar bunların Roma veya Bizans'a ait olabileceklerini belirtiyor. B. UMAR, a.g.e., s. 194-95.

hayli yüksek tutulmuştur.

Dıştan son derece yalın ve sağır bir etki uyandıran duvarlar, dışa doğru, 0.30 m. kadar taşırılan iki sıralı kirpi saçakla son bulmaktadır. Duvarları çepçevre kuşatan saçak, kubbelerin kasnaklarında da tekrar edilmiştir. Soyunmalık kubbeleri büyük ve yükseklikleriyle yapıya hakimdir (Foto.407-08). Bunlardan biraz daha alçak tutulan sıcaklığın orta kubbeleri diğer birimlerden hafif yüksek ve genişçe tutularak vurgulanmış, külhan ve odunluk, ana kütlede aşağıda tutulmuştur. Kadınlar hamamının güney doğusundaki hariç olmak üzere, halvet kubbeleri kasnaksızdır. Bundan başka tüm kubbeler, sekizgen kasnaklara oturmaktadır. Kasnaklardan soyunmalıkta diğer yüksekçe tutularak vurgulanmış, sıcaklık ortası, orta halli diğerleri ise oldukça kısa tutulmuşlardır. Bunlar bu halleriyle üst örtüde belirgin değildir.

Soyunmalık kubbeleri kasnaklarında birbirlerine bakan yüzleri hariç, tuğla çevrelikli sivri kemerli üçer pencereye yer verilmiştir.¹⁰⁴⁵ Soyunmalık kubbeleri oluklu kiremitlerle kaplı olup tepelerinde, sekizgen bir ışıklık bulunur. Açıklığın üstünde, 1994 yılında gördüğümüz, soğanvari minik bir kubbe görünümü veren, baldaken form, şimdi betonarmeyle yenilenerek bozulmuştur. Bunların da üzerinde metal alemler yükselmektedir. Soyunmalık kubbeleri dışındaki tüm örtü elemanlarının üzerindeki beton şap son restorasyonda kaldırılarak yerine aslına uygun olarak kurşun kaplama yapılmıştır. Eski resimlerde bunların soyunmalık kubbelerinde olduğu gibi oluklu kiremitlerle kaplı oldukları görülmektedir. Erkekler hamamının kuzey ve doğu cepeleri kısmen, Fazıl Ahmet Paşa Arastası'nın dış sırasındaki dükkânlarla bitişiktir. Hamamın girişi kuzey cephenin batı ucuna yakın bir yerde, bu duvara sonradan sıralanan yeni dükkânlar arasında kalmıştır. Dükkânlar arasında bırakılan boşlukla ulaşılan kapı, basık kemerli bir açıklık olup, soyunmalığa açılmaktadır.

Soyunmalık içten, 10.60 x 10.60 m. ölçülerinde, kare şeklinde olup, üstü tromplarla geçilen 10.40 m. çapında bir kubbeyle örtülüdür. Girişin karşısındaki dört soyunma hücreleri ile kapının sağ yanındaki büro kısmı yenilenmiştir. Diğer kesimlerde, birer taş basamakla çıkılan sekiler yer alır. Sekilerin altı sivri kemerli nişlerle; papuçluk olarak değerlendirilmiştir. (Foto.409). Soyunma hücrelerinin önünde üçer basamaklı taş merdivenler görülmektedir. Kubbeye geçişte mukarnaslı konsollara oturan, sivri kaş kemerlerle çevrilmiş, tromplar görülür (Foto.410). Trompların arasında aynı form, kör kemerlerle tekrar edilmiştir. Trompların bitimiyle sekizgen kasnak hizasında, köşelerde iki sıra mukarnas dizisine yer verilerek kubbeye geçilmiştir. Kubbenin ortasındaki sekizgen ışıklık ve kasnak hizasındaki dört sivri kemerli pencere, soyunmalığı aydınlatmada yetersiz kalmış görünmektedir. Soyunmalığın ortasındaki sekizgen kaide üzerinde yükselen kesme taş bloklarla teşkil edilen, sekizgen şadırvanın, her yüzünde birbirinin aynısı taş bezeme görülür (Foto.411). Yüzeyden hafifçe kabartılan ve üzerine yağlı boya çekilen kompozisyonda ortada bir daire, iki yanında birer selvi ağacı görülmektedir. Motiflerde başka bir detay görülmez.

Soyunmalığın doğusundaki dikdörtgen kapı açıklığıyla, ılıklığa ulaşılır (Foto.409). Ilıklık, ortada genişçe bir kemer ve iki yanında pandantiflerle geçilen iki kubbeyle örtülmüştür. Doğusunda sıcaklığa geçit veren kapının iki yanında, sivri kemerli birer niş yer alır. Ilıklığın sağ yanında basık kemerli bir kapıyla helâya, solunda ise aynı şekilde bir kapıyla tıraşlığa ulaşılır. Her ikisi de aynalı tonozla örtülüdür. Tuvalettekinde dört, diğerinde üç altıgen ışıklık görülür. Ilıklık kubbelerinde ortada sekiz kollu yıldız, etrafında ise iki sıra halinde, her birinde on üç ışıklık açılmıştır¹⁰⁴⁶ (Foto.412).

Fırfırlı kör kemerle kuşatılan dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla ulaşılan sıcaklığın ortasında, büyükçe sekizgen bir göbek taşı görülür (Foto.413). Mermerle kaplı göbek taşının 1978 yılından sonraya ait olabileceğini düşünmekteyiz.¹⁰⁴⁷ Eyvan ağızlarındaki sivri kemerler ve duvarlara oturan sıcaklığın ortasındaki kubbe, halvet kapılarının bulunduğu köşe hizasındaki pandantiflerle geçilmektedir. Kubbe eteğinde soyunmalık kubbesinde olduğu gibi mukarnas dizisi yer alır. Kubbenin ortasında sekiz kollu yıldız şeklinde bir ışıklık yer alır. Etrafında üç sıra halinde¹⁰⁴⁸ altı köşeli kırk ışıklık açılmıştır (Foto.414).

Üçer yanı yıkanma sekisiyle donatılan birbirinin simetriği eyvanlar, dörder altıgen ışıklık açılan aynalı tonozlarla örtülüdür. Sıcaklığın ortasına bakan köşelerindeki, sivri kemerli kapılarla ulaşılan halvetler, üç yandan sekilerle çevrili olup, tromplarla geçilen kubbelerle örtülüdür. Halvetler üst örtüdeki ışıklıklar haricinde birbirinin simetriğidir. Halvet kubbelerinin ışıklıklarında sayı, düzen ve şekil bakımından bir çeşitlenme görülmektedir.¹⁰⁴⁹ Hamamın zemin, seki ve duvarlarında takriben 1.80 m.ye kadar görülen mermer kaplama,

¹⁰⁴⁵ Soyunmalık haricindeki kubbe kasnaklarında pencere görülmez.

¹⁰⁴⁶ Sağdakinde kenar sıradaki üç, soldakinde ise yine aynı yerde dört ışıklık sonradan kapatılmış gibi gözükmektedir. Solda bu kesimde, kubbeyi yırtarak dışa çıkan, ışıklıkların orijinal düzenini bozan muhdes olabileceğini düşündüğümüz bir baca dikkati çeker.

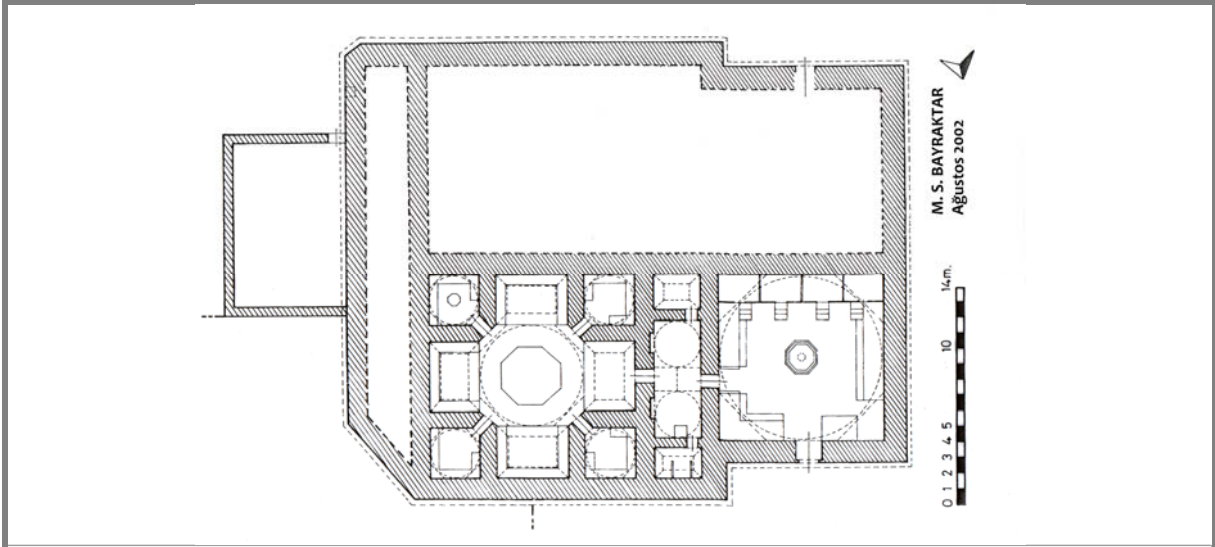
¹⁰⁴⁷ V.G.M.A.Y.İ.D.A.nde bulunan 55.09.01/4 numaralı dosyadaki 1978 tarihli V.E.E.F.nde göbek taşının dikdörtgen şeklinde olduğu belirtilmektedir.

¹⁰⁴⁸ İçten dışa doğru; ilk sırada sekiz, diğer sıralarda on altışar ışıklık görülmektedir. Bunlardan ilk sıradaki sekiz ışıklık, uçları ortadaki yıldızla doğru uzatılmış yamuk altıgen şeklindedir.

¹⁰⁴⁹ Soyunmalığa yakın sağ köşedeki kubbenin ortasında ışıklık görülmezken, etrafındaki yuvarlak çöktirme içinde üç, etrafında sekiz olmak üzere, on bir altıgen ışıklık açılmıştır. Bunun karşısındaki sol halvetin kubbesinde, kilit taşında bir, hemen yanında dört olmak üzere, beş yuvarlak, bunların etrafında sekiz altıgen olmak üzere, toplam on üç ışıklık görülür. Külhana bitişik halvetlerden sağdakinin kubbesinde,

yakınlarda yenilenmiştir. Eyvan ve halvetlerde görülen kurnalar da yenidir. Bugün odunluğun kapısı önünde, üst üste yığılmış halde duran mermer kurnalardan bazıları kırılmıştır. Burada yer alan ince profilli ve köşeleri pahlı bir kısım kurna orijinaldir.

Hamamın doğu cephesi boyunca uzanan külhan ve su deposuna girilememiştir. Hamamda köşe geçişlerindeki mukarnas dizileri, dışta kirpi saçaklar ve tepe ışıklıklarının dekoratif görüntüsü ve şadırvanın su haznesinin dış yüzündeki taş kabartmalar haricinde, bir süs unsuru görülmemez.

94. Vezirköprü - Çifte Hamam plânı.

407. Vezirköprü - Çifte Hamam, güneydoğudan (restorasyon öncesi; 2002 yılı).

409. Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalığı.

410. Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalık kubbe geçişleri.

ortadaki sekiz kollu yıldız şeklindeki ışıklığın etrafındaki sekizgen çerçeve içinde dört ışıklık açılmıştır. Bunların ikisi sekiz kollu yıldız, diğer ikisi altıgendir. Dış sıradaki sekiz altıgen ışıklıkla birlikte sayı on üçü bulmaktadır. Bunun karşısındaki halvetin kubbesinde, ortada beş yuvarlak, etrafında önce sekiz yuvarlak, dışta ise sekiz altıgen olmak üzere, yirmi bir ışıklık yer alır.

408. Vezirköprü - Çifte Hamam, güneybatıdan.

411. Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalık şadırvanı.

412. Vezirköprü - Çifte Hamam, ılıklik kubbesi.

413. Vezirköprü - Çifte Hamam, sıcaklık.

414. Vezirköprü - Çifte Hamam, sıcaklık kubbesi.

VEZİRKÖPRÜ KALE (TAŞKALE / AYŞE HANIM) HAMAMI

Yapı ilçe merkezinde, Taşkale Mahallesi'nde, Kale Camii'nin doğu bitişiğinde bulunmaktadır (Foto.415). Hamamın inşa kitabesi yoktur. Ayşe Hatun adına düzenlenen H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, dört sayfalık Osmanlıca vakfiyede¹⁰⁵⁰ geçen, "üç kıt'a (parça) hamamdan" birinin, bu yapı olabileceği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵¹ Vakfiyede geçen ifadelerden, hamamın, vakfiyenin düzenlendiği 1696'dan önce mevcut ve Ayşe Hatun'un tasarrufunda bulunduğu ve gelirinden bir kısmının Taşkale Camii ve diğer bazı eserlere vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Yerel bazı yayınlarda yapının Ayşe Hanım tarafından 1659'da yaptırıldığı¹⁰⁵² belirtilmekle birlikte herhangi bir kaynak gösterilmemektedir. Hüseyin Hüsameddin'in Ayşe Hanım'ın Vezirköprü'de iki hamam inşa ettirdiği şeklindeki ifadelerine¹⁰⁵³ bakarak birinin bu hamam, diğerinin çifte hamam olabileceği düşünülebilir. Evliya Çelebi'nin, Seyahatnamesi'nde "*Cümleden Hacı Yûsuf Ağa Hammamı'nın âb [u] hevâsı ve binâsı hûb hammâmdır*"¹⁰⁵⁴ ifadeleriyle, bu hamamı kastettiği düşünülebilir. Şu halde hamamın banisinin Ayşe Hanım'ın babası Hacı Yusuf Ağa olabileceği anlaşılır ki bu durum, yukarıda değindiğimiz vakfiyedeki kayda uygun düşer.¹⁰⁵⁵ Hamamın vakfiyenin düzenlendiği 1696'dan biraz önce yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. İleride de görüleceği üzere hamamın mimari özellikleri de bu tarihe uygundur. 1945 yılı depremini ciddi bir hasar görmeden atlatan¹⁰⁵⁶ yapı 1960'dan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.¹⁰⁵⁷ Son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2007 yılında restore edilerek bakımlı ve güzel bir görünüme kavuşturulan yapı, hamam olarak fonksiyonunu sürdürmektedir. Üç yönden sokaklarla çevrili yapı, batıda Kale Camii ile bitişiktir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan tek fonksiyonlu yapı, dıştan 12.60 x 28.50 m. boyutlarındadır (Çiz.95). Girişi kuzey yönden sağlanan hamam, tek kubbeli, büyükçe bir soyunmalık, bunun önünde solu tuvalet olarak düzenlenen, kubbe ve beşik tonozla örtülü ılıklik, üç eyvanlı üç köşe halvetli bir sıcaklık buna bitişik su deposu ve külhandan oluşmaktadır.

Kalınlığı 0.85-1.10 m. arasında değişen moloz taş duvarların köşelerinde yer yer kesme taş, kubbe kasnaklarında, kasnak pencereleri çevreğinde ve kasnak kornişlerinde ise tuğla kullanılmıştır. Kasnaklar tuğla moloz taşla birlikte almaşık düzendedir (Foto.416).

Etrafındaki sokakların zamanla yükselmesi, duvarların basık görülmesine yol açmıştır. Duvarlarda yer yer kesme taş çörtlenler görülmektedir.¹⁰⁵⁸ Son derece yalın tutulan duvarlarda herhangi bir bezeme unsuru yoktur. Diğer kesimlere nazaran yüksek ve büyükçe tutulan soyunmalığın hakim olduğu hamamda, sıcaklık kesimde de benzer şekilde, orta mekâna doğru bir kademelenme görülmektedir. Soyunmalık ve sıcaklığın orta kubbesi; diğerlerine nispetle biraz şişkince, kasnakları da yüksekçedir.¹⁰⁵⁹ Soyunmalık kubbesi kasnağında ara yönlerde birer sivri kemerli pencere yer alır¹⁰⁶⁰ (Foto.416).

Soyunmalığın dışı hafifçe yansıtılan trompları ve kubbesi, oluklu kiremitle kaplanmıştır. Kubbenin ortasında küçük sekizgen bir ışıklık açılmıştır. Son restorasyondan önce beton şapla kaplı duran diğer örtü elemanları restorasyonda kurşun kaplanarak aslına uygun hale getirilmiştir.

Soyunmalığa açılan kapının önündeki küçük muhdes giriş mekânı son restorasyonda kaldırılmıştır. Hamama, soyunmalığın kuzey duvarının ortasında açılan basık kemerli, ortasında küçük bir rozet kabartılan, kesme taş çevrelikli bir kapıdan girilmektedir. Kapının içe bakan yüzü, sivri kemer açıklıklıdır. Soyunmalığın dört yanında, altları kemerli nişler şeklinde değerlendirilen, sekiler yer alır. Aralarında kör sivri kemerler atılan

¹⁰⁵⁰ V.G.M.V.K.A., 604 numaralı defter, 208-229. sayfalarda kayıtlı vakfiye sureti.

¹⁰⁵¹ Vakfiyeye camiler bahsinde "Vezirköprü Kale (Taş Kale / Ayşe Hatun) Camii" başlığı altında genişçe değinmiştir.

¹⁰⁵² H. YİĞİT, Samsun, 25; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 129; S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 139 (Bu üç yayında tarih verilmemektedir); İ. ÇAKAN, a.g.e., s. 480; *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 153; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 98.

¹⁰⁵³ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C.I, s. 309.

¹⁰⁵⁴ "*Ve cümle (...) hammâmdır. Cümleden Hacı Yûsuf Ağa Hammamı'nın âb [u] hevâsı ve binâsı hûb hammâmdır. Ve toprak kal'a kapusundan taşra Çifte hammâm, Ahmed Paşa'nındır ve cümle hammâmlardan rûşen binâdır. Ve Eski Câmî' kurbunda Eski Hammâm dahi latîfdir. Girdiğim hammâmlar bunlardır*" Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 210.

¹⁰⁵⁵ Yukarıda değindiğimiz gibi vakfiyede geçen ifadelerden hamamın vakfiyenin düzenlendiği 1696'dan önce mevcut olup Ayşe Hatun'un tasarrufunda bulunduğu anlaşılmaktadır. Hamamın Ayşe Hatun'a babasından intikal etmiş olabileceği düşünülebilir.

¹⁰⁵⁶ S.K.T.V.K.K.A.nde bulunan "Vezirköprü'de Kale Hamam..." başlıklı bir yeni bir belge.

¹⁰⁵⁷ N. KAYA, a.g.t., s. 24.

¹⁰⁵⁸ Kırmızımtırak taş Karacaören taşına benzemektedir. Mevcut çörtlenler üç tanedir.

¹⁰⁵⁹ Diğer kubbeler kasnaklarıyla beraber gayet basık tutulmuştur.

¹⁰⁶⁰ Bunlardan camiye bakan batıdaki sonradan kapatılmıştır. Diğer kasnaklarda pencere görülmez.

ve profilli konsollara oturan sivri kemerlerle kuşatılan trompların üstünde, kubbe yer alır.

Hamamın neredeyse tüm dörtgen mekanları hafif yamuktur. Duvarları köşelerde bozuk bir 90 derecelik açıyla birleşmektedir. Kimi yerlerde duvar kalınlıklarında hafif farklılıklar görülür. Yamukça kare şeklindeki soyunmalığın ortasında kesme taş işçilikli, sekizgen bir şadırvan yer alır (Foto.417). Ortasında, dörtgen şeklinde, kenarları firfırlı yeşil bir çanak bulunan hazneye bitişik dikdörtgen taş bir kurna görülmektedir.¹⁰⁶¹ Zemin kesme taş döşelidir. Seki önlerinde birer taş basamak görülür.

Soyunmalığın güneyinde hafif sağa kaymış durumdaki sivri kemerli bir açıklıkla, ılıkığa geçilir. Sol yanı, üç yönde, içine sekiler yerleştirilen nişlerle genişletilen ılıkığın ortası, beşik tonozla örtülüdür. Solunda küçük bir aynalı tonozla örtülü tuvalet yer alır. Sol taraftaki bölüm pandantiflerle geçilen bir kubbeye örtülüdür (Çiz.95). Kubbede biri ortada, diğer dördü etrafında sıralanmış halde, beş tepe ılıkığına yer verilmiştir.

Sivri kemerli basit bir kapıyla ulaşılan sıcaklığın ortasında, sekiz köşeli su haznesi ve basit bir fiskiyeden oluşan, gayet alçak bir şadırvan yer alır. Burada olması beklenen göbek taşı görülmez. Sıcaklığın merkezini teşkil eden ve pandantiflerle geçilen tek kubbeye örtülü merkezin üç yanında eyvanlar, köşelerde; güneyde iki halvet, soyunmalık tarafında tıraşlık olarak kullanılan küçük bir hücre görülür. Eyvanlar beşik tonoz, halvet ve tıraşlık pandantiflerle geçilen kubbelerle örtülüdür. Hücre ve eyvanlar sıcaklığın merkezinden 0.40 m. kadar yüksektedir. Girişin karşısındaki eyvanda 2 m. kotundaki yuvarlak kemerli pencere, gerideki halvete açılmaktadır. Halvet kapıları yüksekçe ve sivri kemer açıklıklıdır.

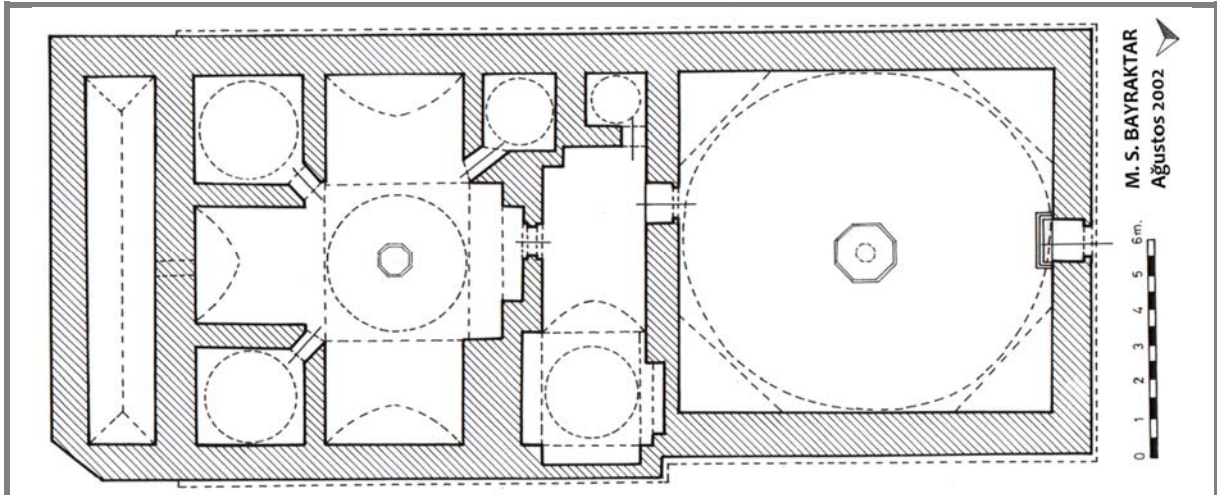
Sıcaklığın ortasındaki kubbede ortada bir, bunun etrafında ilk sırada dört, ikinci ve üçüncü sırada sekizden toplam, yirmi bir altıgen ılıkık açılmıştır. Halvetlerde ortada bir, etrafında dört olmak üzere, beşer altıgen ılıkık, eyvanlarda ise aynı şekilde birer ılıkık görülmektedir. Sıcaklıkta orijinal ve bezeli dört mermer kurma görebildik. Epeyce aşınan kurnalarda, köşelerde, mızrak ucuna benzer palmet ve püsküller, kenar ortalarında çok kollu yıldız ve hatayî tarzı rozet ve gülçeler görülür (Foto.418). Kurnalardan birinin, gayet zarif, mukarnas dizleriyle genişleyen bir kaidesi ilgi çekicidir (Foto.418). Bir başka kurnanın aynalığında, ince silmeler içinde zarif kaş kemerle basit bir rozet yer alır.¹⁰⁶²

Külhan, sıcaklık duvarı boyunda uzunca bir dikdörtgen alan olup doğu köşesinde genişçe bir pah, pahın bulunduğu yüzde ve sağ yanında iki açıklık bulunur (Foto.415). Bunlardan biri duvarda sonradan açılan bir deliktir. Diğer külhana giriş olmalıdır.¹⁰⁶³ 1994 yılında pahlı yüzdeki delikten içeriye girerek külhanın cehennemlik ağzındaki basık kemerli ocak ve bunun üstündeki sivri üçgen şeklindeki yaşmağı görebildik. Külhan, dışa semer dam şeklinde yansıtılan uzun bir tekne tonozla örtülmüştür.

¹⁰⁶¹ Üzerindeki yağlı boya taşın rengi ve cinsi hakkında fikir yürütmemize engel olmaktadır. Bunun da benzer örneklerde olduğu gibi kırmızımsıtrak Karacaören taşı olabileceğini düşünmekteyiz.

¹⁰⁶² Benzerlerinin vaktiyle diğer kurnalarda da olabileceği akla gelmektedir.

¹⁰⁶³ Kilitli bu kapıya açmak mümkün olmadı.

95. Vezirköprü - Kale Hamamı plâni.

415. Vezirköprü - Kale Hamamı, güneydoğudan.

416. Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalık kuzey cephesi

417. Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalık şadırvanı.

418. Vezirköprü - Kale Hamamı, kurnalarından.

ONDOKUZMAYIS - YÖRÜKLER BELDESİ HAMAMI

Yapı, ilçe merkezinin 3 km. kadar kuzeyinde yer alan Yörükler Beldesi'nin¹⁰⁶⁴ batısında, Fevzi Çakmak Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.419). İnşa kitabesi bulunmayan, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadığımız hamamın halk nazarında bir ismi de bulunmamaktadır. Yöreye ilgili bir araştırmada, hamama birkaç km. mesafedeki Hızır İlyas Tepesi'nde bulunduğu belirtilen dört mezar taşındaki ifadelerden yola çıkılarak, hamamın bu mezar taşlarında isimleri "hamamcı" şeklinde geçen bir aile tarafından yaptırılmış olabileceği, aynı mezar taşlarında geçen H. 1203–1235 / M. 1788–1820 tarihlerine¹⁰⁶⁵ bakarak, hamamın bu tarihlerden önce mevcut olması gerektiğini söyleyebiliriz. Bunlara göre yapıyı 18. yüzyıla tarihlemeyi uygun bulmaktayız. H. Güneş, hamamın Pontos Krallığından kalma olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶⁶ Kendi haline terk edilen yapı, kısmen ayaktaadır.

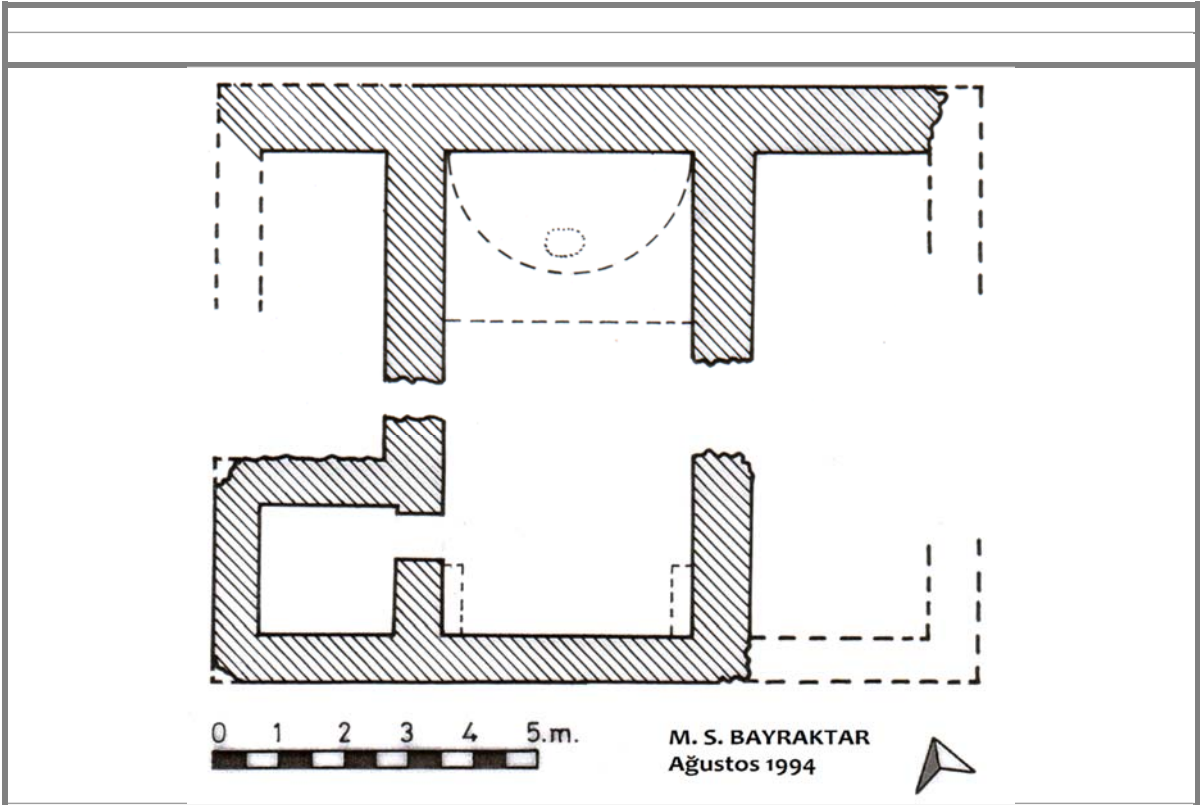
Düz bir alanda bulunan yapının ayakta kalabilen kesimleri dıştan 11.60 x 9.10 m. ölçülerindedir (Çiz.96). Dışta 1.00, içteki bölümlerde 0.70 m. olmak üzere kalınlıkları değişen duvarlarda moloz taş, örtüde tuğla kullanılmıştır. Mevcut yapının ortasında, kuzey ucu beşik tonozla örtülen, uzun dikdörtgen bir mekân yer alır. Bunun batısında, biri dikdörtgen açıklıklı bir pencereyle bağlantılı dikdörtgen, diğeri dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla bağlantılı, kare şeklinde iki hücre bulunur. Dikdörtgen hücrenin kuzey ve batı duvarları, büyük ölçüde yıkıktır. Ortadaki tonozlu mekânın diğeri tarafında (doğu) zemin hizasındaki duvar kalıntılarına bakarak, dikdörtgen bir hücre tespit edilebilmektedir (Foto.419). Bu hücre de bir kapı vasıtasıyla orta mekânla bağlantılıdır. Ortadaki mekânın kuzey ucundaki beşik tonoz¹⁰⁶⁷ hariç, diğeri kesimlerin üst örtüleri yıkılmıştır. Mevcut haliyle yapının plânı, giriş yönü ve günümüze gelen bölümlerin işlevleri konusunda, kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Diğerilerine nispetle daha büyük olan orta mekânın güney kolunda, yıkılan tonozun duvarlara binen kısmının, mevcut küçük bir bölümüne bakarak, kuzeydeki gibi bir beşik tonoz olabileceği düşünülebilir. İki tonoz arasında kalan tam kare şeklindeki orta bölümün kubbeye örtülü olabileceği söylenebilir. Mevcut kesimlerin iç yüzünde yer yer dökülen sıva tabakası görülmektedir. Yapıya ait bir süsleme unsuru, kurna gibi bir müştemilata rastlayamadık.

¹⁰⁶⁴ Ondokuzmayıs'ın 1988 tarihinde ilçe olmasıyla (H. YİĞİT, **Samsun**, s. 20) belirtilen tarihe kadar köy olan Yörükler, bu tarihten sonra ilçeye bağlı belde olarak teşkilatlanmıştır. Yapı önceki yayınlarda "Yörükler Köyü Hamamı" adıyla geçmektedir (H.YİĞİT, **Bafra**, s.31).

¹⁰⁶⁵ H. YİĞİT, **Bafra**, s. 32. Araştırmamız sırasında gidemediğimiz tepede bulunan mezar taşlarında Yiğit'in belirttiği üzere şu "tarihler ve kimlikler" bulunmaktadır: "1-H.1203 ölüm tarihi, Molla Mahmut oğlu Molla, 2- H. 1214 ölüm tarihi, Hamamcıade Emine Hatun, 3- H. 1235 ölüm tarihi, Keleşlere ait ayrı bir mezar, 4- H. 1265 ölüm tarihi, Hamamcıade Halil Keleşoğlu". Yöreye ilgili diğeri bazı yayınlar yapının 19. yy. Osmanlı eseri olduğu belirtilmektedir (A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s.111; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 136). Bir başka yayında, bir öncekilerde olduğu gibi herhangi bir kaynak veya belge gösterilmeden yapının bazı söylentilere göre Roma ve Cenevizlilere ait olduğu belirtilmektedir (S. CEMBELOĞLU - M.CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 71).

¹⁰⁶⁶ H. GÜNEŞ, **a.g.e.**, s. 5-6.

¹⁰⁶⁷ Tonozun tepesinde küçük bir delik meydana gelmiştir.

96. Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi Hamamı plâni.

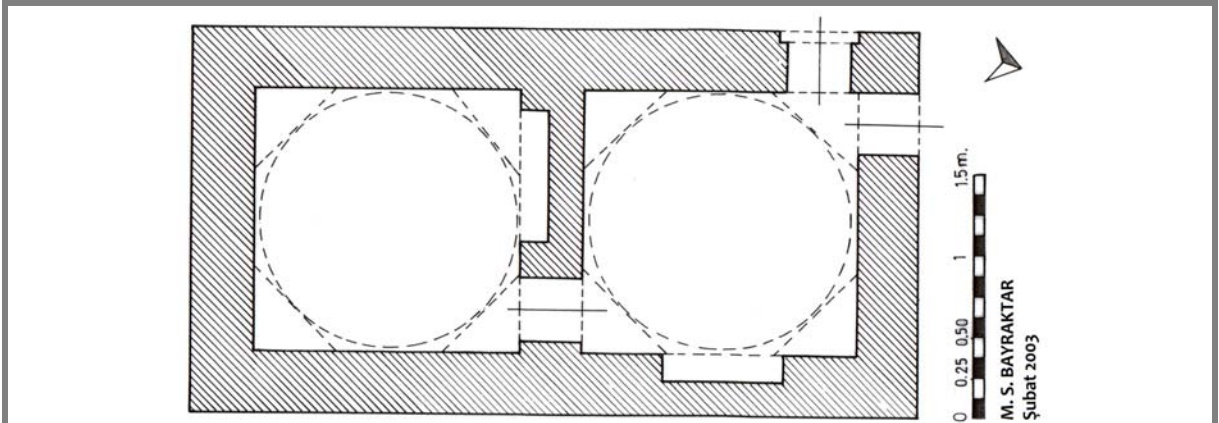

419. Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi Hamamı, genel.

VEZİRKÖPRÜ YALI HAMAMI

Yapı ilçe merkezinde, Nalbantlı Mahallesi'nde, Kendirciler Çıkmazı'nda bulunmaktadır (Foto.420). İnşa kitabesi bulunmayan ve iki bölümden oluşan yapı, batı yönde yeni bir evin¹⁰⁶⁸ avlusuna bitişiktir. Günümüz kubbeleri yıkılarak ulaşan hücrelerin kubbe mesabesinde beton bir tabla bulunur. Yöreyle ilgili yayınlarda adından bahsedilmeyen ve eski bir konağa ait olduğu bildirilen¹⁰⁶⁹ hamam, bugün depo olarak kullanılmaktadır. Gayet yalın ve süslemesiz hamamın mimari görünüşü, 18 veya 19. yüzyılda yapılmış olabileceği izlenimi vermektedir.

Mevcut haliyle 4.65 x 8.70 m. ölçülerinde ve 0.75 m. kalınlığındaki duvarlarla çevrili yapı, eş büyüklükte iki bölümden oluşmaktadır (Çiz.97). Hamamın olması muhtemel diğer bölümleri hakkında, çevrede bir ipucu görülmemektedir.¹⁰⁷⁰ Yer yer devşirme büyük blok taşların görüldüğü duvar örgüsünde, karmaşık düzende moloz taş ve tuğla kullanılmıştır (Foto.420). Bugün beton tabla ile son bulan duvarlar, yer yer aşınmıştır. Doğu ve güney yönde sağır bırakılan duvarların, kuzey ve batısında birer kapı açıklığı görülmektedir. Yapının kuzeybatı köşesinde birbirine yakın kapılardan batıdaki, sonradan kapatılmıştır. Bugün yapının tek girişi konumundaki diğer kapı, kapatılan kapıda olduğu gibi, sivri kemerli bir açıklıktan ibarettir. Kapıdan girilince doğuda, zarif kaş kemerli bir niş, kuzeyde, kapı üstü hizada, sonradan açılmış bir delik göze çarpar. Sıvası yer yer dökülen duvarların üstünde, tromplar ve tuğla kubbe eteği görülmektedir (Foto.421). Trompların arasında, trompları kuşatan sivri kemerlerin benzeri kör kemerler görülür. Bu hücrenin güneyinde, öncekilerin benzeri bir başka kapı açıklığıyla, ikinci hücreye girilir. Mimari kuruluşu aynı olan hücrenin kuzey duvarında, bir öncekinin benzeri bir nişe yer verilmiştir. Mevcut yapıda herhangi bir süs unsuru görülmez. Hücrelerin, halvet olabileceğini düşünmekteyiz.

97. Vezirköprü - Yalı Hamamı plânı.

420. Vezirköprü - Yalı Hamamı, doğu cephe.

421. Vezirköprü - Yalı Hamamı, birinci hücre kubbe geçişleri.

¹⁰⁶⁸ Ev Mehmet SEVİMER'e aittir. Hamam da aynı şahsın mülkiyetindedir.

¹⁰⁶⁹ Bunu Taceddin İbrahim Paşa Hamamı'nın hâlihazırda sahibi bulunan Kemal KAYALIOĞLU'dan öğrendik. Kemal Bey hamamın yakın zamanlara kadar "Yalı Hamamı" adıyla bilindiğini ve konak hamamı olarak, vaktiyle hane sahibi tarafından yapıldığının söylene geldiğini belirtmektedir.

¹⁰⁷⁰ Duvar kalınlığının az, mevcut kesimlerin küçük oluşuna bakarak, hamamın söylendiği gibi, küçük bir konak hamamı olabileceği düşünülebilir.

BAFRA UZUN HAMAM

Hamam, ilçe merkezinde, Büyük Cami Mahallesi'nde, Ulu Cami'nin batısında bulunmaktadır (Foto.422). İnşa kitabesi bulunmayan yapının, kayıtlı bir vakfiyesine de rastlayamadık. Yöreye ilgili yayınlarda adından pek söz edilmeyen yapının, kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Yapıdan söz eden yayınların birçoğunda, belge göstermeksizin geç Osmanlı döneminden kalma olduğunu tekrarlanır.¹⁰⁷¹ K. Kopuz, hamama ait olarak bahsettiği bir kitabeye dayanarak yapının 17. yüzyıldan kalma olduğunu bildirmektedir.¹⁰⁷² Üslup ve tarih belirleyici bir mimari ifade ve süslemeden yoksun yapıyı, tarihlemek hayli güçtür. Hamamın kubbelerindeki ışıklıkların çokluğu ve kubbe eteklerine kadar inmeleri, yapının çok eskilere gidemeyeceğine işaret etmektedir.¹⁰⁷³ Plân açısından alışıldık tiplere uymayan yapının Osmanlı döneminde klasik devirden sonra 19. yy.da yapılmış olabileceği düşünülebilir. Hamamın çatıyla örtülü kare şeklindeki soyunmalığı, 1950'li yıllardan kalmadır.¹⁰⁷⁴ Soyunmalığın yanındaki betonarme odunluk, yenidir. Şahıs malı olan yapı, bugün de hamam olarak kullanılmaktadır.

Yapı, doğu hariç tüm cephelerde, bitişiğindeki evlerle sarılmıştır (Foto.422). Sonradan yapılan soyunmalık hariç, 22.50 x 13.50 m. ölçülerindeki hamam uzun bir dikdörtgen şeklindedir (Çiz.98). İçte ve dışta sıvayla kaplı duvarların inşa malzemesi görülememektedir.¹⁰⁷⁵ Kubbelerden birinde sökülen kaplamanın altında görülen tuğla örgüye bakarak, örtünün tamamında tuğla kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

Bugünkü soyunmalığın batısında bulunan küçük, sivri kemerli bir kapıyla (Foto.423), hamamın tıraşlık ve tuvaletlerinin bulunduğu, beş yuvarlak tepe penceresiyle aydınlatılan, beşik tonozla örtülü, dikdörtgen şeklindeki bir hücreye girilir. Giriş kapısının hücreye bakan iç yüzünde, kemer köşeliklerinde, sıva üzerine kabartılmış stilize bir bitki kompozisyonu seçilmektedir. Üzerine sürülen kat kat badanayla detayları kaybolan kompozisyon, hamamın mevcut tek dekoratif unsurudur.

Bu hücreden kare şeklinde ayrıntı tromplarla geçilen, kubbeye örtülü ılıklığa ulaşılır. Dört sıra halindeki yirmi sekiz yuvarlak ışıklıkla aydınlatılan bir kubbeye örtülü ılıklığın batısındaki kapıdan, uzunca bir hücreye geçilmektedir. "L" şeklinde bir sekisi bulunan hücre, dört yuvarlak tepe penceresiyle ışıklandırılmış, beşik tonozla örtülü olup, güneyinde sonradan kapatılmış bir kapı izi görülür. Kapının açıldığı mekânın, beşik tonozla örtülü bir hücre olduğu, yapının üstünden bakılınca anlaşılmaktadır. Bugün iki metre kadar uzadıktan sonra, bitiştirteki evin duvarında kesilen hücrenin, orijinalde ileriye doğru devam ettiği düşünülebilir.

Ilıklığın güneyindeki kapıdan, yan yana iki kubbeye örtülen uzunca bir sıcaklığa girilmektedir. Orta hizada geniş bir yuvarlak kemerle ayrılan kubbeler, ılıklıkta olduğu gibi ayrıntı tromplara oturtulmuştur. Kubbelerin aralarında kalan duvar yüzeylerinde, kör sivri kemerlere yer verilmiştir. Basit birer silmeyle başlayan kubbelerde, dört sıra halinde, yirmi beş yuvarlak tepe penceresi açılmıştır. Hücrenin ortasında köşeleri pahlı dikdörtgen bir göbek taşı, doğu ve güney kenarlarda yıkanma sekileri görülür.¹⁰⁷⁶ Sıcaklığın güneybatı köşesinde, sonradan kapatılmış bir kapı görülmektedir. Hamamın üstünden bakılınca üç yandan evlerle kaynaşan hücrenin, sıcaklık kubbelerine benzer bir kubbeye örtülü olduğu görülmektedir.¹⁰⁷⁷

Külhan, yapının doğu yönünde, soyunmalığın solundadır. Yapıya üstten bakınca külhanın da beşik tonozla örtülü olduğu görülmektedir. Bunların dışında kayda değer bir yanını göremediğimiz hamamın kurnaları yenidir.

¹⁰⁷¹ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 75; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 108.

¹⁰⁷² K. KOPUZ, **Geçmişten Günümüze Bafra 2002**, Samsun, 2002, s. 29. Kopuz'un okunuşunu "Bi müreffah bina kalmış/ Cihan derd-i mecut olsun/ İlahi rız-i mahşerde/ Anın ruhu şad olsun. Maşallah" şeklinde kaydettiği kitabenin nerede olduğu ve yapıyla ilgisi konusunda bir açıklama getirmemektedir. Kopuz'un kitabe hakkında hiçbir açıklama getirmedeği gibi belirttiği tarihin kitabede geçmediği de görülmektedir.

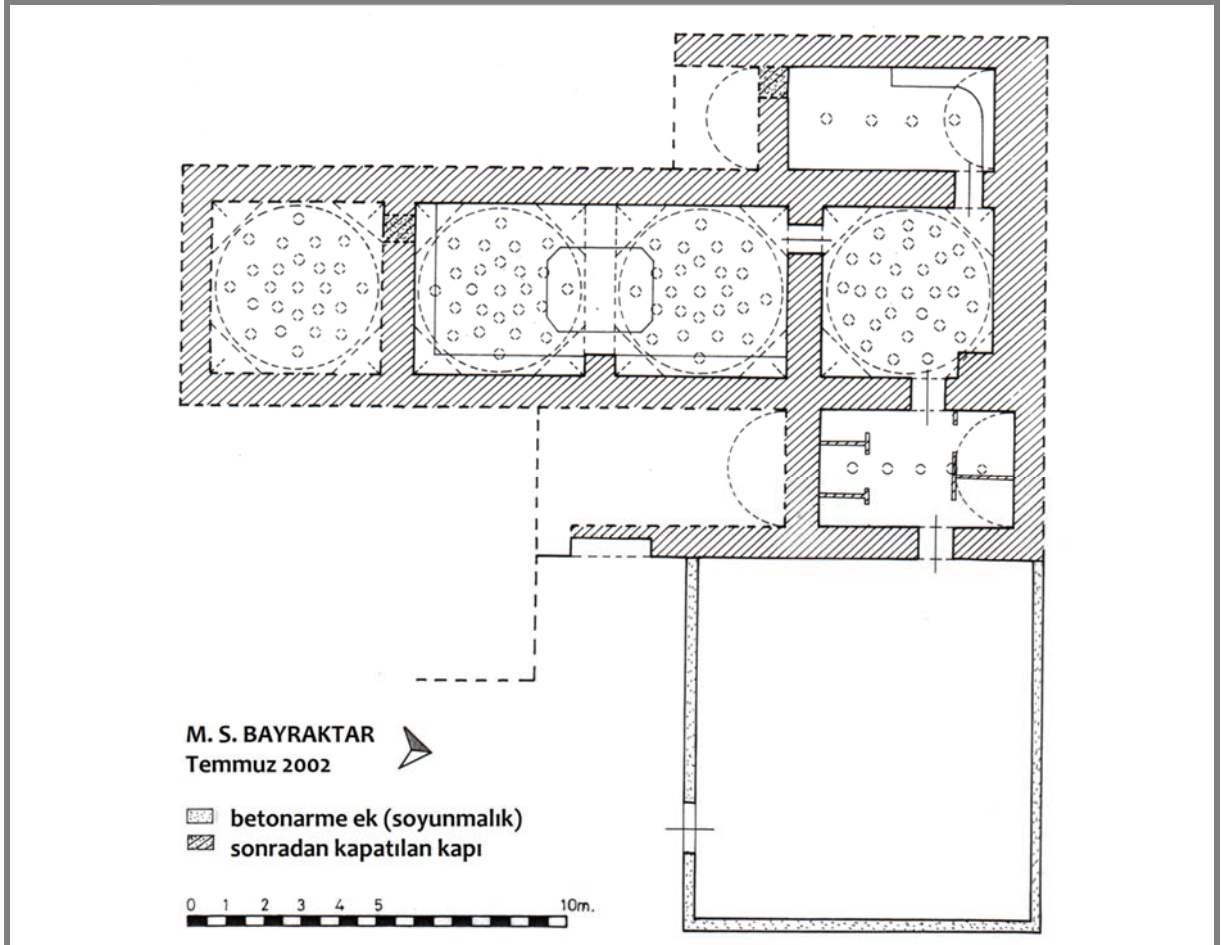
¹⁰⁷³ Önge, bol sayıda ve kubbe eteklerine kadar inen ışıklıkların 14. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladığına işaret etmektedir Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 55.

¹⁰⁷⁴ Bunu hamamı işleten şahıstan öğrendik. Aynı şahıs bazı bölümleri kısmen harap durumdaki soyunmalıkla birlikte hamamı, yakın zamanlarda orijinal yapısına dokunmadan, elden geçirdiklerini belirtmiştir.

¹⁰⁷⁵ Benzer birçok yapıda olduğu gibi duvarlarda moloz taş kullanılmış olabilir.

¹⁰⁷⁶ Sıcaklığın güney kesimindeki mermer duşluklar yenidir.

¹⁰⁷⁷ Plânda bu kesimi ayrıca gösterdik.

98. Bafra - Uzun Hamam plânı.

422. Bafra - Uzun Hamamı, soyunmalık cephesi.

423. Bafra - Uzun Hamamı, soyunmalık.

KÖPRÜLER

VEZİRKÖPRÜ – TEKKEKIRAN İLE HAVZA - KAYABAŞI KÖYLERİ SINIRINDA KURT KÖPRÜ

Köprü, Vezirköprü - Havza sınırını çizen İstavloz Çayı üzerinde, Vezirköprü'ye bağlı Tekkekıran Köyü ile Havza'ya bağlı Kayabaşı (Tahna) Köyü arasında, Vezirköprü'nün 17 km. kadar doğusunda yer almaktadır¹⁰⁷⁸ (Foto.424, Harita: 3).

İnşa kitabesi bulunmayan köprünün, ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Köprünün mimari görünüşü, malzeme ve teknik özellikleri, erken dönemlere (14–16. yüzyıl arası) işaret etmektedir.¹⁰⁷⁹ Bir hayli bakımsız durumda olan köprü, 2007 yılı civarında restore edilmeden önce gerek tabiat, gerek insan eliyle kısmen tahrip olduğundan yıkılma noktasına gelmiş idi.¹⁰⁸⁰ Kayalık arazide, patika yolları bağlayan köprü, yaya trafiğine açıktır.

Yapı güneybatı - kuzeydoğu doğrultusunda uzanan vadinin dar bir yerinde, kayalık iki yaka arasında kurulmuştur (Foto.424). Boyu 87.00 m., genişliği 4.60 m., yüksekliği 13.50 m. olan köprünün, ortasında bulunan ayak üzerinde sivri kemerli iki gözü, yapının esasını oluşturur (Foto.425, Çiz.99-100). Bunların doğusunda, daha küçük, sivri kemerli bir başka göz, batıda ise küçük sivri bir boşaltma kemeri görülür (Foto.425). Ortadaki iki büyük gözden doğudaki, 17.75 m., batıdaki 18.90 m. açıklıktadır. Bunların altında düz olarak devam eden dere yatağı, kemerlerin bitiminden itibaren, kayalık dik yokuşla buluşmaktadır. Kayalık arazinin doğusundaki küçük gözün zemini, ortadaki payenin zemin kotundan 4.50 m., batıdaki boşaltma kemeri 7.10 m. yüksektir. Doğudaki göz 5.20 m.lik açıklığıyla, bir boşaltma gözü gibidir. Batıdaki boşaltma kemeri, 3.30 m. açıklığa sahiptir. Bir başka boşaltma kemeri, ortadaki 3.90 m. genişliğindeki ayağın üzerinde bulunmaktadır. 3 m. genişlikteki bu göz de diğerleri gibi sivri kemerlidir.

Köprü yolu düz olup epey tahrip olmuştur (Foto.424). Kenarlarında kaba yonu yatay blok taşlar görülmekle birlikte, iki yanda olması beklenen korkuluktan bir iz yoktur. Köprünün kaynak tarafında, ortadaki ayağın alt kesimindeki belli belirsiz iz ve kaba taş döküntüleri burada vaktiyle bir selyaranın bulunduğu işaret sayılabilir. Köprünün diğer kesimlerinde selyaran veya topuk bulunmadığı gibi böyle bir iz de görülmez. Köprü ayağının üstündeki boşaltma kemerinin batıya bakan yüzünde, kemerli bir açıklık görülmektedir. Köprü bünyesinde küçük bir hücre olabilecek bu kesime ulaşmak mümkün olmamıştır.¹⁰⁸¹

Genel ölçüleri ve kemer açıklığıyla etkileyici bir görünüm veren köprünün, inşa malzemesi ilginçtir. Zeminden yaklaşık 5.50 m.ye kadar taş, bunun üstünde ise bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla kullanılmıştır. Aşağı kesimlerdeki kimi kaba yonu, kimi düzgün taşlar arasında Roma veya Bizans'tan devşirilmiş kimileri bezeli taşlar görülmektedir. Devşirme taşlar pek düzgün olmayan taş sıralarındaki düzeni iyice bozmuştur. Üst kesimlerde devşirme taşlar nadiren görülür. Üst hizadaki almaşık örgü, ortadaki paye çevresinde muntazam, özellikle kenarlarda intizamsızdır. Ortadaki iki büyük kemerde taş tuğla almaşığı, diğer kemerlerde ise sadece tuğla kullanılmıştır. Ortadaki büyük kemerlerin iki sıralı alnında, içte taş tuğla almaşığı, dışta sadece tuğla kullanılmıştır. Genel olarak baktığımızda, taş sıralarında ve taş boyutlarında bir düzensizlik dikkat çekmektedir. Taşlarda beyaz, kiremite çalan kırmızımsı bir renk ve az miktarda siyah görülmektedir. Ortadaki büyük kemerlerin karnında üzenge hizasından başlayarak yukarıya doğru periyodik aralıklarla sağ ve sol kenarlarda karşılıklı olmak üzere 0.20 m. civarında delikler görülmektedir. Deliklerin ayırım gözetmeksizin hem taş, hem de tuğla sıralarına denk düştüğü dikkat çekmektedir.¹⁰⁸² Yapıda herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Devşirme taşlar arasında, üzerine haç oyulmuş küçük bir parça dikkat çekmektedir.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁸ Kayabaşı Köyü köprüye yaklaşık 1 km, diğeri ise 2 km. kadar mesafede bulunmaktadır.

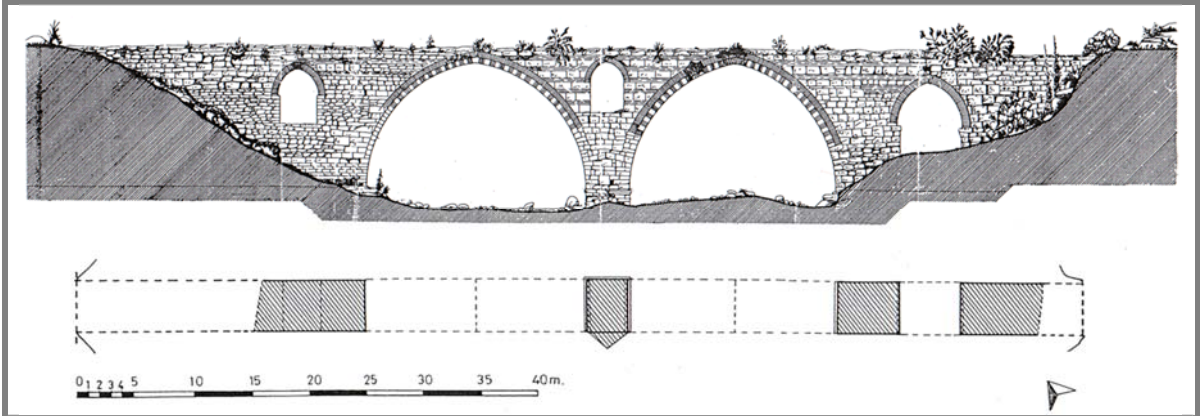
¹⁰⁷⁹ Yerel bir yayında yapı mimari özelliklerine göre 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 130).

¹⁰⁸⁰ İnternet üzerinden görüldüğü kadarıyla yapı etraflıca elden geçirilmiştir. Köprüyü restorasyondan sonra görme imkânı bulamadık.

¹⁰⁸¹ Bu kesimin "bekçi evi" olduğu belirtilmektedir. **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 121.

¹⁰⁸² Söz konusu deliklerin fonksiyonel bir yönü var mıdır? Nasıl meydana gelmişlerdir? Bunlar köprü inşa edilirken kurulan kalıptaki direk başlarının oluşturduğu boşluklar olabilir.

¹⁰⁸³ Devşirme taşların büyük çoğunluğu profiller veya oyuklar işlenmiş yapı taşı parçalarıdır.

100. Vezirköprü – Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınında Kurt Köprü kaynak cephesi görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
99. Vezirköprü – Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınında Kurt Köprü plâni (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).

424. Vezirköprü – Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınında Kurt Köprü, kaynak yüzü (restorasyon öncesi; 2002 yılı).

425. Vezirköprü – Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınında Kurt Köprü (restorasyon öncesi; 2002 yılı).

KAVAK - ÇAKALLI BELDESİ ÇAKALLI KÖPRÜSÜ

Köprü, Kavak'ın 15 km. kadar kuzeydoğusunda, Ankara yoluna 300 m. mesafede, eski Samsun - Ankara devlet yolu üzerinde, Tersakan Çayı üstünde bulunmaktadır (Foto.426).

Köprünün mansap yüzünde, ayaküstü hizada, korkuluğun 1 m. kadar altında, yaklaşık 1.00 x 0.30 m. boyutlarındaki mermer üzerine kabartma, celi talik hatla yazılı iki satırlık Osmanlıca bir inşâ kitabesi vardır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.427).

"اشيو طريق ابله اوزرنده كى كوپرولر سايه حضرت عبدالحميد خانيدہ
سرّی پاشانك ترابزون واليلىكى هنگامدا انشا اولونموشدر ۱۳۰۰"

"İş bu tarik ile üzerindeki köprüler saye-i hazret-i Abdülhamid Hanide
Sırrı (?) Paşa'nın Trabzon Valiliği hengâmında inşâ olunmuştur 1300"

Kitabeye göre köprü, Trabzon valisi Sırrı Paşa¹⁰⁸⁴ tarafından H. 1300 / M.1882–83 yılında yaptırılmıştır. Kitabede geçtiği üzere, devlet yolu ve üzerindeki köprüler, Sultan II. Abdülhamid zamanında yaptırılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1269–1329 / M. 1852–1911 arasındaki bir takım belge özetlerinden,¹⁰⁸⁵ Samsun-Amasya ve Samsun - Sivas arasındaki yollar ve bu yollar üzerinde köprüler inşa edildiği anlaşılmaktadır. Eski Samsun - Ankara yolu üzerinde bu köprüden 4 km. kadar ileride bulunan Koca Köprü, aynı güzergâhta yapılan bir başka köprüdür.¹⁰⁸⁶ Yöresel bazı yayınlarda yapının kitabesine değinilmemiştir.¹⁰⁸⁷ Köprü, bugün kullanılmakta olup genel itibarıyla iyi durumdadır. Korkuluğun birkaç yerinde kırılma ve harcın gevşemesinden doğan sökülmeler görülmektedir.

Kuzey-batıdan güney-doğuya akan ırmak üzerinde kurulan köprü, 42.40 m. boyunda, 9.60 m. genişliğinde, 8.50 m. yüksekliğindedir (Çiz.101-02). Ortada bulunan ayak üzerinde, basık kemerli iki gözden oluşan köprünün düz yolu, iki yandan taş korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Üstü semer şeklinde kavis çizen 0.40 m yükseklikteki korkuluklar, kesme taş bloklarla yapılmıştır. Korkuluğun altında 0.20 m. kadar taşırılan bir korniş yer alır. Her iki yönde üstü koni şeklinde son bulan köprü ayakları, yukarıya doğru hafif incelenerek 4.00 m. kadar yükselmektedir. 6.60 m. genişlikteki kemer yaylarındaki irili ufaklı, sıralanan den-dan şeklindeki diziliş, sade tutulan köprüye bir nebze hareket katmıştır. Yapının inşasında kullanılan malzeme yer yer gri, sarı ve soluk kiremit kırmızısına çalan kumtaşıma benzer bir cins taştır. İşçilik kemer çevresinde, ayak, korniş ve korkulukta daha muntazamdır. Köprü ayağı ve kemer çevreliklerindeki taşların rustik tarzda¹⁰⁸⁸ kesildiği, bu kesimlerde işçiliğin daha muntazam ve taşların biraz daha büyük olduğu görülmektedir.

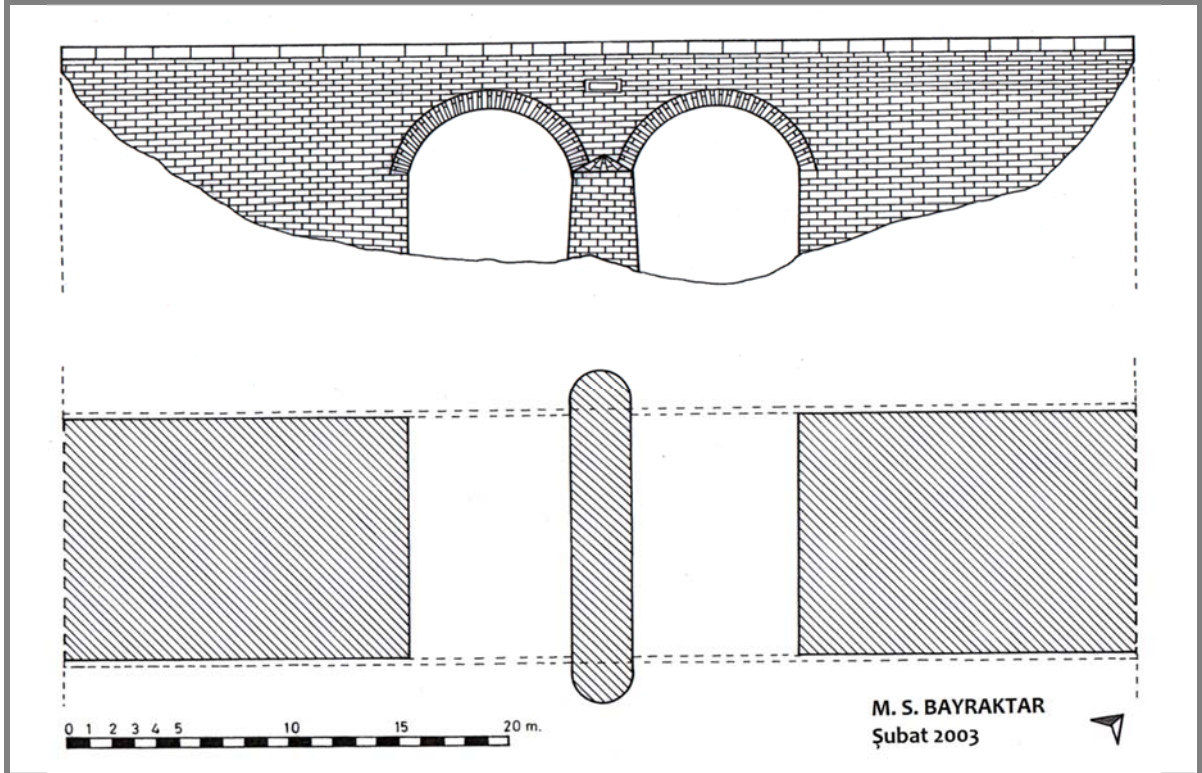
¹⁰⁸⁴ Kandiye'de (Girit), Salih Tosun Efendi'nin oğlu olarak 1844'te doğan ve "Sırrı-i Giridi" adıyla da anılan paşanın asıl adı "Muhammed Selim Sırrı"dır (A. BİRİŞİK, "Sırrı-i Giridi (Sırrı paşa)" mad., **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, s. 531). Gençlik yıllarında İstanbul'da medrese eğitimi gören Sırrı paşa, Mahkeme-i Şer'iyye Kâtibi ve Hekim İsmail Paşa'ya damat olmuş, 1284'te Yanya Mektupçu Muavini, 1868-69'da Aydın Mektupçu Muavini, 1286'da Prizren Mektupçusu, 1872'de Tuna Mektupçusu, 1876'da Bihke Mutasarrıfı, ardından İzbornik (1877), Vidin (1877) ve Karesi mutasarrıflıklarında bulundu (A. BİRİŞİK, a.g.mad., s. 531; Mehmed Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1507. Trabzon (1879), Kastamonu (1880), Trabzon (1880, 2. defa), Ankara (1881), Sivas (1883), Diyarbakır (1884-85), Adana (1887-88), valiliklerinde bulunan Paşa'nın, 1889-90'da, vezirlikle Bağdat Valisi, 1889-90'da Diyarbakır Valisi olduğu, son görevi sırasında hastalanıp İstanbul'a döndüğü ve H. 1313/M. 1895'de vefat ettiği, kabrinin, İstanbul-Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmud Türbesi Haziresi'nde olduğu bildirilmektedir (A. BİRİŞİK, a.g.mad., s. 531, Mehmed Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1507). Mehmed Süreyya'nın "tedbirli, gayretli, çalışkan ve azil yüzü görmemiş, ilim ve fazilet bakımından benzersiz" olarak vasıflandırdığı paşanın edip, şair ve hattatlıkla birlikte dinî ilimlere dair yirmi kadar eser verdiğine, vali ve mutasarrıf olduğu yerlerde bayındırlık faaliyetlerine önem vererek, buralarda ihtiyaç duyulan yol, köprü, su kanalı, okul ve hastane gibi yapılar inşa ettirdiğine dikkat çekilmektedir (A. BİRİŞİK, a.g.mad., s. 532). Paşanın, "Halil Rifat Paşa ile birlikte 1883-85 arasında Samsun-Bağdat yolunu açtığı" belirtilmektedir. Bkz. B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 118.

¹⁰⁸⁵ B.O.A., DH.MKT., d.n. 1377, g.n. 48; B.O.A., MKT.MHM., d.n. 421, g.n. 14; d.n. 274, g.n. 92; d.n. 274, g.n. 33; d.n. 274, g.n. 32; d.n. 271, g.n. 17; d.n. 270, g.n. 83 B.O.A., İ.MVL., d.n. 507, g.n. 22892; d.n. 270, g.n. 10379; B.O.A., İ.DH., d.n. 508, g.n. 34574; d.n. 509, g.n. 34670; B.O.A., DH.İD., d.n. 25, g.n. 3. Belgelerin çoğunun 1280 civarında olduğuna bakılırsa inşanın bu yıllarda yoğunlaştığı düşünülebilir.

¹⁰⁸⁶ Koca Köprü çalışmamız dahilinde olup bundan sonraki başlık ona aittir. Samsun sınırları dahilinde bu güzergahta başka bir tarihi köprüye rastlayamadık.

¹⁰⁸⁷ **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 127; H.YİĞİT, **Samsun**, s. 192. Bu yayında inşa tarihi olarak 1296 geçmektedir. Herhangi bir belgeye dayanmaksızın verilen tarih için bir açıklama getirilmemiştir.

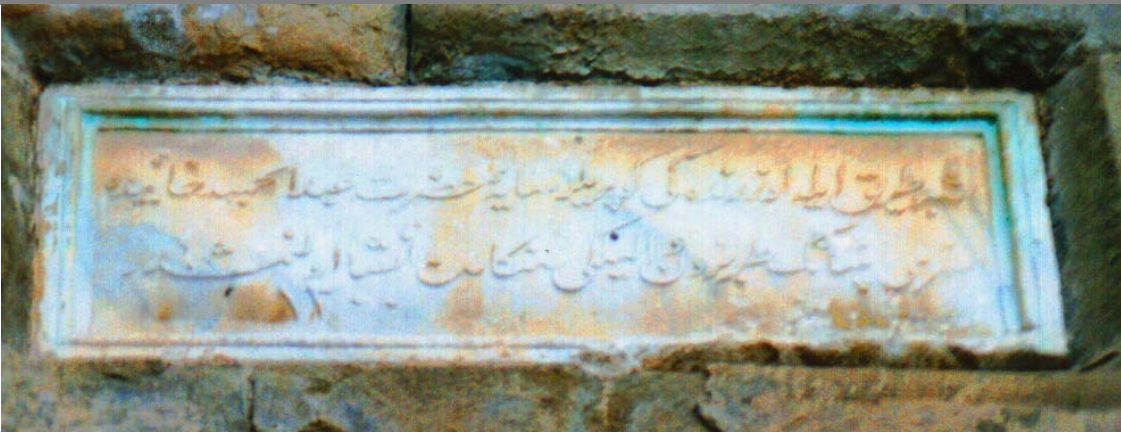
¹⁰⁸⁸ Taşların kenarlarında ince bir bant muntazam kesilirken, ortası pürüzlü bırakılmıştır.

102. Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü kaynak yüzü görünüşü.
101. Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü plânı.

426. Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü, kaynak yüzü.

427. Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü, inşa kitabesi.

KAVAK - ÇAKALLI BELDESİ - ÇALBAŞI İLE ÇATALTEPE KÖYLERİ SINIRINDA KOCA KÖPRÜ

Köprü, Kavak'ın 17 km. kadar kuzeydoğusunda, eski Samsun-Ankara devlet yolu üzerinde, Çakallı-Çalbaşı Köyleri sınırını oluşturan küçük bir dere üstünde bulunmaktadır (Foto.428).

Köprünün inşa kitabesi yoktur. Tarayabildiğimiz kaynak ve araştırmalarda yapıdan söz edilmemektedir. Köprünün inşa tarihi ve banisi konusuna, Çakallı Köprüsü'ndeki inşa kitabesi ışık tutmaktadır. Önceki yapıda tanıttığımız kitabeğe göre, eski Ankara- Samsun devlet yolunun Çakallı mevkiinde “*iş bu tarik ile üzerindeki köprüler*” ifadesiyle kastedilen köprülerden biri de bu köprü olmalıdır. Çakallı Köprüsü'ne yaklaşık 4 km. mesafede bulunan köprü, inşa malzemesi, teknik ve mimari ifadesiyle, Çakallı Köprüsü'nün yakın bir benzeridir. Söz konusu kitabe ve yukarıda belirttiğimiz hususlara bakarak köprülerin beraber yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu durumda söz konusu kitabeğe göre yapı, Çakallı Köprüsü'yle birlikte Sultan II. Abdülhamit devrinde, Trabzon Valisi Tefik Paşa tarafından H. 1300 / M. 1882-83 yılında yaptırılmış olmalıdır. Halen araç trafiğine açık bulunan köprü, gayet bakımsız ve kısmen harapdır.

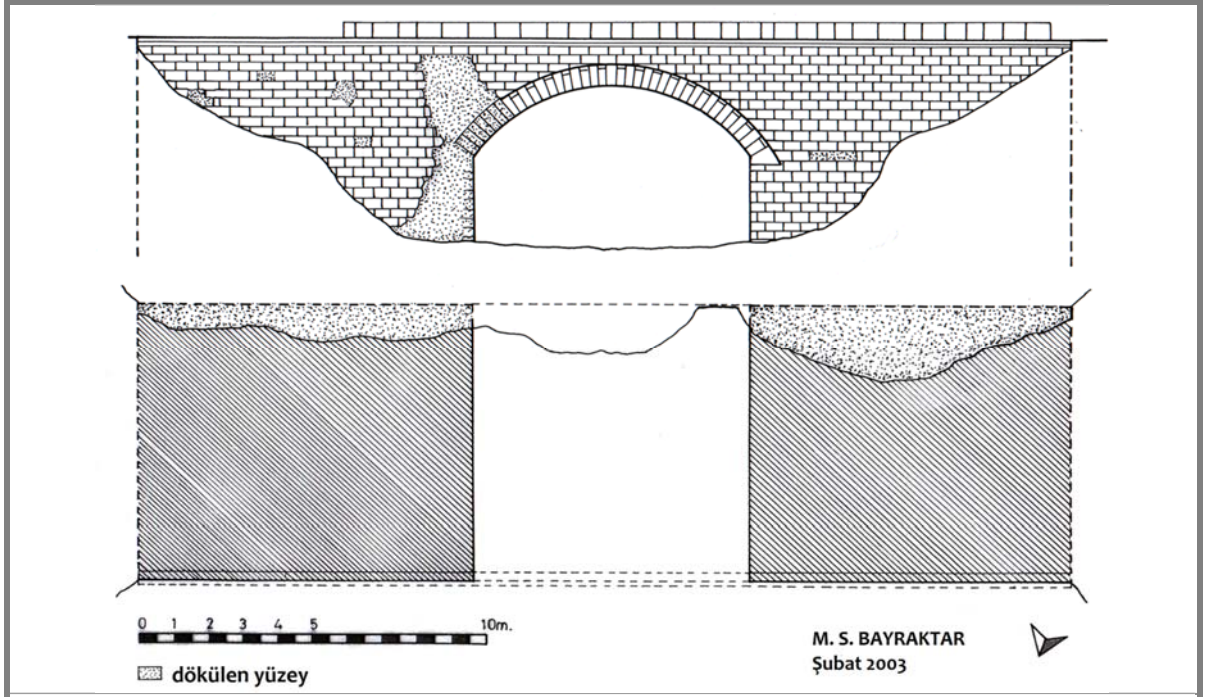
Köprü, doğudan batıya doğru akan küçük bir dere üzerinde kurulmuştur. 26.70 m. boy, 8.05 m. genişlik ve 6.50 m. yükseklikteki, basık kemerli tek gözlü köprünün yolu, düzdür (Foto.428, Çiz.103-04). Kemer açıklığı 7.90 m. olan köprünün, güney yüzünün kemer üstü dolgusu boydan boya uçmuştur. Kuzey yüzde kemer yayının sol kesiminde, genişçe bir yüzey başta olmak üzere, köprünün kesme taş kaplama ve dolgusu yer yer dökülmüştür¹⁰⁸⁹ (Foto.428). Yolu iki yanını sınırlayan 0.55 m. yükseklikteki kesme taş bloklardan oluşan, sırtı semer şeklindeki korkulukların güney yakadaki yıkılmış, kuzeydeki büyük ölçüde yerindedir. Korkuluğun altında 0.15 m. kadar taşırılan bir kornişe yer verilmiştir. Kemer karnı ve ayaklarının muhtelif yerlerinde, gayet tehlikeli çatlaklar görülmektedir.¹⁰⁹⁰

Köprünün inşasında kullanılan malzeme yer yer gri ve sarıya yakın kumtaşına benzer bir cins taştır. İşçilik, kemer yayı ve kornişte daha muntazamdır. Kemer karnında düz yüzeyli kesme taş, diğer kesimlerde ortası kabartılmış rustik örgü görülmektedir. Bu Çakallı Köprüsü'yle yakın benzerlik gösteren bir başka unsurdur. Kemer yayında görülen kirliliğe çalan taş, gözenekli bir yapıya sahiptir.¹⁰⁹¹ Diğer kesimlerdeki farklı cins taşta, bu gözenekler görülmez. Köprünün güney cephesinde köprü gözünün batı kenarında, üçgen kesitli bir topuk bulunmaktadır. Üstten akan toprak ve etrafındaki sık çalılar arasında kalan topuğun şekli, belli değildir. Köprünün olması beklenen yerlerinde başka bir topuk veya selyaran bulunmamaktadır.

¹⁰⁸⁹ Tahribatın insan eliyle -kaçak define kazısı olmalı- yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹⁰ Köprünün çeşitli kesimlerinde birkaç ciddi çatlak bulunmaktadır.

¹⁰⁹¹ Çakallı Han'da da aynı cins taşın kullanıldığı (Osmanlı devri onarımında olmalı) görülmektedir.

104. Kavak / Çakallı Beldesi - Çalbaşı ile Çataltepe Köyleri sınırındaki Koca Köprü kaynak yüzü görünüşü.
 103. Kavak / Çakallı Beldesi - Çalbaşı ile Çataltepe Köyleri sınırında Koca Köprü plânı.

428. Kavak - Çakallı Beldesi - Çalbaşı ile Çataltepe Köyleri Sınıırında Koca Köprü.

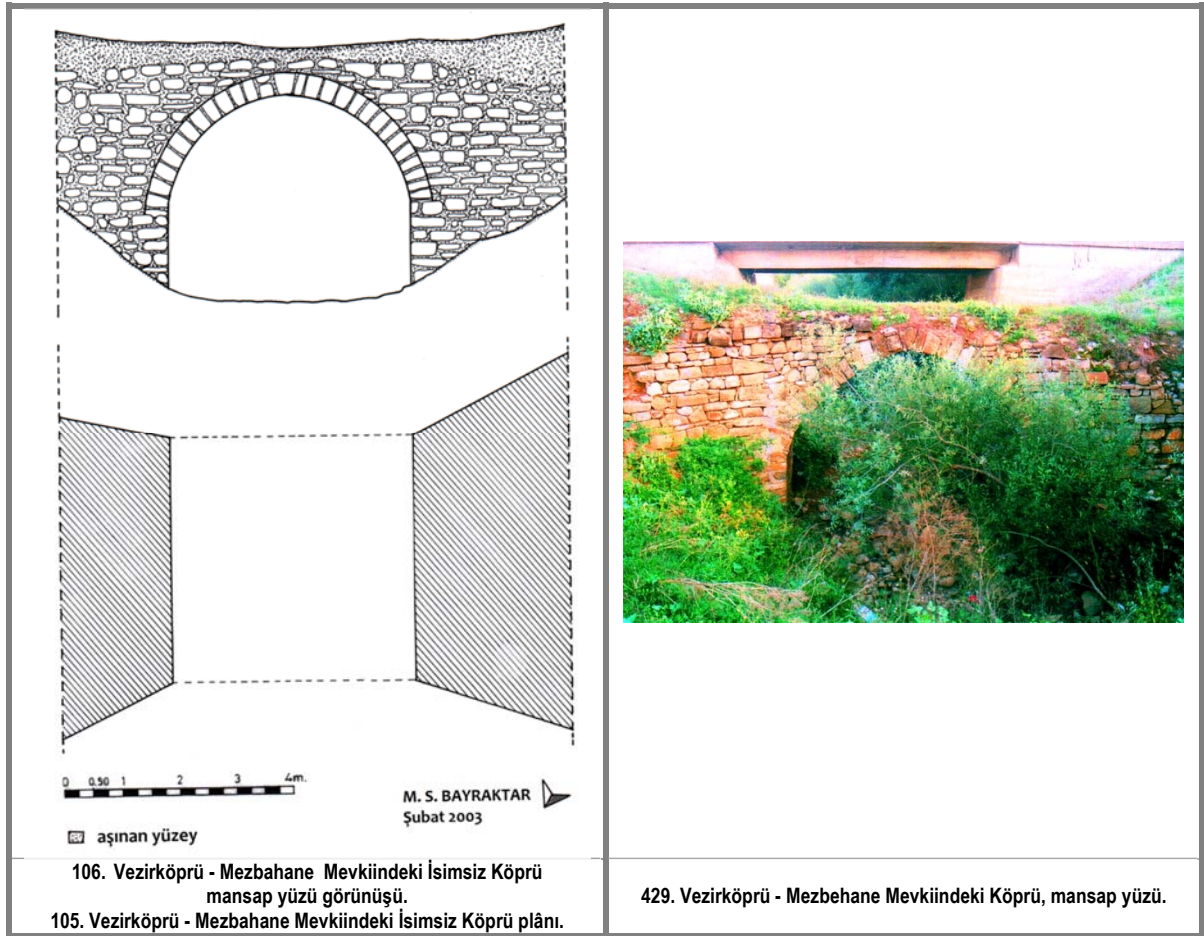
VEZİRKÖPRÜ MEZBAHANE MEVKİİNDE İSİMSİZ KÖPRÜ

Köprü, ilçe merkezinin batı kenarında, halkın mezbahane olarak adlandırıldığı bir mevkide, küçük bir akarsu üzerinde bulunmaktadır (Foto.429). İnşa kitabesi bulunmayan köprünün, ne zaman, kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Yöreye ilgili yayınlarda adı geçmeyen köprü, bugün bir isimden de mahrumdur. Moloz taş, tek kemer açıklıklı basit köprünün en fazla birkaç yüzyıllık olabileceği düşünülürse 19. yy. veya 20. yy. başlarından kalmış olabileceğini kabul edebiliriz.

Günümüzde araç trafiğine kapalı olan köprünün, birkaç metre güneyindeki betonarme yeni köprü bu işlevi yüklenmiş durumdadır. Köprü yolu ve cephelerde özellikle kemer yayının üstünde yer yer dökülmelerin görüldüğü yapı, harap olma yolundadır (Foto.429).

Güneyden kuzeye akan çok küçük bir dere üzerinde kurulan köprünün boyu 8.75 m. genişliği 4.20 m.dir. 4.20 m. genişlikte tek gözlü yuvarlak kemerli köprünün yolu, düz olup üzerinde bugün bir korkuluk bulunmamaktadır. Mevcut halde 4.30 m. kadar yükselen köprünün üstü kısmen tahrip olmuştur (Çiz. 105-06, Foto.429). Kemer bitiminden itibaren köprü yolunun doğuda 5.55 m., batıda ise 6.50 m.ye kadar genişlemiştir.

İnşa malzemesi yer yer kabaca düzeltilmiş moloz taştır. İrili ufaklı taş dizilerinin kemer altında olanları, diğerlerine göre bir nebze düzgün ve biraz daha büyükçedir. Kemer kavisinin muntazam olmayıp yer yer şekil bozukluğu gösterdiği dikkat çekmektedir. Son derece yalın bir görünüm veren yapıda süs unsuru görülmez.

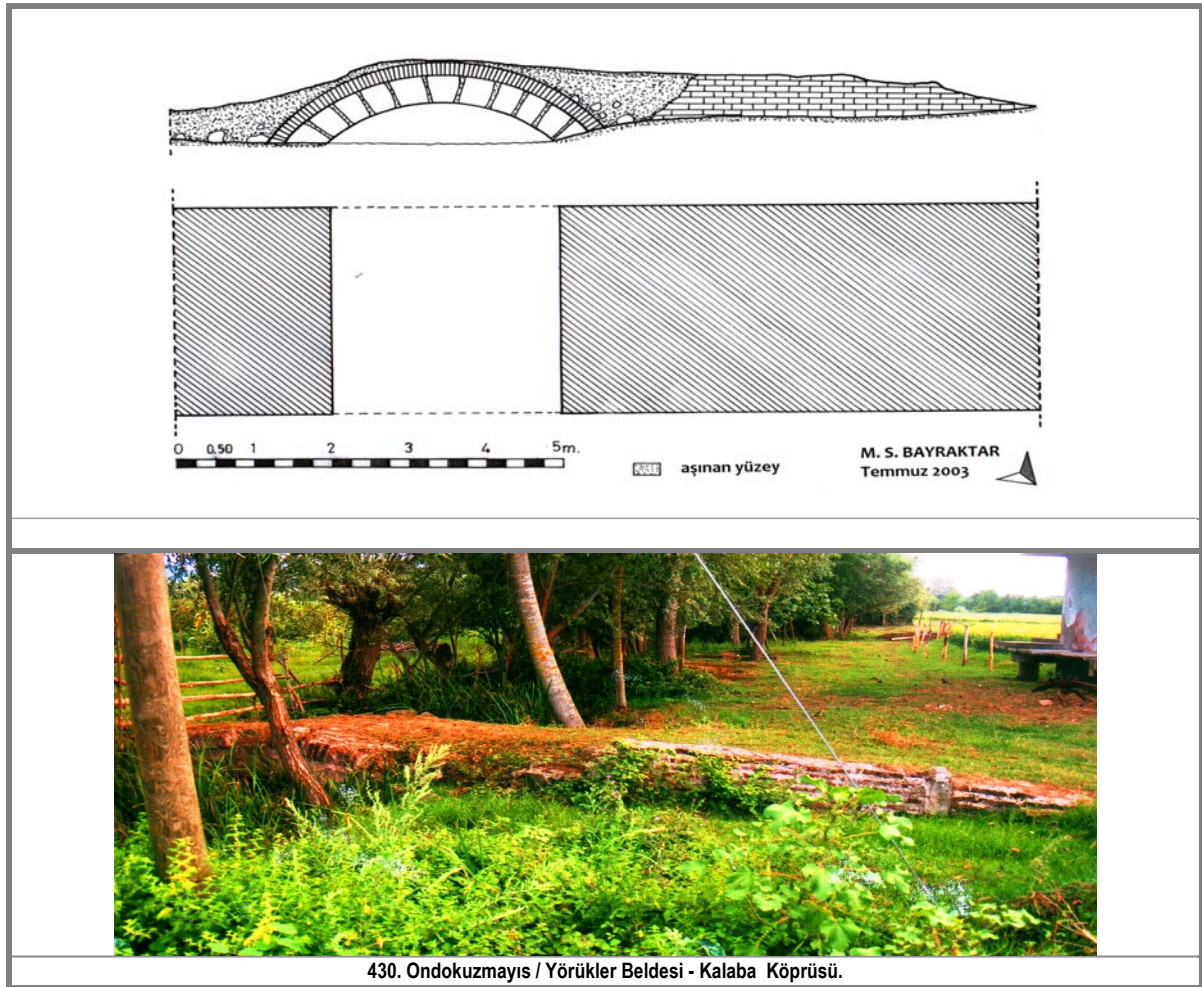

ONDOKUZMAYIS - YÖRÜKLER BELDESİ KALABA KÖPRÜSÜ

Yapı, Ondokuzmayıs İlçesi'nin 3 km. kadar kuzeyine düşen Yörükler Beldesi'nin Kalaba Mahallesi'nde bulunmaktadır (Foto.430). İnşa kitabesi bulunmayan köprünün yöresel bazı yayınlarda 19.yy.a verildiği görülmektedir.¹⁰⁹² Büyük ölçüde araziye gömülü kalan yapının basit mimarisi, belirli bir tarihe işaret etmemektedir. Mevcut haliyle çok eskiye gidemeyecek yapıyı 19. yüzyıl veya 20. yüzyıl başına tarihlenmeyi uygun görmekteyiz.

Yapı bugün, yoldan 20 m. kadar içeride, düz bir alanda, küçük bir kanal şeklindeki suyun üzerinde bulunmaktadır¹⁰⁹³ (Foto.430). Tek gözlü köprünün, yuvarlak kemerinin üst kısmı görülebilmektedir (Çiz.107-08). Köprünün diğer bölümü hakkında bilgi sahibi değiliz.

Mevcut haliyle köprünün boyu, 11.00 m., genişliği 3.20 m.dir. Şimdiki kotta 2.90 m. olan kemer açıklığının orijinalde 4 – 4.50 m. civarında olabileceği tahmin edilebilir. Köprünün kemeri kesme taşla örülmüştür. Taş sırasını, dikine yerleştirilmiş bir sıra tuğla örgü kuşatır. Köprü yolu aşınmış olduğundan orijinal şekli hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, düz olabileceği tahmin edilebilir. Mevcut haliyle köprünün korkuluğu yoktur (Foto.430). Yüzeylerde yer yer dökülme ve aşınmalar yanı sıra, sonradan onarımlarla eklenmiş izlenimi veren tuğla örgü (yoğunlukla kuzey doğu yüzde) dikkat çekmektedir. Yapıda herhangi bir bezeme unsuru görülmemektedir.

430. Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü.

¹⁰⁹² A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 111; H. YİĞİT, Samsun, s. 215. Tarih için herhangi bir belge gösterilmediği gibi bir açıklama da getirilmemektedir.

¹⁰⁹³ Şimdi küçük bir patika olarak kullanılan yol üzerindeki köprü taşıt trafiğine kapalıdır.

DEĞİRMEN

TEKKEKÖY - ÇIRAKMAN KÖYÜ YEL DEĞİRMENİ

Değirmen, ilçenin 6 km. kadar güneybatısındaki Çırakman Köyü'nün dışında, yol üzerinde, köye 1 km. mesafedeki köy mezarlığında yer almaktadır (Foto.431). Yapının inşa kitabesi yoktur. Yöresel yayınlarda yapının inşa tarihi ve banisine değinilmemektedir.¹⁰⁹⁴ Mevcut halde çok eskiye gidemeyecek kadar yeni görünen eser 19. yüzyıldan kalmış olabilir. Yapı yarı harap vaziyette, kendi haline terk edilmiş iken¹⁰⁹⁵ 2008 yılı dolaylarında restore edilerek bakımlı bir hale kavuşturulmuştur.

Değirmen, yüksekçe bir tepede, etrafı açık bir arazide, rüzgârlı bir mevkidedir. Yukarıya doğru hafifçe daralan¹⁰⁹⁶ silindirik plânlı yapının, kuzey ve güneyde, karşılıklı açılan iki kapısı bulunmaktadır (Foto.431, Çiz.109-11). Duvarların üst kesimlerinde iki pencere açıklığı görülen yapının üst örtüsü yıkılmış iken son restorasyonda asli halde de olması muhtemel konik bir ahşap çatı ile yenilenmiştir. Restorasyon öncesinde 6.45 m. yükseklikteki duvarların üst kesimleri, tahrip olduğundan yapının orijinal boyu hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz.¹⁰⁹⁷

Yapıya, karşılıklı yerleştirilen birbirinin aynısı, basık kemerli iki kapıyla girilmektedir. Kapı açıklıklarının etrafı kısmen tahrip olmuştur. Pencereler de kapılarda olduğu gibi karşılıklı aynı eksen üzerinde açılmıştır. Duvarların zemin hizasında iç ve dışa doğru 0.20 m. taşan temel duvarı seçilmektedir. Duvarların iç yüzünde 1.40 m. ve 3.20 m. kotunda, yaklaşık 1.30 m. aralıklarla küçük boşluklar görülmektedir. Bunları değirmenin müştemilatını sabitlemeye yarayan, ahşap giriş gibi unsurların yuvaları olarak düşünmek mümkündür.¹⁰⁹⁸ Değirmen; siyah renkli, volkanik, bazalt cinsi moloz taşla inşa edilmiştir. Kapı ve pencere çevreliklerinde taşlar kabaca yontulmuştur.

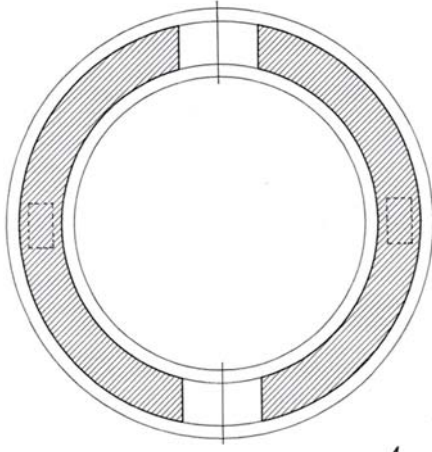
¹⁰⁹⁴ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 118.

¹⁰⁹⁵ 2003 yılındaki restorasyon öncesi ziyaretimizde, değirmenin duvarların zemin hizasında iç ve dışta bazı yerlerde kaçak kazı izleri görülmekteydi. Yapının içinde ve yanı başında büyüyen ağaçlar yapıya kısmen zarar vermiş idi. Buradaki çizim ve fotoğraflar restorasyon öncesine aittir.

¹⁰⁹⁶ Yapının zemin hizasında 7.50 m. olan çapı, üstte 6.65 m. ye düşmektedir. Zemin hizasında 0.95 m. kalınlıktaki duvarlar 4.15 m. den sonra 0.15 m. içe çekilmiştir.

¹⁰⁹⁷ 2003 yılındaki restorasyon öncesi ziyaretimizde, duvarları üstten sınırlayan bir korniş bulunmadığı gibi pencerelerin üstü de açık idi. Bu durumda belki bir veya yarım metrelik bir kesimin o tarihte yıkılmış olabileceği düşünülebilir.

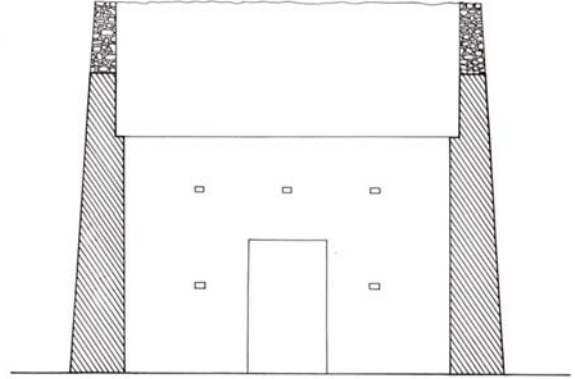
¹⁰⁹⁸ 0.15–0.20 m. lik boşluklar duvar içine 0.15–0.20 m. kadar girmektedir.

0 0.50 1 2 3m.

M. S. BAYRAKTAR
Şubat 2003

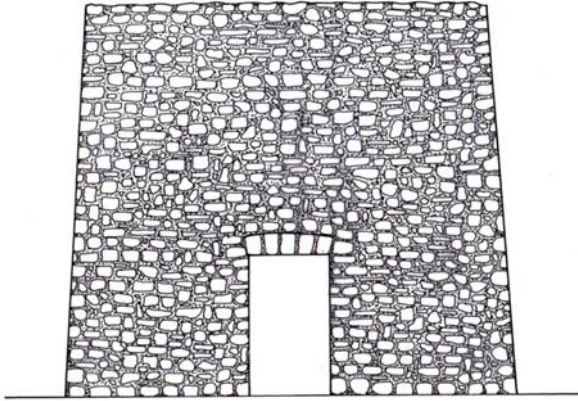
109. Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni plâni.

0 0.50 1 2 3 4m.

M. S. BAYRAKTAR
Şubat 2003

110. Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni kesiti.

0 0.50 1 2 3 4m.

M. S. BAYRAKTAR
Şubat 2003

111. Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni cephe görünüşü.

431. Tekkeköy - Çırakman Köyü - Yel Değirmeni
(restorasyon öncesi; 2002 yılı).

ÇEŞMELER

VEZİRKÖPRÜ NAMAZGÂH (KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA) ÇEŞMESİ

Çeşme, ilçe merkezinde, Namazgâh Mahallesi'nde, Namazgâh Camii'nin doğu bitişiğindedir (Foto.432). Çeşmenin kuşatma kemeri içinde, beyaz taş üzerine, celi nesih hatla, kazıma usulüyle yazılmış, beş satırlık Osmanlıca bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.433).

"صاحب الخيرات محمد اغا سنة ١٠٥٢"

"Sahibü'l / Hayrat / Muhammed Ağa / Sene / 1052."

Kitabeden çeşmenin Muhammed Ağa tarafından, H. 1052 / M.1642-43 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere "Muhammed" "Mehmed" şeklinde de okunabilmektedir. Dolayısıyla kitabede geçen şahsın daha sonra sadrazam olacak ve Köprülü namıyla anılacak olan Mehmed Paşa olması muhtemeldir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivin'nde bulunan, Köprülü Mehmed Paşa adına düzenlenen ve kitabeden on iki yıl sonrasının tarihini taşıyan (H. Evahiri Şehri Zilkade 1064 / M. Ekim 1654) iki sayfalık Osmanlıca bir vakfiyeden¹⁰⁹⁹ ve bazı araştırmalardan¹¹⁰⁰ Paşa'nın ilçede bir su yolu ve çeşmeler yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu su yoluna bağlı epey çeşme yaptırdığı, ölümüyle yarım kalan işlerin eşi Ayşe Hatun tarafından tamamlatıldığı şeklindeki kayıtlara bakarak ilçedeki çoğu tarihsiz ve isimsiz çeşmenin Paşa ve eşine ait olabileceğini düşünmekteyiz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1317 / M. 1899-1900 tarihli bir belgede¹¹⁰¹ "... Köprülü Mehmed Paşa vakfi namazgâh ve meydan çeşmesinin kullanılmaması üzerine ..." şeklinde geçen ifadelerle bu çeşmeden bahsedilmiş olabilir. Yöreyle ilgili yayınlarda üzerindeki inşa kitabesine değinilmeden, çeşmenin camiyle birlikte Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı tekrar edilmektedir.¹¹⁰² Namazgâh Camii'nin yanı başında bulunan çeşme camiyle birlikte yapılmış olabilir.¹¹⁰³ Çeşme 2008 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından cami ile birlikte restore edilmiştir. Eskiden caminin kuzeydoğusunda avlu duvarına bitişik olan ve ön cephesi doğuya bakan çeşme, restorasyonda 90 derece döndürülerek kuzeye bakar şekilde konumlandırılmıştır.

Çeşme, 2.70 x 0.95 m.lik küçük bir alana oturmaktadır (Çiz.112-13). 2.35 m.ye yükselen, yuvarlak kemerle kuşatılan, doğuya bakan cephesinde, dikdörtgen şekilde kirlili beyaz blok kesme taştan bir yalak¹¹⁰⁴ yer alır (Foto.432). Yalağın iki yanında aynı cins taşın görüldüğü testi sekilerinden soldaki, kısmen tahrip olmuştur. Kemer üzengi hizasının altında, yan yana iki lüle deliği açılan kesimde, testi sekileri ve yalakta kesme taş görülürken, çeşmenin diğer kesimlerinin malzemesi sıvayla kaplandığından belli değildir. İlçedeki benzer birçok çeşmede olduğu gibi, bu kesimlerde tuğla veya almaşık örgü kullanılmış olabilir. Bugün kuşatma kemerinin 0.15 m. yukarısındaki muhdes sac kaplamayla kesilen çeşmenin, harpuşa veya kirpi saçaklı bir kornişle sonlanmış olabileceği düşünülebilir.

¹⁰⁹⁹ Vakfiye V.G.M.V.K.A.'nde 610. defterin 284. sayfasında kayıtlıdır.

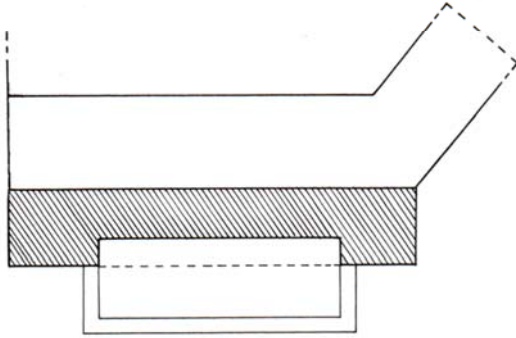
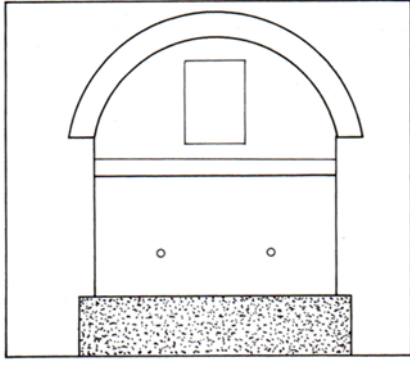
¹¹⁰⁰ V. ÇABUK, **Köprülüler**, s. 70; Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309. Hüseyin Hüsameddin'in ifadelerine göre çeşmelerin ve bağlı buldukları su yollarının inşasına Köprülü Mehmed Paşa başlamış, fakat bu yıllarda vefat edince eşi Ayşe Hanım yarım kalan çeşmelerin inşasını tamamlamıştır (Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 309). Köprülü Mehmet Paşa'nın Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde 6 numaralı gözde 81(yeni) 2238/2144 (eski) numarayla kayıtlı (Y. KURT, "Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Vakf-ı Cedîd Tasnifi Katalog Çalışması", **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildirileri**, Konya, 2000, s. 465) H. Cemaziye'l-Evvel 1068 / M. Şubat 1658 tarihli, 107 sayfalık vakıf defterinin Vezirköprü'de yaptırıldıkları da dahil, vakıfları konusunda, epey teferruatlı bilgiler içerdiği tahmin edilebilir. Ancak birkaç sayfası hariç tamamı siyakatla yazılan belgeyi okutmak mümkün olmadı.

¹¹⁰¹ B.O.A., Y.EE., d.n. 134, g.n. 29.

¹¹⁰² A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 129; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 155.

¹¹⁰³ 1906 depreminde tamamen yıkıldıktan sonra 1915'de mahalle sakinleri tarafından yeniden yaptırılan caminin yerindeki eski yapının Köprülü Mehmed Paşa tarafından yapıldığı yolundaki rivayetlere daha önce camiler bahsinde değinmiştik.

¹¹⁰⁴ Yalağın ortasının sağ kesiminde küçük bir parça kırılarak kaybolmuştur.

0 0.25 0.50 1 1.5m.

M. S. BAYRAKTAR
Ağustos 2002

□ Namazgâh Camii'nin
avlu duvarı

113. Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi cephe görünüşü.
112. Vezirköprü - Namazgâh Çeşmesi plâni.

432. Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi (restorasyondan sonra).

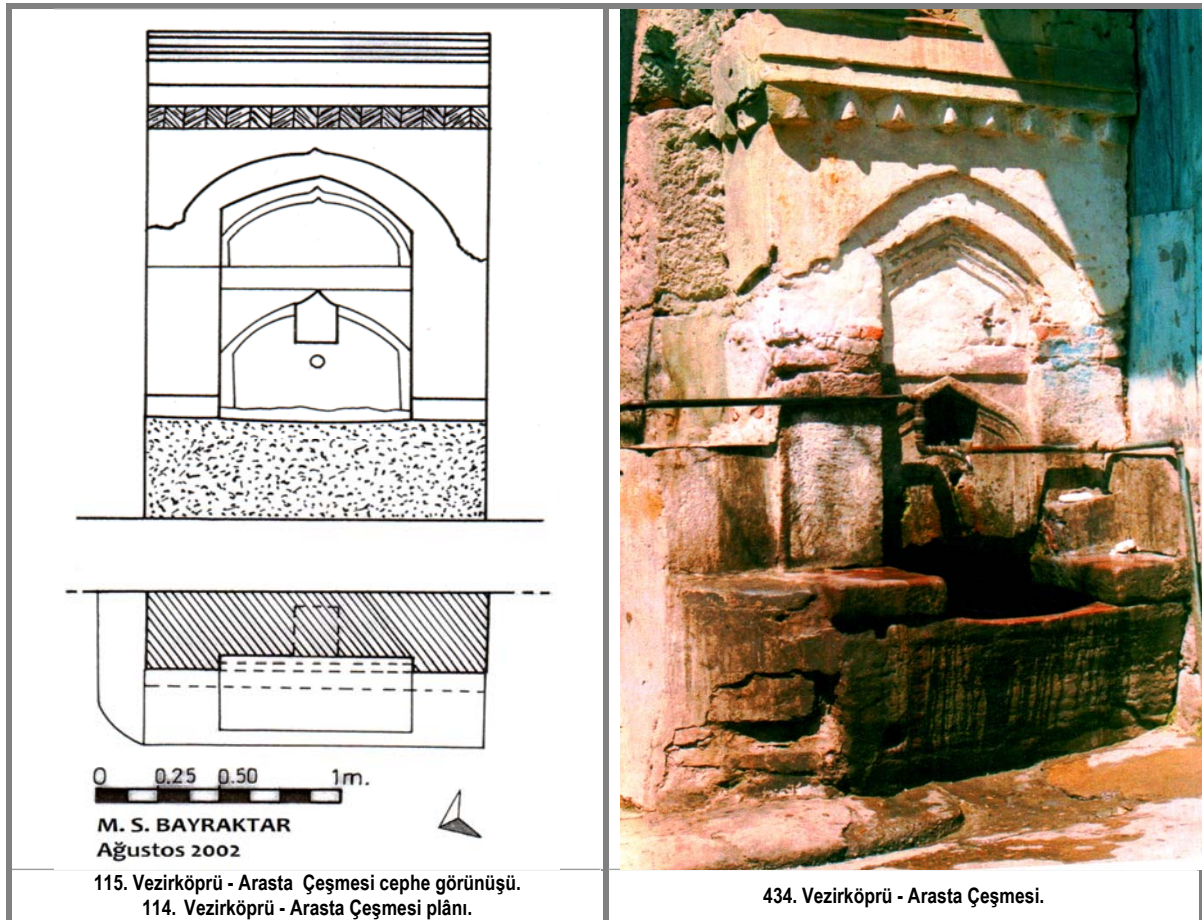

433. Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi, kitabesi.

VEZİRKÖPRÜ ARASTA ÇEŞMESİ

Çeşme, arastanın doğu kapısının yanındaki doğu kolda, içe bakan dükkânlardan kapıya yakın olanının güney duvarına bitişiktir (Foto.434). İnşa kitabesi bulunmayan çeşmenin, bedesten ve arastayla birlikte, 17. yüzyıl ortalarında¹¹⁰⁵ yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. 2002 yılının Ağustos ayındaki incelememizden sonra Şubat 2003'te yapıyı tekrar ziyaretimizde kemer çevresi ve üst kısmının insan eliyle kasten tahrip edildiğine şahit olduk. Çeşmenin su yolunun faaliyeti durmuş haldedir. Yapının önüne çekilen yeni tesisat şehir şebeke suyuna bağlıdır.¹¹⁰⁶

Bakım kabilinden küçük müdahalelerle birlikte, orijinal görüntüsünü büyük ölçüde koruduğunu düşündüğümüz çeşme, 1.38 x 0.70 m.lik bir alana oturan, 2.20 m. yüksekliğinde tek cephelidir (Foto.434, Çiz.114-15). Güneye bakan cephesinde tek lüle deliği bulunan çeşmenin, gayri muntazam sivri kemerin oturduğu üzengi hizasının altında, kesme taş üstünde ise büyük bir kısmı sıva altında kalmış olmakla birlikte, son yıkımda açığa çıktığı üzere tuğla kullanılmıştır. Çeşmenin önünde, iki yanı kesme taş döşeli testi sekisiyle değerlendirilen, basit dikdörtgen bir yalak bulunmaktadır. İç içe silmelerle belirlenen kuşatma kemerinin altındaki zarif, kaş kemerli taşlığın iki yanında, benzer şekilde yüzeysel bir kemer görülmektedir. Ortası hafif içe çekilen çeşmenin iki yanındaki çevrelik, kesme taş bloklardan ibarettir. Çeşme tek sıra kirpi saçak üzerinde profilli bir kornişle son bulmaktadır.¹¹⁰⁷ Yer darlığı sebebiyle çeşmenin boyuna nispetle cephesinin dar tutulduğu ve sol köşesinin yalak hizasında pahlandığı dikkat çekmektedir.

¹¹⁰⁵ Katalogda yer verdiğimiz Vezirköprü Bedesten ve Arastası için ilgili bölüme bakılabilir.

¹¹⁰⁶ Çeşmenin önüne çekilen metal boru ve musluk yapının tarihi havasını bozmuştur.

¹¹⁰⁷ Tuğla dolgunun üzerindeki sıvayla oluşturulan profiller yakın zamanların eseri olabilir.

VEZİRKÖPRÜ KARLIK MEZARLIĞI KARŞISINDAKİ İSİMSİZ ÇEŞME

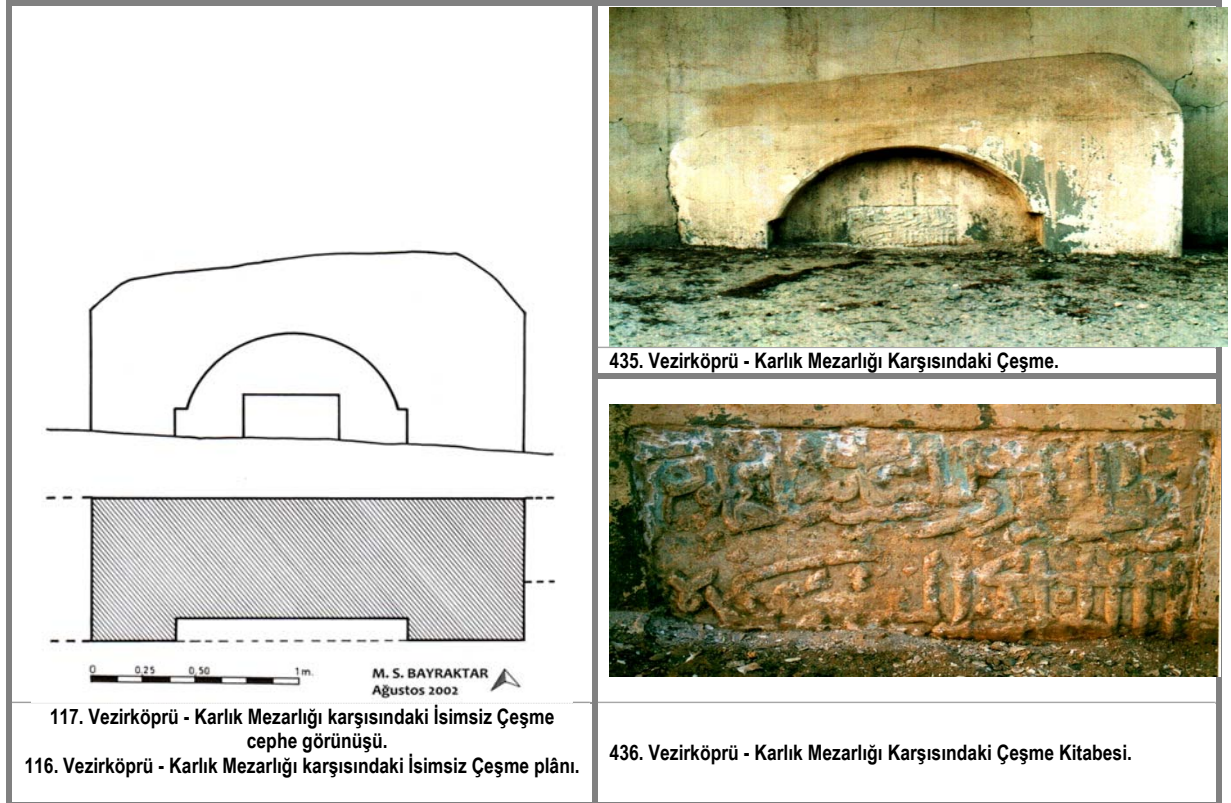
Çeşme, ilçe merkezinin batısında, Karlık Mezarlığı'nın yol aşırı karşısındadır (Foto.435). Büyük bir kısmı yolun altında kalan çeşmenin üzerinde, ilk iki satırı açıkta kalan bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Kitabeye ikinci satırının alt kesimleri de dahil olmak üzere toprağa gömülü haldedir. Kesme taş üzerine celi sülüs hatla kabartılarak yazılan kitabenin üzerine çekilen badana, okunmasını hayli güçleştirmiştir. Dahası ikinci satırın alt kesimi noktalama hizası itibariyle toprağa gömülü olduğundan, kitabenin ancak birinci satırını okuyabilmek mümkün olmuştur. Okuyabildiğimiz kesimin metni şöyledir: (Foto.436).

"صاحب الخيرات والحسنات عائشه خاتون
"....."

"Sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat Aişe Hatun
"....."

Mevcut haliyle 0.45 x 0.23 m. ölçüsündeki kitabenin alt kesiminde olması muhtemel tarih satırı, toprağa gömülüdür. İlk satırdan çeşmeyi "Ayşe Hatun"un yaptırdığı anlaşılmaktadır. Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi olduğunu bildiğimiz Ayşe Hatun'un¹¹⁰⁸ Taşkale Camii ile birlikte Vezirköprü'deki diğer vakıflarının kaydedildiği vakfiyede¹¹⁰⁹ geçen yapılardan birinin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce değindiğimiz H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 tarihli, vakfiyeden Ayşe Hanım'ın kasabada ve civar köylerde külliye miktarda çeşme yaptırdığı anlaşılmaktadır.¹¹¹⁰ Çeşmenin vakfiyenin düzenlendiği H. 1107 /M. 1696 tarihinde veya birkaç yıl önce yapılmış olabileceği kabul edilebilir. Önünden geçen caddenin zamanla yükselmesiyle büyük kısmı toprak altında kalan çeşme, kendi haline terk edilmiştir.

Çeşme, bugün arkasındaki Kur'an Kursu'nun duvarına bitişiktir. Mevcut haliyle 1.05 x 0.75 m.lik bir alana oturan çeşmenin, üstten 0.45 m. boyunda sıvayla kaplı kesimi, yuvarlak kemerle kuşatılmıştır (Foto.435, Çiz.116-17). İnşa malzemesini gizleyen sıvanın, çeşmeyi korumak için sonradan yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

¹¹⁰⁸ Ayşe Hanım hakkında geniş bilgi için Vezirköprü Kale Camii bahsine bakılabilir.

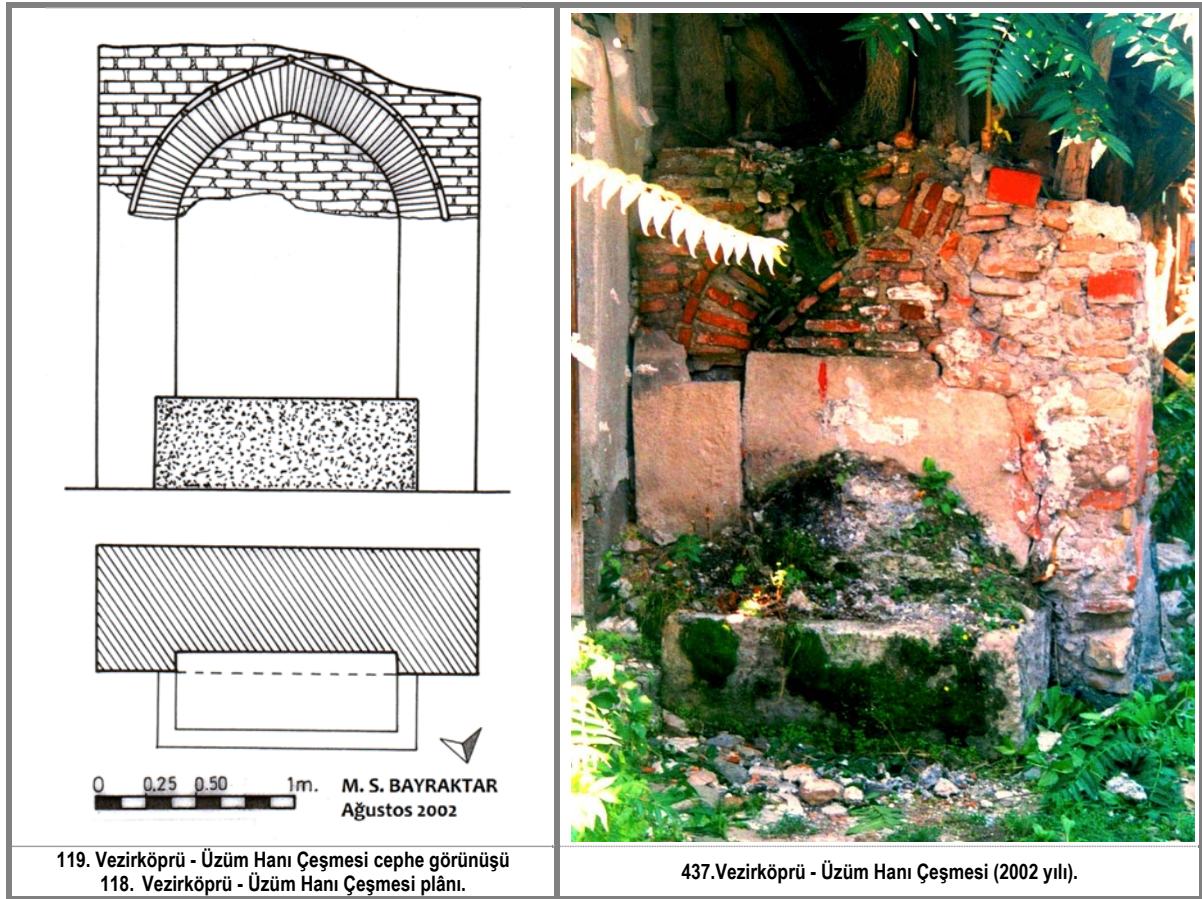
¹¹⁰⁹ Vakfiyeye daha önce Vezirköprü Kale Camii bahsinde değinmiştik.

¹¹¹⁰ Vezirköprü Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa ?) Çeşmesi bahsine bakılabilir.

VEZİRKÖPRÜ ÜZÜM HANI ÇEŞMESİ

Çeşme, Üzüm Hanı'nın avlusunun doğu kolunda, dükkânlarla ahır bölümünün birleştiği kesimde bulunan, suyu akmayan ve kendi haline terk edilen çeşme, son yıllarda ortadan kalmıştır. (Foto.437). Kitabesi bulunmayan çeşmenin, han ile birlikte 17. yy. sonlarıyla 19. yy. arasında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz., yıkılmak üzeredir.

Hanın ana girişine bakan çeşme, mevcut haliyle 1.90 x 1.00 m.lik bir alana oturmakta ve 2.20 m.ye kadar yükselmekteydi (Çiz.118-19). Vezirköprü'deki diğer birçok çeşmede olduğu gibi sadece ön yüzünde lülesi bulunan tek cepheli çeşmenin önünde, kesme taştan, dikdörtgen şeklinde, yalın bir yalak bulunmaktaydı (Foto.437). Doğu yanı bu yöndeki dükkânla bitişen çeşmenin sivri kemerle kuşatılan ön yüzünde, ortada tek bir lüle deliği görülmekteydi. Lülesi yerinde bulunmayan çeşmede, taşlığa yer verilmemiş, kurmanın yanlarında bulunması gereken testi sekileri ise tahrip olmuş idi. Kuşatma kemerinin üstünde kalan kesimi yıkılan çeşmenin, arka ve yan cepheleri sağır idi. Bu kesimlerdeki dolgu 2003 yılında epey dökülmüş haldeydi. Kuşatma kemerinin üzengi hizasının üstünde tuğla, altında ise muhdes sıva,¹¹¹¹ çeşmenin üst kesimlerinde yer yer yeni harç ve tuğlalar görülmekteydi. Bu durum çeşmenin, basit müdahalelerle ayakta tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. 2003 yında herhangi bir süs unsuru görülmeyen çeşmenin aslının da böyle sade olduğu tahmin edilebilir.

¹¹¹¹ Muhdes olduğu anlaşılan sıvanın altında, ön cephede üzengi hizasına kadar, benzer çeşmelerde olduğu gibi blok kesme taş kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu taşlar başka yerde kullanılmak için sökülmüş olabilir.

BAFRA ALİ BEY (CANIKLI ALİ PAŞA) ÇEŞMESİ

Çeşme, ilçe merkezinde, Cumhuriyet Meydanı'nın kuzeyinde Hükümet Konağı'nı önünde yer almaktadır (Foto.438-39). Çeşmenin üzerinde üç kitabe görülmektedir. Bunlardan ikisi güneye bakan ana cephede, diğeri kuzey cephededir.

1- Cephenin üst kesimindeki kitabe 0.58 x 0.72 m. ölçülerinde, taş üzerine, yan yana cetvellerle ayrılmış olarak, ikişerden on altı satır halinde, celi sülüs hatla yazılmıştır. Yüzeyden kabartılan harfler ve cetvelin, siyah, zeminin beyaza boyandığı kitabe metni şöyledir: (Foto.440)

"جناب آب روی میر الحاج علی کیم / او داون در زماننده محصل جانکی لوا
قیلوب میر سلیمانلیه ایامنده اتحاد / بحمد الله کی جانکی قلدیلر معمور سراپا
دعای خیر استجاب ایجون بو ماء عطشانه / مزار آثار خیراته خبریله ایلدی پیدا
زماننده برر خیره موفق اولدیلر جمله / بقا جویان اقبالی رجال جانکی لوا
بو وادینک آبی بلد صافی جودی اولمغله / ایدوب ناسه سبیل الله عطاشی ایلدی اروا
بوکون چشمه بنیاد ایتمکیم آب فراواندر / کی بویله خیر جاریه موفق ایلدی مولا
اجابت ایلیه یزدان بحق سوره کوثر / آنک اینیسنه اجر جزیل بیحساب اعطا
نائلی زیره مصرعدن چقاردی تاریخنا اما / قلدی زولال الحاج علی بک آنی احیا"

*"Cenâb-ı âb-ı rûy-ı Mirü'l-Hâcc 'Ali kim / O Dâven-i der-zamânında muhassıl-ı Canik-i liva
Kılup Mîr Süleyman'la eyyâmında ittihâd / Bi hamdillâh ki Canik'i kıldılar ma'mûr serâpâ
Duâ-yı hayrî istiçlâb için bu mâ-ı 'atşâna / Mezar-ı âsar-ı hayrata haberiyle eyledi peydâ
Zamanında birer hayra muvaffak oldular cümle / Bekâ cûyân ikbâli ricâl-i Caniki livâ
Bu vâdinin âbı beled sâfî cûdî olmağla / İdüb nâsa sebîlü'llah 'atâşî eyledi irvâ
Bugün çeşme bünyâd itdiğim âb-ı ferâvândır / Ki böyle hayr-ı câriye muvaffak eyledi Mevlâ
İcâbet eylese Yezdân bi hakkı sûre-i Kevser / Ânın ebniyesine ecri cezil bi hisab i'tâ
Nâili zîr-i misrâdan çıkardı târihin ammâ / Kıldı zulât el-Hâc 'Ali Bey anı ihyâ."*

2- Birinci kitabenin altında zarif kaş kemerin çevrelediği kesimde, üstte 0.15 x 0.07 m. ölçülerindeki, küçük bir taş levhada "maşallah" yazılıdır. Altındaki levha yine taş olup 0.52 x 0.31 m. ölçüsündedir. Birinci kitabede olduğu gibi harfler ve cetvellerin siyaha boyanıp, yan yana ikişerden sekiz satır halinde, celi sülüs kabartma harflerle yazılan Osmanlıca kitabe, bir hayli tahrip olmuştur (Foto.441). Yüzeydeki aşınma ve boyaların dökülmesi kitabeyi okunamaz hale getirmiştir. Okuyabildiğimiz kesimler, birinci satırın ilk kelimesi "Küşâd" ile son satırdaki "sene" ifadelerinden ibarettir.

3- Çeşmenin kuzeye bakan arka cephesinde, ortadaki sivri kemerin üzerinde 0.77 x 0.55 m. ölçüsünde, aynı şekilde taş levhaya kabartma sülüs harflerle yazılmış, cetvellerle ayrılarak, yan yana ikişerli dizilmiş, altı satırlık Osmanlıca kitabenin metni şu şekildedir: (Foto.442).

"صاحب الخیرات والحسنات حاجی علی بیك بو چشم ایتمدی بنا / جمله عالم ال اجوب ایلدی اكا دعا جنت
فردوس اجره مقامن ایلیه خدا / شفاعة قیله روز قیامتده اكا مصطفی
بو چشم یاپدی ابي اولدی بحریات / کل ایچ محمد عشقنه ابي حیات سنه ۱۱۶۷"

*"Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Hacı 'Ali Bey bu çeşme itdi bina / Cümle âlem el açup eyledi âna du'a cennet
Firdevs içre makâmın eyleye Hüdâ / Şefa'at kıla Rûz-ı kıyâmette âna Mustafâ
Bu çeşmi yaptı abı oldu bahrayât / Gel iç Muhammed aşkına âb-ı hayât sene 1167"*

Yukarıdaki kitabelerden çeşmenin, Canik muhassılı Hacı Ali Bey tarafından H. 1167 / M.1753-54 yıllarında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Gayet zarif şiirsel ifadelerin kullanıldığı kitabelerden birincisinde, hem rakamla hem de 15. satırda geçtiği üzere ebced hesabıyla 1167 tarihi düşülmüştür. Üçüncü kitabede, bani ve tarih tekrar edilmiştir. Ancak burada baninin unvanı geçmez. Çeşmenin inşa edildiği 1753-54 yıllarında, ağabeyi Süleyman Paşa'yla birlikte Canik Muhassılı olduğu anlaşılan¹¹¹² "Hacı Ali Bey" devrin önemli şahsiyetlerindedir.¹¹¹³ Yöreye ilgili yayınlarda yanlışlıkla 1751 yılına verilen yapının tarihlendirilmesinde,

¹¹¹² R. KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s.12.

¹¹¹³ Kuzey ve doğu Anadolu'da yaklaşık elli yıl hakimiyet kuran ayan ailesi Caniklizâdelerin kurucusu olan paşa, İstanbul'da dergah-ı âli kapıcıbaşılarından Fatsalı Ahmed Ağa'nın küçük oğludur (Mehmed Süreyya, "Ali Paşa (Hacı)" mad., a.g.e., C. 1, s. 286; Şakir Şevket, a.g.e., s. 158; M. GOLOĞLU, a.g.e., s. 85; J. H. MORDTMANN, "Derebeyler" mad., I. A., C. III, İstanbul, 1993, s. 540; Y. ÖZKAYA, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara, 1994, s. 137). Babasının Fatsa ve Terme'de yaptığı zulümler yüzünden, babasıyla birlikte 1741'de Ankara'ya sürülen ve 1748'de ağabeyi Süleyman Paşa ile birlikte tekrar Canik'e gelen paşanın, Canik

kitabeden hareket edildiği, ancak hatalı bir hesaplamanın tekrar edildiği görülmektedir.¹¹¹⁴ Bunlardan birinde kitabelerden bir ve üçüncü sırada tanıttıklarımızın okunuşları (üçüncü kitabenin son dört satırı eksik olarak) yayınlanmıştır.¹¹¹⁵ Çeşmenin üzerinde yeni metal bir levhada, yapının 1982 yılında restore edildiği kayıtlıdır.¹¹¹⁶ Çeşme bugün, nispeten iyi durumdadır.

Tüm cepheleri muntazam kesme taş¹¹¹⁷ işçilik gösteren yapı, 3.75¹¹¹⁸ x 4.90 m. ölçüsünde, dikine dikdörtgen bir alana oturmaktadır (Çiz.120). Meydana bakan revaklı asıl cephe ile kuzeye bakan arka cephesinde, lülelere yer verilen çeşmenin yan cepheleri sağır tutulmuştur (Foto.438-39). Çevresinin zamanla yükselmesiyle yalak kısmı zemine gömülü kalmış, bu da çeşmeye basık bir görüntü vermiştir¹¹¹⁹.

Batı cephesinde, çeşmenin yarı boyuna kadar yükselen bir su kulesi, doğuda ise duvarların üst hizasında sivri kemerli bir pencere açıklığı görülmektedir. Pencereden bakılınca su haznesinin kubbeye örtülü olduğu görülmektedir. Kubbe dışta, düz damla örtülerek dışa yansıtılmamıştır.

Çeşmenin en ilgi çekici cephesi olan güney cephe önünde, 1.65 m. derinliğinde, yekpare sekizgen sütunların taşıdığı üç yana yuvarlak kemerlerle açılan, üstü küçük bir beşik tonozla örtülü, zarif bir revak yer alır (Çiz.121). Kemerler ince silmelerle kuşatılarak hafifçe vurgulanmıştır. Köşeleri pahlanarak genişleyen sütun başlıkları, üst üste bindirilen silmelerle hareketlenerek, ince mukarnaslı bir diziyile son bulmaktadır.¹¹²⁰ Cephenin iki yanında sütunların karşısına yerleştirilen yarım sekizgen sütuncelerin başlıklarında, ayrı dekor görülmektedir. Sütunlara binen yuvarlak kemerlerden yandakiler gayet küçük, öndeki yüksek ve genişçe tutulmuştur. Cephe, dört sıralı profilli, taş bir kornişle son bulmaktadır. Tüm cepheyi dolanan ve yüzeyden hafifçe taşırılan kornişin benzeri, su kulesinde de görülür.

Revak içinde kalan cephenin ortası, hafif içe çekilmiş ve zemine, basit dikdörtgen bir yalak yerleştirilmiştir. Zamanla yükselen zemine gömülen yalak, zor fark edilmektedir. Cephenin ortasında bir lüleye yer verilmiştir. Cephede bir taslık bulunmayışına bakarak, bugün zincirle asılan metal tasla su içilen düzenin, orijinalde de bu şekilde olması gerektiğine hükmedebiliriz. Üstü zarif bir kaş kemerle bitirilen nişin içinde, ikinci sırada tanıttığımız kitabe yer almaktadır. Nişi çeviren kaş kemerin üzengi hizasında başlayan ince silmeler, cephenin yukarısına çıkarak, büyük bir panoyu çevreler (Foto.443). Silmelerin içinde, sırt sırta vermiş altlı üstlü dizilmiş "C"lerden oluşan geometrik bir bordür görülmektedir. Bordürün içinde kalan saha, iki bölüm halinde değerlendirilmiştir. Üstte ortada birinci sırada tanıttığımız kitabe, altta kaş kemerin köşelerini değerlendiren bitkisel bir dekor yer alır. İnce silmelerle sarılan kitabeliğin etrafını, prizmatik üçgenlerin kabartıldığı dar bir bordür kuşatır. Kaş kemerin köşelerinde, içi ince oymalarla bezenmiş, kaide, sap, gövde ve boynuyla işlenmiş zarif bir ibrikten çıkan, çiçek ve yapraklarla bezeli ince dallar görülür (Foto.443). Kemerin iki yanında büyük ölçüde simetrik olarak işlenen kompozisyonda dallar, kemer kaşına uyarak içe doğru yönelmiştir. Sağdaki ibriğin soldakine nispetle biraz daha yukarıda bulunduğu ve altında altı yapraklı bir rozete yer verilmiştir.

Ön cepheye nazaran daha sade tutulan arka cephe, öndeki gibi köşelerde yarım sekizgen sütuncelere

muhassıllığını bir müddet ağabeyi Süleyman Paşa ile müştereken, 1765'ten sonra ise müstakilen yürüttüğü görülmektedir (R. KARAGÖZ, **Canikli Ali Paşa**, s. 12). Daha sonra Trabzon Mutasarrıfı (1770'de başlayıp birkaç yıl), Amasya Mutasarrıfı (1772-1775), Trabzon Valisi (1768-74 Osmanlı-Rus Harbi'nin sonlarına doğru başlayıp 1778'e kadar), Erzurum Valisi (1776-77), ikinci kez Trabzon Valisi (1781-84), Sivas Valisi (1778), ikinci kez Erzurum Valisi (1778-79) ve üçüncü kez Erzurum Valisi (1784-85) olarak gördüğümüz Ali Paşa'nın askeri sahalarda, 1768-1774 Osmanlı - Rus ve Osmanlı - İran Savaşlarında çeşitli yararlıklar gösterdiği, Kırım ve Gürcistan'da görevlendirildiği bilinmektedir. Bu arada devlete isyan edip affedildiği ve Çapanoğlu Mustafa Bey'le mücadele içerisinde olduğu da bilinmektedir. Temmuz 1785'de ölen ve "taşra ümerasından farklı aydın bir kişilikle" birlikte, yönetici olarak "acimasız ve zorba" olarak vasfedilen Ali Paşa hakkında bir hayli yayın bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. (R. KARAGÖZ, **Canikli Ali Paşa**, Ankara, 2003; Y. ÖZKAYA, "Canikli Ali Paşa", **T.T.K. Belleten**, C. XXXVI, S. 144, Ankara, 1972, s. 483-525; Y. ÖZKAYA, "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi "Tedâbirü'l-Gazavat", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 12 - 13, Ankara, 1973, s. 119 - 191; Mehmed Süreyya, "Ali Paşa (Hacı)" mad., **a.g.e.**, C. 1, s. 286; Ö. MERT, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1993, s. 151-154; C. TELÇİ, "Canik Muhassıl Vezir Elhac Ali Paşa'nın 1779 Tarihli Muhallifât Defterleri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 4, İzmir, 2000, s. 159 - 182; O. KILIÇ, a.g.m., s. 42-45.) Paşaya ait bir vakfiye tespit edemedik. Görev yaptığı Soğucak ve Anapa'da imar ve inşâ faaliyetleri görülen (Ö.MERT, a.g.m., s. 153) Ali Paşa'nın Samsun'da adıyla anılan bir başka yapı bilinmemektedir.

¹¹¹⁴ S. CEMBELOĞLU-M. CEMBELOĞLU, **İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı**, s. 70; H. YİĞİT, **Bafra Tarihi**, s. 35; İ. ÇAKAN, **a.g.e.**, s. 463; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 76; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, **a.g.e.**, s. 70; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 108.

¹¹¹⁵ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 76. Kitabelerin okunuşunda bazı küçük farklar görülmektedir.

¹¹¹⁶ Hüseyin Bey Çeşmesi'nde olduğu gibi Türk Hava Kurumu Bafra Şubesi Başkanı Orhan ATMACA Bey'in öncülüğünde, İmar Bankası Bafra Şubesi'nin desteğiyle yapıldığını öğrendiğimiz restorasyonda, geneli itibariyle sağlam durumdaki çeşmenin çevre düzenlemesinin yapılarak, yüzeyinin temizlenmek suretiyle bakıma alındığını, orijinal doku ve bezemelere müdahale edilmediğini Orhan Bey'den öğrenmiş bulunuyoruz. 1994 yılındaki araştırmamız sırasında yapının arkasındaki Hükümet Konağı'nın yarım boy avlu duvarları çeşmeye batı ve kuzey yönde 1-2 m. kadar yakın bir vaziyette idi. 2002 yılında bunların geri çekildiğini gördük. Sevindirici bir başka gelişme çeşmenin doğu cephesinin dibindeki üç unsurun (trafik levhası, çöp ve aydınlatma direği) kaldırılması olmuştur.

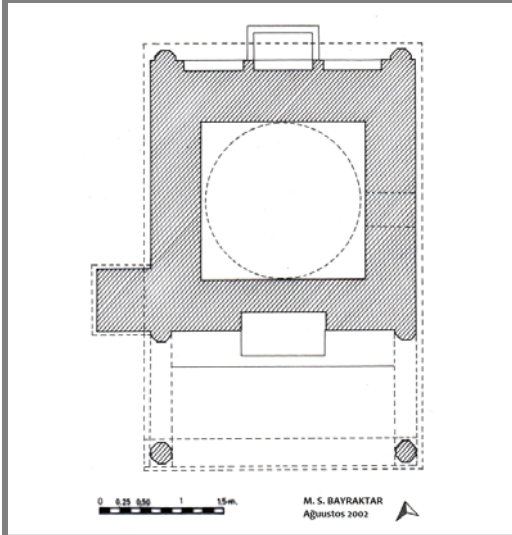
¹¹¹⁷ Açık sarı renkli kalker cinsi taşın rengi zamanla koyulaşmış, yer yer kararmıştır.

¹¹¹⁸ Bu ölçüye çeşmenin solundaki su kulesi dahildir.

¹¹¹⁹ Çevresi zamanla yükselen çeşmenin bundan 0.40 - 0.50 m. daha uzun olduğu tahmin edilebilir. Mevcut halde yapı 3.55 m. yüksekliktedir.

¹¹²⁰ Sütun altlıkları yükselen zemine gömülü kalmıştır.

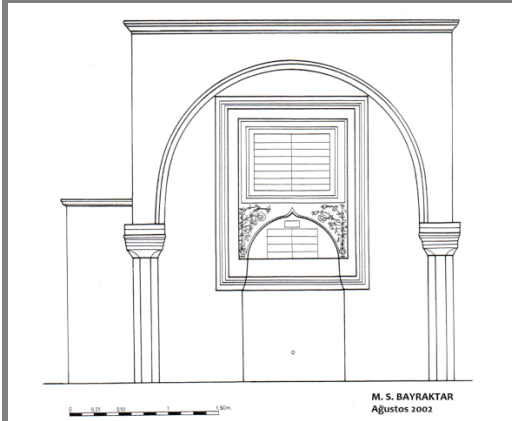
oturan genişçe bir yuvarlak kemerle kuşatılmıştır (Foto.439, Çiz.122). Kemerin içinde kalan alan ince, dört yarım sekizgen sütunceye oturan, üçlü kaş kemerli, yüzeysel nişlerle değerlendirilmiştir. Ortasında şimdi yeni bir musluk takılan, tek lüleli çeşmenin yeni yalağının yerindeki orijinalinin, ön cephede olduğu gibi, zamanla yükselen zemine gömüldüğü anlaşılmaktadır. Köşelerdeki sütuncelerin, köşeleri pahlanarak genişleyen başlıkları, ön cephelerdekilerle aynıdır. Ortadakinin ince silmelerle kuşatılarak vurgulandığı kemerler, esasen iki blok kesme taşın, kemer formu verilerek kesilmesiyle oluşturulmuştur. Silmeler yukarıya dönüp köşelerde üçüncü sırada tanıttığımız kitabeyi çevreler. Çeşmenin yan cepheleri yalın tutulmuştur. Çeşme, Türk baroğu devrinde yapılmış olmakla birlikte, bezemesinde klasik üslubun izleri görülmektedir.

120. Baflra - Ali Bey Çeşmesi plâni.

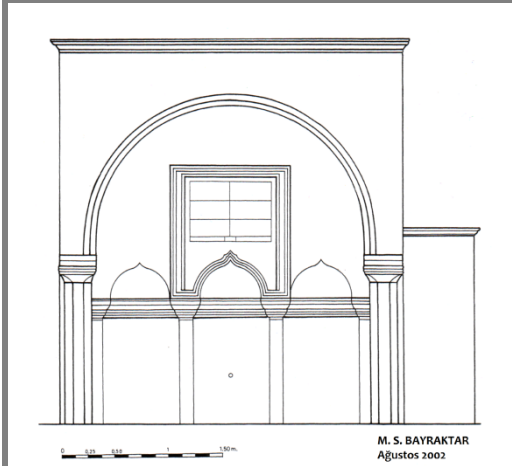
438. Baflra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephe.

1221. Baflra - Ali Bey Çeşmesi güney cephe görünüşü.

439. Baflra - Ali Bey Çeşmesi, doğu ve kuzey cepheler.

122. Baflra - Ali Bey Çeşmesi kuzey cephe görünüşü.

440. Baflra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephede üstteki kitabe.

441. Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephede alttaki kitabe.

442. Bafra - Ali Bey Çeşmesi, kuzey cephede kitabe.

443. Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephe.

BAFRA KADI ÇEŞMESİ

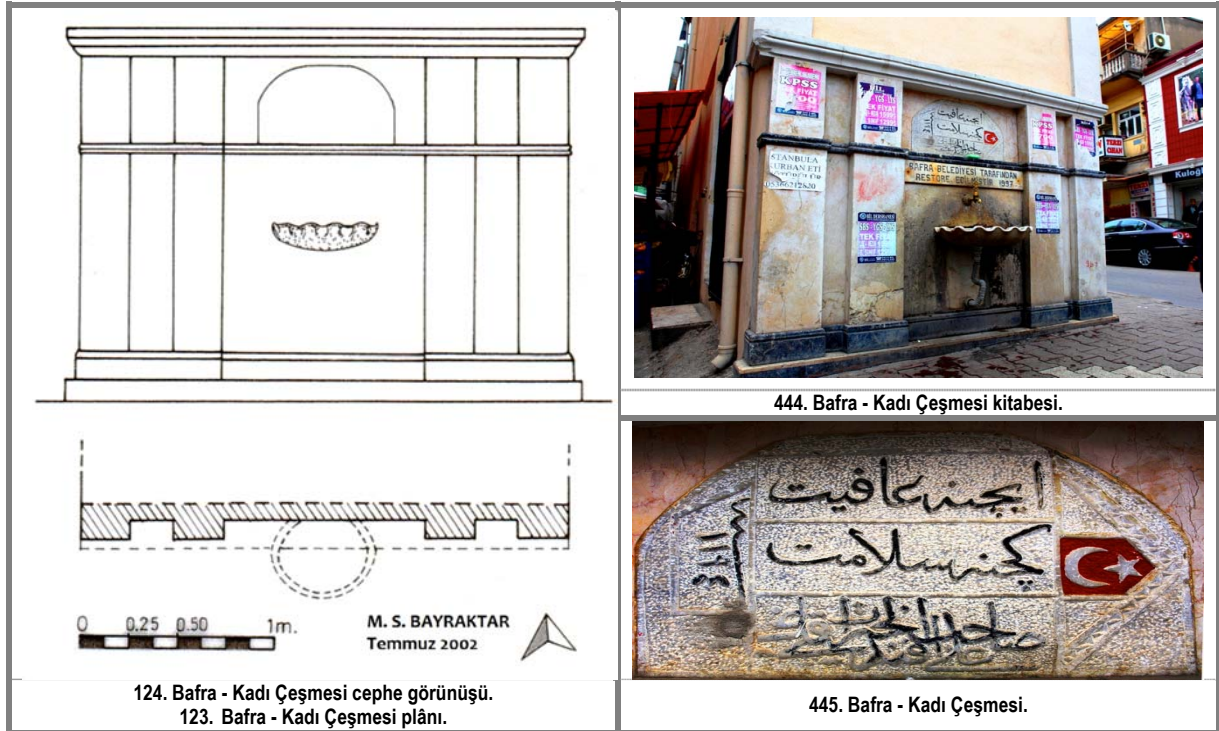
Çeşme, ilçe merkezinde, Hacı Nabi Mahallesi'nde, Çarşı Camii'nin 40–50 m. kadar güneyinde bulunmaktadır (Foto.444). Çeşmenin üzerinde, mermer üzerine celi nesih hatla hafif kabartılarak yazılmış, beş satırlık 0.70 x 0.42 m. ebadında bir inşa kitabesi bulunmaktadır. İstifi ve hattı acemice görünen, sağında iki yanı zincirek oymalı bir ay yıldız kabartılan kitabenin metni şöyledir: (Foto.445).

"ایچنه عاقیت
کچنه سلامت
صاحب الخیرات قاضی علی افندی
سنة ۱۱۹۴"

"İçene 'afiyet / Geçene selamet / Sahibü'l-Hayrat Kadı / 'Ali Efendi¹¹²¹ / Sene 1194."

Kitabeden çeşmenin H. 1194 / M. 1780 yılında, Kadı Ali Efendi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Yerel bazı yayınlarda yapının, Kadı Ali Efendi tarafından 1778 yılında yaptırıldığı şeklindeki kayıt tekrar edilmektedir.¹¹²² 1994 yılındaki ziyaretimizde çeşmenin düzgün kesme taş cephesinin büyük bölümü sıvayla kaplıydı. Ancak 2002 yılında çeşmenin iki renkli mermerle kaplandığına şahit olduk.¹¹²³

Eski bir binanın güney cephesine bitişen çeşme, üç yandan cadde ve sokaklarla çevrilidir (Foto.444, Çiz.:123-24). Duvar yüzeyinden hafif ileri çıkan, dört plasterin belirlediği cephenin ortasında, tek lüle açıklığı ve küçük çanak şeklinde bir yalak yer alır. 3.50 m. genişliğinde 1.90 m. yüksekliğindeki tek cepheli çeşmenin, üst ve ortasındaki profilli yatay silmeler, plasterlerin yüzeyde bıraktıkları dikine tesiri yatay olarak karşılayarak, devrin barok üslubunu yansıtmaktadır. Hâlihazırda yeni bir musluk konulan lüle deliğinin altındaki mermer yalak, 0.52 m. çapında etrafı fırfırlı yekpare bir elemandır.

¹¹²¹ Bu satır "Sahibü'l hayrat Ali Efendi kıldı vasiyet" şeklinde de okunmuştur (A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 77). Ancak kitabe bu okunuşa uymamaktadır.

¹¹²² S. CEMBELOĞLU - M. CEMBELOĞLU, *İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı*, s. 70; H. YİĞİT, *Bafra*, s. 35; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 77; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, a.g.e., s. 70; *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 108. Hicri 1193 yılını miladiye çevirirken 1778 şeklinde yapılan hatanın, yukarıdaki yayınlarda tekrar edildiği görülmektedir.

¹¹²³ Orijinal kitabenin altında "Bafra Belediyesi tarafından restore edilmiştir. 1997" yazılı yeni yazıt bu yenilemeye işaret etmektedir. Daha önce sağ tarafı kısmen siva altında kalmış olan orijinal kitabenin, 1997'de açığa çıkarıldığı görülmektedir. Mermer kaplama orijinal kesme taş yüzeye giydirilirken form bozulmamış, ancak değişen malzeme sebebiyle yepyeni bir görüntü belirmiştir.

BAFRA TAŞLI (HAZİNE DÂRZÂDE AHMED BEY) ÇEŞMESİ

Çeşme, ilçe merkezinde, Hacı Nabi Mahallesi'nde, Hacı Baş Sokağı üzerindedir (Foto.446). Halk arasında "Kuru Çeşme" adıyla da anılan yapının üzerinde 0.40 x 0.35 m. ölçülerinde, kesme taş üzerine, cetvellerle ayrılan dört satır halinde, kabartma celi talik hatla yazılan Osmanlıca bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.447).

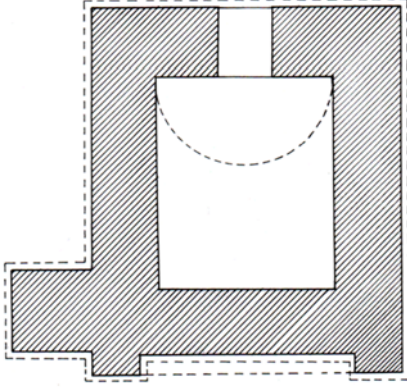
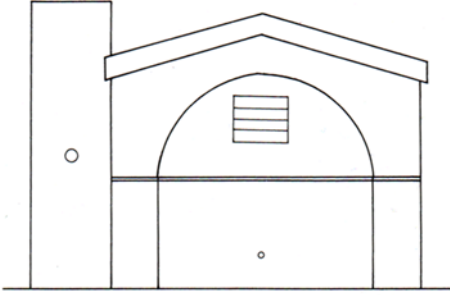
"درکاه عالی قیوچی باشیلرندن
بافره اعیانی خزینه دار زاده
نجابتلو احمد بک افندی
حضر تریبک خیراتی فی سنة ۱۲۵۶"

*"Dergâh-ı 'âli kapucubaşlarından / Bafra a'yanı Hazinedârzâde
Necabetlü Ahmed Bey Efendi / Hazretlerinin hayrâtı. Fi sene 1256."*¹¹²⁴

Kitabeden, çeşmeyi H. 1256 / M. 1840–41 yılında, Bafra Ayanı Hazinedârzâde Ahmed Bey'in yaptırdığı anlaşılmaktadır. Suyu akmayan çeşmenin yalağı, yolun altında kalmıştır.

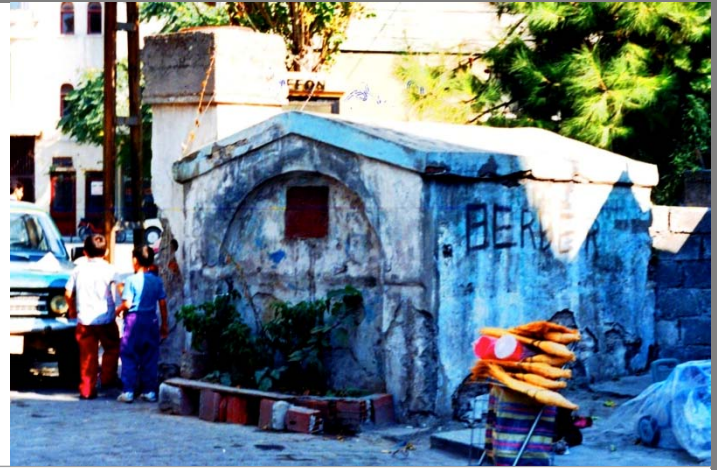
Ön cephesi kuzeye bakan 2.80 x 2.75 m. ölçüsünde küçük bir alana oturan dört cepheli çeşme, içten beşik tonozla örtülüdür (Çiz.125-26). Tonozun üst kısmının sonradan yıkıldığı ve beton tabliye atılarak, iki yana eğimli kırma dam şeklini aldığı görülmektedir (Foto.447). Tek cephesinde musluk bulunan çeşmenin aynı cephesinde, sol yanda küçük bir su kulesi bulunmaktadır. Su kulesinin üstten 0.60 m.lik eki beton olup yenidir. 2.50 m.ye kadar yükselen yuvarlak kemerle kuşatılan ön cephede, ortada bir lüle deliği, üstünde ise kitabe bulunmaktadır. Kemer üzengi hizasındaki iki ince silme ön cephede yatay bir tesir bırakır. Diğer cepheler sağır olup, güneye bakan arka cephede, üst hizada su haznesinin örtüsünü görebildiğimiz küçük bir açıklık vardır. Dıştan sıvayla kaplanan duvarlarda, ön cephede dökülen bazı kesimlerin altında, kesme taş kaplama görülmektedir. Son derece yalın tutulan çeşmede, süsleme unsuru görülmez.

¹¹²⁴ Tarih kısmında en altta köşede "ن" olabilecek bir harf görülmektedir. Kitabelerde görülen kameri ayların rumuzlarından bahseden bir araştırmada "ن" harfinin Ramazan ayına işaret ettiği belirtilmektedir. R. GÜN, "Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – I (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar)", s. 162, 85 numaralı dip not.

0 0.25 0.50 1 1.5m. M. S. BAYRAKTAR
Temmuz 2002

126. Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru)
Çeşmesi cephe görünüşü.
125. Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru)
Çeşmesi plâni.

446. Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru) Çeşme.

447. Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru)
Çeşme kitabesi.

BAFRA MESCİT (HAZİNE DÂRZÂDE AHMED BEY) ÇEŞMESİ

Halk arasında “Mescit Çeşmesi” adıyla anılan yapı, ilçe merkezinde Müftü Mescidi’nin avlusunda bulunmaktadır (Foto.448). Çeşmenin vaktiyle mescidin önünde yol kenarındayken, eski ahşap mescidin yıkılıp şimdiki kâgir yapının yapıldığı 1964 yılında¹¹²⁵ şimdiki yerine taşındığı bildirilmektedir.¹¹²⁶

Çeşmenin üzerinde 0.40 x 0.33 m. ölçülerinde, kesme taş levhaya, kabartma celi tâlik hatla yazılmış, dört satırlık Osmanlıca bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Satırların cetvelle ayrıldığı kitabe şöyledir: (Foto.449).

”درکاه عالی قپوچی باشیلرندن
بافره اعیانی خزینه دار زاده
نجابتلو احمد بک افندی
حضر تریبک خیراتی فی سنة ۱۲۵۶”

“*Dergâh-ı ‘âli kapucubaşlarından / Bafra a’yanı Hazinedârzâde
Necabetlü Ahmed Bey Efendi / Hazretlerinin hayrâtı. Fi sene 1256*”¹¹²⁷

Kitabeden anlaşıldığı üzere çeşme, H.1256 / M.1840–41 yılında, Bafra Ayanı Hazinedârzâde Ahmed¹¹²⁸ Bey tarafından yaptırılmıştır. Ahmed Bey’in Samsun’un da içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu dolaylarında 18. yüzyıl ortalarından itibaren hakimiyet kuran ayan ailesi Hazinedârzâdelerden¹¹²⁹ olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şahsın, bir sonraki yapıda göreceğimiz çeşmenin de banisi olduğu, çeşmedeki benzer kitabeden anlaşılmaktadır.

Çeşme, yeni mescidin önündeki yeni bir duvara bitişik olup, duvardan 0.35 m. kadar ileri fırlayan, 2.52 m. genişlikte, 1.75 m. yüksekliğinde, tek cepheli, basit bir düzenleme gösterir (Foto.448, Çiz.127-28). Düzgün kesme taş işçiliğinin görüldüğü çeşmenin alt kesimi, yeni fayans karolarla kaplıdır. Çeşmenin önündeki yalak ve oturakları ile su tesisatı yenidir. Taşınma sırasında orijinallliğini büyük ölçüde koruduğunu düşündüğümüz üst yapıyı üç yandan, sade bir silme çevrelemektedir. Ortası sivri kemerle kuşatılan kemerinin altında sözünü ettiğimiz kitabe, kitabenin altında ise basit bir taşlık görülmektedir. Yüzeyden 0.10 m. kadar içe giren küçük bir nişçikten ibaret taşlığın çevresi, baklava dilimi şeklinde, çizikleme usulüyle yapılmış, geometrik bir bordürle kuşatılmış olup, üstünde zarif bir kaş kemer, yanlarında ise karşılıklı, simetrik birer bitki motifli yer alır. Yüzeyden çok hafif kabartılan badem şeklinde yapraklı tepesi, zarif bir çiçekle son bulan bitki, yarı naturalist bir üslupla işlenmiştir. Taşlığın altında üst üste bindirilmiş yatay silmeler yer alır.

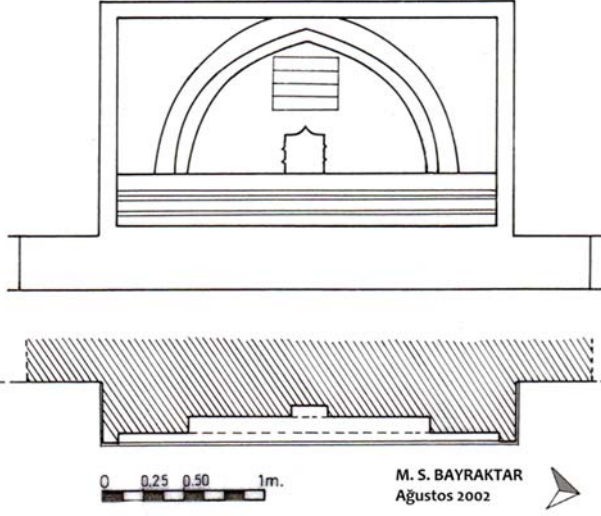
¹¹²⁵ Tarihi çevre sakinlerinden öğrendik.

¹¹²⁶ H. YİĞİT, *Bafra Tarihi*, s. 35; A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 77. Çevre sakinleri çeşmenin eskiden Müftü Mescidi’nin doğusunda olup duvarına bitişik olduğunu bildirmişlerdir.

¹¹²⁷ Tarih kısmında sene kelimesinin “ن” harfinin altında, bir “ل” harfi görülmektedir. Bunun aya işaret edeceği düşünülebilir. Kitabelerde görülen kameri ayların rumuzlarından bahseden ve yukarıda değindiğimiz araştırmada “ل” harfinin Şevval ayına işaret ettiği belirtilmektedir. R. GÜN, “Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – I (Celf Sülüs Kitabeli Olanlar)”, s. 162, 85 numaralı dip not.

¹¹²⁸ Çeşitli yayınlarda kitabede geçen “Ahmed” ismi -Taşlı (Kuru) Çeşme’de de olduğu gibi- “Hamdi” şeklinde okunmuştur. H. YİĞİT, *Bafra Tarihi*, s. 35; A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 77.

¹¹²⁹ Kurucusu Canikli Hacı Ali Paşa ile başlayan ayan ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ö. MERT, “Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi” mad., *T.D.V.İ.A.*, C.7, İstanbul, 1993, s. 151.

128. Bafra - Mescid (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi cephe görünüşü.
127. Bafra - Mescid (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi plâni.

448. Bafra - Mescid Çeşmesi.

449. Bafra - Mescid Çeşmesi kitâbesi.

SAMSUN ALEMDARZÂDE HAFIZ MEHMED AZİZ ÇEŞMESİ

Çeşme, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinin kuzeybatısında, Hançerli Mahallesi sınırlarında, eski şehir stadyumunu yanında, sahil yolunun 10–15 m. kadar sahil tarafında bulunmaktadır¹¹³⁰ (Foto.450). Çeşmenin çevre yoluna bakan güney yüzünde duvarların üst kesiminde, beyaz mermer üzerine, üstü tuğralı, alt kesimi kartuşlar içerisine alınarak, iki sıra halinde, dört satır olarak, celi tâlik hatla yazılmış bir inşa kitabesi bulunmaktadır (Foto.450-51). 0.92 x 0.72 m. ölçüsündeki kitabenin ortasında görülen kırık¹¹³¹ ve ilk satırdaki bilinçli kazıma, kitabenin tam olarak okunmasını engellemektedir.

"اقتفا حضرت عبد الحميد خان اثرينه
چشمه انشا اينديلر صامسونده كى عطشانه ده
موصولون صای قاچ ايسه طرح ات...ل تاريخينى
چشمه ي ياپدي حكومت ساپهء شاهانه ده ۱۳۰۹"

"{Tuğra} Elgazi
İktifa Hazreti Abdülhamid Han eserine
Çeşme inşa ettiler Samsun'daki 'atşânada
Musluğun say kaç ise tarh it.... Tarihini
Çeşmeyi yaptı hükümet saye-i şahanede, 1309"

Kitabedeki tuğra ve ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere, kitabenin ait olduğu yapı, Sultan II. Abdülhamid¹¹³² tarafından H. 1309 / M. 1892 yılında yaptırmıştır. Eski şehir stadyumunun yanında bulunduğundan halkın "Stad Çeşmesi" adıyla andığı yapıdan, söz eden yöreyle ilgili bazı yayınlarda yapının kitabesinde hatalı bir şekilde "*Alamderzâde Hafız Mehmed Aziz Hayratıdır*" yazısının bulunduğu belirtilmekte ve yapı bu şekilde adlandırılmaktadır.¹¹³³ Ancak kitabede böyle bir ifade bulunmamaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 25 Zilkade 1308 / Haziran 1891 tarihli bir belgede¹¹³⁴ "*Samsun civarında zuhur eden tatlı su için yaptırılan çeşmenin "Hamîdiye Çeşmesi" olarak isimlendirilmesi*", H. 28 Ramazan 1309 / M. Mart 1892 bir diğer belgede¹¹³⁵ ise "*Hamîdiye namıyla inşa kılınan çeşme üzerine konulmak üzere Turuk-ı Meabir Müdürü Fikri Efendi'nin kaleme aldığı tarih hakkında malumat*" şeklindeki ifadeler, kitabenin ait olduğu yapının ismi ve tarihini kitabedeki gibi belgelemektedir. İkinci belgeden kitabe metninin "*Turuk-ı Meabir Müdürü Fikri Efendi*" tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Kitabede tarihin ebced usulünde de düşüldüğü görülmektedir.

Kitabe ve belgelerden Sultan II. Abdülhamid tarafından Samsun'da belirtilen tarihte bir çeşme yaptırıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu başka bir yapı olmalıdır. Zira yapı, malzeme, mimari ifade ve gösteriş olarak, Sultan çeşmesine nazaran hayli yalın durmaktadır. Sultan adına yaptırılan bir çeşmenin mermerden ve daha abidevi olması beklenir. Nitekim eski bir fotoğrafta "Hamîdiye Çeşmesi" adıyla farklı bir çeşmenin fotoğrafı görülmektedir.¹¹³⁶ Fotoğraftan görülebildiği kadarıyla bu yapı, sultan çeşmesine uygun kaliteli malzeme (mermer

¹¹³⁰ Çeşmenin vaktiyle deniz kenarında bulunduğu, sonradan denizin doldurulmasıyla şehirden birkaç yüz metre uzakta kaldığı görülmektedir.

¹¹³¹ Kitabedeki kırığın, çeşmenin yolun karşı yakasındaki asıl yerinden buraya taşınırken olmuş olabileceği akla gelmektedir.

¹¹³² Osmanlı İmparatorluğu'nun otuz dördüncü padişahı olan Sultan II. Abdülhamid 1842'de doğmuş, 1876–1909 arasında saltanatta bulunmuştur. Siyasi, askeri, ekonomik alanda birçok yenilik ve başarıları bulunan Sultan Abdülhamid'in, hukuk, idari, eğitim, bayındırlık gibi alanlarda birçok kurumun temelini attığı görülmektedir. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hendese-i Mülkiye, Darü'l-Muallimin-i Âliye, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Maliye, Deniz, Ticaret, Orman, Maadin, Eczacı, Baytar, Dilsiz ve Ama Mektepleri, Darü'l-Muallimat Kız ve Erkek Sanayi, fen ve edebiyat fakültelerinden oluşan Darü'l-fünun, Darü'l-feyz, Burhan-ı Terakki, Numune-i İrfan gibi özel okullar, Müze-i Hümayun, Askeri Müze, Bayezid Kütüphanesi-i Umumiye, Yıldız Arşivi ve Kütüphanesi, Hazine-i Evrak, Haydarpaşa Tıbbiyesi, Şişli Etfal Hastanesi, Darü'l-Aceze, Tahrir-i Nufus, Ticaret ve Sanayi Odaları, Menafi Sandıkları, Ticaret Bankası, Feshane, Hereke, Yıldız Çini Fabrikaları, Tekaüd Sandığı hep Abdülhamid zamanında tesis edilen kurumlardır. Yeni kurumların haricinde padişahın birçok kurumu modernize ettiği de bilinmektedir. İmparatorluğun buhranlı ve hareketli dönemlerinde saltanat süren padişahın umumen yoldan mahrum Anadolu'da bir "şose şebekesi" meydana getirdiği, Hicaz ve Basra'ya kadar telgraf hattı çektiği, çeşitli şehirlerde atlı ve elektrikli tramvaylar, düzenli rihümler, Rumeli demiryollarının büyük kısmını yaptırdığı, birçok tarihi eseri onarttığı, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun çeşitli şehirlerinin ve tarihi eserlerin fotoğraflarını ihtiva eden çok değerli bir albümler koleksiyonu (Abdülhamid Albümü) hazırlattığı bilinmektedir (C. KÜÇÜK, "Abdülhamid II" mad., T.D.V.İ.A., C. I, İstanbul, 1988, s. 216-24; N. SAKAOĞLU, "Abdülhamid II" mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1999, s. 52-56; N. SAKAOĞLU, "Abdülhamid II" mad., D.B.İ.A., C. I, İstanbul, 1993, s. 38-42; A. H. ONGUNSU, "Abdülhamid II" mad., İ. A. C. I, İstanbul, 1993, s. 76-80.

¹¹³³ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 54; B. SARISAKAL, ... Birinci Kitap, s. 131. Kitabede böyle bir ifade geçmemektedir. Diğer yayınlarda "Stad Çeşmesi" adıyla geçen yapının H. 1309'da yapıldığı şeklinde bir kayıt düşülmüştür. H. YİĞİT, Samsun, s. 90; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 38.

¹¹³⁴ B.O.A., İDH., d.n. 1231, g.n. 96431.

¹¹³⁵ B.O.A., İDH., d.n. 1248, g.n. 97768.

¹¹³⁶ Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü – 1 (Osmanlı Dönemi), s. 67.

olmalı) ve işçiliğe sahip dört cepheli abidevi bir meydan çeşmesidir. Bu durumda kitabenin aslında bu yapıya ait olmadığını sonradan bu çeşmenin üzerine konulduğunu düşünmekteyiz.¹¹³⁷ Kitabe yapıya konulduğu yüzeyden, yukarıya doğru arkası boş olarak taşmakta ve yapı ile olan uyumsuzluğu göze batmaktadır.¹¹³⁸ Çeşme, eskiden yolun karşı tarafındayken daha sonra şimdiki yerine taşınmıştır.¹¹³⁹ Çeşme faaldir.

Kitabe, kitabedeki bani ve inşa tarihi bu yapıyla ilintili olmadığına göre yapının adı, banisi ve inşa tarihi gibi hususlar aydınlatılmalıdır. Yukarıda değindiğimiz yayınlarda yapının “Alemdarzade Hafız Mehmet Aziz” şeklinde adlandırılması ve bu şahıs tarafından yaptırıldığı söylenmesi bir rivayete mi dayalıdır? Yapının ortadan kalkan muhtemel bir kitabesi olabilir.¹¹⁴⁰ Bunlar hakkında bir belge veya açıklama getirilmemiş olsa da sırf stadyumun yanında bulunduğu için tarihi bir yapıyı “Stad Çeşmesi” şeklinde adlandırmak pek hoş durmamaktadır. Bu ismin ortadan kalkmış muhtemel bir inşa kitabesine dayanmış olabileceğini düşünerek yapıyı “Alemdarzâde Mehmet Aziz Çeşmesi” şeklinde adlandırmayı uygun bulmaktayız. Baninin adına “Alemdarzâde Hafız Mehmet Aziz” şeklinde, herhangi bir belgede rastlayamadıkça da Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin internet sitesinde indeks adına göre yaptığımız taramalarda “*Mehmed Aziz Efendi (Şark Bakkaliye Mağazası sahibi, Samsun)*” şeklinde bir isme rastladık.¹¹⁴¹ Bu şahsın çeşmenin banisi ile aynı kişi olabileceği akla gelmektedir. İnşa tarihi için çeşmenin mimari özelliklerinden hareket etmek durumundayız. Yapının “Türk Baroğu” sonrasının yalın cephe düzeni ve burada görülen friz, batılılaşma dönemi sonlarına işaret etmektedir. Yapıyı 19. yüzyılın sonlarına tarihlemeyi uygun görmekteyiz.

Yoldan 0.40 m. kadar aşağıda kalması ve yarım metreye yakın bir kesiminin yükselen çevre kotu içinde kalması çeşmeye basık bir görüntü vermektedir (Foto.450). 2.35 x 2.35 m. ölçülerinde ve 3.05 m.ye kadar yükselen, dört cepheli çeşme, kasnaksız küçük bir kubbeye örtülüdür¹¹⁴² (Çiz.129-30). Güneye bakan cephesinde iki lüle¹¹⁴³ bulunan çeşmenin yalağı betonarmedir.

Köşelerde ve cephe ortalarında, basık kör kemerlerle birbirine bağlan plasterlerin belirlediği cephelerin görüntüsü, birbirinin aynıdır. Plasterlerin üstünde, önce minik den-dan dizilerinden oluşan bir friz, sonra üst üste genişleyen profilli silmeler, sonra içe çekilen yalın bir kuşak, en üstte ise yine bir silme grubu görülür (Foto.450). Kubbede, dikimli bir tepelik yer alır. Birinci silme dizisi hizasına konulan kitabenin üst yarısı, kornişini aşarak kubbenin yarı yüksekliğine kadar uzanır. Kitabedeki tuğrayı çevreleyen zarif hilâlin iki yanında, karşılıklı simetrik işlenen, devrin ampir üslubunu yansıtan iri plastik ifadeli, kıvrık dal, stilize yaprak ve çiçekler kabartılmıştır (Foto.451). Kubbe de dahil olmak üzere çeşmenin cephelerinde, gri renkli, bir cins kum taşı kullanılmıştır. Oldukça düşük kaliteli taş muntazam kesilmiştir.¹¹⁴⁴

¹¹³⁷ Daha önceki bazı araştırmalarımızda araştırmamızda, kitabenin yapıya ait olduğunu kabul ederek yapıyı Hamidiye Çeşmesi olarak adlandırarak farklı bir değerlendirmede bulunmuş idik. (M. S. BAYRAKTAR, “Samsun’da Türk Mimarisinin Gelişimi”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 399-425; M. S. BAYRAKTAR, “Stad Değil Hamidiye Çeşmesi”, **Kent Kültürü**, S. 1, Samsun, 2006, s. 16-18). Ancak yukarıda değindiğimiz eski fotoğrafta aynı adlı bir başka çeşme ile karşılaşınca konuyu yeniden yukarıdaki gibi değerlendirmeyi uygun gördük.

¹¹³⁸ Kitabenin ortasında görülen kırık, eski yerinden sökülmesi veya yeni çeşmeye nakli sırasında meydana gelmiş olabilir.

¹¹³⁹ A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 54.

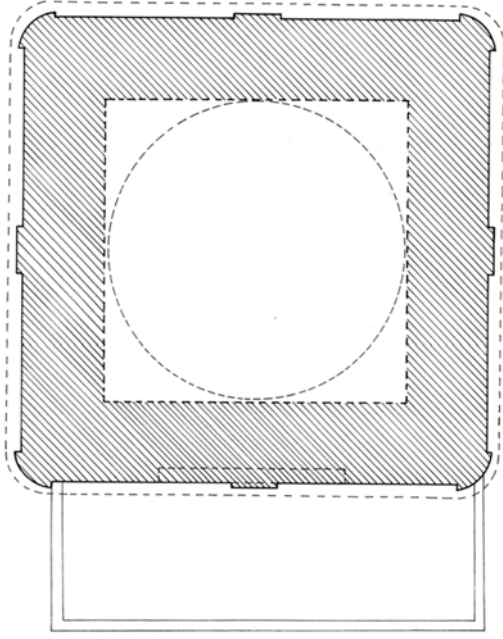
¹¹⁴⁰ “Kitabesinde Alemdar zade Hafız Mehmet Aziz Hayratıdır yazısıyer alamaktaydı.” B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 263.

¹¹⁴¹ Aynı arşivde H. 1271 / M. 1854 – 55, H. 1289 / M. 1872 – 73, H. 1290 / M. 1873 - 74 tarihli beş ayrı belgede “alemdarzâde” aile adına rastladık (“Hüseyin Avni Efendi; 1271 Samsun doğumlu, Alemdarzade İsmail Efendi’nin oğlu; Ahmed Hulusi Efendi; 1289 Samsun doğumlu, Kadir Alemdarzade Ali Efendi’nin oğlu”). Belgelerin yoğunlaştığı tarih, yapı için teklif ettiğimiz tarihe yakın durmaktadır.

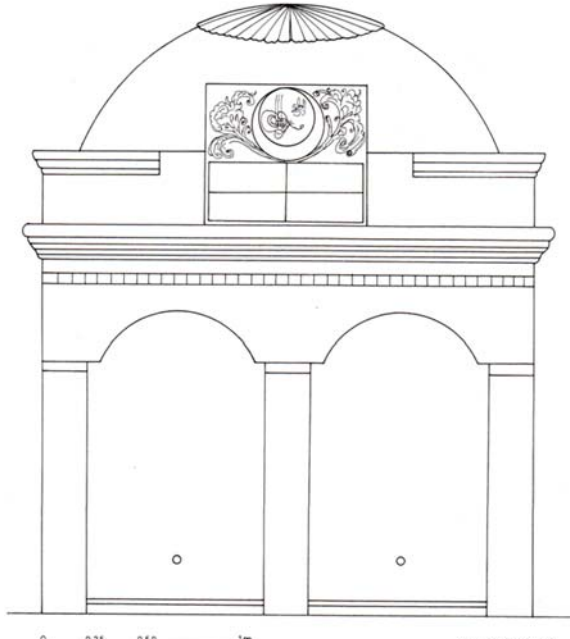
¹¹⁴² Yapının su haznesini gösterecek bir açıklık bulunmadığından çizimde duvar kalınlığını tahmini gösterdik.

¹¹⁴³ Çeşmede bunların haricinde lüle görülmez.

¹¹⁴⁴ Genelde büyük levha halindeki taşların üzerinde, taş sırası gibi bir görüntü veren yatay ve dikey çizgiler dikkat çeker.

129. Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi plâni.

130. Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi cephe görünüşü.

450. Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi kuzeybatıdan.

451. Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi üzerinde bulunan Hamidiye Çeşmesi inşa kitabesi.

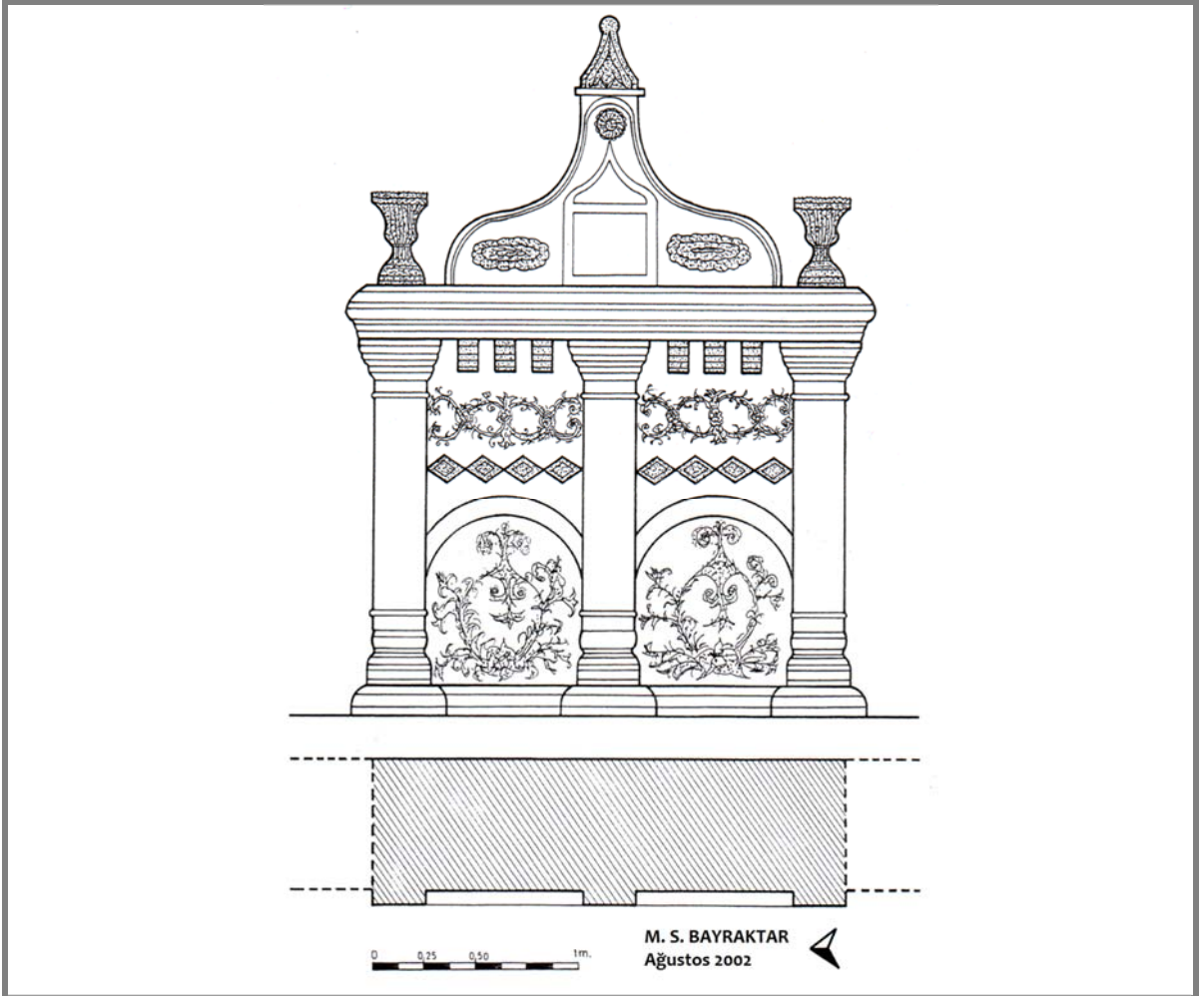
SAMSUN FAZIL KADI ÇEŞMESİ

Çeşme, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, Pazar Camii'nin 100 m. kadar batısında, Eski Fazıl Kadı İlköğretim Okulu'nun (İbtidâî Mektebi)¹¹⁴⁵ duvarının dış yüzünde bulunmaktadır (Foto.452). Uzun yıllar okulun deposunda tutulduktan sonra 2011-12 yılı restorasyonunda okulun cephesine yerleştirilen inşa kitabesine göre 1901 yılında inşa edilen İbtidâî Mektebi'ne ait olarak, belirtilen tarihte mektep ile birlikte yapılan çeşmeyi, halk, daha çok "Kadı Çeşmesi" adıyla anar.

Son restorasyona kadar mektebin Fatih Sultan Mehmed Caddesine bakan tek yüzünde görülen çeşmenin aslında iki cepheli olduğu anlaşılmıştır. Belirtilen restorasyonda mektebin kuzeye bakan ön cephesinde; çeşmenin mevcut yüzünün bitişiğinde, sıva altında kalan ikinci yüzü de meydana çıkarılmıştır. Caddeye bakan batı yüz halka, mektebin bahçesine bakan kuzey yüz okula hizmet vermektedir. Tarihi su yolu tahrip olan çeşmenin batı cephesinin yanına, belediye tarafından küçük ve yeni bir çeşme yapılmıştır. Gayet alçak ve küçük tutulan yeni madeni çeşme, tarihi yapıyı kısmen perdelemiştir.

Avlu duvarından 0.10 m. kadar ileri çıkıntılı plasterlerle sınırlanan tek cepheli çeşmenin genişliği, 2.78 m., yüksekliği 3.35 m.dir. Çeşme, düzgün, kirli beyaz kesme taşla inşa edilmiştir (Çiz.131-32- Resim 24). Altlık ve başlıkları, üst üste bindirilen profilli silmelerle beliren plasterlerin üstünde, yan yana küçük profilli konsollar ve üst üste bindirilmiş profilli silmeler yer alır (Foto.452). Çeşmenin üstünde, genişçe, kaş kemer formu çizen bir taç görülür. Tacın iki yanında kum saatlerini andıran vazo benzeri motifler, içinde ise ikisi iri ve oval diğeri yuvarlak ve küçük olmak üzere üç çelenk yer alır. Ortasında 0.72 x 0.64 m. ölçülerinde boş bir kitabeliğe yer verilen tacın üçgen tepeliğinde, ters duran lâleyi andıran stilize bir motif kabartılmıştır. Plasterlerin arası, birbirinin simetriği, iki ayrı pano gibi düzenlenmiştir. Kör yuvarlak kemerle çevrili, sonradan kapanan lüle deliklerinin bulunduğu alt kesimde, iri stilize, kıvrık dal ve yapraklardan oluşan bitkisel bir dekor yer alır (Foto.452). Bunun üstünde yan yana dizili baklava dilimleri, ortaları iri fiyonklu yatay "S" şeklinde stilize kıvrık dallar ve bunlara asılan palmet ve kenger yaprakları görülür. Bunların yakın bir benzeri mektebin pencerelerini sınırlayan plastırların başlıklarında da görülmektedir. Kuzey cephedeki düzen batıdakiinin yalın bir benzeridir.

¹¹⁴⁵ Yapı "Dede Avlu Mektebi" adıyla da kaydedilmiştir. A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 55.

132. Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi batı cephe görünüşü.
131. Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi batı yüzü plânı.

452. Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi batı yüzü.

BAFRA HÜSEYİN BEY ÇEŞMESİ

Çeşme, ilçe merkezinde, Cumhuriyet Mahallesi'nde, Tarihi Askerlik Şubesi'nin karşısındaki meydanda bulunmaktadır (Foto.453-54).

Çeşmenin iki inşa kitabesi vardır.

1-Birinci kitabe, çeşmenin güney cephesinde, yüzeyden hafif kabartılan celi sülüs hatla Osmanlıca yazılmıştır (Foto.455). Üstte, dairevi istif edilmiş "Maşallah" altında ise, dörtgen bir kartuş içinde H. "1326" (M. 1908–09) yazılıdır.

2- Kuzey cephenin ortasında, duvar yüzeyine gömülü 0.38 x 0.53 m. ölçüsünde kesme mermer üzerine, cetvellerle ayrılan üç satır halinde celi talik harflerle kabartılarak yazılan Osmanlıca kitabe şöyledir: (Foto.456).

"بافره اشرفندن قزان اصماز زاده حاجی

عبد الرحمن اغانك مخدومی مرحوم

حسین بكك اثر خيريدر ١٥ رجب سنة ١٣٢٧"

"Bafra eşrafından Kazan Asmazzâde Hacı
Abdurrahman Ağa'nın mahdumu merhum
Hüseyin Bey'in eseri hayırdır. 15 Receb sene 1327."

Kitabelerden çeşmenin H. 1326–1327 / M.1908–09 yıllarında, Bafra eşrafından Kazan Asmazzâde Hacı Abdurrahman Ağa'nın oğlu Hüseyin Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁶ Bafra'nın tanınmış ailelerinden biri olduğu belli olan Hüseyin Bey¹¹⁴⁷ hakkında bir bilgi edinemedik. Yöreye ilgili bazı yayınlarda yapıdan söz edilmektedir.¹¹⁴⁸ Üzerindeki yeni bir yazıttan çeşmenin 1985 yılında restore edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁹

Her biri 2.10 m. genişliğindeki cephelerden oluşan altıgen plânlı çeşme, 3.75 m. çapında bir alana oturmaktadır. 0.50 m. yüksekliğinde, altıgen bir kaide üzerinde 4.35 m.ye kadar yükselen yapı, dıştan kırık piramidal, altı köşeli bir çatıyla örtülmüştür (Foto.453, Çiz.:133-34). Bazı eski fotoğraflara bakarak çeşmenin aslında daha yüksek olduğu, zamanla etrafındaki alanın dolmasıyla yalak kısmının mevcut zemin kotu içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Cephelerde çeşmenin su haznesini görebileceğimiz bir açıklık bulunmadığından, haznenin iç örtüsünün şeklini bilemiyoruz. Çatının kuruluşu ve strüktürüne bakarak ahşap olabileceğini düşünebiliriz. Çatının saçakları 0.80 m. taşırılarak, hem zarif bir görünüm sağlamış, hem de yapıyı, yağmur sularından korumuştur. Saçağın kenarlarını, fırfırlı ahşap bir damlalık dolandır (Foto.454). Çeşmenin düzgün kesme taş cephelerinde görülen gri tonlu yağlı boyanın altından yer yer orijinal doku görülmektedir.¹¹⁵⁰

Cephelerin üçünde lüle deliği ve birer yalağa yer verilirken aralarında kalan diğer cephelerde bunlar görülmez. Köşelerde gövde boyunca uzanan burmalı sütuncelerle birbirinden ayrılan cephelerin düzeni, birbirinin aynısıdır. Buna göre, burmalı sütunceler arasında, ince silmelerle birbirinden ayrılan, içi boş bordürlerle kuşatılan orta kesimde; altta dikdörtgen, üstte ise dairevi bir madalyonla son bulan üçgen alanlar oluşturulmuştur (Foto.454). Bunların içinde üçgen şeklinde panolara yer verilmiştir. Cephelerdeki bu ortak kuruluşta, üçgen panoların iç düzeninde farklılık görülmektedir. Kuzeye bakan kitabeli yüzdekenden başlayarak bunları sağdan başlayarak sırayla tanıtmaya çalışacağız.

İnşa kitabesinin bulunduğu kuzey cephede, ortadaki kitabenin üç yanında, stilize bitkisel bir dekora yer verilmiştir (Foto.456). Diğerlerinde olduğu gibi yüzeyin düz satırlı ve hafifçe oyulmasıyla kabartılan kompozisyonda, altta küçük bir elipsten dağılan ışık demetleri şeklinde bir motif, diğer kesimlerde, sağlı sollu

¹¹⁴⁶ H. 1327 tarihli ikinci kitabede merhum olarak geçen baninin bir önceki kitabede geçen H. 1326'da çeşmenin inşasını başlatıp bitirdiği, ikinci kitabenin yazıldığı 1909'da önce de vefat etmiş olabileceği akla gelmektedir. Nitekim kuzey doğu cephedeki içi boş kitabelik bu sebeple yarım kalmış olabilir.

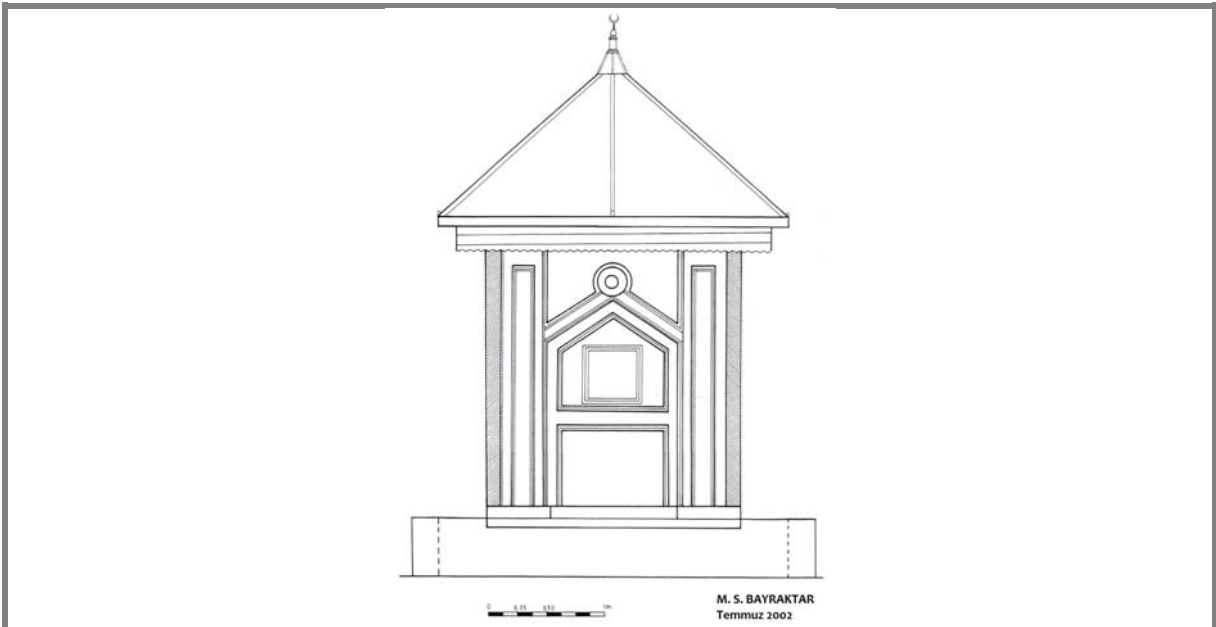
¹¹⁴⁷ Çevre sakinlerinden "Çelebizâde Hüseyin Bey'in" çeşmeyi özellikle mahallenin ortasında yaptırıldığı şeklinde bir rivayeti burada aktarmayı uygun gördük. Zira çeşme bugün de benzer bir konumda birkaç mahallenin birleştiği işlek bir meydandadır.

¹¹⁴⁸ Bunlardan birinde kitabelerin yayınlanıp yapının kısa bir tanıtımının yapıldığı görülmektedir. (A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 77). Diğerinde sadece yapının ismiyle -kitabeye değinilmeden- tarih verilmiştir. (Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 108).

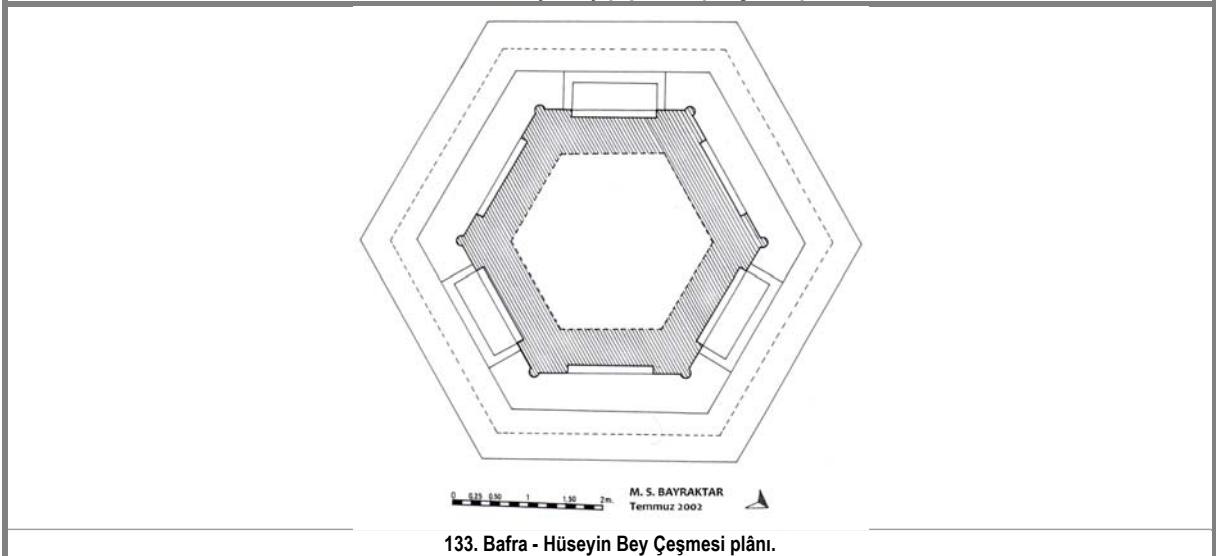
¹¹⁴⁹ Çeşmenin doğuya bakan cephesinde metal bir levha üzerinde Latin harflerle yazılmış bulunan "Bu çeşme 1985 senesinde Türk Hava Kurumu Bafra Şubesi tarafından restore ettirilmiştir" şeklindeki ifadelerden yapının bu tarihte restore edildiği anlaşılmaktadır. Kurumun uzun yıllar Bafra Şubesi başkanlığını yapan ve restorasyonu organize ettiğini öğrendiğimiz Orhan ATMACA ile yaptığımız görüşmede, kendisinden restorasyonda çeşmenin orijinal yapısına hiç dokunulmadan bakım ve çevre düzenlemesi yapıldığını öğrendik.

¹¹⁵⁰ Çeşmenin batıya bakan yüzde üçgen panonun sağ kenarında küçük bir parça kırılmış vaziyette ancak yerinde durmaktadır. Kirlili beyaz renkli kalker türü kesme taşın içinin oyulup, erimiş kurşunla doldurularak, döğme demir parçayla taşların birbirine kenetlendiği görülmektedir.

simetrik “S” ve spiral şeklinde kıvrılan stilize yapraklı bitkisel bir kompozisyon görülür. Yapraklar arasında, sekiz yapraklı çiçekler dikkat çeker. Bu cephenin yanındaki batıya bakan yüzde panonun şekline uydurulmuş kıvrık dallara bitişen iri yaprak ve çiçeklere yer verilmiştir. Üçgenin köşelerinde üç büyük çiçek, panonun altında çelenk benzeri bir başka bitki kompozisyonu, ortasında ise iri yapraklı dallar ve küçük çiçekler yer alır (Foto.457). Bunun sağında güneybatıya bakan cephedeki panoda, kuzeydeki panonun alt kesimin ortasındakinin benzeri bir kompozisyonla karşılaşırız. Ortadaki elipsten radyal şekilde dağılan ışık demetlerini anımsatan kursun üstündeki üçgen boşluğu, iri kıvrık dal ve yapraklardan oluşan stilize bitkisel bir dekor doldurur. Bunun yanındaki güneye bakan cephedeki panoda, birinci kitabenin etrafında, iri dal ve yapraklardan oluşan, stilize bitki kompozisyonu görülmektedir (Foto.455). Üçgenin tepesinde, hatayî tarzında bir çiçek rozet yer alır. Bu cephenin yanında, doğuya bakan yüzdeki panoda, lâleye benzer bir tepelikle son bulan, geniş yapraklı, stilize bir bitki kompoze edilmiştir. Tek gövde üstünde yükseldikten sonra iki yana kıvrılan dallarıyla motif küçük bir ağaca benzer. Panonun kenarlarını, bir uzun bir kısa ok uçlarına benzeyen, basit bir şerit dolandır. Üçgenin tepesinde tepe aşağı duran bir palmet görülür. Bu cephenin sağındaki kuzey doğuya bakan altıncı ve son cephedeki panoda, ortada ince silmelerle çevrili 0.49 x 0.59 m. ölçülerinde boş bir kitabeliğe yer verilmiştir. Panonun kenarları, yarım daire şeklindeki bir kaideden çıkıp yukarıya doğru uzanan, ince kıvrık dallar, küçük yaprak ve çiçeklerle donatılmıştır. Üçgenin tepesinde on iki yapraklı iri stilize bir çiçek ve lâle benzeri bir başka stilize çiçek yer alır. Çeşmenin kurşunla kapalı çatısının üzerindeki alem, prizmatik altıgen kaide üzerinde boğumlarla incelenerek zarif bir hilâlle son bulmaktadır. Yapının süslemeleri devrin modasını yansıtır.

134. Bafrâ - Hüseyin Bey Çeşmesi cephe görünüşü.

133. Bafrâ - Hüseyin Bey Çeşmesi plâni.

453. Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, genel.

455. Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, güney cephedeki kitabe.

454. Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, cephe.

456. Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, kuzey cephedeki kitabe.

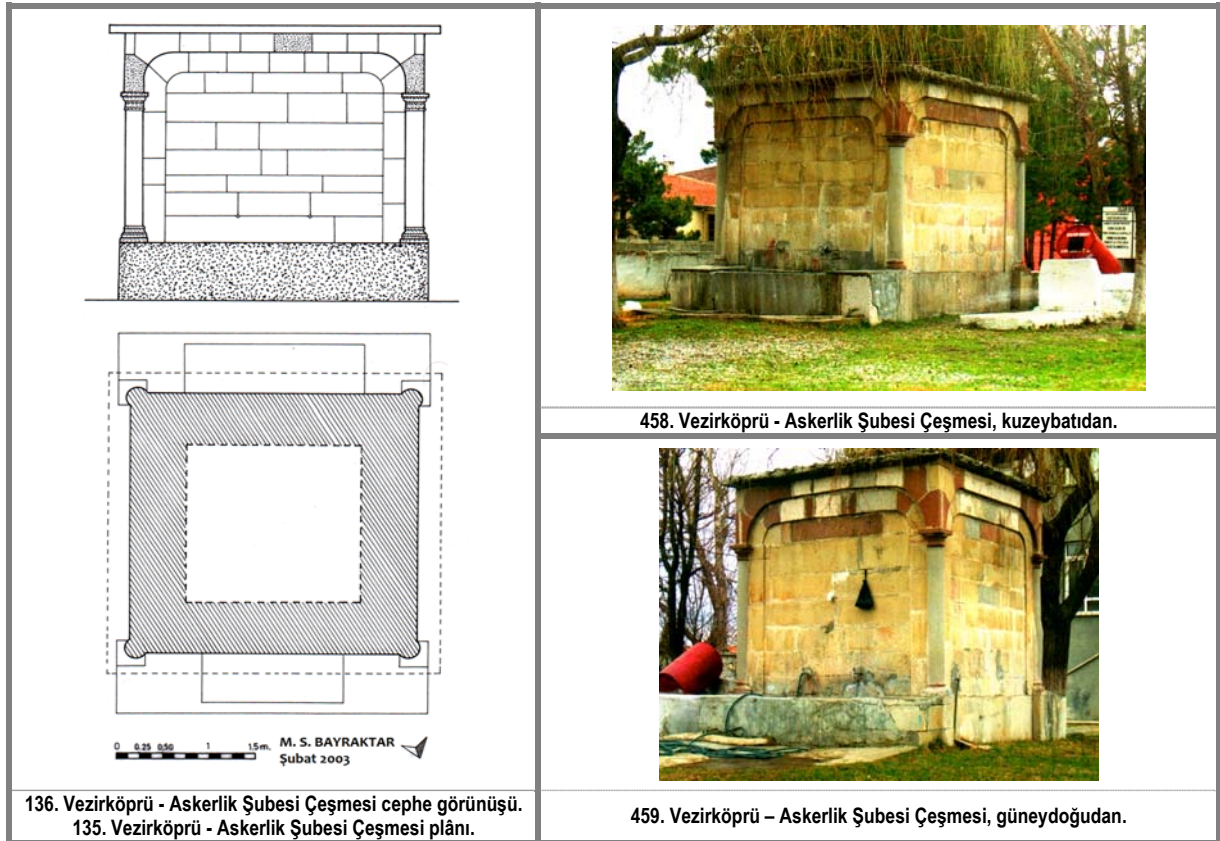
457. Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, batı cepheden detay.

VEZİRKÖPRÜ ASKERLİK ŞUBESİ ÇEŞMESİ

Çeşme, ilçe merkezinin batı kesiminde, Dikenli Mahallesi'nde, Askerlik Şubesi'nin arka bahçesinde bulunmaktadır (Foto.458). Kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmeyen ve inşa kitabesi bulunmayan çeşmeden yerel yayınlar bahsetmemektedir. Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'nde adına bir tescil fişi düzenlenen yapının, mimari ve süsleme özellikleri geç Osmanlı devrine işaret etmektedir. Çeşmenin köşelerindeki sütünceler, başlık ve kör kemerli düzenleme, 19. yy. sonlarıyla 20. yy. başına uygun düştüğünden yapının, bu yıllarda yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Yeni musluklar takılan çeşme, halen kullanılmaktadır.

Etrafı açık, düz bir alanda bulunan çeşme, kareye yakın, 4.45 x 3.10 m. ölçüsünde bir alana oturmaktadır (Çiz.135-36). 3.20 m. yüksekliğinde dört cepheli çeşmenin sağır duvarları, iç örtünün şeklini tespit etmemize engel olmuştur. Dıştan, yeni beton bir tablayla kapatılan çeşmenin, içten kubbeyle örtülmüş olabileceğini düşünmekteyiz.

Kuzey ve güney cephelerinde ikişer lüleye ve önlerinde dikdörtgen şeklinde, iki yanı testi şekilleriyle değerlendirilen yalıklara yer verilen yapının yan cepheleri, sağır tutulmuştur (Foto.458-59). Çeşmenin köşelerinde, profilli altlık ve başlıklı silindirik sütünceler görülür. Sütüncelerin arasında iki kademe halinde basık, yayvan kör kemerlere yer verilmiştir. Çeşmede, düzgün kesme taş işçiliği görülür. Duvar yüzeyleri ve kurnalarda, büyük ölçüde kirli sarı renkli bir taş, sütüncelerde gri tonlu başka bir cins taş, sütünce başlıklarıyla, basık kemerlerde kırmızımtrak Karacaören taşı ile beyaz, mermer yakın bir tür kalker taşı kullanılmıştır. Bu kesimlerde az da olsa ilk sırada saydığımız sarı renkli taş da görülür. Taşların renkleri ve cinslerine göre muntazam bir program göstermedikleri dikkat çekmektedir.¹¹⁵¹ Çeşmenin ortasındaki kesim, su haznesi olarak değerlendirilmiş olup güney cephede üst hizada bir delik bırakılmıştır. Bugün yeni bir boru konulan deliğin, haznenin doldurulması için bırakılmış olabileceği akla gelmektedir.

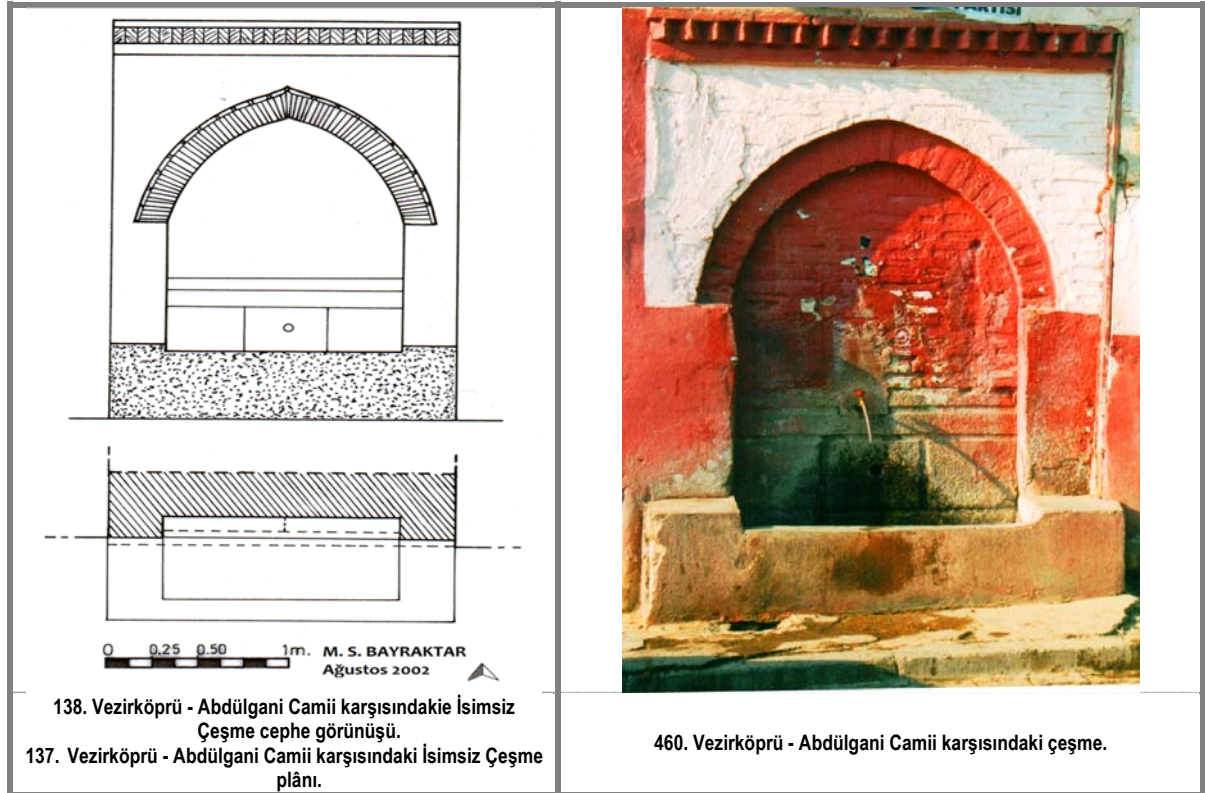

¹¹⁵¹ Yalاک ve çevresindeki sekiler betonarme harçla sıvalıdır. Dökülen kesimlerin altında düzgün kesme taş malzeme görülmektedir.

VEZİRKÖPRÜ ABDÜLGANİ CAMİİ'NİN KARŞISINDAKİ İSİMSİZ ÇEŞME

Çeşme ilçe merkezinde, Hacıköy Caddesinin kuzey kolu üzerinde Abdülgani Camii'nin karşısında bulunmaktadır (Foto.460). Çeşmenin inşa kitabesi yoktur. Bugün bilinen bir ismi dahi bulunmayan yapıdan, yerel yayınlarda söz edilmemektedir. İlçedeki benzer diğer çeşmeler için de geçerli olabileceği gibi bu yapının da Köprülü Mehmed Paşa ve eşi Ayşe Hanım'ın vakfiyelerinde geçen çeşmelerden biri olabileceği akla gelmektedir.¹¹⁵² Gayet yalın tutulan süslemesiz yapının, mimari özellikleri bakımından özellikle bir tarih tespit etmek hayli güç görünmektedir. Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz. Yöre sakinlerinden Vatandaş Gazetesi'nin sahibi Vefai Teke Bey "Ganioğlu Çeşmesi"ne ait olduğunu belirttiği eski bir fotoğrafı istifademize sunmuştur. Üzerinde beş satırlık bir kitabe bulunan ve yalağının öne bakan kesiminde sağlı sollu daire ve ok başları şeklinde bir motifin taş yüzeye kabartıldığı görülen çeşmenin genel formu, bu başlık altında incelediğimiz yapıya son derece benzemektedir. Aynı yolun karşısında Abdülgani Camii'nin 10 m . kadar doğusunda bulunan ve fotoğrafta görülen yalağın parçalarının bir kısmıyla günümüze ulaşan harabenin Abdülgani Çeşmesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki mevcut çeşmenin Abdülgani Çeşmesinin zamanla harap olması üzerine, bazı parçaları eski yerinde bırakılarak yolun karşısına taşınmış hali olabileceğini düşünmekteyiz. Bu arada kitabe ortadan kaybolmuş olmalıdır. Gerek Vefai Bey gerekse yöre sakinlerinden konu ile ilgili açık bir bilgi edinemedik. Mevcut yapı Abdülgani Çeşmesi'nin nakledilmiş hali olabileceği gibi apayrı bir yapı da olabilir.

Mevcut haliyle arkası yeni bir binaya dayanan çeşme, 1.90 x 0.75 m. ölçülerinde küçük bir alan üzerinde kurulmuş olup, 2.72 m. yüksekliğinde ve tek cephelidir (Foto.460, Çiz.:137-38). Caddeye bakan cephesi sivri kemerle kuşatılmış olup, ortasında tek lüle deliği yer almaktadır. Önünde küçük dikdörtgen, sıvayla kaplı muhdes bir yalağı bulunan çeşme, bugün badanalıdır. Orijinal lüle deliği üzerine yeni bir musluk takılan çeşmenin kuşatma kemerinin üzengi hizasının altında, bugün sıvayla kaplı yüzeyin aslında kesme taş olduğu anlaşılmaktadır. Üzengi hizasının üstü tuğla olup çeşme üstte bir sıra kirpi saçakla son bulmaktadır.

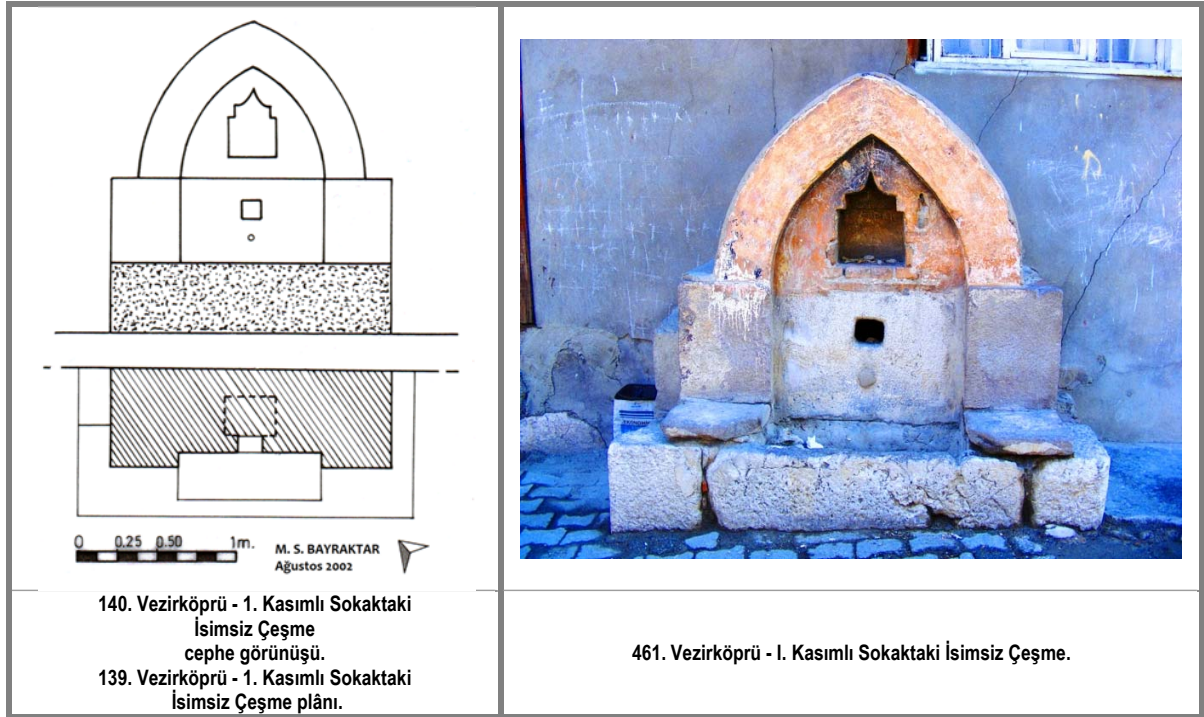
¹¹⁵² Bu durumda yapının, vakfiyelerde geçen H. 1064 / M. 1654 (Mehmed Paşa'nın vakfiyesi) veya H. Ramazan 1107 / M. Nisan-Mayıs 1696 (Ayşe Hanım'ın vakfiyesi) tarihlerinden kalma olabileceği akla gelmektedir. Vakfiyelere daha önce değinmiştik.

VEZİRKÖPRÜ 1. KASIMLI SOKAKTA İSİMSİZ ÇEŞME

Çeşme, ilçe merkezinde, Orta Camii Mahallesi'nde, 1. Kasım Sokak'ta bulunmaktadır (Foto.461). Yapının inşa kitabesi yoktur. İlçedeki diğer birçok çeşmede olduğu gibi bugün bir isimden dahi yoksun olan yapının kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Hiçbir bezeme unsurunun bulunmadığı çeşmenin mimarisi, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz.¹¹⁵³

Mevcut haliyle arkası bir evle bitişen çeşmenin ön yüzü, batıya (sokağa) bakmaktadır (Çiz.139-40). 1.95 x 0.90 m. ölçüsünde küçük bir alana oturan, tek cepheli, 1.92 m. yüksekliğindeki çeşmenin sivri kemerle kuşatılan ön cephesinde bir lüle deliği, bunun üstünde zarif, kaş kemerli bir taslık, önünde ise basit bir yalak yer alır (Foto.461). Çeşmenin arka ve yan cepheleri sağırdır. Lülesi bulunmayan deliğin üzerinde küçük bir açıklık bırakılmıştır.¹¹⁵⁴ Sivri kuşatma kemerinin içindeki zarif dilimli kaş kemerli taslık, gayet sade tutulan çeşmeye bir nebze hareket katmıştır. Kuşatma kemerin etrafında köşelik ve taca yer verilmediği, üst yapının bu kemer kavsiyle son bulduğu görülmektedir. Çeşmede herhangi bir süsleme unsuruna yer verilmemiştir.

Nişin üzerini kuşatan kemerin başladığı üzengi hizasının altındaki kesimlerde düzgün blok kesme taş,¹¹⁵⁵ üstte ise yakınlarda yenilenen sıvayla kaplı tuğla örgü görülmektedir. Çeşmenin yan yüzlerinde moloz taş dolgu görülmektedir.

¹¹⁵³ İlçedeki birçok çeşme için de geçerli olduğu gibi, bunun da Köprülü Mehmed Paşa ve eşi Ayşe Hanım'ın vakfiyelerinde geçen çeşmelerden biri olabileceği akla gelmektedir.

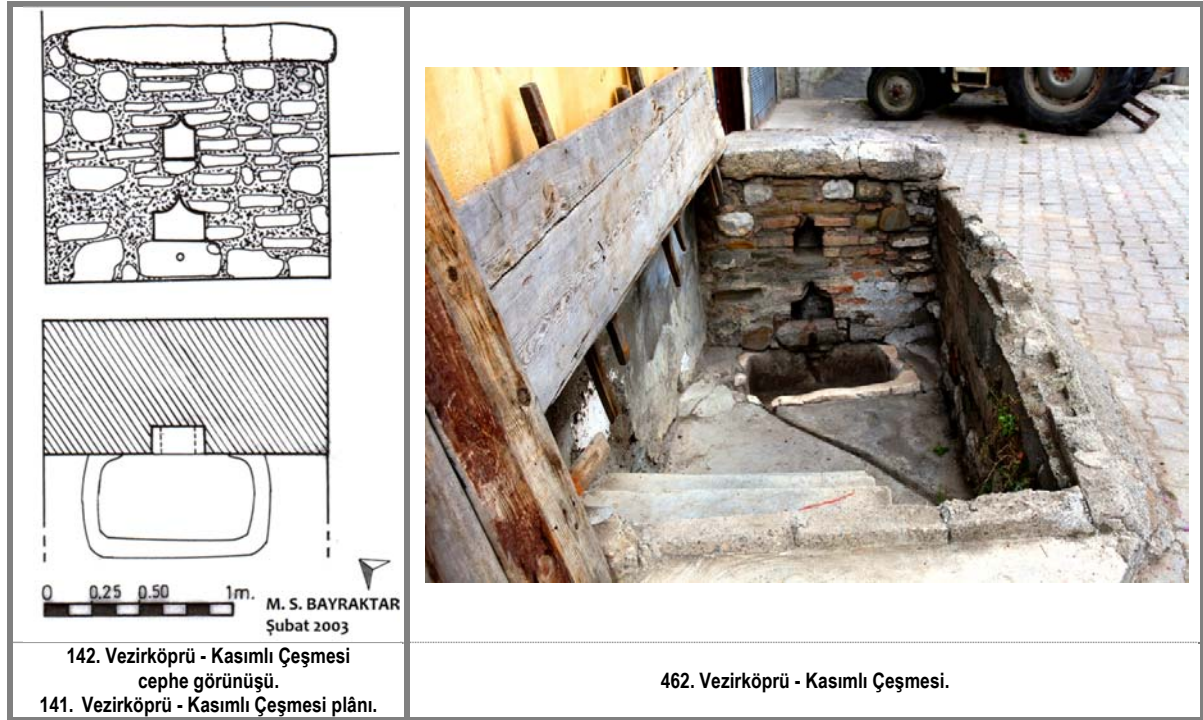
¹¹⁵⁴ Açıklık, çeşmenin içindeki küçük su haznesini tespitine imkân tanımaktadır.

¹¹⁵⁵ Yalaktaki beyaza yakın kirli beyaz mermeri andıran bir tür kalker taş, diğer kesimlerdeki ise daha koyu kahverengi çalan gri renkli bir başka cins taş görülmektedir.

VEZİRKÖPRÜ KASIMLI ÇEŞMESİ

Çeşme, ilçe merkezinde Orta Cami Mahallesi'nde, 1. Kasım Sokakta bulunmaktadır (Foto.462). İnşa kitabesi veya tarihlenmeye yardımcı olabilecek ilgili herhangi bir belgeye rastlayamadığımız çeşmenin, ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir.¹¹⁵⁶ Osmanlı döneminden kalmış olabileceğini tahmin ettiğimiz yapının son derece yalın tutulan mimarisi, belli bir tarihe işaret etmekten uzaktır. Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz. Suyu akmayan çeşme, bugün kullanılmamaktadır.

Mevcut haliyle sokaktan 0.65 m. kadar aşağıda kalan çeşme doğudan batıya doğru hafif meyilli bir alanda, kuzeyindeki evle bitişiktir (Foto.462, Çiz.141-42). 1.50 x 1.25 m.lik bir alana oturan çeşmeye batısındaki taş basamaklarla inilmektedir. Basamaklarla çeşme arasında yaklaşık 4 m.lik bir alan (bir tür çeşme meydanı) yer almaktadır. Lüle hizasından itibaren 1.20 m.ye kadar yükselen çeşmenin batıya bakan ön yüzünde tek lüle¹¹⁵⁷ olup, üstünde üst üste yerleştirilmiş zarif kaş kemerli iki taşlık, önünde ise yekpare taştan oyulan iki yanında, testi sekilerinin yer aldığı bir yalak bulunmaktadır. Cephede kuşatma kemeri görülmez. Moloz taşla örülen çeşmenin üstü, iki parça kesme blok taşla son bulmaktadır.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁶ Yöre sakinlerinden yaşlı bir hanım, çeşmenin Taceddin İbrahim Paşa'nın vakfı olduğu şeklinde bir rivayeti hatırladığını belirtmiştir. Ancak çeşmenin iki yüz metre kadar kuzeydoğusundaki Taceddin İbrahim Paşa Camii ve Hamamı'nın banisi İbrahim Paşa adına düzenlenen vakfiyede, herhangi bir çeşmeden söz edilmemektedir. Vakfiye için camiler bahsine bakılabilir.

¹¹⁵⁷ Lüle yenedir.

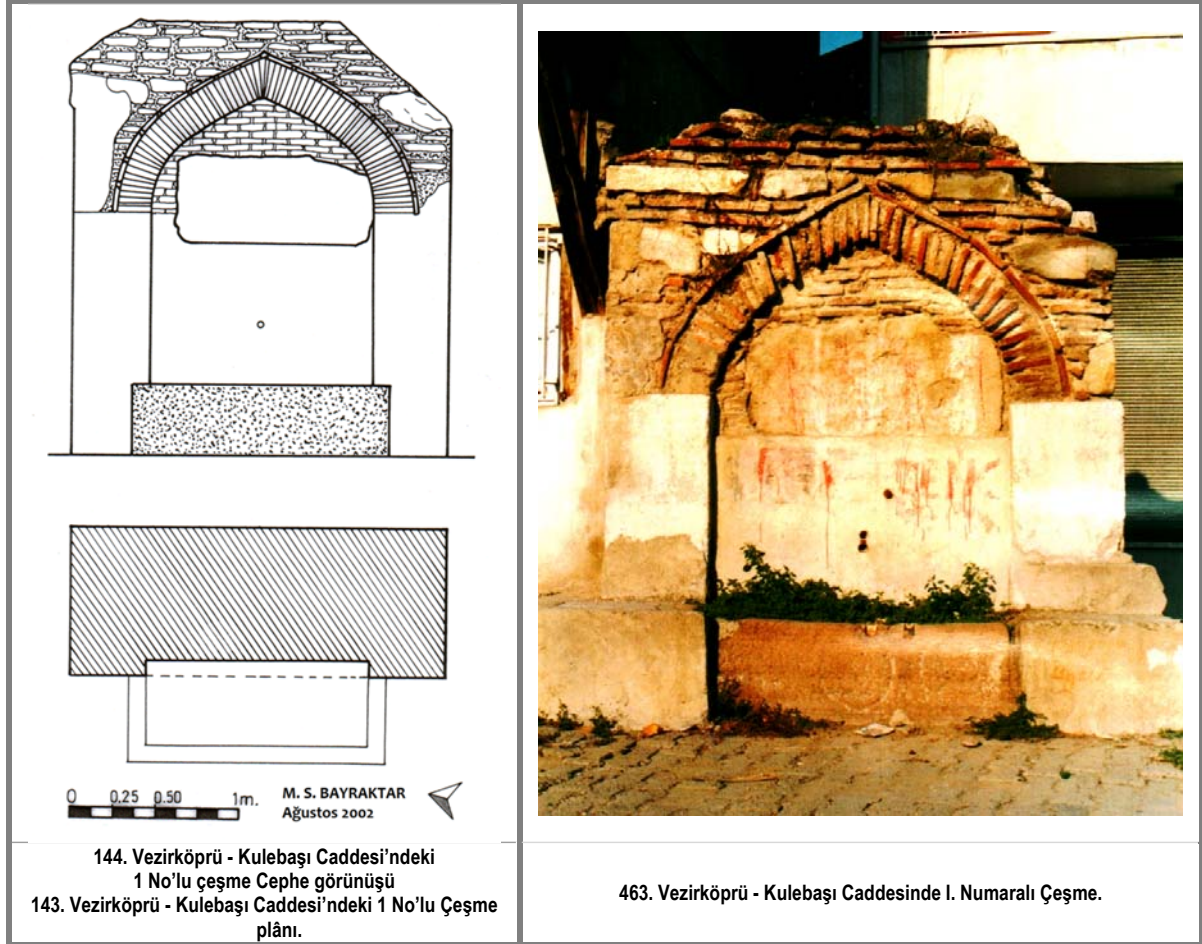
¹¹⁵⁸ Yalağın etrafındaki testi sekilerinin bulunduğu kesimde küçük çaplı, bakım kabiliyetinden işler göze çarpar. Sokak seviyesinden aşağıda kalan çeşmenin sokağa bakan güney kenarı yağmur suyunun vereceği zararı engellemek için hafifçe yükseltilmiştir.

VEZİRKÖPRÜ KULEBAŞI CADDDESİNDE 1. İSİMSİZ ÇEŞME

Çeşme, ilçe merkezinde, Ganioğlu Camii'nin doğu cephesinden geçen Kulebaşı Caddesi'nin doğu kolu üzerinde, caminin 50–60 m. kadar güney doğusunda bulunmaktadır (Foto.463). Zamanla ismi unutulmuş ve inşa kitabesi bulunmayan çeşmenin, kim tarafından, ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Şehirdeki diğer isimli çeşmelerde de olabileceği gibi bunun da Köprülü Mehmed Paşa veya eşi Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığı bildirilen¹¹⁵⁹ çeşmelerden olabileceği akla gelmektedir. Süslemeden yoksun yapının mimarisi, belli bir döneme işaret etmekten uzak görünse de benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz.

Batı yüzü caddeye bakan çeşmenin kuzeydoğusu, yanı başındaki evle bitişiktir (Çiz.143-44). 2.18 x 1.37 m. ölçüsünde küçük bir alana oturan çeşmenin, sadece ön cephesinde lüle bulunmaktadır (Foto.463). Bugün 2.50 m.de son bulan çeşmenin, üstten bir kısmı dökülmüştür. Sivri kemerle kuşatılan tek lüleli cephede, basit dörtgen, bir yalak yer almaktadır. Yapının iki yanındaki betonarme testi sekilerinin yerinde -belki kesme taş döşeli olarak- orijinallerinin olması beklenir.

Çeşmenin kuşatma kemeri üzengisinden aşağıda, düzgün kesilmiş blok taş, üstte ise bir sıra moloz taş, iki sıra tuğla olmak üzere, alması düzen görülmektedir. Cephenin iki yanında, mermer benzer, bir tür beyaz kalker taşı, yalakta ise Karacaören taşı olması muhtemel, kırmızımsıtrak bir taş kullanılmıştır. Çeşmenin içe çekilen orta kesiminin altında muhdes sıva, üstünde tuğla dizileri arasında büyükçe, tek blok, kirli beyaz bir taş yer almaktadır. Bu taşın çeşmenin aslından olmayıp, kaybolan kitabe ve/veya taslık yerine sonradan konulmuş olabileceği akla gelmektedir. Çeşmenin arka yüzünde lüle hizasında dolgunun bir kısmı dökülmüştür.

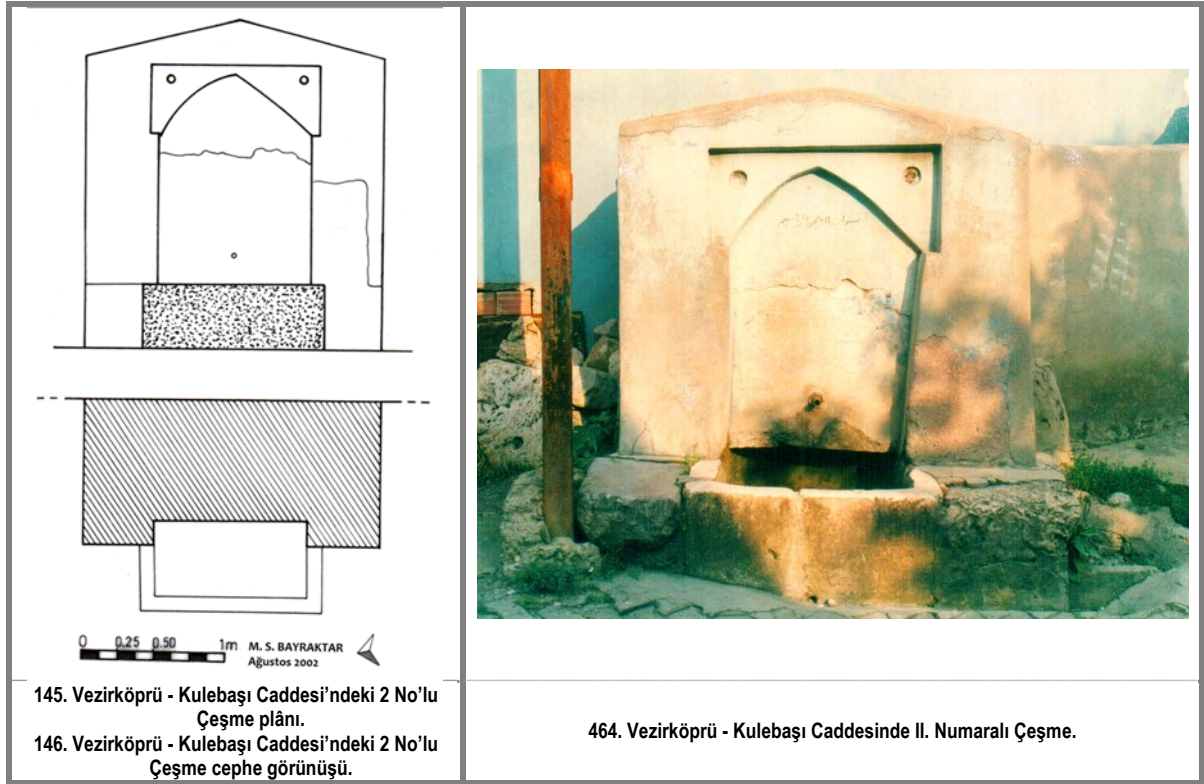

¹¹⁵⁹ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., C. I, s. 309. Köprülü Mehmed Paşa ve eşinin vakfiyelerine daha önce değinmiştik.

VEZİRKÖPRÜ KULEBAŞI CADDESİNDE 2. İSİMSİZ ÇEŞME

Çeşme, ilçe merkezinde, Kulebaşı Caddesi'nin doğu kolunda bulunmaktadır (Foto.464). Yapının üzerinde kitabe yoktur. Bugün bir isimden yoksun olan eserin, kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Süslemesiz ve bir hayli tahrip olan çeşmenin mimarisi, belli bir döneme işaret etmekten uzaktır. Köprülü Mehmed Paşa ve eşi Ayşe Hatun'un yaptırdığı çeşmelerden birisi olabileceği düşünülebilir.¹¹⁶⁰ Benzerleri gibi bunu da Osmanlı dönemine, 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz. Yakın zamanlarda elden geçirilen çeşme bugün kullanılmamaktadır.

Arkası bir eve bitişen ve ön yüzü batıya bakan, 2.05 x 1.45 ölçüsünde küçük bir alana oturan çeşme, 2.25 m. yüksekliğindedir (Çiz.145-46). Deforme olmuş bir sivri kemerle kuşatılan ön yüzde, bir lüle¹¹⁶¹ ve basit bir yalak¹¹⁶² yer alır (Foto.464). Muhdes sıvayla kaplı üst yapı, orijinale benzer şekilde, ancak kaba bir şekilde yenilediğinden, çeşmenin orijinal havası bir hayli bozulmuştur. Sıvasız kesimlerde düzgün, blok kesme taş kullanılan çeşmenin, yan cepheleri sağırdır. Yapıda süsleme unsuruyla karşılaşılmaz.

¹¹⁶⁰ Gerek Mehmed Paşa ve gerekse eşi adına düzenlenen vakfiyelerden her ikisinin şehirde hatırı sayılır sayıda çeşme yaptırdıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, C. I, s. 309. Köprülü Mehmed Paşa ve eşinin konuyla ilgili vakfiyelerine daha önce değinmiştik.

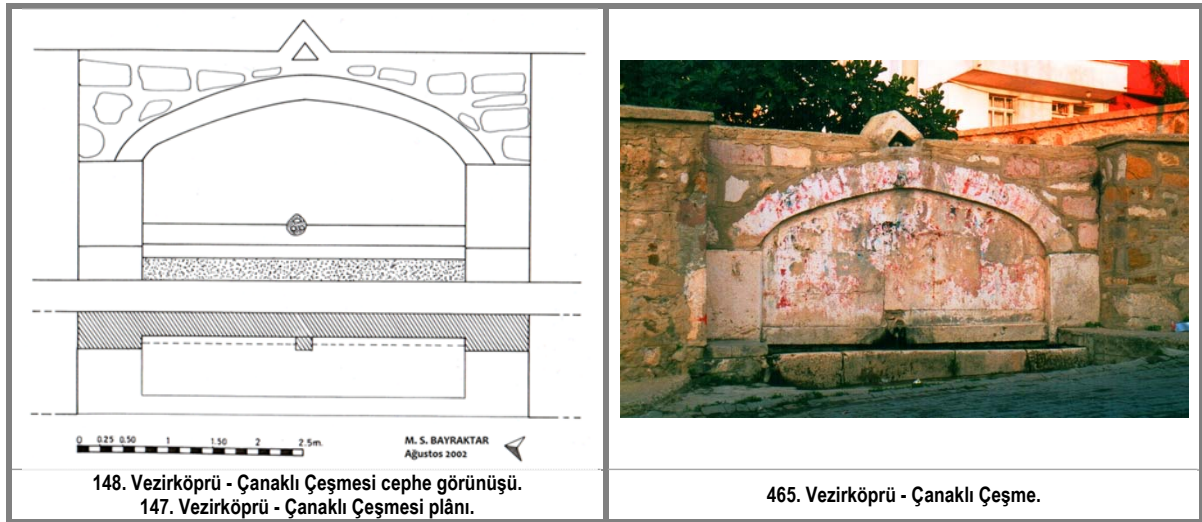
¹¹⁶¹ Lüle yenedir.

¹¹⁶² Yalağın iki yanındaki testi sekileri betondur.

VEZİRKÖPRÜ ÇANAKLI ÇEŞMESİ

Çeşme, ilçe merkezinde, Çanaklı Mahallesi'nde, Taceddin İbrahim Paşa Camii'nin güneybatısında, avlu duvarının dış yüzünde bulunmaktadır (Foto.465). Çeşmenin inşa kitabesi yoktur. Yöreye ilgili bazı yayınlarda herhangi bir belge gösterilmeksizin yapının, geç Osmanlı döneminde yapıldığı kaydedilmektedir.¹¹⁶³ Halk arasında daha çok "Çanaklı" ismiyle anılan çeşmenin, inşa tarihi ve banisi bilinmemektedir. Taceddin İbrahim Paşa Camii'nin avlu duvarına bitişik olarak yapılmasına bakarak çeşmenin, Taceddin İbrahim Paşa¹¹⁶⁴ tarafından, bugün mevcut olan cami ve hamam ayrıca vakfiyede¹¹⁶⁵ geçen diğer yapı ve bölümlerle ("imaret, mutfak, ekmekhane, kiler, ambar, ahır, abdesthane") birlikte, bir külliye dahilinde yaptırılmış olabileceği akla gelmektedir. Ancak vakfiyede çeşmeden söz edilmediği gibi, mimarisi itibarıyla camiye nazaran çok daha basit ve farklı durmaktadır. Çeşitli müdahalelerle orijinal görüntüsü bir ölçüde zedelenen yapının mimari özellikleri, belli bir tarihe işaret etmekten uzaksa da Osmanlı döneminde inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Caminin restorasyonu ve avlu duvarını da kapsayan çevre düzenlemesinin yapıldığı 1989–2000 yıllarında çeşmenin de kabaca elden geçirildiği, mevcut harç tabakasından anlaşılmaktadır.

Ön yüzü batıya bakan tek cepheli çeşme, avlu duvarının arasında duvardan hafif içe çekilmiştir. Güneyden kuzeye doğru alçalan bir zeminde inşa edilen çeşme, 4.95 x 1.15 m.lik bir alana oturmakta ve 2.60 m.ye kadar yükselmektedir (Çiz.147-48). Yüksekliğine nispetle bir hayli geniş tutulan ve iki yanda blok kesme taşlara oturan deforme olmuş, yayvan, basık bir kemerle kuşatılan çeşmenin ortasında, iki lüle deliği açılmıştır (Foto.465). Kemer üzengisinin altındaki kesimlerde, lüle, yalak ve testi sekilerinde kesme taş¹¹⁶⁶ işçilik görülür. Kemerin içinde kalan sıvalı kesimin malzemesi belli olmamakla birlikte, kemer köşeliklerinde olduğu gibi buralarda da moloz taş, kemerde tuğla kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Herhangi bir süs unsuru bulunmayan çeşmenin üstünü kapatan beton şap ve basit üçgen tepelik yenidir.

¹¹⁶³ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 128; Samsun Turizm Envanteri 2002, s. 154.

¹¹⁶⁴ Yapılardan bugün sadece yan mekânlı bir cami ve hamam günümüze ulaşmıştır. Yapılar ve bâni hakkında geniş bilgi için camiler bölümüne bakılabilir.

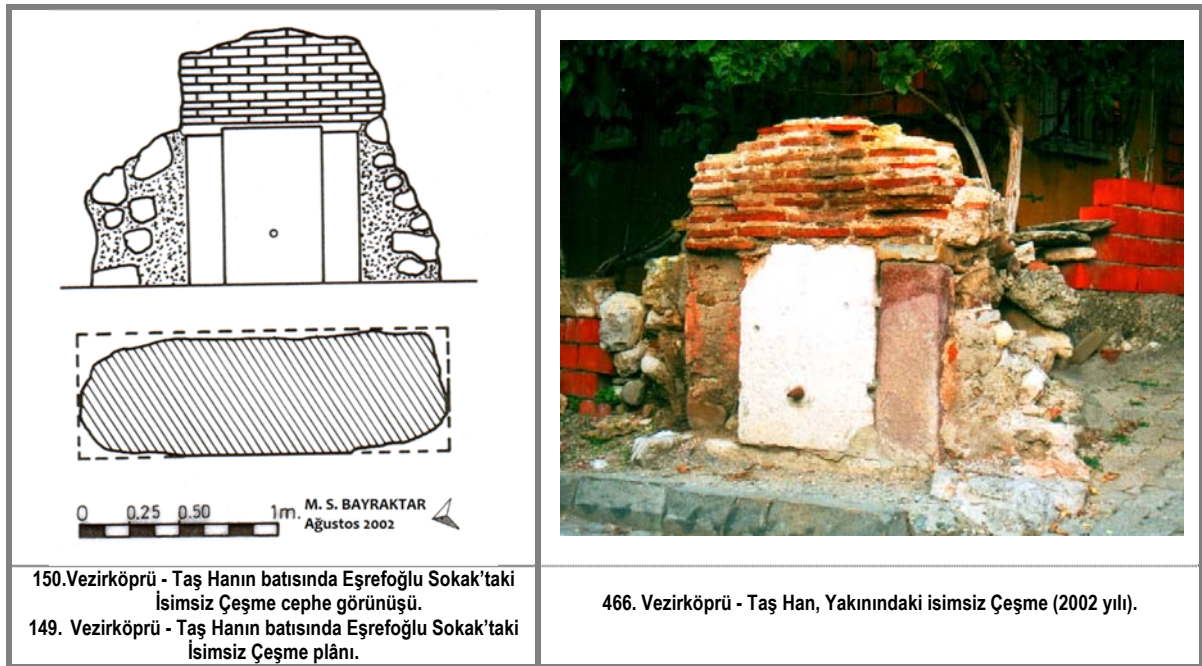
¹¹⁶⁵ V.G.M.V.K.A.nde bulunan H. 27 Şa'ban 900 / M. 23 Mayıs 1495 tarihli vakfiye hakkında geniş bilgi için camiler bölümüne bakılabilir.

¹¹⁶⁶ Taş diğer birçok çeşme ve eserde görülen beyaz renkli mermer benzer bir tür kalker cinsidir.

VEZİRKÖPRÜ EŞREFOĞLU SOKAKTA İSİMSİZ ÇEŞME

Çeşme, ilçe merkezinde, Orta Cami Mahallesi'nde, Taş Han'ın takriben 150 m. kadar batısında, Eşrefoğlu Sokak'ta bulunmaktadır (Foto.466). Tamamen yok olma noktasına gelen çeşmenin, inşa kitabesi bulunmadığı gibi bugün halkın bildiği bir ismi de yoktur. Yerel yayınlarda geçmeyen çeşmenin, Samsun'da, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'nde bulunan bir tescil fişinde biraz daha sağlam bir resmi görülmektedir.¹¹⁶⁷ Yapının hemen arkasında birkaç metre mesafede, avlu duvarı çeşmeyle bitişmiş konumda, yeni bir ev bulunmaktadır.¹¹⁶⁸ Eski resmine bakıldığında çeşmenin ilçedeki diğer birçok çeşmeyle benzer bir cephe düzeni gösterdiği anlaşılır. Cephe görüntüsü dışında, malzeme ve işçilik bakımından da yakın benzerlik içinde bulunduğu ilçenin diğer çeşmeleri gibi bunun da Osmanlı eseri olduğunu düşünmekteyiz. Ancak herhangi bir süsleme unsurunun görülmediği yapı, mimari özellikleriyle belli bir tarihe konulamayacak durumdadır. Benzerleri gibi bunu da 17. yüzyıla tarihlendirmeyi uygun görmekteyiz. Suyu akmayan harap çeşme, bugün kendi haline terk edilmiştir.

Yan ve arka cepheleri büyük ölçüde tahrip olan, üstü yıkılan, 1.82 x 0.60 m.lik bir alan kaplayan çeşme, mevcut haliyle 1.27 m.ye kadar yükselmektedir (Çiz.149-150). Batıya bakan ön yüzde, iki yanda (soldaki kaybolmuş) birer kırmızımtrak kesme taş blok,¹¹⁶⁹ ortada yeni bir lülesi bulunan beyaz kesme taş bir blok görülmektedir (Foto.466). Yalağı ve testi sekileri, yükselen kaldırımın içinde kalan çeşmenin, 0.78 m. kotundan yukarısında tuğla, yıkılan yan ve arka cephelerde alt kesimde moloz taş, üstte, ön cephede tuğla, gerideki dolguda ise moloz taş kullanılmıştır. 1992 tarihili tescil fişindeki resimde, ön cepheyi kuşatan tuğla sivri kemerin mevcut, kemer köşeliklerinin ise tahrip olduğu görülmektedir. Mevcut haliyle herhangi bir bezeme unsuru bulunmayan çeşmenin, sözünü ettiğimiz resminde de bezeme görülmez.

¹¹⁶⁷ Tescil fişinde "A-1" envanter numarasıyla kaydedilen eser Orta Cami Mahallesi'nde, Şehit Müftü Sokak'ta bulunduğu kaydedilmiştir.

¹¹⁶⁸ Mahalle sakinleri son yıllara kadar kemeri vs. ile epeyce sağlam durumdaki -tescil fişinde de görüldüğü gibi- çeşmeyi, bitişindeki ev sahibinin gizlice tahrip ettiğini belirtmişlerdir.

¹¹⁶⁹ Taşın rengi ve yapısı Fazıl Ahmet Paşa Medresesi başta olmak üzere ilçede ve yakın çevredeki bir takım yapıda görülen karacaören taşına uymaktadır.

SAMSUN'DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİ KAMU BİNALARI

ESKİ HÜKÜMET KONAĞI (BÖLGE İDARE MAHKEMESİ)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Cumhuriyet Meydanı'nın doğusunda, Atatürk Parkı yanında bulunan ve bugün "Bölge İdare, İdare ve Vergi Mahkemeleri" olarak hizmet veren yapı, uzun yıllar Valilik olarak kullanıldığından, halk tarafından "Eski Vilayet" şeklinde anılır (Foto.467). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 / M. 1863-64 tarihli bir belge özetinden,¹¹⁷⁰ hükümet konağının inşasıyla ilgili çalışmaların yürütüldüğü, H. 1285 (1868-69), 1331 (1916-17), 1332 (1917-18), 1337 (1918-19), 1338 (1919-20) beş ayrı belge özetinden,¹¹⁷¹ belirtilen yıllarda tamirinin sürdüğü anlaşılmaktadır. H. 1338 / M. 1919-20 tarihli belge özetinde geçen, konağın teşrifıyla ilgili ifadelerle bakarak, konağın bu tarihte bitirildiği düşünülebilir. I. Dünya Savaşı yıllarında 1915'de ve 1916'da, Ruslar ve Yunanlılar tarafından şehrin topa tutulduğu dönemde, konağın hasar görmesi üzerine tamirine ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁷² H. 1280 tarihli belgede, konağın inşasına başlanacağı şeklindeki işarete bakarak, yapının 1864 yılı civarında inşa edildiğini düşünmekteyiz. Bir araştırmada kaynak gösterilmeksizin yapının, Canik Mutasarrıfı Osman Paşa tarafından, 1875'de yaptırıldığı ve 1883 yılında binada bir yangın çıktığı belirtilmektedir.¹¹⁷³ Bir başka araştırma aynı bâniye, fakat tarih olarak 1884'e işaret etmektedir.¹¹⁷⁴ Bina 2008 yılında başlayıp Şubat 2009'da bitirilen kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir.¹¹⁷⁵

Kuzey-güney istikametinde uzanan ve yayvan bir "U" şeklindeki bir plân düzeni gösteren kâgir yapı, bodrum üzerinde yükselen iki kattan müteşekkildir (Foto.467). Kiremit kaplı kırma çatıyla örtülen yapının batıya bakan orta kesimi ile kuzey ve güneydeki kısa kenarlarının ortasındaki revakları, ana bünyeden ileri taşırılmıştır. Batıdaki caddeye bakan cephenin asıl giriş olarak belirlendiği yapıya, bu cephenin ortasında, kısa kenarlardaki revakın ve arka cephenin ortasında bulunan birer kapıyla ulaşılmaktadır. Toplamı dört eden ve birkaç basamaklı merdivenlerle ulaşılan kapılar, son derece yalın tutulan dikdörtgen açıklıklardan ibarettir. Mevcut zeminden ortalama 1 m. kadar yükselen ve kat silmesiyle belirginleşen bodrumun cephelerinde, dörtgen açıklıklı pencereler yer alır.

Katlarda, kendi aralarında tam simetrik bir cephe düzeni hakimdir. Yuvarlak kemerli alınlık, düşey dikdörtgen açıklık ve yalın bir çevrelikle beliren alt kat pencereleri, demir şebekelerle korunmuştur. Alt kattaki pencerelerle aynı hiza ve ölçüde açılan üst kat pencereleri, öncekilerin yakın bir benzeridir. Batıya bakan giriş niteliğindeki taşıntılı orta kesimin iki yanı, payelere oturan revak şeklinde düzenlenmiştir. Revakın ikinci katına, basit taş bir korkuluk çekilmiştir. Geniş saçaklarla son bulan cephelerde, yan yana dizili dış sıralarıyla bezeli korniş, yalın tutulan cephe düzenindeki tek dekoratif unsurdur. Yapının yan cephelerindeki revaklara, iki kollu ve korkuluklarla çevrili merdivenlerle ulaşılır. Dört ince sütunla taşınan, tek katlı ve biri birinin aynısı revakların üstü, korkuluklarla çevrilen küçük birer teras şeklindedir. Ancak eski fotoğraflarda¹¹⁷⁶ revakın iki katlı olduğu görülmektedir (Foto.468).¹¹⁷⁷ Buna göre revakın ikinci katı, ince sütunlar ve yuvarlak kemerlerle dışa açılmakta ve üçgen alınlık ve kırma çatıyla son bulmaktaydı. Aynı tarz, diğer cephelerdeki girişler için de geçerlidir. Aynı fotoğraflarda, yapının, demir korkuluk donatılmış bir avlu duvarıyla çevrelendiği, bu duvarın batıdaki giriş ekseninde, iki yan ikiz sütunlarla belirlenmiş kapı açıklıklarına sahip olduğu görülmektedir. Yine bu fotoğraflardan birinde, yapının iki yanında, kırma çatılı, ikişer katlı, büyükçe kâgir binalar fark edilmektedir. Konağın bitişiğinde ahır ve hapishaneler bulunduğu şeklindeki kayıtlara¹¹⁷⁸ bakarak, bu yapılardan birinin hapishane olabileceği düşünülebilir.

¹¹⁷⁰ B.O.A., İ.MVL., d.n. 497, g.n. 22472. Aynı belgeye Sarısakal da değinmektedir. Belgede geçen ifadeler için bkz. B. SARISAKAL, **Samsun Belediye Tarihi**, s. 86-1121-22. Sarısakal da konağın yapımının "ileriki yıllarda" gerçekleştirildiği görüşündedir.

¹¹⁷¹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 423, g.n. 94; DH.MB. HPS., d.n. 18, g.n. 41; d.n. 18, g.n. 69; d.n. 20, g.n. 79; d.n. 21, g.n. 30.

¹¹⁷² Konuya şehrin tarihçesi bölümünde değinilmiştir.

¹¹⁷³ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 308. Yangında yapı bir hayli zarar görmüştür. Bkz. M. Y. ERLER, a.g.m., s. 550. Yangınla ilgili detaylı bilgi için bkz. S. ÖZCAN, "1883 (H. 1299) Canik (Samsun) Hükümet Konağı Yangını", **Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş, 1. Kitap** (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 363-70.

¹¹⁷⁴ Anonim, **Samsun Kültür ve Turizm Envanteri 2003** (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 40.

¹¹⁷⁵ Kitabımıza koyduğumuz resimler son restorasyondan önceye aittir.

¹¹⁷⁶ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 133-308.

¹¹⁷⁷ Devam eden restorasyonda orijinale uygun ikinci kat revak yapılmıştır.

¹¹⁷⁸ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 133, 308.

ESKİ TEKEL SİGARA FABRİKASI

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, Gazi Caddesi'nin alt ve üst kesiminde büyükçe bir alana oturan ve birkaç yapı bloğundan oluşan fabrika, 1883 yılında inşa edilmiştir.¹¹⁷⁹ Çeşitli yayınlarda fabrikanın açılış tarihi olarak 1883 yanısıra 1887, 1892, 1893, 1897 tarihleri de geçmektedir.¹¹⁸⁰ Halk arasında "Reji" adıyla bilinen "Mamalik-i Şahane Dühanları Müsterekül Menfa Reji İdaresi / Regie co interessée des tabacs de l'Empire Otoman" adlı şirket, Alman ve Avusturyalı bankerler ile Osmanlı Bankası sermayedarlığı tarafından kurulmuş ve 1883-1924 arasında faaliyet göstermiştir.¹¹⁸¹ Osmanlı İmparatorluğu dahilinde "tütün ekim üretim ve pazarlamasının kendine özgü bir şekilde özelleştirilip işletilmesinin çok uluslu bir şirket tarafından yapılması o dönem için çok önemli bir gelişme" olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁸² Şirketin imtiyazı 1924 yılında iptal edilmiş, 1925'de satın alınarak bütün "hak ve teahhütleriyle birlikte" malları da devletin eline geçmiştir.¹¹⁸³ Mevcut yapı bloğu, Cumhuriyet dönemindeki bir iki ilave bina¹¹⁸⁴ haricinde, şartname gereği Reji idaresi tarafından yapılmış olup, Reji'nin vaktiyle bölgedeki en büyük depolarından biridir.¹¹⁸⁵ Fabrikanın bulunduğu alan "duhan çarşısı" adıyla, 1869 yılında tütün tüccarlarının isteği doğrultusunda kurulmuştur. Reji şirketinin kurduğu bu fabrika ile birlikte çarşı, Osmanlı topraklarındaki en geniş kapsamlı ve işlevsel tütün çarşısı olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁸⁶ Cumhuriyet döneminde çeşitli ilavelerle genişletilen ve 1994 yılına kadar tütün fabrikası olarak hizmet veren yapı topluluğu, fabrikanın faaliyetine son vermesi üzerine, kısmen tahrip olmuş vaziyette epey bekledikten sonra Büyükşehir Belediyesi tarafından hazırlanan kapsamlı bir dönüşüm projesiyle; turizm ve ticaret merkezi olarak (Bulvar Samsun Alışveriş ve Yaşam Merkezi) 2010 -12 yılları arasında restore¹¹⁸⁷ edilmiştir (Foto.469-70).

1930'larda Pervitch tarafından çizilen planına göre 11.600 m²'lik bir alana kurulan ve dört kapılı olarak yapılan çarşıda toplam iş alanı 16.540 m², toplam hangar 1.270 m², toplam depo 336 m², rusumat binası alanı 526 m² olmak üzere toplam inşaat alanı 18.716 m²'dir.¹¹⁸⁸ Yaprak tütün alım-satım faaliyetlerinin yürütüldüğü çarşı vaktiyle Osmanlı topraklarındaki en önemli tütün piyasalarından biri olarak, Samsun ekonomisinin en başat aktörlerinden biridir.¹¹⁸⁹

Üretim yapılan ana bina, cadde üzerindedir (Foto.470). Uzun bir dikdörtgen çerçeveye oturan ana yapının etrafında atölye, depo ve diğer birimler bulunur. İki, üç ve dört olmak üzere, değişen sayıda katlardan oluşan ve kiremitlerle kaplı kırma çatılarla örtülen yapılar yapım sistemi itibariyle betonarme ve kâğırdır. Duvar ve katlarda kalın çelik kirişler ve bunların arasına örülen tuğla dolgu kullanılmıştır. Fabrika yapılarının geneli için geçerli olduğu üzere binalarda yalın bir cephe düzeni hakimdir. Çoğu basık kemerli, bir kısmı dikdörtgen açıklıklı pencerelerin belirlediği uzun cephelerdeki tek hareketli unsur, basit bir kemer sorgucu ve yüzeyel çevreliliklerle beliren pencereler ile kornişlerdir. Bazı binaların çatılarında görülen çatı pencereleri ve yan yüzlerdeki ortasına yuvarlak pencereler yerleştirilen kalkan duvarlar, bir başka hareket unsuru olarak görülebilir. Alt kat pencerelerinin tümü, demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır.

¹¹⁷⁹ F. DIĞIROĞLU, "Samsun'da Sanayi Ticari ve Hizmet Sektörleri (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 207-08 ; C. TOPAL, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi**, Samsun, 2008, s. 66 ; S. ÖZCAN, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Canik'de (Samsun) Tütün Ziraatı ve Ticareti", **1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)"**, (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 558.

¹¹⁸⁰ F. DIĞIROĞLU, a.g.m., s. 207-208.

¹¹⁸¹ "1883 yılında tütün geliri Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere, Düyun-u Umumiye ile yapılan anlaşmalarla tekel işletmesi olarak kurulan Reji İdaresi'ne verilmiştir. Kısa süre içinde ülke sathına teşkilatlarını yayan Reji tütün üretim ve ticaretini kontrol altına almaya başlamıştır." M. AKPINAR, "Reji İdaresinin Trabzon Tütün Üreticisine Getirdiği Kısıtlamalar", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 785.

¹¹⁸² Detaylı bilgi için bkz. N. ÇAMAŞ, "Tütün Üretimi Yaprak Tütün Ticareti Ve Sigara Sanayinin Samsun'un Tarımsal ve Sosyo – Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rollerini", **Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 569-75.

¹¹⁸³ N. ÇAMAŞ, a.g.m., s. 571-75.

¹¹⁸⁴ Binalardan Gazi Caddesi'nin üstünde kalan birisinin batıya bakan cephesinde çatıya yakın bir kesimde sıvalı yüzeyde "1933" yazılıdır.

¹¹⁸⁵ N. ÇAMAŞ, a.g.m., s. 575.

¹¹⁸⁶ F. DIĞIROĞLU, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", **Gelenekten Moderniteye Samsun**, (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 241-42 ; M. Y. ERLER – K. EDİNSEL, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919), **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** (The Journal of International Social Research), C. 4, S. 18 (Yaz) 2011, s. 230-247.

¹¹⁸⁷ Restorasyonda yer yer yenileme ve sağlamlaştırma teknikleri uygulanmıştır. Bkz. B. MESCİ – T. İŞİTAN, "Tarihi Yapıların Restorasyonunda Malzeme Seçiminin Önemi Samsun Örneği", **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 2, s. 409-416.

¹¹⁸⁸ F. DIĞIROĞLU, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", s. 242.

¹¹⁸⁹ Çarşının kurumsal yapısı ve ekonomik değeri başta olmak üzere çeşitli ticari özellikleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: F. DIĞIROĞLU, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", s. 241-50.

ZİRAAT BANKASI (ESKİ EMNİYET SANDIĞI)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, Kâzım Paşa Caddesi üzerinde, eski Saray Oteli (eski İmar Bankası) karşısında bulunan bankanın üzerinde, tarihçesine ışık tutacak bir yazıt yoktur (Foto.471). “Samsun Özel İşlem Şubesi” olarak hizmet veren yapının daha önce “Emniyet Sandığı” olarak hizmet verdiği bilinmektedir. İl Kültür Müdürlüğü'nün hazırladığı envanterde kaynak gösterilmeden, yapının 1868 yılında yapıldığı belirtilmektedir.¹¹⁹⁰ Samsun'da Ziraat Bankası'nın 1888 yılında kurulduğu belirtilmektedir.¹¹⁹¹ Yapının Ziraat Bankası olarak, 1888 yılı civarında inşa edilmiş olabileceği fikri akla yakın gelmektedir. Binanın mimari özellikleri de bu yılların yeni klasik üslubuna uygun düşmektedir.

Batıya bakan cephenin ortasındaki kapıyla ulaşılan kâgir yapı, bir bodrum ve zemin kat olmak üzere tek katlı olup, kiremitle kaplı kırma çatıyla örtülüdür. Yalın profilli bir kat silmesiyle son bulan ve basık kemerlerle cepheye açılan bodrum, batı cephede, mevcut sokak dokusundan 1.20 m. kadar yükselir. Caddeye bakan giriş (batı) cephesinin ortası, ana bünyeden hafifçe ileri ve yukarıya taşırılarak giriş olarak değerlendirilmiştir (Foto.471). Cephe köşelerinde olduğu gibi, duvardan hafifçe çıkıntı teşkil eden taş dizileriyle oluşan plasterlerle çevrilen, sivri kemerli abidevi kapının iki yanında, geniş pencerelere yer verilmiştir. Üstleri kavisli bir hat çizen pencere açıklıkları, lento ve sütunlarla bölünmüş, açıklıklar lokmalı demir şebekelerle donatılmıştır. Duvarları sınırlandıran kornişte, altta diş frizi, üstte yalın profilli bir kuşak görülür. Bunun üzerinde yer alan üç dilimli sivri den-danlar, yapıya hareket katan plastik unsurlardır.

Ana bünyeden 1.50 m. kadar yukarıda son bulan giriş üzerindeki kesim, artan dekoratif ve plastisitesiyle, yapının en dikkat çeken bölümüdür (Foto.472). Kapı kemerini sınırlandıran plasterler ile kemer köşeliklerinin yalın bırakılmasına karşın, yapının üst kesiminde, ince silmelerle biri birinden ayrılan dekoratif kuşaklar görülmektedir. Yüzeyden ileri fırlayan kalın bir kornişin belirlediği hattın altında, yan yana tekrar edilen stilize palmetleri andıran bir kuşak dikkat çeker. Üstte, stilize bitkisel dekorla bezeli panolarla sınırlandırılan, ajurlu, basık bir korkuluk yer alır. Düşey dikdörtgen açıklıklı ve az sayıda pencerelere yer verilen kuzey ve güney cepheler, son derece yalın bir ifade verir. Yapının çatısı dışa uzatılmamış korniş üstündeki den-danlı küçük bir korkuluk duvarıyla cepheler sonlandırılmıştır. Binanın doğuya bakan arka cephesinin orijinal görüntüsü bir hayli değişmiştir.

ESKİ OSMANLI (GARANTİ) BANKASI

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, Kâzım Paşa Caddesi üzerinde bulunan banka, 1891 yılında yapılmıştır.¹¹⁹² Binanın batıya bakan ön cephesinde, kapı açıklığı üzerindeki taş levhaya oyularak Lâtin harfleriyle yazılan tek satırlık kitabede, “*Banque Imperiale Ottomane*” ifadeleri kayıtlıdır. Osmanlı Bankası'nın, Garanti Bankası bünyesine katıldığı yıldan beri, yeni adıyla anılan bakımlı yapı, aynı işlevi sürdürmektedir. Bodrum, zemin ve çatı katından oluşan yapı, kabaca dörtgen bir çerçeveye oturur (Foto.473-74). Doğuya bakan arka cephenin orta kesimi, ana bünyeden ileri taşırılmıştır. Binanın duvarlarında muntazam kesme taş işçilik görülür.

Kiremit ve kurşunla kaplı kırma çatıyla örtülen yapının kalın profilli silmeyle son bulan ve mevcut cadde kotundan 2 m. kadar yükselen bodrum katı, dikdörtgen açıklıklı pencerelerle cepheye açılmaktadır. Pencere açıklıkları, lokmalı demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Tüm cepheleri dolanan dokuz sıra kesintisiz yatay kesme taş sırasıyla dikkat çeken asıl kata, cepheden hafifçe ileri taşırılan yuvarlak kemerli kapıyla ulaşılır. Batıya bakan ön cephede yayvan basık kemer, diğer cephelerde dikdörtgen şeklindeki açıklıklara sahip pencereler, dekoratif demir şebekelerle donatılmıştır. Bazı pencerelerde duvar yüzeyinden hafifçe taşırılan

¹¹⁹⁰ Samsun Kültür ve Turizm Envanteri 2003, s. 39.

¹¹⁹¹ N. ÇAMAŞ, a.g.m., s. 575. Bir başka araştırmacıya göre, Ziraat Bankası “Samsun'da şubesi olan tek Türk bankası” olarak 1890'ların başında hizmet vermeye başlamıştır. Bkz. F. DİĞİROĞLU, “XIX. Yüzyıl Samsun'unda İktisadi Teşekküller, Esnaf ve Meslekler”, **1. Uluslararası Canik Sempozyumu “Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)”** (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 307.

¹¹⁹² “1891'den sonra şube bankacılığı şeklinde çalışmaya başlayan Osmanlı Bankası uzun yıllar Samsun'da hizmet vermiştir.” F. DİĞİROĞLU, “XIX. Yüzyıl Samsun'unda İktisadi Teşekküller, Esnaf ve Meslekler”, s. 307; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 58 ; **Samsun Kültür ve Turizm Envanteri 2003**, s. 39.

çevrelere yer verilirken, ana kapının iki yanındakiler hariç olmak üzere, diğerlerinin açıklıklarında, plasterleri anımsatan dörtgen kesitli sütuncuklara yer verilmiştir. Pencere açıklıklarının alt hizasındaki profilli bir silme ve asıl katı sınırlayan daha kalın tutulan profilli korniş, daha önce sözünü ettiğimiz duvarlardaki yatay taş sırası ve bodrum katını belirleyen kat silmesiyle birlikte, yapıda kuvvetli bir yatay tesir meydana getirmektedir (Foto.474).

Ana bünyeden eğik bir hatla içe çekilen kurşunla kaplı çatı katı, çatıyı yırtarak ileri taşınan ilginç bezemeli dairevi pencereler ve dikine tesir uyandıran ince uzun dikdörtgen açıklıklı pencerelere sahip kule, yapının en karakteristik kesimleridir (Foto.474-75). Giriş eksenini belirleyen ve çatı katından 3 m. kadar yukarıya çıkan kule, manastır tonozunu andıran küçük bir kubbeye son bulur. Caddeye bakan yüzü haricinde sağır tutulan kulenin pencerelerinin üstünde kalan kesimi, konsollara binen profilli ve kademeli bir kornişle son bulmaktadır. Kule pencerelerinin üst köşelerinde, karşılıklı tekrarlanan, plastik ifadeli taş dekor dikkat çekicidir. Ortası hasır örgüsüne benzer bir dekorla bezeli “C”lerin kuşattığı madalyon, stilize iri kenger yapraklarıyla çevrilmiştir. Alt katlardaki pencerelerle aynı hizada açılan çatı pencerelerinin açıklık ölçüleri de, alttakilerle benzerlik göstermektedir. Cephe kenarlarında kalanları biraz daha büyük tutulan büyük pencerelerin plastik tesirli dairevi çevrelilikleri, küçüklerden farklıdır. Yalın profilli silme, “C” kıvrımları, volüt ve askı çelenk motiflerinin görüldüğü çevrelilikler, yapının en güzel dekoratif unsurları arasındadır. Çatı katının ön cephe dışında kalan ve daha yalın tutulan diğer pencereleri, dikdörtgen açıklıklı olup, üçgen alınlıklarla son bulur.

Arka (doğu) cephede çatının şekli değişir. Bu kesimini örten kırma çatı, dışa uzatılmamış, yalın kornişin üstündeki küçük bir korkuluk duvarıyla cepheler sonlandırılmıştır. Cephenin ortasında görülen taş korkuluk, dekoratif mahiyetiyle dikkat çeker. Boğumlu korkuluk babaları arasında yer alan ve üstü volütlü kıvrımların arasında kalan küçük kenger yapraklarıyla son bulan dörtgen panonun ortasında, “C” kıvrımlarıyla sarılan hasır örgülü yuvarlak bir madalyon ve şematik beş kollu bir çiçek dekoru yer alır.

ASTSUBAY GAZİNOSU

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi’nde, İstiklâl Caddesi’nin batı ucunda, Şubası İlköğretim Okulu karşısında bulunan yapının, tarihçesine açıklık getirebilecek herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. B. Sarısakal’ın ifadelerinde “Notre Dame Erkek Rahipler Okulu” şeklinde geçen ve Fransızlar tarafından kurulduğu belirtilen yapı, aynı yazara göre 1895 yılında açılmıştır.¹¹⁹³ Kısmen orijinal olarak günümüze ulaşan şekliyle, yapının hristiyan okulu olabileceği düşünülebilir. Yukarıdaki tarihi, yapının inşa tarihi olarak kabul etmek mümkündür.

Bodrum üzeri iki katlı ve kırma çatıyla örtülü kâgir yapıya, caddeye (güneybatıya) bakan cephesindeki dikdörtgen açıklıklı bir kapıyla ulaşılır (Foto.476). Ana bünyeden içe çekilen giriş mekânı içerisine yerleştirilen kapının iki yanında, sade profiller görülür. Yapının giriş cephesi olarak düzenlenen bu yüzünde, dikdörtgen açıklıklı ve profilli çevreliliklere sahip pencereler, yalın kat silmesi, çatı korniş ve üçgen çatı alınlığı göze çarpar. Arka cephenin orta kesimi ikinci katta ileri taşınmıştır. Bu cephede de öndeki üçgen çatı alınlığının bir benzeri görülür. Gayet sade tutulan yan cephelerdeki, profilli denizliklere sahip pencereler, tek hareketli unsurdur.

İBTİDAİ MEKTEBİ (ESKİ FAZIL KADI İLKÖĞRETİM OKULU)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Pazar Mahallesi’nde, Fatih Sultan Mehmet Caddesi’nin doğu kolu üzerinde, Pazar Camii’nin 50-60 m. kadar batısında bulunan ve 2005 yılı civarında “Fazıl Kadı İlk Öğretim Okulu” adıyla eğitime devam eden, bir ara “Dede Havlu Mektebi” adıyla da anılan¹¹⁹⁴ yapı eski “İbtidai Mektebi” dir (Foto.477). Okulun Fatih Sultan Mehmet Caddesi’ne bakan duvarına dıştan bitişik inşa edilen iki

¹¹⁹³ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 242. Yazar, konuya Almanca bir almanacı kaynak göstermektedir.

¹¹⁹⁴ Yapının bulunduğu yerde vaktiyle “Dede Havlu Medresi” adıyla anılan bir medrese olduğu, yakınlarda yatır olarak “Dede Havlu” isminde bir mezar bulunduğu, yapının yerinin “Ahi Çelebi vakfı” tarafından bağışlandığı belirtilmektedir. Bkz. O. TEBER – Z. KOLA – M. GENÇ – R. DOĞUZ, **Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim** (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 113; A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 55. Son yayında isim “Dede Avlu” şeklinde geçmektedir. Okulun güney cephesine bakan geçit, “Dede Havlu Geçidi” adını taşımaktadır. Diğer yayında yapının, Samsun’da kadılık ve Maarif Komisyonu Başkanlığı yapan Fazıl Bey’in öncülüğünde yapıldığı belirtilmektedir.

cepheli bir çeşmesi bulunmaktadır (Foto.478).¹¹⁹⁵ 2012 yılında, Samsun İl Özel İdaresi tarafından restore edilen yapı “Fazıl Kadı Gençlik Merkezi” ismiyle faaliyet göstermektedir.

Uzun yıllar okulun bodrumunda tutulan inşa kitabesi 2011 yılı restorasyonunda yapının ön cephesine konulmuştur.¹¹⁹⁶ (Foto.479). 0.61 x 0.44 m. ölçüsündeki mermer levhaya, cetvellerle ayrılarak celi sülüs hatla yazılan, tek satırlık Osmanlıca kitabenin metni şöyledir:

"ابتدائی مکتبی
سنه ۱ صفر ۱۳۱۹"

"İbtidâî mektebi
Sene 1 Safer 1319."

Kitabedeki ifadelerden anlaşılacağı üzere mektep H. 1 Safer 1319 / M. 20 Mayıs 1901 tarihinde inşa edilmiştir. Duvarlarla çevrili küçük bir avlu içerisinde yer alan mektebin dört yanı, cadde ve sokaklarla sarılıdır. Zaman zaman tamir gören iki katlı kâgir yapının kuzeye bakan giriş cephesinin ortası, ana bünyeden hafifçe taşırılmıştır. Mektebe, bu cephenin ortasında yer alan ve paye ve sütunların taşıdığı revakın ortasındaki basit bir kapıyla girilmektedir. Kıрма çatıyla örtülen binanın orta ekseninde bulunan ve ana yapıdan hafifçe ileri taşırılan bölüm, iki yanındaki mekânlardan 4-5 m. kadar yukarıya çıkarılmıştır. Mektebin kıрма çatısı, dışa uzatılmamış, yalın kornişin üstündeki küçük bir korkulukla cepheler sonlandırılmıştır. Kuzey-güney istikametinde uzanan ve üçgen alınlıkla son bulan bu kesimde, üçüncü kat teşkil edilerek, yapıya hareketli bir görünüm verilmiştir. Birkaç kademe halinde profilli silmelerle teşkil edilen kat silmeleri ve çatı kornişleriyle beliren yatay tesir, dikine tutulan pencereler, köşe ve pencere çevreliklerindeki plasterlerle dengelenmiştir (Foto.477). Uygun ölçülerde açılarak cephelerde açıklık hissi uyandıran dikdörtgen açıklıklı pencerelerin çevreliklerindeki plasterlerin başlıklarında, stilize bitkisel dekora yer verilmiştir. Üçgen alınlıkla nihayetlenen orta bölümün kornişindeki tek sıralı dış dizisi, dış cephede göze çarpan bir başka dekoratif unsurdur.

RUH SAĞLIĞI VE HASTALIKLARI (CANİK HAMİDİYE / GUREBÂ) HASTAHANESİ

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde Hastane Mahallesi, Leventler Caddesi üzerinde bulunan yapıya ait bir kitabe yoktur. 1895 yılında Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey'in çalışmalarıyla ve halkın yardımlarıyla yapımına başlanan yapının, 1902'de tamamlanarak "Canik Hamîdiye Hastahanesi" adıyla hizmete açıldığı bilinmektedir.¹¹⁹⁷ Yapının plânının şehir mimarı "Valeri" tarafından hazırlandığı, 1908'de II. Meşrutiyetin ilânıyla "Canik Gurebâ Hastahanesi" adını aldığı, Cumhuriyetin ilânıyla bu adın "Memleket Hastahanesi"ne dönüştürüldüğü, bilahare "Samsun Millet Hastahanesi" ve "Samsun Devlet Hastahanesi" olarak anıldığı görülmektedir.¹¹⁹⁸ Halkın "Akıl Hastahanesi" şeklinde andığı yapı, 1909'da bir kısmı askeri hastahane olarak kullanılmıştır.¹¹⁹⁹ Yapının ilk inşasında tek katlı ve 14 yatak kapasitesine sahip olduğu, sonradan 2. Meşrutiyetin ilanından (1908) sonra 2. kat ve bazı ahşap barakalar ilavesi ile yatak sayısının 30'a çıkarıldığı bildirilmektedir.¹²⁰⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan, H. 1330 (M. 1912-13), 1335 (M. 1916-17), 1337 (M. 1918-19) tarihli dört ayrı belgede¹²⁰¹ "Gurebâ Hastahanesi" şeklinde adından söz edilen yapı, kurumsal anlamda halen "Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi"ne bağlıdır. Yapı 2007 yılında geçirdiği bir yangından sonra restore edilmeyi beklemektedir. Ağır hasar gören yapının çatısı büyük ölçüde çökmüştür.

Etrafı duvarlarla çerili bir avlu içerisinde bulunan hastahane, meyili bir arazinin tepe noktasında yer alır (Foto. 480-81). Kuzey-güney doğrultusunda uzun bir çerçeveye oturan kıрма çatılı kâgir yapının ortasındaki merkezi kesim iki, buna dört yönden bitişen bölümler tek katlıdır. Bu kollardan güney ve batıdakine sonradan eklemeler yapılmıştır. Avluyu saran şimdiki yüksek duvarlar ve bodrum hizasında bulunan muhdes betonarme yapılar, bodrum üzerinde yükselen yapının ferah görünümünü bozmuştur. Hastahanenin giriş cephesini oluşturan doğu kolunun ucu, ana bünyeden ileri ve yukarıya taşırılan iki katlı revak şeklinde düzenlenmiştir. Revakın ortasında açılan basit dikdörtgen açıklıklı kapıya, merdivenlerle ulaşılmaktadır. Alt katı profilli altlık ve başlıklara sahip paye ve sütunlarla taşınan revakın üst katında, paye ve sivri kemerlere yer verilmiştir. Payelerin

¹¹⁹⁵ Halkın daha çok "Kadı Çeşmesi" adıyla andığı çeşmeyi çeşmeler bahsinde tanıtmış idik.

¹¹⁹⁶ 2003 yılındaki araştırmamız esnasında bazı çevre sakinlerinin bildirmesi neticesinde kitabeyi okulun bodrumunda görebilmiş idik.

¹¹⁹⁷ Ö. DUMAN, "Samsun'da Sağlık (1923-1950)", *Gelenekten Moderniteye Samsun*, (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 153 ; B. SARISAKAL, *Samsun Sağlık Tarihi*, Samsun, 2005, s. 40-42; B. SARISAKAL, *Samsun Belediye Tarihi*, s. 184-85. İlk kitabın 43. sayfasında "hastane pavyonlarından biri" ifadeleriyle takdim edilen bir fotoğrafa yer verilmiştir. Gayet yalın bir cephe düzeninin sergilendiği tek katlı kâgir yapı, üslup itibarıyla ana bina ile yakın benzerlik göstermektedir.

¹¹⁹⁸ B. SARISAKAL, *Samsun Sağlık Tarihi*, s. 40-42.

¹¹⁹⁹ B. SARISAKAL, *Samsun Sağlık Tarihi*, s. 42.

¹²⁰⁰ Ö. DUMAN, "Samsun'da Sağlık (1923-1950)", s. 153. Yapının kurumsal tarihçesi ile ilgili olarak belirtilen çalışmada detaylı bilgiler bulunmaktadır.

¹²⁰¹ B.O.A., DH.ID., d.n. 53, g.n. 30; d.n. 31, g.n. 17; DH.UMVM., d.n. 28, g.n. 9; d.n. 28, g.n. 24.

arasına alçak bir korkuluk duvarı çekilmiş, kemerlerin üstünde kalan kesim yalın panolarla değerlendirilmiştir. Revak katları arasında görülen kat silmesi, bu cephenin iki katlı diğer kesimlerinde görülmez.

Yapının cephe kompozisyonu sade ve simetrik. Yalın bir kornişle son bulan duvarların köşelerindeki rustik kesme taş dizileri, dikdörtgen açıklıklı pencerelerin profilli çevrelikleri, sade tutulan cephelere küçük bir hareket hissi katmıştır. Çatının saçaklarının geniş tutulması yapıyı güzelleştiren bir başka unsurdur. Bu yapıda, Samsun'daki diğer kamu yapılarında görmediğimiz kadar yoğun bir kütleli hareketle karşılaşmaktayız. İleri ve yukarıya doğru kademelenen kütlelerin ustaca yerleştirildiği yapıda, cephe tasarımında fazlaca detaya ihtiyaç kalmamıştır.

ASKERLİK ŞUBESİ

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kadıköy Mahallesi'nde, Kadı Caddesi üzerinde bulunan yapının, doğuya bakan giriş cephesinde, Lâtin harflerle "1902" yazılıdır. Yapının yalın mimarisinin bu tarihe uygun düştüğüne bakarak, belirtilen tarihi inşa tarihi olarak kabul edebiliriz. Sarısakal'a göre yapı İngiltere Konsolosluğu olarak kullanılmıştır.¹²⁰² Yapı, vaktiyle varlıklı bir Levanten ailesine ait konak olarak yapılmış olmalıdır.

Duvarlarla çevrili geniş bir avlu içerisinde bulunan yapı, meyilli bir alana kurulmuştur (Foto.482). Doğuya bakan giriş cephesi iki katlı, arka cephe ise tek katlıdır. Ön cephenin alt katı bodrum niteliğinde olup, asıl kat, üsttektir. Kıрма çatıyla örtülen kâgir yapı, enine dikdörtgen şeklinde ana yapı ile bunun önünde bulunan iki katlı revaktan oluşmaktadır. Merdivenlerle çıkılan revakın ikinci katındaki basit bir kapıyla ulaşılan bina, gayet yalın ve simetrik bir cephe düzenine sahiptir. Dikdörtgen açıklıklı ve yuvarlak kemerli pencerelerle boşaltılan duvarlarda, herhangi bir süs unsuru görülmez.

GAZİ MÜZESİ (ESKİ MANTİKA PALAS OTELİ)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, Cumhuriyet Meydanı'nın arkasında, şehrin en yoğun olduğu noktaların başında gelen Mecidiye Caddesi'nin doğu başında bulunan yapının üzerinde tarihçesine ışık tutabilecek bir yazıt yoktur (Foto.483). Bugün Kültür Bakanlığı'na bağlı "Gazi Müzesi" adıyla hizmet veren yapının içinde bulunan ve yakın zamanlarda yazdırılan "Mantika Palas" başlıklı pirinç levhada, yapının tarihçesi anlatılmıştır. Buna göre 1902'de "Jean İonnis Mantika" tarafından, alt katı mağaza üstü otel olarak yapılan bina, Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelişinde kaldığı binadır. 1926'da Atatürk'e hediye edilen bina, 1939'da Makbule Hanım'ın uhdesinde iken "19 Mayıs Halk Müzesi" yaptırılmak üzere, Samsun Belediyesi adına satın alınmış, 1997'den sonra Kültür Bakanlığı'na devredilmiş, 1998'de restorasyonu bitirilerek ziyarete açılmıştır. Yapı, 2006 yılında yeniden onarılmıştır. Otelin adı halk arasında "Mıntika" şeklinde söylendiğinden yapı, yayınlarda "Mıntika Palas" adıyla kaydedilmiştir.¹²⁰³ Müze Atatürk'ün çalışma odası, yatak odası ve konferans salonu olarak kullandığı üç odayı kapsar. Binada ayrıca bir konser salonu ve ihtisas kütüphanesi bulunur.

Deniz tarafına doğru alçalan bir arazide inşa edilen ve kırma çatıyla örtülen iki katlı kâgir yapı, kareye yakın dörtgen bir çerçeveye oturur (Foto. 483-84). Yukarıda sözünü ettiğimiz levhada kayıtlı olduğu üzere, dış duvarlar tuğladan yapılmıştır. İç bölmeler benzer birçok yapıda olduğu gibi bağdâdîdir. Yapıya, biri kuzeydoğuya bakan ön cephesinde, diğeri Mecidiye Caddesi'ne bakan yan cephesinde olmak üzere iki kapıyla ulaşılmaktadır. Diğer cepheler, bitişikteki yeni yapılarla sarılmıştır. Dikdörtgen açıklıklı ve oldukça yalın tutulan kapılardan ikincisinin iki yanında, plasterlere yer verilmişken, diğeri son derece yalındır. Sonradan açılmış olabileceği izlenimi veren kuzeydoğudaki sade kapının aksine, kapının bulunduğu cephe, yapının en süslü kesimidir (Foto.483). Cephenin alt katında, aynı şekilde yatay taş sıralarıyla beliren plaster ve payeler yer alır. İnce profilli ve dış sıralı bir kat silmesiyle ayrılan ikinci katın orta kesiminde, cephenin yarısını kaplayan bir balkon bulunur. Profilli taş konsollarla taşınan ve demir korkuluklarla sarılan balkon, yapının ana bünyesinden taşıntı yapan tek mekândır. İkinci kattaki pencere ve kapı-pencerelerle şekillenen cephe düzeni ilgi çekicidir. Önlerindeki küçük demir korkuluklarla sarılan düşey dikdörtgen kapı-pencerelerin iki yanında, aynı şekildeki pencereler yer alır. Muntazam kesilmiş taşlarla örülen profilli paye ve plasterlerin belirlediği açıklıkların

¹²⁰² Herhangi bir belge göstermeyen Sarısakal'ın ifadelerinden yapının ilk inşaada konsolosluk olarak yapıлып yapılmadığı belli değildir.

¹²⁰³ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 58; Samsun Kültür ve Turizm Envanteri 2003, s. 35.

üstünde, kare ve baklava dilimli pano ve kornişler görülür. Aynı şekildeki kat silmesi ve kornişle sınırlanan yan cephenin alt katı sağır bırakılmış, üst katında ise son derece sade tutulan, düşey dikdörtgen pencerelere yer verilmiştir.

ESKİ BELEDİYE SARAYI

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Pazar Mahallesi'nde, Necip Bey Caddesi üzerinde bulunan ve halen "Büyükşehir Belediyesi Başkanlık Binası" olarak kullanılan yapı, doğuya bakan ön cephesinde bulunan inşa kitabesine göre, H. 1329, R. 1331 / M. 1911-12 yılında eski Belediye başkanlarından¹²⁰⁴ Gebilizâde Necip Bey tarafından yaptırılmıştır. Üçüncü kat balkon korkuluklarına oturtulan tek parça mermer bloğa yazılan, iki satırlık celi sülüs Osmanlıca kitabenin üstünde, büyükçe bir Osmanlı arması kabartılmıştır. "Sene 1329" ve "sene 1331" şeklinde rakamlarla düşülen tarih, kitabe metninin üzerinde, armanın iki yanına karşılıklı istif edilmiştir. Milâdi 1911- 12 yılına denk gelen tarih, o yıllarda zaman zaman görüldüğü üzere,¹²⁰⁵ Hicri ve Rumî olarak, ayrı ayrı yazılmıştır.

سنة ١٣٢٩
سنة ١٣٣١
سلطان محمد رشاد خان خامسي حضرتلرينك زمان سلطنتنده
كابلې زاده نجيب افندينك رياستنده انشا اولمشدر

"Sene 1329
Sultan Mehmed Reşâd Hân hâmisî hazretlerinin zaman-ı saltanatında
Kâbelizâde Necip Efendi'nin riyâsetinde inşâ olunmuştur."

Sarısakal'a göre 26 Aralık 1913 tarihinde törenle hizmete giren yapının mimarı "İtalyan mimar Mösyö Riçi"dir.¹²⁰⁶ 1976-77 yıllarında Samsun Belediyesi tarafından restore edilen yapının, zemin katı dükkân, diğer kesimleri başkanlık binası olarak kullanılmaktadır (Foto.485-86). Restorasyonda, binanın iç kısmı çatısıyla beraber yıkılıp betonarme olarak yenilenmiş, dış cephe orijinal haliyle bırakılmıştır.¹²⁰⁷ Muntazam kesilmiş Ünye taşıyla¹²⁰⁸ inşa edilen bina, zemin ile birlikte üç katlı olup, takriben 30 x 20 m. boyutlarındadır. Yapının batı (arka) cephesi, daha sonra yapılan yeni Belediye binasına, alt katı geçit şeklinde açık bırakılan iki katlı koridor niteliğindeki betonarme bölüm ile bağlantılı hale getirilmiştir. Bu, batı cephenin orijinal görüntüsünü zedelemiştir. Binanın güney cephesi, şimdiki halde yeni taş kaplamayla, sağır bir görünüme sahiptir. Eski bazı fotoğraflarda bu cepheye bitişik başka yapılar olduğuna bakılırsa aslının da böyle olduğu anlaşılır. Bu cephe dışındaki diğer cepheler, son derece uyumlu ve hareketlidir. Orta kesiminde, her katta aynı ölçü ve düzende taşırılan balkon çıkmasıyla dikkat çeken ve girişin bulunduğu doğu cephe, yapının en güzel cephesidir (Foto 485). Binanın cephe kaplamasında kullanılan ana taş, açık sarı renkli bir cins kalker taşıdır. Pencere, kapı çevrelikleri bazı sütuncelerde, siyah ve kırmızıya çalan kesimlerde renkli mozaik kullanılmıştır.¹²⁰⁹ Uyumlu bir düzende kullanılan farklı renkler, cepheye güzel bir ifade vermiştir.

Yapının doğu ve kuzey cepheleri doğudaki revak ve balkon haricinde, birbirinin simetriğidir (Foto.485-86). Profilli ve oymalı kat silmeleriyle ayrılan katlarda, cephe kenarları ve pencere çevrelıklarinde, başlıkları bezeli plasterlere yer verilmiştir. Alt kat plasterlerinin iki yanında gövde ortası, altlık ve başlık kesimleri kırmızımsıtrak diğer kesimleri koyu kurşuni renkli birer sütunce yer alır. At nalı kemerli ikinci kat pencerelerinin alt kesimleri, istiridye kabuklarını andıran bombelerle dışa taşırılmıştır. Aynı uygulamaya, üçüncü katta, sadece kuzeydeki orta pencerede görülürken, diğer pencere altları yalın bırakılmıştır. Üst kattaki pencere çevrelıklarinde olduğu gibi, her katta farklı şekildeki profillerle çevrilen ikinci kat pencereleri at nalı, üst kat pencereleri ise basık kemerlidir. Zemin kattaki çeşitli birimler (dükkânlar), cephelere basık ve düz atkı kemerlerle açılmıştır (Foto.487). Arka cephenin zemin katta basık, üst katlarda dikdörtgen açıklıklı pencere düzeni, doğu ve kuzey cepheye nazaran daha sadedir. Diğer ceplerde, plasterler ve duvar yüzeylerinde görülen çeşitli geometrik şekilli

¹²⁰⁴ Tarih Boyunca ..., C. 1, s. 62.

¹²⁰⁵ Vezirköprü Saat Kulesi'nin inşa kitabesinde gün ve ay ile birlikte verilen iki ayrı tarihin milâdi karşılığı, aynı tarihi göstermektedir. Osmanlının, Rumi tarihi kullanmaya başladığı ilk yıllarda böyle bir uygulamaya görüldüğü anlaşılmaktadır. Vezirköprü Saat Kulesi'nin inşa kitabesi için bkz. M. S. BAYRAKTAR, a.g.t., s. 307.

¹²⁰⁶ B. SARISAKAL, Samsun Belediye Tarihi, s. 284.

¹²⁰⁷ Tarih Boyunca ..., s. 62; A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 55.

¹²⁰⁸ Tarih Boyunca ..., s. 62.

¹²⁰⁹ İlk bakışta kesme taş gibi duran siyah ve kırmızımsıtrak yüzeylerin kalıpta şekillendirilmiş mozaik olduğu anlaşılmaktadır.

panolar, bu cephede görülmez. Kat silmeleri, çatı korniş ve duvarları sonlandıran profilli den-dan ve alemler tüm cephelerde birbirinin aynısıdır.

Giriş cephesinin ortasına yerleştirilen balkon çıkması, cepheye davetkâr bir ifade katmıştır (Foto.487-88). Duvara yaslanan plaster ve duvardan bağımsız paye ve sütunlarla taşınan balkon, birinci ve üçüncü katta; paye ve sütunlara oturan kemerlerle dışa açılmaktadır. Alt katta doğuya bakan yüzde, iki yanı kırık hatlı dilimli kemer, ortası düz atkı kemerli üçlü düzenleme, yan yüzlerde ise sivri kemerler görülür. Paye yüzeylerinde yalın, sütun başlıklarında biraz daha detaylı bir taş oymacılığı dikkat çeker. Gövdeleri ince, başlıkları geniş tutulan sütunlar hayli zariftir. Aralarında birkaç kat halinde oyulmuş palmetleri hatırlatan dekorun işlendiği üç dilimli yüzeysel mukarnaslı kat silmesi, balkon çıkmasını da dolaşarak, cepheye görsel bir bütünlük katmıştır. Cephenin ortasına yerleştirilen at nalı kemerli kapı ilgi çekicidir (Foto.489).

Profilli konsollara oturan ve korkuluklarla çevrilen ikinci kat balkonu, diğer katlara nazaran daha sade bir görünüm vermektedir (Foto.487). Bu, yapının cephesinde hareket hissini artıran bir unsur olmuştur. Geometrik şekilli ajurlu taş korkuluğun köşelerinde, dörtgen panoların işlendiği babalara yer verilmiştir. Doğuya üç, yan yüzlere birer sivri kemerle açılan üçüncü kat balkonu, alt katta olduğu gibi kenarlarda paye, ortada sütun, duvarlara yaslanan kesimlerde ise sütuncelerle bezelenen plasterlerle desteklenmiştir (Foto.488). Peyelerin içe bakan yüzlerinde, alt katta görülmedik şekilde birer sütunceye yer verilirken, alt katta duvara yaslanan plasterlerin iki yanında tekrar edilen sütunceler, bu katta bire düşürülmüştür. Yukarıda değindiğimiz asimetrik uygulamalarla birlikte bunlar, simetrik bir cephe düzenini esas alan mimarın, katı simetrisinin vereceği sert ifadeden kaçındığına ve işindeki tecrübesine işaret etmektedir. Doğuya bakan yüzde ortada daha geniş ve yüksek tutulan kemer, çıkmanın diğer kemerlerinde olduğu gibi, kalınca fitillerle vurgulanmış, üst kesimine de küçük bir düğüm atılmıştır. Ortadaki geniş kemerin köşeliklerinde yer alan kabara tarzında bezeli yuvarlak panolar, fitil ve düğümler, Anadolu Selçuklu ve klasik Osmanlı dönemindeki benzerlerine gönderme yapmaktadır. Bu da, yapıyı Türk yeni-klasik üslubunun güzel bir temsilcisi kılmaktadır. Çıkmanın tüm sütun ve sütunceleri, zarif altlık ve başlıkları ve iki renkli yüzeyleriyle dikkat çekmektedir. Ortasında yer alan kitabelik hariç tutulursa, korkuluğun düzeni, ikinci kattakiyle aynı çerçevededir. Korkulukların geometrik esaslı ajurları ile köşelerdeki babalarında yer alan panolarda, birbirinden farklı dekorlar görülür. Kitabeliğin üstündeki sahaya kabartılan Osmanlı arması, plastik ifadesiyle dikkat çekmektedir. Korkuluk, bu kesimde armanın çerçevesine uydurularak, yukarıya doğru kavis çizer. Cepheleri sınırlandıran çatı korniş, çıkmanın ön yüzünde kesilmiştir. Yüksekçe tutulan kemerlerin üzerinde, geometrik bordür, pano, mukarnas ve silmelerle süslü balkon, cepheden 3 m. kadar yukarıya taşırılarak bombeli bir çatıyla sonlanmıştır. Yapının tacı gibi yükselen minik çatının kenarlarında yer alan sivri küre şeklindeki profilli taş alemler, zarif ve ölçülü bir yükselim hissi uyandırır. Kornişin üstündeki den-danlı korkuluk duvarıyla (parapet) son bulan çatıya saçak yapılmamıştır.

ATATÜRK ANADOLU LİSESİ (ESKİ ASKERLER TİCARET İDÂDİSİ)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, İstasyon Mahallesi'nde, Lise Caddesi üzerinde bulunan yapının kuzeydoğuya bakan cephesinde, Lâtin harflerle "1913" yazılıdır. Yapının mimarisinin bu tarihe uygun düştüğüne bakarak, belirtilen tarihin, inşa tarihi olabileceği düşünülebilir. İlk olarak "Askerler Ticaret İdadisi" olarak yapıldığı belirtilen yapının 1914'de askeri hastahane olarak kullanıldığı görülmektedir.¹²¹⁰ Uzun yıllar ortaokul olarak hizmet vermesi sebebiyle halkın, daha çok "Atatürk Orta Okulu" şeklinde bildiği yapı, şimdiki statüsüne 1998'de geçmiştir.

Okul duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde yer alır (Foto.490). Arazinin, deniz tarafına doğru alçalması sebebiyle bu kesimde, bodrum mevcut zeminden epey yükselirken, ön cephede bu yükseklik 0.50 m.ye düşer. Kabaca "U" şeklindeki bir çerçeveye oturan kâgir yapı, bodrum üzeri iki katlı olup, kırma çatıyla örtülüdür. "U" plânın orta iç kesimindeki yalın bir kapıyla ulaşılan bina simetrik bir cephe anlayışı sergiler. Eski bir fotoğrafa¹²¹¹ bakılırsa, yapının asıl girişinin denize bakan cephesinde olduğu anlaşılır. Fotoğrafta görüldüğü kadarıyla; ana bünyeden öne çıkan tek katlı ve payeli revak şeklindeki giriş, küçük ve dekoratif bir çatıyla örtülüydü. Basık kemerli kapı ve pencerelerle cephelere açılan bodrum yalın bir silmeyle son bulmaktadır. Düşey dikdörtgen açıklıklı büyük pencerelerin altında kalan yüzeylerdeki yalın panolar, duvar köşelerindeki rustik taş örgü, kornişin altında yan yana tekrar edilen perde motifli kuşak, çatının geniş saçaklarını taşıyan eliböğründelerin oturtulduğu profilli konsollar, tam bir simetrisinin gözetildiği yalın cephelere, hareket katan unsurlardır. Yüksek ve büyükçe tutulan yapı, abidevi tesir uyandırır.

¹²¹⁰ B. SARISAKAL, *Samsun Sağlık Tarihi*, s. 57.

¹²¹¹ Anonim, *Samsun 15* (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 80.

ESKİ AVUSTURYA – MACARİSTAN KONSOLOSLUĞU (ESKİ TEKEL BAŞ MÜDÜRLÜĞÜ)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, 19 Mayıs Bulvarı'nın güney kolunda bulunan yapının üzerinde tarihçesine ışık tutabilecek herhangi bir yazıt yoktur. Eski Tekel Fabrikası'nın yakınında bulunan ve birkaç yıl öncesine kadar Tekel Baş Müdürlük Binası olarak kullanılan yapının, vaktiyle Avusturya – Macaristan Konsolosluğu olduğu belirtilmektedir.¹²¹² Samsun'un tütün ekiminin yaygınlaşmasıyla gelişen ticareti kapasitesi neticesinde, 19. yy.ın 2. yarısından itibaren, konsolosluklarla dolmaya başladığına bakarak, yapının 19. yy.ın 2. yarısında inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Bir araştırmada yapının 19. yy.ın sonlarında yapıldığı belirtilmektedir.¹²¹³ Büyükşehir Belediyesi tarafından Eski Tekel Sigara Fabrikası için hazırlanan kapsamlı dönüşüm projesiyle birlikte 2010-12 yılları arasında restore edilen yapı, kafeterya olarak kullanılmaktadır.

Kırma çatıyla örtülü kâgir binanın büyük bir bölümü iki, küçük bir kısmı üç katlıdır. Girişi, doğuya (deniz tarafına) bakan yapının arka cephesi üç katlıdır (Foto.491). Aynı cephenin ortasında bulunan ve ana bünyeden taşırılan bölümün üst katı, yakın zamanların işidir. Sıvayla kaplı cephelerde, duvar köşelerindeki rustik örgülü plasterlerde, kapı ve pencere çevreliklerinde muntazam kesme taş örgü görülmektedir. Zeminden 0.50 m. kadar yükselen bir subasman üzerinde yükselen duvarlar, ikinci kat hizasındaki kornişin üzerindeki alçak bir çatı korkuluğuyla son bulur.

Simetrik tutulan cephelerden giriş haricindekiler son derece yalındır. Batıya bakan arka cephenin üçüncü kat pencereleri basık kemerli iken binanın diğer pencereleri, düşey dikdörtgen açıklıklıdır. Alt kat pencereleri, dekoratif demir şebekelerle muhafaza altına alınmıştır. Giriş cephesinde, profilli pencere çevrelikleri ve iki yandan plasterlerle belirlenen basık kemerli kapı çevresinde, dekoratif unsurlara yer verilmiştir. Kapının bulunduğu kesim çatı hizasında içi boşaltılan bir üçgen alınlıkla sonlanır (Foto.491). Yapının bağdâfî iç bölmeleri, her iki katta ortadaki geniş dikdörtgen salona açılır.

ESKİ FRANSA KONSOLOSLUĞU (YOL İŞ SENDİKASI)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Ulugazi Mahallesi'nde İstiklal Caddesi üzerinde bulunan yapının üzerinde herhangi bir yazıt yoktur (Foto.492-93). Yapının eskiden Fransız Konsolosluğu olarak kullanıldığı bildirilmektedir.¹²¹⁴ 19. yy. ortalarından itibaren şehre, birçok yabancı yatırımcının gelmesi sonucu, çeşitli konsolosluklar açıldığı hatırlanırsa, yapının 19. yy.ın 3. çeyreğinde yapılmış olabileceği düşünülebilir. Doğuya bakan ön cephedeki taş bezemenin üslubu bu tarihe uygundur.

Bodrum üzeri iki kattan oluşan yapının, ikinci katı ahşap, diğer katları kâgirdir. Duvarlardan hafifçe taşırılan kırma çatıyla örtülen bina, hareketli ve simetrik bir cephe düzenine sahiptir (Foto.492-93). Yapının, kuzeyi hariç diğer cephelerinin orta kesimleri, ana bünyeden ileri taşırılmıştır. Bunlardan doğudakinin altı, ana girişi barındıran revakla değerlendirilmiştir. Arka cephedeki taşıntı, ikinci kat çıkması şeklindedir. Zeminden çatıya kadar uzanan güneydeki taşıntılı kesimin doğuya bakan yüzünde, küçük bir kapı yer alır. Buraya çıkan merdivenin ön yüzünde, zarif mermer bir duvar çeşmesi yer alır. Duvara bitişik profilli bir kaide üzerinde yükselen firfırlı bir çanak ve musluktan ibaret mermer çeşmenin aynalıği istirdiye kabuğu şeklinde dekore edilmiştir. Üçgen bir alınlıkla son bulan doğu cephenin düzgün kesme taş kaplamalı kesimleri, revak taşıyan ikiz sütunlarla birlikte, yapının en ilgi çeken kesimini oluşturur (Foto.493). Dikdörtgen açıklıklı kapının iki yanındaki plasterlerin başlıklarında ve pencere çevreliklerinin üst hizasında, stilize kenger yaprakları kabartılmıştır. Profilli altlıklar üzerinde yükselen silindirik sütunların başlıklarındaki kenger yaprakları ve volütler, daha iri tutulmuştur (Foto.494). İkinci katı ayıran kat silmesinin altındaki kuşakta, yan yana tekrarlanan bir perde motifine yer verilmiştir. Taşıntının olduğu orta kesimde, aynı hizada devam eden kuşak, taş yerine ahşap yüzeye uygulanmıştır. Kesme taş çevrelikli dikdörtgen pencereler ve bir kapiyla (güneyde) cephelere

¹²¹² B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 316. Sarısakal'ın ifadelerinden, Avusturya – Macaristan Hükümeti nezdinde Samsun'a, 1867'de bir konsolos atandığına bakılarak, yapının bu yıllarda ayakta olabileceği düşünülebilir. Sarısakal'a göre, konsolosluk 1920'li yıllarda kapatılmıştır. Bkz. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 316-17.

¹²¹³ **Samsun Kültür ve Turizm Envanteri 2003**, s. 40.

¹²¹⁴ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 314.

açılan bodrum, yalın bir silmeyle son bulur. Düzgün kesme taş çevrelıklar, birinci katın düşey dikdörtgen pencerelerinde de görülür. Şekil itibarıyla aynı olan üst kat pencerelerinin çevrelıkları ahşaptır. Güneye bakan cephenin ortasındaki, kör sivri kemer içerisine alınan ikiz yuvarlak kemerli pencere, diğerlerinden farklıdır. İkinci katın köşeliklerinde profilli köşe dikmeleri (ahşap) göze çarpar.

ESKİ ALMANYA KONSOLSLUĞU

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, Salih Bey ve Kerim Efendi Sokaklarının kesiştiği köşede bulunan yapının inşa kitabesi yoktur (Foto.495). Sarısakal'a göre yapı eski Almanya Konsolosluğudur.¹²¹⁵ Yapı, belirtilen yıllarda artan ticari hareketliliğe paralel olarak otel ve/veya mağaza olarak yapılmış iken daha sonra konsolosluk olarak kullanılmış olmalıdır. Diğer birçok kamu binası için de geçerli olduğu üzere, yapının 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Zemin katla birlikte üç kattan oluşan kırma çatıyla örtülen yapı kâgirdir. İki yandan bitişiğindeki yapılarla sarılan bina iki sokağın kesiştiği bir köşede yer alır (Foto.495). Kareye yakın bir alana kurulan yapının güneybatıya bakan köşesi pahlanmıştır. Yapının en karakteristik yanı dekoratif bir yüzeye dönüşen bu kesimdir. Zemin katta ortaya yerleştirilen dikdörtgen açıklıklı bir kapı ve bunun üstündeki katlarda yarım yuvarlak şeklinde ileri taşırılan balkonla değerlendirilen pahlı cephenin üstü, üçgensiz bir taçla sonlandırılmıştır (Foto.496). Cephenin üst katlarında, birer kapı, kapıların iki yanında birer pencere yer alır. Üçüncü kattaki kapı yuvarlak kemerli diğerleri dikdörtgendir. Üçüncü kattaki kapının kemer sorgucuna yerleştirilen iri plastik dekorun üst kesiminde iri stilize kenger yaprakları ve dairevi bir kartuş kabartılmıştır. İki yanda profilli plasterlerle beliren yüzey, çatıyı 2 m. kadar aşan üçgenimsi bir taçla son bulur.

Yapıya, biri pahlanan köşede, diğeri Salih Bey Sokağı'na bakan cephesinin kenarında olmak üzere, dikdörtgen açıklıklı iki basit kapıyla girilir. Kapıların dekoratif demir kanatları az sonra değineceğimiz demir aksamda olduğu gibi orijinal unsurlardır. Kanatların dörtgen panolarla bölünen yüzeylerinde, basitçe sivilize bitkisel dekor kabartılmıştır. Bunların benzerleri zemin katın kepenk başlarında da görülür.

Yapının genelinde simetrik bir cephe düzeni hakimdir. İki ve üçüncü katta profilli plasterler, denizlik ve pencere kornişlerinin belirlediği yüzeyler, üstte 0.30 m. kadar taşırılan dekoratif bir çatı kornişiyile son bulur. Binanın iki ve üçüncü katları 1.20 m. kadar ileri çıkarılmıştır. Bu kesimde bulunan yalın bir kat silmesi birinci katın başlangıcını belirler.

Bugün dükkân olarak kullanılan zemin kat, geniş pencereler ve profilli duvar-ayakları ve açıklıkları çevreleyen eski demir kepenk düzeneğiyle aslen dükkân – mağaza karakteri taşır(Foto.495). Birinci kat çıkmasına destek veren ancak dekoratif yönleri ağır basan eliböğründeler ve balkon çıkmasını dolanan dekoratif demir parmaklıklar, cepheye hareket katan unsurlardır.

Yüzeyleri sıvalı olan yapının inşa malzemesi belli değildir. Benzer bazı yapılarda olduğu gibi, ana iskelette demir kiriş ve tuğla kullanılmış olmalıdır. Kapı çevrelıklarındaki plasterlerde muntazam kesme taş görülür. Balkon çıkmalarının zemine bakan alt yüzeyindeki demir kirişlerin bir kısmı görülebilmektedir (Foto.496).

ESKİ POLİHRON OTELİ (ESKİ ASKERİ HASTAHANE)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, Gazi Caddesi üzerinde bulunan yapının inşa kitabesi yoktur.¹²¹⁶ Bir araştırmada şehrin müslüman ve gayrimüslim halkı tarafından, fakir ve kimsesiz çocuklar için "yetimhane" (darü'l-eytam) olarak, ortaklaşa yapıldığı belirtilen¹²¹⁷ yapı için başka bir araştırma "*Rum Darü eytamı*" ifadesini kullanmaktadır.¹²¹⁸ Her iki yayında da belge gösterilmemektedir. İkinci görüşün sahibi Sarısakal tarafından kaleme alınarak bina üstüne yerleştirilen "Polihron Oteli (Asker Hastahanesi)" başlıklı yeni

¹²¹⁵ B. SARISAKAL, ... *İkinci Kitap*, s. 319.

¹²¹⁶ Birkaç yıl önce, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi öğretim üyelerinden, Yrd. Doç. Dr. Selahattin TOZLU Bey, yapının sonradan kaybolan inşa kitabesine ait eski bir fotoğraftan söz etmişti. Ancak kitabenin fotoğrafı veya metnine dair bilgiye ulaşamadık.

¹²¹⁷ A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 56.

¹²¹⁸ B. SARISAKAL, *Samsun Sağlık Tarihi*, s. 58.

bir levhaya göre, tapu kayıtlarında geçtiği üzere, 1890 yılında yapılan bina, altındaki yedi mağaza ile birlikte Polihron Oteli imiş. “*Bina Rum Darü’l eytami, Rum çocuklarının Amerikalı Dostları adıyla Amerikalılar tarafından idare ediliyordu. Mübadele sonucunda Rumların Samsun’u terk etmesiyle Polihron Zevcesi Ortaksiya oğulları Kozmo ve Yanko’dan metruk olarak Maliye Hazinesine geçmiştir. 1930-1940 yılları Samsun Adliye binası olarak hizmet veren bina daha sonra eski askeri hastahane olarak kullanılmaya başlanılmıştır...*” şeklindeki ifadelerin sahibi Sarısakal, kitabında da konuyla ilgili bir belge veya kaynak göstermemektedir.¹²¹⁹ Yapının alt katı mağaza üst katı otel olarak tasarlanmış olmalıdır. Yapının mimarisi ve tarihi ortam buna gayet uygundur. Yeni askeri hastahane yapılıncadan sonra, on sene öncesine kadar kendi haline bırakılmışken, 2006 yılında bitirilen bir restorasyonla yapı, Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı olarak kullanılmaya başlamıştır. 2010-12 yıllarında tekrar restore edilen yapı özel bir mağaza tarafından kiralanarak kullanılmaktadır. Neo-klasik özellikler gösteren cephe düzenine bakarak yapının, 19. yy.ın 2. yarısında veya 20. yy. başında yapılmış olabileceği düşünülebilir (Foto.497-98).

Giriş cephesi olan doğusu caddeye, güneyi Sanat Sokağı’na açılan yapının kuzeyi, yeni bir bina ile bitişiktir (Foto.497). Batısında küçük bir bahçe bulunan yapı, abidevi bir tesir uyandıran büyükçe bir eserdir (Foto.499). Zemin ile birlikte dört katlı inşa edilen ve kırma çatıyla örtülen kâgir bina, batıdan doğuya doğru 1.80 m. kadar alçalan eğimli bir arazide bulunur (Foto.499). Batı ve güneye açılan cepheleri gayet süslü tutulan yapının, diğer cepheleri son derece yalındır (Foto.499). Yapının cephelerindeki, açık sarı renkli düzgün kesme taş işçilik, hemen dikkat çeker.

Yapının doğu cephesinin önünde, kalın ayaklara oturtulan geçit şeklinde bir revak yer alır (Foto.497). Bu kesimin kuzey ucunda bulunan ve sade tutulan bir kapıyla, binaya girilmektedir. Aynı cephenin ikinci katının ortasında, profilli taş konsollara oturan, dekoratif demir korkuluklarla sınırlandırılmış büyükçe bir balkona yer verilmiştir (Foto.497). Yalın profilli kat silmeleri ve çatı kornişiyile bölünen her bir katta, farklı bir cephe düzeni tekrar edilmiştir. Zemin katın cephe düzeni son derece yalındır. Yuvarlak kemerli geniş açıklıklarla dışa açılan ikinci katta, açıklıkların arasında kalan duvar yüzlerinde yatay çizgilenmeler, plasterlerde dairevi ve stilize iri bitkisel dekorla bezeli panolar dikkat çeker (Foto.500). Balkonla birlikte, diğer kat aralarında görülmeyen kat silmesinin de tesiriyle, batı cepheye ikinci kat, diğerlerine nispetle biraz daha öne çıkarılmıştır. Rustik tarzda yüzeyden ileri çıkan taş sıralarının iki kat boyunca aynı şekilde yükseldiği üç ve dördüncü katlarda, ikinci kattaki açıklıkların hizasında, aynı ölçü ve sayıdaki (altışar) açıklıklarda, yapısal ve dekoratif farklar belirir. Üçüncü kattaki açıklıklar, ikinci kat için de geçerli olduğu üzere, demir korkuluklarla donatılmış bir tür kapı-penceredir. Kat boyunca zeminden tavana kadar uzanan açıklıklar, yapıya dışarıyla irtibatlı ferah bir hava katmıştır. Dördüncü katta, düşey anlamda daha az hacimli pencerelerle yetinilmiştir. İki kat arasındaki diğer bir fark, açıklıkların üçüncü katta basık kemerli, diğerinde ikiz yuvarlak kemerli oluşudur. Böylece daha zengin ve hareketli bir cephe düzeni sunulmuştur.

Doğu cepheye her katta aynı düzenin yan yana tekrar edildiği anlayış, güney cepheye büyük ölçüde izlenirken, göze hoş gelen bazı farklar belirir. Birinci (zemin) katta, yolun eğiminin zorlamasıyla, değişen ölçü ve hizalarda tutulan cephe düzeni, doğu cepheye olduğu gibi son derece yalındır (Foto.498-99). Dekoratif kaygıların zenginleştirdiği üst katlarda, açıklık biçimleri doğu cepheyle aynı tutularak görsel bir bütünlük sağlanmıştır. Doğu cepheye dekilerden daha dar tutulan açıklıklardan her iki kenarda bulunan ikişer tanesinin çevrelilikleri, önceki cepheden farklıdır. Sözü ettiğimiz kesimin ikinci kattaki pencerelerinde üçgen alınlıklar, üçüncü katta ise sadece doğu uçtakilerde kemer sorguçları ve farklı denizlikler dikkat çeker. Güney cepheye, doğuda olduğu gibi, ikinci ve üçüncü kattaki birimler cepheye kapı-pencerelerle açılmaktadır. Diğerlerinde olduğu gibi, bunların da önüne dekoratif demir korkuluklar çekilmiştir (Foto.497). Üçüncü katta cephenin iki ucuna denk gelen ikişer pencerede, kapı-pencere düzeni yerine, normal pencereler kullanılmıştır. Yapının batıya bakan arka cephesi, düzgün dörtgen ana bünyeden dışa taşınılıdır. Son derece yalın tutulan bu cepheye, kat silmeleri ve dikdörtgen açıklıklı pencereler görülmektedir. Binanın çatısı dışa uzatılmamış, kornişin üstündeki küçük bir korkuluk duvarıyla cepheler sonlandırılmıştır (Foto.499). Yapının taş bezeme programında profiller, ince silmeler ve stilize iri bitki dekorlu panolara yer verilmiştir (Foto.500).

ESKİ SARAY OTELİ (ESKİ İMAR BANKASI)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi’nde, Kâzım Paşa Caddesi üzerinde, Süleyman Paşa Arastası’nın (“Bedesten”) doğu kolu ucunda bulunan yapının üzerinde, tarihçesine ışık tutacak her hangi bir

¹²¹⁹ Levhada adı geçen tapu kaydı bundan harihtir. Sarısakal kitabında yapının 1930’lu yıllardan sonra askeri hastahane olarak kullanıldığını belirtmektedir. B. SARISAKAL, *Samsun Sağlık Tarihi*, s. 58.

yazıt bulunmamaktadır. Yakın zamana kadar İmar Bankası olarak hizmet veren ve bankanın kapanmasıyla birkaç sene kendi haline terk edilen bina, 2006 yılındaki onarımdan sonra PTT. tarafından kullanılmıştır. Şimdilerde özel bir bankanın şubesi olarak kullanılmaktadır. Orijinalliği zamanla yapılan işlevsel müdahalelerle zedelenen iç bölmelerde yoğunlaşan onarımda, orijinal haliyle günümüze ulaşan cephelere dokunulmamıştır. Cephelerde gözlemlediğimiz küçük kırılmalar dışında bir hasar görülmez. Neo-klasik özellikler gösteren yapının cephe düzeni ve bezemesi, Samsun'un hızla büyümeye başladığı 1850'li yıllardan sonraya işaret etmektedir. Buradan hareketle yapının, 19. yy.ın 2. yarısında veya 20. yy. başında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz (Foto.501-502).

Yamuk dörtgen şekilde bir alana oturan, kiremitlerle kaplı kırma çatıyla örtülü üç katlı kâgir bina, mevcut zeminden 0.35 m. kadar yükselen bir subasman üzerinde yükselmektedir. Doğusu ana caddeye, güneyi Bedesten Sokağı'na açılan yapının bitişiğindeki yapılarla sarılan diğer cepheleri, yalın tutulmuştur. Kaliteli bir kesme taş işçiliğinin görüldüğü yapıya, caddeye bakan doğu ile Bedesten Sokağı'na bakan güney cephesinin iki kenarına yerleştirilen kapılarla ulaşılmaktadır (Foto.501). Yuvarlak kemerli kapıların kemer alımlarında, meandır ve inci dizisini hatırlatan şeritler, kemer sorguçlarında, sitalize iri kenger yapraklarına yer verilmiştir. Kapı açıklıklarının iki yanında, profilli altlık ve başlıklara sahip payeler görülür. Zengin bir cephe tasarımının sergilendiği ve doksan dereceden daha az bir açıyla birbirine bağlanan doğu ve güney cepheler, yapının ihtişamını yansıtmaktadır (Foto.501). Yapının güneydoğu köşesinde bulunan ve zeminden kornişe kadar uzanan köşe sütuncesi, sitalize bitkisel dekorlu zarif bir başlık ve volüt şeklinde kıvrılan demir profillerle (üç adet) son bulur.

Profilli kat silmeleri ve kornişle ayrılan katlarda, her iki cephede, doğu cephenin ikinci ve üçüncü katlarındaki balkonlar hariç olmak üzere, biri birinin aynısı düzen tekrar edilmiştir (Foto.501-02). Dikdörtgen açıklıklı geniş pencerelerle, kapı ve payelerin belirlediği birinci kat, diğerlerine nazaran daha sadedir. Pencere altında kalan yüzeylerde, yatık dikdörtgen şeklindeki yalın panolarla başlayan cephelerin üst kesimlerinde, küçük bir fark göze çarpar. Güneye bakan cephede, pencere üstü hizada, yan yana dizilen sitalize kenger yapraklarının kabartıldığı bir kuşak yer alırken, doğuda bu kesim yalın bırakılmıştır (Foto.501).

Profilli bir kat silmesiyle başlayan ikinci katta, doğuda görülen balkonlar güney cephede bulunmaz (Foto.501). Sitalize iri bitkisel dekorla bezeli taş konsollar üzerinde yükselen ve cephenin büyük bir kısmını kaplayan balkon, profilli korkulukla çevrelenmiştir. İkinci kattaki odaların dışa açılan düşey dikdörtgen açıklıklı pencereleri, kapı-pencere türünden olup, önlerinde, sitalize bitki dekoruyla süslenmiş konsollara oturan profilli korkuluklar yer alır (Foto.501-03). Pencere açıklıklarının iki yanında, yüzeyden ileri fırlayan ve stilize bitki dekoruyla bezeli başlıklara sahip sütuncelere yer verilmiştir (Foto.504). Duvardan birkaç santimetre kadar taşan yalın pencere çevrelikleri, ince silmelerle teşkil edilen pencere kornişleriyle son bulmaktadır. Pencere kornişlerinin üstündeki alınlıklarda, iri stilize bitkisel dekorla bezeli konsolların taşıdığı kat silmesi ile üçüncü kattaki kapı-pencerelerinin korkulukları görülmektedir. Az önce belirttiğimiz konsollar arasında, üstündeki kupayı saran gırlant ve sitalize kıvrımlardan oluşan ve plastisitesiyle dikkat çeken bir dekor görülür (Foto.503).

Cephe düzenini belirleyen pencere kompozisyonu üçüncü katta biraz farklı, ancak bir önceki kadar zengindir. İkinci katta olduğu gibi yüzeyden hafifçe ileri taşırılan kapı-pencerelerin korkulukları, ikinci kattakilere nazaran biraz daha yalındır. Köşelerde yer alan ve aynı zamanda sütuncelere kaide teşkil eden babaların üzerinde, alt kattakilerde yer alan şematik rozetler görülmez. Açıklığın iki yanındaki kare kesitli ve gövdeleri yivli sütuncelerin başlıkları, alt kattakinin yakın bir benzeridir. Bu sütuncelerin gövde başlangıcındaki sitalize kenger yapraklarının işlendiği dekor, alt katta görülmez. Profilli kornişle son bulan üçüncü kat pencerelerinin alınlıklarındaki dekor, ikinci kattakinden biraz daha yalındır. Burada, ortadaki iri kenger yapraklarıyla bezeli dairevi merkezden iki yana açılan daha iri kenger yaprakları ile baklava dilimli geometrik yüzeyler göze çarpar. Üçüncü katı ayıran kat silmesi, öncekilere nazaran daha ince ve yalın tutularak, üst kesimlerde, yapının ağırlaştırılmasından kaçınılmıştır. Yapının çatısı dışa uzatılmamış, kornişin üstündeki küçük bir korkuluk duvarıyla cepheler sonlandırılmıştır (Foto.502).

İBRAHİM TANRIVERDİ SOSYAL BİLİMLER LİSESİ (ESKİ CUMHURİYET İLKOKULU)

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Kale Mahallesi'nde, İstiklâl Caddesi üzerinde bulunan ve daha önce Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi ve Cumhuriyet İlkokulu olarak hizmet veren yapının, eski Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olarak yaptırıldığı (Yeni Rum Mektebi), milli mücadeleden sonra Hilâl-i Ahmer Hastahanesi olarak kullanıldığı, bir süre sonra askeri hastahane, 1927'de ise ilkokula dönüştürüldüğü

belirtilmektedir.¹²²⁰ Son yıllarda kapsamlı bir onarım gören yapının orijinal cephe düzenine dokunulmamış, iç mimarisi büyük ölçüde aslına uyularak yenilenmiştir (Foto.505). Neo-klasik özellikler gösteren yapının mimari ve cephe düzeni, 19. yüzyılın ikinci yarısı veya 20. yüzyılın başında yapılmış olabileceği kanısını uyandırmaktadır.

Kuzey-güney istikametinde uzanan dikdörtgen bir şema içerisindeki yapının, uzun tutulan doğu ve batı cephelerinin orta kesimleri, ana çerçeveden biraz ileri taşınmıştır. Batıda caddeye bakan cephe, ana giriş cephesi olup, kapı açıklığının bulunduğu taşınmış kesim, iki yandaki ikiz sütunlara oturmaktadır (Foto.505). Bu bölümün iki yanındaki üçer pencereci mekânlar da ana çerçeveden hafifçe dışa taşınarak, nispeten yalın tutulan cepheye bir nebze hareket katılmıştır. Mevcut zeminden 0.60 m. kadar yükselen bodrum üzerindeki iki katlı kâğır binanın iç bölmeleri bağdâdîdir. Her cephede kendi içerisinde tam simetrik düzenin hakim olduğu binada, kat silmeleri ve kornişle beliren yatay hatlar, sütun, düşey dikdörtgen pencereler ve kimi kesimlerdeki plasterlerle dengelenmiştir. Batı ve doğu cephe ortalarında aynı ekseninde bulunan ve birkaç basamakla ulaşılan kapılar, gayet yalın tutulmuştur. Tüm cephelerde demir şebekelerle muhafaza altına alınan alt kat pencereleri, yuvarlak kemerli, üst kattakiler ise dikdörtgen açıklıklıdır.

Alt katta pencere kemerlerindeki sorguclar, üst kat pencerelerinin altında kalan duvar yüzeylerindeki dekoratif sahalara (sadece batı cephede), sütunların profilli altlık ve başlıkları, plasterlerin yivli gövdeleri ile profilli altlık ve başlıkları, pencere denizliklerindeki sade profiller, korniş altındaki dış sırası (sadece batı cephede), cepheye hareket katan unsurlardır (Foto.505). Doğu cephede bodrum katında açılan basık kemerli pencerelerle, yapı havalandırılmaya çalışılmıştır.

ESKİ YENİ KARAKOL

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Hürriyet Mahallesi'nde, Osmaniye Caddesi'nin güney kolu üzerinde bulunan yapının, inşa kitabesi yoktur. Mimari ve süsleme özellikleriyle geç Osmanlı dönemine işaret eden yapının, 19. yy.ın 2. yarısında veya 20. yy. başlarında inşa edilmiş olabileceği kabul edilebilir (Foto.506). Halk arasında "Yeni Karakol" olarak bilinen ve yakın zamanlara kadar belirtilen isimle hizmet veren yapı, yine Emniyet Müdürlüğü bünyesinde hizmet vermektedir.¹²²¹

Zeminden 0.50 m. kadar yükselen subasman üzerindeki tek katlı kâğır binanın girişi, kuzeybatıya bakmaktadır (Foto.506). Basit bir dikdörtgen çerçeveye oturan ve kırma çatıyla örtülen yapının cephe düzeni, giriş haricinde son derece yalındır. Sivri kemerli geniş pencereleri ve rustik örgülü plasterler arasına alınan taç kapısıyla, giriş cephesi yapıya karakteristik bir görünüm vermektedir (Foto.506). Yalın bir kornişle son bulan duvarlardan yukarıya uzatılan sivri kemerli kapının üstünde, profilli taş alemlerle sonlanan basamaklı üçgen şeklinde bir taç yer alır. Tacin içinde, yalın tutulmuş bir kartuşa yer verilmiştir. Daha dekoratif bir başka kartuş, açıklık kemeri üzerine konulmuştur. Yapının arka cephesinin iki köşesinde, çatıdan 2 m. kadar yukarıya taşınan kırma çatıyla örtülü mekânlar, kule şeklinde bir görünüm arz ederler.

¹²²⁰ O. TEBER - Z. KOLA - M. GENÇ - R. DOĞUZ, a.g.e., s. 115; B. SARISAKAL, **Samsun Sağlık Tarihi**, s. 57.

¹²²¹ Bina şimdilerde "Önleyici Hizmetler Şube Müdürlüğü, Devriye Ekipler Amirliği" binası olarak kullanılmaktadır.

467. Eski Hükümet Konağı (Bölge İdare Mahkemesi), kuzeybatıdan

468. Eski Hükümet Konağı (Bölge İdare Mahkemesi), eski bir fotoğrafı (B. Sarısakal'dan).

469. Eski Tekel Sigara Fabrikası (Restorasyondan önce).

470. Eski Tekel Sigara Fabrikası, ana bina.

471. Ziraat Bankası (Eski Emniyet Sandığı), giriş (batı) cephesi.

472. Ziraat Bankası (Eski Emniyet Sandığı), ana kapı üstü.

473. Eski Osmanlı (Garanti) Bankası, güney ve batı cepheler.

474. Eski Osmanlı (Garanti) Bankası, giriş (batı) cephesi.

475. Eski Osmanlı (Garanti) Bankası, ana kapı üstü.

476. Astsubay Gazinosu, ön cephe.

477. İbtidai Mektebi (Eski Fazıl Kadı İlköğretim Okulu), ön cephe (kuzeydoğudan).

478. Kadı Çeşmesi.

489. İbtidai Mektebi (Eski Fazıl Kadı İlköğretim Okulu) inşa kitabesi.

480. Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Canik Hamidiye / Gurebâ) Hastanesi

481. Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Canik Hamidiye / Gurebâ) Hastanesi'nin eski bir fotoğrafı (B. Sarısakal'dan).

482. Askerlik Şubesi.

483. Gazi Müzesi (Eski Mantika Palas Oteli), ön cephe.

484. Gazi Müzesi (Eski Mantika Palas Oteli), kuzey cephe.

485. Eski Belediye Sarayı, ön cephe (kuzeydoğudan).

486. Eski Belediye Sarayı, kuzey ve doğu cepheler.

487. Eski Belediye Sarayı, ön cephe.

488. Eski Belediye Sarayı, ön cephe üçüncü kattan detay.

489. Eski Belediye Sarayı, giriş.

490. Atatürk Anadolu Lisesi (Eski Askerler Ticaret İdadisi), kuzeyden.

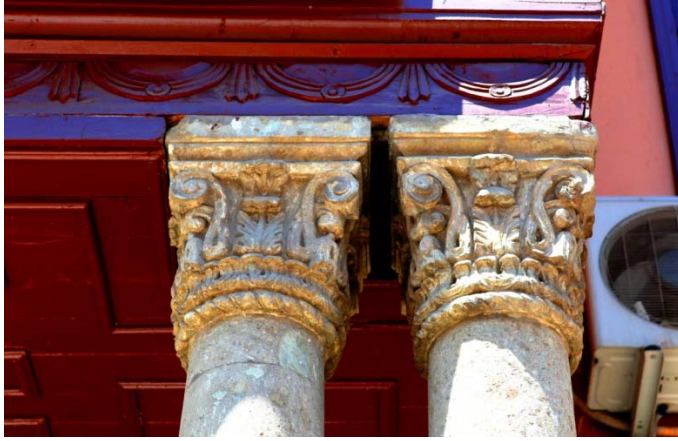
491. Eski Avusturya - Macaristan Konsolosluğu (Eski Tekel Baş Müdürlüğü).

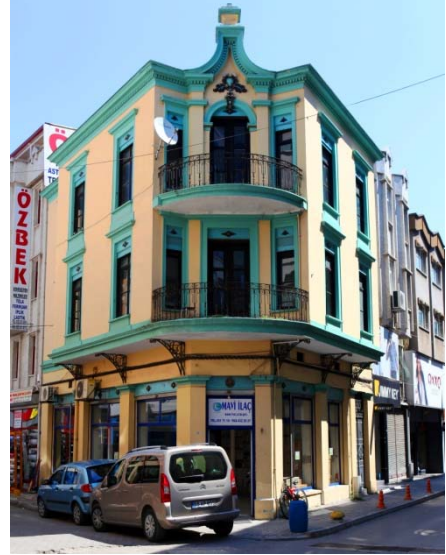
492. Eski Fransa Konsolosluğu (Yol- İş Sendikası).

493. Eski Fransa Konsolosluğu (Yol- İş Sendikası), ön cephe.

494. Eski Fransa Konsolosluğu (Yol- İş Sendikası), ön cepheden detay.

495. Eski Almanya Konsolosluğu, ön cephe.

496. Eski Almanya Konsolosluğu, giriş cephesi detay.

497. Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), ön cephe kuzeydoğudan.

498. Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), ön cephe güneydoğudan.

499. Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), arka cephe (güneybatıdan).

500. Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), ön cepheden detay.

501. Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası), güneydoğudan.

502.Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası) ön (doğu) cephe.

503. Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası), ön (doğu) cepheden detay.

504. Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası), güney cephe.

505. İbrahim Tanrıverdi Sos. Bil. Lis. (E. Cumhuriyet İlköğretim Okulu), ön (batı) cephe.

506. Eski Yeni Karakol, ön (batı) cephe.

SAMSUN'DA KİLİSE

MATER DOLOROSA KATOLİK KİLİSESİ

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Ulugazi Mahallesi'nde, 100. Yıl ve 19 Mayıs Bulvarlarının kesiştiği köşede yer alan yapının yerinde 1856 yılında İngiliz Konsolosu Garaçino tarafından yaptırılan ahşap bir kilise bulunduğu bildirilmektedir.¹²²² Garaçino şehirden ayrıldığı 1860 yılında kiliseyi kapusen(Capucins-Kapuçin) cemiyetine hediye etmiş, cemiyet 1876 yılında Osmanlı devletine kagir yeni bir kilise inşası için talepte bulunmuş, taleplerine verilen olumlu cevap üzerine 1876 yılında inşaya başlamışlar ancak yapıyı 1885 yılında bitirerek ibadete açmışlardır.¹²²³ Kapusenleri Katolik kilisesine bağlı olarak Fransisken tarikatının bir koludur. Rus Çarı Nikola tarafından, Tiflis'ten kovulduktan sonra Trabzon'a gelip Santa Maria Kilisesi'ni kuran Capucin Tarikatı üyesi rahiplerinin bir kısmının daha sonra Samsun'a gelerek bu kiliseyi kurdukları anlaşılmaktadır.¹²²⁴

Bir avlu içerisinde yer alan ve kuzey-güney ekseninde uzanan bazilikal tek nefli bir kilise ile bunun yanına bitişen, bugün lojman ve misafirhane olarak kullanılan ek kısımdan oluşan yapı topluluğunun yerinde, eskiden bir manastır olduğu ve yakınında bir mezarlık bulunduğu bildirilmektedir.¹²²⁵ 1998 yılı civarında onarılan yapı, bakımlı olup faaliyetini sürdürmektedir.

Kuzeye bakan giriş cephesi haricinde büyük ölçüde yalın bir cephe anlayışının görüldüğü kilise, bu girişin açıldığı tek nefli, beşik tonozla örtülü bazilikal plânlı küçük bir yapıdır (Foto.507-09). Ön ve arka cephede üçgen alınlıkla cephelere açılan tonoz, dıştan kırma çatı içerisine alınmıştır. Duvarlardan hafifçe ileri çıkan plasterlerle bölünen cepheler, büyük ölçüde sağırdır. Diğer bölümlerle birleşen güney ve doğu cephelerinde kayda değer bir unsur görülmez Bağdat Caddesi'ne bakan cephe de son derece yalındır. Giriş cephesinin ortasında, dikdörtgen açıklıklı bir kapı, bunun iki yanında mihrabiyeleri hatırlatan kör yuvarlak kemerli nişler yer alır. Basit çevreliliklerle beliren bu kompozisyonun üstünde, yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Kapı eksenindeki pencerenin üstünde, ikiz basık kemerli bir pencereye daha verilmiştir. Profillerle beliren üçgen alınlığın ortasında, bir haçın ön ve arkasında, biri erkek diğeri bir kadına ait, kollarıyla beraber iki el motifi işlenmiştir (Foto.510). Kilisenin rahibi Brunissene, bunun Capucin tarikatının simgesi olduğunu belirtmiştir.

Kapıdan girilince, ahşap bir camekândan sonra kilisenin içerisine ulaşılır. Yapının güney cephesindeki bir kapıyla, misafirhane ve lojmana geçilmektedir. Apsis yarım yuvarlağının aynı yönündeki bir başka kapı da, diğer kesimlerle bağlantıyı sağlamaktadır. Giriş eksenindeki yarım daire şeklindeki apsis, içten yarım kubbeyle örtülmüştür. Kuzey duvarı boyunca mahfil benzeri bir çıkmanın bulunduğu mekân, son derece yalındır. Biri apsis içinde, ikisi apsis yarım yuvarlağının iki yanında, diğer ikisi de giriş cephesinde olmak üzere, çeşitli figüratif, simgesel tasvir ve dekoratif öğelerle şekillenen beş ritüel pano, yalın duvarlarda hemen fark edilir. Bunların dışında kalan ve yan duvarlarda bulunan ikisi yenidir.

Tonoz, apsis yarım kubbesi, mahfil korkuluğu, ve duvarların üst kesimlerinin kimi yerleri, fresklerle bezelidir. Hz. İsa (a.s.), Hz. Meryem, çeşitli aziz, melek, figürleri, haç vb. dini sembol ve bazı dini hikâyelerin tasvir edildiği kompozisyonlarda, devrin modasını yansıtan stilize bitki kıvrımları, kartuşlar ve dalgalı yüzey boyamalarına yer verilmiştir. Koyu renkli panolar içerisinde alınan kompozisyonlarda, canlı renkler de görülür. Aziz tasvirleri altında, azizlerin isimleri, Lâtin harflerle yazılmıştır.¹²²⁶ Biri kilise apsisinin bitişiğinde, diğeri kilisenin doğusundaki iki katlı bölümler büyük ölçüde yenilenmiştir. Küçük bir iç avlu çevresinde bulunan ve kiliseye "L" şeklinde bitişen bu kesimlerde kayda değer bir unsur görülmez. Yapının doğu cephesindeki dikdörtgen prizma şeklindeki çan kulesi, yukarıya doğru kademelerle daralıp soğanvari bir kubbecik ve haçla son bulur (Foto.509). Alt kesimi duvar bünyesinde kalan masif kulenin üst yapısı, biraz hareketlendirilmiştir. İnce payeler üzerinde ikişer yuvarlak kemerli kesimdeki demir kuşak ve sütunların arasındaki dolgu onarımdan

¹²²² O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 292.

¹²²³ O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 292 ; **Samsun Kültür ve Turizm Envanteri 2003**, s. 40. Kilisenin 2006 yılındaki rahibi P. Brunissene'nin elinde bulunan birtakım eski evraktaki bilgi de bu doğrultudadır. Bu evraklardan birinde (Fransızca), yapının 1901'de tamir ve genişletilmesi ile ilgili ifadelerin yer aldığı Brunissene'den öğrendik. M. Dak kaynak göstermeksizin yapının 1860'da inşa edilip 1895'de kilise olarak kullanılmaya başlandığını belirtmektedir. M. DAK, **a.g.e.**, s. 36.

¹²²⁴ O. KÖSE, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", s. 292 ; B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 239. Rahip Brunissene, bu bilgiyi teyit etmektedir.

¹²²⁵ Bu bilgiyi, Rahip Brunissene'den edindik.

¹²²⁶ Apsis yarım yuvarlağını süzatan yuvarlak kemerin altında, Lâtin harflerle "*GEMİTUS MATRIS TUÆ NE OBLIVISCARIS*" (Annenin acılarını unutma) yazılıdır.

kalmadır. Bunun üstündeki kesim, dairevi pencerelerle boşaltılmıştır.

507. Mater Dolorosa Kilisesi, kuzeyden.

510. Mater Dolorosa Kilisesi, giriş cephesi.

508. Mater Dolorosa Kilisesi, kuzeydenbatıdan.

509. Mater Dolorosa Kilisesi, güneyden.

YIKILAN VEYA YENİLENEN YAPILARDAN GÜNÜMÜZE ULAŞABİLEN KİTABE VE MİMARİ ELEMANLAR

VEZİRKÖPRÜ BİLİNMEYEN BİR YAPI KİTABESİ

Kitabe, ilçe merkezinde, Orta Camii'nin (Yörgüç Paşa Camii) doğu duvarına 8–10 m. mesafedeki iki dükkânın arasında, kuzeye bakan cephede duvara gömülü vaziyettedir. Tam olarak okunamayan kitabenin, ne tür bir yapıya ait olduğu belli değildir. Ancak üçüncü satırındaki ifadelerden H. 1053 / M. 1643 yılında yapılan bir su yapısına (çeşme) ait olabileceği anlaşılmaktadır. İkinci satırda Muhammed Ağa şeklinde adı geçen şahsın, ilçede bir su yolu ve çeşmeler yaptırdığı bilinen¹²²⁷ Köprülü Mehmed Paşa olabileceği akla gelmektedir.

Mevcut haliyle kabaca ve beş satır halinde celi nesih hatla yaklaşık olarak 0.35 x 0.45 m. ölçüsünde, taş üzerine kabartılarak yazılan kitabenin metni şöyledir: (Foto.511).

"صاحب الخيرات
محمد اغا
قد وقع جريان الماء
في ثلاث و خمسين و الف
سنة ١٠٥٣"

"Sahibu'l-hayrat / Muhammed Ağa / Kad vega'a cereyânü'l-mai / Fi selase ve hamsine ve elf / sene 1053."

VEZİRKÖPRÜ AYŞE HANIM'A AİT BİR SU YAPISIYLA İLGİLİ KİTABE

Kitabe, ilçe merkezinde, Taş Kale Mahallesi'nde, Kale (Ayşe Hatun) Camii'nin batısında, avlu duvarının üzerinde bulunmaktadır (Foto.512). Aşağıda görüleceği üzere kitabeden Ayşe Hanım'ın H. 1077 / M. 1666 – 1667 yılında su ile ilgili -büyük ihtimalle bir çeşme- bir yapı yaptırıp vakfettiği anlaşılmaktadır. İlçedeki benzer diğer çeşmeler için de geçerli olabileceği gibi bu yapının Ayşe Hanım'ın vakfiyelerinde geçen çeşmelerden biri olabilir.¹²²⁸

Mevcut halde yaklaşık olarak 0.45 x 0.20 m. ölçülerindeki mermer levha üzerine, kartuşlar içerisinde iki satır halinde kabartılarak Arapça ve Osmanlıca yazılan sülüs kitabenin alt kesiminin kaybolduğu anlaşılmaktadır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.512).

"قد افاض واسع صاحبة الخيرات و الحسنات عائشه خانم تعملها الله يغفر له
هذالعذب الفرات في سنة الف سبعة و سبعين جعلته فرطا ليوم الدين"

*"Kad efaza vasi'u sahibetu'l-hayrat ve'l-hasenat 'Âişe Hanım te'ammeleha Allahu yuğfer leh
Hazel azbü'l-furât fi sene elf seb'a ve seb'in cu'ilethu faratan li yevmi'd-dîn"*

BAFRA TABAKHANE CAMİİ İNŞA KİTABESİ

Cami, ilçe merkezinde, Tabakhane Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bugün, yıkılan caminin yerinde, biraz büyültülerek yapılmış yeni bir cami bulunmaktadır. Bugünkü caminin harime açılan kapısı üzerindeki kitabede geçen H. 1183 (M. 1769–70) tarihi, caminin inşaa yılına işaret ediyor olmalıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde H.15 Cemaziye'l-ula 1228 / M.1813 tarihli Hazinedârzâde Süleyman Paşa adına düzenlenen vakfiyede, caminin adı geçmektedir.¹²²⁹ Yöreye ilgili bazı yayınlarda yapının, tarihi eserler arasında sayıldığı

¹²²⁷ Konuya Vezirköprü çeşmeleriyle ilgili bahiste daha önce değinmiştik.

¹²²⁸ Konuya Vezirköprü çeşmeleriyle ilgili bahiste daha önce değinmiştik.

¹²²⁹ V.G.M.V.K.A., Haremeyn (4) adlı ve 733 numaralı defterin 41. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı vakfiyede caminin müderrisine ve camiye para vakfı görülmektedir.

görülmektedir.¹²³⁰

Yukarıda da değindiğimiz üzere, caminin harime açılan kapısı üzerinde, duvara gömülü vaziyette, yaklaşık olarak 1.80 x 0.40 m. boyutlarındaki ahşap kitabede, ortada sarı ve yeşil boyalı kartuş içerisinde, celi sülüs hatla Kelime-i Tevhid yazılıdır (Foto.513). Kartuşun sağ kenarında stilize bitkisel bir kompozisyon, sol kenarda ise 1183 tarihi görülür:

"لا اله الا الله محمد رسول الله ١١٨٣"

"Lâilahaillallah Muhammedürresulullah, 1183."

Kitabenin sağında dört, solunda üç rozete yer verilmiştir. Rozetlerin içi muhtelif şekilde, basit çarkıfelek ve yıldız oymalarla bezelidir. Ahşap parçanın kısa kenarları "C" kıvrımlarıyla son bulmaktadır. Yüzeye çekilen kahverengi ve sarı yeşil boyalar, yüzeysel oyulmuş bezeme ve yazının algılanmasını güçleştirmektedir.

LÂDİK SEYYİD ABDULLAH AĞA ÇEŞMESİ İNŞA KİTABESİ

Kitabe ilçenin batısına düşen Şehre Küstü Mahallesi'ndeki Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi'nin içinde bulunduğu duvarlarla çevrili avlu dahilinde, türbeye çıkan patika yolun başında, türbeye yaklaşık 25-30 m. mesafede bulunmaktadır (Foto.514). Vaktiyle Seyyid Ahmed-i Kebir Tekkesi¹²³¹ dahilinde bulunurken, yıkılarak sadece kitabesi kalan çeşmenin kitabesinden, Nuri Efendi'nin oğlu Başçukadar Seyyid Abdullah Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabenin sonunda ebedle H. 1192 / M. 1778 tarihi düşülmüştür. Türbedeki kitabeden, aynı şahsın türbeyi 1778'de yeniletiğine daha önce değinmiştik. Çeşme türbenin yenilediği sırada yapılmış olmalıdır. Kitabede adı "Zihni" şeklinde geçen şahış kitabenin metnini yazan şair olmalıdır.

1.30 x 0.67 m. ölçüsünde mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celi talik hatla ikişerden on satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.514).

"هم أنك باش چوقه داری سید عبد الله آغا / کل کبی نوری افندی زاده دن کل شبنم ایچ
حسبه الله قیلدی شمدی بو آبی روان / افضل الاعمال سقی المادر آکا مقسم؟ ایچ
ایلدی بو چشمه ساری وقف ابناء سبیل / تشنه لب کز مه صلادر هم وضوء ایله هم ایچ
طلمت ابادی طولاشمه ای شپکندر سو بسو / لذت ماءالحیات اولدی بوصوده هم [غم بیمه ایچ]
ذهنیا؟ یاز حج دعاسیله مجوهر تاریخینی / سید عبد الله آغا عیننده آب [حیات ایچ]"

"Hem anın baş çukadarı Seyyid 'Abdullah Ağa / Gül gibi Nuri Efendi-zâde'den gel şebnem iç
Hasbeten lillah kıldı şimdi bu ab-ı revân / Efdalü'l-a'mal sakyü'l-ma'dır ana (maskem?) iç
Eyledi bu çeşme-i sarı vakf-ı ebna-i sebil / Teşne-leb gezme sâla dur hem vuzu' eyle , hem iç
Zulmet-i abadi dolaşma ey süpkender sû be sû / Lezzet-i ma'ül hayat oldu bu suda hem [gam yeme iç]
Zihni ya yaz hac du'asıyla mücevher tarihini / Seyyid 'Abdullah Ağa ayınında ab-ı [hayat iç]"¹²³²

LÂDİK İSİMSİZ BİR YAPI KİTABESİ (SEYYİD ABDULLAH AĞA ÇEŞMESİ İNŞA KİTABESİ)

Kitabe, ilçenin batısına düşen Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunan Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi'nin içinde bulunduğu avlunun şimdiki halde yenilenmiş olan kapısının yanındaki duvarda bulunmaktadır (Foto.515). Kitabe Seyyid Ahmed-i Kebir Türbe ve Tekkesi dahilinde bulunan ve sonradan yıkılan bir yapıya ait olmalıdır. İsim ve tarih geçmemekle birlikte, kitabenin edebi dili, yazı karakteri, ölçüleri ve içeriği, yukarıdaki kitabeye birlikte ve büyük bir ihtimalle aynı çeşme için yazıldığına işaret etmektedir. İlk satırda geçen ifadelerden Sultan I. Abdülhamid dönemine (1774–1789)¹²³³ ait olduğu anlaşılan kitabe, şimdiki yerine sonradan konulmuştur. Aşağıda görüleceği üzere kitabede isim, tarih ve ait olduğu yapıyla ilgili bir kayıt düşülmemesi önceki kitabede

¹²³⁰ S. CEMBELOĞLU, M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 98; *İlimiz Samsun*, s. 52; A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 72; R. GÖKÇEN- O. YALÇIN, *a.g.e.*, s. 70; *Samsun Turizm Envanteri 2002*, s. 108; K. KOPUZ, *a.g.e.*, s. 33.

¹²³¹ Geniş bilgi için Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi bahsine bakılabilir.

¹²³² Şimdi kırk olan köşeli parantez içindeki kesimlerin okunuşu için Yücel'den faydalanılmıştır. Y. YÜCEL, *Bütün Yönleriyle Lâdik*, Samsun, 1987, s. 44.

¹²³³ M. C. BAYSUN, "Abdülhamid I", mad., *İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1979, s.73-76 ; M. AKTEPE, "Abdülhamid I", mad., *T.D.V.İ.A.*, C. I, İstanbul, 1988, s. 213.

kaydedilen hususları tekrardan kaçınıldığına, dolayısıyla her iki kitabenin aynı çeşme üzerinde bulunduğu işaret sayılabilir.¹²³⁴

1.30 x 0.71 m. ölçüsünde mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celi talik hatla ikişerden on satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.515).

"حضرة عبد الحميد خانك دعای دولتك / صو كبی ازبرله طاسی نميله جام جم ایچ
شاه عالم كبی طبعی مائل خیراتدر / ثمریت اوصاف خیراتنی انك هر دم ایچ
ایتدی اسفا چشمه حب الوطن بو بلدی / منبع اجر صلا ایله ایله فلکك حزم ایچ
رمز تجری تحتها لانهار یازسم غم دکل / عین آب جنت اولمشدر مثال آدم ایچ
صاحب الخیرك دعاسی عمرنی ابرا ایوب / اولنده باپمشدم آخریک قبل الجم ایچ"

"Hazret-i 'Abdülhamid Hân'ın du'a-yı devletin / Su gibi ezberle tası nemile cam-ı cem iç
Şah-ı âlem gibi tabi'i mâil hayrâtıdır / Semeriyet evsafı hayrâtını ânın her dem iç
İtdi esfa çeşme-i hubbu'l- vatan bu beldeyi / Menba'ı ecr-i sala ile eyle (kalbin?) hazm iç
Remz tecri tehtaha'l-enhari yazsam gam değil / Aynı âb-ı Cennet olmuştur mîsâl-ı Âdem iç
Şahibu'l-hayrın duası ömrünü ibra idüb / Evvelinde yapmışdım âhirin kable'l-cem iç."

ÇARŞAMBA İHSANİYE (KANARYA) CAMİİ İNŞA KİTABESİ

Cami, ilçe merkezinde, eski "mal pazarı" yanında, Kızılay Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Resmi kayıtlarda "İhsaniye" şeklinde geçen camiyi halk daha çok, "Kanarya" adıyla anmaktadır.¹²³⁵ Şimdiki betonarme caminin yerinde bulunan tarihi camiden, yeni minare kaidesinde bulunan bir kitabe dışında bir şey kalmamıştır. Bazı araştırmalarda, eski caminin Kadı oğlu Ahmet Efendi'nin önderliğinde, halkın yardımlarıyla yapıldığı kaydedilmiş, ancak tarih verilmemiştir.¹²³⁶ Baninin adı, aşağıda tanıtacağımız H. 1229 / M. 1813-14 tarihli kitabede, "Belediye Müfettişi Kadızade Muhammed Efendi" şeklinde geçmektedir. Caminin 1943-44 yıllarında, yörede görülen irili ufaklı depremlerde yıkıldığı anlaşılmaktadır.¹²³⁷

Minare kaidesinde duvara gömülü olup, yaklaşık olarak 0.50 x 0.40 m. ölçüsünde, taş üzerine dört satır halinde yazılan celi sülüs kitabe, Osmanlıcadır (Foto.516). Hat ve istif açısından biraz düşük sayılabilecek kitabe şöyledir:

"اهالیمزك یاردمیله / بانیسى بلدیة مفتشى قاضى زاده محمد افندی
فی ۲۸ سنه ۱۲۲۹"

"Ahalimizin yardımıyla / Banisi Belediye Müfettişi
Kadızade Muhammed Efendi / Fi 28..... sene 1229"¹²³⁸

SAMSUN HACI İSMAİL EFENDİ (ILICA) ÇEŞMESİ İNŞA KİTABESİ

Kitabe, ilçe merkezinde, Cedit Mahallesi'nde, Yüzüncü Yıl Bulvarı'nın kenarındaki küçük bir parkın duvarına yerleştirilmiştir (Foto.517). Kitabesine göre H. 1270 / M. 1853'te İsmail Efendi tarafından yaptırılan ve bilemediğimiz bir tarihte yıkılan çeşmenin vaktiyle, İlica Sokak'ta olduğu anlaşılmaktadır.¹²³⁹

Yaklaşık 0.40 x 0.25 m. ölçüsünde mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celi sülüs hatla üç satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.517).

¹²³⁴ Dikkatle incelendiğinde ölçüleri sadece 3-4 santimetre kadar fark eden kitabelerin satırlarını ayıran cetvellerin şekli birbirinin aynıdır.

¹²³⁵ Mahalle sakinlerinden görüştüğümüz şahıslar, mal pazarına yörede "kanarya" adı verildiğini, yapının adının buradan geldiğini bildirmektedir.

¹²³⁶ CEMBELOĞLU, M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 115; M. TORUN, *a.g.e.*, s. 59. Torun H. 1300 (M. 1882-83) yılında Rıdvan Bey Camii avlusundaki dükkanlardan çıkan yangının süratle genişleyip, kanarya mevkiine kadar ilerlediğini belirtmektedir. M. TORUN, *a.g.e.*, s. 60.

¹²³⁷ Deprem konusunda Bkz. M. TORUN, *a.g.e.*, s. 45. Caminin minare kaidesinin harime açılan kuzey yüzündeki yarısı Latin yarısı Arapça harflerle, mermer yazılan, yeni ve Türkçe bir başka kitabeden, minarenin ikinci defa "Hasan Oğlu Hacı Mafömer" tarafından 10 ağustos 1954'de yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹²³⁸ Kitabenin son satırındaki ay ismi, belirsiz olduğundan okunamamaktadır.

¹²³⁹ A. O. BAŞ vd., *a.g.e.*, s. 54.

"مجدد ايلدى بنا آستانه لى مرحوم سقا
الحاج عثمان اغزاده / السيد الحاج
اسماعيل افنديك خيراتيدر سنه ١٢٧٠"

"Müceddid eyledi bina Asitaneli merhum saka
El Hacı 'Osman Ağazade es-seyyid el hâc
Ismail Efendi'nin hayratıdır. sene 1270"

SAMSUN SULTAN ABDÜLAZİZ (AZİZİYE) NAMAZGÂHİ İNŞA KİTABESİ

Kitabe, İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nin bahçesinde, denize bakan arka cephede, duvar dibinde bulunmaktadır (Foto.518-19). Bahçedeki benzer birçok yazılı ve bezeli taş eser arasında, diğerlerinden biraz daha büyük oluşuyla dikkat çeken kitabenin üzerindeki ifadelerle bakılarak, H. 1280 / M. 1863-64'de Sultan Abdülaziz¹²⁴⁰ tarafından yaptırılan bir yapıya ait olduğu söylenebilir. Yaklaşık 2.25 m. yükseklikte, 0.80 m. eninde ve 0.13 m. kalınlıkta, kenarları plasterlerle hafifçe ileri taşırılan mermer anıt-kitabe, yatay silmelerle üç bölüme ayrılmıştır. Ortadaki büyük panoda, cetvellerle ayrılarak, kabartma celî süslü hatla, altı satır halinde, şu ifadelerle yer verilmiştir:

اثر جليل حضرت سلطان عبد العزيز خان ١٢٨٠
سنة

"Eser-i celi-i / Hazret-i / Sultan / Abdülaziz / Han / sene 1280."

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan, H. 1279 / M. 1862-63 tarihli bir belge¹²⁴¹ kitabenin ait olduğu yapı hakkında fikir vermektedir. Kitabedeki tarihten bir yıl önceye ait belgede geçen "*Samsun'da Çiçeksuuyu Çeşmesi bitişiğindeki namazgâha mermer sütun dikilerek üzerine "Eser-i Celil-i Sultan Abdülaziz Han yazılması"* şeklindeki ifadelerle bakarak, kitabenin, vaktiyle şehirde bulunan ve Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan bir namazgâha ait olması gerektiği anlaşılmaktadır. Belge ve kitabedeki ifadeler birbirinin aynısıdır. Anıt-kitabenin, belgede "sütun" şeklinde tabir edildiği dikkat çekmektedir. Bir araştırmada dolaylı olarak anılan namazgâhın, vaktiyle şehrin kuzeyinde ve sahile yakın bir mevkide olabileceğini düşünmekteyiz.¹²⁴²

Anıt kitabenin üst kesimi, stilize bitkisel dekorla çevrili, kartuş içerisine alınmış Sultan Abdülaziz'e ait bir tuğrayla son bulmaktadır. Alttaki küçük panoda, devrin karakteriyle uyumlu bir başka stilize bitki dekoruna yer verilmiştir. Anıt kitabenin süslemesiz arka yüzü, kabaca traşlanmıştır.

TEKKEKÖY ŞEYH YUSUF ZEYNUDDİN CAMİİ KAPI KANATLARI

Cami ilçe merkezinde, Hükümet Konağı yakınındaki meydanın kible tarafında yer almaktadır. Bugünkü cami yenidir. Cami cemaatinden bazı yaşlılar, caminin dış duvarlarının aynı ölçülerde yenilendiğini belirtmektedir. Yapıda harime geçit veren kapı ve ahşap kanatları haricinde, orijinal bir unsur kalmamıştır. Kanatlardan soldakinin üzerindeki "sene 1281" şeklindeki kitabeye bakarak caminin, M. 1864-65 yılında inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir (Foto. 520). Yöreyle ilgili araştırmalarda anılmayan caminin, ismini aldığı Şeyh Yusuf Zeynuddin'den ve mezarından söz edilmektedir.¹²⁴³ 14. y.y.da yaşadığı bildirilen¹²⁴⁴ Şeyh Yusuf Zeynuddin'in, 1864-65 yılı civarındaki yapıyla bir ilgisi olamayacağı, aynı yerdeki muhtemel bir eski caminin banisi olabileceği anlaşılmaktadır.

¹²⁴⁰ 1830-1876 arasında yaşayan ve 1861-76 arasında saltanat süren Sultan Abdülaziz, Sultan II. Mahmud'un Pertevniyal Valide Sultan'dan olma oğlu olup, Sultan Abdülmecid'in kardeşidir. Şer'i ilimler, Arap dili, mûsiki, hat ve sporla meşgul olan padişah, saltanatı boyunca çeşitli siyasi ve mali buhranlarla karşılaşmıştır. Batılı devletlerin dayattığı çeşitli reform ve yeniliklerle dolu saltanatı boyunca, idari, mali, askeri, hukuk, eğitim, bayındırlık gibi alanlarda, önemli adımlar atılarak bir takım yeni kurumlar tesis edilmiş veya islah edilmiştir. Çırağan ve Beylerbeyi Sarayları başta olmak üzere, çeşitli saray, köşk ve kasırlar, cami ve benzeri önemli yapıların Abdülaziz'in döneminde inşa edildiği bilinmektedir. C. KÜÇÜK, "Abdülaziz" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 1, İstanbul, 1988, s. 179-85.

¹²⁴¹ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 266, g.n. 29.

¹²⁴² "... kuzeyde Namazgâh önünde deniz kıyısında kurulan tabya ..." Bkz. Baki SARISAKAL, ...**İkinci Kitap**, s. 331.

¹²⁴³ Bunlardan bazılarında türbe şeklinde nitelendirilen mezar, caminin içinde bulunduğu mezarlığın, kible tarafındadır. Bugün halkın ziyaretine sahne olan mezar, 1973 yılında yeni baştan yapılmıştır. A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 118.

¹²⁴⁴ Yöreyle ilgili bir araştırmada, Şeyh Yusuf Zeynuddin Anadolu Selçukluları zamanında yaşamış bir İslam büyüğü olduğu, doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle birlikte, 1322 yılında Samsun'da vefat eden kardeşi Şeyh Seyyid Kutbettin'e nazaran bu yıllarda yaşamış olduğu belirtilmektedir. Herhangi bir kaynak gösterilmeksizin, yöredeki rivayetlerden derlendiği anlaşılan tespitlere göre, Şeyh Yusuf Zeynuddin Anadolu'nun fethinden önce, yörede bir tekke kurup, irşat faaliyetlerine başlamıştır. 1285 yılında tekkesinin bulunduğu yerde bir cami yaptırdığı rivayet edilmektedir. Bunun, şimdiki caminin yerinde olduğu düşünülebilir. A. O. BAŞ vd., **a.g.e.**, s. 118. Şeyh Yusuf Zeynuddin'in kardeşi Seyyid Kutbettin'in Samsun'da adını taşıyan, bir camiyle türbeye katalogta yer verdik.

Harime açılan kesme taş işçilikli yuvarlak kemerli kapı açıklığı, son derece sade düzenlenmiş olup, çifte kanatlarının her biri, yekpare ahşaptır. Ortadaki yalın bir biniyle birbirlerine yanaştırılan kanatlar, dövme demir levhalarla sövelere tutturulmuştur. Sağ kanadın ortasında, küçük, dörtgen bir alan üzerinde, oyularak “*sene 1281*” yazılmıştır. Kitabe haricinde büyük ölçüde simetrik düzendeki kanatlarda, yüzeysel oymalar görülür. Bezeme kalın yağlı boya tabakaları altında kalmıştır.

Kanatların alt ve üst kesimlerinde birer yuvarlak pano, ortada ise birer ağaç tasviri yer alır. Birbirine benzeyen, fakat detayları farklı olan panolarda, altı kollu geometrik örgüler görülür. Sağ kanadın üst panosunda, kolların uçlarında geometrik küçük rozetler, aralarda ise ince saplarıyla zarif lâleler yer alır. Sol kanatta lâleler görülmez, rozetler de kolların içinde değil aralarında. Alt panolardan sağdakinde rozetler kol içlerindedir. Ancak aralarda lâle yerine ikili benek benzeri basit bir motif görülür. Soldaki simetriğinde kolların içleri boş olup, rozetler lâle benzeri kavisler içerisine alınmıştır. Kanatların orta kesimindeki ağaç tasvirleri birbirine benzer selvilerdir. Sağdakinin dalları diğerinin aksine aşağıya dönüktür. Ağaçlar tabii görünüşlerine yakın durmakta, yuvarlak panolar ise stilize edilmiştir.

ONDOKUZMAYIS TAŞ KÖPRÜ İNŞA KİTABESİ

Kitabe, ilçe merkezinde, Ondokuzmayıs Mahalle’sinde, belediyeye ait Kültür Çadırı’nın önünde, yeni bir kaide üzerinde bulunmaktadır¹²⁴⁵ (Foto.521). Şimdiki yerine yakınlarda konulduğu anlaşılan kitabenin ait olduğu köprüden bugün eser yoktur. Köprü, kitabesine göre H. 1281 / M. 1864–65 tarihinde inşa edilmiştir. Kitabenin son satırında geçen “*işte bu cısr şeref Engiz*” ifadelerinden köprünün, vaktiyle Samsun Bafra yolu üzerinde Ondokuzmayıs İlçesi yakınlığında bulunduğu, üçüncü satırdaki ifadelerden ise halkın gayretıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁴⁶ Kitabenin yanında görülen yeni metal bir levhadaki açıklamalardan köprünün, Samsun tarafındaki ayağının kalıntılarının yakın zamanlara kadar mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

0. 94 x 1.47 m. boyutlarında ve 0.11 m. kalınlığında, mermer bir levhaya cetvellerle ayrılarak celî talik hatla sekiz satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin, oval dairevi üst kısmında, Sultan Abdülaziz’in¹²⁴⁷ tuğrasına yer verilmiştir (Foto.521). Bu kesimde geç devir batılılaşma modasını yansıtan stilize, bitkisel bir dekor tuğrayı çevrelemektedir. Kitabenin orta yerindeki, çapraz bir hat çizen kırığın, yerine konulması sırasında meydana gelmiş olabileceği tahmin edilebilir. Alt satırında hem rakamlarla 1281 hem de “*Güzel bünyâd olundu işte bu cısr şeref Engiz*” ifadeleriyle ebced usulünde tarih düşülen kitabenin metni, şöyledir:

"بو نهر وزن مقدم کویری موجود اولمیوب دائم / مروریله عبوری هر کسی ایلر ایدی تعجیز
اهالیء حمیت پیشه انشا قبلدیکیم بر جسر / بنای دلکشی بو موقعه اولدی لطافتیز
کچرلر غیری ابنای سبیل اسوده هر سودان / مثال بحر بو نهر اولسه ده پر موج و طوفا لخیز
شیخ اولسه سزاسک مجوهر الوجه تاریخ / کوزل بنیاد اولوندی ایشته بو جسر شرف انکیز / سنه ۱۲۸۱"

"*Bu nehr-i vezn mukaddem köprü mevcud olmayub dâim / Müruruyla 'uburu herkesi eyler idi ta'cîz
Ahâli-i hamiyet pîşe inşâ kıldıkim bir cısr / Bina-yı dilkûşâ bu mevki'a oldu letâfet - rîz
Geçerler gayr-ı ebnâ-i sebîl asude her sudan / Misal - ı bahr bu nehr olsa da pürmevc ü tavfû'l-hayr
Şeyh olsa sezâsın mücevherü'l-vech tarih / Güzel bünyâd olundu işte bu cısr şeref - Engiz / Sene 1281*"

SAMSUN HANÇERLİ CAMİİ MİNARESİ VE İNŞA KİTABESİ

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Cami, şehir merkezinde, adını verdiği Hançerli Mahallesi’nde, Saathane Meydanı’nın yaklaşık 250 m. kuzeybatısında, Necip Bey Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Vaktiyle caminin yanında bir “mezarlık” (belki küçük bir hazire) ve “medrese” olduğu bildirilmektedir.¹²⁴⁸ Ancak bunlardan bugün bir iz mevcut değildir. 1939 depreminde minaresi haricinde yıkılan caminin, 1943’de yeniden inşa edildiği bilinmektedir.¹²⁴⁹ Minare kaidesinin kuzeye bakan yüzünde, duvara gömülü vaziyette, dikkörtgen

¹²⁴⁵ Mahalle sakinlerinden kitabenin bundan önce saat kulesinin bitişiğinde olduğunu, on yıl kadar önce yol yapımı sırasında şimdiki yerine taşındığını öğrendik.

¹²⁴⁶ İlçe eskiden halen kullanıldığı üzere “Engiz” şeklinde anılmaktaydı.

¹²⁴⁷ Sultan Abdülaziz’in 1861–76 yıllarında saltanatta bulunduğu bilinmektedir. Bkz. C. KÜÇÜK, “Abdülaziz” mad., T.D.V.İ.A., C. 1, İstanbul, 1988, s. 179.

¹²⁴⁸ O. KÖSE, “Samsun’da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)”, s. 269.

¹²⁴⁹ B. SARISAKAL, ... İkinci Kitap, s. 346.

kartuşlara ayrılmış, ikişerden yedi sıra halinde on dört satırlık, talik hatla yazılan Osmanlıca bir kitabe yer alır. 0. 94 x 54 m. ölçülerinde, mermer kitabenin¹²⁵⁰ metni şöyledir: (Foto.522).

"خنجرلى جامعى صاحب تمسك / قبرينى پور نور رحمة ايليه ربي مجيد.
ازقضايا احراق كبيرده بونجه جوامع بو دخى / محترك اولوب جماعه قالمشيد نا اميد.
اقامتى در عليه فى الاصل بافره لى شهرتى شهياز زاده / باتى ثالث اولوب اول ذات سعيد.
حسبة الله فوقانى اوله رق ايلدى بنا / كى صاحب ما سوادن قلبن ايتسون حق مظهر جديد.
موقعده اتدى همت حاجى حافظ محترم / حق مصون ايتسون ريادن عمرينى قيلسون مزيد
نظام حسن سعييله تمام اولدي بى قصور / حرف جوهر دار ايله تاريخينى يازدم مفيد.
ايلسون الله احسان اجرينى روز معاد / اول غنى محمد رشيد قيلدى بو جايى فريد ١٢٨٨"

*"Hançerli Camii banisi sahib-i temessül / Kabrini pûr nûr-ı rahmet eyleye Rabbi Mecîd
Ez-kazaya ihrâk-ı kebirde bunca cevami' bu dahi / Muhterik olub cema'at kalmıştı nâ-ümid.
İkameti der-i 'aliye fil-asl Bafralı şöhreti Şehbâzzâde / Bani-i sâlis olub ol zatı Sa'id.
Hasbeten lillah fevkâni olarak eyledi bina / Ki sahib-i mâsivâdan kalbin itsûn Hak mazhar-ı cedîd
Mevkiinde itdi himmet Hacı Hâfız muhterem / Hak masûn itsun riyâdan ömrünü kılsın mezîd
Nizâm-ı hüsni sa'yile tamam oldu bî-kusûr / Harf-i cevherdâr ile tarihini yazdım müfîd.
Eylesun Allah ihsân ecrini rûz-i me'ad / Ol gani Mehmed Reşîd kıldı bu cây-ı ferîd 1288"*

Kitabeden yapıyı üçüncü bani olarak Mehmed Reşid'in¹²⁵¹ H. Gurrei Ramazan 1228 / M. Kasım 1871'de yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mimar, Bafralı Şehbâz-zâde'dir. Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa'ya ait¹²⁵² H. 15 Zilhicce 1251 / M. Mart 1836 tarihli bir vakfiyeden, bundan önce caminin Abdullah Paşa tarafından müceddeden / yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁵³ Vakfiye tarihine bakarak 1836 yılı civarında yeniden yapılmış olduğunu tahmin ettiğimiz caminin, 1869 yılındaki büyük yangında yandığı anlaşılmaktadır.¹²⁵⁴ Yukarıdaki vakfiyeden yapının bitişiğinde, içinde bir kütüphaneye yer verilen, on iki hücreli bir medrese yer aldığı anlaşılmaktadır.¹²⁵⁵ 1910'da caminin şamdanlarıyla ilgili bir vakif kaydı tespit edebildik.¹²⁵⁶ Bundan ayrı olarak camiye H. 1329 / M. 1911 yılında, Kırbaç (Kırbaç) Ali adlı bir şahsın vakıfları olduğu belirtilmektedir.¹²⁵⁷ 1830 - 1861 yılları arasında eski camiye yapılan çeşitli vakıflar görülmektedir.¹²⁵⁸

Mehmed Reşid'in M. 1871 yılında yaptırdığı caminin 1938 depreminde yıkıldığı ve aynı yerde daha büyük olarak, tekrar inşa edildiği belirtilmektedir.¹²⁵⁹ Bugünkü caminin son cemaat yeri üzerinde yer alan yeni harflerle yazılı 1943 tarihi, harimin yapılışına işaret ettiği, betonarme son cemaat yerinin 1964-65'de yaptırıldığı bildirilmektedir.¹²⁶⁰ Caminin yanında bulunan eski bir "mezarlığın" yol açılması sırasında 19. yüzyılda kaldırıldığı kaydedilmektedir.¹²⁶¹

¹²⁵⁰ Kitabe daha önce yayınlanmıştır. İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", s. 265.

¹²⁵¹ Mehmed Reşid hakkında tarihi kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edemedik.

¹²⁵² Hazinedârzâde namıyla anılan Abdullah Paşa'nın, Hazinedar Süleyman Paşa'nın oğlu olduğu, kapıcıbaşı ve Canik muhassıllığından sonra vezirlik verilerek Trabzon valiliğininde bulunduğu 1846'da azledildiği ve aynı yıl vefat edip İstanbul'da Bostan İskelesi'nde defnedildiği bilinmektedir (Mehmed Süreyya, "Abdullah Paşa (Hazinedârzâde)" mad., a.g.e., C. 1, s. 81). Paşanın yukarıdaki vakfiyesinden Samsun'da "müceddeden" altı çeşme, birer mescit ve mektep yaptırdığı anlaşılmaktadır. Trabzon'da 1844 tarihli güzel bir çeşmesi bulunan (M. YÜKSEL, **Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler**, C. 1, Trabzon, 2000, s. 190-96; Ö. KAHRIMAN, **Trabzon'da Türk Devri Mimari Eserleri**, A.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003, s. 207) paşanın Samsun ve Çarşamba'da günümüze gelemeyen ve kendi adıyla anılan birer cami yaptırdığı bilinmektedir (B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 309, 341; M. GOLOĞLU, a.g.e., s. 121; M. TORUN, a.g.e., s. 59). Paşanın Samsun'da H. 1264 / M. 1847-48 yılında yaptırdığı çeşmenin 1930'da belediye tarafından yıktırıldığı bilinmektedir. B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 328. Çeşmenin resmi ve inşa kitabesinin metni için belirtilen kitabın 336-37. sayfalarına bakılabilir. Paşanın Samsun yakınlarında bir saray yaptırdığı ("Kocadağ Sarayı"), bu mevkiide bulunan bir suyu ("Abdullah Paşa Suyu / Kocadağ Suyu") şehre getirdiği, Cumhuriyete kadar faal olan bir kütüphane kurduğu bildirilmektedir. Bkz. M. E. YOLALICI, **Samsun Eşrafından Hazinedârzâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi**, Samsun, 1987, s. 15.

¹²⁵³ V.G.M.V.K.A.nde 733 numaralı defterin 110. sayfa ve 69. sırasında kayıtlı vakfiyede "Samsun Kasabasında Hançerli Mahallesinde müceddeden bina ve inşa eyledikleri camii şerifin" şeklinde geçen caminin imam, hatip, müezzin, ferraş ve kayyımı ile ilgili hizmet ve ücret düzenlemeleri serdedilmiştir.

¹²⁵⁴ Yangının başlaması ve seyriyle ilgili olarak bkz. L. TEKİN, "60 Sene Evvelki Samsun", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C. 2, s. 13, 1936, s. 29. B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 81; d.n. 278, g.n. 99'da bulunan H.1280 /M. 1863-64 tarihli iki ayrı belgeden yapının bu tarihte yanmış bir halde olduğu ve tamirinin plânlandığı anlaşılmaktadır.

¹²⁵⁵ Aynı vakfiyede geçen "camii mezkure ittisalinde on iki adet hücreden ibaret medresenin..., medrese-i mezkurede kâin kütüphaneye..." şeklindeki ifadelerden ve devamındaki cümlelerden, medrese içinde bulunan, kitap dolabından ibaret bir kütüphanenin varlığı anlaşılmaktadır. Medresenin camiyle birlikte inşa edilip edilmediği belli değildir.

¹²⁵⁶ V.G.M.V.K.A.nde Müceddet Anadolu (26) adlı ve 611 numaralı defterin 42. sayfası 25. sırasında kayıtlı, H. 11 Sefer 1328 / M. 12 Şubat 1910 tarihli, Hacı Bekir kızı Hacı Akça Mustafa karısı Fatma Hatun'a ait vakfiye.

¹²⁵⁷ İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", s. 260.

¹²⁵⁸ M. BEŞİRLİ, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", s. 482-83. Araştırmada kaydedilen vakıfların; caminin imam, müezzin, devirhan, ferraş, gibi görevlileri ile camide, Kur'an-ı Kerim okutulması, kandil yakılmasıyla ilgili oldukları görülmektedir.

¹²⁵⁹ İ. TERZİ, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", s. 260. Ayrıca bkz. M. OKUDAN, a.g.t., s. 26-28.

¹²⁶⁰ A. KAYIKÇI, **Samsun'da Kültür-Sanat**, C.1, s. 101.

¹²⁶¹ B. SARISAKAL, ... **İkinci Kitap**, s. 132,345.

1871 yılındaki yapıdan günümüze ulaşan tek unsur, minaredir (Foto.523). Caminin kuzeybatı köşesinde bulunan minareye, harimden yuvarlak kemerli bir kapıyla ulaşılmaktadır. 7.80 m. kadar yükselen ve taş ile birlikte yer yer tuğlanın da görüldüğü kare şeklindeki kaideden yukarısı, düzgün kesme taş işçiliğindedir. Alemle birlikte takriben 25 m.ye kadar yükselen minarenin, taş bir silmeyle son bulan kaidesi üzerinde, soğanvari bir papuçluk yer alır. Nispeten kısa tutulan papuçluğun üstündeki bir bilezikle son bulan gövdede, ince uzun dikdörtgen şeklinde mazgal açıklıklara yer verilmiştir. Şerefe altlığındaki konsolsu çıkıntılara işlenen stilize palmetler arasında, küçük askı çelenkler ve plastik, yuvarlak biçimli bir dekor görülmektedir (Foto.524). Bunun üstünde üst üste bindirilen silmeler ve sekizgen korkuluk yer alır. Düzgün kesme taş işçilikli korkulukta, yüzeyden hafifçe taşınan kartuşlara yer verilmiştir. Hafif kısa tutulan silindirik petekten sonra minare, armudi taş bir külah ve alemle son bulmaktadır.

BAFRA NUR-İ İBRAHİM CAMİİ İNŞA KİTABESİ

Cami, ilçe merkezinde, Hacımabi Mahallesi'nde, "bedestenin" yanbaşıda bulunmaktadır. Yıkılan caminin yerinde, bugün yeni bir cami bulunmaktadır. Yakın zamanlara kadar caminin yeni minare kaidesinde bulunan ancak sonradan yerinden sökülerek imam odasında konulan kitabeye göre, eski cami H. 1303 / M. 1885 yılında, İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. Kitabeden, İbrahim Bey'in yaptırdığı caminin, Hazinedârzâde Namdaş Ahmed Mürsel Paşa tarafından daha evvel yaptırılıp, bilahare yanan eski bir caminin yerine yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde "Hazinedârzâde Hacı Ahmed Paşa bin Ali Bey" adına düzenlenmiş H. Ramazan 1262 / M. Ağustos 1846 tarihli Arapça vakfiyeden¹²⁶² Hazinedârzâde Ahmed Paşa'nın eski caminin banisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu, inşa kitabesinde İbrahim Bey'den önceki bani olarak gösterilen isimle aynıdır.¹²⁶³ 1885 yılında inşa edilen caminin banisi olan İbrahim Bey'in Mecelle'yi Şur'a kâtipliği yaptığı, caminin eski minaresinin ahşap olduğu bildirilmektedir.¹²⁶⁴

Yeni caminin harime açılan kapısı yanında, minarenin kapı açıklığı üstünde, duvara gömülü kitabe, 0.53 x 0.52 m. ölçülerindedir. Kartuşlar içerisine alınarak, ikişerden beş sıra halinde on satırlık nesih hatla, taş üzerine yazılan Osmanlıca kitabenin, yüzeyden kabartılan harfleri, siyah yağlı boyalıdır. Kitabenin metni şöyledir: (Foto.525).

"نامداش احمد مرسل او پاشاي كريم / كيم خزينه دار زاده دينيلور ايدى آكا
يافره ده وقتيله يابديرمش ايكن بو جامعي/بر زمان صكره يانوب قالمشدي بي صيت صدا
نجلى شورى كاتب اوراقى ابراهيم بك/كورمدى لايق كه بويله بر اثر اولسون هبا
قبلى اول خير الخلف احباى خيره بذل مال/سعى مشكور و ماجور ايدو ذات كبريا
سعيد يازواره تبشيرا ديدم تاريخ تام/مترده بيت اللهى ابراهيم بك ايتدى بنا ۱۳۰۳"

*"Namdaş Ahmed Mürsel Paşayı Kerim / Kim hazinedârzâde deniliyor idi ana
Bafra'da vaktiyle yaptırmış iken bu cami'i / Bir zaman sonra yanup kalmıştı bi sit-u sada
Neclî servi kâtip evrakı İbrahim Bey / Görmedi lâıyk ki böyle bir eser olsun heba
Kıldı evvel hayrül halef ihya-yı hayra bezlü mâl/ Sa'yi meşkur ve me'cur ide zâtı Kibriyâ
Sa'id yazvare tebşiran didim tarihi tam / mıserde beytullahı İbrahim Bey itti bina 1303"*

Kitabenin alt satırlarındaki ifadeler, rakamın haricinde, ebced ile de tarih düşüldüğünü göstermektedir.

SAMSUN HAMİDİYE ÇEŞMESİ İNŞA KİTABESİ

İlkadım (Merkez) İlçesi merkezinde, Hançerli Mahallesi sınırlarında, eski şehir stadyumunu yanında, bulunan Alemadarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi'nin üzerine sonradan konulan kitabeyi "Samsun Alemadarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi" başlığı altında tanıtmış idik.

¹²⁶² V.G.M.V.K.A., 581 numaralı defterin 275. sayfasında 278.sırada kayıtlı vakfiye. Caminin bulunduğu muhitin "Tütün Pazarı" şeklinde geçtiği, vakfiyede baninin caminin hatibi, baş imamı, ikinci imamı, baş müezzini (serraçlıkla beraber), ikinci müezzini (ferraşlıkla beraber), ve karisi (Kur'an okuyucu), ve kürsü şeyhinin günlük vazifelere ilaveten, belli miktarlarda Kur'an okumaları ve ücretleri mukabilinde görev icrası şart koşulmuş, caminin elli dört kandiline yağ alınması, yapının önündeki su yolunun tamiri, camiye bal mumu, hasır yaygı vb. mefruşatına dair düzenlemeler sıralanmıştır. Vakfiyede ayrıca, "Bafra kasabasının pazarı ortasında kâin Atik Cami-i Kebir"e balmumu alınmasıyla ilgili bir başka kayıt vardır. Bu cami bugünkü Ulu Camii olmalıdır. Vakfiye ile ilgili detaylı bilgi için bkz. M. OKUDAN, a.g.t., s.53-55.

¹²⁶³ Böylece iki vesikanın birbirini teyit ettiği görülmektedir.

¹²⁶⁴ S. CEMBELOĞLU- M. CEMBELOĞLU, *Samsun İli ...*, s. 97.

BAFRA ARASTASI KAPILARI

Yapı, Hacınabi Mahallesi'nde, Tekel ve Nur-i İbrahim Caddeleri üzerinde bulunmaktadır. Samsun ve Çarşamba Arastalarında olduğu gibi, bedesten olarak anılan yapı aslında, klasik bedesten yapılarına uymamaktadır. Arada bulunan sokaklarla birbirinden ayrılmış dükkân dizilerinden oluşan yapı, mekân düzeni itibariyle arasta tanımına uygun düşmektedir. İnşa kitabesi bulunmayan yapının, günümüze ulaşan kapılarının mimari üslubu, geç Osmanlı devrine işaret etmektedir. Nitekim yöreyle ilgili yayınların bir kısmında yapıdan, geç Osmanlı yapısı olarak söz edilmektedir.¹²⁶⁵ Kapıların birinde görülen üçgen alınlık ve hepsinde görülen kemer sorgucu gibi detaylar, yapının 19. yy.da yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.¹²⁶⁶ Bilinçsiz onarım ve eklemelerle dükkânların orijinalliği büyük ölçüde bozulmuştur. Mevcut haliyle doğu-batı doğrultusunda 38.50 m., kuzey-güney yönünde 32.00 m. ölçülerinde bir alana oturan arasta dükkânlarının sokak kenarlarında simetrik düzende sıralandığı anlaşılmaktadır. Yapının mevcut dört kapısı, orijinalliğini büyük ölçüde korumaktadır.

Kuzeydoğuya bakan kapı, diğerleri için de geçerli olduğu üzere, iç ve dışta sıvayla kaplı kapı, yalın bir kesme taş işçiliği göstermektedir. 3.30 m. genişlikteki basit kemerli açıklıktan oluşan kapının üstü, profilli bir kornişle son bulmaktadır (Foto.526). Kapının üzengi hizasındaki basit profiller ve hafifçe ileriye taşınan sorguç dışında, herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Kapının arastaya açılan iç yüzü diğerleri gibi sadedir. Kuzeybatı ve güneydoğudaki kapılar ölçü, mimari ifade ve işçilik bakımından birincinin aynıdır. Güneybatıdaki geniş, yayvan kemerli kapının öncelilerden tek farkı, üçgen alınlıkla son bulmasıdır (Foto.527). Korniş, ortada yükselerek üçgen şekli çizmektedir.

HAVZA İSİMSİZ ÇEŞME KİTABESİ

Kitabe, ilçe merkezinde, tarihi kaplıcalara çıkan yol üzerinde bulunmaktadır. Bugün yenilenen bir çeşme üzerinde bulunan kitabenin, ait olduğunu sandığımız çeşme hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Kitabeden çeşmenin H. 1319 / M. 1901-02'de yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede bani ismi geçmez. Kitabe metninin yazarı "Hilmi"dir.

Yaklaşık 0.45 x 0.40 m. ölçüsünde, mermer levhaya cetvellerle ayrılarak celî sülüs hatla beş satır halinde yazılan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.528).

"توجه قيل برادر حقه دائم تارك خواب اول / بو بر دار فنادر عارف ايسك خيره ارباب اول
كوروب بو خيرى عطشانه اراركن كلدي ... تاريخ / كتوردي سيفيزاده لر كوزل صوايچ صفى ياب اول
ماضيونه فاتحه احسان اوله ١٣١٩ / محرر حلمي غفر ذنوبه"

"Teveccüh kıl birader hakka daim tarik hâb ol / Bu bir dar-ı fenâdır 'arif isen hayra erbab ol
Görüp bu hayrı 'atşânâ ararken geldi bir tarih / Getürdi seyfizâdeler güzel sevayîç safayâb ol
Maziyna fatiha ihsan ola 1319 / Muharrir Hilmi gafere zunubihî"

VEZİRKÖPRÜ SAAT KULESİ İNŞA KİTABESİ

Kitabe, ilçe merkezinde, Fazıl Ahmed Paşa Medresesi'nin 50 m. kadar batısındaki meydanda yer alan saat kulesinin kaidesine bulunmaktadır. 1939 depreminde yıkıldıktan¹²⁶⁷ sonra yeniden yapılan tarihi saat kulesinin sekizgen kaidesinin kuzeye bakan yüzünde, kapı açıklığının üstünde bulunan kitabeye göre saat kulesi, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatında, Sivas Valisi Reşit Akif Paşa döneminde, Kaymakam Ahmed Reşid Efendi

¹²⁶⁵ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 75; **Samsun Turizm Envanteri 2002**, s. 108; K. KOPUZ, a.g.e., s. 33. Yapıya ait tescil fişinde de aynı tarih verilmektedir. V.G.M.V.K.A. 55.03.01/8 numaralı dosyadaki V.E.E.F. Yukarıdaki tarihleri için, araştırmalarda bir kaynak gösterilmemiştir.

¹²⁶⁶ Arasta kapıları aynı yüzyıla tarihlediğimiz Samsun Hazine-dârâde Süleyman Paşa Arastası'nın kapılarıyla olan benzerlik de dikkat çekicidir.

¹²⁶⁷ A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 13; K. E. UYKUCU, **Bölgemiz Karadeniz İl ve İlçeleri, Orta Karadeniz Bölümü Amasya Çorum Tokat Ordu Samsun**, İstanbul, 1978, s.173. Uykucu 1939 depreminde tehlikeli bir şekilde çatlayan kulenin "bayındırlık Samsun müdürlüğünün" raporu üzerine yıktırıldığını ve "muhafaza edilen kaidesi üzerine yeniden yapıldığını" belirtmektedir.

tarafından “R. 21 Eylül 1322, H. 16 Şaban 1324” (4 Ekim 1906) tarihinde yaptırılmıştır.¹²⁶⁸ H. Acun’un 1994 yılında yayınlanan bir kitabında, kitabenin üstünde kısmen tahrip olmuş, Latin harflerle yazılmış yeni bir yazıt görülmektedir. Sıva üzerine yazılan ve günümüze ulaşamayan kitabenin okunabilen kesimlerinden¹²⁶⁹ kulenin, 1959’da yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.

0.72 x 0.38 m. ölçülerindeki mermer levha üzerine, kartuşlar içerisinde, ikişerden dört sıra ve sekiz satır halinde, sülüs harflerle kabartılarak yazılan ve kısmen tahrip olan Osmanlıca kitabenin metni şöyledir: (Foto.529).

”اشيو ساعة قوله سى [عالم نعمة پادشاه معظم] شوكتلو
عبد الحميد خان ثانى افنديمى حضرتلرينك زمانده انشا ايديلى
و اعظم وزراي عليه دن دولتو
رشيد عاكف پا شا حضرتلرينك سيواس ولايتى واليلىعنده
قائماقام قضا احمد رشدى افنديك
هم عمران پرورسيه توسيعا وجوده كتير يلمشدر
فى ١٢ ايلول سنة ١٣٢٤
فى ١٦ شعبان المعظم سنة ١٣٢٢”

“İş bu sa’at kulesi [Alem-i nimet-i padişah-ı muazzam] ¹²⁷⁰şevketlu / Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz hazretlerinin zamanında inşa edildi
Ve e’azım vüzerayı devlet-i aliyyeden devletlû / Reşid Akif Paşa Hazretlerinin Sivas Vilâyeti Valiliğinde Kaymakam-ı kaza Ahmed Rüşdü Efendi’nin / Himem-i ‘umran peruresiyle tevsî’an vücuda getirilmiştir
Fi 16 Şa’ban el muazzam sene 1324 / Fi 12 Eylül sene 1322” ¹²⁷¹

HAVZA - MISMILAĞAÇ KÖYÜ CAMİİ İNŞA KİTABESİ MİNBERİ KAPI KANATLARI VE TAVAN GÖBEĞİ

Cami, Havza’nın 5 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Mısımlağaç Köyü’nde bulunmaktadır. Köy halkından, 1978 yılında yapılan yeni caminin yerinde bulunan eskisinin çatıyla örtülü küçük bir cami olduğunu öğrendik. Eski camiye ait bir inşa kitabesi, harim kapı kanatları, minber ve tavan göbeği günümüze ulaşmıştır. Kitabeden caminin köy halkı tarafından H. 1326 / M. 1908’de yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kitabenin sonunda “*harrere Hilmi el fakir zünubihi*” şeklinde adı geçen Hilmi’nin, kitabeyi hak eden usta, hattat veya daha kuvvetli ihtimal olarak, kitabe metninin yazarı olabileceği anlaşılmaktadır. Bu isim, Havza’daki 1319/1901-02 tarihli isimsiz çeşmenin kitabesinde de geçmektedir.

Caminin kuzey avlu kapısının sol yanında, avlu duvarı üzerinde, kuzeye bakan taş kitabe, yaklaşık olarak 11.5 x 60 m. ölçülerindedir. İnce silmelerle çevrili, kartuşlar içerisine alınarak, dört satır halinde talik hatla yazılan Osmanlıca kitabe şöyledir: (Foto.530).

جمع اولوب بر یرده اهل قرية مسمل اعاج نقد همت جمع ایدوب بو جامیه بالا هم تام
جوب چاتان مالک صاتان جانک آتان واران قاتان تا ابد ماجور اولان بل غرات والاتح
تاش دیکر کریر اولان میدان خیره یوکی سیدالله سعیم الی یوم القیام
الدى بیك اوجیوز یکر می التیده با عون حق صدقیا تاریخ تجدید ... تمام
حرر حلمی یغفر ذنوبه”

“Cem olup bir yerde ehli karye-i Mısımlağaç nakdi himmet cem idüp bu cami’a bâl-ı ihtimam
Çöp çatan malın satan canın atan varan katan ta ebed me’cur olan bi’l-gurrati ve’l-ittihaz
Taş diğer kerbez olan meydan hayra yok ki şeyyedallah sa’ahum ile yevmi’l-kıyam
Oldu bin üç yüz yirmi altıda ba ‘avn-i (yardım) hâk sıdkıya tarihi tecdid... tamam

¹²⁶⁸ Acun kitabelere göre yapının 1906-08 arasında yaptırıldığını belirtmektedir. H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara, 1994, s. 38; H. ACUN, “Az Bilinen Saat Kulelerimiz”, **İlgi**, S. 68, İstanbul, 1992, s. 31. Kitabede tarihin hicri ve rumi olarak iki şekilde yazıldığı görülmektedir.

¹²⁶⁹ Resimden okunabildiği kadarıyla kitabe “... zelzelesinde yıkılan saat kulesini hayırsever V. Köprülü ... yardı... ile Bafralı sanat... .. yapmıştır. 1959” Bkz. H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, resim 61 (sayfa numarası verilmemiş).

¹²⁷⁰ Köşeli parantez içindeki kesimler Uykucu’dan alınmıştır. K. E. UYKUCU, **a.g.e.**, s. 173.

¹²⁷¹ Kitabenin okunuşunda Acun ve Uykucu’dan yararlanılmıştır. H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, s. 37; K. E. UYKUCU, **a.g.e.**, s. 173.) Kitabenin ikinci satırında saat kulesinin Sultan II. Abdülhamid zamanında inşa edildiği belirtilirken, altıncı satırında genişletildiği bildirilmektedir (tevsî’an: genişletme, genişletilme. Bkz. F. DEVELLİOĞLU, **a.g.e.**, s. 1103). Birbirine çelişir gibi görünen bu durum halkın arasında kuleyi Köprülüler’in yaptırdığı şeklindeki rivayeti akla getirtmektedir. Saat kulelerinin Osmanlı şehirlerinde XVII. yüzyılın sonlarında görülmeye başladığı (H. ACUN, **Anadolu Saat Kuleleri**, s. 5-6) düşünülürse rivayetin ciddiyle karşılanması gereği ortaya çıkmaktadır.

Harrare Hilmi yuğfer zunubehu”

Kitabenin yanındaki avlu kapısının çifte kanatları, eski camiye aittir. Dövme demir çivilerle meşe dikmelere oturtulan ahşap kanatların üst kesimi, basık kemerli forma uydurulmuştur (Foto.531). Simetrik düzende, sekiz panoya ayrılarak bezenen dikdörtgen panoları ayıran geniş kayıtlar sade bırakılmıştır. Ceviz ağacından çakma usulüyle yapılan kanatlar, yuvarlak satırlı oymalarla bezelidir. İnce bir ahşap boyasıyla kaplanan kanatların, onarım görmeden günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Yer yer ince çatlak ve pürüzlerin görüldüğü kanatlar, küçük çaplı bir bakımla, uzun yıllar saklanabilir vaziyettedir.

Küçük, dörtgen dizileriyle bezeli bir biniyle ayrılan kanatların üst panolarında, stilize bitkisel motiflerle çevrili bir Kelime-i Tevhid kitabesi yer alır. Kitabeye; yarısı sağ, diğer yarısı soldaki kanat üzerine, kabartılarak sülüs hatla yazılmıştır. Bunların altındaki panolarda dörtgen çerçeveler içerisinde, kaidesiyle birlikte vazö benzeri bir kaptan çıkan, stilize bitkisel bir kompozisyon yer alır. Altı yapraklı çiçeklerin görüldüğü kompozisyonun köşeleri, stilize yapraklarla doldurulmuştur. Bunların altındaki panolar küçük olup, yatık dikdörtgen şeklindedir. Stilize yaprak dizisiyle sarılan panonun ortasında, yuvarlak bir halkaya geçip, iki yana yönelen yaprak kıvrımları görülmektedir. Alt panoların ortasında, küçük dairelerle kuşatılan, on iki kollu dairevi bir kompozisyon yer alır. Bunun alt ve üstünde, ortası düğümlü fiyonklara yer verilmiştir.

Bugün yeni caminin içinde bulunan, köşk ve yukarısı günümüze ulaşamayan minber, cevizden çakma tekniğinde inşa edilmiştir (Foto.532). Bu kesim ile köşk altının girişindeki bölüm, sonradan yapılarak minber büyütülmüştür. Minberin batı yüzü de sonradan elden geçirilmiştir. Orijinalde sade olan bu yüze¹²⁷² eski caminin tavan göbeği yerleştirilmiştir. Göbeğin etrafındaki dört küçük panonun, tavana aidiyeti belli değilse de, tavan göbeğiyle olan benzerlikleri bu ihtimali akla getirmektedir. Minber, yuvarlak satırlı ve ajurlarla bezelenmiştir. Kapı kanatları bulunmayan minberin, kapı tacında, yüzeyin oyularak kabartılması suretiyle, tek satırlık sülüs hatla yazılmış, Arapça bir hadis ve tarih kitabesi bulunmaktadır. Kaş kemer şekli verilerek, ortasında ay-yıldız motifi, sol alt köşesinde Bahri(?)¹²⁷³ şeklinde bir sanatkar imzasına yer verilen kitabe şöyledir: (Foto.533).

"قال النبي صل الله تعالى عليه و سلم ١٣٣٠
رأس الحكمة مخافة الله"

"1330

*Kale'n-Nebiyu sallallahu Te'ala aleyhi ve selem
Ra'sul hikmeti mehâfetullah”*

Kitabeden minberin Bahri (?) adlı bir usta tarafından H. 1330 / M. 1912 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Minber kapı dikmeleri boğumlu, profiller ve stilize yapraklarla bezelidir. Kapı tacında, kitabe çevresinde, ajurlu bitkisel kıvrımlar ve tepede bir hilâl yer alır. Tacın iki yanı, ay-yıldızlı madeni alemlerle son bulan, minyatür minarelerle bezelidir. Alt ve üstte birer bilezikle sınırlanan gövde, kübik kaide ve korkuluklarla çevrili şerefesiyle minareler Sivrikese Camii minberinde gördüklerimizin benzeridir (Foto.533). Süpürgelik dikine dikdörtgen altı panoya ayrılarak simetrik düzende, stilize bitkisel kompozisyonlarla bezenmiştir (Foto.534). Panonun altında iç içe geçmiş daireler görülür. Bunun üstünde küçük bir dairenin başladığı, iki yana “S” şeklinde kıvrılarak çıkan stilize iri yapraklar yer alır. Panoları tespih dizisini andıran şerit şeklinde silmelerle birbirinden ayrılmıştır. Bunun benzeri, minberin diğer kesimlerinde de görülür. Süpürgeliğin üstünde, aynalığı üç yönden kuşatan, ortada bağlanmış kenger yapraklarının kompoze edildiği bir bordür görülmektedir (Foto.535-36). Dört parçadan oluşan aynalığın ortasında bir üçgenin içine yerleştirilen yuvarlak bir pano yer alır (Foto.536). Pano, beş yapraklı rozet şeklinde bir çiçekle, bunu saran kıvrım ve yapraklardan oluşur. Köşelerdeki üçgen boşluklardan birinde hilâl, diğer ikisinde ay yıldız motifi kabartılmıştır. Yıldızların uçları ışık demetleri şeklindedir (Foto.537).

Aynalığın merkezindeki üçgeni saran geniş bordürler, son derece zarif, stilize edilmiş asma ve üzüm salkımlarıyla bezelidir (Foto.536). Üzüm salkımları arasında ince damarları ve kenar fırfırlarıyla işlenmiş zarif, stilize yapraklara yer verilmiştir. Asma dalları, alt bordürün ortasındaki profilli kaidesi, stilize yapraklarla bezeli gövdesiyle beliren bir vazodan çıkmaktadır. Korkulukta, altta aynalığı çeviren daha önce tanıtılan bordür, bunun üstünde yan yana dizilmiş küçük dairelerden oluşan bir dizi yer alır (Foto.538). Dairelerin arasından çıkan stilize yaprakların yarıya yakını kırılmıştır. Günümüze ulaşamayan köşkün durumunu bilemiyoruz. Köşk altında farklı şekillerde bezenmiş dört pano ve bir çekmece yer alır (Foto.536,538). Üstteki panoda daha önce gördüğümüz şekilde iç içe halkalı daireler arasında stilize yapraklar ve iki çiçek motifi görülür. Hatayî tarzda, cepheden işlenen çiçekler gayet zariftir. Ortada daire içine alınmış aynalı celi sülüs hatla “*Muhammed*” yazılıdır. Alttaki panoda profilli kaidesi üzerinde, gövdesi stilize yapraklarla bezeli, karnı şişkin, ağzı hafifçe darala bir vazö ve bundan çıkan stilize bitki motiflerine yer verilmiştir (Foto.539). Çekmece yanlarda, bir ortada bağla sır sırta verilmiş “C” motifleri, ortada ise altı yapraklı bir çiçek görülür (Foto.540). Çiçeğin ortasına metal halkalı bir plaka yerleştirilmiştir. Bunun altındaki dikdörtgen panoda, hasır örgü kompozisyonu işlenmiştir (Foto.540). En

¹²⁷² Batı yüzün sade oluşuna bakılırsa, minberin vaktiyle, yıkılan caminin kible duvarının batı köşesinde, duvara dayalı olarak konumlandırıldığı düşünülebilir.

¹²⁷³ İsim olabileceğini düşündüğümüz ifade tam belli değildir.

alttaki panonun ortası, daire şeklinde boşaltılmıştır. Minberin batıya bakan yüzünde, sonradan eklenen parçalarda, düz yüzeye kazıma yoluyla işlenmiş, iç içe büyüklü küçüklü daireler işlenmiştir. Bunlar orijinal bezemeye yakışmayan basit unsurlardır.

Köy halkı minberin batı yüzündeki bezemeli beş parçadan ortada bulunan en büyüğünün eski caminin tavan göbeği olduğunu ifade etmektedirler ki, görünüş buna uygundur. 1.10 m. çapındaki göbek, her yönüyle minberdeki işçiliği yansıtmaktadır (Foto.541). Yirmi bir parçadan oluşan göbeğin parçalarının tavana çakılarak yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Foto.542). İç içe daireler şeklinde istif edilen kompozisyonun ortasında, hatayî tarzda, katmerli yapraklı bir çiçek yer alır. Çiçeğin çevresi, ışık çubuklarını hatırlatan, kenarları fırfırlı bir bordürle sarılıdır. Bunu dışında minberdekinin yakın benzeri yaprak dizisi şeklinde bir bordür ile yan yana dizili “U” şeklinde bir başka bordür görülür. Bunun dışındaki geniş bordürde minber korkuluğunda görülenin aynısı tekrar edilmiştir. Daha sonra bezerleri minberde görülen ince bordürler ve fırfırlı ışık çubuklarını hatırlatan bir bordürle kompozisyon son bulur. Diğer panolar bundan daha küçük olup benzer şekillerde, ancak çok daha sade kompoze edilmiştir.

511. Vezirköprü - Bilinmeyen Bir Yapı Kitabesi.

512. Vezirköprü - Ayşe Hanım'a ait bir su yapısıyla ilgili kitabe.

513. Bafra - Tabakhane Camii, kitabesi.

514. Ladik - İsimsiz (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi) kitabesi.

515. Ladik - İsimsiz bir çeşme (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi?) kitabesi.

516. Çarşamba - Kanarya Camii, kitabesi.

517. Samsun - Ilıca (İsmail Efendi) Çeşmesi kitabesi.

518. Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi.

519. Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi.

520. Tekkeköy - Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii, kapı kanatları.

521. Ondokuzmayıs - Taş Köprü kitabesi.

523. Samsun - Hançerli Camii, minaresi.

522. Samsun - Hançerli Camii, kitabesi.

524. Samsun - Hançerli Camii, şerefe altlığı.

525. Bafra - Nur-i İbrahim Camii, kitabesi.

526. Bafra Arastası, 1. kapı.

527. Bafra Arastası, 4. kapı.

528. Havza - İsimsiz bir Çeşme kitabesi.

529. Vezirköprü - Saat Kulesi kitabesi.

530. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, avlu duvarlarındaki kitabe.

531. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, kapı kanatları.

532. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi.

533. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi, kapı tacı.

534. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi süpürgeliği.

535. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi aynalık detayı.

536. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi aynalığı.

537. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi aynalıktan detay.

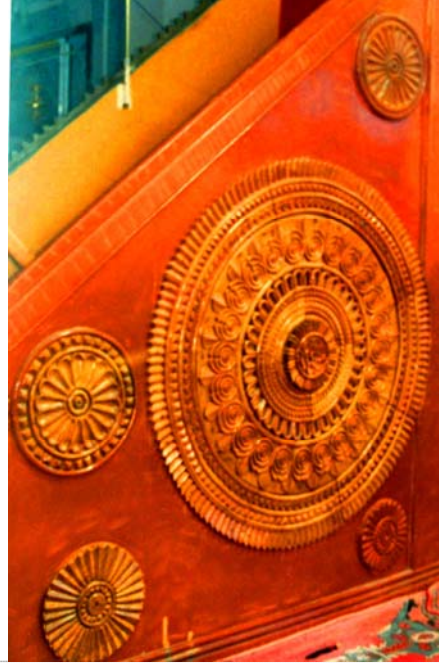
538. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.

539. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.

540. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.

541. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi batı yüzü (tavan göbeği).

542. Havza / Mısımlağaç Köyü Camii, minberi batı yüzü (tavan göbeği).

**KİTAPTA YER ALAN SAMSUN İL SINIRLARI DAHİLİNDEKİ
MEVCUT YAPILARIN KRONOLOJİK LİSTESİ**

☪: Çantı yapı (1. Grup)

✓: Çantı yapı (2. Grup)

☐: Hımiş yapı

☒: Bir kısmı kâgir bir kısmı hımiş yapı
(işaretsiz eserler kâgir yapıdır)

CAMİLER

SIR A	YAPININ ADI	İNŞA TARİHİ	DÖNEMİ
1	☪Çarşamba Gökçeli (Kökçeli, Mezarlık) Camii	1206	Anadolu Selçuklu
2	☪Çarşamba - Yayılar Köyü Şeyh Habil Camii	1211	" "
3	Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii (Ak Mescit)	1249-50	" "
4	Samsun Kale (Kuyumcular) Camii	1323	İlhanlı
5	☪Çarşamba - Ordu Köyü Camii	1420 dolayları	Taceddinoğulları
6	Samsun Yalı (Hoca Hayreddin) Camii	1485	Osmanlı
7	Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa (Kurşunlu) Camii	1495 dolayları	"
8	☪Çarşamba - Kuşhane Köyü Eski Camii	15-18. yy.	"
9	☪Terme - Yeni Camii Köyü Eski Camii	15-18. yy.	"
10	☪Terme - Dağdıralı Köyü Camii	15-18. yy.	"
11	✓Kavak - Bekdemir Köyü Camii	1596	"
12	Bafra Ulu Camii	1675-76	"
13	Vezirköprü Kale (Taşkale, Ayşe Hatun) Camii	1696	"
14	☐Vezirköprü Toprakkale Camii	1696 dolayları	"
15	☪Terme - Karacalı Köyü Camii	1700-01	"
16	☪Ondokuzmayıs Fatih (Engiz / Mezarlık) Camii	17-19. yy.	"
17	☐Vezirköprü Yukarı Nalbantlı Camii	1748-49	"
18	☪Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii	1796 dolayları	"
19	✓Asarcık - Akyazı Köyü Gököl Camii	18.yy.in 2. yarısı	"
20	✓Asarcık - Kılavuzlu Köyü Camii	18. veya 19. yy.	"
21	✓Asarcık - Alan Köyü Cuma (Eski) Camii	18. veya 19. yy.	"
22	✓Asarcık - Koşaca Köyü Camii	18. veya 19. yy.	"
23	Kavak Yeni Camii	18. yy.in 2. yarısı veya 19. yy. başları	"
24	Bafra Tayyar Paşa Camii	1801-02	"
25	☪Kavak - Değirmencili Köyü Dere Camii	1806	"
26	Samsun Pazar Camii	19. yy. başları	"
27	Samsun Hacı Hatun Camii	19. yy.in ilk yarısı	"
28	✓Terme Pazar Camii	1840	"
29	Bafra Çarşı (Emirza Bey) Camii	1855	"
30	✓Çarşamba - Porsuk Köyü Camii	1859-60	"
31	Samsun Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii	1863-64	"
32	☒Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii	1879	"
33	Havza - Cevizlik Köyü Camii	1879	"
34	☒Havza Yörgüç Paşa Camii	1882-83	"
35	Samsun Ulu (Büyük, Hamidiye, Valide) Camii	1884	"
36	Samsun Kurşunlu Camii	19.yy.in 2. yarısı (1884 dolayları?)	"
37	☒Havza - Sivrikese Köyü Camii	1887-1903	"
38	✓Salıpazarı Gökçeli Camii	19. yy.	"
39	✓Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camii	19. yy.	"
40	Alaçam Çarşı Camii	1892'dolayları	"
41	Çarşamba Değirmenbaşı Camii	1908	"
42	☐Vezirköprü Namazgâh Camii	1915	"

MEDRESE

1	Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü, Kurşunlu) Medresesi	1661-76	Osmanlı
---	---	---------	---------

TÜRBELER

1	Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi	1249-50	Anadolu Selçuklu
2	Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi	1381	Bafra Beyliği
3	Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbesi	1411-20	Candaroğulları
4	Lâdik Sunullah Paşa Türbesi	15. yy.ın 2. yarısı	Osmanlı
5	Samsun İsa (Ese) Baba Türbesi	15.yy.	"
6	Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi	15-18. yy.	"
7	Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi	1778	"
8	Terme Pazar Camii Türbesi	1840	"
9	Samsun Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi	1895	"

ŞEHİRLERARASI HAN (KERVANSARAY)

1	Kavak - Çakallı Beldesi Çakallı Han (Çakallı Kervansarayı)	1204-40	Anadolu Selçuklu
---	--	---------	------------------

ŞEHİR İÇİ HANLARI

1	Samsun Taş Han	1508 dolayları	Osmanlı
2	Vezirköprü Taş Han	17. yy. sonları-19. yy.	"
3	Vezirköprü Üzüm Hanı	17. yy. sonları-19. yy.	"

BEDESTEN

1	Vezirköprü Bedesteni	17. yy. in 2. yarısı	Osmanlı
---	----------------------	----------------------	---------

ARASTALAR

1	Vezirköprü Arastası	17. yy. in 2. yarısı	Osmanlı
2	Samsun Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası	1807-1	"
3	Çarşamba Büyük Arasta	1826	"

İMARET – ZAVİYE

1	Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi	1429-30	Osmanlı
---	-----------------------------------	---------	---------

NAMAZGÂH

1	Vezirköprü Köprülü Mehmed Paşa Namazgâhı	1654 dolayları	Osmanlı
---	--	----------------	---------

HAMAM VE KAPLICALAR

1	Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı	1411-20	Candaroğulları
2	Samsun Büyük (Şifa, Vakıf, Yekta) Hamam	15 yy.	Osmanlı
3	Havza Erkekler (Küçük, Şifa) Kaplıcası	1436-37	"
4	Lâdik Eski Hamam	1509	"
5	Havza Kadınlar (Büyük, Şifa, Kız Gözü) Kaplıcası	1519 dolayları	"
6	Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı	1495 dolayları	"
7	Vezirköprü Şifa Hamamı	17.yy.ın ilk yarısı	"
8	Vezirköprü Çifte Hamam	1695-96 dolayları	"
9	Vezirköprü Kale (Taşkale, Ayşe Hanım) Hamamı	1696	"
10	Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Hamamı	18. yy.	"
11	Vezirköprü Yalı Hamamı	18. veya 19. yy.	"
12	Bafra Uzun Hamam	19. yy.	"

KÖPRÜLER

1	Vezirköprü - Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınırında Kurt Köprü	14-16. yy.	Beylikler veya Osmanlı
2	Kavak - Çakallı Beldesi Çakallı Köprüsü	1882-83	Osmanlı
3	Kavak - Çalbaşu ile Çataltepe Köyleri Sınırında Koca Köprü	1882-83 ?	"
4	Vezirköprü Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü	19. yy. veya 20. yy. başları	"
5	Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Kalaba Köprüsü	19. yy. veya 20. yy. başları	"

DEĞİRMEN

1	Tekkeköy - Çırakman Köyü Yel Değirmeni	19. yy.	Osmanlı
---	--	---------	---------

ÇEŞMELER

1	Vezirköprü Namazgâh (Köprülü Mehmed Paşa) Çeşmesi	1642-43	Osmanlı
2	Vezirköprü Arasta Çeşmesi	17. yy.in ortaları	"
3	Vezirköprü Karlık Mezarlığı Karşısındaki İsimsiz Çeşme	1696 dolayları	"
4	Vezirköprü Üzümlü Hanı Çeşmesi	17. yy.in sonları-19.yy.	"
5	Bafra Ali Bey (Canıklı Ali Paşa) Çeşmesi	1753-54	"
6	Bafra Kadı Çeşmesi	1780	"
7	Bafra Taşlı (Kuru / Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi	1840-41	"
8	Bafra Mescit (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi	1840-41	"
9	Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi	19. yy.in sonları	"
10	Samsun Fazıl Kadı Çeşmesi	1901	"
11	Bafra Hüseyin Bey Çeşmesi	1908-09	"
12	Vezirköprü Askerlik Şubesi Çeşmesi	19. yy.in sonları-20. yy. başları	"
13	Vezirköprü Abdülgani Camii'nin Karşısındaki İsimsiz Çeşme	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	"
14	Vezirköprü I. Kasımlı Sokakta İsimsiz Çeşme	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	"
15	Vezirköprü Kasımlı Çeşmesi	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	"
16	Vezirköprü Kulebaşu Caddesinde 1. İsimsiz Çeşme	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	"
17	Vezirköprü Kulebaşu Sokakta 2. İsimsiz Çeşme	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	"
18	Vezirköprü Eşrefoğlu Sokaktaki İsimsiz Çeşme	Osmanlı dönemi (17.yy. ?)	"
19	Vezirköprü Çanaklı Çeşmesi	Osmanlı dönemi	"

SAMSUN'DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİ KAMU BİNALARI

1	Eski Hükümet Konağı (Bölge İdare Mahkemesi)	1864 civarı	Osmanlı
2	Eski Tekel Sigara Fabrikası	1883	"
3	Ziraat Bankası (Eski Emniyet Sandığı)	1888 dolayları	"
4	Eski Osmanlı (Garanti) Bankası	1891	"
5	Astsubay Gazinosu	1895	"
6	İbtidai Mektebi (Eski Fazıl Kadı İlköğretim Okulu)	1901	"
7	Fazıl Kadı (Kadı) Çeşmesi	1901	"
8	Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Canik Hamidiye / Gurebâ) Hastanesi	1902	"
9	Askerlik Şubesi	1902	"
10	Gazi Müzesi (Eski Mantika Palas Oteli)	1902	"
11	Eski Belediye Sarayı	1911-12	"
12	Atatürk Anadolu Lisesi (Eski Askerler Ticaret İdadisi)	1913	"
13	Eski Avusturya – Macaristan Konsolosluğu (Eski Tekel Baş Müdürlüğü)	19. yy.in 2. yarısı	"
14	Eski Fransa Konsolosluğu (Yol- İş Sendikası)	19. yy.in 3. çeyreği	"
15	Eski Almanya Konsolosluğu	19. yy.in 2. yarısı	"
16	Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane)	19. yy.in 2. yarısı – 20. yy. başları	"
17	Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası)	19. yy.in 2. yarısı – 20. yy. başları	"
18	İbrahim Tanrıverdi Sosyal Bilimler Lisesi (Eski Cumhuriyet İlkokulu)	19. yy.in 2. yarısı – 20. yy. başları	"
19	Eski Yeni Karakol	19. yy.in 2. yarısı – 20. yy. başları	"

SAMSUN'DA KİLİSE

1	Mater Dolorosa Katolik Kilisesi	1846	Osmanlı
---	---------------------------------	------	---------

**KİTAPTA YER ALAN SAMSUN İL SINIRLARI DAHİLİNDEKİ
YIKILAN VEYA YENİLENEN YAPILARDAN
GÜNÜMÜZE ULAŞABİLEN KİTABE VE MİMARİ ELEMANLAR**

SIRA	YAPININ ADI	İNŞA TARİHİ	DÖNEMİ
1	Vezirköprü Bilinmeyen Bir Yapı Kitabesi	1643	Osmanlı
2	Vezirköprü Ayşe Hanım'a Ait Bir Su Yapısıyla İlgili Kitabe	1666-67	"
3	Bafra Tabakhane Camii Kitabesi	1769-70	"
4	Lâdik Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi	1778	"
5	Lâdik İsimsiz Bir Yapı Kitabesi (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi Kitabesi)	1778	"
6	Çarşamba İhsaniye (Kanarya) Camii İnşa Kitabesi	1813-14	"
7	Samsun Hacı İsmail Efendi (Ilica) Çeşmesi İnşa Kitabesi	1853	"
8	Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi	1863-64	"
9	Tekkeköy Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii Kapı Kanatları	1864-65	"
10	Ondokuzmayıs Taş Köprü İnşa Kitabesi	1864-65	"
11	Samsun Haçerli Camii Minaresi ve İnşa Kitabesi	1871	"
12	Bafra Nur-u İbrahim Camii İnşa Kitabesi	1885	"
13	Samsun Hamidiye Çeşmesi İnşa Kitabesi	1892	"
14	Bafra Arastası Kapıları	19. yy.	"
15	Havza İsimsiz Çeşme Kitabesi	1901-02	"
16	Vezirköprü Saat Kulesi İnşa Kitabesi	1906	"
17	Havza-Mısmıllağaç Köyü Camii İnşa Kitabesi Minberi Kapı Kanatları ve Tavan Göbeği	1908	"

KARŞILAŞTIRMA
VE
DEĞERLENDİRME

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

İLÇE MERKEZLERİNİN TARİHİ DOKUSU VE TOPOĞRAFİK ÖZELLİKLERİ

Samsun il merkezindeki yapıların büyük bir kısmı (**Ulu, Yalı, Kale, Pazar, Hacı Hatun Camileri, Taş Han, Süleyman Paşa Arastası, Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz ve Fazıl Kadı Çeşmeleri ve Şifa Hamamı**) Merkez İlkadım İlçesinde denize yakın düz alanlarda kurulmuştur (Foto.1-4, Harita:4). Selçukluların kurduğu kale ve çevresinin Samsun'un merkezi olduğu, zamanla şehrin denizden uzaklaşarak, güneydeki yamaçlara doğru genişlediği anlaşılmaktadır. Denizin doldurulmasıyla hâlihazırda denizden uzaklaşan **Ulu Camii, Yalı Camii, Taş Han ve Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi**, vaktiyle denize birkaç metre mesafede bulunmaktaydı. **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, Kurşunlu Camii ve İsa Baba Türbesi**'nin oluşturduğu diğer bir grup eser, şehrin güneyindeki yamaçlarda inşa edilmiştir. **İsa Baba Türbesi**, şehrin en batısında; Kara Samsun'un yanı başında ve denize bakan yüksek bir teras üzerindeki konumuyla, diğer yapılardan farklıdır. **Kurşunlu Camii**, yarı fevkânî tarzıyla dikkat çeker.

19. yüzyılın 2. yarısından sonra inşa edilen kamu binalarının hemen tamamı, şehir merkezinde ve sahile yakın kesimde bulunur. Şehrin batısında ve tepe üstünde inşa edilen **Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastahanesi** şehir merkezine en uzak yapıdır. **Askerlik Şubesi** ve **Atatürk Anadolu Lisesi** de diğerlerine nispetle şehir merkeze uzaktır.

Tarihi eserlerin yoğunluğuyla dikkat çeken Vezirköprü'de, birçok eser hafif meyilli arazilerde kurulmuştur (Foto.5). İlçedeki yapılar, en eski yapılardan biri olan fakat orijinalliyi kaybolan, **Orta (Yörgüç Paşa) Camii**'nin merkezini oluşturduğu tarihi dokunun çevresinde yoğunlaşmaktadır (Harita: 5). Tarihi dokunun merkezinde, birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi, camiyle birlikte çarşı da bulunmaktadır. **Bedesten ve Arasta, Üzüm Hanı, Taş Han** belirtilen kesimdedir. Şimdi yıkılmış olmakla birlikte **Müftü Hanı**'nın da, vaktiyle bu kesimde yer aldığı öğrenilmiştir.¹²⁷⁴ İlçenin bugün de kalbi durumundaki Bedesten, çevresindeki arastayla birlikte tarihi çekirdeğin en yoğun merkez noktasıdır. Bu merkezin 150 m. kadar kuzeyine düşen **Taceddin İbrahim Paşa Camii ve Hamamı**, 80 m. kadar doğudaki **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin bulunduğu kesimler, tarihi eser bakımından epey kısır görünmektedir. Buna karşılık, tarihi çekirdeğin kible tarafında, **Kale Camii**'nin merkezini oluşturduğu, **Kale Camii, Kale Hamamı, Şifa Hamamı ve Toprakkale Camii**'nin yer aldığı bir başka tarihi çevre bulunmaktadır.¹²⁷⁵ Bu kesimin 200 m. kadar kible tarafına düşen **Namazgâh Camii** ile **Köprülü Namazgâhı**, tarihi dokunun güney sınırını çiziyor. İlçedeki çeşmeler, söz konusu tarihi doku içerisinde dağılmıştır. **Mezbahane Mevkiindeki Köprü** ile buna göre şehre biraz daha yakında bulunan **Askerlik Şubesi Çeşmesi, Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme, Yukarı Nalbanth Camii ve Yalı Hamamı**, çekirdeğe uzak yapılardır. Şehrin içerisinde pek fark edilmezse de, **Bedesten ve Arasta** ile **Kale Camii**, şehrin yüksek kesimlerinde konumlanmıştır.

Tarihi dokusu büyük ölçüde bozulan Lâdik'te, yerleşimin biraz daha dağınık olduğunu söyleyebiliriz. **Davut Paşa ve Bülbül Hatun Camii** gibi tarihi, fakat orijinallikleri bozulan yapılara yakın olduğunu bildiğimiz ve günümüze ulaşamayan **Lâdik Bedesteni**'nin (**Büyük Bedesten**), Vezirköprü'de olduğu gibi, belirttiğimiz camilerle birlikte, tarihi dokunun çekirdeğini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. 1939 ve 1943 depremlerinde bir hayli yapısını kaybeden Lâdik'te, **Eski Hamam**, bunun biraz ilerisindeki **Yeni Hamam** ve bunların karşı istikametine düşen **Sunullah Paşa Türbesi**, büyük ölçüde yok olan tarihi dokunun yakın çevresindeki eserlerdir. Hemen tamamı hafif meyilli olmakla birlikte nispeten düzlük alanlarda yer alan yukarıdaki yapılara karşılık, şehrin batısında, merkezden kopuk, yüksekçe bir mahallede bulunan, **Seyyid Ahmed-i Kebir Tekkesi**'nin günümüze gelebilen türbesi, etrafa hakim yüksekçe bir alanda kurulmuştur. Bunun aksi istikametine, şehir merkezinde kalan küçük bir tepecik üzerinde bulunan **Saat Kulesi**, araziye benzer bir anlayışla değerlendirmiştir.¹²⁷⁶

Yukarıdaki ilçelere nispetle daha parçalı ve hilâl benzeri sıra tepelerle çevrili Havza'da, tarihi yapıların şehrin yukarı kesimlerinde yoğunlaştığı, şehrin zamanla, güneydeki nispeten düzlük kesimlere doğru geliştiği

¹²⁷⁴ İlçede gördüğümüz yaşlı bir şahıs, **Müftü Hanı**'nın, **Çifte Hamam**'ın hemen kuzeybatı yanında olduğunu belirtmiştir.

¹²⁷⁵ **Köprülü Konağı**'nın da bu kesimde olduğuna daha önce değinmiştik. Diğer kesimlere nazaran biraz daha yüksek ve havası temiz duran bu mevkide, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği paşa konaklarının yoğunlaşmış olabileceği düşünülebilir. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., s. 209.

¹²⁷⁶ 1889 yapılan **Saat Kulesi**'nin, 1943 depreminde yıkıldıktan sonra yenilediği bilinmektedir (A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 107).

görülmektedir (Foto.6). Tarihi dokunun az çok korunduğu kesimde **Yörgüç Paşa Camii, Kadınlar ve Erkekler Kaplıcası**, birbirlerine hayli yakındır. **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**, bunların 50–60 m. kadar yukarısında (kuzeybatıda) yer almaktadır. Şimdilerde olduğu gibi kaplıcaların, yerleşim düzeninin gelişiminde önemli bir rol üstlendikleri düşünülebilir.

Topoğrafik yapı bakımından Havza'yla benzerlik gösteren Kavak'ta, **Yeni Camii** dışında tarihi bir eser kalmamıştır. Yörgüç Paşa tarafından 15. yy.da yaptırılan, ancak yenilenerek orijinal bir yanı kalmayan **Yörgüç Paşa Camii**'nin, tarihi dokunun merkezini teşkil ettiğini sanıyoruz. İlçede az sayıda olduğu anlaşılan tarihi eserlerden bir numune olarak kalan **Yeni Camii**, kible tarafında birden uçuruma dönüşen bir arazide, yarı fevkanı tarzda inşa edilmiştir.

Cumhuriyet öncesi tarihi eser olarak Yeşilirmak'ın doğusunda **Büyük Arasta** (1826), batısında **Değirmenbaşı Camii**'nin (1911–16) kaldığı¹²⁷⁷ Çarşamba'da dağınık bir yerleşim düzeni görülmektedir. Ova karakterli (düz ve ormanlık) şehir merkezinde, **Büyük** (1826) ve **Küçük Arasta**'nın¹²⁷⁸ bulunduğu doğu kesimin, **Rıdvan Bey Camii**¹²⁷⁹ ile birlikte, şehrin merkezini teşkil ettiği söylenebilir. Bunların yakınında, yenilenerek orijinalliği kaybolan **Yeni (Keten) ve İhsaniye (Kanarya) Camileri** yer alır. Günümüzde ilçe merkezinin uzak bir mahallesinde bulunan **Gökçeli Camii**'nin, vaktiyle şehir dışında bulunduğu anlaşılmaktadır.

Coğrafi açıdan Çarşamba, Terme, Tekkeköy, Bafra ilçe merkezleri ovada kurulmaları itibariyle benzerlik arz ederler. Belirtilen ilçe merkezlerinde bulunan yapıların hemen tamamı, düz alanlarda kurulmuştur.

Düz bir ovada kurulan Bafra'da, tarihi doku, yeni yapılar içerisinde neredeyse tamamen kaybolmuştur. **Çarşı Camii** ve çevresi, tarihi dokunun merkezinde yer alır (Harita: 6). **Tayyar Paşa Camii, Ulu Camii, Tabakhane Camii, Nur-i İbrahim Camii, Arasta (“Bedesten”), Uzun Hamam, Şifa Hamamı, Kadı, Kuru, Ali Bey Çeşmeleri**,¹²⁸⁰ merkezin çevresinde sıralanan yapılardır. **Mescit ve Hüseyin Bey Çeşmeleri** ve yıkılan **Taçlı Çeşme**, merkeze uzak yapılardır. İlçe merkezinde sadece bir cami ve türbesi bulunan Terme de dahil olmak üzere, diğer ilçe merkezlerinde, günümüze ulaşabilmiş bir yapı ve tarihi doku bulunmadığından söylenecek bir şey kalmıyor.

Günümüzde Çarşamba, Terme, Asarcık, Salıpazarı, Kavak olmak üzere Samsun'un doğu ve güneyindeki ormanlık kesimlerde yoğunlaşan Vezirköprü ve Alaçam'da bir iki örneği bulunan cumhuriyet devri öncesine ait çantı camilere,¹²⁸¹ Lâdik, Havza, Yakakent, Tekkeköy, Samsun merkez ilçeleri İlkadım, Canik ve Atakum'da rastlayamıyoruz. Çantı camilerin vaktiyle Samsun'un batı kesimlerinde de yaygın olduklarını düşünmekteyiz.

Erken tarihli çantı camilerin, etrafındaki birkaç köyün “Cuma Camisi” olarak yapıldıkları ve bu nedenle köy dışında (köyler arasında orta bir yerde) kuruldukları görülmektedir.¹²⁸² Sık ağaçlıklar arasında kimileri düz, kimileri hafif meyilli arazilerde kurulan çantı camilerin büyük çoğunluğu, köy merkezleri dışında, eski bir

¹²⁷⁷ Şehrin bu kesiminde, Yeşilirmak'ın yanbaşı, köprünün kuzey tarafında, **Abdullah Paşa Camii** bulunmaktaydı. Yerine gayet büyük bir cami inşa edilen **Abdullah Paşa Camii**'nin, 1994 yılından sonra yıkıldığı bilinmektedir. Köprünün güneyinde yine ırmak kenarında, kubbeleri düzlenmiş halde metruk bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. İçine girme imkânı bulamadığımız yapıyı çalışmamıza dahil edemedik.

¹²⁷⁸ **Büyük Arasta**'nın (**Bedesten**) yanında olduğu söylenen **Küçük Arasta**'nın bulunduğu kesim, yenilenmiş dükkânlarla birlikte, bugün de ticari bir merkezdir.

¹²⁷⁹ 1781 tarihinde inşa edildiği bilinen (A. O. BAŞ vd., a.g.e., s. 83) cami yıkılarak yerine yenisi inşa edilmiştir. Caminin haziresindeki süslü ve kitabeli mezar taşları dikkat çekicidir.

¹²⁸⁰ Metruk haldeki bu yapıyı incelemek mümkün olmadı.

¹²⁸¹ Tez araştırmamızı tamamladıktan sonra öğrendiğimiz fakat o zamanlar yerinde inceleme fırsatı bulamadığımız bazı çantı camilerden burada bahsetmek isteriz. Bunlar, Vezirköprü'de Çaltu, Karanar ve Çorakdere Köyleri, Alaçam'da Uzunkıraç, Çarşamba'da Kocakavak, Paşayazı ve Ustacalı Köyü'nde bulunmaktadır. Belirtilen yapıları, kitabın fotoğraf sırasını bozup, basım için kısıtlı olan zamanda halletme imkanı bulamayacağımız epeyce ek iş çıkaracağından bu kitaba alamadık. Bunlardan Vezirköprü Çaltu Köyü'nde ve Çarşamba'da bulunanları birkaç yıl önce araştırma fırsatı bulabildik. Belirtilen yapılar ve bunlarla beraber il dahilindeki çantı camilerin değerlendirilmesi için bkz. M. S. BAYRAKTAR, “Samsun'da Cumhuriyetten Önce İnşa Edilen Aşşap (Çantı) Camiler”, **Samsun Sempozyumu** (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 557-603 ; M. S. BAYRAKTAR, “Vezirköprü'de Tarihi Yapı Mirasımız”, **Vezirköprü Araştırmaları** (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 312. Ayrıca bkz. **Geçmişten Günümüze Vezirköprü** (Editörler: N. İĞCİ, B. KIVRAK), İstanbul, 2008, s. 321,329, E. ABDİK, vd., **Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri 2009**, (Basım yeri belirtilmemiş), 2009, s. 231 ; C. YILMAZ, “Vezirköprü'de Az Bilinen İki Eser Çorakdere ve Karanar Camileri”, **Vezirköprü Araştırmaları** (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 429-36.

¹²⁸² Y. Can'ın da işaret ettiği gibi, İslâm'ın ilk dönemlerinde Cuma namazı, bir şehirde, sadece bir camide kılınmaktaydı. Zamanla şehirlerin nüfusunun artmasının tabii bir sonucu olarak, bir şehirde, birden fazla camide Cuma namazı kılınabileceğine dair fetva verilmiş ve köylerde de Cuma namazı kılınmaya başlanmıştır. Ancak Cuma namazının “sıhhatini korumak” için birkaç köyün bir arada Cuma namazı kılması tavsiye edildiğinden, İslam dünyasında ve ülkemizde yakın zamanlara kadar, birkaç köyün birlikte kullandığı Cuma camileri yapılmıştır (bkz. Y. CAN, a.g.e., s. 1). Konumuz olan camiler için, yöre halkının rivayetleri de bu doğrultudadır. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. N. ÇAM, “İslam'da Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri”, **V.D.**, S. XXI, s. 377-78; Y. CAN, “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi -Dâru'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, **O.M.Ü.E.F.D.**, S. 8, Samsun, 1993, s. 123-24.

mezarlık içerisinde bulunmaktadır.¹²⁸³ Bunlardan **Terme - Pazar Camii, Çarşamba - Ordu Köyü Camii, Kavak - Değirmencili Köyü Dere Camii, Çarşamba –Yaycılar Köyü Şeyh Habil Camii, Asarcık –Koşaca Köyü Camii ve Kavak – Çakallı Köyü Camii**, dere kenarında kurulmuştur.¹²⁸⁴ Taceddinoğulları'nın bir süre merkezi olan Ordu Köyü'ndeki cami, kuzeyinde akan dereye bakan yüksekçe tabii bir teras üzerinde bulunan konumuyla ilgi çekicidir. Benzer bir konum **Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii** için de geçerlidir.

Çantı camiler buldukları araziye, taş¹²⁸⁵ veya kalın kütüklere¹²⁸⁶ oturan kirişlerle oturtulmuştur. Samsun bölgesinin bol yağışlı bir iklime sahip olduğu hatırlanırsa, altlarında birikebilecek¹²⁸⁷ yağmur suyu ve nemin tesiriyle kolayca çürüyebilecek çantı camilerin, bu şekilde yükseltilerek korundukları görülmektedir. Açık bırakılarak, yapıların zeminini kurutan hava sirkülasyonuna maruz bırakılan plâtıformlardan bazılarının, yakın zamanlarda bilinçsizce kapatıldığına şahit olduk. Samsun bölgesi çantı camilerindeki bu uygulamanın Doğu Karadeniz Bölgesindeki ahşap camilerde nadiren uygulanıp, daha farklı bir çözümle halledilmesi, her iki bölgenin birbirinden farklı arazi yapısından kaynaklanmaktadır. Samsun'da ova ve dağlık kesimlerde kurulan ahşap camilerin hemen tamamı, ya tam düz veya düz sayılabilecek tatlı meyilli alanlarda inşa edilmişlerdir. Sıradan bir bina inşa edebilecek kadar düzlüğün çoğu kez bulunmadığı Doğu Karadeniz'in çok eğimli arazilerinde inşa edilen yapıların, bu şekilde taş veya kütükler üzerinde nadiren inşa edildikleri bilinmektedir.¹²⁸⁸ Doğu Karadeniz'de eğimin çok olması, cami ve birçok ahşap veya hımış yapının, yüksek taş bir subasman veya bodrum katı üzerinde inşa edilmesi sonucunu doğurmuştur.¹²⁸⁹

Çoğunlukla tek başına inşa edilen Samsun'un çantı camilerinden sadece bir kaç, yakınında bir başka yapıyla birlikte inşa edilmiştir. **Asarcık - Akyazı Köyü Gököl Camii**'nin¹²⁹⁰ revakının küçük bir bölümü kapatılarak, "müderriş odası"¹²⁹¹ olarak düzenlenmiştir. **Terme - Pazar Camii**'nin doğu revakı bitişiğinde bir türbe, **Dağdıralı Köyü Camii**'nin aynı kesiminde, camiye birkaç metre mesafede, başka bir türbe yer alır (Foto.309,323). Çeşitli rivayetlere bakarak, bazı eserlerin yakınlarında vaktiyle¹²⁹² imaret, medrese, çeşme gibi

¹²⁸³ Katalogda incelediğimiz çantı camilerden, **Asarcık –Klavuzlu Köyü Camii, Asarcık-Alan Köyü Camii, Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii** dışındakiler köy merkezinden uzakta; mezarlıklar içerisinde bulunmaktadır (**Terme Pazar Camii**'nin yanındaki mezarlığın kaldırıldığına katalogda değinmiştik). **Çarşamba Gökçeli Camii, Salıpazarı - Gökçeli Camii, Terme - Dağdıralı Köyü Camii, Terme - Aşağı Söğütülü Köyü Camii, Asarcık –Akyazı Köyü Gököl Camii, Asarcık- Alan Köyü Camii ve Asarcık – Kılavuzlu Köyü Camilerin**in, ilk olarak, köy merkezinden uzakta kuruldukları, zamanla buldukları yerin yerleşime açılmasıyla, yerleşim birimleri içinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Y. Can'ın da yorumu bu şekildedir (bkz. Y. CAN, a.g.e., s. 1).

¹²⁸⁴ Bugün köy merkezinde bulunan **Kavak Bekdemir Köyü Camii**'nin, eskiden köy dışında, dere kenarında ve mezarlık içinde kurulduğuna daha önce değinmiştik. Abdest ve benzeri temizlik ihtiyaçlarına binaen, camilerin su kaynaklarına yakın yerlerde inşa edildiği söylenebilir.

¹²⁸⁵ Çoğunluk eserde, taşlar iri moloz taştır. Sadece bir kaç yapıda, düzgün kesme veya kaba yonu taş görülmektedir.

¹²⁸⁶ Kütüklerin cinsinden emin olmamakla birlikte; duvar perdelerinde kullanılan, suya dayanıklı ve uzun ömürlü meşe olabileceğini söyleyebiliriz.

¹²⁸⁷ Çarşamba, Terme, Ondokuzmayıs ve Bafra Ovalarının, sık sık sel baskınlarına sahne olduğu bilinmektedir.

¹²⁸⁸ Yöreyle ilgili tarayabildiğimiz yayın ve lisans tezlerinde, bu tip iki yapıya rastladık. Bunlar, **Of - Bölümlü Köyü Fatih Mahallesi Camii** (1868) ve **Çaykara – Uzungöl Filak Mahallesi Camii**'dir (Bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **Kültür Varlıklarıyla Trabzon (İlçeler ve Köyler)**, C. 1, Trabzon, 1999, s. 24,50; H. KARPUS, "Trabzon Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", V.D. S.XXI, İstanbul, 1990, s. 283-84.

¹²⁸⁹ M. YAVUZ, **Çaykara - Dernek Pazarı ve Köylerinde Osmanlı Dönemi Camileri**, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1993, s. 69-72; D. ZEREN, **Of ve Köylerindeki Osmanlı Dönemi Ahşap Camileri**, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1994, s. 43-45; H. KARPUS, **Rize**, Ankara, 1992, s. 70-71. Beden duvarları Samsun'da olduğu gibi köşelerde kurt boğazi geçmelerle tutturulan, ahşap perdelerle yapılan birçok caminin, Samsun bölgesinden farklı bir alt yapıya sahip oldukları görülmektedir. **Rize – Çamlıhemşin Şenköy Camii** (1900), **Çayeli - Osmanlı Camii** (1826), **Fındıklı Meyveli Camii** (1871), **Heşim – Yeniköy Düz Mahale Camii** (1884), **İkizdere - Çamlık Köyü Merkez Camii** (19. yy. sonları), **İkizdere - Şimşirli Köyü Camii** (1853-57), **Güneyce - Hacı Şeyh Camii** (1887), **Trabzon – Çaykara Uzungöl Filak Mahallesi Camii** (1813), **Çaykara - Çambaşı Düz Mahalle Camii** (19. yy. ortaları), **Çaykara - Çamlıbel Köyü Merkez Camii** (1894), **Trabzon – Of Sugeldi Köyü Camii** (1834-35), **Of - Bölümlü Beldesi Mithat Paşa Camii** (1817), **Of - Cumapazarı Beldesi Serindere Mahallesi Camii** (1884), **Trabzon - Dernekpazarı Yukarı Kondu Camii** (1809), **Hayrat - Dere Yurt Köyü Merkez Camii** (1832), **Artvin – Borçka Muratlı Köyü Merkez Camii** (1846), **Borçka - Fındıklı Köyü Camii** (18. yy.), **Murgul - Erenköy Camii** (1863), **Kastamonu - Çatalzeytin Devrekâni arasında Çağlar Köyü Merkez Camii** (1775-76) bu gruba dahil örneklerdir. Rize'deki eserlerin tarihleri için bkz. H. KARPUS, **Rize**, s. 45, 50, 56, 62, 63; H. KARPUS, "Rize Çayeli Ormanlık Köyü Camii", **Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE Armağanı**, Konya, 1993, s. 253-62. Çaykara'daki eserler için bkz. H. KARPUS, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", s. 281-298; M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 14-25. Dernekpazarı'ndaki camiler için bkz. H. KARPUS, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", s. 281-98; M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 27-37. Of'taki eserler için bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 48,60; D. ZEREN, a.g.t., s. 20-27,32-35. Hayrat'taki eserler için bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 39-40. Artvin'deki eserler için bkz. O. AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara, 1999, s. 163,173. Kastamonu'daki camiler için bkz. Y. CAN, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 15, Samsun, 2003, s. 117-34.

¹²⁹⁰ S.K.T.V.K.K.A.ndeki bir tescil fişinde, yapının yakınlarında bir aşhane ve çeşme bulunduğu şeklinde bir kayıt bulunmasına rağmen, bu yapılarla ait iz rastlanılmadığı gibi, köy halkının, belirtilen hususta habersiz olduğu görülmüştür.

¹²⁹¹ Doğu Karadeniz'deki bazı ahşap camilerde, halkın "hoca odası" olarak adlandırdığı benzer bölümler görülmektedir. Bkz. H. KARPUS, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", s. 21; D. ZEREN, a.g.t., s. 28; M. YAVUZ, a.g.t., s. 71.

¹²⁹² **Kavak - Değirmenli Köyü Camii**'nin yakınında, eskiden medrese, imaret ve çeşme olduğu söylenmektedir. **Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii**'nin yanında, harabe halde görülen üst örtüsü yıkılmış kâgır yapının, caminin inşasından çok sonra yapımına başlanıp, yarım kalan bir medrese olduğu, yöre sakinlerince ifade edilmektedir.

eserler olduğu düşünülebilirse de, günümüze ulaşan örnekler oldukça sınırlıdır. Esasen camilerin birkaç köyün “Cuma Camisi” olarak, yerleşim yerlerinden uzakta, mezarlıklar içerisinde yapıldıkları hatırlanırsa, aslı durumun da böyle olması beklenir.¹²⁹³ Ancak, özellikle temizlik ve abdest için çeşme yapılmış olabileceği akla gelmektedir.¹²⁹⁴

Şehir dışında inşa edilen kâgir camiler, üç tane olup, hepsi Havza'nın köylerinde bulunmaktadır. Bunlardan **Sivrikese Köyü Camii** ile **Cevizlik Köyü Camii** duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde, derli toplu bir düzen göstermektedir (Foto.215,251). Diğer ilçelerde ve merkez ilçe köylerinde günümüze ulaşabilmiş kâgir camiye rastlanılmamıştır.

Samsun - Seyyid Kutbeddin ve İsa Baba Türbeleri, Havza - Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir ve Sunullah Paşa Türbeleri ve Terme - Pazar Camii Türbesi şehir merkezinde, diğerleri şehir merkezlerinden uzakta bulunmaktadır. Samsun'dakilerle birlikte **Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**, bir tekke içerisinde inşa edilmiştir. **Samsun - Şeyh Seyyit Kutbeddin ve İsa Baba Türbeleri, Havza - Dereköy ve Terme - Dağdıralı Köyü'ndeki türbeler**, camilerle bitişik veya çok yakın inşa edilmiştir. **Samsun - İsa Baba Türbesi**'nin yüksek bir teras üzerinde etrafa hakim bir konumda olduğuna daha önce değinmiştik. Benzer bir konum **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbesi** için de geçerlidir. Küçük bir tepe üstünde inşa edilen türbenin, uzaklardan görülebilmesi hedeflenmiştir (Foto.303). **Samsun - Seyyid Kutbeddin, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah ve Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbeleri** için meyilli araziler seçilmiş; yapılar bu meyilli arazinin düzlük, üst kesiminde inşa edilmiştir (Foto.291,310,325). **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Lâdik - Sunullah Paşa, Terme - Pazar Camii ve Dağdıralı Köyü Camii Türbesi**, düz alanlarda inşa edilmiştir (Foto.295,304,309,323).

Şehirlerarasındaki kervan yolu üzerinde bulunan ve il sınırları içindeki tek kervansaray olan **Çakallı Han**, önündeki dereye doğru alçalan, meyilli bir arazinin üstünde, düz bir terasta kurulmuştur (Foto.326). İki Vezirköprü biri Samsun'da bulunan şehir içi hanları, tarihi dokunun merkezinde ve düzlük alanlarda bulunmaktadır. **Samsun - Taş Han**, limanın yanı başında inşa edilmiştir. Bedesten ve arastaların durumu, hanların benzeridir. **Vezirköprü Bedesteni**, il dahilindeki tek bedestendir.¹²⁹⁵

Hamamların yerleşim düzenlerine bakıldığında; nüfus yoğunluğuna göre mahallelere dağıldıkları dikkat çeker. **Vezirköprü - Şifa ve Yalı Hamamları**, konak hamamı olmaları itibarıyla diğerlerinden farklıdır. **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı ve Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Hamamı**, şehir merkezlerinden uzakta olmalarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. **Havza'daki Büyük ve Küçük Kaplıca**'nın, kaplıca olarak şehrin sosyal hayatına katılımları, bu yapıları hamamlardan farklı kılmaktadır.

Köprülerden sadece ikisi (**Çakallı Köprüsü ve Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü**), yerleşim merkezi içinde, diğer dördü, yerleşim birimlerinden uzakta kurulmuştur. Bugün beldeye ait bir mahalle içerisinde bulunan **Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü**'nün, vaktiyle köyler arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu köprü, bataklık ve düz bir arazide, küçük bir su üzerinde kurulmuşken, diğerleri büyükçe dereler üzerinde ve iki yanı eğimli kayalık arazilerde inşa edilmiştir (Foto.424,426,429,430).

Şehir merkezlerinde bulunan çeşmelerin, buldukları araziye kolayca uydukları bilinmektedir. Şehir meydanlarına bakan konumlarıyla, **Bafra Ali Bey, Hüseyin Bey ve Kadı Çeşmesi**, şehir dokusu içinde bir hayli öne çıkmaktadır. **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi**'nin deniz kenarında bulunurken şimdi denizden uzakta kaldığı, sahil yolunun karşısındaki asıl yerinden şimdiki yerine nakledildiği ve asıl yerinde çıkan tatlı su üzerine padişah (II. Abdülhamid) adına inşa ettirildiğine değinmiştik. Çalışmamız dahilindeki diğer birçok çeşmenin, sokak ölçeğinde hizmet vererek, şehir yaşamına canlı/fonksiyonel bir şekilde katılmalarına karşılık, **Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi**'nde siyasi mesaj verme isteğinin öne çıkmış olabileceği sezilmektedir. **Vezirköprü Üzüm Hanı Çeşmesi**'yle, **Arasta Çeşmesi**, içinde buldukları yapının çevresiyle sınırlı bir hizmet sunmaktadır. İl dahilindeki tek imaret olan **Havza Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi** daha önce de işaret ettiğimiz üzere, tarihi eserlerinin yoğun olduğu bölgenin üst başında, eğimli bir arazide kurulmuştur. İmaretin inşası için, eğim traşlanmış, yapının oturduğu alan tesviye edilmiştir.

İl dahilinde günümüze ulaşan tek namazgâh olan **Vezirköprü Köprülü Namazgâhı** şehrin güneyine, düzlük bir arazide inşa edilmiştir. İmaret ve namazgâh gibi tek kalan bir başka yapı grubu, medrese ve değirmendir. Vezirköprü'de şehir merkezinde bulunan **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**, tarihi çekirdeğin yakınında, ancak sakin bir muhitte, duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde inşa edilmiştir. Tekkeköy'de Çırakman

¹²⁹³ Yerleşim merkezleri dahilinde kurulan Doğu Karadeniz Bölgesi camilerinde, camilerin bitişiğinde “mektep”, “hoca odası” gibi adlarla anılan hücreler (bölmeler) görülmektedir.

¹²⁹⁴ **Kavak Bekdemir Camii**'nin kuzey doğusunda, camiye 10-15 m. mesafede bulunan, 1994 yılında yerinde iken 2003 yılında ortadan kaybolduğunu gördüğümüz çeşme, bu bağlamda düşünülebilir. Ancak taşra geleneği ve imkânları kapsamında çoğu kez, basit bir su yolu ve ağaç lüleyle, su gereksiniminin karşılandığı görülmektedir.

¹²⁹⁵ **Vezirköprü Bedesteni**'nin, şehrin tarihi dokusundaki yerine daha önce değinmiştik.

Köyü'nün merkezine uzak bir mezarlık içerisinde bulunan **değirmen**, fonksiyonu icabı, etrafa hakim rüzgârlı bir tepede konumlanmıştır.

PLÂN VE MEKÂN ANLAYIŞI

CAMİLER

Kâgir Camiler

Bu grupta yer alan 19 caminin 6'sı tek kubbeli, 11'i kırma çatılı, biri yan mekânlı, biri de çok bölümlü; tonoz ve kubbelerle örtülüdür.¹²⁹⁶

Düz Tavanlı Kırma Çatılı Camiler: En büyük grubu oluşturan bu tipe, ülkemizde, “düz tavanlı” “kırma çatılı” gibi isimler verildiği, hemen her dönemde ve bölgede inşa edildikleri bilinmektedir. **Samsun Pazar** (19. yy. başları), **Şeyh Seyyid Kutbeddin** (1863-64), **Bafra Ulu** (1675-76), **Çarşı** (1855), **Tayyar Paşa** (1801-02), **Kavak Yeni** (18. yy.ın 2. yarısı veya 19. yy.ın başları), **Havza Yörgüç Paşa** (1882-83), **Cevizlik Köyü** (1879), **Sivrikese Köyü** (1887-1903), **Alaçam Çarşı** (1902) ve **Çarşamba Değirmenbaşı Camii** (1908) bu grupta yer alır (Çiz. 24,36,37,39,42,44,46,47, 50,54,55). Yalın kuruluşlarıyla pek dikkat çekmeyen bu tipteki camilerin, 17. ile 20. yüzyıl arasında, özellikle geç dönemde yoğunlaştıkları söylenebilir. **Trabzon Tavanlı Camii** (1874),¹²⁹⁷ **Giresun Bulancak Kızılot Köyü Camii** (1900),¹²⁹⁸ **Artvin Çayağzı (Salih Bey) Camii** (1792),¹²⁹⁹ **Amasya İskender Camii** (1850),¹³⁰⁰ **Kastamonu Musa Fakih Camii** (1698-99, 1748'de tamir görmüş),¹³⁰¹ bunların yakın bölgeden benzerleridir. Geniş çatı saçakları, haziresi ve nispeten büyükçe tutulan boyutlarıyla **Bafra Ulu Camii** bu tipin Karadeniz'deki önemli örneklerinden biri sayılmalıdır.¹³⁰²

Hemen tamamı dikine dikdörtgen şeklinde içten düz tavan, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülükten, **Bafra Tayyar Paşa Camii**, tam kare şeklinde olup, içten bağdadi bir kubbe, dıştan dört omuz kırma çatıyla örtülmüştür (Çiz.24). **Çarşamba Değirmenbaşı Camii**'nin harimi, kareye çok yakın oluşuyla farklılık gösterir (Çiz.55). Grubun tamamında, çatı duvarlara otururken, **Havza Yörgüç Paşa Camii**'nde, duvarlarla birlikte iki sıralı ahşap direklerle taşınarak, harim üç sahna bölünmüştür (Çiz.47). Söz konusu strüktürüyle bu camiye, taşıyıcıları kâgir ve ahşap olmak üzere, iki grup halinde görülen, “payeli cami” geleneği içerisinde değerlendirmek mümkündür. Bilindiği üzere “çok ayaklı”, “payeli cami”¹³⁰³ gibi isimlerle anılan kâgir camiler, Anadolu Selçuklu döneminde, 12. yüzyıldan itibaren, kâgir kubbe ve tonozlar veya toprak damlarla örtülü olarak ve taşıyıcıları kâgir veya ahşap direkler olmak üzere, farklı şekillerde ortaya konulmuşlardır.¹³⁰⁴ Samsun, ahşap destekli ve kırma çatılı bir örnekle, bu geleneğe katılmaktadır. Anadolu'da bilinen ilk örneği **Konya Sahip Ata Camii** (1258)¹³⁰⁵ olan, ahşap destekli camilerin, ilk yıllarda, hemen her bölgede, çeşitli şekillerde tekrar edildikleri bilinmektedir.¹³⁰⁶

¹²⁹⁶ Kastedilen **Samsun Kale Camii**'dir. Günümüzde orijinalliği büyük ölçüde bozulup, küçük bir kesiminin ayakta kaldığı caminin, plân tipi hakkında tahminde bulunduğumuzdan, bu plân tip için değerlendirmede ayrı bir başlık açmadık.

¹²⁹⁷ H. KARPUZ, **Trabzon**, Ankara, 1990, s. 46.

¹²⁹⁸ A. DURMUŞ, **Giresun ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri**, Y.Y.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000, s. 101.

¹²⁹⁹ O. AYTEKİN, a.g.e., s. 101.

¹³⁰⁰ S. DEMİR, **Amasra'da Osmanlı Dönemi Eserleri**, Atatürk Ü., F.E.F., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 2003, s. 44.

¹³⁰¹ K. K. EYÜPGİLLER, **Bir Kent Tarihi Kastamonu**, İstanbul, 1999, s. 109.

¹³⁰² Bkz. M. S. BAYRAKTAR, “Samsun ve Bafra Ulu Camileri”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap** (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 486-91.

¹³⁰³ S. EYİCE, “Cami” mad., “Mimari Tarihi” bölümü, **T.D.V.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1993, s. 67.

¹³⁰⁴ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. A. KURAN, “Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1993, s. 179-86; O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, Ankara, 1990, s. 197-204; T. CANTAY, “Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, C. 1, İstanbul, 1988, s. 55-56; D. KUBAN vd., **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, İstanbul, 2002, s. 145-48.

¹³⁰⁵ H. KARAMAĞARALI, “Sahip Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme”, **Rölöve ve Restitüsyon Dergisi**, S. III, Ankara, 1982, s. 52.

¹³⁰⁶ Örnekler için bkz. A. KURAN, a.g.m., s.179-86; S. EYİCE, “Cami” mad., “Mimari Tarihi” bölümü, s. 69-70; O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, Ankara, 1990 s. 179-204; H. ÇAL, **Niğde Şehrindeki Ahşap Tavanlı Camiler ve Mescitler**, Ankara, 2000; A. ALTUN, “Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, İstanbul, 1988, s. 37. İlk örnekleri Anadolu öncesinde Karahanlı ve Gaznelilerde görülen ahşap destekli camileri kökeni ve Anadolu'daki gelişimi konusunda bkz. A. KURAN, “Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi”, s. 179-86; M. ÖZKARCI, **Niğde'de Türk Mimarisi**, Ankara, 2001, s. 118-200; A. ALTUN, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, 1988, s. 77.

Tek Kubbeli Camiler: **Havza Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah** (1249-50), **Samsun Yalı** (1485), **Hacı Hatun** (19. yy.ın ilk yarısı), **Ulu** (1884), **Kurşunlu Camii** (19.yy.ın 2. yarısı) ile **Veziroköprü Kale Camii** (1696), tek kubbeli camilerdir (Çiz.11,26,40,48,49). Tek kubbeli mescitlerin Türk mimarisinde, Anadolu öncesinde Karahanlılar döneminde, Eski Dehistan Mezarlığı'ndaki **Mezari-ı Şir Kebir** (10. yy.)¹³⁰⁷ ile başladığı, Anadolu'da her dönemde yaygın olarak kullanıldıkları bilinmektedir.¹³⁰⁸ Bu tipin, Anadolu'da ilk olarak, 13. yy. başlarında Anadolu Selçukluları devrinde, Konya ve civarında yaygınlaştığı bilinir.¹³⁰⁹ Kitabesi bulunmayan ve Hüseyin Hüsameddin'in ifadelerine dayanarak 1249-50 yıllarına tarihlediğimiz **Havza – Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii**, bu plân tipinin, Anadolu'daki erken ve yalın örneklerden biridir.

Büyük çoğunluğu küçük ölçekli mahalle camileri şeklinde inşa edilen tek kubbeli camilerin, klasik Osmanlı ve geç devirde, abidevi örnekleri verilmiştir. **Samsun Ulu Camii** abidevi, diğerleri küçük mahalle camileridir. **Hacı Hatun Camii** dışında, orijinalliğini muhafaza eden tek kubbeli camiler, inşa edildikleri dönemlerin plân ve mimari görünüşlerini büyük ölçüde yansıtmaktadır. 1485 yılında inşa edilen **Yalı Camii**'nin benzerleri olarak; aynı dönemde inşa edilen birçok cami arasında, yakın bölgeden **Amasya Pir Ahmet Çelebi** (15. veya 16 yy.),¹³¹⁰ (Çiz. 151, Foto. 543) ve **Kastamonu Sinan Bey Camii** (1571)¹³¹¹ gösterilebilir. 1884 yılı civarında inşa edilen **Kurşunlu Camii**'nin benzerleri olarak; aynı dönemde inşa edilen camileri, 1884 yılı civarında inşa edilen **Ulu Camii** için; **Trabzon İskender Paşa Camii**'ni (1529 tarihli inşa kitabesi var. Ancak mevcut görünümünü 1882 yılındaki onarımla kazanmış)¹³¹² gösterebiliriz.

Samsun Ulu Camii, abidevi ölçülerde, büyükçe bir eserdir (18.30 x 30.20). **Veziroköprü Kale Camii** orta halli, diğerleri küçük eserlerdir. **Ulu Camii**'nin harimi, kuzeyde iki kalın paye ve duvarlar üzerinde yükselen, üç kubbeye örtülü, enine dikdörtgen şeklinde bir mekânla genişletilmiştir (Çiz.48). Erken devirde, ilk olarak **İznik Yeşil Camii**'nde (1378-91)¹³¹³ görülen bu mekân düzeninin, ilerleyen yıllarda tekrar edildiği bilinmektedir.¹³¹⁴

Samsun Ulu Camii haricindeki tek kubbeli camilerin son cemaat yerleri, büyük ölçüde yıkılıp yenilenmiş veya eklemelerle orijinalliklerini yitirmiştir. Orijinale uygun olarak yenilenen **Veziroköprü Kale Camii**'nin son cemaat yeri, sütunlara oturan sivri kemerleri ve kubbeleri, klâsik düzeni yansıtır. İki ucunda minare kaideleriyle sınırlanan, uzunlamasına beşik tonozla örtülü **Ulu Camii**'nin son cemaat yeri, payelere oturan kemerlerle dışa açılmaktadır (Çiz.48, Foto.233).

Tabhaneli Cami: Tabhaneli camilerin tek örneği, büyük bir kısmı, aslına sadık kalınarak yenilenen, **Veziroköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii**'dir (1495 dolayları). Erken devirde İmparatorluğun birçok şehrinde yapıldığı bilinen¹³¹⁵ tabhaneli camilerin, diğer ilçe merkezleriyle, Samsun il merkezinde de inşa edilmiş olabileceği düşünülebilirse de, elimizde bu konuda bir ipucu yoktur. Orta ekseninde sofa ve mihrap önü bölümü, sofanın iki yanında birer küçük tabhane odasının bulunduğu ana yapının önünde, beş gözlü, kubbelerle örtülü, yanlara sivri kemerlerle açılan bir son cemaat yeri bulunur. Caminin kuzeybatı köşesinde bir minare, kuzeyinde ise bir şadırvana yer verilmiştir (Çiz.12-15). Mekân düzeni bakımından bu tipin gayet yalın bir örneği olan ve tüm birimlerinin kubbeye örtüldüğü caminin benzerleri olarak, **Edirne Muradiye** (1435-36),¹³¹⁶ (Çiz.152), **Edirne Gazi Mihâl** (1422),¹³¹⁷ **Çorum - Osmancık Koca Mehmed Paşa** (1430),¹³¹⁸ ve **Kastamonu İsmail Bey Camii**'ni (Candarogulları yapısı, 1454)¹³¹⁹ gösterebiliriz.

¹³⁰⁷ S. DİLAVER, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IV, İstanbul, 1971, s. 17.

¹³⁰⁸ S. DİLAVER, a.g.m., s. 17-28; G. ÖNEY, **Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)**, Ankara, 1989, s. 4; A. KIZILTAN, **Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler (XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar)**, İstanbul, 1958, s. 12; S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimarî Tarihi" bölümü, s. 70-71; D. KUBAN vd., **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, s. 151-54; T. CANTAY, a.g.m., s. 55-56.

¹³⁰⁹ S. DİLAVER, a.g.m., s. 17-24; D. KUBAN vd., **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, s. 151; A. ALTUN, a.g.m., s. 37; S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimarî Tarihi" bölümü, s. 70.

¹³¹⁰ Anonim, **Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, C. I, Ankara, 1983, s. 238.

¹³¹¹ F. ÇİFTÇİ, **Kastamonu Camileri-Türebeleri ve Diğer Tarihi Eserler**, Ankara, 2000, s. 132.

¹³¹² H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 36-37; H. ALBAYRAK, **Trabzon İskender Paşa Külliyesi**, Ankara, 1998, s. 20-22.

¹³¹³ S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimarî tarihi" bölümü, s.71.

¹³¹⁴ **Edirne Şah Melek Paşa Camii** (1429), **Edirne Darülhadis Camii** (1435), **Gölmarmara Halime Hatun Camii** (1595 dolayları), **Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii** (1667), **Üsküdar Ayazma Camii** (1757-60), **Yozgat Çapanoğlu Camii** (1779-94), **Trabzon İskender Paşa Camii**, **Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Camii** (1796) bu mekân düzeninin görüldüğü eserlerdir. **Samsun Ulu Camii**, ölçü ve mimari ifade olarak son iki esere yakın durmaktadır. Yukarıdaki eserler için bkz. O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986.

¹³¹⁵ Osmanlı'nın kuruluşunu takiben, erken devirde ilk örneği **İznik Sultan Orhan İmarek Camii** (1334-35) ile görülen tabhaneli camilerin, birçok fonksiyonu yüklenen bir çeşit fütüvvet yapıları oldukları bilinmektedir. Mekân düzeni bakımından Anadolu Selçuklu kapalı avlulu medreseleriyle yakınlığı görülen tabhaneli camilerin, erken Osmanlı döneminin yeni ve özgün bir tipi olduğu kabul edilmektedir. Bkz. S. EYİCE, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler", **İ.Ü.İ.F.M.**, C. XXIII, S. 1-2, İstanbul, 1963, s. 1-80; T. CANTAY, a.g.m., s. 54-55; O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986, s. 6 vd.; S. EYİCE, "Cami" mad., "Mimarî tarihi" bölümü, s. 71-73; A. KURAN, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, Ankara, 1964, s. 64-109; A. ALTUN, a.g.e., s. 79; D. KUBAN, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları**, (Hazırlayan, S. KANGAL), İstanbul, 2004, s. 132-43.

¹³¹⁶ O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 50.

¹³¹⁷ O. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 55.

Hımiş Duvarlı Camiler

Bu grupta yer alan üç cami de, Vezirköprü'de bulunmaktadır. **Toprakkale** (1696 dolayları),¹³²⁰ **Yukarı Nalbantlı** (1748-49) ve **Namazgâh Camii** (1915), esas itibarıyla kâgir duvarlı ve kırma çatılı camilerle aynı plân özellikleri gösterir (Çiz.25,29,56). **Toprakkale Camii**'nde dikineligi epey vurgulanmakla birlikte, her üç caminin, dikine dikdörtgen bir harim ve bunun önündeki kapalı son cemaat yerinden oluştuğu görülmektedir. Harimin kuzeyinde plânlanan kadınlar mahfillerinde, kâgir duvarlı ve kırma çatılı camilerle benzer bir düzen söz konusudur. Hımiş duvarlı camilerdeki duvar tekniğinin, en yakın benzerleri, Vezirköprü, Havza ve Lâdik ilçeleri başta olmak üzere, yöredeki konutlardır. Aynı teknik, **Vezirköprü Üzüm Hanı**, **Vezirköprü Taş Han**'da (kısmen) ve **Havza Yörgüç Paşa Camii**'nde de (sadece kible duvarında) uygulanmıştır.

Çantı Camiler

Ahşap yapıların Anadolu öncesinde Türkler tarafından Orta Asya'da kullanıldığı ve bu geleneğin Anadolu'ya taşındığı bilinir. **Çarşamba Gökçeli** ve **Şeyh Habil Camileri** Anadolu'da, hâlihazırda bilinen en eski Türk dönemi ahşap yapılarıdır. Çantı yapılarla özellikle iklim koşullarına bağlı olarak tüm dünyada karşılaşılar. Çantı yapılar cami, kilise, konut, ambar, ahır, samanlık gibi farklı yapı tipleriyle karşımıza çıkar.¹³²¹

Çantı camilerde, dikine dikdörtgen şeklinde, dıştan kırma çatıyla örtülü bir harim, harimin önünde (bazılarında), yatık dikdörtgen bir son cemaat yeri ve bunları saran revaklar bulunmaktadır. Birçoğunun hariminde direk görülmezken, **Çarşamba Gökçeli Camii** (1206), **Yaylacılar** (1211), **Ordu** (1420 dolayları), **Kuşhane** (15-18. yy.) **Köylerindeki camiler**, **Terme Pazar Camii** (1840), **Dağdıralı** (15-18. yy.), **Karacalı** (1700-01) ve **Yeni Cami** (15-18. yy.) **Köyleri** ve **Kavak - Değirmencili Köyü Camii**'nde (1806) harim, çatıya destek veren direklerle bölünmüştür¹³²² (Çiz.1,7,10,16,17,18,27,38,41). Aynı eksenle yerleştirilen direklerin, harimi sahnalara ayırdığı söylenebilir. Orta sahını yandakilerden iki kat kadar geniş tutulan **Terme Pazar Camii**'nde, direk ve kirişlerin yerleşimi, harime kible duvarına göre dikine bir tesir vermektedir (Çiz.41). **Terme - Karacalı** ve **Dağdıralı Köyü Camii**'nde, diğerlerine nispetle daha derin tutulan harimde, mihrap eksenini üzerinde, ikişer direk yer almaktadır (Çiz.18,27). **Değirmencili Köyü Camii**'nde, aynı eksen üzerinde, sadece bir direk kullanılmıştır. **Çarşamba Gökçeli**, **Yaylacılar** ve **Ordu Köyü Camileri** direkleri, harimde kible duvarına göre paralel veya dik arasında kesin bir fark yaratmayacak şekilde, eş aralıklarla¹³²³ dizilmiştir (Çiz.1,7,10). **Çarşamba - Porsuk** (1859-60), **Kavak - Bekdemir** (1595), **Terme - Aşağı Söğütlü** (19. yy.) **Köylerindeki camiler**, **Salıpazarı Gökçeli** (19. yy.) ve **Ondokuzmayıs Fatih Camii** (17-19. yy.) ile yukarıda saydığımız diğer bazı camilerin hariminde, kadınlar mahfilinin taşınmasına yönelik direkler kullanılmıştır.

Birçok çantı camide, harimin kuzeyinin, çeşitli şekillerdeki kadınlar mahfiliyle değerlendirildiği görülmektedir. Kâgir camilerde de olduğu gibi, genel temayüle uygun olarak; harimin kuzeyinde müezzin mahfili,¹³²⁴ kible duvarının doğu köşesinde vaaz kürsüsü, batı köşesinde veya mihrabın yanında minberlere yer verilmiştir.

Bir grup çantı camide harimin etrafının revaklarla sarılıp, revakın kuzeyinin son cemaat yeri işlevini üstlendiği görülürken, diğer bir grupta, harimin önünde ayrıca bir son cemaat yeri bulunur. **Çarşamba Gökçeli Camii**, **Terme - Yeni Camii**, **Çarşamba - Kuşhane**, **Kavak - Tatarmuslu** (1796 dolayları)¹³²⁵ **Köylerindeki camiler** ikinci grupta yer almaktadır (Çiz.1,16,17,30). Harimde olduğu gibi perdelerin kurtboğazı geçmelerle tutturulmasından oluşan ahşap duvarlarla çevrili son cemaat yerlerinin, yarım boy duvarlarla,¹³²⁶ yarı açık bir şekilde dışa açıldıkları dikkat çekmektedir.

Harimi saran revaklarda ise bir çeşitleme görülmektedir. Revakların çoğu tek katlıdır. Yoğunluk Asarcık'taki camilerde olmak üzere, beş camide, revaklar iki katlıdır (**Asarcık - Akyazı Köyü** (18. yy.ın 2. yarısı), **Kılavuzlu Köyü** (18 veya 19. yy.), **Koşaca Köyü** (18 veya 19. yy.) ve **Alan Köyü Camii** (18 veya 19. yy.) ile **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii**'nin revakları iki katlıdır. İki katlı revaklar, yakın tarihli yapılarda

¹³¹⁸ O. ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 57.

¹³¹⁹ K. K. EYÜPGİLLER, a.g.e., s. 73.

¹³²⁰ Bu caminin kible duvarı kâgirdir.

¹³²¹ A. KURAN, Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi, s.179-186; O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, s. 130-131; E. H. AYVERDİ, *Osmanlı Mimarisinin...I*, s. 120-122; A. A. Ali BAYHAN, "Ordu'dan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler", s. 59-59.

¹³²² **Kavak - Tatarmuslu Köyü ve Çakalı Beldesi'ndeki Camilerin** harimlerindeki direkler muhdestir.

¹³²³ **Çarşamba - Ordu Köyü Camii**, bunun dışında tutulmalıdır. Bu camide direklerin yan duvarlara yanaştırılarak, harimin ortasının direksiz (ferah) bırakılması hedeflenmiştir.

¹³²⁴ Zeminden hafifçe yükseltilmiş seki şeklinde.

¹³²⁵ Caminin, son cemaat yeriyle harimini ayıran duvarının, ilk inşadan sonra kaldırılıp, son cemaat yerinin harime dahil edildiğine katalogta değinmiştik.

¹³²⁶ Son cemaat yeri duvarları, **Çarşamba Gökçeli** ve **Çarşamba - Kuşhane Köyü Camii**'nde doğu, batı ve kuzeyde olmak üzere üç yönde, **Terme - Yeni Camii Köyü Camii**'nde kuzey ve doğu olmak üzere üç yönde, belirtilen şekilde yarı açık vaziyettedir. **Tatarmuslu Köyü Camii**'nde, kuzeyde bir kapı, doğu ve batıda birer pencere açılmak suretiyle, son cemaat yeri kapalı tutulmuştur.

görülmektedir.¹³²⁷ **Çarşamba Gökçeli, Çarşamba - Yayıclar Köyü Şeyh Habil,**¹³²⁸ **Çarşamba - Ordu Köyü, Kavak - Bekdemir Köyü, Terme - Karacalı Köyü, Ondokuzmayıs Fatih, Asarcık - Akyazı Köyü, Asarcık – Kılavuzlu, Alan ve Koşaca Köyü Camileri, Terme Pazar,**¹³²⁹ **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii'nin** revakları, yapıyı üç yönden “U” şeklinde kuşatmaktadır (Çiz.1,7,10,19,27,28,31,32,33,34,41,43). En yaygın olan bu düzenden sonra, **Çarşamba - Kuşhane Köyü ve Terme - Dağdıralı Köyü Camii'inde**, kuzey ve doğuda olmak üzere, “L” şeklinde bir düzen görülmektedir (Çiz.16,18). Revakın, batı yerine doğuda tercih edilmesi, gün ışığından daha fazla istifade edilmesiyle açıklanabilir. Bir başka düzen; revakların, yapının dört yanını sarmasıdır ki, örnekler Kavak yöresindedir. **Kavak - Tatarmuslu Köyü ve Değirmencili Köyü Camii** bu tiptedir (Çiz.30,38).

Samsun'daki çantı camilerde, revak düzeni bakımından görülen zenginlik, Doğu Karadeniz'deki ahşap camilerde görülmemektedir. Bu bölgede, Samsun'da geç tarihli eserlerde yoğunlaştığı gibi, sadece giriş cephelerinde revaka yer verilmiştir. Ağrılık 19. yüzyılda olmak üzere, 18 ile 20. yy. başları arasında inşa edilen Doğu Karadeniz Bölgesi ahşap camilerinde, Samsun'un 13. yy.a kadar inen ve “L”, “U” ve yapının dört yanını saran revak düzeni zenginliği görülmez. Doğu Karadeniz'de, “L” şeklinde birkaç örnek yer almaktadır. “U” şeklinde düzen, Samsun'un da dahil olduğu Orta Karadeniz Bölgesinde; **Ordu – İkizce Laleli (Eski) Camii** (inşa: 16. yy. – 18. veya 19. yy.da tamir görmüş)¹³³⁰ ve **Tokat – Erbaa Fidiköy Ömer Paşa Camii'nde** (1688)¹³³¹ görülmektedir. Harim duvarları kâğır olmakla birlikte bu camide, tamamı ahşap bir revak bulunur.

P. I. Kuniholm'un **Çarşamba Gökçeli Camii** revakının 1334'de camiye eklendiği veya tamir edildiği şeklindeki görüşü, bazı araştırmacılarda, bir başka yapıdaki benzer bir revakın, sonradan (yine 1330'lu yıllarda) eklenmiş olabileceği şeklinde bir kanaat uyandırması,¹³³² dolayısıyla; yapıları saran revakların sonradan eklenmiş olabileceği gibi bir zannın doğması, kanaatimizce yersizdir. Çarşamba'daki örnekte bir yenilenmeye ihtiyaç duyulmuş olabilir. Kaldı ki revaksız bir örnek dahi bulunmaması, bölgenin yağışlı iklimi, çatının ağırlığının karşılanması konusunda revakın verdiği destek ve nihayet revakların yapıyla uyumlu görünüşleri, bu yöndeki kaygıları gidermektedir.

Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii (1879) ve **Salıpazarı Gökçeli Camii ve Terme - Aşağı Söğütlü Camii**, harimin önünde bulunan revaklarıyla (Çiz.45,51,52), **Terme -Yeni Cami Köyü Camii** ise sadece doğuda yer alan revakıyla, diğer örneklerden ayrılır.

Yöredeki çantı camilerin mekân düzeni ve genel mimari özellikler bakımından, erken ve geç örneklerde bir takım farklar belirlemektedir. En büyük ve tespit edilebilen ilk örnek olan **Çarşamba Gökçeli Camii** ve benzerlerinde,¹³³³ geneli itibarıyla daha kaba bir işçilikle¹³³⁴ birlikte, dikine dikdörtgen bir harim, bazı örneklerde bunun önünde bir son cemaat yeri ve yapıyı iki, üç veya dört yönden saran revaklar görülmektedir. En erkeni 1596 yılında **Kavak - Bekdemir Köyü Camii** ile görülmekle birlikte, daha çok 18. ve 19. yüzyıla tarihlediğimiz ikinci grupta,¹³³⁵ harim düzeni bakımından aynı şeyler söylenebilirse de,¹³³⁶ diğer kesimlerde bazı farklılıklar görülmektedir. Birinci gruptaki dört camide harimin önünde ahşap perdelerle çevrili bir son cemaat yeri bulunmasına karşılık, ikinci gruptaki hiçbir eserde, bu görülmez. Harimi saran revaklar düzeni bakımından, iki grup arasında, ayırıcı bir fark görülmemekle birlikte, iki katlı revakların ikinci grupta yer aldığına, yukarıda değinmiştik.

¹³²⁷ İnşa kitabeleri bulunmayan Asarcık'taki camileri 18.yy.'ın 2. yarısı ile 19.yy.arasına tarihlemeyi uygun gördük.

¹³²⁸ Bu caminin, şimdi doğu ve batıda bulunan revaklarının, orijinalde kuzeyde de bulunduğu, şimdiki durumunun sonraki müdahalelerden kaynaklanmış olabileceğine değinmiştik.

¹³²⁹ Bu caminin revakları sonradan ahşap perdelerle kapatılmıştır.

¹³³⁰ A. A. BAYHAN, “Ordu / İkizce'de Bir Ahşap Camii: Laleli (Eski) Camii”, **A.Ü.G.S.E.D.**, S. 14, Erzurum, 2005, s. 6-7.

¹³³¹ Y. ERDEMİR, “Nakışlı Ahşap Camilerimizden Bir Örnek Erbaa-Fidiköy Ömerpaşa Camii”, **İlim ve Sanat**, S. 12, İstanbul, 1987, s. 33.

¹³³² M. K. Şahin, böyle bir öngörüle bulunarak, **Yayıclar Köyü Şeyh Habil Camii** revakının, yapının ilk inşasından sonra yapılmış olabileceğini, ilk inşanın revaksız olabileceğini ifade etmektedir. M. K. ŞAHİN, “Samsun- Çarşamba/ Yayıclar- Şeyh Habil Köyü Camii”, s. 20.

¹³³³ **Çarşamba - Yayıclar, Ordu, Kuşhane, Terme - Yeni Camii, Dağdıralı, Karacalı, Kavak - Tatarmuslu, Değirmencili Köylerindeki camiler** ile **Ondokuzmayıs - Fatih Camii** bu gruptadır. Günümüze 1840 yılındaki tamir ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün restorasyonu ulaşan **Terme Pazar Camii'nin**, asli şekliyle ilk grupta yer alması gerektiğini düşünmekteyiz.

¹³³⁴ Bu gruptaki eserlerin birçoğunda, perde kalınlıkları diğerlerine nispeten fazladır. Birinci grupta 8–20 cm. arasında değişen perde kalınlıklarının ortalaması 13 cm. iken, ikinci grupta aynı rakamlar 5–8 cm. ve 6.5 cm. şeklindedir. Perde genişliklerinde de benzer durum söz konusudur. İkinci grupta ortalama değer 20–25 cm. iken birincisinde 65-70 cm. ye kadar çıkan örneklerle birlikte, ortalama değer, 40 cm. civarındadır. Birinci grupta perdeler, duvar boyunca uzanan tek parçadır. İkinci gruptaki eserlerde ise böyle bir zorunluluk duyulmamış, duvar ortalarına ilave edilen dikmelere, çift kanallı çalma boğaz yöntemiyle başka perdeler geçirilmiş ve duvarlar tamamlanmıştır. Birinci gruptaki eserlerde, perde yüzeylerinde balta yonu izleri görülmesine karşılık, ikinci gruptakilerde perde yüzeylerinin rendeyele perdelendiği görülmektedir.

¹³³⁵ **Kavak – Bekdemir, Asarcık - Akyazı, Alan, Koşaca, Çarşamba - Porsuk Köyleriyle, Kavak - Çakallı Beldesi'ndeki camiler ve Salıpazarı Gökçeli Camii**, bu grupta yer almaktadır.

¹³³⁶ Birinci grup camilerinde olduğu gibi kadınlar mahfiline yer verilmeyen örnekler bulunmasına karşılık, ikincisinde kadınlar mahfilinin, çeşitli uygulamalarla vazgeçilmez bir unsur olarak benimsenmiştir. Birinci grupta yer alan bazı eserlerin, kadınlar mahfillerinin muhdes olabileceğini düşündüğümüz halde, elimizde yeterli bulgular olmadığından, konu üzerinde fazla durmadık.

İki grup arasındaki bir diğer fark; harim örtüsündedir. Her iki grupta kırma çatı kullanılmış olmakla birlikte, ilkinde, büyük çoğunlukla üç omuz kırma çatı, diğer grupta, dört omuz kırma çatı görülmektedir. Asıl fark çatının içi yüzündedir. Birinci gruptaki eserlerde ayrıca bir tavan yapılmayıp, çatının bakkal tavan şeklinde olduğu görülürken¹³³⁷ (Foto.14-15) ikinci grupta, çatının içi düz tavadır. Bu gruptaki eserlerden, **Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camii** ile **Salpazarı Gökçeli Camii**'nin tavanlarının ortasında, küçük birer ahşap kubbeye yer verilmiştir (Çiz.51-52).

Birinci grubun abidevi tesir bırakan büyük boyutlu üç örneği¹³³⁸ bulunmasına karşın, hemen hepsi küçük olarak nitelendirilebilecek ikinci grupta, böyle bir eser yoktur.

Cephe görünüşlerinde iki grup arasında belirgin bir fark doğmaktadır. Daha basit ve kabaca duran birinci grupta, basık ve kapalı bir cepheyle karşılaşılırken, ikinci gruptaki eserlerde, ince işçilikle birlikte, yüksek ve ferah bir cephe görülmektedir (Foto.7-8,192). Birinci grupta iki katlı bir cephe düzeninden söz edilemezken, diğer grupta kat girişleri ve duvar ortalarındaki dikmelerle belirginleşen, iki katlı ve büyük ölçüde simetrik pencere düzeniyle desteklenen, hareketli bir cephe tasarımı söz konusudur (Çiz.22-23).

Geç tarihli iki camide (**Salpazarı Gökçeli** ve **Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camileri**), yapı önündeki revaklar; harimi örtten çatıdan ayrı bir sundurma çatıyla örtülerek, diğer camilerden farklı bir cephe ortaya konulmuştur (Çiz.51,52, Foto.267). Günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, 1994 yılındaki araştırmamızda incelediğimiz **Terme - Dibekli Köyü Camii**'nde de aynı durum söz konusu idi.

Asarcık - Akyazı Köyü Gököl Camii'nde, alt kat revakın doğu kolunun kible ucunun, "müderris odası" denilen küçük bir mekân şeklinde değerlendirildiğine işaret etmiştik. Yine katalogda değindiğimiz üzere, revaklarda kimi camilerde abdest almaya yönelik testi sekileri,¹³³⁹ papuçluk sekileri,¹³⁴⁰ oturmaya yönelik ahşap kalaslardan oluşan sekiler,¹³⁴¹ musalla olarak kullanılmış olması muhtemel yüksekçe bir seki¹³⁴² ve birkaç elbise askısı¹³⁴³ gibi düzenlemeler, revakların, dikkat çeken detaylarıdır.¹³⁴⁴

1206 tarihli **Çarşamba Gökçeli Camii** ve yakın takipçilerinin, Anadolu Türk mimarlığında, cami tipolojisiyle ilgili yayınlarda yer almadıkları görülmektedir. Erken Osmanlı döneminde E. H. Ayverdi'nin "çantı camiler" şeklinde nitelendirdiği Batı Karadeniz Bölgesi'ndeki çantı camiler, Ordu ve Sinop'taki birkaç cami ile beraber Samsun'daki örneklerin en yakın benzerleridir.¹³⁴⁵ Karadeniz başta olmak üzere ülkemizdeki ormanlık bölgelerde benzer şekilde epey çantı cami inşa edilmiş olmalıdır. Ancak bunların çok azı yayımlanmıştır. Yayınlarla yansıyan örnekler üzerinden bir değerlendirme yaptığımızda yukarıda bahsettiğimiz her iki grubun benzerlerine rastlamaktayız. Erken yıllarda görülen ve ikinci gruba nazaran daha basit duran birinci grup çantı

¹³³⁷ Katalogda değindiğimiz üzere, bunların bir kısmına, sonradan tavan çakılmıştır.

¹³³⁸ Grubun bilinen ilk üç örneğini kastediyoruz. **Çarşamba - Gökçeli Camii**'nin harim ölçüsü 12.60 x 13.70 m, bütün yapı 17.50 x 21.60 m.dir. Aynı rakamlar; **Çarşamba - Yayıcalar Köyü Şeyh Habil Camii**'nde 9.20 x 11.15 ve 13.85 x 16.40 m., **Ordu köyü Camii**'nde 9.10 x 10.70 ve 13.95 x 17.65 m.dir. İkinci grupta, tüm yapı boyutlarının ortalaması, kabaca 8.5 x 9 m. civarındadır.

¹³³⁹ **Çarşamba - Yayıcalar Köyü Şeyh Habil Camii**, **Terme - Karacalı** ve **Dağdıralı Köyü Camilerinde** görülmektedir.

¹³⁴⁰ **Terme - Dağdıralı Camii**'nde görülmektedir.

¹³⁴¹ **Çarşamba Gökçeli**, **Çarşamba - Ordu ve Yayıcalar Köyü Camilerinde** görülmektedir.

¹³⁴² **Çarşamba - Ordu Köyü Camii**'nde böyle bir ahşap seki bulunmaktadır. **Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii**'nde revakın önündeki, kaba taş bir blokun, musalla şeklinde düzenlendiğini hatırlatmak isteriz.

¹³⁴³ **Asarcık - Kosaca Köyü Camii**'nde, günümüze ulaşabilmiş bir örnek bulunmaktadır.

¹³⁴⁴ Camilerin birçoğunun uzun yıllar kendi haline terk edilerek bakımsız kaldıkları ve malzemenin kolayca bozulup değiştirilebileceği düşünüldürse, belirttiğimiz hususlara ait örneklerin, şimdikinden çok daha fazla olması gerektiği anlaşılır.

¹³⁴⁵ E. H. Ayverdi, "*Karadeniz Ereğlisi yakınından Ağva'ya, cenubda da Adapazarı arzına kadar sahadaki köylerde, mevcut veya mevcudiyeti vesikalarla sabit ya da yıkılıp yerine kâgir yapılmış, 24 kadar cami ve bir türbe tespit ettiğini*" Orhan Gazi devrinden sonraki 15-18. yüzyıllar arasında bu tip camiye rastlanmadığı, ancak 19. yüzyılda aynı usulde yapılmış bazı köy camilerine tesadüf ettiğini belirtmektedir. E. H. Ayverdi, bu camilerin, birkaç köy için orta bir yerde kurulmuş Cuma camileri olduklarını, Kandıra gibi kasabalarda olan birkaçı haricinde hepsinin, kırda veya bir köyün kenarında, birkaç yüz metre mesafede bulduklarını ifade etmektedir. E. H. Ayverdi, "*bu camiler tarihen muayyen bir devreye, coğrafi olarak da bir mıntıkaya bağlı bulunmaktadır. İşaret ettiğimiz tarihi devir Orhan Gazi zemânıdır. Bütün buralar O'nun saltanatında alınmıştır*" ifadeleriyle, bu camilerin Kandıra bölgesinde yoğun olmak üzere, İzmit yakınındaki Kaymaklı Çiftliği ve Sapanca Gölü'nün 50 km. doğusundaki Büyük ve Küçük Tersiyer Köylerinde, Düzce'nin 10 km. kuzeydoğusunda, Melen Vadisi'ndeki Hasanlar Köyü'nden itibaren, vadiyi takiple gidilen, Karadeniz sahilindeki Aftun Ağzı'nda, oradan Ağva'ya kadar uzanan mıntıkada bulduklarına işaret etmektedir. Belirtilen bölgeye komşu olan Safranbolu, Bolu, Mudurnu, Göynük taraflarında da büyük ormanlar bulunmasına rağmen, ahşap yerine kâgir yapılar görüldüğüne dikkat çeken E. H. Ayverdi'ye göre, çantı camilerin bulunduğu bölge, Akçakoca ve Konur Alp tarafından fethedilen bölgenin sınırlarını çizmektedir. Akçakoca'nın kendi türbe ve camisini kütüklerle yaptırmış olmasını manidâr bulan E. H. Ayverdi, belirttiği bölgede ahşabın tercih edilmesini "*buraları fethedenlerin meşreplerine; Orta Asya'dan gelen Türklerin Şarki Türkistan'da bu tarzda binalara alışmış olup bir sevk-i tabii ile, burada da eşlerini görmek istemeleri*"ne bağlamakta, Sveden Hedin'in Taklamakan Çölü'nde "*böyle kocaman kütüklerden yapılmış 6-7 asırlık bina bakiyelerine*" rastlandığına dikkat çekmektedir. Bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I**, İstanbul, 1989, s. 120-22.

camilerin benzer örnekleri daha az iken, diğer grubun benzerlerine tüm Karadeniz Bölgesinde rastlamak mümkündür.¹³⁴⁶

Yirmi iki camiyi yerinde inceleyen E. H. Ayverdi, bunların yedisinin ahşap olarak mevcut olduğunu, diğerlerinin yıkıldığını veya orijinaliyle alakası kalmayacak şekilde yenilendiklerini belirtmektedir. Ayverdi'nin kitabında görülen ahşap camiler şunlardır: **Düzce - Akçakoca Aftun Dere Köyü'nde Orhan Camii, İzmit – Kandıra Büyük Kaynarca Köyü Camii, Adapazarı - Sapanca - Büyük Tersiyi Köyü Orhan Gazi Camii, Kandıra - Emir Ali Köyü Orhan Gazi Camii, Akçakoca - Geriş (Cuma Yanı) Köyü Sultan Orhan Camii, Kandıra - Küçük Kaynarca Köyü Şeyh Muslihiddin Camii** (rölöve ve resim yok). Belirttiği yedi çantı camiden ya hiç tamir görmemiş veya “az tadil ile hüviyetini belli olanlarla” beş tanesini kitabına alan E. H. Ayverdi'nin, elde ettiği sonuçları sıraladığı satırlardan, konumuzla alakalı gördüklerimizi, kısaca özetleyip bölgemize mukayese edersek:¹³⁴⁷

-[Bunların büyük çoğunluğu Orhan Gazi devrinden kalmadır (E. H. Ayverdi, bunların dışında incelediği 12 çantı camiyi, 19. yy. başlarına tarihlemektedir)]. Samsun'daki eserler, Orhan Gazi devrinden önceye, Anadolu Selçuklu dönemine; 1206'ya kadar inmekte, yakın tarihli birkaç örnekten sonra 16, 18 ve 19. yy.da da kesintisiz bir şekilde devam etmektedir.

-[Camilerin tabanları ya toprak üstüne konan büyük taşlar veya yer yer kazıklara yerleştirilmiştir]. E. H. Ayverdi, tabanlardaki muhtemel kirişlemeye dair bir açıklama yapmamaktadır. Ayverdi'nin kitabındaki 148 numaralı fotoğraftan görüldüğü kadarıyla yapılar, Samsun'daki gibi, oturdukları araziden, kirişleme usulüyle biraz yükseltilmiştir. Samsun'da kirişler, kalın kütük veya taşlara otururken, burada taş veya çakılmış kazıklar söz konusudur.

-[Camilerin yan duvarları 10-12 cm. genişliğinde meşe kütüklerinden yapılmış olup köşelerde “yarım kertme lâmbalarla, yanda “amüden” gelen kütüğe geçirilmiştir (Tariften kurtboğazı geçme anlaşılıyor)]. Bu maddedeki hususlar bölgemiz için de geçerlidir.

-[Plân itibariyle bir orta sahn ve ön sundurma hepsinde müşterektir. Bazısında yan revak bazısında saçak vardır. Hepsinde muhakkak iç mahfil bulunmaktadır. Mahfil binayı “bağlayıp yekpareleştirmektedir.”] Plân itibariyle her iki bölge arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesinde bulamadığımız “U” ve “L” şeklindeki revaklara burada rastlamaktayız. **Büyük Kaynarca Köyü ve Emir Ali Köyü Camilerinde**, “U”, **Büyük Tersiyi Köyü Camii**'de ise “L” şeklinde bir revak görülmektedir.¹³⁴⁸ (Çiz.153).

-[Esas itibariyle pencere yoktur, mazgal gibi farklı şekillerde delikler vardır]. Aynı hususlar Samsun bölgesi için de büyük ölçüde geçerlidir. Samsun'da ahşap lokmalı kafesler ve çapraz çitallı kafesler de görülür.

-[Döşemeler meşedendir]. Ahşabın cinsinden emin olmakla birlikte Samsun'da da döşeme ahşaptır.

-[Çatı iri ağaçlardan yapılmıştır. Bu günkü halde kiremitlerle kaplıdır. “Eskiden nasıldı? Ma'lum değildir.”] E. H. Ayverdi fazla bir detay belirtmediği için ayrıntılı bir kıyas yapılamıyor. Ancak Samsun'daki camilerin de kiremitle kaplı (çoğu oluklu kiremit) olduğunu belirtelim. Ancak, H. G. Danişman'ın, **Çarşamba Gökçeli Camii**'nin çatı kaplaması için teklif ettiği “hartama” adı verilen ahşap tahta pulların, çatı kaplamasında yakın zamanlara kadar Doğu Karadeniz'de kullanıldığı bilindiğinden, hartamayı her iki bölge için de kuvvetli bir ihtimal olarak görmekteyiz.¹³⁴⁹

-[“Cuma camii” oldukları için hepsi minberlidir. Minber kapılarında bazı taç ve oymalar vardır. Mihrap aynı süslerle yapılmış ve çerçeveden ibarettir.”] Bu madde de aynı şekilde Samsun bölgesi için de geçerlidir.

-[“Bir tanesinin sundurmasında güzel direk başlıklarına ve bu orman mıntıklarına has balta ve keserle yapılmış oyma işçiliğine rastlandı. Diğerlerinde de variken birkaç asırlık ömürlerinde kaybolmuş bulunmaları mümkündür.”] Samsun bölgesi için de geçerli olan bu konuya bezeme bahsinde değineceğiz.

Ayverdi'nin ifadelerinden Batı Karadeniz Bölgesindeki çantı camilerin Orhan Gazi dönemindeki Türk fethinin hemen akabinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Benzer bir durum bölgemiz için de geçerlidir. **Çarşamba**

¹³⁴⁶ Giresun bölgesindeki çantı camilerle ilgili bir yayına rastlayabildik. E. NEFES, “Giresun'da Yeni Tespit Edilen Bir Ahşap Camii Çalıda Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii” **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. 9, S. 3, Temmuz Ağustos Eylül, 2009, s. 187-209.

¹³⁴⁷ Bu başlık altında sadece plân açısından bir değerlendirme yapmayı düşünmemize rağmen, konunun bölünmemesi için ve sırası gelmişken tüm yönleriyle ele alınmasının faydalı olacağına inandığımızdan, E. H. Ayverdi'nin tespitlerini, bölgemizle kıyaslamayı uygun gördük. Ayverdi'nin tespitleri, köşeli parantez içerisinde aktarılmıştır. E. H. AYVERDİ, Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gaziler Hüdevendîgâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I, s. 120-33.

¹³⁴⁸ E. H. Ayverdi, “L”nin doğu kolunun sonradan eklendiğini belirtmekte (tarih vermiyor) ve eskiden batıda da böyle bir revak bulunduğu yönündeki rivayeti aktarmaktadır.

¹³⁴⁹ Bu konuya daha önce değinmiştik. Katalogda **Çarşamba Gökçeli Camii**'ne bakılabilir.

Gökçeli Camii, Yaycılar ve Ordu Köyü Camileri, ilk Türk fetihlerini takibeden 1206, 1211 ve 1420 dolaylarında inşa edilmiştir.¹³⁵⁰

Orta Karadeniz bölgesindeki sayılı birkaç yapıyı yakın zamanlarda Y. Can¹³⁵¹, A. A. Bayhan ve tarafından hazırlanan yayınlardan tanımaktayız. **Sinop – Boyabat Dereçatı Köyü Camii** (“iki asırlık bir geçmişe sahip”), **Kastamonu – Geyikli Köyü Camii** (“iki asrı aşkın bir geçmişe sahip”) ve **Ordu – İkizce Laleli (Eski) Camii** (inşa: 16. yy. – 18. veya 19. yy.da tamir görmüş) Samsun’daki birinci grubun benzerleridir. Yerleşim yerine uzak eski bir mezarlık içerisinde yer almaları, etraftaki birkaç köyün Cuma namazı kılması için düşünülmesi, yapıların boyut, harim, mahfil ve revak düzenleri, hafif kaba işçilik, tek katlı hafif basık cephe, asimetrik tek katlı basit açıklık şeklinde pencere düzeni, yapıyı zeminden kaldıran kirişlemenin biçimi ve duvar perdelerindeki kurt boğazı geçme gibi özellikler, yapıların birinci gruptaki Samsun çantı camilerine benzeyen yönleridir.

Kastamonu – Çatalzeytin Çağlar Köyü Merkez Camii (“iki asırdan fazla bir geçmişe sahip”), **Kastamonu – Bozkurt Beldeğirmeni Köyü Çarşı Mahallesi Eski Camii** (“bir asrı biraz aşkın bir geçmişe sahip”), **Kastamonu – İnebolu Güde Köyü Çarşı Mahallesi Eski Camii** (1820), **Ordu - Fatsa Aşağıyavaş Köyü Camii** (19. yy. sonları), **Ordu - Kumru Şenyurt Köyü Eski Camii** (19. yy.’ın sonu veya 20. yy.’ın başları), **Ordu – Perşembe Soğukpınar Köyü Hatipli Mahallesi Camii** (1870), **Ordu – Ünye Tekkiraz Beldesi Kabadirek Camii** (19. yy.’ın sonları) ve **Ordu - Akkuş Çaldere Köyü Camii’ni** (1903’te inşa edilmiş, 1910 tarihli kitabesi var, ahşap süslemeleri 1919-20’de yapılmış) Samsun’daki ikinci grubun benzerleridir.¹³⁵² Bunların da yerleşim yerine uzak eski bir mezarlık içerisinde yer almaları, etraftaki birkaç köyün Cuma namazı kılması için düşünülmesi (ilk grupta da olduğu gibi), yapıların boyut, harim, mahfil, revak ve çatı düzeni, minaresiz oluşları, ilk gruba nispetle daha ince düzgün yüzeyle perdelerin kullanılması, kat kirişleri ve duvar ortalarındaki dikmelerle belirginleşen iki katlı ve büyük ölçüde simetrik pencere düzeniyle desteklenen ferah cephe tasarımı, ilk gruba nispetle daha geniş ve gelişmiş pencere düzeni, yapıyı zeminden kaldıran kirişlemenin biçimi ve duvar perdelerindeki kurt boğazı geçme tekniği, perde boylarının duvar ortasında kesilip ortaya bir dikme ilavesi ve bu dikmeye açılan iki kanallı çalma boğazlar açılarak yeni perdelerle cephenin tamamlanması ve stilize bitkisel dekorlu ahşap oyma gibi özellikler, ikinci gruptaki Samsun çantı camilerine benzeyen unsurlardır.

Batı Karadeniz Bölgesinde yayınlanmış çantı cami sayısı çok daha fazladır. Yayınlar daha eskidir. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi bu bölgede birinci gruba benzeyen sadece birkaç camiye rastladık. Bölgedeki camilerin hemen tamamı ikinci gruba benzemektedir.¹³⁵³ Doğu Karadeniz’in eğimli arazi yapısının, yapıların altında taş bir subasman veya bodrum katı kalemişi nakışlarıyla diğer örneklerden inşa edilmesi sonucunu doğurduğuna değinmiştik. Bir başka deyişle bilinen bir örnek haricinde Doğu Karadeniz Bölgesindeki camilerin altında Samsun’da görmeye alıştığımız ahşap kütük veya taşlara oturan kirişleme görülmez. Doğu Karadeniz’deki çantı camilerde, Samsun’da birinci grup çantı camilerde görülen kaba yonu perde yüzeyleri gibi arkaiklikler görülmez. Bunlar Samsun’un ikinci gruptaki camilerin benzerleridir. Ancak çok daha gelişkin bir cephe tasarımı, özenli ve süslü mimari elemanlar, daha zengin bir ahşap ve kalemişi bezeme programı ile karşılaşılır.¹³⁵⁴ Doğu Karadeniz’de duvarlarda kurt boğazı geçme ile birlikte armoz direğine iki boğazlı geçme kullanımı yaygındır. Bazı detaylara ilişkin karşılaştırmalara yeri geldikçe ilerideki başlıklarda değineceğiz.

MEDRESE

İl dahilinde günümüze ulaşan orijinal tek örnek olan **Vezirokprü Fazıl Ahmet Paşa Medresesi** (1661–76), kareye yakın dikine dikdörtgen şeklinde şadırvanlı bir avlunun etrafında, dört yönde revaklar, uzunlamasına eksenin iki yanında talebe hücreleri, orta eksenindeki kapının karşısında, ana bünyeden dışa taşınan bir derslane-

¹³⁵⁰ Tarihlendirme konusunda P. I. Kuniholm’un lâboratuara dayalı tekniği son derece faydalı olmuştur. Aynı tekniğin yurdumuzda da yaygın hale getirilmesini temenni ediyoruz.

¹³⁵¹ Y. Can daha önce de değindiğimiz gibi kitabımızın bir parçasını da oluşturan Samsun’daki ahşap camiler hakkında ilk bilimsel yayını yapan akademisyendir.

¹³⁵² Kastamonu ve Sinop’taki camiler için bkz. Y. CAN, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, **O.M.Ü.İ.F.D.**, S. 15, Samsun, 2003, s. 117-34. Can da, Kastamonu, Sinop ve Samsun’daki ahşap yapıları genel özellikleri itibarıyla benzer şekilde iki gruba ayırmaktadır. Ordu’daki camiler için bkz. A. A. BAYHAN, “Ordu / İkizce’de Bir Ahşap Camii: Laleli (Eski) Camii”, **A.Ü.G.S.E.D.**, S. 14, Erzurum, 2005, s. 1-22; A. A. BAYHAN, “Ordu’da Yeni Tespit Edilen Ahşap Camiler”, **A.Ü.G.S.E.D.**, S. 16, Erzurum, 2006, s. 33-48. A. A. BAYHAN, “Ordu’dan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı) C. 2, S. 7, Bahar 2009**, s. 55-84. Yapıların tarihleri Can ve Bayhan’ın yayınlarına göredir.

¹³⁵³ İkinci gruba benzer iki örnek için bkz. Y. ÇETİN, “Kuruluş Dönemi Osmanlı Mimarisine Ait İki Çantı Camii: Sakarya Büyük Tersiyeye (Büyük Esence) Köyü Orhan Gazi Camii ve Büyük Kaynarca (Topçu) Köyü Şeyh Muslihuddin Camii”, **Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S.18, Erzurum, 2007, s. 1-15.

¹³⁵⁴ M. YAVUZ, **Çaykara ve Dernekpazarı’nda Geleneksel Köy Camileri**, Ankara, 2009; E. NEFES, “Giresun’da Yeni Tespit Edilen Bir Ahşap Camii Çaldag Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii” **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. 9, S. 3, Temmuz-Ağustos Eylül, 2009, s. 187-209.

mescidden oluşan plânıyla, önemsiz sayılabilecek ayrıntılar dışında büyük ölçüde simetrik (Çiz.57). Dönemin başkent ve büyük şehirlerindeki medreselere kıyasla biraz daha küçük ve yalın bir mekân düzeninin görüldüğü yapı, plân şekliyle erken devir Bursa medreselerini hatırlatmaktadır. İnşa edildiği devir içerisinde özellikle Sinan sonrası medreseleriyle kıyaslanabilecek medresenin, plân bakımından benzeri olarak, **İstanbul - Fatih Bayram Paşa Medresesi** (1634-35)¹³⁵⁵ (Çiz.154) gösterilebilir. Avlunun sadece iki yanında dizilen medrese hücreleriyle yapı, dönemin birçok medresesinden ayrılarak, Mimar Sinan'ın eseri, **İstanbul - Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Medresesi**yle (1568-69)¹³⁵⁶ benzeşir. Dershanenin ana bünyeden taşırılması, revakın avluyu dört yönden sarması,¹³⁵⁷ iki medrese arasındaki diğer benzerliklerdir. Düz atkı taşlı hücre kapılarının benzerlerine, **İstanbul - Sultan Ahmet, İstanbul Çinili** (1640-48),¹³⁵⁸ **Erzurum Fezullah Efendi (Kurşunlu, Fevziye)**,¹³⁵⁹ **Erzurum Şeyhler '1760-61)**¹³⁶⁰ ve **Erzurum - Oltu Arslan Paşa Medresesi**'nde (1664)¹³⁶¹ rastlanmaktadır.

TÜRBELER

İkisi ahşap, yedisi kâgir olan türbelerin büyük bir kısmı kare veya kareye yakın dikdörtgen plânlıdır.

Kâgir Türbeler

Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi (1381), **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey** (1411-20), **Samsun İsa Baba** (15. yy.), **Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir** (1778), **Samsun Şeyh Seyyid Kutbeddin** (1895) **Türbeleri**, tam kare şeklinde basit bir mekân düzenine sahiptir (Çiz.44,58,59,63,66). **Sunullah Paşa** ve **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'nin önünde birer kapı sundurmasına yer verilirken, diğer türbelerin girişi, basit bir kapı açıklığı şeklindedir.

Kare türbelerde örtü çeşitlilik göstermektedir. **Emirza Bey, Hızır Bey, İsa Baba Türbeleri**, Türk üçgenleriyle geçilen kubbelerle örtülüdür. Bunların da kubbenin dış biçimi bakımından çeşitlendiği görülmektedir. **Emirza Bey Türbesi**'nde kiremitlerle kaplı sivri bir külâh, **Hızır Bey Türbesi**'nde kiremitlerle kaplı basık küre şeklinde bir kubbe, orijinalliği kaybolmakla birlikte **İsa Baba Türbesi**'nde, aynı şekilde, basık bir kubbeye yer verilmiştir. **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**, içten bağdadî tavan, dıştan düz omuz kırma çatıyla örtülmüştür.

Kare plânlı ve kubbeyle örtülü türbelerin benzerleri olarak; **Eskişehir - Sivrihisar Hoca Yunus Kümbeti** (13.yy.ın son çeyreği)¹³⁶² (kubbe geçişleri pandantifli), kubbe geçişleri Türk üçgeni ve cenazelik katı da bulunan **Amasya - Suluova Yolpınar Köyü Seyyit Yahya Türbesi** (14. yy.ın 1. çeyreği),¹³⁶³ **Sinop Sultan Hatun (Aynalı) Türbesi** (1395),¹³⁶⁴ **Kastamonu Sultan Hatun** (1436-37),¹³⁶⁵ (Çiz.155) **Sivas Akbaş Sultan Kümbeti** (18. yy.ın 2. yarısı, tromp kubbeli dıştan çatılı (tahmini)¹³⁶⁶ **Tokat Nureddin bin Sentimur Kümbeti** (1313)¹³⁶⁷ (içten kubbe, dıştan kırık piramidal külâhlı), **Tokat - Turhal Emir Muhammed Nurullah Kümbeti**¹³⁶⁸ (Türk üçgenleriyle geçilen kubbesi yıkılmış vaziyette) gösterilebilir.

Samsun türbelerinde görülen bir başka plân tipi, sekizgendir. İçten ve dıştan sekizgen duvarlı ve pandantifli bir kuşakla geçilen kubbeyle örtülü **Lâdik Sunullah Paşa Türbesi** (15. yy.ın 2. yarısı) bu tipin iyi bir temsilcisidir (Çiz.60). Erken yıllardan beri birçok örneği bulunan ve Anadolu'da en yaygın tiplerden olan sekizgen türbelerin, Osmanlı döneminde de bir hayli örneği bulunmaktadır. Samsun'a yakın bölgeden, **Niksar Kulak Kümbeti**'ni (12. yy. 3. çeyreği),¹³⁶⁹ (Çiz.156) **Niksar Kırkkızlar Kümbeti** (1220 dolayları),¹³⁷⁰ **Amasya Halifet Gazi Türbesi** (1225 dolayları),¹³⁷¹ büyük ölçüde yıkık olmakla birlikte **Amasya Sultan Tacettin**

¹³⁵⁵ Z. KÖŞKLÜ, a.g.t., s. 69.

¹³⁵⁶ Klâsik dönemdeki birçok medresenin bu şekilde avluyu dört yönden saran revaklarla çevrildiği bilinmektedir. Bkz. K. PEKTAŞ, a.g.t., s. 72.

¹³⁵⁷ Z. AHUNBAY, "Sultan Ahmed Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1994, s. 56.

¹³⁵⁸ A. V. ÇOBANOĞLU, "Çinili Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 2, İstanbul, 1945, s. 518-19.

¹³⁵⁹ H. GÜNDOĞDU, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", **Şehri Mübarek Erzurum**, Ankara, 1989, s. 172.

¹³⁶⁰ H. GÜNDOĞDU, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", s. 172.

¹³⁶¹ A. ULUÇAM, "Oltu'da Arslan Paşa Külliyesi", **V.D.**, S. XVII, Ankara, 1983, s. 94.

¹³⁶² O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1, Selçuklu Dönemi**, Ankara, 1986, s. 130.

¹³⁶³ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi**, Ankara, 1991, s.16.

¹³⁶⁴ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3, Beylikler ve Osmanlı Dönemi**, Ankara (basım yılı belirtilmemiş), s. 158.

¹³⁶⁵ M. ÖZKARCI, **Candarogulları Beyliği Mimari Eserleri**, C. I ve C. II, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1992, s. 249.

¹³⁶⁶ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3**, s. 186-87.

¹³⁶⁷ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3**, s. 198.

¹³⁶⁸ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -3**, s. 199-200. Tuncer yapıyı tarihleniyor.

¹³⁶⁹ H. ÖNKAL, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Ankara, 1996, s. 29. O. C. Tuncer, yapıyı 1170'e tarihlenmektedir. O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 240.

¹³⁷⁰ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1** s. 245. H. Önkâl, yapıyı 13. yy.ın ilk çeyreğine tarihlenmektedir. H. ÖNKAL, a.g.e., s. 83.

¹³⁷¹ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 67. Eski yayınlarda 1145-46'ya tarihlenen yapıyı, H. Önkâl'da O. C. Tuncer'e benzer şekilde (1209-10 civarına) tarihlenmektedir. H. ÖNKAL, a.g.e., s. 63.

Altunbaş Kümbeti (14. yy.ın 2. yarısı),¹³⁷² **Kastamonu - Terzi Köyü Adil Bey Türbesi** (1360),¹³⁷³ ve **Kastamonu İsmail Bey Türbesi**'ni (1454-57)¹³⁷⁴ benzer örnekler olarak gösterebiliriz.

Sunullah Paşa Türbesi, Lâdik'teki diğer türbeyle birlikte giriş önünde kapı sundurmasına yer verilen diğer bir örnektir. Diğerinde ahşap direklere oturan sundurma, burada kâgir sütunlarla taşınmaktadır. Yanındaki mescitle bitişen¹³⁷⁵ **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi** (1249-50) içten sekizgen, dıştan bir köşesi pahlı dikdörtgen plânlıdır¹³⁷⁶ (Çiz.8) Erken tarihli bu türbede, sekizgen formun, düzgün olmadığı dikkat çeker. İçten sekizgen piramidal külâhla örtülen türbe, dıştan, camiye de örten muhdes kırma çatı altına alınmıştır. Muhdes çatı altına alınmadan önce türbenin, dıştan da, piramidal külâhla örtülü olabileceği akla gelmektedir.

Ahşap (Cantı) Türbeler

Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi (15-18. yy.) ile **Terme Pazar Camii Türbesi** (1840) dikdörtgen plânlı kırma çatıyla örtülü olup gayet yalın bir mekân düzeni gösterir (Çiz.18,41).

ŞEHİRLERARASI HAN (KERVANSARAY)

İl sınırları dahilinde günümüze ulaşan, şehirlerarasında yapılan tek han olan **Çakallı Han**, tarihi Amasya – Samsun kervan yolu üzerinde yer almaktadır. 1204–40 yıllarına tariheddiğimiz hanın mevcut kesimlerinin plân ve mimarisi, devrin diğer hanlarıyla son derece uyumludur. Dikine dikdörtgen plân, payelerle oturan sivri kemerlerle bölünen ve takviye kemerleriyle destekli sivri beşik tonozlarla örtülen sahnın düzeni, dönemini yansıtmaktadır (Çiz.66-67). Kapalı kesimi bu şekildeki birçok han içerisinde, bölgeye yakın olarak, **Tokat – Pazar Hatun Hanı** (1238)¹³⁷⁷ ve **Tokat - Pazar Tahtoba Hanı** (1238–39),¹³⁷⁸ **Çankırı – Kurşunlu Hoca Hasan Köyü Hanı** (13. Yy.ın ortalarına doğru)¹³⁷⁹ **Çakallı Han**'ın benzerleri olarak gösterilebilir. Enine dikdörtgen şeklinde ve bir yanında hücreler tespit edilen avlunun giriş cephesinin ortasında bir taç kapısı bulunduğu anlaşılmaktadır. Avlu kesimi enine dikdörtgen şeklindeki **Çankırı – Kurşunlu Hoca Hasan Köyü Hanı**¹³⁸⁰ ve **(Boyabat - Vezirköprü arasındaki Durak Han** (1266)¹³⁸¹ yapının, yakın bölgeden benzerleridir (Çiz.157). Kapalı ve açık kesimlerin ardı ardına plânlandığı Anadolu hanlarının, Anadolu öncesinde, Karahanlılarla başladığı kabul edilmektedir.¹³⁸² **Çakallı Han**, Anadolu Şelçuklu döneminde Anadolu'nun kuzeyinde saptanan az sayıda hanlardan biridir.¹³⁸³

ŞEHİR İÇİ HANLARI

Günümüze ulaşan örnekleri Samsun ve Vezirköprü'de görülen üç hanın, biri kâgir (**Samsun Taş Han**, 1508 dolayları), biri hımsı (**Vezirköprü Üzüm Hanı**, 17. yy sonları-19. yy.), diğeri (**Vezirköprü Taş Han**, 17. yy sonları-19. yy.) yarı kâgir - yarı hımsıdır (Çiz.68-72,73a,73b,73c,74a,74b). **Üzüm Hanı** dışındaki iki yapı, tek avlulu ve iki katlı Osmanlı Şehir Hanları grubuna girmektedir.¹³⁸⁴ Türk mimarisinde Anadolu öncesinde Karahanlılar'dan itibaren görülen¹³⁸⁵ bu tipin, erken Osmanlı devrinde, ilk olarak¹³⁸⁶ **Bursa Emir Hanı** (1339–

¹³⁷² O. C. TUNCER, *Anadolu Kümbetleri -2*, s. 18.

¹³⁷³ O. C. TUNCER, *Anadolu Kümbetleri -2*, s. 269 (dıştan külâhlı, altta beşik tonozlu cenazelik var).

¹³⁷⁴ M. ÖZKARCI, *a.g.t.*, s. 53.

¹³⁷⁵ **Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi, Terme Pazar Camii Türbesi ve Samsun İsa Baba Türbesi** de, yanlarındaki camilerle bitişik inşa edilmiştir (**Terme - Dağdıralı Köyü Camii Türbesi** birkaç metre mesafededir).

¹³⁷⁶ Türbenin camiyle bitişik inşa edilmesi sonucu, dış formunun, dörtgene dönüştüğü düşünülebilir.

¹³⁷⁷ N. SEÇGİN, **Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri**, Mimar Sinan Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s. 154-55; İ. İLTER, *a.g.e.*, s. 40.

¹³⁷⁸ N. SEÇGİN, *a.g.t.*, s. 160; K. ERDMANN, *a.g.e.*, C.1, s. 58.

¹³⁷⁹ A. Ali BAYHAN – Fikri SALMAN – Adem ÇELİK, **Tarihi ve Kültürel Değerleri İle Kurşunlu**, Çankırı, 2007, s. 45.

¹³⁸⁰ A. Ali BAYHAN – Fikri SALMAN – Adem ÇELİK, **Tarihi ve Kültürel Değerleri İle Kurşunlu**, Çankırı, 2007, s. 45-48.

¹³⁸¹ K. ERDMANN, *a.g.e.*, C. 2, s. 31; Ş. AKALIN, “Kervansaray”, *mad. T.D.V.İ.A.*, C. 25, Ankara, 2002, s. 301.

¹³⁸² O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, s. 36; A. ALTUN, *a.g.e.*, s. 88; G. YALÇINER, “Kervansaray” *mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1997, s. 999; G. CANTAY, *a.g.m.*, s. 78; Y. CAN- R. GÜN, **Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, Samsun, 2005, s. 152.

¹³⁸³ M. Öz'ün 1485, 1520 ve 1576 tarihli bazı tahrir defterlerine dayanarak, Bafra yakınlarında “kârbânsaray-ı İnişdibi” adıyla kaydettiği bir kervansaray, bölgedeki kervanyolları üzerinde kurulan bir başka Selçuklu hanı olabilir. Günümüzde böyle bir yapı bilinmemektedir.

¹³⁸⁴ Osmanlı şehir hanlarının tipolojik bir sınıflaması için bkz. B. ERSOY, “Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VII, İzmir, 1994, s.76-80.

¹³⁸⁵ M. CEZAR, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977, s. 189-91; C. GÜBAN, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Ankara, 1978, s. 3; A. ALTUN, *a.g.e.*, s. 87-88; İ. AYTAÇ, “Selçuklu Kervansarayları”, s. 855-56; B. ERSOY, **İzmir Hanları**, Ankara, 1991, s. 125; O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, s. 32-753.

¹³⁸⁶ E. H. AYVERDİ - İ. A. YÜKSEL, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 1976, s. 105; G. CANTAY, *a.g.m.*, s. 81; C. GÜBAN, *a.g.e.*, s.35; M. B. TANMAN, “Emir Hanı” *mad., T.D.V.İ.A.*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 133-34; G. YALÇINER, “Han” *mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1997, s.753.

40)¹³⁸⁷ ile başlayarak sonraki dönemlerde de yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.¹³⁸⁸ Anadolu Selçuklu devrinde, şehir içi hanlarının varlığı kabul edilmekle birlikte, günümüze ulaşan bir örneği bilinmemektedir.¹³⁸⁹

Dikine dikdörtgen ve kareye yakın dikdörtgen ve hafif yamuk bir dikdörtgen çerçeve içerisinde plânlanan hanların, Osmanlı döneminin şehir içi hanlarında görülen bir plân şemasıyla ele alındıkları görülmektedir. Ortadaki avluyu saran birimleri, ikişer yüzde açılan kapıları veya açıklıkları, hücrelerin önünde yer alan revak düzeni, hayvanların barınmasına yönelik ahırlarıyla bu üç han, Osmanlı şehir hanlarının genel şemasına uymaktadır. Esasen belli bir plân şemasının sıkı sıkıya takip edilmediği, genelde sokak yapısına göre şekillenen ve içerisindeki ticarî faaliyete göre, zaman zaman birçok değişikliğin yapılarak mekân düzeninin değiştiği şehir içi hanlarının, birçok tipi olduğu bilinmektedir.¹³⁹⁰

Samsun Taş Han'ın alt katındaki bazı birimlerin ahır olarak tasarlandığını düşünmekteyiz. Ancak, etrafı dükkânlarla sarılan hanın, yakın çevresinin değişmiş olabileceği, vaktiyle yanında ayrı bir ahır bölümü olabileceği de ihtimal dahilindedir. Diğer iki handa böyle bir düzenlemeyle karşılaşmıyoruz.¹³⁹¹

Üzüm Hanı ve **Veziroköprü Taş Han**'ın bir kısmında gördüğümüz hımsız duvarlı bölümler ve revaklarda kullanılan ahşap iskelet ve nihayet kırma çatı, kâgir hanlarda da görülen ve Osmanlı döneminde varlığı bilinen bir uygulamadır.¹³⁹²

Ankara Saman Pazarı Hanı, geneli itibarıyla **Veziroköprü**'deki hanlara benzer bir örnektir.¹³⁹³ İki katlı, ikinci katı revaklı ve asimetrik plânıyla, **Kastamonu Acem Hanı** (1571 civarı),¹³⁹⁴ **Trabzon Taş Han** (1531-33)¹³⁹⁵ (Foto.544), **Tokat Voyvoda Hanı** (1631),¹³⁹⁶ **Merzifon Taş Han** (1666 civarı),¹³⁹⁷ **Safranbolu Cinci Hanı** (1640-48 veya 17. yy.),¹³⁹⁸ **İzmir Mirkelâmoğlu Hanı** (18. yy. son çeyreği)¹³⁹⁹ **Samsun Taş Han**'ın benzerleridir. Sadece mekân düzeni bakımından düşünüldüğünde, bu hanlar **Veziroköprü Taş Han**'la da benzerler. Ahşabın ağırlıkta olduğu revak ve avluya bakan cephe düzeni, **Veziroköprü Taş Han**'ın ifadesini, biraz daha karakteristik kılmaktadır.

Avlu cephelerini belirleyen revakın durumuna göre, **Üzüm Hanı**, benzerleri **Tire Çöplü Han** (1426-1442) ve **Gaziantep Hişva Hanı**'nda (1563) görüldüğü gibi "bir katlı revaksız hanlar" grubundadır. Diğer iki han ise, benzerleri **Tire Lütfü Paşa** (16. yy. ortası), **İzmir Mirkelâmoğlu** (17. yy.ın son çeyreği) ve **Manisa Yeni Han**'da (1860-1862) görülen, "iki katlı, alt kat revaksız, üst katı revaklı hanlar" grubunda yer almaktadır.¹⁴⁰⁰

Ahırın durumu düşünüldüğünde, B. Ersoy'un sınıflamasına göre, **Samsun Taş Han**, "ahırın alt kat avlu kanatlarında", **Veziroköprü Taş Han**, hem bu şekilde, hem de "hana dıştan bitişen bir mekân" şeklinde,¹⁴⁰¹ **Veziroköprü Üzüm Hanı** ise "hana dıştan bitişen kapalı bir mekân" şeklindeki grupta yer almaktadır.

¹³⁸⁷ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin...I**, s. 96-101; M. B. TANMAN, "Emir Hanı" mad., s. 133.

¹³⁸⁸ M. CEZAR, "Türk Tarihinde Kervan Saray", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara, 1981, s. 937; B. ERSOY, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları", s. 17; Y. CAN- R. GÜN, a.g.e., s. 177; M. ÖZKARCI, "Gaziantep'te Üç Han", **Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu** (Editör, Y. KÜÇÜKDAĞ), Gaziantep, 2000, s. 251; M. ÇERKEZ, "Merzifon Taş Han" **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 428; Z. NAYIR, **Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)**, İstanbul, 1975, s. 229; H. ACUN, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s. 489.

¹³⁸⁹ E. H. AYVERDİ - İ. A. YÜKSEL, a.g.e., s.104; A. DURUKAN, "Niçin Kervansaray", **Vakıf ve Kültür**, C. 1, S. 1, Ankara, 1998, s. 29; İ. AYTAÇ, a.g.m., s. 856-57; M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 30.

¹³⁹⁰ Konuyla ilgili literatüre bakıldığında, tipolojik bir sınıflamanın henüz tam olarak yapılmadığı, farklı bölgelerden tanıtımı yapılan birçok han bulunduğu ve bunların da kendi içerisinde büyük bir çeşitlilik gösterdiği, Osmanlı topraklarındaki birçok şehir hanının henüz tanınmadığı, bunlarla birlikte çeşitliliğin büyük ölçüde artacağı görülmektedir.

¹³⁹¹ Osmanlı şehir hanlarında ahırlar yapı bünyesinde olabildiği gibi, yapının bitişğinde ayrı bir mekân olarak ta tasarlanmıştır. Bkz. E. DAŞ, "Afyon Taş Han", **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül ÖNEY'e Armağan**, İzmir, 2002, s. 209; B. ERSOY, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları", **Kültür ve Sanat**, S. 26, Ankara, 1995, s. 17.

¹³⁹² Hanlarla ilgili yayınlarda ahşap ve hımsız belirteğimiz şekillerde kullanıldığına dair bulgulardan bahsedilirse de, ahşap hanları tanıtan bir yayından yoksunuz. Burada görüldüğü gibi, yarı ahşap olarak nitelenebileceğimiz hanların, Anadolu'da halen ayakta bulunan örnekleri, az sayıda da olsa olmalıdır. Ancak bu tip hanlar, yayınlara pek yansımadığından, konuyla ilgili örnek veremiyoruz. Fethi takip eden ilk yıllarda, İstanbul'da, ahşap hanların görüldüğü bir durumun uzun sürmediği, bunların yerini kâgir hanların aldığı belirtmekle (C. GÜRAN, a.g.e., s. 33) birlikte, Anadolu'da bu tip hanların inşasının daha uzun yıllar devam etmiş olabileceği düşünülebilir.

¹³⁹³ Resim için bkz. C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı**, s. 94.

¹³⁹⁴ F. ÇİFTÇİ, **Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler**, s. 270-71.

¹³⁹⁵ H. ALBAYRAK, **Fethi'ten Kanuni'ye Trabzon İdari Yapılanma ve Trabzon Valileri (1461 - 1566)**, Trabzon, 1999, s. 236.

¹³⁹⁶ Z. NAYIR, a.g.e., s. 230.

¹³⁹⁷ M. ÇERKEZ, a.g.m., s. 416. Ayrıca bkz. Z. NAYIR, a.g.e., s. 234-36; A. GÜRBÜZ, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon Vakıfları", **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 324; A. YEŞİL, "Merzifon-Kara Mustafa Paşa Külliyesi", **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 336-38.

¹³⁹⁸ Z. NAYIR, a.g.e., s. 232; S. ERTUĞRUL, "Cinci Hanı" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 15.

¹³⁹⁹ B. ERSOY, a.g.e., s. 35.

¹⁴⁰⁰ Sınıflama ve örnekler Ersoy'a göredir. B. ERSOY, "Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", s. 81-82.

¹⁴⁰¹ **Veziroköprü Taş Han**'da, alt kattaki birçok birim halen ahır olarak kullanılmaktadır. Orijinalde de ahır olmaları kuvvetli bir ihtimal olarak gözükken bu birimlerin dışında, hanın arka duvarına bitişik, halkın "develik" olarak adlandırdığı, üstü açık, küçük bir mekân yer almaktadır. Geniş bir açıklık vasıtasıyla hanla bağlanan bu kesimin orijinalde de açık olduğu düşünülürse, Ersoy'un sınıflamasına "hana

Örtü sistemi itibariyle **Samsun Taş Han**'ın alt ve üst mekânları farklı gruba dahil edilebilir. **Samsun Taş Han**'ın avlusunun benzer örneklere nispetle küçük tutulduğunu söyleyebiliriz. Çalışmamız dahilindeki hanlarda olması muhtemel mescitlerin yerleri tespit edilebilecek durumda değildir.

BEDESTEN

Bu grupta yer alan **Vezirköprü Bedesteni** (17. yy.ın 2. yarısı) klasik Osmanlı bedesteni şemasındadır (Çiz.75a,75b,76-79). Düzgün kare şeklindeki yapının ortasında, içi boşaltılmış bir ayak yer alır. Bu ayakla duvarlar arasında uzanan sivri kemerlerle, dört eşit parçaya bölünen mekân, kubbelerle örtülmüştür. Dükkânlarla sarılan cephelerin ortasına eyvan türü taç kapılar yerleştirilerek, klasik bedesten şeması tekrar edilmiştir. S. Eyice ve M. Tunçel'in klasik bedestenlerin son örneklerinden biri olarak gösterdiği¹⁴⁰² yapının önemli bir özelliği, dört yanını saran sokakların gerisindeki arastayla karşılıklı konumlandırılmasıdır. Bedestenin ana girişinin önünde, yamuk dörtgen şeklinde uzanan arastanın bedestenle birlikte¹⁴⁰³ şehrin en hareketli mekânını teşkil ettiğine değinmiştik. M. Cezar'ın sınıflamasına göre “dışa dönük dükkânlı” ve “arastalı”¹⁴⁰⁴ bedestenler grubuna sokulabilecek yapının birçok benzeri arasında yakın örneklerden **Amasya Bedesteni** (1483)¹⁴⁰⁵ ve **Merzifon Bedesteni** (1666–67 civarı),¹⁴⁰⁶ gösterilebilir (Çiz.158-59, Foto.545). **Amasya Bedesteni**'nde Vezirköprü'de olduğu gibi dört kubbeli benzer bir mekân düzeni görülürken, Merzifon'da kubbe sayısı dokuzaya çıkmıştır. Üç yapıda da ana şema, karedir. **Vezirköprü Bedesteni**, S. Eyice'nin de işaret ettiği gibi “*bu yapı tipinin, kubbeleri en aza indirilmiş*” ve “*kendi türünün en küçük ve son örneklerinden*” birisidir.¹⁴⁰⁷

Anadolu Türk mimarisinde ilk örnekleri Selçuklu ve Beylikler devrinde görülmeye başlayan bedestenlerin, erken Osmanlı döneminden beri, hemen hemen aynı plân ve mimari düzeni göstererek, büyük bir tutarlılıkla, 18. yy.a kadar inşa edildikleri bilinmektedir.¹⁴⁰⁸ **Vezirköprü Bedesteni**, bu genel şema içerisindeki son örneklerden biri olması bakımından önemlidir. **Vezirköprü Bedesteni**'nin ortasındaki içi boş iki katlı ve küçük bir kubbecikle örtülü kare ayak hayli ilginçtir. Tarayabildiğimiz kadarıyla, bedestenlerde bu şekilde bir başka ayağa rastlanılmamıştır.

ARASTALAR

Samsun Süleyman Paşa Arastası (1807-17), **Çarşamba Büyük Arasta** (1829) ve **Vezirköprü Arastası** (17. yy.ın 2. yarısı) bu grubu oluşturan üç eserdir (Çiz.74a,74b,,80,81). İlk iki yapının, tarihi belgelerde de “bedesten” şeklinde anılmalarına rağmen plân ve mimarileri itibariyle arasta karakterleri taşıdıklarına daha önce değinmiştik. En erkeni olan **Vezirköprü Arastası**, bedesten etrafında konumlandırılmıştır. Sokaklara ayrılarak, bedestenin etrafını dolanan dükkân dizilerinden oluşan arastanın, bedestenin önündeki kesimi, aradaki dar sokaklarla birlikte karakteristik bir görünüm vermektedir. Genel şemasıyla **Vezirköprü Arastası** “açık arastalar” diğer ikisi “kapalı arastalar” grubuna dahil edilebilir.¹⁴⁰⁹

Samsun ve Çarşamba'daki arastalardan daha erken olan **Samsun Süleyman Paşa Arastası**, iç kale suru ve kapısı dibinde tasarlanmış uzun bir dikdörtgen şeklindedir (Çiz.80). Ortadaki arasta sokağının iki yanında karşılıklı dizilen dükkânların arasında belli aralıklarla kapılar açılmıştır. Kâgir dükkânların beşik tonozlarla örtülü olmasına karşın, arasta sokağının eskiden kapalı (muhtemelen ahşap çatılı) olduğu bilinmektedir. Diğerleri gibi kâgir olan **Çarşamba Büyük Arasta**, plân açısından, Samsun'daki kadar uzun olmamakla birlikte, dikdörtgen bir şemaya sahiptir (Çiz.81). Ortada beşik tonozla örtülü ve yüksekçe bir arasta sokağı ile **Süleyman Paşa Arastası**'ndan ayrılan yapının, sokağın karşısında karşılıklı dizilen ve beşik tonozlarla örtülen dükkânları, kısa kenarların başında ve uzun kenarlardan birinin ortasında açılan kapıları ile Samsun'dakine benzer bir düzen

dıştan bitişik açık bir mekân şeklinde” ayrı bir maddenin eklenebileceğini söyleyebiliriz. Bkz. B. ERSOY, “Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri”, s. 83-84.

¹⁴⁰² M. TUNÇEL, “Merzifon Bedesteni”, **Merzifonlu Kara Mustafa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2001, s. 387; S. EYİCE, “Bedesten” mad., s. 310.

¹⁴⁰³ M. M. CERASI, a.g.e., s. 124. Ayrıca bkz. M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 15.

¹⁴⁰⁴ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 290. Cezar'ın kitabında görülen arastalı diğer iki bedesten **Ankara - Mahmut Paşa** ve **Tokat Bedesteni**'dir. Tokat Bedesteni hayli farklı görünmesine karşılık Ankara'daki, dört yanını saran arasta sokakları ve sokağın iki yanındaki karşılıklı dükkân dizileriyle, **Vezirköprü Bedesteni**'ne yakın durmaktadır. Ancak önündeki yamuk dörtgen kesim, **Vezirköprü Bedesteni**'nin farkıdır. **Mahmut Paşa Bedesteni**'nde tüm cephelerde düzgün dikdörtgen şema bozulmamıştır.

¹⁴⁰⁵ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 290.

¹⁴⁰⁶ M. TUNÇEL, “Merzifon Bedesteni”, s. 384.

¹⁴⁰⁷ S. EYİCE, “Bedesten” mad., s. 310.

¹⁴⁰⁸ Bedestenlerin kaynağı, ilk bedestenler ve Osmanlı devrindeki seyirleri hakkında bkz. M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 212-20. S. EYİCE, “Bedesten” mad., s.302-11; K. İNAN, “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”, **O.T.A.M.**, S. 7, Ankara, 1996, s. 120-23.

¹⁴⁰⁹ N. ÇAM, “Arasta” mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 335'de sokağın üstünün kapalı veya açık olmasına bakılarak arastaların bu şekilde sınıflandırıldığı görülmektedir.

gösterir. Ancak Samsun'dakine nispetle daha yüksek tutulan yapının, iyice yükseltilem arasta sokağını örten tonozu, dıştan iki omuzlu kırma çatı içerisine almıştır. Büyük ölçüde yıkılmış olmakla birlikte **Bergama Çukur Han Arastası** (16. yy.)¹⁴¹⁰ (Çiz.160), plân itibarıyla Samsun ve Çarşamba'daki arastaların bir benzeri olarak gösterilebilir. Arasta sokağının kapalı oluşu ve dükkân örtülerinde tonozun tercih edilmesiyle Samsun arastaları, bu gruptaki eserlerde saptanan¹⁴¹¹ genel tercihleri yansıtmaktadır.

İMARET – ZAVİYE

Havza Mustafa Bey İmare-Zaviyesi (1429-30) çalışma sahamızda bulunan bu tip tek yapıdır (Çiz.82). Erken Osmanlı döneminde benzer nitelikte birçok fütüvvet yapısının nitelikleri, işlevleri ve adlandırılması, üzerinde durulan bir konudur.¹⁴¹² Bunlar içerisinde halen en kapsamlı yayının sahibi A. I. Doğan'ın, belirtilen hususlarda yapıları büyük ölçüde ayırarak tasnif ettiği söylenebilir de, örneklerin tamamının açık bir şekilde tanınmaması, belge noksanlığı, yapıların tam bir envanterinin bulunmaması ve dönemin sosyal tarihinin henüz tam olarak aydınlanamaması gibi nedenlerle, konu kapsamlı çalışma/çalışmalara ihtiyaç duyar haldedir. **Mustafa Bey İmare-Zaviyesi**, vakfiyesinde de geçtiği üzere, imaret olarak adlandırılmaktadır. İmaret sözcüğünün Anadolu'da, özellikle erken devirlerde "her tür hayır yapısı, dinsel yapı, yapı, bina" gibi çok çeşitli anlamlarda kullanıldığı¹⁴¹³ bilinmektedir. Burada sözcüğün daha sonra, sınırlanarak "klasik Osmanlı mimarlığında yalnızca yoksullara yiyecek vs. dağıtan ve bir külliye içinde yer alan hayır kurumu yapısı"¹⁴¹⁴ anlamına gelmediği de açıkça bellidir.

Yapının vakfiyesi incelendiğinde imaret olarak adlandırılan eserin gelip geçen ve meskûn müslümanların hizmetine ayrıldığı görülmektedir. İmarette beş vakit namazın kılındığı, personel kadrosunda gelenleri karşılayan bir "şeyhe" yer verildiği, "aşçı", "ekmekçi" ve imaretin yiyecek maddelerini korumakla görevli bir "hazin" tahsis edildiği görülür. Bunlara bakılarak yapının bir tür fütüvvet yapısı olarak şekillendiğini söyleyebiliriz. Yapıyı klasik anlamda yemek dağıtılan imaretlerden farklı olarak "ibadet, ikamet ve sohbet mahsus, tarikat ya da fütüvvet mimarisinin 15. yüzyıldaki değişik bir örneği ve "imaret-zaviye"¹⁴¹⁵ olarak nitelendiren M. B. Tanman'a katılıyoruz. E. H. Ayverdi'nin "seki" şeklinde adlandırdığı mihraplı bölümün, mescit (namaz vakitleri dışında sohbet vb. işleri de yüklenmesi beklenir), taçkapının açıldığı bölümün sofa, kuzeydeki hücrelerin bir kısmının ikamete ayrıldığı (tabhane odası gibi), bir kısmının ise kiler gibi kullanıldığı düşünülebilir. Vakfiyesinde geçen pişirilecek yemeğin cinsi, malzeme alımı ve ilgili personelle ilgili kayıtlar, imaret-zaviye karakterindeki yapının, kendi çapında bir yemek hizmeti sunduğuna işaret etmektedir.¹⁴¹⁶

NAMAZGÂH

Günümüze ulaşan tek namazgâh olan **Vezirköprü Köprülü Namazgâhı** (1654 dolayları) kısmen tahrip olmakla birlikte, büyük ölçüde orijinaldir. Ne var ki değişen tarihi doku ve namazgâhın işlevini yitirmesi,

¹⁴¹⁰ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 187.

¹⁴¹¹ M. CEZAR, **Tipik Yapılarıyla ...**, s. 181; N. ÇAM, "Arasta" mad., s. 335; A. ÖDEKAN, "Arasta" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, 1997, s. 123; S. EYİCE, "Bedesten" mad., s. 307.

¹⁴¹² Konuyla ilgili araştırmalardan bazıları: A. I. DOĞAN, **Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları**, İstanbul, 1977; Ö. L. BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" **V.D.**, S. II, Ankara, 1942, s. 279-386; B. KARAMAĞARALI, "Anadolu'da XII. Asırdaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", **A.Ü.İ.F.D.**, S. 21, Ankara, 1976, s. 247-76; A. Y. OCAK, "Zaviyeler", **V.D.**, S. XII, Ankara, 1978, s. 247-70; İ. NUMAN, **Anadolu'nun Fethinden İstanbul'un Fethine Kadar Türk Tekke ve Zaviye Mimarisi Hakkında Bir Araştırma**, A.Ü.İ.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1982; S. EYİCE, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İctimai Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler"; E. ALTINSAPAN, "Anadolu'daki Ortaçağ Türk Dönemi Tarikat Yapılarına Genel Bir Bakış", **Anadolu'da Tarikat Yapılarına Bakış (13-15.yy.) Bilecik Orhan Gazi İmareti Kazı Sonuçları**, Eskişehir, 2003, s. 26-57.

¹⁴¹³ A. I. DOĞAN, **a.g.e.**, s. 96-97; M. SÖZEN - U. TANYELİ, **a.g.e.**, s. 112-113; E. ALTINSAPAN, **a.g.m.**, s. 51-52; S. EYİCE, "İlk Osmanlı devrinin...", s. 24-32; C. E. ARSEVEN, "İmare" mad., **Sanat Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, 1965, s. 774-75; M. Z. PAKALIN, "İmare" mad., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul, 1993, 61-63; A. ÖDEKAN, "İmare" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1997, s. 843.

¹⁴¹⁴ M. SÖZEN - U. TANYELİ, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁴¹⁵ M. B. TANMAN, "Sinan'ın Mimarisi İmaretlar", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, C. I, İstanbul, 1988, s. 335 Benzer bir yaklaşım için bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin ...I**, s. 498.

¹⁴¹⁶ "Bir kimse de aşçı olup yemek pişirir ve ... (bir kelime okunamıyor veya boş bırakılmış) vaktinde hacet miktarı hazırlar. Yemek pişirmek ve ona taalluk eden işlerin hepsi ona aittir. Bir kişi de ekmekeci olup her gün yetecek kadar ekmek yapar... Bir kimse hazin olup imaretin tatlısını, ekşisini, yağ ve kuru taamlarını (yemeklerini) korur, muhafaza eder... Mezkur ekmekeciye günde bir dirhem ve üç müd buğday, mezkur aşçıya günde iki dirhem ve üç müd buğday (buğdaylar imarete sarf olunmak için değil, personele ücret olarak düşünülmüş)... Gelirden her gün et için, 16 dirhem rayiç Osmanlı parası sarf olunur. Ekmek için her gün, büyük Osmanlı keliçesile beş keliçe sarf olunur. Pirinç için Amasya batmanı ile 200 batman sarfolunur. Vakıf şart etmiştir ki; her Cuma gecesi karabiberli pirinç pişirilsin ve her Ramazanda, üç türlü yemek hazırlansın. Leyle-i Kadir, leyli-i Regaib gibi mübarek gecelerde helva yapılır. Muhterem ve aziz bir adam imarete geldiği zaman, haline göre karabiberli pirinç pişirilir.... Bal, yağ, tuz, sirke ve matbağın diğer havayıcı (ihtiyaçları) için günde altı dirhem sarf olunur." V.G.M.V.K.A.nde ,747 numaralı defterin, 356. sayfa ve 246. sırasında kayıtlı vakfiye.

yapının çevre ile olan ilişkisini büyük ölçüde koparmıştır. Etrafı yükselerek biraz aşağıda kalan namazgâhın kible duvarının solunda minber, sağında mihrap yer alır (Çiz. 83, Foto.385). Namazgâhın önündeki arazide orijinal sınırları belirleyecek bir unsur görülmez. Mihrap, minber ve mimari ifadesiyle, yapıyı, Osmanlı namazgâhlarının iyi bir temsilcisi olarak kabul edebiliriz. Birçok namazgâhta mihrap ve minbere yer verilmediği bilinmektedir. Mihrap ve minberli namazgâhlar olarak, **Gelibolu Azebler** ve (1407)¹⁴¹⁷ ve **Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmed (Kırık Cami)**¹⁴¹⁸ Namazgâhı, benzer örneklerdir (Çiz.161).

Namazgâhın önündeki yeni caminin son bulduğu kesimde, namazgâhın kible duvarına takriben 60 m. uzakta bulunan **Namazgâh Camii** ve **Namazgâh Çeşmesi**'nin¹⁴¹⁹ namazgâhla bu denli yakın olmaları ilginçtir. Kimi zaman yağmur duası gibi nedenlerle de yapıldığı bilinen namazgâhların daha çok sayfiye yerlerinde; özellikle burada olduğu gibi şehrin yakınlarında yapıldığı bilinmektedir.¹⁴²⁰

HAMAMLAR VE KAPLICALAR

HAMAMLAR

İncelenen on hamamdan sadece biri (**Vezirköprü Çifte Hamam**, 1695-96 öncesi) çift fonksiyonludur. **Vezirköprü Şifa** (17. yy. ilk yarısı) ve **Yalı Hamamı** (18 veya 19. yy.) konak hamamı, diğerleri halk (çarşı)¹⁴²¹ hamamıdır. Bir yapıyla birlikte veya bir külliye dahilinde inşa edilmeleri durumuna göre; **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı**'nın (1411-20), yakınındaki aynı adlı türbeyle birlikte inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı**'nın (1495 dolayları), Taceddin İbrahim Paşa tarafından, yakınındaki camiyle birlikte yapıldığı vakfiyeden öğrenilmektedir. Diğer hamamlardan bazılarının da bu şekilde bir veya birkaç yapıyla birlikte yapılmış olabileceği akla gelirse de, elimizdeki belgelerde bu yönde somut bir ifade yoktur. Bazı bölümleri yıkılan ve temel seviyesinde takip edilerek plânu anlaşılabilirken, böyle bir imkândan mahrum kaldığımız için haklarında fazla bir şey söyleyemeyeceğimiz üç hamam bulunmaktadır. Bunlar **Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey, Vezirköprü Yalı** ve **Bafra - Yörükler Beldesi Hamamı**'dır. Benzer bir durumun görüldüğü **Vezirköprü Tahta Hamamı**'nın plânu, büyük ölçüde belli olduğundan, sağlıklı bir değerlendirme yapmaya imkân tanımaktadır.

S. Eyice'nin sıcaklıkların mekân düzenini esas alarak altı değişik tip tespit ettiği hamam tipolojisine göre,¹⁴²² Samsun hamamlarında şu tipler görülmektedir:

Eyvanlı Köşe Halvetli Tip: Anadolu'da ilk yıllardan beri görülen¹⁴²³ ve birçok çeşidiyle birlikte tüm dönemlerde, diğer tiplere nazaran daha fazla kullanılan bu tipe, **Lâdik Eski** (1509), **Vezirköprü Çifte, Vezirköprü Kale** ve **Samsun Şifa Hamamı** (15. yy.) girmektedir. **Vezirköprü Çifte Hamam**, erkekler ve kadınlar kesiminde yan yana tekrar edilen dört eyvanlı ve köşe halvetli plânıyla, bu tipin en büyük ve gelişkin temsilcisidir (Çiz.94). **Lâdik Eski, Vezirköprü Kale** (1696) ve **Samsun Şifa Hamamı**, aynı tipi, daha küçük ölçülerde ve üç eyvanlı olarak tekrarlar (Çiz.85,89,95). **Vezirköprü Çifte Hamam**'da eyvanların köşelerinde dörder halvet, Samsun'dakinde üç, Lâdik'tekinde iki halvet yer alır.

¹⁴¹⁷ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 166-68; M. B. TANMAN, "Azepler Namazgâhı" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 4, İstanbul, 1991, s. 315.

¹⁴¹⁸ H. ACUN - M. İBRAHİMOĞLU, **Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmet Namazgâhı (Kırık Cami) Kazı ve Restorasyon Çalışmaları ile Şehit Başçavuş Hüseyin Kutlu Parkı**, Ankara, 2002. Yakın bir tarihte tanıtılan namazgâhın Kosova'da yok olan bir başka namazgâhla birlikte ilginç bir özelliği tespit edilmiştir. Namazgâhın kible duvarına bitişen minberinin köşkün bulunması gereken yerinde küçük bir minaresi olduğu bildirilmektedir. **Vezirköprü Namazgâhı**'nın belirtilen kesimi üzerindeki betonarme ekin yerinde, vaktiyle küçük bir minare olabileceği düşünülebilir.

¹⁴¹⁹ Her iki yapının, namazgâhın banisi Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış olabileceğine katalogta değinmiştik.

¹⁴²⁰ Namazgâhlar hakkında geniş bilgi için bkz. C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı**, s. 89; H. AKMAYDALI, "Mihraplı ve Minberli Namazgâhlarımız", **V.D.**, S. XXIII, Ankara, 1994, s. 123-43; F. İLTER, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", s. 45-46; M. ÖZDAMAR, "Üsküdar Namazgâhları", **Üsküdar Sempozyumu I**, C. 1, İstanbul, 2003, s. 97-105; Anonim, "Namazgâhlar" **D.B.İ.A.**, C. 6, İstanbul, 1994, s. 43-44; A. ÖDEKAN, "Namazgâh" mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1997, s. 1334; M. ÖZDAMAR, "Namazgâhlar", **V.D.**, S. XX, 1988, s.241-48; H. ACUN - M. İBRAHİMOĞLU, a.g.e.; M. KÜRÜM, "Aydın'daki Osmanlı Dönemi Namazgâhları Üzerine Bir Değerlendirme", **A.Ü.G.S.E.D.**, S.18, Erzurum, 2007, s. 101-126.

¹⁴²¹ Halka açık hamamları S. Eyice "çarşı veya halk hamamı, Y. Önge ise "genel veya halk hamamı" şeklinde adlandırmaktadır. S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 412; Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 11.

¹⁴²² Diğer birçok yapı grubunda olduğu gibi Anadolu içi ve dışındaki (Osmanlı) örnekleri, rölöveleriyle tam olarak tanınmadığı için, tam bir tipolojinin henüz mevcut olmadığına dikkat çeken S. Eyice'nin sınıflaması, halen en geçerli ve tercih edilendir. Merhum Y. Önge'nin 12 ve 13. yy. hamamlarını esas alan tipolojisinde "yıkılmayla ilgili, soyunma, aralık, soğukluk, sıcaklık" bölümlerini değerlendirmeye kattığı, ancak, hem tüm dönemleri içermediği, hem de alt başlıklarıyla tipleri kesin sınırlarla ayırmadığı, S. Eyice'nin "ılıkılık" olarak tanımladığı bölümü, Y. Önge'nin "soğukluk" adıyla değerlendirdiği görülmektedir (Bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 24; S. EYİCE, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", **Tarih Dergisi**, C. XI, S. XV, İstanbul, 1960, s. 108-15; S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 417-19.

¹⁴²³ Tipin, ilk ve sonraki örnekleri hakkında bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 25-26,111-154, 179-84, 191, 208, 229-54, 161-72; S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 412-13.

Dört eyvanlı köşe halveti plânıyla, **Tokat Pervane Hamamı**'nın (1275 dolayları)¹⁴²⁴ erkekler kesimi (Çiz.162), **İstanbul – Edirnekapi Mihrimah Sultan** (1560'lı yıllar),¹⁴²⁵ **Kars – Ani Menuçehr** (1143),¹⁴²⁶ **Edirne Beylerbeyi** (II. Murad devri)¹⁴²⁷ **Trabzon Tophane** (1494),¹⁴²⁸ **Trabzon Hacı Arif** (17. yy.)¹⁴²⁹ **Trabzon Meydan** (19. yy.),¹⁴³⁰ **Hamamı**, **Tire Eski Yeni Hamam** (16. yy.),¹⁴³¹ **Veziroköprü Çifte Hamam**'ın benzerleridir. Üç eyvanlı köşe halvetli, **Kastamonu Frenkşah Hamamı** (1260 dolayları),¹⁴³² **Samsun Şifa Hamamı**'nın yakın bir benzeridir (Çiz. 163).

Sıcaklığa giriş kapılarının orta ekseninde bulunmayıp kenarlara kaydığı Samsun ve Lâdik'teki hamamlarda, ılıklığın çok bölüntülü ve asimetrik bir düzen gösterdiği dikkat çeker. Lâdik'teki hamamda "L" şeklinde düzenlenen ve "gelin hamamı" şeklinde tabir edilen bölüm ilgi çekicidir (Çiz.89).

Ortası Kubbeli Enine Sıcaklık ve Çifte Halvetli Tip: Diğer çarşı hamamları, tam bir uyum olmamakla birlikte, S. Eyice'nin "E" şeklinde kodladığı "ortası kubbeli, enine sıcaklık ve çifte halvetli" tiptedir. Günümüze büyük ölçüde yıkık bir vaziyette ulaşan **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı** ile **Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Hamamı**'nın (18. yy.) bu tipe aidiyeti hususu, bir varsayım olarak görülmelidir (Çiz.84,96). **Veziroköprü Taceddin İbrahim Paşa Hamamı**, tahribat sebebiyle tam olarak tespit edilememekle birlikte, E. Yurdakul'un rölövesine göre, bu tipe¹⁴³³ değerlendirilebilecek bir başka eserdir (Çiz.88).

Ortası kubbeli, enine sıcaklık ve çifte halvetli, **İzmir – Tire Molla Arap** (15. yy.),¹⁴³⁴ **Bursa Tavuk Pazarı** (II. Murat devri),¹⁴³⁵ **Tokat - Zile Tacettin İbrahim Paşa** (1494),¹⁴³⁶ **Amasya - Gümüşhacıköy Köprülü Mehmet Paşa** (Büyük) (1658)¹⁴³⁷ (Çiz.164) **İzmir Lüks** (17. yy.ın 2. yarısı)¹⁴³⁸ **İzmir Namazgâh** (17. yy.)¹⁴³⁹ ve **Isparta - Uluborlu Karabey** (1240)¹⁴⁴⁰ **Hamamı** bu tipin benzerleridir.

Ilıklık – Sıcaklık ve Halvetin Eş Odalar Halinde Olduğu Tip: Ait oldukları konağın yanı başında inşa edilen ve "özel hamamlar"¹⁴⁴¹ sınıfında değerlendirilebilecek **Veziroköprü Şifa ve Yalı Hamamları**, S. Eyice'nin "ılıklik-sıcaklık ve halvetin eş odalar halinde olduğu tip" ifadeleriyle tanımladığı¹⁴⁴² grupta değerlendirilebilir (Çiz.93,97). **Şifa Hamamı**, Eyice'nin küçük ölçülerdeki genel ve özel hamamlarda rastlandığını belirttiği¹⁴⁴³ tipin, şehirdeki en güzel ve gelişkin temsilcisidir. Aynı birer helâ, traşlık, iki halvet ve bunların önündeki kubbeli bir hücreden oluşan hamamın, bu tipin gelişkin bir örneği olduğu söylenebilir.¹⁴⁴⁴

Ilıklık-sıcaklık ve halvetin eş odalar halinde olduğu tipin güzel bir örneği olarak kabul edilen **İzmir İsmail Bey Hamamı** (14-15. yy.),¹⁴⁴⁵ **Amasya - Gümüş Nahiyesi'nde Tekke (Selçuklu)** (1367)¹⁴⁴⁶ (Çiz.165) bu tipin benzer örnekleridir.

Münferit Plânlı Tip: Yukarıdaki tipolojiye göre herhangi bir sınıfa girmeyen **Bafra Uzun Hamamı**, (19. yy.) münferit plânlı olarak değerlendirebiliriz (Çiz.98). Etrafını saran binalar arasında sıkışan yapının bazı

¹⁴²⁴ Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 246, 248.

¹⁴²⁵ D. KUBAN, "Mihrimah Sultan Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 454.

¹⁴²⁶ K. BALKAN, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", **Anatolia (Anadolu)**, S. 2, İstanbul, 1970, s. 39; Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 111-120.

¹⁴²⁷ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ...II**, s. 465-68.

¹⁴²⁸ H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 62.

¹⁴²⁹ H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 66.

¹⁴³⁰ H. KARPUZ, **Trabzon**, s. 67.

¹⁴³¹ C. ÇAKMAK, **Tire Hamamları**, Ankara, 2002, s. 70.

¹⁴³² Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 237.

¹⁴³³ Anadolu'da yaygın olarak kullanıldığı söylenen (O. ERAVŞAR, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 131) bu tip ve örnekleri konusunda bkz. S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 418-19; S. EYİCE, "İzmir'de "Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", s. 112-14; O. ERAVŞAR, **a.g.e.**, s. 111-16,131.

¹⁴³⁴ C. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁴³⁵ E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinde ... II**, s. 362-66.

¹⁴³⁶ H. ÇAL, "Zile Hamamları", **T. E. D.**, S. XVIII, Ankara, 1988, s. 103-24.

¹⁴³⁷ F. BAYRAM, "Amasya İli Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesinden Üç Hamam" **T.A.E.D.**, S. 1, Ankara, 2000, s. 87.

¹⁴³⁸ H. ÜRER, **İzmir Hamamları**, Ankara, 2002, s. 52.

¹⁴³⁹ H. ÜRER, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁴⁴⁰ N. Ş. DOĞAN, "Eski Uluborlu'daki Hamam ve Çeşmeler", **V.D.**, S. 28, Ankara, 2004, s. 26 .

¹⁴⁴¹ Özel hamamlar konusunda bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 11; S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 419; C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 1, İstanbul (basım yılı belirtilmemiş); A. S. ÜLGİN, "Hamam" maddesi, **İ. A.**, C. 5-I, İstanbul, 1964, s. 175; B. ERAT, "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisini", **Osmanlı**, C. 10, Ankara, 1999, s. 392-99.

¹⁴⁴² S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 419.

¹⁴⁴³ S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 419.

¹⁴⁴⁴ Hamamın öntündeki himiş duvarlı ahşap çatılı ve büyük ölçüde yıkılan soyunmalığın, konağın yıkılmasından sonra yapıldığını düşünmekteyiz. Yakın zamanlara kadar kullanıldığı söylenen hamam, konağın yıkılmasıyla, halk hamamına dönüştürülmüştür. Bu durum, ülkemizde konağı yıkılan diğer bazı özel hamamlar için de geçerlidir. (S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 415).

¹⁴⁴⁵ S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 419; S. EYİCE, "İsmail Bey Hamamı" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 23, İstanbul, 2001, s. 86-87. Tipin diğer örnekleri için S. Eyice'nin "hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü"ne bakılabilir.

¹⁴⁴⁶ F. BAYRAM, **a.g.m.**, s. 89.

bölümlerine girememiştir. Etrafındaki sivil binaların inşası sırasında, kimi bölümlerini yitirmiş olabileceğini düşündüğümüz hamamın, plânı, ismiyle aynı olmak üzere, tuhaf bir şekilde uzundur. Hamam, kare şeklinde kırma çatıyla örtülü muhdes bir soyunmalık, bunun yanında külhan, külhana bitişik enine dikdörtgen bir bölüm ile bitişğinde bunun iki katı uzunluğundaki dört birimden oluşmaktadır. Birbirine eşit ölçülerde ve kubbeyle örtülü, araları kemerle ayrılmış bir sıcaklık, bunun bir yanında ılıklik, diğer yanında bir halvetten oluşan ana bünyenin, uzun kenarına bitişen küçük bir halvet ile giremediğimiz bir başka bölüm yer alır. Birbirlerine kapılarla bağlanan birimlerin, orijinal düzenlerini ne derece koruduğu tam belli olmadıktan başka, ortadan kalmış olması muhtemel diğer birimlerle birlikte, yapının alacağı şekli kestirmek güç gözükmektedir.

Ortak bir külhanın önünde yan yana ve tam simetrik olarak tasarlanan **Vezirköprü Çifte Hamam**, ısı kaybının en aza indiği¹⁴⁴⁷ bir düzende inşa edilmiştir. Tüm birimlerinde klasik düzenin görüldüğü hamam, yerine oturmuşluk hissi verir (Çiz.94). Şehrin ticari ve en işlek muhitini oluşturan bedesten ve arastanın bulunduğu yöne erkekler, arka tarafına kadınlar kısmının yerleştirilişinde, mahrumiyetin gözetildiği, kadınlar kısmının kapısının önüne kapıyı perdeleyen “L” şeklinde yarım bir duvar konulmasında da aynı kaygıyla hareket edildiği görülmektedir. Söz konusu duvar ve yerleşim düzeninin, Türk hamamlarının ortak bir özelliği olduğu bilinmektedir.¹⁴⁴⁸

KAPLICALAR

Havza Erkekler (1436-37) ve **Kadınlar Kaplıcası** (1519 dolayları) birbirlerine bitişik ve aralarındaki bir kapı açıklığıyla bağlantılı bulunmalarına karşın, farklı tarihlerde yapılmış olmalıdır (Çiz.90). Yıkınma mekânının ortasındaki büyük havuzlarıyla hamamlardan ayrılan kaplıcaların, Türk hamam mimarisi kapsamında değerlendirildiği ve tabii sıcak suyu kullanmaları sebebiyle külhanları olmadığı, yıkanmadan ziyade bir sağlık tesisi olarak önem kazandıkları, Anadolu’da çok eski dönemlerden beri kullanıldıkları bilinmektedir.¹⁴⁴⁹

Biri soyunma diğeri havuzda yıkanmayı temin eden yan yana iki hacimden ibaret olduğu belirtilen ilk kaplıcalara¹⁴⁵⁰ nispetle, Havza Kaplıcaları biraz daha gelişkin bir mekân düzenine sahiptir.¹⁴⁵¹ Kaplıcaların tarihçelerinde de değindiğimiz gibi, Bizans döneminden kalan yapılar üzerine, Selçuklu döneminde inşa edildikleri belirtilen yapıların mevcut mimari ifadeleri Osmanlı döneminde şekillendirildiklerini göstermektedir. Kaplıcaların, birer soyunmalık, tuvalet, traşlık ve ikişer halveti, büyük halvetlerinde birer havuzu bulunmaktadır.

KÖPRÜLER

Samsun köprüleri, Türk köprü mimarisinin genel özelliklerini yansıtan yalın eserlerdir. 14-16 yy. arasına tarihlediğimiz **Kurt Köprü** büyük boyutlu oluşu, bol miktarda devşirme malzeme kullanımı, bununla birlikte muntazam olmayan almaşık örgüsüyle dikkat çeker (Çiz.99,100, Foto.424). Köprü yolu, sonraki köprülere nispetle daha dar tutulmuştur. İncelediğimiz köprülerin yolu düzdür.¹⁴⁵² **Kurt Köprü** en uzunudur (87.00 m.).¹⁴⁵³

Kurt Köprü ile **Çakallı Köprüsü** (1882-83) iki gözlü, diğerleri tek gözlüdür (Çiz.102-108). **Kurt Köprü**’de 18.90 m. gibi epey geniş bir açıklık görülmesine karşın, diğerlerinde kemer açıklıkları küçüktür.¹⁴⁵⁴ **Kurt Köprü**’de yayvan sivri kemerler, **Çakallı Köprüsü** ve **Vezirköprü Mezbahane Mevkiindeki Köprü**’de (19. yy. veya 20. yy.ın başları) yuvarlak kemer, **Koca Köprü**’de (1882-83 dolayları) basık kemer kullanılmıştır. Oldukça basit duran köprülerdeki tahribat, topuk ve selyaran konusunda kesin bir yargıya varmamızı

¹⁴⁴⁷ Çeşitli biçimlerde birbirine bitiştirilen çifte hamamların, klasik devirde yoğunluk kazanarak bu şekilde konumlandığı ve bunun ısı kaybını önlediği anlaşılmaktadır. S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 415.

¹⁴⁴⁸ S. EYİCE, “Hamam” mad., “Tarih ve Mimari Bölümü”, s. 415; Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 12.

¹⁴⁴⁹ Bunların büyük bir kısmının üstü açık havuz (ılca) şeklindeki, Roma döneminde yapılar içine alınarak kaplıca haline getirildikleri, pek azının ayakta olmalarına karşın, yıkılanlarının yerlerine kısmen eski temellerden istifade edilerek, Selçuklular zamanında, yeni kaplıcaların yapıldığı belirtilmektedir (en eskileri olarak; **Kütahya Yoncalı** (1233) ve **Konya - Ilgın Kaplıcası** (1267) gösterilmektedir. Bkz. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 10). Bu şekildeki uygulamanın sonraki yıllarda da devam ettiği (**Bursa Eski Kaplıca** gibi) bildirilmektedir. Y. Önge, ilk kaplıca örneklerinin Türk hamamlarının ilham kaynaklarından biri olabileceğine dikkat çekmekle birlikte, soğuk suyun ısıtılması, temini, tevzii için bazı tesislerin mevcudiyetinin, hamam mimarisinin, kaplıcalarından farklı bir şekilde gelişmesine tesir ettiğine işaret etmektedir. Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 10-11. Ayrıca bkz. B. ERAT, a.g.m., s. 398; K. A. ARU, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949, s. 31.

¹⁴⁵⁰ Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 11.

¹⁴⁵¹ S. Eyice’nin, kaplıcalarda yaygın bir şekilde görüldüğünü belirttiği “sıcaklığı yıldızvari tipe” uymamaktadır.

¹⁴⁵² Büyük ölçüde su ve araziye gömülen ve köprü yolu epey aşınan **Kalaba Köprüsü**’nün, yolu, iki yana meyilli olabilir.

¹⁴⁵³ Köprü boyları; **Çakallı Köprüsü**’nde 42.40, **Çakallı - Koca Köprü**’de 27.80 m., **Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki Köprü**’de 8.75 m., **Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Kalaba Köprüsü**’nde 11 m.dır. Aynı köprülerde, ortalama 8 m. civarında olan yükseklik, **Kurt Köprü**’de 13.50 m.ye ulaşmaktadır.

¹⁴⁵⁴ Kemer açıklıkları; **Çakallı Köprüsü**’nde 6.60 m., **Koca Köprü**’de 7.90 m., **Kalaba Köprüsü**’nde büyük ölçüde toprağa gömülü olmakla birlikte, 4.5 m. civarında, diğer köprüde 4.20 m.dır.

engellemekle birlikte, **Çakallı Köprüsü**'nde kenarları yarım daire şeklindeki köprü ayaklarının, topuk ve selyaran vazifesi yüklediği söylenebilir. **Koca Köprü**'de üçgen kesitli bir topuk, **Kurt Köprü**'de ise üçgen kesitli bir selyaran izi tespit edilebilmektedir. **Çakallı** ve **Koca Köprü**'de, köprü yolunun yanında, blok kesme taşlarla örtülü korkuluklar yer alır.

Mekân düzeni açısından önemli sayılabilecek bir uygulama, **Kurt Köprü**'de, yerinde tespit etme imkânı bulamamakla birlikte, yöre sakinlerinden varlığını öğrendiğimiz köprü içindeki bir odadır. Anadolu'da az sayıdaki köprüde saptanan bu tip bir odanın, bu köprü için de geçerli olabileceğini düşünmekteyiz.¹⁴⁵⁵

DEĞİRMEN

Samsun'da tespit edebildiğimiz tek tarihi değirmen olan **Tekkeköy - Çırakman Köyü Yel Değirmeni** (19. yy.), silindirik mekânlı, tek mekânlı basit bir plâna sahiptir (Çiz.109-11). Yukarıya doğru hafifçe daralan binanın örtüsü yıkıktır. Ancak, konik bir çatıyla örtülü olabileceğine dair izler görülmektedir. Türk mimarisinde silindirik plânlı yapıların, seyrekte olsa (çeşitli dönemlerde) inşa edildiği bilinmektedir.¹⁴⁵⁶

ÇEŞMELER

Çeşmelerle ilgili birçok yayın bulunmasına karşın, bu yapıların nitelik ve tip yönünden tipolojik sınıflamasına yer verenler oldukça sınırlıdır.¹⁴⁵⁷ Çalışmamız kapsamındaki çeşmelerin tamamının Osmanlı dönemine ait olduğuna bakarak, S. Eyice'nin, Osmanlı çeşmeleri için yaptığı sınıflamayı birinci plâna almakla birlikte, benzer bir yaklaşım gösteren Y. Önge'nin tasnifini de dikkate almayı uygun gördük. Bunlara göre, Samsun'da en yaygın grup, dış cephe (duvar) çeşmeleridir. Vezirköprü'deki çeşmelerden, **Askerlik Şubesi Çeşmesi** dışındakileri ile **Bafra Mescid**¹⁴⁵⁸ ve **Samsun Fazıl Kadı Çeşmesi**, bu grupta yer almaktadır. Y. Önge, bu tipi "dış cephe çeşmeleri" ve "yarı müstakil dış cephe çeşmeleri" şeklinde iki ayrı gruba ayırmaktadır. Buna göre, bu gruptaki dört çeşme dış cephe çeşmesi, diğerleri yarı müstakil dış cephe çeşmeleridir.

Dış Cephe Çeşmeleri

Bafra Mescid (1840-41), **Samsun Fazıl Kadı** (1901), **Vezirköprü 1. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz** (17. yy.?) ve **Çanaklı** (17. yy.?) **Çeşmeleri**, bu gruptadır (Çiz.127-128,131-132,139-140,147-148). İlk örnekleri; Selçuklu yapılarının cephelerinde, yüzeysel nişler içerisinde teşkilatlanan bu gruptaki çeşmelere, **Tokat - Pazar Hatun Hanı Çeşmesi** (1239)¹⁴⁵⁹ ve **Erzurum Çifte Minareli (Hatuniye) Medrese Çeşmesi** (1291)¹⁴⁶⁰ örnek gösterilmektedir. Yukarıda belirtilen Samsun çeşmeleri, kompozisyon itibarıyla, bu grubun içerisinde değerlendirilecek Osmanlı çeşmeleridir.

Yarı Müstakil Dış Cephe Çeşmeleri

Vezirköprü'deki çeşmelerden, **Namazgâh** (1642-43), **Arasta** (17. yy. ortaları), **Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme** (1696 öncesi), **Üzüm Hanı Çeşmesi** (17. yy. sonu 19. yy. arası) ve tarihlerini saptayamayıp

¹⁴⁵⁵ Böyle büyük köprülerde (**Erzurum - Köprüköy Çobandede Köprüsü**'nde olduğu gibi), köprü bünyesinde odalar bulunduğu bilinmektedir. Köprü dizdarları için düşünülen bu tip bir oda, **Kurt Köprü** için de düşünülmüş olabilir. **Çobandede Köprüsü** için bkz. H. GÜNDOĞDU, "Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü", **Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 2, Erzurum, 1996, s. 54. Köprülerde yer alan bu tip hücrelerin işlevleri konusundaki yorumlar için, H. Gündoğdu'nun yukarıda bildirilen yayını yanı sıra bkz. C. ÇULPAN, **Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar**, Ankara, 1975, s. 8; S. EYİCE, "Çoban Köprüsü" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 351.

¹⁴⁵⁶ Yel değirmenleri de dahil olmak üzere, değirmenlerle ilgili topluca bir çalışmaya rastlayamadık. Tarihi değirmenlerin, ülkemizde ne yoğunlukta ve nerelerde buldukları konusu, yayınlara yeterince yansımamıştır.

¹⁴⁵⁷ Tespit edebildiğimiz kadıyla konuyla ilgili yayımlar şunlardır: C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 1, s. 495; S. EYİCE, "Çeşme" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 278-79; Y. ÖNGE, **Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları**, Ankara, 1997, s. 11-16; A. ÖDEKAN, "Çeşmeler" mad., **D.B.İ.A.**, C. 2, İstanbul, 1994, s. 488-90 (yalnız İstanbul çeşmeleri). S. Eyice, şehir içerisinde yapılan Osmanlı çeşmelerini "Şadırvan Çeşmeleri", "Sütun Çeşmeleri", "Meydan ve İskele Çeşmeleri", "Duvar (cephe) Çeşmeleri" şeklinde dört sınıfa ayırmaktadır. Y. Önge, Anadolu Selçuklu Beylikler ve Osmanlı Çeşmelerinin tamamı için "dış cephe çeşmesi", "yarı müstakil dış cephe çeşmesi", "depolu çeşme", "suluk" adını verdiği küçük çeşmeler (Önge, bunları üç ayrı alt gruba ayırmaktadır), "eyvan çeşmeleri" ve "herhangi bir yapı dahilinde inşa edilenler" şeklinde bir sınıflama yapmıştır. Aslında iki tasnif arasında, fazla bir fark olmadığı görülmektedir. S. Eyice'nin "duvar (cephe) çeşmeleri" şeklinde sınıfladığı tipi, Y. Önge, "dış cephe çeşmesi" ve "yarı müstakil dış cephe çeşmesi" şeklinde, iki ayrı sınıf olarak düşünmektedir. S. Eyice, Anadolu'da "çukur çeşme" adıyla anılan çeşmeleri, duvar çeşmeleri sınıfında, yine Anadolu'da "çatal çeşme" adıyla anılan çeşmelerin bir kısmını duvar çeşmeleri, diğer bir kısmını, meydan çeşmeleri sınıfında görmektedir (S. EYİCE, "Çeşme" mad., s.279). Çatal ve çukur çeşmeler için bkz. S. EYİCE, "Çatal Çeşmeler" mad., **T.D.V.İ.A.**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 384-85). Y. Önge'de, depolu çeşme şeklinde geçen grup, S. Eyice'nin, meydan çeşmeleri şeklindeki adlandırdığı grupla, aynı görünmektedir.

¹⁴⁵⁸ **Mescid Çeşmesi**'nin, şimdiki yerine sonradan taşındığını biliyoruz. Bugün, ötündeki muhdes abdest almaya mahsus oturaklarla ve yeni tesisatıyla, abdest almaya mahsus bir çeşmeye dönüşen çeşmenin, vaktiyle sokak ölçeğinde hizmet veren bir cephe çeşmesi olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁴⁵⁹ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 46.

¹⁴⁶⁰ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 54.

Osmanlı dönemine verdiğimiz **Abdülğani Camii'nin Karşısındaki Çeşme** (17. yy.?), **Kasımlı Çeşmesi**, **Kulebaşı Caddesindeki 1. ve 2. İsimli Çeşmeler** (17. yy.?) ve **Taş Han** yakınındaki **İsimli Çeşme** (17. yy.?) bu gruptaki eserlerdir (Çiz.112-119,137-142,143-146,149-150). Bu çeşmeler, S. Eyice'nin "bir sokağın su ihtiyacını karşılamak üzere hayır sahipleri tarafından yaptırılarak vakfedilen bu küçük çeşmelerden çoğu bir duvara bitişik olarak inşa edilmiş tek bir yüzden ibarettir. Bundan dolayı, cephe çeşmeleri olarak adlandırılmaları mümkündür" ifadeleriyle bahsettiği grupla örtüşmektedir. Y. Önge "önünde yer aldığı yapı ile sadece bir yüzü müşterek olan fakat bu cepheden prizmatik kütleleriyle çıkıntı yaparak yarı müstakil inşa edilmiş" ifadeleriyle bahsettiği bu grubun, ilk örneği olarak; **Tunceli - Mazgirt Elti Hatun Camii Çeşmesi**'ni (1252) göstermektedir.¹⁴⁶¹

Yukarıdaki iki ayrı gruptaki çeşmeler, sivri kuşatma kemeriyle belirlenen tek cepheli tasarımıyla dikkat çekmektedir. Arka cephelerine bitişen duvarlardan 0.40-0.50 m. kadar ileriye taşan prizmatik kütleli cephelerin önünde, basit dikdörtgen bir yalak, yalağın iki yanında testi sekileri, kuşatma kemerinin çevrelediği orta alanda bir veya iki lüle deliği, bunun üstünde, bazılarında tas konulmak üzere açılmış küçük nişler yer alır.

A. Gabriel'in kitabındaki¹⁴⁶² eski resimlerde görülen **Tokat ve Amasya'daki iki çeşmeyle**, **Tokat Takyeciler** (Foto.546),¹⁴⁶³ **Kastamonu Kanlı** (1905),¹⁴⁶⁴ **Server** (tarihi belli değil),¹⁴⁶⁵ ve **Taş Çeşme** (1761),¹⁴⁶⁶ tüm Anadolu'ya yayılan grubun yakın örnekleridir.¹⁴⁶⁷

Meydan Çeşmeleri (Depolu Çeşmeler)

Bafra Ali Bey (1753-54), **Taşlı** (1840-41), **Hüseyin Bey** (1908-09) **Çeşmeleri**, **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz** (1892) ve **Vezirköprü Askerlik Şubesi Çeşmesi** (19. yy. sonları - 20. yy. başları) bu grupta yer alır (Çiz.120-122,125-126,129-130,133-136). Türk çeşmelerinin geneli için de geçerli olduğu gibi, Samsun'daki çeşmelerin de en gösterişli ve gelişkinleri, bu gruptaki çeşmelerdir.

Y. Önge, bu grubun ilk örneklerinden biri olarak, **İsparta Yılkırkan Çeşmesi**'ni (1519) göstermektedir.¹⁴⁶⁸ Üstü tonoz veya kubbeyle örtülü bir su deposu ve cephelerindeki lülelerden akan suyun boşaldığı yalakları bulunan bu tip çeşmelerin, üç veya dört yüzü meydan çeşmelerini geliştirdikleri kabul edilmektedir.¹⁴⁶⁹ 16. yüzyılın ortalarından itibaren, günümüz musluklarına benzeyen burma lülelerin kullanılmasından sonra, bilhassa 18. yüzyılda abidevi yapılar haline gelen¹⁴⁷⁰ bu tip çeşmelerin en güzel örnekleri olarak; **İstanbul'da Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayun girişi önündeki Sultan III. Ahmed** (1728-29),¹⁴⁷¹ **Üsküdar Sultan III. Ahmed** (1728),¹⁴⁷² **Tophane Sultan I. Mahmud** (1732),¹⁴⁷³ **Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa** (1732-33)¹⁴⁷⁴ **Çeşmeleri** gösterilebilir. **Sinop Şehitler (Cumhuriyet) Çeşmesi** (1853),¹⁴⁷⁵ plân, mimari ve cephe düzeniyle, **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi**'ne yakın bir örnektir (Foto.547).

Bafra Taşlı Çeşme, hafif dikine dikdörtgen, **Bafra Hüseyin Bey Çeşmesi** altıgen, diğerleri kare plânlıdır (Çiz.125,133). **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi**, içten ve dıştan kubbelidir (Çiz.129). **Taşlı Çeşme**, dışı iki yana meyilli, çatı biçimi verilen beşik tonozla örtülüdür. **Hüseyin Bey Çeşmesi** dıştan altı omuzlu kırma çatıyla örtülü olmasına karşın, örtünün iç şekli görülemediğinden, kesin bir şey söylenemez. Bugün, dıştan düz bir beton tablayla kapatılan **Bafra Ali Bey** ve **Vezirköprü Askerlik Şubesi Çeşmesi**'nin, kare şeklinde olduklarına bakılarak, içten basık kubbelerle örtülü olabilecekleri düşünülebilir (Çiz.120,135).

¹⁴⁶¹ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 13,47-48.

¹⁴⁶² A. GABRIEL, **Monuments Turcs D'Anatolie Amasya-Tokat-Sivas**, Paris, 1934.

¹⁴⁶³ E. YAVI, **Tokat (Komana)**, İstanbul, 1986, s. 88.

¹⁴⁶⁴ F. ÇİFTÇİ, a.g.e., s. 311-12.

¹⁴⁶⁵ F. ÇİFTÇİ, a.g.e., s. 315-16.

¹⁴⁶⁶ F. ÇİFTÇİ, a.g.e., s. 317-18.

¹⁴⁶⁷ Bu gruptaki çeşmelerin benzerleri için bkz. A. EGEMEN, **İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri**, İstanbul, 1993; E. ÖZDENİZ, **İstanbul'daki Kaptan-ı Deryâ Çeşmeleri ve Sebilleri**, İstanbul, 1995; Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 46-55, 63-64; H. ACUN, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s. 574-610, 625-34; R. H. ÜNAL - M. KIEL - İ. KUYULU - Y. DEMİRALP - Ş. ÇAKMAK - E. DAŞ, **Birgi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları** (Yayına Hazırlayan, R. H. ÜNAL), Ankara, 2001, s. 162-63; H. YURTTAŞ - H. ÖZKAN, **Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları**, Erzurum, 2002; M. DENKTAŞ, **Karaman Çeşmeleri, Kayseri**, 2000; Ö. YÖRÜKOĞLU, **Kayseri Çeşmeleri** (basım yeri ve yılı belirtilmemiş); A. Ç. TÜRKER, "Osmanlı Çeşme Mimarisinde Çanakkale Çeşmelerinin Yeri ve Önemi", **Ortaçağda Anadolu, Aynur Durukan'a Armağan**, Ankara, 2002, s. 167-184; M. S. DOĞAN, **İslam Medeniyeti ve Konya Suları**, Konya, 2004, s. 128-34.

¹⁴⁶⁸ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15, 58-59.

¹⁴⁶⁹ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

¹⁴⁷⁰ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

¹⁴⁷¹ S. EYİCE, "Ahmed III Çeşmesi" mad., **T.D.V.İ.A. C. 2**, İstanbul, 1989, s. 38. S. Eyice, çeşmenin, Türk Sanatı Tarihi içinde en göz kamaştırıcı örnek olduğunu belirtmektedir.

¹⁴⁷² S. EYİCE, "Çeşme" mad., s. 281.

¹⁴⁷³ S. EYİCE, "Çeşme" mad., s. 281.

¹⁴⁷⁴ S. EYİCE, "Çeşme" mad., s. 281.

¹⁴⁷⁵ D. ESEMENLİ, **Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi**, İstanbul Üniversitesi, S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990, s. 146.

Dört cepheli çeşmelerden **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz** ve **Bafra Taşlı Çeşme**'nin,, sadece bir yüzünde lüleler ve yalak yer almaktadır (ilkinde iki, diğerinde bir lüle deliği bulunur). **Bafra Ali Bey** ve **Vezirköprü Askerlik Şubesi Çeşmesi**'nin ikişer yüzünde, lüle ve yalağa yer verilmiştir. Vezirköprü'deki çeşmede, her yüzde ikişer, diğerinde ise birer lüle bulunmaktadır. Altıgen plânlı **Bafra Hüseyin Bey Çeşmesi**'nde, birer atlayarak, üç yüzde birer lüle ve yalak yer alır. **Bafra Ali Bey** ve **Taşlı Çeşme**'nin köşelerinde, diğerlerinde görülmeyen küçük birer kulecik bulunmaktadır.

2003 yılı dolaylarında yıkılan ancak daha önce inceleme fırsatı bulduğumuz, **Bafra Taçlı (Hastane) Çeşmesi**'nin, kare plânlı bir su haznesi üzerinde, dört köşedeki ikiz ince sütunlara oturan kubbeye örtülü baldaken formu, Samsun'da bu tipin bilinen tek örneğiydi. Her kenarında birer lüle ve yalak bulunan, kitabesiz çeşmenin bezemeleri, geç devirde inşa edildiğine işaret etmekteydi.

Bafra Ali Bey Çeşmesi'nin ön yüzünde görülen revaklı cephe, Samsun'da bu tip tek uygulamadır. Daha çok sıcak bölgelerde, bir tür gölgelik olarak tercih edildiğini söyleyebileceğimiz bu tür revaklı çeşmelere, **Gaziantep İpşir Paşa Kasteli (Çeşmesi)** (1654, 1844'de tamir görmüş),¹⁴⁷⁶ **Gaziantep Aynönü Çeşmesi** (1807),¹⁴⁷⁷ ve **Gaziantep Salih Ağa Çeşmesi**'ni (1855)¹⁴⁷⁸ örnek verebiliriz.

Suluk Şeklinde Küçük Çeşmecik

Arkasındaki yapının duvarına bitişen gayet yüzeysel cephesiyle **Bafra Kadı Çeşmesi** (1780), esasen bir “dış cephe çeşmesi” olmakla birlikte, önünde klasik bir yalağı bulunmayıp, lülenin hemen altında, duvar yüzeyine yerleştirilen, tek parça, dekoratif mermer bir çanakdan ibaret su içme düzeniyle, Y. Önge'nin “suluk şeklinde küçük çeşmecikler” şeklinde adlandırdığı sınıfa girmektedir.¹⁴⁷⁹ (Çiz.123-124) **İstanbul - Kasımpaşa Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa Çeşmesi**'nin (1749)¹⁴⁸⁰ kenarındaki suluk, buna benzer bir örnektir. **Kadı Çeşmesi**, Bafra'nın en işlek kesiminde, birkaç sokağın açıldığı bir meydanın köşesinde inşa edilerek, gelip geçenlere hizmet maksadıyla vakfedilmiştir. Merhum Y. Önge'nin üç alt gruba ayırdığı tip içerisinde, **Kadı Çeşmesi**, “*duvar yüzüne konsol olarak bir taraftan tespit edilmiş bir çanakçık veya yalakçık ile bunun üstündeki aynada su akıtan bir lülecikten ibaret*” ifadeleriyle tanımladığı, birinci tipe edilebilir.¹⁴⁸¹

Vezirköprü Arasta ve Üzüm Hanı Çeşmeleri, buldukları yapı ve yakın çevresine hizmet vermek üzere inşa edilmiştir. Erdmann'ın ifadelerinden, vaktiyle **Çakallı Han**'ın yakınında bir çeşme olduğu anlaşılmaktadır. A. T. Yavuz'un, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının birçoğunda, biri içerde, biri de hanın dışında olmak üzere ikişer çeşmeleri olduğu şeklindeki ifadesi¹⁴⁸² ve bu tip şehirlerarası Selçuklu hanlarından bazılarının cephelerinde bulunan çeşmeler dikkate alındığında, **Çakallı Han**'ın yakınındaki çeşmeden başka; belki ahır cephesinde, bugün bir çeşme boyutlarında sökülerek tahrip olan kesimlerde, eskiden bir çeşme olabileceği düşünülebilir.

¹⁴⁷⁶ A. DÜNDAR, **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Ankara, 1999, s. 481. Çeşmenin önündeki revakın (sundurma) bir yanı kapalıdır.

¹⁴⁷⁷ A. DÜNDAR, **a.g.e.**, s. 497.

¹⁴⁷⁸ A. DÜNDAR, **a.g.e.**, s. 505.

¹⁴⁷⁹ 16. yüzyılın, çeşme mimarisine kazandırdığı yeni bir görünüş olan bu tipin, sadece su içmek için tasarlandığı, mahalle veya sokak ölçeğinde bir hizmete hasredilmedikleri, 17 ve 18. yüzyıllarda, cami, çarşı, çok kullanılan yapıların taçkapılarında, türbe ve hazirelerin duvarlarında, hacet pencerelerinin kenarlarında veya abidevi çeşmelerin köşelerinde görüldükleri ifade edilmektedir. Bkz. Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

¹⁴⁸⁰ E. ÖZDENİZ, **a.g.e.**, s. 453.

¹⁴⁸¹ Y. ÖNGE, ... **Su Yapıları**, s. 15.

¹⁴⁸² A. T. YAVUZ, “Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerine Çalışmalar Bilgiler Bulgular-1997”, **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara, 1999, s. 252.

MALZEME VE TEKNİK

İnşa malzemesi olarak, Samsun'daki eserler genel kurallar içerisinde ve sade bir görüntü vermektedir. Yapıların ana strüktüründe; duvar, taşıyıcılar ve örtüye geçiş ve örtü elemanlarında kullanılan başlıca malzeme moloz taş ve kesme taştır. Eserlerin büyük bir kısmında, duvarlarda moloz taş kullanılmıştır.¹⁴⁸³ **Samsun Kurşunlu Camii**, görülebilen az bir kesime göre **Samsun Kale Camii**, **Samsun Pazar Camii**,¹⁴⁸⁴ **Alaçam Çarşı Camii**, **Veziroköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii**,¹⁴⁸⁵ **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi**, **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbe ve Hamamı**,¹⁴⁸⁶ **Veziroköprü Taş Han**,¹⁴⁸⁷ **Samsun Taş Han**,¹⁴⁸⁸ **Veziroköprü Bedesteni ve Arastası'nda**,¹⁴⁸⁹ **Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**,¹⁴⁹⁰ **Tekkeköy - Çırakman Köyü Yel Değirmeni**, **Havza'daki Kaplıcalar**,¹⁴⁹¹ **Lâdik Eski Hamam**,¹⁴⁹² **Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Hamamı**, **Veziroköprü Şifa**¹⁴⁹³ ve **Yalı Hamamı**,¹⁴⁹⁴ **Veziroköprü Mezbahane Mevkiindeki Köprü**, **Ondokuzmayıs - Yörükler Beldesi Kalaba Köprüsü**,¹⁴⁹⁵ ve **Veziroköprü - Havza sınırındaki Kurt Köprü**¹⁴⁹⁶ bu gruptadır.

Samsun Kurşunlu Camii, **Veziroköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii**, **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi**, **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbesi**, **Havza - Sivrikese Köyü Camii**, **Veziroköprü Taş Han**, **Samsun Taş Han**, **Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi** ve **Havza Kaplıcaları'nda**, duvarlarda moloz taş kullanılmasına karşın, kapı pencere çevreliklerinde, bazen duvar köşelerinde de yer yer kesme taş kullanılmıştır. Az sayıda eserlerin duvarlarında, düzgün kesme taş kaplama görülmektedir (**Samsun Ulu Camii**, **Veziroköprü Kale Camii**¹⁴⁹⁷, **Veziroköprü Fazıl Ahmet Paşa Medresesi**,¹⁴⁹⁸ **Kavak - Çakallı Beldesi Köprüsü**, **Kavak - Çakallı Çalbaş Köyleri sınırındaki Koca Köprü**,¹⁴⁹⁹ **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz ve Fazıl Kadı Çeşmeleri**, **Bafra Ali Bey**, **Hüseyin Bey**, **Taşlı**, **Mescit**, **Kadı Çeşmeleri** ve **Veziroköprü Askerlik Şubesi Çeşmesi**'nde). Veziroköprü'deki diğer çeşmelerin büyük bir kısmında yalak, testi şekilleri ve ana bünyenin kuşatma kemeri üzenği hizasının alt kesiminde kesme taş, üst kesiminde tuğla kullanılmıştır.

Sayıllı birkaç eserde, kesme taş-tuğla almasığı (**Samsun Hacı Hatun**, **Yalı**,¹⁵⁰⁰ **Veziroköprü Kale Camileri** (kısmen), **Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**,¹⁵⁰¹ **Samsun Taş Han**¹⁵⁰² ve **Veziroköprü - Havza sınırında Kurt Köprü**'de (kısmen) görülürken, diğer bir kısmında; moloz taş-tuğla almasığı görülmektedir. **Bafra Ulu Camii**,¹⁵⁰³ **Tayyar Paşa Camii**,¹⁵⁰⁴ **Veziroköprü Bedesteni** (duvarların dış yüzünde bir sıra moloz taş üç sıra tuğla şeklinde), **Veziroköprü Çifte Hamam'da**¹⁵⁰⁵ köşelerde düzgün kesme taş, diğer kesimlerde dekoratif tuğla örgü ilgi çekicidir (Foto.384). Bu, tüm yüzeyde tuğlanın kullanıldığı tek uygulamadır.

¹⁴⁸³ Bugün, sıvayla kaplı duvarlarının malzemesi görülemezle birlikte, **Bafra Çarşı Camii**, **Çarşamba Değirmenbaşı Camii**, **Havza Mustafa Bey Camii** (kible duvarı haricindeki duvarları), **Havza - Sivrikese Köyü Camii** (sadece harim duvarları), **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii ve Türbesi**, **Kavak Yeni Camii**, **Veziroköprü Toprakkale Camii** (sadece kible duvarlarında), **Samsun Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi**, **Samsun İsa Baba Türbesi**, **Samsun Süleyman Paşa Arastası** (kapı ve kornişte kesme taş kullanılmıştır), **Çarşamba Büyük Arasta**, **Veziroköprü Tahta Hamamı**, **Samsun Şifa Hamamı**, **Bafra Uzun Hamam'da** da, moloz taş kullanılmış olmalıdır.

¹⁴⁸⁴ Bu caminin duvar örgüsünde, yer yer tuğlalar da (düzensiz ve çok az miktarda) görülmektedir. Bu durum, bir onarımdan kaynaklanmış olabilir.

¹⁴⁸⁵ Moloz taş örgüde, yer yer düzensiz bir şekilde, tuğlaya yer verilmiştir.

¹⁴⁸⁶ Sadece hamamda, düzensiz bir halde, az miktarda tuğla kullanılmıştır.

¹⁴⁸⁷ Moloz taş örgüde yer yer devşirme blok taşlar kullanılmıştır.

¹⁴⁸⁸ Duvarlarda, çok az miktarda, düzensiz halde tuğla da görülmektedir. Arasta duvarlarının tamamı, bedestenin ise sadece iç kesimindeki duvarlarda, düzensiz bir halde az miktarda tuğla, alt kesimlerde yine az miktarda devşirme blok taş yer alır.

¹⁴⁸⁹ Arasta duvarlarının tamamı, bedestenin ise sadece iç kesimindeki duvarlarda, düzensiz bir halde az miktarda tuğla, alt kesimlerde yine az miktarda devşirme blok taş kullanılmıştır.

¹⁴⁹⁰ Oldukça karmaşık düzende; kesme taş, moloz taş ve tuğla bir aradadır. Bunu tamirlere bağlamak mümkündür.

¹⁴⁹¹ Büyük ölçüde moloz taşla inşa edilen kaplıçalarda, **Kadınlar Kaplıcası**'nın soyunmalığında, iki yüzde kesme taş, diğer duvarlarda yer yer tuğla beslemeli moloz taş, kasnaklarda bir sıra taş üç sıra tuğla kullanılmıştır.

¹⁴⁹² Soyunmalığın ön cephesinde, kesme taş kaplama ve az miktarda tuğla görülür.

¹⁴⁹³ Az miktarda devşirme blok taş ve tuğla ile birlikte.

¹⁴⁹⁴ Az miktarda tuğla ile birlikte.

¹⁴⁹⁵ Az miktarda tuğla ile birlikte.

¹⁴⁹⁶ Zeminden 5.5 m.ye kadar kaba yonu devşirme taş, üst kesimlerde bir sıra kesme taş üç sıra tuğla almasığı görülür.

¹⁴⁹⁷ Caminin subasman seviyesinde devşirme blok kesme taş, bunun üzerinde muntazam kesme taş (inşa edildiği devrin orijinal işi) ve daha yukarıda, 1 sıra kesme taş, üç sıra tuğla almasığı görülmektedir.

¹⁴⁹⁸ Pembeye çalan kırmızımtırak Karacaören taşının kullanıldığı cepheler, **Samsun Ulu Cami** ile beraber Samsun'un en güzel kesme taş kaplamalı cepheleri olduğu söyleyebiliriz.

¹⁴⁹⁹ Her iki köprüde, düz yüzeyli kesme taşlar yanı sıra, rustik tarz da görülür. Bu, rustik örgünün, bölgedeki tek örnekleridir.

¹⁵⁰⁰ Bir sıra kesme taş üç sıra tuğla olmak üzere muntazam bir almasıık düzen gösteren cami, bu yönüyle, **Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'yle birlikte en dikkate değer eserdir.

¹⁵⁰¹ Bir sıra kesme taş üç sıra tuğla şeklinde.

¹⁵⁰² Sadece avluyu çeviren duvar yüzeylerinin kemer üstlerindeki kesimlerinde, bir sıra kesme taş üç sıra tuğla şeklinde.

¹⁵⁰³ Bu caminin zeminden + 0.80 m. kotuna kadarki kesiminde taş örgü, bunun yukarisında, bir sıra moloz, taş üç sıra tuğla olmak üzere, güzel bir almasıık düzen görülür.

¹⁵⁰⁴ Bu caminin duvarlarında, oldukça düzensiz biçimde yer yer almasıık düzen görülmektedir. Muhtemel bir onarımın işi olması lâzım gelen kesimlerin haricinde, duvarların moloz taş ile inşa edilmiş olması mümkündür.

¹⁵⁰⁵ Bir sıra taş iki veya üç sıra tuğla şeklinde.

Çarşamba Gökçeli Camii, Çarşamba - Yayıncılar, Ordu, Kuşhane, Porsuk Köylerindeki camiler, Terme Pazar Camii, Terme - Yeni Camii, Dağdıralı, Aşağı Söğütlü Köylerindeki camiler, Kavak - Bekdemir, Tatarmuslu, Değirmencili Köyleri ile Çakallı Beldesi'ndeki cami, Ondokuzmayıs Fatih Camii, Salhpazarı Gökçeli Camii, Asarcık - Akyazı, Kılavuzlu, Alan ve Koşaca Köyü'ndeki camiler olmak üzere yirmi cami ile **Terme Pazar Camii Türbesi** ve **Dağdıralı Köyü Camii Türbesi**, tamamen ahşaptan yapılmıştır.

Toprak zemine oturan kalın kütük veya taşlar üzerinde, ahşaptan yığma olarak inşa edilen ahşap yapıların duvarları, köşelerde kurtboğazı geçmelerle birbirine geçirilen ahşap perdelerle, çivi kullanmaksızın inşa edilmiştir. Çeşitli araştırmalarda¹⁵⁰⁶ ufak tefek farklılık göstermekle birlikte, “yontulmamış veya kereste haline getirilmiş uzun ahşap öğelerin geçmeler aracılığıyla birbiri üstüne oturtulması biçiminde uygulanan bir yapım tekniği”¹⁵⁰⁷ şeklinde tanımlanabilecek çantı tekniğinde yapılan eserlere, yurdumuzda ormanlık bölgelerde, özellikle de yayla ve kırsal alanda rastlanıldığı ifade edilmektedir.

Çantı camilerin duvarlarında köşelerde kurtboğazı,¹⁵⁰⁸ perde boylarının yeterli olmadığı kesimlerde, 18. yüzyıldan sonraki yakın tarihli camilerde, “armoza direği” veya ortadaki dikmeye açılan iki kanallı çalma boğazlara geçme¹⁵⁰⁹ teknikleri kullanılmıştır. Üst üste bindirilen perdeleri birbirine kenetlemek için perdelerin alt ve üstlerine açılan oyuklara, kavila (ahşap çiviler) geçirildiğine değinmiştik.¹⁵¹⁰ Bunların **Boyabat - Dereçatı Köyü Camii'nde** de kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵¹¹

Çantı camilerin duvarlarını oluşturan perdelerin erken örneklerinin daha kalın olduğu dikkati çeker. Kabuklarından arındırılarak kabaca yontulmuş perdeler kalas şeklindedir. Kavak **Tatarmuslu Köyü Dere Camii'nde** diğerlerinden farklı olarak perdeler kütüğün ortadan ikiye yarılması suretiyle şekillendirilmiştir. Kabaca yontulan perdeler hemen hemen yarım daire şeklinde bombelidir. Samsun'da bir başka örneği bulunmayan (kalmayan da denilebilir) bu uygulamanın yakın bir benzeri **Sinop – Boyabat Dereçatı Köyü Camii** ile **Kastamonu – Geyikli Köyü Camii'nde** görülmektedir. Bu camilerin **Çarşamba - Yayıncılar Köyü Şeyh Habil Camii'nin** harimine açılan ahşap kapı kanatlarının alt ve üstlerinde 7–8 cm. uzunluğundaki dış şeklindeki çıkıntılar, hizalarında bulunan yuvalarla birlikte, açılıp kapanmayı sağlayan menteşe görevi üstlenmiştir. Benzer bir düzenek bu iki camide de görülmektedir. Üç cami arasındaki bir başka benzerlik sözü edilen kapıların açıklıklarının oldukça alçak tutulmasıdır (1.20 -1.40 m. kadar).¹⁵¹²

Ahşap dikme ve çapraz dikmelerin ana iskeleti oluşturduğu, aralarında da yer yer taş ve tuğla ile birlikte toprak (çamur) doldurulduğu hımsız duvarlar, **Veziroköprü'de** üç cami¹⁵¹³ iki han,¹⁵¹⁴ **Havza'da** iki camide (kısmen)¹⁵¹⁵ gördüğümüz bir başka tekniktir. Hımsız duvarlarda, **Üzüm Hanı'nda** olduğu gibi; samanlı toprakla karışık bir siva görülmektedir. Hemen tüm Anadolu'da, başta konutlar olmak üzere, çeşitli yapılarda uygulanan duvar tekniğinin, camilerde pek fazla örneği bulunmadığını söyleyebiliriz.

Ahşap malzeme, çantı ve hımsız camiler haricinde, kâgir camilerde çatılarda, mahfillerde, bazı mimari elemanlarda, bazı türbe sandukalarında, ticari yapıların dükkân cepheleri ve saçaklarında kullanılmıştır.

Duvarların haricindeki strüktürel eleman ve kubbe geçişleri, örtü ve kasnaklarda; moloz taş ve tuğla, kubbe ve çatı kaplamalarında; Osmanlı kiremidi (oluklu kiremit) kullanılmıştır. Samsun'daki eserlerde kitabe ve bazı pencere çevreliklerinde olmak üzere, çok sınırlı bir şekilde, mermer kullanılmıştır.

Bazı ahşap ve kâgir camilerin duvar örgülerinde; oldukça sınırlı miktarda dövme demir kenetler ve çiviler, bazı kemerler arasında; dövme demir gergiler, bazı kapı ve pencere kanatlarında; dövme demir menteşeler, çiviler ve dekoratif çivi pulları veya plakalar, alem, sütun bilezikleri ve kapı halkalarında; sarı metaller olmak üzere, sınırlı bir metal kullanımı söz konusudur.

¹⁵⁰⁶ Çantının tanımı için bkz. M. SÖZEN - U. TANYELİ, a.g.e., s. 56; D. HASOL, a.g.e., s. 124-25; E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin ...I**, s. 120; Anonim, “Çantı” mad., **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul, 1997, s. 386; C. E. ARSEVEN, “Çantı” mad., **Sanat Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, 1983, s. 368-69. Bazı tanımlarda ahşap öğenin “tomruk” veya “yontulmamış” olarak tarif edildiği görülmektedir. Kimi araştırmacılar, çantı tabirini kullanmadan “ahşap yığma” gibi daha geniş bir tabir kullanmışlardır.

¹⁵⁰⁷ M. SÖZEN - U. TANYELİ, a.g.e., s. 56.

¹⁵⁰⁸ Katalogda, teknik hakkında detaylı bilgi vermiştik.

¹⁵⁰⁹ Dikmenin iki yanına açılan kanallara perde başlarının geçirilmesi suretiyle yapılan bir tür geçme tekniğidir.

¹⁵¹⁰ Geniş bilgi için **Çarşamba - Yayıncılar Köyü Şeyh Habil Camii'ne** bakılabilir.

¹⁵¹¹ Y. CAN, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, s. 118.

¹⁵¹² Y. CAN, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, s. 118-20.

¹⁵¹³ **Toprakkale Camii** (kible duvarı hariç), **Nalbantlı** ve **Namazgâh Camileri**.

¹⁵¹⁴ **Taş Han** (ana duvarların haricindeki duvarlarda) ve **Üzüm Hanı'nda**.

¹⁵¹⁵ **Havza Yörgüç Paşa Camii'nde** sadece kible duvarlarında, **Sivrikese Köyü Camii'nin** son cemaat yerinin iki yan duvarında.

YAPI ELEMANLARI

Yapıları meydana getiren elemanları strürel ve mimari elemanlar şeklinde iki ayrı başlık altında incelemeyi tercih ettik.

STRÜKTÜREL ELEMANLAR

Strürel elemanları ve duvarlar, destek unsurları, örtüye geçiş unsurları ve örtü sistemleri şeklinde dört ayrı başlık altında incelemeyi tercih ettik.

DUVARLAR

Moloz taş, kesme taş ve bunların tuğla ile birlikte, almalı düzende görüldüğü kâgir duvarların büyük çoğunluğu, oldukça yalın ve sağır bir görünüme sahiptir. Duvar kalınlıkları ve teknikleri alışıldık sınırlardadır. 1240 tarihli **Havza – Dereköy Velîyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin duvarları, fazla kalın tutulmuştur. **Çakallı Han**'ın sahnalarını ayıran taşıyıcı strüktür, ilk bakışta paye dizilerine benzese de, A. T. Yavuz'un diğer kervansaraylar için de dikkat çektiği gibi,¹⁵¹⁶ bu; duvarların kemerlerle boşaltılarak, bir paye kadar daraltıldığı bir inşa tarzıdır (Foto.330). Çantı yapıların duvarlarında; erken tarihli eserlerde kaba yonu, geç tarihlerde perdahlı yüzeyler dikkat çeker.

DESTEK UNSURLARI

Destek unsurları paye, sütun, ahşap direk, Kiriş ve kemerler olmak üzere beş gruba ayrılabilir.

Payeler: Kâgir camilerden sadece **Samsun Ulu Camii**'nde; harimde iki adet dikdörtgen, son cemaat yerinde, altı adet "L" ve haçvari, kesme taş paye kullanılmıştır. **Samsun Taş Han**'nın üst kat revakları, kareye yakın, dikdörtgen kesitli, kesme taş kaplı payelere oturmaktadır. Hanın alt katında; ahırda, bunların benzeri, iki paye yer alır. Köprü ayaklarında; uçları yarım daire kesitli dikdörtgen (**Çakallı Köprüsü**'nde) ve iki dikdörtgen kesitli (**Kurt Köprü**'de) paye ile karşılaşılır. **Vezirköprü Bedesteni**'nin ortasındaki kare payenin, içten haçvari plânlı, iki kat halinde, kubbeciklerle örtülü strüktürü hayli ilginçtir (Çiz.77-79, Foto.358). Bedestenlerde ve diğer yapı türlerinde benzerine rastlayamadığımız payenin, tahminlerin ötesine geçerek tam olarak çözemediğimiz işlevselliği,¹⁵¹⁷ ayrı bir değer taşır. **Samsun Ulu** ve **Kurşunlu Camii**'nde, yarısı duvarlara gömülü plaster şeklindeki ayaklar, statik açıdan yükledikleri rolün yanı sıra, yapı içine hareket katan unsurlardır (Foto.239,250).

Sütunlar: Payelerde olduğu gibi gayet az sayıdaki yapıda görülen sütunlara, en çok **Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa Medresesi**'nde (14 adet) rastlıyoruz. Ortalama 0.25 m. çapında, tek parça kesme taştan kesilen sütunlar, sekizgen olup, basit pah ve profilli altlık ve mukarnaslı başlıklara sahiptir (Foto.287). Sütunun görüldüğü diğer yapı olan **Bafra Ali Bey Çeşmesi**'nin, ön cephesindeki ince sekizgen gövdeli sütunlarının başlıkları süslüdür (Foto.438).

Ahşap Direkler: Çantı camilerdeki direklerin büyük çoğunluğu, basit kare, yuvarlak veya yamukça çokgen biçimlerde. Kimilerinin üstünde basit profilli başlık veya yastığın görüldüğü direklerin, bir kısmı çam ve meşe cinsi ağaçlardır.

Kâgir camilerde; kadınlar mahfili, tavan ve son cemaat yeri sundurmasına destek veren ahşap direkler, çantı camilerde kullanılan direklerin yakın benzerleridir. **Samsun Ulu Camii**'nde, kadınlar mahfilini taşıyan kalınca iki direk, muntazam daire şekilleriyle diğerlerinden ayrılır. **Vezirköprü Taş Han, Üzüm Hanı, Vezirköprü Arastası**'nda rastladığımız kare kesitli direkler de kalındır (takriben 0.20–0.25 m. çapta).

Kirişler: Çeşitli ahşap direklerin üstünde, büyük çoğunluğu meşe olan kirişler kullanılmıştır. Son derece sade olan kirişlerin bazılarında, basit kazıma usullü yazılar, çentik benzeri oyma ve rozetler, profilli kiriş başları (**Çarşamba - Porsuk Köyü** ve **Ordu Köyü Camilerinde**) dikkat çeker.

Kemerler: Yapıların ana iskeletinde; sivri, yuvarlak, basık kemerler, kimi duvar içlerinde; yuvarlak ve sivri kör kemerler kullanılmıştır. **Samsun Ulu** ve **Kurşunlu Camii**'nde kubbeyi taşıyan kemerler, **Ulu Camii**'nin son cemaat yeri revakı kemerleri, **Vezirköprü Bedesten ve Arastası**'nın dükkânlarının cepheye açılan kemerleri, **Lâdik Sunullah Paşa Türbesi** duvarlarındaki kör kemerler, **Çakallı Köprüsü** ve **Vezirköprü**

¹⁵¹⁶ A. T. YAVUZ, a.g.m., s. 251.

¹⁵¹⁷ Küçük mekânına açılan bir kapı ve payenin üstündeki küçük mazgallar haricinde bir açıklığı bulunmayan payenin, bugün, kapı kanatları yoksa da, demirden olması muhtemel kanatlarıyla birlikte, klasik bedesten mimarimiz için bilinen bir husus olarak değerli evrak ve belki mücevheratın saklandığı bir tür kasa olarak kullanılmış olması ihtimali akla gelmektedir.

Mezbahane Mevkiindeki Köprü'nün gözü, yuvarlak kemerdir. **Vezirköprü Bedesteni**'nin içindeki büyük kemerler (tuğla) **Samsun Taş Han** ve **Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi** revakları, hamamların eyvan kemerleri, (görülebilirlerinin tamamı tuğla), **Bafra Ali Bey Çeşmesi** cephesindeki kemer ve **Kurt Köprü**'nün gözleri, sivri kemerlidir. **Kurt Köprü**'deki 17.75 ve 18.90 m. açıklıklı kemerler, Samsun'daki en geniş kemerlerdir. **Samsun Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası** dükkânlarıyla, **Taş Han**'ın cephesinde yer alan, dükkân ve ahırların kemerleri, basık kemerdir. Çeşitli yapıların kapı ve pencere açıklıklarında; sivri, basık ve yuvarlak kemer (sadece geç devir yapılarında), tromplarda; sivri kemer kullanılmıştır.

Ana strüktürde yer alan bazı kemer ve kör kemerlerde, sıklıkla tuğla kullanılmıştır. Kaliteli kesme taş işçilikli yapılardaki kemerler kesme taş, almaşık yapılarda ise taş veya tuğladır.

ÖRTÜYE GEÇİŞ UNSURLARI

Kubbe geçişlerinde, yoğunluk sırasıyla; tromp, pandantif ve mukarnaslar görülür. Kubbe geçişleri bakımından hamamlarda bir çeşitleme ve zenginlikten bahsedilebilir. Özellikle **Lâdik Eski Hamam**, devri içerisinde İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük ve imparatorluk üslubunu özümseyen şehirlerdeki hamamların kubbe geçişleriyle yakın düzeydedir.

Tromp: **Samsun Ulu, Hacı Hatun, Kurşunlu, Yalı Camileri** ve **Vezirköprü Kale Camii**'nin harim kubbelerinde¹⁵¹⁸ ilki normal, sonuncusu gayet derin, diğerleri ayrıtlı olmak üzere, tromp kullanılmıştır. **Vezirköprü Kale Camii**'nin trompları, birkaç sıra badem (mukarnas) dizisi üzerinde yükselir. **Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'sinde dershane-mescidin kubbesi, medresede, tromplarla geçilen tek kubbedir.

Bafra Uzun Hamam (ayrıtlı tromp), **Havza Kadınlar Kaplıcası** (soyunmalık kubbesinde- dilimli tromp), **Havza Erkekler Kaplıcası** (bütün kubbelerinde), **Lâdik Eski Hamam** (ılıklığın birinci (aralık) bölümündeki kubbenin alt kademesinde - mukarnaslı tromp), **Vezirköprü Çifte Hamam** (soyunmalık ve halvetlerde), **Vezirköprü Kale Hamamı** (soyunmalık kubbesinde), **Vezirköprü Şifa** ve **Yalı Hamamı**'nda tromp kullanılmıştır. Yukarıda bahsedilen tromplarda; mukarnaslı, dilimli, ayrıtlı olmak üzere, bir kaç tip görülmektedir.

Pendantif: **Samsun Ulu Camii**'nde, harimin kuzey tarafındaki küçük kubbelerde, **Vezirköprü Kale Camii** harim kubbe geçişlerinin ikinci kuşağında, **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin tabhane odalarının kubbelerinde, pendantif kullanılmıştır.¹⁵¹⁹

Lâdik Sunullah Paşa Türbesi, Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi (tüm hücre ve revak kubbelerinde), **Vezirköprü Bedesteni** (dört ana kubbe ve ortadaki içi boş ayağın alt kat kubbeciğinde; üst kubbecik geçişleri olmaksızın yapılmış), **Havza Kadınlar Kaplıcası** (büyük ve küçük halvet kubbelerinde), **Lâdik Eski Hamam** (ılıklığın birinci (aralık) bölümünün kubbe geçişlerinin ikinci kademesinde, helâ, sıcaklık eyvanları ve ortasındaki kubbelerde), **Vezirköprü Çifte Hamam** (ılık ve sıcaklık ortasındaki kubbelerde), **Vezirköprü Kale Hamamı** (soyunmalık haricindeki tüm kubbelerde) ve **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Hamamı**'nda, pendantif kullanılmıştır.¹⁵²⁰ **Bafra Tayyar Paşa Camii**'nin bağdadi kubbesinin geçişleri, pendantif benzeri (üçgen şeklinde ve ortası hafif dışa bombeli) bağdadi geçişlerdir.¹⁵²¹

Türk Üçgeni: Camilerde, sadece **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii**'nde rastladığımız Türk üçgeni, **Samsun İsa Baba, Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Türbelerinde** (**Hızır Bey Türbesi**'nde yelpaze üçgen), **Samsun Şifa Hamamı** (bütün kubbelerde), **Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamı** (yelpaze üçgen), **Lâdik Eski Hamam** (ılıklığın ikinci mekânında alt kesimlerde küçük oylumlar şeklinde) görülür. Bu tip geçişler, mimarimizdeki temayüle uygun olarak erken tarihli yapılarda yoğunlaşmaktadır.

Mukarnas: **Havza Mustafa Bey İmare-Zaviyesi**'nin kible tarafındaki mekânların orijinalde kubbeyle örtülü olduğu değinmiştik. Kubbelerin mukarnaslı geçişleri halen yerindedir. Birbirlerine benzer, ancak biçim ve ölçü bakımından farklılık gösteren mukarnaslı geçişlerin üst kesimlerinin yıkılmış olabileceğini düşünmekteyiz. **Lâdik Eski Hamam**'ın halvet kubbelerinde birbirinden farklı şekillerde, küçük boyutlu ve birkaç sıra halinde, mukarnaslı kubbe geçişler görülmektedir.

¹⁵¹⁸ Bu caminin kubbesinin asıl geçişleri tromp olmakla birlikte, trompların aralarında ve üst seviyesinde, kubbeye geçmeden önce, ikinci dar bir kuşakta, pendantifler kullanılmıştır.

¹⁵¹⁹ **Vezirköprü Kale Camii**'nin yıkılan son cemaat yerinin ve **Taceddin İbrahim Paşa Camii** sofa ve mihrap önünde aslına uyularak yenilenen kubbelerin geçişleri de, pendantiftir.

¹⁵²⁰ **Samsun Hamidiye** ve **Bafra Ali Bey Çeşmeleri**'nin gayet küçük tutulan kubbelerinin içini görmek mümkün olmamıştır. Bu kubbelerde geçiş kullanılmışsa, pendantif olabileceklerini düşünmekteyiz. Bafra'da yıkılan **Taçlı Çeşme**'nin minik kubbesinin geçişleri de, pendantif idi.

¹⁵²¹ İleride değineceğimiz üzere, bazı çantı camilerde görülen kubbelerde, geçiş kullanılmamıştır.

ÖRTÜ SİSTEMLERİ

Samsun'daki yapıların örtülerinde kubbe, çeşitli tonozlar, kırma çatı ve külah görülmektedir.

Kubbe: Samsun'da kâgir, ahşap ve bağdadi olmak üzere üç çeşit kubbeyle karşılaşmaktayız. **Samsun Ulu Camii** (biri ana mekânda, üçü harimin kuzeyinde), **Samsun Kale Camii** (harimin kapı önünde kuzeydeki bölümde), **Samsun Hacı Hatun, Kurşunlu, Yalı, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Vezirköprü Kale Camii** ve **Taceddin İbrahim Paşa Camileri**, kâgir kubbeyle örtülü camilerdir. **Bafra Tayyar Paşa Camii**'nin kâgir duvarları üzerinde, dıştan kırma çatı içerisine alınan, bağdadi bir kubbe yükselmektedir. **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii**'nin kubbesini içine alan kırma çatı, muhdestir.

15.90 m. çapıyla, **Samsun Ulu Camii** kubbesi, diğer cami kubbelerinden hayli büyük durmaktadır.¹⁵²² Bunu, 12.50 m. ile **Bafra Tayyar Paşa Camii**'nin bağdadi kubbesi, 10.80 m. ile **Vezirköprü Kale Camii** kubbesi takip eder. Diğerleri 7-8 m. arası küçük kubbelerdir. **Samsun Ulu Camii**'nin ana kubbesinin sekizgen kasnağında, on altı pencere açılmıştır. Kasnağında pencere açılan diğer kubbeler; **Vezirköprü Kale, Samsun Yalı Camii** kubbeleridir. **Yalı, Kurşunlu** ve **Vezirköprü Kale Camii** kubbeleri, sekizgen kasnaklı, **Samsun Ulu Camii**'nin küçük kubbeleri, kasnaksızdır. Son cemaat yerlerinin orijinalliği bozulan **Samsun Yalı, Kurşunlu, Vezirköprü Kale** ve **Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin kubbeleri, yeni veya değiştirilmiştir. **Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin orijinal olarak günümüze ulaşan tabhanelerinin, kubbeleri, sekizgen kasnaklı, basit elemanlardır.

Çantı camilerden; **Salıpazarı Gökçeli** ile **Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camilerinde**, kırma çatı içerisine alınmış düz tavanlarının orta kesiminde, geçişleri olmaksızın yapılmış küçük ahşap kubbeler yer alır (Foto.267). Çapı 2.5 m. civarında olan ve merkezden aşağıya doğru tahta çakılması suretiyle yapılan bu tip kubbeciklere, Karadeniz Bölgesinde, **Artvin - Şavşat Kemal Paşa Kilise Camii** (1900),¹⁵²³ **Artvin - Oruçlu Köyü Camii** (1907),¹⁵²⁴ **Artvin - Arhavi Ulukent Köyü Camii** (19. yy. başları),¹⁵²⁵ **Giresun - Bulancak Eski (Çarşı Camii)** (1847)¹⁵²⁶ gibi eserlerde rastlamak mümkündür (Foto.548). Uygulamanın Samsun'da, Cumhuriyet devrinde, aynı teknikte inşa edilen bazı çantı camilerde sürdürüldüğüne şahit olduk. **Salıpazarı Sarı Hasan Mahallesi, Kayadibi, Kızılot Köyü, Yavaşbey Mahallesi** ve **Yeşil Köyü Camileri** (Foto.549) bunlara örnek verilebilir.¹⁵²⁷

Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa Medresesi, sahamızdaki "en kubbeli" yapıdır. Bazı birimleri haricinde revak gözleri ve hücreler; kasnaksız ve küçük kubbelerle, dersane – mescit; sekizgen, kasnaklı ve büyükçe bir kubbeyle örtüldür. Orijinali kurşun olan kubbe kaplamaları, son restorasyonda, bakırla yenilenmiştir.

Samsun İsa Baba, Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey, Türbe Köyü Emirza Bey, Lâdik Sunullah Paşa Türbeleri, kubbelerle örtüldür. Bafra'daki kubbelerin inşa malzemesi tuğla, Lâdik'tekin taşır. Hepsisi küçük olan (çap 5-6 m.) kubbelerden, **Sunullah Paşa Türbesi**'ndeki; sekizgen kasnaklı, içten ve dıştan yarım küre şeklindedir. Şimdi kesme taş kaplı kubbenin kaplamasının, yakın zamana kadar oluklu kiremit olduğu bilinmektedir. Biçim olarak aynı olan **İsa Baba Türbesi** kubbesinin, yakın zamanlarda restore edildiği bilinmektedir. **Emirza Bey Türbesi**'nin kubbesi, içten basık yarım küre, dıştan konik sivri külahlıdır. İçten basık küre, dıştan da sökülmüş haliyle aynı formu gösteren **Hızır Bey Türbesi** kubbesinin kaplaması, oluklu kiremit olmalıdır. Aynı kaplama, **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi** için de geçerlidir.

Ticari yapılardan sadece **Vezirköprü Bedesteni**'ninde karşılaştığımız yan yana dörtlü kubbeler, gayet güzel bir tesir uyandırmaktadır (Foto.354). Birbirine eş büyüklükte (çap. 7.40 m.) tuğla örgülü, sekizgen kasnaklı ve kurşunla kaplı kubbelerin kasnaklarında, küçük mazgal pencereler açılmıştır. Kasnaklarda, bir sıra taş, üç sıra tuğla almaşık örgü görülür ki, akla **Vezirköprü Çifte Hamam**'daki büyük kubbe kasnaklarını getirir. Bedestenin ortasında içi iki katlı hücre şeklindeki payede, küçük birer kubbe yer alır (çapları: 1.90 ve 2 m.). Basık küre şeklindeki kubbelerden alttakinin dışı, ikinci hücrenin zeminiyle düzlenmiştir (Çiz.77-78). Üstteki, dıştan da kürevî olup minik, sekizgen bir kasnağa sahiptir.

Hamamlarda kubbe bolca uygulanmıştır. Sıcaklığı eyvanlı köşe halvetli hamamlarda, eyvanlarda tonozla karşılık, halvetlerde kubbe tercih edilmiştir. **Lâdik Eski Hamam**, eyvanlarda da kubbenin tercih edildiği tek örnektir. Diğer plân tiplerindeki hamamlarda, sıcaklık birimlerinde, kubbe ağırlıktadır. Hamamların tamamında soyunmalık, ılıklik ve ana bölümlerde de kubbe ağırlıktadır. Hamam kubbelerinin bir kısmında görülebilen tuğla malzemenin, diğerleri için de geçerli olması mümkündür. Hamamlardaki kubbelerin en büyükleri, Türk

¹⁵²² **Samsun Ulu Camii**'nin kubbesi, ortadan biraz büyükçe kabul edilebilir.

¹⁵²³ O. AYTEKİN, a.g.e., s. 101, 103 ve r. 66.

¹⁵²⁴ O. AYTEKİN, a.g.e., s.127-28 ve r. 79.

¹⁵²⁵ O. AYTEKİN, a.g.e., s.153,55 ve r. 92.

¹⁵²⁶ A. DURMUŞ, a.g.t., s. 90 ve r. 252.

¹⁵²⁷ Ayrıca bkz. E. NEFES, **Samsun Yöresindeki Son Dönem Ahşap Camiler**, Samsun, 2009.

hamamlarının geneli için de geçerli olduğu üzere, soyunmalıkta görülür (**Vezirköprü Çifte Hamam**'da bu ölçü 10. 50 m., **Kale Hamamı**'nda 9. 50 m.dir.)

Diğer kubbelerin birçoğu için de geçerli olduğu üzere, hamam kubbelerinin büyük çoğunluğunda sekizgen kasnaklar kullanılmıştır. **Bafra Uzun ve Çetinkaya Beldesi Hızır Bey Hamamları**'nın kubbeleri, kasnaksızdır. **Havza Erkekler Kaplıcası, Samsun Şifa, Vezirköprü Çifte** ve **Kale Hamamları**'nın kasnaklarında, pencerelere yer verilirken diğerlerinde pencere görülmez.¹⁵²⁸

Havza'daki kaplıcalarda görülen kubbe fenerleri, bu elemanların Samsun'daki tek örnekleridir (Foto.397). Yapıların birkaç kez elden geçirildiklerini, kubbe fenerlerinin de son restorasyonun izini taşıdığı bilinmektedir. Y. Önge'nin, "*bugün Anadolu hamamlarının soyunma mahalli kubbelerinde görülen orijinal kâgir aydınlık fenerlerinin ekserisi, 16. yüzyıl yapısı veya ilavesidir*"¹⁵²⁹ şeklindeki ifadelerine bakarak, bunların, belirtilen tarihlerde şekillenmiş olabileceği düşünülebilir. **Vezirköprü Çifte Hamam**'ın soyunmalık kubbelerinin tepesindeki sekizgen açıklık ve üzerindeki kiremit çatkı, kubbe feneri olmamakla birlikte, diğer ışıklıklardan farklıdır.

Hamam kubbelerinde bu yapı türüne has ışıklıklar görülmektedir. İçeriye doğru mazgal şekilde genişleyen yuvarlak, altıgen, sekizgen, beşgen, sekiz kollu yıldız, papatya gibi dilimli dairevi ve dörtgen gibi şekillerin¹⁵³⁰ görülebildiği ışıklıkların, cam fanusları yenilenmiştir.

Kubbenin görüldüğü bir diğer yapı, **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi**'dir. Tepesinde dilimli dekoratif bir kaplamanın görüldüğü kubbe, gayet küçük tutulmuştur (Foto.450). Diğer bazı meydan çeşmelerinin, içten kubbeyle örtülü olabileceklerine değinmiştik (**Bafra Ali Bey ve Vezirköprü Askerlik Şubesi Çeşmeleri**).

Tonoz: **Kavak - Çakallı Han, Samsun Süleyman Paşa Arastası, Çarşamba Büyük Arasta**'da, tüm birimler beşik tonozla örtülüdür. **Vezirköprü Bedesteni**'nin dışını saran dükkânlar ile arastanın diğer birimlerinde beşik tonozlar kullanılmıştır. **Samsun Taş Han**, tonozların çeşitlendiği ve bol miktarda kullanıldığı bir başka yapıdır. Hanın alt katında çapraz tonozlar, üst katta büyük çoğunlukla sivri beşik tonoz olmak üzere, çapraz ve aynalı tonoz kullanılmıştır. Çapraz tonozların, hanın yamuk plânlı birimlerinde tercih edildiği görülmektedir.

Cami, kervansaray, arasta, han, hamam, medrese, türbe, imaret ve çeşmelerde çeşitli tonozlar kullanılmıştır. Tonozun en yoğun kullanıldığı yapılar, ticari yapılardır. Camilerde, sadece **Samsun Ulu** ve **Kale Camii**'nde görülen tonozlardan, birincisi son cemaat yerini örten uzun bir yuvarlak beşik tonoz, ikincisi, harimin orijinal olarak kaldığını sandığımız bölümün güney kesimindeki sivri beşik tonozdur. **Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nde revakın dershane-mescit önüne denk gelen orta gözünde ve giriş kapısı önünde, aynı eksen üzerindeki orta gözde, birer tekne tonoz bulunmaktadır. Restorasyon öncesinde, bunların iki yanındaki birimlerde, aynalı tonoz kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hamamların külhanlarda; beşik ve tekne tonoz, ılıklığın çeşitli birimlerinde; beşik ve yarım çapraz tonoz, sıcaklık eyvanlarında; aynalı ve beşik tonoz, aralık, helâ, traşlık birimlerinde; beşik ve düz tonozla karşılaşmaktayız. **Lâdik Eski Hamam**'da, gelin hamamı denilen "L" şeklindeki halvette görülen dirsekli beşik tonoz, bu tipin tek örneğidir (Çiz.89). Tonozların büyük bir kesiminde, yuvarlak ve kare ışıklık ve havalandırma delikleri açılmıştır. Kubbelerdekine nazaran tonoz ışıklıklarının, şekil olarak daha basit tutuldukları ve daha az sayıda açıldıkları görülmektedir.

Türbelerde; cenazelik katında görülen tonozların bilinen tek örneği, **Lâdik Sunullah Paşa Türbesi**'ndeki beşik tonozdur. **Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'ndeki beşik tonozların dışa yansıyış biçimleri, nadiren gördüğümüz üzere dairevi şekildedir. Çeşmelerde; **Bafra Taşlı Çeşme**'nin su deposunda, beşik tonoz, **Bafra Ali Bey Çeşmesi**'nin revakında yuvarlak beşik tonoz kullanılmıştır. Birinci tonozun dışı iki yana meyilli semer dam, ikincisi ise düz taş damdır.

Külâh: En erken eserlerden biri olan **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nde, inşa edildiği devirde çeşitli örnekleri görülen, külâh kullanılmıştır. Sekizgen türbe, içten sekizgen piramidal bir külâhla örtülmüştür. Sıvayla kaplı olması sebebiyle malzemesini tespit edemediğimiz külâh, duvarlarda olduğu gibi, şekil itibarıyla hafif deforme olmuştur. Sonradan kırma çatı içerisine alınan külâhın dıştan da aynı formda olabileceğini düşünmekteyiz. Mimarlık tarihimizde külâhın, diğer örtü şekillerine nispetle daha az kullanıldığı

¹⁵²⁸ **Lâdik Eski Hamam**'ın büyük ölçüde aşınan ve beton şapla kaplanan örtüsünde, muhtemel kasnak pencereleri hakkında, sağlıklı bir tespit yapılamamıştır.

¹⁵²⁹ Y. ÖNGE, ... **Türk Hamamları**, s. 64.

¹⁵³⁰ Bilindiği üzere sözünü ettiğimiz şekiller kubbelerin içe bakan kesimler itibarıyledir. Çoğunun kubbe dışına açılan kesimleri, içteki dekoratif şekli kaybederek, daire veya kareye dönüşmektedir.

bilinmektedir.¹⁵³¹ **Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'ndeki külahın benzerleri olarak; **Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi (Çifte Medrese) Kümbeti** (1205-11)¹⁵³² ve **Ankara Ahi Şerafettin (Aslanhane) Kümbeti'nin** (1330)¹⁵³³ külahları gösterilebilir. Türbenin cenazelik katının örtüsü belli olmamakla birlikte, poligonall plânına uygunluğu açısından, kubbe ihtimali üzerinde durulabilir.

Külahın görüldüğü bir başka yapı, yukarıda da değindiğimiz gibi, içten basık yarım küre ile örtülü olan, **Emirza Bey Türbesi**'dir. Kubbenin dışı, konik ve sivri bir külahla kaplıdır. Bu, önceki tipten çok daha yaygındır.

Çatı: Samsun'da ahşap, kâgir ve hımış strüktürlü birçok yapının örtüsü, kırma çatıdır. Erken tarihli ve kaba işçilikli çantı camilerin, özellikle büyüklerinde görülen üç omuzlu kırma çatı, sonraki çantı camilerden farklı bir görüntü vermektedir. Bazıları sonradan ahşap tavanlarla kaplanmış olsa da, bu camilerdeki çatının, "bakal tavan" şeklinde açık bırakıldığı anlaşılmaktadır. Geç tarihli diğer çantı camilerin tavanları orijinaldir. Saçakları geniş, kimilerinin köşe ve orta kesimleri oval ve bombeli tutulan çatıların, büyük eserlerde yüksek tutulduğu, yapıları basık göstererek ezdikleri dikkat çekmektedir. Bir kısmı yenilenen bu camilerin çatı kaplamasında, "ince ahşap plakalardan oluşan" hartamaların kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Erken tarihli camilerin tavan girişlerinin üzerinde, mahya aşığına kadar uzatılan ve harim duvarlarına kurtboğazi geçmelerle bağlanan "perde-dikmeler"nin yapının strüktüründe ne gibi bir işlevi olabilir? Bunlar, ilk bakışta gayet büyük ve yüksek tutulan çatının ağırlığını karşılayıp, kuzey ve güneyde kalkan duvarlara aktarmak için düşünülmüş gibi görünmektedir (Foto.17). Bununla birlikte, beklide daha önemlisi; yüksek ve ağır çatının beden duvarlarıyla olan irtibatını, çatı hizasında perçinleştirerek, çatıyı beden duvarları üzerinde sabit kılmalarıdır.¹⁵³⁴ Bu camilerde dikkat çeken bir başka husus giriş, mertek, aşık gibi öğelerin, zaman zaman görüldüğü gibi kaba, kalın ve eğri olabilmeleridir.

Daha ince perdeler kullanılan ve daha ince işçilikli, geç tarihli çantı camilerin çatıları, dört omuzlu olup küçülen yapı boyutlarıyla paralel olarak, çatı yüksekliği de azaldığından, erken çantı camilere oranla daha ferah bir görüntü verirler (Foto.264). Bu gruptaki camilerde, çoğu alttan çakılmış tavanlar görülür. Bunlardan **Salpazarı Gökçeli ve Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camii**'nde, tavanın ortasında küçük bir kubbeye yer verildiğine daha önce değinmiştik. Diğerlerinin büyük çoğunluğu yalın olmakla birlikte, bazılarında süslü göbekler yer alır.

Tamamı dört omuzlu olan, kâgir ve hımış camilerin çatıları için de hemen hemen aynı şeyleri söylemek mümkündür. Çantı camilerde, teknik ve mimari ifade bakımından çatılarda gördüğümüz gibi bir fark, kâgir ve hımış camilerin çatılarında görülmez. **Bafra Ulu Camii**'nin büyük boyutlarına paralel olarak, oldukça geniş tutulan saçakları (ön cephede, 2.15 m. kadar taşırılmıştır), gayet etkileyici bir tesir bırakır (Foto.99). Kâgir camilerin tamamında görülen düz tavanların bazılarının orta kesimlerinde, basit çökertmeler veya dekoratif göbeklere yer verilmiştir. Birçoğu yeni kiremitlerle¹⁵³⁵ yenilenen çatı kaplamalarının aslı, oluklu kiremittir.

Vezirköprü Taş Han, Üzüm Hanı, Arasta, Samsun Taş Han, Çarşamba Büyük Arasta, çatıyla örtülü ticari yapılarıdır. İlk ikisinde ana örtü, kırma çatı iken sonrakilerde; kâgir tonozları kuşatan çatılar söz konusudur. **Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir, Terme Pazar Camii, Terme Dağdıralı Köyü Camii ve Samsun Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbeleri**'nde görülen kırma çatılardan birçoğu yenilenmiştir. **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'nin profilli kademelerle çökertilen bağdadi tavanı, formu itibarıyla güzel bir örnektir (Foto.314). Hamamlarda; soyunmalıklarda görülen kırma çatıların, muhdes veya yenilenmiştir. **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'nin çatısının, muhdes olduğunu belirtmiştik. **Tekkeköy - Çırakman Köyü Değirmeni**'nin yıkılan örtüsünün, silindirik yapısıyla uyumlu, konik sivrice bir çatı olabileceği düşünülebilir. Çeşmelerden sadece **Bafra Hüseyin Bey Çeşmesi**'nde karşımıza çıkan, gövdeyle uyumlu, geniş saçaklı, prizmatik altıgen çatı, alemi ve saçakları dolanan profilli damlalıklarıyla, diğer çatılarda görülmeyen, sempatik bir tesir uyandırır (Foto.435-454).

¹⁵³¹ Biçim olarak çok düzgün bir piramit olmamakla birlikte, sekiz köşeli yüzeyleri hafifçe yamuk (sıvalı) olan külahın, benzerlerinin, çok az olduğu dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili detaylı bilgi ve karşılaştırma için bkz. O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 22-25,145,228-89; O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2**, s. 379-82.

¹⁵³² O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -1**, s. 144-45; H. ÖNKAL, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, s. 382.

¹⁵³³ O. C. TUNCER, **Anadolu Kümbetleri -2**, s. 24.

¹⁵³⁴ Bu uygulamanın görüldüğü **Çarşamba Gökçeli Camii**'nin duvar yüksekliği, doğu ve batıda, 3.60 m. kadardır. Kuzey ve güneyde ise kalkan duvarla birlikte çatıya kadar uzanmaktadır. Çatının beden duvarları üzerindeki yüksekliği, 2.70 m. kadardır.

¹⁵³⁵ **Bafra Ulu Camii**'nin çatısı restorasyonda kurşunla kaplanmıştır.

MİMARİ ELEMANLAR

CEMAAT YERLERİ

Kâgir ve hımış birçok caminin son cemaat yerleri ya tamamen veya büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bunlar içerisinde **Samsun Ulu, Havza - Sivrikese ve Cevizli Köyü Camileri**, bütünüyle orijinal kalabilmiş örneklerdir. Tek kubbeli büyük bir cami olan **Ulu Camii**'nin, son cemaat yeri, yapıyla uyumludur. Ancak bu yapıda, genelde tercih edilen üç kubbeli örtü yerine, payelerin taşıdığı, yuvarlak kemerlere basan, tek parçalı bir beşik tonoz kullanılmıştır. Diğer iki cami, kırma çatılı olup son cemaat yerleri, içten düz tavan, dıştan caminin harimini örten çatıyla örtülüdür. **Havza - Cevizlik Köyü Camii**'nde, revakın yanları hımış duvarla kapalı, önü ise ahşap direklerle taşınmakta, diğerinde ise yanları açık revak ahşap direklerin taşıdığı bağdadi kemerlere oturmaktadır.

Orijinalikleri bozulan tek kubbeli camilerin son cemaat yerlerinin **Vezirköprü Kale Camii**'nde olduğu gibi¹⁵³⁶ sütun ve sivri kemerlerle taşınan üç kubbeye örtülü olabileceklerini düşünmekteyiz. Tabhaneli tek cami olan **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin aslına sadık olarak yenilenen, altı sütuna oturan sivri kemer ve beş kubbeye örtülü son cemaat yeri, devriyle uyumludur (Foto.52).

Çantı camilerden; **Çarşamba Gökçeli, Kavak – Tatarmuslu Köyü Camii** (sonradan harim duvarı kaldırılarak harime dahil edilmiş) ve **Terme – Yeni Cami Köyü Eski Camii**'nin hariminin önünde, yarım boy ahşap duvarlarla sınırlandırılan enine dikdörtgen şeklinde birer son cemaat yeri görülmektedir. **Salıpazarı Gökçeli** (yakın zamanlarda betonarme ek bina inşasında kaldırılmış), **Terme - Aşağı Söğütlü ve Kavak - Çakallı Beldesi Kasımzâde Sofu Ahmed Camii**'nin harimleri önünde, sundurma şeklinde düzenlenen girişlere yer verilmiştir. Diğer çantı camilerin harimini saran revakların giriş önüne denk gelen kesimleri, son cemaat yeri işlevini üstlenmiştir (Foto.213,268).

TAÇKAPI VE KAPILAR

Samsun yapılarının ana girişlerinde üç tip görülür. Bunları “ileriye doğru taşınmış, yüksek ve abidevi taçkapılar”, “ileriye veya yukarıya doğru taşınmamış olmakla birlikte, taçkapi olarak değerlendirilebilecek şekilde vurgulanan kapılar” ile “basit ve küçük açıklıktan ibaret girişler” şeklinde ifade etmek mümkündür.

Havza Mustafa Bey İmarek-Zaviyesi (sofaya açılan kapı) **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii, Vezirköprü Bedesten ve Arastası**'nin kapıları, abidevi taçkapılardır. **Çakallı Han**'ın yıkılan kapılarının da bu grupta oldukları anlaşılmaktadır. **Mustafa Bey İmarek-Zaviyesi**'nin sofaya açılan taçkapsı, kesme taş işçiliği, mukarnaslı kavsarası, cepheden ileri taşıntısı (1.60 m.), cephe boyunca yükselip (6.40), 2.20 m. kadar derin tutulmuş olması, büyükçe kitabesi ve mukarnaslı mihrabiyeleyle, devrinin özelliklerini yansıtmaktadır (Foto.382). Sivri kuşatma kemeriyle sarılan kapının, nispeten yalın tutulduğu söylenebilir de, ortası sarkıtılan mukarnaslı kavsara¹⁵³⁷ ve iç içe silmeli sivri kuşatma kemerleri, etkileyici bir tesir bırakır. Ş. Çakmak, kapının, kuşatma kemerinin iç bükey kavisli silmelerle vurgulanması bakımından; **Edirne Eski Camii** (kuzey kapısı, 1414) (Foto.550), **Edirne Gazi Mihal Camii** (1422), **Edirne Muradiye Camii** (1425-26) ile, kitabesinin ana nişin üç yönünü dolanması bakımından; **Bursa Yeşil Camii** (1419-20), **Ankara Karacabey İmareti** (1444-45) ve **Tokat Hatuniye Camii** (1485) ile, kavsaranın oturduğu konsolun iri tutulması bakımından; **Edirne Eski Camii** (kuzey kapı) ile benzerlik gösterdiğine işaret etmektedir.¹⁵³⁸ Kapının dikkat çeken bir başka özelliği, mihrabiye nişlerinin yarım yuvarlak oluşudur. Kapının bu yönüyle erken devirde tek olduğu belirtilmektedir.¹⁵³⁹

Yapı dışında ve içine doğru 0.50 m. kadar taşınarak, 2.15 m. kadar derince bir alanı kaplayan **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin taçkapsı, son cemaat yeri içerisinde tasarlanmıştır (Foto.55). Açıklığını kavrayan basık kuşatma kemeri, üstündeki kitabeliği, mukarnaslı mihrabiyele, sütünceleri, yalın silmeleri ve düzgün kesme taş işçiliğiyle dikkat çeken kapının benzerleri olarak; **Bursa Yıldırım** (1399-40), **Bursa Muradiye** (1426-27) (Foto.551), **İstanbul - Aksaray Murat Paşa** (1471-72), **Bursa Hamza Bey Camileri**'nin taçkapıları gösterilebilir.¹⁵⁴⁰ **Vezirköprü Bedesteni**'nin kapıları, aynı türdeki birçok bedesten ve bazı şehirlerarası hanlarda da olduğu gibi, eyvan türü taçkapılardır. Cepheyi de aşarak yükselen kapılar, sivri

¹⁵³⁶ Şimdiki revak, Cumhuriyet devrinin, aslına sadık kalınarak yapılan restorasyonundan kalmadır.

¹⁵³⁷ Erken devir Osmanlı taçkapıları üzerine detaylı bir çalışması bulunan Ş. Çakmak, erken devirde taçkapıların % 29'unun mukarnaslı olduğuna işaret etmektedir. Ş. ÇAKMAK, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300 – 1500)**, Ankara, 2001, s. 38.

¹⁵³⁸ Ş. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 41,65,91. Yapıların tarihleri için aynı kitaba bakılabilir.

¹⁵³⁹ Ş. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁵⁴⁰ Yapıların tarihleri ve resimleri için bkz. Ş. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 110,123,157, 273-76,294-95,340-41.

kemerle kuşatılan bir eyvan içerisine alınmış olup, açıklık basık kemerlidir. Arastaya açılan doğu ve batı kapıları, bunların yakın benzerleridir. Arastanın diğer iki kapısı, yalın tutulmuş basık kemerli açıklıklardır.

Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi'nin küçük kapısı, **Samsun Ulu, Pazar, Yalı, Havza - Sivrikese Köyü Camileri, Havza Kadınlar Kaplıcası** (soyunalığa giriş kapısı), **Lâdik Sunullah Paşa Türbesi, Samsun Süleyman Paşa Arastası, Vezirköprü Arastası**'nin kuzey ve güney kapıları, **Çarşamba Büyük Arasta**'nın asıl girişini oluşturan büyük kapıları, ileriye veya yukarıya taşınması bulunmayan, ancak bu tipteki taçkapılara benzer bir tesir bırakan örneklerdir. Yapıldıkları devrin özelliklerini yansıtan kapılardan **Samsun Ulu Camii** kapısı, yuvarlak diğerleri basık kemerlidir. **Samsun Ulu Camii** dışındakilerde, kapının, silmelerle kuşatıldığı (**Sivrikese Köyü Camii**'nde yalın bezemeli bordürlere de yer verilmiştir) görülürken, bu caminin kapısında, inşa edildiği geç devir karakterine uygun bir biçimde, iç ve dışbükey kavisler ve basit bir kemer sorgucuyla yetinilmiştir (Foto.236). Bir diğer geç devir yapısı **Samsun Pazar Camii**'nin kapısı, kapı üstü penceresi ve boş kitabeliğini çevreleyen iki katlı, bol yatay silmeli ve çifte sütunceli kompozisyonuyla, en hareketli kapıdır (Foto.178). Genel şema itibarıyla, **İstanbul - Eyüp Sultan Camii** (1798-1800)¹⁵⁴¹ bu kapının bir benzeri olarak gösterilebilir.

Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi'nin tabhane odalarına açılan kapısının üstündeki ortası sarkıtılmış ve ikili mukarnaslı kompozisyon, ilgi çekicidir (Foto.380). Devri içerisinde daha büyük ve gelişmiş olarak, **Bursa Yıldırım Medresesi** (1399-1400)¹⁵⁴² taçkapısının mihrabiyelerini akla getirmektedir. **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'nin tabhane odalarına açılan ve sofaya bakan basık kemerli diğer iki kapısı da, üstlerindeki kör Bursa kemerleriyle ilgi uyandırmaktadır (Foto.381). **Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**, Selçukluların anıtsal kapı vurgusunun belli bir ölçüde yaşandığı erken Osmanlı dönemi karakterini yansıtmaması bakımından önemlidir.

Çantı camilerin tamamı, **Samsun Hacı Hatun, Kurşunlu, Şeyh Seyyid Kutbeddin, Alaçam Çarşı, Bafra Ulu, Çarşı, Tayyar Paşa, Çarşamba Değirmenbaşı, Havza Mustafa Bey, Havza - Cevizlik Köyü, Kavak Yeni, Vezirköprü Kale, Toprak Kale, Namazgâh, Yukarı, Nalbanth Camileri, Havza Erkekler Kaplıcası** (hamamlarda soyunalığa giriş kapısı), **Lâdik Eski, Vezirköprü Çifte, Kale Hamamları, Samsun İsa Baba, Şeyh Seyyid Kutbeddin, Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir, Terme Pazar Camii ve Dağdıralı Köyü Camii Türbeleri, Vezirköprü Üzüm Hanı, Taş Han ve Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin asıl girişlerinin büyük çoğunluğu kemerli, bazıları kemersiz basit açıklıklardır. Han, hamam, medrese, arastalarda; asıl girişin dışında kalan, hücre ve benzeri yerlerdeki kapılar, camilerin minare ve kadınlar mahfiline açılan kapıları da bu gruptandır. Çantı camilerin ana giriş dışında kalan diğer kapıları da, bu gruba dahildir. Büyük çoğunluğu basık veya sivri kemerli veya yalın dikdörtgen şeklinde olan açıklıklarda, yuvarlak kemer veya düz atkı taşı görülmektedir. Hamamlarda; çeşitli birimler arasında ve halvetlerde açılan, yoğunluk sırasıyla sivri, yuvarlak ve basık kemerli açıklıkların (nadir de olsa düz açıklıklar da var), ısı kaybını önlemek açısından dar ve alçak tutuldukları dikkat çekmektedir.

Başta çantı camiler olmak üzere, bazı camiler ve **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin kapı kanatları, ahşap oymalarla bezelidir.

PENCERELER

Kâgir ve hımış camilerde görülen pencereler, genelde yalın tutulan duvarları hareketlendiren başlıca unsur olmaktadır. Bir kısmı tamirlerle değişmiş olmakla birlikte pencere açıklıklarının bilinen hemen tüm türleri (dikdörtgen, sivri kemerli, basık kemerli, yuvarlak¹⁵⁴³) görülebilir. Geç devir yapılarından **Samsun Ulu, Kurşunlu, Şeyh Seyyid Kutbeddin Camileri**'nin pencere açıklıkları, ince uzun tutulmuştur (Foto.231). Yapının boyutlarına göre değişerek, tek veya iki katlı görülen pencere düzeni, **Samsun Ulu, Kurşunlu, Yalı, Alaçam Çarşı, Bafra Ulu, Tayyar Paşa, Havza - Cevizlik Köyü, Havza - Sivrikese Köyü, Kavak Yeni, Vezirköprü Kale ve Taceddin İbrahim Paşa Camileri**'nde, büyük ölçüde veya tam simetriktr. Diğer camilerin pencere düzeninde simetri görülmez.

Samsun Yalı, Bafra Ulu, Vezirköprü Kale ve Havza - Sivrikese Köyü Camii'nin alt kat pencere açıklıklarının üzerinde, sivri kemerli alınlıklara yer verilmiştir. **Samsun Ulu, Kurşunlu, Yalı, Bafra Ulu, Havza - Sivrikese Köyü, Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa ve Alaçam Çarşı Camii**'nin pencere çerçevelikleri, kesme taştır. Bu, **Samsun Yalı, Bafra Ulu, Havza - Sivrikese Köyü, Alaçam Çarşı ve Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Camileri**'nin alt kat pencereleri için geçerli olup üst kat pencereleri, tuğla

¹⁵⁴¹ M. B. TANMAN, "Eyüp Sultan Külliyesi", **D.B.İ.A.**, C. 3, İstanbul, 1994, s. 238; B. BAKIR, **Mimaride Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri**, Ankara, 2003, s. 140.

¹⁵⁴² Ş. ÇAKMAK, **a.g.e.**, s. 277.

¹⁵⁴³ Sadece **Samsun Ulu ve Kurşunlu Camii**'nde.

veya sıvalıdır. Kesme taşın görülmediği diğer pencerelerde, kemerlerde tuğla (bazen çevrelik ve alınlıkta da) kullanılmıştır. Pencere çevreliği sıvalı olanlarda, muhtemelen duvar örgüsüyle aynı malzeme kullanılmıştır.

Pencere açıklıklarının muhafazasında, alışıldığı üzere alt katlarda; lokmalı (**Samsun Yalı, Bafra Ulu, Alaçam Çarşısı, Çarşamba Değirmenbaşı, Vezirköprü Kale ve Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nde) veya basit demir şebekeler, üst pencerelerde; ajurlu alçı şebeke (**Samsun Ulu, Yalı, Vezirköprü Kale ve Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nde) veya sadece pencere kanadı görülmektedir. Bu gruptaki camilerden sadece **Vezirköprü Kale Camii**'nin alt kat pencerelerinin ahşap kanatları, orijinaldir (Foto.127). Bu gruptaki camilerde duvarların haricinde, kubbe kasnaklarında pencereye yer verilmiştir. Sadece **Samsun Ulu ve Yalı Camii**'nde (üst kat ve kasnak pencerelerinde) görülen vitraylar, yenidir.

Çantı camilerde pencere ve pencere benzeri küçük açıklıklarla karşılaşmaktayız. Kaba işçilikli erken çantı camilerde, perdelerin kesilmesi suretiyle açılan küçük açıklıklar, gayet basit unsurlardır (Foto.34). Daha ince işçiliğin görüldüğü (Foto.264) 18, 19 ve 20. yy. çantı camilerde bunlar görülmez. Bu camilerin bazılarında iki katlı ve simetrik pencere düzeni görülürken, erken tarihlerde asimetrik düzen hakimdir. Bazı çantı camilerin pencerelerinin sonradan genişletildikleri (**Terme - Karacalı Köyü Camii** gibi) bilinmektedir. Erken tarihli birçok çantı caminin pencere kanatları yenilenmiştir. Yakın tarihli diğer camilerin bir kısmında, ince işçilikli süslü pencereler görülmektedir.

Pencere açıklıklarında geleneksel birkaç tip kasa ve kanat görülür. **Çarşamba - Ordu Köyü Camii**'nde olduğu gibi açıklığın dışı açılır çifte kanatlarla muhafaza edildiği tip, gayet basittir. Açıklığın üstten aşağıya inen "giyotin kanatlarla" muhafaza edildiği bir başka tip, **Terme - Dağdıralı ve Aşağı Söğütlü, Asarcık - Alan Köyü, Çarşamba - Porsuk Köyü, Salıpazarı Gökçeli Camii**'nde görülür (Foto.80,195). **Çarşamba - Ordu, Terme Yeni Cami, Kavak - Bekdemir, Asarcık - Akyazı, Terme - Aşağı Söğütlü**¹⁵⁴⁴ **Köylerindeki camilerde**, lokmalı ahşap şebekelere rastlanılmaktadır (Foto.38,71). İnce çıtaların çapraz şekilde çakılması suretiyle yapılmış bir başka kafes tipi, **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nde görülmektedir (Foto.83,90). Görüldüğü gibi, bu konuda bir zenginlik göze çarpmaktadır. **Terme - Karacalı, Yeni Cami ve Dağdıralı, Kavak - Bekdemir ve Asarcık - Koşaca Köylerindeki camilerde** görülen bir başka tip, gayet basit bir şekilde açıklığın biri sabit, diğeri sağa-sola sürülebilir şekilde iki parçadan oluştuğu sürgülü kapaklardır (Foto.80). Mevcut örneklerinin yeni olabileceği düşünülebilirse de, bu, bölgede bilinen orijinal bir uygulamaya işaret etmektedir.

Karadeniz Bölgesinde, yukarıda belirtilen tiplerin, yaygın olarak cami ve evler başta olmak üzere, çeşitli yapılarla kullanıldığı bilinmektedir. Kepenk şeklinde dışı açılır kapanır kanatlara, bölgede köy ve yayla evleri, dükkân ve camiler gibi hemen her tür yapıda rastlanılmaktadır. **Trabzon - Dernekpazarı Güneykonda Mahallesi Camii**,¹⁵⁴⁵ **Artvin İsmail Özgün Evi**,¹⁵⁴⁶ **İkizdere - Çamlık Köyü Merkez Camii**,¹⁵⁴⁷ bunlara örnek verilebilir. Lokmalı demir şebekeleri taklit ettiğini düşündüğümüz lokmalı ahşap kafeslerin benzerleri olarak, **Kastamonu - Çatalzeytin Çağlar Köyü Merkez Camii, Dernekpazarı - Güneykonda Mahallesi Camii, Of - Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Camii, Borçka - Fındıklı Köyü Camii**,¹⁵⁴⁸ **Borçka - Düzköy Merkez Camii**,¹⁵⁴⁹ **İkizdere - Güneyce Hacı Şeyh Camii**'ni gösterebiliriz. Çapraz çakılmış ince çıtalı kafeslere yurdumuzun her yerinde ve hemen her yapı türünde rastlanılmaktadır. Samsun yöresinde, mısır kurutmak gibi amaçlarla köy evlerinin bahçelerinde yapılan serenlerde de¹⁵⁵⁰ bu teknik kullanılmaktadır. Camilerdekine benzer olarak; **Of - Sugeldi Köyü Camii, Hayrat - Dereyurt Köyü Merkez Eski Camii**,¹⁵⁵¹ **Artvin İsmail Özgün Evi**'ni örnek verebiliriz. Daha çok geç devirde görülen üstteki sabit, alttaki yukarıya doğru kaldırılabilir iki kanattan oluşan giyotin kanatlar, Karadeniz'de, özellikle yakın tarihlerde yaygınlaştığını sandığımız bir teknik olup, başta konutlar olmak üzere, birçok yapı türünde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. **Of - Bölümlü Beldesi Mithat Paşa Camii, Çaykara - Çamlıbel Köyü Merkez Camii**¹⁵⁵² **İkizdere - Güneyce Hacı Şeyh Camii, Rize Tuzcuoğlu Konağı**¹⁵⁵³ pencereleri, bunlara örnektir.

Camilerin dışındaki yapıların pencerelerine bakıldığında, Türk mimarisinin genel çizgisi içinde kalan uygulamalar görülmektedir. **Fazıl Ahmet Paşa Medresesi**'nin hücrelerinde, tek kat halinde, dörtgen açıklıklı, kesme taş çerçevesi, yalın bir pencere düzeni, derhane-mescidin üst katında sivri kemer açıklıklı, ajurlu alçı şebekeli pencereler görülür.

¹⁵⁴⁴ Bu caminin pencere muhafazaları günümüze ulaşamamıştır.

¹⁵⁴⁵ M. İREN, "Trabzon Çaykara Dernek Pazarı Güney Kondu Mahallesi", **Rölöve ve Restorasyon Dergisi**, S. 5, Ankara, 1983, s. 172.

¹⁵⁴⁶ O. AYTEKİN, **a.g.e.**, s. 219.

¹⁵⁴⁷ H. KARPUZ, **Rize**, s. 164.

¹⁵⁴⁸ O. AYTEKİN, **a.g.e.**, r. 106.

¹⁵⁴⁹ O. AYTEKİN, **a.g.e.**, r. 108.

¹⁵⁵⁰ Doğu Karadeniz'de daha çok "serander" adıyla bilinen ahşap çantı yapıların benzerlerine Samsun'da "seren" denilmektedir.

¹⁵⁵¹ M. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁵⁵² M. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁵⁵³ H. KARPUZ, **Rize**, s. 122.

Hamamlarda; bazı soyunmalıklarda duvarların üst hizalarında açılan pencereler, hamam mimarimizin mahremiyet kaygısını yansıtmaktadır. Soyunmalık kasnaklarında da pencere görülmekle birlikte, diğer birimlerin aydınlatmasında ışıklıklar kullanılmıştır. **Samsun Süleyman Paşa Arastası** ve **Çarşamba Büyük Arasta**'nın dükkânları ve **Vezirköprü Bedesteni**'nin pencerelerinin, güvenlik temini için, üst hizada açıldıkları ve demir şebekelerle korundukları dikkat çekmektedir. Hanlardaki pencereler gayet yalın tutulmuştur. **Havza Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi**'nin tuğla çevrelikli ve bezeli alt pencereleri, cephelere karakteristik bir görünüm kazandırmaktadır (Foto.379).

MİNARELER

1939 ve 1943 depremlerinde birçok minaresi yıkılan Samsun ve ilçelerinde orijinal kalabilenler, **Samsun Hançerli, Ulu** (kaideden yukarısı yenilenmiş), **Kurşunlu** (taş alemleri değişmiş), **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** (şerefeden yukarısı değişmiş), **Bafra Ulu, Çarşamba Değirmenbaşı** ve **Kavak Yeni Camii** minareleridir.

Minarelerin hemen tamamı, konum bakımından, Türk mimarisinin genel çizgisi içerisindedir. **Çarşamba Değirmenbaşı Camii** minaresi, harim bünyesinde inşa edilmesi ve çatıyı delerek yükselmesi bakımından diğerlerinden farklıdır (Foto.276). Diğer birçok minare harimin kuzeybatı köşesindedir. Camiye bitişik olan türbenin güneydoğu köşesinde, türbe bünyesinde yer alan **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** minaresi ile harimin iki yanında, son cemaat yeri içinde başlayan kaideleri son cemaat yeri tonozunu delip dışarıya çıkan **Samsun Ulu Camii** minareleri, konum bakımından diğerlerinden farklıdır (Foto.232,233). **Ulu Camii**, Samsun'un tek iki minareli ve Sultan camisidir. **Samsun Ulu** ve **Kurşunlu Camii** minarelerine, son cemaat yerindeki kaidelerinde açılan kapılarla girilmektedir. **Samsun Hançerli, Kavak Yeni, Çarşamba Değirmenbaşı Camileri**'nin minare girişleri harimden, **Bafra Ulu Camii**'ninki yapı dışındadır. **Bafra Ulu Camii** minaresi, en eski ve klasik dönem örneğidir. Ancak minare silindirik tuğla gövde, kesme taş ve almaşık örgülü kaidesi, testere dişli dizili şerefesiyle, erken devir minarelerinin bir tekrarı gibidir¹⁵⁵⁴ (Foto.98).

Çantı ve hımış camilerdeki minareler ahşaptır. Diğerlerinde; **Bafra Ulu Camii**'nde gövde tuğla olmakla birlikte kaidede kesme taş tuğla almaşığı, **Samsun Ulu, Kurşunlu** ve **Hançerli Camii** minarelerinde, düzgün kesme taş, **Değirmenbaşı Camii** minaresinde tuğla, **Yeni Camii**'de moloz taş kullanılmıştır. Şerefe altına kadar (şerefe altı dahil) kâgır olan **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** minaresinin üst kesimi ahşap olup form itibarıyla de ilginçtir (Foto.208,209). **Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii** minaresinin köşk şeklindeki şerefesinin benzerleri olarak, **Sivas Korkmazoğlu** (1833) ve **Yeşil Camii** (1868)¹⁵⁵⁵ ve **Tokat Acepser Camii** (Osmanlı dönemi; tarih belirtilmiyor)¹⁵⁵⁶ minarelerini gösterebiliriz.

Bafra Ulu Camii dışında kalan ve geç devre ait minareler, form bakımından birbirlerine yakındır. Soğanvari altlık, silindirik gövde ve konik külah, **Samsun Ulu ve Kurşunlu Camii** minarelerinin ortak özelliğidir (Foto.233,248). Şerefe altlığının üst üste bindirilmiş yatay profillerle şekillendiği **Kurşunlu Camii** ve barok karakterli bezemeleriyle **Hançerli Camii** minaresi bir nebze hareketlidir (Foto.248,524). **Ulu ve Kurşunlu Camii** minarelerinin değişen orijinal taş külahının gayet zarif olduğu, eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Geç tarihli olmasına rağmen, **Değirmenbaşı Camii** minaresinin, **Bafra Ulu Camii** minaresine benzeyen testere dişli şerefe altlığı ilginçtir (Foto.98,276). Çalışma sahamızın en güzel ve orijinal minaresi, **Hançerli Camii** minaresidir.

Büyük çoğunluğu minaresiz inşa edilen çantı camilerden; **Terme - Aşağı Söğütlü Camii**'nin çinko kaplı minaresi, son derece basit silindirik bir gövde, sivri bir külah ve basit bir şerefeden oluşur (Foto.268). **Kavak – Bekdemir** ve **Çarşamba Gökçeli Camii**'nin yakın zamanlara kadar minareleri olduğu bilinirse de, bunlar, ilk inşadan sonraya aittir. **Kastamonu – Geyikli Köyü Camii**'nin Samsun'daki örneğe benzeyen ahşap bir minaresi bulunmaktadır.

Sofu Ahmet Camii'nin avlusundaki ezan taşı, mimarimizde zaman-zaman görüldüğü üzere küçük bazı minaresiz camilerde ezan okumaya yönelik bir çözüm olarak düşünülmüştür.¹⁵⁵⁷

Hımış duvarlı camilerin ahşap minareleri yakın zamanlarda çinkoyla kaplanmış olup basit, silindirik gövde, küçük bir şerefe çıkması ve sivri konik külahlara sahip, süslemesiz örneklerdir (Foto.144,280). Anadolu'da yakın tarihli birçok benzer örnekleri bulunan bu tip minarelere, **Çorum - İskilip Kadir Efendi Camii** (18. yy. sonu - 19. yy. başı),¹⁵⁵⁸ ve **Sivas Pulur (Billur) Camii** minarelerini (19. yy.)¹⁵⁵⁹ örnek verebiliriz. Hımış uç yapıda da minare harimin kuzeybatısındadır.

¹⁵⁵⁴ Son tamirden önce **Samsun Yah** ve **Pazar Camii** minareleri de aynı şekilde bir şerefeye sahip idi.

¹⁵⁵⁵ H. DENİZLİ, **Sivas Tarihi ve Anıtları, Sivas** (basım yılı belirtilmemiş), s. 74-77.

¹⁵⁵⁶ Anonim, **Tokat İl Yıllığı 1998**, Tokat, 1998, s. 252.

¹⁵⁵⁷ Ezan taşı ve benzer örnekler için bkz. H. ACUN, **Türk Kültüründe Taşlar**, Ankara, 2014, s. 86-91.

¹⁵⁵⁸ F. İLTER, **Bir Anadolu Kenti İskilip**, Ankara, 1992, s. 50.

Minare girişleri; son cemaat yeri içinden (**Vezirköprü Toprakkale Camii**), kadınlar mahfilinden (**Vezirköprü Namazgâh Camii**), harimin içinden (**Vezirköprü Yukarı Nalbantlı Camii**) olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Kâgir camilerden **Havza Yörgüç Paşa** ve **Sivrikese Köyü Camii**'nin eski minarelerinin ahşap olduğu söylenmektedir.

MİHRAPLAR

Samsun Hacı Hatun, Kale, Bafra Ulu, Havza Yörgüç Paşa, Havza - Cevizlik Köyü, Camileri ve Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii mihraplarının orijinalikleri bozulmuştur. **Samsun Pazar ve Bafra Tayyar Paşa Camii** mihraplarının önüne çekilen muhdes lambri veya mermer kaplamalar, niş ve kavsara biçimi hakkında genel bilgi verirse de, orijinalleri büyük ölçüde yok olmuştur (Foto.179). Kible duvarı ortasında yer alan diğer orijinal örneklerin mihrap nişlerinde, yarım yuvarlak, beş ve altı köşeli formlar görülmektedir.

Birçok mihrabın kavsarası, yalın küresel bir boşluktan ibaret iken, **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Samsun Yalı ve Vezirköprü Kale Camii** mihraplarında, mukarnaslı kavsaralar görülmektedir (Foto.28,50,128). Bunlar, inşa edildikleri dönem üsluplarını büyük ölçüde yansıtmaktadırlar. **Samsun Ulu, Kurşunlu** (sadece çevreliği), **Havza - Sivrikese Köyü Camii** mihrapları kesme taş işçiliklidir (Foto.240,250,259). Diğer birçok mihrabı kaplayan siva ve yağlı boya, malzemenin saptanmasına engel olmaktadır. Bunlarda, duvar örgülerindeki malzeme kullanılmış olmalıdır.

Asarcık - Koşaca, Çarşamba - Ordu,¹⁵⁶⁰ Kavak - Bekdemir, Değirmencili, Terme-Aşağı Söğütlü ve Yeni Cami Köyleri'ndeki camiler ile **Salpazarı Gökçeli Camii**'nin dışındaki çantı camilerin mihraplarının, orijinaliği kaybolmuş veya yenilenmiştir. **Çarşamba -Porsuk Köyü Camii**'nin mihrabı, kavsarası dışında yenilenmiştir. **Terme - Yeni Camii Köyü Camii**'nin mihrabı, kible duvarı perdelerinin, mihrap genişliğinde kesilmesiyle oluşturulan boşluğa yerleştirilen, yarım basık daire kesitli bir nişten ibarettir. Mihrap nişi, düşey tahtaların yan yana çakılmasıyla oluşturulmuştur.¹⁵⁶¹ Diğer mihraplar kible duvarından harime doğru dikdörtgen bir çerçeve şeklinde taşınmış ve taşıntının ortasında, az önce anlattığımız şekilde basık yarım yuvarlak nişler oluşturulmuştur. Üçgen çatı veya küresel boşluktan ibaret kavsara, bordür niteliğinde (bazen basit oymalarla bezeli) tahta çevrelik, kavsara üstünde boş kitabelik¹⁵⁶² ve en üstte kimilerinde görüldüğü gibi basit profilli bir taç,¹⁵⁶³ bu mihrapların genel karakteridir (Foto.43,73). **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin mihrabı, kalemişi nakışlarıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır (Foto.91).

Vezirköprü Kale Camii mihrabının, ilçedeki hımış camilerdeki gibi, yöresel tabirle “tatlı kireçle” şekillendirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz (Foto.128). **Toprakkale, Yukarı Nalbantlı ve Namazgâh Camileri**'nin mihrapları bu şekildedir (Foto.119,145,282). Toprakkale Camii mihrabının eski olması muhtemelse de, diğerlerinin eski geleneğe bağlı olarak, Cumhuriyet devrinde yenilendiklerini öğrendik. Bir tür kireç taşının toz haline getirilip, alçı gibi kullanılmasıyla uygulanan yöresel tekniğin, çeşitli mimari elemanlarda ve sivil mimaride uygulandığı belirtilmektedir.¹⁵⁶⁴

Havza - Sivrikese Köyü Camii haricinde, kitabenin görülmediği mihraplardan **Samsun Ulu, Yalı, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bereket Şah, Alaçam Çarşı, Çarşamba Değirmenbaşı, Havza - Sivrikese**

¹⁵⁵⁹ H. DENİZLİ, a.g.e., s. 67.

¹⁵⁶⁰ Bu caminin mihrap çevreliğinin yakın zamanlarda yenilenmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

¹⁵⁶¹ Çok yeni olmamakla birlikte, mihrabın, ilk inşadan sonraya ait olabileceği de düşünülebilir. Erken tarihli diğer çantı camilerin hiçbirinin orijinal bir mihrabı yoktur. İlk inşada, ne tür bir mihrapları olduğu belli değildir. Bildiğimiz anlamda bir kavsara ve prizmatik bir kütle olmaksızın, kible duvarlarında yüzeysel bir tahta bordürle çevrili olabilecekleri de düşünülebilir. Bunların yakın benzeri, Batı Karadeniz ve Sinop Kastamonu civarındaki erken tarihli çantı camiler için de aynı şeyler -yayınlarla çok detaylı yansımış olmakla birlikte- geçerlidir.

¹⁵⁶² **Asarcık - Koşaca Köyü Camii** ile **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin mihraplarında da görülür.

¹⁵⁶³ **Kavak - Değirmencili Köyü Dere Camii**'nde görülen oymalarla bezeli tacın benzerlerinin, diğer bazı camilerde de mevcutken, tahrir olduklarını düşünmekteyiz.

¹⁵⁶⁴ Yöre sakinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla “tatlı kireç'in” hazırlanması şu şekildedir: Çevrede özellikle çatılık verimsiz arazilerden yumuşakça, açık renkli, kalker türü bir taş çıkarılıyor. Taş, çalı çırpıyla yakılıp ağaç tokmaklarla dövülüp parçalanıyor. Sonra kalburda elenip toz haline getiriliyor. Bundan sonra suyla karıştırılıp harç yapılıyor ve kalıplama, kesme ve benzeri tekniklerle mihrap, minber, vaaz kürsüsü gibi mimari elemanların yapımında kullanılıyor. Vezirköprü'de olduğu gibi yakın ilçelerde de, yakın zamana kadar uygulanan tekniğin, halen kullanılıp kullanılmadığı ayrıca araştırılabilir. Eskiden, Vezirköprü'de pazarlarda satıldığı söylenen kırık veya toz haldeki tatlı kirecin izine rastlanılmamıştır. Vezirköprü'deki diğer bazı camilerin mihrap ve minberlerinin de tatlı kireç (alçı) olduğu anlaşılmaktadır. Aynı tabir Amasya – Gümüşhacıköy'de yöresinde de kullanılmaktadır: “... tatlı kireçle sıvanmış olan giriş kapısına ...” A. ANKARALI - S. CİN - A. G. TUNCAY, **Dünden Bugüne Gümüşhacıköy** (basım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 86. Tatlı kirecin geleneksel mimarimizdeki kullanımını konusunda Tayla'nın eserine bakılabilir. “Orta Anadolu'da Çorum, Yozgat, Çankırı, Tokat gibi illerde kullanılan alçıya tatlı kireç adı verilmektedir. Bu alçı ile hemen bütün eski evlerin dış sivaları ve tepe pencereleri yapılmaktadır. Siva yapmak için küçük ahşap teknelerde su ile karıştırılarak hazırlanan harç, elde topaklar haline getirilerek ritmik ve melodik bir tempo ile siva yapılmaktadır. Bu harç kireç gibi eli yakmadığı için tatlı kireç denilmektedir. Dış cephe sivalarında kullanılan bu harç ne yazık ki yöre dışında tanınmamakta ve alçı olduğu kesin olsa da içeriğindeki katkı maddeleri bilinmemektedir.” H. TAYLA, **Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I**, İstanbul, 2007, s. 151.

Köyü ve Vezirköprü Kale Camii'nde, az-çok üslup belirleyici form ve bezeme özellikleri görülür. Diğer birçok mihrap, süsleme ve mihrabı dolanan silme, bordür gibi elemanlardan yoksundur.

Samsun Ulu ve Havza - Sivrikese Köyü Camii'nin mihraplarında, gayet basit taş bezeme unsurları (Foto.240,259), **Samsun Yalı, Vezirköprü Kale, Çarşamba Değirmenbaşı ve Alaçam Çarşı Camii** mihraplarında, alçı bezemeler görülmektedir (Foto.50,128,274,278).

MİNBERLER

Kâgir camilerden; **Samsun Ulu, Alaçam Çarşı, Bafra Ulu, Çarşı, Tayyar Paşa, Havza - Cevizlik, Mısımlağaç ve Sivrikese Köyleri ve Vezirköprü Kale**, çantı camilerden; **Asarcık - Koşaca, Çarşamba - Ordu, Porsuk, Kavak - Bekdemir, Değirmencili, Terme - Aşağı Söğütlü ve Salhpazarı Gökçeli Camii**'nin minberleri orijinaldir.

Ahşaptan çakma tekniğinde yapılan minberden bazılarında sınırlı ve basit bir bezeme anlayışı görülürken, diğer bir kısmında son derece yoğun, kaliteli ve üslup belirleyici nitelikler saptanabilmektedir. **Samsun Ulu, Alaçam Çarşı, Bafra Ulu, Tayyar Paşa ve Çarşı Camii**'nin minberleri kısmen süslü¹⁵⁶⁵ örneklerdir (Foto.111,172,173,189-191,241,275). Çantı camilerin minberleri için de aynı şey söylenebilir. Ancak, Havza'nın Sivrikese, Cevizlik ve Mısımlağaç Köylerinde bulunan üç minber ile **Vezirköprü Kale Camii** minberi, son derece kaliteli örneklerdir (Foto.224,260-63,532-540). Havza'daki yapıların tarihçelerinde de değindiğimiz gibi bu üç caminin minberleri, aynı usta veya bu ustanın talebeleri tarafından yapılmış olabilir. Zira minberlerin teknik, kompozisyon ve üslup özellikleri birbirleriyle çok yakındır. Tüm yüzeylere dağılan yuvarlak satırlı oyma ve ajurlu oymalarla bezeli minberlerin ceviz ağacından yapılmış olmaları, kapı kanatlarına yer verilmeyişi, oymanın son derece kaliteli ve çok iyi perdahlanmış olması, minberin üzerine ince bir vernik çekilmesi, minberlerin ortak özellikleridir. Stilize, kıvrık dal, bitki kıvrımları, üzüm salkımları, yaprak ve stilize "C" ve "S" benzeri kıvrımlar, volütler, tesbih dizisi, kenger yaprakları, palmetler, ahşap halkalarla yapılan ajurlu zincirler, minberlerde görülen ortak kompozisyon ve motiflerdir. İri yaprak motiflerinde, yaprakların ince damarlarına varıncaya kadar işlenerek, son derece ince detaylı bir işçiliğin sergilendiği minberleri, Osmanlı Sanatı içinde, kendine has üslup geliştirebilmiş, kaliteli örneklerden kabul edebiliriz. Minberlerdeki üzüm salkımlarının benzerleri olarak, **Trabzon - Maçka Şahinkaya Beldesi Oğulağaç Köyü Camii**'ni (1867)¹⁵⁶⁶ gösterebiliriz.

Vezirköprü Kale Camii minberi, yapıldığı klasik Osmanlı devrinin özelliklerini yansıtmaktadır. Üzerine çekilen boya sebebiyle detayları perdelemesine rağmen, geometrik ve bitkisel kompozisyon, klasik üslupla, pek derin olmayan bir oymayla uygulanmıştır (Foto.130,131). Minber üslup açısından, **Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin kapı kanatlarıyla benzerlik göstermektedir.

Bafra'da bazı parçaları yenilenen üç minber (**Ulu, Tayyar Paşa ve Çarşı Camii**'nin minberleri) ile **Vezirköprü Kale Camii**'nin minber kapıları, yerindedir. **Ulu Camii**'nin minber kapılarındaki iri şemse saalbek kompozisyonları erken devir örneklerini hatırlatmaktadır. Minberin diğer parçalarına nispetle daha eski duran kapı kanatlarının, eski camiden kalmış olabileceği düşünülebilir. Bafra'nın diğer iki minberindeki bezemeler, geç devir batılılaşma karakteri taşımaktadır. **Tayyar Paşa Camii**'nde bu daha yoğundur. **Çarşı Camii**'nin minber kapısındaki iri bitkisel kompozisyon, diğerlerine nispetle daha plastiktir (Foto.190,191). Bunların benzerleri; Doğu Karadeniz'deki bazı camilerin, minber, kapı, vaaz kürsüsü, mahfil gibi kesimlerinde de görülebilmektedir. **Çaykara - Çambaşı Köyü Hacı Ömerli Camii**'nin (1845)¹⁵⁶⁷ kapı kanatları ve çevreliği, **Hayrat - Dereyurt Köyü Eski Camii**'nin (1832)¹⁵⁶⁸ minber ve mihrabında görülen kompozisyonlar (Foto.553), **Bafra Çarşı Camii** minber, kapı kanatları ve **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii** minber aynalığındaki motiflerin, çok yakın benzerleridir (Foto.552,553).

Çantı camilerin minberlerinde, bu camilerin diğer kesimlerindeki oymalara benzemekle birlikte daha kaliteli bir işçilik görülürse de, yukarıda değindiğimiz minberlere nazaran bunlar, daha basit örneklerdir. Son derece yoğun ve kaliteli oymalarla bezenen **Porsuk Köyü Camii** minberi, tarih itibarıyla daha erken ahşap minberlerden ayrılmakta, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin ahşap bezeme üslubuna son derece yakın durmaktadır (Foto.202-204). Kıvrık dal, gül bezek, "S" kıvrımları ve lâlelerin yer aldığı stilize kompozisyonun benzerlerini, aynı oyma tekniğiyle Doğu Karadeniz'de birçok camide görmek mümkündür.¹⁵⁶⁹ **Trabzon - Araklı Keçikaya**

¹⁵⁶⁵ **Bafra Çarşı Camii**'nin sadece kapı gibi kesimlerinde görülen, son derece kaliteli ahşap bezemelere bakarak, bugün yalın olan minberin diğer kesimlerinin de bezemeli olabileceği düşünülebilir.

¹⁵⁶⁶ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 46-47.

¹⁵⁶⁷ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 37-38. Doğu Karadeniz'deki benzer başka örnekler için bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e.

¹⁵⁶⁸ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 16-17.

¹⁵⁶⁹ M. YAVUZ, "Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı)*, C. 2, S. 7, Bahar 2009, s. 308-309,317-319.

Köy Merkez Camii (19. yy.)¹⁵⁷⁰ (Foto.554), **Dernekpazarı - Tüfekçiler Köyü Camii** (19. yy.),¹⁵⁷¹ **Hayrat - Dereyurt Köyü Camii** (1832)¹⁵⁷² (Foto.553), **Rize - İkizdere Şimşirli Köyü Camii**'ni (1853-57)¹⁵⁷³ bunlara örnek verebiliriz. Orta Karadeniz'den benzer bir örnek **Ordu – İkizce Laleli (Eski) Camii**'dir.

Havza'daki minberlerde ve çakma usullü basit minberlerde kapı kanatlarına yer verilmezken, diğerlerinde, iki kanatlı kapılar görülmektedir. Bazı minberlerde dikkat çeken bir husus; **Çarşamba – Porsuk, Kavak - Bekdemir Köyü Camilerinin** minberinde görüldüğü gibi, kapı tacının (bazen külah alemlerinde de görüldüğü gibi) genelde üçgen şeklinde yüksek tutulmalarıdır. Bu kesimler hilâl, “C” ve “S” kıvrımlı ajurlarla bezenmiştir. Aynı husus, Doğu Karadeniz'deki camilerde de yaygındır.¹⁵⁷⁴ Ancak Samsun'daki örnekler, Doğu Karadeniz'dekiler gibi aşırı yükseltilmemiştir.

KADINLAR MAHFİLLERİ

Samsun Hacı Hatun, Kale, Şeyh Seyyid Kutbeddin, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah, Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa, Asarcık - Alan Köyü, Çarşamba Gökçeli, Kuşhane Köyü, Kavak - Çakallı Kasımzâde Sofu Ahmed, Kavak - Tatarmuslu Köyü, Terme - Dağdıralı Köyü, Karacalı Köyü ve Yeni Cami Köyü Camileri'nde kadınlar mahfili görülmez. Bir kısmı yenilenmiş veya muhdes olan (özellikle çantı camilerde) mahfillerde, en çok harimin kuzeyini kaplayan yatık dikdörtgen form görülmektedir. Kâgir, himiş ve çantı camilerde yaygın bir şekilde görülen bu tipin ortasının, yarım yuvarlak (**Vezirköprü Yukarı Nalbantlı Camii**), dikdörtgen (**Samsun Ulu Camii**) şekilde taşırıldığı veya dalgalı bir hat çizdiği (**Havza - Sivrikese ve Cevzlik Köyü Camileri**'nde) görülmektedir. **Bafra Ulu Camii**'de “U”, **Çarşamba Değirmenbaşı Camii**'nde ise “L” şeklinde bir formla karşılaşılr.

Çantı camilerin kadınlar mahfilleri plân açısından daha çeşitlidir. **Çarşamba - Ordu Köyü, Yayıklar Köyü, Kavak - Değirmencili Köyü, Ondokuzmayıs Fatih, Terme Pazar Camileri**'nde yatık dikdörtgen şema görülür. Mahfillerin kibleye bakan kesimi, iç ve dış bükey hatlarla dalgalandığı (**Asarcık - Akyazı Gököl Camii**, (Foto.157), veya “U” şeklinde kollarıyla kible duvarına uzandığı (**Asarcık - Kılavuzlu Köyü, Koşaca Köyü, Çarşamba - Porsuk Köyü, Kavak - Bekdemir Köyü, Salpazarı Gökçeli, Terme - Aşağı Söğütlü Köyü Camileri**'nde) tipler görülür. “U” şekilli olanlardan **Kılavuzlu Köyü Camii**'nde yarım yuvarlak, **Koşaca ve Bekdemir Köyü Camii**'nde dikdörtgen olmak üzere, mahfil ortası ileriye taşınılıdır.

Samsun Kurşunlu, Pazar ve Vezirköprü Kale Camii'nde duvar içerisinde açılan, merdivenli rampa tonozlu geçitler istisna olmak üzere, diğer eserlerde, kadınlar mahfillerine merdivenlerle çıkılmaktadır. Tamamında ahşap malzeme kullanılan kadınlar mahfilleri, ahşap direk ve harim duvarlarına oturtulmuştur.

VAAZ KÜRSÜLERİ

Birkaçı şüpheli olmakla birlikte, çantı camilerden **Terme - Aşağı Söğütlü, Çarşamba - Porsuk ve Kavak - Değirmencili Köyü Camii**'nin vaaz kürsüsü orijinaldir (Foto.176,201, 270). Bunların, Doğu Karadeniz'dekilere nazaran epey yalın tutulduğunu söyleyebiliriz. Diğer camilerden **Samsun Ulu, Bafra Ulu, Alaçam Çarşısı, Havza - Sivrikese Köyü ve Vezirköprü Kale Camii** vaaz kürsüleri, orijinaldir. **Havza Yörgüç Paşa Camii**'nin vaaz kürsüsü korkuluğunun kapı kanadı vazifesi gören parçası, eski olmalıdır.

Genel olarak sade tutulan vaaz kürsüleri, harimin güneydoğu köşesine veya doğu duvarı bitişiğine yerleştirilmiştir. Bunların büyük bir kısmı, alışıldık şekilde duvarların köşesinde, basit bir altlık ve korkuluğa sahip, kare veya çeyrek daire plânlıdır. **Havza - Sivrikese Köyü Camii**'ninki taş, (Foto.256) diğerleri ahşaptır.

Bafra Ulu, Vezirköprü Kale ve Samsun Ulu Camii'nde görülen bir diğer tip, harimin doğu duvarına çıkma şeklinde yerleştirilmiştir. Bunlardan **Samsun Ulu Camii**'ndekine, pencerenin yanında, duvar içerisinde açılan, rampa örtülü merdivenli küçük bir geçitle ulaşılmaktadır (Foto.242). Duvarlara saplanan blok kesme taş konsollara oturan ve duvarlardan hafifçe taşırılan küçük bir parmaklıkla çevrilen diğerleri için, duvar içerisinde böyle bir yol açılmamıştır (Foto.132). Bunlara çıkış için seyyar ahşap merdivenler kullanılıyor olmalıydı. **Samsun Ulu Camii**'nin vaaz kürsüsü, yarım daire, diğerleri enine dikdörtgen plânlıdır.

¹⁵⁷⁰ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 6.

¹⁵⁷¹ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 33.

¹⁵⁷² M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 37-38.

¹⁵⁷³ H. KARPUZ, **Rize**, s. 62,167.

¹⁵⁷⁴ Belirttiğimiz hususta M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN ve H. KARPUZ'un yukarıda belirtilen eserlerine bakılabilir.

ŞADIRVANLAR

Cami, medrese ve hamamlarda karşılaştığımız¹⁵⁷⁵ şadırvanlarda kesme taş malzeme ve düzgün bir işçilik görülmektedir. Bazı camilerin orijinal şadırvanlarının yıkılıp yerlerine yenileri yapılmıştır. Tamir görmekte birlikte günümüze orijinal olarak ulaşan **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa ve Havza - Cevizlik Köyü Camii**'nin şadırvanları, sekizgen plânlı bir su haznesi, haznenin kenar ortalarında açılmış musluklar ve önlerindeki yenilenmiş oturaklardan ibaret basit örneklerdir (Foto.54). Her iki şadırvan, camilerin kapı ekseninde, camiye birkaç metre mesafede inşa edilmiştir. Sekiz ince ahşap direk taşıyan, kiremitle kaplı sekiz omuzlu kırma çatıyla kapatılan **Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nin son onarımdan kalan şadırvanı, orijinale benzetilerek yenilenmiştir. Hazneyi oluşturan blok kesme taşların dış yüzünde, basit dairevi profiller görülür.

Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa Medresesi'nin avlusunda, kesme taş bloklarla yapılmış su haznesinden ibaret ongen şadırvanın, orijinal hali konusunda bir iz rastlayamadık.

Hamam ve kaplıcalarda; **Havza Kadınlar Kaplıcası**'nda (soyunmalıkta), **Vezirköprü Çifte Hamam**'da (soyunmalıkta), **Vezirköprü Kale Hamamı**'nda (soyunmalık ve sıcaklıkta) olmak üzere, dört şadırvan orijinaldir (Foto.411,417). Tamamı sekizgen ve kesme taştan yapılan şadırvanların ortasında birer fiskiye ve taş çanak (**Vezirköprü Kale Hamamı** sıcaklık şadırvanı hariç) yer alır. Her biri yek pare çanaklardan **Kale Hamamı**'nın soyunmalığındaki, kenarları fırfırlı kare, **Çifte Hamam** ve **Kadınlar Kaplıcası**'ndaki, yuvarlaktır. **Çifte** ve **Kale Hamamı**'ndaki şadırvanların kenarında, şadırvanın üst hizasında açılan delikten boşalan suyla doldurulan, küçük dikdörtgen şekilli birer kurna görülmektedir. **Kadınlar Kaplıcası** şadırvanı, yüksekçe sekizgen bir kaideye oturur. **Çifte Hamam**'daki şadırvanın haznesinin dış yüzünde ortada daire, iki yanında birer selviden oluşan, hafifçe kabartılmış, yalın bir kompozisyon tekrar edilmiştir. Aynı kompozisyon, **Vezirköprü Namazgâhi**'nin mihrabının önündeki yerde yatan blok kemse taş ile **Bafra Ulu Camii** minaresinin, şerefe korkuluklarında¹⁵⁷⁶ görülmektedir.

HAVUZLAR

Sadece Havza'daki kaplıcalarda karşılaştığımız havuzlar, mermer döşeli, sekizgen, 1.70 m. derinlikte, basamaklarla inilen, son derece yalın elemanlardır. Her iki kaplıcanın büyük halvetlerinde yer alan havuzlardan biri 5.70 m., diğeri 5 m. çapındadır.

SANDUKALAR

Türbelerde yer alan sandukalardan, **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey, Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah** ve **Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbeleri**'ndekilerin haricindekilerde, ya hiç sanduka yoktur¹⁵⁷⁷ veya yenidir. **Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin sandukaları biri büyük, biri küçük (yetişkin ve çocuk) siva ve alçıyla kaplı, kaba ve basit unsurlardır (Foto.294). Zeminden hafif yükselen dikdörtgen bir kaide üzerinde bulunan sandukaların, dikdörtgen prizmal gövdelerin üst kesimi, iki yana meyilli üçgen (hafif semerdam gibi) şeklindedir. Bunlar "şahidesiz sanduka tipi mezarlar" grubunda değerlendirilebilir.¹⁵⁷⁸ Sandukaların başçıları, topuza benzer bir profille vurgulanmıştır. Herhangi bir bezeme unsurunun görülmediği, malzemelerinin kâğır olmak dışında belli olmadığı sandukaların, ne derece orijinal oldukları da belli değildir.

Emirza Bey Türbesi'nin sandukaları çalışma sahasının en orijinal ve sağlam sandukaları arasındadır. Taş ve mermerden, bazıları tek, bazıları üç parça olarak yapılan sandukalar tipolojik açıdan "şahideli sanduka tipi mezarlar" sınıfındadır (Foto.301,302). Üzerindeki kabartma yazı, stilize bitkisel kompozisyon ve rozet ve kartuşların görüldüğü sandukalar, tam bir üslup birliğiyle, Beylikler devrine işaret etmektedir. Bafra Beyleri'nin önde gelenlerinden **Emirza Bey** ve yakınlarına ait sandukaların en yakın benzerleri, Samsun'da **Vezirköprü'nün Gölköy Kasabası'nda bulunan Taşanoğulları'na ait mezar taşlarıdır** (Foto.555). Sandukalar, tip, bezeme ve yazı karakteri itibarıyla Candaroğulları'nın sandukalarına da son derece benzemektedir. **Kastamonu Sultan Hatun Türbesi** (1436-37)¹⁵⁷⁹ sandukaları ve Kastamonu Müzesi'nde

¹⁵⁷⁵ **Vezirköprü Taş Han**'in ortasında, zeminde izi mevcut olan sekizgen plânlı şadırvanın sonradan söküldüğüne değinmiştik.

¹⁵⁷⁶ Bu caminin banisi, Vezirköprü Voyvodası Hacı Yusuf Ağa'nın kızı ve Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın eşi, Ayşe Hanım'dır.

¹⁵⁷⁷ **Lâdik Sunullah Paşa, Bafra - Çetinkaya Beldesi Hızır Bey ve Samsun İsa Baba Türbelerinde** (bu türbe sonradan camiye çevrilmiştir) bugün sanduka bulunmamaktadır.

¹⁵⁷⁸ Mezar tipolojisi konusunda A. Uluçam'dan yararlanılmıştır. A. ULUÇAM, **Eski Erciş - Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları**, Ankara, 2000.

¹⁵⁷⁹ M. ÖZKARCI, **a.g.t.**, s. 249, r. 310-21.

sergilenen, **Candaroglu Emir Ahmed Bey sandukası**,¹⁵⁸⁰ **Emirza Bey Türbesi**'nin sandukalarıyla yakın benzerlik göstermektedir (Foto.556).

Yukarıda değindiğimiz sandukaların malzemesi kâgir iken **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**'nin sandukaları ahşaptır. Sandukalardan orijinal kalabilenleri,¹⁵⁸¹ ahşaptan çakma usulünde inşa edilmiş olup üstleri, üçgen şeklinde sonlanan dikdörtgen prizma şeklindedir (Foto.317-322).

Tipolojik açıdan şahidesiz sandukalı kâgir mezarlara benzeyen sandukaların üzerindeki ahşap yazı ve bezemeler, erken yıllara işaret etmektedir. Ahşap yüzeyin oyulmasıyla kabartılan sülüs yazılar, gayet iri bir şemse ve saalbek kompozisyonu, stilize bitkisel dekor, çok kollu yıldızdan dağılan yıldız geçmeli dairevi bir pano, benzer bir başka dikdörtgen pano, üslup belirleyen unsurlardır. Sandukaların yakın benzeri, **Amasya - Suluova Yolpınar Köyü Seyyid Necmeddin Yahya er-Rufai Türbesi**'nde (14. yy. ortası)¹⁵⁸² görülmektedir (Foto.557).

GÖBEK TAŞLARI

Samsun Şifa, Bafra Uzun, Lâdik Eski ve Vezirköprü Çifte Hamam'da, sıcaklık ortalarında rastladığımız göbek taşlarının bazıları, son yıllarda yenilenmiştir. **Çifte Hamam**'ın sekizgen göbek taşının, vaktiyle dikdörtgen olduğu bilinmektedir. **Lâdik Eski Hamam**'ın yeni altıgen göbek taşının orijinal şekli veya var olup olmadığı, belli değildir. Bir kısmı harabe olan diğer hamamlarda, göbek taşlarına ait bir kalıntı veya iz bulunmamaktadır. **Vezirköprü Kale Hamamı**'nın, göbek taşı olması beklenen sıcaklık ortasında, basit bir şadırvan bulunmaktadır. Konak Hamamı olan **Vezirköprü Yalı ve Şifa Hamamı**'nda göbek taşı bulunmaz. **Samsun Şifa Hamamı**'nın göbek taşı altıgen, **Bafra Uzun Hamamı**'ninki köşeleri pahlı dikdörtgendir.

KURNALAR

Havza Kadınlar Kaplıcası, Lâdik Eski, Vezirköprü Kale, Çifte ve Şifa Hamamları'nda orijinal örneklerini görebildiğimiz kurnaların tamamı yeşil taştan (veya mermerden) oyulmuş kare veya kareye çok yakın dikdörtgen şeklindedir. Bazılarının köşelerinde yarım yuvarlak çıkıntı ve pahların görüldüğü kurnalarda; rozet, palmet, mukarnas ve gülbezekler kabartılmıştır. **Kadınlar Kaplıcası**'nın kurnalarından birinde görülen devşirme aslan başı ilgi çekicidir. Ayna taşı, sadece bir kurnada (**Vezirköprü Kale Hamamı**) görülmektedir. Basitçe, zarif bir kemercik kabartılan dikdörtgen ayna taşı, ince silmelerle kuşatılmıştır. Hamamların sıcaklıklarında halvet ve eyvanlarında görülen yukarıda değindiklerimizden başka, **Vezirköprü Kale ve Çifte Hamam**'ın soyunmalıklarındaki şadırvanların kenarında, birer küçük kurnaya daha yer verilmiştir. Bu kurnalar su doldurmak maksadıyla yapılmıştır.

OCAKLAR

Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi (talebe hücrelerinde, Foto.:288), **Vezirköprü Taş Han** (batı kanatta ikinci katta, Foto.341), hamamların külhanlarında (**Vezirköprü Kale ve Şifa Hamamı** ile **Bafra Uzun Hamam**'da, Foto.407) görülen ocaklar, birbirlerine yakın örneklerdir.

Piramidal bir yaşmakla son bulan **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin kesme taş işçilikli ocakları, basık kemer şekli verilen ve yeşil blok taşla örtülen dikdörtgen küçük bir nişten oluşmaktadır. Kemerin üzüngi hizasında, başlık mesabesindeki basit profilleri haricinde, sade tutulan ocaklara benzer olarak, **İstanbul Sultan Ahmet Külliyesi Medresesi**'nin (1609-17)¹⁵⁸³ talebe hücrelerinde bulunan ocaklarını gösterebiliriz. **Vezirköprü Taş Han**'ın ocakları, dilimli küresel kavsaralı basit bir niş ve kavsarayı kuşatan tuğla kemerlerden oluşmaktadır.

Hamamların külhanlarında yer alan ocaklar, basık kemerlerle çevrilen, geniş ve derin birer nişten ibarettir. Ocak kemerleri, han ocaklarında olduğu gibi tuğladan örtülmüştür (Foto.407).

¹⁵⁸⁰ M. ÖZKARCI, a.g.t., r. 447.

¹⁵⁸¹ Türbenin yandıktan sonra, bugünkü haliyle, 1778'de yeniden inşası sırasında, yangından arta kalan sandukalarının, yeni ahşap parçalarla tamamlandığına daha önce değinmiştik.

¹⁵⁸² S. BAYRAM, "Amasya - Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufai'nin 655 H./1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi Tercümesi ile 996 H/1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Veli Silsile - Namesi", s. 56-57.

¹⁵⁸³ Z. AHUNBAY, "Sultan Ahmed Külliyesi" mad., **D.B.İ.A.**, C. 7, İstanbul, 1994, s. 55.

SÜSLEME

AHŞAP¹⁵⁸⁴

Çantı camiler başta olmak üzere, cami ve türbelerde¹⁵⁸⁵ görülen ahşap bezeme, en yoğun şekilde minber ve kapı kanatlarında görülmektedir. Bu tür bezemenin görüldüğü diğer elemanlar pencere kanatları, mihrap, kadınlar mahfilleri, vaaz kürsüsü, tavan, direk, giriş ve sandukalardır.¹⁵⁸⁶ Hemen tüm elemanları bezenen **Çarşamba - Porsuk Köyü Camii**, en başarılı örnektir. Bu caminin bezemeleri, “Doğu Karadeniz ahşap üslubu”na¹⁵⁸⁷ son derece yakındır (Foto.196,199-206). Oyma tekniği ve kompozisyon benzerliği, **Porsuk Köyü Camii**’nin ustalarının, Doğu Karadeniz’den gelmiş olabilecekleri kanısını uyandırmaktadır.¹⁵⁸⁸

Çarşamba Gökçeli Camii’nin temsil ettiği erken tarihli çantı camilerde, çoğu basit kazıma ve oymalar görülmektedir. Zikzak, eğri, paralel, üçgen, dış sırası ve rozetler gibi çeşitli geometrik şekiller ile ayrı bir üslubun görüldüğü (Foto.12,138,175) bu gruptaki eserlerin benzerlerini, plân ve mimari tarzda olduğu gibi süsleme bakımından da Kastamonu, Sinop, Ordu ve Batı Karadeniz Bölgesinde¹⁵⁸⁹ bulmaktayız.

Ahşap bezemede kullanılan tekniklerde oyma - kabartma başta gelmektedir. **Asarcık - Akyazı, Kılavuzlu** (Foto.156,296), **Çarşamba – Porsuk** (Foto.197-198), **Ordu** (Foto.37), **Kavak – Bekdemir** (Foto.87), **Değirmencili** (Foto.175), **Terme - Karacalı** (Foto.137) **Köylerindeki ahşap camiler** ile **Vezirköprü Kale** (Foto.124) ve **Taceddin İbrahim Paşa** (Foto.56, 60-61), **Havza - Cevizlik** ve **Mısımlağaç Köyü Camileri** (Foto.221,531) ve **Dereköy Veliyyüddin bin Bereket Şah Türbesi**’nin kapı kanatları (Foto.292-293) oymalarla bezelidir.

Havza’nın köylerindeki üç minberde, gayet muntazam, yuvarlak satırlı plastik tesirli bir oyma tekniği kullanılmıştır (Foto.224,260-263,532-540). Erken tarihli camilerde yoğun olmak üzere bazı eserlerdeki oymalar, eğri kesim tarzındadır. **Vezirköprü Kale Camii** minberindeki oymalar, düz satırlı ve yüzeysel (Foto.130-131), **Bafra Çarşısı Camii** minberinde (Foto.189-191), yuvarlak satırlı ve derincedir. Havza’daki minberlerde muntazam bir şekilde oyulmuş ve pürüzleri giderilmiş parçalar, minber üzerinde çakılarak birleştirilmiştir. Bunlar, ilk bakışta ajurlu oymaları hatırlatır.

Ajurlu oymalar bolca görülen bir başka gruptur. Minber korkulukları, aynalık ortalarında, minber kapı tacı ve külah alemlerinde, bazı pencere şebekelerinde görülen bu tip oymaların, Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yakın benzerleri bulunmaktadır.¹⁵⁹⁰

Ahşap bezemede karşımıza çıkan çitalama tekniği, özellikle tavanlarda uygulanmıştır. En güzel örnek olan **Çarşamba – Porsuk Camii**’nin, Doğu Karadeniz’de birçok yakın benzeri arasında, **Trabzon - Sürmene Gültepe Köyü Kefeli (Perdos) Mahallesi Camii** (1899)¹⁵⁹¹ (Foto.558) , **Of - Korkut Köyü Merkez Camii** (19. yy. sonu 20. yy. başı),¹⁵⁹² **Araklı - Turnalı Köyü Camii** (1842),¹⁵⁹³ **Rize - Güneysu Kibledağ Camii** (1862),¹⁵⁹⁴ **Çorum - İskilip Hanönü Camii** (18-19. yy.),¹⁵⁹⁵ **Tokat Ulu Camii** (1678 onarım tarihi),¹⁵⁹⁶ ve **Tokat - Erbaa Fidi (Akça) Köy Silahtar Ömer Paşa Camii** (1668 inşa, 1870 onarım tarihi),¹⁵⁹⁷ **Çankırı – Yapraklı Çayıcı Camii** (1823-24),¹⁵⁹⁸ **Çankırı – Yapraklı Cami-i Kebir’i** (1883-84) örnek verebiliriz. Basit geometrik biçimlerin görüldüğü tavan kompozisyonlarında, göbeklerin daha bir özenle işlendiği dikkat çekmektedir. Bazen, sadece tavan göbeği bezenmiştir. Samsun’daki en süslü tavan, **Porsuk Köyü Camii**’nin tavanıdır. İç içe çerçeveler halinde çitalama ve oyma, merkezde de sarkıtın görüldüğü **Sürmene - Gültepe Köyü**

¹⁵⁸⁴ Konuya minberler başlığında da temas etmiştik.

¹⁵⁸⁵ Türbelerden **Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi**’nin bazı sandukalarıyla, **Havza - Dereköy Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**’nin kapı kanatlarında, ahşap bezemeyle karşılaşıyoruz.

¹⁵⁸⁶ Bunlardan mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve kadınlar mahfilindekilere, ilgili başlıklarda değinmiştik.

¹⁵⁸⁷ İlk olarak H. Karpuz tarafından kullanılan tabir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. KARPUZ, **Rize**, s. 71-74.

¹⁵⁸⁸ Samsun’un, Doğu Karadeniz Bölgesinden birkaç yüz yıldır göç aldığına daha önce değinmiştik. **Terme Pazar Camii Türbesi**’nin ustasının Artvin’li, **Terme - Yeni Cami Köyü Camii**’nin tamir ustasının Of’lu (Trabzon) olduğunu hatırlatalım.

¹⁵⁸⁹ Karşılaştırma için bkz. E. H. AYVERDİ, **Osmanlı Mimarisinin ...I**, s. 124-133; Y. CAN, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, s. 117-34.

¹⁵⁹⁰ Karşılaştırma için M. R. Sümerkan – İ. Okman ve H. Karpuz’un yukarıda belirtilen yayınlarına bakılabilir.

¹⁵⁹¹ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 67-68.

¹⁵⁹² M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁵⁹³ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, **a.g.e.**, s. 7; M. YAVUZ, “Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı)**, C. 2, S. 7, Bahar 2009, s. 266,294.

¹⁵⁹⁴ H. KARPUZ, **Rize**, s. 57, 158.

¹⁵⁹⁵ F. İLTER, **Bir Anadolu Kenti İskilip**, s. 49, r. 159.

¹⁵⁹⁶ Y. ERDEMİR, “Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri”, **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu** (2-6 Temmuz 1986), Ankara, 1987, s. 298-99.

¹⁵⁹⁷ Y. ERDEMİR, “Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri”, s. 302.

¹⁵⁹⁸ A. Ali BAYHAN – Fikri SALMAN – Adem ÇELİK, **Tarihi ve Kültürel Değerleri İle Yapraklı, Çankırı**, 2007, s. 26,27.

Kefeli Mahallesi Camii'nin tavanı, (Foto.558) bunun yakın bir benzeridir. Benzer bir başka Doğu Karadeniz örneği olarak **Trabzon – Araklı Turnalı (Os) Köyü Camii**'nin tavanı¹⁵⁹⁹ gösterilebilir.

Kelebek benzeri küçük parçaların çakılması suretiyle oluşturulan **Porsuk Köyü Camii**'nin pencere şebekelerinin çok yakın benzerlerini, Doğu Karadeniz'de görmek mümkündür.¹⁶⁰⁰ **İkizdere – Güneyce Hacı Şeyh Camii, Sürmene – Çamburnu Beldesi Kuşluca Mahallesi Camii** (19. yy. sonu 20. yy. başı)¹⁶⁰¹ **Giresun – Çaldağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii** (18. yy.ın 2. yarısı)¹⁶⁰² bunlara örnek verilebilir.

Birbirlerine yakın yerlerdeki eserlerde kompozisyon, teknik ve üslup açısından bir yakınlık dikkat çekmektedir. Asarcık'taki camilerin revak, harim ve mahfil kapı kanatlarında, basit daire ve kıvrımlar yanı sıra, ibrik benzeri çeşitli kapı tasvirleri görülmektedir. Bunlar diğerlerinde görülmez. **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin kapı kanatları, bunların yakın bir benzeridir.

Çantı camilerde panolara ayrılan çifte kapı kanatların, sınırlı bir şekilde bezendiği söylenebilir. Ancak **Porsuk Köyü Camii** bunun dışında tutulmalıdır. Tüm yüzeyi kaplayan stilize, kıvrık dal ve çiçeklerle bezeli kanatlardaki kompozisyon, minberdekinin çok yakın benzeridir (Foto.197-198). Teknik ve kompozisyon bakımından bunların yakın benzerlerini Doğu Karadeniz'deki bazı camilerde görmek mümkündür.¹⁶⁰³ **Havza - Cevizlik ve Mısmılağaç Köyleri Camileri**'nin kapı kanatları, minberlerinde olduğu gibi, son derece kaliteli bir teknikle işlenmiştir (Foto.221,531). Kompozisyonlarda kıvrık dal ve yapraklar hakimdir. **Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi**'nin kapı kanatları, inşa tarihinden sonraya ait olabilecek basit bir geç devir kompozisyonu taşır (Foto.292-293). Vezirköprü'deki örnekler taşra üslubunun aşır, devrinin başkent üsluplarına yakın duran kompozisyonlarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır (**Vezirköprü Kale Camii**'nin minberi için de geçerli olduğu üzere). Kıvrık dal, rumi ve palmetlerin hakim olduğu kompozisyonlar, durulmuş, klasik bir ifade taşımaktadır (Foto.124).

TAŞ VE MERMER

Kâgir camiler, medrese, türbe, hamam, çeşme, imaret, kervansaray, han, namazgâh ve arastalarda, oldukça sınırlı bir taş bezeme görülür. Bazı yapıların belli kesimlerinde ve oldukça düşük bir yoğunlukla karşımıza çıkan taş bezemenin, en yoğun olduğu grup cami ve çeşmelerdir.

Birçok caminin kapı, pencere, minare, mihrap gibi elemanlarında, basit profiller ve silmelerden oluşan taş bezemenin biraz daha gelişkin örnekleri, **Samsun Hançerli Camii** (minarede, Foto.524), **Pazar Camii** (taçkapıda, Foto.178), **Ulu Camii** (avlu kapısı, mihrap, taçkapı ve pencere kemer sorguçlarında, Foto.236,240,245) **Bafra Ulu Camii** (hazire duvarı pencere çerçevelliklerinde, Foto.116), **Havza – Sivrikese Köyü Camii** (kible duvarlarındaki taş levhalar ve taçkapıda, Foto.252,255), **Vezirköprü Taceddin İbrahim Paşa Camii**'nde (taçkapı ve sütun başlıklarında, Foto.55,57,58) görülmektedir.

Taceddin İbrahim Paşa Camii inşa edildiği dönemin klasik üslubunu yansıtan baklava dilimleri, mukarnaslar, geometrik geçme ve basit bitkisel oymalarla bezelidir. Geç tarihli **Samsun Pazar ve Ulu Camii**, **Havza - Sivrikese Köyü Camii** gibi yapılarda, batılı anlayışta kemer sorguçları, silme dizileri, “C” ve “S” kıvrımları, ay-yıldız ajurlar, kıvrık dal ve geometrik örgü, selvilere ve basit stilize bitki kompozisyonları görülür. **Samsun Hançerli Camii** minaresinin şerefe altlığındaki iri plastik barok kabartmalar ile **Samsun Pazar Camii** taçkapısındaki benzer kompozisyon, diğerlerine nispetle daha zengin ve plastik durmaktadır (Foto.524).

Bafra Ulu Cami haziresinde, bazıları kavuklu başucu şahideli, mezarlarda geç devir batılılaşma modasına uygun, gayet kaliteli bir taş (mermer) bezeme görülür (Foto.115). Stilize bitki motifleri “C” ve “S” kıvrımları, çelenkler, akant yaprakları, fiyonklar, perdeler, çeşitli kartuşlar, kâseler, sütunceler, vazodan çıkan çiçek buketleri, gül, selvi, üzüm, armut, erik, nar, gibi meyveler ve basit geometrik kompozisyonlar, gayet muntazam olarak kabartılmıştır. **Çarşamba Rıdvan Bey Camii** haziresi ve **Samsun Kökçüoğlu Mezarlığı**'nda bunların benzerlerini görmek mümkündür.

Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi'nin taçkapı ve diğer kapılarıyla, kubbe geçişlerinde görülen mukarnasların ağırlıkta olduğu kabartmalar devrini yansıtan kompozisyonlardır (Foto.380-383). **Çakallı Han**'ın taçkapı çevresinde az bir kesimi günümüze ulaşan profilli yarım yıldızlarla süslü bordürler, inşa edildiği devirdeki benzerlerine nispetle yalındır (Foto.328). **Samsun Taş Han** (Foto.350), **Vezirköprü Arastası** (Foto.359)

¹⁵⁹⁹ M. YAVUZ, “Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma”, s. 294.

¹⁶⁰⁰ **Havza Yörgüç Paşa Camii**'nin vaaz kürsüsünün, aynı şekilde yapılan korkuluk kanadı, 19. yüzyılda yapılmış olabilir.

¹⁶⁰¹ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 64.

¹⁶⁰² E. NEFES, “Giresun'da Yeni Tespit Edilen Bir Ahşap Camii Çaldağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii”, s. 191,205.

¹⁶⁰³ M. YAVUZ, “Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı”, s. 307-308,316-317.

ve **Taş Han** (Foto.337), **Çarşamba Büyük Arasta** (Foto.372) ve **Samsun Süleyman Paşa Arastası**'nda (Foto.370-371) kapılarda görülen ve çok sınırlı tutulan taş bezeme, basit kabartmalardan ibarettir.

Hamam ve kaplıcalarda kurna, şadırvan ve kapı çevrelerinde sınırlı yüzeylerde görülen taş bezemede mukarnas, palmet, rozet, mührü Süleyman, mızrak ucu, gülbezek, çarkifelek ve basit profiller kabartılmıştır. **Havza Kadınlar Kaplıcası**'nın yeleleriyle işlenen aslan başlı kurnası, devşirmedir.

Ortadaki dairenin iki yanındaki selvilere oluşan basit kompozisyonun **Bafra Ulu Camii** (minarenin şerefe korkuluğunda, Foto.195), **Vezirköprü Çifte Hamam** (soyunmalık şadırvanında Foto.411) ve **Vezirköprü Namazgâhı**'nda (mihrabın önünde Foto.386) birbirinin aynı şekilde görülmesi ilginçtir.

Kompozisyon zenginliği ve yoğunluk bakımından **Samsun Kadı, Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz, Bafra Ali Bey, Hüseyin Bey Çeşmeleri** diğer çeşmelerden daha yoğun ve zengindir. **Ali Bey Çeşmesi** dışındakilerde, stilize bitkisel dekor "C" ve "S" kıvrımları, silme dizileri, baklava dilimi, den-dan gibi geometrik kompozisyonların görüldüğü yüzeylerde, devrin modası olan batı üsluplarının tesiri görülmektedir (Foto.441). **Ali Bey Çeşmesi**'nde, klasik üsluptan henüz kopmayan bir kompozisyon yer alır.

TUĞLA

Tuğla bezeme, çalışma sahasında yok denecek kadar azdır. **Bafra - Türbe Köyü Emirza Bey Türbesi**'nde duvara gömülü küçük bir dekoratif parça ile (Foto.296) **Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**'nde, pencere çevrelikleri ve mutfağın duvar örgüsünde, ritmik tuğla dizileriyle yapılan (Foto.382-384), dekoratif örgü, bu tür bezemenin görüldüğü nadir yerlerdir. Yüzey bezemesi dışında tuğla, çeşitli yapılarda kornişlerde ve bazı minarelerin şerefe atlarında, testere dişi şeklinde dekoratif tarzda kullanılmıştır (Foto.98).

KALEMİŞİ

Diğerlerine nispetle daha yoğun olan kalemîşi bezeme, sıva, ahşap ve taş üzerine olmak üzere, üç şekilde uygulanmıştır. Büyük çoğunluğu camilerde olmak üzere, türbe ve medreselerde de görülen kalemîşi nakışlardan, sıva üzerine yapılanları, daha yaygındır. **Samsun Ulu, Bafra Ulu, Tayyar Paşa, Vezirköprü Kale Camii, Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi** ve **Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nde karşılaştığımız kalemîşi nakışların hemen tamamının, üzerlerinden gidilerek orijinal renkleriyle oynanmıştır. Ancak inşa edildikleri devrin üslubunu yansıttıklarına bakılırsa, kompozisyonların, büyük ölçüde orijinal oldukları söylenebilir.

Harim duvarları, kubbe geçişleri ve kubbe içlerinde görülen nakışlardan büyük çoğunluğu, dönemlerinin başkent üslubuna yakın durmaktadır. **Samsun Ulu Camii** (Foto.243-244), **Vezirköprü Kale Camii** (Foto.125-126), **Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi** (Foto.314-316) ile **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nin nakışları (Foto.290), bu gruptandır. Klasik dönem yapıları olan **Vezirköprü Kale Camii** ve **Fazıl Ahmed Paşa Medresesi**'nde rumi, palmet ve kıvrık dallardan oluşan stilize bitki motiflerinin görüldüğü kesimlerin, yakın zamanlarda üzerlerinden gidilen, orijinal kompozisyonlar olabileceği düşünülebilir. **Kale Camii**'nde kapı mihrap ve son cemaat yeri pencere alınlıklarında görülen nakışlar, geç devir modasına uygun olup yapının inşasından sonraya ait olmalıdır. Yarı natüralist çiçek demetleri, bu kompozisyonların ana unsurudur.

Lâdik Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, Bafra Ulu Camii (Foto.106, 109-110,113-114) ve **Kavak – Bekdemir Köyü Camii**'nin nakışları (Foto.312,314-316) inşadan sonraya aittir. Birincisi 1778, kincisi 1802–03, diğeri 1877 tarihli kalemîşi kitabeler, nakışların yapıldığı tarihleri belgelemektedir. **Bafra Ulu Camii**'nin nakışları, **Tayyar Paşa Camii** ile benzer üslup ve kompozisyon özellikleri göstermektedir (Foto.106,113-114). Duvar yüzeylerini bölen panoların içerisindeki barok karakterli iri, stilize bitkiler, ağaçlar, "C" ve "S" kıvrımları, yarı natüralist tarzda ince dal ve yapraklı çiçek buketleri, meyve dolu kâseler, küçük tepelere resmedilen ağaçlı tabiat manzaraları, zarif sütunlar, celi sülüs ve celi aynalı sülüs yazı panoları, basit geometrik şekil ve yüzey boyamalarının görüldüğü kompozisyonların benzerlerini, Anadolu'da aynı dönemde inşa edilen çeşitli yapılarda görmek mümkündür.¹⁶⁰⁴

Bafra Ulu Camii'nin son cemaat yerine bakan kuzey duvarında son restorasyonda ortadan kaldırılan kalem işleri, çalışma sahasının, yapı dışındaki tek kalemîşi nakışları idi (Foto.106). İçerideki nakışlarla aynı tarihten kaldığını sandığımız kompozisyonlarda ağaçlı ortamlarda resmedilen cami, konak ve köşkler resmedilmişti. Natüralist bir üslupta ve taşra karakterindeki tasvirlerin benzerlerini yakın bölge ve Anadolu'da cami, köşk, konak gibi yapılarda görmek mümkündür. Benzeri cami tasvirleri ve manzaralar **Merzifon Kara**

¹⁶⁰⁴ R. ARIK, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, 1988,

Mustafa Paşa Camii (cami 1666, nakışları 1875 tarihli),¹⁶⁰⁵ **Amasya - Gümüşlü Camii** (tasvirler 19. yy.ın 2. yarısı)¹⁶⁰⁶ (Foto.559), **Çaykara - Kabataş Köyü Camii** (1811)¹⁶⁰⁷ (Foto.560), **Tokat Yağcıoğlu Konağı** (19. yy. ortası),¹⁶⁰⁸ **Tokat Madımaklar Evi** (19. yy. ortası)¹⁶⁰⁹ ve **Yozgat Çapanoğlu Camii** (1777-79),¹⁶¹⁰ **Denizli - Acıpayam Yazır Köyü Camii**'nde (1802),¹⁶¹¹ görülmektedir. **Gümüşlü Camii**'nin mahfil üstünde bulunan kalemişi nakışları, kompozisyon itibariyle **Bafra Ulu Camii**'ndekilere çok yakındır.

Samsun Ulu Camii'nin kalemişi nakışlarında, devrin modasını yansıtan stilize iri bitkisel dekor hakimdir (Foto.244). Kubbenin iç yüzünü ve beden duvarlarının büyük bir kısmını dolduran, bordür ve kartuşlar içerisine alınan kompozisyonda, klasik bir tutum sergilenmiştir.

Sıva üzerine uygulanan nakışlarda büyük çoğunlukla şablonlama yönteminin uygulandığı görülmektedir. **Bafra Ulu Camii**'nde, sözünü ettiğimiz cami tasvirlerinde, serbest fırça ile çalışılmış olmalıdır.

Ahşap üzerine uygulanan nakışları iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grupta serbest elle sürülen, gayet kaba şekilli boyama ve yazılar görülür. Taşra imkânları dahilinde astar çekilmeksizin kök veya aşı boya ile yapılmış, kırmızı renkli sarmal kıvrımlar, düz yüzey boyamaları, benek veya basit zikzak ve eğrilerin görüldüğü yalın kompozisyonlar, sanatsal bir değer taşımaz. **Çarşamba Gökçeli Camii** (az miktarda Foto.15,18-19), **Kuşhane, Ordu** (Foto.41), **Porsuk** (Foto.206), **Yaycılar** (Foto.26), **Terme - Yeni Cami** (Foto.73), **Dağdıralı** (Foto.77) ve **Karacalı Köylerindeki camilerde** görülen bu tip nakışların Çarşamba ve Terme'de yoğunlaştığı söylenebilir. Bunların bir kısmı yakın zamanlarda yapılmış olabilir.

Diğer bir grup; **Çarşamba Gökçeli, Kavak - Bekdemir** ve **Asarcık - Koşaca Köyü Camii**'nde gördüğümüz, belli bir süsleme programının gözetildiği, zengin kompozisyonlardır. Bu tip nakışlar, **Gökçeli Camii**'nin tavanında, **Koşaca Köyü Camii**'nin duvarlarında,¹⁶¹² **Bekdemir Camii**'nde ise caminin iç yüzeylerinin hemen tamamı ile kuzeye bakan dış duvarın küçük bir kesiminde görülmektedir. Dış yüzeylerde görülenler; kabartma ahşap yüzeye sürülen basit boyamalar ve celi bir yazı panosu, içtekilere nispetle basit durmaktadır.

Üslup açısından **Gökçeli Camii**, diğer ikisinden ayrılır. Klâsik motif ve kompozisyon düzeninin görülebildiği nakışların, erken Osmanlı döneminden başlayıp klasik devir sonuna kadarki bir dönemde (15. yy.–17. yy. sonu) yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz (Foto.18-19). **Gökçeli Camii**'ndeki motiflerin çok yakın benzerleri, **Konya - Doğanhisar Ulu Camii**'nde (1548)¹⁶¹³ görülmektedir (Foto.561).

Bekdemir ile **Koşaca Köyü Camileri**'nin nakışları birbirine gayet yakın durmaktadır. **Koşaca Köyü Camii**'nin nakışlarının, Bekdemir Camii'den esinlenmiş olabileceği düşünülebilir. Zeminden tavana kadar neredeyse tüm yüzeyleri boyanan **Bekdemir Köyü Camii**'nin (Foto.92-97), Samsun'da, **Koşaca Camii** dışında bir benzeri yoktur. **Koşaca Camii**'nin nakışları, ne bu denli başarılı, ne de yoğundur (Foto.163-164). Her iki caminin nakışları taşra üslubunu yansıtmaktadır. Barok karakterli iri stilize yapraklar, kandil, basit yüzey boyamaları, aynalı celi sülüs ve celi sülüs yazı panoları, kıvrık dal ve yapraklar, stilize bitkiler, ince kemer ve sütun dizileri, yarı natüralist irice ağaç ve yapraklar, asma benzeri salkımlı dallar, kenger yaprakları, küçük çiçek buketleri, vazö ve ibrikten çıkan bitkiler, masa üstünde yanındaki bıçakla birlikte resmedilen natüralist bir karpuz ve duvar saati tasvirinin görüldüğü kompozisyonlar, hayli zengin bir motif örgüsüne sahiptir. Yarı natüralist, natürel ve stilize bitki kompozisyonlarını üzerinde toplayan minber, zengin kompozisyon düzeniyle ilgi çekicidir. **Trabzon - Şalpazarı Doğançı Köyü Camii**'nin (1872)¹⁶¹⁴ ve **Trabzon - Araklı Turnalı (Os) Köyü Camii** minberleri ¹⁶¹⁵ benzer şekilde kalemişi nakışlarla bezelidir (Foto.562). Bu camilerin duvarlarında, **Bekdemir Köyü Camii**'nde gördüğümüz kompozisyonlara benzer şekilde; vazodan çıkan çiçek demetleri, selvi ve kandiller yer alır. Doğu Karadeniz'de bunların benzerleri bulunmaktadır.¹⁶¹⁶

Bekdemir Camii'nde dikkat çeken teknik bir detay, kompozisyonların ahşap yüzeye sürülen beyaz astar üzerine uygulanmasıdır. Bununla, kompozisyonların net ve canlı bir şekilde algılanması hedeflenmiş olmalıdır.

¹⁶⁰⁵ R. ARIK, a.g.e., s. 64.

¹⁶⁰⁶ R. ARIK, a.g.e., s. 80.

¹⁶⁰⁷ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 18.

¹⁶⁰⁸ H. ÇAL, **Tokat Evleri**, Ankara, 1988, s. 7.

¹⁶⁰⁹ H. ÇAL, a.g.e., s. 16.

¹⁶¹⁰ R. ARIK, a.g.e., s. 27.

¹⁶¹¹ R. ARIK, a.g.e., s. 27.

¹⁶¹² Bu camide duvar ve çeşitli mimari elemanlarında görülen ve karton kalıplarla yapılan yeni boyamalar, bunların dışındadır. Orijinal nakışlar için kataloga bakılabilir.

¹⁶¹³ Y. ERDEMİR, "Nakışlı Ahşap Camilerimizin Klasik Dönemdeki Zengin Bir Temsilcisi: Doğanhisar Ulu Camii", **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri, 2002, s. 382.

¹⁶¹⁴ M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e., s. 74.

¹⁶¹⁵ M. YAVUZ, "Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma", s. 292, 294.

¹⁶¹⁶ Bkz. M. R. SÜMERKAN - İ. OKMAN, a.g.e.; M. YAVUZ, "Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma", s. 292-295.; M. YAVUZ, "Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı", s. 310-313,321-322.

Tokat Madımaklar Evi, Yozgat Nizamoğlu Konağı (1871)¹⁶¹⁷ ve **Milas Bahaeddin Ağa Konağı**'nda (19. yy. ortaları),¹⁶¹⁸ benzer şekilde dilimlenmiş natüralist karpuz motifleri yer alır.

Kalemişinin, kesme taşa uygulandığı tek örnek olan, **Havza Cevizlik Köyü Camii**'nin kapı kemeri üzerindeki stilize bitki ve yazı kompozisyonunun, orijinali hususuna temkinle yaklaşmaktayız (Foto.218).

Kalemişi nakışlarda kırmızı, yeşil, sarı, mavi, beyaz, vişneçürüğü, mor, kahverengi ve sarı yaldız kullanılmıştır. Çoğu kompozisyonda, aklı koyulu tonlamalarla derinlik hissi verilmeye çalışılmıştır.

ALÇI

Samsun Yalı (Foto.50), **Alaçam Çarşı** (Foto.274), **Çarşamba Değerimenbaşı** (Foto.278), **Vezirköprü Kale Camii** mihraplarında (Foto.238-240) karşılaştığımız alçı bezeme, Samsun'da oldukça sınırlı kullanılmıştır.¹⁶¹⁹ Diğerlerine nispetle daha yoğun bezenen **Vezirköprü Kale Camii** mihrabında, yöresel tabirle "tatlı kireç" denilen alçı bordürlerde, geometrik ve stilize bitkisel kompozisyonlar ve yazı aradadır. Tahta kalıplarla (kalıplama yöntemiyle) yapıldığı anlaşılan ve yaldızla boyanan kompozisyon, klasik örneklere benzemekle birlikte, daha basit durmaktadır.

Yıldız geçme kompozisyonunun görüldüğu bordürlerde, rumi ve palmetler işlenmiştir. **Ankara Örtmeli (Hoca Hundi) Mescidi** (15.yy.ın ilk yarısı),¹⁶²⁰ **Rüstem Nail Mescidi** (15. yy.ın ilk yarısı)¹⁶²¹ ve **Kalecik Saray Camii** (15. yy)¹⁶²² mihrapları, bunlara benzer ancak daha gelişkin örneklerdir.

SIVA ÜZERİ KABARTMALAR

Bu tip bezemeye sadece **Bafra Ulu Camii**'nde rastlamaktayız. Yaş sıvanın hafifçe kazınması suretiyle kabartılan kompozisyonlar, caminin kible duvarı başta olmak üzere, duvarların dış yüzünde küçük bir alanda görülür. Kırmızı ve beyaz astar boyalı kible duvarındakilerde, iki minareli tek kubbeli küçük bir cami tasviri, mızrak ucu ve palmet benzeri basit motiflere yer verilmiştir (Foto.107). Bunların dışında kalan iki küçük yüzeyde (doğu duvarda), zarif bir ibrik ve altı kollu yıldızlı şematik bir rozet dikkat çeker (Foto.108). Oldukça yüzeysel işlenen kompozisyonda boyama görülmez. Oldukça basit bir teknikle işlenen kompozisyonlar Türk sanatındaki klasik malakâri işlerini hatırlatırsa da, teknik olarak farklıdırlar. Bunları, taşra imkânları dahilinde değerlendirmek mümkündür.

MADENİ

Vezirköprü Fazıl Ahmed Paşa Medresesi ve **Kale Camii**'nin kapı, pencere ve dolap nişleri kanatlarında, bazı minberlerin kapı kanatları üzerinde, dekoratif metal plaka ve çivi pulları göze çarpar (Foto.124,127).

¹⁶¹⁷ R. ARIK, a.g.e., s. 58.

¹⁶¹⁸ R. ARIK, a.g.e., s. 89.

¹⁶¹⁹ **Bafra Ulu Camii**'nin son restorasyonda yenilenen mihrabının orijinaliği şüphelidir.

¹⁶²⁰ B. ESKİCİ, **Ankara Mihrapları**, Ankara, 2001, s. 37.

¹⁶²¹ B. ESKİCİ, a.g.e., s. 91.

¹⁶²² B. ESKİCİ, a.g.e., s. 108.

MİMAR VE YAPI SANATKÂRLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki bir belgeye göre **Samsun Ulu Camii**'nin inşasında mimar olarak inşaatın ilerleyen aşamalarında sırasıyla "Emin Usta" "Aristodol Kalfa" ve Nikola Kalfa" adları geçmektedir. Emin usta belgelere göre Samsun'ludur. Ancak inşaatın kaba kesimleri ile ilgilendiği ince işçilik ve işin büyüklüğüne göre tecrübesinin yetersiz oluşu sebebiyle diğer iki mimar başkentten getirilmiştir.¹⁶²³ **Samsun Hançerli Camii**'nin inşa kitabesinde "Bafra şöhreti Şehbazzâde" şeklinde ismi geçen mimar, Samsun yöresindedir.

Çarşamba - Porsuk Köyü Camii'nin ahşap kapı kitabesinde "amele usta Mustafa", **Terme Pazar Camii Türbesi**'nde ahşap üzerine yazılan teccid kitabesinde "amele usta Muhammed bin Memiş Arhaveli", **Asarcık – Akyazı Gököl Camii**'nde ahşap giriş üstüne yazılan tamir kitabesinde "Hasan Usta", **Terme – Yeni Camii Köyü Cuma Camii**'nde minber üzerine çini mürekkebiyle yazılan "Ta'miri Usta Oflu Ahmed Bin İbrahim", **Vezirköprü Yukarı Nalbantlı Camii**'nde dış cephedeki kitabede "Amele Mustafa" ifadeleriyle imzaları bulunan şahısların, yapı ustası (mimar) oldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan ikincisi ve dördüncüsü Doğu Karadenizlidir. İlkinde memleket ismi geçmiyorsa da, caminin Doğu Karadeniz Bölgesindeki camilere çok yakın duran ahşap süslemeciliği ve mimarisi, bu ustanın da Doğu Karadenizli olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bilinen mimar ve yapı ustaları, yukarıda saydıklarımızdan ibaret olup, haklarında başka bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

Havza - Cevizlik Köyü Camii'nin minberi üzerindeki kitabede "amele Ali" şeklinde geçen sanatkârın, minber ustası olabileceğini düşünmekteyiz. **Havza - Sivrikese** ve **Mısmılağaç Köyü** minberinde kitabe bulunmamakla birlikte, gerek yörede üç minberin aynı usta tarafından yapıldığı şeklindeki rivayet, gerekse de minberlerin birbirlerine son derece benzemeleri, diğer minberlerin ustasının da aynı şahıs olabileceğini akla getirmektedir. Kitabede "Ali" ismi geçmesine rağmen, yöredeki rivayetlerde, minberlerin ustası olarak "Yergani" ve "Todor" adlı iki ayrı Rum ustanın adı geçmektedir.¹⁶²⁴ **Kavak – Bekdemir Köyü Camii**'nde "Nakkaş Said" şeklinde imzası bulunan şahsın, kalemişi nakışların ustası olduğu anlaşılmaktadır. **Çarşamba Gökçeli Camii**'nin tavan tahtalarında, kırmızı aşı veya kökboyasıyla kabaca yazılan ve "El Usta (Dali ?)" şeklinde okunabilecek ifade geçen şahıs, kalemişi nakışların ustası olabilir.

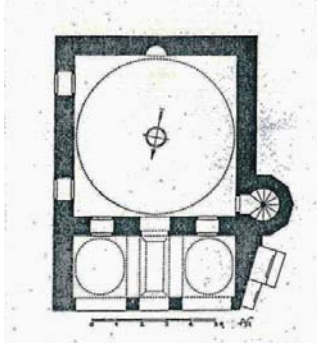
Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belge özetinden, **Samsun Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi**'nin kitabe metninin "Turuk-u Meabir Müdürü Fikri Efendi" tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin kitabesinde bu yönde bir kayıt bulunmaz. **Bafra Ali Bey Çeşmesi**, inşa kitabesinde "Naili", **Bafra Nur-i İbrahim Camii** inşa kitabesinde "Sa'id", Havza'daki isimsiz çeşmede "Muharrir Hilmi" (1901-02 tarihli), **Havza - Mısmılağaç Köyü Camii** inşa kitabesinde "Harrare Hilmi" (1908 tarihli),¹⁶²⁵ **Samsun Yalı Camii** inşa kitabesinde "Zikri", **Lâdik Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi**'nin inşa kitabelerinde "Zihni" şeklinde adları geçen şahısların, kitabelerin metin yazarları (şairler) oldukları anlaşılmaktadır.

¹⁶²³ A. KÖKSAL, ag.m., s. 695.

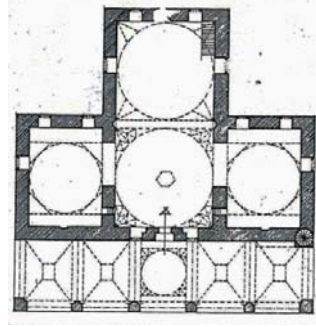
¹⁶²⁴ Yöredeki birbirinden farklı rivayetlere göre; minberlerin ustası olarak "Yergani", **Sivrikese Camii**'nin mimarı olarak, Rum asıllı "Todor ve Balıus"un adı geçmekteyse de, konu bu haliyle izaha muhtaçtır.

¹⁶²⁵ Havza'daki isimsiz çeşmede ve bu kitabede, adı geçen şahıs, aynı olmalıdır.

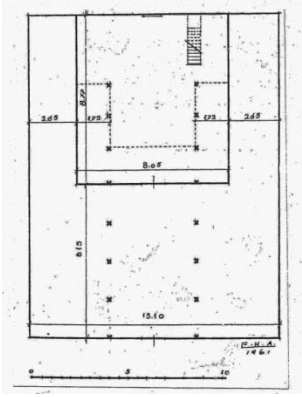
KARŞILAŞTIRMA ÇİZİM VE FOTOĞRAFLARI

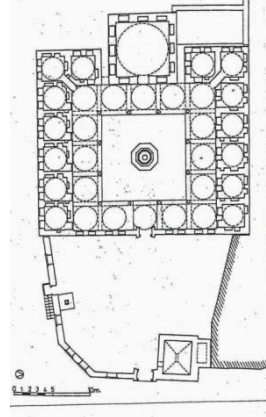
151. Amasya - Pir Mehmet Çelebi Camii plânı
(Türkiye Vakıf Abideleri ve Eski Eserler C. 1'den).

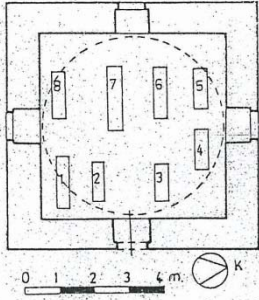
152. Edirne - Muradiye Camii plânı (O. ASLANAPA'dan).

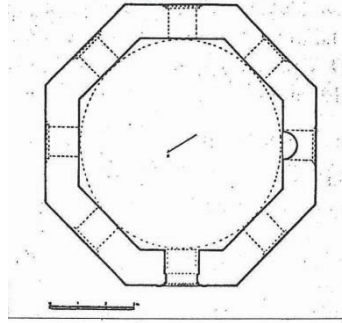
153. İzmit - Kandıra Büyük kaynarca Köyü Şeyh Muslihuddin Camii
plânı (E. H. AYVERDİ'den).

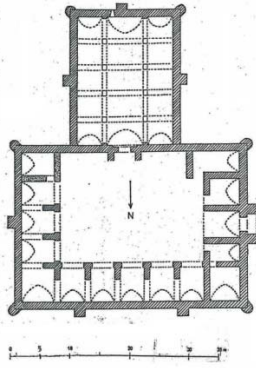
154. İstanbul / Fatih - Bayram Paşa Medresesi plânı (Z. NAYIR'dan).

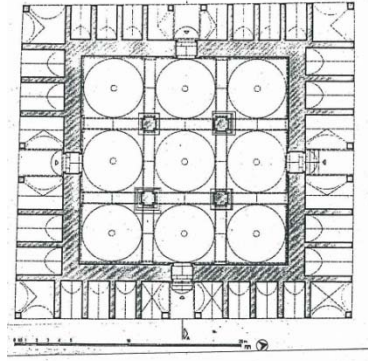
155. Kastamonu - Sultan Hatun Türbesi plânı (M. ÖZKARCI'dan).

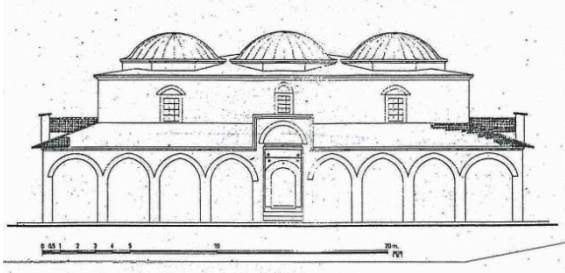
156. Niksar - Kulak Kümbeti plânı (H. ÖNKAL'dan).

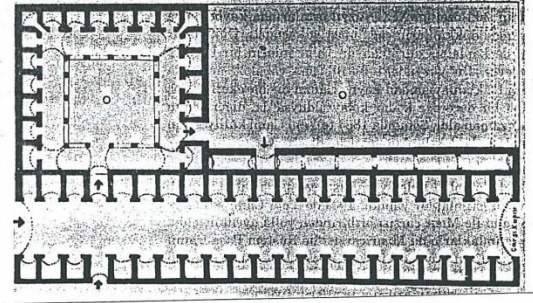
157. Boyabat - Durak Han plânı (K. ERDMANN'dan).

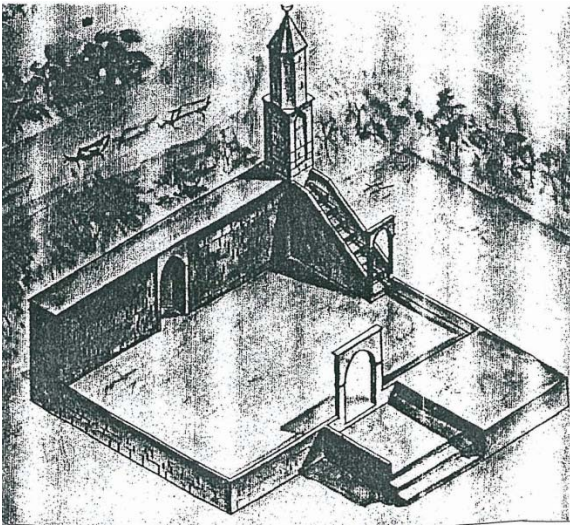
158. Merzifon Bedesteni plânı (M. TUNÇEL'den).

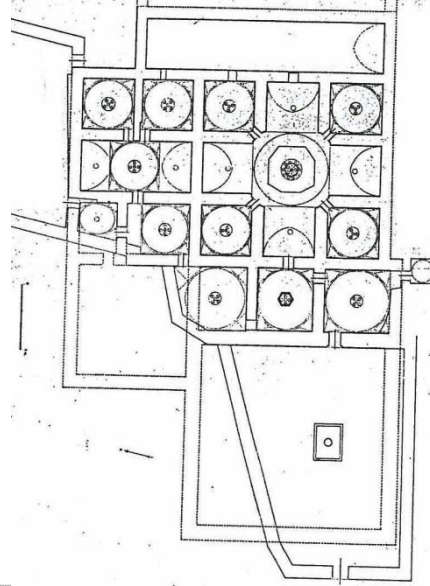
159. Merzifon Bedesteni kuzey cephe görüntüsü (M. TUNÇEL'den).

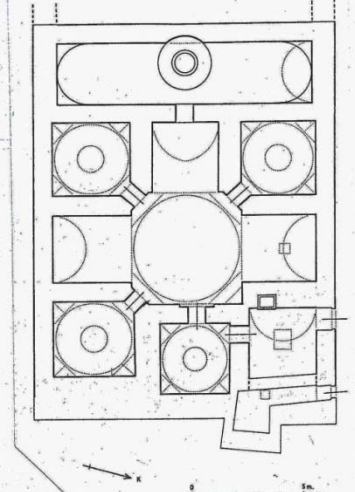
160. Bergama - Çukur Han Arastası (M. CEZAR'dan).

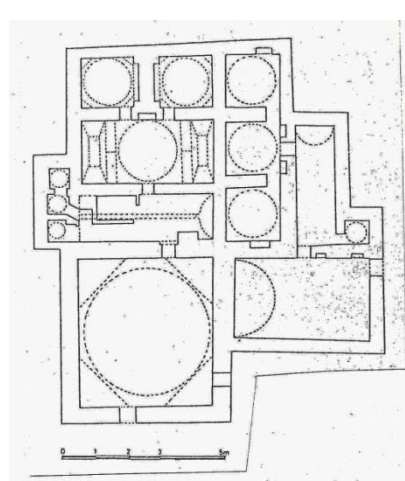
161. Kosova / Prizren - Fatih Sultan Mehmed Namazgahı (Kırık Camii) Restitüsyonu (H. ACUN - M. İBRAHİMĞİL'den).

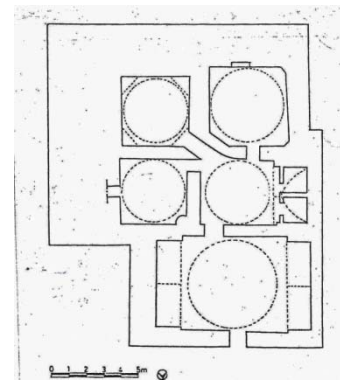
162. Tokat - Pervane Hamamı plânı (Y. ÖNGE'den).

163. Kastamonu - Frenkşah Hamamı plânı (Y. ÖNGE'den).

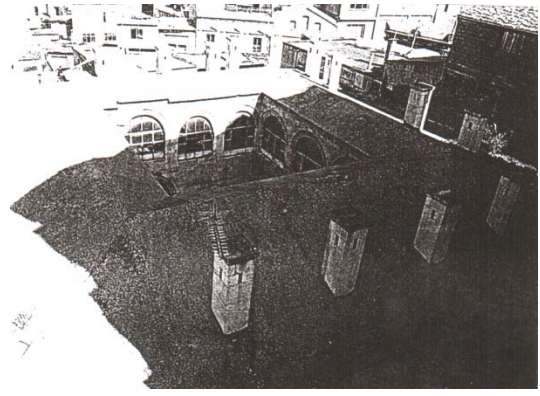
164. Amasya - Gümüşhacıköy Köprülü Mehmed Paşa (Büyük) Hamamı plânı (F. BAYRAM'dan).

165. Amasya - Gümüş-Tekke (Selçuklu) Hamamı plânı (F. BAYRAM'dan).

543. Amasya - Pir Mehmed Çelebi Camii (Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler C.1'den).

544. Trabzon - Taş Han (A. ALBAYRAK'tan).

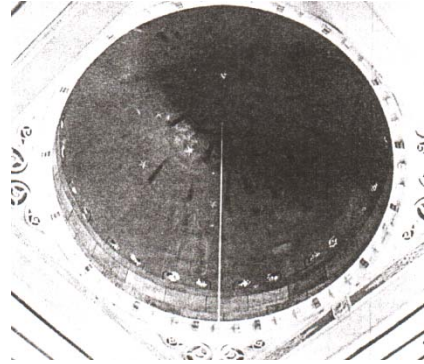
545. Merzifon Bedesteni doğudan genel görünüş (M. TUNÇEL'den).

546. Tokat - Takyeciler Çeşmesi (E. YAVI'den).

547. Sinop - Şehitler Çeşmesi.

548. Artvin / Oruçlu Köyü Camii tavanı.

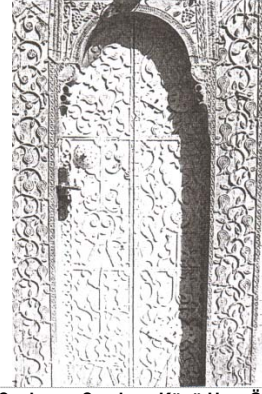
549. Samsun - Salıpazarı Kızılot Köyü Camii tavanı.

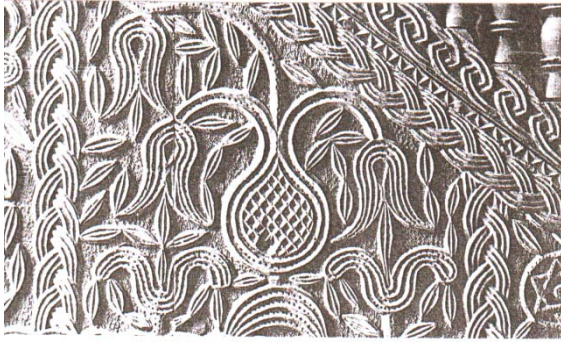
550. Edirne - Eski Cami kuzey kapısı (Ş. ÇAKMAK'tan).

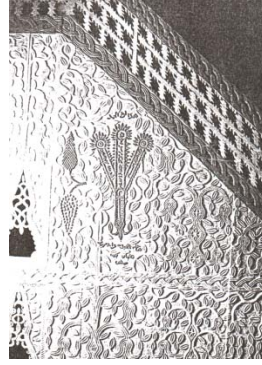
551. Bursa - Muradiye Camii taçkapısı (Ş. ÇAKMAK'tan).

552. Trabzon / Çaykara - Çambaşı Köyü Hacı Ömerli Camii kapı kanatları (M. R. SÜMERKAN-I OKMAN'dan).

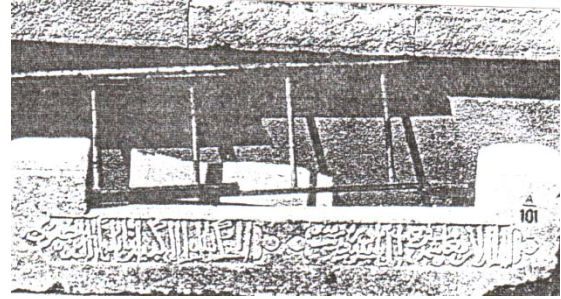
553. Trabzon / Hayrat - Dereyurt Köyü Eski Camii minberi detayı.

554. Trabzon / Araklı - Keçikaya Köyü Merkez Camii minberi.

555. Samsun-Vezirköprü Gölköy Kasabası'nda Taşanoğullarına maledilen mezar taşları (Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun'dan).

556. Kastamonu Müzesi'nde sergilenen Candaroğlu Ömer Ahmed Bey sandukası (M. ÖZKARCI'dan).

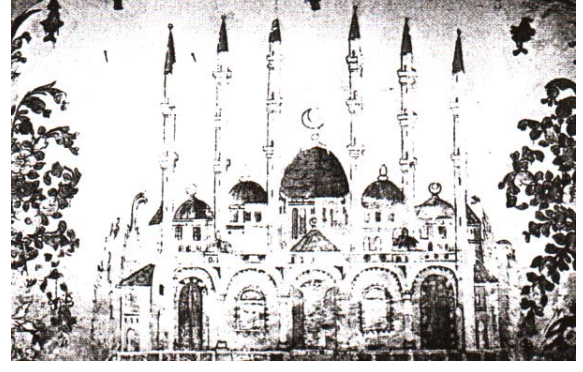
557. Amasya / Suluova - Yolpınar Köyü Seyyid Necmeddin Yahya er-Rifai Türbesi sandukalarından.

558. Trabzon / Sürmene - Gültepe Köyü Kefeli (Perdos) Mahallesi Camii tavanı.

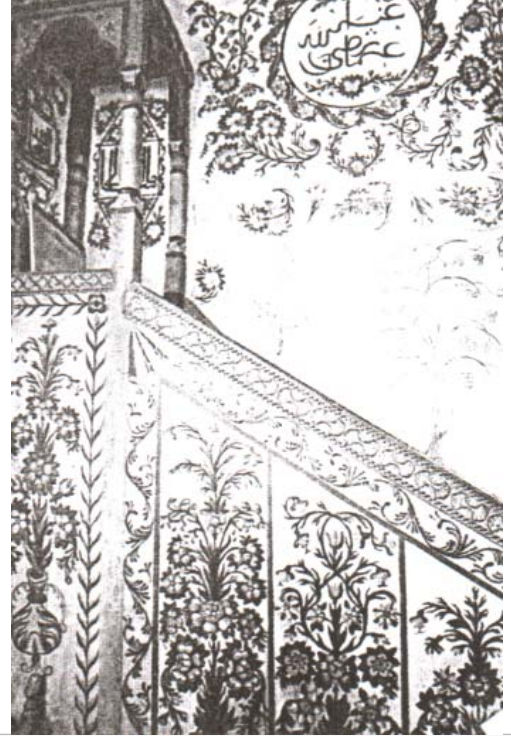
559. Amasya - Gümüşlü Camii'nde kalemişi pano (R. ARIK'tan).

560. Trabzon / Çaykara - Kabataş Köyü Camii'nde kalemişi pano.

561. Konya / Doğanhisar Ulu Camii tavanında kalemişi süslemeden detay.

562. Trabzon / Şalpazarı - Doğançı Köyü Camii minberi.

SAMSUN'DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİ KAMU BİNALARI

Eski Belediye Sarayı (1911-12) grubun en özgün ve zengin örneğidir. Atnalı kemerli kapı ve pencere açıklıkları ve iki renkli taş işçiliği, dönemin oryantalist öğeleri olarak dikkat çeker. Yapının cephelerini taçlandıran den-dan ve alemeler, balkon çıkmasında yer alan sivri kemerler, Osmanlı arması, düğümlü ve kalınca fitiller, kabara tarzında bezeli yuvarlak panolar, geometrik bordürler ve mukarnaslar, Anadolu Selçuklu ve klasik Osmanlı dönemindeki benzerlerine gönderme yapmaktadır. Klasik Türk mimarisinin motif ve çizgileriyle oryantalist öğelerin bir araya getirildiği yapı, Samsun'un en ilgi çeken kamu binasıdır (Foto.485-89).

Ana bünyeden eğik bir hatla içe çekilen çatı katı, çatıyı yırtarak ileri taşırılan ilginç bezemeli dairevi pencereleri ve dikine tesir uyandıran kapı üstü kulesiyle dikkat çeken **Osmanlı Bankası** (1891), grubun diğer bir özgün örneğidir (Foto.473-75). **Ziraat Bankası** (1888 dolayları), sivri kemerli abidevi kapısı, üstleri kavisli bir hat çizen geniş pencere açıklıkları, cepheyi sınırlayan den-danlarıyla, karakteristik örneklerden biridir (Foto.471-72). **Eski Yeni Karakol** (19. yy.ın 2. yarısı – 20. yy. başları), **Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane - 19. yy.ın 2. yarısı – 20. yy. başları)**, **Eski Saray Oteli** (19. yy.ın 2. yarısı – 20. yy. başları), **Eski Fransa Konsoloslugu** (19. yy.ın 3. çeyreği), grubun geri kalan örneklerine nispetle daha hareketli ve karakteristik unsurlar barındıran yapılardır (Foto.506,497-500,501-04,492-94).

Geç devir Kamu yapılarının genelinde; yüzeylerden hafifçe ileri taşırılan plasterler, profilli korniş ve kat silmeleri, rustik kesme taş dizileri, duvar köşelerini yumuşatan köşe sütünceleri, kornişin üzerinde yer alan çatı korkulukları, üçgen alınlıklar, önlerine dekoratif demir korkuluklar çekilen kapı-pencereler, benzeri demir korkuluklarla sınırlanan balkon çıkmaları, profilli pencere ve kapı çevrelikleri, grubu oluşturan yapıların cephelerinde görülen karakteristik ve dekoratif unsurlardır. Yapıların cephelerinde görülen ve özellikle kapı ve pencere çevrelikleri, korniş ve balkon çıkmaları etrafında yoğunlaşan taş bezeme, sınırlı bir yoğunlukta tutulmuştur. Dönemin neo-klasik üslubunu yansıtan kompozisyonlarda, stilize kenger yapraklarının öne çıktığı iri bitkisel dekorlar, dekoratif kartuşlar, “C” kıvrımları, madalyonlar, profilli silmeler, volüt ve askı çelenkler, perde motifli kuşaklar, meandır ve inci dizisini hatırlatan şeritler, kupa, gırlant, ve şematik rozetler görülmektedir.

Eski Fransa Konsoloslugu'nun cephesinde, kat silmesinin altındaki taş yüzeyde, yan yana tekrarlanan bir perde motifinin aynısı, çıkmanın bulunduğu orta kesimdeki ahşap kuşakta da uygulanmıştır (Foto.493-94). Yüzeyle oyulan dekor, kamu binalarında görebildiğimiz/kalan tek ahşap bezeme unsurudur. Bu gruptaki yapıların bir kısmının kapı kanatlarında, balkon korkulukları ve pencere açıklıklarında, stilize bitkisel dekorlarla beliren madeni (demir) bezeme görülür. Yapıldığı devrin cephe anlayışını sergileyen **Mater Dolorosa Katolik Kilisesi** (1846) içinde bulunan freskler, bu tipin şehirdeki tek temsilcisidir.

SAMSUN'DA KONUT MİMARİSİ¹⁶²⁶

Yoğunluk sırasıyla Selahiye, Kadıköy, Hançerli, Kale, Sait Bey, Ulugazi, Pazar ve Hürriyet Mahallelerinde 100-150 kadarı ayakta olan Samsun konutları, iki ayrı grupta değerlendirilebilir. Bunlardan ilki dar ve orta gelirli ailelerin yaşadığı evler (Foto.563-70), diğeri varlıklı ailelere ait konak diyebileceğimiz tarzda, büyük ve süslü konutlardır (Foto.571-584). İkinci gruptaki yapıların büyük çoğunluğu, 19. yüzyılın 2. yarısından itibaren görülen ticari gelişmenin şehre çektiği, Rum ve Ermeni azınlıklar veya Avrupalı tüccarlara ait olmalıdır.

İnşa malzemesi ve tekniği bakımından iki ayrı duvar söz konusudur. Kâgir ve bağdâdî duvar. Çoğunlukla sıvayla, nadiren tahtalarla kaplı bağdâdî duvar, ahşap karkas ve bağdâdî (hımış) dolgudan oluşur (Foto.563-70,575-78,585-92). Çoğunluk tuğla, bazen taşın kullanıldığı sıvalı kâgir duvar, kireç harcıyla yığma şeklinde uygulanmıştır (Foto.567,571-74,579-81). Teknikler çoğu kez aynı yapıda, bir arada kullanılmıştır (Foto.581). Çoğunluk yapıda, bodrum ve zemin kat kâgir, üst kat bağdâdîdir (Foto.564,70). Birçok yapının dış duvarları kâgir, iç bölmeleri bağdâdîdir. Düzgün kesme taş kaplamalı duvar yüzeyleri veya kesme taş kaplamalı kapı ve pencere çevrelıklarına, konaklarda rastlanmaktadır (Foto.571,573-74,582). İki grup arasında malzeme, boyut, cephe düzeni, bezeme, bahçe ve iç müstemilât alanında bazı farklar belirir. Tamamen ahşaptan yapılan bir örnek olmamasına karşın, bölgede, bu tipte cami, seren gibi yapılar bulunduğu bakarak, kısa ömürlü olabilecek bu tip evlerin vaktiyle¹⁶²⁷ bolca yapılmış olabileceği düşünülebilir. Nitekim bazı eski fotoğraf ve

¹⁶²⁶ Bu başlık altında Samsun il merkezindeki konutlar, genel özellikleri itibarıyla ele alınmıştır. Benzer şekilde genel bir bakışın yapıldığı Vezirköprü ve Çarşamba konutları için aşağıdaki yayınlara bakılabilir. M. S. BAYRAKTAR, “Vezirköprü’de Tarihi Yapı Mirasımız”, s.360-62 ; M. S. BAYRAKTAR, “Çarşamba’da Tarihi Yapı Mirasımız”, s. 298-302.

¹⁶²⁷ Şehrin henüz gelişmeye başlamadığı, 19. yy. ortalarında önceki dönemde.

gravürler bu izlenimi vermektedir. Şehrin geçirdiği yangınların bu tip evler üzerindeki yıkıcı tesiri, çok yüksek olmuştur.

İnşa tekniği malzeme ve mekân düzeni bakımından Anadolu evinin geleneksel yapısı içinde kalan birinci gruptaki evler, genelde küçük bahçe/avlu içerisinde bulunurlar. Genellikle iki, nadiren üç veya tek katlıdır (Foto.563-70). Bazılarında dış duvarlar tuğla, iç bölmeler bağdâdîdir (Foto.581,588). Kapı ve pencere çevrelikleri, köşe dikmeleri haricinde kalan kesimler, sıvayla kaplıdır. Sıvanın döküldüğü bazı örneklerde, bağdâdî duvarı oluşturan çıtaların, çapraz veya balık sırtı şeklinde çakıldığı da görülmektedir (Foto.578,586-587,590). Kimi az sayıdaki örnekte, genellikle arka veya yan cephenin sıvanmayıp, bağdâdî duvarın, dıştan tahtalarla kaplandığı dikkat çeker (Foto.563-66,570). Bağdâdî dolguda büyük ölçüde tuğla olmak üzere, taş da görülür.

Oturduğu parselin köşeleri dik açılı olmayan birçok evin ikinci katında, düzgün ve geniş mekanlar elde edebilmek için, bolca çıkmalar kullanılmıştır (Foto.568). Bu da sokak dokusuna etkileyici perspektifler katmıştır. Bağdâdî konsollar veya demir eliböğründelerle (nadiren) desteklenen çıkmalar bir - iki, hatta üç cephede olabilmektedir (Foto.575-77,591-92).

Plânlar genellikle her iki katta da aynıdır. Orta ve iç sofalı tip yaygındır. Diğer odalar, bu sofaya açılır. İç müstemilatta seki, sedir, raf, küçük dolaplar ve nişler, yüklük gibi geleneksel unsurlar görülür. Tavan ve döşeme ahşaptır. Bezemeli dolap kapakları, tavan veya tavan göbeklerine rastlanmaz.

Girişler, üstü çoğunlukla çıkma olarak değerlendirilen bir revak içerisinde (Foto.571,574,581,583,584). Kapı açıklıkları çoğu kez pencerelerde olduğu gibidir. Bazı evlerde ikinci katta, bahçeden çıkılan merdivenlerle ulaşılan yan kapılara yer verilmiştir. Giriş cephesinde revakın görülmediği örnekler de bulunur (Foto.585). Çıkmalar, bazen üçgen alınlıkla son bulur (Foto.563,577). Revakın ön cephenin tamamına yakın bir kesimini kapladığı örnekler nadirdir (Foto.583). Bazı örneklerde ikinci katta, küçük balkonlar görülür (Foto.571-75,579-80). Çatı saçağı bu hizada taşınarak balkon yağmurdan korunur. İkinci grupta da olduğu gibi nadiren çatı katında oda şeklinde cihannüma diyebileceğimiz, yalın kuruluşlarla karşılaşılır (Foto.593). Ancak bunlar konaklardaki klasik ifadeden uzak unsurlardır. Örtü, kiremitle kaplı kırma çatıdır. Duvarlardan taşınan saçakların altı, tahtayla kaplıdır. Çatı eğimleri diğer grup için de geçerli olduğu üzere yüzeyseldir.

Bol sayıda ve hemen tamamı dikdörtgen açıklıklı pencereler, genellikle her iki katta da altlı üstlü simetrik uygulanmıştır. Bodrum ve zemin kat pencereleri (bazen ikinci kat pencereleri de), demir şebekelerle korumaya alınmıştır (Foto.563). Avlu kapılarında nadiren kesme taş babalara yer verilir. Çoğunluk avlu kapıları, duvar arasındaki açıklığı kapatan yalın ahşap kanatlardan ibarettir (Foto.594). Çok azında, sözünü ettiğimiz babalar ve dekoratif demir kanatlar görülür (Foto.595). Bunlar ikinci gruptaki evlerin ayrılmaz parçasıdır.

İçte olduğu gibi dış cephede de çok nadir ahşap bezeme unsurları göze çarpar. Basit oymalalı ve profilli sütunlar ve oymalı bir saçak kornişine rastlayabildik (Foto.568,596¹⁶²⁸) Çoğunlukla avlu kapıları ile evin giriş kapısı çevresinde, bazen pencere çevrelıklarinde olmak üzere, nadiren düzgün kesme taş kullanılmıştır. Taş bezeme de aynı şekilde nadirdir. Hançerli Mahallesi'nde Ebu Suud Efendi Caddesi üstündeki bir evde, avlu kapısının iki yanında, stilize kenger yapraklarıyla bezeli sütunceler, bu grup konutlarda görülen taş bezeme örneklerindedir (Foto.595). Kitabe, tarih veya "maşallah" gibi ibarelerin yazıldığı panolara rastlanılmaz. Hançerli Mahallesi'nde yoğun olmak üzere, Kale, Pazar, Sait Bey Mahallelerindeki bir takım evlerin zemin katında, orijinal olduğunu sandığımız dükkân depo gibi ticari makânlara yer verilmiştir (Foto.597). Bu yapılar, yoğun ticari muhitlerde bulunmaktadır.

Konak diyebileceğimiz türden yapıların büyük bir kısmını "azınlık" ve Levanten evleri" olarak tanımlamak mümkündür.¹⁶²⁹ Büyük boyut, gösteriş, cephenin belli yerlerindeki kesme taş işçilikle öne çıkan yapılara, hemen her mahallede rastlanmakla birlikte yoğunluk Kale, Selahiye, Kadıköy Mahallelerindedir (Foto.570-84). Zaman zaman üslup belirleyen bezeme ve cephe tasarımlarıyla ilgi çeken konakların büyük bir kısmı bodrum üzeri iki, bazıları üç katlıdır (Foto.571-72-574). Bazılarının yanı başında Vezirköprü ve Bafra'da da olduğu gibi,¹⁶³⁰ konağa mahsus hamamlar bulunmaktaydı. Bir örneğini Mustafa Bey Konağı oluşturan hamamlı konakların, şehirde, Türklere has olması da muhtemeldir.¹⁶³¹

Diğerlerinden büyük ve gösterişli olan bu yapılar, daha geniş ve teferruatlı bir avlu/bahçeye sahiptir. Bahçede havuzlar görülebilmektedir. Kat silmeleri ve kornişlerle belirlenen cepheler, düzgün ve büyük ölçüde simetriktir (Foto.571-74). Kapı ve pencere çevrelıklarinde, kat silmelerinde, kornişlerde, merdiven ve balkon

¹⁶²⁸ Ulugazi Mahallesi, Bora Sokak'ta bulunan metruk ev, 2007 yılı içerisinde yıkılmıştır.

¹⁶²⁹ N. AKIN, "Ev" mad., "Tarihi Gelişimi" başlığı, T.D.V.İ.A., C. 11, İstanbul, 1995, s. 511; "Samsun" maddesi, **Yurt Ansiklopedisi**, s. 6639.

¹⁶³⁰ Örnekler için bkz. M. S. BAYRAKTAR, **a.g.t.**, s. 245-47, 256.

¹⁶³¹ Konak hamamları konusunda bkz. Y. ÖNGE, **Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, s. 11; S. EYİCE, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari Bölümü", s. 419; C. E. ARSEVEN, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 1 ; A. S. ÜLGİN, "Hamam" maddesi, s. 175; B. ERAT, **a.g.m.**, s. 392-99.

korkuluklarında, avlu kapılarının iki yanında duvar köşelerinde, çıkmalara destek veren konsollarda ve revak sütunlarında, muntazam kesme taş işçilik dikkat çeker (Foto.598-601). Bazı yapıların balkon çıkmaları, duvar köşeleri, merdivenle ana binanın birleştiği kesimler gibi, yük taşıyan kimi kesimlerinde, yüzeyin aşınmasıyla açıkta kaldıkları için görebildiğimiz demir kuşaklar, kenetler ve fabrika çıkışlı demir kirişler dikkat çekicidir (Foto.602). Bunlar, Hançerli Mahallesi'nde yoğun olarak karşımıza çıkan bir grup geç dönem ticari yapıdakilerin yakın benzerleridir.

Kimi zaman iki katlı olan ve kâgir sütunlarla desteklenen revaklar, yüksekçe tutulan bodrum, iki kollu ve korkuluklu merdivenler, bu grubun tipik özellikleridir (Foto.583,598-99). Birkaç örnekte, çatı üstüne yerleştirilen, sekizgen ve dörtgen plânlı ahşap cihannümaralar görülür (Foto.574,579). Bunlar, dışa pencerelerle açılan oda şeklindedir. Merdiven sahanlıkları, balkon ve revaklar daha geniş ve etraflıca düşünülmüştür. Bazılarında avlunun birden fazla cephesinde, sayısı 3-4'ü bulan kapılar açılmıştır. Yapıya açılan kapılar, ahşap kanatlı iken, avlu kapıları stilize bitkisel dekorla bezeli ve demirdendir (Foto.575-76,584-600). Pencere şekillerinde, alışıldık tiplerden farklı açıklıklar görülebilmektedir. Bazı pencere ve kapı açıklıkları, ölçü itibarıyla alışıldığın biraz üzerinde tutularak ferah bir atmosfer hedeflenmiştir (Foto.574). Birçok yapıda revak içerisine alınan girişler, arkalı önlü açılmıştır. Önceki grupta olduğu gibi bahçeden merdivenle ikinci kata çıkan yan kapılar görülebilmektedir.

Marsilya kiremiti kaplı kırma çatılar, çoğunluğunda dört, bazılarında iki omuzludur (beşik çatı). Geniş saçaklı olanları yanı sıra bazılarında, dönemin birçok kamu binasında olduğu gibi, korniş üstünde alçak kâgir bir korkuluk çekilmiş, çatı saçağına yer verilmemiştir (Foto.571). Birinci grupta olduğu gibi bu gruptaki az sayıda yapının cepheleri, tahtalarla kaplanmıştır (Foto.575-76). Diğer grupta olduğu gibi kitabenin görülmediği konakların az bir kısmında, içi boş kitabelikler dikkat çekmektedir. Ondokuzmayıs Mahallesi'nde Hürriyet ve Himayeietfal Sokaklarının birleştiği köşedeki yapının demir kanatlı bahçe kapılarından birinin taç kısmında, demir kaynakla tutturulan parçalarla "1905" yazılıdır. Benzer şekilde kaydedilen bir tarih (1908), Ulugazi Mahallesi'nde sokaktaki başka bir konutun bahçe kapısında¹⁶³² görülür (Foto.603).

¹⁶³² Yapı yakın geçmişte Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖBDER) binası olarak kullanılmıştır.

563. Ondokuzmayıs Mahallesi'nde eski bir ev.

564. Kadıköy Mahallesi'nde eski bir ev.

565. Hançerli Mahallesi'nde eski bir ev.

566. Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.

568. Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.

567. Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev (2010 yılı civarında yıkılmıştır).

569. Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.

570. Saitbey Mahallesi'nde eski bir ev.

571. Kale Mahallesi'nde eski bir ev (Kültür ve Turizm Müdürlüğü - Eski Öğretmen Evi).

572. Karadeniz Mahallesi'nde Şahinzâdeler Konağı (Samsun Büyükşehir Belediyesi Konservatuarı, Kültür ve Sanat Müdürlüğü).

573. Hürriyet Mahallesi'nde Elmas Hanım Konağı.

574. Ulugazi Mahallesi'nde eski bir ev.

575. Zafer Mahallesi'nde eski Demir Yolu Lojmanları (Kent Müzesine dönüştürülmeden önce – 2007 yılı).

576. Zafer Mahallesi'nde eski Demir Yolu Lojmanları (Kent Müzesine dönüştürülmeden önce – 2007 yılı).

577. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

578. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

579. Ondokuzmayıs Mahallesi'nde eski bir ev.

580. Kadıköy Mahallesi'nde eski bir ev.

581. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

582. Kale Mahallesi'nde eski bir ev.

583. Kale Mahallesi'nde eski bir ev.

584. Kadıköy Mahallesi'nde eski bir ev.

585. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

586. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

587. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

588. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

589. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

590. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

591. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

592. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

593. Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.

594. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

595. Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.

596. Ulugazi Mahallesi'nde eski bir evden detay (2007 yılında yıkılmıştır).

597. Haçerli Mahallesi'nde alt katı dükkân olarak tasarlanmış eski bir ev.

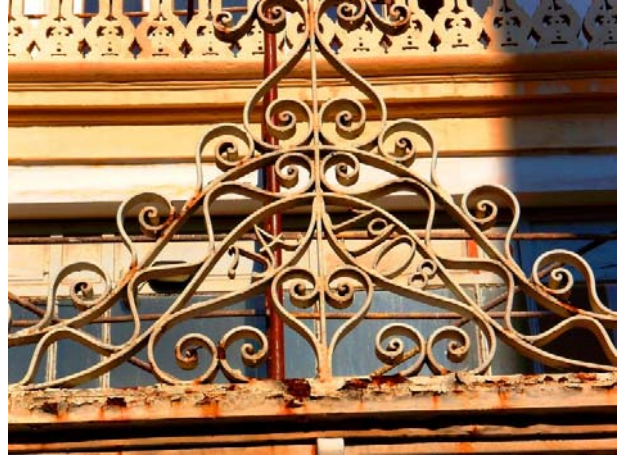
598. Kale Mahallesi'nde eski bir ev (Kültür ve Turizm Müdürlüğü - Eski Öğretmen Evi), ön cephe girişi.

599. Kale Mahallesi'nde eski bir ev (Kültür ve Turizm Müdürlüğü - Eski Öğretmen Evi), ön cephe girişi.

600. Ulugazi Mahallesi'nde eski bir ev, ön cephe girişi.

603. Ondokuzmayıs Mahallesi'nde bulunan 1908 tarihli evin kapı detayı.

601. Ulugazi Mahallesi'nde eski bir ev, ön cephede balkon çıkması.

602. Ondokuzmayıs Mahallesi'nde bulunan 1908 tarihli evin balkon çıkması.

SAMSUN'DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR GRUP TİCARİ YAPI¹⁶³³

Büyük bir kısmı Hançerli olmak üzere, Kale, Sait Bey ve Ondokuzmayıs Mahallelerinde bulunan bir takım ticari yapı, malzeme, inşa tekniği, cephe düzeni ve mimari ifadeleriyle, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarına işaret etmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 1280 / M. 1863 tarihli bir belgeden¹⁶³⁴ “*Samsun Kasabasının her tarafının*” genişletilip (“*tevsi*”) tesviye edileceği, mevcut yapıların tamir edilip, ayrıca “*100 kadar hane, 200 kadar dükkân*” ve “*te'addüt han, mağaza ve bir takım binalar*” yaptırılacağı, “*Bağdat Kapısı*” denilen mevki'de “*yeniden bir çarşı inşa olunacağı*” anlaşılmaktadır. Tarihçe kısmında da değindiğimiz gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra tütün ekiminin yaygınlaşması, Karadeniz'de buharlı gemi işletmesinin başlaması ve Kafkasya, Trabzon ve Ege'den, pek çok insanın göç ederek şehre yerleşmesi üzerine Samsun, birçok Avrupalı (Levanten) ve yerli azınlık yatırımcıyı kendisine çekmiş, başta tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli ham madde ihracı gerçekleşmiştir. Dönemin en önemli ticaret yollarından biri olan ve Samsun'dan başlayarak Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a uzanan yolun, Karadeniz ağzındaki limanını, Samsun oluşturmaktaydı. Büyük bir kısmı limanın yanı başındaki Hançerli Mahallesi'nde yer alan çeşitli ticari yapı, yukarıdaki gelişmelerin eseri olarak yapılmıştı.

Hançerli Mahallesi'nin büyük bir kısmını işgal eden bu yapılar, halen mağaza, depo, atölye, toptancı dükkânı olarak kullanılmaktadır. Yukarıdaki belge, yapıların karakterini “*dükkân, han, mağaza, hane*” şeklinde belirlemede, “*Bağdat Kapısı*” denilen mevkide, yeni bir çarşı inşa edileceğine işaret etmektedir. Bu kesimin, şimdiki Bağdat Caddesi'nin denize yakın kesiminde; Gaziler ve Saathane Meydanları ile Süleyman Paşa Arastası arasında kalan alanın içerisinde olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim burası halen, yoğun ticari bir muhit olma özelliğini sürdürmektedir. Belirtilen dönemden kalan ticari yapıların bir kısmı bu bölgededir.

Başlıca konu olan yapıların büyük bir kısmı Hançerli Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hançerli Mahallesi'ndeki yapılar, İskele ve Necip Bey Caddeleri üzerinde yoğunlaşmakta, Fatih Sultan Mehmed Caddesi'nin denize bakan koluna kadar çıkmakta, Abdullah Paşa Camii'nin kuzeyindeki kesimde (mahallenin kuzey ucu) bir hayli seyrekleşerek son bulmaktadır (Foto.604-25). Kale Mahallesi'nde, Kâzım Paşa ve Bağdat Caddesi'nin uzantısı olan Kasaplar Caddesi'nde birkaç yapı, halkın “*Mecidiye*” şeklinde andığı Gazi Caddesi ile bunun denize bakan tarafındaki ara sokaklarda on kadar yapı bulunmaktadır (Foto.626-33). Sait Bey Mahallesi'nde, Bağdat Caddesi üzerinde, Ondokuzmayıs Mahallesi'nde Cumhuriyet Caddesi üzerinde ise birkaç yapı seçilebilmektedir (Foto.634).

Her iki katın da ticari fonksiyona ayrıldığı yapılar yanı sıra, alt katı ticari, üst katı konut veya otel olarak tasarlandığı izlenimi veren yapılar da dikkat çekmektedir. Hançerli Mahallesi'nde, Necip Bey Caddesi ile Mektep Sokağı'nın birleştiği köşede yer alan bir yapı, bunun güzel bir örneğidir (Foto.597).

Değişen yoğunlukta müdahalelerle orijinallikleri zedelenen yapıların büyük bir kısmı, zemin ve üstü olmak üzere iki katlıdır. Ancak üç katlı örnekler de bulunmaktadır. Dörtgen plânlı ve birbirine bitişik nizamda sokak boyunca sıralanan yapılarda, konutlarda görmeye alıştığımız bodrum kat ve oda şeklinde üst kat çıkmalara bir iki örnek dışında rastlanılmaz (Foto.604,614,620-23). Çıkmalara, çoğu kez küçük tutulan balkon şeklindedir (Foto.606,620,626,630). Marsilya kiremiti kaplı kırma çatıların çoğu dört, bazıları beşik çatı şeklinde, iki omuzludur. Hançerli Mahallesi'nde Mektep Sokağı'nda bulunan bir yapının oldukça dik eğimli beşik çatısı, ilgi çekicidir (Foto.617). Yapının çatı bloğunda yer alan kalkan duvarda pencereler açılmıştır. Dönemin birçok kamu binasında olduğu gibi, bir kısmında çatı seviyesinde, alçak kâgir bir korkuluk çekilmiş, çatı saçağı dışa taşırılmamıştır (Foto.605,608,620,623,626,627,629-32). Kapı açıklıkları büyük çoğunlukla dikdörtgen şeklinde iken, basık kemerli birkaç örnek yanı sıra, sivri kemerli bir örnek de görülür (Foto.620,623).¹⁶³⁵ Birçok yapının zemin katı cephe boyunca açıktır. Bu açıklıkları örten demir kanatlı kepenklerin bir kısmı, halen yerindedir (Foto.612-13,621-22).

İç ve dıştan sıvalı duvarlar, kireç harcıyla yığma tuğladan inşa edilmiştir. Kimi kesimlerde kesme taşa yer verilmiştir. Özellikle alt katta kapı ve pencere çevreliklerinde, yoğunlaşan kesme taş kullanımı, zaman zaman kat silmeleri, korniş ve balkon çıkmalarında da görülür (Foto.606-07,610,615,625,630-31). Duvarlarda -özellikle balkon çıkmalarında fark edileceği üzere- fabrika çıkışlı demir/çelik kirişler ve demir kenetler dikkat çeker (Foto.606,610,624).

¹⁶³³ Vezirköprü ve Çarşamba'daki benzer yapılar için, 1623 numaralı dipnotta geçen yayınlara bakılabilir.

¹⁶³⁴ B.O.A., A.MKT.MHM., d.n. 288, g.n. 56.

¹⁶³⁵ Hançerli Mahallesi'nde, Çifte Hamam Caddesi üzerindeki bir yapının, ara sokağa bakan kapısı sivri kemerlidir.

Kale Mahallesi'nde, Kasaplar Caddesi ile Hacı Hatun Sokağı'nın birleştiği köşede bulunan bir dükkânın (Ege Kasap) alt katında, duvar içine gömülü bir demir/çelik kirişi, yapının duvarlarını berkitmek için yapılan onarım sırasında görebilmiş idik. Yüzeyin kırılmasıyla açığa çıkan kiriş, bu tipteki diğer yapılarda da benzeri demir kirişlerin kullanıldığına işaret etmektedir. Nitekim İskele Caddesi üzerindeki bir başka ticari yapının ön cephesinde zemin kat ile birinci katı ayıran kesimde, aşınan siva altında, benzer bir kiriş tespit edilebilmektedir (Foto.610). Aynı mahallede bulunan bir başka yapının köşesinde, aşınan taş dolgu içerisinde, bir başka demir kiriş görünmektedir (Foto.624). Birçok ticari yapının balkon çıkımlarında zemine bakan alt yüzde, tuğla dizileri ile birlikte bahsedilen demir kirişler açıkça görülebilmektedir (Foto.606). Bu kirişlerin, yapının ana bünyesinde duvar içlerinde kalan diğer demir kirişlerle bağlantıları olmalıdır. Nitekim aynı dönemde (1883) yapılan Eski Tekel Sigara Fabrikası binasının iskeleti çelik olup duvar ve döşemelerde tuğla örgü kullanılmıştır. Kat döşemeleri, hücre boyunca uzatılan çelik kirişler arasına doldurulan tuğla ile örülmüştür. Belirtilen hususlara bakarak bu gruba giren çeşitli ticari yapı ile kimi kamu binalarının iskeletinin çelik olduğunu söyleyebiliriz.

Alt kat kapılarında kimileri dekoratif öğeler içeren demir kanatlar görülür (Foto.612-13,621-22). Pencere açıklıkları demir şebekelidir. Alt kat pencerelerde ayrıca demir kanatlar yer alır (Foto.612-13). Üst kat pencerelerinde hırsızlığa tedbiren demir şebekeler ihmal edilmez (Foto.608,610,614-17). Demirin dekoratif yönüyle öne çıkararak kullanıldığı bir diğer yer, balkon korkulukları ve konsollarıdır (Foto.606,609,626,630). Tavan ve kat döşemelerinde, pencere kasaları ve bazı iç bölmelerde ahşap kullanılmıştır.

Fonksiyonları gereği sınırlı bir bezeme programının dışına çıkmayan yapılarda, dönemin neo-klasik cephe anlayışının izleri görülür (Foto.605,626-32). Kat silmeleri ve kornişlerle belirlenen cephelerde, kapı ve pencere çevrelıklarinde, korniş, kat silmeleri ve konsollarda basit profiller dikkat çeker. Kimi yapıların duvar köşeleri, kesme taş işçilikli yuvarlak köşe sütunceleriyle yumuşatılmıştır (Foto.625). Hançerli Mahallesi'nde bulunan, duvarlarının üstünde köşe ve kenar ortalarında, akroterleri anımsatan dekoratif unsurun görüldüğü 1891 tarihli kitabeyle sahip birkaç yıl önce yıkılan yapı, ilgi çekicidir (Foto.605-07). Aynı şekilde dekoratif cephe tasarımı ve 1893 ve 1910 tarihli iki kitabesiyle dikkat çeken bir başka yapı "Mecidiye" Caddesi'nde bulunmaktadır (Foto.630-31). Caddenin batı kolu üzerinde yer alan yapı vaktiyle epey modern ve gösterişli bir mağaza olmalıydı.

Hançerli Mahallesi'ndeki bazı yapıların ön cephelerinde, içi boş dekoratif kitabeliklere rastlanır (Foto.614). Aynı mahalledeki ve Mecidiye'deki kitabeli üç örnek, yapıların tarihini ve aidiyetlerini belirlemede son derece önemlidir. Hançerli Mahallesi'ndekilerden ilki, İskele Caddesi ile Postahane Sokağı'nın bulunduğu köşede bulunan, yukarıda sözünü ettiğimiz 1891 tarihli yapıdır (Foto.605-07). Caddeye bakan cephesinin ortasında, korniş üstü hizasında duvara yerleştirilen, üstü kavisli kesme taş levhanın ortasında, çelenkle sarılan bir stilize bitki kompozisyonu işlenmiştir. Çelenkteki düğümlerin altında, Lâtin harflerle "1891" yazılıdır (Foto.607). Mecidiye'de bulunan ve yukarıda değindiğimiz iki katlı gösterişli yapının kitabeleri, yapıların bir azınlığa veya Avrupalılara ait olduğunu belgelemektedir (Foto.630-31). Diğer kitabeli yapı, Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin bir üstündeki Necip Bey Caddesi'nin batı yakasında, şehir merkezine biraz daha yakın bir konumdadır. Alt katı dükkân olarak düzenlenen yapının üstü, konut olarak yapıldığı izlenimi vermektedir (Foto.618-19). Caddeye bakan cephenin ortasındaki çıkmada, duvar yüzeyine gömülü kesme taş levha üzerine, celi nesih harflerle kabartılan Osmanlıca iki satırlık kitabe, kısmen tahrip olmuştur (Foto.619). En alttaki tarih kısmı yukarıya nispetle daha fazla aşınmıştır. Kitabe mevcut haliyle okunamasa da, yapının bir Türke ait olduğunu belgelemesi açısından önemlidir.

Kitabelerde geçen tarihler, bu tip ticari yapıların inşa edildiği dönemi belgelemekle kalmayıp kentin tarihçesinde de belirttiğimiz gibi, 19. yüzyılın 2. yarısından sonra, kentte görülen ticari gelişmenin en somut göstergeleri olmaktadır. Yukarıdaki yapıların büyük bir kısmının, şehre yerleşen Levantenler ile bir ölçüde Levantenleşen azınlıklara ait olduğunu söyleyebiliriz. Tanzimatla birlikte çeşitli imtiyazlar kazanan, İstanbul, İzmir gibi imparatorluğun önemli liman şehirlerine yerleşerek geniş çaplı ticaretle uğraşan Levantenlerin Samsun'a yerleşmeleri yukarıda değindiğimiz döneme rastlıyor. Yukarıdaki belgede sözü edilen imar faaliyetleri, büyük ölçüde kente yeni gelen bu sınıfla irtibatlı olmalıdır.¹⁶³⁶

¹⁶³⁶ Levanten denilince Osmanlı döneminde özellikle Tanzimat sonrasında İstanbul'a kalıcı olarak yerleşmiş ve yerli halkın bir parçası haline gelmiş olan Avrupalılar akla gelir. Bu terimin amacı İstanbul'a kalıcı olarak yerleşmiş "Frenkleri" (Avrupalılar), geçici olarak İstanbul'da bulunan "Frenklerden" ayrılmaktır. Levantenler Osmanlı döneminde, Batı Avrupalıların yerli hristiyanlarla kaynaşması sonucunda oluşmuş bir topluluktur. Avrupa'nın bu kesime verdiği isim "Doğulu, Ortadoğulu, Yakındoğulu, Doğu Akdeniz ülkelerinden olan" manasına gelen "Levanten"dir. Levanten sınıfın teşekkülü esasen Tanzimattan önceye, Bizans dönemine kadar iner. Bizans ve Osmanlı döneminde yerli ahalden ayrı olarak doğu Akdeniz ülkelerine yerleşen İtalyan, Katalan ve Fransız gibi Batı Akdenizliler için kullanılmıştır. Ancak 18 ve 19. yüzyılda aynı bölgeye yerleşen Orta ve Kuzey Avrupalıları da kapsayan ve tanımlayan bir terim olmuştur. Türk aydınları tarafından kendilerine "tatlısı frenki" denilmiştir. Avrupa sermayesiyle de ortaklıklar kuran bu yeni sınıf, kısa zamanda zenginleşip büyük bir ekonomik güç kazanmıştır. Levantenler batılı devletler ile Osmanlı arasındaki ticari işlerde büyük bir rol oynamıştır. Levanten hakkında bkz. İ. ORTAYLI, "Levantenler", **D.B.İ.A.**, C. 5, İstanbul, 1994, s. 204-207; "Levanten" mad., **Büyük Larousse** (Milliyet Yay.), C. 14, İstanbul, 1986, s. 7451; M. S. BAYRAKTAR, "Kentün Unutulan Çehresi Levanten Samsun", **Kent Kültürü**, S. 8, Samsun, 2008, s. 22-25; M. S. BAYRAKTAR, "Kentün Levanten Yapıları", **Kent Kültürü**, S. 8, Samsun, 2008, s. 22-25.

604. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan dükkânlar.

605. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan 1891 tarihli dükkân (2014 yılında yıkılmıştır).

606. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan 1891 tarihli dükkânın balkon çıkması (güney cephe).

607. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan 1891 tarihli dükkânın inşa kitabesi.

608. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan dükkânlardan birisi.

609. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkân.

610. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan bir dükkân.

611. Hançerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan bir dükkân.

612. Hançerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.

613. Hançerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.

614. Hançerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.

615. Hançerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.

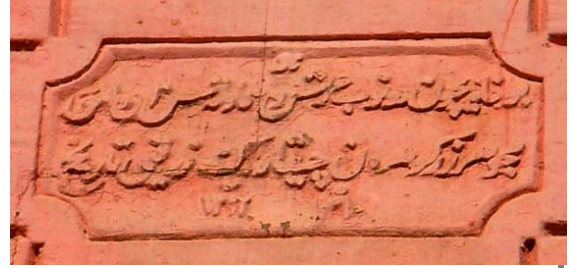
616. Hançerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin doğusundaki ara sokakta yer alan dükkân.

617. Hançerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.

618. Hançerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde Osmanlıca kitabesi bulunan bir dükkân.

619. Hançerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerindeki Osmanlıca kitabeli dükkândan kitabe detayı.

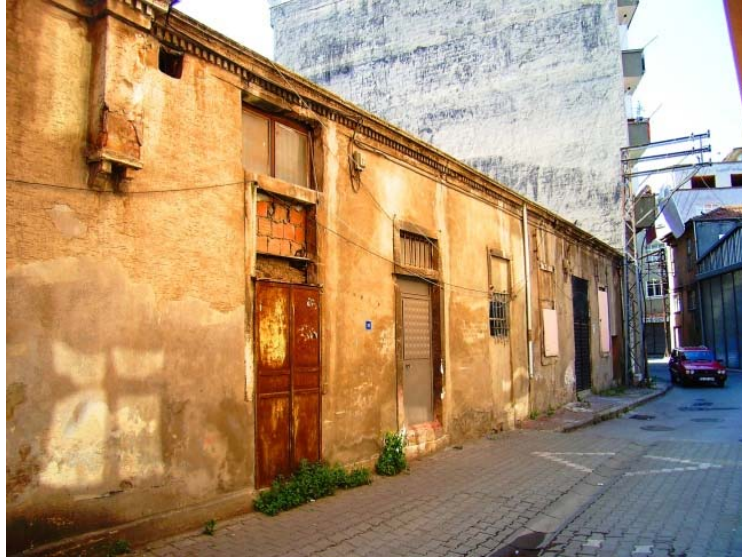
620. Hançerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan bir dükkân.

621. Hançerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkân.

622. Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkan.

623. Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkan (arka cephe).

624. Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı tarafındaki ara sokakta yer alan bir dükkan.

625. Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkan.

626. Kale Mahallesi'nde Kazım Paşa Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.

627. Kale Mahallesi'nde Kazım Paşa Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.

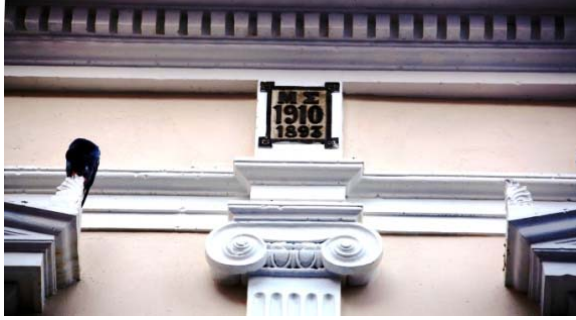
628. Kale Mahallesi'nde Kazım Paşa Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.

629. Kale Mahallesi'nde Gazi Caddesi'nin batı kolu üzerinde eski sigara fabrikasının karşısında yer alan bir dükkân.

630. Kale Mahallesi'nde Mecidiye Caddesi'nin batı kolu üzerinde yer alan 1893 ve 1910 tarihli dükkân.

631. Kale Mahallesi'nde Mecidiye Caddesi'nin batı kolu üzerinde yer alan 1893 ve 1910 tarihli dükkânın kitabesi.

632. Kale Mahallesi'nde Mecidiye Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.

633. Kale Mahallesi'nde Bağdat Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.

634. Zafer Mahallesi'nde Cumhuriyet Caddesi'nin batı kolu üzerinde yer alan bir dükkân.

SONUÇ

SONUÇ

Türk hakimiyeti altında yaklaşık dokuz asır boyunca Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Candaroğulları, Taceddinoğulları, Bafra Beyliği ve Osmanlı yapılarının görüldüğü Samsun bölgesindeki yapıların büyük çoğunluğu, Osmanlı dönemine aittir. Bölgede Türk döneminde kurulan hemen her devlet, hanedan ve beyliğe ait yapılar bulunmakla birlikte, hemen her yüzyıl ve üslubu yansıtan bol sayıda örneklerle dolu bir yapılanmadan söz etmek güçtür. 19. yüzyılın ortalarından sonra hızla büyüyen ve bu gelişmesini Cumhuriyet devrinde de sürdüren şehrin, inişli çıkışlı siyasi ve sosyo-ekonomik tarihi, mimarisine de yansımıştır. Kesintisiz ve güçlü bir sosyo-ekonomik yapı ve güçlü idarecilerin desteklediği yönetimlerden çeşitli dönemler mahrum kalan şehirdeki yapılaşma, bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Samsun, Selçuklu ve Beylikler devrinde Sinop, Osmanlı döneminde ise uzun yıllar Amasya ve Tokat gibi komşu şehirlerin gerisinde kalmıştır. 19. yüzyılın 2. yarısından sonra hızla büyüyen şehirde, bu dönemden kalma bir hayli yapı bulunmaktadır. Belli bir ölçüde bölgesel birikim ve geleneğin ağırlığının hissedildiği Samsun'daki eserler, Anadolu'da gelişen Türk mimarisinin genel seyri içerisinde mütevazı bir şekilde yerlerini almıştır.

Samsun ve ilçelerinde Türk devrinde gelişen mimarinin kendine has karakteristik görüntüleri vardır. Osmanlı dönemi yapıları sayı ve nitelik bakımından diğer gruplara nispetle çok daha yoğun ve çeşitli yapı tipleriyle karşımıza çıkmaları bakımından önceliklidir. Bu grubun en gelişkin örnekleri Samsun, Vezirköprü, ve Havza'da bulunmaktadır. Vezirköprü bu konuda merkez ilçeyi de geride bırakarak diğer ilçelere nispetle hayli önde durmaktadır. Bir çoğu Köprülüzâdelere eliyle yaptırılan ve klasik Osmanlı devrini yansıtan örnekler, Samsun bölgesinin mimari fotoğrafında hemen dikkat çeker. Bu durum, Osmanlı'da şehirlerin imarında yüksek bürokrasiye mensup kişilerin ne denli etkili olduğunu gösteren güzel bir örnek olarak kabul edilebilir. Osmanlı dönemi yapılarının il genelinde erken, klasik ve geç devir örnekleri bulunmakla birlikte geç devre ait yapılar, sayıca daha fazladır ve şehrin karakteristiğini yansıtmaya yönünden diğerlerine nispetle daha göz önünde bulunurlar. **Eski Belediye Sarayı** gibi Türk yapısı kamu binaları ve Levanten kimlikleriyle beliren çeşitli konak, kamu binası ve ticari yapılar, dönemin eklektik üslubuyla şekillenmiştir.

İlhanlı (1), Taceddinoğulları (1) ve Bafra Beyliği (1), Candaroğulları (2) Anadolu Selçuklu (5) yapıları genel sayı içerisinde oldukça az bir yer tutar. Selçuklu örnekleri sayı bakımından bu grup içerisinde biraz daha kalabalık ise de komşu Amasya, Tokat veya Sinop'a nispetle Samsun bu bakımdan son derece zayıf kalmaktadır. 13. yüzyılın başları ile 15. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemden kalan bu yapılar, Samsun'un derin bir geçmişe sahip olduğu gerçeğini hatırd tutması bakımından önemlidir. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki atılımı ile akıllarda yer eden Samsun'un, Anadolu Selçukluları ve İlhanlı döneminde uluslararası önemli bir ticari merkeze dönüşen Anadolu'nun önemli bir şehri olduğu pek bilinmez. Şehrin Selçuklu rengi, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki atılımın gölgesinde kalmıştır.

Kitabın içerisinde kısaca değinmekle yetinip detaylı bir şekilde yer veremediğimiz kırsal mimari, hayli karakteristik tonlar taşımaktadır (Foto. 650-663). Vezirköprü, Ladik, Havza'da Orta Anadolu, diğer ilçelerde Doğu Karadeniz'in etkisinin belirginleştiği hemen göze çarpar. En fazla konutlarda hissedilen bu tesir, Samsun'un bulunduğu coğrafi konumla izah edilebilir. Ahşabın ağırlıkta olduğu, çantı ve hımış yapım tekniklerinin çeşitli şekillerde karşımıza çıktığı kırsal yapı geleneği, Samsun'da kendine has unsurlar barındırır. Sahil (ova) köyler ile dağ köyleri arasında da ayrıca bir fark görülür. Merkezlere uzak köylerde hayli ilginç ve mutlaka korunması gerekli çantı ve hımış yapılar bulunmaktadır. Çoğu kez cami, han, hamam gibi başat yapılara bakmaktan gözümüzü çevirmediklerimiz bu gruptaki yapılar, büyük bir hızla yok olmaktadır. İklim ve tabiat şartları gereği Samsun'da bu tip yapıların bilinenin çok ötesinde bir yoğunlukla üretilmiş olduklarını söyleyebiliriz.

Samsun, İstanbul ve İzmir gibi, belli bir ölçüde, Levanten mimari kimliğin yaşadığı bir kenttir. Gösterişli bahçeli ve iki katlı konutlar, yine gösterişli bazı kamu binaları ve dükkân, mağaza, depo gibi ticari yapılarla karşımıza çıkan bu yapı grubu da kendine has bir renk ile şehrin mimari fotoğrafında yer alır. Hemen tamamı 19. yüzyılın ortalarından Cumhuriyetin ilk yıllarına kadarki dönemde inşa edilen Levanten yapılar, ticari yoğunluğu yüksek şehir merkezlerinde bulunmaktadır. Samsun, Bafra ve Çarşamba ilçe merkezleri, Levanten yapıların en fazla görüldüğü yerlerdir.

Geleneksel han, bedesten, arasta gibi yapılardan farklı bir karakter taşıyan ve son devire ait, Pazar ve Hançerli Mahallelerinde bulunan, depo, dükkân, gibi bir takım ticari yapının, etraflıca incelenip değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu yapılardan ikisinde bulunan Lâtin harflerle "1891, 1893,1910" yazılı kitabeler, bu yapıların inşasında 19. yüzyılın ikinci yarısında, ticaret için şehre gelen, Avrupalıların veya Osmanlı vatandaşı azınlıkların payını incelemek gerektiğine işaret etmektedir. "*Samsun Kasabasının her tarafının*" genişletilip ("*tevsî*") tesviye edileceği, mevcut yapıların tamir edilip, ayrıca "*100 kadar hane, 200 kadar dükkân ve te'addüt han, mağaza ve bir takım binalar*" yaptırılacağı, "*Bağdat Kapısı*" denilen mevki'de "*yeniden bir çarşı inşa olunacağı*" ifadelerini taşıyan 1863 tarihli arşiv belgesi, şehrin sosyo-ekonomik

gelişmesinin gereği olarak, kent ölçeğinde büyük ve plânlı bir imar faaliyetine işaret etmekte kalmayıp, şehircilik tarihimiz bakımından, kapsamlı bir şekilde yorumlanması gereken, oldukça önemli bir veri sunmaktadır.

Konut mimarisi bakımından Samsun hayli zengin bir birikime sahiptir. Birbirinden çok farklı malzeme, teknik ve mimari özelliklerin görüldüğü konutlar, farklı iklim, coğrafya ve sosyo-ekonomik ortamda geliştikleri için, son derece ilginç örneklerle doludur. Köy ve kent evi, ova köyü, dağ köyü, sahil köyü, orman köyü, Levanten evi gibi olgular konutlarda en ince detaya kadar kendini göstermektedir. Özellikle köylerde evin etrafı ile birlikte (aran, çit, seren, ambar, bahçe, kuyu, samanlık, ahır vb.) gösterdiği yerleşme ve inşa biçimi özellikleri, farklı ilçelerde, çok zengin ve karakteristik bir halk mimarisi ortamı sunmaktadır.

Aynı veya yakın tarihlerde bir bani tarafından yaptırılan geniş kapsamlı bir külliyein görülmediği (veya belgelenemediği) Samsun'da, tarihi dokunun pek iyi korunmadığı söylenebilir. İlçe merkezleri içinde Vezirköprü, tarihi dokusunu diğerlerine nispetle çok daha iyi koruyabilmiştir. Şehircilik ve mimarlık tarihimiz konusunda, kent ölçeğinde önemli veriler sunabilecek Vezirköprü, il genelinde, nitelikli eserlerin de yoğunlaştığı bir merkezdir.

İl dahilinde günümüze ulaşabilen en eski camiler, çantı camilerdir. Ahşap, mimarimizde her dönemde özellikle iklim ve coğrafi şartlara bağlı olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Samsun'un bir parçasını oluşturduğu Karadeniz'de ahşap, kırsal mimari başta olmak üzere mimarinin her alanında ve çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Mimarimizde ahşapla çoğunlukla sütun, mihrap, minber, kapı gibi mimari elemanlarda ve dikme, giriş gibi taşıyıcı sistemde karşılaşılır. Bütünüyle ahşaptan yapılan çantı camiler bu bağlamda ayrıca kayda değer yapılarıdır.

Çantı camiler şehrin ve bölgenin karakteristiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Samsun bölgesinde çantı gelenek ev, samanlık, seren (serander), ambar ve ahır gibi yapılarda halen yaşamaktadır (Foto.635-656). Çantı yapı geleneğinde, erken tarihli eserler ile geç tarihli eserler arasında, kendi içlerinde benzer mimari ifade, teknik ve bezeme özellikleri görülmektedir. Yine aynı eserlerde, Kavak - Asarcık bölgesi ile Çarşamba - Terme bölgesinde revak, mahfil katı düzeni ve çeşitli mimari elemanlarda, kendi içlerinde bir yakınlık söz konusudur.

Çarşamba Gökçeli Camii'nin temsil ettiği erken tarihli 1. grup şeklinde adlandırdığımız çantı camilerin, komşu Ordu, Kastamonu, Sinop'daki çantı camilerle benzerliği dikkat çekmektedir. Aynı gelenekteki eserler, Batı Karadeniz'de Sakarya, Bolu, İzmit civarında da görülmektedir. Batı Karadeniz'de belirtilen yerler ve Orta Karadeniz'deki diğer şehirlerdekilere nispetle, Samsun'daki eserler, sayıca daha çok, daha büyük ve en önemlisi, daha erkene (13. yy. başları) inmektedir. Bu gruptaki eserlerde kaba bir işçilik, pratik ve fonksiyonel bir tavır ve basit bir bezeme anlayışı ağır basar. **Çarşamba - Porsuk Köyü** ve **Kavak - Bekdemir Köyü Camii**'nin temsil ettiği daha geç tarihli 2. grup çantı camiler, plan, işçilik, mimari ifade ve elemanlar bakımından Doğu Karadeniz Bölgesindeki camilerle benzerlik gösterir. Bunların benzerlerini Karadeniz bölgesinde yukarıda belirttiğimiz diğer şehirlerde de görmek mümkündür. İkinci grup çantı camilerin benzerleri aynı çizgide fakat biraz daha sade olarak Cumhuriyet döneminde Samsun'un çeşitli köylerinde 1970li yıllara kadar inşa edilmiştir (Foto. 635-649).

Anadolu'da ilk Türk yapılarının hemen ardından, bölgenin fethiyle birlikte yapımı başlayan çantı camilerin, tipolojik sınıflamayla ilgili yayınlarda yer almaları gerektiği kanısındayız. E. H. Ayverdi'nin, Batı Karadeniz Bölgesi'nde Orhan Gazi dönemine kadar indirdiği çantı camilerden daha erkene (1206'ya kadar) giden Samsun çantı camileri, Anadolu'da, hâlihazırda bilinen en eski Türk dönemi ahşap yapılarıdır. 800 yıla yakın yaşları ve abidevi yapıları ile **Çarşamba Gökçeli Camii** ve **Şeyh Habil Camileri**, dünyada ayakta kalabilmiş en eski ve abidevi çantı yapılar sınıfından eserlerdir. Bunların mimari açıdan en yakın benzerleri olarak görünen Kastamonu, Ordu ve Sinop başta olmak üzere Karadeniz bölgesindeki diğer yapıların, tam bir tespiti yapılarak konu hakkında daha detaylı bir değerlendirme yapılması gerekmektedir.¹⁶³⁷

Diğer yapı gruplarında karşımıza çıkan kâgir ve hımsız duvarlı yapılar, Anadolu'daki gelenek içerisinde üretilmişlerdir. Tek kubbeli camilerin Anadolu'daki erken örneklerinden biri olan **Havza - Dereköy Veliyyüddin bin Bereket Şah Camii** ile başlayan tek kubbeli camiler, il sınırları dahilinde yaygındır. Vezirköprü'de bir örneği bulunan tabhaneli camiler için aynı şeyi söyleyemeyiz. Anadolu Selçuklu döneminden, kâgir tonozlarla örtülü "çok payeli ulu camilerden" bir örneğin bulunmadığı şehirde, İlhanlı döneminden kalan 1323 tarihli **Samsun Kale Camii**'nin, orijinalde, benzer şekilde çok bölümlü tonoz ve kubbelerle örtülü olabileceği ihtimal dahilindedir.

Samsun'daki yapılarda, mekân düzeni açısından bir yenilik veya fevkalâde bir atılımla karşılaşılmaz. Bu bakımdan başkent veya büyük şehirlerde görülen plânlara benzer örnekler verilmiştir. **Havza Mustafa Bey İmaret-Zaviyesi**, benzer nitelikteki yapılarda nadiren görülebilecek, biraz farklı bir plân şemasıyla dikkat çeker.

¹⁶³⁷ Batı Karadeniz Bölgesindeki ahşap camiler için "kaynaklar" bölümünde E. H. AYVERDİ, Y. ÇETİN, Sinop'takiler için Y. CAN, Ordu'dakiler için A. A. BAYHAN, Trabzon'dakiler için M. YAVUZ, Giresun'daki bir örnek için E. NEFES'in yayınlarına bakılabilir.

Mimari elemanlarda, camilerde daha bir özen göze çarparsa da, genelde iddiasız elemanlar söz konusudur. Son cemaat yerleri ve minarelerin bir-iki orijinal örneği kalmıştır. Ahşap minberler, mimari elemanlar içerisinde en gösterişli olanlarıdır. Havza'nın **Sivrikese, Cevizlik ve Mısmılağaç Köyleri Camilerinin** minberleri, **Bafra Çarşı, Ulu ve Tayyar Paşa Camii**'nin minber kapıları, zengin ahşap bezemeleriyle üslup belirleyici seçkin örneklerdir. Özellikle Havza'daki üç minber, son derece kaliteli bir işçilik ve zengin kompozisyonlarıyla 19. yüzyılın seçkin minberleri arasında gösterilebilir.

Bezeme yönünden, Samsun yapılarının geneli için, yalın ve iddiasız oldukları söylenebilir. Kalemşi taş, tuğla, alçı bezemenin bölgede çok sınırlı kullanıldığı ve gelenek içinde kaldıkları görülmektedir. Madeni bezeme yok denecek kadar az, sıva üzeri kabartmalar ise **Bafra Ulu Camii**'nin duvarlarındaki küçük bir iki kompozisyonla sınırlıdır. Çini bezemenin günümüze ulaşabilmiş örneğine rastlanılmamıştır. Kalemşi bezeme, sıva ve ahşap üzerine olmak üzere, iki şekilde uygulanmıştır. Bunlarda, alışıldık stilize bitkisel kompozisyonlar ve yer yer cami merkezli manzara tasvirleri görülür. Kalemşi nakışların geneli için, başkent üslubunu taklit eden taşra uygulamaları yorumu yapılabilir.

Asıl önemli bezeme alanı ahşaptır. Yukarıda değindiğimiz gibi minberler, ahşap bezemenin en güzel örneklerini barındırır. Ahşap bezemenin görüldüğü yapılar, camiler olmakla birlikte, birkaç ahşap sanduka ile bazı dolap ve pencere kanatlarıyla, türbe ve medreselerde de bu bezeme türüne rastlanılmaktadır. Ahşap bezemenin yapılarda geniş yüzeylere yayıldığı ve yoğun olarak kullanıldığını söyleyemeyiz. Ancak mevcut örnekler, bölgenin bu konuda belli bir birikim ve geleneğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle **Çarşamba Porsuk Köyü Camii** "Doğu Karadeniz ahşap üslubuyla" paralelliği görülen önemli bir örnektir. Kompozisyon, işçilik ve üsluptaki yakınlık, Samsun bölgesinin, Doğu Karadeniz bölgesiyle bir ölçüde ilişkisini (Samsun'a göç şeklinde) ortaya koymaktadır.

Yapıların birkaçı haricinde mimar ve yapı sanatçıları bilinmemektedir. Bilinen birkaç ismin Doğu Karadenizli oluşu, yukarıda sözünü ettiğimiz ilişkiye dair ipuçları vermektedir.

Çalışma sahamızın en karakteristik mimari unsuru olarak gördüğümüz çantı camilerin, vaktiyle, ormanlık alanda kurulan hemen her köyde olmak üzere, epey yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 1884'de yeni baştan kâgir olarak inşa edilmeden önce, **Samsun Ulu Camii**'nin yerinde ahşap bir cami olduğu, şehrin ulu camisini bu yapının temsil ettiği bilinmektedir. Yörenin özgün yapı geleneğinin nadide örneklerinden çantı camilerin korunması, bölge için olduğu kadar, Türk mimarisi için de hayati bir önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

KAYNAKLAR

BASILI YAYINLAR VE YAYINLANMAMIŞ TEZLER

- KUR'ÂN-I KERİM VE AÇIKLAMALI MEALİ (Hazırlayanlar: A. ÖZBEK vd.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1993.
- ABDİK, Ertan, vd. Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri 2009 (Basım yeri belirtilmemiş), 2009.
- ABDİZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Amasya Tarihi C. 1 (Mukaddime), (Sadeleştirilenler, A. YILMAZ – M. AKKUŞ), Ankara, 1986.
- ABDİZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Amasya Tarihi, C. III, İstanbul, 1331.
- ACUN, Fatma, "Tarih Boyunca "Pontus", Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 1999, s. 19-34.
- ACUN, Fatma, "Orta Karadeniz Bölgesi Osmanlı Dönemi Tarihi Araştırmaları", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 93-116.
- ACUN, Hakkı - İBRAHİMOĞLU, Mehmet, Kosova - Prizren Fatih Sultan Mehmet Namazgâhi (Kırık Cami) Kazı ve Restorasyon Çalışmaları ile Şehit Başçavuş Hüseyin Kutlu Parkı, Ankara, 2002.
- ACUN, Hakkı, "Az Bilinen Saat Kulelerimiz", İlgı, S. 68, İstanbul, 1992, s. 28-31.
- ACUN, Hakkı, "Az Tanınan Anadolu Saat Kuleleri", Kültür ve Sanat, S. 9, Ankara, 1991, s. 28-31.
- ACUN, Hakkı, Anadolu Saat Kuleleri, Ankara, 1994.
- ACUN, Hakkı, "Samsun İli Saat Kuleleri", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 445-454.
- ACUN, Hakkı, Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara, 1999.
- ACUN, Hakkı, Türk Kültüründe Taşlar, Ankara, 2014.
- AÇIKSES, Erdal, "Amerikalı Misyonerlerin Samsun Ve Çevresindeki Faaliyetleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap, Samsun, 2006, s. 175-197.
- AHUNBAY, Zeynep, "Sultan Ahmed Külliyesi" mad., D.B.İ.A., C. 7, İstanbul, 1994, s. 66-69.
- AKALIN, Şebnem, "İncir Hanı" mad., T.D.V.İ.A., C. 22, İstanbul, 2000, s. 279-280.
- AKALIN, Şebnem, "Kervansaray", mad. T.D.V.İ.A., C. 25, Ankara, 2002, s. 299-302.
- AKDAĞ, Mustafa, Celali İsyanları 1550-1603, Ankara, 1963.
- AKIN, Nur, "Ev" mad., "Tarihi Gelişimi" başlığı, T.D.V.İ.A., C. 11, İstanbul, 1995, s. 507-512.
- AKMAYDALI, Hüdevendigar, "Mihraplı ve Minberli Namazgâhlarımız", V. D., S. XXIII, Ankara, 1994, s. 123-143.
- AKPINAR, Mehmet, "Reji İdaresinin Trabzon Tütün Üreticisine Getirdiği Kısıtlamalar", Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 785-802.
- AKTAŞ, Hayati, "İngiliz ve Amerikan Belgelerinde Samsun'un Bombalanması Olayı ve Pontus Meselesi", İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 149-156.
- AKTEPE, Münir, "Abdülhamid I", mad., T.D.V.İ.A., C. 1, İstanbul, 1988, s. 312-216.
- AKTÜRE, Sevgi, " XVII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehirlerinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", O.D.T.Ü.M.F.D., S.1, Ankara, 1975, s. 101-128.
- ALBAYRAK, Hüseyin, Fetih'ten Kanuni'ye Trabzon İdari Yapılanma ve Trabzon Valileri (1461 - 1566), Trabzon, 1999.
- ALBAYRAK, Hüseyin, Trabzon İskender Paşa Külliyesi, Ankara, 1998.
- ALKAN, Mustafa, " "Türkiye'nin Temelleri" ya da Göç", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 417-415.
- ALKIM, U. Bahadır – ALKIM, Handan – BİLGİ, Önder, İkiztepe I (Birinci ve İkinci Dönem Kazıları 1974-75), Ankara, 1988.
- ALKIM, U. Bahadır – ALKIM, Handan – BİLGİ, Önder, İkiztepe II (Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları 1976-80), Ankara, 2003.
- ALTAYLI, Alim, Samsun Tarihi, Samsun, 1967.
- ALTINAY, A. Refik, Köprülüler, İstanbul, 2001.
- ALTINŞAPAN, Erol, "Anadolu'daki Ortaçağ Türk Dönemi Tarikat Yapılarına Genel Bir Bakış", Anadolu'da Tarikat Yapılarına Bakış (13-15.yy.) Bilecik Orhan Gazi İmareti Kazı Sonuçları, Eskişehir, 2003, s. 26-57.
- ALTUN, Ara, "Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul, 1988, s. 33-44.
- ALTUN, Ara, Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, İstanbul, 1988.
- ANKARALI, Ahmet- CİN, Sedat - TUNCAY, A. Galip, Düden Bugüne Gümüshacıköy (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ANONİM, "Çantı" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1997, s. 386.
- ANONİM, "Göceli Camii'nin Yaşı Bilimsel Olarak Saptandı", Ahşap, S. 8, s. 27-28.
- ANONİM, "Namazgâhlar", D.B.İ.A., C. 6, İstanbul, 1994, s. 43-44.
- ANONİM, "Samsun Çarşamba'da 800 Yıllık Ahşap Camiler", Ahşap, S. 8, s. 26-27.
- ANONİM, "Samsun" mad., Yurt Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul, 1982-1983, s. 6540-6652.
- ANONİM, "Levanten" mad., Büyük Larousse (Milliyet Yayınları), C. 14, İstanbul, 1986, s. 7451.
- ANONİM, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 2002.
- ANONİM, Danışmendnâme (Hazırlayan, N. DEMİR), Niksar, 1999.
- ANONİM, İlçemiz Kavak (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ANONİM, İlimiz Samsun, İstanbul, 1988.
- ANONİM, Samsun 15 (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ANONİM, Samsun 2000, Ankara, 1999.
- ANONİM, Samsun Belediyesi Halk Hizmetinde, Ankara, 1977.
- ANONİM, Samsun İl Yıllığı 1967 (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ANONİM, Samsun İl Yıllığı 1973, İstanbul, 1973.
- ANONİM, Samsun Kültür ve Turizm Envanteri 2003 (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ANONİM, Samsun Turizm Envanteri 2002 (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ANONİM, Samsun Turizm Envanteri 2003 (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ANONİM, Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, Ankara, 1977.
- ANONİM, Tokat İl Yıllığı 1998, Tokat, 1998.
- ANONİM, Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler, C. I, Ankara, 1983.
- ARIK, Rüçhan, Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara, 1988.

- ARSEVEN, C. Esat, "Çantı" mad., Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1983, s. 368.
- ARSEVEN, C. Esat, "İmaret" mad., Sanat Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1983, s. 774-775.
- ARSEVEN, C. Esat, Türk Sanatı Tarihi, C. 1, İstanbul (basım yılı belirtilmemiş).
- ARSEVEN, C. Esat, Türk Sanatı, İstanbul, 1970.
- ARU, K. Ahmet, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul, 1949.
- ARRİANI PERİPLUS PONTİ EUXİNİ, Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Hellence Aslından Çeviren ve Yorumlayan, M. Arslan), İstanbul, 2005.
- ASLANAPA, Oktay, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul, 1986.
- ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı I-II, Ankara, 1990.
- AŞIKPAŞAZÂDE, Osmanoğulları'nın Tarihi (Hazırlayanlar: K. YAVUZ - M. A. Y. SARAÇ), İstanbul, 2003.
- ATASOY, Sümer, Amisos, Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent, Samsun, 1997.
- ATNUR, İbrahim Ethem, "Bir Amerikan Raporunda Samsun ve Çevresi", İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 115-128.
- AYAN, Ergin, "Dânişmendnâme'de Samsun", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap, Samsun, 2006, s. 609-622.
- AYDIN, M., "Samsun", mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. III, İstanbul, 1997, s. 1605-1606.
- AYTAÇ, İsmail, "Selçuklu Kervansarayları", Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 854-864.
- AYTEKİN, Osman, Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler, Ankara, 1999.
- AYVERDİ, E. Hakkı – YÜKSEL İ. Aydın, İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi, İstanbul, 1976.
- AYVERDİ, E. Hakkı, Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, Ertuğrul Osman Orhan Gaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402) I, İstanbul, 1989.
- AYVERDİ, E. Hakkı, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II, İstanbul, 1989.
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERÂBADİ, Bezm u Rezm (Çeviren, M. ÖZTÜRK), Ankara, 1990.
- BABACAN, Hasan, "Birinci Dünya Harbinde Samsun Ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap, Samsun, 2006, s. 115-133.
- BAKIR, Betül, Mimaride Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri, Ankara, 2003.
- BALKAN, Kemal, "Anı'de İki Selçuklu Hamamı", Anatolia (Anadolu), S. 2, İstanbul, 1970, s. 39-57.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" V.D., S. II, Ankara, 1942, s. 279-386.
- BASKIN, Refik, Şu Samsun'un Evleri, Samsun, 1998.
- BAŞ, A. Osman vd., Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun, Samsun, 1997.
- BAY, Abdullah, "Hazine Darzâdelerin Vakıf Faaliyetleri", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S. 5 (Güz), Trabzon, 2008, s. 113-138.
- BAYHAN, A. Ali, "Ordu / İkizce'de Bir Ahşap Camii: Laleli (Eski Camii)", A.Ü.G.S.E.D., S. 14, Erzurum, 2005, s. 1-22.
- BAYHAN, A. Ali, "Ordu'da Yeni Tespit Edilen Ahşap Camiler", A.Ü.G.S.E.D., S. 16, Erzurum, 2006, s. 33-48.
- BAYHAN, A. Ali, "Ordu'dan Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı), C. 2, S. 7, Bahar 2009, s. 55-84.
- BAYHAN, A. Ali – SALMAN, Fikri, – ÇELİK, Adem, Tarihi ve Kültürel Değerleri İle Yapraklı, Çankırı, 2009.
- BAYHAN, A. Ali, – SALMAN, Fikri, – ÇELİK, Adem, Tarihi ve Kültürel Değerleri İle Kurşunlu, Çankırı, 2007.
- BAYKARA, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Teşkilatı, Ankara, 1988.
- BAYKARA, Tuncer, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Ankara, 1997.
- BAYKARA, Tuncer, "Samsun Örneğinde XIV. Yüzyıl Başlarında Karadeniz Ticaretinin Gelişmesi", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 51-53.
- BAYRAK, M. Orhan, İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978), İstanbul, 1979.
- BAYRAKTAR, M. Sami, Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri, Atatürk Üniversitesi, S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2005.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 399-425.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun - Çarşamba'da Taceddinoğulları ve Osmanlı Dönemine Ait İki Ahşap Camii", IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, (Editörler, H. GÜNDOĞDU vd.), Erzurum, 2006, s. 67-84.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun'da Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Ticari Yapı", Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.) C. 1, Trabzon, 2007, s. 515-540.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun ve Bafra Ulu Camileri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 463-508.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun'da Anadolu Selçuklu ve İlhanlı Döneminden Kalan Tarihi Yapılar", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı), C. 2, S. 7, Bahar 2009, s. 85-118.)
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Bafra ve Çarşamba'da Beylikler Döneminden Kalan Tarihi Yapılar", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), (Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı), C. 6, S. 25 (Özel Sayı), 2013, s. 111-139.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun Çakallı Hanı", Uluçam Armağanı (Editörler, A. BORAN vd.), Van, 2008, s. 45-54.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Vezirköprü'de Tarihi Yapı Mirasımız", Vezirköprü Araştırmaları (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 293-428.
- BAYRAKTAR, M. Sami, Çarşamba'da Tarihi Yapı Mirasımız", Çarşamba Araştırmaları (Editör, C. YILMAZ), (Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil ve Çarşamba Sempozyumu, 16-17 Nisan 2010), Samsun, 2014, s. 271-310.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun'da Cumhuriyetten Önce İnşa Edilen Ahşap (Çantı) Camiler", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 557-603.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Vezirköprü ve Lâdik'te Osmanlı Dönemi Hamamları", XV. Uluslararası Katılımlı Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, C.I, (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 19-21 Ekim 2011), 2012, s. 155-167.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Vezirköprü'de Osmanlı Dönemine Ait Ticari Yapılar", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 343-367.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Stad Değil Hamîdiye Çesmesi", S. 1, Samsun, 2006, s. 16-18.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun'un Unutulmuş Bir Eseri Sultan Abdülaziz Namazgâhi", Kent Kültürü, S. 3, Samsun, 2007, s. 7-8.

- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun'da Osmanlıdan Kalma Bir Mektep Bir Çeşme ve Talihsiz Bir Kitabe", Kent Kültürü, S. 5, Samsun, 2007, s. 18-19.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun 'Bedesteni' Hazinesârâzade Süleyman Paşa Arastası", Kent Kültürü, S. 6, Samsun, 2007, s. 42-43
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Samsun'un Taş Hanı", Kent Kültürü, S. 7, Samsun, 2007, s. 20-23.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Kentin Unutulan Çehresi Levanten Samsun", Kent Kültürü, S. 8, Samsun, 2008, s. 22-25.
- BAYRAKTAR, M. Sami, "Kentin Levanten Yapıları", Kent Kültürü, S. 9, Samsun, 2008, s. 22-25.
- BAYRAM, Fahriye, "Amasya İli Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesinden Üç Hamam" T.A.E.D., S. 1, Ankara, 2000, s. 87-93.
- BAYRAM, Sadi, "Amasya-Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufai'nin 655 H/1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi Tercümesi ile 996 H/1588M. Tarihli Seyyid Fettah Velî Sîlsile-Nâmesi" V. D., S. XXIII, Ankara, 1994, s. 31-73.
- BAYRAM, Sadi, "Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri", O.M.Ü.E. F.D., S. 5, Samsun, 1990, s. 11-19.
- BAYRAM, Yavuz, "Kâmüsü'l-Alâm'a Göre Ondokuzuncu Yüzyılın Sonuna Canik Sancağı ve Kazaları", Samsun Araştırmaları Mimari ve Kültürel Miras Efsane Dil Sanat Edebiyat ve Siyaset, 3. Kitap (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 255-267.
- BAYSUN, M. Cavid, "Abdülhamid I", mad., İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1979, s. 73-76.
- BEKTAŞ, Cengiz, Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri, İstanbul, 1999.
- BERZEG, Kazım, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ekonomik Gelişme ve Samsun Örneği", Toplumsal Tarih, C. 2, S. 12, Ankara, 1994, s. 38-39.
- BEŞİRLİ, Mehmet, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz bölgesi ve Âyan- Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinesârâzade Süleyman Paşa", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyum Bildirileri, C. 1, Trabzon, 2001, s. 327-343.
- BEŞİRLİ, Mehmet, "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları Ve Gelirleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 473-499.
- BIJISKYAN, P. Minas, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, İstanbul, 1968.
- BİLGİ, Önder –ATASOY, Sümer –DÖNMEZ, Sevkî –SUMMERER, Latife, "Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi İle İlgili Yüzy Araştırması -2000", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1, Ankara, 2001, s. 279-296.
- BİLGİN, Mehmet, "Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri", Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, 1997, s. 77-109.
- BİRİŞİK, A., "Sırrı-i Giridi (Sırrı paşa)" mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, s. 531-532.).
- BLAŞKOVİÇ, J., "Sadrazam Köprülüzade (Fazıl) Ahmed Paşa'nın Ersekujvar Bölgesindeki Vakıfları 1664-66", Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 9, İstanbul, 1978, s. 293-342.
- BLUMENTHAL, M., "Lâdik Deprem Hattı (Samsun İli)", Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası, S. 1/33, İstanbul, 1945, s. 153-162.
- BORAN, Ali, Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri, Ankara, 2001.
- BOSTAN, M. Hanefi, "Anadolu'da Çepni İskânı", Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 299-311.
- BOSTAN, M. Hanefi, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Tarsus, 2000, s. 51-69.
- BREYER, Anthony, "Greeks and Türkmens: The pantic Exception", Dumbarton Oaks Papers, tıpkı basım: The Empire of Trebizond and the Pontos, Veriorum Reprints, London, 1980, s. 115-151.
- BRYER, Anthony - WINFIELD, David, The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, C. I, Dumbarton Oaks Studies, Washington D.C., 1985.
- CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu (Çeviri, E. ÜYEPAZARCI), İstanbul, 2000.
- CAN, Yılmaz, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi –Dâru'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", O.M.Ü.E.F.D., S. 8, Samsun, 1993, s. 123-140.
- CAN, Yılmaz, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", O.M.Ü.İ.F.D., S. 15, Samsun, 2003, s. 117-134.
- CAN, Yılmaz, "Samsun Havza Sivrikese Camii", O.M.Ü.İ.F.D., S. 22, Samsun, 2006, s. 49-58.
- CAN, Yılmaz, Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler, Samsun, 1988.
- CAN, Yılmaz, "Samsun'da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 509-527.
- CAN, Yılmaz, "Çarşamba'da Muhteşem Bir Selçuklu Eseri Gökçeli Camii", Çarşamba Araştırmaları (Editör, C. YILMAZ), (Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgöl ve Çarşamba Sempozyumu, 16-17 Nisan 2010), Samsun, 2014, s. 311-22.
- CAN Yılmaz- GÜN Recep, Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği, Samsun, 2005.
- CANTAY, Gönül, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s.76-86.
- CANTAY, Tanju, "Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, C. 1, İstanbul, 1988, s. 53-68.
- CEMBELOĞLU, Sinan - CEMBELOĞLU, Mehmet, İlimiz ve Bölgemiz Samsun Kitabı, Ankara, 1981.
- CEMBELOĞLU, Sinan - CEMBELOĞLU, Mehmet, Samsun İli Yakın Çevre İncelemeleri, Ankara, 1972.
- CEBİROĞLU, S. vd., Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, Ankara, 1998.
- CERASI, M. Maurice, Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, İstanbul, 1999.
- CEVHER, Zeki, 1986 Vezirköprü Albümü, Vezirköprü, 1986.
- CEZAR, Mustafa, "Türk Tarihinde Kervan Saray", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. II, Ankara, 1981, s. 931-940.
- CEZAR, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.
- CEZAR, Mustafa, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul, 1985.
- CİCİOĞLU, Hasan, "Samsun Bafra (Nebiyan Bölgesinde) Rumların Pontus Faaliyetleri (1918-1922)", İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (Editör, O. KÖŞE), İstanbul, 2008, s. 157-163.
- CİHANGİROĞLU, Aslı ARSLAN, "Cumhuriyet Döneminde Karadeniz'de Yaşanan Tabii Afetler (1923-1950)", Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 989-92.
- ÇABUK, Vahit, Köprülüler, İstanbul, 1988.
- ÇADIRCI, Musa, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 15-23.
- ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "Mustafa Kemal Paşa'nın Havza Günleri", 19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirileri, Samsun, 2000, s. 41-51.
- ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 283-298.

- ÇAKAN, Hüseyin, Samsun'da Osmanlı Dönemi Mimari Yapıları, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, 1985.
- ÇAKAN, İlker, Karadeniz Bölgesi, Ankara, 1994.
- ÇAKMAK, C., Tire Hamamları, Ankara, 2002.
- ÇAKMAK, Şakir, Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300 – 1500), Ankara, 2001.
- ÇAL, Halit, "Zile Hamamları", T. E. D., S. XVIII, Ankara, 1988, s. 103-124.
- ÇAL, Halit, Niğde Şehrindeki Ahşap Tavanlı Camiler ve Mescitler, Ankara, 2000.
- ÇAL, Halit, Tokat Evleri, Ankara, 1988.
- ÇAM, Nusret, "Arasta" mad., T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 335-336.
- ÇAM, Nusret, "İslam'da Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", V.D., S. XXI, s. 375-394.
- ÇAMAŞ, Necmi, "Tütün Üretimi Yaprak Tütün Ticareti Ve Sigara Sanayinin Samsun'un Tarımsal Ve Sosyo – Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rollerini", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 565-583.
- ÇEBİ, Sıtkı, Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar, İstanbul, 2000.
- ÇELİK, Ali, "Çepnilerin Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi", Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 312-323.
- ÇERKEZ, Murat, "Merzifon Taş Han" Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 415-449.
- ÇETİN, Yusuf, "Kuruluş Dönemi Osmanlı Mimarisine Ait İki Çantı Camii: Sakarya Büyük Tersiyeye (Büyük Esence) Köyü Orhan Gazi Camii ve Büyük Kaynarca (Topçu) Köyü Şeyh Muslihuddin Camii", A.Ü.G.S.E.D., S.18, Erzurum, 2007, s. 1-15.
- ÇİÇEK, Kemal, "Amerikan İstihbarat Raporları Işığında Orta Karadeniz'de Rum Çete Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 123-128.
- ÇİFTÇİ, Faruk, Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler, Ankara, 2000.
- ÇOBANOĞLU, A. Vefa, "Çinili Külliyesi" mad., D.B.İ.A., C. 2, İstanbul, 1994, s. 519-522.
- ÇOBANOĞLU, A. Vefa, "Köprülü Külliyesi" mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 89-90.
- ÇULPAN, Cevdet, Türk Taş Köprüleri Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar, Ankara, 1975.
- DAK, Mustafa, Samsun ve İlçeleri (basım yeri ve yılı belirlenemedi).
- DANIŞMAN, H. Günhan, "Emirza Bey Türbesi", Anadolu Araştırmaları, S. X, İstanbul, 1986, s.543-546.
- DANIŞMAN, H. H. Günhan, "Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselligi, Bafra İkiztepe Arkeolojik Verilerin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camii'nin İncelenmesi", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 1, Ankara, 1986, s. 135-144.
- DANIŞMEND, İ. Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 1, 3, 5, İstanbul, 1947, 1972, 1971.
- DARKOT, Besim, "Lâdik" mad., İ.A., C.VII, İstanbul, 1970, s. 1-2.
- DARKOT, Besim, "Samsun" mad., İ.A., C. X, İstanbul, 1980, s. 172-178.
- DARKOT, Besim, "Vezirköprü" mad., İ.A., C.XIII, İstanbul, 1988, s. 314-315.
- DAŞ, Ertan, "Afyon Taş Han", Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül ÖNEY'e Armağan, İzmir, 2002, s. 205-211.
- DEMİR, Necati, "Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler", Türkler, C. 2, Ankara, 2002, s. 709-13.
- DEMİR Necati, "Hacıemiroğulları Beyliği ve Karadeniz Bölgesindeki İskan Hareketleri", Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 67-79.
- DEMİR, Seçkin, Amasra'da Osmanlı Dönemi Eserleri, Atatürk Ü., F.E.F., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 2003.
- DENİZLİ, H., Sivas Tarihi ve Anıtları, Sivas (basım yılı belirtilmemiş).
- DENKTAŞ, Mustafa, Karaman Çeşmeleri, Kayseri, 2000.
- DENY, Jean, "Valide Sultan" mad., İ.A., C.XIII, İstanbul, 1986, s. 178-187.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat (Yayına Hazırlayan, A. S. GÜNEYÇAL), Ankara, 1999.
- DIEZ, Ernest –ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1955.
- DIĞIROĞLU Filiz, "Samsun'da Sanayi Ticari ve Hizmet Sektörleri (1923-1950)", Gelenekten Moderniteye Samsun, (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 207-228.
- DIĞIROĞLU, Filiz, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", Gelenekten Moderniteye Samsun, (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 231-256.
- DIĞIROĞLU, Filiz, "XIX. Yüzyıl Samsununda İktisadi Teşekküller, Esnaf ve Meslekler", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Şamsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 293-308.
- DİLAVER, Sadi, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", Sanat Tarihi Yıllığı, S. IV, İstanbul, 1971, s. 17-28.
- DİLCİMEN, Kazım, "Canik Beyleri Tacettin ve Oğulları", 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 4, S. 42, 1939, s. 13-16.
- DİLCİMEN, Kazım, Canik Beyleri, Samsun, 1940.
- DİLCİMEN, Kazım, "Samsun'da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt", 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C.5, S. 55, 1941, s. 11-15.
- DİLCİMEN, Kazım, Samsun Tarihinde Önemli Olaylar, Samsun, 1947.
- DOĞAN, A. Işık, Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları, İstanbul, 1977.
- DOĞAN, Güner, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Orta Karadeniz Bölgesinde Yollar Ve Yolcular", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 465-477.
- DOĞAN, M. Sabri, İslam Medeniyeti ve Konya Suları, Konya 2004.
- DOĞAN, N. Şaman, "Eski Uluborlu'daki Hamam ve Çeşmeler", V.D., S. 28, Ankara, 2004, s. 267-82.
- DOĞANAY, Rahmi, "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 163-174.
- DOĞANAY, Rahmi, "Milli Mücadelede Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı" Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun, 1993, s. 45-59.
- DÖNMEZ, Şevket, "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1997", 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara, 1999, s. 513-536.
- DÖNMEZ, E. Emine Naza, Wooden Mosques of the Samsun Region Turkey from the Past to the Present in the Light of Surveys Carried Out in the Years 2001-2003, Bar International Series 1820, Oxford, 2008.
- DUKAS, Bizans Tarihi (Tercüme, V. L. MİRMİROĞLU), İstanbul, 1956.
- DUMAN, Önder, "Mondros Mütarekesi'nin Samsun'da Uygulanması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar 81918-1919)", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 143-58.
- DUMAN, Önder, "Samsun'da Sağlık (1923-1950)", Gelenekten Moderniteye Samsun (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 153-199.

- DURAN, Bünyamin, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi" II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I), Samsun, 1990, s. 58-67.
- DURMUŞ, Aysel, Giresun ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri, Y.Y.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000.
- DURUKAN Aynur, "Niçin Kervansaray", Vakıf ve Kültür, C. 1, S. 1, Ankara, 1998, s. 29-35.
- DÜNDAR Abdülkadir, Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri, Ankara, 1999.
- EGEMEN, Affan, İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, İstanbul, 1993.
- EKİNCİ, İlhan "19. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 113-39.
- ERAT, Birsen, "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi", Osmanlı, C. 10, Ankara, 1999, s. 392-399.
- ERAVŞAR, Osman, Tokat Tarihi Şu Yapıları (Hamamlar) (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- ERDEM, İlhan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 383-424.
- ERDEMİR, Yaşar, "Nakışlı Ahşap Camilerimizden Bir Örnek Erbaa-Fidiköy Ömerpaşa Camii", İlim ve Sanat, S. 12, İstanbul, 1987, s. 29-33.
- ERDEMİR, Yaşar, "Nakışlı Ahşap Camilerimizin Klasik Dönemdeki Zengin Bir Temsilcisi: Doğanhisar Ulu Camii", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 2002, s. 381-396.
- ERDEMİR, Yaşar, "Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), Ankara, 1987, s. 295-312.
- ERDOĞAN, Emine, "XVI. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Faaliyetleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 55-63.
- ERDOĞDU, İbrahim, "Orta Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYLIDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 21-32.
- ERDMANN, Kurd, Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts, C. I-II, Berlin, 1961.
- ERCÜL Hadi vd., Cumhuriyetin 80. Yılı Anısına Lâdik, Samsun, 2003.
- ERLER, M. Yavuz, "Karadeniz'de Avrupalı Bir Kent: Samsun (1865-1875)" Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Yayına Hazırlayanlar, K. İNAN vd.), C. 1, Trabzon, 2007, s. 541-69.
- ERLER, Mehmet Yavuz, – Kerim EDİNSEL, "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919), Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), C. 4, S. 18 (Yaz) 2011, s. 230-247.
- ERSOY, Bozkurt, "Osmanlı Şehir İçi Hanları Plân Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", Sanat Tarihi Dergisi, S.VII, İzmir, 1994, s. 75-97.
- ERSOY, Bozkurt, İzmir Hanları, Ankara, 1991.
- ERSOY, Bozkurt, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları", Kültür ve Sanat, S. 26, Ankara, 1995, s. 17-20.
- ERTUĞRUL, Selda, "Cinci Hanı" mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 15-16.
- ESEMENLİ, Deniz, Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990.
- ESKİCİ, Bekir, Ankara Mıhrapları, Ankara 2001.
- EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHEMMED ZİLLİ, Evliya Çelebi Seyehatnamesi (Hazırlayanlar, Z. KURŞUN – S. A. KAHRAMAN – Y. DAĞLI), İkinci Kitap, İstanbul, 1999.
- EYİCE, Semavi, "Hamam" mad., "Tarih ve Mimari" Bölümü, T.D.V.İ.A., C. 15, İstanbul, 1997, s. 402-430.
- EYİCE, Semavi, "Ahmed III Çeşmesi" mad., T.D.V.İ.A. C. 2, İstanbul, 1989, s. 39-39.
- EYİCE, Semavi, "Bedesten" mad., T.D.V.İ.A., C. 5, İstanbul, 1992, s. 302-311.
- EYİCE, Semavi, "Cami" mad., "Mimari Tarihi" bölümü, T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul, 1993, s. 56-90.
- EYİCE, Semavi, "Çatal Çeşmeler" mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 232-234.
- EYİCE, Semavi, "Çeşme" mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 277-287.
- EYİCE, Semavi, "Çoban Köprüsü" mad., T.D.V.İ.A., C. 8, İstanbul, 1993, s. 350-351.
- EYİCE, Semavi, "İsmail Bey Hamamı" mad., T.D.V.İ.A., C. 23, İstanbul, 2001, s. 86-87.
- EYİCE, Semavi, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", Tarih Dergisi, C. XI, S. XV, İstanbul, 1960, s. 99-120.
- EYİCE, Semavi, İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler", İ.Ü.İ.F.M., C.XXIII, S. 1-2, İstanbul, 1963, s. 1-80.
- EYÜPGİLLER, K. Kutgün, Bir Kent Tarihi Kastamonu, İstanbul, 1999.
- FAROQHI, Suraiya, Osmanlılarda Kentler ve Kentliler (Çeviri, N. KALAYCIOĞLU), İstanbul, 2000.
- FREELY, John, Türkiye Uygarıklar Rehberi 2, İstanbul, 2004.
- GABASHVILI, Manana, "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler". Türkler, C. 8, Ankara, 2002, s. 386-393.
- GABRIEL, Albert, Monuments Turcs D'Anatolie Amasya-Tokat-Sivas, Paris, 1934.
- GOLOĞLU, Mahmut, Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar (Yayına Hazırlayan, V. USTA), Trabzon, 2000.
- GÖDE, Kemal, "Eretnaoğulları" mad., T.D.V.İ.A., C. 11, İstanbul, 1995, s. 295-296.
- GÖDE, Kemal, Eretnalılar (1327-1381), Ankara, 1994.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "Köprülüler" mad., İ. A., C. VI, İstanbul, 1967, s. 892-908.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "XV. ve XV. Asırlarda Eyalet-i Rum", V.D., S. 6, Ankara, 1965, s. 51-61.
- GÖKÇEN, Rifat – YALÇIN, Osman, Samsun ve Karadeniz Bölgesi, İstanbul, 1986.
- GÖKOĞLU, Ahmet, Paphlagonia: Paphlagonya Kastamonu Sinop Çankırı Safranbolu Bolu Gerede Mudurnu İskilip Bafra Alaçam ve Civarı Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi, Kastamonu, 1952.
- GRISWOLD, William J., Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611 (Çeviri, Ü. TANSEL), İstanbul, 2000.
- GÜÇLÜAY, Sezgin, "Anadolu Selçuklu Devletinin Ticaret Politikası", Türk Mimarisinde Kervansaraylar", Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 365-374.
- GÜL, Mustafa - BALTICIOĞLU, Mustafa, "Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri", O.M.Ü.E.F.D., S. 5, Samsun, 1999, s. 57-64.
- GÜLER, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Sinop – Samsun İlişkilerine Ait Bazı Gözlemler", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 253-271..
- GÜLSEVİL, İnci, "Samsun" T.T.O.K.B., C. 25, S. 304, İstanbul, 1970, s. 14.
- GÜN, Recep, "Mezartaşı Kitabelerindeki İmzaların Referansı Sorunu: Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki İki Mezartaşı Örneği", O.M.Ü.İ.F.D., S. 1, Samsun, 2003, s. 151-156.

- GÜN, Recep "Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – I (Celi Ta'lik Kitabeli Olanlar)", O.M.Ü.İ.F.D., S. 22, Samsun, 2006, s. 103-142.
- GÜN, Recep "Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları – I (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar)", O.M.Ü.İ.F.D., S. 26-27, Samsun, 2008, s.117-173.
- GÜN, Recep – CAN, Yılmaz, "Vezirköprü'nün Tarihi Mezar Taşları", Vezirköprü Araştırmaları (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 437-453.
- GÜNALTAY, Şemsettin, Yakın Şark IV, II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksiad Krallıkları, Ankara, 1987.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", Şehri Mübarek Erzurum, Ankara, 1989, s. 137-240.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü", Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 2, Erzurum, 1996, s. 43-67.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", Türkler, C. 2, Ankara, 2002, s. 263-76.
- GÜNİNDİ, Figen, İÇCİ, Necdet, ŞAHİN, Kadir, AYDİN, Ergün, PEŞEN, Ömer, ERDOĞDU, Erdem, KIVRAK, Bünyamin, ERYILMAZ, S. Yavuz, ARSLAN, Adem, Geçmişten Günümüze Vezirköprü (Editörler, N. İÇCİ, B. KIVRAK), İstanbul, 2008,
- GÜNER, Zekai, "Milli Mücadele Başlarken Samsun Ve Havalisinde Pontus Faaliyetleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 135-148.
- GÜNEŞ, Hayri, Altın Yaprak Memleketi Bafra, Bafra (basım yılı belirtilmemiş).
- GÜRAN, Ceyhan, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara, 1978.
- GÜRBÜZ, A., "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon Vakıfları", Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 319-329.
- GÜRBÜZ, S., Bafra'nın Camii ve Türbeleri, A.Ü.D.T.C.F., Sanat Tarihi A.B.D., Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1985.
- HAFIZ HÜSEYİN AYYANARAYI, Mecmuâ-i Tevârih (Hazırlayanlar: F. Ç. DERİN - V. ÇABUK) İstanbul, 1985.
- HÂFİZ HÜSEYİN AYYANARAYI, Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Rical, (Hazırlayan, F. DERİN), İstanbul, 1978.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve Yol Sistemi" başlığı, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 127-128.
- HARTMANN, R., "Buk'a" mad., İ. A., C. 2, İstanbul, 1961, s. 780-781.
- HASOL, Doğan, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul, 1990.
- HOCASADETTİN EFENDİ, Tacüt- Tevârih, C. II, (Yayınlayan, İ. PARMAKSIZOĞLU), Ankara, 1992.
- IŞIK, Adem, Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Ankara, 2001.
- IŞIK, Adem, "Karadeniz Bölgesine Gelen Seyyah ve Araştırmacılar", Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya, 2000, s. 362-377.
- İLGÜREL, Mücteba, "Köprülü Mehmed Paşa" mad., T.D.İ.A., C. 26, İstanbul, 2000, s. 258-65.
- İLGÜREL, Mücteba, "Celali İsyanları", T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul 1993, s. 252-257.
- İLTER, Fügen, Bir Anadolu Kenti İskilip, Ankara, 1992.
- İLTER, Fügen, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", Anadolu (Anatolia), XIX, 1975-76, Ankara, 1980, s. 13-55.
- İLTER, İsmet, Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969.
- İNAN, Kenan, "Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni", O.T.A.M., S. 7, Ankara, 1996, s. 119-133.
- İNAN, Kenan, "Giresun ve Havalisinde Türkmenler (XIII. ve XV. Yüzyıllar), Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, 1997, s. 59-75.
- İNCE, Kasım, III. Selim – IV. Mustafa – II. Mahmud Dönemi (1789 – 1839) Osmanlı Cami ve Mescitleri, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995.
- İPEK, Nedim, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", O.M.Ü.E.F.D., S. 10, Samsun, 1997, s. 145-160.
- İPEK, Nedim, Mübadele ve Samsun, Ankara, 2000.
- İPEK, Nedim, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Trabzon, 2006.
- İPEK, Nedim, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Samsun Tarihinin Kaynakları", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 3-26.
- İPEK, Nedim, – YILMAZ, Cevdet, (Yayına Hazırlayanlar), Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü – I (Osmanlı Dönemi), Samsun, 2009.
- İPEK, Nedim, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", İlkçağdan Cumhuriyete Canik (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 165-226.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Buk'a" mad., T.D.V.İ.A., C. 6, İstanbul, 1992, s. 386-387.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Ulaşım ve yol Sistemi" başlığı, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 123-124.
- İREN, Murat, "Trabzon Çaykara Dernek Pazarı Güney Kondu Mahallesi Rölöve ve Restorasyon Dergisi, S. 5, Ankara, 1983, s. 165-174.
- İSKENDER, Pelin., "Berlin Antlaşması'ndan Sonra Samsun Ve Çevresinde Ermeni Olayları", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 99-114.
- KAFALI, Mustafa, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 177-193.
- KAHRIMAN, Ömer, Trabzon'da Türk Devri Mimari Eserleri, A.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003.
- KARABULUT Altan, Memleketim Çarşamba, Samsun, 2004.
- KARACÖZ, Rıza, Canikli Ali Paşa, Ankara, 2003.
- KARACÖZ, Rıza, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 67-79.
- KARACÖZ, Rıza, Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Hazinedarzaade Süleyman Paşa, Samsun, 2009.
- KARAKURUM, Macit, "Beşeri Coğrafya Bakımından Samsun", 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 7, S. 66, 1944, s. 23-26.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, "Anadolu'da XII. Asırdaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", A.Ü.İ.F.D., S. 21, Ankara, 1976, s. 247-276.
- KARAMAĞARALI, Haluk, "Şahip Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", Rölöve ve Restitüsyon Dergisi, S. III, Ankara, 1982, s. 49-52.
- KARPUZ, Haşim, "Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii", Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE Armağanı, Konya, 1993, s. 253-262.
- KARPUZ, Haşim, "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler", V. D., S.XXI, İstanbul, 1990, s. 281-298.
- KARPUZ, Haşim, Rize, Ankara, 1992.
- KARPUZ, Haşim, Trabzon, Ankara, 1990.

- Kâtip Çelebi, Cihannüma, İstanbul, 1145.
- KAYA, M. K., "Aşık Mehmet ve Evliya Çelebi'nin Gözünden Canik Bölgesi", Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 57-67.
- KAYIKÇI, Ali, Samsun'da Kültür-Sanat, C.1, Samsun, 1998.
- KAYIKÇI, Ali, Mahalleden Bölgeye Samsun, Samsun, 2000.
- KESKİN, Mustafa, "Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti", Giresun Tarihi Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, 1997, s. 51-57.
- KILCI, Ali, "Havza Mustafa Bey İmareti Önündeki Yapı Hakkında Gözlemler", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), (Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı), C. 6, S. 25 (Özel Sayı), 2013, s. 31--326.
- KILIÇ, Orhan, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi Ve Yöneticileri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 31-53.
- KILIÇ, Emel, "Bir Ortaçağ Yerleşiminin İktisadî Yapısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler: XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Samsun", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 19-44.
- KIZILTAN, Ahmet, Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler (XIV. Yüzyıl Sonuna Kadar), İstanbul, 1958.
- KIZILTAN, Zeynep, "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları 1971-1977", T. T. K. Belleten, C. LVI, S. 215, 1992, s. 213-242.
- KOCA, Salim, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 344-353.
- KOCAOĞLU, Bünyamin, "Mütareke Yıllarında Samsun'un Ekonomik Durumu", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 299-325.
- KOCAOĞLU, Bünyamin, Milli Mücadele Yıllarında Samsun (15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri (1919-1921)), Samsun, 2008, s.86-139.
- KOÇ, Havva, "Köprülü Kütüphanesi" mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 90-91.
- KODAMAN, Bayram, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü" II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 92-97.
- KOFOĞLU, Sait, "Taceddinoğulları A Post-Seljukian Era Border Country in Northeast Anatolia", Kardeniz İncelemeleri Dergisi, C. 6, S. 11, 2011 (Güz), s. 9-30.
- KOPUZ, Kemal, Geçmişten Günümüze Bafra 2002, Samsun, 2002.
- KÖKSAL, Ahmet, "Samsun Ulu Cami ve İnşa Süreci", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 693-702.
- KÖPRÜLÜ, Orhan, "Kandiye'de Köprülüler'e Ait Kitabeler", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1988, s. 487-494.
- KÖSE, Osman, "18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 273-281.
- KÖSE, Osman, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", O.M.Ü.E.F.D., S. 11, Samsun, 1999, s. 139-156.
- KÖSE, Osman, "Canik'in Osmanlılara Geçışı ve Canikte İktisadî Hayat", İlkçağdan Cumhuriyete Canik (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 77-118.
- KÖSE, Osman, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 95-112.
- KÖSE, Osman, "19. Asra Giren Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 75-94.
- KÖSE, Osman, "Canik'te Asayiş (1911-1914)", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s.159-177.
- KÖSE, Osman, "Samsun'da Camiler Mescitler ve Kiliseler (1923-1950)", Gelenekten Moderniteye Samsun (Editör, O. KÖSE), Samsun, 2014, s. 259-297.
- KÖSE, Osman, "19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyiniyye (Acem) Tekkesi", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 165-177.
- KÖSEOĞLU, Mehmet, "Trabzon Vilayeti Salnamelerine Göre Canik Sancağında Tütün Tarımı ve Ticareti (1870-1904)", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 141-161.
- KÖŞKÜ, Zerrin, 17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi, C. 1, Atatürk Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999.
- KUBAN, Doğan, "Mihrimah Sultan Külliyesi" mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 454-456.
- KUBAN, Doğan, vd., Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul, 2002.
- KUBAN, Doğan, Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları, (Hazırlayan, S. KANGAL), İstanbul, 2004.
- KUNIHOLM, P. Ian, "A 1503 - Year Chronology For The Bronze And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of The Aegean Dendrochronology Project", VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1992, s. 121-130.
- KUNIHOLM, P. Ian, "Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994", XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1996, s. 181-187.
- KURAN, Aptullah, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", Malazgirt Armağanı, Ankara, 1993, s. 179-186.
- KURAN, Aptullah, İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami, Ankara, 1964.
- KURAN, Arcüment, "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", O.M.Ü.E.F.D., S. 7, Samsun, 1992, s. 121-125.
- KURT, Yılmaz, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Vakf-ı Cedid Tasnifi Katalog Çalışması", Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildirileri, Konya, 2000, s. 455-75.
- KUZUBAŞ, Muhammet "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Ladik", Samsun Araştırmaları Mimari ve Kültürel Miras Efsane Dil Sanat Edebiyat ve Siyaset, 3. Kitap (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 243-52.
- KUZUCU, Kemal, "Osmanlı Döneminde Havza Kaplıcaları ve Kasabanın Sosyo-Ekonomik Gelişimindeki Rolü", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)" (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 323-328.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülhamid II" mad., T.D.V.İ.A., C. 1, İstanbul, 1988, s. 216-224.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Abdulaziz" mad., T.D.V.İ.A., C. 1, İstanbul, 1988, s. 179-185.
- KÜRÜM, Mükerrrem, "Aydın'daki Osmanlı DÖNEMİ Namazgâhları Üzerine Bir Değerlendirme", A.Ü.G.S.E.D., S.18, Erzurum, 2007, s. 101-126.

- MEHMED NEŞRÎ, Kitâb-ı Cihannümâ C. II, (Yayınlayan, M. A. KÖYMEN - F. R. UNAT), Ankara, 1957.
- MEHMED SÜREYYA, Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri, C. 1, 4, 5, 6, İstanbul, 1996.
- MEMİŞ, Ekrem, "M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri" İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 103-110.
- MERÇİL, Erdoğan, "Anadolu Beylikleri" mad., "Tarih" bölümü, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 138-139.
- MERT, Özcan, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul, 1993, s. 151-154.
- MESCİ, Başak – İŞİTAN, Tuğba, "Tarihi Yapıların Restorasyonunda Malzeme Seçiminin Önemi Samsun Örneği", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 2, s. 409-416.
- MOLTKE, Helmut Von, Türkiye Mektupları (Tercüme, H. ÖRS), İstanbul, 1969.
- MORDTMANN, J. H., "Derebeyler" mad., İ. A., C. III, İstanbul, 1993, s. 540.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, Netayicü'l- Vukuat, C. I - II (sadeleştiren ve açıklamaları ekleyen, N. ÇAĞATAY), Ankara, 1992.
- NAYIR, Zeynep, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul, 1975.
- NEFES, Eyüp, Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşları, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002.
- NEFES, Eyüp, "Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Ebced Hesablı Mezar Taşları", EKEV Akademi Dergisi, S. 9, Erzurum, 2005, s. 239-254.
- NEFES, Eyüp, "Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı'nda Kitabelerinde Şair Adı Bulunan Mezar Taşları", O.M.Ü.İ.F.D., S. 24-25, Samsun, 2007, s. 229-246.
- NEFES, Eyüp, "Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Önemli Bazı Mezar Taşı ve Kitabeleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, s. 559- 565.
- NEFES, Eyüp, "Giresun'da Yeni Tespit Edilen Bir Ahşap Camii Çalıdağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii" Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 9, S. 3, Temmuz Ağustos Eylül, 2009, s. 187-209.
- NEFES, Eyüp, Samsun Yöresindeki Son Dönem Ahşap Camiler, Samsun, 2009.
- NEFES, Eyüp, İlkadım Seyyid Kutbiddin (Kökçüoğlu) Mezarlığı Tarihi Mezar Taşları, Samsun, 2009.
- NEFES, Eyüp, "Çarşamba'da Yıkılmak Üzere Olan Ahşap Camilerden Biri Paşayazı Köyü Camii", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), C. 3, S. 14, Sonbahar 2010, s.385-397.
- NEFES, Eyüp, "Samsun Yöresindeki Tarihi Mezar Taşlarının Tipolojisi İle İlgili Bir Deneme", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 537-556
- NEFES, Eyüp, "Samsun'da Ahşap Bir Osmanlı Eseri Ayvacık / Tiryakioğlu Camii", Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 28, Samsun, 2010, s.151-174.
- NEFES, Eyüp, "Samsun/Çarşamba'da Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş İki Ahşap Camii Ustacalı Köyü Camii ve Kocakavak Köyü Camii", Vakıflar Dergisi, S. 38, Ankara, 2012, s. 155-162.
- NEMLİOĞLU, Candan, "Göçeli (Gökçeli) Camii" I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri, C. II, Konya, 2001, s. 117-136.
- NEŞRÎ, Kitâb-ı Cihanüma (Yayınlayan: M. A. KÖYMEN – F. R. UNAT), C. 2, Ankara, 1957.
- NUMAN, İbrahim, Anadolu'nun Fethinden İstanbul'un Fethine Kadar Türk Tekke ve Zaviye Mimarisi Hakkında Bir Araştırma, A.Ü.İ.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1982.
- OCAK, A. Yaşar, "Zaviyeler", V.D., S. XII, Ankara, 1978, s. 247-270.
- OĞUZ, Mevlüt, "Taceddinoğulları", A.Ü.D.T.C.F.D., S. IV, Ankara, 1948, s. 469-487.
- OKUDAN, Muhammet, Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar, O.M.Ü.S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2013.
- OKUDAN, Muhammet, "Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları", Birey ve Toplum, C. 3, S. 6 (Güz), 2013, s. 173-91.
- OKUR, Mehmet "İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre 1919'da Samsun'da Genel Durum", İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 129-141.
- ONGUNSU, A. H., "Abdülhamid II" mad., İ. A., C. I, İstanbul, 1993, s. 76-80.
- ORAL, M. Zeki, "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", T.T K. Belleten, C. XX, S. 79, Ankara, 1956, s. 385-410.
- ORHUN, Ömür, Samsun Tarih Coğrafya Ekonomi, Samsun, 1949.
- ORTAYLI, İlber, "Levantenler", D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 204-207.
- ÖDEKAN, Ayla, "Arasta" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1997, s. 123.
- ÖDEKAN, Ayla, "Bedesten" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1997, s. 209-210.
- ÖDEKAN, Ayla, "Çeşmeler" mad., D.B.İ.A., C. 2, İstanbul, 1994, s. 488-491.
- ÖDEKAN, Ayla, "İmaret" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 843.
- ÖDEKAN, Ayla, "Namazgâh" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 1334.
- ÖNEY, Gönül, Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453), Ankara, 1989.
- ÖNGE, Yılmaz, Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara, 1995.
- ÖNGE, Yılmaz, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları, Ankara, 1997.
- ÖNKAL, Hakkı, Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996.
- ÖZ, Mehmet, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1643)", O.M.Ü.E.F.D., S. 6, Samsun, 1991, s. 173-205.
- ÖZ, Mehmet, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne- Divânî Sistemi", V.D., S. 23, Ankara, 1994, s. 229-241.
- ÖZ, Mehmet, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 3-29.
- ÖZ, Mehmet, "Akdağ'ın Eteklerinde Seyyidler ve Osmanlılar XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Lâdik Kazâsı", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 27-74.
- ÖZ, Mehmet, "Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 244.-261.
- ÖZ, Mehmet, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara, 1999.
- ÖZ, Mehmet, "Samsun" mad, T.D.V.İ.A., C. 36, İstanbul, 2009, s. 83-88.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Kadı Burhâneddin" mad., "Kadı Burhâneddin Devleti" bölümü, T.D.V.İ.A., C. 24, İstanbul, 2001, s. 76-77.
- ÖZBAL, H. – ANDRIAENS, A. – EARL, B. – GEDİK, B., "Samsun-Amasya-Tokat İlleri Yüzey Araştırması", 15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 2000, s. 47-54.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Köprülüzâde Fâzil Ahmed Paşa" mad., T.D.V.İ.A., C. 26, İstanbul, 2000, s. 263-265.

- ÖZCAN, Selim, "XX. Yüzyılın Başlarında Canik (Samsun) Sancağında İsimleri Değiştirilmek İstenen Kaza Köy Mahalleler Ve Yeni İsimleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 671-686.
- ÖZCAN, Selim, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Canik'de (Samsun) Tütün Ziraatı ve Ticareti", 1. Uluslararası Canik Sempozyumu "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik (Samsun)", (19 – 21 Ekim 2012), (Editör: Osman KÖSE), C. 1, Samsun, 2013, s. 558-5-568.
- ÖZCAN, Selim, "1883 (H. 1299) Canik (Samsun) Hükümet Konağı Yangını", Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş, 1. Kitap (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 363-370.
- ÖZCAN, Tahsin, "Fazıl Ahmed Paşa (Köprülüzâde)" Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1999, s. 439-441.
- ÖZDAMAR, Mustafa, "Namazgâhlar", V.D., S. XX, 1988, s. 221-248.
- ÖZDAMAR, Mustafa, "Üsküdar Namazgâhları", Üsküdar Sempozyumu I, C. 1, İstanbul, 2003, s. 97-105.
- ÖZDEMİR, Mustafa, "Orta Karadeniz Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Başka Bir Bakış", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 33-56.
- ÖZDEMİR, Şenay, "Takalar ve Tayfalar", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 495-509.
- ÖZDENİZ, Engin, İstanbul'daki Kaptan-ı Deryâ Çeşmeleri ve Sebilleri, İstanbul, 1995.
- ÖZDEŞ, Gündüz, Türk Çarşıları, Ankara, 1998.
- ÖZERGİN, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, C. XV, S. 20, İstanbul, 1965, s. 141-170.
- ÖZERGİN, M. Kemal, "Türkiye Kitabeleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S. IV, İstanbul, 1971, s. 61-72.
- ÖZGER, Yunus, "Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S. 2 (Bahar), Trabzon, 2007, s. 93-121.
- ÖZKAN, Müsemma, Samsun ve Çevresindeki Bazı Mezar Taşları, Atatürk Üniversitesi, F.E.F. Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1999.
- ÖZKARCI, Mehmet, Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri, C. I ve C. II, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1992.
- ÖZKARCI, Mehmet, Niğde'de Türk Mimarisi, Ankara, 2001.
- ÖZKARCI, Mehmet, "Gaziantep'te Üç Han", Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (Editör, Y. KÜÇÜKDAĞ), Gaziantep, 2000, s. 243-268.
- ÖZKAYA, Yücel, "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi "Tedâbirü'l-Gazavat", Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 12 - 13, Ankara, 1973, s. 119-191.
- ÖZKAYA, Yücel, "Canikli Ali Paşa", T.T.K. Belleten, C. XXXVI, S. 144, Ankara, 1972, s. 483-525.
- ÖZKAYA, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara, 1994.
- ÖZSAİT, Mehmet, "1986-1993 Yılları Arasında Samsun Lâdik Çevresi Yüzey Araştırmaları", XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 1, Ankara, 1999, s. 35-40.
- ÖZSAİT, Mehmet, "2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzey Araştırmaları", XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara, 2003, s. 127-140.
- ÖZSAİT, Mehmet, "Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası I), Samsun, 1990, s. 124-130.
- ÖZSAİT, Mehmet, "2002 Yılı Samsun – Amasya Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara, 2004, s. 273-284.
- ÖZTÜRK, Yücel, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475-1600, Ankara, 2000.
- PAKALIN, M. Zeki, "İmaret" mad., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, İstanbul, 1993, s. 61-63.
- PAKALIN, M. Zeki, "Muhassıl" mad., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, İstanbul, 1993, s. 569-570.
- PEKTAŞ, Kadir, XVI. Yüzyıl Sonrası Klasik Tarzda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerindeki Medreseler, Yüzüncü Yıl Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1993.
- PERŞEMBE, Erkan, "Toplumsal Değişme Ve Göç (Orta Karadeniz'in Temelleri)", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 437-446.
- POLAT, M. Said, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret" Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 375-385.
- SAKAL, Fahri, "Orta Karadeniz Ekonomisi: Konjonktürel Bir Talih Oyunu", Orta Karadeniz Kültürü (Yayına Hazırlayanlar: B. YEDİYILDIZ vd.), Ankara, 2005, s. 397-404.
- SAKALLI, Sinan, Havza Köylerinde Üç Ahşap Minber, Gazi Ü., F.E.F., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi A.B.D., Lisans Tezi, Ankara, 1998.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Bayezid II" mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1999, s. 299-302.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Pertevniyal Valide Sultan" mad., D.B.İ.A., C. 6, İstanbul, 1994, s. 245.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Petrevniyal Sultan" Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1999, s. 436-437.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Abdülhamid II" mad., D.B.İ.A., C. 1, İstanbul, 1993, s. 38-42.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Abdülhamid II" mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1999, s. 52-56.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Köprülüler" mad., D.B.İ.A., C. 5, İstanbul, 1994, s. 91-95.
- SARCAN, Ali, Samsun Tarihi, Ankara, 1966.
- SARISAKAL, Baki, Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap, Samsun, 2003.
- SARISAKAL, Baki, Bir Kentin Tarihi Samsun, Birinci Kitap, Samsun, 2002.
- SARISAKAL, Baki, Samsun Sağlık Tarihi, Samsun, 2005.
- SARISAKAL, Baki, Belge ve Tanıklarla Samsun'da Mübadele, Samsun, 2007.
- SEÇGİN, Nuri, Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri, Mimar Sinan Ü., S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.
- SELVİ, Haluk, "Milli Mücadele Başlarında Anadolu'da Asayiş Sorunu ve Samsun", İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele (Editör, O. KÖSE), İstanbul, 2008, s. 109-114.
- SEMERCİ, Ahmet, "Mustafa Kemal Paşa Samsun'a Çıkmadan Önce Samsun ve Çevresinde Durum", Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a Armağan, Samsun, 1993, s. 257-273.
- SERBESTOĞLU, İbrahim, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 83-97.
- SERBESTOĞLU, İbrahim, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmut Paşa İsyanı ve Caniklîzâdelerin Sonu (1805-1808)", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, C.1, S.1 (Güz), 2006, s. 89-105.
- SEVİM, Ali – YÜCEL, Yaşar, Türkiye Tarihi, Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989.

- SEVİM, Ali, Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993.
- SÖZEN, Metin, vd., Türk Mimarîsinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975.
- SÖZEN, Metin - TANYELİ, Uğur, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1992.
- SPULER, Bertold, İran Moğolları (Çeviren. C. KÖPRÜLÜ), Ankara, 1957.
- STRABON, Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika: XII-XIII-XIV (Çeviren, A. PEKMAN), İstanbul, 1993.
- SÜLEYMAN SAADEDDİN MÜSTAKİMZÂDE, Tuhfe-i Hattatın (Yayımlayan, İbnülemin Mahmut Kemal), İstanbul, 1928.
- SÜMER, Faruk, Tirebolu Tarihi, İstanbul, 1992.
- SÜMERKAN, M. Reşat - OKMAN, İbrahim, Kültür Varlıklarıyla Trabzon (İlçeler ve Köyler), C. 1, Trabzon, 1999.
- SYME, R., "Eski zamanlarda Karadeniz", 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 6, S. 63, 1943, s. 5-8.
- ŞAFAK, Yakup, "XIX.-XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 463-471.
- ŞAHİN, Enis, "İngiliz The Times Gazete'sine Göre Samsun (1908-1925)", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 199-227.
- ŞAHİN, İlhan - EMECEN, Feridun, "Anadolu" mad., "İdari Ekonomik ve Kültürel Hayat" bölümü, "Sosyoekonomik Hayat ve Şehirleşme" başlığı, T.D.V.İ.A., C. 3, İstanbul, 1991, s. 124-126.
- ŞAHİN, M. Kemal, "Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 427-447.
- ŞAHİN, M. Kemal, "Samsun- Çarşamba/ Yayıcılar- Şehy Habil Köyü Camii", A.Ü.S.B.E.D., C. 4, S. 2, Erzurum, 2004, s. 15-36.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, Kamûs'ul- A'lâm, C. IV, V, İstanbul, 1306, 1324.
- ŞAKİR ŞEVKET, Trabzon Tarihi (Yayına Hazırlayan, İ. HACİFETTAHOĞLU), Trabzon, 2001.
- ŞENYURT, Hasan. - KARAMOLLAOĞLU, Mehmet, "Pazar Camii", Terme Dergisi, S.1, Samsun, 1988, s. 25-26.
- ŞİMŞİR, Nahide, "Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın İzmir'deki Vakıflarına Ait Hicri 1141 Tarihli Bir Muhasebe Bilançosu", Tarih İncelemeleri Dergisi, S. XII, İzmir, 1997, s. 155-181.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, "Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul, 1995, s. 459-471.
- TAHRALI, Mustafa, "Ahmed er-Rıfâi" mad., T.D.V. İ. A., C. 2, İstanbul, 1989, s. 127-130.
- TANMAN, M. Baha, "Azepler Namazgâhi" mad., T.D.V.İ.A., C. 4, İstanbul, 1991, s. 315-316.
- TANMAN, M. Baha, "Emir Hanı" mad., T.D.V.İ.A., C. 11, İstanbul, 1995, s. 133-134.
- TANMAN, M. Baha, "Eyüp Sultan Külliyesi", D.B.İ.A., C. 3, İstanbul, 1994, s. 237-243.
- TANMAN, M. Baha, "Sinan'ın Mimarîsi İmaretler", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, C. I, İstanbul, 1988, s. 333-353.
- TARHAN, M. Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler, Kimmerler ve İskitler", Türkler, C. 1, Ankara, 2002, s. 598-611.
- TAŞTEMİR, Mehmet, "Karadeniz Bölgesinde Kendir, Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)", Türk Kültür İncelemeleri Dergisi, S. 8, İstanbul, 2003, s. 1-24.
- TAYLA, Hüsrev, Geleneksel Türk Mimarîsinde Yapı Sistem ve Elemanları I, İstanbul, 2007.
- TEBER Osman – KOLA Zeki– GENÇ Mustafa – DOĞUZ Ramazan, Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- TEKİN, Lütfi, "60 Sene Evvelki Samsun", 19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi, C. 2, S. 13, 1936, s. 25-29.
- TELCİ, Cahit, "Canik Muhasılı Vezir Elhac Ali paşa'nın 1779 Tarihli Muhallefât Defterleri", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 4, İzmir, 2000, s. 159-182.
- TELLİOĞLU, İbrahim, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler, Trabzon, 2004.
- TELLİOĞLU, İbrahim, İlk Çağdan Osmanlılara Samsun, Samsun, 2012.
- TELLİOĞLU, İbrahim, "Osmanlı Hakimiyetine Kadar Canik", İlkçağdan Cumhuriyete Canik (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 25-28.
- TEMUR, Akin, "A Group Coins from Samsun", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), C. 5, S. 20, Kış 2012, s. 261-273.
- TEMUR, Akin, "Antik Çağdan Günümüze Amazomlar", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 69-81.
- TERZİ, İhsan, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", O.M.Ü.E.F.D., S. 2, Samsun, 1987, s. 259-265.
- TERZİ, İhsan, "Samsun'daki Mezarlıklar ve Kökçuoğlu Mezarlığı'ndaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları" O.M.Ü.E.F.D., S. 9, Samsun, 1997, s. 205-216.
- TERZİ, İhsan, "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi", O.M.Ü.E. F. D., S. 5, Samsun, 1990, s. 259-268.
- TEXIER, Charles, Küçük Asya, Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi (çeviren, A. SUAT), C. III, Ankara, 2002.
- TOKSOY, Cemal, "Yörgüç Paşa (Lala)" mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1999, s. 677.
- TOPAL, Coşkun, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi, Samsun, 2008.
- TORUN, Mehmet, Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları, İstanbul, 1954.
- TORUK, Ferruh, "Bani Yörgüç Paşa ve İmar Faaliyetleri", V.D., S. 29, Ankara, 2005, s. 105-133.
- TOURNEFORT, Joseph De, Tournefort Seyahatnamesi, İkinci Kitap, (Editör, S. YERASİMOS - Çeviren, T. TUNÇDOĞAN), İstanbul, 2005.
- TUĞLACI, Pars, Osmanlı Şehirleri, İstanbul, 1985.
- TUNCER, O. Cezmi, Anadolu Kümbetleri -1, Selçuklu Dönemi, Ankara, 1986.
- TUNCER, O. Cezmi, Anadolu Kümbetleri -2, Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara, 1991.
- TUNCER, O. Cezmi, Anadolu Kümbetleri -3, Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara (basım yılı belirtilmemiş).
- TUNCER, O. Cezmi, Anadolu Kervan Yolları, Ankara, 2007.
- TUNÇEL, Mehmet, "Lâdik'te İki Türbe", IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1995, s. 347-364.
- TUNÇEL, Mehmet, "Merzifon Bedesteni", Merzifonlu Kara Mustafa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 383-398.
- TUNÇEL, Mehmet, Osmanlı Mimarîsinde Bedestenler, A.Ü.D.T.C.F., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1980.
- TURAN, Osman, "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 566-579.
- TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984.
- TURAN, Şerafettin, Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine Kadar, Ankara 2000.
- TUZCU, Ali, Vezirköprü Meşhurları, Samsun, 2010.
- TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit, Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı, Ankara, 2001.

- TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit- BORAN, Ali, "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi", V. D. S. 28, Ankara, 2004, s. 285-290.
- TÜRKER, A. Çaylak, "Osmanlı Çeşme Mimarisinde Çanakkale Çeşmelerinin Yeri ve Önemi", Ortaçağda Anadolu, Aynur Durukan'a Armağan, Ankara, 2002, s. 167-184.
- ULUÇAM, Abdüsselam, Eski Erciş - Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları, Ankara, 2000.
- ULUÇAM, Abdüsselam, "Oltu'da Arslan Paşa Külliyesi", V.D., S. XVII, Ankara, 1983, s. 93-108.
- ULUÇAY, M. Çağatay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1985.
- UMAR, Bilge, Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos), İstanbul 2000.
- UMUR, Hasan, Samsun'da On Beş Sene, Samsun, 1946.
- UYKUCU, K. Ekrem, Bölgemiz Karadeniz İl ve İlçeleri, Orta Karadeniz Bölümü Amasya Çorum Tokat Ordu Samsun, İstanbul, 1978.
- UZUN, Ali, "Samsun İlinin Başlıca Coğrafya Özellikleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 317-341.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Kitabeler, İstanbul, 1927.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. I, Ankara 1998.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. III/1, Ankara, 1995.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. III/2, Ankara, 1995.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", T.T.K. Belleten, C. XXXII, S. 126, Ankara, 1968, s. 161-189.
- UZUNEMİNOĞLU, Hamza, "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği", O.M.Ü.E.F.D., S. 8, Samsun, 1993, s. 273-289.
- ÜLGEN, A. Saim, "Hamam" maddesi, İ. A., C. 5-1, İstanbul, 1964, s. 174-178.
- ÜLGEN, A. Saim, "Köprülül Konağı", Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 565-580.
- ÜNAN, Serdar, "Samsun İli, Kavak İlçesi, Çakallı Han Restorasyon Öncesi Kazı ve Sondaj Çalışması", 18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara, 2010, s. 13-20.
- ÜNAN, Serdar, "Geçmişten Günümüze Çakallı Han", Kubaba Arkeoloji - Sanat Tarihi - Tarih Dergisi, S. 22, İzmir, 2013, s. 51-79.
- ÜNAL, M. Ali, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 231-51.
- ÜNAL, R. Hüseyin - KIEL, Michael - KUYULU, İnci - DEMİRALP, Yekta- ÇAKMAK, Şakir - DAŞ, Ertan, Birgi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları (yayına hazırlayan, R. H. ÜNAL), Ankara, 2001.
- ÜNLÜ, Mucize, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayri Müslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 149-62.
- ÜRER, Harun, İzmir Hamamları, Ankara, 2002.
- VADALA, R., Şark Memleket ve Siteleri, Samsun Mazisi Hali İstikbali (Çeviren, Kâni SARIGÖLLÜ), Gaziantep, 1944.
- VARLIK, M. Çetin, "Taceddinogulları Beyliği", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 10, İstanbul, 1989, s. 87-90.
- YALÇINER, G., "Kervansaray" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 998-1000.
- YALÇINER, G., "Han" mad., Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1997, s. 753-754.
- YAŞAROĞLU, K., "Mehmed Paşa (Köprülü)" mad., Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1999, s. 160-162.
- YAVI, Ersal, Tokat (Komana), İstanbul, 1986.
- YAVUZ, A. Tükel, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerine Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular-1997", Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, C. 2, Ankara, 1999, s. 239-259.
- YAVUZ, Mehmet, Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri, Ankara, 2009.
- YAVUZ, Mehmet, Çaykara - Dernek Pazarı ve Köylerinde Osmanlı Dönemi Camileri, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1993.
- YAVUZ, Mehmet, "Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı), C. 2, S. 7, Bahar 2009, s. 305-322.
- YAVUZ, Mehmet, "Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), (Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı), Volume 2/7 Spring 2009), C. 2, S. 7, Bahar 2009, s. 263-305.
- YAZICI, Nuri, Canik Sancağında Pontoscü Faaliyetler (198-1922)", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Erzurum, 1985.
- YAZICI, Nuri, Terme Tarihi, Samsun, 1982.
- YAZICI, Nurcan, "Osmanlı Dönemi Kışla Mimarisi ve Samsun Kışlası", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 3, s. 635-642.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara, 1985.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Ordu Tarihinden İzler, İstanbul, 2000.
- YEŞİL, A., "Merzifon-Kara Mustafa Paşa Külliyesi", Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 331-344.
- YILMAZ, Cevdet, "Samsun İl Nüfusunun Sosyo- Ekonomik Yapısı Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılım Özellikleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2007, s. 263-287.
- YILMAZ, Cevdet, "Samsun İlinde Nüfus Hareketleri", Geçmişten Geleceğe Samsun 2007, İkinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 289-316.
- YILMAZ, Cevdet, "Vezirköprü'de Az Bilinen İki Eser Çorakdere ve Karanar Camileri", Vezirköprü Araştırmaları (Editör, Cevdet YILMAZ), (Vezirköprü Sempozyumu, 9-10 Ekim 2010), Samsun, 2014, s. 429-436.
- YILMAZ, Cevdet, "Canik", İlkçağdan Cumhuriyete Canik (Editör, C. YILMAZ), Samsun, 2013, s. 3-22.
- YILMAZ, M. Ali, "Demir Çağında Samsun Kazılar ve Yüzey Araştırmaları Işığında Genel Bir Bakış", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 99-115.
- YILMAZ, Emine, "Salıpazarı Yeşilköy Kaya Mezarları ve Garpu Kale Üzerine Bir Değerlendirme", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 117-36.
- YİÇİT, Hasan, Bafra Tarihi, Samsun, 1981.
- YİÇİT, Hasan, Samsun, Bafra, 2002.

- YİĞİTPAŞA, Davut, "Samsun İlinde Yeni Keşfedilen İki Höyük", Samsun Sempozyumu (Editör, M. AYDIN vd.), (13-16 Ekim 2011), Samsun, 2012, C. 1, s. 83-98.
- YOLALICI, M. Emin, "XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Zirai Üretim", O.M.Ü.E.F.D., S. 6, Samsun, 1991, s. 325-329.
- YOLALICI, M. Emin, Samsun Eşrafından Hazinedârzâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi, Samsun, 1987.
- YOLALICI, M. Emin, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1998.
- YÖRÜKOĞLU, Ömer, Kayseri Çeşmeleri (basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- YURDAKUL, M. Erol, "Taceddin İbrahim Paşa'nın Vakıfları İle Vâkıfın Merzifon'da İnşa Ettiği Hana Bitişik Mescidinde Yapılan Restorasyon Çalışmaları", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III, Ankara, 1983, s. 1619-1626.
- YURTTAŞ, Hüseyin - ÖZKAN, Haldun, Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları, Erzurum, 2002.
- YUVALI, Abdülkadir, "Ebu Said Bahadır Han" mad., T.D.V.İ.A., C. 10, İstanbul, 1994, s. 218-219.
- YUVALI, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I), Samsun, 1990, 233-240.
- YÜCEL, Yaşar, "Candarogulları" mad., T.D.V.İ.A., C. 7, İstanbul, 1993, s. 146-149.
- YÜCEL, Yusuf, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I, Ankara 1991.
- YÜCEL, Yusuf, Bütün Yönleriyle Lâdik, Samsun, 1987.
- YÜKSEL, Ayhan, Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005.
- YÜKSEL, İ. Aydın, Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520), C. 5, İstanbul, 1983.
- YÜKSEL, Mustafa, Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler, C. 1, Trabzon, 2000.
- ZACHARIADOU, Elizabeth A., "Trebizond and The Turks (1352- 1402)", Romania and Turks, London, 1985, s. 333-358.
- ZEREN, Dursun, Of ve Köylerindeki Osmanlı Dönemi Ahşap Camileri, Atatürk Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum, 1994.
- ZEYBEK, H. İ., "Samsun İlinde Etkili Olan Başlıca Doğal Afetler", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. YILMAZ), Samsun, 2006, s. 343-366.

BASILMAMIŞ KAYNAKLAR

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde İncelenen İl Fihristleri

- 2270 Numaralı Samsun Fihristi.
2276 Numaralı Samsun Fihristi.
2242 Numaralı Amasya Fihristi.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi'nde İncelenen Dosyalar

55.01.01-/1	55.01.01-/12	55.03.01-/8	55.05.01-/6	55.08.01-/3
55.01.01-/2	55.01.01-/13	55.04.01-/1	55.05.01-/7	55.08.01-/4
55.01.01-/3	55.01.01-/14	55.04.01-/2	55.05.01-/8	55.09.01-/1
55.01.01-/4	55.02.01-/1	55.04.01-/3	55.06.01-/1	55.09.01/2
55.01.01-/5	55.03.01-/1	55.04.01-/4	55.07.01-/1	55.09.01-/3
55.01.01-/6	55.03.01-/2	55.05.01-/1	55.07.01/2	55.09.01-/4
55.01.01-/7	55.03.01-/3	55.05.01-/2	55.07.01-/3	55.09.01-/5
55.01.01-/8	55.03.01-/4	55.05.01/3	55.07.01-/4	55.09.01-/6
55.01.01-/9	55.03.01-/5	55.05.01-/4	55.08.01-/1	55.09.01-/7
55.01.01-/10	55.03.01-/6	55.05.01-/5	55.08.01-/2	55.09.01-/8
55.01.01-/11	55.03.01-/7			

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin İnternet Sitesinde İncelenen Belge Özetleri*

A.DH.MKT., d.n. 1571, g.n. 121
A.MKT.MHM., d.n. 284, g.n. 37; d.n. 455, g.n. 9; d.n. 455, g.n. 60; d.n. 285, g.n. 17; d.n. 283, g.n. 59; d.n. 274, g.n. 45; d.n. 273, g.n. 71; d.n. 455, g.n. 55; d.n. 470, g.n. 180; d.n. 282, g.n. 35; d.n. 300, g.n. 13; d.n. 100, g.n. 96; d.n. 284, g.n. 81; d.n. 284, g.n. 81; d.n. 278, g.n. 99; d.n. 51, g.n. 100; d.n. 269, g.n. 5; d.n. 276, g.n. 3; d.n. 281, g.n. 4; d.n. 297, g.n. 65; d.n. 372, g.n. 94; d.n. 391, g.n. 99; d.n. 392, g.n. 67; d.n. 394, g.n. 65; d.n. 168, g.n. 92; d.n. 757, g.n. 31; d.n. 267, g.n. 13; d.n. 269, g.n. 9; d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62; d.n. 289, g.n. 42; d.n. 290, g.n. 81; d.n. 299, g.n. 33; d.n. 300, g.n. 59; d.n. 331, g.n. 28; d.n. 384, g.n. 87; d.n. 65, g.n. 64; d.n. 278, g.n. 99; d.n. 273, g.n. 78; d.n. 761, g.n. 62; d.n. 423, g.n. 94; d.n. 288, g.n. 56.
A.MKT.MZD., d.n. 71, g.n. 10.
A.MKT.UM., d.n. 334, g.n. 54; d.n. 15, g.n. 75.
AE. SMST.II., d.n. 7, g.n. 636; d.n. 9, g.n. 956; d.n. 7, g.n. 646.
DH. MB.HPS., d.n.20, g.n. 79; d.n. 18, g.n. 41; d.n. 18, g.n. 69; d.n. 21, g.n. 30.
DH. MKT., d.n. 1539, g.n. 11; d.n. 1377, g.n. 48; d.n. 1427, g.n. 114.
DH. MUİ., d.n.30/-2, g.n. 26.
DH.SAİDd... d.n. 57, g.n. 277; d.n. 107, g.n. 481; d.n. 107, g.n. 483; d.n. 124, g.n. 81.
DH.İD., d.n. 25 , g.n. 3; d.n. 30/-1, g.n. 3; d.n. 53, g.n. 30; d.n. 31, g.n. 17.DH.UMVM., d.n. 28, g.n. 9; d.n. 28, g.n. 24.
EV.d., d.n. -1/-1, g.n.14267; 14394, 15465, 15679, 15860, 15876, 16019, 16194, 16798, 17069, 17758, 17681, 18004, 18099, 19454, 19484, 19929, 20109, 20943, 21022, 21087, 21589, 21642, 21662, 21748, 21833, 21355, 21846, 21856, 22033, 22570, 23885, 23106, 23001, 23122, 23214, 23233, 3318, 23320, 23395, 23411, 23493, 23589, 23604, 26678, 30035,10923, 16984, 31044,27610, 26678, 26513, 26662, 21833, 12065, 21576, 19818, 17758, 13275, 14579, 24345, 16547, 16849, 17015, 17077, 14760, 17076, 17682, 21022, 29941, 12146, 15860, 15465, 16849, 16547, 17015, 17844, 18150, 18174, 19484, 19824 21566, 21589, 21355, 21662, 21856, 21642, 21833, 22570, 22999, 22782, 22774, 22594, 22033, 23233, 23318, 23214, 23411, 23493, 23106, 23604, 23589, 23001, 25317, 27379, 29798, 30808, 716, 2036, 250, 13275, 14579, 24357.
EV.HMH.d., d.n. -1 /-1, g.n. 4381; d.n. -1 /-1, g.n. 3985; d.n. -1 /-1, g.n. 3986; d.n. -1 /-1, g.n. 4645; d.n. -1/-1, g.n. 17015.
HAT., d.n. 195, g.n. 9715; d.n. 576, g.n. 28187; d.n. 577, g.n. 28246; d.n. 571, g.n. 27938; d.n. 569, g.n. 27906; d.n. 205, g.n. 10767; d.n. 206, g.n. 10863; d.n. 212, g.n. 11483; d.n. 598, g.n. 29329/.F.;
İ. DH., d.n. 424, g.n. 2808; d.n. 508, g.n. 34574; d.n. 509, g.n. 34670; d.n. 224, g.n. 13384; d.n. 428, g.n. 28309; d.n. 1231, g.n. 96431; d.n. 1248, g.n. 97768; d.n. 762, g.n. 62135/M.
İ.MF., d.n. 16, g.n. 1328/N3.
İ.MVL., d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 226, g.n. 7727; d.n. 495, g.n. 22401; d.n. 510, g.n. 23040; d.n. 468, g.n. 21222; d.n. 195, g.n. 5993; d.n. 168, g.n. 4989; d.n. 164, g.n. 4852; d.n. 507, g.n. 22892; d.n.

270, g.n. 10379; d.n. 158, g.n. 4532; d.n. 499, g.n. 22568; d.n. 497, g.n. 22472.
MKT.MHM., d.n. 421, g.n. 14; d.n. 274, g.n. 92; d.n. 274, g.n. 33; d.n. 274, g.n. 32; d.n. 271, g.n. 17; d.n. 270, g.n. 83.
MV., d.n. 212, g.n. 103; d.n. 250, g.n. 120; d.n.168, g.n. 92.
TT.d., d.n. -1/-1, g.n. 384.
Y. PRK.AZJ., d.n. 22, g.n. 108; d.n. 5, g.n. 34.
Y.EE., d.n. 134, g.n. 27; d.n. 134, g.n. 64; d.n. 134, g.n. 29; d.n. 134, g.n. 29.
Y.MTV., d.n. 265, g.n. 39; d.n. 67, g.n. 11; d.n. 68, g.n. 127; d.n. 68, g.n. 82; d.n. 69, g.n. 50.
Y.PRK.ASK., d.n. 158, g.n. 44.
Y.PRK.UM..., d.n. 5, g.n.101.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin İnternet Sitesinde İncelenen Belge Özeti

B.C.A., sayı no. 2/5225, d.n. 143-161, yer no. 68.71..6.

* www.devletarsivleri.gov.tr Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kullanılan kodların isimleri için bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi**, Ankara, 1995, s. 275-302.

ÇİZİM
FOTOĞRAF
RESİM
VE
HARİTA LİSTELERİ

ÇİZİM FOTOĞRAF RESİM VE HARİTA LİSTELERİ

ÇİZİMLER

KATALOG ÇİZİMLERİ

- 1- Çarşamba - Gökçeli Camii plânı (Y. CAN'dan).
- 2- Çarşamba - Gökçeli Camii doğu-batı Kesiti (Y. CAN'dan).
- 3- Çarşamba - Gökçeli Camii kuzey-güney Kesiti (Y. CAN'dan).
- 4- Çarşamba - Gökçeli Camii kuzey cephe görünümü (Y. CAN'dan).
- 5- Çarşamba - Gökçeli Camii batı cephe görünümü (Y. CAN'dan).
- 6- Çarşamba - Gökçeli Camii güney cephe görünümü (Y. CAN'dan).
- 7- Çarşamba / Yayılar Köyü - Şeyh Habil Camii plânı.
- 8- Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Camii ve Türbesi plânı.
- 9- Samsun - Kale Camii plânı (A. BORAN'dan).
- 10- Çarşamba / Ordu Köyü Camii plânı.
- 11- Samsun - Yalı Camii plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 12- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 13- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii kuzey cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 14- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 15- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 16- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii plânı.
- 17- Terme / Yenicami Köyü - Cuma Camii plânı.
- 18- Terme / Dağdıralı Köyü Camii ve Türbesi plânı.
- 19- Kavak / Bekdemir Köyü Camii plânı.
- 20- Kavak / Bekdemir Köyü Camii doğu-batı kesiti (Y. CAN'dan).
- 21- Kavak / Bekdemir Köyü Camii kuzey-güney kesiti (Y. CAN'dan).
- 22- Kavak / Bekdemir Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- 23- Kavak / Bekdemir Köyü Camii batı cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- 24- Bafra - Ulu Camii plânı.
- 25- Vezirköprü - Toprakkale Camii plânı.
- 26- Vezirköprü - Kale Camii plânı (M. SÖZEN'den, işlenerek).
- 27- Terme / Karacalı Köyü Camii plânı.
- 28- Ondokuzmayıs - Fatih Camii plânı.
- 29- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii plânı.
- 30- Kavak / Tatarmuslu Köyü Camii plânı.
- 31- Asarcık / Akyazı Köyü - Gökğöl Camii plânı.
- 32- Asarcık / Kılavuzlu Köyü Camii plânı.
- 33- Asarcık / Alan Köyü Camii plânı.
- 34- Asarcık / Koşaca Köyü Camii plânı.
- 35- Asarcık / Koşaca Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- 36- Kavak - Yeni Camii plânı.
- 37- Bafra - Tayyar Paşa Camii plânı.
- 38- Kavak / Değirmencilik Köyü - Dere Camii plânı.
- 39- Samsun - Pazar Camii plânı (K. İNCE'den).
- 40- Samsun - Hacı Hatun Camii orijinal plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 41- Terme - Pazar Camii ve Türbesi plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 42- Bafra - Çarşı Camii plânı.
- 43- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii plânı.
- 44- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi plânı.
- 45- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmet Camii plânı.
- 46- Havza / Cevizlik Köyü Camii plânı.
- 47- Havza - Yörgüç Paşa Camii plânı.
- 48- Samsun - Ulu Camii plânı.
- 49- Samsun - Kurşunlu Camii plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden, işlenerek).
- 50- Havza / Sivrikese Köyü Camii plânı.
- 51- Salıpazarı - Gökçeli Camii plânı.
- 52- Terme / Aşağı Söğütü Köyü Camii plânı.
- 53- Terme / Aşağı Söğütü Köyü Camii kuzey cephe görünüşü (Y. CAN'dan).
- 54- Alaçam - Çarşı Camii plânı.
- 55- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii plânı.
- 56- Vezirköprü - Namazgâh Camii plânı.
- 57- Vezirköprü - Fazıl Ahmet Paşa Medresesi plânı (M. SÖZEN'den).
- 58- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi plânı (H. G. DANIŞMAN'dan, işlenerek).
- 59- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Türbesi plânı.
- 60- Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi plânı (M. TUNÇEL'den).
- 61- Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi cenazelik katı plânı (M. TUNÇEL'den).
- 62- Lâdik - Sunullah Paşa Türbesi kesiti (M. TUNÇEL'den, işlenerek).
- 63- Samsun - İsa Baba Türbesi plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 64- Samsun - İsa Baba Türbesi kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 65- Lâdik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi plânı.
- 66- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Hanı plânı (mevcut -kapalı- kesim).
- 67- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Hanı plânı (K. ERDMANN'dan).
- 68- Samsun - Taş Han zemin kat plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 69- Samsun - Taş Han ikinci kat plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 70- Samsun - Taş Han batı cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 71- Samsun - Taş Han kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 72- Samsun - Taş Han doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 73a- Vezirköprü Taş Han plan krokisi(restorasyon öncesi).
- 73b- Vezirköprü Taş Han zemin kat restorasyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 73c- Vezirköprü Taş Han birinci kat (zemin üstü) restorasyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 74a- Vezirköprü - Üzüm Hanı plân krokisi.
- 74b- Vezirköprü Üzüm Hanı plân krokisi (S.K.V.K.K.A.nden).
- 75a- Vezirköprü Bedesten ve Arastası plânı (G. ÖZDEŞ'ten).
- 75b- Vezirköprü (Köprü) Bedesteni restitüsyon planı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 76- Vezirköprü Bedesteni Plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 77- Vezirköprü Bedesteni kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 78- Vezirköprü Bedesteni doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 79- Vezirköprü Bedesteni kuzey cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 80- Samsun - Hazinedârzâde Süleyman Paşa Arastası plânı.
- 81- Çarşamba - Büyük Arasta plânı.
- 82- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 83- Vezirköprü - Köprü Mehmed Paşa Namazgâhı plânı.
- 84- Bafra - Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı plânı.
- 85- Samsun - Şifa Hamamı plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 86- Samsun - Şifa Hamamı kuzey-güney kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 87- Samsun - Şifa Hamamı doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 88- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı (M. E. YURDAKUL'dan).
- 89- Lâdik - Eski Hamam plânı.
- 90- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden, işlenerek).
- 91- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası doğu-batı kesiti (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 92- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası ve Mustafa Bey (Erkekler) Kaplıcası güney cephe görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 93- Vezirköprü - Şifa Hamamı plânı.
- 94- Vezirköprü - Çifte Hamam plânı.
- 95- Vezirköprü - Kale Hamamı plânı.
- 96- Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi Hamamı plânı.
- 97- Vezirköprü - Yalı Hamamı plânı.
- 98- Bafra - Uzun Hamam plânı.
- 99- Vezirköprü - Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınırlarında Kurt Köprü plânı (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 100- Vezirköprü - Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınırlarında Kurt Köprü kaynak cephesi görünüşü (V.G.M.A.Y.İ.D.A.nden).
- 101- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü plânı.
- 102- Kavak / Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü kaynak yüzü görünüşü.
- 103- Kavak / Çakallı Beldesi - Çalbaş ile Çataltepe Köyleri sınırlarında Koca Köprü plânı.
- 104- Kavak / Çakallı Beldesi - Çalbaş ile Çataltepe Köyleri sınırlarındaki Koca Köprü kaynak yüzü görünüşü.
- 105- Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü plânı.
- 106- Vezirköprü - Mezbahane Mevkiindeki İsimsiz Köprü mansap yüzü görünüşü.
- 107- Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü plânı.
- 108- Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü kaynak yüzü görünüşü.
- 109- Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni plânı.
- 110- Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni kesiti.
- 111- Tekkeköy / Çırakman Köyü - Yel Değirmeni cephe görünüşü.

- 112- Vezirköprü - Namazgâh Çeşmesi plânı.
 113- Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi cephe görünüşü.
 114- Vezirköprü - Arasta Çeşmesi plânı.
 115- Vezirköprü - Arasta Çeşmesi cephe görünüşü.
 116- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı karşısındaki İsimsiz Çeşme plânı.
 117- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı karşısındaki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.
 118- Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi plânı.
 119- Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi cephe görünüşü.
 120- Bafra - Ali Bey Çeşmesi plânı.
 121- Bafra - Ali Bey Çeşmesi güney cephe görünüşü.
 122- Bafra - Ali Bey Çeşmesi kuzey cephe görünüşü.
 123- Bafra - Kadı Çeşmesi plânı.
 124- Bafra - Kadı Çeşmesi cephe görünüşü.
 125- Bafra - Taşlı (Hazine dârzâde Ahmed Bey / Kuru) Çeşmesi plânı.
 126- Bafra - Taşlı (Hazine dârzâde Ahmed Bey / Kuru) Çeşmesi cephe görünüşü.
 127- Bafra - Mescid (Hazine dârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi plânı.
 128- Bafra - Mescid (Hazine dârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi cephe görünüşü.
 129- Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi plânı.
 130- Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi cephe görünüşü.

KARŞILAŞTIRMA ÇİZİMLERİ

- 151- Amasya - Pir Mehmet Çelebi Camii plânı
 (Türkiye Vakıf Abideleri ve Eski Eserler C. 1'den).
 152- Edirne - Muradiye Camii plânı (O. ASLANAPA'dan).
 153- Izmit - Kandıra Büyük kaynarca Köyü Şeyh Muslihuddin Camii plânı
 (E. H. AYYERDİ'den).
 154- İstanbul / Fatih - Bayram Paşa Medresesi plânı (Z. NAYIR'dan).
 155- Kastamonu - Sultan Hatun Türbesi plânı (M. ÖZKARCI'dan).
 156- Niksar - Kulak Kümbeti plânı (H. ÖNKAL'dan).
 157- Boyabat - Durak Han plânı (K. ERDMANN'dan).
 158- Merzifon Bedesteni plânı (M. TUNÇEL'den).

- 131- Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi batı cephe plânı.
 132- Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi batı cephe görünüşü.
 133- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi plânı.
 134- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi cephe görünüşü.
 135- Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi plânı.
 136- Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi cephe görünüşü.
 137- Vezirköprü - Abdülğani Camii karşısındaki İsimsiz Çeşme plânı.
 138- Vezirköprü - Abdülğani Camii karşısındaki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.
 139- Vezirköprü - 1. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz Çeşme plânı.
 140- Vezirköprü - 1. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.
 141- Vezirköprü - Kasımlı Çeşmesi plânı.
 142- Vezirköprü - Kasımlı Çeşmesi cephe görünüşü.
 143- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki 1 No'lu Çeşme plânı.
 144- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki 1 No'lu çeşme Cephe görünüşü.
 145- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki 2 No'lu Çeşme plânı.
 146- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesi'ndeki 2 No'lu Çeşme cephe görünüşü.
 147- Vezirköprü - Çanaklı Çeşmesi plânı.
 148- Vezirköprü - Çanaklı Çeşmesi cephe görünüşü.
 149- Vezirköprü - Taş Hanın batısında Eşrefoğlu Sokak'taki İsimsiz Çeşme plânı.
 150- Vezirköprü - Taş Hanın batısında Eşrefoğlu Sokak'taki İsimsiz Çeşme cephe görünüşü.

- 159- Merzifon Bedesteni kuzey cephe görüntüsü (M. TUNÇEL'den).
 160- Bergama - Çukur Han Arastası (M. CEZAR'dan).
 161- Kosova / Prizren - Fatih Sultan Mehmed Namazgahı
 (Kırık Camii) Restitüsyonu (H. ACUN - M. İBRAHİMGİL'den).
 162- Tokat - Pervane Hamamı plânı (Y. ÖNGE'den).
 163- Kastamonu - Frenkşah Hamamı plânı (Y. ÖNGE'den).
 164- Amasya - Gümüşhacıköy Köprülü Mehmed Paşa (Büyük) Hamamı plânı
 (F. BAYRAM'dan).
 165- Amasya - Gümüş-Tekke (Selçuklu) Hamamı plânı (F. BAYRAM'dan).

FOTOĞRAFLAR

GENEL GÖRÜNÜMLER

- 1 Samsun Gravürü (Gravürlerle Türkiye C. 2.'den).
- 1- 1851 yılında Samsun (N. İPEK – C. YILMAZ'DAN).
- 2- 19. yüzyıl sonlarında Samsun Kalesi (N. İPEK – C. YILMAZ'DAN).
- 3- XX. Yüzyıl başlarında Saathane Meydanı ve Ulu Camii (anonim).
- 4- Vezirköprü, genel görünüş.
- 5- Havza, genel görünüş.

KATALOG FOTOĞRAFLARI

CAMİLER

- 6- Çarşamba - Gökçeli Camii, kuzey cephe.
- 7- Çarşamba - Gökçeli Camii, güney ve doğu cephe.
- 8- Çarşamba - Gökçeli Camii, batı cephe.
- 9- Çarşamba - Gökçeli Camii, kuzey revak (2008 restorasyonu öncesi).
- 10- Çarşamba - Gökçeli Camii, doğu revak.
- 11- Çarşamba - Gökçeli Camii, son cemaat yeri direk ve kirişler.
- 12- Çarşamba - Gökçeli Camii, harime açılan kapı.
- 13- Çarşamba - Gökçeli Camii, harim.
- 14- Çarşamba - Gökçeli Camii, harim çatısı.
- 15- Çarşamba - Gökçeli Camii, mihrap ve minber.
- 16- Çarşamba - Gökçeli Camii, minberin batı yüzü.
- 17- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalemişi nakışlar (2008 restorasyonu öncesi).
- 18- Çarşamba - Gökçeli Camii, çatısındaki kalemişi nakışlar detay (2008 restorasyonu öncesi).
- 19- Çarşamba / Yayırcılar Köyü - Şeyh Habil Camii, güney ve batı cepheler.
- 20- Çarşamba / Yayırcılar Köyü - Şeyh Habil Camii, kible cephesi.
- 21- Çarşamba / Yayırcılar Köyü - Şeyh Habil Camii, doğu ve kuzey cephe.
- 22- Çarşamba / Yayırcılar Köyü - Şeyh Habil Camii, girişleme detayı.
- 23- Çarşamba / Yayırcılar Köyü - Şeyh Habil Camii, son cemaat yeri doğu kenar.
- 24- Çarşamba / Yayırcılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, kible tarafı.
- 25- Çarşamba / Yayırcılar Köyü - Şeyh Habil Camii, harim, kuzey kesim.
- 26- Havza / Dereköy -Veliiyyüddin Bin Bereket Şah Camii ve Türbesi

güney ve batı cepheler.

- 27- Havza / Dereköy -Veliiyyüddin Bin Bereket Şah Camii, harimi kible cephesi.
- 28- Samsun - Kale Camii, kuzey batıdan.
- 29- Samsun - Kale Camii, kuzey cephe.
- 30- Samsun - Kale Camii, inşa kitabesi.
- 31- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, batı cephe.
- 32- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, doğu cephe.
- 33- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kible duvarı.
- 34- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, son cemaat yeri revakı.
- 35- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, harimin kuzey duvarı.
- 36- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, harime açılan kapı.
- 37- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, pencere muhafazası, ahşap lokmal şebeke.
- 38- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, harimi kuzey kesimi.
- 39- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, kible duvarı.
- 40- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
- 41- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
- 42- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, mihrabı.
- 43- Çarşamba / Ordu Köyü Camii, minberi.
- 44- Samsun - Yalı Camii, doğu cephe.
- 45- Samsun - Yalı Camii, inşa kitabesi.
- 46- Samsun - Yalı Camii, doğu cephe.
- 47- Samsun - Yalı Camii, kuzey cephe.
- 48- Samsun - Yalı Camii, harime açılan kapı.
- 49- Samsun - Yalı Camii, mihrabı.
- 50- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, güneybatıdan.
- 51- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, son cemaat yeri.
- 52- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, batı tabhane hücresi.
- 53- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, şadırvan.
- 54- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı.
- 55- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanatları.
- 56- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı mihrabiyesi.
- 57- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı açıklığı üstü.
- 58- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapının iç yüzü.

- 59- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanatları, detay.
60- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, taçkapı kanadı detayı.
61- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, mihrap önü bölümü ve doğu sofa.
62- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa Camii, doğu tabhane hücresi için.
63- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, kuzey cephe.
64- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, güney ve batı cephe.
65- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, çatı detayı.
66- Çarşamba / Kuşhane Köyü Camii, harim direği.
67- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, kuzeybatıdan.
68- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, kitabe.
69- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, son cemaat yeri.
70- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, lokmalık ahşap pencere şebekesi.
71- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, harimi kible duvarı.
72- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, mihrabı.
73- Terme / Yeni Cami Köyü - Eski Camii, minberi doğu yüzü.
74- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, kuzeydoğudan.
75- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, kible cephesi.
76- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, son cemaat yeri, doğu kesim.
77- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, minberi.
78- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harimi, ahşap direk.
79- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, harimi kible duvarı.
80- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, mihrabı.
81- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, minberi.
82- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, güneydoğudan.
83- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kuzeybatıdan.
84- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kitabe.
85- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, kitabe.
86- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harime açılan kapı.
87- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kible kesimi.
88- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kadınlar mahfili doğu kolu.
89- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harimi kadınlar mahfili kuzey kesimi.
90- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrap.
91- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrap nişi.
92- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, mihrabın sağ yanındaki pano.
93- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minber.
94- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, minberi aynalığı doğu yüzü.
95- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harim tavanı bordürleri.
96- Kavak / Bekdemir Köyü Camii, harim tavanı göbeği.
97- Bafra - Ulu Camii, kible cephesi.
98- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yeri.
99- Bafra - Ulu Camii, batı cephe.
100- Bafra - Ulu Camii, harime açılan kapı üstündeki inşa kitabeleri.
101- Bafra - Ulu Camii, güneydoğu duşedeki kitabe.
102- Bafra - Ulu Camii, harimi doğu duvardaki kalemişi kitabe.
103- Bafra - Ulu Camii, avlu kapısı ve hazire girişi (2002 restorasyon öncesi).
104- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yeri tavanı.
105- Bafra - Ulu Camii, son cemaat yerinde ortadan kalkan kalemişi nakışlar (kapının solundaki pano)
106- Bafra - Ulu Camii, kible duvarı saçak altı, detay (cami tasviri)
107- Bafra - Ulu Camii, batı duvarı sıva üzeri kabartma.
108- Bafra - Ulu Camii, harimi kible duvarı.
109- Bafra - Ulu Camii, harimi kuzey kesim.
110- Bafra - Ulu Camii, minberi.
111- Bafra - Ulu Camii, minberi kapı kanatları.
112- Bafra - Ulu Camii, harimi batı duvarı.
113- Bafra - Ulu Camii, harimi kible duvarı mihrabın solu.
114- Bafra - Ulu Camii, haziresi.
115- Bafra - Ulu Camii, haziresinin duvar pencerelerinden detay (2002 restorasyon öncesi).
116- Vezirköprü - Toprakkale Camii, kuzey cephe.
117- Vezirköprü - Toprakkale Camii, kuzey-doğudan.
118- Vezirköprü - Toprakkale Camii, mihrap.
119- Vezirköprü - Toprakkale Camii, minber.
120- Vezirköprü - Kale Camii, batıdan.
121- Vezirköprü - Kale Camii, batı cephe.
122- Vezirköprü - Kale Camii, son cemaat yeri.
123- Vezirköprü - Kale Camii, harime açılan kapı.
124- Vezirköprü - Kale Camii, harim kible kesimi.
125- Vezirköprü - Kale Camii, harim kuzey kesimi.
126- Vezirköprü - Kale Camii, minber kanadı.
127- Vezirköprü - Kale Camii, mihrap.
128- Vezirköprü - Kale Camii, mihrap kavsarası üstü.
129- Vezirköprü - Kale Camii, minberi doğu yüzü.
130- Vezirköprü - Kale Camii, minber aynalığı.
131- Vezirköprü - Kale Camii, vaaz kürsüsü.
132- Terme / Karacalı Köyü Camii, kuzeydoğudan.
133- Terme / Karacalı Köyü Camii, güney ve doğu cepheler.
134- Terme / Karacalı Köyü Camii, doğu duvardaki kitabe.
135- Terme / Karacalı Köyü Camii, kuzey ve batı revak.
136- Terme / Karacalı Köyü Camii, harime açılan kapı.
137- Terme / Karacalı Köyü Camii, harimi kible kesimi.
138- Ondokuzmayıs - Fatih Camii, ön cephe.
139- Ondokuzmayıs - Fatih Camii, güney ve doğu cepheler.
140- Ondokuzmayıs - Fatih Camii, giriş cephesi.
141- Ondokuzmayıs - Fatih Camii, minberi (restorasyondan önceki hali).
142- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, kuzey cephe.
143- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, minaresi.
144- Vezirköprü - Yukarı Nalbantlı Camii, harimi kible duvarı.
145- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, kuzeyden.
146- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, doğu duvarı.
147- Kavak - Tatarmuslu Köyü Camii, harimi kible kesimi.
148- Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, güney ve batı cepheler.
149- Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, kuzey revaka açılan kapı.
150- Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, harime açılan kapı.
151- Asarcık / Akyazı Köyü - Gököl Camii, Harim, kuzey kesim.
152- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, kuzey cephe.
153- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, batı ve güney cepheler.
154- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, son cemaat revakı.
155- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, revaka açılan kapı.
156- Asarcık / Klavuzlu Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
157- Asarcık / Alan Köyü Camii, kuzey ve doğu cepheleri.
158- Asarcık / Alan Köyü Camii, harimi, mahfilden.
159- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kuzey cephe.
160- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, kible cephesi.
161- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
162- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, harimi kible kesimi.
163- Asarcık / Koşaca Köyü Camii, mihrap.
164- Kavak - Yeni Camii, kuzeydoğudan.
165- Kavak - Yeni Camii, harimi kible kesimi.
166- Bafra - Tayyar Paşa Camii, güneydoğudan.
167- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harime açılan kapı üstündeki kitabe.
168- Bafra - Tayyar Paşa Camii, kuzey cephe.
169- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harime açılan kapı ve çevresi.
170- Bafra - Tayyar Paşa Camii, harimi kuzey kesim.
171- Bafra - Tayyar Paşa Camii, minberi.
172- Bafra - Tayyar Paşa Camii, minber kapısı.
173- Kavak / Değirmencilik Köyü - Dere Camii, kuzey cephe.
174- Kavak / Değirmencilik Köyü - Dere Camii, harime açılan kapı.
175- Kavak / Değirmencilik Köyü - Dere Camii, harimi kible duvarı.
176- Samsun - Pazar Camii, kuzey doğudan.
177- Samsun - Pazar Camii, kuzey cephe ve taçkapı.
178- Samsun - Pazar Camii, harimi kible duvarı.
179- Samsun - Hacı Hatun Camii, kuzey cephe.
180- Samsun - Hacı Hatun Camii, kubbe geçişleri.
181- Terme - Pazar Camii, kuzeydoğudan.
182- Terme - Pazar Camii, harimi kible kesimi.
183- Bafra - Çarşı Camii, kuzeydoğudan.
184- Bafra - Çarşı Camii, kible duvarı dış yüzündeki inşa kitabesi.
185- Bafra - Çarşı Camii, harimi kible duvarı.
186- Bafra - Çarşı Camii, harimi kuzey kesim.
187- Bafra - Çarşı Camii, mihrabı.
188- Bafra - Çarşı Camii, minberi.
189- Bafra - Çarşı Camii, minberi kapı kanatları, alt panolar.
190- Bafra - Çarşı Camii, minberi kapı kanatları, üst panolar.
191- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, güney ve doğu cepheleri.
192- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, kapı kitabesi.
193- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minber kitabesi.
194- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, doğu revak, için.
195- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, pencere şebekesi (2003 yılı).
196- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harime açılan kapı kanatları.
197- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, harime açılan kapı kanatlarından detay.
198- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, hariminde ahşap direk.
199- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, mihrap.
200- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, vaaz kürsüsü.
201- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minberi.
202- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minberi doğu yüzü.
203- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, minber aynalığından detay.
204- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, tavanı.
205- Çarşamba / Porsuk Köyü Camii, tavan göbeği.
206- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, güneydoğudan.
207- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, 1905 yılı görünümü

(B. SARISAKAL'dan)

- 208- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii ve Türbesi, minaresi.
209- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Camii, mihrap ve çevresi.
210- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, kuzeydoğudan.
211- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, harime açılan kapı üstündeki kitabe.
212- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, kuzey cephe.
213- Kavak / Çakallı Beldesi - Kasımzâde Sofu Ahmed Camii, harimi kible duvarı.
214- Havza / Cevizlik Köyü Camii, kible cephesi.
215- Havza / Cevizlik Köyü Camii, kuzey cephe.
216- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minber kapı tacındaki kitabe.
217- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harime açılan kapı kanatlarındaki kitabe.
218- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minare kaidesindeki kitabe.
219- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minare.
220- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harime açılan kapı kanatları.
221- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harim kible duvarı.
222- Havza / Cevizlik Köyü Camii, harim kuzey kesim.
223- Havza / Cevizlik Köyü Camii, minberi.
224- Havza / Cevizlik Köyü Camii, tavanı.
225- Havza - Yörgüç Paşa Camii, doğu cephe ve giriş.
226- Havza - Yörgüç Paşa Camii, güney doğudan.
227- Havza - Yörgüç Paşa Camii, harimi, kible yüzü.
228- Havza - Yörgüç Paşa Camii, harimi kuzey kesim.
229- Samsun - Ulu Camii, doğudan.
230- Samsun - Ulu Camii, doğu cephe.
231- Samsun - Ulu Camii, kuzeybatıdan.
232- Samsun - Ulu Camii, kuzey cephe.
233- Samsun - Ulu Camii, son cemaat yeri revakı.
234- Samsun - Ulu Camii, ana kubbe (restorasyon öncesi 2002 yılı).
235- Samsun - Ulu Camii, harime açılan kapı.
236- Samsun - Ulu Camii, minaresi.
237- Samsun - Ulu Camii, harimi kuzey kesim.
238- Samsun - Ulu Camii, harimi kible duvarı.
239- Samsun - Ulu Camii, mihrabı.
240- Samsun - Ulu Camii, minberi.
241- Samsun - Ulu Camii, vaaz kürsüsü.
242- Samsun - Ulu Camii, harimi 1910 yılı görünümü (N. İPEK – C. YILMAZ'DAN).
243- Samsun - Ulu Camii, kubbe kalemişi nakışları.
244- Samsun - Ulu Camii, kaybolan avlu kapısı babalarından biri.
245- Samsun - Kurşunlu Camii, kuzeybatıdan
246- Samsun - Kurşunlu Camii, 1890'lı yılların sonu (N. İPEK – C. YILMAZ'DAN).
247- Samsun - Kurşunlu Camii, minaresi.
248- Samsun - Kurşunlu Camii, harimi kuzey kesim.
249- Samsun - Kurşunlu Camii, mihrap ve minberi.
250- Havza / Sivrikese Köyü Camii, güneydoğudan.
251- Havza / Sivrikese Köyü Camii, kible duvarından detay.
252- Havza / Sivrikese Köyü Camii, kible duvarından detay.
253- Havza / Sivrikese Köyü Camii, son cemaat yeri revakı.
254- Havza / Sivrikese Köyü Camii, harime açılan kapı.
255- Havza / Sivrikese Köyü Camii, harimi, kible duvarı.
256- Havza / Sivrikese Köyü Camii, harimi kuzey kesim.
257- Havza / Sivrikese Köyü Camii, tavanı.
258- Havza / Sivrikese Köyü Camii, mihrabı.
259- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minberi.
260- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber aynalığı doğu yüzü.
261- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber aynalığı doğu yüzü, detay.
262- Havza / Sivrikese Köyü Camii, minber köşk altı.
263- Salıpazarı - Gökçeli Camii, güney ve batı cepheler.
264- Salıpazarı - Gökçeli Camii, harimi kible kesimi.
265- Salıpazarı - Gökçeli Camii, vaaz kürsüsü.
266- Salıpazarı - Gökçeli Camii, tavan ortasındaki kubbe.
267- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kuzeydoğudan.
268- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, harimi, kible duvarı.
269- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, vaaz kürsüsü.
270- Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii, kadınlar mahfilii girişi alın.
271- Alaçam - Çarşı Camii, kuzey ve batı cepheler.
272- Alaçam - Çarşı Camii, harimi, kuzey kesim.
273- Alaçam - Çarşı Camii, mihrabı.
274- Alaçam - Çarşı Camii, minberi.
275- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, güneydoğudan.
276- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, minare kaidesindeki kitabe.
277- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, mihrabı.
278- Çarşamba - Değirmenbaşı Camii, minberi.

- 279- Vezirköprü - Namazgah Camii, kuzey cephe.
280- Vezirköprü - Namazgah Camii, güney ve batı cephe.
281- Vezirköprü - Namazgah Camii, harimi, kible duvarı.

MEDRESE

- 282- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, güneyden.
283- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, giriş (batı) cephesi.
284- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dershane - mescidi.
285- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, avlusu.
286- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, avlu revakı, batı kolu.
287- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, talebe hücrelerinde ocak ve nişler.
288- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dershane - mescit girişi.
289- Vezirköprü - Fazıl Ahmed Paşa Medresesi, dershane - mescidi kubbe ve geçişleri.

TÜRBELEER

- 290- Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, giriş cephesi.
291- Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, kapısı.
292- Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, kapı kanadı.
293- Havza / Dereköy - Veliyyüddin Bin Bereket Şah Türbesi, sandukalar.
294- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, giriş cephesi.
295- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, kapı ve çevresi.
296- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, inşa kitabesi (üst parça).
297- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, inşa kitabesi (alt sol parça).
298- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içi.
299- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, batı duvarı (içten).
300- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içindeki sandukalardan.
301- Bafra / Türbe Köyü - Emirza Bey Türbesi, içinde bezemeli bir şahide.
302- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Türbesi, güney (giriş) cephesi.
303- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, genel (kuzey batıdan).
304- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, güney batıdan.
305- Ladik - Sunullah Paşa Türbesi, kapısı.
306- Samsun - İsa Baba Türbesi, (küçük kubbeli kesim).
307- Samsun - İsa Baba Türbesi, camiye çevrilmiş hali (kible duvarı).
308- Terme / Dağdıralı Köyü Camii, yanındaki türbe.
309- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, giriş (doğu) cephesi.
310- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, inşa kitabesi.
311- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, kapı sundurması (1994).
312- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, içi.
313- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanı.
314- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanından detay.
315- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, tavanı ortası.
316- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sanduka.
317- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sandukadan detay.
318- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 7 nolu sandukadan detay.
319- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.
320- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.
321- Ladik - Seyyid Ahmed-i Kebir Türbesi, 4 nolu sandukadan detay.
322- Terme - Pazar Camii, Türbesi, doğu ve güney cepheleri.
323- Terme - Pazar Camii, Türbesi, kitabesi.
324- Samsun - Şeyh Seyyid Kutbeddin Türbesi, güneybatıdan.

ŞEHİRLERARASI HAN (KERVANSARAY)

- 325- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, giriş (güney) cephesi.
326- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim giriş cephesi.
327- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, taçkapı bordürlerinden.
328- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim orta ve doğu sahın (restorasyon öncesi).
329- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Han, kapalı kesim içi (restorasyon öncesi).

ŞEHİR İÇİ HANLARI

- 330- Samsun - Taş Han, genel.
331- Samsun - Taş Han, kuzey ve batı cepheler.
332- Samsun - Taş Han, batı kapısı ve dükkânlar.
333- Samsun - Taş Han, avlusu, birinci kat batı kanat.
334- Samsun - Taş Han, doğu kapı (dıştan).
335- Samsun - Taş Han, ikinci kat revakı (kuzeydoğu köşe).
336- Samsun - Taş Han, avlunun güney kanadı.
337- Samsun - Taş Han, ikinci kat güney revakı.
338- Vezirköprü - Taş Han, güney cephesi (restorasyondan sonra).

- 339- Vezirköprü - Taş Han, develik ve kuzey cephesi (restorasyondan önce).
 340- Vezirköprü - Taş Han, avlusu kuzeyden bakış (restorasyondan önce).
 341- Vezirköprü - Taş Han, avlusu, kuzeybatı köşe (restorasyondan önce).
 342- Vezirköprü - Taş Han, taç kapı (restorasyondan sonra).
 343- Vezirköprü - Taş Han, güneybatı kesim (restorasyondan sonra).
 344- Vezirköprü - Taş Han, kuzeyden (restorasyondan sonra).
 345- Vezirköprü - Taş Han, kuzey kesim (restorasyondan önce).
 346- Vezirköprü - Taş Han, kuzey kol ikinci kat revakı (restorasyondan önce).
 347- Vezirköprü - Taş Han, batı kol, ikinci kat revakı (restorasyondan önce).
 348- Vezirköprü - Taş Han, birinci kat batı kolda bir hücre (ahır) (restorasyondan önce).
 349- Vezirköprü - Üzüm Hanı, genel.
 350- Vezirköprü - Üzüm Hanı, kuzey kanat.
 351- Vezirköprü - Üzüm Hanı, kapı önünden avluya bakış.
 352- Vezirköprü - Üzüm Hanı, kapısı.

BEDESTEN

- 353- Vezirköprü Bedesten ve Arastası.
 354- Vezirköprü Bedesten ve Arastası,, arastanın kuzey bloku (Restorasyondan Önce).
 355- Vezirköprü Bedesteni, kuzey taçkapı eyvanı.
 356- Vezirköprü Bedesteni, iç mekan batı kesim.
 357- Vezirköprü Bedesteni, orta paye.

ARASTALAR

- 358- Vezirköprü Arastası, kuzey kapısı (içten)
 359- Vezirköprü Arastası, doğu kapı (dıştan).
 360- Vezirköprü Arastası, kuzeybatı kesim dışı bakan dükkânlar.
 361- Vezirköprü Arastası, batı taçkapı (dıştan).
 362- Vezirköprü Arastası, batı taçkapı (içten).
 363- Vezirköprü Arastası, güney kanat.
 364- Vezirköprü Arastası, güneydoğu kanat.
 365- Vezirköprü Arastası, kuzey blok ortası.
 366- Vezirköprü Arastası, kuzey blok doğu kanat (restorasyon öncesi).
 367- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, doğudan.
 368- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, güney kanat.
 369- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, batı kapı (dıştan).
 370- Samsun - Süleyman Paşa Arastası, güney kapı (dıştan).
 371- Çarşamba - Büyük Arasta, kuzey cephe.
 372- Çarşamba - Büyük Arasta sokağı tonozu.

İMARET – ZAVİYE

- 373- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, güneydoğudan.
 374- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, sağ pano.
 375- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, orta pano.
 376- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, inşa kitabesi, sol pano.
 377- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, doğu cephe.
 378- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, güney cephe.
 379- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, küçük kapı.
 380- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, tabhane kapıları.
 381- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, sofa taçkapısı.
 382- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi sofası, kubbe geçişleri.
 383- Havza - Mustafa Bey İmaret - Zaviyesi, restorasyonu sonrası.

NAMAZGÂH

- 384- Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, doğudan.
 385- Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Namazgahı, minber ve mihrabi.

HAMAM VE KAPLICALAR

- 386- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı, güneydoğudan.
 387- Bafra / Çetinkaya Beldesi - Hızır Bey Hamamı, kuzey cephe.
 388- Samsun - Şifa Hamamı.
 389- Samsun - Şifa Hamamı, sıcaklık kubbesi.
 390- Vezirköprü - Taceddin İbrahim Paşa (Tahta) Hamamı, sıcaklığı

- açılan kapı.
 391- Ladik - Eski Hamam, soyunmalık giriş cephesi.
 392- Ladik - Eski Hamam, soyunmalığı.
 393- Ladik - Eski Hamam, aralık kubbesi.
 394- Ladik - Eski Hamam, sıcaklık orta kubbesi.
 395- Ladik - Eski Hamam, sıcaklığı, güney eyvan.
 396- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) ve Erkekler Kaplıcası.
 397- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, güney cephe (soyunmalık)
 398- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, halvetler (güneyden).
 399- Havza - Kadınlar (Aslanağzı) Kaplıcası, soyunmalık kapısı.
 400- Havza - Erkekler Kaplıcası, güneyden.
 401- Havza - Erkekler Kaplıcası, soyunmalık kubbe geçişleri.
 402- Vezirköprü - Şifa Hamamı, güneyden.
 403- Vezirköprü - Şifa Hamamı, yıkılan soyunmalık.
 404- Vezirköprü - Şifa Hamamı, ılıklik.
 405- Vezirköprü - Şifa Hamamı, kurnalarından.
 406- Vezirköprü - Çifte Hamam, güneydoğudan (restorasyon öncesi; 2002 yılı).
 407- Vezirköprü - Çifte Hamam, güneybatıdan.
 408- Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalığı.
 409- Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalık kubbe geçişleri.
 410- Vezirköprü - Çifte Hamam, soyunmalık şadırvanı.
 411- Vezirköprü - Çifte Hamam, ılıklik kubbesi.
 412- Vezirköprü - Çifte Hamam, sıcaklık.
 413- Vezirköprü - Çifte Hamam, sıcaklık kubbesi.
 414- Vezirköprü - Kale Hamamı, güneydoğudan.
 415- Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalık kuzey cephesi.
 416- Vezirköprü - Kale Hamamı, soyunmalık şadırvanı.
 417- Vezirköprü - Kale Hamamı, kurnalarından.
 418- Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi Hamamı, genel.
 419- Vezirköprü - Yalı Hamamı, doğu cephe.
 420- Vezirköprü - Yalı Hamamı, birinci hücre kubbe geçişleri.
 421- Bafra - Uzun Hamamı, soyunmalık cephesi.
 422- Bafra - Uzun Hamamı, soyunmalık.

KÖPRÜLER

- 423- Vezirköprü – Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınırında Kurt Köprü, kaynak yüzü (restorasyon öncesi; 2002 yılı).
 424- Vezirköprü – Tekkekıran ile Havza - Kayabaşı Köyleri Sınırında Kurt Köprü (restorasyon öncesi; 2002 yılı).
 425- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü, kaynak yüzü.
 426- Kavak - Çakallı Beldesi - Çakallı Köprüsü, inşa kitabesi.
 427- Kavak - Çakallı Beldesi – Çalbaş ile Çataltepe Köyleri Sınırında Koca Köprü.
 428- Vezirköprü - Mezbehane Mevkiindeki Köprü, mansap yüzü.
 429- Ondokuzmayıs / Yörükler Beldesi - Kalaba Köprüsü.

DEĞİRMEN

- 430- Tekkeköy - Çıracman Köyü - Yel Değirmeni (restorasyon öncesi; 2002 yılı).

ÇEŞMELER

- 431- Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi (restorasyondan sonra).
 432- Vezirköprü - Namazgah Çeşmesi, kitabesi.
 433- Vezirköprü - Arasta Çeşmesi.
 434- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme.
 435- Vezirköprü - Karlık Mezarlığı Karşısındaki Çeşme Kitabesi.
 436- Vezirköprü - Üzüm Hanı Çeşmesi (2002 yılı).
 437- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephe.
 438- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, doğu ve kuzey cepheler.
 439- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephede üstteki kitabe.
 440- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephede alttaki kitabe.
 441- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, kuzey cephede kitabe.
 442- Bafra - Ali Bey Çeşmesi, güney cephe.
 443- Bafra - Kadı Çeşmesi.
 444- Bafra - Kadı Çeşmesi kitabesi.
 445- Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru) Çeşme.
 446- Bafra - Taşlı (Hazinedârzâde Ahmed Bey / Kuru) Çeşme kitabesi.
 447- Bafra - Mescid Çeşmesi.
 448- Bafra - Mescid Çeşmesi kitabesi.
 449- Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi

kuzeybatıdan.

- 450- Samsun - Alemdarzâde Hafız Mehmed Aziz Çeşmesi üzerinde bulunan Hamidiye Çeşmesi inşa kitabesi.
451- Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi batı yüzü.
452- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, genel.
453- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, cephe.
454- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, güney cephedeki kitabe.
455- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, kuzey cephedeki kitabe.
456- Bafra - Hüseyin Bey Çeşmesi, batı cepheden detay.
457- Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi, kuzeybatıdan.
458- Vezirköprü - Askerlik Şubesi Çeşmesi, güneydoğudan.
459- Vezirköprü - Abdülğani Camii karşısındaki çeşme.
460- Vezirköprü - I. Kasımlı Sokaktaki İsimsiz Çeşme.
461- Vezirköprü - Kasımlı Çeşmesi.
462- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesinde I. Numaralı Çeşme.
463- Vezirköprü - Kulebaşı Caddesinde II. Numaralı Çeşme.
464- Vezirköprü - Çanaklı Çeşme.
465- Vezirköprü - Taş Han, Yakınındaki isimsiz Çeşme (2002 yılı)

SAMSUN'DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİ

- 466- Eski Hükümet Konağı (Bölge İdare Mahkemesi), kuzeybatıdan
467- Eski Hükümet Konağı (Bölge İdare Mahkemesi), eski bir fotoğrafı (B. Sarısakal'dan).
468- Eski Tekel Sigara Fabrikası (Restorasyondan önce).
469- Eski Tekel Sigara Fabrikası, ana bina.
470- Ziraat Bankası (Eski Emniyet Sandığı), giriş (batı) cephesi.
471- Ziraat Bankası (Eski Emniyet Sandığı), ana kapı üstü.
472- Eski Osmanlı (Garanti) Bankası, güney ve batı cepheler.
473- Eski Osmanlı (Garanti) Bankası, giriş (batı) cephesi.
474- Eski Osmanlı (Garanti) Bankası, ana kapı üstü.
475- Astsubay Gazinosu, ön cephe.
476- İbtidai Mektebi (Eski Fazıl Kadı İlköğretim Okulu), ön cephe (kuzeydoğudan).
477- Kadı Çeşmesi.
478- İbtidai Mektebi (Eski Fazıl Kadı İlköğretim Okulu) inşa kitabesi.
479- Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Canik Hamidiye / Gurebâ) Hastanesi
480- Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Canik Hamidiye / Gurebâ) Hastanesi'nin eski bir fotoğrafı (B. Sarısakal'dan).
481- Askerlik Şubesi.
482- Gazi Müzesi (Eski Mantika Palas Oteli), ön cephe.
483- Gazi Müzesi (Eski Mantika Palas Oteli), kuzey cephe.
484- Eski Belediye Sarayı, ön cephe (kuzeydoğudan).
485- Eski Belediye Sarayı, kuzey ve doğu cepheler.
486- Eski Belediye Sarayı, ön cephe.
487- Eski Belediye Sarayı, ön cephe üçüncü kattan detay.
488- Eski Belediye Sarayı, giriş.
489- Atatürk Anadolu Lisesi (Eski Askerler Ticaret İdadisi), kuzeyden.
490- Eski Avusturya - Macaristan Konsolosluğu (Eski Tekel Baş Müdürlüğü).
491- Eski Fransa Konsolosluğu (Yol- İş Sendikası).
492- Eski Fransa Konsolosluğu (Yol- İş Sendikası), ön cephe.
493- Eski Fransa Konsolosluğu (Yol- İş Sendikası), ön cepheden detay.
494- Eski Almanya Konsolosluğu, ön cephe.
495- Eski Almanya Konsolosluğu, giriş cephesi detay.

KARŞILAŞTIRMA FOTOĞRAFLARI

- 542- Amasya - Pir Mehmed Çelebi Camii (Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler C.1'den).
543- Trabzon - Taş Han (A. ALBAYRAK'tan).
544- Merzifon Bedesteni doğudan genel görünüş (M. TUNÇEL'den).
545- Tokat - Takyeciler Çeşmesi (E. YAVU'den).
546- Sinop - Şehitler Çeşmesi.
547- Artvin / Oruçlu Köyü Camii tavanı.
548- Samsun - Salıpazarı Kızılort Köyü Camii tavanı.
549- Edirne - Eski Cami kuzey kapısı (Ş. ÇAKMAK'tan).
550- Bursa - Muradiye Camii taçkapısı (Ş. ÇAKMAK'tan).
551- Trabzon / Çaykara - Çambaşı Köyü Hacı Ömerli Camii kapı kanatları (M. R. SÜMERKAN-İ OKMAN'dan).
552- Trabzon / Hayrat - Dereyurt Köyü Eski Camii minberi

- 496- Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), ön cephe kuzeydoğudan.
497- Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), ön cephe güneydoğudan.
498- Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), arka cephe (güneybatıdan).
499- Eski Polihron Oteli (Eski Askeri Hastane), ön cepheden detay.
500- Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası), güneydoğudan.
501- Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası) ön (doğu) cephe.
502- Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası), ön (doğu) cepheden detay.
503- Eski Saray Oteli (Eski İmar Bankası), güney cephe.
504- İbrahim Tanrıverdi Sos. Bil. Lis. (E. Cumhuriyet İlköğretim Okulu), ön (batı) cephe.
505- Eski Yeni Karakol, ön (batı) cephe.

SAMSUN'DA KİLİSE

- 506- Mater Dolorosa Kilisesi, kuzeyden.
507- Mater Dolorosa Kilisesi, kuzeybatıdan.
508- Mater Dolorosa Kilisesi, güneyden.
509- Mater Dolorosa Kilisesi, giriş cephesi.

YIKILAN VEYA YENİLENEN YAPILARDAN GÜNÜMÜZE ULAŞABİLEN KİTABE VE MİMARİ ELEMANLAR

- 510- Vezirköprü - Bilinmeyen Bir Yapı Kitabesi.
511- Vezirköprü - Ayşe Hanım'a ait bir su yapısıyla ilgili kitabe.
512- Bafra - Tabakhane Camii, kitabesi.
513- Ladik - İsimsiz (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi) kitabesi.
514- Ladik - İsimsiz bir çeşme (Seyyid Abdullah Ağa Çeşmesi?) kitabesi.
515- Çarşamba - Kanarya Camii, kitabesi.
516- Samsun - Ilıca (İsmail Efendi) Çeşmesi kitabesi.
517- Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi.
518- Samsun Sultan Abdülaziz (Aziziye) Namazgâhı İnşa Kitabesi.
519- Tekkeköy - Şeyh Yusuf Zeynuddin Camii, kapı kanatları.
520- Ondokuzmayıs - Taş Köprü kitabesi.
521- Samsun - Hançerli Camii, kitabesi.
522- Samsun - Hançerli Camii, minaresi.
523- Samsun - Hançerli Camii, şerefe altlığı.
524- Bafra - Nur-i İbrahim Camii, kitabesi.
525- Bafra Arastası, 1. kapı.
526- Bafra Arastası, 4. kapı.
527- Havza - İsimsiz bir Çeşme kitabesi.
528- Vezirköprü - Saat Kulesi kitabesi.
529- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, avlu duvarlarındaki kitabe.
530- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, kapı kanatları.
531- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi.
532- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi, kapı tacı.
533- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi süpürgeliği.
534- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi aynalık detayı.
535- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi aynalığı.
536- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi aynalıktan detay.
537- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.
538- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.
539- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi köşk altı.
540- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi batı yüzü (tavan göbeği).
541- Havza / Mısmıllağaç Köyü Camii, minberi batı yüzü (tavan göbeği).

detayı.

- 553- Trabzon / Araklı - Keçikaya Köyü Merkez Camii minberi.
554- Samsun-Vezirköprü Gököy Kasabası'nda Taşanoğullarına maledilen mezar taşları (Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun'dan).
555- Kastamonu Müzesi'nde sergilenen Candaroğlu Ömer Ahmed Bey sandukası (M. ÖZKARCI'dan).
556- Amasya / Suluova - Yolpınar Köyü Seyyid Necmeddin Yahya er-Rıfai Türbesi sandukalarından.
557- Trabzon / Sürmene - Gültepe Köyü Kefeli (Perdos) Mahallesi Camii tavanı.
558- Amasya - Gümüşlü Camii'nde kalemişi pano (R. ARIK'tan).

- 559- Trabzon / aykara - Kabataş Köyü Camii'nde kalemişi pano.
- 560- Konya / Doğanhisar Ulu Camii tavanında kalemişi süslemeden detay.
- 561- Trabzon / Şalpazarı - Doğancı Köyü Camii minberi.

SAMSUN'DA KONUTLAR

- 562- Ondokuzmayıs Mahallesi'nde eski bir ev.
563- Kadıköy Mahallesi'nde eski bir ev.
564- Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.
565- Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.
566- Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev (2010 yılı civarında yıkılmıştır).
567- Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.
568- Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.
569- Saitbey Mahallesi'nde eski bir ev.
570- Kale Mahallesi'nde eski bir ev (Kültür ve Turizm Müdürlüğü - Eski Öğretmen Evi).
571- Karadeniz Mahallesi'nde Şahinzedeler Konağı (Samsun Büyükşehir Belediyesi Konservatuarı, Kültür ve Sanat Müdürlüğü).
572- Hürriyet Mahallesi'nde Elmas Hanım Konağı.
573- Ulugazi Mahallesi'nde eski bir ev.
574- Zafer Mahallesi'nde eski Demir Yolu Lojmanları (Kent Müzesine dönüştürülmeden önce - 2007 yılı).
575- Zafer Mahallesi'nde eski Demir Yolu Lojmanları (Kent Müzesine dönüştürülmeden önce - 2007 yılı).
576- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
577- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
578- Ondokuzmayıs Mahallesi'nde eski bir ev.
579- Kadıköy Mahallesi'nde eski bir ev.
580- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
581- Kale Mahallesi'nde eski bir ev.
582- Kale Mahallesi'nde eski bir ev.
583- Kadıköy Mahallesi'nde eski bir ev.
584- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
585- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
586- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
587- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
588- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
589- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
590- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
591- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
592- Haçerli Mahallesi'nde eski bir ev.
593- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
594- Selahiye Mahallesi'nde eski bir ev.
595- Ulugazi Mahallesi'nde eski bir evden detay (2007 yılında yıkılmıştır).
596- Haçerli Mahallesi'nde alt katı dükkân olarak tasarlanmış eski bir ev.
597- Kale Mahallesi'nde eski bir ev (Kültür ve Turizm Müdürlüğü - Eski Öğretmen Evi), ön cephe girişi.
598- Kale Mahallesi'nde eski bir ev (Kültür ve Turizm Müdürlüğü - Eski Öğretmen Evi) ön cephede balkon çıkması.
599- Ulugazi Mahallesi'nde eski bir ev , ön cephe girişi.
600- Ulugazi Mahallesi'nde eski bir ev , ön cephede balkon çıkması.
601- Ondokuzmayıs Mahallesi'nde bulunan 1908 tarihli evin balkon çıkması.
602- Ondokuzmayıs Mahallesi'nde bulunan 1908 tarihli evin kapı detayı

SAMSUN' DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR GRUP TİCARİ YAPI

- 603- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan dükkânlar.
604- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan 1891 tarihli dükkân (2014 yılında yıkılmıştır).
605- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan 1891 tarihli dükkânın balkon çıkması (güney cephe).
606- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan 1891 tarihli dükkânın inşa kitabesi .
607- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi doğu kolu üzerinde bulunan dükkânlardan birisi.
608- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkân.
609- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan bir dükkân.
610- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan bir dükkân.
611- Haçerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.
612- Haçerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.
613- Haçerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.
614- Haçerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki

- ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.
615- Haçerli Mahallesi'nde İskele Caddesi'nin doğusundaki ara sokaklarda yer alan dükkân.
616- Haçerli Mahallesi'nde İskele ve Necip Bey Caddeleri arasındaki ara sokaklarda yer alan dükkânlardan.
617- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde Osmanlıca kitabesi bulunan bir dükkân.
618- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerindeki Osmanlıca kitabeli dükkândan kitabe detayı.
619- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin doğu kolu üzerinde bulunan bir dükkân.
620- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkân.
621- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkân.
622- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkân (arka cephe).
623- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı tarafındaki ara sokakta yer alan bir dükkân.
624- Haçerli Mahallesi'nde Necip Bey Caddesi'nin batı kolu üzerinde bulunan bir dükkân.
625- Kale Mahallesi'nde Kazım Paşa Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.
626- Kale Mahallesi'nde Kazım Paşa Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.
627- Kale Mahallesi'nde Kazım Paşa Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.
628- Kale Mahallesi'nde Gazi Caddesi'nin batı kolu üzerinde eski sigara fabrikasının karşısında yer alan bir dükkân.
629- Kale Mahallesi'nde Mecidiye Caddesi'nin batı kolu üzerinde yer alan 1893 ve 1910 tarihli dükkân.
630- Kale Mahallesi'nde Mecidiye Caddesi'nin batı kolu üzerinde yer alan 1893 ve 1910 tarihli dükkânın kitabesi.
631- Kale Mahallesi'nde Mecidiye Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.
632- Kale Mahallesi'nde Bağdat Caddesi'nin doğu kolu üzerinde yer alan bir dükkân.
633- Zafer Mahallesi'nde Cumhuriyet Caddesi'nin batı kolu üzerinde yer alan bir dükkân.

SAMSUN'DA CUMHURİYET DÖNEMİNE AİT BİR GRUP AHŞAP CAMİ VE MUHTELİF GELENEKSEL AHŞAP YAPILAR

- 634- Asarcık / Yarımcı Köyü Camii genel görünüş.
635- Asarcık / Yarımcı Köyü Camii iç mekan.
636- Ayvacık / Ardıç Köyü Camii genel görünüş.
637- Ayvacık / Söğütözü Köyü Camii genel görünüş.
638- Salıpazarı - Kayadibi Camii genel görünüş.
639- Salıpazarı - Kayadibi Camii giriş detayı.
640- Salıpazarı / Kızılot Köyü Camii genel görünüş.
641- Salıpazarı / Kızılot Köyü Camii doğu cephe.
642- Salıpazarı - Sarıhasan Camii genel görünüş.
643- Salıpazarı - Yavaşbey Camii genel görünüş.
644- Salıpazarı - Yavaşbey Camii iç mekan.
645- Salıpazarı - Yavaşbey Camii hariminde ahşap kubbe.
646- Salıpazarı / Yeşil Köyü Camii genel görünüş.
647- Terme / Aşağı Söğütözü Köyü Camii genel görünüş.
648- Terme / Bazlamaç Beldesi Merkez Camii genel görünüş.
649- Salıpazarı / Yeşil Köyü'nden bir türbe (yatır). (E. NEFES'ten).
650- Salıpazarı / Alan Köyü'nde geleneksel bir konut.
651- Terme / Bazlamaç Beldesi Merkez Mahallesi'nden takriben 90 senelik bir konut.
652- Asarcık / Kılavuzlu Köyü Sofular Mahallesi'nden takriben 100 senelik bir konut.
653- Tekkeköy / Güzelyurt Köyü'nden takriben 60 senelik bir konut. (E. NEFES'ten).
654- Alaçam / Aşağı Koçlu Köyü'nden bir mektep (E. NEFES'ten).
655- Ayvacık / Ardıç Köyü'nden bir mektep (E. NEFES'ten).
656- Salıpazarı - Esenli Mahallesi'nde bir mektep (E. NEFES'ten).
657- Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde bir ambar.
658- Salıpazarı / Kızılot Köyü'nden 50-60 senelik bir seren.
659- Salıpazarı / Kızılot Köyü'nden 50-60 senelik bir seren.
660- Terme / Bazlamaç Beldesi Merkez Mahallesi'nde takriben 60-70 senelik bir seren.
661- Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde bir samanlık.
662- Vezirköprü / Çaltu Köyü'nde bir samanlık.

- 663- Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde yıkılmış ahşap değirmenin ahşap duvar perdelerinde kurtboğazı geçme detayı .
- 664- Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde yıkılmış ahşap değirmenin ahşap duvar perdelerinden birinde kavila deliği.
- 665- Vezirköprü / Çaltu Köyü'nde çantı yapı kalıntısında karaboğaz geçme detayı.
- 666- Ladik Ambar Köy Projesi kapsamında çevre köy ve ilçelerden toplanıp yeniden kurulan çoğu ahşap çeşitli kırsal yapılardan (2011).
- 667- Ladik Ambar Köyde çantı yapılar.
- 668- Ladik Ambar Köyde çantı bir ambarın içi.

BAZI SAMSUN YAPILARINDAN RESİMLER

1. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
2. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR
3. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Ceren GEBEDEK (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
4. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Gözde ÇAYLI (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
5. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR
6. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR
7. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR
8. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR
9. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Damla HONCA (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
10. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Damla HONCA
11. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Rumeysa BEYAZYÜZ (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
12. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Damla ALBAYRAK (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
13. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR
14. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Damla ALBAYRAK
15. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Halil İbrahim MARAZ (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
16. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Salih Sedat ÇIBIK (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
17. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Ceren UYANIK (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
18. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Ceren UYANIK
19. Samsun Eski Osmanlı (Garanti) Bankası. Resim: Gonca KAYA (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
20. Samsun Hançerli Camii. Resim: Sabriye VAN (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
21. Bafra Taçlı Çeşme. (2002 yılında yıkılmıştır) Resim: Sezgin YURDUSEVEN (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
22. Çarşamba - Gökçeli Camii. Resim: Aslı TÜRKMENLİ (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
23. Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi. (caddeye bakan yüz) Resim: Esra ŞAHİN (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
24. Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi. (İbtidai Mektebi avlusuna bakan yüz) Resim: Esra ŞAHİN
25. Samsun Eski Osmanlı (Garanti) Bankası. Resim: Gülten DOĞAN (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
26. Samsun Eski Osmanlı (Garanti) Bankası. Resim: Gonca KAYA
27. Samsun Eski Saray Oteli. Resim: Fatma Çağla GÖZÜBÜYÜK (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
28. Samsun Eski Saray Oteli. Resim: Kübra YAVAŞ (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
29. Samsun Saat Kulesi. Resim: Yücel ALTUNDAŞ (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)
30. Bafra Geç Osmanlı Devrinden Bir Konut (Bafra Arkeoloji ve Etnografya Müzesi). Resim: Fatih TAŞÇI (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

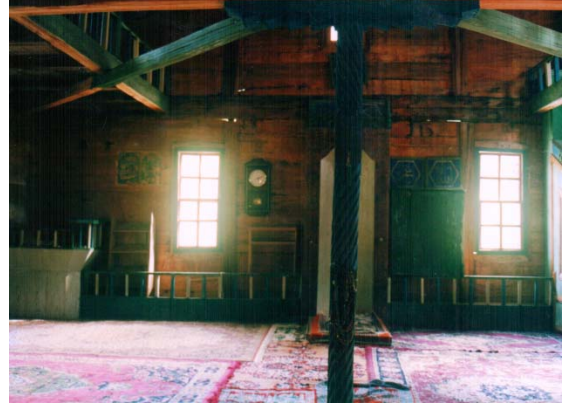
HARİTALAR

- 1-a) Samsun'un Türkiye'deki konumu (İl Turizm Müdürlüğü'nden).
- b) Samsun ve İlçeleri Siyasi Haritası (Samsun Valiliği Resmi İnternet Sitesinden; <http://www.samsun.gov.tr/?bolum=samsun-haritalar&kategori=178-10.02.2015>).
- 2- 15. 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı'nın idari bölünüşü (M. ÖZ'den).
- 3- Samsun il haritası üzerinde katalogda yer alan yapıların yerleri.
- 4- Samsun il merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim (Zemin Harita Ltd. Şti.den).
- 5- Vezirköprü ilçe merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim (Vezirköprü Belediyesi, İmar ve Fen İşleri Dairesi'nden).
- 6- Bafra ilçe merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim (Bafra Belediyesi'nden).

SAMSUN BÖLGESİNDE
GELENEKSEL ÇANTI YAPILAR
(FOTOĞRAFLAR)

635. Asarcık / Yarımcı Köyü Camii genel görünüş.

636. Asarcık / Yarımcı Köyü Camii iç mekan.

637. Ayvacık / Ardiç Köyü Camii genel görünüş.

638. Ayvacık / Söğütpınar Köyü Camii genel görünüş.

639. Salıpazarı - Kayadibi Camii genel görünüş.

640. Salıpazarı - Kayadibi Camii kirişleme detayı.

641. Salıpazarı / Kızılot Köyü Camii genel görünüş.

642. Salıpazarı / Kızılot Köyü Camii doğu cephe.

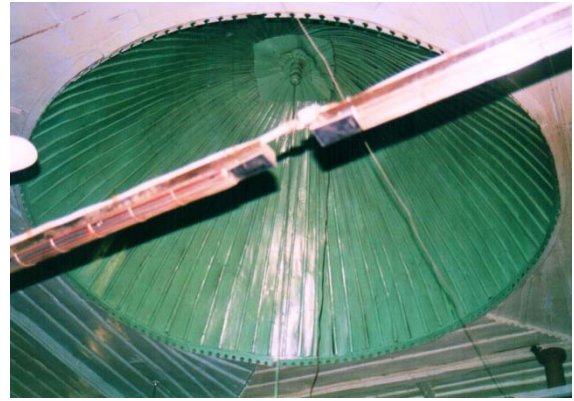
643. Salıpazarı - Sarıhasan Camii genel görünüş.

644. Salıpazarı - Yavaşbey Camii genel görünüş.

645. Salıpazarı - Yavaşbey Camii iç mekan.

646. Salıpazarı - Yavaşbey Camii hariminde ahşap kubbe.

647. Salıpazarı / Yeşil Köyü Camii genel görünüş.

648. Terme / Aşağı Söğütlü Köyü Camii genel görünüş.

649. Terme / Bazlamaç Beldesi Merkez Camii genel görünüş.

650. Salıpazarı / Yeşil Köyü'nden bir türbe (yadır). (E. NEFES'ten).

651. Salıpazarı / Alan Köyü'nde geleneksel bir konut.

652. Terme / Bazlamaç Beldesi Merkez Mahallesi'nden takriben 90 senelik bir konut.

654. Tekkeköy / Güzelyurt Köyü'nden takriben 60 senelik bir konut. (E. NEFES'ten).

653. Asarcık / Kılavuzlu Köyü Sofular Mahallesi'nden takriben 100 senelik bir konut.

655. Alaçam / Aşağı Koçlu Köyü'nden bir mektep (E. NEFES'ten).

656. Ay vacık / Ardıç Köyü'nden bir mektep (E. NEFES'ten).

657. Salıpazarı - Esenli Mahallesi'nde bir mektep (E. NEFES'ten).

658. Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde bir ambar.

659. Salıpazarı / Kızılot Köyü'nden 50-60 senelik bir seren.

660. Salıpazarı / Kızılot Köyü'nden 50-60 senelik bir seren.

661. Terme / Bazlamaç Beldesi Merkez Mahallesi'nde takriben 60-70 senelik bir seren.

662. Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde bir samanlık.

663. Vezirköprü / Çaltu Köyü'nde bir samanlık.

664. Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde yıkılmış ahşap değirmenin ahşap duvar perdelerinde kurtboğazi geçme detayı .

665. Asarcık / Kılavuzlu Köyü'nde yıkılmış ahşap değirmenin ahşap duvar perdelerinden birinde kavila deliği.

666. Vezirköprü / Çaltu Köyü'nde çantı yapı kalıntısında karaboğaz geçme detayı.

667. Ladik Ambar Köy Projesi kapsamında çevre köy ve ilçelerden toplanıp yeniden kurulan çoğu ahşap çeşitli kırsal yapılardan (2011).

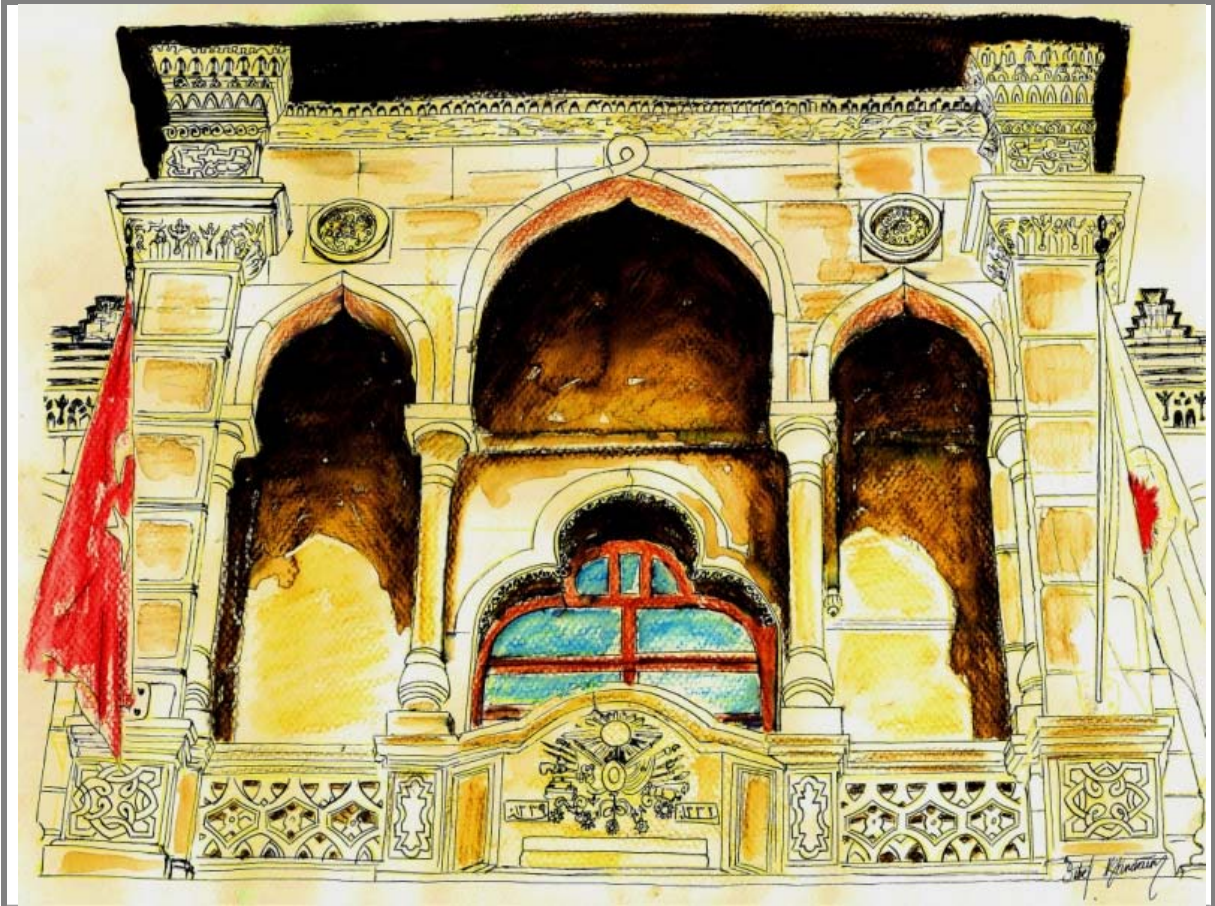

668. Ladik Ambar Köyde çantı yapılar.

669. Ladik Ambar Köyde çantı bir ambarın içi.

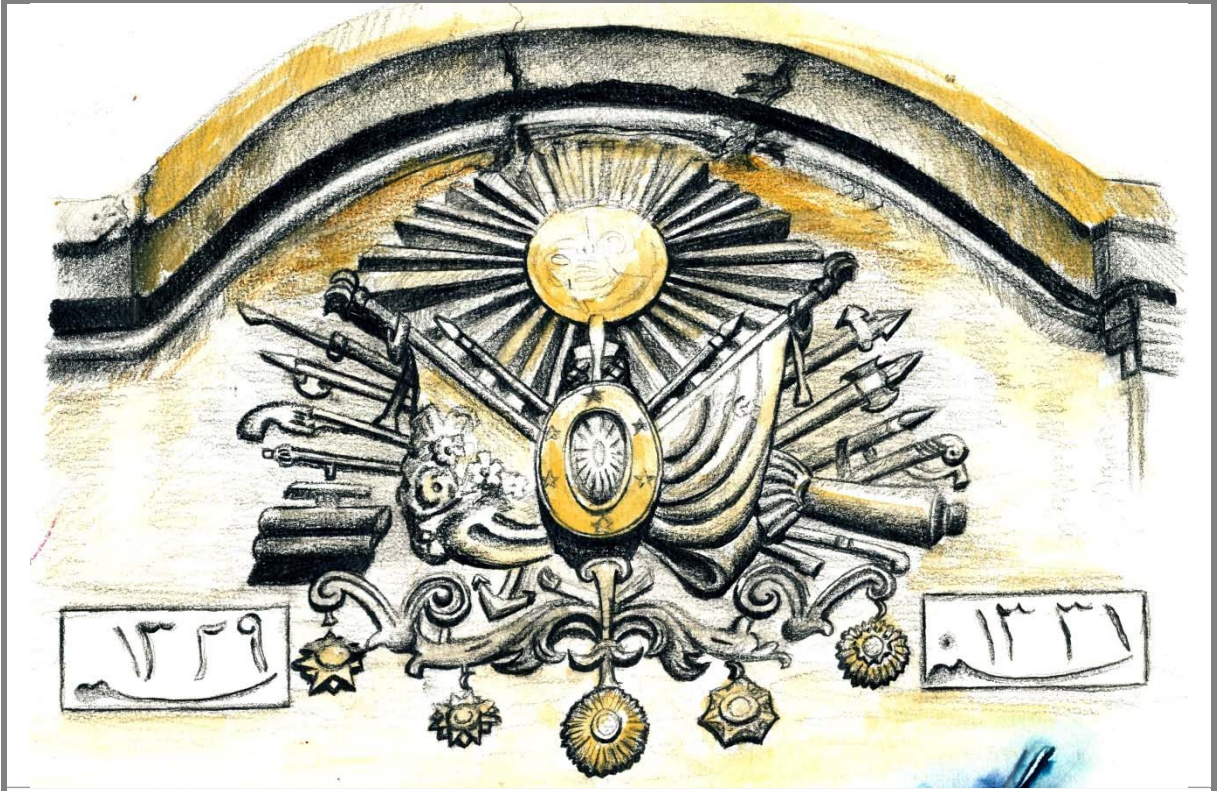
RESİMLERLE
BAZI SAMSUN YAPILARI

1. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Sibel KARACÜR (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

2. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR

3. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Ceren GEBEDEK (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

4. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Gözde ÇAYLI (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

5. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR

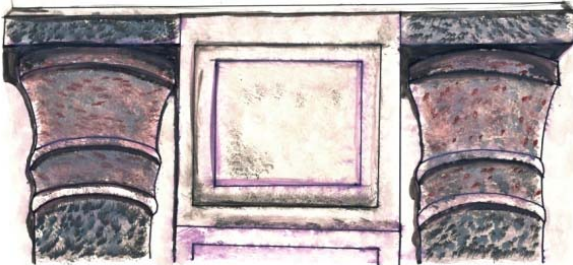
6. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR

7. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR

8. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR

9. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Damla HONCA
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

10. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Damla HONCA

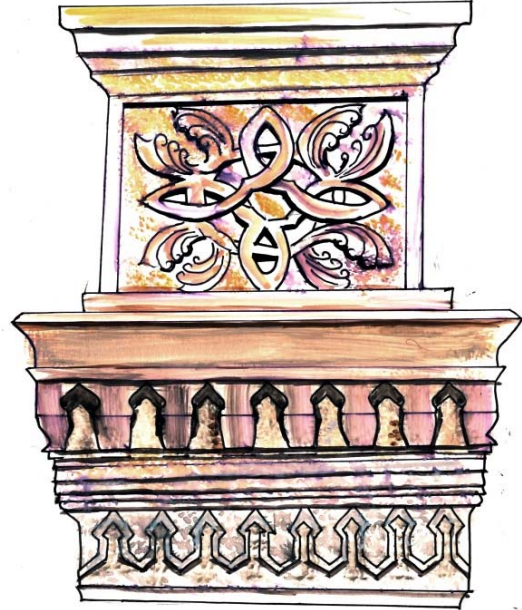
11. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Rumeysa BEYAZYÜZ
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

12. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Damla ALBAYRAK
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

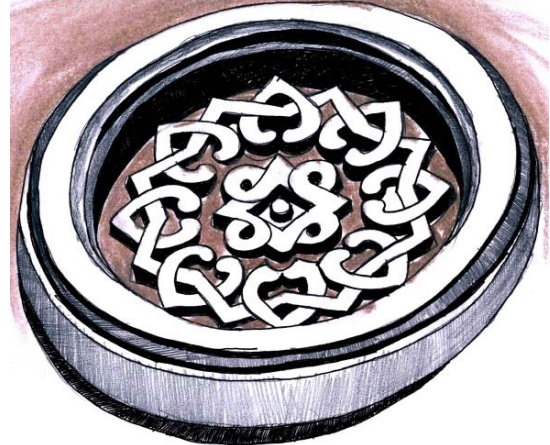
13. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Sibel KARACÜR

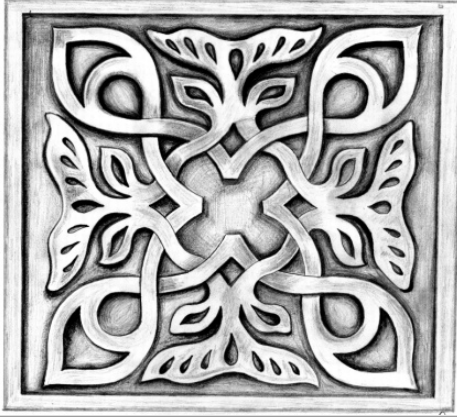
14. Samsun Eski Belediye. Sarayı Resim: Damla ALBAYRAK

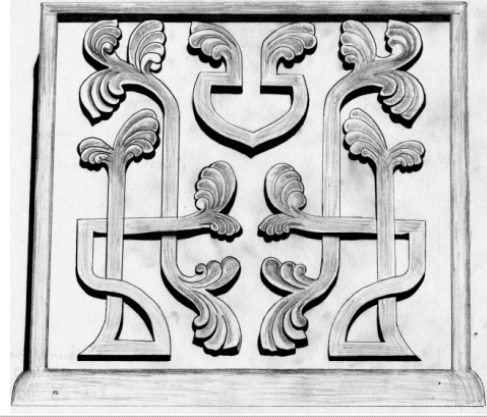
15. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Halil İbrahim MARAZ
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

16. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Salih Sedat ÇIBIK
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

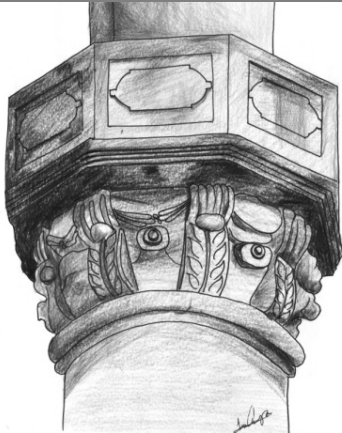
17. Samsun Eski Belediye Sarayı
Resim: Ceren UYANIK
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

18. Samsun Eski Belediye Sarayı. Resim: Ceren UYANIK

19. Samsun Eski Osmanlı (Garanti) Bankası,
Resim: Gonca KAYA (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

20. Samsun Hançerli Camii
Resim: Sabriye VAN
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

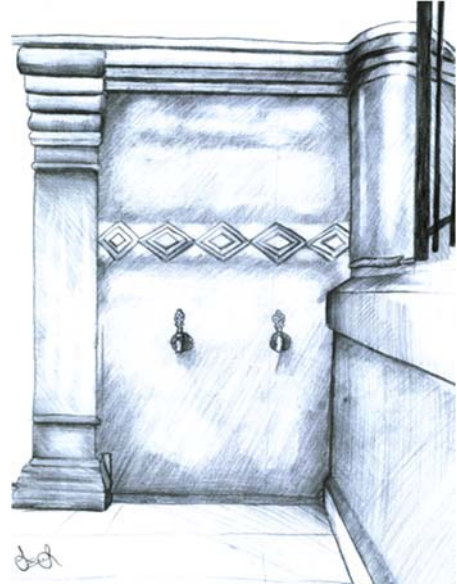
21. Bafra Taçlı Çeşme (2002 yılında yıkılmıştır)
Resim: Sezgin YURDUSEVEN (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

22. Çarşamba - Gökçeli Camii
Resim: Aslı TÜRKMENLİ (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

23. Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi (caddeye bakan yüz)
Resim: Esra ŞAHİN
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

24. Samsun - Fazıl Kadı Çeşmesi
(İbtidai Mektebi avlusuna bakan yüz)
Resim: Esra ŞAHİN

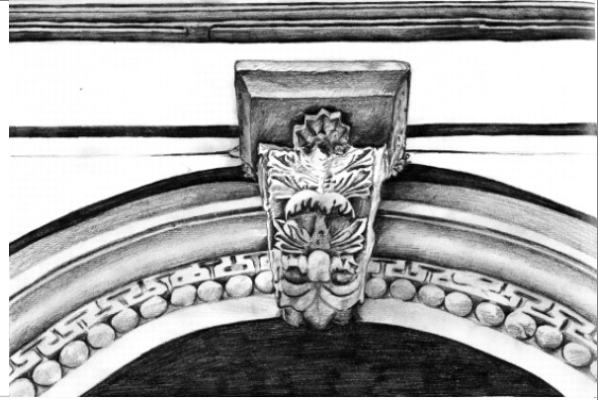
25. Samsun Eski Osmanlı (Garanti) Bankası
Resim: Gülten DOĞAN
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

26. Samsun Eski Osmanlı (Garanti) Bankası. Resim: Gonca KAYA

27. Samsun Eski Saray Oteli
Resim: Fatma Çağla GÖZÜBÜYÜK
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

28. Samsun Eski Saray Oteli
Resim: Kübra YAVAŞ
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

29. Samsun Saat Kulesi
Resim: Yücel ALTUNDAŞ
(Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

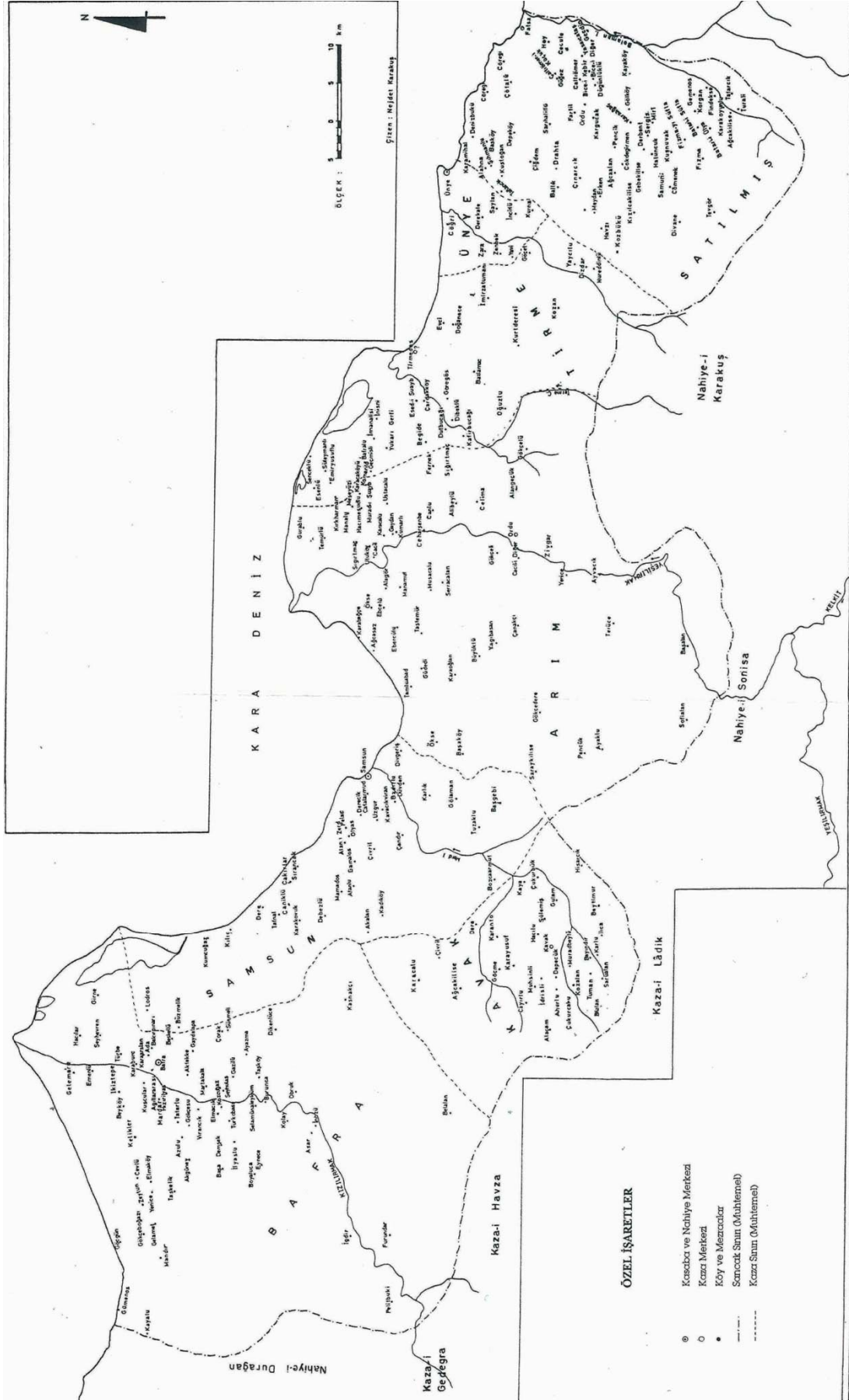

30. Bafra Geç Osmanlı Devrinden Bir Konut (Bafra Arkeoloji ve Etnografya Müzesi)
Resim: Fatih TAŞÇI (Omü, Eğitim F., Resim-İş Eğitimi Böl. Lisans Öğrencisi)

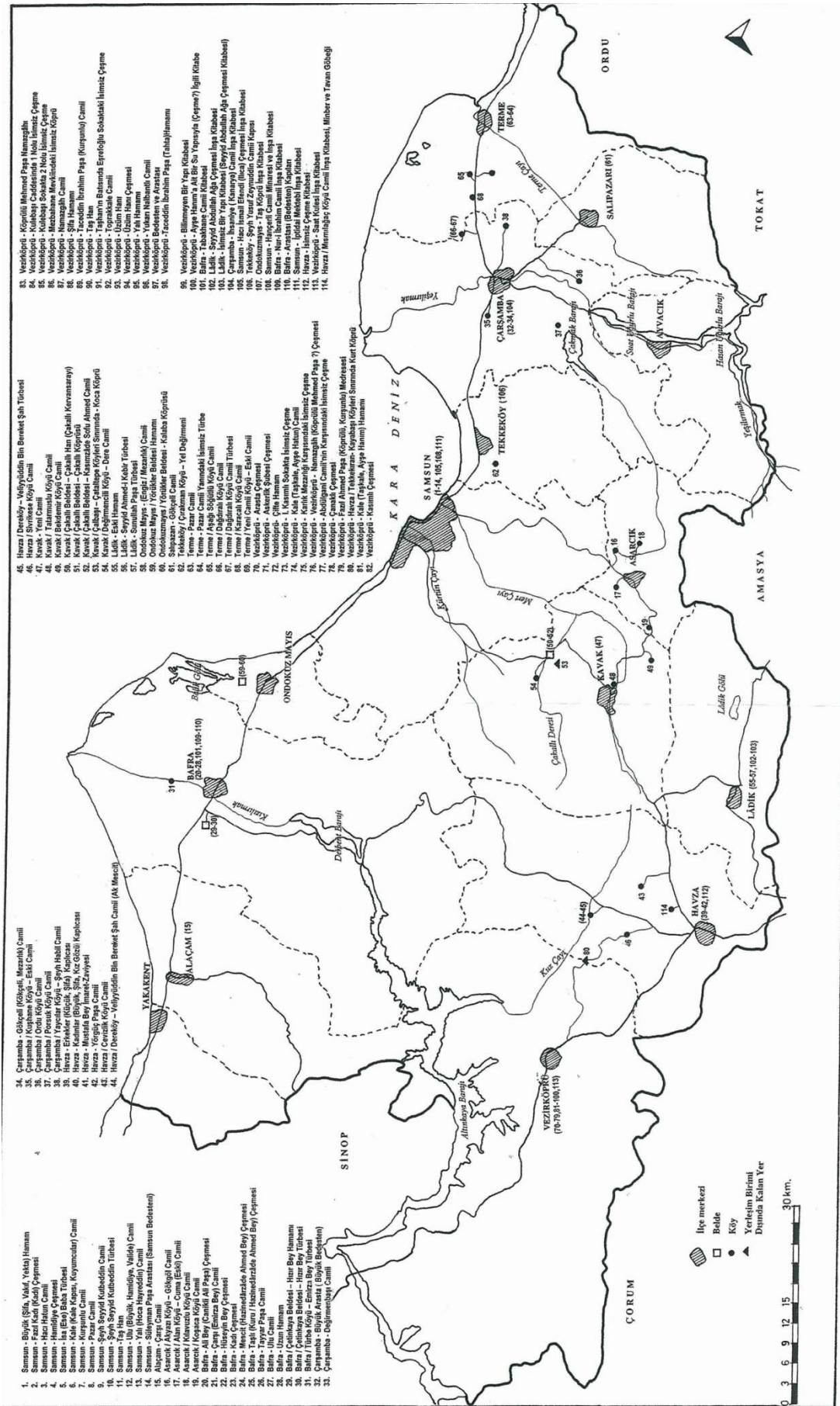
HARİTALAR

1- a) Samsun'un Türkiye'deki konumu (İl Turizm Müdürlüğü'nden).
b) Samsun ve İlçeleri Siyasi Haritası (Samsun Valiliği Resmi İnternet Sitesinden;
<http://www.samsun.gov.tr/?bolum=samsun-haritalar&kategori=178-10.02.2015>).

2- 15. 16. Yüzyıllarda Çankırı Sancağı'nın idari bölünüşü (M. ÖZ'den).

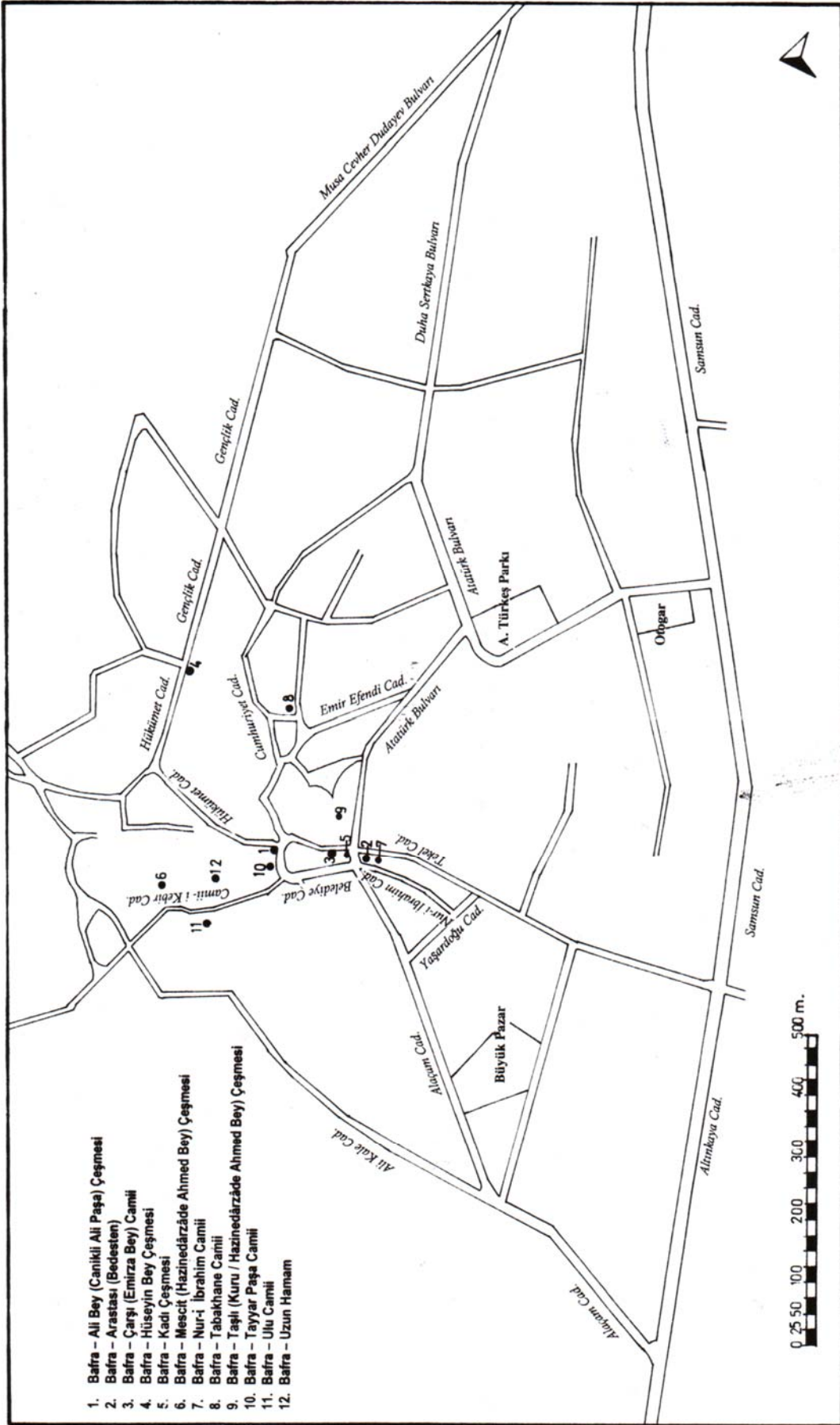

1. Samsun - Büyük Kışla, Vakıf, Vakıf Hanım
2. Samsun - Fındıkçı (Kaldı) Çarşısı
3. Samsun - Hacı Halim Camii
4. Samsun - Hamidiye Çarşısı
5. Samsun - Hacı Halim Camii
6. Samsun - Kalkınma Çarşısı
7. Samsun - Kurbanlı Camii
8. Samsun - Pazır Camii
9. Samsun - Şeyh Süleyman Camii
10. Samsun - Şeyh Süleyman Camii (Ak Mesjid)
11. Samsun - Ulu (Büyük, Hanım, Vakıf) Camii
12. Samsun - Ulu (Büyük, Hanım, Vakıf) Camii
13. Samsun - Ulu (Büyük, Hanım, Vakıf) Camii
14. Samsun - Şiir Paşa Arasta (Samsun Bedesten)
15. Alaycı - Çarşı Camii
16. Anıtkol - Ayvaz Köyü - Güğül Camii
17. Anıtkol - Alan Köyü - Çimen (Eski) Camii
18. Anıtkol - Kopsa Köyü Camii
19. Bafra - Ali Bey (Çankal All Paşa) Çarşısı
20. Bafra - Çarşı (Emirza Bey) Camii
21. Bafra - Çarşı (Emirza Bey) Camii
22. Bafra - Çarşı (Emirza Bey) Camii
23. Bafra - Mescit (Hacı İsmail Ahmed Bey) Çarşısı
24. Bafra - Mescit (Hacı İsmail Ahmed Bey) Çarşısı
25. Bafra - Taş (Kuru) Huzmedradde Ahmed Bey Çarşısı
26. Bafra - Uzun Hanım
27. Bafra - Uzun Hanım
28. Bafra - Uzun Hanım
29. Bafra - Çankaya Beldesi - Hür Bey Hanım
30. Bafra - Çankaya Beldesi - Hür Bey Hanım
31. Bafra - Uzun Köy - Emirza Bey (Türkmen)
32. Çarşamba - Büyük Arasta (Büyük Bedesten)
33. Çarşamba - Değirmenbaşı Camii

34. Çarşamba - Güçlü (Köyü, Mezarlık) Camii
35. Çarşamba - Güçlü Köyü - Eski Camii
36. Çarşamba / Ovacık Köyü - Eski Camii
37. Çarşamba / Porsuk Köyü Camii
38. Çarşamba / Yarılar Köyü - Şeyh Halil Camii
39. Havza - Erkekler (İdare, Şiş, Kıpırcıca)
40. Havza - Mustafa Bey Hanı Zaviyesi
41. Havza - Yedigöller Köyü - Dene Camii
42. Havza - Yedigöller Köyü Camii
43. Havza / Dernek Köyü Camii
44. Havza / Dernek Köyü Camii (Ak Mesjid)
45. Havza / Dernek Köyü Camii
46. Havza / Dernek Köyü Camii
47. Havza / Dernek Köyü Camii
48. Havza / Dernek Köyü Camii
49. Havza / Dernek Köyü Camii
50. Havza / Dernek Köyü Camii
51. Havza / Dernek Köyü Camii
52. Havza / Dernek Köyü Camii
53. Havza / Dernek Köyü Camii
54. Havza / Dernek Köyü Camii
55. Havza / Dernek Köyü Camii
56. Havza / Dernek Köyü Camii
57. Havza / Dernek Köyü Camii
58. Havza / Dernek Köyü Camii
59. Havza / Dernek Köyü Camii
60. Havza / Dernek Köyü Camii
61. Havza / Dernek Köyü Camii
62. Havza / Dernek Köyü Camii
63. Havza / Dernek Köyü Camii
64. Havza / Dernek Köyü Camii
65. Havza / Dernek Köyü Camii
66. Havza / Dernek Köyü Camii
67. Havza / Dernek Köyü Camii
68. Havza / Dernek Köyü Camii
69. Havza / Dernek Köyü Camii
70. Havza / Dernek Köyü Camii
71. Havza / Dernek Köyü Camii
72. Havza / Dernek Köyü Camii
73. Havza / Dernek Köyü Camii
74. Havza / Dernek Köyü Camii
75. Havza / Dernek Köyü Camii
76. Havza / Dernek Köyü Camii
77. Havza / Dernek Köyü Camii
78. Havza / Dernek Köyü Camii
79. Havza / Dernek Köyü Camii
80. Havza / Dernek Köyü Camii
81. Havza / Dernek Köyü Camii
82. Havza / Dernek Köyü Camii

83. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
84. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
85. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
86. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
87. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
88. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
89. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
90. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
91. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
92. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
93. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
94. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
95. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
96. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
97. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
98. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
99. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
100. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
101. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
102. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
103. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
104. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
105. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
106. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
107. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
108. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
109. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
110. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
111. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
112. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
113. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade
114. Vezirköprü - Köprülü Mehmet Paşa Hanımzade

3- Samsun il haritası üzerinde katalogta yer alan yapıların yerleri.

6- Bafra ilçe merkezinde tarihi eserlerin bulunduğu kesim (Bafra Belediyesi'nden).

